

chs

ISSN 2490-3604(print)
ISSN 2490-3647(online)

Godina VII • Broj 2 (19) • Maj 2022. god.

društvene i humanističke studije

✓
ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
U TUZLI

DHS - DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE STUDIJE

Časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli

Izdavač:

Filozofski fakultet
Univerziteta u Tuzli
Tihomila Markovića 1
75000 Tuzla, BiH

Glavni i odgovorni urednik:

Vedad Spahić

Tajnica redakcije:

Sanja Dukić

Urednički odbor:

Damir Matanović
Mirza Mahmutović
Adisa Imamović
Tamara Efendić-
Spahić
Hariz Šarić
Izet Šabotić
Vedada Baraković
Jasmina Đonlagić
Azra Bešić
Refik Bulić
Vanda Babić
Dijana Tiplić
Tatjana Vulić
Sead Alić
Anera Ryznar
Mirjana Matea Kovač
Emina Berbić Kolar
Zvonimir Užarević

Naučni odbor:

Keith Doubt, Wittenberg University, USA
David Elmer, Harvard University, USA
Peter McMurray, University of Cambridge, UK
Enisa Pliska, Europa-Universität Flensburg, Germany
Krystyna Pieniążek-Marković, Adam Mickiewicz University, Poznan,
Poland
Alenka Šauperl, University of Ljubljana, Slovenia
Samo Fošnarič, University of Maribor, Slovenia
Mario Brdar, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Danijela Majstorović, Univerzitet u Banja Luci
Vladislava Gordić-Petković, Univerzitet u Novom Sadu
Miroslav Brkić, Univerzitet u Beogradu
Esat Harmanci, University of Kocaeli, Turkey
Viktorija Car, Sveučilište u Zagrebu
Jelenka Vočkić-Avdagić, Univerzitet u Sarajevu
Amela Mujagić, Univerzitet u Bihaću
Jure Zovko, Sveučilište u Zagrebu
Sanela Mešić, Univerzitet u Sarajevu
Darko Gavrilović, Univerzitet u Novom Sadu
Adnan Velagić, Univerzitet "Džemal Bijedić" Mostar
Omer Hamzić, Univerzitet u Travniku
Mateo Žagar, Sveučilište u Zagrebu
Tanja Kuštović, Sveučilište u Zagrebu

Design:

Maja Dedić

Tehnička priprema:

Rešad Grbović

Štampa:

Tiraž: 200

Izlazi najmanje dva puta godišnje.

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.2
UDK 3+009

ISSN 2490-3604 (print)
ISSN 2490-3647 (online)

DHS

DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE STUDIJE
časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli

SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES
Journal of the Faculty of Humanities and Social Sciences

Godina VII
Broj 2 (19)

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
Faculty of Humanities and Social Sciences of the University of Tuzla
Tuzla, maj 2022.

SADRŽAJ

CONTENTS

BOSNIстика

Nehrudin Rebić

PISMA KAO IZVOR ZA PROUČAVANJE KNJIŽEVNE PROŠLOSTI /
LETTERS AS A SOURCE FOR THE STUDY OF LITERARY PAST 17

Aras Borić

ANTOLOGIJSKE KANONIZACIJE NOVIJEG BOSANSKOHERCEGOVAČKOG
PJESNIŠTVA / ANTHOLOGICAL CANONIZATIONS OF THE RECENT
BOSNIAN-HERZEGOVINIAN POETRY 45

Lejla Žujo-Marić

KNJIŽEVNI PORTRET HERCEGOVINE U ODABRANIM PROZAMA ALIJE
NAMETKA I ALMINA KAPLANA / HERZEGOVINA'S LITERARY PORTRAIT
IN ALIJA NAMETAK'S AND ALMIN KAPLAN'S PROSE WORK 63

Ibnel Ramić

ULOGA BOŠNJAČKE USMENE BALADE U AFIRMACIJI KOLEKTIVNOG
HISTORIJSKOG PAMĆENJA / THE ROLE OF THE BOSNIAN ORAL BALLAD
IN THE AFFIRMATION OF COLLECTIVE HISTORICAL MEMORY 81

Nirha Efendić

FRAGMENTI DUHOVNE BAŠTINE MEĐU PROGNANICAMA IZ SREBRENICE
I POV RATNICAMA / FRAGMENTS OF INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE OF
SREBRENICA REFUGEES AND ITS' RETURNEES 101

Edina Murtić

IGRA REALNOG I FANTASTIČNOG U KNJIŽEVNOSTI ZA DJECU I OMLADINU
LJUBICE OSTOJIĆ / THE PLAY OF REALISTIC AND FANTASTIC IN THE
LITERATURE FOR CHILDREN AND YOUTH OF LJUBICA OSTOJIĆ 117

ANGLISTIKA

Ifeta Čirić-Fazlija

“NOT THE TIME FOR FIGHTING BUT FOR TAKING CARE OF EACH OTHER”:
SECOND WORLD WAR DRAMATIZATIONS IN TWO ASIAN-AMERICAN PLAYS /
„NIJE VRIJEME ZA BORBU NEGO JE VRIJEME ZA UZAJAMNU BRIGU“:
DRAMSKI PRIKAZI DRUGOG SVJETSKOG RATA U DVA KOMADA
AZIJSKOAMERIČKIH AUTORICA 139

GERMANISTIKA

Minka Džanko, Alma Čović-Filipović

LEKSIKOGRAFSKA OBRADA ORIJENTALIZAMA U BOSANSKO-NJEMAČKOM
RJEČNIKU / LEXICOGRAPHIC TREATMENT OF LOANWORDS FROM ARABIC,
PERSIAN, AND TURKISH IN THE BOSNIAN-GERMAN DICTIONARY 155

HISTORIOGRAFIJA

Amir Krpić

PROVOĐENJE VILAJETSKOG ZAKONA U KAZAMA ZVORNIČKOG
SANDŽAKA / ENFORCEMENT OF THE OTTOMAN VILAYET LAW IN
THE DISTRICTS OF THE SANJAK OF ZVORNIK 183

SOCIOLOŠKE I KULTURALNE STUDIJE

Asim Delibašić

DOMINANTNOST GRUPNE POZICIJE I ANTIBOŠNJAČKA PREDRASUDA U IDEOLOGIJI SRPSKOG NACIONALIZMA / DOMINANCE OF THE GROUP POSITION AND ANTI-BOSNIAK PREJUDICE IN THE IDEOLOGY OF SERBIAN NATIONALISM	205
--	-----

Midhat Čaušević, Asim Pandžić

INTERDISCIPLINARNOST SOCIOLOGIJE I SOCIJALNOG RADA – ISKUSTVA I PERSPEKTIVE / INTERDISCIPLINARITY OF SOCIOLOGY AND SOCIAL WORK – EXPERIENCES AND PERSPECTIVES	233
---	-----

Gordana V. Stojić

TEHNOLOGIJA I RAD U VONEGATOVOJ DISTOPIJI <i>MEHANIČKI PIJANINO</i> / TECHNOLOGY AND WORK IN VONNEGUT'S DYSTOPIA <i>PLAYER PIANO</i>	249
---	-----

POLITOLOŠKE TEME

Enes Pašalić

KONAČNA ARBITRAŽNA ODLUKA ZA BRČKO: IZMEĐU SIMULAKRUMA I REALNOSTI / BRČKO DISTRICT OF B&H: BETWEEN SIMULACRUM AND REALITY	271
--	-----

Izet Hadžić

EFEKTI EUROATLANSKIH INTEGRACIJA U OBLASTI SAOBRAĆAJNE POLITIKE BOSNE I HERCEGOVINE / EFFECTS OF EURO-ATLANTIC INTEGRATION IN THE FIELD OF TRAFFIC POLICY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA	315
--	-----

OGLEDI IZ FILOZOFIJE

Adnan Sivić, Aleksandra Golubović

KIERKEGAARDOV PRILOG RAZMATRANJU EGZISTENCIJE: OD NEGIRANJA DRUGOGA DO TEŽNJE ZA *DRUGIM* / KIERKEGAARD'S VIEW ON EXISTENCE: FROM DENYING THE OTHER TO THE LONGING FOR *THE OTHER*341

Rusmir Šadić

FILOZOFIJA RELIGIJE ABDOLKARIMA SOROUSHA / ABDOLKARIM SOROUSH'S PHILOSOPHY OF RELIGION 363

PRAVNA MISAO

Amela Čolić

RULE OF LAW: PREVENCIJA I PROMOCIJA U BOSNI I HERCEGOVINI I EVROPSKOJ UNIJI / *RULE OF LAW*: PREVENTION AND PROMOTION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA AND THE EUROPEAN UNION 379

Enis Omerović

AGRESIJA U MEĐUNARODNOM PRAVU: ZLOČIN DRŽAVE I KRIVIČNA ODGOVORNOST POJEDINCA / AGGRESSION IN INTERNATIONAL LAW: THE CRIME OF A STATE AND CRIMINAL RESPONSIBILITY OF AN INDIVIDUAL 401

Benjamin Nurkić, Resul Mehmedović

VLADAVINA PRAVA I MUSLIMANSKI SVIJET: KRATKA ANALIZA UZROKA NERAZVIJENOSTI VLADAVINE PRAVA U MUSLIMANSKOM SVIJETU / THE RULE OF LAW AND THE MUSLIM WORLD – A BRIEF ANALYSIS OF THE CAUSES OF DEVELOPMENT OF THE RULE OF LAW IN THE MUSLIM WORLD 449

Kerim Topčić

PRANJE NOVCA KROZ OFFSHORE KOMPANIJE KAO NAČIN IZBJEGAVANJA ODUZIMANJA NELEGALNO STEČENE IMOVINE / MONEY LAUNDERING THROUGH OFFSHORE COMPANIES AS A WAY TO AVOID CONFISCATION OF ILLEGALLY ACQUIRED PROPERTY 473

PEDAGOŠKO-DIDAKTIČKI PRILOZI

Bojan Mirić, Mirsada Zukorlić

NASTAVA I KURIKULUM U SHVATANJIMA KLASIKA PEDAGOGIJE / TEACHING AND CURRICULUM IN UNDERSTANDINGS OF CLASSICS OF PEDAGOGY 493

Драгана Р. Гавриловић-Обрадовић, Вујадин Г. Здравковић

ОД ЦИЉА ДО ИСХОДА ПРЕКО ПРИМЕНЕ БЛУМОБЕ ТАКСОНОМИЈЕ / FROM OBJECTIVE TO LEARNING OUTCOME THROUGH APPLICATION OF BLOOM'S TAXONOMY 509

Amina Smajović

PROMICANJE MUDROSTI U KURIKULUMU OPĆE GIMNAZIJE / PROMOTING WISDOM IN THE GENERAL GYMNASIUM CURRICULUM 529

Marko Cekić

VIDEOIGRE KAO NASTAVNO SREDSTVO / VIDEO GAMES AS A TEACHING MATERIAL 551

Gabriel Pinkas

THE RELATIONSHIP BETWEEN SELF-PERCEIVED AND TEACHER-PERCEIVED PRINCIPAL LEADERSHIP STYLE / ODNOS SAMOPERCIPIRANOG I OD STRANE NASTAVNIKA PERCIPIRANOG STILA RUKOVOĐENJA ŠKOLSKIH DIREKTORA 571

Gordana M. Stepić, Daliborka R. Popović

PLANNING, REALIZATION AND EVALUATION OF TEAM TEACHING: TEACHERS' PERSPECTIVE / PLANIRANJE, REALIZACIJA I VREDNOVANJE TIMSKE NASTAVE: PERSPEKTIVA UČITELJA 593

Nataša Milošević Adamović

COOPERATION BETWEEN PRESCHOOL INSTITUTION AND PARENTS WITHIN EARLY CHILDHOOD ENVIRONMENTAL EDUCATION / SARADNJA PREDŠKOLSKE USTANOVE I RODITELJA U OKVIRU METODIKE UPOZNAVANJA OKOLINE..... 615

Borka Malčić, Stanislava Marić Jurišin

FACTOR STRUCTURE OF THE ENGLISH LANGUAGE TEACHING REFLECTIVE INVENTORY (ELTRI) IN THE SERBIAN EDUCATIONAL CONTEXT / FAKTORSKA STRUKTURA SKALE NASTAVNIČKE REFLEKSIJE (ELTRI) U OBRAZOVNOM KONTEKSTU SRBIJE 635

METODIČKA TEORIJA I PRAKSA

Ivana Tasić Mitić, Amela Maličević, Boško Milovanović

RECEPCIJA *MALOG PRINCA* PUTEM INDIVIDUALIZACIJE / RECEPTION OF *THE LITTLE PRINCE*, WRITTEN BY ANTOINE DE SAINT-EXZIPERY, BY MEANS OF INDIVIDUALISATION 657

Verena Gruber, Mirjana Matea Kovač

EINE PRAXISORIENTIERTE INTERVENTIONSSTUDIE ZUR VERWENDUNG VON KONJUNKTIONALADVERBIEN / A PRACTICE-ORIENTED INTERVENTION STUDY ON THE USE OF CONJUNCTIONAL ADVERBS 671

PRILOZI IZ PSIHLOGIJE

Katarina Mišetić, Maida Koso-Drljević, Nermin Đapo

DETERMINANTE PROMJENA U KOGNITIVNIM FUNKCIJAMA U TREĆOJ DOBI / DETERMINANTS OF CHANGES IN COGNITIVE FUNCTIONING IN THE ELDERLY 693

Slavica Blažeka Kokorić, Lucija Matković

POVEZANOST SAMOPOŠTOVANJA S RJEŠAVANJEM SUKOBA U PARTNERSKIM VEZAMA STUDENATA / THE CORRELATION BETWEEN SELF-ESTEEM AND CONFLICT RESOLUTION IN STUDENTS' ROMANTIC PARTNERSHIPS 711

Gorjana Vujović, Jovana Šupić

SAMOPROCJENA KREATIVNOSTI: VALIDACIJA KRATKE SKALE KREATIVNOG SELF-KONCEPTA (SSCS) / CREATIVITY SELF-ASSESSMENT: VALIDATION OF THE SHORT SCALE OF THE CREATIVE SELF-CONCEPT (SSCS) 729

KOMUNIKOLOŠKA I MEDILOŠKA ISTRAŽIVANJA

Andela Kuprešanin Vukelić

OPSTRUKTIVNI MEHANIZMI U DEMOKRATIZACIJI MEDIJA I UNAPREĐIVANJU
MEDIJSKOG PLURALIZMA U BOSNI I HERCEGOVINI / OBSTRUCTIVE
MECHANISMS IN MEDIA DEMOCRATISATION AND ADVANCEMENT
OF MEDIA PLURALISM IN BOSNIA AND HERZEGOVINA 749

Sabira Gadžo-Šahić, Safet Muhić, Anesa Agović

MEDIJSKO IZVJEŠTAVANJE O PROBLEMATICI NESTALIH OSOBA U BOSNI I
HERCEGOVINI IZ PRERSPEKTIVE ČLANOVA NJIHOVIH PORODICA / MEDIA
REPORTING ON THE PROBLEM OF MISSING PERSONS IN BOSNIA AND
HERZEGOVINA FROM THE PERSPECTIVE OF MEMBERS OF THEIR FAMILIES 769

PRIKAZI

Asja Čandić

LJUDSKA PRAVA I SOCIJALNI RAD U USLOVIMA COVID-19 KRIZE: JEDNO
ČITANJE U NOVOM KONTEKSTU (SANELA ŠADIĆ, *LJUDSKA PRAVA I
SOCIJALNI RAD*, FAKULTET POLITIČKIH NAUKA, SARAJEVO, 2014) 791

Medina Mujić

KA URODNJAVANJU VISOKOG OBRAZOVANJA (*RODNA RAVNOPRAVNOST
U VISOKOM OBRAZOVANJU: KONCEPTI, PRAKSE I IZAZOVI*, PRIREDILE:
DRAGICA VUJADINOVIĆ I ZORANA ANTONIJEVIĆ, AKADEMSKA KNJIGA,
NOVI SAD, 2019) 799

Fahrudin Kujundžić

O SUSRETIMA KNJIŽEVNOSTI I FILMA (*FILM I KNJIŽEVNOST:
ZBORNİK RADOVA*, MARIJA GRUJIĆ I KRISTIЈAN OLAH (UR.),
INSTITUT ZA KNJIŽEVNOST I UMETNOST, BEOGRAD, 2020) 805

Edim Šator

SISTEMATIZACIJA I REVIZIJA ZNANJA O VEZNICIMA U BOSANSKOM JEZIKU (HALID BULIĆ: *VEZNICI U SAVREMENOM BOSANSKOM JEZIKU*, FILOZOFSKI FAKULTET UNIVERZITETA U SARAJEVU, SARAJEVO, 2021) 809

Senad Čeliković

URBANO BIBLIOTEKARSTVO I KULTURA PAMĆENJA (LEJLA KODRIĆ ZAIMOVIĆ, *BIBLIOTEKA I GRAD: STUDIJE IZ TEORIJE I PRAKSE URBANOG BIBLIOTEKARSTVA I BAŠTINSKE STUDIJE: OD MODERNE DO POSTDIGITALNE KULTURE*, NACIONALNA I UNIVERZITETSKA BIBLIOTEKA BOSNE I HERCEGOVINE, SARAJEVO, 2021) 813

Vahida Djedović

PRONICANJE PJESMOM U SKRIVENE DIJELOVE SEBE (IVANA BAŠIĆ, *BIBLIOTERAPIJA I POETSKA TERAPIJA*, ŠKOLSKA KNJIGA, ZAGREB, 2021) 823

Mahir Muharemović

ORGANIZOVANI KRIMINAL BEZ GRANICA: O POTREBI ZAŠTITE DRUŠTVA UZ OČUVANJE ZAŠTITE LJUDSKIH PRAVA U DEMOKRATSKOM SISTEMU (ALEKSANDRA BULATOVIĆ I OLIVERA PAVIĆEVIĆ, *CRNA EKONOMIJA I CRNO DRUŠTVO*, INSTITUT ZA FILOZOFIJU I DRUŠTVENU TEORIJU, BEOGRAD, 2021) 827

Amina Smajović

KRITIČKO-KREATIVNA PEDAGOGIJA ZA GLOBALNE IZAZOVE I ALTERNATIVNE BUDUĆNOSTI (ANKE SCHWITTAY, *CREATIVE UNIVERSITIES: REIMAGINING EDUCATION FOR GLOBAL CHALLENGES AND ALTERNATIVE FUTURES*, BRISTOL UNIVERSITY PRESS, BRISTOL, 2021) 833

Emir Džambegović

PRISTOJNA POVRŠNOST NEZNANJA (SRĐAN PUHALO, *KOLIKO STANOVNICI BOSNE I HERCEGOVINE ZNAJU O RELIGIJI?*, FONDACIJA KONRAD ADENAUER, SARAJEVO, 2021) 839

Sandra Cvikić

RESISTANCE TO TRANSITIONAL JUSTICE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA: GENOCIDE DENIAL AND TRIUMPHALISM [SEAD TURČALO, HIKMET KARČIĆ (EDS.), *BOSNIAN GENOCIDE DENIAL AND TRIUMPHALISM: ORIGINS, IMPACT AND PREVENTION*, FACULTY OF POLITICAL SCIENCE UNIVERSITY OF SARAJEVO, SREBRENICA MEMORIAL CENTER, AND INSTITUTE FOR ISLAMIC TRADITION OF BOSNIAKS, SARAJEVO, 2021] 845

Faris Kočan

GENOCIDE AGAINST BOSNIAKS IN SREBRENICA: THE IDEOLOGY OF DENIALISM [MUAMER DŽANANOVIĆ, ZILHA MASTALIĆ-KOŠUTA, MERISA KAROVIĆ-BABIĆ (EDS.), *GENOCID NAD BOŠNJACIMA, SREBRENICA 1995–2020: UZROCI, RAZMJERE I POSLJEDICE*, INSTITUT ZA ISTRAŽIVANJE ZLOČINA PROTIV ČOVJEČNOSTI I MEĐUNARODNOG PRAVA UNIVERZITETA U SARAJEVU – UNIVERZITET U SARAJEVU – UNIVERZITET U TUZLI – INSTITUT ZA HISTORIJU UNIVERZITETA U SARAJEVU, SARAJEVO – TUZLA, 2021] 851

Tanja Grmuša

UČINKOVIT ODGOVOR NA IZAZOVE MEDIJSKE PROFESIJE U JUGOISTOČNOJ EUROPI (THOMAS BREY, *KVALITETNO NOVINARSTVO U JUGOISTOČNOJ EVROPI*, FRIEDRICH NAUMANN STIFTUNG FÜR DIE FREIHEIT, BEOGRAD, 2021) 855

UPUTSTVO ZA AUTORE 859

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

BOSNIстика

Nehrudin Rebić

PISMA KAO IZVOR ZA PROUČAVANJE KNJIŽEVNE PROŠLOSTI /
LETTERS AS A SOURCE FOR THE STUDY OF LITERARY PAST 17

Aras Borić

ANTOLOGIJSKE KANONIZACIJE NOVIJEG
BOSANSKOHERCEGOVAČKOG PJESNIŠTVA /
ANTHOLOGICAL CANONIZATIONS OF THE
RECENT BOSNIAN-HERZEGOVINIAN POETRY 45

Lejla Žujo-Marić

KNJIŽEVNI PORTRET HERCEGOVINE U ODABRANIM
PROZAMA ALIJE NAMETKA I ALMINA KAPLANA /
HERZEGOVINA`S LITERARY PORTRAIT IN ALIJA
NAMETAK`S AND ALMIN KAPLAN`S PROSE WORK 63

Ibnel Ramić

ULOGA BOŠNJAČKE USMENE BALADE U AFIRMACIJI
KOLEKTIVNOG HISTORIJSKOG PAMĆENJA / THE ROLE
OF THE BOSNIAN ORAL BALLAD IN THE AFFIRMATION
OF COLLECTIVE HISTORICAL MEMORY 81

Nirha Efendić

FRAGMENTI DUHOVNE BAŠTINE MEĐU PROGNANICAMA
IZ SREBRENICE I POVRATNICAMA / FRAGMENTS OF
INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE OF SREBRENICA
REFUGEES AND ITS' RETURNEES 101

Edina Murtić

IGRA REALNOG I FANTASTIČNOG U KNJIŽEVNOSTI ZA DJECU I
OMLADINU LJUBICE OSTOJIĆ / THE PLAY OF REALISTIC AND
FANTASTIC IN THE LITERATURE FOR CHILDREN AND YOUTH
OF LJUBICA OSTOJIĆ 117

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.2.17

UDK UDK 821.163.4(497.6).09

Primljeno: 17. 02. 2022.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Nehrudin Rebihić

PISMA KAO IZVOR ZA PROUČAVANJE KNJIŽEVNE PROŠLOSTI (NA PRIMJERU KORESPONDENCIJE ALIJE NAMETKA IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA)

Korespondencija kao izvor za proučavanje književnih, kulturnih i političkih prilika i događaja u Bosni i Hercegovini nije dobila odgovarajuće mjesto u humanističkim i društvenim naukama jer su pisma isključivo tretirana u sferi privatnosti. Međutim, pisma su nekada prvorazredni izvor za predstavljanje slike određenog perioda ili događaja, osobito ako je interes da se utvrdi kako određena osoba ili grupa razumijeva neke trenutne događaje ili procese u društvu i kulturi. Proučavanjem pisama otvorila bi se i jedna drugačija perspektiva na neke događaje budući da je često riječ o "neformalnom" obliku komunikacije. U okvirima bosnistike najcjelovitije su proučena tzv. "krajšnička pisma" (Muhamed Nezirović i Lejla Nakaš), nešto manje pisma na orijentalnim jezicima (Sabaheta Gačanin), dok pisma iz 20. stoljeća (Hamid Dizdar, Munir Šahinović, Alija Nametak npr.), nažalost, nisu dobila odgovarajuću valorizaciju. U ovom radu bit će predstavljena korespondencija Alije Nametka između dva svjetska rata, a s obzirom na disperzivan tematski sadržaj pisama grupirana su u nekoliko tematskih cjelina. Osobito se izdvajaju pisma o Safvet-begu Bašagiću, o političkom cenzuriranju članaka i književno-umjetničkih djela te korespondencija sa slavistima diljem Evrope. Pisma su dovedena u vezu s drugim tekstovima (kotekst) koji su u najširem smislu bili u vezi s temama pisama. Nastojali smo tako što potpunije predstaviti događaje na koje su se pisma odnosila. Također, skrenuli smo pažnju na potrebu obnavljanja proučavanja bosnističke arhivske i dokumentarne građe, a naročito u proučavanju književne historije.

Ključne riječi: Alija Nametak; Safvet-beg Bašagić; Hamdija Kreševljaković; bosnistika; pisma; cenzura; Matica hrvatska; politika; slavistika

POTRAGA ZA METODOM

Nedostatak temeljnih naučnih istraživanja o književnoj prošlosti jedan je od osnovnih problema savremene bosnistike. Prihvatajući i primjenjujući različite recentne metode i perspektive poststrukturalnog “obrata” (spacijalne, etičke, ekološke, feminističke), savremeni bosnista nastoji biti avangardan – što je, bez sumnje, važno za bosnistiku – međutim, takav pristup neće nadomjestiti ono što nauka mora uraditi – obaviti bazična istraživanja književne prošlosti zasnovana na arhivsko-dokumentarnoj građi koja neumoljivo odražava njenu kaleidoskopsku sliku (identitete, svjetonazore, poetike, politike...). Bez temeljnih uvida u građu nije moguće ni dekonstruirati niti kritički propitati naslijeđena znanja o književnoj prošlosti, kao ni dosegnuti nova, cjelovitija i potpunija. Interes za arhivsko-dokumentarnu građu pri tome ne podrazumijeva vraćanje (prevaziđenoj) filološko-pozitivističkoj metodi (traganje za izvorima i sakupljanje građe, utvrđivanje autentičnosti, datiranje...), već da se prikupljena građa pozicionira u šire diskurzivno polje (kultura, ideologija, kontekst) gdje će dobiti odgovarajuće mjesto i interpretaciju. Naravno, ove metode nisu proturječne, nego su zapravo jedna preduvjet za drugu. Ovakva metodologija osnažila bi naučni legitimitet bosnistike i omogućila da se umjesto preslikavanja modela i nategnutih adaptacija književno-historijskih procesa iz drugih, najčešće susjednih tradicija, književne pojave – bilo po genetsko-tipološkim ili povijesno-razvojnim karakteristikama – valoriziraju u odgovarajućem interliterarnom kontekstu iz bosnističke perspektive. Hodogram za jedan takav istraživački pristup u limitima vlastitih metodoloških osposobljenosti dali su 80-tih godina oni historičari književnosti koji su najprije pisali monografske studije zasnovane na arhivsko-dokumentarnoj građi (Rizvić, Đuričković, Vučković, Lešić, Maglajlić itd.), pa tek potom radove o specifičnim pojavama i pojedinim autorima.

Po završetku rata ovdašnji književno-kritički prostor zaposjedaju poststrukturalističke teorije, a bavljenje historijom književnosti kroz istraživanje arhivsko-dokumentarne građe (periodika, rukopisi, pisma...) tretira se kao anahrono i zazorno. Primat se daje teorijskoj dedukciji i interpretacijama koje se utrkuju u dokazivanju lojalnosti novim teorijama pri čemu je u tom ‘preslišavanju’ nerijetko uočljivo zanemarivanje samog književnog teksta. Škola mišljenja iz 80-tih se gotovo ugasila, a njenim gašenjem ostali smo bez bazičnih istraživanja naše književne prošlosti iz kojih bismo crpili polazišta za neka uža i pojedinačna istraživanja.

SUDBINA SAFVET-BEGA BAŠAGIĆA

Izneseni prijedlog metodološkog modela proučavanja književne prošlosti inspirisan je uvidom u kulturni, intelektualni i naučni život epohe u kojoj je djelovao Alija Nametak.¹ Tu intelektualnu zajednicu, pa možemo kazati i školu mišljenja, predvodili su Safvet-beg Bašagić i Hamdija Kreševljaković kao dva u društveno-humanističkom polju najuticajnija bošnjačka intelektualca prve polovine 20. stoljeća. Oni su u svojim člancima, studijama i monografijama otvorili važna pitanja historiografije te književne i kulturne povijesti. Bašagić i Kreševljaković slijedili su pozitivističku teorijsku školu (biografizam, empirizam), odnosno historizam (Usp. Iggers 2019), koji je tad preovladavao i u širem južnoslavenskom prostoru (I. Pilar, Đ. Šurmin, D. Prohaska). Ovu školu mišljenja prenijet će i na svoje učenike, a najprije na Aliju Nametka, a potom i generaciju tad mladih intelektualaca Muhameda Hadžijahića, Seida Traljića, Hivziju Hasandedića itd. Ako je Bašagić predvodnik prve (Mulabdić, Čatić, Hadžić, Bjelevac, Sarajlić), Nametak je to, van svake sumnje, bio za drugu generaciju bošnjačkih intelektualaca. Njegovao je prijateljski odnos najprije s Kreševljakovićem, a potom i kraće vrijeme – nekoliko godina pred smrt – s Bašagićem. Način njegova intelektualnog sazrijevanja bio je uglavnom neformalne prirode,² iako je stekao formalno obrazovanje na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Bašagić i Kreševljaković prepoznali su kod njega veliki interes za nauku i književnost, pa su ga vezali za sebe i prenosili mu znanja koja će kasnije koristiti u brojnim svojim radovima. S druge strane, njegov interes u polju folkloristike, gdje je dao nemjerljiv doprinos – preko pedeset radova – treba tražiti u porodičnom *backgroundu* budući da je njegov otac Hasan Nametak također bio folklorist. Neizostavno je u ovom kontekstu naglasiti doprinos cijele porodice Nametak (Hasan, Alija, Abdurahman, Fehim, Muhamed) na polju proučavanja književne, kulturne i političke historije Bošnjaka. Nažalost, do danas o njihovom radu nemamo valjane studije koje bi ih kontekstualizirale unutar složene, kaleidoskopske slike bošnjačke i bosanskohercegovačke kulture 20. stoljeća.

¹ Bio-bibliografske podatke o Aliji Nametku vidjeti u Nametak (1931), Traljić (1998: 244-256), Hasanbegović (2006) i Čeman (1994).

² O neformalnom učenju uz Bašagića Alija Nametak veli: "Za našeg drugovanja od tri i po godine, ja sam mnogo toga od Safvetbega čuo i naučio, za moje radove davao mi obilje savjeta i podataka, razjasnio mi je dosta stvari iz političke povijesti Austrije, takvih stvari, kakvih nažalost nema napisanih, pričao mi mnoge zgode iz svog javnog rada, pa i intimnog života, po kojima sam učio, da je Safvetbeg zaista riedak čovjek u našem sveukupnom javnom životu" (Jurčić 1944: 352).

Iz Nametkove korespondencije između dva svjetska rata vidljiva je njegova uloga u kreiranju i oblikovanju književne i kulturne scene u Bosni, ali i u širim okvirima slavistike. Pisma mu upućuju tada najznačajniji književnici, urednici, lingvisti, historičari, folkloristi iz Bosne, Hrvatske, ali i Njemačke, Čehoslovačke, Mađarske itd. Njegova pisma predstavljaju nezaobilaznu dokumentarnu građu i prvorazredni izvor za izučavanje kulturnog i književnog života ovog perioda budući da su nerijetko, direktno ili indirektno, utjecala na oblikovanje određenih stavova i mišljenja učesnika u korespondenciji. Vrijednost ovih pisama ogleda se i u tome što reflektiraju ukupni život, naročito onaj neoficijelni: od dubokih intimnih, prijateljskih preko porodičnih pa sve do širih društvenih odnosa.

Ovdje smo se usredsredili samo na ona pisama koja tretiraju kulturni i književni život između dva svjetska rata, a potom smo ih komparirali s onim sadržajima (tekstovima, polemikama, knjigama) koji su bili povod za određenu korespondenciju. Iz pisama koje smo pronašli u Historijskom arhivu grada Sarajeva vidljivo je da se Nametak najviše dopisivao sa Hamdijom Kreševljakovićem, Antunom Šimčikom, Fehimom ef. Spahom, Munirom Šahinovićem Ekremovim, Ahmedom Muradbegovićem, Maksimom Svarom, Edhemom Mulabdićem, fra Pavom Dragičevićem, Ljubomirom Markovićem, Abdurahmanom Malićem, Vladislavom Skarićem, Maximilianom Braunom, Ottom Bablerom, Josipom Bajzeom. Neka od ovih pisama publicirana su u periodici tokom i nakon Drugog svjetskog rata, kao naprimjer korespondencija s Fehimom ef. Spahom u *Hrvatskoj svijesti* 1943. godine, ili su pak poslužila kao građa za neke kasnije Nametkove tekstove, kao naprimjer korespondencija (iz 1932. godine) sa fra Dragičevićem u časopisu *Dobri pastiri* 1957. godine. Međutim, uz ova publikovana pisma nisu priloženi Nametkovi odgovori, već samo njegovi naknadni komentari. Budući da su teme u pismima prilično disperzivne, ovdje ćemo pokušati da ih objedinimo u nekoliko tematskih cjelina.

S obzirom na to da je Nametak intenzivno drugovao sa Safvet-begom Bašagićem nekoliko posljednjih godina njegova života, brojna pisma tematski su bila u vezi s Bašagićem, bilo da je riječ o njegovom životu, naučnom radu, ostavštini ili pak o priređivanju tematskih brojeva časopisa povodom njegove smrti, organizaciji dženaze itd. U hronologiji pisama najstarije u Nametkovoju ostavštini je ono fra Pave Dragičevića, profesora historije u Širokom Brijegu,³ upućeno direktno Bašagiću 1925.

³ Pavo (Stanko) Dragičević intenzivnu korespondenciju imao je sa historičarem Ferdom Šišićem. Šišić mu se „obraćao uvijek prije nego bi koju povijesnu studiju tiskao, da mu je pregleda i da ga upozori na eventualne propuste“ (Nametk 1957: 143). Čak se u jednom pismu Šišić zahvaljuje Nametku na podacima o Krbavskom boju, dok mu u istom pismu sugerira da za Hercegovačku bunu 1875. (odnosno za ubistvo Zarifage Kruića) ne propusti pogledati tzv. austrijske crkvene knjige (1873-1878). U: HAS/ZV-390

godine kao komentar njegovog članka „Najstarije vijesti o Kosovskom boju“ (1924).⁴ Izražavajući radost zbog najave izlaska – a nikada objavljenog – drugog izdanja Bašagićeve *Kratke upute u prošlost Bosne i Hercegovine*, Dragičević mu preporučuje da uobziri tekstove o Crnoj Gori Jovana Tomića objavljene u *Matici srpskoj* i *Glasu akademije*. Ovo pismo Nametak je pronašao u Bašagićevoj ostavštini i publikovao ga u časopisu *Dobri pastiri* zajedno sa dva pisma koja je Dragičević lično njemu napisao povodom teksta *Mostarski stari most* (1932). Nametak je komentirao i ovo Dragičevićevo pismo, naročito onaj dio o Bašagićevoj knjizi *Kratka uputa...* Prema Nametku, Bašagić je primarno orijentalist, a u “historičkoj znanosti bio je samo amater“ pa ova njegova knjiga nema „osobite naučne vrijednosti“ te da je ona „najvećim dijelom kronologija, sastavljena prema Muvekitovu rukopisu *Tarihi dijari Bosna*, a Muvekit je također bio amater bez potrebnog obrazovanja, kakvo treba da ima historiograf, pogotovo dobar historiograf“ (Nametak 1957: 144). Navodi kako mu je Bašagić “nekoliko puta“ kazivao da je ova knjiga nastala tako što je „održao tri predavanja u takozvanoj Kiraethani na Bentbaši u Sarajevu“, a potom ih je, na nagovor barona Kutschera, koji je također prisustvovao tim predavanjima, uveo u jednu cjelinu – knjigu te im pridodao „kratki pregled književnosti bosansko-hercegovačkih muslimana na orijentalnim jezicima, koju je materiju kasnije obradio kao doktorsku disertaciju“ (Ibid.). Nametak zaključuje da je Bašagić Bosnu u Osmanskom Carstvu tretirao kao skoro pa samostalnu i da je ona svoju samostalnost „... izgubila 1850. godine kada je Omer-paša Latas uništio moć bosanskog begovata“ zbog čega njegova knjiga i završava ovom godinom. Nametkova kritika naročito se odnosi i na Bašagićevo zaboravljanje „pučanstva“ koje je bilo do 1850. godine, a i nakon ove godine, nosilac bosanskog identiteta. Ipak naglašava važnost ove knjige, kao i potrebu da se nanovo uradi novo djelo koje će detaljnije rasvijetliti osmanski period Bosne, a takvo što, prema njegovom mišljenju, može uraditi samo „Bašagićev prisni prijatelj Hamdija Keševljaković“. Ovakvi Nametkovi prilično oštri osvrti nisu nepoznati, osobito ako se uobzire njegova stajališta iznesena u *Sarajevskom nekrologiju* (1994), u kojem se osjeti “rezerviranost“ spram Bašagića.

⁴ Munir Šahinović Ekremov publikovao je tri Bašagićeva “politička pisma“ upućena Bekir-begu Tuzliću, članu Eksekutivnog odbora. Pisma najviše tretiraju izbor Bašagića u Eksekutivni odbor, ali u jednom od njih – što je za nas osobito interesantno – Bašagić sumnja u svoj profesorski angažman na orijentalistici u Zagrebu, kao i u habilitaciju u Egiptu, pa između ostalog kaže: „Govorilo se je i ja sam mislio, da ću dobiti stolicu u Zagrebu, ali kako čujem to je na vrbi svirala. Dok se kreira proteći će dosta Save. Što se tiče mog puta u Egipat i to je s zagrebačkom profesurom u savezu. (Posljednja rečenica je prekrížena). Moj put na Istok skopčan je s habilitacionom radnjom za sveučilišnu (“zagrebačku“ prekríženo), stolicu, dakle i to je na vrbi svirala“. Usp. Šahinović (1936: 7) *Tri politička pisma Dra Safvet-bega Bašagića: prilog političkoj povijesti Bosne u: Muslimanska svijest, 1, 7*. Pisma su datirana 1910. godine.

Bašagić je najčešće bio tema korespondencije Kreševljaković-Nametak, a samo jedno pismo, u kojem se spominje Bašagić, napisano je za njegova života (1933). U njemu Kreševljaković obavještava Nametka u Podgorici, u kojoj je kao profesor proveo („po kazni“) školsku 1933-34. godinu, da je „prije par dana bio kod Bašage, slab je, ali opet se pri čaši drži junački“ (HAS/ZV-393/1933). Kreševljaković je Bašagića najčešće oslovljavao sa “beg“, “Bašaga“ i “Safvetbegović“. Pored ovog pisma, za Bašagića je vezano i jedno pismo iz 1931. godine arhiviste, filologa, folkloriste Antuna Šimčika, u kojem informira Nametka da je Bašagićeva knjiga *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci* „odbijena na sjednici odbora Matice hrvatske, ovo sam privatno čuo pa vam i povjerljivo kazujem“ (HAS/ZV-310/1931), a moguće razloge za takvo što Šimčik pronalazi u finansijskom stanju Matice ili u recenzentu knjige. Međutim, nakon što je knjiga publikovana iz drugog pokušaja, urednik knjige i pisac predgovora Filip Lukas, tadašnji predsjednik Matice, izostavlja Bašagićev predgovor, što dodatno usložnjava priču o događanjima oko izdavanja ove knjige. Neke od natuknica biografija iz ovog rukopisa štampane su 1925. godine u monografiji *Znameniti i zaslužni Hrvati* u Zagrebu, a, kako i sam Bašagić navodi u svom *Predgovoru* – naknadno objavljenom u *Novom Beharu* (br. 18) – ideja za ovu knjigu nastala je još u austrougarskom periodu na prijedlog Kutschera⁵ da se „izda jedna jugoslovenska enciklopedija“. Međutim, nikada nije došlo do realizacije tog projekta zbog „nekih nesuglasica između akademija u Zagrebu i Beogradu“ (Bašagić 1931/32: 264), da bi potom Truhelka pokrenuo „bibliografski rječnik znamenitih Hrvata, Bošnjaka i Hercegovaca u turskoj povjesnici“. Truhelka je trebao prikupiti podatke iz evropskih, a Bašagić iz turskih izvora. Na izradi ovog biografskog leksikona radio je intenzivno sve do pogoršanja bolesti nakon Velikog rata, a zbog prodaje biblioteke u Bratislavu, nije imao valjane izvore za opsežnije natuknice o nekim znamenitim ličnostima. Konačnu, ali nepotpunu, formu knjige objavljene u Matici uredio mu je, kako i sam kaže, Alija Nametak. U drugom pismu iz 1932. godine (HAS/ZV-311) Šimčik smatra da su „dobro učinili“ to što su u *Novom Beharu* objelodanili izostavljeni Bašagićev predgovor, a da će se on potruditi da na njega „svrati pažnju“ u *Hrvatskoj reviji*. U dobronamjernom raspoloženju, Šimčik, također, sugerira Nametku da bi trebao „kupiti građu za nastavak i potpunu Bašagićevih Bošnjaka“ do današnjeg dana jer „nijesu oni koji su poslije 1878. godine umirali i živjeli ili žive ni u čemu gori od svojih starih“.

Značajan broj pisama u kojima se spominje Bašagić, Nametak je primio nakon njegove smrti. U njima je prije svega riječ o priređivanju tematskih brojeva časopisa

⁵ Detaljnije o baronu Kutschera vidjeti u Žujo (2018).

u Bašagićevu čast, o načinu organiziranja dženaze, o školovanju njegove djece, o rukopisima itd. Od svih najemotivnija su Kreševljakovićeve pisma u kojima se osjeti prijateljski žal, tuga i nemirenje s Bašagićevom smrću. U jednom pismu iz 1934. godine Kreševljaković piše kako ga je „Bašagićeva smrt strašno potresla, mnogo više nego i Tebe, jer mi je bio draži od svih mojih milih i dragih, a Ti dobro znaš, da je broj ljudi koje ja volim od srca vrlo uzak, još kad mi iz njega neko nestane, ono se još više stuzi, teško je, da ne rečem nemoguće imati prijatelja, brata“, te „znaš, kada napišem merhum ili rahmetlija da mi suze nadolaze“ (HAS, ZV-395).

Veći interes za Bašagićev život, politički angažman, književno i historiografsko djelo javio se nakon njegove smrti, a naročito časopisâ iz Hrvatske koji su od Nametka i Kreševljakovića poručivali tekstove. Osobito se izdvaja časopis Matice hrvatske *Hrvatska revija* koja u više navrata poručuje tekstove o Bašagiću (1934, 1936). Tako u jednom od pisama Kreševljaković navodi kako mu je pisao urednik *Revije* da napiše „članak o begu“ i da je odustao kada je saznao da isti piše Nametak. Nakon što je publikovan Nametkov članak Kreševljaković mu u jednom pismu vrlo obazrivo sugerira na neke nedostatke u radu, pa kaže: „... nema ništa ispravljati meni, a vidim ni Tebi“, ali već u narednoj rečenici konstatira „da si ovdje moglo bi se u Tvom članku nešto dopuniti, ali ono što si napisao, po mom je sudu dobro“ (HAS/ZV-396). Matice hrvatska željela je objaviti monografiju o Bašagiću, što se vidi iz pisma Blaža Jurišića, urednika i vlasnika *Hrvatske revije*, iz 1936. godine u kojem piše Nametku: „Šteta je, što ni Vi ni g. Kreševljaković ne možete da se odlučite na pisanje monografije o Bašagiću. Ako neće jedan od vas dvojice, ne znam ko bi drugi uopće mogao doći u račun za taj posao. Ne biste li se mogli udružiti, pa zajednički načiniti tu stvar? Gospodin Kreševljaković da uzme historijsku i političku, a Vi literarnu njegovu djelatnost“ (HAS/ ZV-385). Nastojanje da se Bašagić kanonizira u okviru hrvatske kulture imalo je pozadinu u političkim/nacionalnim aspiracijama hrvatskih političkih elita spram bošnjačkog naroda u prvoj Jugoslaviji. Naravno, ovdje treba kazati da su svi intelektualci ove grupe bili prohrvatski orijentirani, a jedan od razloga za takvo što treba tražiti u otporu prema srpskoj hegemonističkoj politici. Jedni su se pritom prohrvatski angažirali isključivo u polju kulture, a drugi ideološki i politički (npr. Munir Šahinović Ekremov).

I *Novi Behar* posvetio je cijeli jedan temat Bašagiću 1934. godine (br. 19-21), a tim povodom Nametku su u Podgoricu prispjela dva pisma: jedno od Hamdije Kreševljakovića, a drugo od Munira Šahinovića Ekremovog. U Kreševljakovićevom pismu vidljiva je rezigniranost zbog toga što će tematski broj biti objavljen „bez ijednog ozbiljnog članka o njegovoj poeziji“ te konstatira da je to žalosno „i da ga

nema tko napisati“, a dodatno mu je ovu situaciju, kako piše, otežalo to što „ljudi oko ‘Behara’ (*Novi Behar*, o. p. N. R.) nisu htjeli čuti o kakvom Tarihu“ za Bašagića, ali i „opozvanim obećanjem“ A. Muradbegovića da će nešto lično „sročiti“. Muradbegović je ipak uspio završiti članak pod naslovom *Moj prvi susret s Bašagićem* (1934: 287-288) u kojem piše kako je zajedno s Kreševljakovićem 1927. ili 1928. godine otišao kod bolesnog Bašagića gdje im je pričao anegdote iz Hercegovine, o tome šta će dalje pisati i raditi i da će mu u tome pomagati “mladi student“ (Alija Nametak). Na kraju ovog pisma Kreševljaković ističe kako mu je već pristiglo 20 članaka (Mulabdić, Spaho, Miličević, Bušatlić, Hadžijahić, Čaušević, Mešić itd.) ali da su „skoro svi članci uspomene na rahmetliju. Također, i u Šahinovićevom pismu nagovještava se ovaj broj, pri čemu on Nametku sugerira da napiše „književni omaž, ili pak što naučno, npr. vrijedno bi bilo otvoriti onaj njegov rječnik istočni rieči u hrv. jeziku, koji je ostao u rukopisu“ (HAS/ZV-312) te nastavlja da „za tu inače vriednu stvar, javnost ne zna gotovo ništa, a ti si inače deverao oko leksikografije i rječnika pa će ti to uspjeti, ali ne budeš li mogao, budući da je vrijeme kratko a možebit niti priručnik djela nemaš kod sebe, obradi jednu kompletnu temu...“ (HAS/ZV-312) Šahinovićeva pisma pisana su etimološkim pravopisom koji je protežirao i kao urednik *Muslimanske svijesti*, a o čemu su u nekoliko navrata on i *Novi Behar* (Nametak) vodili polemiku.⁶ Kada je riječ o ovom Bašagićevom rukopisnom rječniku, valja kazati da je, po svemu sudeći, korišten samo u internim krugovima ove generacije za potrebe tumačenja nekih riječi orijentalnog porijekla.

⁶ U časopisu *Novi Behar* 1936. godine objavljen je tekst Pravopisne neprilike (br. 24, str. 360) u kojem se kritizira neujednačen pravopis (fonetski i etimološki/korijenski) u listu *Muslimanska svijest*. Na ovaj tekst reagirao je Munir Šahinović Ekremovi u *Muslimanskoj svijesti* (br. 22) navodeći da iza tog teksta stoji Alija Nametak, ali već u narednom broju *Novog Behara* (1936-37, 1-3, 38) Nametak objavljuje *Izjavu* u kojoj demantira da je on autor navedenog teksta. Na kraju *Izjave* Nametak piše kako ga je i Kulenović „na neke stvari upozoravao“, ali je bilo „besmisleno“, aludirajući tako na polemiku *Novog Behara* i *Islamskog svijeta*. Ova polemika nagoviještena je u pismu (god. 1934) Abdurahmana Mešića gdje, između ostalog, stoji: „Bušatlića članak prilaži, dok ti šaljem članak Kulenovića o I. S. koji mislim uvrstiti, premda je Munir iz njega istupio. Mislim da im neće ostati dužan“ (HAS/ZV-300). Kulenovićev članak odnosi se na jednu polemiku iz 1934. godine koja se vodila u navedenim časopisima. *Islamski svijet* publikovao je tekst *Plaže* (br. 99, str. 2) na koji je reagirao Kulenović u narednom broju časopisa s tekstom *U odbranu „kćeri cjepara“ i „odrpanih tipova“* (br. 102, str. 6), a uz koji Uredništvo prilaže svoj komentar. Kulenovićeve reakcije objavljene su u *Novom Beharu*: 1. „Kako se kod nas piše?: povodom jednog komentara Islamskog svijeta“ (br. 5-7, str. 95-98); 2. „Još o načinu kako se kod nas piše“ (br. 11-12., str. 195-196) povodom teksta „Mi imamo ime i svoj put“ (*Islamska svijest*, br. 116, str. 5); 3. „Izjava g. Skendera Kulenovića“ (br. 11-12, str. 206).

Na Nametkovo provokativno prizivanje ove polemike u *Izjavi*, Šahinović nije ostao dužan napisavši u *Muslimanskoj svijesti* reakciju u kojoj se, između ostalog, navodi: „U napadaju na me on uzima i g. Skendera Kulenovića. Ja ponovo neću potrzavati Kulenovića, odnosno odg. “Isl. Svijetu“ na što se Prof. g. Nametak poziva, a dobro se sjećam kad je taj odgovor izašao, Nametak mi je rekao da taj odgovor nije ušao po njegovoj nego po g. Mešićevoj privoli (Nametak je i tad bio tajni suradnik I. S.) i da se on s marksističkim stavovima g. Kulenovića ne slaže. A sad mu sigurno bez njegove privole za ove rekriminacije g. Kulenović dobro dolazi.“

Tako se Muhamed Hadžijahić (1936), kada tumači riječ „potur“, referira na ovaj rječnik i naslovljava ga *Turcizmi, arabizmi i perzizmi u hrv. jeziku*, a koji se, kako kaže, „trenutno nalazi kod njega“. Nažalost, taj rječnik još niko nije predstavio i kritički valorizirao. Bašagić se spominje i u jednom Šahinovićevom pismu iz 1942. godine u kojem traži od Nametka da mu pošalje sve informacije o Bašagićevoj biblioteci koju je prodao u Bratislavu, a naročito da mu piše o tome „kako je došao na ideju prodaje, tko je bio posrednik, je li netko dolazio iz Bratislave u Sarajevo, da li je on sve svoje rukopise prodao ili je neke zadržao za sebe (...) odakle da se baš za to Bratislava zanima“, a sve ovo piše kako bi te informacije proslijedio nekom uglednom Slovaku koji bi o merhumu htio pisati u slovačkim novinama, a „opet bi to nama Hrvatima muslimanima bilo i ugodno i korisno jer se o nama u Slovačkoj, koja je naskroz katolička zemlja, gotovo ništa ne zna“ (HAS/ZV-313)⁷.

Kanoniziranje Bašagića u okvire hrvatske kulture vidljivo je i u inicijativi za podizanje njegova spomenika u Zagrebu na Bulićevom perivoju (kod današnjeg Hrvatskog državnog arhiva), a inicijativu za takvo što pokrenula je Marija Kumičić, hrvatska književnica, prevoditeljica i voditeljica udruženja „Hrvatska žena“. Upravo Marija Kumičić u jednom pismu iz 1936. godine izvještava Nametka o procesu podizanja spomenika te kako ima dobru komunikaciju sa Dervišom Hadžiomonom, članom ondašnje „Narodne uzdanice“ i HSS-a, kao i sa zagrebačkim „Napretkom“, koji će udruženim snagama sakupiti novac i realizirati ovaj projekat. Također, naglašava da sve to trebaju podržati i druge podružnice „Uzdanice“ u Bosni i Hercegovini organizirajući različite akademije po njenim gradovima kako bi se prikupila sredstva i spomenik otkrio do septembra 1936. godine. Kumičićeva piše da bi spomenik „trebao biti od bronce i na brušenom granitnom postamentu, da bude trajan i otporan protiv svih vremenskih nepogoda“ (HAS/ZV-295), ali i da bi trebalo razmisliti o natpisu na spomen mjestu te da se izbjegnju Bašagićevi stihovi „I moga hrvatskog jezika šum/ može da goji, može da spoji/ Istok i Zapad, srce i um“ jer, prema njenom mišljenju, „Istok i Zapad ne odgovara današnjem vremenu“. Kraj njenog pisma najbolje ilustrira nastojanja zašto se Bašagić kanonizira u hrvatsku kulturu, dok bi postavljanje spomenika u glavni grad muzealno/simbolički ovjerilo identitet Bošnjaka kao Hrvata – „povezujući i postavljajući kako u prestolnici svih Hrvata vedre umove, lijepa srca i ponosne glave pravih hrvatskih umnika i otačbenika iz svih rastrganih vjekova hrvatskog Kraljevstva, da tako potomstvo pozivamo u pamet, što smo bili, što smo imali i što opet treba da stvorimo“ (HAS/ZV-295). I bosanskohercegovačka periodika prpratila je ovu inicijativu, a naročito *Muslimanska*

⁷ O ovim pitanjima opširno je pisao Ljubović (1998).

svijest s prilogom „Spomenik dru Safvet-begu Bašagiću u Zagrebu“, gdje se donosi i informacija da je Matica hrvatska odlučila „izdati monografiju o književnom, znanstvenom i povijesnom djelu Safvet-bega Bašagića“, a o čemu se govori i u pismu Blaža Jurišića.⁸ Naravno, nikada nije došlo do realizacije ove inicijative, mada se ona ponovo aktualizirala i u vrijeme NDH⁹, o čemu je opet pisala *Muslimanska svijest / Hrvatska sviest*. Na drugoj strani, u korespondenciji Kreševljaković – Nametak iz 1934. godine vidljivi su veliki problemi u vezi s podizanjem bašluka/spomenika te pisanjem tariha na nišanu u Sarajevu. Tako, Kreševljaković Nametku u dva pisma piše: „... za bašluka ne brini, ali iskreno ti kažem da stvar ne ide baš najbolje, a privest će se kraju, ako Bog da, u to nema sumnje. Nije nas Bog ostavio“ (HAS/ZV-399) te „svuda se radi o spomeniku. Žao mi je, ovo je drugi put u životu da nemam dovoljno naroda, da ga ja podignem na ime djece“ (HAS/ZV-395). Bašagićev nadgrobnni spomenik uz Gazi Husrev-begovu džamiju, onakav kakav je u današnjem obliku, podignut je tek 5. oktobra 1935. godine; spomenik je izgradio klesar Antun Godec od sarajevskog kamena – vapnenca. Iako je spomenik napravljen iz dva dijela: stepenastog sarkofaga (kubura) i nišana, kako stoji u jednoj bilješci u *Novom Beharu* (Anonim 1935: 111), Bašagiću bi ipak, prema mišljenju autora članka, više odgovarao „bogumilski nišan“. Tarih na nišanu na turskom jeziku napisao je Salih Safvet ef. Bašić, profesor Šerijatske sudačke škole. Kuriozitet ovog spomenika je i u tome što je prvi u haremu Begove džamije na kojem je latinicom ispisano ime umrlog; dakle – sastala se dva pisma (“Istok i Zapad, srce i um“). Nakon Bašagićeve smrti, Kreševljaković i Nametak preuzet će na sebe obavezu da brinu o njegovoj djeci, pa tako u jednom od pisama Kreševljaković se žali Nametku da su ga zvali u policiju zbog neke tužbe Bašagićeve rodbine, te da je Almasi, Bašagićevoj kćerki, „bilo neugodno, ali i obojici sinova“. Po svemu sudeći, riječ je o nekom sudskom procesu gdje se Kreševljaković zaštititički postavio prema njegovoj djeci jer dalje u pismu kaže „oni zaboravljaju da su ovo djeca pisca i pjesnika Bosanskog ponosa... meni je svejedno da su me i zatvorili“ (HAS/ZV-395). Kreševljaković se očinski ponio kada je riječ o školovanju Bašagićeve djece naročito Enise, Namika i Fikreta, pa tako u jednom pismu kaže da je Fikretu i Namiku našao „instruktora da ih do jeseni spremi

⁸ U Podlistku *Muslimanske svijesti* objavljen je članak (autor navjerovatnije M. Šahinović) pod naslovom „Za monografiju Dru Safvetbegu Bašagiću“. U tekstu se pledira da se raspiše konkurs za pisanje monografije pri „Narodnoj uzdanici“ ili da to realizira „Matica hrvatska“. Autor teksta konstatira da je građa za monografiju dostupna, a naročito Bašagićeve knjige (naučne i književno-umjetničke), dok je njegova arhiva “u cjelosti pohranjena u Napretkovoj kulturno-historijskoj zbirci, a koja sadržava njegove rukopise, netiskana djela iz svih područja njegova rada, biografije i ine podatke, te opsežnu korespondenciju, što sve u ovome slučaju predstavlja dragocjen biografski izvor za djelo ove vrste“.

⁹ Detaljnije o ovome vidjeti u Gelez (2010).

za malu maturu... Fikret radi vrlo marljivo, a Namik je, brate moj, pravi lufter... Bogami ne znam šta će od njega biti. Enisa je dobila opomenu iz hrvatskog i geografije, održao sam s njom par sati i opet se bojim da ne padne iz hrvatskog, a iz geografije ne zna ništa, ali je profesorica obećala da će je pustiti meni za ljubav (hatar) jer sam i ja njoj valjao. Bože moj!“ (HAS/ZV-396)

KAKVA ŠUMA – TAKAV ZEC

Represivni državni aparat u Kraljevini Jugoslaviji vješto je cenzurirao sve što je moglo narušiti ili poljuljati državnu ideologiju ili kraljevu diktaturu. Cenzura je služila kao mehanizam kontrole znanja, informacija i interpretacija, a nije se prezalo ni od harange, za koju su bile zadužene različite institucije: političke, kulturne i klerikalne. Primjenjivana je i mjera prisilnog preseljenja. U bosanskohercegovačkom kontekstu političkom progonu bili su najviše izloženi književnici lijeve orijentacije¹⁰, ali i Alija Nametak, koji je zbog priređivanja kalendara o Musi Ćazimu Ćatiću u kojem je protežirao hrvatstvo, službeno bio izmješten u Podgoricu gdje je kao profesor proveo godinu dana (1934/35), dok je skoro cijeli tiraž kalendara uništen. Cenzurisanja tekstova, knjiga, članaka, kako je vidljivo iz korespondencije, bilo je i u periodu NDH. Tako, kada Nametak objavljuje svoju prvu zbirku pripovjedaka *Bajram žrtava* (1931) pri Matici hrvatskoj nailazi na brojne probleme. Do 1931. godine, kada je objavljena Nametkova zbirka, u Matici hrvatskoj izašlo je devet djela bošnjačkih autora (Bašagić, Mulabdić, Huseinagić, Muradbegović, Sarajlić, Osman-Aziz), a prema podacima Mahmuda Traljić (1962: 71-76) do 1962. godine publikovano ih je dvadeset, što pokazuje da je Matica hrvatska u svojim izdanjima težila zastupiti bošnjačke, ali i bosanskohercegovačke pisce (osobito bosanske Hrvate). Naravno, “očitovanje Bosne“ u izdanjima Matice hrvatske imalo je svoju pozadinu, naročito u periodu između dva svjetska rata.¹¹ Istini za volju, neki su bošnjački intelektualci zazirali od Matice, a osobito Hamdija Kreševljaković i Ahmed Muradbegović: Kreševljaković

¹⁰ U jednom od pisama stoji: „... čitao sam kako o Tebi i Tvom listu piše Čengić. Baš ste vi Bosanci (i Hercegovci) prepotentna nacija! Osiliše se mnogo Simić i Husnija.“ (HAS/ZV-386) Pismo je Nametku uputio književni historičar i prevodilac Krešimir Georgijević. Gregorijević aludira na tekst Husnije Čengića, pisca lijeve, socijalne orijentacije, o *Novom Beharu* objavljen u *Hrvatskoj reviji* 1930. godine. *Hrvatska revija* je u ovom periodu bila otvorena za objavljivanje tekstova „svih političkih orijentacija pa su tako svoj prostor našli i lijevi i desni; događalo se da su u istom broju priloge imali i Miroslav Krleža i Ljubomir Maraković“ (Luić-Vudrag 2018: 71-72). Ovakvo stanje zadržalo se sve do 1933. godine kada Filip Lukas piše esej *Ruski komunizam naspram nacionalnog principa*. Nakon ovog eseya saradnju s Revijom prvi će prekinuti Krleža, a potom i drugi pisci lijeve orijentacije pa, između ostalih, i Hasan Kikić.

¹¹ O udjelu Matice hrvatske u nacionalizaciji Bošnjaka (ondašnjih bosanskohercegovačkih muslimana) pisao je i Muhamed Hadžijahić (1974: 199-205).

piše da „ne voli ljude oko Matice; oni su za mene utjelovljena uobraženost i potpuni ignoranti“, dok Muradbegović piše kako nije dobio Nametkovu zbirku jer su u Matici ljudi „s kojima on nije dobar“. Razloge za takvo što možemo tražiti i u tada sve izrazitijoj hrvatskoj nacionalističkoj i protujugoslavenskoj orijentaciji Matice hrvatske. To je naročito izraženo nakon izbora 1935. godine kada HSS ideološki utječe na orijentaciju Matice, što je u državnom aparatu tretirano kao protudržavna djelatnost. (Usp. Luić-Vudrag 2018: 241-246)

Pri publiciranju Nametkove zbirke nešto nije štimalo zbog čega mu u jednom pismu Ivan Esih, leksikograf i prevoditelj (rođ. u Ljubuškom), piše da će se „za stvar u Matici interesirati“ te kako se govori da bi Nametka trebalo izdati i da je već “sondiran teren“, da “iza juga i sjevera: dolazi istok“. Međutim, za izdavanje knjige u Matici očito je trebala i jasna podrška autoriteta, pa tako Esih kaže „da u odboru nema doduše osim dra Marakovića (koji se oporavlja od operacije slijepog crijeva) nijednog Bosanca, ali ću se zauzeti kod dvojice uplivnih odbornika“ (HAS/ZV-299). Mjesec dana kasnije Nametku dolazi pismo od sekretara Matice Franje Jelašića da je, nakon recenzije, rukopis prihvaćen i da će knjiga biti objavljena u ovogodišnjem redovnom izdanju (1931). Piše mu kako treba dati saglasnost da se neki „predrastični izrazi izmijene uz svu opreznost kojom se ne bi ni sadržaj ni stil ni književna vrijednost pojedinog mjesta nagrdila“ (HAS/ZV-389). Tako, između ostalog, navodi da treba reducirati „drastičan opis porođaja one ovčarice, pa izraz “kurva““. Također, sugerira se da se u naslovu istakne “bosanski“ ili “Bosna“, a ukoliko on ne predloži naslov, kaže: „... mi ćemo Vam za vrijeme slaganja rukopisa takav sličan naslov predložiti“. Uvidom u konačno izdanje, zbirka ne nosi naslov gdje se ističe „bosanski“ i “Bosna“, a “drastični izrazi“ ostali su u tekstu, kao i sporna scena. Međutim, u leksičkom pogledu vidljiva su retuširanja (sotona/šejtan) jer se jezik prilagođavao publici u Hrvatskoj, ali je tumačenje određenih riječi (turcizama) pogrešno, na šta je Nametak reagirao u *Novom Beharu*: „Da bi olakšala razumijevanje nekih turcizama i manje poznatih riječi, Matica je u dobroj namjeri zatražila od nekog (ne znam koga) da protumači spomenute riječi. Neke su riječi krivo protumačene, pa mjestimice izlazi besmisao ako se u tekstu uzmu riječi kako su protumačene u Tumaču“ (1932: 207). Proces cenzuriranja nije završio samo na retuširanju leksike, nego su izbačene i neke novele. Tako iz pisma književnika i književnog kritičara Ljubomira Marakovića iz 1932. godine saznajemo da je u rukopisu Nametkove pripovjedačke zbirke bila i pripovijetka *Sunce*, koja je inače publikovana 1929. godine u časopisu *Savremenik*, ali je uklonjena iz konačne verzije. Maraković je imao zadatak da pripremi materijale za antologije hrvatske proze na francuskom i njemačkom jeziku i za obje je kandidirao

ovu novelu, međutim, kad je uzeo zbirku *Bajram žrtava*, kako kaže, „na svoje najveće zaprepaštenje otkrio sam da ona uopće nije štampana u Matičinom izdanju“, a „tačno se sjećam da je ona bila u rukopisu“, te je „smatram jednom od najboljih“ Nametkovih novela. Maraković ljutito kritizira „moralne skrupule“ onog „tko ju je uklonio bez ičijeg znanja i pristanka“ (HAS/ZV-380). Međutim, očitom Marakovićevom intervencijom, novela *Sunce* uvrštena je u antologiju na francuskom jeziku *Anthologie des conteurs Croates Modernes* (Antologija suvremenih hrvatskih pripovjedača) među šesnaest novela. O tome je objavljena i bilješka u *Novom Beharu*, s posebnim naglaskom da je „novela štampana prije u Savremeniku“ (str. 350).

Na publikovanju ove priče čestita mu i Maksim Svava (pseudonimi Zija i Husejin Rustemović) u jednom pismu iz 1933. godine (HAS/ZV-301), ali isto tako žali se na uredništvo *Hrvatske revije* jer „što se bezobrazluka tiče, oni Tvoji od Hrvatske revije natkriše sve što sam danas doživio“. Svava je htio objaviti roman kako bi popravio svoje nezavidno materijalno, ali su ga iz Matice ignorirali, dok su iz *Jugoslavenskog lista* tražili da se roman „preradi“. Ozlojeđen takvim odnosom Svava piše „ako mognem sakupiti kakvih para i nađem nekog da me zamjeni u Narodu, otići ću u Zagreb, pa ću im izdrobiti u sitno sve što mi leži na srcu“. Na kraju pisma moli Nametka da se „interasuje za rukopis“ jer „prema tebi barem ipak neće biti toliko bezobrazni kao prema meni“. Njegova nevolja, kao tada u cijeloj Kraljevini Jugoslaviji. odnosno u Beogradu gdje je obitavao, uvjetovana je Velikom ekonomskom krizom, o čemu Svava piše: „Pomalo su i ovdje počeli osjećati ćesatluk (oskudica), pa postaju nervozni. Svi viču o krizi, ali niko neće da vjeruje da je u nas, u Sarajevu, takva kriza bila prije dvije godine i da će im tek prava kriza doći. Ne ide im to u glavu, ali će ići, inšallah. I ovdje je velika bijeda među intelektualcima. Samih novinara ima besposlenih 34 i ja sam došao, kanda, da im zaokružim broj“ (HAS/ZV-301). Nametak je zamolio Ahmeda Muradbegovića da se zauzme za Svavu u nakladi *Binoza*, a Muradbegović mu piše da oni „traže da nešto bude komercijalno i moderno, ali da je ljudski život po strani, te da oni neće štampati Svarin roman dok je Ilje Erenburga i drugih i da toliko zna reci mu...“ (HAS/ ZV-309).

Cenzuriranje se naročito odnosilo na članke i književne tekstove u periodici. Taj proces provodili su urednici ili istaknuti pojedinci koji su pretpostavljali moguće društvene posljedice nekog teksta. Tako je Kreševljaković u nekoliko navrata sugerirao Nametku da povuče polemičke tekstove kako ne bi časopis dovodio u nezavidan položaj. To se osobito vidi kada mu sugerira da povuče tekst o Handžićevom članku o ustanovljenju ramazana – vodeći se sigurno iskustvom Bašagićevog sukoba s ulemom – pa mu, između ostalog, kaže: „Čuješ, ti si poslao jedan članak u

N. B. kao odgovor na onaj Handžićev članak o ustanovljenju ramazana. Molim te lijepo, povuci ga i ne miješaj se u ove poslove. Neka se ulema o tome prepire. Šta ćemo se mi u to petljati. Ja sam neki geograf i dobro poznajem astronomsku geografiju, ali u to ne bih uopšte ušao, premda bi imao odakle pravo. Ima za ovo još jedan razlog, to je što će se između Tebe i Handžića razviti bespotrebna debata a zašto bi ti na to trošio snagu. To Ti još savjetujem, a Ti, naravno, čini kako Ti je drago“ (HAS/ZV-399).

U ovom kontekstu zanimljiva su i pisma koja je dobio od Mulabdića, Šahinovića, (Blaža) Jurišića u kojima je također apostrofirao problem političke cenzure. U kratkoj kartici, koju mu upućuje Edhem Mulabdić iz Dubrovnika 1938. godine povodom cenzuriranja, a potom i uništenja cjelokupnog tiraža Kalendara Narodne uzdanice za 1938. godinu, stoji: „Upravo sada pročitah jutrošnji Jugosl. list i našu izjavu. Dobro je, baš je lijepo napisana, blago, ali dostojanstveno. Ja ne mogu blago nego preoštro, dobro je što je i aluzija izostala, ali to ne znači da smo je iz svijeta izbrisali“. Mulabdićeva kartica odnosi se na izjavu, koja je u *Jugoslovenskom listu* (23. 2. 1938. godine) naslovljena sa „Nove metode neprijatelja Narodne uzdanice“, a u kojoj se Redakcijski odbor ograđuje – čak je smatra neprijateljskim činom – od jedne pjesmice „koja je štampana u našem kalendaru za godinu 1938“. U izjavi stoji da „ova nečuvena podvala u toj pjesmici promakla je redakcionom odboru kalendara kao i cenzuri, pa je Glavni odbor povukao čitavu nakladu kalendara za 1938. godinu i izdao drugo izdanje (...) Mi smo svjesni da će muslimani Bosne i Hercegovine i sva poštena javnost osuditi ovu besprimjernu zločinačku podvalu, pa vjerujemo da zlikovac ni toliko uspjeti, da se nađe ma jedna osoba naše poštene javnosti da za jedan momenat pomisli da se ovo dogodilo sa znanjem Narodne uzdanice ili zbog nepažnje našeg redakcionog odbora“.

Kao i u Kraljevini Jugoslaviji (SHS), cenzuriranje je itekako bilo prisutno i za vrijeme NDH, a o čemu svjedoče pisma Munira Šahinovića Ekremova¹² iz 1943.

¹² Valja ovdje kazati da Nametak i Kreševljaković nisu imali dobre odnose sa Šahinovićem, o čemu nam svjedoče i brojne polemike koje su se vodile između *Novog Behara* i *Muslimanske svijesti*, ali i pisma u kojima se jasno vidi distanciranje, čak i nepovjerenje Nametka i Kreševljakovića u ono što Šahinović radi. Međutim, interesantno je da oni nikada nisu prekidali komunikaciju. Tako u jednom pismu iz 1933. godine Kreševljaković, kada Šahinović traži od Aburahmana Mešića da uređuje jednu rubriku, piše kako je saglasan s Nametkom o Ekremu i konstatira: „Sad je na meni da mu kažem. Ja sam mislio ovo: Munire, surađivati možeš, ako hoćeš, ali ja u tebe nemam povjerenja i ne mogu te stvarno preporučiti Mešiću. Ne znam kako će se razgovor dalje među nama razviti, to ne znam, ali ja pri ovome ostajem“ (HAS/ZV-393). Nepovjerenje u Šahinovića imali su i ljudi oko Matice hrvatske, ali im je odgovarala njegova desna ideološka orijentiranost, o čemu piše glavni urednik i vlasnik *Hrvatske revije* Blaž Jurišić (Usp. Luić-Vudrag, 2018: 68-76) u pismu 1936. godine: „Samu inicijativu g. Šahinovića smatram dobrom. Nazivate ga neuravnoteženim. Možda bi bolji izraz bio bezobziran i svojeglav. (...) Inače pravac njegova lista meni se sviđa, i mislim da među muslimanskim Hrvatima nije nikada

godine povodom objavljivanja korespondencije Alije Nametka i reisa Fehima ef. Spahe u časopisu *Hrvatska sviest*, čiji je izvršni urednik tada bio Munirov brat Fikret Šahinović. Nakon pročitane korespondencije, Šahinović piše Nametku da „mada ne sadržava kakvih osobnosti, ipak taj rukopis u svakom slučaju vrijedi da bude objavljen, to tim više što kod nas nije običaj ovakve stvari objavljivati, a trebalo bi“, te dalje piše „kako bi liepa stvar bila recimo nečija korespondencija sa Safvet-begom, sa drom Mehmedom Spahom ili Muratom Šuvalićem“. Svi hrvatski nacionalisti s velikom radošću dočekali su pogibiju kralja Aleksandra a tome se posvećivala posebna pažnja i u NDH. Tako Šahinović piše Nametku: „Velim načelno jer imaju dvije stvari na koje Te moram upozoriti. Naime, na jednom mjestu Fehim ef. piše da u Sarajevu vlada utučenost poslije Aleksandrove pogibije. Sve kad bih ja i htio to dopustiti, cenzura ima u tom pogledu stroge naloge i to će izpasti. Da se to ne dogodi, predlažem da mjesto utučenosti stavimo uzbuđenje, pak će to ostati; dalje na drugom mjestu Fehim ef. piše da je Sarajevo u dubokoj crnini i dubokoj žalosti za Aleksandrom. I to ne može i valja to nekako zamieniti, da može. Treće je izraz tragedija; kada se čita tekst dobiva se dojam da Fehim ef. doista smatra Aleksinu smrt tragedijom, koju žali. I to treba nekako neuputno pretvoriti u nešto što neće izgledati žalostno. (...) No kad bi se te dvie rečenice i posve izbacile ništa ne bi stvar kao cjelina izgubila. Savršeno ništa. Dakle, odmah mi javi šta misliš o ovome kako bi cijeli rukopis mogao prirediti za tisak“ (HAS/ZV-315). U pismu se jasno insistira na jezičkom purizmu, kao i na korijenskom pravopisu, naročito u Nametkovim komentarima „pošto se radi o savremenom a ne i poviesnom pisanju“, dok će Spahina pisma biti prenesena u izvornom obliku. Međutim do intervencija u pravopisu nije došlo. Ova pisma su publikovana povodom godišnjice Spahine smrti kao dodatak ostalim tekstovima, a osobito onim iz *Glasnika islamske zajednice NDH* kakav je bio tekst Husejna Đoze „Znanstveno-vjerski rad merhum Fehim ef. Spahe“. O tome piše i uredništvo

izlazio list s tako izrazitim hrvatskim programom. Ukoliko njegovi neki istupi nisu možda politički oportuni, utoliko su ideološki ispravni. Meni se baš tako čini“ (HAS/ZV-385).

Pored navedenog, u Šahinovićevim pismima ima zanimljivih detalja iz historije, a naročito iz perioda NDH. Tako u jednom od pisama piše da prenese Kreševljakoviću da je kod poglavnika Pavelića vidio Husein-kapetanovu sablju koju je on svojevremeno poklonio nekom zapovjedniku tvrđave u Osijeku kada je tamo bio interniran, pa kaže: „Na toj sablji, koja više sliči evropskoj, nego orijentalnoj, ima i izvorni Huseinov podpis. Sada je Poglavnik naredio da se za čitavu vojsku izrade mačevi tačno onakvi kakva je Husein-kapetanova sablja“ (HAS/ZV-315). Također navodi kako se izrađuju odličaja koja na sebi nemaju krsta kako bi se mogli njima odlikovati i muslimani. Također piše da muftija Ismet Muftić, zajedno sa Hadžijahićem i nekim Konjhodžićem, radi na spomenici zagrebačke džamije te da su se i njemu pismeno obraćali, ali on ne želi s „Hakijinim korifejima niti Srbima kakav je taj Konjhodžić“. Smatra da će spomenica promašiti kao što je promašio i kalendar *Hrvat* koji su uređivali Hadžijahić i Hasan Šuljak. Spomenuti Muhamed Konjhodžić, kako navodi Hasanbegović (2007), za vrijeme NDH živio je u Kikićevom stanu u Zagrebu i bio komunistički ilegalac.

Hrvatske sviesti: „Da bi upodpunio nastojanja da se Spahin kulturni rad prikaže u pravoj slici, naš list objavljuje značajne izvadtke između Fehim ef. Spahe i književnika Alije Nametka; to dopisivanje kako će se vidjeti, sadrži dosta zanimljivih podataka o našem kulturnom životu u doba najteže beogradske diktature (1933-1935) i stoga vrijedi na ovaj način ga objelodaniti“. Zbog oskudnog broja pohranjenih primjeraka ovog časopisa u bosanskohercegovačkim arhivima, uspjeli smo doći samo do nekoliko tu publikovanih pisama. Riječ je o karticama u kojima su napisane samo neke informacije, između ostalog da ga Spaho izvještava o izlasku novog broja kalendara Narodne uzdanice, zatim da je dobio nekoliko drama iz Turske i da je preveo jednu aktovku, te ga na kraju izvještava o tome da mu je izvadio neki popis iz putopisa Evlije Čelebije, te da je, među brojnim svjedocima, bio pozvan i Nametak u procesu Šerif-Drnda (“Šerif se krivo zakleo na sudu, pa bi mogli Drnda i Zaimović biti osuđeni. Izvještaje s rasprave donosi Jugosl. list dosta objektivno, samo mu ne daju mnoge zanimljive detalje da donesu.“). Nažalost, ovdje nisu priložena Nametkova pisma, već samo komentari poput: „Aktovka koja se spominje u pismu je „Babur-šahova serdžada“ Rešad Nuri Gurtekin“; da „napiše o Podgorici za turskog vremena (...) međutim, stvar nisam upotrijebio jer me je neko pretekao u podgoričkom tjedniku Zeta“; „Proces Šerif Arnautović – Omer-beg Drnda nastao je kada je Š. A. rekao u Muslimanskom klubu u Sarajevu rahmetli Muhamed-begu (Mujabegu) Bašagiću da je za nas, hâšâ, sv. Sava znamenitiji od Muhamed pejgambera. Kada je ovo izbilo u javnost, poveo je Ulema-medžlis izvide, a Vakufsko vijeće bilo je prisiljeno ukloniti Š. A. s direktora vakufa. (...) Taj događaj izazvao je buru negodovanja među sarajevskim muslimanima...“

U brojnim pismima spominje se i nekoliko cenzuriranih tekstova o Musi Ćazimu Ćatiću. Blaž Jurišić u jednom pismu piše: „Je li gdje štampan Vaš tekst o Musi Ćazimu Ćatiću, koji je bio kod mene, ali ga zbog cenzure nismo mogli štampati. Ako nije štampan još, sad bi mogli da se donese u Reviji, pa Vas molim da ga pošaljete“. Nametak je iste 1936. godine u *Reviji* publikovao članak „Musa Ćazim Ćatić (Jedna dosad neobjelodanjena njegova pjesma)“ u kojem, na samom početku, donosi nekoliko crtica iz Ćatićeva života i prikaz najznačajnijih književno-kritičkih radova o njegovom djelu (Hamzalija Ajanović, Hamdija Kreševljaković itd.), a potom publikuje neobjavljenju pjesmu “Prolog“ u kojoj pjeva o Hrvatskom muslimanskom konviktu osnovanom 1912. godine. Konvikt je poznat i pod imenom “Konvikt Hakije Hadžića“, što se spominje i u Ćatićevim stihovima: *Eto četa pobornika s Hakijom junakom/ Skupila se pod širokim alejli bajrakom* (Nametak 1936: 299-304). S obzirom na to da Ćatić pozitivno piše o Gajretu, Nametak ga nastoji opravdati, konsta-

tirajući „da se nije moglo napadati ono društvo, koje su osnovali najistaknutiji muslimanski duhovni predstavnici i koje je narod širom Bosne i Hercegovine bio zdušno prigrlilo“ te „iako on pravom mjerom hvali Hrvatski muslimanski konvikt i dušu njegovu Hakije Hadžića, ne napada Gajret već i stoga, što se napredna muslimanska inteligencija nadala dobiti ga u svoje ruke u dogledno vrijeme, što se nije desilo samo radi skorog velikog rata“ (Nametak 1936: 304).¹³ U tekstu su bili identični – prohrvatski kao protuteža prosrpskim – stavovi o Ćatiću kao u kalendaru *Musa Ćazim Ćatić: hrvatski muslimanski kalendar 1930.* (Mostar), a čiji je tiraž bio uništen zbog uvodnog članka „U dvije-tri riječi“ [“Svi smo mi puni, prepuni i mnogo bi toga mogli reći i napisati. Mnogo, mnogo. Ali i naslov kalendara dosta je rekao, pa ko ima uši neka čuje, ko ima oči neka vidi“ (str. 18)]. Politička cenzura bila je neminovna jer protežiranje hrvatske orijentacije bosanskohercegovačkih muslimana smatrano je podrivanjem navodnog „integralnog jugoslovenstva“, odnosno negacijom srpske ideje o bosanskim muslimanima kao Srbima. Pored toga, Ćatić je (u dvije pjesme „Moja pjesma“ i „Moj ponos“) u svojim ranim stihovima veličao srpstvo¹⁴, što je u ovom kontekstu moglo implicirati i neprihvatljivo Ćatićevo adoptiranje u hrvatsku kulturu.¹⁵

¹³ Kontekstualizirajući navedene stihove, Nametak, također, konstatira: „Inicijativom Safvetbega Bašagića uz agilnu suradnju s nekoliko mladih muslimana (Edhema Mulabdića, Fehima Spahe, Rizabega Kapetanovića) mjeseca veljače godine 1902. godine osnovao je kulturno društvo ‘Gajret’ za pomaganje siromašnih đaka muslimana. Predsjednikom društva je bio četiri godine Bašagić, koji je godine 1907. pokrenuo politički list ‘Ogledalo’. Njegov je politički pravac bio: autonomija Herceg-Bosne u granicama Austro-Ugarske monarhije. Tadanje vođe muslimanske politike s Alibegom Firdusom na čelu bili su također autonomisti, a kako su najprisnije surađivali sa bosanskim Srbima, pa time kao bosanski autonomisti potajno radili o zajedničkom državnom životu s kraljevinom Srbijom, otkazuju povjerenje delegata dotadašnjoj upravi ‘Gajreta’, iz koga istupi Bašagić. Do godine 1912. je društvo ‘Gajret’ bilo ipak donekle samo muslimansko bez nacionalnih natruha, a tada počeo otvoreno propagirati srpski nacionalizam. Skupština toga društva g. 1912. bila je burna, a 1913. i krvava, pa ju je policija rasturila i u društvu zavela komesarijat, koji je potrajao do prevrata. Napredna muslimanska inteligencija, u nacionalnom pogledu hrvatski orijentirana, nije skrštenih ruku gledala razvoj događaja, pa je g. 1912. osnovala ‘Hrvatski muslimanski konvikt’ u Sarajevu i Mostaru. (...) Najugledniji suradnici su bili: Sejfo (Sejfuddin, o.p. N.R.) Husejnagić, Suljo Suljagić, Hamdija Kreševljaković, Sadikbeg Sadiković od muslimana, a prof. Mijo Vučak i Ivan Rendeo od katolika u Sarajevu, dok su u Mostaru bili najagilniji Dervo Hadžiomani i Salih H. M. Efića“ (Nametak 1936: 303-304).

¹⁴ Naravno, Ćatić ima i pjesmu „Ja sam Bošnjak“, kao i članak „Moji doživljaji u Carigradu“ gdje se jasno opredjeljuje za bošnjaštvo.

¹⁵ Deset godina nakon publikovanja ovog kalendara Nametak piše tekst u „Jedan hrvatski muslimanski kalendar“ u *Hrvatskoj reviji* (br. 2, 96-99). Navodi kako su novine nakon šestojanuarske diktature bile „bljutave od hvale i slavopojki ondašnjima veličinama, po kojima se kasnije blatilo i koji su strpavani u zatvore“. Za Nametka glavni krivac bio je Milan Srčić koji je u „bosanskim stvarima bio gromovnik“ i „zloduh u čijoj je glavi nikla ideja rasparčavanja Bosne i Hercegovine na četiri upravne jedinice, u cilju da bi oslabio i sasvim uništio politički značaj bosanskohercegovačkih muslimana, a da bi se prema vani pokazalo da su muslimani uz politički sistem njegov i njegovih drugova iz šestosiječanskog kabineta...“ Nalazeći se u takvoj situaciji, Nametak odlučuje izdati kalendar „po svojoj volji a na korist bosansko-hercegovačkih muslimana“. Obraća se nekolicini tadašnjih intelektualaca da mu pošalju tekstove, ali mu oni ne odgovaraju. Dan nakon publikovanja kalendara dobio je brzoglasnik da je kalendar zaplijenjen („Prije nego što dođoh u Sarajevo, pokupih svu korespondenciju s prijateljima,

IZMEĐU POHVALE I KRITIKE

Od iznimne važnosti svakako su pisma koja donose kritike i pohvale Nametkovih književnih djela, članaka, polemika i rasprava. Neka imaju naučni karakter budući da se u njima otvoreno sučeljavaju mišljenja i stavovi, donose kritičke opservacije, ali i dobronamjerni savjeti. Pisma s najviše polemičkog duha napisao je fra Pavo Dragičević, tada župnik na službi u Jablanici, povodom Nametkove studije „Mostarski stari most“ objavljene u *Napretku* 1932. godine. Kritički osvrti odnosili su se gradnju kula gdje je, prema Dragičevićevom mišljenju, Nametak „podbacio“ i gdje postoje „očite kontradikcije“ u tekstu. Prije nego što donesemo detalje Dragičevićeve kritike, valja spomenuti da je Nametak u *Novom Beharu* 1931. godine publikovao još jednu studiju o Starom mostu, ali je dobio dosta primjedaba na taj tekst od oca Hasana Nametka i Omera Balića. Seciranjem Nametkovog teksta Dragičević uočava da Nametak reda izvore o gradnji kula, a da oni donose različite godine gradnje kula i mosta, pa tako, naprimjer, navodi 1452. godinu u kojoj Vladislav Kosača piše Dubrovčanima: „Zauzeo sam dvije utvrde na mostu“, zatim Derviš-pašu (cc1590) koji pjeva „s dvije kule velika ćuprija“, Roberta Michela, Klajić, Račkog itd. (HAS/ZV-388) Dakle, Dragičević misli da kule nisu nastale 1452. godine, nego mnogo kasnije. Komentirajući ovo pismo, Nametak kaže da je „držao do svojih stavova pišući ovu studiju“, ali „bih svakako pametnije uradio, da sam ih uzeo u obzir i barem separat ispravio“. Dragičević mu upućuje i drugo pismo u kojem donosi još informacija, kako kaže, „iz starih knjiga“, a navodi i neke koje je Nametak trebao uobziriti kao što su ona Francuza Pulleta, Đorđićev izvještaj na cara Ferdinanda II iz 1627. godine, te, između ostalog, na kraju zaključuje: „Pomještajem mosta na sjever za kojih 15 metara, da je napušćen i stari most, da su podignute i kao mostovi nove utvrde (...) Ne tvrdim da se nijesu stare utvrde vremenom poništile, a ove kao nove na njihovu mjestu podigle. Pravo da vam kažem, ne znam kakova je smisla bilo 1676. godine praviti utvrde, kada je turska granica bila na Jadranu“ (HAS/ZV-387).

osobito onu koja se odnosila na kalendar, i spalih je. Kalendare sakrih.“); uspio je spasiti desetak primjeraka: nekoliko „raziđe se među bibliofile, a jedan primjerak u Sveučilišnu knjižnicu u Zagreb“. (Autor teksta je u posjedu jednog primjerka kalendara). Nametak navodi kako je zaplijenjena pjesma (himna) „Lijepa naša“, posljednje rečenice Nametkovog uvodnog članka koji smo citirali u osnovnom tekstu te pjesma Muse Čazima Čatića „Onih kojih se tiče“. Kada je riječ o ovoj pjesmi, Nametak navodi da je vlasnik i nominalni urednik *Bisera* Muhamed Bekir Kalajdžić izmijenio stihove „Čujte, gdje kune hrvatska vas mati“ u „Čujte, gdje kune rođena vas mati“, kako bi izbjegao „prigovore izvjesnih muslimana koji su *Biser* oglasili Stadlerovima glasilom zato što se štampao latinicom i što nije pisao u srpskom duhu“. Nametak u tekstu donosi u cjelini prvotnu Čatićevu verziju pjesme.

Nametak je intenzivnu korespondenciju imao i sa Ahmedom Muradbegovićem, koji je često veoma oštro kritikovao *Novi Behar*, ali i određene postupke sarajevske intelektualne elite. Tako u jednom pismu ozlojeđeno piše kako se sarajevska, a naročito tadašnja muslimanska intelektualna elita, ne može izboriti s Borivojem Jevtićem koji, kako se vidi iz pisma, opstruira izvođenje Muradbegovićevih drama, a koje su, kako kaže, izvođene na evropskim pozornicama, u Splitu i Banja Luci i „potukle onu nemjerljivu proširenu verziju o nekakvoj konzervativnosti muslimana kojom se nastoje spriječiti među muslimanima svaki kulturni razvoj od nekih mračnjaka koji imaju tu vlast u rukama“ (HAS/ZV-310). Muradbegovića naročito iritira što se među „sarajevskim muslimanima“ stvorila predodžba da ih Jevtić brani od njega, a od Jevtića su „dolazile takve uvrede muslimanima u pozorištu, da su se i oni morali revoltirati protiv prostota, a on ih sada brani od onoga što uveličava njihovu unutarnju snagu duha, njihovu životnu sposobnost i njihov grandiozni kulturni zamah vizavi Zapada i onaj nekadašnji, kao i onaj sadanji! To je krajnji cinizam i neka vam Sarajlijama služi na diku kad vam je milo“. Iz pisma se može zaključiti da se Nametak našao u nekom nesporazumu između Muradbegovića i Jevtića. Muradbegović mu zamjera što nije stao u njegovu odbranu, nego je podržao Jevtića. No, prije ovog seciranja sarajevskog mentaliteta, kritički se osvrće na Nametkovu novelu „Začarano ogledalo“ koja, prema Muradbegovićevom mišljenju, „nije u skladu s vremenom u kojem živimo“ te da je „pozivanje na Kur'an dobro, jer u njemu se mogu pronaći sva naša životna pitanja, ali i uvjete interpretacije svoga života, vremena i stvarnosti prema sebi i svom vremenu. A interpretacija toga prema našem duhu i vremenu nalazi se u nauci koja se zove sa mnogo raznih imena, a jedno od tih je hipnoza“. Muradbegovićevo mišljenje o Nametkovoj noveli u skladu je sa ondašnjima avangardnim tendencijama u literaturi koje negiraju tradicionalizam. Međutim, već u narednom pasusu seli se na društveno-kulturno polje i, na fonu promjena koje su se desile i u njegovoj književnoj orijentaciji (od avangarde ka neotradicionalizmu), sugerira Nametku šta bi to trebali biti savremeni zadaci literature koju piše „obrazovani muslimanski pisac“, pa tako, između ostalog kaže: „A od Tebe, kao prijatelja muslimanskog napretka a i moga, i od tebe kao akademski obrazovana čovjeka i pisca od talenta očekuje se sa pravom da ti to zaodjeneš u takvu literarnu formu koja će to pitanje učiniti jasnim i pristupačnim svima nama i seljacima i građanima i intelektualcima, jer se od obrazovanog muslimanskog pisca traži da on svoja pitanja i pitanja svoje sredine učini svojinom sviju ljudi u vremenu u kojem živi, jer samo tako mogu one dobre i plemenite namjere u literaturi da pobijede i postignu svoj cilj, a drugačije izazivaju otpor, nerazumijevanje i često i indignaciju“ (HAS/ZV-310).

Isto tako i Munir Šahinović kritički procjenjuje njegovu dramu *Omer za (u) načvama*, sugerirajući da naredni put dobro promisli kada piše komediju, a naročito “seosku komediju” jer mu ova nije uspjela i zbog čega će pokvariti reputaciju dobrog noveliste. Ironično mu prenosi kako su njegovi poznanici, a među njima i Murad-begović, sugerirali da „povuče Omera iz načava“, odnosno skine s pozornice te da svoj talenat ne treba rabiti zbog novca čime će naškoditi sam sebi. Sugerira mu: „... razmisli o tome da počneš raditi na jednom romanu, koji bi opisivao jednu muslimansku porodicu poslije svjetskog rata; tu bi se moglo unieti i političkih momenata (recimo sukob u porodici o srbstvu i hrvatstvu, partijski život muslimana) ali svakako bi taj roman morao biti na europskoj visini i izbjegavati bosansku folkloristiku i romantiku a naročito bosanski govor. Tu bi tražim ti mogao imati liepa uzpjeha. Samo taj bi roman morao obsezati barem 300 stranica a što bi bio veći uzpjeh bi bio sigurniji. A toliko toga ima u našem svakodnevnom životu kroz minulih dvadeset godina što bi dalo izvrsnu temu za jedan originalan i zanimljiv roman“ (HAS/ZV-314).

Nametak je veliki interes pokazivao iz za lingvistička pitanja, osobito za leksikografiju. Kako smo vidjeli, polemizirao je u nekoliko navrata sa Šahinovićem o neprirodnosti korijenskog pravopisa u bosanskohercegovačkom jezičkom kontekstu jer takvo pisanje narušava jezičku supstancu izraza u Bosni. Borio se protiv nasilnih, neprirodnih intervencija u jeziku, što pokazuje i članak „O jeziku, rode da ti pojem“ objavljen u *Novom listu* (1943), gdje kritizira “ideju čistunstva” jezika u NDH, kojom se najprije jezik nastojao očistiti od tuđica te leksema koje su “frekventne u srpskom jeziku“. U ovom tekstu Nametak primjećuje kako su Jagić, Maretić i brojni drugi slavisti bili zaraženi “vukomanijom” jer su štokavskom govoru najčešće prilazili preko Vuka Karadžića, kao i oni kroatisti koji su razliku između hrvatskog i srpskog jezika vidjeli isključivo u tome “što je srpski štokavski govor ekavski, a hrvatski ikavski i ijekavski, iako je i to s izgovornog stanovišta velika razlika; već su razlike u rječničkom blagu obaju jezika, pa onda u gramatičkom i sintaksičkom“. Također, veoma se kritički odnosi prema zakonskoj odredbi o “čistoći”¹⁶ jezika te izostavljanju iz upotrebe riječi “koje su tipične za srpski jezik, na mjesto kojih se moraju upotrebljavati hrvatske narodne riječi iz živog narodnog govora ili one riječi koje imaju potvrdu u djelima hrvatskih pisaca“. Kao što za filologe s kraja 19. kaže da su zaraženi “vukomanijom“, za tadašnje pisce kaže da su zaraženi “kroatomanijom“. U nastavku teksta donosi desetine primjera kako se vrši čišćenje u jeziku, pa, između ostalog, navodi da se umjesto internacionalne riječi “radio“ koristi “krugoval“ itd.

¹⁶ Detaljnije o ovome pisali su Samardžija (1993) i Greble (2020).

Naročito kritizira prisilno i neprirodno pravljenje složenica po uzoru na njemački jezik (telefon, brzoglas, njem. Fenruf), ali i druga produciranja nepotrebnih riječi (melioracija – poboljšba; promicanje – promičba, sređivanje – sreditba), osobito u riječima stranog porijekla (automobil – samovoz, tramvaj – gradska cestovna željeznica). Povodom ovog teksta Nametku su pristigla dva pisma: prvo Nikole Rončevića iz Ureda za hrvatski jezik, u kojem Nametku čestita na hrabrosti što je napisao ovaj tekst te da mu je neobično drago „... što među kolegama iste struke i godina, eto, i u Sarajevu nailazim na jednog, koji mi je po shvaćanju blizu, mnogo bliži nego i jedan član ovog ureda, gdje radim skoro dvije godine“ te nastavlja da je i njemu “došlo na vrh glave ovo pretjerivanje i ludovanje u jeziku, pa sam još prije devet mjeseci napisao razpravu „Škola i učilište“, koju ovdje prilažem.... (....) Razpravi se Pročelnik uglavnom nije protivio, ali se bojavao da ne bi uvriedio “one gore“, pa je tako moja razpravica ostala neštampana“ (HAS/ZV-383). Primio je i pismo od nekog anonimnog poznanika u čijem pismu stoji „... kod nas se prigoni na svim poljima pa i na ovom jezičkom; svrha je samo da se što više razlikujemo od Srba, a što već ispada glupo, što se vraćamo natrag, što nakazimo svoj jezik i ne razumijemo ga, sve to ne znači ništa“ (HAS/ZV-288).

ŽELIM DA ME UPOZNAŠ

Nametak je doprinos dao i u afirmaciji bošnjačke/bosanskohercegovačke književne i kulturne baštine u širim slavističkim okvirima, ostvarujući korespondenciju s brojnim slavistima širom Evrope. Ova prepiska svjedoči da su uz njegovo posredovanje nastale neke važne studije, knjige i monografije publikovane u evropskim slavističkim centrima. Piše mu tako Otto Babler¹⁷ 1930. godine da mu pošalje „Hikaju o Ejjub-Pejgamberu“ M. Rušdija, kako bi je preveo na češki jezik, ali traži da mu Nametak pošalje svoj arebički rukopis ili da mu neko prepíše isti. Također, traži da mu nađe „kakvog turskog ilustratora za tu pjesmu, koji bi s nekoliko crta – čim primitivnije, tim bolje – znao za artifiksirati najvažnije situacije iz priče“ (HAS/ZV-378). Iako je ovdje tražena samo jedna hićaja, Nametak mu je poslao i „Hićaju o Ismailu“. Babler ih je objavio pod naslovom *Dve mohamedanske biblicke basne. Preveo Otto F. Babler u Olomoucu 1934. godine*. Prikaz ovog izdanja napisao je Nametak u *Novom Beharu* gdje saznajemo i to da je ilustracije uradio Albert Schamoina. Interes u slavističkim

¹⁷ U jednom pismu Antun Šimčik piše: „Ako imate, pošaljite Bableru svoj “Kurban-bajram“ (Bajram žrtava, op. N. R.), ovdje ima jedna novela (ili više) koju bi vrijedilo prevesti na češki, ja se ne sjećam naslova. Ako bi je izdao u vlastitoj nakladi, imali biste dvostruku radost, jer on sve tako ukusno izdaje“ (HAS/ZV-306).

centrima za bosanskohercegovačku, a osobito bošnjačku kulturu početkom 30-ih godina vidljiv je i iz pisma Maximiliana Brauna iz 1931. godine. Braun mu se najprije zahvaljuje za Kreševljakovićevu knjigu čiji je „pogled, iako dosta kratak, vrlo koristan za mene i moj rad, od naročitog je bilo interesa za mene ono što kaže o muslimanskim piscima XVII-XVIII stoljeća“. Braunov interes za „muslimanske pisce“ svjedoči i njegovo zanimanje za knjigu *Serbokroatische Dichtungen bosnischer Moslims* 1912. (navođena kod Kreševljakovića str. 20): „... da li se ovo djelo može poručiti preko knjižare i za koju cijenu ili je i ono bibliografska rijetkost“. Po svemu sudeći, Nametak mu je poslao Kreševljakovićevu knjigu *Kratak pregled Hrvatske knjige u Heceg-Bosni* koja je izašla iste godine kada i antologija Kemure i Ćorovića. Tragom ove literature, Braun je napisao knjigu *Začeci evropeizacije u književnosti slavenskih Muslimana* koja je publikovana na njemačkom jeziku 1934. godine, a tek 2009. godine njen prijevod kod nas.

Pored interesa njemačkih slavista za bosanskohercegovačku književnost i kulturu, sa austrougarskom okupacijom, naročito od aneksije 1908. godine, i Mađari u kontekstu politike zasnovane na teoriji „Magyarszent korona tana“ (Doktrina Ugarske svete krune) (Usp. Nametak HAS/ZV-501) pokazivali sve veće zanimanje za Bosnu. Ulagali su kapital, prihvatili učenike i studente u škole sve do 1918. godine, kada se prekida njihov politički ali i dalje nastavlja kulturni interes za život Bošnjaka. O tome svjedoče pisma Josipa Bajze, profesora hrvatskog jezika i književnosti u Budimpešti, upućena Nametku od 1931. do 1934. godine. Tako u jednom pismu traži od Nametka da mu pošalje svoju i Sarajlićevu biografiju kako bi podatke mogao uvrstiti u prikaz njihovih novela te da mu Nametak sugerira šta bi bilo nužno naglasiti u tom prikazu. U drugom pismu piše kako završava prikaz Bašagićeve knjige *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini* te da bi Nametak trebao sastaviti „roman iz odlomka o maloj Hasniji i njezinoj obitelji“. U listu *Muslimanska svijest* 1936. godine objavljeno je Bajzino sintetsko predstavljanje Bašagićevog književnog i naučnog djela te političkog angažmana pod naslovom „Jedan strani glas o dru Safvetbegu Bašagiću“¹⁸, a u kojima Bajza vješto secira ključne teze njegovih djela (npr. teza o bogumilstvu). Spomenuti lik Hasnije jedan je od likova iz novela u zbirka *Bajram Žrtava* i *Dobri Bošnjani* – i to su, zapravo, odlomci nikada dovršenog Nametkovog romana o porodici Duranić. Također, u jednom pismu piše da za Bašagića šalje knjigu

¹⁸ Munir Šahinović Ekremov u uvodnom tekstu povodom Bajzinog teksta u *Muslimanskoj svijesti* navodi da je Bajza lektor, na što on reagira u jednom pismu, kazavši: „Kada vidite gosp. pisca recite mu da ja nisam nikakav lektor nego javni redovni sveučilišni profesor“. Također, u jednom od pisama navodi da mu je neko poslao knjigu *Emancipacija muslimanke* te pita ko je gospodin Svara (Maksim) koji piše za *Novi Behar*.

Turkische Schriften aus dem Archivedes Platins Nikolaus Estehazy 1606-1645. turkologa Lojasa Feketea, a prikaz ove knjige napisao je Kreševljaković u časopisu *Novi Behar*. Kreševljaković u prikazu navodi da su pisma iz ove knjige od iznimne važnosti i za pisce bosanske historije jer su ih „pisali turski državnici od kojih su neki bili i sinovi Herceg-Bosne (Musa-paša, Murted-paša)“ (1931-32, 23-24, 336). I Fehim Spaho se obilno služio ovom studijom kad je pisao članak “Odnosi bosanskog namjesnika prema budimskom veziru“ objavljen u *Kalendaru Narodne uzdanice* 1935. godine. Kako bi mogao izučavati bošnjačku kulturu, Bajza se intenzivno bavio proučavanjem islama i Kur’ana.

* * *

Budući da se Nametak bavio folkloristikom značajan broj pisama odnosi se na ovu oblast, a najviše ih je razmijenio je sa Antunom Šimčikom koji je često publikovao svoje radove u bosanskohercegovačkim časopisima, i to najviše iz bošnjačke književne i kulturne historije. U pismima uglavnom traži od Nametka da mu pošalje neke narodne pjesme, da identificira neki lik iz usmene epske tradicije te da mu dopuni određene članke.¹⁹ Od historijskih tekstova, koji se spominju u pismima, sigurno su najznačajniji „Solaci“ – u kojem pojašnjava sliku Gazi Husrev-bega u Kuripešičevom putopisu, odnosno ko su solaci navedeni na slici, fokusirajući se na Osman-pašu Bošnjaka [„No mislim da nije zgoreg što sam život Osman-paše opisao ovako potanko jer je može se reći tipičan za umnije Bošnjake koji su u Turskoj od čobančadi postajali prvi ljudi u carevini“ (HAS/ZV-311).], zatim rad o Bašagićevoj zbirci narodnih pjesama i brojne druge folklorističke zabilješke. Najčešće je bilježio prozu, odnosno “turske šale“, ali je donosio i vrijedne priloge iz poezije.

Kada je riječ o folkloristici, valja ovdje spomenuti i pismo Abdurahmana (Milivoja) Malića iz 1932. godine u kojem mu piše: „Palo mi je na pamet da Vas zamolim da budete tako dobri te da mi pošaljete (dovršavam doktorsku tezu pa bi mi trebalo) koji stari broj N. B. ako ima kakav članak o folkloru b.h. muslimana te o per. prevodnoj literaturi ili štogod o historiji Mostara“. Ovo pismo Malić piše nakon što je Nametak u *Novom Beharu* publikovao članak „Naš karakter“ u kojem piše o našim piscima i teozozima na orijentalnim jezicima (Šejh Jujo, Arif Hikmet itd.). Valja kazati da je Malić u disertaciji o *Bulbulistanu* Fevzije Mostarca i pisao o aspektima djela koje potencira u molbi iz pisma.

¹⁹ Tako u jednom pismu na Nametkov upit objašnjava šta znači Ali se biju, magarci plaćaju. Šimčik piše: „Ima mnogo paralela *Quidquid delirant reges, plectuntur Achivi*, to je da za sve budalaštine kraljeva budu bijeni Ahejci; to je od svađe Agamemnona i Ahileja pod Trojom, radi koje su Grci teško stradali od Hektora“ (HAS/ZV-306).

KA ZAKLJUČKU

Možemo zaključiti da je iz pisama o kojima je ovdje bilo riječi vidljiv bar dio složenog književnog i kulturnog života u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata, mnoštvo identitetskih, političkih, intelektualnih rasjeda, ali se može pratiti i intelektualni razvoj jedne od najznačajnijih figura bošnjačke kulture tog vremena – Alije Nametka. Dovodeći pisma u *kotekst* s tekstovima iz periodike jasno se može uočiti utjecaj neoficijelne korespondencije na oblikovanje ukupnog tadašnjeg društveno-kulturnog života. Od osobitog značaja su ona pisma u kojima se “demistificira” Bašagić kao historiograf, ali i pokazuje nebriga zajednice za njegovo posthumno “kanoniziranje” u bošnjačku i bosanskohercegovačku kulturu, što je nastojala iskoristiti hrvatska strana između ostalog i namjerom da mu se podigne spomenik i napiše o njemu monografija. Pisma pokazuju kako su ondašnje vlasti pribjegavale cenzuri da bi spriječile pojavu i širenje drugačijeg mišljenja (slučaj Bašagić, Nametak...), ali i svojevrsni identitetski rasjed među bošnjačkim intelektualcima, a o čemu najbolje svjedoče Spahina pisma – od prosrpske do prohrvatske orijentacije – koja Šahinović nastoji cenzurom i retušom u periodu NDH prilagoditi odgovarajućem historijsko-političkom trenutku. Također, korespondencija svjedoči da je Alija Nametak bio posrednik i sudionik u afirmaciji bošnjačke kulture i književnosti u širim evropskim okvirima.

IZVORI:

1. Analitički inventar zbirke „Varia (1829-1963)“, Historijski arhiv Sarajevo

LITERATURA:

1. Anonim (1935/36), “Nadgrobnni spomenik draSafvetbega Bašagića”, *Novi Behar*, 7-8, 110-112.
2. Bajza, Josip (1936), “Jedan strani glas o dru Safvetbegu Bašagiću”, *Muslimanska svijest*, 8, 2-3., 9 2-3.
3. Bašagić, Safvet-beg (1931/32), “Predgovor”, *Novi Behar*, 18, 264.
4. Gačanin, Sabaheta (2018), *Pisma: Uvodna studija o tumačenju pisma kao izvora za opću, kulturnu i književnu historiju*, Univerzitet u Sarajevu, Orijentalni institut, Sarajevo

5. Gelez, Philippe (2010), *Safvet-beg Bašagić (1870.-1934.). Aux racines intellectuelles de la pensée nationale chez les musulmans de Bosne-Herzégovine*, École française d'Athènes, Mondes méditerranées et balkaniques, Atina
6. Greble, Emily (2020), *Sarajevo 1941-1945.*, University press, Sarajevo
7. Hadžijahić Muhamed (1936), "Kada je u našim krajevima gotovo nestalo "Dobrih Bošnjana" – Bogumila", *Muslimanska svijest*, 1, 10.
8. Hadžijahić, Muhamed (1974), *Od tradicije do identiteta*, Svjetlost, Sarajevo
9. Hasanbegović, Fatma (2006), *Suton i sunce: književno djelo Alije Nametka*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj
10. Hasanbegović, Zlatko (2007), *Muslimani u Zagrebu 1878.-1945. Doba utemeljenja*, Medžlis Islamske Zajednice u Zagrebu - Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb
11. Iggers, Georg G. (2019), *Od istorizma do postmodernizma*, Akademska knjiga, Novi Sad
12. Jurčić, Vladimir (1944), "Bašagić kao predvodnik svoga vremena (nacrt književne studije)", *Hrvatska misao*, 11-12, 334-352.
13. Luić-Vudrag, Dubravka (2018), *Hrvatska revija (1928.-1945.) i hrvatski kulturni identitet*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb
14. Ljubović, Amir (1998), *Nad Bašagićevom ostavštinom*, Arhiv Hercegovine, Mostar
15. Mulabdić, Edhem (1938), "Nove metode neprijatelja Narodne uzdanice", *Jugoslovenski list*, 23. 2. 1938.
16. Muradbegović, Ahmed (1933/34), "Moj prvi susret s Bašagićem", *Novi Behar*, 19-21, 287-288.
17. Nakaš, Lejla (2010), *Jezik i grafija krajišničkih pisama*, Slavistički komitet, Sarajevo
18. Nametak, Alija (1931), "O sebi i svojim knjigama", *Jugoslovenski list*, 20, 7152, 7.
19. Nametak, Alija (1932), "Uz moju knjigu novela", *Novi Behar*, 13-14, 207.
20. Nametak, Alija (1933/34), "Dve mohamedanske bibličke basne", Preveo Otto F. Babler u Olomoucu, *Novi Behar*, 17-18, 267.
21. Nametak, Alija (1936), "Musa Ćazim Ćatić (Jedna dosad neobjelodanjena njegova pjesma)", *Hrvatska revija*, 6, 299-304.
22. Nametak, Alija (1941), "Jedan muslimanski hrvatski kalendar", *Hrvatska revija*, 2, 96-99.

23. Nametak, Alija (1957), "Tri pisma pokojnog fra Pave Dragičevića", *Dobri pastir*, 8, 153-155.
24. Nametak, Alija (1994), *Sarajevski nekrologij*, Bošnjački institut, Zürich
25. Nametak, Alija (rukopis), "Zanimanje Josipa Bajze za bosansko-hercegovačke Muslimane", HAS, ZV-501.
26. Nametak, Alija (ur.) (1930), "Musa Ćazim Ćatić: hrvatski muslimanski kalendar", Mostar
27. Nametak, Alija, (1943), "O jeziku, rode da ti pojem", *Novi list*, 589, 20.
28. Nametak, Alija (1943), "Podrug života u Sarajevu u pismima Fehima ef. Spahe", *Hrvatska sviest*
29. Nezirović, Admir (2011), *Analitički inventar zbirke "Varia (1829-1963)"*, Historijski arhiv, Sarajevo
30. Nezirović, Muhamed (2007), *Krajišnička pisma*, BZK Preporod, Sarajevo.
31. Samardžija, Marko (1993), *Jezični purizmi u NDH*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb
32. Šahinović, Munir (prir.) (1936), "Tri politička pisma Dra Safvet-bega Bašagića: prilog političkoj povijesti Bosne", *Muslimanska svijest*, 1, 7.
33. Traljić, Mahmud (1962) "Bosansko-hercegovački pisci i izdanja u Matici hrvatskoj (uz 120-godišnjicu opstojanja)", *Bibliotekarstvo*, 4, 71-76.
34. Traljić, Mahmud (1998), *Istaknuti Bošnjaci*, El-Kalem, Sarajevo
35. Žujo, Valerija (2018), *Hugo Freiherr von Kutschera*, Austrijska ambasada Sarajevo

LETTERS AS A SOURCE FOR THE STUDY OF LITERARY PAST

Summary

Correspondence as a source for the study of literary, cultural, and political circumstances and events in Bosnia has not received an appropriate place in the humanities and social sciences because the letters are treated exclusively in the field of privacy. However, letters are sometimes a first-class source for presenting an image of a particular period or event, especially if it is interesting to determine how a particular person or group understands events or processes in society and culture. Studying the letters would open a different perspective on some events since it is often about an "informal" form of communication. In the framework of Bosnian studies, the so-called "letters from the border/krajišnička pisma" (Muhamed Nezirović and Lejla Nakaš) have been the most comprehensively studied, with slightly fewer letters in oriental languages (Sabaheta Gačanin), while letters from the 20th century (Hamid Dizdar, Munir Šahinović, Alija Nametak, for example), unfortunately, did not receive proper valorization. In this paper, the correspondence of Alija Nametak between the two world wars will be presented. Considering the dispersed thematic content of the letters, they are grouped into several thematic units. Letters about Safvet-beg Bašagić, letters about political censorship of articles and literary and artistic works, and correspondence with Slavists throughout Europe especially stand out. The letters were linked to other texts (co-text) that were in the broadest sense related to the topics of the letters. We tried to present as much as possible the events to which the letters referred. We also pay attention to the need to renew the study of Bosnian archival and documentary material, especially in the study of the history of literature.

Keywords: Alija Nametak; Safvet-beg Bašagić; Hamdija Kreševljaković; Bosnian studies; letters; censorship; Matica hrvatska; policy; Slavic studies

Adresa autora
Author's address

Nehrudin Rebihić
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
nehrudinrebihic@hotmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.2.45

UDK 821.163.4(497.6)-1

Primljeno: 10. 03. 2022.

Pregledni rad

Review paper

Aras Borić

ANTOLOGIJSKE KANONIZACIJE NOVIJEG BOSANSKOHERCEGOVAČKOG PJESNIŠTVA

U radu se razmatra pitanje kanona kao „mjesta moći“ i pozicioniranja književnosti naspram ideoloških diktata takozvane „društvene zbilje“, te se u tom smislu raspravlja o općedruštvenim, kulturnim i poetičkim obrascima na kojima je zasnovan kanon, odnosno kanoni u najprezentativnijim antologijama novije bosanskohercegovačke poezije u posljednjih trideset godina. Razumijevajući kanonizaciju kao model ideološkog uplitanja u proizvodnju „književnih činjenica“ u radu se istražuju odnos sastavljača antologijâ prema kompozitnoj integralnosti bosanskohercegovačke književnosti te najmanje tri poetičke formule koje su uključene u borbu oko „kulturnog značenja“ („poezija reetnizacije“, „poezija lažnog univerzalizma“ i „poezija razlikâ“). Književni kanon, u socijalističkom društvu monolitan i reduciran političkom cenzurom, prvo je bio nacionaliziran da bi se kasnije, naročito u poslijeratnom periodu, decentralizirao i preinačio u alternativne kanone. Antologije bosanskohercegovačkog pjesništva jasno prate pomenutu evoluciju te na taj način i same doprinose raslojavanju kanona i razbijanju njegove „hegemonije“.

Ključne riječi: bosanskohercegovačka poezija; kanon; ideologija; antologije

Pitanje o kanonu je političko pitanje.

(Miško Šuvaković)

KANON ILI KANONI

Pitanje kanona u književnoj znanosti već duže vrijeme izaziva sumnju. Ovaj tradicionalni esencijalistički pojam, koji se prirodno pojavio s nastankom književne povijesti i pomoću kojeg su se utvrđivali i manje-više dogmatizirali idealni književni obrasci neke kulturne zajednice, s razlogom je podvrgnut propitivanjima i utvrđivanjima njegovog političkog mjesta moći, društvene prakse koja je književnosti davala prividnu samorazumljivost i opravdanost u zamjenu za uspostavu odgovarajućih političkih normi. Naime, koliko god je kanon bio zamišljen kao apstraktna i neutralna književnoznanstvena „stabljika od trstike“, etimološki drevni metar, pomoću koje su utvrđivane mjere idealnog književnog obrasca u idealno zamišljenom književnopovijesnom vakuumu, toliko je bio i mjesto utvrđivanja ideoloških granica književnosti na kojima su se očitovale vladajuće političke društvene strategije, kulturne politike i ideološki aparati koji su kanonom ovjeravali, tačnije upravljali „besmrtnošću“ književnih odabira i samim time učestvovali u proizvodnji svijeta i odgovarajućih kulturnih činjenica.

Danas, u vrijeme sveopće postmoderne obezdrumljenosti, gdje je svijet, uveliko načet postfilozofskim istinama, zauvijek izgubio svoje logocentrične horizontale i vertikale, a naročito svoju ideološku „čvrstinu“, pitanje kanona, kanonizacije i dekanonizacije umjetnosti preformulirano je u pitanje njegove pluralizacije, rasapa njegovog jedinstva i centr(al)izma, njegove književnoznanstvene ortodoksije. Drugim riječima, „kanon postaje teorijskim problemom istom onoga trenutka kada škole prestanu njime postavljati univerzalističke zahtjeve odnosno tražiti da se postojeći kanon nadomjesti novim, njihovim“ (Biti 2000: 245). U suvremenoj književnoj znanosti, a naročito od sedamdesetih godina prošlog stoljeća, kanon gubi svoj univerzalistički horizont te biva izložen novim alternativnim aršinima iza kojih stoje spol, rod, rasa, društvena klasa, neka kulturalna zajednica ili interesna grupa. Kanonizacija se „s takvom ambicijom, štoviše, počinje motriti kao hotimično ili nehotično potiskivanje diferencijalne, slojevite, hibridne naravi književnih tekstova tj. kao njihova nasilna homogenizacija“ (Biti 2000: 245). Kanon dakle vrši autoritaran pritisak na književno djelo i postaje ključ kojim se po potrebi zaključavaju i otključavaju različiti unaprijed zadati hermeneutički i recepcijski horizonti, te na taj način konstruiraju nove kulturne memorije i uspostavlja novi simbolički poredak svijeta.

No, taj kanonski „rad na tekstu“ – i to treba imati u vidu – nije javan i demonstrativan. Kako je primijetio srbijanski teoretičar Miško Šuvaković, često se čini „kao da kanona nema“ pošto se umjetničko djelo

„... u radu kanona pojavljuju kao po-sebi razumljivo događanje značenja i smisla koje vodi ka uživanju u smislu koje izgleda kao da je izvan bilo kakvog društvenog determinizma. Zato, ono što isključuje očiglednost društvenog iz kanona nije nikakav predljudski kaos ili neodređeni bezdan prirode ili područje slobodne transcendencije, već određena društvena označiteljska praksa – stvarna osnova onoga što Freud naziva nesvesnim a Marx klasnim, a Foucault imenuje kao moć. Isključivanje transparentnosti društvenog iz rada kanona, kao i iz rada ideologije, jeste uslov za postojanje društvenog kao polja kroz koje se situiraju identiteti, moći i intersubjektivni odnosi“ (Šuvaković 2009: 112).

Procesi kanonizacije u slučaju bosanskohercegovačke društvene prakse i hermeneutičke proizvodnje književnih obrazaca tokom povijesnih mijena s kraja dvadesetog i početka dvadeset i prvog stoljeća, dešavali su se upravo u okviru mjesta moći (izdavačke kuće, akademska zajednica, antologije, časopisi, službena književna kritika) gdje je ideologija nastojala „sebi podrediti estetičku normu kako bi je natjerala da razvije onaj sistem vrijednosti što će biti u službi realizacije takve vrste identiteta koji će ideologiju učiniti činjenicom kulture, tj. kulturalnim proizvodom, nečim što izgleda prirodnim, izniklim iz same biti kulture date zajednice“ (Kazaz 2009: 123). Pokušat ćemo, dakle, ovdje da utvrdimo na koji je način provođena antologijska kanonizacija novijeg bosanskohercegovačkog pjesništva, koji su se društveni, ideološki i kulturalni mehanizmi iza tog procesa krili, te, posebno, kakav je bio odnos priređivača antologijâ prema kompozitnoj integralnosti bosanskohercegovačke književnosti. U obzir su uzete najreprezentativnije antologije novijeg bosanskohercegovačkog pjesništva gdje ćemo pojam „reprezentativno“ razumijevati u njegovom izvornom značenju, *praesento*, dakle ono što pred-stavlja, izlaže, odnosno po-kazuje, u našem slučaju ono što je indikator dominantne ideološke prakse.

NACIONALIZACIJA BOSANSKOHERCEGOVAČKOG KANONA

Prvi važan i simptomatičan slučaj erozije socijalističkog kanona u Bosni i Hercegovini bio je izbor iz muslimanske književnosti *Biserje* (1972), koji je priredio Alija Isaković, a s kojim je na svjetlo dana konačno izašla jedna dotad potisnuta i namjerno zanemarena kulturna memorija unutar koje „od *Hasanaginice* (i prije), do *Selimovićevo* *Derviša* (i poslije), traje emanacija osobene duhovne komponente i osobenog

kontinuiteta“ (Isaković 1972: 5). Unatoč tome što je *Biserje* izazvalo određenu ideološku halabuku i otpore, o čemu na svoj način govori činjenica da ova međašnja antologija nije mogla biti objavljena u Sarajevu već u Zagrebu, i što se, nimalo slučajno, pojavila u vrijeme partijsko-političke afirmacije Bošnjaka čije je malo „m“ preobraženo u veliko „M“, pomenuti Isakovićev izbor je nagovijestio u kojem će se pravcu uopće razvijati antologijske kanonizacije bosanskohercegovačkog pjesništva. Ipak, valja imati na umu kako Bosna i Hercegovina u tom pogledu nije bila izuzetak, već je štoviše u nacionalizaciji književnog kanona poprilično kasnila.¹ Naime, nacionalizacija socijalističkog književnog kanona u drugim jugoslavenskim republikama, kao i uopće etnifikacija kulture i kulturne politike, bila je upregnuta u cijeli galimatijas problema koji su se odnosili na rješavanja nacionalnih pitanja unutar jugoslavenske državne zajednice. Nacionaliziranje kanona, deklaracije i borbe za vlastite „jezičke varijante“ unutar ondašnjeg „srpskohrvatskog jezika“, ideološke bitke oko katedri za nacionalne književnosti i etničke „pripadnosti“ pisaca pa samim tim i štampanje reprezentativnih nacionalnih antologija, sve je to bilo dijelom podzemnih političkih borbi koje su se odvijale na partijskim forumima gdje se „politički ’policentrizam’ republika i autonomnih pokrajina nakon ustava iz 1974. godine uvelike probio na račun beogradskog centralizma“ (Džaja 2004: 167).

¹ U prilog tome govori simptomatično mali broj antologija poezije kojima se formirao jugoslavenski književni kanon (Dragoslav Adamović 1958; Vladimir Popović i dr. 1962; Dimitar Mitrev i dr. 1966). Nasuprot tome, već pedesetih i šezdesetih godina prošlog stoljeća objavljena su brojna reprezentativna izdanja pjesničkih antologija nacionalnih književnosti kao što su srpske antologije Zorana Mišića (1956, 1963, 1967), Predraga Palavestre (1955) i Bogdana Popovića (čak 12. izdanje 1968), hrvatske Krste Špoljara (1956), Mihovila Kombola (1956), Slavka Mihalića, Josipa Pupačića i Antuna Šoljana (1966), Nikole Miličevića i Antuna Šoljana (1966, 1969), Ivana Slamanga (1960), makedonske Safeta Burine (1954) i Milana Đurčinova (1968), slovenačke Line Legiše (1950) i Jože Kastelica, Drage Šege i Cene Vipotnik (1961, 1968), crnogorska Milorada Stojovića (1972) te brojne antologije poezije jugoslavenskih „narodnosti“ (mađarske, albanske, slovačke, rumunske, rusinske, ukrajinske, turske). U takvim okolnostima pitanje integralnosti i uopće akademskog izučavanja bosanskohercegovačke književnosti bilo je postavljeno posebno dramatično jer se nije uklapalo u etnonacionalne uzuse jugoslavenskih „republičkih“ kulturnih politika. S druge strane, u antologije kojima se konstituirao jugoslavenski socijalistički kanon mogu se ubrojiti *Jugoslavenska revolucionarna poezija* Maka Dizdara i dr. (1959), *Antologija novije jugoslovenske rodoljubive poezije* Boška Bogetića (1986), *Sunce pod zemljom: antologija poezije jugoslovenskih pjesnika o rudarima* Milana Stojovića (1988), *Ljudi bez oružja: antologija jugoslovenske antiratne poezije* Đoke Stojičića (1985) te brojne antologije jugoslovenske poezije o Titu (Pavla Cindrića 1969; Vite Markovića 1977; Milosava S. Pešića 1981; Nikole Korbutovskog 1982). Zanimljive su kao ideološki „bezbojne“ svakako *Antologija i komentari savremene jugoslovenske poezije* Vite Markovića (1980; 1981), *Lisje žuti: antologija pesama jugoslovenskih pesnika o jeseni* Cvetka Đokovića (1982), *Antologija jugoslovenskog pesništva o biljkama: od Zaharija Orfelina do danas* Milorada R. Blečića (1989) te *Leptir na čaju: antologija jugoslovenske haiku poezije* Milijana Despotovića (1991). Kada je u pitanju flagrantna nacionalistička zloupotreba jugoslavenskog kanona, indikativne su antologije *Leleču zvona dečanska: lirsko govorenje savremenih jugoslovenskih pesnika o Kosovu* Tode Čolaka (1989) i *Izgon Srbalja: Kosovo u pesništvu dvadesetog veka* Raše Perića (1990) koje se pojavljuju u klimaksu miloševićevskog velikosrpskog narativa i u jeku krize kojom je pomenuta regija nasilno izgubila status autonomne pokrajine.

U svakom slučaju, svoj društveno-normativni, izdavačko-reprezentativni, estetički i poetički vrhunac nacionalni kanon u Bosni i Hercegovini, odnosno nacionalizirana kanonizacija novijeg bosanskohercegovačkog pjesništva, doživljava uoči samog raspada jugoslavenske federacije, kada se u sklopu jedinstvenog projekta sarajevske izdavačke kuće „Svjetlost“ pojavljuju četiri kapitalne pjesničke antologije: tri nacionalne i jedna „republička“. Durakovićeva *Muslimanska poezija XX vijeka* (1990), Stojićeva *Iza spuštenijeh trepavica: hrvatsko pjesništvo XX stoljeća* (1991), te Tontićeve *Moderno srpsko pjesništvo: velika knjiga moderne srpske poezije – od Kostića i Ilića do danas* (1991) i *Novije pjesništvo Bosne i Hercegovine* (1990), u svakom pogledu sumiraju „stanje stvari“ i simbolički predstavljaju definitivno „preuzimanje vlasti“ novog kanona koji je poput lakmus-papira indicirao kraj jednog okamenjenog ideološkog sustava i uspostavu novog horizonta: etnonacionalne kulture. Osnovna ideja pomenutih antologija bila je uspostaviti preglednu i vrlo široko postavljenu lepezu modernističkih poetičkih dijagnoza u okviru ideoloških striktno zadatih nacionalnoknjiževnih granica te afirmirati odgovarajuće idealne književne obrasce u procesu formiranja novih/starih „vlastitih književnosti“. Dakako, nacionalne književnosti su postojale i prije ovih antologija, ali se u ovom slučaju one oslabadaju svoga južnoslavenskog interliterarnog okvira i starih političkih cenzura te nastupaju samostalne, potpuno samoosvijestene u novim ideološkim i povijesnim okolnostima borbe za „nacionalno oslobođenje“. U tom smislu posebno je zanimljiva antologija *Novijeg pjesništva Bosne i Hercegovine* koja je više funkcionirala kao puko sabiranje i mehanički zbir četiri nacionalne književnosti (srpske, bošnjačke, hrvatske i „dva jevrejska pjesnika“), a skoro nikako kao pokušaj sintetskog uvida u noviju bosanskohercegovačku književnost i formiranja jednog autentičnog, slojevitog i policentričnog, no ipak jedinstvenog bosanskohercegovačkog pjesničkog identiteta. Sve to, naravno, govori o duhu vremena devedesetih godina prošlog stoljeća i o decidiranim nalogima nove ideološke svijesti i njenih ideoloških aparata moći neposredno uoči krvavog raspada Jugoslavije. O tome najbolje svjedoče i riječi priređivača koji predgovorno upozorava kako postoji „svijest“ za koju će

„... možda biti i nemoguća i nedopustiva neka antologija 'pjesništva Bosne i Hercegovine', jer 'iznevjerava' oba 'čista' kriterijuma: onaj nacionalne pripadnosti, jer je višenacionalna, odnosno obuhvata samo dijelove nacionalnih poezija, a jezički, time što ne uzima cijelo jezičko područje, odnosno što se ograničava na tek jednu zemlju tog jezika. Kriteriološki dakle, već na startu, poduhvat sumnjive vrijednosti, ideja koja može izazvati nedoumice i sporenja. Sastavljač je, vjeruje, svjestan sve 'problematičnosti' svog 'preduzeća', i on može da 'primi na znanje' i

mogući negativan stav prema samoj ideji knjige ovoga tipa i profila. S obzirom na polazne kriterijume, ona zaista nije 'čisto' definisana, niti određena i 'postavljena' na neki pojmovno opšteprihvatan način" (Tontić 1990: 6).

Predgovarač dalje upozorava i na pisce s neodređenim nacionalnim identitetom „čiji je suštinski identitet zadobijen upravo u nacionalnim 'ukrštajima' i individualnim stvaralačkim 'amalgamima' različitih nacionalno-kulturnih tradicija“, na one koji „čak ponekad ispovijedaju 'anacionalnost', ili 'transnacionalnost', u ime opštečovječanskih duhovnih vrednota“, i da „sve to govori da apsolutno čiste i neproblematične polazne kriteriologije i nema“ (Ibid. 7). No, unatoč tome, zaključuje kako će se „bosanskohercegovačke književne rasprave i raspre o samom imenu/pojmu književnog stvaralaštva na 'domaćem tlu' [...] najzad smiriti i razriješiti padanjem tutorskog čvrstorukaškog režima“ pa afirmacijom i priznanjem bošnjačke, srpske i hrvatske književnosti „sve više i očitije otpadaju 'razlozi' zagovaranja jedinstvene, republički integralističke, 'bosanskohercegovačke književnosti' kao svojevrsnog jedinstveno-bosanskog 'odgovora' i 'pandana' nacionalnim književnostima Hrvata i Srba“ (Ibid. 11). Konkretno, isključena je i najmanja mogućnost da se u ovoj antologiji novije bosanskohercegovačke poezije pokuša pronaći zajednički pjesnički kôd, vjerodostojna (poi)etička formula koja odražava horizont jedne interferentne književne mikrohistorije koja je zaista postojala i stoljećima se razvijala „na domaćem tlu“.

INTEGRALISTIČKI PRISTUP I „TRI STRUJE“ NOVIJE BOSANSKOHERCEGOVAČKE POEZIJE

Iako su očito „jugoslavensko-republička“ razumijevanja književnosti bila u velikoj mjeri etnopolitička, u službi „nacionalnog duha“, to nije omelo Slobodana Blagojevića, sarajevskog pjesnika, pisca, kritičara i prevodioca, da osamdesetih godina prošlog stoljeća pristupi antologiziranju novije bosanskohercegovačke poezije ple-dirajući i potvrđujući „slučenu, ali ne i definiranu, objašnjenu, činjenicu da je određeno duhovno jedinstvo bosanskohercegovačke literature (posebno poezije) apsolutno evidentno“ (Blagojević 1981: 5). Navodeći riječi pjesnika Hamdije Demirovića, Blagojević upozorava kako je

„... tradicija jedna kontinuirana linija razvoja u određenoj literaturi, sa izvjesnim jasno prepoznatljivim crtama, osobnostima i, rekao bih, specifičnom 'aromom', po kojima jednu

literaturu prepoznamo i razlikujemo od drugih. [...] Tako u Bosni imamo književnu tradiciju starih bosanskih (bogumilskih, nekanonskih, kanonskih, itd.) tekstova pisanih glagoljicom i ćirilicom, latinskih tekstova, epske, epsko-lirske i lirske narodne poezije turskog 'vakta', romansi sarajevskih Jevreja-sefarda, alhamijado literature, literature arapskog jezika, franjevačkih spisa devetnaestog i dvadesetog stoljeća. Sve to skupa spada, htjeli mi to ili ne, u nedjeljivu i jedinstvenu – makar toliko heterogenu – književnu tradiciju bosanskog tla. Sve to skupa čini liniju razvitka naše literature jasnom i svima vidljivom, i predstavlja humus sa kojeg smo iznikli“ (1981: 8).

Blagojevićeva *Antologija bosanskohercegovačke poezije dvadesetog stoljeća* (1981), objavljena u sarajevskom časopisa *Lica*, prva je antologija bosanskohercegovačke poezije koja je obuhvatila period prije 1945. godine, odnosno koja je uzela u obzir cjelinu modernog bosanskohercegovačkog pjesništva kao jedinstvenog književnog fenomena koji se hronološki prostire od Silvija Strahimira Kranjčevića do Mile Stojića. Riječ je dakako o dobro poznatom begičevskom pristupu bosanskohercegovačkoj književnosti „s karakterom 'kompozitne dinamičnosti'“ (Lovrenović 2017: 262), ili – ako hoćemo da cijelu stvar gledamo iz još suvremenije perspektive – gdje se razumijevanju književnih pojava prilazi „relaksiranije u kontekstu novih pogleda na opseg, sadržaj i održivost koncepta nacionalne književnosti u epohi transnacionalnih integracija, etničkih, rodnih, kulturnohistorijskih revizija i kapitulacija“ i u kojima se „nacionalne komponente književnosti vide kao nesigurne, fluidne i teško odredljive, smještajući ih u sferu značenja, a ne u oblast činjenica“ (Spahić 2016: 101). Ovom antologijom, i po tome je ona iznimno važna, utvrđeni su prvi obrisi kanona novije bosanskohercegovačke poezije i njenih poetičkih formula.

No, kakve su to bile formule? Na koji je način poetički funkcionirala bosanskohercegovačka poezija s kraja dvadesetog stoljeća, a da u tom funkcioniranju možemo, između ostalog, prepoznati i određene ideološko-kulturološke obrasce? Zanimljiv odgovor na ovo pitanje dao je Damir Arsenijević u tekstu koji prati izbor suvremenog pjesništva Bosne i Hercegovine Marka Vešovića, objavljen u tematskom broju *Sarajevskih sveski* 2007. godine. U pomenutom tekstu Arsenijević prepoznaje „dominantne ideološke pretpostavke“ na kojima počiva „savremena bosanskohercegovačka poezija od kraja osamdesetih godina prošlog stoljeća“ te identificira „u polju kulturne produkcije, ove tri paralelne struje, koje imenujem kao *poeziju reetnizacije*, *poeziju lažnog univerzalizma* i *poeziju razlika*“, a koje su „uključene u sukob oko kulturnog značenja i kulturne memorije“ (2007: 120). Ukoliko prvoj struji organski pripada svekolika ideološka retradicionizacija društva gdje je „etnička homogenost pre-

dstavljena kao prirodan i dugotrajan jamac izvjesnosti“, *poezija lažnog univerzalizma*² za Arsenijevića „svjedoči o strepnjama izazvanim gubitkom i dislociranošću u kontekstu socijalizma u nestajanju i rastuće reetnizacije“ pa „povlačeći se u sigurnost ličnog, ova struja poezije pokušava da stvori kritičku metapoziciju“ (Ibid. 123,125). Treća struja, *poezija razlikâ*, koja je očigledno utemeljena na postmoderno (de)konstrukciji svijeta, pripada onoj poietičkoj matici „koja artikulira i istražuje radikalni transformativni potencijal stalnim amplificiranjem 'trusnih linija' u dominantnoj ideologiji“ i koja „govori glasom svih onih koji jesu simptom u simboličkom poretku, kao što su: feministice/i, homoseksualci, lezbijke i pripadnici/e mlađe generacije“, koji dakle predstavljaju „iščašeni element“ i pjevaju „iz liminalne pozicije“ te tako „razotkrivaju i preispituju marginalizaciju, isključivanje i nasilje sadržano u nestajućem socijalističkom kao i u rastućem etnonacionalnom poretku“ (Ibid. 126).

Nema sumnje kako Arsenijević u „dominantnim ideološkim pretpostavkama“ nije samo prepoznao i jasno razlučio tri umjetničke prakse, odnosno tri moguća načina poietičke proizvodnje svijeta, već i pokušaj legitimizacije određenih društvenih normi i navika iza koje se krije ideološko natjecanje i sukobljavanje različitih kulturno-svjetonazorskih modela.³

Pitanje koje ovdje želimo postaviti, a tiče se naše teme, jeste kako su ti različiti kulturno-svjetonazorski modeli utjecali na pluralizaciju kanona i njegovo mjesto moći. Pokušat ćemo otud pronaći tragove pomenutih „pjesničkih struja“ u najreprezentativnijim poslijeratnim antologijama novije bosanskohercegovačke poezije, posebno tragajući za *poezijom razlikâ* kao mjerom društvene subverzije i tako utvrditi kako se razvijao i alterirao kanon, to jest na koji je način evoluirala antologijska kanonizacija bosanskohercegovačke poezije u posljednja dva desetljeća.

² Pitanje zašto je „poezija lažnog univerzalizma“ uopće lažna i šta se pod tom „lažnošću“ podrazumijeva ostavit ćemo ovdje po strani. Ipak, čini se da je u ovoj sintagmi sakriveno staro i dobro poznato pitanje o takozvanoj tendenciji u umjetnosti, dakle drevno aristotelovsko pitanje šta je mimezis, odnosno šta i na koji način umjetnost nešto oponaša te kako se pritom manifestira njena „društvenost“ i njeno „zaboravljanje svijeta“ (vidjeti Borić 2015: 45-61). Arsenijević, insistirajući na epitetu „lažan“, iskazuje svoje uvjerenje kako se poezija, pa čak i ona „apstraktna“, ne može distancirati od društvenog, to jest kako se čak i u „lirskim apstrakcijama“ može pronaći implicitna socijalna kritika, „premda je ta kritika znatno oslabljena uvjerenjem da se može izdvojiti iz društvenog“ (2007: 125).

³ Kako nijedna kritička oznaka ovdje nije egzaktna, i ove ćemo Arsenijevićeve pojmove preuzeti samo kao široko postavljen, provizoran poietički i kulturni okvir, a nipošto kao čvrsto definirane književno-idejne „pripadnosti“.

„CONAN“ – BOSANSKI BOG MARS

No, prije nego pridemo na istraživanje kulturno-svjetonazorskih modela i njihovog utjecaja na pluralizaciju kanona, moramo se osvrnuti na jedan vrlo zanimljiv književni fenomen koji stoji izvan „dominantnih ideoloških pretpostavki“ i predstavlja zaseban rukavac bosanskohercegovačke književnosti kao njena svojevrsna *litterae specialis*. Riječ je o antiratnom pismu koje na vanredan način, skoro dokumentarno, svjedoči o monstruoznom „radu na terenu“ naših zlogukih povijesti i deskribira svu svirepost pobješnjelih klerofašističkih ideologija.

Međutim, to se pismo, u ovom slučaju poezija, znatno razlikuje od onoga što bi se moglo nazvati uobičajenim poimanjem ratne književnosti kakva je, naprimjer, u jugoslavenskom slučaju bila književnost narodnooslobodilačke borbe. Ta je književnost, izuzev u rijetkim slučajevima, bila u potpunosti posvećena proizvodnji ideološki ortodoksnog komunističko-revolucionarnog herojskog svijeta koji je posuđen i preinačen iz nacionalne usmene epske tradicije južnoslavenskih naroda u kojoj Povijest uglavnom tvore monumentalni mitski događaji koje pokreću prometejski heroji-pojedinci u borbi s (meta)fizičkim Drugim.⁴ Bosanskohercegovački pjesnik, potpuno suprotno, nije se bavio ideološkim zadaćama i dogmatski uokvirenim svijetom već je, naprosto, svjedočio o znakovima svoga vremena: agresiji na vlastitu zemlju, brutalnom razaranju gradova, masovnim ratnim zločinima i konclorima, sveopćem ratnom užasu i njegovim genocidnim manifestacijama. Ukratko, bosanskohercegovačko antiratno pismo ukinulo je ideološki konstruiranu, mitsku heroiziranu povijest i prepjevalo je u postmodernističku, antiutopijsku i ateološku jezu sadašnjosti koja se „upravo dešava“. Bosanskohercegovačka antiratna književnost, kao književni fenomen koji je uveo nove poeitičke, etičke i estetske paradigme te uspostavio drugačiju, nascentnu memoriju, zbog toga zaslužuje posebnu književno-kritičku i znanstvenu pažnju jer je:

„... etički angažirana, nedvosmisleno opredijeljena za optiku žrtve koja trpi ili je istrpila užas rata i zločina [...], pri čemu ne zastupa neku jasno definiranu ideološku poziciju, nego dekonstruira ideologiju zločina [...] nužno je i politična, jer politika se pokazuje kao totalitarna i totalizirajuća, ali i totalitarna disciplina koja u svoj zvjerski sistem vrijednosti hoće da proguta

⁴ Na istom tragu je i Enver Kazaz, koji, između ostalog, pravi vrlo važnu etičku i idejnu distinkciju između *antiratnog pisma* koje „žestoko govori protiv rata i njegovog stravičnog besmisla“ te *ratnog pisma* koje se „na južnoslavenskom kulturnom prostoru uistinu zbiva“ i „promovira rat“, razvija agresivne ideologije, podupire nacionalizam, šovinizam i klerofašizam, radi na uspostavljanju infantilizacije i viktimizacije južnoslavenskih nacija, prije svega srpske i hrvatske“ (2004: 143).

ukupan horizont društva i usisa čovjeka bez ostatka [...] gdje se socijalistička utopija skljkovala iz projektivnog futura u krvavi zločin u prezentu (Kazaz 2004: 137-138).

O svemu tome na najbolji način svjedoči knjiga *Ovdje živi Conan: mlada bosanska lirika: 1992-1996* (1997) Miljenka Jergovića koja predstavlja iznimno važan doprinos afirmiranju bosanskohercegovačke antiratne i emigrantske poezije kojoj je u cijelosti posvećena. Najvažnija karakteristika ove knjige, po riječima samog priređivača, jeste da ona nije „ni antologija, ni panorama novoga bosanskoga pjesništva [...] jer je bio nemoguć pregled svih tiskovina“ već je više, u žanrovskom smislu, „kompilacija nove bosanske poezije, koja ne teži za obuhvatnošću bilo koje vrste, nego nastoji ustanoviti duhovne i smislene korespondencije“ i to „prema sastavljačevu osjećaju“ (1997: 137-138). Ono što Jergović zapravo hoće reći, a što je od krucijalne važnosti, jeste da se on ovim pjesničkim izborom nije upustio u kanoniziranje bosanskohercegovačke poezije i definiranje bilo kakvih fiksnih književno-estetičkih normi, već u osobni, sentimentalni projekt prepoznavanja *osjećajnosti* vlastite generacije gdje je, kako priznaje, „presudna srodnost senzibiliteta“ (Ibid. 138). Činjenica da je on u izabranim pjesmama prepoznao i insistirao na jednoj vrsti srodnosti senzibiliteta i ništa više od toga, upravo govori u prilog nesumnjivo humanističkog formata bosanskohercegovačke antiratne poezije koja je na ideološke zahtjeve gledala s krajnjom odbojnošću.⁵ Istovremeno, Jergovićev *Conan* na taj način, paradoksalno, uzima učešće u formiranju bosanskohercegovačkog kanona i to kroz vrlo radikalani oblik njegovog alteriranja – samim odbijanjem da bude kanon.

Pjesme iz *Conana* ulaze u red najboljih pjesničkih svjedočanstava rata, u kojima je lirski materijal, posve oslobođen tereta borbenih parola, sveden na vrlo uvjerljive, intimne i minimalističke evidencije egzistencijalističkog užasa. Pjesnici su tako

⁵ Mnogo godina kasnije u kolumni objavljenoj u „Jutarnjem listu“ Jergović se prisjeća kako je *Conan* njegova „jedina knjiga u kojoj je odličan svaki stih“ i piše: „Među pjesnicima od čijih sam pjesama sastavljao knjigu 'Ovdje živi Conan' većina je provela rat u Sarajevu. Jedan je živio u Vitezu, oko kojeg su se vodile krvave borbe između Hrvata i Muslimana (Bošnjaka). Jedan je bio u Tešnju, blizu prve crte fronte sa Srbima. Nekoliko ih je živjelo u izbjeglištvu, u Londonu, Pragu, Kölnu. Mjesto je, naravno, određivalo i perspektivu naratora. [...] Neki od njih su svoje tri i pol godine proveli u rovovima. Drugi su bili po skloništima, krčmama i novinskim redakcijama. Svaka je uloga tokom opsade bila legitimna. A rat je završio tako, ili su takvi bili ti ljudi, da od svoga junaštva nitko od njih nije načinio moralni kredit. Bile su to književne, pjesničke teme, i samo se radilo o tome kako će netko napisati svoju pjesmu. A pisali su bez previše svijesti o tome da će im pjesme biti objavljene. [...] Danas kada ih čitam, jedne i druge, osupnut sam, možda i više nego tada, snagom njihove geste, čistom poezijom. Nema tu stiha koji bi iskao popust, nema prigodnog domoljublja, mučeničke poze i gorčine, nema one opasne iluzije da su Sarajevo i Bosna najednom postali centar svijeta. Na kraju, nema u njima kolektivnog iskustva, iako je pripovijest u kojoj sudjeluju bez sumnje kolektivna. Samo što kolektiv koji oni čine, i iz kojeg izniču njihove pjesme nije označen grbom ni zastavom, nego čovjekovom sudbinom“ (Jergović 2016).

izravni učesnici ratnih zbivanja – gdje „historija ima svoju logiku“ a pjesnik „maniju gonjenja“ (Mustafa Zvizdić, *Izrekao Mustafa od plemenitih i ludih Zvizdića*) i gdje je „tenkovska granata / poljski klozet, u bašti iskopala“ a „druga mezar, odmah, pored vrata“ (Asmir Kujović, *Hotonj*) – ili su negdje daleko, u miru dalekih i nestvarnih inozemstava, odakle nas izvještavaju kako su nedjeljna buđenja „pustošeća diseminacija svijesti“, gdje se vode „dugi razgovori uz jutarnju kavu sa / vrpcom za učenje jezika“ (Saša Skenderija, *Ostani doma, Tomaž*), u bezličnim prostorima tuđih života.

Pojednostavljeno kazano, Jergović u *Conanu* nije otkrio samo jednu novu, antiratnu osjećajnost i osobenu pjesničku etiku, već je naslutio hermeneutički pesimizam postmoderne, njen jedini mogući „angažman“ – melanholiju kojom se zastupa čovjek i njegova samoća u Povijesti.

POSILIJERATNE PJESNIČKE ANTOLOGIJE I PLURALIZACIJA KANONA

Već u januaru 1996. godini, samo mjesec dana nakon potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma, u izdanju sarajevske izdavačke kuće „Alef“ izlazi *Antologija bošnjačke poezije XX vijeka* Enesa Durakovića, kao novo i neznatno izmijenjeno izdanje njegove ranije antologije koju je objavila sarajevska „Svjetlost“. Riječ je o prvoj knjizi iz obimnog i kapitalnog „Alefovog“ projekta koji će u narednih nekoliko godina biti uspješno vođen kao poduhvat široko zahvaćene sistematizacije i vrednovanja ukupne bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti, a čime je zasnovan i formalno zaokružen bošnjački književni kanon.⁶ Durakovićeva *Antologija* u tom smislu iznova je potvrdila kako bošnjačka književnost „ima vlastiti povijesni kontinuitet, s neposrednim sličnostima i naporednostima s ostalim južnoslavenskim književnostima, kao i razlikama i posebnostima [...] uz određenje njene samobitnosti“ (Duraković 1995: 8).

⁶ U okviru „Alefovog“ projekta objavljeno je čak devet bošnjačkih antologija čime je u potpunosti zaokružen proces kanoniziranja bošnjačke književnosti, i to antologije bošnjačke pripovijetke XX vijeka (Enes Duraković 1995), bošnjačke drame XX vijeka (Gordana Muzaferija 1996), bošnjačkog putopisa XX vijeka (Fahrudin Rizvanbegović 1997), bošnjačke usmene lirike (Munib Maglajlić 1997), bošnjačke usmene epike (Đenana Buturović 1997), bošnjačke usmene priče (Aiša Softić 1997), bošnjačke poezije XX vijeka (Enes Duraković 1995), bošnjačkog eseja XX vijeka (Alija Isaković 1996) i bošnjačke poezije na orijentalnim jezicima (Emina Memija, Lamija Hadžiosmanović 1997.) Pored pomenutih objavljene su i četiri bosanskohercegovačke antologije, odnosno antologija bosanskohercegovačke drame XX vijeka (Gordana Muzaferija, Fahrudin Rizvanbegović, Vojislav Vujanović 2000), bosanskohercegovačke pripovijetke XX vijeka (Enver Kazaz, Nikola Kovač, Ivan Lovrenović 2000), bosanskohercegovačke poezije XX vijeka (Enes Duraković, Mile Stojić, Marko Vešović 2000) i te novo izdanje *Antologije starih bosanskih tekstova* (Mak Dizdar 1997).

I u ovom slučaju posebno je zanimljivo na koji je način „Alefov“ projekt prišao fenomenu jedinstva bosanskohercegovačke književnosti, odnosno utvrđivanja njene integralne pjesničke formule. Duraković, ovaj put kao jedan od tri priređivača, u predgovoru „Alefove“ *Antologije bosanskohercegovačke poezije XX vijeka* piše: „... niti su antologije bošnjačke književnosti preporodna apologija 'nacionalnog duha', niti su antologije bosanskohercegovačke književnosti profana ilustracija 'državotvornog' koncepta nacionalne unifikacije kulturnih posebnosti“ (Duraković, Stojić, Vešović 2000: 5). Sve u svemu, bosanskohercegovačka poezija nije ništa drugo do samosvojan izraz jedne slojevite i sinkretičke lokalne metafizike gdje je u pojmu „bosanskohercegovačko“ sadržano prije svega zajedničko egzistencijalno-povijesno iskustvo, ukratko, jedna zgusnuta mikrohistorija koje se ne može vulgarno svesti na tribalna učitavanja „krvi i tla“. Razumijevajući bosanskohercegovačku književnost upravo na ranije pomenutom begičevskom odnosno lovenovićevskom tragu, kao svojevrsnu „kompozitnu dinamičnost“, Duraković se s razlogom pita i tim pitanjem istodobno precizno pojašnjava poetičke mehanizme koji tvore bosanskohercegovački pjesnički amalgam:

„Nisu li isto tako uz prepoznatljivost sevdalinke i balade ili poetsku sugestivnost islamskog misticizma u prvim pjesmama Safvet-bega Bašagića, Avde Karabegovića Hasanbegova ili Osmana Đikića jasno uočljivi i utjecaji srpskih ili hrvatskih romantičara Zmaja i Jakšića, Preradovića i Vraza, a u modernističkoj gami Muse Ćazima Ćatića pjesnički amalgam u kojem se naziru vidrićevska impresionistička razigranost pejzaža ili matoševska artistska punoća i simbolistički kult forme. Na isti način će ljubavna lirika Alekse Šantića u snažnom umjetničkom saobraženju sa atmosferom i doživljajnošću i konačno stilsko-izražajnim obrascima upravo bošnjačke balade i sevdalinke sazdati ljepotu svoga poetskog svijeta da će ga Hamza Humo anegdotalno nazvati najvećim muslimanskim pjesnikom, a Skender Kulenović da su ga 'svojim pjesnikom smatrale muslimanske djevojke, hodže i hadžije““ (Duraković, Stojić, Vešović 2000: 5).

Ipak, pitanje koje nas ovdje najviše zanima jeste koje su pjesničke struje markirane u „Alefovom“ antologijskim kanonizacijama novijeg bošnjačkog i bosanskohercegovačkog pjesništva, odnosno koje su „dominantne ideološke pretpostavke“ njima ovjerene. Ili, drugim riječima kazano, ukoliko je *poezija reetnizacije* i *poezija lažnog univerzalizma* po prirodi stvari bila organski konstituent bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti i njihovog tradicionalnog kanona⁷ te, samim time, verificirana

⁷ Tradicionalnom kanonu u suštini pripada onaj korpus književnih tekstova koji zauzimaju neupitno i stabilno mjesto kao književnoznanstveno vrednovani uzorci određene kulturne zajednice i koji u tom pogledu predstavljaju paradigmatičke „otiske“ određenih književnohistorijskih razdoblja, pojava i škola.

u pjesničkim antologijama, postoje li i u kojoj su mjeri transparentni tragovi treće pjesničke struje, *poezije razlikâ*, koja se opire dominantnim društvenim praksama. Prisustvo *poezije razlikâ* u bosanskohercegovačkim i bošnjačkim antologijama po svemu sudeći upućivalo bi na decentralizaciju i razvlašćivanje tradicionalnog kanona, na njegovu relativizaciju, čime novi, postmoderni, postsocijalistički, subverzivni pjesnički inventar dobija svoju kanonsku legitimaciju. To pitanje postaje još zanimljivije ukoliko „Alefove“ antologije uporedimo s kanonizacijom novijeg bošnjačkog pjesništva u antologiji Ervina Jahića *Zašto tone Venecija: bošnjačko pjesništvo od 1990. do naših dana* (2012) koji je horizontu suvremene bošnjačke poezije prišao još šire i inkluzivnije – i dakako s novijim, aktualnijim uvidima.

No, da bi uopće odgovorili na postavljena pitanja, moramo prethodno utvrditi koje bi poetike pripadale *poeziji razlikâ* i kako ih kao takve prepoznati. Ukoliko je riječ o autori(ca)ma, kao što to naglašava Arsenijević, koji su „preispisivali društveno uslovljene mogućnosti konstrukcije identiteta, zajedništva i pripadnosti“, gdje su „jačali nove modalitete subjektivizacije i na taj način stvarali ’vjerodostojno opoziciono sopstvo’“ (2007: 126), onda je nesumnjivo riječ o onim poetikama koje su neka vrsta pjesničke seizmografije na polju općih društvenih, a samim time i ličnih potresa. Takvoj pjesničkoj seizmografiji ne pripada samo žensko, LGBT ili antiratno pismo nego i cijeli kompleks raznorodnih „manjinskih“ glasova koji tragaju za vlastitim značenjima usred „buke i bijesa“ potrošačkog kapitalističkog društva, u diktaturi spektakla i glamura, gdje je sve prepušteno populističkom praznogovoru.

„Alefova“ *Antologija bosanskohercegovačke poezije XX vijeka*, iako uglavnom zasnovana na tradicionalnom kanonu, svakako registrira i takve glasove koji prvenstveno pripadaju ženskom pismu i već ranije potvrđenim autoricama (Bisera Alikadić, Ferida Duraković) koje modernističkim pjesničkim postupcima, „na platnu“ manje-više prikrivenih, sublimiranih erotskih motiva, identificiraju i podrivaju okoštale patrijarhalne društvene obrasce gdje su „vuk, pas i lisica / u jednom tijelu“ (Alikadić, *Čovjek-kojot*).

Pored pomenutih, „Alefova“ antologija registrira još dva glasa koja u punom smislu pripadaju *poeziji razlikâ* i koja su, također, potvrđena u prijeratnim antologijama: Semezdinu Mehmedinoviću i Miljenku Jergoviću. Oba pjesnika svjedoče o društvenim poremećajima, svako iz svoje vlastite egzilske perspektive, u kojima se u intimnoj refleksiji i pjesničkoj osamljenosti evidentiraju mikropukotine društveno-političkih mijena i rasapa. Pjesnički subjekt koji osjeća tugu za ženom koja je „izgubila naušnicu“, „za dječaka koji se ogleda/ u zvoncu svog bicikla“ (Mehmedinović, *Esej*), ili koji se u augustu ne može sjetiti zadnjih jagoda, „ni sebe

kako ih jedem“ i „po tome sudim da ih nije ni bilo“ (Jergović, *Prvi i posljednji put*), nije ništa drugo do glas rezignacije i melanholije u kojem se kondenzira „nova osjećajnost“ čitave jedne i temporalno i topografski „izgubljene generacije“ koja ispituje ostatke svoga zauvijek nestalog vremena i prostora. I Mehmedinović i Jergović, na taj način, ne pripadaju pjesnicima instant-ideologema i „velikih priča“ (*grands récits*) već usamljenicima koji utvrđuju „sitni inventar“ sveopće prohujalosti i prolaznosti u čemu se upravo i ogleda njihova politička diverzija.

Ukoliko su „Alefove“ antologije označile prve seizmografske izvještaje o socijalnim potresima i traumatičnom iskustvu rata te na taj način uvele u kanon *poeziju razlikâ*, antologija Ervina Jahića *Zašto tone Venecija: Bošnjačko pjesništvo od 1990. do naših dana* (2012), koju je objavilo Kulturno društvo Bošnjaka Hrvatske „Preporod“ u Zagrebu, prikazuje široko postavljen horizont suvremene bošnjačke poezije gdje je dokumentiran vrlo opsežan fundus najrazličitijih pjesničkih postupaka. Jahićeva *Venecija* svjedoči i nudi uvid u nagli, vrlo bogat i plodonosan poetički razvoj bošnjačke poezije koja se tako priključila najaktualnijim postmodernim zahtjevima da se svijet do kraja tekstualizira, rasprši i razvlasti od „vječnih“ ideoloških monologa. Jahić, koji prema sopstvenom priznanju nije sklon „restauraciji izvanknjiževnih mišića u postizanju rentabilne temperature ’nacionalnog duha’ koji vazda monološki hoće formulirati posebnost etničkog identiteta“, svjestan dakle „plodnih dijaloških međuprožimanja bošnjačke sa srpskom i hrvatskom književnošću“ i „kompleksne arhitekture bosanskohercegovačke interliterarne zajednice“, sačinio je „sinkronijsku antologiju/panoramu po vlastitoj pameti, ukusu i osjećaju, posve imajući na umu njezinu neskrivenu intenciju da imitira Cjelinu, u realno fragmentarnoj postmodernističkoj (anti)utopijskoj slici raštrkanih i razbacanih razlika, koje upravo svojom partikularnošću dokazuju vlastitu uvjerljivost“ (Jahić 2012: 8-9). Drugim riječima, Jahićeva *Venecija* je u potpunosti u znaku alteriranja bošnjačkog, a samim time i bosanskohercegovačkog književnog kanona, njegove pluralizacije i razvlašćivanja od bilo kakvih ideoloških nameta. Razlog tome su svakako drastične društvene, kulturalne i političke promjene koje su označile početak dvadeset i prvog stoljeća u južnoslavenskom geopolitičkom prostoru, općenito dakle nove povijesne okolnosti koje su bosanskohercegovačkoj i bošnjačkoj književnosti donijele inovativnije poetičke modele svijeta. Uvažavajući odrednice tradicionalnog kanona (Izet Sarajlić, Nedžad Ibrišimović, Abdulah Sidran, Irfan Horozović, itd.), Jahić u svoju antologiju uvodi cijeli niz novih „glasova u nastajanju“, poeziju koja je „ničim manipulirana i nadzirana izvana, medijima posve nezanimljiva [...] posve nepročitana u svom ’društvenom’ [...] posve oslobođene totalitarnih uzlova“ (Jahić 2012: 11). Ti glasovi

pripadaju, u najširem pogledu, postmodernom i neomodernističkom književnom spektru, onome što smo ovdje provizorno zaokružili pojmom *poezija razlikâ*, pjesnicima koji ispisuju mahom provokativne pjesničke formule, oslobođeni svoje dojučerašnje socijalističke društvene „odgovornosti“ koja ih je tjerala na šifrirani jezik modernizma pomoću kojeg su prevazilazili političku cenzuru. Riječ o pjesnicima i pjesnikinjama, rođenim sedamdesetih, koji pripadaju žestokim kritičarima „vrlog novog svijeta“ (Faruk Šehić), sofisticiranim svjedocima rata (Adnan Žetica, Damir Ovčina, Asmir Kujović) ili pak najmlađoj generaciji autorica koje u ženskom ključu i postmodernističkom fakturom otključavaju postratne, posttranzicijske, neoliberalno-kapitalističke ili naprosto etnokonzervativne falocentrizme (Ajla Terzić, Adisa Bašić, Šejla Šehabović).

Imajući u vidu opseg Jahićevog dokumenta, njegov akribični pristup najnovijem bošnjačkom pjesništvu, posebno njegov doprinos u korist decentralizacije i pluralizacije tradicionalnog bošnjačkog pjesničkog kanona, antologija *Zašto tone Venecija* ulazi u red iznimno važnih, ključnih hijerarhizacija bosanskohercegovačke i bošnjačke poezije.

UMJESTO EPILOGA

Nema nikakve sumnje kako su književni kanon i kanonizacija političke naravi. Naime, upravo zbog toga „što se književnost tokom svoje povijesti izborila za određenu ideju 'književne vrijednosti', ona dodatno mora potraživati institucijsko ovjerovljavanje armije agenata normativne kulture: od vrtića do akademija znanosti, od književnog kritičara do direktora izdavačke kuće“ (Moranjak-Bamburać 2009: 52). Praktički, „književna vrijednost“, u teoriji neupitna, mora biti dodatno potvrđena od strane zajednice kojoj umjetničko djelo pripada i njenih centara moći, čime književna umjetnost ulazi u sumnjive poslove podruštvljanja svojih „sredstava za proizvodnju“. Bilo bi svakako zanimljivo u ovom kontekstu napraviti antologiju nekanonskih autora ili bar neku vrstu historije prešućene književnosti kako bi se ispitali podzemni ideološki i uopće interesni tokovi koji vladaju određenom književnom zajednicom.

U slučaju koji smo ovdje razmatrali, u antologijskim kanonizacijama novijeg bosanskohercegovačkog pjesništva, očigledan je jedan specifičan evolutivni razvoj kanona koji je usko povezan s političkim, kulturnim i uopće društvenim mijenama koje su u konačnici dovele do njegove pluralizacije i demokratizacije.

Književni kanon – u socijalističkom društvu monolitan i reduciran političkom cenzurom i autocenzurom – prvo je bio nacionaliziran i mobiliziran u službu etnopolitičke agende, čime su „kulturna pitanja“ iskorištena za rješavanje rastućih antagonizama unutar jugoslavenskog federalizma što je posljedično dovelo do nastanka nove građanske i nacionalne opozicije, te raspada jugoslavenske zajednice naroda (Džaja 2004).

U novim poslijeratnim uvjetima neoliberalnog kapitalizma i „oslobođenih“ južnoslavenskih nacionalnih i nacionalističkih politika, bosanskohercegovački kanon se decentralizira na najmanje tri ideološka polja: politički konzervativno i tradicionalno (*poezija reetnizacije*), ahistorijsko i „larpurlartističko“ (*poezija lažnog univerzalizma*) te društveno angažirano, odnosno otvoreno subverzivno prema vladajućim narativima (*poezija razlikâ*). Pritom, posve zasebno, kao svojevrsna *litterae specialis*, stoji po strani bosanskohercegovačko *antiratno pismo* koje dekonstruira i dezideologizira naslijeđe nacionalne usmene epske tradicije južnoslavenskih naroda te na taj način heroiziranu folklornu povijest prepjevava u postmodernističko antiutopijsko i ateleološko osjećanje svijeta. Poslijeratne antologije novijeg bosanskohercegovačkog pjesništva, od Durakovića do Jahića, jasno prate i ovjeravaju ovu evoluciju i samim time daju vlastiti doprinos raslojavanju kanona i razbijanju njegovog ideološkog „unitarizma“.

Danas, u svijetu nestabilnih postfilozofskih istina, kanon više nije zadat čvrstim identitetima i esencijalističkim vrijednostima već fragmentiranim i pluralnim oznakama globalnog društva i nikad ranije videne mondijalne konzumerske civilizacije. Kako će se u takvim uvjetima duhovne, kulturne, estetičke i svake druge obezdrumljenosti odvijati proizvodnja kulturnih činjenica ostaje da se vidi, a možemo samo pretpostaviti da će i sudbina kanona biti u njegovoj nepovratnoj destabilizaciji i beskonačnom umnožavanju. Pritom treba voditi računa kako je svaka relativizacija kanona jednako pogubna kao i njegova hegemonijska „pravovjernost“ te kako se u procesima kanonizacije očituju vrlo kompleksne i nikad do kraja završene kulturotvorne kontekstualizacije.

IZVORI I LITERATURA

1. Arsenijević, Damir (2007) "Bosna pharmakos' – ka političkoj kritici kulture", prevela s engleskog Ajla Demiragić, *Sarajevske sveske*, br. 15-16, 115-141.
2. Biti, Vladimir (2000), *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*, Matica hrvatska, Zagreb
3. Blagojević, Slobodan (1981), *Antologija bosanskohercegovačke poezije dvadesetog stoljeća*, Lica, br. 3-4.
4. Borić, Aras (2015), *Poetika neizrecivog*, Bosansko narodno pozorište, Zenica
5. Duraković, Enes (1990), *Muslimanska poezija XX vijeka*, Svjetlost, Sarajevo
6. Duraković, Enes (1995), *Antologija bošnjačke poezije XX vijeka*, Alef, Sarajevo
7. Duraković, Enes, Mile Stojić, Marko Vešović (2000), *Antologija bosanskohercegovačke poezije XX vijeka*, Alef, Sarajevo
8. Džaja, Srećko M. (2004), *Politička realnost jugoslavenstva (1918-1991): s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Svjetlo riječi, Sarajevo - Zagreb
9. Isaković, Alija (1972), *Biserje: izbor iz muslimanske književnosti*, Stvarnost, Zagreb
10. Jahić, Ervin (2012), *Zašto tone Venecija: bošnjačko pjesništvo od 1990. do naših dana*, Kulturno društvo Bošnjaka Hrvatske "Preporod", Zagreb
11. Jergović, Miljenko (1997), *Ovdje živi Conan: mlada bosanska lirika: 1992-1996*, Durieux, Zagreb
12. Jergović, Miljenko (2016), "Ovdje živi Conan' moja je jedina knjiga u kojoj je odličan svaki stih", *Jutarnji list*, 2. 10. 2016. godine
13. Kazaz, Enver (2004), "Prizori uhodanog užasa", *Sarajevske sveske*, br. 5, 137-165.
14. Kazaz, Enver (2009), "Nacionalni književni kanon – mjesto moći", *Sarajevske sveske*, 8-9, 123-133.
15. Lovrenović, Ivan (2017), *Unutarnja zemlja: Kratki pregled kulturne povijesti Bosne i Hercegovine*, Synopsis, Zagreb - Sarajevo
15. Moranjak-Bamburać, Nirman (2009), "Nevolje s kanonizacijom", *Sarajevske sveske*, 8-9, 51-73.
16. Spahić, Vedad (2016), "Status bosanskohercegovačke književnosti unutar b/h/s/c interliterarne zajednice danas", *Bosanski jezik*, 13, 91-106.
17. Stojić, Mile (1991), *Iza spuštenijeh trepavica: hrvatsko pjesništvo XX stoljeća*, Svjetlost, Sarajevo

18. Šuvaković, Miško (2009), "Mnogostruka lica kanona: Канон ili kanoni: mnoštvo pitanja sa odgovorima", *Sarajevske sveske*, 8-9, 111-121.
19. Tontić, Stevan (1990), *Novije pjesništvo Bosne i Hercegovine*, Svjetlost, Sarajevo
20. Tontić, Stevan (1991), *Moderno srpsko pjesništvo: Velika knjiga moderne srpske poezije – od Kostića i Ilića do danas*, Svjetlost, Sarajevo

ANTHOLOGICAL CANONIZATIONS OF THE RECENT BOSNIAN-HERZEGOVINIAN POETRY

Summary

This work considers the question of canon as a „place of power“ and the position of literature in relation to the ideological dictates of the so-called „social reality“. In this sense, it discusses the general social, cultural, and poetic patterns on which the canon is based, that is, the canons in the most representative anthologies of recent Bosnian-Herzegovinian poetry in the last thirty years. Understanding canonization as a model of ideological impact in the production of „literary facts“, the paper explores the attitude of anthologists towards the composite integrity of Bosnian-Herzegovinian literature and at least three poetic formulas involved in the struggle for „cultural meaning“ („poetry of re-ethnicization“, „poetry of false universalism“, „poetry of differences“). The literary canon, monolithic in socialist society and reduced by political censorship, was first nationalized and later, especially in the post-war period, decentralized and turned into alternative canons. Anthologies of Bosnian- Herzegovinian poetry distinctly follow the mentioned evolution, and in that way contribute to the stratification of the canon and the breaking of its „hegemony“.

Keywords: Bosnian-Herzegovinian poetry; canon; ideology; anthologies

Adresa autora
Author's address

Aras Borić
Univerzitet u Zenici
Univerzitetska biblioteka
arasboric1970@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.2.63

UDK 821.163.4(497.6).09 Nametak A.
821.163.4(497.6).09 Kaplan A.

Primljeno: 23. 01. 2022

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Lejla Žujo-Marić

KNJIŽEVNI PORTRET HERCEGOVINE U ODABRANIM PROZAMA ALIJE NAMETKA I ALMINA KAPLANA

Alija Nametak i Almin Kaplan dva su pisca koji na različite načine i u dvama odvojenim historijskim periodima ispisuju stranice bosanskohercegovačke književnosti. Nametkove proze nastaju 30-ih godina 20. stoljeća zadržavajući realistički poetički okvir pripovijedanja i tematski ulazeći u historijska razmirja, narodna predanja i društvene odnose amalgamirane u tokove patrijarhalnog načina života bošnjačkih ruralnih zajednica u Hercegovini. S druge strane, Almin Kaplan stvara u kulturnoj klimi prvih decenija 21. stoljeća objedinjujući u svom književnom djelu pjesnički i prozni izraz. Kaplanov književni svijet izgrađen na postratnoj stvarnosti realistički oslikava bosanskohercegovačko društvo i uvjerljivo prikazuje čovjeka stiješnjenog između magme snova i surove stvarnosti, na razmeđu ličnih i kolektivnih vrijednosti, u vremenu ekonomske tranzicije, nezaposlenosti, polomljenih moralnih normi i novih globalističkih kretanja, a još uvijek obremenjenog ratnom traumom iz 90-ih godina 20. stoljeća. Iako ih vremenski dijeli gotovo cijeli vijek, Alija Nametak i Almin Kaplan se mogu dovesti u vezu i po određenim sličnostima koje će biti okosnica ovoga istraživanja: utkani u hercegovački ambijent sa svim njegovim geografskim, historijskim, socijalnim i kulturalnim uslovljenostima, obojica svoje književne motive crpe iz socio-kulturnog pejzaža Hercegovine, koji je pozornica za male ljudske priče i univerzalne istine. Istraživački korpus ovoga rada bazirat će se na romanu *Meho* (2019) i zbirci pripovjedaka *Dubravске priče* (2020) Almina Kaplana te nekoliko pripovjedaka iz zbirke *Trava zaboravka* (1966/1998) Alije Nametka.

Ključne riječi: Hercegovina; Alija Nametak; Almin Kaplan; roman *Meho*, zbirke pripovjedaka *Trava zaboravka* i *Dubravске priče*; zavičajni motivi

KA ZAVIČAJNOJ POETICI – HERCEGOVAČKI MOTIVI U PROZI ALIJE NAMETKA I ALMINA KAPLANA

U knjizi *Književna Hercegovina* (2014) Dijana Hadžizukić donosi tekstove o književnim pojavama i piscima koji su na različite načine vezani uz Hercegovinu uočavajući pritom da u bosanskohercegovačkoj književnosti još nije izraženo regionalno grupisanje. Ipak, ne može se zanemariti činjenica da prostor sa svim svojim specifičnostima utječe na oblikovanje književnog identiteta pisca, te da se može ustanoviti „svojevrstan dijahronijski presjek tematsko-motivskih, stilskih i idejnih kontinuiteta umjetnika koji su dijelili zajednički historijski, kulturni i duhovni prostor“ (Hadžizukić 2014: 6).

Tematsko-motivski proze Alije Nametka i Almina Kaplana s fokusom na roman *Meho* (2019), zbirke pripovjedaka *Trava zaboravka* (1966/1998) i *Dubravске priče* (2020) utkane su u hercegovački ambijent i književno portretiraju njegove prirodne, društvene i kulturalne posebnosti. Pripovijetke Alije Nametka nastajale tokom XX vijeka, Kaplanova proza objavljena 2019. i 2020. kao i djela brojnih drugih autora govore u prilog kontinuitetu književne Hercegovine. U ovome radu nastojat ćemo kroz pojedinačne motive pokazati kako se oblikuju elementi njenog identiteta u spomenutim djelima Alije Nametka i Almina Kaplana. Fokus analize su književno oblikovanje prostora i vremena, toponimi iz hercegovačkog podneblja, te događaji iz bogate hercegovačke historije kao prostorno-vremenski okviri fabula. Umjetničkim preobraženjima toponimi Hercegovine dobivaju nova, figurativna značenja putem kojih se udaljavaju ali i obogaćuju svoje primarne vrijednosti što potvrđuje „da se u umjetničkom činu pamćenja realna mjesta cerebraliziraju“ (Lachmann 2002: 218).

Lociranje Alije Nametka i Almina Kaplana u kontekst književne Hercegovine započet ćemo propitivanjem njihova odnosa prema gradu Mostaru kao kulturno-historijskom težištu Hercegovine, te književnom centru, posebno u vremenu modernizacije bosanskohercegovačke književnosti. Nakon toga pratit ćemo na koji način se ostvaruje književna prezentacija Hercegovine u prozi dvojice autora.

Ambijent Hercegovine kroz prisustvo motiva iz mostarske prošlosti i kulturne memorije grada kod Nametka je kontrapunktiran sa slikama iz seoskog života.

„Mostar je jedno od zapaženih mjesta, posebno u ciklusu I dobri i zli Bošnjani u koji su utkani folklorni elementi, predanja i praznovjerja s realističnim pripovjedačkim okvirom. Prepoznatljivi simboli Mostara poput Neretve, Radobolje, Žovnice, Šarića džamije, Tabačice svjedoče priču o mostarskoj prošlosti, nekada o osmanskim vremenima, a nerijetko i o dolasku novih vremena i austrougarske uprave. Likovi oko kojih se plete priča također su dio mostarskog ambijenta, a

priča o njima prenosi se formama usmenog pamćenja, predanjima i sjećanjima. Jedna od središnjih figura koja simbolizira Mostar jeste lik Šejh Juje, intelektualca s kraja XVII i početka XVIII vijeka. Pripovjedač prenosi priče i legende o Šejh Juji koje je čuo od starijih, a sačuvao ih je u svome sjećanju još kao dijete. Na osnovu njih rekonstruira i slike Mostara, grada uglednih ljudi i pitomih pejzaža. Tako se lik Šejh Juje stvara na tankoj granici historijskih dokumenata i narodnih predanja, metonimijski se vezujući uz Mostar kao simbol intelektualizma i prosvijećenosti“ (Žujo-Marić 2018: 240).

Međutim, Mostar nije samo grad bogate historije i znamenitih ljudi. Kada se posmatra iz đачke dobi i rotimskog plodnog krajolika, njegovo značenje je drugačije. U pripovijetki „Zasvirati i za pas zadjenuti“ glas pripovjedača uranja u djetinjstvo, a doživljaj sela vezan je uz ferije, slobodno vrijeme i širine kretanja dok se Mostar nalazi u suprotnom asocijativnom polju. Približavanje perspektivi djeteta i pripovijedanje kao obraćanje zamišljenom sagovorniku uz neskriveno naglašavanje emocija potcrtavaju romantizirano viđenje sela

„Pa oskoruše, zdravo voće - kako bi rekao Ahmet, drijeni, kupine, mladi kukuruzi, pečeni na žeravici, sve te Božje blagodati ostaviti i ići u grad, u tjeskobu, u one smrdljive ulice kroz koje svaki čas projuri auto i digne prašinu, u školu gdje te na glavnim vratima zapahne neki odvratan zadah da ti se smuču kad dođeš sa sela, iz širine.“ (Nametka 1998: 95)

Dakle, u Nametkovim pričama čiji je okvir mostarski ambijent izražen je dijalog sa prošlošću grada, a u onim gdje je radnja smještena na hercegovačko selo jasnije se uočavaju motivi prirode i to oni specifični za hercegovačko podneblje: sunce, grožđe, smokve, krš, Velež. Dok je mostarska prošlost inspirativna za književno djelo Alije Nametka, za Almina Kaplana mostarska urbana mapa ispisana je na drugom kraju (mostarske) povijesti: njegov lirski glas progovara iz ratnog iskustva 90-ih godina XX vijeka, vremena kada je ratna kataklizma u povijest i identitet grada upisala nove tragove uništavajući njegov duh i kulturno-historijsko naslijeđe. U takav grad izbjegao je lirski subjekt Almina Kaplana iz prostora hercegovačkih Dubrava te je njegov doživljaj grada izvanjski. Činjenica da je riječ o ratom podijeljenom gradu gdje se ispisuje neka nova historija, a u kojem prisilno boravi kao izbjeglica, podgrijava emotivno stanje odbijanja i nepripadanja. Tu perspektivu njegov lirski subjekt koristi kao potentnu za svoju književnu riječ i svijet koji će posredstvom nje nastati u *Mostarskoj zbirci*. U gradu gdje historija pokazuje svoje tamno lice i prekraja kolektivne vrijednosti, gradu koji je izgubio samog sebe, moguće je jedino ispjevati antizbirku i njome artikulirati individualni doživljaj grada.

Unatoč različitim viđenjima Mostara, i Nametak i Kaplan prema hercegovačkom selu osjećaju poseban afinitet. Bilo da je riječ o Rotimlji ili Dubravama, njihov odnos prema hercegovačkom selu je emotivan i ima sve odlike topofilije. Umjetnički putevi oblikovanja Hercegovine u prozi Alije Nametka i Almina Kaplana mogu se pratiti u dihotomiji vanjski – unutrašnji prostor. Rotimlja, hercegovačko selo smješteno južno od Mostara na putu koji preko Hodbine i Bune vodi prema Stocu, geografski je prostor koji narativno uokviruje brojne pripovijetke književnog opusa Alije Nametka. To se posebno odnosi na Nametkovu zbirku *Trava zaboravka* koja je prvi put objavljena 1966. godine, u isto vrijeme kada se na bosanskohercegovačkoj književnoj sceni javljaju *Derviš i smrt* Meše Selimovića, *Pobune* Derviša Sušića i *Kameni spavač* Maka Dizdara, donoseći priče o sudbinama malih ljudi iz hercegovačkog podneblja na kojem se historijska razmirja, legende, predanja, socijalne i prirodne nepogode prepliću i utiskuju u forme kulturnog pamćenja.

Pripovijetka „Trava zaboravka“, kao i priče „Koliko čovjeku treba“, „Pojka“, „Za dan groblje“ – samo su neke koje su fabulom i tematski smještene u ovo hercegovačko podneblje te predstavljaju literarni zahvat u način života, u motive i slike iz narodne tradicije koje su se utkale u mentalitet stanovnika, u socijalne i historijske nepravde u vidu siromaštva, ratova i epidemija. Toponimi poput Rotima, Kvanja, Huma, Orašlja mjesta su koja inspirativno djeluju na pisca, a običaji, usmena kultura, legende i predanja ambijentalna su podloga za umjetničko tkanje njegove proze. Njima je i geografski, socijalno i kulturološki blizak dubravski plato koji će doživjeti svoje literarno uznesenje u romanu *Meho* i zbirci pripovjedaka *Dubravske priče* Almina Kaplana.

Fabula romana *Meho* koncentriše se na jedno ljeto u životu Dubravca Mehe. Jedna linija pripovijedanja, ona koja svoje utemeljenje ima u sadašnjosti, gradi vanjski/biografski portret junaka: Meho živi od rada na zemlji, suprug je i otac dvoje djece, učesnik rata 90-ih i povratnik u Dubrave iz kojih je tokom rata bio protjeran. Druga narativna linija vremenski se pomjera u prošlost i profilira Mehu iz unutarnje perspektive. Ona je zasnovana na sjećanjima u kojima je najsnažnije dat lik poginulog prijatelja Eska. Uz sjećanja na Esku, oživjet će i slike djetinjstva u dubravskom kraju, sjećanje na roditelje i djeda, dubravske ruševine „čije krhotine su mu pomagale da rekonstruiše prošli život i na nj nakalemi onaj koji je čekao, u kojem je trebalo sve ispočetka“ (Kaplan 2019: 53). Sjećanja su suprotstavljena Mehinoj sadašnjosti koja je opterećena egzistencijalnom neizvjesnošću, političkim igricama i besperspektivnošću, a čemu se Meho ne zna usprotiviti. U jednom intervjuu Kaplan kaže da je „Meho je čovjek bez talenta da se pobuni, da digne glas protiv nepravde koja ga se i te kako tiče.“

Podizanje spomen-ploče šehidima dubravskog kraja povod je da se literarno predstavi odnos Dubravaca prema kolektivnim temama i vrijednostima. Svečanost u krugu džamije jedan je od rijetkih društvenih događaja u dubravskom kraju: u kolektivnoj panorami pripovjedač osvjetljava i pojedine likove i donosi društveni presjek gdje je *dubravski osinjak* zapravo svijet u malom: prepoznaju se ženski likovi po svježim napravljenim fizurama i novoj šivenoj odjeći za tu priliku, majke šehida u čiji spomen je podignuta ploča sa imenima, likovi djece koji se petljaju oko organizatora manifestacije, likovi stranačkih ulizica i nadripjesnika do likova političkih i vjerskih dužnosnika. Onako kako se jesen uvlači u dubravske klance i trnjišta, otkrivanje spomen-ploče gubi na aktualnosti, a vjetar s Veleži najavljuje novu zimu. I Meho se povlači pred društvenim pitanjima i događajima u unutrašnjost porodičnog doma sretan što će na tv ekranu ponovo gledati u hladne pejzaže daleke Kanade.

Dubravske priče su zbirka pripovjedaka kompoziciono izgrađena od dva dijela s naslovima *Čama* i *Živi štit*. Cjelinu *Čama* sačinjavaju pripovijetke „Motorka“, „Mraz“, „Kiša“, „Sanel“, „Plakat“ i „Invalidnina“, a unutar njih oživljavaju Dubravci različitih generacija i njihov svijet između narodnih vjerovanja, legendi, ratnih trauma, socijalne nepravde i nepovjerenja do satiriziranja političkog sistema oličenog u poslušnicima i poltronima, koje na malom prostoru dobija još groteskniji efekt. U pripovjednom ciklusu *Živi štit* motivi su autobiografske prirode s utemeljenjem u sjećanju koje se odmotava unutar sedam naslova: „Zastava“, „Karambin“, „Svadba“, „Značka“, „Humačkuša“, „Opel“, „Snijeg“. Umjetničko oblikovanje ovoga ciklusa proizlazi iz Kaplanovog viđenja Dubrava kao utopijskog prostora iz kojeg je protjeran, a o čemu govori u jednom od intervjuja:

„Ja sam u Dubravama živio prvih sedam godina života kada sam iz njih prognan. U mojoj, dječjoj glavi, u ratnim okolnostima, Dubrave su predstavljale utopiju. Vratiti se tamo odakle sam prognan, iz neimaštine u izobilje, dakle, za mene je predstavljalo smisao mog malog života. Ta čežnja za rodnim mjestom bila je ustvari čežnja za normalnim i sigurnim vremenima, koja su kao takva u mojoj dječjoj glavi bila moguća samo tamo, u Dubravama. Ja sam kao dječak vjerovao da smo mi u našem selu ostavili vedar dan, a da smo morali otići u olujnu noć. Međutim, kad sam se vratio, shvatio sam da tog vremena nema, da je rat trajao i tu gdje nas nije bilo i da je na svemu ostavio trag.“¹

¹ Iz intervjua Almina Kaplana za lupiga.com, <https://lupiga.com/intervjui/intervju-almin-kaplan-sprega-politike-i-religije-je-ubojita-moralni-je-imperativ-pisati-o-tome>, objavljeno 20. 1. 2020. godine, posjećeno 1. 11. 2021.

Uz dječiju optiku, narativno pomjeranje u prošlost kojom se kontrastira sadašnjost, ciklusom *Čama* dominiraju likovi djece, a svaka od priča je skica za portret djetinjstva i bijeg u prijeratno vrijeme uz namjeru da se njegovo trajanje makar pripovijedanjem produži i zadrži.

Natrag na selo, natrag u prirodu!

Pejzaži hercegovačkog sela – motivi prirode u prozi Alije Nametka i Almina Kaplana

Svijet hercegovačkog sela kod oba autora ispunjavaju motivi prirode s konkretnim geografskim toponimima. Narativni svijet Alije Nametka kreće se od Kvanja, Huma, Bune, do Hodbine i Orašlja, a u Kaplanovoj prozi prepoznaje se podneblje koje se od Dubrava proteže jugoistočno do Stoca i zapadno do čapljinske pijace gdje Meho prodaje plodove sa dubravske zemlje. U tom njegovom egzistencijalnom luku posebno se strmim ukazuje put od Domanovića prema Čapljini, gdje se *oprezno kao na bob stazi* svojim crvenim pasatom spušta u predgrađe tog hercegovačkog grada.

Nekadašnja bolnica za mentalno oboljele na Domanovićima jedna je od tačaka koju pripovjedač gotovo uvijek istakne dok Meho putuje ka pijaci. Pamteći prijašnji pejzaž dubravskog kraja, on podsjeća da njegovo značenje još živi u narodnom pamćenju i sugeriše na iskrivljenost svijeta u kojem se kreće romaneskni junak. Kod *ludnice* na Domanovićima Meho počinje osjećati težinu svoje egzistencijalne situacije, „tad već razmišlja o tome hoće li imati sreće pa breskve prodati odmah, ili će ih navečer vratiti kući“ (Kaplan 2019: 10). Prostor bolnice na Domanovićima danas ima drugu namjenu, ali je u romanu potencirano njeno staro značenje kao sugestija da prošlost i dalje određuje Kaplanove junake, te da i vrijeme i prostor kroz unutarnju vizuru oblikuju njihove identitete.

Ako bismo se zapitali koji način se mjeri vrijeme u hercegovačkom pejzažu, onda bismo neke od odgovora mogli naći upravo u Nametkovim i Kaplanovim prozama. Kaplan ističe da je identitet dubravskog seljaka određen zemljom i urodima na njoj. *Ovdje se živi u dosluhu sa zemljom koja je po seljaka znala biti pogubna*. Uz dinamiku prirodnih ciklusa i rad na zemlji, vrijeme u hercegovačkom selu može se odrediti i prema referentnim geografskim tačkama koje omeđuju ovo podneblje kao što su planine Velež, Hrgud i Snježnica. U tom svjetlu značajan je motiv planine Velež čije je prisustvo i u Nametkovom i u Kaplanovom tekstu znak pomjeranja od realnog ka figurativnom i subjektivnom. Detaljizacija u opisu rotimskog podneblja omeđenog

hercegovačkim visoravnima i planinama prepoznatljiva je npr. u pripovijetki „Ahmedov medvjed“:

„Prema jugu je Pobrđe s crkvom, pa Kotačnica i dalje u dubini Hrgud nad Stocem. Na istoku je preko polja Gorica s mektebom i džamijom, a dalje iza brdā Velež, gola i plava, dok se u ponekoj uvali na vrhu i usred ljeta ljeska snijeg. Sa sjevera strmi i goli Hum, ali do njega je zelenilo: vinogradi, njive, ograde i prave pravcate šume, ne po veličini obraslog prostora nego po veličini hrastova, jasenova i kljenova“ (Nametak 1966: 82)

Nasuprot ovom skladnom opisu pejzaža, javljaju se i oni drugačijeg sugestivnog značenja. I za Nametkovog Aliju Hubanića i za Kaplanovog Mehu pogled na planinu znak je upitanosti malog čovjeka nad vremenom, znak rezignacije i bespomoćnosti pred prirodnim i društvenim nepogodama. „Korina na Veleži bila je predznak oštre zime“ (Kaplan 2019: 188) za Kaplanovog Mehu, a za Nametkovog junaka Aliju Hubanića skladni zavičajni krajolik suprotan je težini života i preživljavanja s kojim se neprekidno suočava. Pogled na planinu, još od antičkih vremena ovjeren mitskim predodžbama s kojima komunicira i književnost XX vijeka, znak je odnosa spram vremena, kako onog ontološkog, tako i historijskog, pri čemu odzvanjaju Šimićevi valeri zavičaja ispjevani u „Pjesmi jednom brijegu“. I Šimićev lirski subjekt, kao i junaci Alije Nametka i Almina Kaplana odmjeravaju granice i vijek sopstvenog bića spram nepomičnog brijega i njegove vječnosti.

Motiv suše i iščekivanja kiše metaforično su kazivanje o socijalnim nepogodama, a neraskidivost hercegovačke zemlje i njenog seljaka, život, „... u dosluhu sa zemljom koja je po seljaka znala biti pogubna“ suprotnost je raskoši hercegovačkog pejzaža, naročito u trenucima zalaska sunca:

„Sunce je pred zalazom i po kršu s rijetkim raslinstvom rasipa raskoš boja. Zrak topao i miran, proziran dokle oko doseže, do Čabulje, Prenja i Veleži, koji se lijepo vide s Kvanja, s puta kojim mi idemo, a magare usitnilo pred nama pa baca nogu za nogom. Jarebice prelijeću u golemim jatima s Huma na Kvanj i padaju u njive, iskrčene u škrtom kršu.“ (Nametak 1998: 52).

Riječ sunce kojom se otvara ovaj odlomak iz proze Alije Nametka, prema riječima Dijane Hadžizukić (2014), jedna je od temeljnih kada je u pitanju književna prezentacija pejzaža bilo da se u pripovijetkama vezuje uz tradicionalna značenja ili se pomjera ka višem simboličkom nivou:

„Ako bismo uz sve osobitosti pripovijedanja Alije Nametka htjeli dodati još jednu, a na osnovu analize pejzaža u njegovim pripovijetkama, onda bismo ga zasigurno mogli nazvati pjesnikom sunca. Rođen u južnom podneblju, pod mostarskim suncem, drugačije nije ni mogao. Istina je

da njegovi opisi prirode nisu ni česti ni obimni, ali su, u najboljim primjerima, bliski onom doživljaju prirode karakterističnom za najveći broj bošnjačkih autora. Čovjek i priroda su samo dio velikog svejedinstva, pejzaž je ostrašćen, a sunce dovedeno do simbola.“ (Hadžizukić 2014: 29)

U uspostavljanju odnosa spram vremena i prostora nezaobilaznu ulogu imaju i plodovi sa hercegovačke zemlje. Roman *Meho* je sačinjen od dva poglavlja *Breskva* i *Paprika* čiji je simbolički potencijal višestruko naglašen kroz ukorištenost u dubravsku zemlju i životnost njenih plodova. Simboličko kazuje o ljetu u Hercegovini i njegovim blagodatima, unutar tog prvog vremenskog plana ponire u priče iz nedavne prošlosti i govori o egzistencijalnim dramama dubravskih povratnika koji su nakon rata i propasti preduzeća u kojima su radili oslonjeni na zemljoradnju.

Kada želi predstaviti zlu historijsku kob koja je zadesila Orašljane tokom Drugog svjetskog rata, Nametak poseže za kontrastivnim opisom ljetnog uroda i bujnosti života:

„Poljski radovi bili u jeku. Žito, koje je, začudo, te godine izvrsno rodilo, bilo požeto i u snopove povezano. Duhan se svako treće ili četvrto brao i nizao na konopac da se suši. Grožđe i smokve rodile kako se nije zapamtilo. Sve je obećavalo bogatu zimnicu i podnošljivu zimu, premda je rat bjesnio.“ (1998: 81)

Književna kritika je uočila simboličnu ulogu prirode u prozi Alije Nametka, a taj se kontinuitet može prepoznati i u prozi Almina Kaplana. Kod oba pisca izdvajaju se motivi prirode vezani uz šumu, zemlju, travu... Oni nose lirski potencijal i najčešće su umjetnički izraz složenih emotivnih stanja, ali i znak da su oba autora stasavali unutar književne tradicije čija se sjenka *poetskoga u proznome* reflektuje na njihovu prozu lirizirajući naraciju i približavajući je pjesničkom diskursu.

Šuma ima zapaženo mjesto u psihološkom portretiranju, posebno u trenucima uznemirenosti ili dilema pred kojima stoje Nametkovi i Kaplanovi junaci. Šuma Kućine u pripovijeci „Trava zaboravka“ psihološki je označen prostor kroz koji prolazi neodlučni Salihaga Džoklo pritiješnjen dvojbom koju djevojku oženiti – Sekanu ili Eminu: „Kad bi mu neko svezao oči, mogao bi stići na Zekovinu za deset minuta, da nigdje ne posrne na panj, ali se večeras desilo čudo s njim“ (Nametka 1998: 29).

Prolazak kroz Kućine, gubitak orijentacije u prostoru, to iznenadno nepoznavanje inače bliskog i poznatog kutka Rotimlje, gotovo da ima nadrealna obilježja. Neobjašnjiv otežan prolazak kroz šumu vid je psihologiziranja naracije, odnosno

projiciranja Salih-aginih intimnih dilema na svijet prirode. Nakon somnambulnog susreta sa Eminom i Sekanom u Kućinama u Salih-agi će sazreti naum da oženi nježniju i tanahniju, ali rodnom plemenitiju Eminu. Pritom, funkcija ovog motiva u Nametkovoј pripovijetki vodi u sferu klasnih odnosa od pojedinačnog do kolektivnog obrazaca kojim se unaprijed utvrđuje životni put na osnovu staleške pripadnosti, a u konkretnom slučaju to je ženidba iz plemenitog roda. Zaumno kretanje šumom znak je unutarnjeg putovanja od dileme do konačne odluke: Salih-aga će ženidbom potvrditi svoj identitet u okviru postojećih društvenih normi i između *kotulašuše* i *dimijašuše*, ipak odabrati *dimijašušu*, te ovjeriti pripadanje rodu i domu.

U romanu *Meho* posebnu emocionalnu vrijednost ima šuma Četkuša. Njeno drveće, pored toga što može poslužiti za ogrijev tokom zimskih dana, donosi i emotivnu toplinu na simboličkom planu. Četkuša je okvir pričama iz djetinjstva koje je Mehi pričao djed. Šuma je, kao takva, romantiziran topos – kada društvena zbilja pokaže svoje surovo lice, priroda je rezervoar utjehe i slobode. Kada poželi ponovo se približiti tom svijetu ljubavi i topline u čijem je središtu figura djeda, Meho odlazi u Četkušu, tu esencijalno najdublju i emotivnu najčvršću tačku usidrenosti njegova dubravskog identiteta.

„Četkuša ga je podsjećala na djetinjstvo i zbog toga što su se priče koje mu je pričao dedo, Alijin babo, dešavale upravo tamo. Odlaske u šumu, u kasnu jesen, Meho je doživljavao kao odlaske u vlastito dječastvo koje je bilo ispunjeno divljim životinjama o kojima su bile te starčeve priče.“
(Kaplan 2019: 142)

Motiv trave također nosi simbolična značenja u analiziranim prozama Alije Nametka i Almina Kaplana. Travu zaboravku niko nije vidio, niko ne zna kako ona izgleda, ali je živo prisutna u rotimljanskoj usmenoj kulturi pamćenja. Njen vijek transgeneracijski prevazilazi granice realnog vremena. I u pripovijetki „Ahmetov medvjed“ trava je simbol vremena i davnine. Naslage vremena trava prekriva i potiskuje u zaborav. Ispod trave su zapretene naslage prošlog života i bogatog kulturno-historijskog naslijeđa, njome oživljava usmena kultura pamćenja i pričanja, a zahvaljujući Nametku i Kaplanu i umjetnička pisana riječ:

„Ta naša gomila ili sofa nastala je od sabiranja mnogobrojnog miljevog kamenja po njivama, a i od porušenih nekih jednosobnih kućica, koje su bile nepotrebne kad je kupljeno ovo imanjenje, pa se na vrhu njezinu uhvatio sloj zemlje i na toj zemlji porasla fina trava, kao engleska.“
(Nametak 1998: 82)

U romanu *Meho* prisutan je motiv trave u nekoliko kvalitativno različitih varijacija, a sve ih objedinjuje motiv smrti. Različite značenjske valere nose *pokošena trava, iščupana i sasušena trava*: dijete koje nadživi svoju majku kada umre iza njega će ostati *pokošena* trava, bez osjećaja tragizma, u slijedu prirodnog ciklusa umiranja. Dijete koje umre prije svoje majke, kao što je Mehin prijatelj Esko otrgnut mlad iz majčinog krila i roditeljskog doma, kao da *iz života biva iščupan*: „Poslije smrti čovjeka koji nije imao majku, ostane uredan travnjak, dok iza mrtvog sina čija je mati živa, ostanu rupe u zemlji i poslije dugo, dugo zarastaju“ (Kaplan 2019: 78).

Ko je preživio, njegovo je da govori – književni tekst u dijalogu s historijom

Dijeleći sudbinu književnog konteksta u kojem je nastala, proza Almina Kaplana i Alije Nametka dijaloški je okrenuta prema historiji bosanskohercegovačkog prostora, te je ovdje sasvim prikladno sjetiti se misli da je „književnost bila i ostala mjesto na kome se vodi borba značenja, ona je znak historije ali i otpor historiji“ (Spahić 2016: 132). Kada se veliki događaji stišaju i scena ostane „prazna“, težinu historijskih razmirja podnose pravi junaci za koje nema mjesta u centrima zbivanja – to su obični ljudi čija je sudbina inspiracija za pisce o kojima je ovdje riječ. Nametkova i Kaplanova proza na prvi pogled „više je vezana za lično i doživljajno, nego li kolektivno-historijsko i događajno“ (Duraković 2003: 79), ali naslage teškog i negativnog historijskog iskustva, ličnih i kolektivnih trauma pritajenih ispod slojeva *trave zaboravke* neočekivano brzo se iz *pasivnog bilansa* povijesti mogu pretvoriti u aktivni te oživjeti kroz priču i pričanje, ali i u samoj zbilji. Upravo one ideje za koje Lotman kaže da su „značajne po tome što izazivaju nečuvenu napetost narodnih snaga i unose dinamiku u, naizgled, nepokretne slojeve povijesti“ (1998: 25) moguće je identificirati u dijalogu s historijom koji u svojim prozama vode Nametak i Kaplan.

Traume uzrokovane ratovima, protjerivanjem i ubijanjem Dubravaca i Rotimljana, socijalne neprilike, historijske nepravde, legende i priče utkane u kolektivno pamćenje pronalaze svoj put do narativa Nametkovih i Kaplanovih proza. Zastori sa lica i naličja historije u pravilu se otvore na sijelima i javnim manifestacijama. One su povod da se zaviri u mentalitet hercegovačkog sela a socio-historijski motivirane priče o malim ljudima legitimiraju književnost kao medij i oblik kulturnog pamćenja.

Tema povratka najzahvalniji je kompleks motiva za prikazivanje načina na koje dubravski težaci ispisuju vlastitu mikrohistoriju. Sjećanje i pričanje utemeljeno u obrascima zajedničkih vrijednosti za njih su forme pronalaženja u vremenu i otpora prema pustoši koju je rat učinio od njihovih života.

„Pričalo bi se o običajima koji su se ticali zemljoradnje ili stočarstva. Prisjećali se krava, konja, ovaca; često se pitali šta je bilo sa svim tim silnim životinjama iz dubravskog kraja. Spominjali bi i najrodnije godine od prije rata, te se hvalili koliki je u koga tada bio bostan i ko je najviše izvagao duhana.“ (Kaplan 2019: 58)

U Nametkovim pripovijetkama „Trava zaboravka“ i „Za dan groblje“, baš kao i u zbilji, sijela, najčešće u hladnijim noćima, funkcioniraju kao mizanscen iza kojeg su pohranjeni i na kome se pričanjem oživljavaju veliki događaji sa sudbinskim efektom na Rotimljane, njihove individualne živote i kolektivni identitet. Tok naracije na sijelu odmiče od pojedinačnog i doseže kolektivni značaj nerijetko poprimajući i mitske dimenzije nesagledive ljudskom umu, kao npr. u hodžinom kazivanju u Huskovića na Zekovini. Ulazak u kuću domaćina kod kojeg se sijelo održava povod je da se osnovna naracija obogati deskripcijom enterijera kao svojevrsnim (auto)imagološkim putokazom hercegovačkog mentaliteta i odnosa spram tradicije, a u vezi sa rasporedom prostorija u kući, vrstom namještaja i sl.

„Šabanova kuća je prizemna: hodnik po sredini, s lijeve strane dnevni boravak s nišom, s desne dvije sobe, i na kraju hodnika banja. U dnevni boravak jedva je stala masivna ugaona garnitura, pa se vrata ne mogu do kraja otvoriti. Šaban ih sad drži rukom i Mehi i Šerifu pokazuje da uđu. Pravo s vrata, na zidu iznad ugla, visi velika slika Čabe. Oko kamene kockaste građevine, prekrivene crnim platnom, kruže vjernici. Slika je lošije kvalitete, pa hiljade vjernika odjevenih u bijelo Mehi izgledaju kao heklani stolnjak na kojem Čaba stoji kao crna kocka. Na lijevom zidu, iza ugla, prozor je koji gleda na avliju, pošto je uzglavlje ugla visoko, prozor se ne može otvoriti.“ (Kaplan 2019: 39)

Enterijer u *Dubravskim pričama* ima posebnu vrijednost. Ako bi se ova zbirka pripovjedaka čitala kroz vizuru prostora, onda bi takvo čitanje uvijek polazilo i vraćalo motu zbirke *Dom je tamo gdje je šporet* koji je na početku zbirke dat kao intertekstualna replika na Marka Twaina, koji je za ovu knjigu iznimno referentan i na različite načine važan u Kaplanovu literanom oživljavanju puteva svojega djetinjstva.

Kada je o specijalnim aspektima Kaplanove poetike riječ, mogu se, zapravo, izdvojiti dvije osnovne koncepcije prostora, a za ovu priliku oslovićemo ih terminima *introspektivna (unutarinja)* i *retrospektivna (vanjska)*. Prvi dio zbirke pod nazivom *Čama* je smješten u prostor dubravskog doma čija je atmosfera, kako to sugeriše naslov, statična i sumorna, s detaljima iz porodične svakodnevice Kaplanovih junaka. Najčešće vremenske neprilike poput bure, kiše i snijega ili fizičke nemoći, odnosno

bolesti, ali i praznovjerja jesu uzrokom povlačenja u kućni ambijent, ali je to samo povod da se na širem planu progovori o nedaćama koje su pritisnule Dubravce i povukle ih u sfere *nutarnjeg života*.

Drugi dio ove zbirke, *Živi štit*, ispričan je iz perspektive odraslog pripovjedača koji se sjeća djetinjstva, pa je i naracija dinamičnija, utkana u dječiji doživljaj svijeta prizivajući prostore širine i prostranosti, te su sve priče iz ovog dijela, osim posljednje pod nazivom „Snijeg“, smještene u vanjski prostor. Snijeg, priča kojom se zaokružuje ovaj narativni ciklus, kao svojevrsna skica za *portret umjetnika u mladosti*, odnosno, djetinjstvu, progovara o prvim susretima s knjigom, pričom i pričanjem gdje su začete klice Kaplanovog književnog stasavanja neraskidivog od dubravskog miljea, njegovih prostornih i ljudskih figura.

U enterijeru se raspliću priče koje nisu prikladne u javnoj sferi, a najčešće je riječ o sjećanjima, traumama, bolestima, socijalnim i prirodnim nepogodama. Misao Meše Selimovića *da je rijetko ko bolnije i dramatičnije određen historijom kao Bosanac* potvrđuje se i u prozama Almina Kaplana i Alije Nametka, a posebno snažno oživljava u trenucima kazivanja na sijelima, koja ocrtavaju psihološke profile pojedinačnih likova.

U pripovijetki „Za dan groblje“, nakon kratkog vanjskog opisa rotimskih kuća, vizura se pomjera na enterijer i sijelo kod Memišage. Dolazak u seosku mahaluru prvi put nakon rata, povod je da Nametak iznese vlastiti doživljaj tragedije Rotimlje gdje se „periodično dešavaju pogromi i istrage, pa od njive za dan nastane groblje“ (Hasanbegović 2001: 106). Promjenom fokalizacijske tačke i unošenjem pojedinačnih svjedočanstava žrtava zločina, saznajemo da pripovijetka referira na historijski događaj od 12. jula 1943. godine kada su pripadnici SS divizije Princ Eugen okupirali rotimski zaselak Orašlje i u njemu ubili 62 nedužna civila, te uništili njihove domove i imovinu. Točak historije civile je pretvorio u žrtvu zločina jer, „daleko od ceste i željeznice, selo bijaše kao stvoreno za one koji su iz ovih mjesta polazili u partizane; bilo je kao neka prihvatna stanica, gdje bi se kratko vrijeme odmorili i odakle bi dalje odlazili na borbene položaje i u jedinice. Tu je bila i mala partizanska bolnica.“ (Nametak 1966: 80)

Uz spomenuti motiv šporeta čije se značenje u Kaplanovim *Dubravskim pričama* pomjerilo ka simboličkom, kod Alije Nametka se također pojavljuje motiv vatre/svjetla u enterijeru porodičnog doma sa znakovitim transferom ka figurativnom. Motiv petrolejke uočljiv je u književnom portretu sela, prvo kao referencijalna činjenica tj. detalj iz realnosti seoskog života i predmet koji se u vrijeme prije električne energije koristio kako bi se stiglo na sijelo. To njegovo osnovno značenje

bit će nadograđeno simboličkim proširenjem, npr. u pripovijetki „Za dan groblje“ slikom neusnulog Memišage nakon završenog sijela: „... gorjela je s prituljenim fitiljem, tek da živ čovjek ne gleda u mrak“ (Nametak 1996: 84). Svjetlo i tama, glas i tišina ovdje su metafore odnosa spram prošlosti: Memišagina petrolejka bdi nad mrakom zločina, fijuk bure krik je žrtava, i živih i mrtvih, utkan u prirodu i njene sile. Iako slabšan, fitilj svjetiljke je tiha nada da će toplina ljudskosti pobijediti zlo, a to je moguće jedino ako se svjedoči o onome što se zbilo. Nametkov Memišaga bdi nad fitiljem petrolejke baš kao što Karahasanov Dervo iz romana *Sara i Serafina* (1999) grčevito odbija da se iz opsadnog Sarajeva iznesu lampe.

U interpretaciji književnog teksta kroz obrasce kulturnog pamćenja motiv nesanice je važan kao znak pamćenja, a onaj koji bdi, poput Dizdarevog badca, čuvar je pamćenja, jezgro iskustva i znanja – „u jezovitoj ili točnije, neprijateljskoj preciznosti nesanice, u kojoj se ništa, ni stvari ni njihove predodžbe, ne može smiriti, onaj koji je budan ostaje jedinim promatračem i čuvarem“ (Lachmann 2002: 275). Tako je Memišaga i pripovjedač i badac: pričanjem i prisjećanjem na događaje tragične prošlosti rotinskog kraja, on bdi nad istinom, identitetom i vrijednostima koje čuva od zaborava.

Prisustvo historijskih motiva otvara prostor za dijalog između književnog teksta i historije, a posebno rata u Bosni i Hercegovini (1992-1995) godine, i nekoliko decenija poslije u Kaplanovom romanu *Meho*. Obrasci oblikovanja kolektivne svijesti i kolektivnog pamćenja dekonstruirani su, kako smo već naglasili, kroz javne seoske manifestacije upriličene povodom otkrivanja spomen-ploče šehidima i česme u avliji seoske džamije. K tome, posjete Eskovoj majci i Šabanu i njegovoj porodici također su povod za evociranje traumatičnih mjesta u kolektivnom pamćenju Dubravaca. Odnos spram nedavnih historijskih događaja i njihov traumatični učinak na Dubravce dat je metonimijski kroz Mehina sjećanja na Eska i njegovu smrt u jednoj od vojnih akcija. Esko je sinegdoha cijele ratom pokošene generacije dubravskih mladića:

„Akcija u kojoj je Esko poginuo, poslije se pričalo, bila je izdana. U njoj su živote ostavili i mlađi od Eska. Ni on ni Meho koji su tada imali po 26 godina nisu valjano znali ni zašto ni protiv čega se bore – a kamoli da su znali oni mlađi.“ (Kaplan 2019: 58)

Uz teme historijskih neminovnosti, trauma uzrokovanih ratom, teških egzistencijalnih uvjeta i unutarnjih ličnih kriza, oba autora u svojim prozama otvaraju i temu smrti propitujući mogućnosti njene književne reprezentacije. Psihološki profil glavnog junaka Kaplanovog romana baždaren je osjećajem nelagode i zatečenosti smrću:

„Na vijest o smrti njega uvijek preplavi nelagoda. U tim trenucima on ne zna šta bi sa sobom. Kako da pruži ruku ožalošćenom i kako da ga poljubi. Kako da izgovori riječi utjehe i prekine onu tišinu koja nastupi nakon što se u kuću žalosti uđe, sa ožalošćenim rukuje, izljubi i sjedne. Tad bi trebalo reći nešto smisljeno onima koji u tom trenutku plaču – blagim riječima razblažiti njihovu tugu. Ali on takvo što nikada nije umio i svaki put kada bi neko umro, osim tuge, u nj bi se uvlačila i ta nelagoda od koje je bježao izmišljajući sebi obaveze od kojih se ionako sastojala svakodnevnica.“ (Kaplan 2019: 31)

Smrt je u romanu *Meho* fokus iz kojeg se narativne silnice protežu do pitanja ličnog i kolektivnog identiteta, kulturnog pamćenja, sjećanja i zaborava, sve do tema poznatih nam iz eseja Hannah Arendt – banaliziranja smrti i nepoštivanja mrtvog ljudskog tijela. Premještanjem gasulhane iz prostora vjerske ustanove u privatni posjed svjedoči o moralnom padu gdje ništa, pa ni smrti ni mrtvo ljudsko tijelo, nema pravo na dostojanstvo. Tu je i pitanje različitih vidova smrti – od Aišine smrti od bolesti, Šabanovog samoubistva skokom u čatrnju, pogibije prijatelja Eska – o kojima Kaplan esejistički nadahnuto promišlja, šireći horizont na spektar tema koji uključuje: sinovsku dužnost da umrlom ocu podigne bašluke, sjećanje na rano preminule majku i djeda, izmještanje gasulhane iz džamije u privatno imanje, intertekstualnu refleksiju na misao Jamesa Joycea *Nikad ne znaš ko će te mrtvog dodirivati* impostiranu kao moto romana... Dio romana naslovljen kao „Freska za Eska“ pokazuje da je motiv smrti inspirativan i sa aspekta fokalizacije odnosno narativnog glasa: pripovijedanje iz trećeg lica jednine posustaje pred glasom Eska koji isповijeda sopstvena iskustva i impresije, a potom se dijaloškim tonom obraća Mehi.

Ovim povodom opet ćemo se prisjetiti Renatte Lachmann i njene misli da su smrt i umjetnost tijesno povezane kategorije koje se u određenim segmentima i međusobno uvjetuju, na način da blizina smrti ili intenzivna misao o njoj mogu biti inicijalni stvaralački impuls. Shodno tome, u prozama oba autora groblja/haremi imaju zapažena mjesta. Kao kontrast groblju koje se za trenutak iz njive pretvorilo u polje smrti, Nametak u pripovijetki „Za dan groblje“ donosi lirsku meditaciju o grobljima i njihovom postojanju kroz vrijeme, te međusobnoj isprepletenosti života i smrti. Osjećanje prirodnog slijeda i povezanosti života i smrti ustuknut će se pred emotivnim doživljajem groblja na Orašlju u koje su ukopane žrtve nacističkog zločina:

„I groblja se rađaju kao što se i ljudi rađaju, i umiru kao što i ljudi umiru. Ponekad se u jedno groblje pokopaju mrtvaci i po nekoliko stoljeća, a nekada groblje prestane biti odmaralište mrtvih da bi postalo dječije igralište ili park živih. Susret s ovim grobljem doživio sam jedne zimske noći pune mjesečine i bure, punih dvanaest godina pošto je nastalo.“ (Nametak 1966: 78)

Oštrina slike kao forme za izražavanje nahrupjelih emocija i zatečenosti pred bezumljem zločina ukupnu atmosferu te večeri uz groblje na trenutak čini priličnom gotskom ambijentu, motivi prirode postaju znakovi surovosti, humke su pokrile dječiji smijeh, njive su se za tren pretvorile u groblje i prekrila mila lica lijepe i vesele Hasibe, dragog i mudrog Salihage, vrijedne Pojke i njenog lijenog Ahmeta, snalažljivog Hasana i sedamnaestero djece ispod deset godina. Emocija se artikulira eksklamativnim tonom, oteitim uzdahom i grčem, ali fizičku pojavnost ipak natkriljuje ljudski duh: „Koliko je smijeha tu zakopano! (Ibid. 78)“:

„Nijem sam zastao kraj groblja, gledao stravične sjene u njemu i oko njega, slušao zvižduk bure i vodio razgovor sa starim poznanicima koje nisam pohodio otkako su se tu smirili. Nisam pohodio ni njih mrtve ni preostale.“ (Ibid. 79)

U Kaplanovom romanu *Meho* obred dženaze povod je da se pripovijeda i o kulturnim osobitostima dubravskoga kraja. Dženaze su prilika da se Dubravci na trenutak odmaknu od rada na zemlji, da se sretnu i porazgovaraju, pa harem nije samo prostor mrtvih, već je, kaplanovski rečeno – *džarnut osinjak*. A jedna od lokalnih posebnosti jeste običaj da se po završetku ukopa i nastanku humke na nju izlijeva voda.

„Dok humka nad Šabanovim kaburom raste, Huso u ruci drži ibrik sa vodom. Kad i posljednji grumenčić zemlje stave na mezar i zabodu drveni nišan, neko će motikom povući lijehu po sredini i hodža će iz ibrika zaliti humku. Meho se često pitao zašto se na kraju ukopa po humci izlijeva vodu, ali nikad nije dobio odgovor. Kao i mnoge druge običaje vezane uz ukop, u Dubravama su zalijevanje vodom iz ibrika držali za sveti čin, ne pitajući o njegovom smislu i porijeklu.“ (Kaplan 2019: 118)

Uz ovaj motiv, u Kaplanovom romanu naći će se mjesta i za mnoštvo drugih etnografskih i kulturno-identitetskih specifičnosti dubravskog prostora kojima se upotpunjava slika ovog dijela Hercegovine. Na istom fonu je riznica dubravskih lokalnih pojmova leksikografski okupljena u spisak manje poznatih riječi i pojmova kao dodatak romana. Zanimljiva je npr. drugačija upotreba imenice *tunel* u odnosu na njeno značenje u standardnom bosanskom jeziku – tamna i vlažna prostorija koju su svi u Dubravama imali ispod tavana da bi u njoj sušili duhan. *Kukače* su kukasto drveće kojem su na kanafu nanizani listovi duhana; *trnjišta* su kod Dubravaca naziv za sve njive. Širok je registar običaja, pojmova i praksi kojima nas ovaj roman uvodi u dubravski kosmos: od flore (trava *zanovijet* koja cvjeta na brdu Hrgud poviše Stoca, a kojom se hrane ovce), održavanja poljoprivrednih imanja (sistem „kap po kap“) do gastronomskih prepoznatljivosti (pečenje kao nezaobilazna namirnica na trpezi

svakog vida svečanosti u Dubravama) i bilježenja povratka u dubravski kraj po završetku rata krajem 90-ih godina. Ako je jezik materijalizacija vremena, onda je Kaplanov roman i jezikom postigao da se prošlost dubravskog kraja dosegne i učini bliskom, a što precizno može biti ilustrirano mislju da bi „uloga jezika mogla da bude, ne samo oslikavanje prostora posredstvom dijalekta već i predočavanje zaglavljenosti u vremenima koja su prošla“ (Džuver 2021).

Na koncu ovoga istraživanja vrijedno je skrenuti pažnju i na motive životinjskog svijeta u prozama Alije Nametka i Almina Kaplana. U rotimskom ambijentu Nametka skreće pažnju na motiv lova i lik lovca čija su iskustva sadržaj priče „Ahmetov medvjed“. Lovac donosi zanimljive priče o životinjama koje upadaju u rotimski kraj u potrazi za hranom, ali je poenta autoreferencijalna i zasniva se na vrijednosti pričanja i priče koja je ipak, na kraju, *najveća lovina*. U Kaplanovom romanu priče o životinjama Meho evocira uz lik djeda koji mu je govorio kako su vuk i lisica nasrnuli na janjila i torove, te je *strah u insana zalaziti počeo*. Nakon rata i povratka u Dubrave Meho najviše voli gledati dokumentarce o životinjama: „Najviše je volio gledati vukove; od svih životinja, oni su mu bili nekako najbliži. Meho bi se s čoporom saživio i toliko navikao na bjelinu snijega po kanadskim planinama da bi mu poslije dokumentarca brda oko Dubrava bila kao da ih gleda prvi put“ (Kaplan 2019: 88). Čeznja za egzotičnim kanadskim pejzažima i slike vukova u snijegu za Kaplanovog Mehu su simptom distanciranja od dubravske realnosti i izmicanja od društvene odgovornosti.

* * *

Skice iz historije, detalji kulturnog krajolika, ljepota pejzaža i snaga hercegovačke zemlje jaka su mjesta u analiziranoj prozi dvojice bosanskohercegovačkih autora iz različitih razdoblja. Na koncu, konstatacija Dijane Hadžizukić da se Hercegovina u književnim djelima Svetozara Ćorovića, Hamze Hume, Alije Nametka, Ibrahima Kajana, Jasmine Musabegović, Marsele Šunjić, Alekse Šantića, Alije Isakovića može čitati kroz aspekt topofilije, odnosno kao voljeni prostor, u cijelosti se potvrđuje i u tekstovima koji su istraživački korpus ovoga rada. Hercegovina kao zavičajni prostor u prozama Alije Nametka i Almina Kaplana književno je prezentirana kao emotivno blizak prostor, a upravo će topofilijski markirani lokaliteti „nastojati da odrede humanu vrednost prostora posredovanja, prostora branjenih od protivrečnih slika, voljenih prostora“ (Bašlar 2005: 23). Nasuprot disonantnim doživljajima Mostara, i Nametka i Kaplan nastojali su donijeti i upotpuniti portret hercegovačkog sela, koje je u oba slučaja od mjesta odrastanja i sazrijevanja postalo nezaobilazno mjesto njihovih književnih biografija.

IZVORI

1. Kaplan, Almin(2020), *Dubravske priče*, Buybook, Sarajevo
2. Kaplan, Almin (2019), *Meho*, VBZ, Zagreb
3. Nametak, Alija (1998), *Trava zaboravka* (izbor iz pripovjedaka), Sarajevo Publishing Sarajevo
4. Nametak, Alija (1966), „Za dan groblje“, u: A. Nametak, *Travka zaboravka*, Znanje, Zagreb, 78-84.

E-IZVORI

1. <https://lupiga.com/intervju/intervju-almin-kaplan-sprega-politike-i-religije-je-ubojita-moralni-je-imperativ-pisati-o-tome>
2. Džuver, Suzana (2021), Knjiga: Almin Kaplan, *Meho*, Sarajevo, Buybook, dostupno na <https://booksa.hr/kritike/rekonstrukcija-proslog-zivota>, pristup 01. 11. 2021.

LITERATURA

1. Bašlar, Gaston, *Poetika prostora*, Umetničko društvo Gradac, Čačak – Beograd, 2005. godina
2. Duraković, Enes (2003), *Bošnjačke i bosanske književne neminovnosti*, Vrijeme, Zenica
3. Hadžizukić, Dijana (2014), *Književna Hercegovina – ogledi o piscima i književnim pojavama*, Fakultet humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru, Mostar
4. Hasanbegović, Fatma (2005), *Sunce i suton: književno djelo Alije Nametka*, Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj
5. Lachmann, Renatte (2002), *Phantasia, Memoria, Rhetorica*, Matica Hrvatska, Zagreb
6. Lotman, Jurij (2001), *Struktura umjetničkog djela*, Alfa, Zagreb
7. Spahić, Vedad (2016), *Književost i identitet: Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*, Lijepa riječ – BZK "Preporod", Tuzla
8. Žujo-Marić, Lejla (2018), "Književna prezentacija Mostara u odabranoj prozi bošnjačkih pisaca", u: *Bošnjaci u Hercegovini kroz historiju*, zbornik radova, Preporod, Mostar, 237-249.

HERZEGOVINA`S LITERARY PORTRAIT IN ALIJA NAMETAK`S AND ALMIN KAPLAN`S PROSE WORK

Summary:

Alija Nametak and Almin Kaplan are two writers of Bosnian-Herzegovinian literature. Their prose work is defined by two separate historical periods. Alija Nametak`s prose originated in the 1930s, retaining a realistic poetic framework of storytelling and thematically entering into historical strife, folklore, and social relations amalgamated into the patriarchal way of life of Bosniak rural communities in Herzegovina. On the other hand, Almin Kaplan creates in the cultural climate of the first decades of the 21st century, combining poetic and prose expression in his literary work. Kaplan's literary world built on post-war actuality realistically depicts Bosnian society and convincingly portrays a man sandwiched between the magma of dreams and harsh reality, at the crossroads of personal and collective values, in a time of economic transition, unemployment, broken ethical values, and new globalist movements, but still burdened by the war trauma of the 1990s. Although they are separated by almost the whole century, Alija Nametak and Almin Kaplan can be connected by certain similarities that will be the backbone of this research: woven into the Herzegovinian ambiance with all its geographical, historical, social, and cultural conditions, both draw their literary motifs from the socio-cultural landscape of Herzegovina, which is a stage for small human stories and universal truths. The research corpus of this paper will be based on the novel *Meho* (2019) and the collection of short stories *Dubravske priče* (2020) by Almin Kaplan and several short stories from the collection *Trava zaboravka* (1966/1998) by Alija Nametak.

Key words: Herzegovina; Alija Nametak; Almin Kaplan; novel *Meho*; prose work *Dubravske priče*; prose work *Trava zaboravka*; homeland motifs

Adrese autorice
Author`s address

Lejla Žujo-Marić
Univerzitet „Džemal Bijedić“ u Mostaru
Fakultet humanističkih nauka
lejla.zujo@unmo.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.2.81

UDK 821.163.4-1(497.6).09

Primljeno: 05. 02. 2022.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Ibnel Ramić

ULOGA BOŠNJAČKE USMENE BALADE U AFIRMACIJI KOLEKTIVNOG HISTORIJSKOG PAMĆENJA

Iako prirodi balade nije imanentno baviti se tzv. historijskim događajima i historijskim ličnostima, iz određenih primjera da se uočiti kako ovoj usmenoknjiževnoj vrsti ipak nisu strani sižeji koji se zasnivaju na stvarnim ličnostima i istinitim događajima, pa čak i onima od šireg društvenog značaja. Bošnjačke usmene balade o kojima će u okvirima ovoga rada biti riječi pokazuju da tzv. historijske balade u osnovi ne iznevjeravaju historiju, iako je u detaljima preoblikuju i pjesnički nadograđuju, u skladu sa poetskim zahtjevima žanra kojem pripadaju. Balade o Morićima te o pogibiji Hifzi-bega Đumišića mogu nam pružiti osnova za tvrdnju kako je bošnjačka historijska balada, ustvari, medij kolektivnog historijskog pamćenja te kako je ponekad hroničarski i iznenađujuće vjerno upamtila okolnosti zbiljskog događanja od šire društveno-historijske važnosti.

Ključne riječi: balada; historija; pjesništvo; kolektivno historijsko pamćenje

UMJESTO UVODA

Pitanje kolektivnog historijskog pamćenja teško bi se dalo razmatrati bez referiranja na učenje francuskog sociologa Mauricea Halbwachsa, koji je još 20-ih godina prošlog stoljeća u teoriju i uveo pojam *kolektivno pamćenje*. On se suprotstavlja konceptu tjelesne, odnosno neuronalne i fiziološke baze pamćenja te ističe „socijalni okvir odnosa, bez kojih se individualno pamćenje ne bi moglo konstituirati niti održati“ (Assmann 2005: 42). Halbwachs naglašava kako je pamćenje odlučujuće

uvjetovano socijalnim vezama pojedinaca: „Čim dete prevaziđe čisto čulnu etapu života, čim se zainteresuje za značenje slika koje opaža, može se reći da misli zajedno sa ostalima, te da se njegova misao razdeljuje između plime posve ličnih utisaka i različitih struja kolektivne svesti“ (Albvaš 2015: 37). Drugim riječima, Jan Assmann naglašava da je individualno pamćenje pojedinca posljedica njegove uvezanosti u razne socijalne grupe, od porodice pa sve do religijskih i nacionalnih zajednica (Assmann 2005).

Halbwachs smatra kako je individualno pamćenje uvjetovano socijalnim okvirima iz najmanje tri razloga: 1. u njemu se koriste pojmovi koji su formirani u jezičkoj zajednici; 2. mnogih stvari se *sjećamo* posredno, preko iskaza ili izvještaja drugih ljudi; 3. pripadnost grupi utječe kako na sadržaj individualnog sjećanja tako i na njegovo pojavljivanje (Sladeček i Vasiljević 2015).

Kada je riječ o *kolektivnom historijskom pamćenju* (sintagma koju navodimo u naslovu našega rada), ovaj bi se teoretičar, pak, sasvim izvjesno usprotivio uključivanju odrednice *historijsko* u sintagmu *kolektivno pamćenje*, s obzirom da je on oštro razlučio pojam historije od fenomena pamćenja. Govoreći o pamćenju kao o *socijalnoj konstrukciji prošlosti* (Assmann 2005), te ističući njegovu vrijednost kao bitno obilježje socijalnog identiteta (Sladeček i Vasiljević 2015), Halbwachs kolektivno pamćenje odvaja od historije kao objektivizirane i unificirane reprezentacije povijesti: „Ako pod istorijskim pamćenjem podrazumevamo sled događaja čiju uspomenu čuva nacionalna istorija, to pamćenje i njegovi okviri ne predstavljaju suštinu onoga što nazivamo kolektivno pamćenje“ (Albvaš 2015: 51). On, naime, smatra da je historija u odnosu na životne interese grupa *apstraktan, bezličan i prazan* okvir za sjećanje, da je historijska nauka vrijednosno neutralna, dok, s druge strane: „(...) kolektivno sećanje prošle događaje ocenjuje u odnosu na njihovu socijalnu funkciju, ono ih evocira, rekonstruiše i adaptira u skladu s potrebama datog kolektiva“ (prema Sladeček i Vasiljević 2015: 17).

Halbwachsove isključive stavove u vezi s ovim pitanjem u izvjesnoj mjeri relativiziraju noviji autori, koji smatraju da je odnos između historije i kolektivnog pamćenja daleko složeniji i isprepleteniji. Prema Sladečeku i Vasiljević, vrednovanje, selekcija i obrada historijskih podataka i sami su podložni društvenim utjecajima, zavise od historijskog trenutka, u određenoj mjeri i od samog historičara, koji također podliježe predrasudama kao i neposredni prenosioци događaja kroz sjećanje: „Hobsbom (Hobsbawm), Entoni Smit (Anthony Smith), Piter Berk (Peter Burke) i mnogi drugi autori pokazali su da su istorija i istoričari neretko bili ‘upregnuti’ u nacionalne projekte konstituisanja zajedničkog sećanja“ (Sladeček i Vasiljević 2015:

17). Stoga i semantičko polje sintagme *kolektivno historijsko pamćenje*, koju smo koristili u naslovu ovoga rada, ipak nije toliko kolidirajuće kako bi se na osnovu Halbwachsova tumačenja dalo zaključiti.

Prema klasifikaciji Alaide Assmann, kolektivno pamćenje može se raščlaniti na tri *oblika*: 1. komunikativno (ili društveno), 2. političko i 3. kulturno pamćenje, uz napomenu kako često „nije lako odrediti gde se jedna vrsta sećanja završava, a gde počinje druga“ (A. Assmann 2015: 72). S obzirom na činjenicu da se individualna i društvena (komunikativna) sjećanja, kako kaže Alaida Assmann, utemeljuju u „proživljenom iskustvu“, političko i kulturno pamćenje „zasnovani su na mnogo trajnijim nosiocima spoljašnjih simbola i materijalnih predstava: ne oslanjaju se samo na biblioteke, muzeje i spomenike, već i na razne oblike edukacije i javne događaje koji se periodično ponavljaju i u kojima participira šira zajednica“ (A. Assman 2015: 76). Prema mišljenju Assmanove, veće društvene grupe „ne posjeduju“ sjećanje, nego ga za sebe *kreiraju* uz pomoć simbola, tekstova, slika, obreda, ceremonijala, simboličkih mjesta i spomenika, konstruirajući tako, uz pomoć *političkog* pamćenja, vlastiti identitet. Usmena tradicija, kao jedan od medija kolektivnog historijskog pamćenja, mogla bi se, prema ovim determinantama, smjestiti u polje *političkog* pamćenja, s obzirom da je *kulturno* pamćenje osobina *pismenog društva* „koje je izumelo manje ili više prefinjene tehnike skladištenja informacija u spoljašnjim nosiocima“ (A. Assman 2015: 82).¹

U nastavku ovoga rada pokušat ćemo osvijetliti kako je usmena balada, kao važan element bošnjačke usmene tradicije, postala medij kolektivnog historijskog pamćenja te kako je ponekad hroničarski i iznenađujuće vjerno upamtila okolnosti zbiljskog događanja od šire društveno-historijske važnosti.

¹ U prilog navedenome ističemo i zapažanja Vedada Spahića o kontekstualnim, historijskim i geo-političkim utjecajima na konstrukciju bosanskog/bošnjačkog kulturnog identiteta: „... tokom osmanske vladavine, zahvaljujući liminalnom gestrateškom položaju, u Bosni vlada stanje permanentne militarne napetosti i nesigurnosti, a ratovanje predstavlja jednu od osnovnih profesionalnih djelatnosti bosanskog čovjeka. Vodio je to izrazitoj prevalenciji orature (usmeno-folklorne kulture) nad literaturom. Metaforu koja najbolje oslikava takvo stanje nalazimo u usmenoj epici, u stilhu *sitnu knjigu na kolinu piše*: u stalnoj unezvijernosti, u uniformi ili u iščekivanju vojne mobilizacije svjetovna elita, aristokracija ili begovat, na koji se oslanja osmanski tip militarnog feudalizma, naprosto je fizički uskraćen, pa i nezainteresiran, izgrađivati sofisticiraniji model kulturalne infrastrukture u pisanim formatima i na narodnom jeziku. Niži podanički slojevi prinuđeni su, stoga, zadovoljenje kulturalnih potreba transferirati u prostor oralne komunikacije, a imajući u vidu da je i pristup književno-kulturnim sadržajima duhovno-vjerske elite, dakle onih koji se umjesto 'kolinima' služe hastalom, blokiran nepismenošću i nepoznavanjem orijentalnih jezika na kojima se u Osmanskom carstvu odvija etablirana kulturna razmjena“ (2016: 20).

USMENA TRADICIJA I DUH ZAJEDNICE

Ako je usmena književnost – kako je najjednostavnije okarakterizirana – *najstariji najdugotrajniji oblik umjetničkog stvaranja i izražavanja jezikom*, ako predstavlja stilizirani izraz čovjekova životnog iskustva, vid oponašanja stvarnosti, onda je sasvim izvjesno da je ona, još od najranijih vremena, na svoj način i odraz stvarnosti u kojoj su njeni stvaraoci živjeli. Budući da je neraskidivo vezana sa duhom kolektiva iz kojeg je nastala, usmena književnost je od davnina predstavljala vrstu narodne hronike, *izraz shvatanja, vjerovanja i mentaliteta cijele zajednice* (Lešić 2005: 403).

Izneseni stav posebno se odnosi na usmenu epiku, koja je nastala kada su ljudi razvili svijest o pripadnosti kolektivu i o zajedničkim interesima svih pripadnika tog kolektiva. Epski pjesnici tada su počeli slaviti podvige junaka, izuzetnih članova zajednice, i opjevavati događaje koji su imali značaja za opstanak i jedinstvo zajednice (Lešić 2005).

Za razliku od epskog narativa, u tipu pripovjedne pjesme označene kao balada izneseni događaji ne sagledavaju se sa stanovišta cijelog kolektiva, već „*prostor pjesme svodi se u granice osobne i obiteljske sreće i nesreće, a njen ‘junak’ postaje osamljena individua, koja ne izlazi na megdan neprijatelju, već je izložena milosti i nemilosti svoje najbliže okoline*“ (Lešić 2005: 410). I većina drugih istraživača – kako ćemo vidjeti u nastavku ovoga teksta – o baladi je pisala kao o vrsti pjesme koja je usmjerena na lični i porodični život svojih protagonista. Pa ipak, za razliku od ovog dominantnog stava o prirodi balade kao žanra, postoji izvjestan broj primjera koji nam daju priliku da baladu kao pjesničku vrstu sagledamo iz druge perspektive – kao pjesmu koja se, ipak, bavi i temama od značaja za kolektiv, pa čak baštini *kolektivno historijsko pamćenje* jedne zajednice.

BALADA – PJESMA IZMEĐU LIČNOG I KOLEKTIVNOG

U baladi, toj prijelaznoj, epsko-lirskoj, usmenoknjiževnoj vrsti susreću se elementi epskog i lirskog, pri čemu je pripovijedanje, doduše postupkom redukcije sažeto, od presudne važnosti za konstituiranje ovog žanra usmene književnosti. Sižeji ovih pjesama, prema pojašnjenjima književne historičarke Hatidže Krnjević (1973), nisu junačka očitovanja što počivaju na potpunijoj ili manje pouzdanoj historijskoj osnovi, već se one odnose na prostor čovjekovog ličnog i porodičnog života, kao što to biva i kod lirskih pjesama.

Teoretičari usmene književnosti, kao i folkloristi uopće, uglavnom su saglasni da je jedna od temeljnih odrednica balade upravo usmjerenost radnje na lični i porodični život junaka. Navodeći neke zaključke do kojih je došao ruski folklorist Kravcov proučavajući slavenske narodne balade, Krnjević ističe kako – posmatrajući balade u cjelini – ovaj autor *uočava* da u njima važnu ulogu imaju porodično-lični odnosi s obzirom da predstavljaju zajedničku osobinu svim grupama balada, tako da bi se mogli smatrati jednim od glavnih obilježja balade kao vrste općenito. To je naročito svojstveno onim baladama koje su zasnovane na porodično-ličnim sukobima i nemaju mitoloških, historijskih niti socijalnih motiva. Autorica dalje sama zaključuje kako su folkloristi uglavnom saglasni u pogledu vezanosti karakterističnih sižea slavenskih narodnih balada za porodični život njihovih protagonista (Krnjević 1973).

Kao potvrda ovakvom stajalištu može poslužiti i jedna od klasifikacija bošnjačke balade, koju je na osnovu tematsko-motivskog kriterija svojevremeno ponudio Munib Maglajlić. On kaže kako je podjela na osnovne tematske cjeline primjerena prirodi građe, „odnosno onom prostoru čovjekova života koji je muslimanskom baladom zahvaćen. (...) U prvoj se pjeva o djevojci zle sreće, u drugoj o smrću rastavljenim ljubavnicima, u trećoj o zlosretnoj nevjesti, u četvrtoj o nesretnim supružnicima, u petoj o ojađenim roditeljima te u šestoj o različitim sukobima u porodici. Izvjesno je da je ovo jedna od mogućih podjela građe s obzirom na prostor čovjekova života koji muslimanska balada zahvata...“ (2018: 41).

Na osnovu svega iznesenog Krnjević primjećuje kako je kao jednu od temeljnih i općih osobina balade, bez obzira na različite varijetete u kojima se pojavljuje, Kravcov označio upravo porodično-lične sižee i porodično-lični ugao osvetljavanja događaja: „To je svojstveno baladama svih vremena i svih naroda i zato to može biti osnovno, najmanje promjenljivo obeležje balade kao vrste“ (Krnjević 1973: 60).

Iz prethodno navedenog moglo bi se zaključiti kako baladu ne zanimaju događaji i likovi od društveno-historijskog, odnosno *kolektivnog* značaja. Međutim, i sam Kravcov, na osnovu postojeće naučne literature i njemu dostupnih izbora pjesama, uočio je četiri grupe slavenskih balada: mitološke, **historijske**², socijalne i porodične (Krnjević 1973). Uostalom, još odranije u nauci, pogotovo ruskoj, upotrebljava se termin *historijska balada*, što upućuje na zaključak da ipak postoje pjesme čiji su sižei zasnovani upravo na tzv. historijskim događajima i historijskim ličnostima.

Kada je riječ o bošnjačkim baladama, postoji čitav niz pjesama u kojima su opjevane stvarne ličnosti, znamenite u svojoj zajednici na društveno-historijskom planu, kao i događaji u kojima su one učestvovala, a što je zabilježeno kako narodnom

² Istakao autor.

predajom, tako i u historijskim izvorima. Buturović, tako, govori o *bošnjačkoj historijskoj baladi kao dijelu južnoslavenskog baladnog kruga* (1998: 631), a Maglajlić navodi više pjesama s tzv. *lokalnim obilježjima*, „koje predstavljaju pjesničko uobličenje određenih lokalnih ili regionalnih zbivanja koja su privukla pažnju usmenih pjesnika – hroničara i očevidaca. Teme (...) bile su toliko privlačne da su, nakon što su ih uobličili prvi pjesnici, suvremenici i svjedoci zbivanja, prenošene i vremenski i prostorno izenađujuće dugo i daleko kako od časa opjevanog događaja, tako i od mjesta oblikovanja pjesme o njemu“ (1991: 214).

U knjizi *Usmeno pjesništvo od stvaralaca do sakupljača* (1989) Maglajlić ide i korak dalje, pa objavljuje tekst pod naslovom „Muslimanska historijska balada“, u kojem ovu temu kandidira za buduća istraživanja, ističući kako u literaturi o usmenom pjesništvu na južnoslavenskom prostoru termin *historijska balada* nije preciznije definiran: „Nema ni jednog cjelovitog teksta koji bi se određenije bavio upravo historijskom baladom“ (1989: 71). On smatra kako se među historijskim baladama mogu razlikovati dva tipa pjesama: 1. pjesme u kojima su opjevane povijesti poznate ličnosti, u konkretnim historijskim događajima koji su izazvali pažnju usmenih pjesnika i tako ostali upamćeni u Tradiciji, te 2. pjesme u kojima historijske ličnosti nisu opjevane u vezi s povijesti poznatim događajima, nego su historijski utvrđene ličnosti naknadno vezivane za baladne teme u kojima se posve izgubila svaka veza sa povijesnim događajem. Maglajlić u spomenutoj studiji ističe da u bošnjačkoj usmenoj tradiciji postoje oba tipa ovih pjesama.

Dakle, iako prirodi balade nije imanentno baviti se tzv. historijskim događajima i historijskim ličnostima, ovoj usmenoknjiževnoj vrsti ipak nisu strani sižeji koji se zasnivaju na stvarnim ličnostima i istinitim događajima, čak i onima od šireg društvenog značaja.

Hatidža Krnjević, doduše, ističe kako Kravcov pjesme o konkretnim historijskim događajima i ličnostima ne smatra baladama, ali da među balade ubraja pjesme koje prikazuju tipične historijske pojave određenog razdoblja. To su, smatra Kravcov, one pjesme u kojima historijski motivi ili povijesne ličnosti služe samo kao motivacija događaja, ili su u funkciji sporednih detalja. „Zato je potrebno jasno odvojiti istorijske balade od drugih vrsta poezije za koje su karakteristične istorijske teme ili junaci“ (Krnjević 1973: 58).

Kao neka vrsta objašnjenja ovog Kravcovljevog naglašavanja razlike između balada koje pjevaju o historijskim događajima i ličnostima te *drugih vrsta poezije za koje su karakteristične istorijske teme ili junaci* može poslužiti sljedeće zapažanje Hatidže Krnjević: „Većina naučnika slaže se u mišljenju da je važno i postojano

obeležje balada naročito ugao osvetljavanja događaja i ljudi. Čak i društveni sukobi prelamaju se u baladi u svetu porodičnih i ličnih odnosa i sudbina. Za vrednovanje junaka u baladi kriterij je moralni, a ne državni i nacionalni. Pri tom je to moral porodice“ (1973: 59).

Kako ovaj odnos između intimnog i javnog, lično-porodičnog i društveno-historijskog, između konkretiziranja ličnosti i događaja i njihovog tipiziranja, između historičnosti i sjevremenosti..., izgleda u korpusu pjesama označenom kao bošnjačka narodna balada, pokušat ćemo osvijetliti na osnovu pjesama ovog žanra: balade o smrti braće Morića te pjesme o pogibiji Hifzi-bega Đumišića, koje i Munib Maglajlić u spomenutom tekstu eksplicitno označava historijskim baladama.

BALADA O MORIĆIMA

Pjesma koja govori o hvatanju i pogubljenju sarajevskih janjičarskih prvaka, braće Mehmeda (Paše) i Ibrahima Morića, jedna je od najpoznatijih i varijantnom zastupljenošću najfrekventnijih bošnjačkih balada. Đenana Buturović, koja je objavila dosad najtemeljitiju studiju o ovoj temi (1983), kao i njeno novo, dopunjeno izdanje (2009), navodi čak 38 poetskih tekstova o pogubljenju Morića, od čega je 29 cjelovitih pjesama, dok su ostalo fragmenti. Ove pjesme bilježene su – najvećim dijelom – u Sarajevu, a zatim u: Livnu, Travniku, Kreševu, Gacku, Tešnju, Derventi, Gradačcu, Bihaću, Mostaru, Banjoj Luci, Bihaću, Rogatici, Čajniču, Kalinoviku, Pljevljima. Najstariji zapis balade o Morićima potječe iz 1867. godine, a nalazi se u zbirci Bogoljuba Petranovića, dok bilješka „(1800)“ uz prijepis ove pjesme pronađen u rukopisnoj ostavštini Koste Hörmanna upućuje na mogućnost da postoje i raniji zapisi ove balade. S kraja XIX stoljeća potječu i prvi melografski zapisi pjesama o pogibiji braće Morića.³

I ove tek ovlaš navedene informacije upućuju na značajno, vrlo dugotrajno i geografski izuzetno rasprostranjeno zanimanje naroda za sudbinu Morića i pjesmu o njima. Međutim, ovu baladu naročito izdvaja od ostalih činjenica kako je u njoj opjevan stvarni historijski događaj, koji se uistinu desio mjeseca marta 1757. godine, kao i sretna okolnost da se ova pjesma koja govori o hvatanju braće Morića, njihovom odvođenju u sarajevsku tvrđavu gdje su i pogubljeni, te o reakciji njihove majke na te događaje, zahvaljujući brojnim izvorima može pratiti još u povodima svoga nastajanja te u suodnosu sa zbiljskim događanjem na osnovu kojeg je nastala.

³ Vidi opširnije u poglavlju *Historijat usmene pjesme o braći Morićima* (Buturović 2009: 37-54)

Čitav niz izvora – od djela našeg najpoznatijeg ljetopisca, Mula Mustafe Bašeskije (*Ljetopis 1746-1804*), preko hroničara fra Bone Benića (*Ljetopis sutješkog samostana*) i fra Nikole Lašvanina (*Ljetopis*), zatim historičara Saliha Sidkija Hadžihuseinovića Muvekita (*Tarih-i Bosna*), Safvet-bega Bašagića (*Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, 1900; *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj Carevini*, 1931), Vladislava Skarića (*Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*, 1937), do radova Hamdije Kreševljakovića (*Morići*, 1938) i Avde Sućeske (*Ajani*, 1965; *Seljačke bune u Bosni u XVII i XVIII stoljeću*, 1965; *Položaj bosanskih Muslimana u osmanskoj državi*, 1974; *Bune seljaka Muslimana u Bosni u XVII i XVIII stoljeću*, 1976) te drugih istraživača⁴ – pruža nam nesvakidašnju priliku da pratimo proces *poetizacije zbilje, odnosno pretakanja jednog zbiljskog događaja u usmenoknjiževnu tvorevinu*, kako bi to kazao Munib Maglajlić.

Sve ove izvore u već spominjanu studiju objedinila je Đenana Buturović, koja je o temi Morića napisala iscrpnu monografiju.⁵ Studija je potvrdila neobičnu podudarnost sadržaja usmene balade sa zbiljskim događanjem na osnovu kojeg je nastala.

Uprkos izrazitoj brojnosti, varijante balade o Morićima imaju vrlo postojan fabulativno-sižejni model. O tome govori Krnjević (1973); Maglajlić u njima uočava „sve etape koje čine cjelinu dramske radnje općenito“ (1995: 95), nabrajajući ih, a Buturović kaže kako „u sklopu svih varijanata razlikujemo u njoj sljedeće dijelove: a) hvatanje Morića; b) majka saznaje da su joj sinovi uhvaćeni; c) Morići lišeni slobode na putu u tamnicu; d) akcija za oslobođenje Morića; e) Moriće pogubiše; f) pucanj topova objavljuje smrt braće; g) smrt majke“ (1983: 102-103).

Poseban raritet, pak, sadržan je u činjenici da se varijante balade o smrti Morića uglavnom podudaraju sa zbiljskim tokom događanja. Na ovo ukazuje i Kreševljaković, koji „naglašava da se osnovni sadržaj ostalih varijanti (osim varijante

⁴ Vidi opširnije u poglavlju *Povijest i usmena tradicija o braći Morićima* (Buturović 1983: 67-128)

⁵ O tome svjedoči i struktura njene studije, koja je podijeljena na četiri dijela, odnosno poglavlja. U prvom poglavlju nalaze se dva odjeljka: „Morići u Sarajevu prema literaturi i dokumentima“ i „Braća Morići u krugu porodice Morić“. Drugi dio, koji nosi naziv *Braća Morići i usmena tradicija*, sadrži tri odjeljka: „Historijat usmene pjesme o braći Morićima“, „Povijest i usmena tradicija o Morićima“ te „Interesovanje za usmenu baladu o Morićima“. Nakon „Napomena“, u trećem poglavlju, imenovanom kao *Grada*, nalaze se sljedeći odjeljci: „Transkripcija muzičkog snimka pjesme o Morićima“, „Pjesma o braći Morićima u krugu varijanata“, „Fragmenti pjesme o braći Morićima“, „Ostale pjesme o Morićima“, „Predanja, pričanja, memorati o Morićima“ te „Tri arhivska dokumenta o Morićima“. Nakon toga je, u novom i dopunjenom izdanju iz 2009. godine, uvršten i tekst na engleskom jeziku: „Another Word About the Morics“ popraćen prijevodom pjesme na engleski jezik. Nakon odjeljka „Bilješke uz III dio“, u četvrtom poglavlju Đenana Buturović navela je izvore i literaturu koje je koristila. Konačno, novo izdanje iz 2009. godine autorica je dopunila i slikovnim poglavljem pod nazivom: *Fotografijom do isprekidanih sjećanja*.

Nikole Tordinca, op. I. R.) slaže sa historijom – da su dva brata Morića uhvaćena, dovedena u grad i u gradu pogubljena, te da je majka nastojala da spasi barem jednog sina. Po pjesmama se takođe vidi, ističe dalje Kreševljaković, da je majka Morića bila udovica“ (Kreševljaković 1938 prema Buturović 1983: 133). Krnjević također smatra kako su pjesme „u dobroj meri i u najvažnijem ostale verne istoriji, ali su nebitno ispustile, maštovito dodajući ono što je neophodno za duh narodne pesničke interpretacije događaja“ (Krnjević 1973: 265).

Postoji još čitav niz detalja kojima je pjesma sačuvala sjećanje na zbiljska događanja u vezi s pogubljenjem Morića. Naprimjer, obraćanje majke ili zanatlija *dizdar-agi, kolčehaji* ili *jenčehaji* s molbom da oslobode braću podsjeća na „presudnu ulogu lokalne vlasti u brzom smaknuću Morića“ (Buturović 1983: 114). Pokušaj majke da nuđenjem bogatih darova *otkupi* slobodu svojih sinova svjedoči o korumpiranosti predstavnika vlasti, ali i bogatstvu te ekonomskoj moći Morića (Buturović 1983). Također, „pojava bosanskih namjesnika kao likova u varijantama ove pjesme asocira na njihovu ulogu u kontekstu širih povijesnih zbivanja u historiji Bosne toga perioda, na njihove česte smjene, te specijalna zaduženja koja su dobijali za sređivanje prilika u Bosni, posebno u Sarajevu“ (Buturović 1983: 114).

Maglajlić je pokušao na osnovu pjesme *rekonstruirati* i *zbiljsko* kretanje zarobljenih Morića prema tvrđavi u kojoj su pogubljeni. On kaže (1995) da pjesma *dobro pamti sve lokalitete* za koje se *pouzdanu znade da su činili pozornicu zbivanja* vezanih za pogibiju Morića:

„Put koji prelazi nesretna mati, hiteći da sustigne svoje zasužnjene sinove, potpuno se podudara sa onim što o opjevanom događaju znade povijest, dopunjena usmenom predajom: Morići su uhvaćeni u Bakrabinjoj džamiji na Atmejdanu, sprovedeni kroz Čaršiju, pa uz Kovače, preko Jekovca, odvedeni na Bijelu tabiju i tamo pogubljeni. Razvijenije inačice jasno pamte dijelove Čaršije kroz koje su braća sprovedena: Halače, Sarače, Kovače, a u oproštajnoj pjesmi mlađeg brata potpuno je dočarana živopisna slika Sarajeva iz razdoblja života junaka balade: šarenilo Baščaršije, bogatstvo Ćemaluše, bekrijsko utočište Latinluka i Tašlihana, obilje bezistana“ (Maglajlić 1995: 82).

Isto tako, u skoro svim varijantama spominje se pogubljenje Morića. U sedam varijanata pjesma je zapamtila stvarni način pogubljenja – davljenje. Devet varijanata spominje vješanje, tri samo kažu da ih *pogubiše*, dok po jedna varijanta govori: da *poginuše*, da Moriće *posjekoše*, ili samo da ih *neće pustiti*, odnosno da ih odvedoše u tamnicu (Buturović 1983: 117).

Ovom prilikom mi ćemo se, pak, zadržati na suodnosu zvanične *historiografije* i kolektivnog historijskog pamćenja. Iako su onovremeni historijski izvori Moriće još od Bašeskije označavali nasilnicima, ljudima *bez rza i obraza*, pa čak i *zlim ubojicama* (*Ljetopis* 1987: 31-35), javno mnijenje je od početka imalo sasvim suprotan stav!⁶ Prvi je put taj stav izražen neposredno nakon pogubljenja, čuvenim tarihom u zidu harema Vekilharčove džamije⁷, a ta poruka se nastavila prenositi i usmenom narodnom tradicijom. „Tradicija, posebno brojne balade razasute po časopisima i rukopisnim fondovima, nudile su obilje poruka saglasnih poruci nadgrobne ploče, i onim kasnijim, čiji je prenosilac opet ljetopisac Bašeskija, kada u novim uslovima ponovo komentariše pogubljenje braće“⁸ (Buturović 1983: 10). To je i podstaklo Đenanu Buturović, među brojnim drugim istraživačima, da pokuša *kritički objediniti* sve što je napisano te da u arhivskoj građi potraži nove podatke o djelovanju braće Morića, kako bi objasnila očit nesklad između historijskih izvora i narodne tradicije.

„Svakim novim izvorom i svakom novom varijantom odnos između povijesti i tradicije bivao je jasniji, upotpunjavao se i potvrđivao je da je usvojena usmena predaja izraz javnog mnjenja dijela onih različitih društvenih slojeva koji u određenom povijesnom trenutku izriču ocjenu svih zbivanja, onu ocjenu što je obično decenijama i stoljećima kasnije izreknu historičari“ (Buturović 1983: 11).

⁶ Privučena brojnim varijantama ove, *jedne od najljepših muslimanskih narodnih pjesama baladnog karaktera*, Đenana Buturović je, kako sama kaže, nastojala sumirati „rezultate prethodnih istraživanja o ukupnoj temi pogubljenja braće Morića“, primijetivši da ih je historijska literatura *samo fragmentarno dotakla*. „Međutim, dotičući ih i tako, tumačila ih je gotovo isključivo u svjetlu zvaničnih pogleda osmanske vlasti na 'Morića bunu', čiji tumač je u godini pogubljenja braće bio i ljetopisac Bašeskija. Tako je pomenuta literatura bila pod uticajem onih karakteristika što ih je Morićima dao Bašeskija, u početku svoga ljetopisa, kada ih je nazvao 'nevaljalcima', te Kemurinih ocjena u kojima takođe dominira naslijeđeni odnos iz osmanskog perioda, izrečen u svjetlu jedne pristrasne osmanske rasprave iz XVIII vijeka. Najzad, tu su i Andrićeve interpretacije, koje su uticale na sudbinu proučavanja balade i općenito tradicije o Morićima. Morići su tako u fragmentarnim osvrtima, letimičnim ocjenama, u radovima različitog profila, (...) trajno osuđivani za izvjesne 'zulume'. Međutim, ove optužbe se ne temelje na argumentima carskih fermama i vezirskih bujruđija i ne mogu da pokažu drugu stranu medalje, mistificirane su, i kao sve mistifikacije ne predviđaju dileme i drugačija rješenja“ (Buturović 1983: 9-10)

⁷ *Poznatoj i omiljenoj braći Morićima,/ Hadži Mehmedu i Ibrahim-agi,/ nenadano je puhnuo smrtni vjetar,/ i obojicu ih začas uništio./ Ostaviše majku u velikoj tuži i žalosti,/ a gospodar (Bog) neka ih primi svojoj milosti./ Sa jednim uzdahom napisan im je ovaj kronogram:/ Neka im je vječni spomen kao mučenicima (šehitima) / (Godine 1170).* (Buturović 1983: 99-100)

⁸ Zanimljivo je da i sam Bašeskija – po svemu sudeći utemeljitelj negativnih ocjena o Morićima i o Morića buni – 17 godina nakon njihovog pogubljenja izriče potpuno drugačiji stav! Naime, pišući o pogubljenju svoga punca, Čartozan Mustafa-age, sina Alijage, te Hasan-bega, bivšeg Bašeskije 10. buljuka, koji su, po njegovom mišljenju, stradali kao žrtve urote, odnosno potvore izvjesnih Alikadića i Čaluka, Bašeskija kaže: „Iskusio sam da se u ovakvim slučajevima **prema Božijoj providnosti**, događaju izvjesne stvari. **Tako se, na primjer, dogodio zemljotres kada su zadavljeni braća Morići**, pa, evo i ovoga puta kada su ovu dvojicu staraca stavili u zatvor. Konačno, **poznata je stvar da uzvišeni i istiniti Alah ne trpi nasilja i s njim nije zadovoljan, makar to bilo i u svrhu svjetskog poretka**“ (*Ljetopis* 1987: 116 - istakao autor)

O porijeklu dihotomnih stavova usmene tradicije i historiografije u vezi s ovim pitanjem Buturović objašnjava kako je taj *dogmatski negativni stav* prema Morićima rezultat „spoja osmanskih negativnih ocjena svega onog što predstavlja bilo kakvu opasnost za poredak i, kasnijih, građansko-romantičarskih pogleda u našoj nauci na janjičarsku organizaciju, pa i domaće janjičare“ (Buturović 1983: 10). U tom pogledu, zanimljivo je da i sam Bašeskija, koji je u zvaničnoj historiografiji *utemeljio* Moriče kao *jaramaze* (nevaljalce) i *zle ubojice*, i to na samom početku svoga ljetopisa, dok kazuje o neredima u Sarajevu od 1747. do 1757. godine, kao aktere tih događaja – među kojima su i Morići – spominje *bezobzirne ljude* (yaramazlar), koji su, kako paradoksalno tvrdi, „uživali najveći ugled u šehar Sarajevu“ (*Ljetopis* 1987: 34). Ali, sedamnaest godina kasnije, kako je već navedeno, on potpuno korigira svoj raniji stav, pa pogubljenje Morića vidi kao nepravdu i nasilje zbog kojih, čak, *Božija providnost* intervenira zemljotresom.

Stoga se može zaključiti kako pjesme o pogibiji braće Morića predstavljaju autentično *kolektivno sjećanje* o predstavnicima sarajevske čaršije, o nosiocima ideje o autonomiji grada, „koji su za njenu odbranu išli do totalne konfrontacije lokalnim i centralnim vlastima, i zato su oni, Morići, dva ‘pašića’. Oni su bili oni veliki junaci usmene tradicije koji su imali hrabrosti da se suprotstave moćnijim, sili, i da s pjesmom na usnama umru.“ (Buturović 1983: 102)

I prema mišljenju Morpurga, nema sumnje da su simpatije brojnih pjevača na strani braće, a iz konteksta izlaganja u pjesmi može se uočiti da su Morići bili nepravedno i izdajnički uhapšeni. „Da je pjevač podržavao ‘pravedni poredak vladarev’, ne bi se bio priklonio u korist Morića. Da je postojao jedan etički negativan sud o Morićima, ističe Morpurgo, pjevač ga ne bi mogao zatamniti“ (Buturović 1983: 137).

Ovim je putem narodna tradicija *korigirala* po svoj prilici neobjektivne stavove koje je *zvanična* historiografija iznijela o ovoj dvojici prvaka. „Tako su pjesme postale najbolji i najpouzdaniji pamtioci zaboravljenih događaja, zamjena za neotkrivene i zagubljene dokumente o njima“ (Buturović 1983: 102).

BALADA O POGIBIJI HIFZI-BEGA ĐUMIŠIĆA

Baladu o pogibiji Hifzi-bega Đumišića, koliko se danas zna, prvi je zabilježio češki muzikolog Ludvik Kuba za vrijeme boravka u Bosni u ljeto 1893. godine (Maglajlić 1995), dok ju je prvi objavio Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak 1897. godine, u prvom dijelu svoga *Istočnog blaga*. Ova pjesma do danas je zabilježena u dvadesetak varijanata, a u svima su dosljedno zastupljeni sljedeći motivi: izdaja Hifzi-bega od

strane Salih-paše, koji naređuje Hifzi-begu da ide na izvršenje zadatka koji krije pogibelj, upozorenje okoline na opasnost koja predstoji na putu, junakovo ogлуšenje o upozorenje i svjestan odlazak ususret opasnosti, borbu i smrtno ranjavanje, te opraštanje umirućeg junaka (Maglajlić 1995).

Pjesmu o pogibiji Hifzi-bega Đumišića među balade svrstava motiv svjesnog odlaska ususret opasnosti, a Hifzi-begova riješenost da istraje u svojoj namjeri, uprkos sasvim izvjesnoj pogibelji, od njega čini junaka balade. Hifzi-beg se, ustvari, ne sukobljava sa srpskom vojskom u zasjedi – kako nam ova balada kazuje, niti sa korumpiranim izdajnikom Salih-pašom, već se odlučno suprotstavlja vlastitoj sudbini. Njegova tragička krivica sastoji se u neustrašivosti njegove prirode, koja ga tjera da istraje na putu junaštva uprkos smrtnoj opasnosti i sasvim jasnom upozorenju. Sve ovo čini ga baladesknim junakom, a pjesmu o njegovoj pogibiji baladom.

Ovu pjesmu neobičnom i posebno zanimljivom čini njena veza sa zbiljom. Osim što je njome opjevana stvarna historijska ličnost, ova pjesma govori i o konkretnom historijskom događaju, odnosno o okolnostima pogibije Hifzi-bega Đumišića. Postojanje zvaničnih dokumenata o ovome događaju sretna je okolnost koja nam pruža mogućnost sagledavanja tog složenog procesa pretakanja zbilje u pjesmu i oblikovanja usmenoknjiževne umjetnine na temelju konkretnog historijskog događaja. O ličnosti Hifzi-bega Đumišića pisao je još Muhamed Hadžijahić, tridesetih godina prošloga stoljeća u „Novom Beharu“ (Maglajlić 1995: 127). Hifzi-beg Đumišić je rođen oko 1840. godine, u čuvenoj banjalučkoj porodici Đumišića.

„Hifzi-begov djed Abdulah Hifzi ef. bio je muslim (oblasni upravitelj) banjalučki, a otac Nazif-aga bio je najglasovitiji banjalučki spahija u svoje doba. Mati mu je bila iz porodice Teskeredžić, sestra Derviš-bega Teskeredžića iz Travnika, što neke od varijanata balade također pamte. Imao je trojicu braće: Muharema, Fehima i Mustafu. Sve njih spominje umirući junak dijeleći se sa životom.“ (Maglajlić 1995: 33)

Sam događaj o kome pjesma govori desio se u srijedu, 23. juna 1876. godine. O okolnostima ovog dešavanja pisao je Rizo Muderizović u članku o *junačkoj smrti* Hifzi-bega Đumišića u „Novom Beharu“, a na osnovu zapisnika sa sudske parnice koju su povelili vlasnici zaprežnih kola koja su uništena u koloni čijom je pratnjom tog kobnog dana zapovijedao upravo Hifzi-beg Đumišić (Maglajlić 1995: 125). Kao što i pjesma svjedoči, Hifzi-beg je tog juskog jutra krenuo iz Bijeljine – gdje je obavljao dužnost bimbaše u tuzlansko-bijeljinskoj vojnoj posadi – put Bosanske Rače, radi *tajina*, odnosno nabavke brašna i drugih namirnica za potrebe vojske. Naredbu za tu misiju dobio je od svog zapovjednika Salih Zeki-paše.

U svim varijantama ove balade, kao i u narodnoj predaji, sadržano je uvjerenje kako je Hifzi-beg poslan u ovu misiju, odnosno u smrt, izdajom vlastitog zapovjednika. Usmena tradicija tvrdi kako je Salih Zeki-paša Hifzi-bega uputio u tako rizičnu misiju ne zbog loše procjene, neopreznosti ili neke druge omaške, već zbog zavjere koju je skovao sa *srpskim knjazom*, a radi materijalne koristi koju će zauzvrat dobiti. Ne postoje materijalni dokazi koji bi argumentirali ovu tvrdnju iz usmene tradicije, što je i razumljivo s obzirom na činjenicu da je teško pretpostaviti kako bi neko kovao takvu zavjeru s vlastitim neprijateljem, i pritom ostavljao bilo kakvo svjedočanstvo o tome. Međutim, same okolnosti čitavog događaja dale su osnova savremenicima da posumnjaju kako je u pitanju zavjera. Naime, Salih Zeki-paša je naredio Hifzi-begu da po namirnice ide baš u Raču, iako je morao znati da bi lahko mogao naići na jedinice srpske vojske koje su se povlačile upravo tim putem nakon neuspješnog napada na Bijeljину samo dva dana ranije. Teoriju zavjere ojačala je i činjenica da je potrebne namirnice bilo moguće nabaviti iz bogatih hambara bijeljinskih begova, ili ih dopremiti iz Brčkog, Zvornika, ili nekog drugog mjesta do koga su putevi bili sigurniji. Međutim, uprkos svemu, on je zahtijevao da Hifzi-beg ide isključivo u Raču, što je savremenicima dalo povoda da povjeruju u postojanje zavjere protiv ovog znamenitog junaka (Maglajlić 1995).

Dakle, dok motiv pretpostavljene Salih-pašine izdaje – i pored krupnih razloga za postojanje takve interpretacije događaja – ipak ostaje nepotkrijepljen argumentima materijalne prirode, naređenje iz pjesme o odlasku na Raču utemeljeno je na povijesnim činjenicama, o čemu govori Rizo Muderizović u spomenutom članku. Isto je i sa motivom Hifzi-begovog svjesnog odlaska ususret opasnosti uprkos upozorenju okoline. Naime, Živko Crnogorčević svjedoči kako je detalj iz pjesme u kojem pred Hifzi-bega izađe izvjesna baba i upozorava ga na mnoštvo srpske vojske na putu kojim treba proći zasnovan na zbiljskoj situaciji: „Kada su došli do Dvorova sela, odmah idući Rači iz Bijeljine izađe pred njih jedna baba Srpkinja i kaže im da lako neće moći do Rače doći: tolika je srpska vojska. Oni za to nisu marili...” (Maglajlić 1995: 127)

Utvrđene povijesne činjenice – za razliku od pjesme, u kojoj Hifzi-beg gine već na odlasku ka Rači – govore kako je Hifzi-beg s kolonom oko podne uspio doći do Bosanske Rače, te da se zastupnik vojnog nabavljača Anastasa Petrovića, Jovo Okanović, uputio preko Save u Slavonsku Raču kako bi preuzeo brašno i namirnice. Iako se u Slavonskoj Rači zadržao oko četiri sata, vratio se neobavljena posla, jer mu odgovorni povjerenik nije htio izdati brašno, na temelju nekakvog brzjava kojeg je, navodno, dobio (Maglajlić 1995). I ovaj podatak – o misiji koja je unatoč tolikom

riziku naređena a da nije bio izvjestan njen smisao i krajnji rezultat – zasigurno je bila argument teoriji zavjere u interpretacijama ovog događaja.

Nakon što misija preuzimanja namirnica nije obavljena, kako navodi Rizo Muderizović, Hifzi-beg naređuje koloni da se spremi za povratak u Bijeljinu:

„(...) ne obazirući se ne upozorenja carinika u Bosanskoj Rači i pridošlih putnika iz Slavonske Rače da se ne vraća istim putem, budući da se istog dana vodila bitka u Obarskoj, sjeverozapadno od Bijeljine. Hifzi-beg ove opomene ne uzme u obzir i krenu istim putem u Bijeljinu. Na putu, u sumraku, naiđe na nekoliko zalutalih vojnika koji mu javiše za dnevna čarkanja i bitke u Obarskoj, ali ga ni to ne pokoleba u nakani da po noći nastavi put za Bijeljinu. U noći naiđe Hifzi-beg na jednu, a zatim i drugu zasjedu, ali mu njegovo ratničko iskustvo i vještina pomognu da iz obje izvuče živu glavu. Konačno, naiđe Hifzi-beg i na treću busiju i pogibe, ostavivši vojnike bez komande, koji većim brojem zaglaviše, zajedno sa kolima i konjima. Jedino se bijegom spasiše troja kola i nekolicina vojnika sa četiri časnika“ (Maglajlić 1995: 31-32).

O samoj pogibiji i posljednjim trenucima života Hifzi-bega Đumišića detaljno je svjedočio i Živko Crnogorčević u svojim memoarima:

„...Povrate se nazad, i dočekaju ih Srbi u selu Trnjacima sroču Broca i tude se zametne boj. Vojska Hivzibegova sva popada u šančeve pokraj ceste sa obadve strane, a Hivzibeg je jašio na sivastom belom hatu posredi ceste, a za njim, opet na belom konju njegovu, jašio je trubač Hamza Hodžić Saletović iz sela Osoja, kotar Tuzla, koji jošte živi. Dobro ga znadem. Pripovjedao mi je da Hivzibeg samo komanduje ‘ateš’ (paljba). Kroz kratko vreme pogine konj pod Hivzibegom, a Hivzibeg stjera Hamzu s konja te uzjaše na Hamzina konja, a Hamza pješe za konjskim repom udara u trubu ‘ateš’. Kad su prešli Bistrik rijeku Hivzibeg pogine s konjem zajedno. Onde su mu digli bezi bijeljinski spomenik (turbe)...“ (Maglajlić 1995: 126).

Ako se podaci iz navedenih izvora uporede s usmenom tradicijom, može se zaključiti da je narodna pjesma prilično vjerno *zapamtila* događaje u vezi s Hifzi begovom pogibijom. Tome je vjerovatno doprinijela okolnost o kojoj piše Mustafa Džinić 1934. godine u „Prilozima proučavanju narodne poezije“ – da je u pratnji Hifzi-bega Đumišića bio i narodni pjevač, koji je, po svemu sudeći, bio i prvi autor pjesme o ovom događaju:

„O postanku ove pesme postoji interesantno predanje. Tvrde da je u Hivzibegovoj pratnji prilikom pohoda na Raču bio neki narodni pevač koji mu je usput pevao o junačkim podvizima ličkih i krajiških junaka. Taj pevač je u isto vreme kao očevidac mogao najverovatnije da opeva ceo događaj. To potvrđuje i činjenica što su u pesmu uneta imena svih važnijih učesnika. Ujedno

je morao biti bliži Đumišiću, jer je na vrlo dirljiv način izneo njegovu tragediju, koja i danas starije slušaoce dovodi do suza“ (Džinić 1934 prema Maglajlić 1995: 127).

Motiv borbe i smrtnog ranjavanja Hifzi-bega nije osobito razvijen niti mu je pjesma posvetila mnogo pažnje. Baladeskno kazivanje, u skladu s temeljnim poetičkim određenjem ove usmenoknjiževne vrste – bez obzira na postojanje fabulativno-sižejne osnove – i nije usmjereno na prikazivanje herojstava i vojničkih postignuća svojih junaka, već na posljedice koje takvi činovi ostavljaju na individualnu sudbinu protagonista. Zbog toga je scena posljednjeg junaštva i smrtnog ranjavanja Hifzi-bega Đumišića u pjesmi reducirana na svega nekoliko stihova. Međutim, unatoč toj činjenici, ako te stihove uporedimo sa navedenim svjedočanstvima o ovom događaju, da se zaključiti kako su oni prilično vjerna slika zbiljskog događanja. Naime, u svim varijantama pjesme spominje se zasjeda u tri nivoa, što odgovara informacijama o ovom događaju iz *nezavisnih* izvora. Hifzi-beg, i prema pjesmi i prema dostupnim dokumentima, junački uspjeva savladati prvu i drugu prepreku. Tek u okršaju s trećom *busijom*, iz koje bije topovska vatra, Hifzi-beg gine.

Podsjetit ćemo se na već spomenuto svjedočanstvo Hifzi-begovog trubača Hamze Hodžića Saletovića, neposrednog učesnika ove bitke, navedeno u citiranim *Memoarima Živka Crnogorčevića*, kako je Hifzi-beg i pod neprijateljskom vatrom neustrašivo išao naprijed, nepokolebljivo komandujući „ateš!“ (paljba!). Čak i kada je konj pod njim ubijen, on nije ustuknuo, već je uzeo Hamzina konja i nastavio juriš, i dalje komandujući paljbu. Zbog toga, stihove iz jedne varijante u kojima stoji: „Sviraj, Hamza, asker-juriš/ da se asker ne pometa!“ (Maglajlić 1995: 43) – iako prije izgledaju kao istrgnuti iz kakve *junačke* pjesme o nekom fantastičnom, paradigmatički idealiziranom epskom junaku – ima osnova smatrati autentičnim svjedočanstvom narodne tradicije o jednom isječku iz stvarnog događanja, prije negoli usmenoknjiževnom stilizacijom stvarnosti, tim više što je i spomenuti Hamza, kako smo vidjeli, zbiljska ličnost, svjedok i učesnik događaja, sa vojničkim zaduženjem koje je čak i pjesma vjerno *upamtila*.

Motiv opraštanja umirućeg junaka, koji je od neobičnog značaja za baladeskno strukturiranje ove pjesme, posebno je razvijen u svim varijantama balade o pogibiji Hifzi-bega Đumišića. Međutim, ne postoje dokumenti niti drugi izvori koji bi potvrdili njegovu utemeljenost u zbilji. Ukoliko je nečeg takvog i bilo, individualni i izrazito intimni značaj i karakter tog čina nije bio dovoljno poticajan za historioграfe i hroničare da o tome ostave – osim narodne predaje – kakvo *egzaktnije* svjedočanstvo.

Pa ipak, ni ovaj motiv nije lišen tzv. lokalnih obilježja i veze sa povijesnim činjenicama. Naime, Hifzi-beg je imao trojicu braće – Muharema, Fehima i Mustafu – a u nekim pjesmama on ih čak poimenice spominje opraštajući se sa životom (Maglajlić 1995: 244). U nekim varijantama Hifzi-beg svoga ata šalje bratu Fehimu u Stambol, čime je također upamćena povijesna činjenica kako je Hifzi-begov brat Fehim Đumišić u vrijeme njegove pogibije, 1876. godine, uistinu živio u Stambolu, gdje je bio bosanski zastupnik u turskom saboru (Bašagić 1986: 211).

Hifzi-beg u pjesmi spominje i svoga daidžu Derviš-bega, koji je u nekim varijantama imenovan i Derviš-pašom, kojem na samrti šalje *britku* sablju, ili *enam* (hamajliju). Poznato je kako je Hifzi-beg Đumišić imao daidžu, upravo Derviš-bega, prezimenom Teskeredžića, iz Travnika, koji je kasnije imenovan rumelijskim beglerbegom, i koji je uistinu dostigao titulu paše (Maglajlić 1995: 129-130).

Prema svemu rečenom, da se zaključiti kako je fabulativno-sižejni sklop balade o smrti Hifzi-bega Đumišića zasnovan na stvarnim, povijesno utvrđenim činjenicama, te da je pjesma prilično vjerno opjevala događaje u vezi sa okolnostima pogibije ovog znamenitog bošnjačkog junaka u sjeveroistočnoj Bosni pred sami kraj osmanske vladavine.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Brojne varijante balade o pogubljenju braće Morić te pjesma o pogibiji Hifzi-bega Đumišića, o kojima je u okviru ovoga rada bilo riječi, poslužile su nam kao povod da ovaj usmenoknjiževni žanr sagledamo u nešto drugačijem svjetlu. Iako smo navikli da o temama od *kolektivne* važnosti u folklornoj tradiciji govori usmena epika, čiji su pjesnici bili *zaduženi* slaviti podvige izuzetnih članova zajednice i tako čuvati kolektivnu uspomenu na događaje koji su imali značaj za kolektivnu povijest jednog naroda, a da je balada vrsta lirsko-narativne pjesme čija je fabula usmjerena na lični i porodični život svojih protagonista, uvjerali smo se kako postoji izvjestan broj primjera koji nam daju priliku da baladu kao pjesničku vrstu sagledamo iz sasvim druge perspektive. O tome svjedoči i odranije u nauci prisutan termin *historijska balada*, koji jasno sugerira da postoje pjesme ovoga žanra čiji su sižei zasnovani na historijskim događajima i historijskim ličnostima.

U bošnjačkoj usmenoj književnosti također postoje usmene balade u kojima su opjevane zbiljske ličnosti, znamenite u svojoj zajednici na društveno-historijskom planu, kao i događaji u kojima su one učestvovala, a što je zabilježeno kako narodnom predajom, tako i u historijskim izvorima. Balade o Morićima i Hifzi-begu Đumišiću

to najbolje ilustriraju. Ove pjesme pokazuju kako je balada u određenim primjerima hroničarski vjerno upamtila okolnosti zbiljskog događanja, nekad *autentičnije* i *istinitije* od tzv. *objektivnih* izvora, koji su često bili politički ili ideološki instrumentalizirani, o čemu je govorio i Halbwachs, istakavši kako su vrednovanje, selekcija i obrada historijskih podataka podložni društvenim utjecajima, zavise od historijskog trenutka, „u određenoj meri i od samog istoričara, koji podleže predrasudama“ (Sladeček i Vasiljević 2015: 17), što smo imali priliku vidjeti kako u Bašeskijinoj interpretaciji društveno-historijske uloge Morića tako i u stavovima drugih hroničara ondašnjih zbivanja.

Imajući u vidu da se zvanična historiografija, kako navode Sladeček i Vasiljević (2015), često koristi za učvršćivanje političke moći te ima za cilj da osigura „legitimnost poretka kroz adekvatno uobličavanje kolektivnog sećanja“, politički režimi, „a posebno oni totalitarni i autoritarni, nastoje da kontrolišu sećanje i manipulišu njime, neprestano pribegavajući monopolizaciji i filtraciji istorije i sećanja. Oni teže da određeno političko sećanje preobrazu u (zvaničnu) istoriju“ (Sladeček i Vasiljević 2015: 14). Stoga se na osnovu ovog istraživanja s pravom može zaključiti kako bošnjačka folklorna tradicija kroz baladu i druge oblike usmene predaje predstavlja svojevrsan *korektiv* historiografskih i drugih izvora o Morića buni, čime se balada nameće kao pjesma koja ne samo da se bavi temama od značaja za kolektiv, nego ona baštini i *kolektivno historijsko pamćenje* zajednice.

Referirajući se na koncept kolektivnog pamćenja Alaide Assman, koje ona klasificira na tri *oblika*: 1. komunikativno (ili društveno), 2. političko i 3. kulturno pamćenje, usmenu tradiciju smjestili smo u polje *političkog* pamćenja, s obzirom da je *komunikativno*, odnosno *društveno* pamćenje međugeneracijski ograničeno i utemeljeno na proživljenom iskustvu, a da je *kulturno* pamćenje, opet, osobina *pismenog društva* koje je, prema njenom mišljenju, izumilo „manje ili više prefinjene tehnike skladištenja informacija u spoljašnjim nosiocima“.

A. Assman smatra kako veće društvene grupe „ne posjeduju“ sjećanje, nego ga za sebe *kreiraju* uz pomoć simbola, tekstova, slika, obreda, ceremonijala, simboličkih mjesta i spomenika, konstruirajući tako, uz pomoć *političkog* pamćenja, vlastiti identitet. Usmena tradicija u tom smislu tokom ranijih faza u razvoju društva imala je nemjerljivu ulogu, jer je omogućavala da se povijest, odnosno historijski događaji i ličnosti koje su u njima učestvovala, transformiraju u *kolektivno pamćenje* jedne zajednice: „*Istorija* postaje *sećanje* kada se pretvara u oblike zajedničkog znanja, u kolektivno poistovećivanje i kolektivno učestvovanje“ (A. Assman 2015: 77).

Odabir žanra unutar usmene tradicije putem kojeg će se *historija* transformirati u kolektivno *pamćenje* umnogome je zavisio od povijesnih okolnosti u kojima je neka zajednica nastajala i razvijala se. Za tzv. *hegemonijske nacije*, koje, kako kaže A. Assman, pamte pobjede mnogo lakše nego poraze, usmena epika predstavlja idealan repozitorij kolektivnog pamćenja. S druge strane, kolektivna sjećanja *manjinskih nacija* iskristalizirala su se usljed „razarajućih poraza“, čija se iskustva mogu „izdići u iskonska jezgra kolektivnog sećanja ako su uključena u mučeničke narative o tragičnom heroju (Giesen 2004). Nacije koje zasnivaju svoj identitet na svesti o žrtvi, čiji je jedini cilj održati živim sećanje na pretrpljenu nepravdu kako bi se mobilisalo herojsko protivčinjenje ili legitimisali zahtevi za njenim ispravljanjem, obeležavaju svoje poraze uz veliki patos i ceremonijalnost“ (A. Asman 2015: 79).

Upravo na tragu ovog promišljanja možemo jasnije sagledati i na prvi pogled neobičnu pojavu – da se u bošnjačkoj folklornoj tradiciji kolektivno historijsko pamćenje čuva upravo kroz usmenu baladu, iako je ona po svome temeljnom teorijskom određenju vezana za lični i porodični život svojih protagonista.

LITERATURA

1. Albvaš, Moris (2015), „Kolektivno i istorijsko pamćenje“, u: Sladeček, Mihal, Jelena Vasiljević, Tamara Petrović-Trifunović (prir.), *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja – Zavod za udžbenike – Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 29-59.
2. Asman, Alaida (2015), „Sećanje, individualno i kolektivno“, u: Sladeček, Mihal, Jelena Vasiljević, Tamara Petrović-Trifunović (prir.), *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja – Zavod za udžbenike – Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 71-86.
3. Asman, Jan (2015), „Kolektivno sećanje, i kulturni identitet“, u: Sladeček, Mihal, Jelena Vasiljević, Tamara Petrović-Trifunović (prir.), *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja – Zavod za udžbenike – Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 61-70.
4. Assmann, Jan (2005), *Kulturno pamćenje*, Vrijeme, Zenica
5. Bašagić, Safvet-bag (1986), *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, Svjetlost, Sarajevo

6. Bašeskija, Mula Mustafa (1987). *Ljetopis (1746-1804)*, Veselin Masleša, Sarajevo
7. Buturović, Đenana (1983), *Morići: Od stvarnosti do usmene predaje*, Svjetlost, Sarajevo
8. Buturović, Đenana (2009), *Morići: Smisao sjećanja i pamćenja*, Svjetlost, Sarajevo
9. Buturović, Đenana (1998), "Bošnjačka historijska balada – dio južnoslavenskog baladnog kruga", u: Buturović, Đenana, Munib Maglajlić (prir.), *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, knjiga II, Alef, Sarajevo, 631-637.
10. Krnjević, Hatidža (1973), *Usmene balade Bosne i Hercegovine*, Svjetlost, Sarajevo
11. Lešić, Zdenko (2005), *Teorija književnosti*, Sarajevo Publishing, Sarajevo
12. Maglajlić, Munib (1989), *Usmeno pjesništvo od stvaralaca do sakupljača*, Univerzal, Tuzla
13. Maglajlić, Munib (1991), *Usmena lirska pjesma, balada i romansa*, Institut za književnost – Svjetlost, Sarajevo
14. Maglajlić, Munib (1995), *Usmena balada Bošnjaka*, BZK "Preporod", Sarajevo
15. Maglajlić, Munib (2018), *Bošnjačka usmena balada*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo
16. Muderizović, Riza (1927), "O junačkoj smrti Hifzibega Đumišića", *Novi Behar*, 1/1927-28, 1, 8-9.
17. Sladeček, Mihal, Jelena Vasiljević (2015), "Problematičnost pojma 'kolektivno sećanje'", u: Sladeček, Mihal, Jelena Vasiljević, Tamara Petrović-Trifunović (prir.), *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja – Zavod za udžbenike – Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 7-25,
18. Spahić, Vedad (2016), *Književnost i identitet: Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*, Lijepa riječ – BZK "Preporod", Tuzla

THE ROLE OF THE BOSNIAN ORAL BALLAD IN THE AFFIRMATION OF COLLECTIVE HISTORICAL MEMORY

Summary:

Although the nature of the ballad is not inherent to deal with the so-called historical events and historical figures, we can see from some examples that this oral literary genre is not unfamiliar with topics based on real people and true events, and even those of wider social significance. The Bosniak oral ballads discussed in this paper, show that the so-called historical ballads do not fundamentally betray history, although they reshape and poetically upgrade it in detail, following the poetic requirements of the genre to which they belong. Ballads about the Morić brothers and the death of Hifzi-beg Đumišić can provide a basis for claiming that the Bosniak historical ballad is, in fact, a medium of collective historical memory and that it sometimes chronically and surprisingly accurately remembered the circumstances of the actual events of wider socio-historical importance.

Keywords: ballad; history; poetry; collective historical memory

Adresa autora
Author's address

Ibnel Ramić
Univerzitet u Zenici
Islamski pedagoški fakultet
ibnel.ramic@unze.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.2.101

UDK 821.163.4(497.6).09:316.72

Primljeno: 15. 02. 2022.

Pregledni rad

Review paper

Nirha Efendić

FRAGMENTI DUHOVNE BAŠTINE MEĐU PROGNANICAMA IZ SREBRENICE I POVRATNICAMA

Tokom etnografskih istraživanja u novoosnovanim naseljima u okolini Sarajeva, koja su izgradili i naselili prognanici iz Srebrenice, tim stručnjaka etnologa iz Zemaljskog muzeja BiH dobio je zadatak snimiti određene promjene u načinu i doživljaju života Srebreničana, koje su uslijedile nakon progona i genocida počinjenog nad Bošnjacima ovoga grada u julu 1995. godine. Ovaj rad bavi se analizom usmenoknjiževnog lirskog naslijeđa srebreničkog kraja, tj. narodnih pjesama koje su uglavnom pamtile i čuvale žene. Budući da sam i sama pripadala ovoj populaciji, oslanjala sam se u određenoj mjeri na lično iskustvo koje je proširilo uvide u svekolike prilike koje su oblikovale način života mojih ispitanika. S druge strane, stručno istraživanje imalo je za cilj, između ostaloga, propitati ulogu žena Srebrenice u pamćenju nematerijalnog kulturnog naslijeđa njihova kraja u novije vrijeme. Najprije sam propitala samoorganiziranje žena koje se dogodilo kao odgovor na genocid i posljedično odsustvo muških članova porodice (koji su, prema tradicionalnom ubjedenju, nosioci zajednice i društva), a potom sam propitala utjecaj njihovih aktivnosti na kolektivni odnos spram pamćenja nekadašnjeg duhovnog života ovoga kraja, ispitujući prisustvo tradicijskih i usmenoknjiževnih obrazaca u današnjem svakodnevnom životu. Rad se oslanja na interpretativne i analitičke metode znanosti o književnosti.

Ključne riječi: Srebrenica; pamćenje; tradicija; nematerijalno kulturno naslijeđe; usmena pjesma

Srebrenica spada u red manjih gradova sa oko predratnih 40.000 stanovnika na prostoru cijele općine. Smještena je na krajnjem istoku Bosne i Hercegovine¹. Nalazi se na lijevoj obali rijeke Drine koja je prirodna granica dviju bivših jugoslovenskih republika – Bosne i Hercegovine i Srbije. Urbana tradicija Srebrenice može se pratiti još od rimskog razdoblja, a svoj privredni uspon doživjela je u srednjem vijeku, prevashodno zahvaljujući iskopavanu srebra (Imamović 1997: 56). Stanovništvo su do ratnih dešavanja iz 1992. godine u nacionalnom smislu činili Bošnjaci (tada bosanski Muslimani) u procentu od 75 %, a ostatak su činili bosanski Srbi sa malim procentom bosanskih Hrvata. Nacionalni pokreti, uglavnom zasnovani na konfesionalnim identitetima, obilježili su period nakon pada komunizma. Srpske velikodržavne pretenzije dovele su do ratnih sukoba, ali i jednog od najvećih krvoprolića koje se u Srebrenici dogodilo u ljeto 1995. godine. Grad je pao u ruke agresora, a njegovo stanovništvo deportovano na neokupirani dio Bosne i Hercegovine ili pobijeno u masovnim strijeljanjima. Međunarodni sud u Hagu proglasio je taj zločin genocidom.² U godinama koje su uslijedile, Srebrenica je postala globalni simbol najvećeg ljudskog stradanja na koncu dvadesetog vijeka u Evropi, ali i središte istraživačke pažnje brojnih politologa, historičara, antropologa, sociologa i drugih naučnih djelatnika koji već godinama pokušavaju dokučiti razloge i učinke jedne od najvećih kolektivnih ljudskih patnji nakon Drugog svjetskog rata na evropskom tlu.

Zahvaljujući individualnim etnografskim radovima i bilježenjima usmenih priča na području općine Srebrenica koja je obavljao Vljako Palavestra u šezdesetim godinama prošlog stoljeća, možemo ostvariti skroman uvid u dio folklornog života u prijeratnom razdoblju ovoga kraja. Za razliku od Žepe, koja je dobila zasluženu istraživačku pažnju etnologa Zemaljskog muzeja BiH, Srebrenica do 2008. godine, nije osobito plijenila pažnju etnologa i folklorista.³ Žepa je antropogeografski prostor veoma

¹ Riječ je o podatku koji se odnosi na razdoblje do 1992. godine. Nakon etničkog progona nesrpskog stanovništava iz istočne Bosne, broj stanovnika je značajno smanjen. Sada je Srebrenica sa okolinom mnogo rjeđe naseljena.

² www.sense-agency.com/.../potvrđena-presuda-za-genocid-u-srebrenici

³ U razdoblju između 1961. i 1963. godine etnolozi Zemaljskog muzeja BiH istraživali su etnofolklorističke odlike Žepe. Istraživanja su urodila nastankom monografije posvećene ovome kraju objavljene u 19. broju Glasnika Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Etnološka sveska, 1964 (vol. XIX). Zemaljski muzej je 2008. godine institucionalno stajao iza etnografskog rada tima stručnjaka Etnološkog odjeljenja ove ustanove koji su imali zadatak da snime promjene u načinu života prognanog i raseljenog stanovništva iz Srebrenice, a koji su naselili područja općine Vogošća i druga sarajevska prigradska naselja. U prvim nalazima ustanovljeno je da najpotpuniju socijalnu sliku ove populacije reprezentiraju ženska udruženja, najprije ono koje objedinjuje prognanice Žepe i Srebrenice pod nazivom "Majke enklave Srebrenica i Žepa", a potom i ona koja su brzo nakon prognanstva formirana u Srebrenici (sa povratnicama) i u Tuzli (drugom po redu najvećem prihvatilištu raseljenih

blizak Srebrenici. Osim toga, u posljednjem ratu Žepljaci su sa Srebrenicom dijelili sudbinu izolirane enklave čiji je tragičan epilog također genocid počinjen u julu 1995. godine. Žepa je bila nešto manja enklava, smještena nekoliko kilometara južnije od Srebrenice.

Rat i opća izolacija donijeli su određene promjene u načinu života, ali nisu u potpunosti ugušili duhovni i kulturni život koji se odvijao na prostorima ovoga kraja u drugoj polovini 20. vijeka. Štaviše, mnoge priče i pjesme iz prošlosti ponovo su aktualizirane u ratu, u gradu pod opsadom, pa i kasnije. Ljudi su se tokom rata skupljali na određenim mjestima i prisjećali prošlosti. Na taj su način ponovo u život unosili pojedine priče i pjesme koje su ih duhovno zaokupile, povezale s prošlošću i barem na trenutak skrenule pažnju sa onog najdramatičnijeg stanja u kojem su se stanovnici opkoljenog grada našli, straha i neizvjesnosti. Velik broj narodnih pjesama ovoga kraja bio je zabilježen i pohranjen u Arhivu Radio Srebrenice prije rata, koji je uništen u momentu kada su agresorske snage u julu 1995. provalile u ovaj grad.⁴ Ta činjenica nije tek uobičajena posljedica ondašnjih ratnih dejstava: ona se sasvim uklapa u opću sliku uništavanja kulturnog nasljeđa i svih (okupiranih) arhiva, što jeste dio plana neprijateljske borbe protiv svih institucija u BiH. (Halilovich 2014)

Srebreničani su poslije rata bili suočeni sa nekim nevoljama koje su se u njihovom kontekstu ispoljavale kroz siromaštvo, napuštenost, nedostatak smještaja, ozbiljno narušeno zdravlje i uz sve to potreba socijalizacije u novim sredinama u kojima su se silom prilika našli. Povratak porušenim kućama u ozvaničenu Republiku Srpsku, kojom rukovode akteri čija ih je politika i protjerala, bio je nemoguć i godinama nakon traume. Nalaz do kojeg sam došla ukazivao je na potrebu za “liderima” koji će ih ponovo okupiti i ponuditi “ruku spasa i zaštite”. Novoformirana ženska udruženja donekle su preuzela ovu voditeljsku i usmjeravalačku ulogu, ali ona nisu mogla riješiti sve nakupljene probleme s kojima su se suočili ovi nevoljnici

Srebreničana). Jedan od njihovih vodećih ciljeva bilo je trganje za nestalim članovima svojih razbijenih porodica nakon genocida počinjenog u julu 1995.

⁴ Mediha Smajić, povratnica u Srebrenicu i poslijeratna novinarka i uposlenica Radio Srebrenice, govori da je među Srebreničanima u novije vrijeme formirano nekoliko muzičkih sastava čiji je repertoar poprilično raznovrstan. Ovi sastavi djeluju na širem prostoru Bosne i Hercegovine, ali se skoro ni u jednom slučaju ne radi o povratnicima u Srebrenicu. Tokom terenskog istraživanja nismo uspjeli ostvariti kontakt sa članovima spomenutih sastava, ali novinarka Smajić, sa kojom smo razgovarali, ukazala nam je na dio njihovog repertoara. Teme pjesama kojima se bave ansambli izvorne muzike *Zvuci Jadra*, *Sateliti*, *Sučeske barabe* i *Veseli sastavci*, govore o herojima posljednjeg rata, pogibijama junaka koji su se borili za odbranu grada i poratnim socijalnim prilikama vezanim za raseljeno stanovništvo iz istočne Bosne. Tekstove pjesama njihovi muzički interpretatori sami su pisali. U repertoaru spomenutih sastava znala se naći i pokoja stara izvorna pjesma, ali kazivačica nije znala o kojim pjesmama je riječ. Od novinarka Smajić saznali smo da u okolini Srebrenice danas žive dvojica sazlija – Izudin Halilović i Emin Bektić, ali uvid u njihov repertoar ostaje za eventualna buduća istraživanja (Efendić 2015: 177).

i njihova djeca. Uz sve pobrojano, tinjala je i želja da se na bilo kakav način okupe svi raseljeni, prate i podržavaju jedni druge, da imaju mjesta susreta i refleksije i da održe određene prakse koje bi ih podsjećale kako na onu nedavnu prošlost, tako i na onu prije rata, koju je obilježio uglavnom sretan i bezbrižan nekadašnji život. Često su upravo kazivanja o prošlosti ili razmjena sličnih osobnih priča i sudbina pomagali u procesu prerađivanja preživljene traume ili ublažavanju njenih posljedica. U jednom intervjuu, koji je ugledna američka glumica Agelina Jolie obavila sa bh. rediteljkom Jasmilom Žbanić, autoricom prvog igranog filma o genocidu nad Bošnjacima u Srebrenici, *Quo Vadis, Aida?*, a u povodu nominacije ovog filma za prestižnu nagradu Oskar, Žbanićeva je izjavila da je jedna od osnovnih maksima koja ju je vodila kroz cijeli projekat proces suočenja i prerađivanja ratne tramume o kojoj se mnogo govori, a malo suštinski zna.⁵ U prilog potrebe sa suočenjem i stalnim sjećanjem govore i pojave *tevhida* koji nisu bili osobito česta praksa među ženskom populacijom prije rata u Srebrenici. Međutim, ovaj vjerski obredni čin, koji podrazumijeva sakupljanje na jednom mjestu, obično u džamiji, ili kasnije pod musallom Memorijalnog centra u Potočarima, omogućavao je susrete i razgovore, kao i grupne molitve i dove za mir i oprost, te zazivanja želje da se patnje i zlo s kojim su bili suočeni više ne ponove.

Iza ovih susreta nastajali su i dugi razgovori, gdje bi se okupljeni prisjećali prošlosti, mladosti i određenih događaja vezanih uz to razdoblje. Na jednom od takvih susreta povezala sam se sa ženama koje su mi bile voljne pripovijedati i koje su pamtile dio repertoara nekadašnjeg folkornog života u ovome kraju. Tom prilikom zabilježila sam nekoliko desetina lirskih pjesama, kao i onih lirsko-narativnih, o kojima se manje znalo, jer su nastale kao kulturno pamćenje lokalnih događaja, koji su se prepričavali i koji su zaokupljali tadašnju lokalnu zajednicu. Prilikom terenskog istraživanja koje sam obavila sa grupom stručnjaka Zemaljskog muzeja 2009. godine, a tri godine potom i samostalno, prikupila sam nekoliko takvih pjesama od srebreničkih prognanica nastanjenih u sarajevskim prigradskim naseljima Osjek i Blagovac, a pedesetak pjesma prikupila sam od povratnica u Srebrenicu 2012. godine. Iz tih istraživanja pokazalo se da povratnice u većoj mjeri pamte prijeratni verbalni folklor, više mu streme i imaju potrebu da češće o njemu govore. Također, njihova želja za povratkom bila je izraženija pa je stoga i realizirana. Od povratnice Hatidže Mehmedović (rođ. 1952.) zabilježila sam najviše pjesama. Njena želja da mi govori pjesme ravnala se sa mojom željom i potrebom da zabilježim prijeratni folklorni život koji je isčezavao odlaskom posljednjih preživjelih žrtava srebreničkog genocida. Ono najvrednije što se u pedesetak pjesma iz Hatidžina pamćenja moglo izdvojiti jesu

⁵ Angelina Jolie Interviews Jasmila Zbanić on Quo Vadis, Aida? | Time; stranica posjećena 9. 3. 2021.

balade kojima je dala trajan lični pečat pamtioca i prenosioca usmenoknjiževnog nasljeđa. Na primjeru varijantskog promicanja tri inačice, koje su, sem Hatidžina pamćenja, zabilježene i na širem prostoru Bosne i Hercegovine pokazala sam koja su postignuća i osobenosti srebreničkog usmenog pjesnika, tačnije Hatidžina razumijevanja i interpretacije.⁶

Duhovni život poslije rata: analiza primjera usmenih balada iz pamćenja Hatidže Mehmedović

Krajem 2012. godine, kada sam radila samostalno etnografsko istraživanje duhovnog i kulturnog života među povratnicima u Srebrenicu, najprije sam otišla do Hatidže Mehmedović, predsjednice udruženja “Srebreničke majke”, udruge koja okuplja žene povratnice u ovaj grad.⁷ Nakon mnogo sati provedenih u razgovoru sa Hatidžom koja je izgubila oba sina, muža te mnogobrojnu familiju, zabilježila sam i neobičnu pjesmu *O bolovanju Đerzelez Alije*, koju je moja kazivačica govorila sa posebnim žarom. Ovaj nalaz potvrdio je moja zapažanja da preživjele žrtve nesvjesno čeznu za simboličkom figurom jakog vođe koji će im ponuditi “ruku spasa” s jedne strane, a s druge strane, ove žene indirektno i poetskim jezikom šifrirano govore o jednom strašnom gubitku koji je obilježio njihovu prošlost i njihove živote. Pjesme koje donosim ovdje i u Prilogu na kraju rada, popunjavaju prostor nematerijalne kulturne baštine, kao što spomen obilježja, a na teritoriji općine Srebrenica ima ih preko trideset osim Memorijalnog centra Srebrenica-Potočari, predstavljaju materijalnu baštinu koja ukazuje na bolnu nedavnu prošlost.

⁶ Rad pod naslovom „Najrecentniji pogled na historijskiog GürsIlyasa – tro-varijantsko promicanje pjesme o bolovanju Đerzelez Alije“ na osnovu Hatidžina kazivanja objavljen je u zborniku *Sarajevski filološki susreti* 2018, knj. II (257-279). U ovom radu predstavljene su tri varijante pjesme o bolovanju i Đerzelez Alije, mitske figure i epskog junaka koji je u dobrom dijelu oblikovao bošnjačku usmenu epiku. Historičarka književnosti i folkloristica Đenana Buturović, nakon pominijeg istraživanja historijske građe, epskog junaka Aliju Đerzeleza dovela je u vezu sa timarnikom-spahijom iz 15. stoljeća, GürsIlyasom. Proučavajuću turske popisne deftere iz 15. vijeka, potom zbirni katastarski popis iz 1455. te detaljne popisne deftere bosanskog sandžaka iz 1485. i 1489. godine, moguće je, prema navodima Buturovićeve, sa sigurnošću utvrditi da se radi o timarniku-spahiji GürsIlyasu, koji je u drugoj polovini 15. stoljeća živio u Bosni. Prve izravne vijesti o pjesmama o Đerzelez Aliji i njegovu junaštvu potiču iz 17. vijeka. Nalaze se u djelu Ibrahim-bega Pečevića, u njegovom historijskom djelu *Tarihi Pečevi*, a s obzirom da je Pečevi boravio u Bosni krajem 16. vijeka, vjerovatno je pjesme o kojima je riječ čuo u Bosni (Buturović 1975). Ovdje treba naglasiti da je epski lik Đerzelez Alija imao svoj pjesnički život koji je kao takav trajao u narodnom sjećanju, pa i u sjećanju Mehmedovićeve, koje se prenijelo sve do 2012. godine, neovisno od ikakvih tendencija da ga se „oživi“ ili bez osobitih nastojanja da se ustanovi koja je to historijska ličnost potaknula mitsko oblikovanje ratnika Alije Đerzeleza u narodnoj pjesmi, predaji, priči, pa čak i u lirskoj bugaršnici. Ipak, velika prisutnost ovoga imena u narodnom pamćenju potaknula je neke istraživače da ga dovedu u vezu sa stvarnim, povijesnim velikanima.

⁷ Posljednji kontakt ostavirile smo u jesen 2018. godine, a nedugo nakon toga, Hatidža je preselila na *Istiniti svijet* nakon duge i teške borbe sa karcinomom.

Povodom pjesme *O bolovanju Đerzelez Alije* je nastao i ranije spominjani rad u kojem sam ponudila varijantsko promicanje sa još dvije inačice zabilježene u drugim krajevima Bosne i Hercegovine i pokušala objasniti značaj i specifičnosti usmenog prenosioca (u ovom slučaju Hatidže) za spoznajni i estetski domet pjesme. Spjevana je u tridesetak stihova tipičnog epskog deseterca, ali se svojim sadržajem može pribrojiti lirsko-narativnim formama. Zapravo, ona angažira staru epsku temu u novom vremenu, a zatim je oblikuje po ugledu na mlađu, romantičarsku formu, formu rime.⁸ Pjesma koju iz kolektivnog sjećanja rekreira Mehmedovićeve nosi obilježja viteških elemenata ratovanja, simbolike koja upućuje na kulturu srednjeg vijeka, kao i vjerodostojne podatke o postojanju historijske ličnosti *Gerz-Iljasa*, kojeg je odlikovala izuzetna snaga i nesvakidašnja hrabrost i oko kojeg se, shodno nalazima, “plela” narodna slava i pjesma (Buturović 1975; Krnjević 1972).⁹ Forma rime, koja je evidentna u pjevanju Mehmedovićeve, revitalizira prastaru temu u “novom poetskom ruhu”. S druge strane, upotreba formula pod uvijek istim metričkim uslovima ukazuje na mogućnost postojanja duže pjesme o spomenutom junaku (Lord 1990). Evo te pjesme:

*Razbolje se Đerzelez Alija,
U planini, pod zelenom jelom.
Bijeli mu se košulja kroz grane,
Kao snijeg u proljetne dane.
Nit' mu pere mati, nit' sestrica,
Nit' njegova ljuba vjerenica.
Kiša pere, žarko sunce suši,
Alija se od bolova guši.
Bol boluje, tužne snove sniva,
Niko ne zna šta se s njime zbiva,
Osim gavran što graknu na jeli:
«Alija se sa dušicom dijeli!»
Doletje mu sokol ptica crna.
Iz kljuna ga vodicom zaliva:
«Oj sokole, ptico najmilija,*

*Kakvu sam ti napravio zgodu,
Pa mi hladnu ti donosiš vodu?»
Soko svoje podignuo krilo:
«Znaš, Alija, nije davno bilo,
Kad si iš'o poljem zelenijem
Sa svojijem atom vilenijem –
Moji ptići istom poletjeli,
U zelenu travu popadali.
Ti sakupi moje ptiće male,
Pa ih stavi u jelove grane:
Moji ptići nejmadoše krila –
Umalo ih vojska pogazila.
To ja tebi zaboravit neću,
Moj Alija, nikad i umrijet ću!»
(FAZM, LXVIII – G, 16469)*

⁸ Srednjovjekovni stih u južnoslavenskim književnostima bio je podređen strogim metričkim pravilima u kojima su ulogu imali i broj slogova u stihu, ali i njihova naglašenost, odnosno nenaglašenost. Forma rime je, s druge strane, u pjesmi koju je izvela Hatidža Mehmedović, posljedica utjecaja mlađe poezije.

⁹ Epske pjesme često slave heroje iz nacionalne prošlosti opisujući bitke koje su vođene sa spoljnim neprijateljem (Lord 1990). Junak koji izranja kao “nacionalni” heroj poput ovoga, ali i u mnogim drugim slučajevima, upravo jeste *Gerz-Iljas*.

Pjesma koju je izvela Mehmedovićeva predstavlja vrijedan primjerak lirike iz riznice duhovnog života koji se odvijao sredinom i u drugoj polovini XX vijeka na širem prostoru srebreničkog kraja. Slava i junaštvo davnih historijskih ličnosti živjeli su u narodnoj usmenoj tradiciji u kojoj je sačuvano i sjećanje na njih bez obzira na formu kojom je prenošeno. Ali, zašto ono izlazi danas iz Hatidžina sjećanja, dvije decenije nakon najveće traume koju je doživjela? Činjenica je da su davno ustanovljene pjesničke teme, ali i duhovne preokupacije, reinterpretirane kroz različite vrste literarnih formi. Na taj je način određena tema produžavala svoj život i popularnost među baštinicima mijenjajući tek imena protagonista kao što je to slučaj i u nekim sevdalinkama (udaja protiv volje, ponosna djevojka, fatalna ljepota neke žene... itd). Dakle, ustanovljene teme prilagođavale su se različitim pjesničkim uobličenjima u kojima su opijevale nove junake kao i događaje privlačne za pjesnike-hroničare i svjedoke vremena i događaja (Efendić 2015a).

Hatidžina pjesma oblikovana je pod utjecajem novije poezije, ali u isto vrijeme ona sadrži teme i motive koji se tiču dugovremenog repertoara i načina izvedbe epskog i lirskog usmenog pjevanja. Ova pjesma sigurno nije usamljen slučaj kada govorimo o transformaciji prastarih tema. Osim navedene, i druge pjesme koje sam snimila na terenskom istraživanju u Srebrenici također neizravno nose jednu skrivenu poruku o teško preživljenoj patnji i bolu iz prošlosti.

U usmenim lirsko-narativnim pjesmama po pravilu se opisuje susret sa smrću ili je on u najmanju ruku nagoviješten, što jeste odlikovno svojstvo balade. Pri našem posljednjem susretu, Hatidža se prisjetila još pet stihova navedene pjesme koji su i ovu pjesničku tvorevinu odredili kako baladu, premda je susret sa smrću, što čini temeljno svojstvo jedne balade, za junaka Đerzelez Alijina glasa skoro nemoguć. Evo tih stihova:

Progovara Đerzelez Alija: „Ej Sokole, moja ptico siva, / Podigni se ti na svoja krila, / Brzo sleti niz Ivan planinu, / Selam nosi mojoj miloj nani, / Jer su moji odbrojani dani“.

Lideri, ili nacionalni heroji, moraju preživjeti i oni moraju služiti ljudima, nesvjesna je potreba koju kazuju ne samo majke nego i cjelokupno društvo sa posebnim zastajanjem tamo gdje je prošlost dozvolila “našu” slabost, a njihovo odsustvo.

Ostale pjesme koje sam sakupila, a među njima je sedam balada, uglavnom tematiziraju lokalne događaje zapamćene i prenošene putem usmene pjesme pri čemu je vidno korištenje lirskog obrasca već postojećih balada prepoznatljivog emocionalnog raspoloženja i tematskog indeksa. Među njima su sljedeće teme: Smrću rasta-

vljeni ljubavnici; Majka udovica šalje sina u goru po vodu; Ženidba nevoljenom djevojkom; Smrt zaručnika; Smrt isprošene djevojke. Spomenute balade donosim u završnom prilogu ovome radu.

Osim navedenih balada, od Hatidže Mehmedović zabilježila sam i nekoliko desetina dvostihovnih deseteračkih oblika (bećaraca) koji su bili omiljena usmenoknjiževna forma vezana za šire područje Bosne i Hercegovine u drugoj polovini 20. vijeka.¹⁰ Bećarce sam zabilježila i od nekoliko prognanica koje su u trenutku terenskog istraživanja (2009) bile nastanjene u vogošćanskom naselju Blagovac (Adila Pilav) i ilidžanskom naselju Osjek (Fatima Zahirović), a dvije godine kasnije ponovo sam bilježila pjesme u Srebrenici od povratnica Šuhrete Malić, Aiše Omerović i Hatidže Mehmedović, a potom i u Ilijašu, od Hanife Mehmedović. Ilijaš je jedna od općina Kantona Sarajevo najgušće naseljenih prognanicima iz Srebrenice.

Deseterački lirski i humoristi distisi uglavnom su proizvod trenutka i mahom djevojačkog nadmudrivanja u toku *kolanja*. Takozvano *kolanje* predstavlja smireno kružno kretanje prilikom kojeg su djevojke mogle jasno doći momku na oko i biti videne. Takve prakse odvijale su se na seoskim okupljanjima sredinom i s početka druge polovine 20. vijeka. Evo nekoliko tipičnih ekspresivnih distihona koje sam zabilježila od nekoliko majki prognanica i povratnica:

Dođi, dragi, pod pendžere moje,/ Da ti kažem tajne riječi svoje.

Koga moje oči pogledaju / Veremi mu gori ne trebaju.

Ode moje janje najmilije / U Njemačku preko Austrije.

Svekrvice, tako ti Allaha / Hrani meni sina Abdulaha.

Najlon šalče, naokolo rese / Donio mi hodža iz medrese.

Meni pismo iz Saraj'va dođe,/ Ali ne znam od kojega hodže.

Udaću se, al' neću daleko,/ U komšiluk, babo mi je rek'o.¹¹

Mala lipa, debeloga hlada,/ Plače dragi ne valja mu draga.

Moj dragane, ti ne plači meni,/ Budi vrijedan pa se opet ženi!¹²

Osim ovih kratkih oblika, od mojih sagovornica iz Srebrenice zabilježila sam i one pjesme koje se mogu opisati kao lirske forme koje se ostvaruju u rasponu od pet do petnaest stihova. Uglavnom se mogu pribrojati skupinama porodičnih, ljubavnih pjesama ili uspavanki. Zbog količine emocionalnog naboja u njima, ove pjesme su još od 19. stoljeća nazvane *ženskim* (Vuk Stefanović Karadžić). Zanimljivost čini jedna neobična uspavanka u kojoj su sadržani motivi Ehli-bejta ili sjećanja na

¹⁰ Više o lirskom distihu u Efendić (2015a).

¹¹ Sedam navedenih distihona nalaze se na jednom arhivskom listiću i zabilježeni su od Hatidže Mehmedović u julu 2011, FAZM G-LXVIII, 16452.

¹² FAZM G-XLVIII, 16448. Dva navedena bećarca zabilježena su od Hanife Mehmedović u proljeće 2011. u Ilijašu.

Poslanikovu porodicu (Hazreti Fatimu i Aliju). Evo jednog uvjerljivog primjera uspavanke koju sam zabilježila od Aiše Omerović:

Nit' na dlanu dlaka, nit' u ptice mlijeka / Nit' na mome Esi uroka -/ Prosuli se po svijetu, k'o pčelica po cvijetu / Hazreti Alija bašču sadio;/ Što god sadio, sve mu se om-ladilo./ Hazreti Fatima bilje brala;/ Što god ubrla, sve joj lijek i faida bilo/ I mom Esi od mene lijek i faida bilo!/ Ost'o prošćen k'o od majke roden! / Sad mi spavaj sine.¹³

Pokatkad se, u intimi doma ili djevojačkih posijela, znala čuti šaljiva pjesma koje je mogla tek posredno doći do određenog momka kao adresata lirske komunikacije. Pjesmama su djevojke popunjavale tišinu odsustva, a često i provodile vrijeme slatunjavog iščekivanja susreta sa dragim bićem:

Sinoć čula kraj vode bunara,/ Da mi dragi otiš'o kod ljekara./ "Što si, dragi, obolio tako?/ Nit' si or'o, nit' povrće kop'o,/ Već si, dragi, od ljubavi prop'o!"

U skupini pjesma sa ljubavnom tematikom, osim spomenutih, mogu se naći pjesme koje su prema zatečenim toponimima, geografski vezane za specifičan prostor života na istoku i sjeveru Bosne. U njima se ponajčešće javljaju rijeka Drina, ali i Sava:

Drino, vodo, zastavi valove,/ Da pokupim kosti draganove!¹⁴

U ovom kratkom distihonu krije se jedna bolna činjenica, koja govori o nekim prijašnjim stradanjima, smaknućima koja su se dešavala uz i oko rijeke Drine, koja je u ovom dijelu Bosne i Hercegovine prirodna granica sa Srbijom, kao i transgeneracijskoj traumi koja se prenosila i pamtila prije pjesmom nego izravnom komunikacijom.

U pjesmi od dvanaest stihova, a koja započinje desetercima *Mladog Muju potopila Sava*, javlja se motiv snažne i značajne rijeka kao prirodne sile pred kojom valja ustuknuti.

Mladog Muju potopila Sava,/ Nosila ga dalje, do špitalja./ Gledalo ga devet djevojaka:/ "Mili Bože, ja dobra junaka,/ Kome li j' ga othranila majka!?" / Progovara vila iz oblaka:/ "Odstupite devet djevojaka,/ Crnoj zemlji i zelenoj travi!" / Umrije Mujo jedini u majke./ Ne da mati Muju ukopati:/ Nit' u harem, nit' u crnu zemlju,/ Već pod prozor u zelenu travu!¹⁵

Pečalbarske pjesme u ovome kraju također imaju svoj društveni kontekst – odlazak muškaraca daleko od zavičaja u potrazi za boljim životom i izrazit žal za njima. Sudbine današnjih migranata, koji traže sreću u bogatom zapadnom svijetu, podsjećaju na traumatičnu prošlost Srebreničana.

¹³ FAZM G-LXVIII, 16479. Kazivala Aiša Omerović u Potočarima.

¹⁴ FAZM G-LXVIII, 16454. Zabilježeno od Hatidže Mehmedović u julu 2011.

¹⁵ FAZM G-LXVIII, 16464. Od Hatidže Mehmedović. Špitalj je narodni naziv za bolnicu.

*Ameriko, jezerom se zvala,/ Što si naše jabuke obrala!?! Obrala nam zrele i zelene,/ Ostale nam cure, a i žene!*¹⁶

U ovim pjesmama poentirana je surovost samačkog života, kao i ženska perspektiva nemilog razdvajanja i neizvjesnog čekanja:

*Ja ostadoh sama, u četiri zida,/ Nikad mi se tama s očiju ne skida!/ Godine će proći, ti 'š se kući vrati,/ A ja ne znam da l' ću živa dočekati!*¹⁷

Nevolje razdvajanja pratile su ove nesretne žene skoro čitav život. U takvim trenucima nastajale su pjesme, ali i suze. Ipak, najveća trauma, trajni gubitak najmilijih, obilježila je njihove živote i sudbine u cijelosti i, čini se, da je najčešći odgovor na traumu genocida i progona bio povratak Bogu i vjerskim obredima. Ako je u prijašnjem vjerskom životu postojala u naznakama praksa tevhide, ona se poslije rata samo potvrdila i intenzivirala. Mahrame koje su ove žene, poglavito one starije, nosile uglavnom na tradicionalan način, ukoliko i jesu, postale su, u najvećem broju slučajeva, sastavni dio odjeće u mjeri u kojoj to vjerska skrušenost i skromnost propisuje. Fokus svog komunalnog i duhovnog života ove su žene stavile na samoorganiziranje s ciljem traženja svojih nestalih i ispunjenjem zahtjeva za pravdom, a u tome su ih pratila i bodrila njihova djeca, maloljetnici bez očeva i starijih muških članova porodice. Maloljetnike je trebalo podići i odškoloovati. Bili su to pregolemi zadaci za njihov nezavidan položaj. Ipak, u mnogim zacrtanim ciljevima uspjele su, zahvaljujući prije svega beskompromisnoj borbi za istinu i pravdu. Danas sva pobrojana udruženja koja okupljaju prognane Srebreničanke uživaju ugled i respekt u društvu u Bosni i Hercegovini, ali i izvan Bosne.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Folklorističke odlike usmene književnosti srebreničkog područja, s izuzetkom Žepe, u predratnom razdoblju bile su zabilježene samo u naznakama pojedinačnih istraživača. Međutim, kao simbol masovne ljudske patnje i enormnih društvenih pomjeranja u novijoj prošlosti, Srebrenica je postala predmetom brojnih istraživačkih radova. Kada su u pitanju antropološki radovi o fenomenu Srebrenice, autori koji su se na međunarodnoj razini istakli u istraživanju post-genocidne Srebrenice, sem Hariza Halilovića, jesu Sarah Wagner i Lara Nettelfield (2012), David J. Simon (2021), Ann Petrila (2020), Marketa Slavkova (2019) i brojni drugi. Kao kustos Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, bila sam član tima stručnjaka Etnološkog odjeljenja koji su posmatrali promjene u načinu života srebreničkih prognanika koji

¹⁶ FAZM G-LXVIII, 16462. Zabilježeno od Hatidže Mehmedović u julu 2011.

¹⁷ FAZM G-LXVIII, 16463. Zabilježeno od Hatidže Mehmedović u julu 2011

su nastanili prigradska sarajevska naselja. Moj doprinos obavljanju tog zadatka stekao se u četrdesetak zabilježanih usmenih lirsko-narativnih i lirskih pjesama koje govore o narodnom životu, običajima, socijalnim izazovima i duhovnim traganjima ljudi sa područja općine Srebrenica. Budući da i sama pripadam toj populaciji, imala sam dvostruku odgovornost – da učestvujem u zadatku i da mu savjesno odgovorim.

Moji prvi uvidi ukazivali su na opće osjećanje odbačenosti, izolacije i poniženosti među pripadnicima prognaničke populacije. Moje kazivačice bile su sredovječne žene koje su izgubile muške članove svojih porodica u srebreničkom genocidu. Ženska udruženja i načini njihova samoorganiziranja načinili su značajan napredak u otkrivanju istine o sudbini nestalih, ali u ženskim životima ostala je jedna golema i nerazjašnjena praznina koja prodire u sve pore života i manifestira se u različitim oblicima svakodnevnice, ali i usmenoknjiževne komunikacije. Uzrok te praznine je trajni gubitak koji one nose na plećima. Lirsko-narativne pjesme koje sam u najvećem broju zabilježila od Hatidže Mehmedović, nekadašnje predsjednice udruženja “Srebreničke majke”, samo je dio predratnog repertoara usmenih pjesnika, kazivača i kazivačica, koji su bili nositelji nematerijalnog kulturnog nasljeđa u ovoj regiji. Po svojoj formi, pjesme ukazuju na miješanje poetika iz različitih razdoblja i različitih žanrova, kao i na skoriji postanak, premda, neke od njih donose teme i motive koji se vezuju za daleku prošlost u kojoj su u folklornoj imaginaciji junaci, poput Alije Đerzeleza slavodobitno poražavali neprijatelja, postavljali moralne vrijednosti i donosili slavu i zaštitu golorukom narodu. Dvije i po decenije nakon posljednjeg rata ove teme ponovo izranjaju iz sjećanja živih baštinika ovog nasljeđa, no ovaj put s iscjeliteljskom funkcijom. Moralne pobjede, koje su izvojevale “Srebreničke majke”, dio su šireg društvenog procesa uspostavljanja mirnog života, ali majke ne mogu izbrisati patnju i bol zbog trajnog gubitka najmilijih. Čežnja za izgubljenim i nepovratnim životima, između ostaloga, duhovnom snagom izvire iz pjesama, priča i nesvjesnih zazivanja daleke prošlosti, kada su u kolektivnoj imaginaciji veliki heroji, sposobni da zaštite nejake i povedu ljude, utjelovljavali ideale junaštva, plemenitosti i pravednosti.

IZVORI I KAZIVAČI

1. Kazivačice: Hatidža Mehmedović, Hanifa Mehmedović, Adila Pilav, Šuhreta Malić, Aiša Omerović, Munira Ademović, Hajra Muratović, Fatima Zahirović
2. www.sense-agency.com/.../potvrdjena-presuda-za-genocid-u-srebrenici
3. Folklorni arhiv Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine (FAZM)

LITERATURA

1. Buturović, Đenana (1964), "Epska narodna tradicija", *Glasnik Zemaljskog Muzeja – Etnologija*, sv. XIX, 169-194.
2. Buturović, Đenana (1975), "Gerz Iljas – Đerzelez prema historijskim izvorima XV, XVI i XVII vijeka", *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, knj. XLI, sv. 3-4. 172-186.
3. Efendić, Nirha (2018), "Najrecentniji pogled na historijskog GürsIlyasa – trovarijantsko promicanje pjesme o bolovanju Đerzelez Alije", *Sarajevski filološki susreti*, knj. II, 257-279.
4. Efendić, Nirha (2015), "Rukovijet lirskih usmenih pjesama iz pamćenja srebreničkih povratnica", u: *Žene nositeljice narodne muzičke prakse u Bosni i Hercegovini*, Muzička akademija UNSA i ICTM Nacionalni komitet Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 176-185.
5. Efendić, Nirha (2015a), *Bošnjačka usmena lirika – kulturnohistorijski okviri geneze i poetička obilježja*, Zemaljski muzej BiH i Slavistički komitet u Sarajevu, Sarajevo
6. Halilovich, Hariz (2014), "Reclaiming erased lives: Archives, records and memories in post-war Bosnia and the Bosnian diaspora", *Archival Science. International Journal on Recorded Information*, 14, 231-247.
7. Imamović, Mustafa (1997), *Historija Bošnjaka*, Preporod, Sarajevo
8. Krnjević, Hatidža (1972), "Đerzelez Alija – između epskog trijumfa i ljudskog poraza", *Izraz*, XVI, 6, 541-557.
9. Lord, Albert B. (1990), *Pevač Priča (1) Teorija*, Idea, Beograd
10. Nettelfield, Lara, Sarah Wagner (2012), *Srebrenica in the Aftermath of Genocide*, Cambridge University Press.
11. Petrilă, Ann, Hasan Hasanovic (2020), *Voices from Srebrenica: Survivor Narrative of the Bosnian Genocide*, McFarland Company, North Carolina, USA
12. Slavková, Markéta (2019), "Four Seasons in the Silver Vally: Srebrenica Trough the Lens of Locals and an Anthropologist", *Etnické komunity, Neviditelní, Přehlížení, Zapomenutí*, Univerzita Karlova, Fakulta humanitních studií, Praha, 379-399.
13. Simon, David J. (2021), "Has the World Learned from its Failures at Srebrenica?", *Bosnian Genocide Denial and Triumphalism: Origins, Impact and Prevention*, Turčalo, Sead, Hikmet Karčić (Eds.), University of Sarajevo, Faculty of Political science Sarajevo, 52-60.
14. Stefanović – Karadžić, Vuk (1824), "Predgovor", u: *Srpske narodne pjesme I*, Štamparija Jermenskoga Manastira, Beč, 5-62.

PRILOG:

1.

Gorom jezde kićeni svatovi
Kud idete kićeni svatovi!?
Kud idete, kud konje morite -
Umrla je prošena djevojka,
Na umrlu bratu govorila:
“Mili brate, dočekaj mi svate,
Svatom svatu po boščaluk dajte,
Mojem dragom devet boščaluka
I desetu vezenu košulju,
Uz košulju vedro ogledalo,
Nek se gleda, nek me ne pogleda!”¹⁸

2.

Gledali se Safet i Safija,
Gledali se devet godin dana
I desete do po' Ramazana.
Kad to čula od Safije majka -
“Hej, Safija, kćeri najmilija,
Znaj da ti je Safet famelija!”
“Znaj, Safete, uzet se nećemo!”
Cijele noći ljubiše se mladi,
Dok su prvi pijetli zapjevali.
A kad prvi pijetli zapjevaše,
Još se jednom mladi poljubiše.
Safet svoje zlato zagrlio,
Desnom rukom pištolj izvadio,
Pokraj drage i sebe ubio.
Puče pištoljk' o u gori puška,
Safij' na se majka probudila,
Pa u sebi stara pomislila,

Da se njena Safija udaje.
Brzo stara vrata otvorila,
Prvi korak u krv ugazila.
Ljubav pusta ne prima za šalu,
Dva prstena našli na hastalu.
Njihovi su prstenovi bili,
Kojim su se mladi zaručili,
I pismo su mladi napisali,
Zbog ljubavi da su se ubili,
I u pismu pisalo je 'vako:
“Roditelji, sad po cijenu svaku,
U jednu nas ukopajte raku,
Kako će nam zemlja lakša biti,
Kako ćemo skupa boraviti.”
Roditelji tad su dobri bili,
U jednu ih raku ukopali,
I na grobu jasno napisali,
Zbog ljubavi da su se strijeljali.
Pokraj puta izvirala voda,
Pa je lahko cvijeće zaljevati
I njih dvoje mlade spominjati!¹⁹

3.

Gledala se dva cvijeta,
Od dvadeset i dva ljeta.
Kad su oni bili mali,
Jedno drugom ljubav dali.
Kad to čuo otac, mati,
Pa karaju sina Salku:
“A moj Salko, živ ne bio,
Ak' odande dovodio.
Nije cura dobra soja,
Nit' prilika, Salko, tvoja!”
A to Salki žao bješe,
Pa on ode u sobicu,

¹⁸ FAZM G-LXVIII, 16461. Zabilježeno od Hatidže Mehmedović u julu 2011.

¹⁹ FAZM G-LXVIII, 16465. Zabilježeno od Hatidže Mehmedović u julu 2011.

Da se sprema i oprema.
Uze pušku u desnicu,
A u lijevu kabanicu.
Na prst mali prsten stavi,
Ode curi da se javi.
Kad je bio preko gore,
Ide Salko dobre volje.
Kad je bio preko luga,
Savi mu se srcu tuga.
Iz cvijeta mu cura viče:
“Gdje si, Salko, nevjerniče!”
Evo mene, zlato moje,
Zavadiše i nas dvoje.”
“A moj Salko, kad je tako,
Naša ljubav naopako,
Uzmi pušku pa me ubij,
Ne daj drugom da me ljubi!”
Puče puška gromovito,
Pade cura žalovito.
Ali Salko dade žrtvu,
Pa poljubi curu mrtvu!
A revolver vatru dade,
Majkin Salko mrtav pade!
Otac plače, majka cvili,
“Otvori se grobe mili!”
“Neka, mati, ti si znala,
Pa si mene ukopala.
Vojela si mene dati,
Neg’ Fatimu snahom zvati!”²⁰

4.
Ašikuju Mujo i Hanija,
Ašikuju tri godine dana,
Umrije Mujo, ostade Hanija,
Nazva joj se Mehmed mušterija.

Mehmed prosi Haniju djevojku.
Isprosiše, pa je povedoše,
Kraj Mujina dvora naidoše.
Procvilila Hanija djevojka.
Upita je Mehmed momče mlado:
“Zašto palčeš, Hanija djevojka,
Je l’ ti žao oca i matere,
Il’ ti žališ Muju u mezaru?”
“Ja ne žalim oca i matere,
Već ja žalim Muje u mezaru.”
Naljuti se Mehmed momče mlado,
Mahnu sabljom, odsiječe joj glavu.
Mrtva glava, jezik progovara:
“Hvala tebi, Mehmed momče mlado,
Kad si mene s glavom rastavio,
A sa mojim Mujom sastavio!”²¹

5.
Pod Budimom ovce plandovale,
Plandujuću Budim potkopale.
Otila se stijena sa Budima
I ubila ovcu bijela runa,
I ubila bega Isaj-bega,
Osta mlada Isajbegovica,
Sa svojijeh devet sjerotica.
Sve sjerote po hizmetu dala,
Sina Smaju na Medresu dala,
Kćerku Fatu u kafez zatvara.
Svi joj bezi redom dolaziše,
Najposljednji beže derviš beže
I pita je ne bi l’ se udala:
“Ja sam mlada, ja bih se udala,
Al’ ne mogu od svog sina Smaje.
Ko bi moga Smaju pogubio,
On bi mene mladu poljubio.”

²⁰ FAZM G-LXVIII, 16466. Zabilježeno od Hatidže Mehmedović u julu 2011.

²¹ FAZM G-LXVIII, 16467. Zabilježeno od Hatidže Mehmedović u julu 2011.

Razbolje s Isajbegovica,
Poručuju u medresu Smaji.
Dolazi joj sirotica Smajo:
“Možeš, majko, janje sa pekare?”
“Ne mogu ti janje sa pekare,
Da je meni vode iza gore,
Čini mi se da bih ozdravila.”
Uze Smajo staklene ibrike.
Pa on ode za goru na vodu.
Puče puška, ne pogodi Smaju
Već pogodi u zeleni bunar.
Puče druga u zelenu jelu,
Pa pogodi bega Derviš-bega.

Nasu Smajo vode iza gore,
Pa dolazi svojoj miloj majci:
“Evo, majko, vode iza gore,
Al’ popićeš oči draganove.”
“Što si, Smajo ubio junaka,
Više takvog ne othrani majka!?”
Uze Smajo sablju iz korica,
Mahnu sablju, odsiječe joj glavu!
Mrtva glava, jezik progovara:
“Teško onom svakome junaku,
Koji hrani udovicu majku!”²²

²² FAZM G-LXVIII, 16468. Zabilježeno od Hatidže Mehmedović u julu 2011.

FRAGMENTS OF INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE OF SREBRENICA REFUGEES AND ITS' RETURNEES

Summary:

During ethnographic research into newly established suburbs around Sarajevo, which are mainly inhabited by Srebrenica's population who survived the persecution and genocide of 1995, I had the task of recording certain lifestyle changes of these refugees. This paper analyses the oral literary lyrical heritage of the Srebrenica region, ie. oral songs which were remembered mostly by women. Since I was myself one of those populations I relied on my personal experience that expanded my insight into more detailed knowledge, as well as the various circumstances that shaped the way of life of my respondents. On the other hand, the research aimed, among other things, to examine the role of Srebrenica women in the memory of the intangible cultural heritage of their region in recent times. First, I considered women's self-organizing as a response to the genocide and the consequent absence of male family members and community leaders. Then I draw upon my research to consider the impact of these activities on collective attitudes toward the memory of the Srebrenicas' former spiritual life examining the presence of traditional and oral patterns in everyday life. The paper relies on interpretative and analytical methods of the science of literature.

Keywords: Srebrenica; Tradition; Memory; Intangible Cultural Heritage; Oral song

Adresa autorice
Authors' address

Nirha Efendić
Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine
efendicnirha@yahoo.com

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.2.136

UDK 821.163.4(497.6).09-93

Primljeno: 10. 03. 2022.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Edina Murtić

IGRA REALNOG I FANTASTIČNOG U KNJIŽEVNOSTI ZA DJECU I OMLADINU LJUBICE OSTOJIĆ

Igra je u brojnim filozofskim, književno-teorijskim, umjetničkim tekstovima prepoznata kao sastavni dio života i jedno od suštinskih određenja čovjeka. U radu se igra promatra kao temeljni princip kojim su prožeti svi nivoi tekstova u odabranim primjerima književnosti za djecu i omladinu Ljubice Ostojić. Pokazat ćemo kako Ljubica Ostojić igru i umjetničku kreaciju uzima kao tematsko-idejnu osnovu svojih djela, s fokusom na strukturalne, semantičke i jezičke aspekte njena prisustva u tekstu. Analizirana djela Ljubice Ostojić su vrijedan primjer ostvarenog suodnosa realnosti djeteta i svijeta sa elementima fantastičnog diskursa. U paralelnom egzistiranju realnog i fantastičnog, dekonstruirajući tradicionalni koncept književnosti za djecu, autorica ispisuje različite vrste tekstova za djecu i omladinu, kojima je zajednička prividna disharmoničnost i kompleksnost strukture.

Ključne riječi: igra; bajka; fantastična priča; ludistički roman

UVOD

*Sad jedan anđeo
Od onih u koje je vjerovala
Drži sklopljene ruke
Među cvijećem
Šuteći moli
Da se ne bi rasplakale
Ni ona ni ja
(Bisera Alikadić)*

O Ljubici Ostojić (1945-2021), poetesi, autorici dramskih tekstova, književnosti za djecu i omladinu, eseja, kritičkih tekstova, dramaturginji, jednoj od najznačajnijih bosanskohercegovačkih književnica, koja je na svoj način obilježila jednu književnu epohu, možemo govoriti iz brojnih i raznovrsnih uglova. Za našu temu je zanimljivo kako se svi ti književni, dramski, pedagoški i artistički svjetovi u najširem smislu reflektiraju i stapaju u književnosti za djecu i omladinu. O tome nam govori bibliografija u kojoj je navedeno: četiri knjige poezije, šest prozних naslova, novele, zbirke priča i romani, te četiri dramska teksta za mlade.¹ Ljubica Ostojić se u književnosti za odrasle javila prvi put zbirkom pjesama *Vrijeme za ukrase* (1968), a u književnosti za djecu ritmiziranom prozom *Tu stanuje Danijelova priča* (1974).² U tekstove kojima se bavi ovaj rad, Ljubica Ostojić unosi autobiografsko i na taj način narativom transponira dio sopstvene realnosti, uvodi u tekstove likove iz njene najuže obitelji i konstruira svjetove djetinjstva i mladih na podlozi vlastitih iskustava.³ Primjeri u kojima autori kroz tekstove žele komunicirati i posredovati sa zbiljskom, bliskom i najdražom djecom su poznati u literaturi za djecu i omladinu. Spomenut ćemo Lewisa Carrolla⁴

¹ Prema Ostojić (2015: 159-160).

² Za prvu knjigu o Danijelu, *Tu stanuje Danijelova priča*, Ljubica Ostojić je 1974. godine nagrađena godišnjom nagradom izdavačke kuće „Svjetlost“.

³ Nakon prve knjige o Danijelu, Ljubica Ostojić nastavlja sa knjigama o dječaku Danijelu, što je u stvarnosti ime njenog sina, a potom rođenjem unuke Ariel produžava se ovaj književni niz na sličan način. Autorica nimalo ne skriva identitet osoba koje uključuje u tekst, već nedvojbeno pokazuje da je sve napisano autobiografska fikcija o odrastanju njoj najbližih članova porodice. Tako se u tekstu u kojem dominira lik Ariel, *Princeza Ariel i Yo*, autorica prisjeti i vlastitog djetinjstva i likova djeda i bake smještajući ta sjećanja u dio dionice teksta kojima se realnost nadograđuje fantastičnim događajima. (Ostojić 2010: 46-47)

⁴ Poznato je da je Lewis Carroll *Alicu u Zemlji čudesa* napisao na poticaj jedne djevojčice, i tada je sam klasificirao kao bajku. Alice Liddell je bila inspiracija za bajkovito-fantastičnu priču o Alici u Zemlji čudesa. Ona je u stvarnom životu bila kćerka njegovog kolege i dekana Oxforda, gdje je Carroll predavao matematiku punih 26 godina (vidjeti u Visinko 2001).

i Ivanu Brlić-Mažuranić⁵ koji se na ovaj način obraćaju prvenstveno poznatoj im odnosno svojoj djeci. Kako su oba navedena autora književni klasici, krug recipijenata proširio se mnogo dalje, na brojne naraštaje djece i odraslih.

Ali nije to jedina poveznica sa spomenutim autorima, kao što ćemo pokazati u narednim poglavljima. Ovaj rad uključuje odabrani izbor proze za najmlađe čitatelje: *Tu stanuje Danijelova priča* (1974), *Zašto dubiš na glavi Danijele* (1983), *Dječak sa ključem oko vrata* (1986), *Spasiti Yoa, žurno* (2005), *Princeza Ariel i Yo* (2010) i *Najdalja zvijezda do koje se voli* (2015). U navedenim djelima evidentno je prisutna ideja o igri kao ontološkoj odrednici ljudskoga bića i ona kao takva dominira nad svim elementima u tekstu. Nakon prvog *ludističkog romana* o Danijelu (Ostojić 1982) uslijediće nastavak sa romanima upućenim Ariel i novoj generaciji. Oba tematska kruga (Danijel i Ariel) slijede istu književno-umjetničku ideju prema kojoj je igra vrhovni princip kreacije i slobode. A to je ujedno i temeljni poetički princip ove autorice: hronotop djetinjstva u ovim je djelima drugačiji od tradicionalnih i uobičajenih predodžbi koje su u bosanskohercegovačkoj literaturi prethodile ludističkim romanima Ljubice Ostojić.

IGRA, KULTURA I KNJIŽEVNOST

O ontološkom ludizmu možemo govoriti iz aspekta različitih filozofskih, umjetničkih, kulturoloških i drugih koncepata u kojima se igra povezuje sa suštinom ljudske prirode. Kako se smisao igre može tumačiti u vezi sa pojmom kulture uočili su Huizinga, Caillois i Bahtin, koji pojašnjavaju značaj igre za pojedinca, ali i šire u djahronijskom proučavanju civilizacije, kulture i književnosti. Temeljna knjiga objavljena 1937. godine na koju se nadovezuju brojna druga tumačenja i poimanja igre jeste *Homoludens. O podrijetlu kulture u igri* Johana Huizinge.

„Igra je starija od kulture; jer, koliko god pojam kulture bio nedovoljno omeđen, on u svakom slučaju pretpostavlja ljudsko društvo, a životinje nisu čekale ljude da ih tek ovi nauče igranju. Može se sasvim sigurno reći da civilizacija općem pojmu igre nije pridodala ni jednu bitnu značajku. Životinje se igraju isto tako kao i ljudi. I sva glavna obilježja igre ostvaruju se već u

⁵ O nakani Ivane Brlić-Mažuranić svjedoči Dubravka Zima u monografiji o „hrvatskom Andersenu“ pozivajući se na *Autobiografiju* IBM. „Slično kao i svoju ranu dječju poeziju, i prozu što ju je objavila u prve dvije knjige Ivana Brlić-Mažuranić bila je prvenstveno namijenila vlastitoj djeci. U *Autobiografiji* je taj svoj poticaj vrlo spretno definirala: „Moja djeca žele čitati - koja radost za mene da i na tom polju budem njihovim provodičem, da im otvorim vrata k onom bajnom šarolikom svijetu u koji svako dijete stupa prvim čitanjem - da njihove bistre i ljubopitne očiće svrnem na one strane života koje želim da najprije uoče i da ih nikad s vida ne izgube.“ (2001: 44)

igri životinja. Valja samo promatrati mlade pse za vrijeme igre, pa da se sva ta obilježja prepoznaju u njihovu vedru hrvanju. Oni jedan drugog vabe nekim gotovo ceremonijalnim držanjem i kretnjama. Drže se pravila da svome bratu ne valja progristi uho. Pretvaraju se kao da su užasno ljuti. I što je najvažnije: u svemu tome oni očito nalaze mnogo zadovoljstva i rasonode.“ (Huizinga 1970: 9)

Polazeći od različitih određenja karakterističnih za ljudsku vrstu: *homo sapiens*, *homo faber*, Huizinga smatra da ovom nizu treba dodati još jedan bitan pojam – *homo ludens*, čovjek koji se igra. Njegova temeljna tumačenja počivaju na uvjerenju „da je ljudska kultura izrasla i razvila se iz igre – i kao igra“ (1970 : 6). Prema ovim pronicljivim zapažanjima igra nadilazi potrebu za zabavom, ona je suštinska sastavnica kulture i neizostavni dio brojnih „iskonskih djelatnosti zajedničkog življenja“. Jedan od temeljnih uvida ovog povjesničara umjetnosti, relevantnih za našu temu, jeste da je igra u našoj svijesti povezana sa nestvarnim. Mi igru vidimo prije svega kao slobodan čin, koji je suprotstavljen realnosti. Kod mladunčadi životinja, kao i kod djece, igra je neizostavni dio odrastanja, ona je instinktivna, u funkciji je razvijanja sposobnosti od tjelesnih do kognitivnih, potrebnih svakom živom biću. Pošto je bit igre povezana sa nestvarnim, ona se time logično približava sferi duhovnosti. „Igram spoznajemo duh, htjeli mi to ili ne htjeli“ (Huizinga 1970 :12). Igra je ontološki određena, kroz igru mi nesvjesno nastavljamo vezu sa duhovnim korijenima ljudskoga roda, ali i održavamo potrebni kontinuitet biološkog i kulturnog identiteta.

Dvadesetak godina nakon Huizinge, Roger Caillois u eseju *Igre i ljudi* postavlja tezu na tragu ranijih Huizinginih spoznaja, ali sa izvjesnim iskorakom, po kojoj su igre ne samo jedna od osnova društvenog života, već i slika jedne kulture. „Pomoću igre čovek sebi stvara mogućnost da razbije monotoniju, pobedi ograničenost, zaslepljenost i brutalnost prirode. On se uči da uspostavlja red, da stvara raspored, ustanovljava pravičnost“ (Caillois 1979: 85). U Bahtinovoju opsežnoj studiji iz 1965. godine igra je suštinski povezana sa narodnom – uličnom stranom praznika, ali ona obuhvata i ono što je cjeloživotna baština dječije igre.

„Igra je, istovremeno, izvodila van granica obične životne kolotečine, oslobađala je od zakona i pravila života, na mesto životne uslovnosti stavljala je drugu, zgusnutiju, veselu i laku uslovnost. Ovo ne važi samo za kartanje, kockanje i šah, već i za druge igre, pa i za sportske (kuglanje, loptanje) i za dečje igre. Među ovim igrama još nisu postojale oštre granice, one su donije povučene. (...)

O ovoj osobenosti poimanja igre u Rableovo vreme valja strogo voditi računa. Igra još nije

postala naprosto životna pojava, često čak negativnog reda. Ona je još čuvala svoj smisao pogleda na svet. Treba istaći da je Rable, kao i svi humanisti njegovog doba, dobro znao antička gledanja na igru, koja su igru uzdizala iznad proste životne dokolice.“ (Bahtin 1978: 252)

Igra, u značenju ontološke kategorije, kako nam također sugerira svojim knjigama za djecu i omladinu Ljubice Ostojić, sastavni je dio života i djece i odraslih. Ona postoji oduvijek, samo se mijenja u skladu sa različitim vremenima i društvima. Svakodnevnica i njena rutina najbolje se savladavaju neuobičajenim razbijanjem monotonog, očekivanog, dosadnog života, kojem se djeca odupiru više nego odrasli. U djelima Ljubice Ostojić namijenjenim djeci i omladini realnost autofikcionalnog diskura prepliće se sa elementima fantastičnog. Svijest o potenciji i smislu igre temeljna je ideja koju autorica usmjerava prema čitatelju. Proces igre je prirodan djetetu, ali Ljubica Ostojić, kao poznavateljica teatra i dramskih zakonitosti, igra se i "ozbiljnim" dramskim elementima. Tako se u njenim romanima prepoznaje dramska struktura, dramski likovi, dijalog... Zapravo, većina romana za djecu Ljubice Ostojić jesu reprezentanti *ludističkog tipa roman* – romana koji se igra.

Tu stanuje Danijelova priča

Prva knjiga za djecu Ljubice Ostojić *Tu stanuje Danijelova priča* (1974) zaista je bila avangardna za početak sedamdesetih godina XX vijeka. Muris Idrizović je među prvima ovu „knjižicu pjesničke proze“ i samu autoricu ocijenio kao „antitradicionalnu i eksperimentalnu“ (1976: 209). Ljubica Ostojić u bosanskohercegovačku književnost za djecu uvodi drugačiji, moderni, koncept ove literature. Modernost se pri tome ogleda najviše u načinu na koji se promatra svijet djetinjstva i pozicija djeteta u njemu. Pojam „priča“ već u samom naslovu naglašava osnovnu tezu o ontološkom statusu priče, koja postoji i prije rođenja djeteta. U konkretnom slučaju priča je dio alegorijski dizajniranog književnog razgovora u svijetu koji je autorica skrojila po mjeri djeteta. Priča se na početku pojavljuje kao "lik" koji pozvoni na vrata i predstavi se. A riječ je zapravo o Danijelovom dolasku na svijet, koji se nagovještava ovim alegorijsko-simboličkim postupkom. Autorica dramaturški uvodi u stihovanu priču glavne likove, kao što se radi na početku svake prave drame. Kako imamo likove i radnju, možemo zaključiti da se od čitatelja, u procesu čitanja, očekuje da zamisli predstavu, koja će se tokom kreativnog čitanja odigravati pred njim. Postupak je ipak više prilagođen poetsko-proznom žanru, pa se umjesto uobičajenog navođenja likova, njihovog izgleda i opisa scenografije, u tekstu izdvajaju likovi tek napisanim velikim

slovima: DANIJEL, PRIČA, ONAJ KOJI PITA, DJECA. Sva ostala objašnjenja navedena su malim slovima, poput didaskalija u dramskom tekstu. Priča i Danijel se pojavljuju paralelno na samom početku, oni se tako izjednačavaju na razini likova. Taj paralelizam je važan, jer se njime aludira na podudarnost egzistencije priče i Danijelova života, konkretno, perioda u odrastanju djeteta. Svakom od najvažnijih događaja iz doba najranijeg odrastanja, od dolaska na svijet do prvih koraka, pripada po jedno poglavlje. Za priču se kaže da je ona „bila i prije“. Danijel je stigao u život, a sa njim i priča koja će ga pratiti do kraja teksta/života. S druge strane, priča egzistira i kao dramski lik, personificirana priča govori, misli i primjećuje.⁶

„SVE JE GLEDALA, SVE JE SLUŠALA, ČUTALA JE. A IZGLEDALA JE KAKO JE HTJELA, kao i sve druge priče.

Misliš da se one samo izvode na televiziji, tek tako, ili samo čuče po knjigama.

E vidiš, u priči se može svašta, zapitkivati, vrpolti otići i sve

I sreći je možeš svugdje a da i ne znaš.“ (Ostojić 1990: 206)

Sve započinje tako što se priča uvodi kao subjekt koji doslovno pozvoni na vrata. Danijel je tada u najmlađoj dobi, i on u tom trenutku, kao i većinu vremena na početku priče provodi spavajući. Pratimo unutrašnji Danijelov svijet, dok kao sasvim mali još ne može govoriti, ali zato pojave i predmeti govore umjesto njega. Svijet duhovnog i unutrašnjeg egzistira paralelno u svojoj složenosti sa objektivnim okruženjem svijeta i pojava u njemu.

Ideju o umjetničkoj kreaciji kojom se zaigrano izražava sama bit ljudskoga prepoznamo kao jednu od poetičkih odrednica i u narednim poglavljima koja su naslovljena tako da naglase sve događaje i promjene: DOBAR DAN; KAD JE DANIJEL SNIVAO DANONOĆNO; KAD JE DANIJEL USTAO MALEN, MALEN JEDVA DO KOLJENA; KAD JE DANIJEL ZNAO DA KAŽE RIJEČI; KAD SE SVE BAŠ SVE ODJEDNOM NAŠLO U IGRI. Odrastanje u gradu tema je cijelog ciklusa o Danijelu. Svojom sveprisutnošću priča obuhvata simbole urbanog djetinjstva: porodilište, obdanište, stan, automobile i sve što čini svijet u kojem se našao Danijel. „Priča se useljava u njegov svijet, pričom on želi da dokuči sebe i ono što ga okružava“ (Idrizović 1976: 206). Autorica se pri tom ne prestaje igrati. Dramaturški uređenim postupkom likovi posreduju Danijelov unutrašnji svijet, njegova osjećanja i način mišljenja o svijetu. Likovi postavljaju pitanja i kroz razgovor iznose istine o

⁶ Očito da ovdje na djelu imamo one postupke koje će književna teorija tek u narednim decenijama prepoznati i označiti terminima autoreferencijalnost i metatekstualnost u kontekstu poetike postmodernizma.

odrastanju i životu. Kroz formu dijaloga i jednu vrstu „unutrašnjeg monologa“ u stihovima otkrivaju se životne istine, pri čemu se neke gnomske rečenice daju komparirati sa *Malim Princ*om, ili nekim od ključnih tekstova književnosti za djecu.

„Hej, evo mene. Došao sam da te pitam...«

Dobro je, mi ne možemo bez tebe. Hajde pitaj.

»Zašto je to važno, to što Danijel hoda? Pih i to mi je neko hodanje, gega se, pada, pridržava se, čudna mi čuda. Ja umijem i da skačem i da trčim najbrže na svijetu. Zašto ti je ono važnije?«

Evo vidi, važno je, jer to su prvi koraci. To ti je kao kad se nešto pravi, pravi polako, nevjesto, pada se. I onda kad se hod napravi, on više nije važan. Onda je važno gdje, kada, zbog čega, kuda. I ide se, ide, umoriš se, odmoriš i ideš dalje.

»A zašto Danijel ne gleda kako ja hodam pa se odmah nauči? Zašto se toliko gnjavi?

Zato što svako ima svoj hod, koji mora sam da obavi.

I zato što to svako docnije zaboravi pa sad mora da se sjeti i da se nasmiješi. Eto.“ (1990: 226)

Prva knjiga Ljubice Ostojić otvorila je mogućnosti za drugačije poimanje pozicije djeteta i nagovijestila novu paradigmu u bosanskohercegovačkoj književnosti za djecu i omladinu. Snažnim zaokretom od tradicije i djela zasićenih moraliziranjem, Ljubica Ostojić oslobađa tekst od prisilnog didaktičizma, „što je neki put odvodi u čisti artizam“ (Prelević u Ostojić 1990: 198).

Zašto dubiš na glavi Danije

Već sam naziv knjige, *Zašto dubiš na glavi Danije* (1982), značenjski je neobičajan, jer se upitna rečenica ne završava upitnikom. Jezičkim „oneobičavanjem“ skreće se pažnja čitalaca na poziciju Danijela, ona je izokrenuta, kao što će to biti u cijelom toku priče/romana u kojem se autorica poigrava parodirajući uglavnom sve zadatosti koje uokviruju Danijelov svijet djetinjstva, a posebno one koje se odnose na školu i porodicu. Prvi odgovor koji Danijel daje majci na postavljeno pitanje („Danije, zašto dubiš na glavi?“) glasi:

„»Tako mi je lakše da čitam lektiru...« - odgovori Danijel vratima koja su dobroćudno pokazivala žirafu sa centimetrima, gdje se mjere visine i kao se raste. Danijel se vrati u položaj u kome se inače nalazi dobar dio čovječanstva, - stade na svoje noge što opet ne znači da je završio školu, odslužio vojsku i zaposlio se. Uzdahnu. Soba je opet bila obična. Mračna. Prava pravcata pustinja.“ (1982: 9).

Igra se, kako vidimo, ovdje fokusira na propitivanje samog značenja izgovorenog, kao što je frazema „stati na svoje noge“, čije je u uobičajenoj upotrebi značenje „postati samostalan, sposoban za život bez bilo kakve pomoći drugih“. Ovo bukvalno/fizičko izokretanje nastavlja se u romanu kako u jezičkom, tako i u strukturnom smislu. Brojni su primjeri jezičke igre, koja je dio cjelokupne autoričine postavke, sa težnjom da se svijet i njegove zadatosti propituju i spoznaju kroz igru. Parodira se, tako, narodna bajka i njeni likovi vitezova, princeze, konj, ali i stihovi narodne pjesme. „Čak je i kraljevska porodica tu bila i vino pila i još joj je jezik mokar (osim Viteza)“ (1982: 46). Na istome fonu su i aluzije na školu.

„»Ustani Danijele! Zakasnićeš! Znaš li ti koliko je sati?

Vrijeme leti. Itd.«

»Dobro samo bolje bi bilo da škola leti a ne vrijeme. Pa samo učiš da pilotiraš. A na veliki odmor iskačeš padobranom. Ih! « - razmišlja tako Danijel.“ (1982: 14-15)

Na tragu ludističkih jezičkih intencija u tekstu je tretiranje žargona ravnopravno sa standardnim jezikom, što nije uobičajeno u književnosti za djecu. K tome, knjiga *Zašto dubiš na glavi Danijele* sadrži petnaestak ilustracija⁷ poznatog karikaturiste Hasana Fazlića, zahvaljujući kojima se u proces čitanja uključuje i igra između doživljaja riječi i slike/ilustracije. Ilustracije su, naime, takve da ih je potrebno odgonetati i kontekstualizirati u svojevrsnom „igranju“ sa tekstom. Glavna radnja se pokreće zbog Danijelovog problema u školi. On obaveznu lektiru smatra dosadnom, pa svaki put kada se od njega traži da reproducira pročitano odluči da „prepravi i popravi“

⁷ Ilustracije u književnosti za djecu imaju izniman značaj, od slikovnica, koje su odavno knjige u čijem čitanju učestvuju i uživaju i odrasli čitatelji, do ilustriranih zbirki poezije i proze te romana. Neki autori u slikovnici vide dvostruko autorstvo, ili se smatra da se radi o „dva pripovjedača“ (Narančić Kovač 2015). Kada su u pitanju obimnije i složenije priče, gotovo da možemo prihvatiti isto stajalište, da se ovi tekstovi praćeni slikama realiziraju dvojako „dvama priopćajnim kanalima, vizualnim i verbalnim, odnosno slikovnim i jezičnim“ (Ibid. 20). Bilo da je riječ o grafičkom romanu za odrasle, ili o ilustriranom romanu za djecu, u svakom ovom slučaju ilustracija je sastavni dio cjelokupnog izričaja. Ilustracija se prihvata kao izvor, ponekad i dopuna informacija. Proces čitanja u ovakvim „pričama sa dva autora“ može se dovesti u vezu sa samim procesom odrastanja, a o čemu bi razvojna i kognitivna psihologija imala mnogo toga reći.

tekst. Želi da lektire budu zabavnije, i nakon razgovora sa majkom će odlučiti da on sam, uz pomoć i sugestije majke napiše roman. Sve navedeno opravdava konstataciju književne kritike da je, ispoljavajući ludističku sklonost u umjetničkoj transformaciji svijeta i pogleda na stvarnost, Ljubica Ostojić zapravo napisala prvi bosanskohercegovački ludistički roman.⁸

„Za dječake je dobro da nešto prave. Kulu od kamenja, mjuhure od sapunice, trista čuda od svega i svačega...

Pa ako baš navale i roman, nije ni to loše. Važno je da se čovjek zaigra.“ (1982: 23)

U Danijelovom romanu, po nekom prirodnom slijedu, „izvrnutost svijeta“ se transformira u fantastiku. Igra se nastavlja u preplitanju dvije priče: glavnu priču čini dječakova realnost, svijet porodice i škole, dok je fantastična povezana sa realnim svijetom zahvaljujući likovima koji se transponiraju iz/u fantastični svijet. U životu porodice sve je kao u običnim porodicama, a opet kraljevsko. Deda-kralj ima slugu – konja, a konj nije običan, pjeva, ide po novine, čita itd. Dječak iz škole Vlado u Danijellovoj fantastičnoj priči je PODLI VALDO, koji je uključen u otmicu princeze. Motiv otimanja djevojke/princeze je preuzet iz narodne bajke, a sve će se naravno riješiti gozбом na kraju, samo u nešto drugačijem tonu, sa epilogom. Kao što je sama realnost u vezi sa fantastičnim, tako su i ključni elementi narodne bajke dekonstruirani zahvaljujući svemoći njenog veličanstva – igre.

„Je l', vi ste očekivali da se ovdje završi: Kao: Ona i Vitez su na brzaka porasli, oženili se, izrodili buljuk slatke dječurlije koja umazana pekmezom jure po kući. I sad uzgajaju ruže?

Hm... E pa to ne može! Kakav bi, prije svega, to bio vitez? Da mu se to desi bilo bi jasno k'o dan da on nije pravi vitez, da se u romanu samo pretvarao, da se folirao i lagao da je to, pa i da je roman samo kao fol pravi. Zato se ne može završiti i kvit!

Pravi vitezovi idu iz avanture u avanturu.

(...)

U ovoj knjizi najvažnije je da sve može i sve važi.

Ćao! Vaš drug Danijel!!!“ (1982: 86)

Čitateljima se ostavljaju na kraju prazni listovi kako bi sami mogli dopisati i nastaviti pisati „neki drugi kraj“. Autorica ovim činom poziva potencijalne čitatelje da nastave igru sa tekstom – pisanjem, anticipirajući i na ovaj način književne pojave koje će potonja književna teorija prepoznati i označiti terminom *hipertekst*.

⁸ O ovom novom tipu romana u bosanskohercegovačkoj književnosti, „romanu koji se igra“ pisao je afirmativno Ibrahim Kajan (2008).

Dječak sa ključem oko vrata

Realnost života gradskog djeteta, kakvim ga vidi Ljubica Ostojić, predstavljena je u trećem romanu o dječaku Danijelu *Dječak sa ključem oko vrata* (1986). Iako se njegovo ime ne spominje u naslovu, niti kao ime glavnog lika, u samoj posveti i uvodnom obraćanju jasno je da je Danijel nerazdvojivo povezan i sa ovom knjigom⁹, ali ovaj put u jednom širem kontekstu i jezičkim maskiranjem zajedničkim imenicama: dječak i drug, jer u knjizi se trebaju prepoznati svi koji nose ključ oko vrata. Već u uvodu se kao osnovni motiv priče/romana navodi samoća, a ključ je istovremeno simbol za čarobno sredstvo (Propp 1982). Uz pomoć čarobnog sredstva dešava se oslobađanje Danijelovih unutrašnjih svjetova i prostora. Problem samoće rješava se transgresijom dijelova romana u fantastični diskurs sa elementima bajke.

„Zato smo ovaj, ja i ovaj pisac, napisali knjigu o svemu tome. I o čarobnom ključiću za dječije i ljudske samoće koje su vrlo, vrlo važne, kad se nauči da se u njima fino živi!!!“ (1986: 5)

Artističkom transformacijom realnosti u fantastični diskurs¹⁰, igrom sa realnim i irealnim, preobražava se i teško podnošljiva realnost. Svakodnevnicu koju dječak Danijel podnosi sam, bez braće i sestara, ali i drugova, ponekad je zamorna. U tom njegovom svijetu između škole i kuće dosada, usamljenost i otuđenost miješaju sa sa pubertetskim razmišljanjima i sazrijevanjem. Ova je tema inače zastupljena u žanru realističke književnosti za djecu. U hrvatskoj književnosti je aktuelizirao Nikola Pulić¹¹ u romanu *Ključić oko vrata* (1985). Ostojićeva oživljava fantastični svijet u kojem nerijetko posreduju san, mašta i igra.¹² U konkretnom slučaju preko lika Prin-

⁹ DANIJELU,
OD KOGA POČINJE SVE ŠTO JA
PIŠEM ZA DJECU I O DJECI
SA LJUBAVLJU. (1986: 5)

¹⁰ U teorijskom smislu sam pojam fantastičnog u književnosti za djecu je različito interpretiran. Ono što je konstanta jeste povezanost sa realnim svijetom, kako se navodi još kod Crnkovića (Crnković 1986: 57-58), ali i novijih autorica (Hameršak, Zima 2015: 259). Tako je i spomenuti Carrollov primjer, za Crnkovića bio polazna osnova za objašnjenje pojma fantastične priče. Kao što definiranje fantastičnog uključuje kompleksnost, tako je sa pisanjem ovog tipa književnosti. Usljed paralelnosti realnog i fantastičnog u tekstu, sam proces je iz metodološkog ugla zahtjevniji za autore, a za čitatelja, ukoliko pronikne u samu bit, istovremeno i zanimljiviji, jer se prepletom realnog i fantastičnog u asocijativno-spoznajnom procesu suočava se nečim izvanzbiljskim.

¹¹ U Pulićevom romanu brojna „ključaška skupina“ razdvaja se na prave ključaše, one koji su to polovično, jer ih neko od starijih povremeno posjećuje i brine za njih, zatim šminkere koji ključ nose kao zamjenu za nakit. Radnja je sužena na četiri glavna lika, a u prvom planu su dječak Stanko i djevojčica Maja. Za razliku od Pulića u romanu *Dječak sa ključem oko vrata* imamo samo jedan glavni lik, to lik Dječaka. Pulićev roman možemo shvatiti više kao kritiku društva i čitavog niza postupaka kojim su djeca u gradu dovedena u nezavidne i ponekad i opasne situacije.

ceze, čija je slika na zidu dječakove sobe, kada on zaspi pokreće se tzv. onirička fantastika, koju Vuković i ne smatra pravom fantastikom, „jer događaj u takvim pričama je samo prividno fantastičan i dá se objasniti na racionalan način“ (1989: 162). Za razliku od njega Visinko smatra da se ovim fantastičnim postupcima, pomjerenjem iz realnog u irealno u književnosti za djecu „oslobađa unutrašnja stvarnost“ (2001: 33). Pri tome Visinko, naravno, misli na stvarnost djeteta, ističući doprinos ovog tipa literature emocionalnom razvoju djeteta. A da bi sve bilo bliže realnom, odmak od realnog u fantastično uključuje predmete i ličnosti iz stvarnosti. Tako Princeza uzima ključ koji dječak nosi oko vrata i nakon što počne udarati po stvarima u sobi, pokreće se čarolija i stvari se zavrte. Iako dolazi iz nerealnog svijeta, i Princezu, brže nego dječaka, obuzima dosada pa ona svoje čarobne moći počinje koristiti za savladavanje iste. Prolazeći kroz cvijeće u vazi, ostvaruje plan da negdje otputuju, pa se odmah nađu kod dječakove bake na selu.

Strah, usamljenost i sve nelagode koje muče junaka njenog romana budu prevladane kada se pređe u nepoznate i beskonačne prostore mašte, u kojoj se zamišljeni likovi približavaju realnosti i popunjavaju mjesta onih koji ne mogu biti sa dječakom. Uglavnom su to oni koje Danijel želi blizu sebe i koje voli (baka, djed i Princeza), te situacije o kojima djeca najradije maštaju, kao što su blizina, nježnost i izražavanje ljubavi prema simpatiji, kojoj se kao u pravoj bajci dokazuju viteškim podvizima. Pri tome se naravno parodira naglašavanje viteštva, pogotovo iz pozicije savremenog djeteta. Ljubica Ostojić i ovdje dekonstruira tradicionalnu bajku, a sve to na dualizmu odnosno paralelnosti stvarnog i irealnog. Stoga su i u teorijskom smislu ovakvi tekstovi kompleksnije naravi nepogodni za klasifikaciju, jer su neka vrsta književnog polja sa fleksibilnim granicama, variraju između bajke i fantastične priče.

KNJIGE O ILI ZA ARIEL

U drugoj stvaralačkoj fazi književnosti za djecu i omladinu Ljubice Ostojić, posvetom upućenoj unuci Ariel, opet je aktueliziran svijet za koji možemo tvrditi da obuhvata

¹² Važno nam je razumijevanje koje autorica ispoljava prema najmlađim čitateljima uključujući elemente mašte i sazrijevanja kroz čitanje književnih tekstova. Ono je u skladu sa najsavremenijim teorijskim pogledima *kognitivne književne teorije*. Jedna od cjenjenih savremenih teoretičarki, Maria Nikolajeva, bavi se esencijalnim pitanjem, kao što je uticaj čitanja fikcije na razvoj djece i mladih. Prenosjenje iskustava u stvarni život, bitnost onoga što se likovima dešava i određeno poistovjećivanje sa njima važno je, jer može biti odlična vježba u procesu odrastanja i sazrijevanja, u kojem se očekuje razvijanje empatije i razumijevanja drugih. Knjiga Marie Nikolajeve nas uvjerava da je čitanje fikcije od iznimne važnosti za intelektualno, emocionalno i socijalno sazrijevanje mladih (vidjeti u Nikolajeva 2014). I u slučaju Ljubice Ostojić, u tom su smislu od posebnog značaja mašta i igra koje autorica upliće u sadržaj romana.

bajku i fantastičnu priču, ali i dekonstrukciju istih. Autorica i ovdje svijet realnog i fantastičnog popunjava likovima njoj bliskih i dragih osoba. Autoreferencijalnim digresijama tako uvodi u tekst lik prijateljice Bisere Alikadić, majku, baku, djeda, njene studente.¹³ U romanu *Princeza Ariel i Yo* autoričina igra polučit će postmodernistički razlomljen tekst, koji predstavlja jednu vrstu polemičkog dijaloga sa elementima narodne bajke. Struktura narodne bajke sa svojim okamenjenim toposima, ustaljenim uvodom, ustaljenim krajem, kao i drugim bitnim elementima (detemporalizacija, delokalizacija i depersonalizacija) parodijski se postupkom narušavanja "referencijalne iluzije" re-kreira u odnosu na njihovo uobičajeno prisustvo i ulogu u narodnoj bajci.

„Davno, vrlo davno (ili koliko jučer, moguće i danas, evo sad, jer vrijeme je u bajkama skroz bajkovito i skokovito), iza sedam mora, iza sedam visokih gora (nije sto posto provjereno, uvijek sam i pored super profesora bila s zemljopisom, hm...) živjela je i vladala u Svijetu bajki, u gradu Bajkogradu, divna princeza Ariel...

Nije mi ovo baš kako valja. Idemo iz početka: Iza mnogih gora, pješaka i na konju, iza mnogih mora, plivajući i brodeći. Iza pustara i pustinja, hodeći s karavanima, na kamilama. Iza mnogih šuma i prašuma, lutajući i boreći se sa snima i divljim zvjerima, stiže se u to kraljevstvo.

Plavičasto i zlatasto, ovisno o dobu dana.“ (2010: 356)

Očigledna je namjera da se asocijativno i intertekstualno (re)kontekstualizira narodna bajka, izbjegavajući tehniku *in medias res*, tako da se u uvodnom dijelu oklijeva. Kako početi, pita se autorica? Na početku romana *Princeza Ariel i Yo* u „Uvodu u čudnovata zbivanja“ na djelu je postmodernistička procedura dekonstruiranja realnosti. Konstruira se nova stvarnost u kojoj se fantastično nadmeće sa realnim. Unižavaju se humorističnim tonom svi koji bi trebali biti nedodirljivi, od najviših pozicija ministra u *Ministarstvu za maštu* koji traži materijalnu "opravdanost" za bajke. „Tu bi, prije svega moralo biti: zlata, dragulja, nafte i još koječega što oni blesavi Patuljci iskapaju po rudnicima“ (2010:10). Brutalno ironiziranje pozicije visokog zvaničnika isuviše je otvorena aluzija na surovu realnost, onakvu kakvom ona jeste.

Rastakanje i lomljenje priče kojim se ne prelazi odmah na glavnu radnju, ostvaruje se preko centralnih pozicija narodne bajke što sugeriraju i sami naslovi: „San o snu“, „U svijetu bajki“, „Šuma“, „Grad“, „Vilinski rodendan“, „Moj dragi zmajčec Yo“ itd. I ovdje se kao u romanima o Danijelu parodira užtogljenost nastave jezika i književnosti. Jezik autorice/naratorice, kao i likova djece, ima „oslobađajući efekat“.

¹³ Autoreferencijalnim postupkom Ljubica Ostojić opisuje telefonski razgovor sa književnicom, najboljom prijateljicom, Biserom Alikadić. Kada zmaj Yo postane njena briga, u dramatiziranom razgovoru, Ljubica traži pomoć od Bisere. Kao odgovor na pitanje kako da spasi Yoa, Bisera odlučno savjetuje Ljubicu da pod hitno napiše bajku u koju će ga smjestiti (2005: 38-39).

Sleng¹⁴ u kombinaciji sa anglizmima (sorry, cool...) kao sastavni dio današnjeg govora djece i mladih, konkretno Ariel, i u ovom tekstu zastupljen je ravnopravno sa standardnim jezikom. Brojni su primjeri idioma prilagođenog realnom razgovornom idiomu mladih i djece, pa se autoričin jezik u njenom naratorskom iskazu ili dijalogu popunjava izrazima: čao, brzinski, fazon, frendica, kužim/š, jok.... Arielin idiolekt obuhvata savremeniji svijet, doba u kome malo djece pristupa literaturi kao što je to bilo u vrijeme kada su pisane tradicionalne knjige za djecu, a to se ogleda i u jezičkim oblicima riječi i novim kovanicama (miššiš). Zmaj Yo često pravi greške sa promjenama u deklinaciji.¹⁵ Ljubica Ostojić je posegnula za dobro poznatom pjesničkom tendencijom koja se oslanja na odraz „dječje igre u jezičnim igrama pjesnika za djecu“ (Zalar 1996: 303), što također korespondira s „novim vremenom“ u kome je lik Ariel bilo neophodno dizajnirati na drugačijim osnovama u poređenju sa likom Danijela.

Ljubica Ostojić u vlastiti tekst uključuje i neke od reprezentativnih likova iz savremene književnosti za djecu i omladinu. I dok stvarni svijet popunjavaju likovi za koje znamo i iz autoričine realnosti, svijet fantastičnog zauzimaju likovi iz lektire, koja obuhvata narodne bajke i sve drugo što autorica smatra relevantnim za njen tekst.

„ - Ovo je neki Zoo-vrt, zar ne? - mudro ću ti ja zaključiti.

- Ma nemoj?! Ti ono: lisice su lukave, svadljive, kradljive, bijesne?! I najbolje su kao ovratnik, je li? Što ti to znaš o liscicama, a? - štekće.

- Oprostite... - sjetim se Lisice iz „Malog Princa“, ipak ponešto i znam.

- Ti bi kroz ta vrata? Neće moći, još nije kucnuo čas. Hvala na pažnji. Čao! - i nestade ona. Nigdje nikog. Možda sad protrči i onaj Alisin Zec sa časovnikom, nikad se ne zna. Jok. Ništa. Šta ću sad?

Iz svega dosad moguć je zaključak: Ne mogu proći kroz ključaonicu. Nisam muha. Ne mogu proći u Svijet mašte, još nije kucnuo čas. Dakle, što sad?“ (2010: 6-7)

Priča se nastavlja, sasvim razumljivo, u Ministarstvu mašte, gdje se i događa prelazak iz realnog u fantastično. Cijeli tekst autorica tka spominjući poznate bajke, i sve likove bez kojih bajka ne može, ali suštinski nas prebacuje u svijet fantastične priče. Trenutak prelaska iz realnog u fantastično u kojem priča poprima novi oblik, prema teorijskim definicijama, dešava se upravo „kad se junak fantastične priče (a

¹⁴ O ovom jezičkom rušenju barijera, približavanju kroz jezik u književnosti za omladinu, o otporu prema društvu i školi, nametnutim normama, kao i prisustvu bunta pisao je svojevremeno Aleksandar Flaker (1983). Dobar primjer bosanskohercegovačke proze u trapericama su *Lijeve priče* Alije Isakovića.

¹⁵ U razmatranju nekih primjera hrvatskih dječjih pjesama Diana Zalar vidi posebnu, nestalnu igru, **dječju poetiku ludizma**. „Sjeme ~čudonada“ jeziku je počelo, neka vrst transcendentalnog oka. Ne samo onoga koje sve vidi, nego i onoga koje nam pomaže da nam se svijet sviđi“ (Zalar 1996: 325).

sa njime i implicitni čitalac) nađe pred vratima fantastičnog svijeta“ (Vuković 1989: 161).

PONOVO VRATA

Ista ona. Ali ni traga od krasnog Pauka pletača, Djetlića. Lisice. Nitko me ne pita niti za čarobnu riječ. Gledam ja šteku - kvaku, gleda ona mene. Razgledamo se, onako, nekako kao ležerno, hm...

Ja da je uhvatim i otvorim vrata, kao što je red i običaj. Ona, smrkla se i iskezila zube, ugrist će me, jasno ko dan. Što ću sad?

- Čarobnu riječ! Čarobnu riječ! - prosikta ona ljutito.

- Koju to, majke ti? - pitam zbunjeno.

- Da ti to ja ne bih rekla, a? Moraš je znati! Moraš je znati!

- Ja sam spisateljica. Sve su mi riječi čarobne, ako nisi znala! - naljutih se ja.

- Najčarobniju, najčarobniju! - dreknu se sad ona iz sveg glasa. (2010: 18)

U romanu *Najdalja zvijezda do koje se voli* jedan od centranih motiva je san. Ovaj onirički tekst sa radnjom zapletenom zbog zaspale zvijezde Mokoš, započet je razgovorom Bake Cic (Ljubice) sa Ariel. Njihova uobičajena komunikacija podrazumijeva savremene tehnologije, jer žive na dva različita kontineta. Otac Danijel u Australiji pomaže Ariel, u svojstvu prevoditelja, kada ona ne može da se sjeti neke riječi. Glavna priča sadrži dio savremene realnosti u kojoj brojne porodice, poput ove iz romana, jedinu mogućnost da se vide realiziraju putem e-tehnologija (Skype, e-mail, viber) koje omogućavaju imitiranje stvarnog susreta. Realnost je pomiješana sa virtualnim svijetom, pa je i ona sama izašla izvan uobičajenih okvira. Da bi daljinu pretvorila u bliskost autorica navodi Ariel kao koautoricu romana. Istina, roman je i napisan tako da dva autorska lika sve vrijeme komuniciraju i prate događaje koji se zapliću i razrješavaju oko zaspale zvijezde Mokoš. Ova bifokalna artikulacija teksta čini pripovjedački postupak izuzetno kompleksnim ali i uvjerljivim. Alegorijsko-metaforički ispričana priča o detektivskom traganju ravnopravno uključuje likove zombija, zmajeve, duhove, vještice itd. Ime Mokoš nalazimo u slavenskoj mitologiji – to je prema drevnom vjerovanju moćna sila koja vlada na Zemlji, utiče na plodnost i rađanje. Iako su bića na planeti Mokoš ljubičasta, sve jasno aludira na poznate zakonitosti života ljudi. Putovanje na najdalju zvijezdu u svemiru, pobjeda nad zlim zombijima, buđenje Mokoš i nastavak života ostvareni pomoću sna, u širem smislu simboliziraju pobjedu igre, artistske namjere i ljubavi.

Zmaj Yo

Jedan od likova koji dominira u knjigama upućenim „najdražoj princezi Ariel“ i njevoj generaciji je zmaj Yo. U narodnim bajkama, kao i drugim tradicionalnim književnim vrstama koje su pričane ili čitane djeci, zmajevi, aždaje, vještice i sl. imali su ulogu izazivanja straha, kako bi se ostvario odgojni efekat i poučno djelovalo na njihovu poslušnost. Hameršak (2011) je istražujući i pišući o položaju narodne književnosti i priča za upozorenje u kontekstu tradicionalnog odgoja kod mnogih evropskih naroda ukazala na funkciju udaljavanja pomoću straha od nečega što bi djetetu moglo naštetiti, kao što su potencijalno opasna mjesta, šuma, velika i duboka voda itd. Upravo priče o takvoj vodi sadrže i temu zmaja.¹⁶ Autorica navodi primjer roditelja koji su u prošlosti radeći udaljeni od kuće ostavljali djecu samu, ali i primjere građanskih povlaštenih obitelji u kojima su sluškinje, porijeklom iz nižih društvenih slojeva, pričale djeci ovakve priče, koje su naravno imale negativan uticaj na njihov psihološki i fizički razvoj (Hameršak 2011: 55-59). Sa marginalizacijom usmene književnosti i širenjem štampe, javlja se i potreba da se otkloni negativan aspekt ovih narodnih priča koje su izazivale nepotreban i štetan strah kod najmlađih. U cijelom procesu nastao je i poseban tip priče, poznate kao antipredaja, negativna predaja ili pseudopredaja. U njima se racionalnim objašnjenjima demistificira iskustvo susreta sa nadnaravnim pojavama i strašnim bićima.

Prema pisanju Vatroslava Jagića, lik zmaja je duboko ukorijenjen u narodne predaje i vjerovanja Južnih Slavena.

„Kod Južnih Slavena, osobito kod Hrvata, bilo je u narodu još nedavno jako rašireno vjerovanje da neki čarobnici, koji su se nazivali grabancijašima, znadu kojekakve čarolije, a naročito da znadu utjecati na vrijeme, tj. izazivati tuču. Posljednje je u narodnim pričama obično u vezi s gonjenjem zmajeva na kojima oni čarobnici jašu i tako jezde po zraku. Takva letenja prate, po narodnim pričama, oluja i tuča. Čarobnika koji ima takvu moć nazivaju čas navedenim imenom grabancijaš, čas općenito crnim đakom ili đakom trinaeste škole, ili ga zamišljaju sasvim općenito kao mlada svećenika, npr. kao župnika.“ (Jagić u Bošković-Stulli 1971: 265)

¹⁶ „Kako bi se dakle - makar i „na daljinu“ - reguliralo dječje ponašanje i na taj način smanjio broj nezgoda, djeci su se, tako glasi teza, pripovijedale priče ili izricala upozorenja koja su ih poticala na oprez, povezujući potencijalno opasna mjesta (šume, jezero, otvorenu cestu, napuštene građevine i sl.) i ponašanja (otvaranje vrata nepoznatima, igranje s vatrom i sl.) sa zastrašujućim bićima i pojavama. Katkada je to biće kao u *Vuku i sedam kozlića* ili *Crvenkapici* bilo vuk, a katkada neko izmišljeno okrutno stvorenje poput Starog, Bauka ili Crnog čovjeka kojim se i danas plaše djeca“ (Hameršak 2011: 59).

Lik zmaja je iz ovakve predodžbe narodnog vjerovanja transformiran u književnosti Ljubice Ostojić. On je i dalje dio kulture, ali je prema anketi u vrtiću, koja se provodi u prvom romanu o zmaju Yo (2005: 34-35), zmaj izmišljen pa zbog toga djeca nemaju strah od njega, on im se sviđa, postao je najpopularniji lik od svih crtanih likova u vrtiću. Jedna od anketiranih djevojčica iz vrtića je rekla:

„LIDIJA (3,5g.) Zmajčeka se igra zato što su drugačiji.

I ružičasti su kao moja pidžama. I, još

imaju perje i plave okice. Zmajevi

nisu tužni i ne idu na posao i ne viču,

i ništa te ne natjeruju. Hoću sad

piškiti!“ (2005: 35)

Lik zmaja se „spušta“ i približava se ljudskom bitisanju poprimajući osobine koje bi djeca željela da imaju odrasli i njihove igračke. Lik zmaja Yo u knjigama o Ariel demistificira segment straha, zbog toga je njegov fizički opis približen ljudskoj dimenziji. On je opisan kao nježan, sanjar, pun je razumijevanja za mlade Discosauruse, koji noću prazne višak energije u Disco klubovima, ali za razliku od zmajeva u bajkama, zmajček Yo se kupa u gradskoj fontani, ponekada sam zapadne u nevolje, pa ga treba spašavati. Iz sfere čarobnih bajki zmaj Yo se više primakao realnosti, a da bi bio zanimljiv morao je zadržati i neke svoje posebnosti.

ZAKLJUČAK

Ljubica Ostojić u književnosti za djecu i omladinu dekonstruira narodnu i uopće tradicionalnu umjetničku bajku. Drugačije razumijevanje književnosti za djecu i mlade rezultiralo je romanima sa fantastičnim elementima, koji su dualistični zbog paralelizma stvarnog i irealnog svijeta ostvarenog u igri „sa svim i svačim“. U teorijskom i poetičkom smislu ovakvi tekstovi su kompleksnije naravi, nepogodni za klasifikaciju, u žanrovskom polju fleksibilnih granicama, variraju između bajke i fantastične priče. Također, ova djela se bitno udaljavaju od tradicionalnog didaktizma, uobičajenog za ovu vrstu literature. Već ranih sedamdesetih godina XX vijeka Ljubica Ostojić postavlja standarde novog tipa bosanskohercegovačke književnosti za djecu i omladinu. U ovoj prozi fantastična priča je dvodimenzionalna, ravnopravno se, bez naglašenih prelaza, prati realno i irealno. Ova je autorica jedinstvena po više inovativnih postupaka, a to su; način obraćanja čitateljima, uključivanje čitateljske mašte i svjesno poticanje djece i mladih na čin pisanja. Poetikom ludizma ostavila je pečat i načinila

svojevrstu prekretnicu u bosanskohercegovačkoj književnosti za djecu. Ljubica Ostojić se „igra“ sa svim zadatostima. Ona pomjera sliku ka disharmoničnom, na svim nivoima, pa i u jezičko-stilskom domenu unosi izražajnu slobodu kao osobit novum. Tako se uključuje i glas mladih, onih kojima su upućeni ovi tekstovi. Začetnica je posebne vrste romana u kojem je dominantna jedna posebna igra, a riječ je o svjesnom autorskom postupku zamjene uloga autorice i njenih čitatelja. U ludističkim romanima *Zašto dubiš na glavi Danijele* i *Najdalja zvijezda do koje se voli* prepušteno je Danijelu i Ariel da oni ispisuju tekstove kakve bi voljeli imati u lektiri. Ova sugerirana sloboda u razumijevanju i odabiru autorskih strategija vrijedna je smjernica za sve koji se na bilo koji način bave ovom vrstom književnosti i predani su nastojanju za ponovim vraćanjem plemenitog interesa za književnost, kulturu i medije. Ona kreira autorsku figuru, koja je sama dio autofikcionalnog diskursa. Figura autorice, preplicće se sa figurom majke, bake, prijateljice, onako kako nam se već svojim znalačkim književnim postupkom želi predstaviti i približiti. Pitanje koje nam kao čitateljima ostaje jeste gdje počinje, a gdje završava njena „maska“? Prema tako postavljenom istraživačkom pitanju, ovaj dio književnog opusa Ljubice Ostojić ukazuje se sukladnim sa savremenim književnim teorijama koje ponovo skreću pažnja na život i biografiju autora, u ovom slučaju iznimno bogatu zahvaljujući spektru njenih umjetničkih interesovanja i djelovanja.

LITERATURA

IZVORI

1. Alikadić, Bisera (2022), *Gola psovačica*, Lijepa riječ, Tuzla
2. Ostojić, Ljubica (1974), *Tu stanuje Danijelova priča*, Svjetlost, Sarajevo
3. Ostojić, Ljubica (1982), *Zašto dubiš na glavi*, *Danijele*, Veselin Masleša, Sarajevo
4. Ostojić, Ljubica (1986), *Dječak sa ključem oko vrata*, Veselin Masleša, Sarajevo
5. Ostojić, Ljubica (1990), *Tu stanuje Danijelova priča*, Dječija književnost naroda i narodnosti BiH u 20 knjiga, knjiga 17-2, Veselin Masleša - Svjetlost, Sarajevo
6. Ostojić, Ljubica (2005), *Spasiti Yoa, žurno!*, Hercegtisak, Široki brijeg - Split
7. Ostojić, Ljubica (2010), *Princeza Ariel i Yo*, Bosanska riječ, Tuzla
8. Ostojić, Ljubica (2015), *Najdalja zvijezda do koje se voli*, Bosanska riječ, Tuzla
9. Pulić, Nikola (1985), *Ključić oko vrata*, Mladost, Zagreb

STRUČNA LITERATURA

1. Bahtin, Mihail (1978), *Stvaralaštvo Fransoa Rablea i narodna kultura srednjeg veka i renesanse*, Nolit, Beograd
2. Caillois, Roger (Rože Kajoa) (1979), *Igre i ljudi. Maska i zanos*, Nolit, Beograd
3. Crnković, Milan (1986), *Dječja književnost*, Školska knjiga, Zagreb
4. Flaker, Aleksandar (1983), *Proza u trapericama*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb
5. Hameršak, Marijana (2011), *Pričalice*, Algoritam, Zagreb
6. Hameršak, Marijana, Dubravka Zima (2005), *Uvod u dječju književnost*, Leykam international, Zagreb
7. Hasagić Dubočanin, Alija (ur.) (1990), *Dječija književnost naroda i narodnosti BiH (studija)*, Veselin Masleša - Svjetlost, Sarajevo
8. Hranjec, Stjepan (2004), *Dječji hrvatski klasici*, Školska knjiga, Zagreb
9. Huizinga, Johan (1970), *Homoludens: O podrijetlu kulture u igri*, Matica Hrvatska, Zagreb
10. Idrizović, Muris (1976), *Književnost za djecu u Bosni i Hercegovini*, Svjetlost, Sarajevo

11. Kajan, Ibrahim (2008), *Razvoj i oblici dječjeg bosanskohercegovačkog romana*, Zalihica, Sarajevo
12. Jagić, Vatroslav (1971), "Južnoslavenske narodne priče o grabancijašu dijaku i njihovo objašnjenje", u: Maja Bošković-Stulli (prir.), *Usmena književnost*, Školska knjiga, Zagreb, 265-283
13. Narančić Kovač, Smiljana (2015), *Jedna priča-dva pripovjedača*, ArTresor naklada, Zagreb
14. Nikolajeva, Maria (2014), *Reading for Learning. Cognitive approaches to children's literature*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam and Philadelphia
15. Propp, Vladimir (1982), *Morfologija bajke*, Prosveta, Beograd
16. Visinko, Karol (2001), *Alica u Zemlji čudesa Lewisa Carrolla*, Mozaik knjiga, Zagreb
17. Vuković, Novo (1989), *Uvod u književnost za djecu i omladinu*, Univerzitetaska riječ, Nikšić
18. Zalar, Diana (1996), "Jezični ludizam u hrvatskoj dječjoj poeziji", u: Benčić, Živa, Aleksandar Flaker (ur.), *Ludizam. Zagrebački pojmovnik kulture 20. stoljeća*, Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 303-327.
19. Zima, Dubravka (2001), *Ivana Brlić Mažuranić: monografija*, Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb

THE PLAY OF REALISTIC AND FANTASTIC IN THE LITERATURE FOR CHILDREN AND YOUTH OF LJUBICA OSTOJIĆ

Summary:

The play in numerous philosophical, literary-theoretical, and artistic texts is recognized as a constituent part of life and as one of the vital determinations of a human being. This Paper perceives the play as a fundamental principle that permeates all levels of the texts in the selected examples in the literature for children and youth of Ljubica Ostojić. We will show how Ljubica Ostojić takes the play and artistic creation as a thematic-conceptual base of her texts, focusing on structural, semantic, and language aspects of its presence in the text. The analyzed texts of Ljubica Ostojić are helpful example of the accomplished correlation of the reality between the child and the world with elements of a fantastic discourse. In the parallel existence of realistic and fantastic, deconstructing the traditional children's literature, the author writes various types of texts for children and youth, which share the seeming disharmony and complexity of the structure.

Keywords: play; fairy tale; fantasy story; ludic novel

Adresa autorice
Author's address

Edina Murtić
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
edina.murtic@ff.unsa.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

ANGLISTIKA

Ifeta Čirić-Fazlija

“NOT THE TIME FOR FIGHTING BUT FOR TAKING CARE OF
EACH OTHER”: SECOND WORLD WAR DRAMATIZATIONS IN
TWO ASIAN-AMERICAN PLAYS / „NIJE VRIJEME ZA BORBU NEGO
JE VRIJEME ZA UZAJAMNU BRIGU“: DRAMSKI PRIKAZI DRUGOG
SVJETSKOG RATA U DVA KOMADA AZIJSKOAMERIČKIH AUTORICA ... 139

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.2.139

UDK 821.111.09

Primljeno: 02. 03. 2022.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Ifeta Čirić-Fazlija

“NOT THE TIME FOR FIGHTING BUT FOR TAKING CARE OF EACH OTHER”: PORTRAYALS OF THE SECOND WORLD WAR IN TWO ASIAN-AMERICAN PLAYS¹

Most of humanity’s recorded history has been indelibly marked by armed conflicts in various places around the world, yet the scale and effect of the two world wars in the first half of the twentieth century were unprecedented. Both wars remapped the geography, politics, economies, and consciousness of prior realities, and echoed deafeningly throughout the modern literatures of diverse nations. Anglophone literature overtly portrays wartime atrocities and human ordeals, and concurrently raises awareness of, and agitates against, the savagery of warfare. It does so through its poignant Trench Poetry, the anti-war novels of the Lost Generation, dramas of the Holocaust, and theater of genocide, among others. Another, relatively recent, subgenre of Anglophone drama also addresses the subject of armed conflicts and their consequences, although its critics and reviewers mostly focus on identity politics, minority and ethnic studies, and the mix of ideas and images that are features of Asian-American theater. Within it researchers can find arresting examples of how an English-speaking theater represents conflict-induced displacement and migration and other repercussions of the Second World War, while dealing with one of the most discomfiting events in recent US history. This paper examines Wakako Yamauchi’s representation of the state-controlled relocation of Asian-American citizens and their consequent experiences, in her play *I2-I-A*; and Velina Hasu Houston’s portrayal of the Second World War’s ideological and socio-economic repercussions in the Japanese community, in *Asa Ga Kimashita* (*Morning Has Broken*).

¹ An earlier version of the paper was presented at the 15th ESSE conference in September 2021.

Key words: Asian-American Drama; multicultural theatre; Wakako Yamauchi; Velina Hasu Houston; *12-1-1*; *Asa Ga Kimashita*

INTRODUCTION: IS THE HISTORY OF HUMANITY THE HISTORY OF WAR?

It does appear that the history of humanity is indelibly written by conflict, rather than by victories, amity, or (scientific and other) advancements. One look at the wars listed in Encyclopedia Britannica is enough to conclude that an account of humanity is a narrative of the wars it has fought, and that the number of armed conflicts and their casualties rises with the years. Thus, the aforementioned list displays only 11 wars fought over 14 centuries of ancient history, but a devastating number of 125 conflicts battled in the first 1001 years AD. Upon closer inspection, the list also reveals that as the Modern era progresses, the number of wars increases dramatically, with approximately 11 in the seventeenth century; 21 in the eighteenth; 36 in the nineteenth; and 37 in the twentieth (Pallardy n.d.). According to Chris Hedges, humans have been at peace for only 8 percent of the recorded history of our world spanning more than 3400 years (Hedges 2003). Our past may seem peaceful, but we have to comply with Max Roser who suggests that "one reason why some people might have this impression is that many of the past conflicts feature less prominently in our memories; they are simply forgotten" (Roser 2016).

My previous paper on two theater of genocide plays (presented at the Third Conference on English Language, Literature, Teaching and Translation Studies [CELLTTS] at the University of Sarajevo in 2018, and published in the corresponding Proceedings²) explains that the final century of the second millennium was predominantly marked by an unremitting epidemic of large-scale wars. The enormity of these conflicts is visible not only in the number of countries and regions involved, but also in the number of casualties and the range of atrocities committed: a direct consequence of the increased production and precision of war machinery, and the transformations in warfare strategy in the first half of the twentieth century. In the infographic "The 100 Worst Atrocities over the last millennia", Bill Marsh justly states: "The deadliest 'multicides' are more plentiful in recent centuries, given that there were

² Titled "Living, Reading, Teaching and Translating in a World Dominated by the Culture of War and War Cultures", editors Lejla Mulalić and Merima Osmankadić, *Dobra knjiga*, 2019. See Ifeta Ćirić-Fazlija, "Conveying the Horrors of War in Erik Ehn's *Maria Kizito* and Catherine Filloux's *Silence of God* (pp. 170–181).

more people to kill, and better ways to kill them on a grand scale” (Marsh quoted in Roser 2016). This is further supported by a comparative analysis of two of Max Roser’s infographics in his empirical perspective on the history of war and peace (Roser 2016). The first presents figures on the number of English males killed in battle in a period of approximately 700 years (1170s to 1900s), expressed per thousand; the second enumerates the number of deaths in international battles in the twentieth century only, expressed per 100,000. The infographics show that the number of casualties in even the bloodiest events of English history (such as the notorious War of the Roses or the horrifying 1642–1651 Civil War), remained far below the figures indicating sum total of people who lost their lives in the First and Second World Wars. In addition to the human cost, both wars had immediate effects on survivors. After the First World War, global economic, geographical and political lines were redrawn and pre-Great-War realities were shattered, causing changes that reverberated in the modern literatures of various nations.

THE DEPICTION OF WAR IN ANGLOPHONE³ LITERATURE

Like the modern literature of other nations, Anglophone literature has also overtly portrayed wartime atrocities and human ordeals, and concurrently attempted raising awareness of, and agitated against, the savagery of warfare. It has done so through its poignant Trench Poetry, the anti-war novels of the Lost Generation authors, dramas of the Holocaust and theater of genocide, to mention a few. As it befits the genre which is always “in the here and now”, and which, despite differences in specifics of the dramatic stories, individual dramatis personae, and the structural and technical aspects of the pieces performed, always casts a critical eye on the human subject and her/his destiny, Anglophone dramatic literature and its authors have labored diligently to reach out to their audiences and provoke an emotional response. The examples include John Osborne and his kitchen-sink realism; Arthur Miller’s anti-war plays; Edward Bond’s epic theatrical pieces; Shimon Wincelberg and George Tabori’s Holocaust dramas; Sarah Kane’s In-Yer-Face play *Blasted*; Christina Reid’s poignant anti-war *Tea in a China Cup*; and Kitty Felde, Erik Ehn and Catherine Filloux’s genocide pieces. In most cases, these authors dramatize either the general tropes of war,

³ In this article the term “Anglophone literature” is used in its widest sense to refer to literary texts composed in the English language in Britain and the US, but not exclusively by (male) authors of the white Anglo-Saxon Protestant tradition.

or specific victims' point of view, and openly or obliquely present imagery of hostilities in order to champion peace.

Asian-American drama, a relatively recent example of "ethnic"⁴ dramatic literature, also tackles the subject matter and imagery of the Second World War. It generally focuses on the predicaments of the Issei or Nisei population in the US, and is critically examined through the lens of (world) migrations; cultural and identity politics; racial, ethnic, cultural (and even gender) stereotyping; chauvinism and xenophobia; and the accompanying topics of acculturation and multi- and interculturalism. Many of the texts composed by Asian-Americans of different ethnic origins⁵ do indeed depict the astounding and heart-rending experiences of first- and second-generation Asian Americans and their individual destinies, as they attempt to make a living in the US despite state efforts to control the "yellow peril", and the institutional and social racial profiling of the Asian-American community⁶. The plays by these and other authors of the same background, however, do not discuss only these typical issues; they also address other, equally challenging and unsettling aspects of Asian, Asian-American and Amerasian life in the twentieth century US, or their existence before they moved to America, including the Second World War, the internment of Asian Americans, and the US occupation of Japan. It is the contention of this paper's author that this category of modern dramatic literature provides the most striking illustrations of the ways in which English-speaking theater dramatizes conflict-induced displacement and migration and the repercussions of the Second World War, while effectively dealing with one of the most disconcerting events in the US' recent history.

The next section of the paper first discusses the state-controlled relocations of Asian-American citizens and their consequent experiences in Wakako Yamauchi's play *I2-I-A*. It then examines the ideological and socio-economic repercussions of the Second World War for the Japanese community, as shown by Velina Hasu Houston in her drama *Asa Ga Kimashita (Morning Has Broken)*. The paper concludes by

⁴ The use of the term "ethnic" in reference to Asian-American theatre and drama is particularly problematic as it presupposes the existence of a single, unifying, common ethnic denominator in a social group that is the epitome of multiethnic, multicultural and diversified strata. For more information see (Ono 2005); Lee (2006); Hendry & Wong (2006); and Lei in Krasner (2005).

⁵ Including (but not limited to) second-generation Chinese Americans David Henry Hwang (*M. Butterfly*, *FOB*, *Chinglish*), Elizabeth Wong (*China Doll*, *Letters to a Student Revolutionary*) and Frank Chin (*Chickencoop Chinaman*); the second-generation Japanese Americans such as Bessie Toishigawa Inouye (*Nisei*), Momoko Iko (*Gold Watch*), Wakako Yamauchi (*And the Souls Shall Dance*, *The Music Lessons*) and Genny Lim (*Paper Angels*, *Bitter Cane*); and Amerasian Velina Hasu Houston (*Tea*, *Kokoro: True Heart*).

⁶ For in-depth discussions of Asian-American theatre and/or drama, see the previously mentioned theoreticians and critics, as well as Čirić-Fazlija (2017) and (2019b).

evinced the similarities and differences between these two pieces of Asian-American theater. Both plays are in part, if not fully, based on or inspired by the authentic personal experiences of the authors or their close family members. The paper, however, does not take the author-based approach, or fall into the trap of biographism, although at times it foregrounds information on the authors, and certain facts pertaining to the playtexts’ publications and performance.

“NOT THE TIME FOR FIGHTING”: KEEPING THE FAMILY TOGETHER IN *12-1-A*

Authored by Wakako Yamauchi, one of the pioneers of Asian-American theater, the play with the curious title *12-1-A* was composed in 1982. It was premiered the same year by the famous East West Players, the first Asian-American theater company in the US (established in 1965 in Los Angeles). Later that year, the play was produced by another highly influential theatre company in the field, the Asian American Theater Company, and then revived by Kumu Kahua Theatre – the US’ second Asian-American theater (established in 1970 in Hawai’i). It was further performed by the University of Southern California’s Massman Theatre in 1990, the University of California in Berkeley 1992, and Cal State University in Los Angeles in 2012. When it was first produced, the play was referred to as “a stirring account of those bitter years” (Rainer quoted in Hasu Houston 1993a: 26), but it does not seem to have lessened the ongoing racial hatred towards Japanese Americans or other non-Caucasian US citizens: a local Los Angeles television station received hate mail after it presented a piece on internment camps 50 years later (see Hasu Houston 1993a: 27), and more recent events confirm the prejudice.

In its two acts of seven scenes altogether (three in Act One and four in Act Two), Yamauchi’s play portrays camp life and the struggles of the twelve interned Asian Americans – male and female first- and second-generation US citizens (Issei and Nisei) – as they try to come to terms with reality. They have been forcefully relocated from their respective homes in different parts of the US, to a camp in Poston, Arizona. The state took their civil rights away – because “we all look the same to them” (Yamauchi 1993: 54) – several months after the country’s official declaration of war in December 1941, and Roosevelt’s signing of Executive Order 9066 in February 1942. The story of this sudden, nightmarish, and grim turn of events and the detainees’ attempts to make camp life bearable (although they do not know how long the misery will last, if it will ever end, or what their future might hold) unfolds over the course

of a year, from May 1942 to July 1943. It is seen through the eyes and interactions of the members of the Tanaka household – Mrs. Tanaka, an Issei widow in her forties, and her 20-year-old son Mitchio (Mitch) and 17-year-old daughter Koko, both born in the US (Nisei)—with other internees. These are Mrs. Ichioka, the forty-five-year-old wife of heartbroken Ichioka (an absent character); her son Ken (Kenji), a 19-year-old Nisei whom Koko remembers from school; Yoshiko Yoshida (Yo), a 25-year-old Nisei woman who is on her own since she was separated from her father and sent to a different detention center; Harry Yamane, a mentally disabled 25-year-old Nisei; and a handful of minor characters, whose functions are subsidiary: 19-year-old Nisei boys Sam and Bill; 45-year-old Issei Mr. Endo; 35-year-old Nisei man Yama(saki); and Fuji-san's 16-year-old daughter (who is not given a name or a clearly delineated identity). The action is set in front of and inside the Tanaka's meager temporary accommodation in barrack 12-1-A of the Poston camp, which Mrs. Tanaka tries to make as habitable and hospitable as possible. This and the way she nurtures her family are reminders of the play's actual, non-fictional background: the author's family had the same address during their internment (see Yamamoto 2012). The play's dialogue is fully in English, with only a few words and phrases in Japanese. The Issei figures talk in broken English, while the Nisei speak it fluently, which is an additional indicator of their respective, individual characterizations.

The play opens with the Tanaka family arriving at the camp on a windy May day in 1942, stupefied and exhausted, akin to "zombies in the desert" (Yamauchi 1993: 48). An impending dust storm (the first they have ever experienced) stops a fight between Mitch and Koko, and hurls Yo, Ken, and Harry into the action, thereby introducing the audience to the protagonists and the problem at work. From there the play's action progresses steadily in a linear fashion. The unity of time is not fully preserved, but the play is kept coherent and within the scope of realist theater by its plot construction, characterization and other structural and formal elements. These include use of the vernacular; the recounting of incidents that occurred elsewhere (such as Mitch's temporary release from the camp to work at a sugar beet farm, and the detainees' strike and protests); the symbolism of the soundscape, and the bowling trophy and playing card motifs, associated with Mitch and Koko respectively.

The play does not present explicit images of battles or wartime strife on stage, but the character's monologues and dialogues continually revolve around the war between the US and Japan, the lives lost on both sides, and the war's effects on Asian-American citizens, such as the ever-increasing xenophobia and anti-Japanese sentiments outside the center and the humiliating camp conditions inside which figure vividly

in the character’s consciousness and reality. While at the onset her family members and compatriots attempt to make camp life as close to normalcy as possible by adapting and decorating the barracks to make them feel more homely; or getting a job to instill a daily routine; or writing reports and recording the details of camp life, Koko refuses to join in the pretense. The world she has known has suddenly vanished, and, desperate and disillusioned, she “look[s] for answers with the utter, quiet belief that there simply are none for a Japanese-American woman in the United States” (Hasu Houston 1993b: 40). In contrast, cynical Yo is a survivor by nature. She keeps her optimism and spirits high, despite her early comparison of her and other single women’s treatment in the camp to those of “whores in a whorehouse ... inmates in prison. Orphans in an orphanage,” suggesting she has been “dealt a stacked deck” (Yamauchi 1993: 50). Mrs Ichioka criticizes the US government loudly, citing the appalling conditions in this and other detention centers, and stating that “Freedom [sic!] only for white people” (Yamauchi 1993: 75). Even Mitch, having returned from the outside in Act Two, has a change of heart, and claims that “They take away every right we have except the right to be shot at” (Yamauchi 1993: 92). Velina Hasu Houston’s brief analysis of the play properly suggests that:

“The characters feel distrust and anger toward America for, in effect, withholding the promise of the American dream from first-generation Japanese Americans on the basis of their race. Nisei, who are American by birth, are indignant that all the promises of democracy are no longer theirs because their face looks too much like the enemy. The young are torn by confusion as they sort out their emotions and politics amid a hostile America and families who are frustrated by grave losses, shame, and dishonor. The land of the free and the brave has been falsely advertised. Yamauchi takes us on this journey with gentle acuity that allows us, if we are open, to see through every character’s eyes and understand the human frailty of government and the injustice done to Japanese Americans.” (Hasu Houston 1993a: 26–27)

It is this distrust, anger, shame and dishonor that lead the Tanakas to respond negatively to two critical questions about their “unqualified” allegiance to the US at the end of the play. They choose to keep their family unit together, even if it means being sent to a maximum-security camp. This is another step away from retrieving their civil rights, as they will most probably be deported to Japan, even though neither sibling has ever been registered at the Japanese consulate. The wind and the guard tower that “welcomed” the Tanakas in Poston, Arizona now “escort” them to Tula Lake and Nippon, while the symbols of their American lives, the bowling trophy and the deck of cards, are left behind.

“THE TIME TO THINK ABOUT SURVIVAL”: LOSING FAMILY IN ASA GA KIMASHITA (*MORNING HAS BROKEN*)

With its bilingual title, the second play analyzed in this paper was composed in 1980 by Amerasian Velina Avisu Hasu Houston, an academic and second-wave female (and feminist) author of Asian-American (as well as multicultural, international) theater⁷. The piece premiered at the University of California at Los Angeles in 1981, and was subsequently performed by East West Players in 1984; Nova Theatre/Pacific Rim Productions in 1985; and the Kumu Kahua Theatre, Massman Theatre, and the State University of New York at Geneseo in 1991. The play is the first in the trilogy comprising *Asa Ga Kimashita (Morning Has Broken)*, *American Dreams* and *Tea*. It describes different stages in the lives of Shin-Issei women, “war brides” from Japan who married American soldiers during the post-war US occupation of Japan and immigrated to the US. Audiences’ reception of the play have refuted the reaction of its first reader-cum-critic, a European-American professor who suggested that “the play had no place in the American theater because American theater audiences had no desire to see a play set in postwar Japan that focused on the fall of a Japanese patriarch” (Hasu Houston 1993a: 2).

The text of *Asa Ga Kimashita (Morning Has Broken)* is subdivided into eight scenes, preceded by a prologue. It has no strictly defined acts or intermissions: the ending of one scene and the beginning of the next are bridged by a soundscape and/or lighting design. Apart from the Prologue, Scene Two and a brief episode inserted in Scene Five, the action takes place at the Shimada estate, located in the city of Imabari, on the Japanese island of Shikoku. The Prologue takes place in the city of Matsuyama in 1945; Scene Two in the city of Kobe; and the inserted episode in Scene Five on a pier, thus breaking the unity of place. Aside from the Prologue, the events portrayed unfold over the period of few weeks in 1946, which breaks the unity of time. Throughout the play (except in the Prologue, Scene Two and the episode in Scene Five), the stage is stylized to represent the interior of a home, a yard with a flower garden and beginning of a persimmon orchard (which leads offstage). The house comprises an anteroom, “living room”, bedchambers and hallway. Despite the stylization, departure from realism and other elements, the play maintains a coherent plot with a cause-

⁷ As explained in my earlier works (see Čirić-Fazlija 2017: 293–294; and Čirić-Fazlija 2019: 89–90), Velina Hasu Houston’s work defies neat classifications of any kind. The author embraces the term “Amerasian” as she is “multiracial, ... multicultural and binational ... much more Japanese than American” (Hasu Houston in Uno 1993: 156–157). For more information on the author and her prolific career, see her official website, and Uno (1993).

and-effect construction. Moreover, the dramatis personae are highly individualized and distinctive from each other.

There are ten characters in total (eight Japanese and two African-American), whose interactions the audience follows throughout the course of the play. The focus is on 60-year-old pater familias Kiheida Shimada, aged 60; his wife Fusae, 7 years his junior; and their two daughters, more traditional Haruko, aged 25, and a rather liberal Setsuko, who is 20. The household also includes Hajime Takemoto, a worker at the estate and would-be son-in-law of the Shimadas; and Yoko Sagami, an 18-year-old maid. Another character associated with the family is Fumiko Kitagawa, Kiheida's 30-year-old niece, who lives in Kobe and works as a translator for the US occupying forces. She dresses in Western clothes, is never without a hat and gloves, and enables the illicit relationship between Setsuko and Creed Banks, a 33-year-old African- and Native-American soldier. The supporting characters are 44-year-old physician Dr. Watanabe, and 38-year-old Mitchel Daniels, an African-American member of the occupying forces. Although the play seems to revolve around the actions of the Shimada patriarch (which eventually lead to the family's dissolution and his suicide), the central character is Setsuko. The play depicts her struggle to find a way to reconcile her traditional upbringing and social expectations with her unyielding spirit and her frowned-upon love relationship with Creed. More precisely: the central characters are Japanese women, and the play describes their lives in the days following Japan's surrender to the Allied Forces toward the end of the Second World War, and the consequent US occupation. Despite its setting, content and the background (or characterization) of its dramatis personae, the play's dialogue is in English, with only occasional phrases in Japanese.

It is easy to question why the play is classified as Asian-American theater, when it dramatizes Asians in Asia. According to the author, the playwright is

“... based on extensive discussions I had with my mother about our family history in Japan related to the World War II experience. This peculiarly Japanese play is also part of the African American experience, by virtue of its exploration of a Japanese woman's interracial romance with an African-Native American. In addition, the play speaks of a new era, not only for Japan and for America, but also for the world” (Hasu Houston 1993b: 210).

To bring in the new era the author mentions in the Preface to the play, one first has to reconcile with the change – a feat that Kiheido (and Haruko) cannot manage. First the war and then the defeat of the imperial forces effect new rules and new manners, and create uncharted territory that Kiheido refuses to acknowledge and tread.

For him, there is only the past, as "the future always is uncertain" (Hasu Houston 1993b: 227); the Americans are vermin, beasts with tails who "rape you if you so much as look at them" (Hasu Houston 1993b: 226); and "democracy seems a matter of mere convenience and privilege" (Hasu Houston 1993b: 228). Kiheido's older daughter Harukuo shares his views, and wishes everything could be "as it was before the war" (Hasu Houston 1993b: 239). She claims the Westerners are there to plunder the riches of the Far East, have no respect for women, and "think we are one of them, a thing to possess to wear on their fingers like golden rings" (Hasu Houston 1993b: 239)⁸, although it is Hajime and Kiheido who disrespect the women and treat them as chattel, rather than Creed or Daniels. Haruko's prejudice manifests in her statement that: "I am sure they do not take off their shoes. It is a guarantee they do not take a bath every night. They do not like our food. They do not know our language. Their ears and noses are so big!" (Hasu Houston 1993b: 246)

Asa Ga Kimashita openly discusses, references, and portrays the Second World War and its quite extensive and tangible consequences for the lives of Japanese people. Two of the play's protagonists are African-American members of the Occupational forces, and another dramatis persona, although Japanese, fully embraces the American lifestyle; this is easily detectable in her appearance, and in her willingness to uproot herself to be with an American citizen. The characters continually address the issue of war casualties; they discuss the people killed, cities destroyed and the presence of US army personnel in the country, who enforce land reforms and resettlement laws. What is more, the play opens in Matsuyama in 1945, with a soundscape of explosions (of bombs dropped from a B-29), and the cries of people running for their lives. Setsuko then enters the stage, with a smudged face, torn dress and a disheveled, frightened, look. She soliloquizes about an arrogant, white beast that comes at night to "abort our lives and devour our dreams", and about her schoolmate who died in the attack (Hasu Houston 1993b: 221). Setsuko is joined by a speechless Kiheida, who saves his daughter by carrying her on his back in a futon, and crawling to escape the bombs. The Prologue ends with the sound of an atomic bomb exploding, as "cries of death and pain echo" (Hasu Houston 1993b: 222). It is this image that haunts Kiheida, who tries to fight off the nightmares and the humiliation of being dispossessed by falling into a sake addiction, which eventually pushes him toward suicide.

⁸ Kiheido and Haruko's lines echo images of Westerners as projected by the Japanese war propaganda of the time. Particularly telling is the depiction of Westerners as "oni". For more information on Japanese (and American) war propaganda, see Breck and Pavia (1994), Horton (2018), and Wantakan Arcado (2019).

Regardless of the aforementioned, the play does not end on a gloomy note, but with a more positive, hopeful tone and the possibility of reconciliation: Fusae tells Setsuko that "No one is to blame for the casualties of war" (Hasu Houston 1993b: 273). Her husband (and many like him) has been defeated, in no small part because of the "loss of his land. It is the passing away of all that he ruled. When the kingdom is gone, what job is there for the king?" (Hasu Houston 1993b: 273)

CONCLUSION

The two plays in the focus of the paper, Wakako Yamauchi's *I2-I-A*, and Velina Hasu Houston's *Asa Ga Kimashita (Morning Has Broken)* are two extraordinary pieces of Asian-American dramatic literature that present the effects of a world war on an immigrant population. Both plays dramatize the immediate consequences of the Second World War on Japanese migrants: Yamauchi's portrays the internment of innocent Japanese-American families when the US enters the war; and Hasu Houston's thematizes the life-altering experiences of the local population at the beginning of the US occupation of Japan. Although the plays set the locations of their respective actions in different parts of the world, and use different timelines, they both show the ramifications of war for the aforementioned ethnic communities through the central image of family. Yamauchi's playtext stays mostly within the conventions of realism, whereas Hasu Houston's combines a stylized setting with a fragmented, episodic structure, although it builds to its finale causally. The two plays stage images of war differently. Yamauchi avoids presenting direct war imagery on stage, but the play's dialogues and characters' consciousness revolve around the war and its implications for the community, shown through the Tanakas. On the other hand, Hasu Houston not only opens her play with the overt theatrical image of the bombing of Matsuyama, but she continues in this manner, with the presence of army personnel on stage, and the depiction of immediate postwar affairs such as the resettlement law, and their effects on the lives of the Shimadas. In conclusion, both plays poignantly disclose the suffering and agony of human beings caught in the circumstances of a global conflict, and through this disclosure deafeningly express anti-war sentiments.

REFERENCES

1. Breack, Nancy, John R. Pavia (1994), "Racism in Japanese and U.S. Wartime Propaganda", *The Historian*, 56/4, 671–684.
2. Čirić-Fazlija, Ifeta (2017), "The Art(s) of Taking Tea and Doing Business: Dramatising the East-West Dichotomy in Two Asian-American Plays". In: Đuliman, Selma, Ifeta Čirić-Fazlija, and Sanja Šoštarić (Eds.), *Anglophone (Inter)cultural Negotiations: Multiculturalism and Globalization in the Era of Uncertainty*, Dobra knjiga, Sarajevo, 290–303.
3. Čirić-Fazlija, Ifeta (2019a), "Conveying the Horrors of War in Erik Ehn's *Maria Kizito* and Catherine Filloux's *Silence of God*", In: Mulalić, Lejla & Merima Osmankadić (Eds.), *Living, Reading, Teaching and Translating in a World Dominated by the Culture of War and War Cultures*, Dobra knjiga, Sarajevo, 170–181.
4. Čirić-Fazlija, Ifeta (2019b), *Leaping across the Miles*, Dobra knjiga, Sarajevo
5. Hasu Houston, Velina (1993a), "Introduction", In: Velina Hasu Houston (Ed.), *The Politics of Life: Four Plays by Asian American Women*, Temple University Press, Philadelphia, 1–32.
6. Hasu Houston, Velina (1993b), *Asa ga kimashita*, In: Velina Hasu Houston (Ed.), *The Politics of Life: Four Plays by Asian American Women*, Temple University Press, Philadelphia, 219–274.
7. Hasu Houston, Velina (n. d.), "Velina Hasu Houston, Writer", Retrieved from <http://www.velinahasuhouston.com/>
8. Hedges, Chris (2003, July 6), "What Every Person Should Know About War", *The New York Times*; Retrieved from <https://www.nytimes.com/2003/07/06/books/chapters/what-every-person-should-know-about-war.html>
9. Hendry, Joy, Heung Wah Wong (Eds.) (2006), *Dismantling the East-West Dichotomy. Essays in the honour of Jan van Bremen*, Routledge, Oxon/New York
10. Horton, Russell (2018, May 19), "Japanese Propaganda in World War II", *Wisconsin Veterans Museum*; Retrieved from https://wisvetsmuseum.com/blog/japanese_propaganda_wwii/
11. Lee, Esther Kim (2006), *A History of Asian American Theatre*, Cambridge University Press, New York
12. Lei, Daphne (2005), "Staging the Binary: Asian American Theatre in the Late Twentieth Century", In: David Krasner (Ed.), *A Companion to Twentieth Century American Drama*, Blackwell Publishing Ltd., Malden, 301–317.

13. Marsh, Bill (2016), "Population Control, Marauder Style", *Our World in Data*; Retrieved from <https://ourworldindata.org/war-and-peace>
14. Ono, Kent A. (2005), *A Companion to Asian American Studies*, Blackwell Publishing Ltd., Malden / Oxford / Carlton
15. Pallardy, Richard (n.d.), "List of Wars", *Encyclopedia Britannica*; Retrieved from <https://www.britannica.com/topic/list-of-wars-2031197>
16. Roser, Max (2016), "War and Peace", *Our World in Data*; Retrieved from <https://ourworldindata.org/war-and-peace>
17. Uno, Roberta (1993), *Unbroken Thread: An Anthology of Plays by Asian American Women*, University of Massachusetts Press, Amherst
18. Wantakan Arcado, Nickii (2019), "Visual Puppeteer: Japanese Propaganda during World War II", *Pacific Atrocities Education*; Retrieved from https://www.pacificatrocities.org/blog/visual-puppeteer-japanese-propaganda-during-world-war-ii?gclid=Cj0KCQiAybaRBhDtARIsAIEG3kke-ymTzwfoMxZCoz6Tirpr4tImbYYNrPzcbw3juOf8Qlq0L9Y7oFIaAsCbEALw_wcB
19. Yamamoto, J. K. (2012), "12-1-A Brings Camps to Campus", *Rafu Shimpo Los Angeles Japanese Daily News*; Retrieved from <https://rafu.com/2012/11/12-1-a-brings-camps-to-campus/>
20. Yamauchi, Wakako (1993), *12-1-A*, In: Velina Hasu Houston (Ed.), *The Politics of Life: Four Plays by Asian American Women*, Temple University Press, Philadelphia, 45–100.

„NIJE VRIJEME ZA BORBU NEGO JE VRIJEME ZA UZAJAMNU BRIGU“: DRAMSKI PRIKAZI DRUGOG SVJETSKOG RATA U DVA KOMADA AZIJSKOAMERIČKIH AUTORICA⁹

Sažetak

Veći dio ljudske historije je trajno obilježen oružanim sukobima vođenim u različitim dijelovima svijeta, ali su opseg i posljedice dva svjetska rata u prvoj polovini dvadesetog stoljeća ipak bez presedana. Oba svjetska rata su prekorjili geografije, politike, ekonomije i predratna poimanja stvarnosti te gromoglasno odjeknuli u modernoj književnosti. Anglofone književnosti, poput jetkog "rovovskog pjesništva", antiratnih romana spisatelja „Izgubljene generacije“, drama o Holokaustu ili teatra genocida, direktno prikazuju ratne strahote i ljudsku patnju te istovremeno podižu svijest i agitiraju protiv okrutnosti rata. Iako relativno recentna potkategorija anglofone drame, azijskoamerička drama također tematizira oružane konflikte i njihove posljedice, premda se njena kritika (uglavnom) zabavila politikama identiteta, etničkim i manjinskim studijama i nizom ideja i slika koje jesu osobine azijskoameričkog teatra. Međutim, upravo se u ovoj kategoriji savremene drame na engleskom jeziku mogu pronaći izvrsni primjeri prikazivanja ratnih progona i migracija nastalih kao posljedica ratnih dešavanja te mnogih drugih reperkusija Drugog svjetskog rata. Odabrani tekstovi azijskoameričke drame se bave i jednim od najkontroverznijih događaja u savremenoj historiji SAD, tzv. Izvršnom naredbom 9066. Ovaj rad analizira dramsko prikazivanje preseljenja pod nadzorom države i s tim povezanih iskustava azijskoameričke populacije u djelu 12-1-A autorice Wakako Yamauchi te slike ideoloških i društveno-ekonomskih posljedica koje je Drugi svjetski rat imao po zajednicu u Japanu u komadu *Asa Ga Kimashita* (Morning Has Broken) autorice Veline Hasu Houston.

Gljučne riječi: azijskoamerička drama; multikulturalni teatar; Wakako Yamauchi; Velina Hasu Houston; 12-1-1; *Asa Ga Kimashita*

Adresa autorice
Authors' address

Ifeta Čirić-Fazlija
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
ifeta.ciric@ff.unsa.ba

⁹ Rana verzija rada je prezentirana na 15. ESSE konferenciji u septembru 2021.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

GERMANISTIKA

Minka Džanko, Alma Čović-Filipović

LEKSIKOGRAFSKA OBRADA ORIJENTALIZAMA U BOSANSKO-

-NJEMAČKOM RJEČNIKU / LEXICOGRAPHIC TREATMENT OF

LOANWORDS FROM ARABIC, PERSIAN, AND TURKISH IN

THE BOSNIAN-GERMAN DICTIONARY 153

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.2.155

UDK 811.112.2*3'376.45=163.43
811.163.43*3'376.45=112.2

Primljeno: 26. 03. 2022.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Minka Džanko, Alma Čović-Filipović

LEKSIKOGRAFSKA OBRADA ORIJENTALIZAMA U BOSANSKO-NJEMAČKOM RJEČNIKU

Cilj ovog rada je opisati leksikografske postupke za obradu natuknica orijentalnog porijekla u produktivnom dvojezičnom bosansko-njemačkom rječniku. U orijentalizme ubrajamo riječi iz arapskog, perzijskog i turskog jezika, neovisno o načinu njihovog ulaska u bosanski, odnosno njemački jezik. Po brojnosti, stilskim i kulturološkim obilježjima riječi iz orijentalnih jezika značajno karakterišu bosanski jezik, a u leksikografiji imaju status kulturološki specifične leksike s visokim stepenom anizomorfije. Polazeći od odabranih orijentalizama u bosanskom jeziku istražujemo njihov leksikografski opis u postojećim jedno- i dvojezičnim rječnicima, kao i njihove ekvivalente u književnim prijevodima i predlažemo odgovarajuće ekvivalente. U radu se naročito fokusiramo na leksikografske strategije za tretiranje parcijalne i nulte ekvivalencije uzimajući u obzir kulturološke specifičnosti bosanskih orijentalizama. Jedan od primjera je leksem *tekija* za koji ne postoji leksikalizirana riječ u njemačkom jeziku, a u dvojezičnom rječniku se kao ekvivalent navodi „*muslimisches Kloster*“ (Jakić & Hurm 1992: 1053). U radu predlažemo primjenu kombiniranih strategija za određivanje ekvivalenta: strategiju inkorporacije leksema iz izvornog u ciljni jezik, kao i navođenje eksplanatornog ekvivalenta.

Ključne riječi: orijentalizmi; dvojezički rječnik; ekvivalent; leksikografski postupci; anizomorfija

1. UVOD

Postavljanje fokusa na potrebe različitih korisnika i odgovarajući leksikografski odgovor na njih, predstavlja jedan od osnovnih principa moderne leksikografije (Hartman & James 1998: viii). Korisnici generalno očekuju da im dvojezični rječnici ponude potpune i pouzdane ekvivalente. Budući da potpuna ekvivalencija nije uvijek moguća, korisnicima rječnika treba staviti do znanja, direktno ili indirektno, da status leksikografskih ekvivalenata nije uvijek jednako pouzdan i potpun. U tom slučaju leksikograf treba navoditi dodatne leksikografske informacije, što nerijetko zahtijeva visok stupanj domišljatosti leksikografa (Adamska-Salaciak 2016: 148).

U ovom radu fokus stavljamo na leksikografsku obradu kulturno specifičnih natuknica (up. *cultural-bond words* Šipka 2019: 59) orijentalnog porijekla u bosanskom jeziku¹. U orijentalizme ubrajamo riječi iz arapskog, perzijskog i turskog jezika, neovisno o načinu njihovog ulaska u bosanski ili neki drugi jezik primatelj.

„Leksika orijentalnog porijekla jeste u najvećem broju primana iz turskog ili posredstvom turskog jezika (otud turcizmi), ali je među ovim riječima i znatan broj primjera arapskog i perzijskog porijekla, pa i onih koji nisu posuđivani turskim posredovanjem. Utoliko se naziv za ovaj sloj leksike – orijentalizmi, čini preciznijim, osobito u naučnoistraživačkom pristupu kakav je i ovdje proveden (etimologija, kontrastivna analiza, jezici u kontaktu).“ (Vajzović 1999: 11)

Kulturno specifičnim riječima smatramo one riječi koje izražavaju određene kulturno specifične aspekte i koncepte vanjezičke stvarnosti, kao što su domene religije, historije, umjetnosti, običaja ili kulinarnstva. One su nerijetko različito strukturirane od jezika do jezika i od zemlje do zemlje i primjenjive samo za određene uvjete u jednoj zemlji (up. Kromann, Riiber & Rosbach 1998: 2719). Što su dva jezika genetički, tipološki i kulturno udaljeniji jedan od drugog utoliko je veći broj praznina na koje leksikograf može naići prilikom određivanja odgovarajućeg ekvivalenta, neovisno da li se radi o referencijalnim ili lingvističkim neujednačenostima (up. Gouws 2002: 200). Osnovni razlog za poteškoće prilikom određivanja ekvivalenta Zgusta (1999: 275) objašnjava anizomorfijom jezika:

„Čak i u onim oblastima gdje se dvije kulture preklapaju i gdje je materijalni vanjezički svijet identičan, leksičke jedinice dvaju jezika nisu različite etikete stavljene na istu nociju. U ogromnoj većini slučajeva, designati su različito organizovani u dva jezika. Onda, takođe postoji variranje

¹ Ovaj rad je dio projekta izrade prvog *Bosansko-njemačkog univerzalnog rječnika* na Filozofskom fakultetu u Sarajevu.

u drugim komponentama leksičkog značenja. Rezultat je da samo malo ekvivalentnih riječi koje nemaju polisemiju u drugom jeziku zaista ima baš isto značenje; u višestrukim značenjima zbilja su rijetke.” (Zgusta, 1991: 277)

Veoma dobar primjer za anizomorfiju čine upravo riječi vezane za kulturu (ibid: 275). U postojećim dvojezičnim bosansko-, srpsko- ili hrvatsko-njemačkim rječnicima, ukoliko su u njima orijentalne lekseme uopće i registrirane, nerijetko se ne navodi odgovarajući ili potpuni ekvivalent. Stoga korisnici ovakvih rječnika u koje spadaju bosanskohercegovački, hrvatski i srpski germanisti, njemački slavisti, nastavnici i profesori, prevoditelji, kao i svi oni koji uče njemački jezik kao strani, ostaju uskraćeni za ekvivalente kada je riječ o usmenim i pismenim prijevodima ili u okviru učenja njemačkog jezika. Kromann, Riiber i Rosbach (1998: 2719) naglašavaju da kulturno specifične riječi treba navesti u dvojezičnom rječniku samo onda kada i pripadaju izvornom jeziku, dok njihovi surogatni ekvivalenti ne bi nikada trebali dobiti status natuknice u rječniku suprotnog pravca.

U ovom radu ćemo pokušati odgovoriti na pitanje koji je to najadekvatniji način za obradu orijentalnih riječi u dvojezičnom rječniku. Polazimo od hipoteze da postojeći opisi riječi iz orijentalnih jezika u dvojezičnim rječnicima nedovoljno ili nikako ne uzimaju u obzir njihove kulturološke, stilske i konotativne specifičnosti, što se direktno odražava na adekvatnost ekvivalenta. Cilj nam je utvrditi leksikografske postupke primjenjive za obradu natuknica orijentalnog porijekla koje u leksikografiji imaju status kulturološki specifične lekseme s visokim stepenom anizomorfije. Na taj način želimo u što većoj mjeri udovoljiti zahtjevima moderne leksikografije, a time i potrebama različitih korisnika, učenika, studenata, nastavnika i prevoditelja.

Obradeni orijentalizmi i njihovi ekvivalenti preuzeti su iz različitih izvora na oba jezika: 1) rječnika i popisa orijentalnih riječi; 2) članaka i monografija o orijentalizmima i 3) bosanskohercegovačkih književnih djela i njihovih prijevoda na njemački jezik. Odabir orijentalizama vršimo na osnovu tri kriterija:

- 1) religijski orijentalizmi;
- 2) arhaizmi i historizmi koje čine pravno-administrativni pojmovi;
- 3) stilski obilježeni orijentalizmi koji se zbog svoje stilske obojenosti i ekspresivnosti nalaze na prijelazu između razgovornog i standardnog jezika.

Za odabrane orijentalizme ćemo prvo utvrditi da li postoji leksikalizirani ekvivalent u dvojezičnom (Jakić & Hurm 1991) ili njemačkom jednojezičnom

rječniku (DUDEN online) ili prijevodni ekvivalent u književnim djelima². Ukoliko postoji, izvršit ćemo provjeru denotativnog i konotativnog značenjskog podudaranja između natuknice i ekvivalenta na osnovu izvornog značenja orijentalizma u rječniku bosanskoga jezika (Halilović, Palić & Šehović 2010)³. Ukoliko ekvivalent bude neadekvatan, nepotpun ili neutvrđen, ponudit ćemo rješenja koristeći leksikografske strategije prema Šipki (2019) za parcijalnu i nultu ekvivalenciju.

U narednom poglavlju (2) ćemo prvo predstaviti definicije svih pojmova. U poglavlju (3) bit će prikazan status orijentalizama u bosanskom i njemačkom jeziku, a u poglavlju (4) najvažniji koncepti ekvivalencije i leksikografske strategije za njihovo tretiranje. U empirijskom dijelu rada (5) bit će predložena različita leksikografska rješenja za navođenje ekvivalenata na odabranim primjerima. Rad završavamo zaključkom i prijedlogom za buduća istraživanja (6).

2. DEFINICIJE POJMOVA EKVIVALENCIJE

Budući da se pojam ekvivalencije u bilingvalnoj leksikografiji (Wiegand 2002), kao i sam koncept značenja (Zgusta 1991: 32f.; Cruse 2006: 45) neujednačeno definira, u ovom poglavlju ćemo najprije definirati sve pojmove na način kako ćemo ih koristiti u ovom radu⁴. Pod pojmom ekvivalencije podrazumijevamo podudaranje natuknice i ekvivalenta u njihovim denotativnim i konotativnim značenjima (Adamska-Salaciak 2016: 148). U ovom radu polazimo od distinkcije denotat - designat kao aspekata značenja (Zgusta 1991)⁵. Prema Zgusti (1991: 33) podudaranje u denotativnom značenju podrazumijeva upućivanje na isti denotat vanjezičkog svijeta. Denotati su pojedinačne stvari ili klase stvari u vanjezičkom svijetu o kojem govorimo. Designatom se smatra pojam o denotatu na način kako ga shvataju govornici određenog jezika a koji čine kriterijska obilježja (ibid: 38). Ovaj autor naglašava da ne postoje univerzalni repertoari kriterijskih obilježja koji bi bili identični, a izraženi raznim riječima u različitim jezicima (ibid.). Suprotno denotativnim, podudaranje konotativnih značenja podrazumijeva da i natuknica i ekvivalent izazivaju iste kulturološke asocijacije i podudaraju se u stilu, registru i ekspresivnosti (Adamska-

² Vidi Izvore.

³ U svrhu usporedbe značenja konsultiraćemo sporadično i Hrvatski jezični portal (u daljem tekstu HJP).

⁴ Rasprava o ekvivalenciji u bilingvalnoj leksikografiji i konceptu značenja među lingvistima i filozofima prevazilazi obim ovog rada.

⁵ Denotat kao odgovarajući segment vanjezičkog svijeta, designat ili pojam kao odgovarajući mentalni, pojmovni sadržaj koji čini sadržajnu stranu jezičkog znaka (Zgusta 1991: 38).

Salaciak 2016: 148). Primjer za podudaranje denotativnih značenja je bosanski leksem *baka* koji u njemačkom jeziku ima svoj potpuni ekvivalent *Großmutter*. Njegov denotat je baka kao individua ili klasa svih individua baka, a kriterijsko obilježje je ono što je zajedničko za sve bake „biti majka nečijeg roditelja“. Za ilustraciju konotativnih značenja koristit ćemo se leksemima *nána*, *néna*, *bāba*, *majka*. Iako nam i u ovom slučaju kao ekvivalent može poslužiti *Großmutter* ne radi se o identičnim konotacijama. Njihove razlike proizilaze iz bosanskohercegovačkog društva, a ogledaju se u tome da pripadnici različitih religija i etničkih skupina ili pak pripadnici istih etničkih skupina iz različitih dijelova BiH koriste različite nazive. Tako njihov naziv u nekim slučajevima zavisi i od toga da li je riječ o majčinoj ili očevoj majci.

U slučaju kulturološki specifičnih riječi posebnu pozornost ćemo obratiti na parcijalne i nulte ekvivalente. Divergencijski odnos između natuknice i ekvivalenta prouzrokuje u nekim slučajevima parcijalnu ekvivalenciju, a nulti odnos surogatne ekvivalente (Gouws 2002: 196).

Divergencija podrazumijeva postojanje odnosa jedne leksičke jedinice izvornog jezika prema više leksičkih jedinica ciljnog jezika. Tako jedna natuknica izvornog jezika može imati više ekvivalenata u ciljnom jeziku, a ta divergencija može biti leksička, semantička i polidivergencija (ibid: 197). Pod leksičkom divergencijom se podrazumijeva pojava kada monosemna natuknica ima više ekvivalenata koji mogu biti, ali najčešće nisu, apsolutni sinonimi u svakom kontekstu. U tom slučaju govorimo o parcijalnoj ekvivalenciji koju leksikograf mora naznačiti za korisnika uz pomoć kontekstualnih i kotekstualnih uputa. Semantička divergencija se javlja kod polisemantičkih natuknica, a leksikografu i u ovom slučaju stoji na raspolaganju različit instrumentarij za označavanje divergentnosti kao što je korištenje rednih brojeva ili tačke-zareza, kao i upotreba glosa kojima se razgraničavaju različita značenja. Pojavu leksičke i semantičke divergencije unutar istog rječničkog članka nazivamo polidivergencijom, što zahtijeva konzistentnu primjenu temeljito isplaniranog sistema kontekstualnih i kotekstualnih sredstava (ibid: 199).

Za nultu ekvivalenciju moguća su dva razloga: 1) Kada u odredišnom jeziku ne postoji isti denotat kao u izvornom jeziku, kao što je npr. određeni objekt, fenomen, običaj i sl. te stoga ne postoji ni naziv za taj pojam; 2) Kada u odredišnom jeziku eventualno postoji isti denotat ili sličan koncept poznat onima koji ga primjenjuju, ali za koji ne postoji etablirani naziv odnosno koji još uvijek nije leksikaliziran u odredišnom jeziku. U tom slučaju denotat se shvata kao dio određenog designata u izvornom jeziku, ali ne i u ciljnom (up. Zgusta 1992: 275; Gouws 2002: 200; Adam-

ska-Salaciak 2016: 147). Pored ova dva oblika nulte ekvivalencije Šipka (2019: 60) razlikuje i hijerarhijsku nultu ekvivalenciju i nultu ekvivalenciju sinsemantičnih riječi kojima se u ovom radu nećemo dalje baviti.

3. ORIJENTALIZMI

Kao što je u uvodu navedeno, orijentalizmima se smatraju riječi iz orijentalnih jezika, kao i one “koje su preuzete posredstvom ovih jezika, a porijeklom su hebrejske, grčke, latinske i slično, i koje imaju barem jedan element (makar jedan morfem) orijentalnog porijekla” (Vajzović 1999: 11). U nastavku ćemo predstaviti status, frekventnost i upotrebu orijentalizama u bosanskom i njemačkom jeziku.

3.1 *Orijentalizmi u bosanskom jeziku*

Iz povijesnih razloga i usljed viševjekovnog⁶ prisustva Osmanlijskog carstva na teritoriji Bosne i Hercegovine, orijentalizmi značajno karakterišu bosanski jezik i po brojnosti i po stilskim i kulturološkim obilježjima⁷. Orijentalizmi su u znanstvenoj literaturi kako u bosanskom tako i u drugim južnoslavenskim jezicima mnogostruko istraženi⁸. Ustaljeni dio standardnog jezika postali su mnogi za koje često ne postoji nativni ekvivalent (*čarapa, papuča, ekser, dugme, kaiš*). U najveću grupu po brojnosti i frekventnosti na razgovornom nivou spada leksika vezana za religiju i religijski život pripadnika islama (Jahić 1991: 86). U drugu grupu spadaju arhaizmi i historizmi koje čine pravno-administrativni pojmovi (up. Jahić 1991: 86–87) i nazivi zanimanja: *muhtar* ili *esnafija*, kao i niz formalnih arhaizama za koje postoje i sinonimni, nearhaični leksemi za označavanje i danas postojećih predmeta ili pojmova (Šehović 2009: 134): *hećim* ili *ferman*.

Treću grupu čine stilski obilježeni leksemi orijentalnog porijekla *čaršija, ćuprija*, kao i leksemi *ćeif, merak, džaba* ili *raja*, koji se zbog svoje stilske obojenosti i ekspresivnosti nalaze na prijelazu između razgovornog i standardnog jezika.

Orijentalizmi predstavljaju i bogato jezičko blago kojim se bosanskohercegovački pisci nerijetko služe za detaljnu karakterizaciju i opis likova, za dočaravanje orijentalnog vremena i autentičnog govora određenih ljudi i krajeva, kao i za izražavanje

⁶ Od 15. do 20. stoljeća.

⁷ U Škaljićevom (1979) rječniku *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku* registrirano je 8.742 leksema orijentalnog porijekla.

⁸ Vidi Reinkowski (2002), Šehović i Haverić (2017) i tamo citiranu literaturu.

posebnih emocija (up. Wonisch 2012: 338; 2013: 948). No, prilikom prevođenja djela bosanskohercegovačkih pisaca kao što su Andrić, Selimović ili Karahasan na njemački jezik prevoditelji vrlo brzo nailaze na dileme u vezi sa značenjem i prevodivosti orijentalizama koji se u lingvističkoj literaturi nazivaju realijama ili elementima kulture, a predstavljaju sredstva za izražavanje kulturnih specifičnosti⁹. U vezi sa njihovim prevođenjem, Wonisch (2013: 957) konstatira niz problema u kontekstu teške semantičke prenosivosti leksike iz Andrićevog romana *Na Drini ćuprija*. Neki od njih su netačni ili pogrešni prijevodi, nerazumljivost riječi koje su preuzete iz originalnog teksta u vidu citata ili pak semantičko siromaštvo koje nastaje zbog nedostatka potpune ili parcijalne ekvivalencije u njemačkom, ali i u svim drugim germanskim, romanskim, istočno- i zapadnoslavenskim jezicima (ebd.: 950ff.)¹⁰. I kada je posrijedi prevođenje djela Meše Selimovića Wonisch (2012: 343) dolazi do sličnog zaključka, a koji glasi da prevoditelj nailazi na najveće poteškoće u prenošenju stilskih vrijednosti i odražavanju sinonimske raznolikosti originalnih tekstova usljed nepostojanja ekvivalenta za orijentalizme. Iako su djela Ive Andrića ili Meše Selimovića pisana i objavljena prije više decenija, ona se još uvijek čitaju kao školska lektira u osnovnim i srednjim školama, prevode na odsjecima za germanistiku s ciljem ovladavanja tehnikom književnog prijevoda i izučavaju na slavistikama u Austriji i Njemačkoj¹¹. Potreba za leksikografskom obradom orijentalizama je utoliko veća što i djela savremenih i mnogostruko prevođenih književnika na njemački jezik poput Dževada Karahasana, Enesa Karića ili Miljenka Jergovića obiluju orijentalizmima kojih u njemačkom kao ciljnom jeziku gotovo da nema. Spomenut ćemo i to da prema subjektivnim kriterijima ni prosječni govornik bosanskog jezika ne poznaje značenja velikog broja leksikaliziranih orijentalizama (Zilić, Džanko & Mešić 2019).

3.2 *Orijentalizmi u njemačkom jeziku*

Turcizmi i arabizmi spadaju u najbrojnije orijentalizme u njemačkom jeziku. Samo je 0,11% arabizama i 0,13% turcizama u njemački jezik došlo direktnim posuđivanjem iz arapskog odnosno turskog jezika (*Atlas, Fakir, Haschisch, Kadi, Scheich*) (Tazi 1998: 311ff.), a najvećim dijelom preko francuskog, latinskog, italijanskog, španskog, ili u slučaju turcizama preko slavenskih jezika kao

⁹ Za potrebe translatalogije razrađene su i brojne strategije za određivanje prijevodnog ekvivalenta kulturno specifičnih leksema (up. Koller 2011).

¹⁰ U vezi sa prevodivosti orijentalizama u djelima bosanskohercegovačkih pisaca vidi i Avdić (2017), Reinkowski (2002).

¹¹ Kao što je projekat „Andrić-Initiative“ Instituta za slavistiku, Karl-Franzens Universität Graz.

posrednika. Najintenzivnijim periodom njihovog prihvatanja smatra se period od srednjeg vijeka do 18. stoljeća (za arabizme up. Müller 2012: 4f.; za turcizme Best 2005: 57-61). Različit pristup pitanju da li se tuđica ubraja u arabizme ili turcizme samo onda ako je u jezik primatelj došla direktnim posuđivanjem predstavlja kamen spoticanja prilikom određivanja ukupnog broja arabizama odnosno turcizama u njemačkom jeziku. Dok neki autori tvrde da je u njemačkom jeziku npr. svega 150 arabizama (Best 2004: 76), Tazi (1998) bilježi 350, a Osman (1992) 400 tuđica arapskog porijekla. Prema podacima iz 2005. godine broj turskih tuđica u njemačkom jeziku je iznosio 158 (Best 2005: 57). I u njemačkom razlikujemo orijentalizme koji su postali ustaljeni dio standardnog njemačkog jezika i koji vrlo često nemaju nativnu inačicu (*Alkohol, Kaffee, Mütze, Jacke, Zucker, Kiosk, Joghurt*)¹². Nadalje, i u njemačkom jeziku postoji grupa historizama *Aga, Janitschar, Kadi, Sultan* ili religijskih leksema (*Hafis, Medrese*) (up. Wonisch 2012: 339). U periodu od 19. do 21. stoljeća njemački jezik bilježi novi talas orijentalizama, kao što su *Benzin, Dschihad, Safari ili Mohair* (Müller 2012: 5). Od šezdesetih godina 20. stoljeća do danas evidentna je pojava orijentalizama u njemačkom jeziku koji se javljaju kao rezultat migracije, poput riječi *Döner, Kebap* ili *Ayran* (Best 2012: 339) ili aktuelnih političkih i globalnih dešavanja (*al-Qaida, Hamas, Hisbollah*). Zamjetan je i ulazak novih ili pak oživljavanje ranije leksikaliziranih orijentalizama u savremeni njemački jezik koji zbog svoje konotativnosti i ekspresivnosti, nerijetko i kroz muziku, nalaze mjesto u jeziku mladih poput arapske interjekcije *yallah* (njem. Los!, Vorwärts! Beeil dich!), perzijske riječi *der Babo* (Boss, Anführer, Chef)¹³, arapske riječi *der Hayvan* (njem. Tier, Vieh, Lümmel) ili *mashallah* (njem. Ausdruck für Lob)¹⁴. Neke od ovih riječi su svoj put pronašle i u njemačke rječnike¹⁵.

¹² Alkohol, kafa, kapa, jakna, šećer, kiosk, jogurt

¹³ Riječ *babo* je perzijskog porijekla (Haverić i Šehović 2017: 153) koja je u njemački jezik ušla posredstvom turskog jezika uz semantičko pomjeranje.

¹⁴ Prilikom tradicionalnog izbora riječi godine u jeziku mladih (njem. Jugendsprache) u organizaciji izdavačke kuće Langenscheidt-Verlag 2012. godine riječ *yalla* je bila na trećem mjestu. Godine 2013. na prvom mjestu se našla imenica *Babo*, 2014. riječ *Hayvan* na trećem. 2020. riječ *mashallah* je bila među prvih deset riječi.

¹⁵ Kao npr. *yalla* i *mashallah*.

4. KONCEPTI EKVIVALENCIJE I NJENOG TRETIRANJA U DVOJEZIČNOM RJEČNIKU

4.1 Koncepti ekvivalencije

Pojam ekvivalencije označava da su dvije ili više stvari jednake vrijednosti. U ovom poglavlju predstaviti ćemo četiri tipa ekvivalencije: kognitivnu, prijevodnu, eksplanatornu i funkcionalnu. Polazeći od pristupa Adamske-Salaciak (2016: 149) najprije ćemo objasniti razliku između kognitivne i prijevodne ekvivalencije. Kognitivna ekvivalencija podrazumijeva da natuknica i ekvivalent imaju jednaku vrijednost u svojim jezičkim sistemima, a prijevodna da imaju jednaku vrijednost kada su upotrijebljeni u izvornom tekstu i njegovom prijevodu. Kognitivna ekvivalencija je dakle više relevantna za lingviste, a prijevodna za translatologiju. Međutim, ova autorica naglašava da su u dvojezičnoj leksikografiji veoma važne i kognitivna i prijevodna ekvivalencija (ibid.). Budući da je kognitivni ekvivalent pozicioniran na nivou jezičkog sistema, on je prilično općenit i kao takav primjenjiv kao prijevod riječi u mnogim kontekstima (bos. *mama* - njem. *Mutter*). Međutim, čak i kada ga ne možemo upotrijebiti u datom kontekstu, on i dalje može navesti korisnika rječnika na odgovarajući prijevodni ekvivalent zahvaljujući svom eksplanatornom potencijalu. Pod eksplanatornim potencijalom se podrazumijeva njegova sposobnost da vjerno predstavi značenje riječi izvornog jezika. Nasuprot tome, prijevodni ekvivalent je pozicioniran na nivou pisanog ili govornog teksta. Isti predstavlja dobar prijevod i kada se upotrijebi zamjenski za riječ iz izvornog jezika u određenom kontekstu, a da se pri tom njihova značenja ne podudaraju u potpunosti (bos. *čaršija* – njem. *Basarviertel, Marktplatz*).

Druga dva tipa ekvivalencije prema Adamskoj-Salaciak (2016: 150ff.), eksplanatorna i funkcionalna, su leksikografu od velike pomoći kada nije u mogućnosti da dođe do utvrđene leksičke jedinice ciljnog jezika koja odgovara leksemu izvornog jezika u bilo kojem kontekstu. Kod eksplanatornog ekvivalenta se, dakle, ne radi o utvrđenoj leksičkoj jedinici u ciljnom jeziku nego o slobodnoj kombinaciji (šp. *fado* - eng. traditional song of Portugal). Posrijedi je zapravo parafraza značenja riječi izvornog jezika u ciljnom jeziku. No, ako je kratko i vješto sročena, ponekad može poslužiti kao prijevod izvorne riječi u određenom kontekstu. A ako nije, što je nerijetko i slučaj, korisniku rječnika može poslužiti kao jedna vrsta definicije značenja natuknice na osnovu koje može pronaći kontekstualno odgovarajući prijevod za riječ iz izvornog jezika (ibid.). Dok kognitivni i prijevodni ekvivalenti mogu poslužiti prilikom prijevoda pisanog ili govornog teksta, primarna funkcija eksplanatornog ekvivalenta

je pojašnjenje značenja odrednice. Posljednji tip je funkcionalna ekvivalencija koja se i najviše razlikuje od prethodnih tipova. Kod ovog tipa nije riječ o odnosu značenja između pojedinačnih leksičkih jedinica nego između značenja dužih dijelova teksta. O funkcionalnoj ekvivalenciji govorimo kada dio teksta u ciljnom jeziku sadrži ili ekvivalentnu riječ koja pripada različitoj gramatičkoj kategoriji od riječi u izvornom jeziku ili uopće ne sadrži element koji na bilo koji način predstavlja direktni ekvivalent date natuknice (npr. kada odrednica pripada vrsti riječi koja ne postoji u ciljnom jeziku). Funkcionalna ekvivalencija je dugo vremena važila kao sredstvo translologije i kao takva ignorirana u leksikografiji. No, zahvaljujući pojavi elektronskih korpusa, leksikografi sada mogu koristiti kontekstualnu upotrebu natuknice ili konstruirati frazu ili rečenicu inspiriranu korpusom koja se može prevesti na ciljni jezik bez potrebe za leksičkim ekvivalentom za samu natuknicu (ibid.).

4.2. Leksikografska sredstva za divergenciju značenja

S obzirom na to da leksikograf može imati problema pri razgraničavanju višestrukih ekvivalenata, potrebno je ukazati na najvažnija sredstva: direktna u formi glose¹⁶, etikete i eksplanatorne napomene te indirektna u vidu navođenja primjera. Glosa se koristi za razgraničenje značenja polisemantičkih natuknica. Njena funkcija je da što konciznije naznači relevantnu razliku, kriterijska obilježja, oblast primjene i sl. Unutar rječničkog članka glosa obično stoji u zagradi iza ekvivalenta, a može biti pisana italicom (Zgusta 1991: 305f.; Adamska-Salaciak 2016: 157ff.). Glosa može sadržati: hiperonim, hiponim, sinonim, kolokaciju, indikaciju u vezi sa relevantnim semantičkim poljem ili pak objašnjenje određenog značenja u vidu definicije. Razlikujemo eksplanatorne i disambigvizijske glose. Osim glosa, leksikografima stoje na raspolaganju i klasifikatorne etikete koje stoje u zagradama ispred ekvivalenta, najčešće u formi skraćenice. Etikete služe da se njima označi pripadnost leksičke jedinice određenoj jezičnoj domeni (pravo, muzika ili informatika), dijalektu, stilskom registru (razgovorno, birano) ili socijalnom sloju (šatrovački). Napomene se koriste iza ekvivalenta. Njihova funkcija je da upozore na odstupanja od ustaljenih gramatičkih odrednica, lažne prijatelje ili paronimijske parove.

Važno je naglasiti da je prilikom odabira leksikografskog sredstva moguće kombinirati navedena leksikografska sredstva (npr. glose, etikete i primjere ili etikete i

¹⁶ U ovom radu nećemo raspravljati o upotrebi različitih termina i razlozima terminološke diferencijacije pojma glose.

napomene). Pri tome treba voditi računa i o konciznosti, ekonomičnosti i redundantnosti rječničkog članka. Zato ćemo u narednom poglavlju spomenuti i njihove moguće kombinacije u okviru predstavljanja leksikografskih strategija za određivanje ekvivalenta kod parcijalne i nulte ekvivalencije.

4.3. Leksikografske strategije za parcijalnu i nultu ekvivalenciju

Prema Adamskoj-Salaciak (2016: 154), prijevodna, eksplanatorna i funkcionalna ekvivalencija mogu poslužiti kao strategije za određivanje ekvivalenta u slučaju kada kognitivni ekvivalent nije dostupan. No, postoje slučajevi kada nijedna od ovih strategija ne donosi zadovoljavajući uspjeh. Kao što je već spomenuto, u vokabularu svakog jezika postoji određen broj leksičkih jedinica koje su kulturno specifične poput domene religije, umjetnosti, historije, društvenog i političkog uređenja itd. U tom slučaju leksikograf mora tražiti rješenja koja će korisnicima ponuditi kratka i precizna enciklopedijska objašnjenja i sugestije na osnovu kojih bi korisnici mogli naći adekvatan ekvivalent ili prijevod pismenog i usmenog teksta. Za takve slučajeve postoje i neke pomoćne strategije: sugeriranje kulturološkog parnjaka ili predlaganje leksičke inovacije koja ili ne postoji ili još uvijek ne postoji u ciljnom jeziku. Ova strategija se ogleda najčešće u posuđivanju izvorne riječi i njenog prenošenja u ciljni jezik. Ovakva posuđenica mora ipak na određen način imati neku osnovu u ciljnom jeziku, inače su njene šanse da iz statusa inovacije pređe u status prihvaćene riječi veoma male (ibid: 154).

Šipka (2019: 173ff) formulira nekoliko legitimnih strategija za tretiranje nulte ekvivalencije kulturno specifične leksike u produktivnom rječniku: 1) opis; 2) inkorporiranje natuknice uz objašnjenje; 3) generaliziranje uz specificiranje; 4) parcijalna ekvivalencija uz specificiranje i 5) dekompozicija.

Kao primjer za strategiju opisa Šipka (2019: 173) navodi srpsku natuknicu *ušorene* i nudi sljedeće rješenje: srp. ушорене – eng. laid out along a straight street.

Time se nudi precizan i detaljan opis lekseme bez upotrebnih restrikcija, što znači da ovakva vrsta opisa može poslužiti i kao ekvivalent. Strategiju opisa ćemo u ovom radu označavati kao eksplanatorni ekvivalent (Adamska-Salaciak 2016: 150ff.).

Strategija inkorporiranja leksičke jedinice iz izvornog jezika u ciljni jezik uz eventualnu transliteraciju predstavlja svojevrsnu inovaciju. Ekvivalent se obično piše italikom, a zatim se nudi objašnjenje uz pomoć dodatnih leksikografskih sredstava, glosa i napomena. Za prikaz ove strategije Šipka navodi čečensku riječ: *čeč. тезет* – eng.

ethnology tezet (place in a yard for a funeral where friends and relatives of the deceased come to express their condolences¹⁷).

Prednost ove strategije je što nudi i funkcionalan ekvivalent u obliku inkorporirane riječi i iscrpno objašnjenje u vidu eksplanatorne glose u zagradi. Međutim, kod upotrebe ovakvog ekvivalenta nastaje problem, jer govornik ciljnog jezika inkorporiranu riječ obično ne može prepoznati u pismenom ili usmenom prijevodu. Stoga je ova strategija korisna samo onda ako se ekvivalent koristiti u literarnom prijevodu, u antropološkim i etnološkim tekstovima i sl. u kojima inkorporirana riječ može biti upotpunjena objašnjenjem u fusnoti ili bilješkama na kraju prijevoda.

Treća strategija se odnosi na navođenje ekvivalenta u vidu nekog općeg pojma uz njegovo specificiranje, kao npr. sužavanje značenja. Iako navedeni ekvivalent predstavlja generalni pojam koji obuhvata i koncept natuknice, neophodno je naknadno specificirati osobenosti natuknice, kao što je to slučaj u primjeru: čeč. *ирахьер* – eng. *bride-show* (folk-rite of inspection of prospective bride, the relationship between the groom and the bride¹⁸).

Ova strategija je slična strategiji inkorporacije jer sadrži i naknadno objašnjenje u vidu eksplanatorne glose. Iako je korisniku ciljnog jezika poznat koncept ponudnog ekvivalenta, problem predstavlja to što je semantički mnogo širi od natuknice, što zahtijeva i intervenciju u rječničkom članku, a eventualno i u pismenom prijevodu.

Četvrta strategija se odnosi na parcijalnu ekvivalenciju uz specificiranje. Kao ekvivalent se koristi bliskoznačnica u ciljnom jeziku uz naknadno specificiranje osobenosti natuknice, što Šipka (ibid: 175) ilustrira još jednim primjerom iz srpskog jezika: srp. *бабине* – eng. *baby shower* /never held before the baby is born¹⁹/.

Običaj darivanja novorođenčeta i roditelje, najčešće u prvih 40 dana nakon porođaja, ne postoji u anglosaksonskoj kulturi. Stoga je najbliži ekvivalent *baby shower* koji podrazumijeva organiziranje zabave za trudnicu prije rođenja djeteta i služi darivanju nerođenog djeteta. Dakle, radi se o parcijalnom ekvivalentu koji Šipka dodatno pojašnjava napomenom da se *babine* za razliku od ekvivalenta *baby shower* nikada ne održavaju prije rođenja djeteta. Autor smatra da se ovakav ekvivalent može koristiti u pisanom tekstu uz dodatnu bilješku ili fusnotu.

Dekompozicija predstavlja strategiju koja najčešće služi tretiranju hijerarhijske nulte ekvivalencije. Kada u ciljnom jeziku nedostaje adekvatan ekvivalent za opću

¹⁷ Mjesto u dvorištu za sahranu gdje dolaze prijatelji i rođaci preminulog da izraze saučešće.

¹⁸ Narodni običaj da se buduća mlada pregleda, odnos mladoženje i mlade.

¹⁹ Nikada se ne održava prije nego što se beba rodi.

imenicu iz izvornog jezika, ekvivalent se kreira dekompozicijom opće imenice u ciljnom jeziku, kao u primjeru: njem. Geschwister – bos. brat i sestra.

Budući da u bosanskom jeziku ne postoji ekvivalentna imenica koja se odnosi i na brata i na sestru, kao adekvatan ekvivalent služe dva hiponima *brat i sestra*.

Za kulturološki specifične lekseme Bergenholtz, Tarp i Wiegand (Gouws 2002: 207 citira Bergenholtz, Tarp & Wiegand 1999) predlažu još jednu strategiju, a to je kreiranje rječničkog članka u vidu sinopsisa (eng. *synopsis article*). Takav članak je prema ovim autorima fokusiran na ekstralingvističke aspekte i tradicionalni enciklopedijski pristup. Rječnički članak u formi sinopsisa sadrži semantički komentar u vidu linka koji omogućava dodatno pretraživanje enciklopedijskih podataka koji mogu biti od koristi u leksikografskom postupku. Takvi bi sinopsisi mogli naime igrati veliku ulogu i u promicanju kulturnih vrijednosti jezika koji se obrađuju u rječniku, kao i omogućiti jači enciklopedijski pristup u tretiranju kulturno specifičnih leksičkih jedinica. Strategijom sinopsisa se u ovom radu nećemo dalje baviti.

5. ANALIZA KORPUSA

Analizom je utvrđeno nekoliko mogućih strategija za određivanje ekvivalenata: 1) upotreba leksikaliziranog orijentalizma u njemačkom jeziku; 2) upotreba njemačke bliskoznačnice; 3) preuzimanje leksema iz izvornog u ciljni jezik uz fonetsku prilagodbu njemačkoj normi ili jeziku porijekla i 4) eksplanatorni ekvivalent. Sa aspekta ekvivalencije utvrđena je pojava tri tipa ekvivalencije: potpuna, parcijalna i nulta.

5.1 Potpuna ekvivalencija leksikaliziranih orijentalizama

Provjerom značenja orijentalizama koji su leksikalizirani i u bosanskom (Halilović, Palić i Šehović 2010) i u njemačkom jeziku (DUDEN online) ustanovljeno je potpuno podudaranje njihovih denotativnih značenja najčešće kod onih orijentalizama koji se odnose na religiju, historijske pojmove (osmanlijsko administrativno i vojno uređenje i titule), ali i domenu kulinarstva. Spomenut ćemo samo neke od njih iz našeg korpusa: *ezan* (Adhan), *hadž* (Hadsch), *hadži(ja)* (Hadschi), *medresa* (Medresse, Medrese), *mujezin/muezzin* (Muezzin), *munara/minaret* (Minarett) *namaz* (Namaz, Namas), *ramazan* (Ramadan, Ramasan), *gasul* (Ghusl), *kasida* (Kasside), *sura* (Sura), *emir* (Emir), *janjičar* (Janitschar), *kalif* (Kalif), *muhtar* (Muhtar), *sultan* (Sultan), *baklava* (Baklava), *halva* (Halwa). U svrhu pojašnjenja njihovog značenja u njemačkom jeziku DUDEN online navodi za skoro svaki orijentalizam eksplanatornu

glosu u vidu opisa, objašnjenja ili parafraze značenja, a nerijetko i njemačku istoznačnicu. U potrazi za njihovim opisima u hrvatsko-njemačkom rječniku (Jakić i Hurm 1991) utvrđeno je da mnogi od njih, primjerice *ezan*, *hadž*, *kasida*, *muhtar*, *sura* nisu obrađeni²⁰. Za ovakve orijentalizme kao prvi ekvivalent predložimo postojeći orijentalizam u njemačkom jeziku, a kao drugi neutralnu njemačku bliskoznačnicu. U svrhu ekvivalenta može poslužiti i eksplanatorni ekvivalent kao u slučaju primjera (2 i 3) odnosno specificiranje osobenosti natuknice (1):

1. **hadž** – Hadsch, Haddsch m (-), Pilgerfahrt f (-, -en), Wallfahrt (*nach Mekka*)
2. **ezan** - Adhan m (-s, -e), Gebetsruf m (-s, -e), Aufruf des Muezzins zum Gebet
3. **gasul** – Ghusl m (-, -) i (-s, -s), Leichenwaschung, Ganzkörperwaschung im Islam

Korisnikov odabir adekvatnog ekvivalenta ovisi u velikoj mjeri od njegove primjene u prijevodu ili samostalnoj produkciji sadržaja, kao i od same vrste teksta (književni prijevod, etimološki, historijski tekstovi i sl.).

Potreba za novim leksikografskim rješenjem utvrđena je i kada postojeći leksikalizirani orijentalizam u njemačkom jeziku nije uzet u obzir. Tako za natuknicu *baklava* umjesto opisnog ekvivalenta „bosnischer Honigkuchen *ili* Nußkuchen“ (Jakić i Hurm 1991: 14) predložimo leksikalizirani ekvivalent *Baklava* čiji je denotat njemačkom govorniku dobro poznat posredstvom migracije, najkasnije od 60-ih godina 20. stoljeća.

4. **baklava** – Baklava n i f (-s, -s) i (-, -s)

5.2 *Parcijalna ekvivalencija leksikaliziranih orijentalizama*

Provjerom značenja leksikaliziranih orijentalizama u oba jezika i njihovog opisa u dvojezičnom rječniku utvrđena je potreba za novim rješenjima i kod onih leksema koji su u jednom od jezika doživjeli proširenje ili reduciranje značenja, što dovodi do anizomorfije i parcijalne ekvivalencije. Neki primjeri iz našeg korpusa su: *aga*, *derviš*, *dženet*, *džin*, *džuma*, *ferman*, *hadžija*, *hamam*, *haram*, *harem*, *hajvan*, *imam*, *kadija*, *konak*, *mašala*, *raja*, *sunet*, *šejtan*. Za ilustraciju parcijalne ekvivalencije kod leksikaliziranih orijentalizama u oba jezika poslužiti će nam natuknica *derviš*. Jakić i Hurm (1991: 89) tretiraju lekseme *derviš* i *Derwisch* kao potpune ekvivalente uz navođenje eksplanatorne glose za korisnike hrvatskog²¹ jezika (muslimanski

²⁰ Iako su kao hrvatske tudice navedene npr. na HJP, <https://hjp.znanje.hr/> (zadnji pristup 03. 02. 2022.).

²¹ bosanskog ili srpskog

redovnik). Ovaj orijentalizam je u njemački jezik ušao već u 16. stoljeću iz perzijskog posredstvom turskog sa suženim semantičkim značenjem „pripadnik islamskog vjerskog reda u čije obredne rituale spadaju muzika i ritmični ples“. U bosanskom jeziku ovaj leksem je udomaćen, što je dovelo do semantičke adaptacije i proširenja na preneseno značenje²² „onaj koji živi skromno, koji je pobožan i povučen“. Stoga predlažemo sljedeće leksikografsko rješenje:

5. Derviš – 1. Derwisch m (-[e]s,-e); 2. Asket m (-en, -en): *živjeti kao ~ wie ein Asket leben/asketisch leben*

Iz ovakvog opisa jasno proizlazi da je posrijedi polisemantička riječ u izvornom jeziku. Za prvo značenje postoji potpuni ekvivalent u njemačkom jeziku čija se denotativna značenja podudaraju. Za drugo, preneseno značenje predlažemo njemačku blisko značnicu *Asket* (bos. asket). Budući da DUDEN navodi orijentalizam *Derwisch* samo sa prvim značenjem, ekvivalent za preneseno značenje leksema *derviš* pronalazimo u izvornom značenju perzijske riječi *darvish* što znači „prosjak/siromah, redovnik prosjak i asket“ odnosno u asketskom načinu života derviša i njihovom zavjetovanju na siromaštvo. Navođenje primjera za preneseno značenje ima dvojaku funkciju: 1) razgraničenje figurativnog značenja i 2) poticanje samostalne jezičke produkcije rečenica/teksta u govoru, pisanju i prevođenju po uzoru na primjer.

Za razliku od orijentalnog para *derviš/Derwisch*, u rječniku Jakić i Hurm (1991: 133)²³ kao ekvivalent za orijentalizam *dženet* navedena je njemačka isto značnica *Paradies* (bos. raj). Leksemi *dženet* (Halilović, Palić i Šehović 2010: 250) i *Paradies* (redakcija DUDEN, b. g.²⁴) imaju po jedno denotativno i konotativno značenje koja se međusobno poklapaju: 1. vrt blaženih; raj 2. *pren.* mjesto potpunog uživanja, sreće i blagostanja. Iako se ova dva leksema na prvi pogled čine potpunim ekvivalentima u kojima dolazi do poklapanja denotativnog i konotativnog značenja, oni se ipak razlikuju na konotativnom nivou. Dakle, iako i u jednom i drugom jeziku postoji isti denotat, leksemi *dženet* i *Paradies* se razlikuju u jednom važnom kriterijskom obilježju i stilskoj obojenosti. Dok leksem *dženet* fungira kao arhaizam sa kriterijskim obilježjem primjene „u islamu“, leksem *Paradies* (bos. raj) je u DUDENU zabilježen i kao stilski neutralna riječ koja nema kriterijsko obilježje primjene u određenoj religiji. Budući da u njemačkom jeziku postoji i arapska tuđica *Dschanna/Djana* čije

²² HJP za drugo značenje navodi etikete (reg.) i (zast.), <https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search> (zadnji pristup 04. 02. 2022.).

²³ <https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search> (zadnji pristup 04. 01. 2022.).

²⁴ bez godine

se denotativno značenje poklapa sa prvim značenjem leksema *dženet* predložimo sljedeće rješenje:

6. dženet – 1. (relig.) Dschanna/Djana f (-), Paradies n (-es); 2. Paradies n (-es, -e): *na ovom ostrvu se osjećam ko u ~u auf dieser Insel fühle ich mich wie im Paradies*

Za prvi ekvivalent prvog značenja predložimo orijentalizam u njemačkom jeziku *Dschanna/Djana*, a za drugi stilski neutralnu njemačku istoznačnicu *Paradies*. U ovisnosti od svrhe i konteksta primjene njemačkog ekvivalenta, korisnik se može odlučiti za adekvatan ekvivalent. Za preneseno značenje natuknice *dženet* adekvatan ekvivalent predstavlja samo njemačka istoznačnica budući da ju govornici njemačkog jezika prepoznaju i koriste u prenesenom značenju za razliku od leksema *Dschanna/Djana*. Razgraničenje ova dva značenja vidljivo je i iz toga da ekvivalent *Paradies* u različitim značenjima ima različita gramatička obilježja (sa i bez množine)²⁵.

Za obradu leksema *hajvan* koji na bosanskom ima dva značenja: „životinja i stoka“ kao i preneseno pejorativno značenje „onaj koji je ponašanjem nalik na životinju“ (Halilović, Palić i Šehović 2010: 352) predložimo također inovativno leksikografsko rješenje. Utvrdili smo da Jakić i Hurm (1991: 197) bilježe ovu natuknicu upućujući korisnika na značenje natuknica *životinja* i *stoka*, a koje su registrirane bez prenesenog značenja. No, u njemačkom jeziku arapska riječ *Hayvan* je 2014. godine na izboru za „Riječ godine jezika mladih“²⁶ u tradicionalnoj organizaciji izdavačke kuće Langenscheidt osvojila treće mjesto. Ova riječ je u jezik mladih ušla kroz muziku repera KC Rebella odnosno njegove istoimene pjesme u kojoj ima preneseno pejorativno značenje za osobu koja svojim ponašanjem nalikuje životinji, osobi „bez sposobnosti da razmišlja/misli“²⁷. Stoga kao ekvivalent bosanske natuknice *hajvan* sa prenesenim pejorativnim značenjem predložimo njenu inkorporaciju u njemački jezik uz transliteraciju prema jeziku porijekla (j → y). U slučaju ovakvog rješenja neophodno je navesti i etiketu o stilskom registru uz eventualnu napomenu o limitiranosti njene upotrebe na jezik mladih. Ne možemo dakle govoriti o potpunom podudaranju sa natuknicom *hajvan* u prenesenom značenju, jer njena primjena u bosanskom razgovornom jeziku nije ograničena na jezik mladih. No, ovakvom leksikografskom rješenju ide u prilog i prepoznatljivost leksema *Hayvan* kod

²⁵ <https://www.duden.de/rechtschreibung/Paradies> (zadnji pristup 04. 02. 2022.), što je u opisu ove natuknice u Jakić i Hurm (1991: 1057) potpuno zanemareno.

²⁶ „Jugendwort des Jahres“

²⁷ Ohne Denkvermögen

njemačkih izvornih govornika, iako isti (još uvijek) nije leksikaliziran i ne pripada standardnom jeziku. Osim ekvivalenta u vidu orijentalizma, kao alternativu predložimo i navođenje njemačke bliskoznačnice *Tier* sa istim prenesenim značenjem. Disambigviziranje značenja može biti naznačeno i implicitno, navođenjem primjera.

7. **hajvan** – 1. a. Tier n (-[e]s, -e), b. Vieh n (-s); 2. (razg., pej.) Hayvan m i n /u jeziku mladih/, (fig.) Tier n (-[e]s, -e): *kakav si ti ~ was bist du für ein Hayvan!*

5.3 *Nulta ekvivalencija*

U nastavku ćemo više pažnje posvetiti orijentalizmima u bosanskom jeziku za koje u njemačkom jeziku postoji odgovarajući ili sličan koncept, ali ne i leksikalizirani izraz, te se u postojećim dvojezičnim rječnicima kao ekvivalenti određuju njemačke bliskoznačnice uz glosu ili klasifikatorsku etiketu. S tim u vezi, posebnu pažnju želimo posvetiti orijentalizmima iz tematskog polja religije i njenog prakticiranja. Prilikom pregleda opisa takvih orijentalizama u dvojezičnom rječniku Jakić i Hurm (1991) ustanovljena je potreba za novim leksikografskim rješenjima kako bi ekvivalent u ciljnom jeziku kulturološki, stilski i semantički u što većoj mjeri odgovarao natuknici. Kao i u prethodnom poglavlju, spomenut ćemo samo neke od primjera: *feredža, dova, dženaža, tekija, tespih, tevhid*.

Uvidom u opis leksema *tespih* u rječniku Jakić i Hurm (1991: 1057) utvrđena je upotreba ekvivalenta *Rosenkranz* uz dodatak klasifikatorskih etiketa: (turcizam i religija). Prema Halilović, Palić i Šehović (2010: 1327) *tespih* je niska od 33 ili 99 zrna koja se prebiraju prstima na kraju namaza, tokom zikra i uz uobičajene iskaze u slavu Boga. Nasuprot tome, *Rosenkranz* (bos., hr. brojanica, krunica) je leksem koji pripada domeni kršćanstva i označava nisku od šest većih i 53 manja zrna koja se prebiraju prstima pri molitvi. Dakle, obje riječi pripadaju klasi molitvenih perli, a njihovo zajedničko kriterijsko obilježje je „religijski artefakt pri molitvi“. Međutim, kriterijska obilježja ovog leksema po kojima se razlikuju su materijal i broj zrna te primjena u islamu ili kršćanstvu. Stoga u slučaju leksema *tespih* ekvivalent *Rosenkranz* smatramo neadekvatnim i predložimo leksikografsku strategiju prenošenja leksema iz izvornog u ciljni jezik, kao i navođenje neutralnih njemačkih hiperonima *Gebetskette* i *Gebetsschnur*. Budući da se i ovdje radi o svojevrsnoj inovaciji odnosno riječi koja nije leksikalizirana u njemačkom rječniku, predložimo da se piše italicom (up. Šipka 2019: 173). Na ovaj način kreiramo kulturološki parnjak poštujući religijski

specifičnost²⁸ uz navođenje religijski neutralnih njemačkih blisko značnica u formi hiperonima koje su prihvatljivije i govornicima njemačkog jezika:

8. tespih – (relig.) *Tesbih/Tespih* f (-, -)²⁹, Gebetskette f (-, -n), Gebetsschnur f (-, -schnüre)

Analiza narednih primjera pokazuje kombinaciju strategija pri obradi nulte ekvivalencije. Tako Jakić i Hurm (1991: 1053) kao ekvivalente za natuknicu *tekija* navode 1. *moslemisches Kloster* i 2. *Quelle, Brunnen* koristeći pri tome disambigvizijsku glosu (muslimanski samostan) za prvo značenje i (izvor, zdenac) za drugo. No, aktuelni rječnici bosanskoga (Halilović, Palić i Šehović 2010: 1322) i hrvatskoga jezika (HJP³⁰) bilježe ovu natuknicu sa suženim značenjem „duhovni dom/zgrada u kojoj borave derviši i obavljaju vjerske obrede“. Važno je naglasiti da se radi o muškim pripadnicima islamskog vjerskog reda. Samostan ili konvent je prema istim rječnicima crkvena zgrada u kojoj po utvrđenim pravilima žive, rade i obavljaju molitve redovnici ili redovnice. Stoga smatramo da njemački ekvivalenti bazirani na konceptima iz kršćanstva ne prenose kulturološko-religijski specifikum bosanskih orijentalizama iz domene islamske religije. Iz definicija *tekije* i *samostana* proizilazi da se radi o sličnim konceptima, ali sa različitim kriterijskim obilježjima. Prilikom leksikografske obrade ove natuknice predlažemo primjenu kombiniranih strategija za njeno tretiranje na sljedeći način:

Inkorporiranje natuknice iz izvornog u ciljni jezik uz fonetsku prilagodbu normi jezika porijekla: *Tekke* ili njemačkoj normi s dugim njemačkim -ie i finalnim turskim -h: *Tekieh*. Upotreba prvog se može pronaći pregledom njemačkih tekstova³¹, a upotreba drugog u književnim prijevodima bosanskohercegovačkih autora na njemački jezik. Budući da govornik njemačkog jezika ovako inkorporiranu riječ u pismenom ili usmenom prijevodu ne mora nužno prepoznati, uputno je i specificiranje u vidu napomene da se ovakav ekvivalent koristi u literarnom prijevodu i/ili u vidu upozorenja za korisnike da se ova natuknica ne prevodi kao *muslimisches Kloster* ili *Konvent*. Tako inkorporirana riječ može biti korištena kao ekvivalent upotpunjena fusnotom ili bilješkom na kraju teksta.

²⁸ Sporadičnim pregledom izvornih njemačkih tekstova ustanovile smo da se u njemačkom jeziku pravi distinkcija između leksema *Rosenkranz* u kršćanstvu, *Tesbih/Tespih* u islamu i *Mala* u budizmu, što bi trebalo istražiti na većem korpusu.

²⁹ Budući da ova riječ nije leksikalizirana, njena gramatička svojstva su za potrebe ovog rada usklađena sa pravilima određivanja fonetskih i morfoloških obilježja tuđica u njemačkom jeziku, kao i njenom upotrebom u prijevodima bosanskohercegovačkih djela na njemački odnosno izvornim njemačkim tekstovima na internetu.

³⁰ <https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search> (zadnji pristup 10. 02. 2022.)

³¹ U ovom je obliku leksikalizirana i u engleskom jeziku, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/tekke> (zadnji pristup 13. 03. 2022.)

Upotreba kratkog i decidnog eksplanatornog ekvivalenta koji je prihvatljiv za govornike njemačkog jezika može također poslužiti i kao prijevodni ekvivalent.

- 9. tekija** – Tekke f (-, -) /u knjiž. prijevodu, ne prevoditi kao muslimisches Kloster ili Konvent/, Gebets- und Versammlungshaus der Dervische

Kao posljednji primjer nulte ekvivalencije poslužiti će nam stilski obilježeni orijentalizmi koji se odlikuju izraženim ekspresivnim potencijalom. Ovi leksemi se nalaze na prijelazu između razgovornog i standardnog jezika, a neki od njih su *ćeif*, *merak* i *rahatluk*. Kod ovih leksema može se govoriti i o nedostatku identičnog kulturološkog koncepta svojstvenog istočnim kulturama. Uzmimo za primjer orijentalizam *ćeif*. Ovaj leksem izražava kompleksan koncept u bosanskohercegovačkoj kulturi – svojevrsno stanje duha, uživanje u trenutku. U jednojezičnom rječniku ovaj orijentalizam ima dva značenja opisana uz pomoć nekoliko različitih bliskoznačnica koje ne predstavljaju sinonime nego pobliže objašnjavaju leksem *ćeif* u ovisnosti od značenjske nijanse:

ćeif (ćejf) <ar.> razg. ekspr. 1. volja, želja, prohtjev, hir: *nije to moj ~* ; 2. dobro raspoloženje; uživanje, zadovoljstvo, uroda, naslada: *u tom nam je ~* (Halilović, Palić i Šehović 2010: 149)

Jakić i Hurm (1991: 77) navode *ćeif* kao monosemni leksem sa dva ekvivalenta: *Wunsch*, *Laune*. Dakle, njegova značenjska kompleksnost je znatno reducirana, a izrazita stilska obojenost potpuno zanemarena. Opis ove natuknice predstavlja leksikografski izazov budući da u ciljnom jeziku ne možemo pronaći kognitivni ekvivalent. Stoga predlažemo dva moguća leksikografska rješenja za opis ove natuknice:

Po uzoru na jednojezični rječnik, koristit ćemo kombinaciju bliskoznačnica i kratkih eksplanatornih ekvivalenta, koji u ovisnosti od kolokacije i konteksta mogu poslužiti kao prijevodni ekvivalenti. S ciljem ilustriranja različitih značenjskih nijansi ekvivalenta unutar istog značenja predlažemo i upotrebu natuknice i ekvivalenta u primjerima odnosno različitim kolokacijama. Važnost ovog leksikografskog sredstva vidimo i u njegovom doprinosu samostalnoj jezičkoj produkciji rečenice i teksta sa ovom natuknicom.

- 10. ćeif** – 1. Wunsch m (-es, Wünsche), Lust f (-), (-s, -), Einfall m (-[e]s, -fälle): *hoću da mi ispunim ~* ich möchte seinen Wunsch erfüllen; *zabrani joj da dolazi u tvoju kuću kad je njoj ~* verbiete es ihr, dein Haus zu betreten, wann immer sie Lust hat/wann immer sie will; *ne daj da ti se njegovi ~ovi miješaju u poslove* lass dir deine Arbeit nicht von seinen

Einfällen beeinflussen; 2. Hochgenuss m (-es, -genüsse), Vergnügen n (-s), gute Laune, besondere Freude: *u Bosni je ispijanje kafe ~ in Bosnien ist das Kaffeetrinken ein Hochgenuss; mom djedu je bio ~ da sjedi ispred svoje radnje i istovremeno sluša crkvena zvona i ezan* meinem Opa war das ein besonderes Vergnügen/eine besondere Freude, vor seinem Laden zu sitzen und gleichzeitig das Läuten der Kirchenglocken und den Adhan/Muezzinruf zum Gebet zu hören

Uz pomoć kombiniranih leksikografskih sredstava i strategija moguće je odrediti približne semantičke ekvivalente, ali je kontekst u kojem se takav ekvivalent koristi (prijevod, samostalno napisani tekst i sl.) osiromašen kulturološkim, stilskim (arhai-zam, razgovorno, ekspresivno) i konotacionim obilježjima ovog leksema.

Kao moguće leksikografsko rješenje predlažemo prenošenje leksema *ćeif* iz izvornog u njemački jezik, uz fonetsku prilagodbu izvornom jeziku *Keyif* i naknadnu napomenu u vidu objašnjenja kulturološkog koncepta, što ujedno predstavlja i pokušaj da se kulturološki specifikum ove natuknice prenese u njemački jezik. Kao i u prethodnim primjerima, inkorporirani ekvivalent se može koristiti u određenim tekstovima ili literarnim prijevodima, uz navođenje iscrpnog objašnjenja u fusnoti, glosaru ili u bilješkama.

11. **ćeif** – Keyif n (-s) (ein Zustand des Geistes in vollkommener Zufriedenheit, ein bewusstes Erleben der Sinne)

6. ZAKLJUČAK I PREPORUKE

Cilj ovog rada je bio utvrditi leksikografske postupke primjenjive za obradu natuknica orijentalnog porijekla koje u leksikografiji imaju status kulturološki specifične leksike s visokim stepenom anizomorfije. Obradeni orijentalizmi i njihovi ekvivalenti preuzeti su iz različitih izvora na oba jezika: 1) jedno- i dvojezičnih rječnika i popisa orijentalnih riječi; 2) članaka i monografija o orijentalizmima i 3) bosanskohercegovačkih književnih djela i njihovih prijeвода na njemački jezik. Analiza je zasnovana na leksikografskim strategijama za tretiranje kulturno specifičnih leksema, odnosno parcijalne i nulte ekvivalencije (Šipka 2019). U ovom radu smo također zastupali stajalište da su u dvojezičnoj leksikografiji veoma važne i kognitivna i prijevodna ekvivalencija (Adamska-Salaciak 2016). Stoga smo prilikom određivanja adekvatnog ekvivalenta propitivale i upoređivale postojeća leksikografska rješenja u hrvatsko-njemačkom dvojezičnom rječniku, prijevodne ekvivalente u prijevodima naših knji-

ževnih djela na njemački jezik i značenja orijentalizama u izvornom i jeziku prima-telju. Tako je potpuna ekvivalencija utvrđena kod orijentalnih leksema koji su u bo-sanski i njemački jezik preuzeti iz drugih kultura – poput religijskih leksema, historijsko-administrativnih ili leksema iz domene kulinarstva (*medresa – Medresse/Medrese; muhtar – Muhtar; halva – Halwa*). No, uvidom u postojeće le-ksikografske opise utvrdile smo niz neadekvatnih ekvivalenata kod parcijalne i nulte ekvivalencije koji nedovoljno ili nikako ne uzimaju u obzir kulturološke, stilske i konotativne specifičnosti orijentalnih natuknica.

Analizom odabranih primjera ponuđena su inovativna leksikografska rješenja uz pomoć sljedećih leksikografskih strategija za navođenje ekvivalenta: 1) upotreba le-ksikaliziranih orijentalizama u njemačkom jeziku (*hadž – Hadsch; ezan – Adhan*); 2) upotreba njemačke bliskoznačnice (*hadž – Pilgerfahrt; ezan – Gebetsruf*); 3. preuzi-manje leksema iz izvornog u ciljni jezik uz prilagodbu njemačkoj normi ili jeziku porijekla (*tekija – Tekki/Tekieh; tespīh – Tesbih/Tespīh*) i 4) eksplanatorni ekvivalent (*tekija – Gebets- und Versammlungshaus der Derwische; abdest – Gebetswaschung im Islam*).

Zaključno možemo reći da tip anizomorfije određuje i tip leksikografske strategije. Tako se upotreba njemačkih bliskoznačnica uz navođenje primjera čini dobrom stra-tegijom za disambigviziranje značenja kod parcijalne ekvivalencije, dok inkorporacija i eksplanatorni ekvivalent više odgovaraju nultoj ekvivalenciji kada natuknica izvornog jezika ne postoji ili nije leksikalizirana u ciljnom. Prednost eksplanatornog ekvi-valenta jeste da se – ukoliko je sročeno jasno i koncizno – može upotrijebiti kao ekvivalent u prijevodu, kao i za samostalnu jezičku produkciju. Kod riječi iz orijen-talnih jezika čiji je koncept govornicima njemačkog jezika nepoznat, predlažemo ili odabir bliskoznačnice uz navođenje primjera ili prijenos orijentalizama u ciljni jezik uz detaljno objašnjenje koncepta. Takva napomena se u prijevodima ili u samostalnoj produkciji teksta može koristiti u vidu fusnote ili bilješke. No, granice između svih ovih strategija nisu uopće oštre te upotreba jedne ne isključuje drugu, a nerijetko mogu biti upotrijebljene i komplementarno. Navedena leksikografska rješenja za kul-turološki specifične lekseme trebaju prvenstveno služiti korisniku kao pomoć prili-kom odabira adekvatnog ekvivalenata u svrhu prevođenja i samostalne produkcije sadržaja. Cilj nam je također da i njemački govornici prepoznaju i priznaju kulturo-loški, historijski i vjerski specifikum ovih leksema. Brojni su razlozi što je sve više orijentalnih leksema iz tematskih polja kulinarstva i religije, ali i onih koji se odnose na kulturološke specifikume svakodnevnog života (*mashallah, inshallah, yallah*) poz-nato govornicima njemačkog jezika. Najvažniji razlog je višedecenijska integracija

stanovništva s turskom i arapskom migracijskom pozadinom i njihov utjecaj na njemački jezik i društvo. Neki od razloga su i globalno otvaranje (poslovno, turističko) prema zemljama Istoka, ali i negativna društveno-politička dešavanja.

Tema ovog rada otvara i niz drugih leksikografskih istraživačkih mogućnosti, a neke od njih su proširenje istraživanja na ostala tematska polja (posuđe, zgrade, odjevni predmeti, običaji itd.) ili pak kontrastivno istraživanje proširenja i suženja semantičkog značenja ili semantičkog polja leksikaliziranih orijentalizama u bosanskom i njemačkom jeziku. Tako je orijentalizam *Scheich* (bos. *šejh*) u njemačkom jeziku doživio djelomičnu pejorizaciju (neugodan čovjek), a leksem *Dschami/Djami* (bos. džamija) suženje značenja u odnosu na model u izvornom jeziku jer označava samo džamiju za klanjanje džuma-namaza. Ovim radom želimo prije svega dati doprinos istraživanjima kulturološki specifične leksike i njene obrade sa kulturološkog, leksikografskog i translatoškog aspekta, no i potaknuti daljnja proučavanja sociolingvističkog konteksta odnosno rastućeg utjecaja turskog i arapskog jezika na njemački i druge evropske jezike, te različitih implikacija koje iz toga proizlaze.

IZVORI:

1. Andrić, Ivo (2012), *Na Drini ćuprija*, Margo-art, Beograd
2. Andrić, Ivo (2011), *Die Brücke über die Drina. Eine Chronik aus Višegrad*, Carl Hanser Verlag, München
3. Dudenredaktion. Duden online. <<https://www.duden.de>> [15.02.2022]
4. Halilović, Senahid, Ismail Palić, Amela Šehović (2010), *Rječnik bosanskoga jezika*, Filozofski fakultet, Sarajevo
5. Hrvatski jezični portal online. <<https://hjp.znanje.hr>> [15.02.2022]
6. Jakić, Blanka, Antun Hurm (1991), *Hrvatsko-njemački rječnik: s gramatičkim podacima i frazeologijom*, Školska knjiga, Zagreb
7. Karahasan, Dževad (1991), *Istočni divan*, Svjetlost, Sarajevo
8. Karahasan, Dževad (1994), *Der östliche Divan*, Wieser Verlag, Klagenfurt-Celovec
9. Selimović, Meša (1994), *Der Derwisch und der Tod*, Otto Muller Verlag, Salzburg
10. Selimović, Meša (2014), *Derviš'i smrt*, Connectum, Sarajevo
11. Škaljić, Abdulah (1979), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo

LITERATURA

1. Adamska-Salaciak, Arleta (2016), "Explaining Meaning in Bilingual Dictionaries", u: Durkin, Philip (ed.), *The Oxford Handbook of Lexicography*, Oxford University Press, Oxford, 144-160.
2. Avdić, Emina (2017), "Verfahren zur Übersetzung von Orientalismen aus dem Bosnischen ins Deutsche am Beispiel des Romans *Die Brücke über die Drina*", u: Kučič, Vlasta, Petra Žagar-Šoštarić (ur.), *Beiträge zur Translation von gestern, heute und morgen*, Filozofski Fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 202-221.
3. Best, Karl-Heinz (2004), "Zur Ausbreitung von Wörtern arabischer Herkunft im Deutschen", *Glottometrics* 8, 75-78.
4. Best, Karl-Heinz (2005), "Turzismen im Deutschen", *Glottometrics* 11, 56-63.
5. Cruse, D. Alan (2006), *A Glossary of Semantics and Pragmatics*, University Press, Edinburgh
6. Gouws, Rufus H. (2002), "Equivalent relations, context and cotext in bilingual dictionaries", *Hermes*, 28, 195-209.

7. Hartman, Reinhard R. K., Gregory James (1998), *Dictionary of Lexicography*, Routledge, London - New York
8. Haverić, Dženita, Šehović Amela (2017), *Riječi perzijskog porijekla u bosanskom jeziku*, Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
9. Jahić, Dževad (1991), *Jezik bosanskih muslimana*, Biblioteka Ključanin, Sarajevo
10. Koller, Werner (2001), *Einführung in die Übersetzungswissenschaft*, Quelle & Meyer, Wiebelsheim
11. Kromann, Hans-Peter, Theis Riiber, Poul Rosbach (1991), "Principles of Bilingual Lexicography", in: Hausmann, Franz Josef et al. (ur.), *Wörterbücher: Ein internationales Handbuch zur Lexikographie*, Walter de Gruyter, Berlin - New York, 2711-2729.
12. Müller, Gerhard (2012), "Admiral und Laute, Papagei und Zucker. Arabische Wörter im Deutschen. Eine allgemeine Übersicht", *Der Sprachreport* 4, 2-9.
13. Osman, Nabil (1992), *Kleines Lexikon deutscher Wörter arabischer Herkunft*, Beck, München
14. Reinkowski, Maurus (2002), "Kulturerbe oder Erblast? Zum Status der Turzismen in den Sprachen Südosteuropas, insbesondere des Bosnischen [Heritage or Burden? The Status of Turkish Loanwords in the Languages of Southeast Europe, in particular in Bosnian]", *Mediterranean Languages Review*, 14, 98-112.
15. Šehović, Amela (2009), "Leksika razgovornoga bosanskog jezika", u: Halilović, Senahid, Mirela Omerović (ur.), *Govor grada Sarajeva i razgovorni bosanski jezik*, Slavistički komitet, Sarajevo, 111-205.
16. Šehović, Amela, Dženita Haverić (2017), *Leksika orijentalnog porijekla u frazemama bosanskog jezika*, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
17. Šipka, Danko (2019), *Lexical Conflict : Theory and Practice*, Cambridge University Press, Cambridge
18. Tazi, Raja (1998), *Arabismen im Deutschen. Lexikalische Transferenzen vom Arabischen ins Deutsche*, de Gruyter, Berlin - New York
19. Vajzović, Hanka (1999), *Orijentalizmi u književnom djelu – lingvistička analiza*, Institut za jezik, Sarajevo
20. Wiegand, Herbert Ernst (2002), "Equivalence in Bilingual Lexicography: Criticism and Suggestions", *Lexikos*, 12, 239-255 <https://www.ajol.info/index.php/lex/article/view/51368> (zadnji pristup 15. 02. 2022)

21. Wonisch, Arno (2012), "Prevođenje romana *Derviš i smrt* Meše Selimovića na njemački jezik", u: *Sarajevski filološki susreti: Zbornik radova*, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, 333-346.
22. Wonisch, Arno (2013), "Šta je neprevodivo u romanu *Na Drini Čuprija?* Njemački i slovenački leksički aspekti", u: Tošović, Branko (ur.), *Andrićeva čuprija - Andrićs Brücke* [= Andrić-Initiative 6], Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga - Grafid, Graz – Beograd – Banja Luka, 947-959.
23. Zgusta, Ladislav (1991), *Priručnik leksikografije*, Svjetlost, Sarajevo
24. Zilić, Erminka, Minka Džanko, Sanela Mešić (2019), "Problemi u početnoj fazi izrade bosansko-njemačkog univerzalnog rječnika", *Radovi*, Knjiga XXII, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 13-35.

LEXICOGRAPHIC TREATMENT OF LOANWORDS FROM ARABIC, PERSIAN, AND TURKISH IN THE BOSNIAN-GERMAN DICTIONARY

Summary:

This paper aims to describe lexicographic strategies for treating loanwords from Arabic, Persian, and Turkish in a productive bilingual Bosnian-German dictionary. In terms of number, stylistic and cultural features, those words significantly characterize the Bosnian language. In lexicography, they have the status of cultural-bound words with a high degree of anisomorphism. We will look into their description in existing monolingual and bilingual dictionaries as well as into their equivalents in literary translations to propose more suitable equivalents. In this paper, we focus in particular on lexicographic treatment strategies of partial and zero equivalence, taking into account the deep cultural embeddedness of Arabic, Turkish and Persian loanwords in the Bosnian language. It will be shown that specific concepts such as “tekija”, for which the German language has no word, and the existing bilingual dictionary provides an equivalent „Muslim monastery“ (Jakić & Hurm 1992: 1053), can be treated by combined strategies to obtain more suitable equivalents, such as the incorporation of the source item into the target language with an additional explanation as well as an explanatory equivalent.

Keywords: loanwords of Arabic; Persian and Turkish origin; bilingual dictionary; equivalents; lexicographic strategies; anisomorphism

Adrese autorica
Authors' address

Minka Džanko
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
minka.dzanko@ff.unsa.ba

Alma Čović-Filipović
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
alma.covic-filipovic@ff.unsa.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

HISTORIOGRAFIJA

Amir Krpić

PROVOĐENJE VILAJETSKOG ZAKONA U KAZAMA ZVORNIČKOG
SANDŽAKA / ENFORCEMENT OF THE OTTOMAN VILAYET LAW IN
THE DISTRICTS OF THE SANJAK OF ZVORNIK 183

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.2.183

UDK 94(497.6 Zvornik)

Primljeno: 20. 12. 2021.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Amir Krpić

PROVOĐENJE VILAJETSKOG ZAKONA U KAZAMA ZVORNIČKOG SANDŽAKA

U radu se govori o primjeni i provođenju odredbi osmanskog Zakona o vilajetima iz 1867. godine u kazama Zvorničkog sandžaka. Na početku rada najprije su ukratko predstavljene odredbe pomenutog Zakona koje se odnose na nivo kaza. Nakon toga su, na osnovu osmanskih godišnjih izvještaja za Bosanski vilajet, navedeni organi vlasti, službe i imena njihovih članova po kazama Zvorničkog sandžaka za prve četiri godine od proglašenja Zakona. Na osnovu tih podataka, sa sigurnošću se može reći da je Zakon o vilajetima implementiran u kazama koje su nakon vilajetske reforme pripadale Zvorničkom sandžaku.

Ključne riječi: Vilajetski zakon; vilajetska reforma; tanzimat; Zvornički sandžak; kaze; kadiluci; Bosanski vilajet; administracija

Osmanska administrativna reforma, čiji je cilj bio modernizacija provincijske uprave i čvršće povezivanje perifernih dijelova Carstva sa centrom, započela je 1864. godine formiranjem prvog vilajeta – Dunavskog, nakon čega je uslijedila primjena i na druge dotadašnje ejalete. U tom smislu je 1865. godine formiran Bosanski vilajet (Aličić 1983: 82), a zatim vilajeti Edirne, Halep, Sirija, Tripoli i Erzurum (Kılıç 2005: 103). Za vrlo kratko vrijeme, provincijska administrativno-teritorijalna reforma obuhvatila je 10 vilajeta i 44 kaze u Rumeliji, 16 vilajeta i 74 kaze u Anadoliji i jedan vilajet sa pet kaza u Arabiji (İhsanoğlu 2001: 318). Zakon o vilajetima imao je svoje dopune

1867. godine¹ i dodatne dopune 1871. godine.² Upravo su se dopune iz 1871. godine posebno odnosile na administraciju na nivou kaza. Ona je proširena dodavanjem novih službi i povećanjem broja službenika, sa tendencijom diferencijacije i specijalizacije poslova, a sve u cilju izgradnje efikasnije uprave na lokalnom nivou, čvrsto vezane za centralnu vlast (Yazbak 1998).

* * *

Kaza ili kadiluk stoljećima unazad bila je najmanja stalna administrativno-teritorijalna jedinica u Osmanskom carstvu. U klasično doba kaze su bile prvenstveno sudske jedinice kojima je upravljao i u kojima je sudsku vlast vršio kadija. Međutim, tokom 19. stoljeća kaze su dobile novu ulogu. Posebno se to odnosi na period tanzimata, budući da su tanzimatskim fermanom (*Gülhane Hatt-ı Şerifi*) iz 1839. godine kaze dobile i administrativnu, pored postojeće sudske vlasti. Na čelo kaza tada su postavljeni mudiri, dok su ovlaštenja kadija ostala ograničena samo na sudsku vlast (Aličić 1983: 120). Broj kaza u Bosanskom ejaletu vremenom se mijenjao, budući da su neke dotadašnje nahije, kada bi ispunile uslove, uzdizane u rang kaza. Do vilajetske reforme Zvornički sandžak imao je kaze: Zvornik, Donja Tuzla, Srebrenica, Brčko, Kladanj, Bijeljina, Gračanica, Gradačac, Birče i Maglaj (Šabanović 1982: 233).³ Nakon formiranja Bosanskog vilajeta, kaze Zvorničkog sandžaka bile su: Donja Tuzla, Zvornik, Brčko, Bijeljina, Gradačac i Gračanica, Srebrenica, Birče i Maglaj (Salname-i Vilajet-i Bosna/S. V. B. 1283/1866: 105). Dakle, neposredno nakon vilajetske reforme Zvornički sandžak je izgubio kazu Kladanj, koja je priključena Sarajevskom sandžaku, a kaze Gradačac i Gračanica su spojene u jednu.⁴

¹ Službeni francuski prevod Zakona o vilajetima (1864) objavljen je u: George Young (ur.), *Corps de droit ottoman; recueil des codes, lois, règlements, ordonnances et actes les plus importants du droit intérieur, et d'études sur le droit coutumier de l'Empire ottoman*, vol. I, Clarendon Press, Oxford, 1905, str. 36-45.; Službeni francuski prevod Zakon o vilajetima (1867) objavljen je u: Aristarchi Bey Grègorire (ed.), *Code Pènal Ottoman: Législation Ottomane, ou Recueil de lois, règlements, ordonnances, traités, capitulations et autres documents officiels de L'Empire Ottoman*, vol. II, Bureau du Journal Thraky, Istanbul, 1874, str. 273-289.; Zakon kojim je formiran Bosanski vilajet objavljen je na bosanskom jeziku u dijelovima u listu *Bosanski vjestnik*, God. I, br: 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10. pod naslovom *Ustavni zakon vilajeta bosanskog*.

² Francuski prevod dopuna Zakona o vilajetima (1871) objavljen je u: Aristarchi Bey Grègorire (ed.), *Code Pènal Ottoman: Législation Ottomane, ou Recueil de lois, règlements, ordonnances, traités, capitulations et autres documents officiels de L'Empire Ottoman*, vol. III, Bureau du Journal Thraky, Istanbul, 1874, str 7-39. i u: George Young (ur.), *Corps de droit ottoman; recueil des codes, lois, règlements, ordonnances et actes les plus importants du droit intérieur, et d'études sur le droit coutumier de l'Empire ottoman*, vol. I, Clarendon Press, Oxford, 1905, str. 47-69.; Prevod Zakona iz 1867. na bosanski jezik objavio je Ahmed Aličić u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 12-13, 1962, str. 219-235.

³ Pasko Vasa je naveo da je do vilajetske reforme i Gornja Tuzla bila kaza Zvorničkog sandžaka, a na njegovom spisku nema kaze Birče (1958: 31).

Vilajetskom reformom, administrativni status kaza bio je jasnije definisan. Reforma je obuhvatila sve kaze u Bosni i Hercegovini, osim pet hercegovačkih kaza (Nikšić, Gacko, Bileća, Gusinje i Trebinje) budući da je u vrijeme uvođenja vilajetske reforme u njima faktički vladalo ratno stanje (Gölen 2010: 145), te je ona provedena tek kada se stanje smirilo.

1. ADMINISTRATIVNI SLUŽBENICI U KAZAMA

Po *Zakonu o vilajetima* iz 1867. godine na čelu kaze bio je kajmakam, umjesto dotadašnjeg mudira, s tim što je ta odluka primijenjena 1868. godine (Gölen 2010: 171), kako ćemo kasnije i vidjeti. Kajmakama je imenovala vlada, a on je bio nosilac civilne administracije, finansijskih i policijskih poslova u kazi. Direktno je odgovarao mutesarifu sandžaka, a njegova zadaća bila je izvršavanje naredbi koje dolaze od centralne vlasti, provođenje instrukcija koje mu dostave valija vilajeta i mutesarif sandžaka, primjena sudskih odluka u granicama u kojima ima nadležnost, kao i finansijski poslovi (prihodi i troškovi kaze) (Grègorire 1874: 281; Aličić 1962: 229). Ipak, neka od tih ovlaštenja i nadležnosti kajmakam je izgubio dopunama Zakona 1871. godine. Posebno se to odnosi na finansijske i sigurnosne nadležnosti, budući da je tim dopunama predviđeno uspostavljanje posebnih službi za te poslove. Sa druge strane, kajmakam je dobio ovlaštenja da nameće poreze, da nadgleda rad sudstva i provođenje zakona, da imenuje mudire u nahijama i da nadgleda rad nahijske administracije. Funkcija kajmakama je, prema tome, svedena na čisto administrativnu, budući da je kajmakam postao vladin službenik zadužen za provođenje naredbi sa viših nivoa vlasti (Yazbak 1998).

Pored kajmakama, administrativni službenici u kazama bili su i sekretari zaduženi za računovodstvo i korespondenciju (Grègorire 1874: 281; Aličić 1962: 229). Broj ovih sekretara zavisio je od potreba kaze. Osim njih, tu su bili i razni drugi službenici za posebne zadatke: *tahrirat katib*, *mal katib*, *nufusmukaid*, *mal mudir*, *sanduk emin*, *tahsildar*, *mufetiš* i drugi, zavisno od slučaja do slučaja, kako ćemo u nastavku teksta i vidjeti.

2. ADMINISTRATIVNI ORGANI U KAZAMA

Svaka kaza imala je svoje upravno vijeće (*Meclis-i idare-i kaza*). Upravnim vijećem predsjedavao je kajmakam, a pored njega Zakonom je predviđeno da tu još budu

⁴ Naknadno su osnovane nove zasebne kaze: Kale (Gradačac), Gračanica, Gornja Azizija i Donja Azizija (Aličić 1983: 122).

kadija, lokalni muftija, vjerski vođa nemuslimana, sekretar kaze i tri izabrana člana (Grègorire 1874: 281; Aličić 1962: 229). Upravni odbor bio je dužan provoditi mjere civilne i finansijske prirode, upravljati policijskim snagama u kazi, rukovoditi javnim radovima i prihodima kaze (Grègorire 1874: 281; Aličić 1962: 229). On je također raspravljao i o poreznim i trgovačkim pitanjima, kao i o ugovorima realizovanim unutar kaze, a ukoliko se neki slučaj iz tog domena nije mogao riješiti u kazi, proslijeđivao se Upravnom vijeću sandžaka (Yüctürk 2018: 207).

Upravno vijeće kaze, kao što je to bio slučaj i na višim nivoima, nije imalo nadležnost nad pravosuđem, jer je *Zakon* propisao osnivanje suda. Ono što je na nivou sandžaka i vilajeta osnovano kao Građanski i krivični sud (*Temyiz hukuk ve cinayet*), na nivou kaze je osnovano kao *Meclis-i de'av-i kaza* (Yüctürk 2018: 222) kojim je predsjedavao kadija. Kadija, kojega je na prijedlog šejhu-l-islama imenovao sultan, imao je isključivu pravosudnu jurisdikciju u šerijatskim pitanjima, dok je građanske i krivične parnice rješavao Sud kao institucija, u čijem sastavu su bila još tri člana. Ovaj sud imao je nadležnost nad svim parnicama osim sporova između muslimana koji podliježu jurisdikciji šerijata, sporova između nemuslimana koji podliježu jurisdikciji nemuslimanskih zajednica, sporova koji su pod jurisdikcijom krivičnih sudova i sporova koji su pod jurisdikcijom trgovačkih sudova. Od 1869. godine ovi sudovi mogli su pretresati trgovačke parnice samo onda kada nema trgovačkog suda, a također su u njihovu nadležnost spadale sve građanske parnice čija predmetna vrijednost nije prelazila 1.000 groša, sve krivične parnice ukoliko presuđena krivica nije prelazila kaznu zatvora veću od sedam dana ili novčanu kaznu veću od 100 groša, ili ako presuda za počinjeni prestup nije prelazila kaznu zatvora od tri mjeseca ili novčanu kaznu od 600 groša (Bosna, br. 157, 2-14. juni 1869; Bosna, br. 158, 9-22. juni 1869). Sve presude imale su se zapisivati u formi izvještaja koji potpisuju kadija i *mumeizi* (izabrani članovi suda; porotnici), te se on dostavljao kajmakamu kaze kako bi ovaj proveo sudske odluke i obavijestio mutesarifa u slučaju da provođenje neke presude prelazi granice njegove nadležnosti (Grègorire 1874: 282; Aličić 1962: 230). Ovdje treba napomenuti da je ovaj organ vlasti privremeno bio ukinut, pa su 1867. poslovi iz njegove nadležnosti preneseni na Upravno vijeće, ali je brzo vraćen, tako da je već naredne godine obnovljen njegov rad u kazama (Bosna, br. 59, 3-15. juli 1867).

Meclis-i de'avi u kazama u aprilu 1868. godine dobili su novi zakon po kojem će funkcionisati. Utvrđeno je da će imati predsjednika, kojega postavlja i smjenjuje centralna vlada, te četiri izborna člana. Uslovi za ulazak na listu kandidata za izbor u *Meclis-i de'avi* zahtijevali su od osmanskih podanika: da imaju najmanje 21 godinu

starosti, da znaju čitati i pisati, da ne rade nigdje drugo za platu, da po krivičnom zakonu nisu ostali bez građanskih, političkih i porodičnih prava, da nisu bankrotirali bez da su se kasnije odužili, da su umno zdravi, da nisu pod tužbom zbog kakve krivice, da nisu kažnjeni zbog krađe ili prevare, da nisu nevjernici, da nisu zelenaši, da nisu od onih koji narušavaju moral, da nisu besposlenici ili prosjaci i da nisu osuđeni za neki prekršaj zbog kojeg su bili u zatvoru više od jedne godine (Bosna, br. 96, 1-13. april 1868). Ovi sudovi imali su sudsku jurisdikciju nad parnicama o obveznicama i pokretnim stvarima čija vrijednost nije prelazila 500 groša i nepokretnim stvarima koje su donosile godišnji prihod manji od 50 groša, a ukoliko su prelazile te vrijednosti, onda se apelacija morala podnositi višim sudskim vlastima. Uz sve ovo vrijedi dodati da su ovi sudovi imali nadležnost nad navedenim parnicama bez obzira na vjersku pripadnost parničara (Bosna, br. 98, 15-27. april 1868).

S obzirom na to da su i Upravno vijeće i Sud kaze imali nekoliko izabраниh članova, razumljivo je da su postojali izbori i na ovom nivou. Izborni proces na nivou kaze imao je identičnu osnovu kao i izborni proces na višim nivoima. Razlika je uglavnom bila u poreznom cenzusu koji je pojedinac morao plaćati da bi mogao biti izabran u neko od ova dva tijela. Taj cenzus za nivo kaze iznosio je 100 groša (Grègorire 1874: 285; Aličić 1962: 232). Ostalo je u suštini bili identično – od jedne liste u kojoj je bilo tri puta više kandidata nego što će ih biti izabrano u Upravno vijeće i Sud, nakon glasanja u selima koja pripadaju kazi, eliminisala se jedna trećina kandidata koji dobiju najmanje glasova (po principu jedno selo – jedan glas), s tim što se moralo voditi računa da nakon skraćivanja liste za jednu trećinu ponovo ostane ravnopravan broj muslimana i nemuslimana. Od preostalih kandidata, koji su se popisivali na novu listu i koja se dostavljala u sjedište sandžaka, mutesarif je birao koji će kandidati postati članovi Upravnog vijeća i Suda (Grègorire 1874: 285-286; Aličić 1962: 232-233).

Kao u slučaju viših nivoa, i na kadilučkom nivou plate administrativnih službenika nisu bile standardizovane, nego su zavisile od više faktora. Prvenstveno se to odnosi na strateški i socijalni značaj kaze i na njenu veličinu, kao i na lična dostignuća kajmakama. Kajmakami su bili podijeljeni prema statusu u četiri stepena, tako da su kajmakami prvog stepena imali platu od preko 2.250 groša, drugog stepena 2.250 groša, trećeg stepena 1.800 groša i četvrtog stepena 1.350 groša. U Zvorničkom sandžaku u ovom periodu sve kaze su imale kajmakame drugog stepena (sa platom od 2.250 groša), osim kaze Birče koja je imala kajmakama trećeg stepena (sa platom od 1.800 groša) (Gölen 2010: 164-165).

Administracija po kazama u Zvorničkom sandžaku u prvim godinama nakon proglašenja vilajetske reforme nije bila u potpunosti ujednačena. Kako je na višim nivoima konstantno rastao broj službi i službenika, tako je bilo i u kazama. Također, u roku od samo nekoliko godina porastao je i broj samih službi, s tim što su neke službe postojale u jednoj, a nisu postojale u drugoj kazi. To je zavisilo od položaja i značaja kaze, tako da je, na primjer, pogranična kaza Brčko imala službenike zadužene za naplatu carine, dok to nije imala neka kaza u unutrašnjosti sandžaka, što je, naravno, sasvim razumljivo. Ili, recimo, neke kaze su imale nahije, tako da su bili potrebni posebni službenici za te nahije, dok u drugima to nije bio slučaj. Treba također napomenuti da kaza Donja Tuzla nije imala vlastitu upravu, odnosno svoje Upravno vijeće i Sud, već su te uloge obavljali odgovarajući sandžački organi – naravno, iz prostog razloga što je Donja Tuzla bila sjedište Zvorničkog sandžaka (Aličić 1983: 122).

3. KAZE ZVORNIČKOG SANDŽAKA I NJIHOVA ADMINISTRACIJA

U Donjoj Tuzli je 1869. godine za potrebe sandžačke administracije podignut novi *hükümet konağı* (sjedište administracije), u čijoj su gradnji učestvovali i stanovnici i službenici putem dobrovoljnih priloga. Stanovnici i službenici u Tuzli dali su priloga u materijalu u vrijednosti 11.873 groša i u novcu 5.769 groša; u kazi Srebrenica skupljeno je 1.530 groša dobrovoljnih priloga, u kazi Brčko 4.300 groša, u kazi Maglaj 635 groša, u kazi Birče 772 groša, u kazi Gradačac 3.911 groša, što ukupno čini 28.790 groša dobrovoljnih priloga (Bosna, br. 119, 9-21. septembar 1868).

Do početka ustanka u Bosanskom vilajetu (1875) svaka kaza Zvorničkog sandžaka imala je bar jedan *hükümet konağı*, a neke i više, tj. one koje su imale zasebne nahije. Tako je kaza Kale (Gradačac) imala četiri *hukümet konaka* – jedan centralni i po jedan za svaku nahiju koja je pripadala ovoj kazi (Modriča i dvije Azizije, tj. Orašje i Bos. Šamac). Tri *hukümet konaka* bila su u Bijeljini – također jedan centralni i po jedan za nahije Janja i Brezovo polje. Dva *hukümet konaka* bila su u tuzlanskoj kazi, po jedan za Gornju i Donju Tuzlu. Ostale kaze imale su po jedan konak, tako da ih je ukupno bilo 15 u cijelom sandžaku (S. V. B. 1292/1875: 138).

Kaza Brčko je jedan od primjera kako je rastao broj administrativnih službi, a time i službenika. U prve dvije godine od implementacije vilajetske reforme, postojale su tri službe, dok je dvije godine kasnije u ovoj kazi bilo šest službi. Vidljivo je da su

neki službenici godinama bili dio administracije ove kaze. Kajmakam (u početku mudir) kaze Brčko u ovom periodu dva puta je bio izvjesni Sulejman-beg, dok je kadija – predsjedavajući *Meclis-i de'avi* – u svim godinama bio jedan te isti čovjek, Mustafa-efendi. Članovi Upravnog vijeća i Suda kaze Brčko od 1866. do 1869. tabelarno su prikazani u prilogu ispod:

Tabela 1. Članovi Upravnog vijeća i Suda kaze Brčko, 1866-1869.

1866 (S. V. B. 1283/1866: 52)	1867 (S. V. B. 1284/1867: 49)	1868 (S. V. B. 1285/1868: 37)	1869 (S. V. B. 1286/1869: 37)
<i>Upravno vijeće (Meclis-i idare-i kaza)</i>			
Müdür Sulejman-beg, Naib Mustafa-efendi, Mehmed-aga, Hadži Osman-aga, Petar-aga, Grgo-aga	Müdür Salih-beg, Naib Mustafa-efendi, Hafiz Osman-efendi, Hafiz Mehmed-efendi, Dmitri-aga, Kuzman-aga	Kaymakam Sulejman-beg, Naib Mustafa Medži- efendi, Mustafa-aga, Hafiz Osman-efendi, Lazar-aga, Mato-aga	Kaymakam Hadži Ali-beg, Naib Mustafa Medži- efendi, Hadži Hafiz Osman- efendi, Lazo-aga, Mato-aga
<i>Sud (Meclis-i de'avi kaza)</i>			
1866 (S. V. B. 1283/1866: 52)	1868 (S. V. B. 1285/1868: 37.)	1869 (S. V. B. 1286/1869: 37)	
Naib Mustafa-efendi, Hadži Mehmed-aga, Mustafa-aga, Dimitri-aga, Kuzman-aga,	Naib Mustafa Medži-efendi, Hadži Mehmed-aga, Dmitri-aga, Kuzman-aga	Naib Mustafa Medži-efendi, Hadži Mehmed-aga, Numan-efendi, Dimitri-aga, Kuzman-aga	

Od ostalih službi, u prve četiri godine kaza Brčko je imala sekretare i finansijske službenike (*Umur-i Tahrirat ve Hesabiye Memurları*) – njih dvojicu ili trojicu. Godine 1866. *tahrirat katibi* bio je Mehmed Hulusi-efendi, *mal katibi* Hafiz Mustafa-efendi, a *nüfus mukayyidi* Mehmed-efendi (S. V. B. 1283/1866: 52). Službenik za sekretarijat i finansije 1867. godine bio je izvjesni Mustafa-efendi, dok je *nüfus mukayyidi* bio Musa-efendi (S. V. B. 1284/1867: 49). Sljedeće 1868. godine ponovo je promijenjen sastav službe, tako da su je činili *mal müdürü* Musa-efendi, *nüfus mukayyidi* Šemsi-beg i *tezakir-i joklama memur-i* Tašo-efendi (S. V. B. 1285/1868: 37). Godinu kasnije *mal müdürü* je bio Ali-efendi, *nufus mukaid* Musa-efendi, a *tezakiri yoklama memuru* Reuf-efendi (S. V. B. 1286/1869: 37).

Kaza Brčko je 1868. godina dobila i Poreznu službu, u kojoj su te godine bili *müfettiş* Osman-efendi, prvi ubirač poreza (*tahsildar*) bio je Apostol-efendi, a ostali *tahsildari* bili su Mehmed-efendi i Abdi-efendi (S. V. B. 1285/1868: 37). Služba je u istom sastavu djelovala i 1869. godine (S. V. B. 1286/1869: 37). Budući da je kaza Brčko bila jedna od pograničnih kaza, te da je u njoj bilo važnih trgovačkih mjesta, 1869. godine je uvedena i Carinska služba. Carinski službenici te godine bili su

gümrük müdürü Mustafa-efendi, katib (pisar) Hasan-efendi, *sandık emini* (blagajnik) hafiz Ismail-efendi i *anbar memuru* (službenik za robne rezerve) Mehmed-efendi (S. V. B. 1286/1869: 37).

Slično je bilo i u kazi Zvornik – administracija je porasla sa tri organa i službe 1866. godine na šest 1869. godine. Izvjesni Hadži Ali-aga bio je sve četiri godine na čelu ove kaze i njenog Upravnog vijeća, dok je Husein Šukri-efendi bio kadija i obavljao funkciju predsjedavajućeg *Meclis-i de'avi*. Izabrani članovi su također po nekoliko godina – od slučaja do slučaja – bili dio Upravnog vijeća ili Suda. Njihov broj je varirao u zavisnosti od propisa, a izborna ravnopravnost muslimana i nemuslimana u Upravnom vijeću i Sudu je ispoštovana. Sastav Upravnog vijeća i Suda kaze Zvornik od 1866. do 1869. godine prikazan je u tabeli ispod:

Tabela 2. Članovi Upravnog vijeća i Suda kaze Zvornik, 1866-1869.

1866 (S. V. B. 1283/1866: 53)	1867 (S. V. B. 1284/1867: 50)	1868 (S. V. B. 1285/1868: 38)	1869 (S. V. B. 1286/1869: 38)
<i>Upravno vijeće (Meclis-i idare-i kaza)</i>			
Müdür Hadži Ali-aga, Naib Husein-efendi, Mustafa-efendi, Salih-aga, Stefan-aga, Todor-aga	Müdür Hadži Ali-aga, Naib Husein Šukri-efendi, Mustafa-efendi, Hadži Husni-efendi, Stefan-aga, Hristo-aga	Kaymakam Hadži Ali-aga, Naib Husein Šukri-efendi, Hadži Salih-efendi, Hadži Husein-efendi, Murad-beg, Stefan-aga, Todor-aga	Kaymakam Hadži Ali-aga, Naib Husein Šukri-efendi, muftija Hadži Salih-efendi, Pertev-beg, Stefan-aga, Todor-aga
<i>Sud (Meclis-i de'avi kaza)</i>			
1866 (S. V. B. 1283/1866: 53)	1868 (S. V. B. 1285/1868: 38)	1869 (S. V. B. 128/1869: 38)	
Naib Husein-efendi, Hadži Ferhad-aga, Hadži Hasan-efendi, Hren-aga, Antun-aga	Naib Husein Šukri-efendi, Hadži Husein-efendi, Mustafa-efendi, Hristo-aga, Jovan-aga	Naib Husein Šukri-efendi, Hadži Husein-efendi, Mustafa-efendi, Hristo-aga katib <i>nepoznat</i>	

Poput Brčkog, i kaza Zvornik je prve četiri godine imala finansijske službenike i sekretare. Izvjesni Ali-efendi bio je na čelu sekretarijata od 1866. do 1869. godine. Pored njega, u službi je 1866. godine bio i *mal kâtibi* istog imena (moguće da je jedan čovjek obavljao oba posla), te *nüfus mukayyidi* Hasan-efendi (S. V. B. 1283/1866: 53). Sljedeće godine uz Ali-efendija tu je bio *nüfus mukayyidi* Jusuf-efendi (S. V. B. 1284/1867: 50), a 1868. Ali-efendi, kao *mal müdürü* Sekretarijata radio je sa katibom Sekretarijata Mustafa-efendijem (S. V. B. 1285/1868: 38). Te dvije osobe su i godinu dana kasnije bili službenici, s tim što je Mustafa-efendi 1869. godine bio *nüfus mukayyidi* (S. V. B. 1286/1869: 38).

Kaza Zvornik od 1868. godine imala je i Poreznu službu u kojoj je bilo šest službenika. *müfettiş* (inspektor) je bio Lutfi-efendi, prvi *tahsildar* Mehmed-aga, a

ostali *tahsildari* Ibrahim-aga, Mustafa-efendi, Hadži Ali-aga i Vaso-aga (S. V. B. 1285/1868: 38). Iste osobe bili su pripadnici Porezne službe i 1869. godine (S. V. B. 1286/1869: 38). Te godine, kaza je dobila još dvije službe – carinsku i telegrafsku. S obzirom da je u međuvremenu podignuta telegrafska stanica u Zvorniku,⁵ jedan službenik je postavljen da rukovodi istom, a to je bio izvjesni Riza-efendi (S. V. B. 1286/1869: 38). Druga, Carinska služba, bila je nešto brojnija. U njoj su radili carinik za Šabac (tj. za carinski prelaz iz pravca Šapca) Sabri-efendi, katib Teufik-efendi, (carinski službenik za duhan) Ševki-efendi i katib Bećir-efendi (S. V. B. 1286/1869: 38).

Još jedna pogranična kaza bio je Gradačac sa nahijama Gračanica i – od 1868. godine – Azizija Donja (Orašje) i Azizija Gornja (Bosanski Šamac). I u ovoj kazi je vidljivo da su neke osobe više godina obavljale iste funkcije, kao i u drugim kazama. Izborna ravnopravnost i zastupljenost muslimana i nemuslimana je ispoštovana i u kazi Gradačac, ali je evidentno da je bilo i određenih odstupanja. Kao što se može vidjeti u tabeli ispod, 1869. godine bio je samo jedan nemusliman u Upravnom vijeću kaze. Službenici Upravnog vijeća kaze Gradačac, te njenog Suda, prikazani su u prilogu ispod:

Tabela 3. Članovi Upravnog vijeća i Suda kaze Gradačac, 1866-1869.

1866 (S. V. B. 1283/1866: 58)	1867 (S. V. B. 1284/1867: 52)	1868 (S. V. B. 1285/1868: 39)	1869 (S. V. B. 1286/1869: 39)
<i>Upravno vijeće (Meclis-i idare-i kaza)</i>			
Müdürahmed-beg, Naib Sadik-efendi, Rašid-beg, Ibrahim-beg, Teufik-aga, Imajić-aga	Müdürahmed-beg, Naib Sadik-efendi, Rašid-beg, Ibrahim-beg, Pamić Jovo-aga, Marijan-aga	Kaymakam Ahmed-beg Naib Nurudin-efendi, Hadži Ahmed-efendi, Rašid-beg, Ibrahim-beg, Jovo-aga, Niko-aga	Kajmakam Fahri-beg, Naib Nurudin-efendi, muftija Hadži Ahmed-efendi Rašid-beg, Osman-beg, Jovo-aga
<i>Sud (Meclis-i de'avi kaza)</i>			
1866 (S. V. B. 1283/1866: 58)	1868 (S. V. B. 1285/1868: 39)	1869 (S. V. B. 1286/1869: 39)	
Naib Said-efendi, Hasan-beg, Stefan-aga, Ristović-aga	Naib Nurudin-efendi, Mustafa-efendi Ali-efendi, Jovan-aga, Marijan-aga	Naib Nurudin-efendi, Ali-efendi, Milan-aga, Marijan-aga	

Ono što je karakteristično za kazu Gradačac u ovom periodu jeste da je imala najveći broj nahija koje joj pripadaju, kako je gore i navedeno. To je značilo da su morali postojati i posebni administrativni službenici zaduženi za te nahije. Nahija

⁵ Prva telegrafska linija u Zvorničkom sandžaku uspostavljena je sredinom 1866. godine i povezivala je Sarajevo kao centar vilajeta sa Tuzlom kao centrom Zvorničkog sandžaka (*Bosna*, br. 3, Sarajevo, 30. maj – 11. juni 1866.). Još jedna linija unutar Zvorničkog sandžaka puštena je u rad u aprilu ili maju 1868. godine, a riječ je o liniji od Tuzle do Bijeljine (*Bosna*, br. 100, Sarajevo, 29. april – 11. maj 1868.).

Gračanica je u prve četiri godine po implementaciji vilajetske reforme imala izvjesnog Sulejman-agu kao svog mudira (S. V. B. 1283/1866: 58; S. V. B. 1284/1867: 52; S. V. B. 1285/1868: 39; S. V. B. 1286/1869: 39). Azizija Donja je 1868. i 1869. godine kao svog mudira i juzbašu imala izvjesnog Ibrahim-agu, dok je Azizija Gornja kao svog *mulazim mudira* imala izvjesnog Mehmed-agu (S. V. B. 1285/1868: 39; S. V. B. 1286/1869: 39).

U kazi Gradačac nije bilo carinskih mjesta ni telegrafske stanice, tako da nisu postojali službenici za to – za razliku od dvije prethodno navedene kaze. Tako je ova kaza, pored Upravnog vijeća i Suda, imala još Sekretarijat sa finansijama, Poreznu službu i Službu za akcize (*Rüsumat*). Sekretarijatom je sve četiri godine rukovodio izvjesni Ali-efendi. Uz njega su 1866. radili još Ali-efendi kao *mal kâtibi* (moguće da se radi o istoj osobi, ili je riječ o Ali Riza-efendiju, koji je ovu funkciju obavljao 1867. godine), te Sabit-efendi kao *nüfus mukayyidi* (S. V. B. 1283/1866: 58). Sljedeće godine Ali-efendi i Ali-Riza efendi su radili kao *muhasebe kâtibi* i *tahrirat kâtibi*, dok je *nüfus mukayyidi* bio Sadik-efendi (S. V. B. 1284/1867: 52). Godinu iza toga Ali-efendi je bio *mal müdürü*, Ali-efendi (druga osoba istog imena) bio je *tahrirat kâtibi*, a *nüfus mukayyidi* je bio Samit-efendi (S. V. B. 1285/1868: 39), dok je 1869. Samit-efendi bio *tahrirat kâtibi*, a njegovo mjesto *nüfus mukayyidi* zauzeo je Mehmed Nuri-efendi (S. V. B. 1286/1869: 39).

Porezna služba, kao i u drugim kazama, postojala je od 1868. godine, a u ovoj kazi ona je imala čak jedanaest službenika. Sastav službe u 1868. i 1869. godine bio je skoro identičan, a imena službenika bila su: *müfettiş* (inspektor) Mehmed-efendi, prvi *tahsildar* Mehmed-beg (1869. Hadži Mustafa-efendi), *tahsildari*: Husein-efendi (Hasan-efendi), Hifzi-efendi, Ahmed-aga, Adem-aga, Ibrahim-aga, Ali-aga, Emin-aga, Sulejman-aga i Petar-aga (S. V. B. 1285/1868: 39; S. V. B. 1286/1869: 39).

Rüsumat je u kazi Zvornik postojao od 1869. godine. Njegovi službenici bili su Sulejman-efendi – nadležan za akcize na duhan, zatim katib Omer-efendi, potom Redžan-efendi kao carinski službenik u Aziziji Gornjoj, Osman-efendi kao carinski službenik u Aziziji Donjoj, te mudiri kasaba: Sulejman-aga za Gračanicu, juzbaša Ibrahim-aga za Aziziju Donju i mulazim Mehmed-aga za Aziziju Gornju (S. V. B. 1286/1869: 39).

Krajni sjeveroistočni dio Zvorničkog sandžaka obuhvatala je kaza Bijeljina. U ovoj kazi bile su i dvije nahije – Janja i Brezovo polje (S. V. B. 1283/1866: 105; S. V. B. 1285/1868: 93). Ono što je rečeno za prethodne kaze, uglavnom važi u za Bijeljina. To znači da je kaza imala Upravno vijeće, Sud i Sekretarijat sa finansijama u prve četiri godine koje nas ovdje interesuju, a zatim su u narednim godinama

uvođene nove službe – porezna, *riisumat* i telegrafska. Kada su službenici u pitanju, zanimljivo je da je kaza Bijeljina svake godine imala novog mudira/kajmakama, a slično vrijedi i za kadiju, tj. naiba. Ravnopravna zastupljenost muslimana i nemuslimana na izbornim pozicijama – u Upravnom vijeću i Sudu – ispoštovana je u sve četiri prve godine po implementaciji *Zakona o vilajetima*. Članovi Upravnog vijeća i Suda kaze Bijeljina u periodu 1866-1869. dati su u tabeli ispod:

Tabela 4. Članovi Upravnog vijeća i Suda kaze Bijeljina, 1866-1869

1866 (S. V. B. 1283/1866: 56)	1867 (S. V. B. 1284/1867: 51)	1868 (S. V. B. 1285/1868: 40)	1869 (S. V. B. 1286/1869: 40)
<i>Upravno vijeće (Meclis-i idare-i kaza)</i>			
Müdür Hasan-efendi, Naib Osman-efendi, Jusuf-beg, Salih-beg, Madunović-aga, Vaso-aga	Müdür Fahri-beg, Naib Osman-efendi, Jusuf-beg, Mustafa-beg, Pero-aga, Sekula-aga	Kaymakam Abdulah- efendi; naib Ahmed Reis-efendi, Mehmed- beg, Hasan-beg, Pero-aga, Todor-aga	Kaymakam Sami-beg, Naib Latif-efendi, Husein-beg, Pero-aga, Todor-aga
<i>Sud (Meclis-i de'avi kaza)</i>			
1866 (S. V. B. 1283/1866: 56)	1868 (S. V. B. 1285/1868: 40)	1869 (S. V. B. 1286/1869: 40)	
Naib Osman-efendi, Mustafa-beg, Ibrahim-beg, Jovo-aga, Todorović-aga	Naib Ahmed Reis-efendi, Mustafa-beg, Salih-beg, Stefan-aga, Sekulara-aga	Naib Latif-efendi, Hadži Salih-beg, Sekula-aga katib <i>nepoznat</i>	

Sekretarijat sa finansijama u kazi Bijeljina imao je 1866. godine tri člana, a potom samo dva. Mustafa-efendi bio je na čelu Sekretarijata sve četiri godine, najprije kao *tahrirat kâtibi*, a potom kao *mal müdürü*, a sa njim su radili Mehmed-efendi kao *mal kâtibi* i Rifat-efendi kao *nüfus mukayyidi* 1866, Salih-efendi kao *nüfus mukayyidi* 1867, Hafiz Salih-efendi (moguće ista osoba) kao *tahrirat kâtibi* 1868, te Mustafa-efendi (moguće da se radi o istoj osobi koja je obavljala obje funkcije) kao *nüfus mukayyidi* 1869. godine (S. V. B. 1283/1866: 56; S. V. B. 1284/1867: 51; S. V. B. 1285/1868: 40; S. V. B. 1286/1869: 40). Porezna služba, kao i u drugim kazama, uvedena je 1868. godine i imala je sedam članova. Na njenom čelu bio je *müfettiş* Rifat-efendi 1868, a Refik-efendi 1869. godine; prvi *tahsildar* bio je Ibrahim-efendi, a ostali *tahsildari* Latif-efendi, Abdi-aga, Demir-efendi (1869. umjesto njega Hamdi-efendi), Mehmed-aga i Trifun-aga (S. V. B. 1285/1868: 40; S. V. B. 1286/1869: 40). *Riisumat* kaze Bijeljina 1869. godine imao je dva člana – tj. službenika za duhanske proizvode Ali-efendiju i carinika na skeli Rača Šerif-agu, dok je u telegrafskoj stanici iste godine kao *telegraf müdürü* i *muhabere memuru* radio Izet-efendi (S. V. B. 1286/1869: 40).

U jugoistočnom dijelu Zvrničkog sandžaka ležala je kaza Srebrenica. Njena administracija u ovom periodu također se nije posebno isticala u odnosu na ostale

kaze. U skladu sa *Zakonom o vilajetima* nemuslimani su i ovdje ravnopravno bili zastupljeni na izbornim pozicijama. Sa druge strane, uopće ih nije bilo na dužnostima na koje su službenici dolazili putem imenovanja. Telegrafske stanice u ovoj kazi također nije bilo, tako da je zaključno sa 1869. godinom kaza Srebrenica imala šest administrativnih organa i službi. Članovi Upravnog vijeća i Suda kaze Srebrenica od 1866. do 1869. prikazani su u sljedećoj tabeli:

Tabela 5. Članovi Upravnog vijeća i Suda kaze Srebrenica, 1866-1869

1866 (S. V. B. 1283/1866: 54)	1867 (S. V. B. 1284/1867: 50)	1868 (S. V. B. 1285/1868: 41)	1869 (S. V. B. 1286/1869: 41)
<i>Upravno vijeće (Meclis-i idare-i kaza)</i>			
Müdür Sulejman-beg, Naib Osman-efendi, Hadži Sulejman-aga, Agan-aga, Ivo-aga, Hristo-aga	Müdür Sulejman-beg, Naib <i>nepoznat</i> Hadži Sulejman-aga, Ahmed-aga, Hristo-aga, Pero-aga	Kaymakam Salih-beg, Naib Nezir-efendi, Hadži Sulejman-aga, Ahmed-aga, (H)Risto-aga, Pero-aga	Kaymakam Behram-aga, Naib Nezir-efendi, Hadži Sulejman-aga, Hristo-aga, Pero-aga
<i>Sud (Meclis-i de'avi kaza)</i>			
1866 (S. V. B. 1283/1866: 54)	1868 (S. V. B. 1285/1868: 41)		1869 (S. V. B. 1286/1869: 41)
Naib Osman-efendi, Salih-aga, Mehmed-aga, Mirko-aga, Pero-aga	Naib Nezir-efendi, Mehmed-aga, Mustafa-aga, Marko-aga, Cvetko-aga		Naib Nezir-efendi, Mehmed-aga, Mustafa-aga, Marko-aga, katib <i>nepoznat</i>

Sekretarijatom sa finansijama, koji je imao tri, a potom dva službenika, rukovodile su iste osobe u ovom periodu: Murad-efendi (1866. kao *tahrirat kâtibi*, 1868-69. kao *mal müdürü*), Hadži Husein-efendi (1866. kao *mal kâtibi*, 1868. kao *mal müdürü*) i Abdi-efendi (1866-67. i 1869. kao *nüfus mukayyidi*, 1868. kao *tahrirat kâtibi*) (S. V. B. 1283/1866: 54; S. V. B. 1284/1867: 50; S. V. B. 1285/1868: 41; S. V. B. 1286/1869: 41). Kaza Srebrenica je Poreznu službu dobila 1868. godine i ona je imala pet, a sljedeće godine šest službenika, dakle znatno manje nego u recimo Bijeljini ili pogotovo Gradačcu. U Poreznoj službi ove kaze 1868. bili su *müfettiş* Hasan-beg, prvi *tahsildar* Murad-efendi i *tahsildari* Salih-aga, Abdi-aga i Sejdo-aga, dok su naredne godine u službu ušli Derviš-efendi na mjesto prvog *tahsildara*, te Ali-aga kao novi član (S. V. B. 1285/1868: 41; S. V. B. 1286: 41). *Rüsumat* kaze Srebrenica uveden je, kao i u drugim slučajevima, 1869. godine, a činili su ga službenik zadužen za akcize na duhan po imenu Salih-efendi, njegov katib Derviš-efendi, carinik za Ljuboviju Salih-efendi (moguće da se radi o istoj osobi) i katib Husein-efendi (S. V. B. 1286/1869: 41).

Slično stanje bilo je i u susjednoj kazi Birče (Vlasenica). Organi i službe koji su djelovali u Srebrenici, postojali su i u kazi Birče bez izuzetka. Izborna ravnopravnost

muslimana i nemuslimana u Upravnom vijeću i Sudu također je ispoštovana u prve četiri godine. U drugim službama u istom periodu nije bilo nemuslimana. Prve četiri godine kaza je imala istog kadiju, izvjesnog Ibrahim-agu, dok je mudir/kajmakam kaze bio Behram-aga (1866-1868), vjerovatno isti onaj Behram-aga koji je 1869. bio kajmakam ukazi Srebrenica, što je razumljivo s obzirom da se radilo o susjednim kazama. Članovi Upravnog vijeća i Suda kaze Birče u periodu 1866-1869. bili su sljedeći:

Tabela 6. Članovi Upravnog vijeća i Suda kaze Birče, 1866-1869.

1866 (S. V. B. 1283/1866: 57)	1867 (S. V. B. 1284/1867: 52)	1868 (S. V. B. 1285/1868: 43)	1869 (S. V. B. 1286/1869: 43)
<i>Upravno vijeće (Meclis-i idare-i kaza)</i>			
Müdür Behram-aga, Naib Ibrahim-efendi, Mustafa-aga, Abdi Kadir-aga, Damijan-aga, Mičo-aga	Müdür Behram-aga, Naib Ibrahim-efendi, Mehmed-aga, Šaćir-aga, Đorđe-aga, Mičo-aga	Kajmakam Behram-aga, Naib Ibrahim-efendi, Mehmed-aga, Ahmed- aga, Damijan-aga, Hristo-aga	Kajmakam Sulejman- efendi, Naib Ibrahim- efendi, Ahmed-aga, Damijan-aga, Hristo-aga
<i>Sud (Meclis-i de'avi kaza)</i>			
1866 (S. V. B. 1283/1866: 57)	1868 (S. V. B. 1285/1868: 43)	1869 (S. V. B. 1286/1869: 43)	
Naib Ibrahim-efendi, Mehmed-aga, Šaćir-aga, Mičo-aga, Jovanović-aga	Naib Ibrahim-efendi, Sulejman-efendi, Junus-aga, Jovo-aga	Naib Ibrahim-efendi, Junus-aga, Jovo-aga, katib <i>nepoznat</i>	

Na čelu Sekretarijata sa finansijama ove kaze prve četiri godine bio je Derviš-efendi (prvo kao *mal kâtibi*, potom kao *mal müdürü*), a sa njim je radio Zulfikar-efendi (kao *mal kâtibi* 1866, *nüfus mukayyidi* 1867. i 1869, te *tahrirat kâtibi* 1868. godine), te Salih-efendi, koji je 1866. bio *nüfus mukayyidi* (S. V. B. 1283/1866: 57; S. V. B. 1284/1867: 52; S. V. B. 1285/1868: 43; S. V. B. 1286/1869: 43). Porezna služba kaze Birče imala je samo četiri člana, što je bez sumnje bilo posljedica manjeg broja stanovnika u ovoj kazi u odnosu na druge. Prvi *tahsildar* bio je Mehmed-aga (1868-69), a sa njim su radili *tahsildari* Jusuf-efendi, Osman-aga i Mahmud-efendi (1869. Mahmud-aga) (S. V. B. 1285/1868: 43; S. V. B. 1286/1869: 43). I *rüsumat* ove kaze imao je manje službenika nego u drugim kazama. Zapravo, 1869. radio je samo jedan službenik po imenu Ali-efendi zadužen za akcize na duhan (S. V. B. 1286/1869: 43).

Najzapadniji dio Zvorničkog sandžaka obuhvatala je kaza Maglaj u kojoj je bila i jedna nahija – Žepče (S. V. B. 1283/1866: 105). I ona je, poput prethodne, bila jedna od demografski manjih kaza, tako da je i njena administracija brojala manje službi i službenika. U Upravnom vijeću i Sudu izborna ravnopravnost muslimana i nemuslimana uglavnom je poštovana, sa izuzetkom 1869. godine, kada je samo po jedan

nemusliman bio u Vijeću i Sudu. Osim ta dva organa, jedan nemusliman je bio i u Poreznoj službi. Sastav Upravnog vijeća i Suda u naznačenom periodu bio je sljedeći:

Tabela 7. Članovi Upravnog vijeća i Suda kaze Maglaj, 1866-1869.

(S. V. B. 1283/1866: 55)	(S. V. B. 1284/1867: 51)	(S. V. B. 1285/1868: 42)	(S. V. B. 1286/1869: 42)
Upravno vijeće (<i>Meclis-i idare-i kaza</i>)			
Müdür Husein-beg, Naib Šaćir-efendi, Aziz-beg, Mustafa-efendi, Pavlič-efendi, Jovan-efendi	Müdür <i>nepoznat</i> Naib Hasan-efendi, Aziz-beg, Mustafa-efendi, Luka-aga, Pero-aga	Kaymakam Huršid-beg, Naib Hafiz Hasan-efendi, Sulejman-aga, Jovan-aga Ivan-aga	Kaymakam Huršid-beg, Naib Smail-efendi, Aziz-beg, Sulejman-aga, Mitar-aga
Sud (<i>Meclis-i de'avi kaza</i>)			
1866 (S. V. B. 1283/1866: 55)	1868 (S. V. B. 1285/1868: 42)	1869 (S. V. B. 1285/1868: 42)	
Naib Šaćir-efendi, Ibrahim-aga, Hadži Osman-efendi, Au(gu?)stin-aga, Prostjajić-aga	Naib Hafiz Hasan-efendi, Mustafa-efendi, Hadži Osman-efendi, Cvijetin-aga, Pero-aga	Naib Smail-efendi, Hadži Osman-efendi, Mustafa-efendi, Cvijetin-efendi katib <i>nepoznat</i>	

I u ovoj kazi na čelu Sekretarijata sa finansijama četiri godine je bio izvjesni Mehmed-efendi, najprije kao *tahrirat kâtibi*, a kasnije kao *mal müdürü*. Sa njim su 1866. radili Ibrahim-efendi kao *mal kâtibi* i Edhem-efendi kao *nüfus mukayyidi*, dok mu je u preostale tri godine saradnik bio Mustafa-efendi (1867. i 1869. kao *nüfus mukayyidi*, a 1868. kao *tahrirat kâtibi*) (S. V. B. 1283/1866: 55; S. V. B. 1284/1867: 51; S. V. B. 1285/1868: 42; S. V. B. 1286/1869: 42). U Poreznoj službi kaza Maglaj je imala najmanje službenika od svih drugih kaza – samo tri: prvog *tahsildara* Ibrahim-efendiju, te Sulejman-agu i Đuro-agu 1868. i 1869. godine, dok je u *rüsumatu* radio službenik za akcize na duhan po imenu Bašar-efendi (S. V. B. 1285/1868: 42; S. V. B. 1286/1869: 42).

Na kraju treba dodati još i najniži nivo vlasti – nahije i sela.⁶ Nahije nisu bile stalne administrativne jedinice, odnosno nisu uspostavljane ukoliko za njima nije bilo potrebe. One su formirane u slučajevima gdje su postojala sela koja su nešto udaljenija od sjedišta kaze, pa su iz praktičnih razloga bila organizovana u nahiju unutar te kaze (Grègorire 1874: 273-274, Aličić 1962: 222). Na čelu nahija nakon administrativnih reformi, ili preciznije nakon uvođenja novih naziva administrativnih službenika 1867.

⁶ Iako predviđene uredbama 1864/65. i 1867. godine, nahije i sela kao administrativne jedinice nisu osnovane u svim vilajetima. U bosanskim salnamama u periodu koji nas ovdje zanima nema podataka o administrativnim službenicima na nivou nahija i sela. Formiranje administrativnih jedinica i na najnižem nivou prvenstveno je bio rezultat namjere centralnih osmanskih vlasti da imaju podršku u provođenju svoje politike i na tom nivou (İhsanoğlu 2001: 323-326).

godine, bili su mudiri. Mudiri su birani po sličnom izbornom postupku kao i na višim nivoima, s tim što je, razumljivo, porezni cenzus bio manji – kandidat za mudira morao je plaćati 100 groša poreza godišnje, morao je imati najmanje 30 godina starosti, morao je znati čitati i pisati, a uz te uslove bio je još jedan ukoliko se radilo o nahiji vjerski mješovitog stanovništva – mudir nahije morao je dolaziti iz većinske vjerske zajednice, a njegov pomoćnik iz manjinske (Çelik 2007: 50).

Administrativna reforma obuhvatila je i sela. Jedan od glavnih ciljeva sa seoskom administracijom bio je da se otklone problemi sa ubiranjem poreza, nepravde i zloupotrebe (Gençoğlu 2011: 47). Na čelu seoske administracije stajao je jedan ili više muhtara, a to je zavisilo od broja mještana u jednom selu – sela do 20 domaćinstava imala su jednog muhtara, a preko 20 domaćinstava dva muhtara. Njihova nadležnost bila je ubiranje poreza i obavljanje drugih administrativnih poslova u svojoj zajednici (Grègorire 1874: 283, Aličić 1962: 56), te vođenje računa o mjesnim potrebama kao što su vodoopskrba, čišćenje, popravljavanje i održavanje puteva i sl (Gençoğlu 2011: 46).

Važno je napomenuti da, ukoliko se radilo o selima sa vjerski mješovitim stanovništvom, svaka zajednica je birala svog muhtara i svoje Vijeće staraca – savjetodavno tijelo koje je pomagalo muhtarima u obavljanju poslova. Vijeća staraca mogla su imati najmanje tri, a najviše dvanaest članova. Po funkciji članovi ovih vijeća bili su lokalni imami ili sveštenici, a ostale članove birali su mještani tog sela (Grègorire 1874: 283; Aličić 1962: 230). Kandidat za muhtara u selu morao je godišnje plaćati 100 groša poreza i morao je imati najmanje 30 godina starosti, dok je pravo glasa imao svaki osmanski podanik koji živi u tom selu, ima bar 18 godina starosti i plaća najmanje 50 groša godišnjeg poreza. Rezultati izbora morali su se zapisati, članovi seoskog izbornog kolegija morali su ih potpisati i dostaviti kajmakamu kaze, jer je on potvrđivao izbor muhtara (Grègorire 1874: 283-284; Aličić 1962: 230).

Vijeće staraca u svakom selu imalo je zadatak da nadgleda raspoređivanje poreza među zajednicama koje predstavljaju, da raspravlja i odlučuje o pitanjima od mjesnog značaja, kao što su saobraćajna policija, javno zdravlje, poljoprivreda i sl. I muhtari i članovi Vijeća staraca birali su se na jednu godinu sa neograničenim pravom reizbora, s tim što su mogli biti smijenjeni ukoliko ne bi izvršavali svoje dužnosti ili ukoliko bi većina članova Vijeća uložila žalbu na njihov rad (Grègorire 1874: 283-284; Aličić 1962: 231). Ukoliko bi se pojavio spor u kojem jedna strana pripada jednoj vjerskoj zajednici, a druga strana drugoj zajednici, Zakon o vilajetima je predviđao formiranje privremenog mješovitog vijeća u kojem bi jednu polovinu članova činili

muslimani, a drugu polovinu nemuslimani, dok bi tim vijećem predsjedavao najstariji muhtar bez obzira na vjersku pripadnost (Grègorire 1874: 284; Aličić 1962: 231). Nažalost, nemamo konkretne podatke za nahije i sela u Zvorničkom sandžaku, kakve imamo za sandžački i kadilučki nivo.

ZAKLJUČAK

Na osnovu svih navedenih podataka možemo vidjeti da su odredbe Zakona o vilajetima poštovane i provedene i na nivou kaza u Zvorničkom sandžaku, sa tek povremenim odstupanjima. Prema tome, Zakon o vilajetima, koji je donesen u duhu tanzimata – pokušaja uspostavljanja efikasne administracije i osiguravanja ravnopravnosti muslimana i nemuslimana – u najvećoj mjeri je proveden u Zvorničkom sandžaku i njemu pripadajućim kazama, bar kad je u pitanju izborna ravnopravnost. Zakon jeste propisao ravnopravnost muslimana i nemuslimana kada su izborne pozicije u pitanju, ali nije nigdje izričito naglasio da na pozicije na koje se dolazi imenovanjem odgovarajućeg državnog organa moraju biti isključivo muslimani. Očigledno je, međutim, da osmanskim vlastima na različitim nivoima nije smetalo da se, kada na neku poziciju treba imenovati nekog službenika, u ogromnoj većini slučajeva opredijele za nekog muslimana.

Iako se iz samih imena službenika teško mogu izvući jasni zaključci o njihovom socijalnom statusu, primjetno je da su svi službenici nosili zvanja beg, aga ili efendi, koje okvirno možemo dovesti u vezu sa određenim socijalnim statusom (ali ne i nužno!). Pripadnici zemljoposjedničke aristokratije, begovi, obuhvatili su 11,14% administrativnih funkcija u kazama Zvorničkog sandžaka u prve četiri godini po stupanju na snagu Zakona o vilajetima. Pripadnici inteligencije (uglavnom vjerske, ali ne i isključivo, jer je svjetovna inteligencija bila tek u začetku), koji su nosili zvanje efendi, pokrili su 47,85% administrativnih funkcija u istom periodu, dok su vojni zapovjednici i lokalni ugledni pojedinci (koji nisu bili pripadnici ni zemljoposjedničke aristokratije ni inteligencije) sa zvanjem age, obuhvatili 41,01% administrativnih funkcija. Pri ovim izračunima nisu sabirani službenici pojedinačno (jer su se mnogi od njih ponavljali na istim ili drugim funkcijama), nego funkcije na koje su oni dolazili. Tako, od ukupno 395 administrativnih funkcija, efendije su obuhvatale 189, age 162, a begovi 44 funkcije. Također je primjetna različita koncentracija službenika sa različitim zvanjima u različitim organima i službama. Recimo, u upravnim vijećima približno su zastupljeni službenici sa sva tri zvanja, u sudovima su više od polovine funkcija obavljali age (54,25%), dok su ostalim

službama (vezanim za finansije i odnose sa stanovništvom) dominirali službenici sa zvanjem efendije (čak 75,18%). Također, vidljivo je da su begovi pretežno bili zastupljeni u upravnim vijećima – 44 puta su begovi zabilježeni kao administrativni službenici, a od toga čak 35 puta kao članovi upravnih vijeća (79,54%). Sa druge strane, begova je u sudovima i ostalim službama bilo veoma malo (obavljali su 6,38% funkcija u sudovima i samo 2,13% u ostalim službama).

Spolna struktura administrativnih službenika je očigledna i razumljiva za period o kojem je riječ – sve funkcije obavljali su muškarci. Žene u Osmanskom carstvu u ovom vremenu nisu imale ni aktivno ni pasivno biračko pravo, niti je postojao običaj kod osmanskih vlasti da postavljaju žene na bilo kakve funkcije u organima vlasti.

Također, na osnovu podataka predstavljenih u radu, možemo primijetiti i česte promjene na funkcijama uz zadržavanje istih osoba, što ukazuju na neke potencijalno važne karakteristike osmanske ‘reformisane’ administracije, bar u provincijama. Dva moguća, i vrlo vjerovatna, razloga za zadržavanje istih osoba u administraciji, čak i ako su im morali mijenjati funkcije, su: prvo, vlasti su koristile provjerene, pouzdane i njoj odane ljude; drugo, vlasti su imale manjak kvalifikovanih službenika, pa su rotirale postojeće koliko je to bilo moguće. Iz ovog drugog razloga, osmanske vlasti su uporedo sa administrativnim, u cijelom Bosanskom vilajetu – time i Zvorničkom sandžaku, provodile i reformu obrazovanja. Jedan od glavnih ciljeva reforme obrazovanja bio je upravo vezan za administraciju – obučavanje i pripremanje učenika za rad u konstantno rastućoj osmanskoj administraciji.

LITERATURA

1. IZVORI

1. *Salname-i Vilajet-i Bosna 1283*, Türkiye Diyanet; Vakf-i Kütüphanesi
2. *Salname-i Vilajet-i Bosna 1284*, Türkiye Diyanet; Vakf-i Kütüphanesi
3. *Salname-i Vilajet-i Bosna 1285*, Türkiye Diyanet; Vakf-i Kütüphanesi
4. *Salname-i Vilajet-i Bosna 1286*, Türkiye Diyanet; Vakf-i Kütüphanesi
5. *Salname-i Vilajet-i Bosna 1287*, Türkiye Diyanet; Vakf-i Kütüphanesi
6. *Salname-i Vilajet-i Bosna 1288*, Türkiye Diyanet; Vakf-i Kütüphanesi
7. *Salname-i Vilajet-i Bosna 1291*, Türkiye Diyanet; Vakf-i Kütüphanesi
8. *Salname-i Vilajet-i Bosna 1292*, Türkiye Diyanet; Vakf-i Kütüphanesi
9. Young, George (ur.) (1905), *Corps de droit ottoman; recueil des codes, lois, règlements, ordonnances et actes les plus importants du droit intérieur, et d'études sur le droit coutumier de l'Empire ottoman*, vol. I, Clarendon Press, Oxford
10. Grègorire, Aristarchi Bey (ur.) (1874), *Code Pènal Ottoman: Législation Ottomane, ou Recueil de lois, règlements, ordonnances, traités, capitulations et autres documents officiels de L'Empire Ottoman*, vol. II, Bureau du Journal Thraky, Istanbul
11. Grègorire, Aristarchi Bey (ur.) (1874), *Code Pènal Ottoman: Législation Ottomane, ou Recueil de lois, règlements, ordonnances, traités, capitulations et autres documents officiels de L'Empire Ottoman*, vol. III, Bureau du Journal Thraky, Istanbul

2. ŠTAMPA

1. *Bosanski vjestnik*, God. I, br. 4, Sarajevo, 28. april 1866.
2. *Bosanski vjestnik*, God. I, br. 5, Sarajevo, 7. maj 1866.
3. *Bosanski vjestnik*, God. I, br. 6, Sarajevo, 14. maj 1866.
4. *Bosanski vjestnik*, God. I, br. 7, Sarajevo, 21. maj 1866.
5. *Bosanski vjestnik*, God. I, br. 8, Sarajevo, 28. maj 1866.
6. *Bosanski vjestnik*, God. I, br. 9, Sarajevo, 4. juni 1866.
7. *Bosanski vjestnik*, God. I, br. 10, Sarajevo, 11. juni 1866.
8. *Bosna*, br. 3, Sarajevo, 30. maj – 11. juni 1866.
9. *Bosna*, br. 59, Sarajevo, 3-15. juli 1867.

10. *Bosna*, br. 96, Sarajevo, 1-13. april 1868.
11. *Bosna*, br. 98, Sarajevo, 15-27. april 1868
12. *Bosna*, br. 100, Sarajevo, 29. april – 11. maj 1868.
13. *Bosna*, br. 119, Sarajevo, 9-21. septembar 1868.
14. *Bosna*, br. 157, Sarajevo, 2-14. juni 1869.
15. *Bosna*, br. 158, Sarajevo, 9-21. juni 1869.

3. KNJIGE I ČLANCI

1. Aličić, Ahmed (1962), "Uredba o organizaciji vilajeta 1867.", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 12-13, 219-235.
2. Aličić, Ahmed (1983), *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo
3. Çelik, Mehmet (2007), *Tanzimat in the Balkans: Midhat Pasha's Governorship in the Danube Province (Tuna Vilayeti), 1864-1868*, master radnja, Department of History, Bilkent University, Ankara
4. Gençoğlu, Mustafa (2011), "1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(1), 29-50.
5. Gölen, Zafer (2010), *Tanzîmât döneminde Bosna Hersek: Siyasî, İdarî, Sosyal ve Ekonomik Durum*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara
6. İhsanoğlu, Ekmeleddin (ur.) (2001), *History of the Ottoman State, Society and Civilisation*, vol. I, Ircica, Istanbul
7. Kılıç, Selda Kaya (2005), "1864 Vilayet Nizamnamesinin Tuna Vilayetinde Uygulanması ve Mithat Paşa", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24(37), 99-111.
8. Vasa-efendija, Pasko (1958), *Bosna i Hercegovina za vrijeme misije Dževdet-efendije*, Veselin Masleša, Sarajevo
9. Yazbak, Mahmoud (2000), *Haifa in the Late Ottoman Period 1864-1914: A Muslim Town in Transition*, *International Journal of Middle East Studies*, Volume 32, Issue 2, 307-309.
10. Yüçetürk, Zemzem (2018), "İlk Vilayet Salnamesi Olan 1283 (1866-1867) Tarihli Salnameye Göre Bosna'nın İdarî Yapısı", *Karadeniz Araştırmaları*, 59, 205-231

ENFORCEMENT OF THE OTTOMAN VILAYET LAW IN THE DISTRICTS OF THE SANJAK OF ZVORNIK

Summary:

This paper is about the implementation of the 1865/67 Ottoman Vilayet Law in the districts of the Sanjak of Zvornik. At first, there were listed those articles of the Law regarding the level of districts (kazas). After that, using the Ottoman annual reports for the Vilayet of Bosnia, there were listed the local governing institutions, services, and officials' names for each district in the first four years after the announcement of the Vilayet Law. Based on these data, one can conclude that the Law has certainly been implemented in the districts belonging to the Sanjak of Zvornik.

Keywords: Vilayet Law; provincial reform; tanzimat; Sandjak of Zvornik; districts; Vilayet of Bosnia; administration

Adresa autora
Author's address

Amir Krpić
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
amir.krpic@unitz.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

SOCIOLOŠKE I KULTURALNE STUDIJE

Asim Delibašić

DOMINANTNOST GRUPNE POZICIJE I ANTIBOŠNJAČKA
PREDRASUDA U IDEOLOGIJI SRPSKOG NACIONALIZMA /
DOMINANCE OF THE GROUP POSITION AND ANTI-BOSNIAK
PREJUDICE IN THE IDEOLOGY OF SERBIAN NATIONALISM 205

Midhat Čaušević, Asim Pandžić

INTERDISCIPLINARNOST SOCIOLOGIJE I SOCIJALNOG
RADA – ISKUSTVA I PERSPEKTIVE / INTERDISCIPLINARITY
OF SOCIOLOGY AND SOCIAL WORK – EXPERIENCES AND
PERSPECTIVES 233

Gordana V. Stojić

TEHNOLOGIJA I RAD U VONEGATOVOJ DISTOPIJI *MEHANIČKI
PIJANINO* / TECHNOLOGY AND WORK IN VONNEGUT'S DYSTOPIA
PLAYER PIANO 249

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.2.205

UDK 323.1:341.485

Primljeno: 25. 02. 2022.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Asim Delibašić

DOMINANTNOST GRUPNE POZICIJE I ANTIBOŠNJAČKA PREDRASUDA U IDEOLOGIJI SRPSKOG NACIONALIZMA

Etnička čišćenja često poprimaju formu socijalnih revolucija u kojima sudjeluje ogroman broj običnih ljudi. Takvo sudjelovanje širokih masa bilo bi nemoguće bez prisustva snažne etničke predrasude koja motivira običnog čovjeka na davanje doprinosa ovom kolektivističkom zločinu. Blumerova Teorija grupne pozicije predlaže da se etnička / rasna predrasuda javlja kao reakcija na percepciju ugroženosti drugom grupom i pretpostavlja da predrasuda mora imati četiri tvorbeni elementa: osjećanje superiornosti, osjećanje inherentne različitosti, osjećanje posebnih prava i privilegija, kao i osjećanje ugroženosti dominantnog položaja grupe. Sva ova osjećanja su, prema Herbertu Blumeru, zapravo predočavanja druge grupe koja nastaju u dugim historijskim procesima pozicioniranja etničkih grupa u društvu. Predodžba o drugoj grupi nije ukorijenjena nužno u neposrednom iskustvu, ona je ukorijenjena, iznad svega, u ideološkoj slici te grupe. Svrha ovog rada je da istraži, analizirajući historijske podatke i izjave utjecajnih političkih, vjerskih i intelektualnih figura, četiri dimenzije predstavljanja bošnjačke etno-nacionalne grupe u ideologiji srpskog nacionalizma.

Ključne riječi: etničko čišćenje; predrasuda; grupna pozicija; stereotipi; superiornost; grupne privilegije; prijetnja

UVOD

Danas je sasvim bjelodano da je glavni motiv genocidnog etničkog čišćenja bio i ostao dobroznani imperativ nacionalizma koji nalaže da etnička kultura i nacionalna teritorija moraju biti kongruentne (Gellner 1983). Ovaj zahtjev, koji odražava samu bit etno-nacionalizma, obično biva popraćen rasističkim stavom da naša nacionalna zajednica ima svetu dužnost da “pročisti svoj društveni korpus kako bi sačuvala ‘svoj vlastiti’ ili ‘naš’ identitet od svih oblika miješanja, ukrštanja, ili invazije” (Balibar i Wallerstein 1991: 17). Takva ideologija tipična je za suvremene postkomunističke i postkolonijalne nacionalizme duboko prožete težnjom da ne dijelimo ništa s drugima, odnosno da ne pripadamo državi koja podrazumijeva neku drugu definiciju kulturalnog identiteta osim one bazirane na našim etničkim ili konfesionalnim markerima (Geertz 1973). Jasno je da se ideal takve države može postići jedino zločinom poput genocida ili etničkog čišćenja.

Različite sociološke studije su dokazale da je uloga “normalnih” ljudi, a ne samo državnih agencija i profesionalnih vojski, u djelima etničkog nasilja presudna: počinitelji se, zapravo, nikad ne svode na autobuse psihopata, oni su, uglavnom, posve svakodnevne osobe, dostatno društvene da njihov angažman u akcijama protiv druge grupe dolazi posredstvom kontakata s prijateljima ili rođacima (Scacco 2009). Etnička čišćenja imaju primarno “kolektivistički karakter” i po svim svojim distinktivnim karakteristikama ona se pojavljuju kao veliki *nacionalni projekti* ili *društvene revolucije*, u kojima počinitelji nerijetko odražavaju demografski presjek etničke populacije iz koje dolaze (Alvarez 2011). Ovu činjenicu masovne podrške zločinu neki istraživači su pokušali objasniti prisutnošću autoritarnog mentaliteta u narodu, naime jednom čisto psihološkom dispozicijom koja čini da obični čovjek, koji može biti i posve lišen predrasude, prihvata zapovjedi rasističkih elita i sudjeluje u zločinu, takoreći, bespogovorno (Browning 2001). Ovo implicira da etničko čišćenje nije plod masovnog rasizma i ideologije, već nečeg nametnutog “odozgo”, nečeg što bi moglo biti striktno stvar vladajuće političke elite. Pa ipak, druge studije su pokazale da je duboko ukorijenjena rasistička ideologija, koju podjednako dijele i elite i običan svijet, uzrok sudjelovanja u masovnim eliminacionističkim pothvatima, a ne tek neka devijantna psihološka dispozicija (Cf. Goldhagen 1996). Neupitno, ono što su Adorno i suradnici (1950: 228) nazivali “autoritarnom ličnošću”, ili psihološkim konstruktom koji individue čini receptivnim za antidemokratsku propagandu i savršenim sljedbenicima, imalo je utjecaj na podršku i sudjelovanje mnogih u politici etničkog čišćenja, ali teško da se masivno učešće i podrška naroda ovim politikama mogu efektivno obja-

sniti samo u alatima ove psihološke teorije. Prilično obuhvatno teoretsko rješenje jeste ono koje predstavlja predrasudu kao kolektivni *odbrambeni mehanizam* koji ima za cilj da zaštiti dominantnu poziciju grupe i koji, u dugoj historiji međugrupnih odnosa, spontano konstruira različite denigrirajuće ideologije i stereotipe sa visokim kapacitetom da generiraju nasilje i opravdaju podređenost druge grupe (Blumer 1958).

Prema Gordonu Allportu (1954) oko osamdeset posto slučajeva etničkog ili rasnog nasilja motivirano je predrasudom. Etnička ili rasna predrasuda se može definirati kao stav uma, i kao takva ona posjeduje dvije komponente: kognitivnu, koja podrazumijeva predodžbe i stereotipizacije, i afektivnu, koja uključuje emocije prema drugoj grupi, utemeljene na predodžbama o tome šta druga grupa jeste (Aronson et al. 2010). Kazati da predrasuda posjeduje kognitivnu i afektivnu komponentu znači da ona posjeduje svoju dinamiku, svoje situacione i intrapersonalne faktore koji dovode do njezinog javljanja. Sada, ukoliko prihvatimo da je predrasuda uzrok participacije, onda se možemo zapitati šta generira predrasudu koja motivira obične ljude da se priključe progonu i likvidaciji druge zajednice? Iako je ovo generalno pitanje, ono je više nego prikladno u bosanskom slučaju ukoliko znamo da se društvo ove zemlje historijski kretalo od razdoblja mirne koegzistencije, tolerancije i međuetničkog prijateljstva, do razdoblja masovnih zvjerstava, etničkog čišćenja i genocida. Socijalistički period u Jugoslaviji nudio je sanjivu sliku međuetničke harmonije iza koje je uslijedio košmarni period genocidnih ratnih pokolja, što se, nakon rata, nastavilo trajnim nastojanjima za uništenjem zajedničkog političkog okvira bosanske države, koji se u praksi svode na zahtjeve da se živi dalje od drugoga i bez drugoga u svom životnom okruženju. U ovome radu bit će analizirani bitni aspekti antibošnjačke predrasude u ideologiji srpskog nacionalizma, koja je služila kao generator predrasude u narodu i njegove podrške genocidnom etničkom čišćenju Bošnjaka u Bosni i Hercegovini.

U cilju analize predstavljanja grupa na različitim dimenzijama predviđenim teoretskim modelom, korištena je diskurzivna analitika, koja pretpostavlja pokušaj raskrivanja značenja jezika koji različiti akteri koriste u javnoj areni da bi opisali drugu grupu i nametnuli javnosti izvjesni način razumijevanja te grupe (Abdelal et al. 2009). Ova analiza stereotipa i ideoloških temelja predrasude bazirana je na slijedećim izvorima: (a) izjave važnih političara, koji su imali funkciju nacionalnih lidera u nastajućem demokratskom sistemu (što je podrazumijevalo dostatno povjerenje i potporu naroda) bilo da su desne ili lijeve političke orijentacije; (b) službena očitovanja vrhovnih religijskih institucija, kao i religijskih službenika visokorangiranih u crkvenoj hijerarhiji koji su, kao takvi, imali značajan utjecaj na vjernike; (c) romani

– oni izrazito popularni ili nagrađivani – sa referencom na historiju i razumijevanje sopstvenih i drugih etničkih identiteta, budući da književna fikcija, iako ne može predstavljati vrelo relevantnih informacija o empirijskoj stvarnosti, svojim semantičkim punjenjem sadrži odnos sa stvarnim svijetom, dok, u kontekstu etničkih grupa, ona predstavlja često uobličeno onoga za šta se vjeruje da su obilježja i vlastitog i tuđeg kolektivnog identiteta, otkrivajući tako dubinske strukture jedne čitave kulture (Spahić 2016: 10-11). Period iz kojeg su izvođeni izvori ograničen je na onaj sedamdesetih, osamdesetih i devedesetih godina prošloga stoljeća, s tim što su ideje i stavovi u izvorima iz ovog perioda često bili uspoređivani sa klasičnim izvorima koji su nastajali znatno ranije, da bi se time pokazala ili trajnost predrasude ili obnovljena forma već postojećih stereotipa.

TEORETSKI OKVIR: PREDRASUDA KAO OSJEĆANJE GRUPNE POZICIJE

Kao analitički okvir za studiranje procesa formiranja predrasude i uspostavljanja jedne prijeteće slike drugog u međuetničkim odnosima korišten je Blumerov model grupne pozicije kao izvora osjećanja rasne ili etničke predrasude (1958). Prema Blumeru međugrupna predrasuda primarno proizlazi iz historijski razvijenih ideja o poziciji koju bi ove grupe trebale zauzimati na hijerarhiji vrijednosti i dominantnosti. Ovo osjećanje pozicije naše grupe čini samu bit međugrupnih odnosa: ono pruža dominantnoj grupi „njezino okrilje percepcije, njezine standarde rasuđivanja, njezine modalitete osjetljivosti i njezine emocionalne sklonosti” (Blumer 1958: 4). Nadalje, u dugim historijskim procesima međugrupnog definiranja i zamišljanja, u kojima definiranje drugog znači definiranje i sebe samog, stvara se jedna apstraktna i normativna slika subordinirane grupe nalik “arhetipu” ili “platoničkoj ideji”, koja zadržava pripisane karakteristike bez obzira na individualna iskustva i odnose koje pripadnici jedne grupe mogu imati sa pripadnicima druge grupe.¹ Također, doživljaj vlastite grupe je nadindividualan: nepismeni pojedinac, sa vrlo niskim statusom u dominantnoj grupi, ima isti osjećaj superiornosti njegove grupe kao i društvena elita u toj grupi.

¹ Postoji obilje dokaza za ovu hipotezu: mnogi primjeri organizatora genocida ukazuju na to da su dotični imali prilično dobre odnose sa pojedincima iz rasne/etničke grupe koju su označili za istrebljenje. Robert M. Kaplan (2003) u psihijatrijskoj analizi slučaja zloglasnog dr. Radovana Karadžića prenosi da je potonji bio veoma blizak sa Bošnjacima čak i u vrijeme kad je bio lider jedne aktivne antibošnjačke politike u BiH. Njegov radni kolega, islamske vjeroispovijesti dr. Cerić svjedoči kako je poslao rođendansku čestitku njegovoj majci kad je već uvelike promovirao ideologiju mržnje i etničkog razdvajanja.

Blumer je zagovarao da predodžba o dominantnoj poziciji grupe, kao kategorički imperativ i univerzalni koncept, proizvodi osjećanja koja stvaraju predrasudu i koja se javljaju kao rezultanta načina na koji date rasne ili etničke grupe zamišljaju sebe i druge. Ova osjećanja, percepcije ili predstavljanja druge grupe, u ovom teoretskom modelu, opisana su kao da tvore rasističku ideologiju i da time sadržavaju predrasudu protiv druge grupe na najesencijalniji način (Cf. Gallagher i Lippard 2014). Model grupne pozicije identificira kao najbitnija za javljanje predrasude slijedeća četiri osjećanja/percepcije koje određuju položaj vlastite i druge grupe na društvenim koordinatama moći i vrijednosti: (a) osjećanje da je naša grupa *superiornija* od druge grupe pozicionira drugu grupu u vrijednosnom smislu “ispod” naše grupe i određuje karakter pripisanih stereotipa inferiornosti; (b) osjećanje da je druga grupa *strana i drugačija* od naše vlastite grupe, pozicionira drugu grupu “izvan” i definira je kao suštinski različitu po svojim karakteristikama, mogućnostima, modelima ponašanja i življenja; (c) osjećanje da naša grupa ima *specijalna prava* na resurse političke, ekonomske i druge moći, kao i na samu zemlju ili kulturne objekte, u osnovi je osjećanje koje određuje krajnju “domenu” dozvoljenog interesa, statusa, i prava djelovanja druge grupe u društvu; (d) osjećanje *prijetnje* jeste viđenje da druga grupa posjeduje prerogative dominantne grupe i da je u stanju da uspostavi različite oblike izazova postojećoj društvenoj hijerarhiji u kojoj je dotična grupa dominantna i povlašćena. (Blumer 1958: 4)

Bitno je napomenuti da je model grupne pozicije originalno bio namijenjen za analizu predrasude u dominantnoj grupi, iako je u kasnijim istraživačkim studijama bio korišten i kao model analize predrasude u historijski subordiniranim i manjinskim grupama, kao i za analizu predrasude prema grupama koje uopće nisu etničke/rasne, ali prema kojima predrasuda ipak postoji (Dietrich 2014). Karakterizacije subordinirane grupe, prema Blumeru, događaju se u *javnoj areni* gdje se glasnogovornici javljaju kao predstavnici dominantne grupe: to se obično dešava u legislativnim skupštinama, javnim okupljanjima, konvencijama, medijima, i različitim oblicima štampane riječi. Ono što se događa u *javnoj areni* privlači pažnju pripadnika dominantne grupe i biva zamijećeno kao glas i djelo grupe kao takve. Otuda i značaj političkih lidera, intelektualaca, svećenika i pisaca koji izražavaju svoje ideje i osjećanja o međugrupnim odnosima kroz javne razgovore, akademske radove, romane, filmove, novinske članke, govore i propovijedi, ili kroz sve ono što dopire do ljudi i formira njihovo mišljenje o drugoj grupi i položaju vlastite grupe.

OSJEĆANJE SUPERIORNOSTI

Osjećanje superiornosti je “odnosno” osjećanje: ono ne ovisi samo o specifičnom poimanju vlastite grupe, koja je zamišljena superiornom, već i o korelativnom poimanju druge grupe, koja je zamišljena inferiornom “u odnosu” na vlastitu grupu. Ono se uglavnom manifestira kroz stereotipe ekselentnosti vlastite grupe i kroz stereotipe koji drugoj grupi odriču pozitivne kvalitete i pripisuju pokudne i ponižavajuće odlike, kao što su neiskrenost, pohlepnost, glupost, lažljivost, i nemoralnost (Blumer 1958). U generiranju i promoviranju stereotipa ključnu ulogu igraju različite vrste ideoloških artikulacija javnog mišljenja kroz stavove intelektualaca, svećenika, političara i medije.

Posljednji rat na prostorima bivše Jugoslavije nosio je sa sobom snažno promoviranje osjećanja superiornosti. Srpski nacionalistički intelektualci i političari, na primjer, nastojali su istaknuti junačku sliku vlastite nacije. Ta slika bila je građena na glorificiranju srednjovjekovne srpske države koja se hrabro suprotstavila 1389. godine na Kosovu polju velikoj Osmanskoj imperiji, najjačoj sili tadašnjeg svijeta i izravnoj prijetnji kršćanskoj Europi. Iako su Srbi u krajnjem bili pokoreni, na Kosovu su pokazali ratno umijeće i hrabrost ubivši čak i osmanskog sultana (Rogel 1998). U kasnijim nacionalnim interpretacijama Kosovske bitke, Srbija neće biti tek još jedna srednjovjekovna država koja je pružila otpor pa bila pokorena od jednog velikog carstva, već, daleko šire od te lokalne tragedije, ona je postala simbolom tvrdog predziđa kršćanskog svijeta, koje je svojim ropstvom plaćalo cijenu europske slobode. Taj *antemurale* mit, na kojem se gradi koncepcija nacionalne superiornosti, živo je prisutan u književnosti, školskim historijskim udžbenicima i različitim studijama koje tretiraju srpsku historiju (Antić 2003). Ivo Andrić je sa posebnim umijećem naglasio ovaj mit kada je govorio o dvjema srpskim bebama uzidanim u velebno zdanje osmanskog mosta građenog preko rijeke koja je tradicionalno predstavljala granicu Zapada i Istoka. Brat i sestra, po imenu Stoja i Ostoja, bivaju uzidani u most koji su ljudske snage danju gradile, a metafizičke sile noću rušile, iz razloga da bi taj most poprimio odlike stamenosti simbolizirane imenima žrtvovane djece. Korištenje slavenskog simbolizma zazidane žrtve,² preuzetog iz epske pjesme „Zidanje skadra na Bojani“, u kojoj

² Drevno vjerovanje da će zdanje poprimiti karakteristike žrtve ili predmeta koji je u njega uzidan prisutno je u narodnim običajima gotovo svih slavenskih naroda. Zanimljivo je da je ruski predsjednik Vladimir Putin, na jednom javnom gradilištu u augustu 2010. godine, skinuo s ruke svoj izuzetno vrijedan švicarski sat *Blancpain* i bacio ga u živi beton temelja jedne bitne građevine, kako bi ista poprimila odlike vrijednosti i pouzdanosti koju takav predmet ima. Nesumnjivo, sat vrijedan preko deset hiljada dolara bio je izvjesna žrtva i za državnika poput Putina (Radia, 8. juni 2012).

kralj Vukašin, a ne Turci, iz istih razloga nastoji naći dvoje istoimene djece i uzidati ih u temelje razgrađivanog grada, biva preneseno i iskorišteno kao slika naroda kojem je budućnost žrtvovana da bi bio brana navirućoj islamskoj civilizaciji (Sells 2007).

Ovo specifično viđenje historije i uzvišene uloge nacije u svjetskim okvirima, utjecalo je da se oformi jedno čvrsto osjećanje nacionalne superiornosti koje je nosilo sa sobom i korelativno promoviranje slike inferiornog “drugog”, s kojim su bili identificirani muslimani Bosne. Inferiornost Bošnjaka nosila je podsjećanje ne samo na islam kao na stranu religiju, već i na nešto okorjelo ne-europsko, zastarjelo, primitivno, ostrašćeno i nasilno. Ta historijski formirana slika Bošnjaka kao naroda koji je promijenio vjeru uključivala je ideje srama i moralnog razvrata: budući da su bili “promotreni” kao Srbi koji su iz materijalnih interesa ili iz straha od turske opresije primili islam, oni su bili označeni kao izdajnici svoje vjere i roda koje karakteriziraju nejunakačke odlike “plašljivosti”, “lakomosti” i “pervertiranosti”. Drugim riječima, bili su oslikani i viđeni kao narod bez višeg ideala i poriva za žrtvovanjem, koji je vođen isključivo vlastitim apetitima i strahovima i kojem je vjerska konverzija donijela neku vrstu “izopaćenja” (Cf. Sells 2007). Jedan od istaknutih srpskih intelektualaca, Dragoš Kalajić, u svom članku „Srbi i Transvestiti“ (1995) konverziju slavenskog puka na islam opisao je, u simboličkim i alhemijskim terminima, kao njihovo preobličenje iz muževne junačke prirode, potištene nasiljem, terorom i smrću, u povinjavajuću ženstvenost i homoseksualnost (Cf. Cigar 2003).

Kalajićeva precizno isklesana figura ženstvenosti i naopakosti islamiziranih Slavena nije bila posve njegova, ona je, prije svega, oživljavanje nekih slika iz starinske lirike s temom junaštva u kojoj je vrijednosni poredak hrišćana i muslimana bio predstavljen preko naglašenog “seksualnog simbolizma” kao metanaracije važne društvene i moralne hijerarhije: junaci, simboli snage i hrabrosti, za kojima čeznu djeve, u ovim pjesmama, po pravilu su bili hrišćanski hajduci, dok su požudne i lascivne djeve predstavljane aristokratskim muslimankama, voljnim i da se pokrste zbog ljubavnog čina sa željenim hajdukom, čime je naglašavan junački, primarni i superiorni karakter srpskoga kolektiva (Đerić 2015: 115-117). Ovaj seksualni simbolizam u lirici davnašnjih vremena bio je inspiracijom ne samo za govor mržnje koji je prethodio ratu, već i za kampanje silovanja u bosanskom genocidu (1992-1995) tvoreći – za one koji su bili uvedeni u ovu arhaičnu “plemensku” ideologiju – neku vrstu “tradicionalnog propisa” za postupanje sa ženama druge vjere (Mulaosmanović 2019: 305). Ideja o postojanju nečega devijantnog u biću slavenskih muslimana, nije se otkrivala samo u člancima intelektualaca zatrovanih nacionalizmom, ona se promicala i kroz književna djela o historijskim temama: razrade mita o muslimanskom zlu odzvanjale

su u nagrađivanim romanima i filmovima koji su Bosnu prikazivali kao karakazan srpskog stradanja a Bošnjake bilo kao krvožedne ubice, koji masovno kolju srpski puk iz čiste mržnje i objesti, ili kao etničke izdajnike koji su zaboravili lekcije Kosova i koji moraju biti pažljivo kontrolirani (MacDonald 2002: 234).

Konverzija na drugu kulturu i, posljedično, usuglašavanje sa jednom orijentalnom vlašću, učinilo je da se Bošnjacima pripiše stereotip “zaostalosti” opisan u terminima njihove neobrazovanosti i revnovanja starom orijentalnom društvenom sistemu. Ta slika Bošnjaka koji teško usvajaju moderne tokove posebno je osjetna u srpskoj književnosti koja se doticala historijskog prelaska s otomanskog sistema na austrijski (Cf. Andrić 2019). Stereotipu bošnjačke “zaostalosti” bio je suprotstavljen stereotip “obrazovane” i “evropske” srpske nacije koji nije bio bez svog historijskog utemeljenja: naime, nakon antiosmanskih ustanaka, Srbi su uspostavili svoju vlastitu nacionalnu državu koja je, veoma brzo, postala regionalnom vojnom i ekonomskom silom sa posebnim naglaskom na razvijanju društva i nacionalnom obrazovanju, što je potaknulo masovno opismenjavanje i školovanje naroda, te Srbe, za kratko vrijeme, učinilo najobrazovanim nacijom u regionu (Malcolm 2011). Ova razlika u obrazovanju u odnosu na druge, a posebice u odnosu na Bošnjake, postala je distinktivnim znakom snažnog osjećanog nacionalnog ponosa. Krajem osamdesetih godina prošloga stoljeća srpski nacionalizam u Bosni nastojao je osobito naglasiti ovu karakteristiku “superiornosti” kroz formiranje političkih struktura u koje su, s nekom vrstom imperioznog zahtjeva, bili pozivani najviši intelektualci u ovome narodu. Sama vlada novoosnovane srpske republike u Bosni i Hercegovini – neposredno prije divljaštva stravičnih razmjera, urbicida i genocida – bila je iznimna po procentualnom udjelu visokoobrazovanih članova (Anzulović 1999: 142). Dr. Ljiljana Zelen Karadžić, supruga ratnog lidera Bosanskih Srba Radovana Karadžića, u jednom intervjuu hvatala se da bi novinari bili iznenađeni kada bi znali koliki broj političara u Republici Srpskoj ima univerzitetsku naobrazbu i čak doktorate (Simović 1996). Takva politička angažiranost univerzitetskih profesora, književnika i umjetnika doimala se pomalo sumnjivom u svojoj intenciji, s obzirom da nije demokratski i srazmjerno predstavljala niže obrazovane slojeve svoje etničke zajednice i s obzirom da se tako veliki interes intelektualaca za politički angažman doima gotovo neprirodnim.

OSJEĆANJA RAZLIČITOSTI I DISTANCE

Osjećanje da je subordinirana grupa tuđinska, daleka i fundamentalno drugačija od naše uvijek je prisutno u predrasudi. To osjećanje biva izraženo kroz zajednički stav

da članovi druge grupe nisu “naše vrste”. Ta percepcija je nešto što dehumanizira i isključuje drugu grupu i diskriminaciju nasilnog odstranjivanja čini legitimnom. U odnosu na koordinate društvenog položaja moglo bi se reći da dok osjećanje superiornosti postavlja drugu grupu “ispod” naše grupe dotle je osjećanje različitosti smješta “izvan” naše grupe (Blumer 1958). Osjećanje različitosti i distance može biti manifestirano na različite načine; jedan od njih je i “rasizacija kulture” koja označava društveni proces u kojem se kulturama pripisuju biološke odlike i različitosti (Cf. Giddens 2009). Ove pripisane i počesto izmišljene razlike služe više kao vanjski znak “duhovnog” nasljeđa negoli nečeg fiziološkog i biološkog po sebi (Balibar i Wallerstein 1991). Element kulture koji u etno-nacionalizmu najčešće biva “rasiziran” je religija: ona ima najznačajniji kapacitet da postane zamjenom za “rasne” odlike čovjeka, jer duboko usađene religijsko-kulturalne navike „počesto imaju perzistentnost morskog priljepka, i nastavljaju da djeluju kao dijakritički znak za populacije koje ih nose” (Gellner 1983: 71).

Osjećanje da su muslimanski susjedi “ne kao mi” ili čak “druge vrste”, u srpskoj naciji se razvijalo zajedno sa samim razvojem nacionalne kulture koja je nastajala u jednom revolucionarnom ozračju. Tokom antiosmanskih ustanaka u Srbiji, u devetnaestom stoljeću, Vuk Stefanović Karadžić, srpski filolog, antropolog i reformator modernog srpskog jezika, 1814. godine je objavio zbirku narodnih predaja, mudrosti, i epike, pod naslovom *Mala prostonarodna slaveno-serbska pjesmarica* (1965) koja je postala nekom vrstom definicije srpskog nacionalnog genija. U ovoj zbirci Bitka na Kosovu polju i mržnja prema Turcima imala je centralno mjesto; to je bilo sasvim očekivano za zbirku koja je nastajala u antiosmanskome ambijentu nacionalnog ustanka. Pa ipak, ta mržnja nije bila usmjerena prema Turcima kao pojedinačnom narodu, nego kao prema predstavnicima islamske religije koja ih je pokorila. Biti musliman u vidiku novonastajuće nacionalne ideologije postalo je jednako što i biti “posrnuli Srbin” ili “izdajnik srpskog naroda” (Sells 2007). Srpska nacija postala je intrinzično izjednačena sa pravoslavnom vjerom, a ova vjera sa slavenskom rasom. Samo Kosovo, kao mjesto na kojem su Srbi branili hrišćansko svjetlo od mraka islama, izdiglo je Srbe u status “božanske”, “žrtvene” i “odabrane” nacije. S druge strane, Srbe koji su kasnije konvertirali u islam izjednačilo je sa onima koji su odbacili svoj status “odabranih” i preobrazili se u prezrene osvajače (MacDonald 2002: 232). Ova ideologija religijske i rasne preobrazbe – ispravno nazvana “hristoslavizmom” – bila je nešto što je do kraja deligitimiziralo muslimane Bosne kao etno-nacionalnu grupu i dehumaniziralo ih kao pojedince, poistovjećujući, u krajnjem razmatranju, muslimanstvo preobraćenih susjeda sa tiranijom osvajača (Sells 2007).

Narastajuća demokratizacija socijalističke Jugoslavije oslobodila je nacionalističku misao i sa njom artikulaciju osjećanja da muslimani nisu *ni naše vjere ni naše vrste*, koja je postajala sve više javna i zvanična. Početkom 1990-tih u publikacijama poznatog srpskog intelektualca Jovana Raškovića, artikulirana je teorija *inherentne psihološke različitosti* prema kojoj Bošnjaci, za razliku od Srba, imaju fiksaciju na *rektalnu fazu* u svome psihičkom razvoju (Cf. Cigar 2003). Ovu fazu, prema Raškoviću, odlikuje „karakter sklon da stvara imovinu, da vlada kao gazda, da procjenjuje ljude prema imetku”, ali i komponenta „agresivnosti, preciznosti i čistoće”, jasno izražena u muslimanskim zakonima koji posebnu pažnju „posvećuju održavanju higijene nižeg probavnog trakta” (Rašković 1990: 129). Rašković je bio poznati profesor psihijatrije na univerzitetima u Ljubljani i Zagrebu, a tokom osamdesetih godina prošloga stoljeća ušao je u fazu “nacionalnog osvještavanja” i postao jednim od istaknutih srpskih političara u Hrvatskoj. Iako je tvrdio da je ove zaključke izveo iz opservacija svojih pacijenata pripadajućih različitim etničkim grupama, u tim mislima jasno se osjeća eho stereotipa koji je formulirao Petar Petrović Njegoš, još davne 1847. godine, kada je u svom čuvenom spjevu *Gorski vijenac* (1989), ukazujući na historijsku činjenicu islamizacije, zapisao stih “isturči se plahi i lakomi”. Kategorija “plahih i lakomih” odnosi se, zapravo, na ljude lišene vrline hrabrosti i (samo)žrtvovanja, koji su, zbog svoje pohlepe, svijet cijenili isključivo po materijalnim dobrima i odbacivali svaki ideal viši od puke materijalnosti, uključujući vjeru i tradiciju.

Ove ideje o “psihološkoj” i “duhovnoj” predisponiranosti za devijaciju nalazile su i daleko kruće ekstenzije u idejama o “tjelesnim” različitostima. U skladu sa starim latinskim diktumom *monstrum in fronte, monstrum in anima*, koji ukazuje da se duhovna izopačenost mora ogledati u fizičkoj izobličeniosti³, nagrađivani pisac i akademik Vojislav Lubarda u romanu *Vaznesenje* (1989) razrađuje ideju o čistoj slavenskoj krvi, koja se ispoljava u vrlini i ljepoti, te azijskim genom kontaminiranoj krvi, koja se ispoljava u zloći, porocima i historiji malformacija u muslimanskim porodicama. Ovu ideju on slikovito potkrepljuje opažanjem da „još nije ušao u muhamedansku kuću a da nije vidio bar jednu nakazu – jedan sakat, drugi bez nosa, treći iskrivljenih vilica, suhih nogu ili izobličene glave” (Cf. Veličković 2006: 186). Iako pisci romana počesto nastoje dočarati sliku svijeta iz ugla priprostog puka, to ne znači da tendencija viđenja fizičkih razlika nije imala i ozbiljnijih očitovanja: nalik profesoru Jovanu Ra-

³ Mentalitet drevnog čovjeka ima tendenciju da unutarnjem pridružuje vanjski znak. U mitovima i legendama likovi koji posjeduju savršen karakter, bilo po svojoj herojskoj vrlini, čednosti i dobročinstvu, obično su opisani kao bića izrazite ljepote ili snage. Oprečno tome, likovi koji imaju nizak ili satanski karakter, opisani su kao tjelesno nakazni, ružni i čudovišni. U kršćanskom svijetu, veoma su rijetki starinski prikazi Jevreja koji im ne pripisuju neku fizičku defektivnost, koju, vjeruje se, oni nose kao znak ubicata Krista.

škoviću, koji je nastojao znanstveno uspostaviti teoriju psiholoških razlika, Biljana Plavšić, univerzitetska profesorica biologije i ratni lider Bosanskih Srba, iznijela je svoja znanstvena opažanja o genetičkoj različitosti Srba i Bošnjaka u jednom od svojih ratnih intervju iz 1993. godine, u kojem je ustvrdila da je samo “deformisani genetski materijal” u srpskom narodu bio taj koji je prigrlio islam, i da, iz generacije u generaciju, taj defektivni gen postaje sve gori i gori, diktirajući njihov stil mišljenja i ponašanja (Milinković 1994: 18). Ove ideje o Bošnjacima kao genetskim tuđinima imale su svoj korijen u nekim starim narodnim vjerovanjima o ljudima koji se ne razlikuju samo vjerski, već i fizički, po svom odurnom mirisu tijela, kao da njihova duhovna devijantnost mora imati i prikladnu vanjsku – nevidljivu, iako osjetilnu – manifestaciju ružnoće, tj. smrad koji simbolizira iskvarenost onog najsuptilnijeg u čovjeku. U skorije vrijeme, na veoma pitoreskan način, i sa dosta popratnog simbolizma, ovo narodno vjerovanje je iskazao i poznati Atanasije Jevtić, episkop zahumsko-hercegovački i primorski, kada je 7. aprila 2004. godine, na Blagovesti, u manastiru Čelije kod Valjeva, govoreći o smrti kanoniziranog duhovnika Justina Popovića, rekao:

„Kad je otac Justin preminuo, svi ste videli (...) on je bio ko anđeo, beo, svetao, već je bio na nebu. (...) I danas njegova soba, kad se sagnete, još miriše (...) na onaj fini znoj koji je on imao. Ima ljudi s neprijatnim znojem, šta da radite, jadni muslimani pošto jedu loj. Znae šta se desilo u selu Brdarici? Čovek bio dobar, svraćao ljude kući, putnike. Jedno jutro svratio dvojicu, žena čista, posluženje, ali uzrujala se: jao, oprostite, čistila sam, oprostite što mi smrdi, i tako nekoliko puta, jao, oprostite što mi smrdi. Otišli oni, i čovek će: ludo jedna, oni smrde, a ne soba. Bili muslimani, ona jadna nije znala. Jedan je musliman rekao u Bosni, lako je vama, vi se jednom okupate“ (2004)

U ovom oslikavanju Bošnjaka sadržana je jedna demonizirajuća dihotomija: postavljanje svetog čovjeka, odlikovanog luminoznošću i mirisom, naspram ljudi, načelih svojim posrnućem, koji imaju prirodan smrad, paklen do mjere da onečisti dom običnog kršćanina. Stereotip da Bošnjaci, pošto im islamska religija ne dozvoljava korištenje svinjske masti u pripremanju hrane, troše loj koji daje oduran miris njihovim kućama i tijelima, nije ništa novo u studijama etničkih odnosa. Naprotiv, traženje i izmišljanje fizičkih znakova različitosti je veoma uobičajena praksa. Takvi vanjski znaci druge grupe ponekad mogu biti realne, a nekada čisto simboličke ili sasvim izmišljene karakteristike. Max Weber ih je nazivao “etničkim odbojnostima” koje su se preobrazile u “etničke konvencije”, kada je govorio o skitskim ženama i reskom smradu maslaca nanošenog na njihovu kosu, koji je postao odurnim simbolom

njihove etničke grupe u očima grčkog naroda. Sada, bilo da maslac, mast i loj smrde ili ne smrde – bilo da se zaista koriste ili ne koriste – ideologija ih treba kako bi napravila fizičku granicu među grupama i dokazala superiornost vlastite grupe (Weber 1978).

Rasizacija religijske kulture u stereotipu fizičkih razlika nije ograničena na svjetonazor sumnjivih političara, visokorangiranih religijskih fanatika,⁴ i primitivnog puka. Naprotiv, ona je iskazana u privatnim spisima jednog od najvećih srpskih književnika, nobelovca Ive Andrića, koji, pišući prijatelju Nikoli Miroševiću, konzulu Kraljevine Jugoslavije u Klagenfurtu, kaže: “Mene također ova sredina smrada, loja, lenosti i pokvarenosti poklonika arapskog varalice guši, pa sam više u Beogradu nego u Bosni” (Kadribegović 2006: 202). Nastojanja da se uspostave fizičke razlike tamo gdje ih u stvarnosti nema, mogu se doimati smiješnim, pa ipak one ne bi trebale biti otpuštene kao izraz naivnosti prostoga čovjeka, jer same odražavaju jednu daleko dublju psihologiju nepremostive podjele na koju ni najviši intelektualci nisu imuni. Usprkos svim sličnostima i blizini etničkih grupa, takve podjele su poistovječene sa samim bitkom etničke grupe, što je razlog da one opstaju i traže svoje potvrđivanje u vremenu. Tu težnju za nepremostivim jazom elokventno je iskazao poznati novinar i profesor Slobodan Reljić, dvije godine prije ratnih dešavanja u BiH, kada je rekao da u građanima Evrope, u koje se ubrajaju i Srbi, spominjanje riječi “islam” budi “jednu nelagodu, pritajeno strahovanje” i da ta “nelagoda ne nestaje ni kada Evropljanin upozna muslimana, čak ni kad živi sa njim kao što je to u Jugoslaviji slučaj” (Reljić 1990: 18). Na kraju, neophodno je naglasiti da ova smišljena posvješćivanja etničkih različitosti – irelevantnih za većinu ljudi u vremenu dok je Jugoslavija bila funkcionalna – nisu bila motivirana samo rasističkom mržnjom, već i potrebom da se prikaže neizbježnost srpsko-bošnjačkog sukoba, kako bi se bosanski Srbi mogli identificirati sa agendom etničkog čišćenja (Cf. Anzulović 1999).

OSJEĆANJE POSJEDOVANJA POSEBNIH PRAVA

Percepcija da naša grupa ima “prevashodna prava na određene privilegije i prednosti ukazuje na rasističke društvene norme” (Wilson 1973: 39). Dok osjećanja superiornosti i različitosti određuju drugoj grupi mjesto tako što je smještaju “ispod” i “izvan” naše grupe, osjećanje posjedovanja određuju “granice” interesa i dopustivih zahtjeva

⁴ Iako se ovi svećenici, književnici i političari mogu opisati kao “fanatični”, oni još uvijek u jednom balkanskom društvu predstavljaju svirepo utjecajan faktor – najčešće postavljen na nekoj visokoj i odlučujućoj poziciji – koji snažno utječe na javno mišljenje.

za resursima na koje bi tako definirana druga grupa mogla polagati pravo s obzirom na prava naše superiorne i dominantne grupe (Blumer 1958). To podrazumijeva da dominantna grupa polaže posebna prava u mnogim važnim područjima društvenog života, kao što su prava na posebne vrste poslova i profesija, prava na položaje moći, prava na isključivo članstvo u važnim društvenim institucijama itd. Posebna karakteristika etničkih zajednica na Balkanu jeste činjenica da teritorij postaje integralnim dijelom, ne jedne građanske kulture, već jedne zasebne etno-religijske kulture (Cf. Barth 1998). To *a fortiori* znači da država koja vlada nad teritorijem biva doživljena kao simbol i partikularističkog etničkog identiteta i onoga što različiti resursi političke i ekonomske moći predstavljaju u demokratskim društvima za sukobe između, recimo, migrantskih i domicilnih zajednica. Čak i više od toga, reklo bi se, jer snažna kongruencija krvi i tla, prema Gellneru (1992), čini individualno iskustvo etničkog identiteta nepromjenjivim i čvrstim, a razlici među etničkim zajednicama daje karakter pasioniranog i gotovo prirodnog neprijateljstva. Pozicija grupe, i osjećanje njezine dominantnosti u društvu, u najznačajnijem smislu, definirana je u odrednicama onoga na što dotična grupa smatra da polaže ekskluzivna prava.

Korijeni osjećanja posjedovanja specijalnih prava na određene resurse, pozicije političke moći i samu državu u srpskoj nacionalnoj ideologiji mogu se naći oformljenim u periodu između dva svjetska rata, kada su u Kraljevini Jugoslaviji Srbi postali nekom vrstom "imperijalne nacije", to će reći etno-nacionalnom grupom čiji su pripadnici pretežno punili mjesta u administraciji, vojsci, sudstvu, politici, i bili prikladno educirani za te pozicije (Mann, 2005). Ta dominacija se nastavila i nakon Drugog svjetskog rata, u socijalističkoj Jugoslaviji, gdje su Srbi držali disproporcionalno veliki broj visokih pozicija u administraciji, policiji, sudstvu i armiji. Srpski komunistički političari sve do kraja 1960-tih zapremali su ogroman broj najviših pozicija u republičkoj vlasti Bosne i Hercegovine i imali izuzetno servilan odnos prema Beogradu, tako da je Bosna djelovala kao neka vrsta nezvanične provincije susjedne Srbije. Međutim, ova dominantna pozicija se počela mijenjati kada je 1960-tih jugoslavenski socijalistički sistem, zasnovan na planiranoj ekonomiji, započeo svoj spiralni pad i uzrokovao različite demografske poremećaje. Neposredno nakon Drugog svjetskog rata, 1947. godine, BDP Bosne i Hercegovine bio je 20% ispod jugoslavenskog prosjeka, ali dvadeset godina kasnije, nakon talasa industrijalizacije većine jugoslavenskih republika, ova razlika se dramatično povećala i bosanski BDP bio je čak 38% manji od jugoslavenskog prosjeka (Malcolm, 2011: 351-352). Ova razlika u bogatstvu djelovala je kao *pull* faktor koji je poticao masovne ekonomske migracije, na skali od čak 16.000 osoba godišnje. Većina ovih migranata bili su Srbi

koji su odlazili ka znatno razvijenijim dijelovima Srbije i Vojvodine. Iz ovih razloga demografska slika Bosne se promijenila na način da se od popisa stanovništva iz 1961. do onog iz 1981. godine zajednica bosanskih Srba smanjila sa 43% populacije BiH na 32%, dok se bošnjačka (muslimanska) zajednica konsekventno povećala sa 26% na 40% populacije Bosne i Hercegovine (Benson 2001: 143). Demografska promjena nanijela je snažan udarac srpskim nacionalistima, udarac koji ih je učinio svjesnim da ono što su do jučer smatrali zapadnim srpskim teritorijem postaje sve manje srpskim.

Da osjećanje gubljenja dominantne pozicije bude snažnije doprinijelo je dodjeljivanje zvaničnog statusa nacije muslimanima Bosne, kao i ustavne promjene iz 1974. godine, kojima je jugoslavenska federacija postala manje centralizirana, a dvije srbijanske autonomne pokrajine, Kosovo i Vojvodina, stekle su neke kompetencije republika. Sve ovo je značajno oslabilo dominantni status Srbije u jugoslavenskoj Federaciji. Svoje negodovanje srpski intelektualci su iskazali 1986. godine u Memorandumu Srpske Akademije Nauka i Umjetnosti (SANU) gdje je ozlojeđenost zbog statusa datog Kosovu bila udruženom sa optužbom da nova jugoslavenska politika slabi Srbiju. Osnovni argument Memoranduma SANU bio je da srpski narod, u cijeloj Jugoslaviji, predstavlja „neku vrstu primarnog entiteta koji ima jedinstven niz prava što nadilaze sve političke i geografske podjele” (Malcolm 2011: 359). Političke i geografske podjele značile su zasebnost i autonomnost republika, odnosno slabiji utjecaj Srbije, a takve promjene su bile viđene kao vrijeđanje temeljnih prava srpskog naroda.

Frustracije srpskih nacionalista bile su prisutne i znatno prije 1986. godine i jasno su se očitovale kada je davanje statusa zasebne nacije slavenskim muslimanima u Bosni postalo razlog snažnog protesta srpskih komunističkih političara. U ovom njihovom negodovanju se jasno vidjela percepcija da bošnjačka grupa postaje jednaka dominantnoj srpskoj grupi i da time ugrožava njezin status primarnog entiteta, koji je podrazumijevao gotovo ekskluzivno pravo na Bosnu. Protiv ovog odobravanja statusa nacije pobunio se jedan od najutjecajnijih srpskih političara profesor Jovan Marjanović koji je na XIV sjednici Centralnog Komiteta SK Jugoslavije 1968. godine ustvrdio da je „proglašenje muslimanske nacije besmisleno” i nastojao da nađe podršku za rezoluciju kojom bi se nacionalna kategorija “Musliman” izbrisala iz novog popisa stanovništva (Ramet 2006: 287). U ovome ga je podržao još jedan poznati srpski političar i pisac, Dobrica Ćosić, koji je jednom prilikom izjavio da su „socijalističke nacije – Makedonci, Crnogorci, Muslimani – proizvod najreakcionarnijih i najluđih laži o njima samima, i o njihovim identitetima, koji u historiji nikada nisu

postojali” (Miller 2007: 310). Međutim, ove inicijative nisu urodile plodom, Savez Komunističke Jugoslavije odstranio je obojicu iz svojih redova pokazavši dovoljno razboritosti da u narednom popisu stanovništva dozvoli kategoriju “Musliman” kao mogućnost nacionalnog izjašnjenja građana BiH (Malcolm 2011). Kakvim su izvorom razočarenja i smutnje za srpske nacionaliste bile ove promjene, ukazuju i kasnije ogorčene interpretacije perioda komunizma. Radovan Karadžić je u jednom intervjuu izjavio da je komunizam suštinski značio islamizaciju u BiH i da je „bio korišten od strane nesrpskih naroda da drže Srbe podređenim, dok su na drugim stranama bili promovisani nacionalni i religijski programi rimokatoličke crkve i islama” (Mojzes 1995: 18).

Istina je, ipak, bila znatno drugačija od onog što je antagonistički etno-nacionalist poput Radovana Karadžića mogao misliti i osjećati. Komunistički režim u Jugoslaviji bio je opresivan prema svim religijama, što su muslimani Bosne imali priliku iskusiti na veoma izravan način. Nastojeći da nametne principe marksističkog društva, taj režim je spajao brojne društvene i suštinski antitradicionalne reforme sa veoma represivnim boljševičkim mjerama. U ovim revolucionarnim procesima transformacije društva, koji su podrazumijevali oduzimanje privatnog vlasništva, eliminaciju institucija i elita, masovna hapšenja, prinudni rad, čistke i egzekucije, „infrastruktura muslimanskih manjina bila je efektivno razorena”, dok se „politika islama iz područja medresa i mekteba, vakufskih odbora, muftijstava i šerijatskih sudova pomjerila ka jednoj kulturalnoj sferi koja je promovirala muslimansku nacionalnu misao i nacionalnu organizaciju, baš kao i muslimansku politiku radničkog identiteta” (Grebbe 2021: 253). To je bio tipičan primjer prisilne i konstantne sekularizacije jedne zajednice duboko određene religijom, u kojoj je ta religija polako postajala svakodnevnom “kulturom kolektiva” ili tek sviješću o nekad postojećem pripadanju jednom religijskom i zakonskom okviru. Prekid veze sa tradicijom, u trenutku kada su ostvarili svoje pravo na naciju, kod Bošnjaka je bio tako dubok da bi se moglo zaključiti, kako je to primijetio Ernest Gellner (1983), da im je bilo dozvoljeno ovo pravo ne zahvaljujući tome što su muslimani, već zato što su zaboravili da su muslimani. Nažalost, ova duboka žrtva nije bila nešto što su tankočutni srpski nacionalisti, centrirani samo na interese svoga kolektiva, ikako bili spremni uvažiti.

Osjećanje da muslimani Bosne nemaju pravo biti nacija, budući da time ugrožavaju nešto srpsko, nije bilo kratkog daha. Naprotiv, bilo je prisutno desetljećima. Čak su političari i intelektualci, koji su se mogli smatrati dahom promjene u Miloševićevoj nacionalističkoj Srbiji, držali da Bošnjaci nemaju pravo na naciju. Predsjednik Demokratske stranke i premijer Srbije Zoran Đinđić u toku ratnih devedesetih jasno je

ustvrdio da samo tri naroda (Srbi, Hrvati, Slovenci) koja su „sudjelovala u stvaranju Jugoslavije, imaju pravo učestvovati u njezinoj diobi” – to jeste, zahtijevati vlastitu državu – ali ne i „oni koji su narastali kasnije”, kao što su Muslimani u Bosni, Mađari u Vojvodini, Albanci na Kosovu, dodajući da Muslimani nemaju pravo da budu zaseban narod zato što nemaju moći kojom bi potvrdili i nametnuli ovo pravo (Đinđić 1993: 44-45). Ovakva izjava visoke političke figure, koja je smatrana prominentnim intelektualcem i reformatorom, bila je očigledno sažimanje, u jednom stavu, duboko ukorijenjenih uvjerenja o moći kao prirodnom pravu vlastite zajednice koja je superiorna i o inherentnoj inferiornosti drugog, tj. uvjerenja o krajnjim granicama političkog djelovanja koje može biti dopušteno takvoj zajednici (Cf. Cigar 2003). Negiranje prava da budu primarnom političkom zajednicom, nacijom, poduprta sentimentima i upiranjima da se naučno i historijski dokaže da Bošnjaci to ne mogu biti, ni danas nije prestalo. Suština ovog poricanja bila je i ostala namjera da se ospori postojanje Bosne i da se dokaže historijsko pravo Srbije na teritorij ove zemlje.

OSJEĆANJE PRIJETNJE

Prema Blumeru (1958) osjećanje prijetnje je percepcija dominantne grupe da druga grupa, koja je videna kao subordinirana, posjeduje ili stiče prerogative dominantne grupe. Ovo osjećanje može biti uzrokovano “stvarnim” djelovanjima druge grupe ili djelovanjima na koja se samo “sumnja”, a koja su zamijećena kao ugrožavanja različitih dominantnosti. Osjećanje prijetnje je često vezano za ekonomske razlike i za statusni položaj grupa na socio-ekonomskoj ljestvici, ali etnička mržnja u BiH krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina prošloga stoljeća nije bila motivirana ekonomskim nejednakostima. Socijalistička Jugoslavija, kao i mnoge druge zemlje Jugoistočne Europe, imala je procijenjeni indeks ekonomske jednakosti usporediv sa nekim skandinavskim zemljama, poput Norveške (World Bank 1989) tako da obični ljudi, u gradovima u kojima su živjeli, nisu primjećivali velike razlike među sobom, a samim tim ni među etničkim grupama. Iznad svega, nacionalistički političari, koji su širili politiku razdora, nisu toliko naglašavali ekonomske razlike, koliko historijske i kulturalne razloge za ugroženost.

Jasna formulacija osjećanja srpske ugroženosti bio je, već spominjani, Memorandum SANU, kojim su se istaknuti srpski intelektualci obratili srpskoj naciji i pozvali na sprečavanje puzajućeg genocida protiv Srba na Kosovu, u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini, naglašavajući da je u posljednjih pedeset godina srpski narod bio dva puta izložen fizičkom uništenju, prisilnim asimilacijama, vjerskim obraćenjima, kul-

turnom genocidu, i obezvjeđivanju vlastite tradicije (Goldhagen 2009: 361). Ovi osjećaji poniženja i ugroženosti nisu bili novi, oni su ključali ispod površine socijalističke države još od 1970-tih, i bili su uglavnom izricani u intelektualnim i vjerskim krugovima. Već je 1982. godine preko dvadeset sveštenika i monaha poslalo apel državnim vlastima da se “odbrani duhovno i biološko preživljenje srpskog naroda na Kosovu” dok su crkvena glasila poput *Pravoslavlja* i *Glasa crkve* konstantno iznosila tvrdnje da se u ovoj kolijevci srpskog naroda dešava genocid i etničko čišćenje Srba (Iveković 2002: 524). Potaknuti značajnim ustavnim promjenama iz 1974. koje su oslabile dominantno mjesto Srbije u socijalističkoj Federaciji, kao i razrjeđivanjem srpskog stanovništva na Kosovu i u BiH uzrokovano ekonomskim migracijama, srpski intelektualci su u Memorandumu SANU-a iz 1986. samo formulirali osjećanu prijetnju. Iako je ovaj katalog tvrdnji i zahtjeva naišao na prvobitno odbijanje srpskih komunističkih političara, u godinama koje su uslijedile postao je općeprihvaćenom formulacijom srpskih strahova i interesa u Jugoslaviji, a samim tim je zacrtao i put političkog djelovanja kako bi se ove prijetnje eliminirale (Malcolm 2011).

U ovom ambijentu osjećanje prijetnje politički dominantnom položaju grupe preko noći se preobrazilo u sijanje straha od genocida popraćenog popularizacijom ideologije hristoslavizma, prvenstveno kroz literaturu a kasnije i preko drugih medija, kojom se stvarala slika prijetećeg muslimanskog neprijatelja. Prema Sellsu (2007) u ideologiji hristoslavizma prelazak na drugu vjeru nije značio samo rasnu transformaciju, o kojoj smo već govorili, već je podrazumijevao i aspekte svireposti i tiranije. Preobrazba, kroz religijsku konverziju, kršćanskog Slavena u islamskog Turčina, značila je i usuglašavanje sa zločinima osmanskih Turaka nad Srbima. Srpska književnost etničke mržnje – mogli bismo je nazvati i “kosovskom mišlju” – postajala je sve značajnija i popularnija u ambijentu nacionalističkog patosa i islamofobije 1980-tih i 1990-tih godina. Klasična književna djela, poput *Gorskog vijenca* Petra Petrovića Njegoša (1989 [1847]), koji govori o “istrazi poturica”, tj. o genocidnom etničkom čišćenju crnogorskih muslimana, ili djela nobelovca Ive Andrića, poput njegovog opus magna *Na Drini ćuprija* (2019 [1945]) u kojem je muslimanska ili turska svirepost uvijekvećena u anatomske detaljne opisima nabijanja na kolac srpskog seljaka i mučnim scenama oduzimanja srpske djece od njihovih roditelja – bivala su čitana ne sa naglaskom na njihovoj estetskoj i književnoj vrijednosti koju su nedvojbeno imala, već s naglaskom na njihovoj ideološkoj i političkoj poruci koja je imala formativan utjecaj na način poimanja druge etničke zajednice. Iako ova književna djela nisu bila pisana u dekadi koja je prethodila ratu, već znatno ranije, ona su imala formativan utjecaj na djela koja su nastajala u predratnom periodu i kojima je osnovni

cilj bio naglasiti aspekt historijske žrtve u srpskome narodu. To je učinilo da se za relativno kratko vrijeme popularizira slika o svirepim, podmuklim i opasnim muslimanskim komšijama.

Najsnažnijim razglasom osjećanja nepravde, tlačenja i životne prijetnje, koju muslimani za pravoslavce u Bosni predstavljaju već stoljećima, bila je upravo Srpska Pravoslavna Crkva (SPC), koja je oduvijek imala ulogu zaštitnice kulturalnog identiteta i političkih interesa srpskog naroda. U zvaničnom crkvenom dokumentu naslovljenom „Apel svetskoj hrišćanskoj zajednici“, koji je ova crkva kao institucija odaslala u julu 1993. godine, navodi se slijedeće: „Žalosno je konstatovati da se danas u bivšoj Bosni i Hercegovini bore zajedno protiv pravoslavnih Srba i Istočne crkve oni isti koji su nas poslednjih pet vekova i poslednjih pet decenija hteli uništiti ili proterati sa ovih prostora”. Navedena rečenica naznačava izravno poistovjećenje Bošnjaka sa onim što se naziva “turskim zulumom” i ukazuje da je hristoslavizam bio zvanična ideologija SPC u odnosu prema tom narodu. Ovaj crkveni apel odiše osjećanjima prijetnje i ugroženosti, kao i čitav niz drugih daleko ekstremnijih postupaka crkvenih velikodostojnika⁵ i nipošto ne predstavljaju tek uobičajenu postraničnu ulogu, u sekularnom društvu, jedne religijske organizacije od koje se bolje od konfesionalnog emocionalizma ne može ni očekivati. Naprotiv, zvanični politički utjecaj SPC u srbijanskom društvu imao je zastrašujuću uspon u postkomunističkom periodu i značio je da „crkva nije naprosto postajala vidljivijom, nego aktivno involviranom u državne politike” (Falina 2007: 505). To je posebno podrazumijevalo konsultovanje crkve u pogledu strateških političkih odluka vezanih za etničke sukobe.

Spominjanje posljednjih pet “vijekova” i posljednjih pet “decenija” u gore navedenom crkvenom apelu ukazuje da Bošnjaci u srpskoj nacionalističkoj ideologiji nisu bili identificirani samo sa davnašnjim turskim zlom, već i sa daleko skorijim ustaškim zlom. Veoma često se može sresti optužba da su tokom Drugog svjetskog rata „muslimani Bosne uglavnom kolaborirali sa nacistima” i da im je to donijelo „trajnu mržnju srpskog naroda” (Jones 2010: 317). To je optužba da se genocid ustaških vlasti koje su, pri izvedbi projekta stvaranja homogene Hrvatske, svirepo ubili oko 300.000 srpskih seljaka i oko milion protjerali, može pripisati jednako Bošnjacima kao i Hrvatima (Velikonja 2003). Ovim transferom ustaškog zločina bavi se i poznati roman

⁵ Crkvena hijerarhija i ogroman broj sveštenika imali su aktivnu ulogu u BiH tokom rata: episkopi su obilazili teritorije koje su okupirali bosanski Srbi i ohrabivali narod da brani *zemlju njihovih predaka*; sveštenici su javno blagosiljali ratne zločince i nalazili opravdanja za uništavanje islamskih i katoličkih bogomolja (Iveković 2002: 525).

Vuka Draškovića simboličkog naziva *Nož* (1982)⁶ koji razrađuje temu gotovo iracionalne potrebe u muslimanskim prevjerenicima da iskoriste podatnu historijsku priliku kako bi poklali svoje pravoslavne komšije. Stalno ponavljana zvjerstva i krvava mesarenja, koja su detaljno opisivana u romanu *Nož* na besmisleno velikom broju mjesta, igrala su neizmerno važnu ulogu u posvješćivanju sunarodnika – koji su tokom komunističke vladavine počeli “zaboravljati” historiju – ko su njihove muslimanske komšije i šta se od njih može očekivati. Pored Vuka Draškovića, narativ o Bošnjacima kao ustaškim zlikovcima također su razvijali Momir Krsmanović (1984) i Vojislav Lubarda (1979; 1987; 1989). Obojica su se upirala da u svojim romanima opišu strahotu etničkih odnosa i patnju srpskog naroda u Istočnoj Bosni na način manihejskih oslikavanja s ciljem demonizacije Bošnjaka. Čitav niz autora, nadahnutih hristoslavizmom nobelovca Ive Andrića,⁷ koji su, s manje ili više književnog umijeća, razrađivali temu muslimanskog zvjerstva, postupno se pomaljšao iz pukotina socijalističke države čije se vezivno tkivo bratstva i jedinstva raspadalo pod teretom narastajuće demokratizacije.

Da su ova iznimno rasistička djela promovirana ne samo kao fikcija vrhunske književne vrijednosti – vrijednosti koja im je, po estetskim kriterijima, posve izmicala – već i kao vjerodostojna “historijska izvješća”, nije posvjedočeno samo činjenicom da je, recimo, Lubardin roman *Vaznesenje* dobio najvažniju jugoslavensku nagradu za književnost (*NIN*-ova nagrada za roman godine iz 1990.), već i činjenicom da je Žiri⁸ u svojoj ocjeni djela naglasio i aspekt zasnovanosti u historijskim faktima opisanih međuetničkih odnosa, ističući da Lubarda „nastavlja da istražuje ljudske, nacionalne i verske strasti i nasilja u ‘mračnom bosanskom karakazanu’ u ‘gorovitoj i vučurnoj zemlji Bosni’“ i da je „snažnim epskim zamahom, širokim pripovedačkim obuhvatom, proučenom istorijskom građom (...) stvorio mnogoljudno delo ljudskih sudbina i značajno literarno svedočanstvo verno našem narodnom principu: ‘Pomenulo se, ne povratilo se!’“ (Veličković 2006: 180). Nagrađivanje jednog trećerazrednog rasističkog djela, koje razrađuje dugo prešućivanu temu genocida nad

⁶ Roman je bio izuzetno popularan, do danas je objavljen u preko 30 izdanja, a 1999. po njemu je snimljen i istoimeni film.

⁷ Na primjer, prominentni recenzenti Lubardinih romana – članovi prestižnog *NIN*-ovog žirija čiju je nagradu roman *Vaznesenje* dobio – opisali su Lubardu kao jednog od nastavljača djela Ive Andrića, što je opažanje koje je u stvarnosti bilo zasnovano ne na usporednosti umjetničke kvalitete djela jednog i drugog (Cf. Veličković 2006), već prije na činjenici da, s tačke gledišta recenzenata, romani i jednog i drugog imaju izvjesnu ideološku sličnost u bavljenju Bosnom – sličnost koja je u predratnim vremenima bila od iznimne važnosti za targetiranje etničkog neprijatelja.

⁸ Žiri su činila istaknuta imena poput Branka Popovića, Novaka Kilibarde, Svetozara Koljevića, Gojka Tešića, Bože Koprivice, Borislava Mihajlovića Mihiza i Igora Mandića.

bosanskim Srbima, bilo je očigledno politički motivirano u vremenu rasplamsavanja srpskog nacionalizma i smišljeno promicano kao historijski utemeljen prikaz vjekovnih odnosa između pravoslavaca i muslimana. Romani pisaca poput Draškovića i Lubarde, koji su promovirani gotovo kao vjerna historijska izvješća, mogli su imati jedino destruktivan utjecaj na međuetničke odnose i u čitateljima su nesumnjivo poticali erupcije gnjeva.⁹

Narativ o ustaškim muslimanima iskazan u ovim romanima pokazat će se bitnim nakon rata u Hrvatskoj, kada za velikosrpsku propagandu postaje važno da stvori sliku prijetećeg neprijatelja u Bosni. Budući da su Bošnjaci sami po sebi bili prilično politički inferiorna zajednica – bez svoje nacionalne države i sa osporavanim pravom na samoodređenje – poistovjećivanje njih sa većim i nacionalno ostrašćenijim neprijateljem, koji je imao za cilj stvoriti Hrvatsku bez Srba, postala je instrumentalna za širenje osjećanja prijetnje od nezavisne Bosne. Nezavisna bosanska država predstavljena je u srpskoj štampi i televiziji kao islamska džamahirija ili ponekad nova NDH u kojoj „hrvatske i muslimanske snage žele da eliminišu sve što je srpsko” služeći se vojnom strategijom koja „uključuje teror, fanatičnu mržnju fizički i duhovni genocid nad bosanskim Srbima i napade na srpsku teritoriju” (de la Brosse 2004: 183) Vodeći srpski političari, pred rat i tokom rata u BiH, trajno su pokušavali rasplamsati paranoidni strah od prijetnje islamske i ustaške države. Dobrica Ćosić, kao iznimno utjecajan političar i intelektualac, kojeg su štovatelji nazivali i “otac nacije”, izjavio je 1993. godine da su Srbi u Bosni i Hrvatskoj „ugroženi obnovom ustaštva i militantnog islama” i budući preplašeni novim genocidom „prinudeni su na stravičan odbrambeni rat protiv šovinističko-ustaške Hrvatske i muslimanskog džihada” (de la Brosse 2004: 157). Mediji su širili sliku o prilično izvjesnoj mogućnosti Bosne kao države u kojoj bi sve žene morale biti pokrivena i u kojoj bi svi muškarci bili obavezni ići u džamiju. Jedina prevencija ovog zatiranja svega srpskog bilo je formiranje srpske republike ili proširene Srbije koja bi mogla garantovati zaštitu svome narodu (Cf. Malcolm 2011).

Muslimanski džihad i mogućnost islamske džamahirije nisu bili jedina forma prijetnje. Baš kao i na Kosovu strah od drugog u srpskom narodu potican je prijetnjom silovanja. Biljana Plavšić, kao jedan od lidera bosanskih Srba, 1993. godine u intervjuu za magazin *Borba* kazala je slijedeće: „Silovanje je, na žalost, strategija ratovanja Muslimana (...) Istorijski, kroz 500 godina turske okupacije, sasvim je normalno bilo

⁹ Kakve su emocije budila ova djela posvjedočeno je, između ostalog, jednim kazivanjem čitatelja Draškovićevog romana *Nož*, koji je rekao: „Meni je Vuk Drašković bio idol. Ja sam zbog njegovog *Noža* prebio tolike muslimane i Hrvate na letovanju u Cavtatu. Čitam tu knjigu, padne mi mrak naoči, ustanem, odaberem najkrupnijeg na plaži i zvekнем ga po zubima” (Prometej, 18. septembar 2012).

pravo bega ili age na prvu bračnu noć sa ženom iz populacije raje. Takođe, islamska religija određuje da se nacija deteta određuje isključivo po ocu” (de la Brosse 2004: 142). Naime, Plavšić je nastojala ukazivati da su Bošnjaci, kao brojčano inferiorna skupina, koja ne bi bila u stanju ispuniti Bosnu svojim življem ni kad bi je etnički očistila, planirali globalnu kampanju silovanja srpskih žena kako bi one rađale muslimane koji bi vremenom mogli popuniti Bosnu. Koliko god nerealna ova teorija bila – kojoj je Biljana Plavšić samo jedan od ekspanenata – rezultirala je kampanjom seksualnog nasilja u kojoj je glavni cilj srpskih silujućih milicija bio da degradiraju i ponize bošnjačke žene, koje bi tim činom, u balkanskom patrijarhalnom društvu, koje istrajava na ženskoj čistoti, bile zauvijek “osakaćene” i apriorno eliminirane kao buduće žene i majke (Weitsman 2008).

Tvrđnje srpskih intelektualaca i političara o genocidu preko noći su inficirale štampane medije, televiziju i radio, podjednako one neovisne kao i one pod kontrolom sistema, i stavile ih u službu jedne ekstremno nacionalističke ideologije (Ramet 2002). Štampani mediji, posebice sedmičnjaci poput *NiN-a* i *Duge*, imali su posebnu ulogu u širenju stereotipa i opravdavanju nasilja protiv muslimanskog drugog, dok je dnevni list *Politika* imao rubriku *Odjeci i reagovanja* koja je bila specijalizirana za širenje straha, mržnje i denigratornih stereotipa (Mulaosmanović 2019: 308). Nadalje, srbijanske televizijske stanice tendenciozno su izvještavale o međuetničkim odnosima i konstantno su širile strah od mudžahedina, Alijinih ratnika, koji se spremaju za rat u ogromnom broju potpomognuti od strane bliskoistočnih režima. Ove vijesti bile su emitovane u udarnim terminima, stvarajući jednodušno osjećanje ugroženosti i prijetnje u srpskom narodu (de la Brosse 2004). Stvarne genocidne kampanje čišćenja današnjeg područja Republike Srpske od bošnjačkog življa započinjale bi širenjem vijesti na lokalnim TV ili radio stanicama kako Hrvati i Bošnjaci planiraju veliko istrebljivanje Srba. Kada bi se ove vijesti proširile, grupe naoružanih dobrovoljaca pohrlile bi da se brane od ovog tobožnjeg napada, polazeći u direktni podvig konačnog obračunavanja sa neprijateljem, što je obično značilo paljenje kuća, ubijanje civila, silovanje i formiranje koncentracionih logora (Cf. Sells 1996). U vremenu kad je rat već bio odmakao svi srpski mediji u Bosni i Srbiji, bilo da je riječ o štampi, radiju ili televiziji, prenosili su svojoj publici vijesti o brutalnim pokoljima nad srpskim stanovništvom na teritoriji kontroliranoj od strane Armije BiH. Te stravične vijesti s ratišta su redovito bile praćene povezivanjima tih zločina sa zločinima Turaka iz davne prošlosti (de la Brosse 2004). Po uhodanom modelu, tamo gdje je srpsko uništavanje Bošnjaka i njihove imovine bilo najžešće, mediji bi izvještavali o brutalnim zločinima nad Srbima koji se tu dešavaju. Iako je ovo bila tipična ratna propaganda,

ona je ipak sadržavala u sebi osnovu etničke i religijske predrasude koja je bila utemeljena daleko prije nje. Izazivanjem stalnog straha od muslimanske prijetnje, predstavljene kao da ima jasan povijesni kontinuitet svog razornog djelovanja, stvarala se jedna slika etničkog susjeda kao nepromjenljivog zločinca, koja je poticala na odbacivanje, prezir i osvetu.

ZAKLJUČAK

Zasnivajući se na teoretskom modelu predrasude kao osjećanja grupne pozicije (Blumer 1958) zadatak ove studije bio je da analizira dinamiku antibošnjačke predrasude u ideologiji srpskog nacionalizma. Inicijalna hipoteza Blumerovog modela grupne pozicije jeste da mora postojati afektivno duboka razdioba između dominantne i subordinirane grupe. Ta inicijalna razdioba se ogleda u osjećanjima superiornosti i različitosti: srpska kolektivna superiornost zamišljena je kao osjećaj primarno “moralnog” i “duhovnog” karaktera i ogleda se u “hrabrom” pružanju otpora osvajačkoj osmanskoj kulturi; korelativno, bošnjačka inferiornost ogleda se u njihovoj konverziji na religiju osvajača, koja je, u vidiku srpskog nacionalizma, predstavljena kao motivirana “plašljivošću” i “lakomošću,” dvama porocima duše suprotnim vrlinama “hrabrosti” i “žrtvovanja”. Religijska konverzija, kao definirajuća odlika Bošnjaka, čini i okosnicu osjećanja “različitosti,” razvijenog u duboku nacionalističku ideologiju kristaliziranu u teorijama o “genetskoj” i “psihološkoj” različitosti Srba i Bošnjaka, što rezultira pripisivanjem izvjesnih karakteristika genetski inferiorne “rase” potonjima, a ne samo inferiorne etničke “kulture.”

Osjećanja superiornosti i različitosti, u dinamici etničke/rasne predrasude, predstavljaju osnovu za dva daleko bitnija osjećanja: to su osjećanja posjedovanja posebnih prava, koja čine zajednicu dominantnom, i osjećanje ugroženosti kulturalnog identiteta i privilegiranog položaja dominantne grupe (Blumer 1958). Nacionalistička ideologija koja srpski narod predstavlja nekom vrstom “primarnog etničkog entiteta” Zapadnog Balkana promiče ideju da ta nacija ima “jedinstven niz prava” uglavnom povezanih sa vladanjem i državom; korelativno, ovo isključivo pravo na državu vezano je i sa odricanjem Bošnjacima prava da budu “nacijom” i prava da Bosnu vide kao zasebnu državu i kao svoju domovinu, jer bivajući Turci po religijskoj konverziji, oni su izgubili pravo na bivanje autohtonim slavenskim narodom, a samim tim i pravo na slavensku zemlju. Afirmacija isključivog prava na zemlju uvela je osnovu za kreiranje ideologije “prijetnje” u kojoj religijska konverzija predstavlja ne samo jednačenje sa neslavenskom rasom, već i poistovjećenje sa “zlikovačkom” rasom, jer bilo

koji zločin iz petovjekovnog osmanskog vladanja nad Srbima po automatizmu se pripisuje i samim Bošnjacima. Ovom teorijom negativni karakter “prijeteće” zajednice postaje duboko internaliziran i pripisan samom biću dotične nacije, pa muslimani po definiciji postaju fundamentalisti, i svaka država u kojoj bi oni tvorili većinu bila bi osuđena da postane džamahirija u kojoj bi se kršila prava Srba, negirala njihova vjera, jezik, pismo, i tradicija, odnosno u kojoj bi se obnavljala drevna osmanska opresija na moderan način. Upravo ovo poticanje osjećanja prijetnje i ugroženosti služilo je kao uvod u etničko čišćenje i činilo je ogromnim dijelom temelj ratne propagande.

U ovom radu pokazali smo kako je antibošnjačka predrasuda u ideologiji srpskog nacionalizma stvorila četiri stereotipa: stereotip subordinirane i moralno inferiorne zajednice; stereotip duboko različite zajednice, čija kulturalna različitost se pretaknula u genetsku i psihološku različitost; stereotip zajednice koja nema i ne može imati jednaka prava, jer ih zbog svoje duboko preobličujuće izdaje ne zaslužuje; i na kraju, stereotip prijeteće zajednice, koja je vječni izvor ugrožavanja i tlačenja, i koja po definiciji mora biti ona koja će nanijeti nepravdu i zlo. Preplitanje ova četiri stereotipa tvorila su predrasudu koja se u konačnici manifestirala prolomom konflikta, diskriminacije i genocidnog etničkog čišćenja.

LITERATURA

1. Abdelal, Rawi, Yoshiko M. Herrera, Alastair Iain Johnston and Rose McDermott (eds.) (2009), *Measuring Identity: A Guide for Social Scientists*, Cambridge University Press, Cambridge
2. Adorno, Theodor W., Else Frenkel-Brunswik, Daniel J. Levinson, Nevitt Sanford (1950), *The Authoritarian Personality*, Harper & Row, New York
3. Allport, Gordon W. (1954), *The Nature of Prejudice*, Doubleday and Company, New York
4. Alvarez, Alex (2011), *Governments, Citizens, and Genocide: A Comparative and Interdisciplinary Approach*, Indiana University Press, Bloomington
5. Andrić, Ivo (2019 [1945]), *Na Drini ćuprija*, Bosanska riječ, Sarajevo
6. Antić, Ana (2003), "Evolucija i uloga tri kompleksa istorijskih mitova u srpskom akademskom i javnom mnjenju u poslednjih deset godina", u: Kamberović, Husnija (ur.), *Historijski mitovi na Balkanu*, Institut za historiju, Sarajevo, 259-290.
7. Anzulović, Branimir (1999), *Heavenly Serbia: From Myth to Genocide*, NYU Press
8. Aronson, Elliot, Timothy D. Wilson, Robin M. Akert (2010), *Social psychology*, Prentice Hall, Upper Saddle River
9. Balibar, Etienne, Immanuel Wallerstein (1991), *Race, Nation, Class: Ambiguous Identities*, Verso, London
10. Barth, Fredrik (1998), *Ethnic Groups and Boundaries*, Waveland Press, Illinois
11. Benson, Leslie (2001), *Yugoslavia: A Concise History*, Palgrave, New York
12. Blumer, Herbert (1958), "Race prejudice as a sense of group position", *The Pacific Sociological Review*, 1, 3-7.
13. Browning, Christopher R. (2001), *Ordinary Man: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*, Penguin Books, London
14. Cigar, Norman (2003), "The Nationalist Serbian Intellectuals and Islam: Defining and Eliminating a Muslim Community", in: Qureshi, Emran, Michael A. Sells (eds.), *The New Crusades: Constructing the Muslim Enemy*, Columbia University Press, New York, 314-352.
15. de la Brosse, Renaud (2004), "Politička propaganda i projekt Svi Srbi u jednoj državi: Posledice instrumentalizacije medija za ultranacionalističke svrhe", u: Biserko, Sonja (ur.), *Milošević vs. Jugoslavija*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 127-213.

16. Dietrich, David R. (2014), *Rebellious Conservatives: Social Movemnts in Defense of Privilege*. Palgrave Macmillan, New York
17. Drašković, Vuk (1982), *Nož*, Zapis, Beograd
18. Đerić, Gordana (2015), "O nemim i glasnim stereotipima: Konstruisanje etničkog karaktera u usmenoj književnosti", *Filozofija i društvo*, 26(1), 105-120.
19. Đinđić, Zoran (1993), "Miloševića nema tko svrgnuti", *Danas* (Zagreb), 21. septembar 1993.
20. Falina, Maria (2007). "Svetosavlje: A Case Study in the Nationalization of Religion", *Schweizerische Zeitschrift für Religions-und Kulturgeschichte*, 101, 505-527.
21. Gallagher, Charles A., Cameron D. Lippard (2014), *Race and Racism in the United Sates: An Eyclopedia of the American Mosaic. Vol. 2: F-M*, ABC Clio-Greenwood, Santa Barbara – Denver – Oxford
22. Geertz, Clifford (1973), *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*, Basic Books, New York
23. Gellner, Ernest (1983), *Nations and Nationalism*, Basil Blackwell, Oxford
24. Gellner, Ernest (1992), "Nationalism in the Vacuum", in: Motyl, Alexander (ur.), *Thinking Theoretically About Soviet Nationalities*, Columbia Press, New York, 243-254.
25. Giddens, Anthony (2009), *Sociology* (6th Edition), Polity Press, Cambridge
26. Goldhagen, Daniel J. (1996), *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*, Alfred A. Knopf, New York
27. Goldhagen, Daniel J. (2009), *Worsethan War: Genocide, Eliminationism, and the Ongoing Assault on Humanity*, Public Affairs, New York
28. Greble, Emily (2021), *Muslims and the Making of Modern Europe*, Oxford Univeristy Press, New York
29. Iveković, Ivan (2002), "Nationalism and the political use and abuse of religion: The politicization of Orthodoxy, Catholicism and Islam in Yugoslav successor states", *Social Compass*, 49(4), 523-536.
30. Jevtić, Atanasije (2004), "Justin je fino mirisao", *Vreme*, web portal: <https://www.vreme.com/vreme/justin-je-fino-mirisao/> (pristupljeno web stranici: 24. 01. 2022.)
31. Jones, Adam (2010), *Genocide: A Comprehensive Introduction*, Routhledge, London – New York

32. Kadribegović, Aziz (2006), "O jednoj pjesmi mržnje, posvećenoj Andriću", *Takvim*, El-Kalem, Sarajevo
33. Kalajić, Dragoš (1995), "Srbi i transvestiti", *Duga*, 80.
34. Kaplan, Robert M. (2003), "Dr Radovan Karadzic: psychiatrist, poet, soccer coach and genocidal leader", *Australasian Psychiatry*, 11(1), 74–78.
35. Karadžić, Vuk S. ([1965]1814), *Mala prstonarodna slaveno-serbska pjesmarica*, Prosveta, Beograd
36. Krsmanović, Momir (1984), *Teče krvava Drina*, Zajednica književnih klubova Srbije, Beograd
37. Lubarda, Vojislav (1979), *Preobraženje*, Naprijed, Zagreb
38. Lubarda, Vojislav (1987), *Pokajanje*, Književne novine, Beograd
39. Lubarda, Vojislav (1989), *Vaznesenje*, Dečje novine, Gornji Milanovac
40. MacDonald, David B. (2002), *Balkan Holocausts: Serbian and Croatian victim-centered propaganda and the war in Yugoslavia*, Manchester University Press, Manchester – New York
41. Malcolm, Nolel (2011), *Bosna: Kratka Povijest*, Buybook, Sarajevo
42. Mann, Michael (2005), *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing*, Cambridge University Press, New York – Cambridge
43. Milinković, Branko (1994), *Govor Mržnje*, Publikum, Beograd
44. Miller, Nick (2007), *The Nonconformists: Culture, Politics and Nationalism in a Serbian Intellectual Circle, 1944-1991*, CEU Press, Budapest – New York
45. Mojzes, Paul (1995), "The Religiosity of Radovan Karadzic", *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, (15)4, 17-22.
46. Mulaosmanović, Admir (2019), "Islam and Muslims in Greater Serbian Ideology: The Origins of an Antagonism and the Misuse of the Past", *Journal of Muslim Minority Affairs*, 39(3), 300-316.
47. Njegoš. Petar P. (1989 [1847]), *Gorski vijenac*, Školska knjiga, Zagreb
48. Prometej (2012), "Knjige i noževi", *Prometej*. (<http://www.prometej.ba/clanak/kultura/knjige-i-nozevi-699>) (pristupljeno web stranici: 17. 03. 2022.)
49. Radia, Kirit (2012), "Putin's Extravagant \$700,000 Watch Collection", *ABC News*. (<https://abcnews.go.com/blogs/headlines/2012/06/putins-extravagant-700000-watch-collection>) (pristupljeno web stranici: 17. 03. 2022.)
50. Ramet, Sabrina P. (2002), *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the Fall of Milošević*, Westview Press, Boulder

51. Ramet, Sabrina P. (2006), *Three Yugoslavias: State building and Legitimation, 1918-2005*, Woodrow Wilson Center Press & Indiana University Press, Washington – Bloomington – Indianapolis
52. Rašković, Jovan (1990), *Luda Zemlja*, Akvarius, Beograd
53. Reljić, Sslobodan (1990), "Između Evrope i Arapa", *NIN*, 25.02.1990.
54. Rogel, Carole (1998), *The Breakup of Yugoslavia and the War in Bosnia*, Greenwood Press, Westport – London
55. Scacco, Alexandra (2009), *Who Riots? Explaining Individual Participation in Ethnic Violence*. Columbia University.
56. Sells, Michael A. (1996), "Religion, History and Genocide in Bosnia-Hercegovina", in: G. Scott Davis (ed.) *Religion and Justice in the War Over Bosnia*, University of California Press, London
57. Sells, Michael A. (2007), *Iznevjereni most: Religija i Genocid u Bosni*, IK Sedam, Sarajevo
58. Simović, D. (1996), "Spas u milosrđu", *Javnost*, No. 13.
59. Spahić, Vedad (2016), *Književnost i identitet: Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*, Lijepa Riječ, Tuzla
60. Veličković, Nenad (2006), "Slika "Drugog" u romanu "Vaznesenje" Vojislava Lubarde", *Reč*, 74(20), 179-196.
61. Weber, Max (1978), "Ethnic Groups", in: Roth, Guenther, Claus Whittich (eds.), *Economy and Society, Vol 1.*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles, 389-395.
62. Weitsman, Patricia A. (2008), "The Politics of Identity and Sexual Violence: A Review of Bosnia and Rwanda", *Human Rights Quarterly*, 30(3), 561-578.
63. Wilson, William J. (1973). *Power, Racism, and Privilege: Race Relations in Theoretical and Sociohistorical Perspective*, Macmillan, New York
64. World Bank (1989), *Poland: Subsidies and Income Distribution. Report No. 7869-YU*, World Bank, Washington

THE DOMINANCE OF THE GROUP POSITION AND ANTI-BOSNIAK PREJUDICE IN THE IDEOLOGY OF SERBIAN NATIONALISM

Summary:

Ethnic cleansing often takes the form of social revolutions involving large numbers of ordinary people. Such participation of the broad masses would be impossible without the presence of a strong ethnic prejudice that motivates a common man to contribute to this collectivist crime. Blumer's theory of group position suggests that ethnic/racial prejudice occurs as a reaction to the perception of the threat posed by the other group and assumes that prejudice must be formed of four constitutive elements: feelings of superiority, feelings of inherent distinction, feelings of special rights and privileges, and finally feelings of threat to the group's dominant position. All these feelings, according to Herbert Blumer, are in fact representations of another group that are being created in the long historical processes of positioning ethnic groups in society. The representation of the other group is not necessarily rooted in direct experience, it is rooted, above all, in the ideological image of the other. The purpose of this paper is to explore, analyzing historical data and statements of influential political, religious, and intellectual figures, four dimensions of the representation of the Bosniak ethnonational group in the ideology of Serbian nationalism.

Keywords: ethnic cleansing; prejudice; group position; stereotypes; superiority; group privileges; threat

Adresa autora
Author's address

Asim Delibašić
samostalni istraživač, Sarajevo
asim.delibasic@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.2.248

UDK 316:264

Primljeno: 06. 02. 2022.

Pregledni rad
Review paper

Midhat Čaušević, Asim Pandžić

INTERDISCIPLINARNOST SOCIOLOGIJE I SOCIJALNOG RADA – ISKUSTVA I PERSPEKTIVE

U radu se govori o potrebi interdisciplinarnog pristupa u izučavanju i razumijevanju društva kao cjeline. Interdisciplinarni pristup kroz naučavanje sociologije i socijalnog rada je potreba obje naučne discipline u 21. stoljeću. U prvom dijelu rada govorimo o društvu i čovjeku kao i o predmetu proučavanja sociologije i socijalnog rada. Naglašavamo da su obje naučne discipline, sociologija i socijalni rad, relativno mlade u pogledu njihovog utemeljenja. Navode se temeljne pojmovne odrednice sociologije i socijalnog rada kao i mjesta susretanja odnosno perspektive za oba naučna pristupa. U prvom dijelu rada govori se posebno o Čikaškoj školi kao mjestu susretanja sociologije i socijalnog rada te o uzrocima i posljedicama razilaženja sociologije i socijalnog rada u okvirima Čikaške škole. U drugom dijelu rada govorimo o izazovima u razgraničenosti sociologije i socijalnog rada, gdje posebno naglašavamo probleme parcijalizacije naučnih oblasti, „identifikacijske konfuzije“ i „nadležnosti“ naučnih oblasti. Tematizirano je pitanje dijalektičkog razumijevanja sociologije i socijalnog rada sa posebnim osvrtom na grane sociološke teorije – socijalne sfere, duhovni život i upravljanje. Naglašavamo da postoji neodvojivost u razumijevanju socijalnog rada i sociologije, posebno u oblastima kao što su: brak i porodica, spol, starost, odgoj, devijantno ponašanje, slobodno vrijeme, socijalizacija, ličnost, društvene grupe, stil života i zdravlje, mladost, regulatorni mehanizmi, itd. Rad završavamo sa osvrtom na odnos sociologije i socijalnog rada iz perspektive bosanskohercegovačkog društva.

Ključne riječi: sociologija; socijalni rad; interdisciplinarni pristup; Čikaška škola; bosanskohercegovačko društvo

UVOD

Vrijeme tehničko-tehnološke racionalnosti u kojem živimo nužno zahtjeva interdisciplinarnan pristup u izučavanju društva. Sve se više u javnom diskursu potvrđuje da je nedostatan društvenu sadržajnost izučavati isključivo iz pozicije jedne naučne discipline. Savremeno društvo je iznimno kompleksno i ni za jednu nauku nije rezervisan „ekskluzivitet“ u njegovom proučavanju. Shodno tome, društvene nauke se vraćaju „sebi“, što se prije svega ogleda u interdisciplinarnim pristupima koji uključuju i razumijevanje uloge i značaja sociologije i socijalnog rada i njihovog međusobnog odnosa. S tim u vezi u ovome radu bavimo se „susretanjima“ dvije naučne discipline – sociologije i socijalnog rada – u razumijevanju društva i čovjeka u 21. stoljeću. Nažalost, zbog fragmentiranja društvenih nauka mnoge teme su izuzete iz „nadležnosti“ sociologije a i socijalnog rada, iako ova dva naučna pristupa, pojedinačno ili sinergijski, mogu dati adekvatne i svrsishodne odgovore na široku gamu pitanja o čovjeku kao društvenom biću. Uzroke fragmentiranja sociologije i socijalnog rada možemo tražiti i u međusobnom „sukobljavanju“ u i oko predmeta izučavanja. Stava smo, i to hoćemo ovim skromnim istraživačkim prilogom pokazati, da postoje značajni benefiti komplementarnog pristupa sociologije i socijalnog rada.

Nekada su socijalni rad i sociologija bili jedna disciplina. Obje naučne discipline usredotočene su na društvene probleme, društvenu strukturu, društvenu integraciju i načine na koje pojedinci funkcioniraju u društvu. Danas se i sociologija i socijalni rad suočavaju s mogućnošću urušavanja nekih svojih temelja usljed individualizacije trendova i marginaliziranja važnosti “društvenog” života.

Naš cilj ovdje nije samo posvetiti se disciplinarnim sličnostima i razlikama, već i pokazati da je interdisciplinarno izučavanje društvenih pojava iz aspekta socijalnog rada i sociologije legitimno, djelotvorno i društveno opravdano. Pored toga, nadamo se da bi ovaj rad mogao otvoriti i nova pitanja i potaknuti raspravu između i unutar obje naučne discipline.

DRUŠTVO I ČOVJEK KAO PREDMET PROUČAVANJA SOCIOLOGIJE I SOCIJALNOG RADA

Sociologija se kao zasebna nauka konstituše u 19. stoljeću. „Aguste Comte, u djelu *Kurs pozitivne filozofije* (1839) klasificirajući znanosti: astronomiju, matematiku, fiziku, hemiju, biologiju, navodi i sociologiju kao zasebnu disciplinu“ (Žiga, Đozić 2013: 26). Termin socijalni rad prvi put se pominje u 19. stoljeću „... u jednom članku

iz 1899, napisan od majke socijalnog rada, Mary Richmond. Članak je objavljen 1930, dvije godine nakon njene smrti, a nosio je naslov *The Settlement and Frendly Visiting*“ (Levin 2015: 20). Cilj socijalnog rada, prema njoj, je poboljšanje osnosa između pojedinca i društva i to polazeći od boljeg prilagođavanja pojedinca društvu, posmatrajući ličnost kao pasivni objek. Sličnog shvatanja socijalnog rada je bio i Garet (1919) koji je socijalni rad shvatao kao vještinu sa ciljem razvijanja dobrih veza između ličnosti i društva. Međunarodna konferencija za socijalni rad (1928) pristupa korjenitom mijenjanju shvatanja suštine socijalnog rada. Prema shvatanju međunarodne konferencije, smisao socijalnog rada prevazilazi nedijalektičko shvatanje koje izolovano posmatra odnos pojedinca i društva, već se njegov smisao ogleda u dobrobiti ljudi, poboljšanju životnih uslova itd... Četrdesetih godina prošlog vijeka američki pisac i teoretičar socijalnog rada Gordon Hamilton pokušava konstituisati cjelovitu teoriju i praksu socijalnog rada. Po njegovom shvatanju smisao socijalnog rada je „unapređenje fizičke i ekonomske dobrobiti čovjeka, koja treba da mu pruži mogućnost društvenog djelovanja“. „On dalje kaže da je cilj pružanja pomoći pojedincu da on sam kao ličnost sudjeluje u procesu svoje vlastite resocijalizacije“ (Der- višbegović 1998: 29). To će poslije i postati glavni pravac djelovanja socijalnog rada.

Sociologija se predmetno bavi izučavanjem društva u njegovom totalitetu i pred- stavlja znanost o društvu. Postoje i oni koji će smatrati da „sociologija nema određeno polje djelovanja, a sociolozi su raspršeni svuda okolo“ (Repstad 2014: 19). Prevladava mišljenje da sociologija nije isključivo teorijska nego je i iskustvena odnosno empirijska nauka: „Sociologija je teorijsko-empirijska znanost. Ova znanstvena disciplina izučava sve društvene pojavnosti, od, recimo, ponašanja pojedinaca u porodici, djelovanja političkih subjekata, načina proizvodnje, odnosa ljudi u proizvodnji, različitih socijalizirajućih procesa, interakcije društvenih žgrupa i sl.“ (Žiga, Đozić 2013: 26). „Predmet sociologije je društvo u totalitetu, tj. utvrđivanje i proučavanje opštih i zajedničkih svojstava svih društvenih pojava i procesa. To se postiže apstrahovanjem pojedinačnog i posebnog u tim pojavama i ukazivanjem na ona svojstva koja su sadržana u svakoj društvenoj pojavi, bez izuzetka. Dakle, predmet opšte sociologije je: povezivanje svih društvenih pojava i procesa u totalitet društva, razvoj društva kao celine, međusoban uticaj društvenih pojava i procesa i uticaj svake od njih na društvo kao celinu, kao i veza društva sa ostalim pojavama u prirodi“ (Pantelić- Vujanić i Čukanović-Karavidić 2014: 13).

Socijalni rad je usmjeren na segment djelovanja koji se odnosi na društvene promjene i praktično rješavanje socijalnih problema. Predmet izučavanja socijalnog rada je istraživanje potreba, socijalnog ponašanja i socijalizacijskih procesa, te socijalnih

problema i njihove prevencije u kontekstu zajednice (Martinović 1987). Upravo povezivanje „ličnih problema“ sa „javnim pitanjima“ je temeljni princip socijalnog rada. Prema tome, u fokusu istraživanja socijalnog rada je ispitivanje uzroka koji dovode do nemogućnosti zadovoljavanja potreba, nastanka socijalnih rizika i pojave socijalnih problema kao i odnosa uzroka i posljedica, te utvrđivanja nivoa i stepena interakcije različitih subjekata u različitim društvenim položajima, s različitim socijalnim ulogama.

Prema međunarodno prihvaćenoj definiciji, socijalni rad treba da „podstiče socijalne promjene i razvoj, socijalnu koheziju, te osnaživanje i oslobađanje ljudi“ (IFSW 2014). Izraženi pragmatizam u ovoj definiciji ukazuje na praktičnu primjenljivost socijalnog rada na polju rješavanja društvenih problema i socijalnih devijacija kao što su siromaštvo, nezaposlenost, socijalna isključenost, (re)integracija migranata, alkoholizam, maloljetničko prijestupništvo, nasilje i drugi, zasnovano na teorijskim spoznajama i metodama socijalnog rada. „Socijalni rad je praktičan i omogućava uvid u sveobuhvatan društveni projekt u kojem je cilj pokazati jednakost i respekt za sve, te učestvovati u aktivnostima u kojima će se ljudi sresti sa svojim potrebama i koristiti svoje resurse“ (Levin 2015: 19). Uzimajući u obzir činjenicu da je praksa socijalnog rada zasnovana na teoriji, navodimo definiciju po kojoj „socijalni rad obuhvata široku skalu organiziranih aktivnosti (istraživanje, praćenje, otkrivanje, ispitivanje slučajeva ili problema; planiranje i organiziranje socijalnih akcija i aktivnosti; socijalna podrška, pomoć, zastupanje i posredovanje; evaluacija i supervizija itd.), koje poduzimaju profesionalci preko različitih društvenih službi ili institucija ili dobrovoljci, spontano ili organizovani u različitim udruženjima ili organizacijama, radi predupređenja životnih teškoća ili prevazilaženja nepovoljnih posljedica socijalnih rizika ili slučajeva koji nepovoljno pogađaju neke pojedince, porodice, druge društvene grupe ili skupine” (Milosavljević, Petrović 2017: 29).

Da postoje „radne zone“ koje su bliske sociolozima, a pripadaju socijalnom radu konstatovao je 1979. norveški sociolog Vilhelm Albert koji govori o dva polja gdje naročito vidi „prostor“ za sociologiju i sociologe u budućnosti. Jedno od tih polja je i: „socijalna politika i socijalni rad gdje sociologija daje sredstva-instrumente za analizu individue u različitim situacijama: individua kao radna snaga, individua kao član porodice, individua kao član lokalne zajednice, i, eventualno, kao pacijent ili kao „nastrana osoba““ (prema Repstad 2014: 19). Sociologija se iznimno interesira za pojave koje imaju uticaja na sveukupnost odnosa u društvu kao što su devijantnost ali i uticaj prava i pravnih normi na ponašanje ljudi. Socijalni rad svoj suštinski smisao ostvaruje upravo kroz „rješavanje problema, društvene devijacije i zaštitu osnovnih ljudskih

prava, upotrebom i uticajem na zakonodavstvo“ (Levin 2015: 19). Na osnovu ovih napomena u nastavku ćemo nastojati dokazati da rezolutno odvajanje sociologije i socijalnog rada u analizi društva nije uskladu s potrebama vremena u kojem živimo, a to se odnosi na neke ključne aspekte istraživačkog polja obje naučne discipline – društvenost, društvene pojave, društvene grupe, društvenu strukturu, socijalizaciju.

ČIKAŠKA ŠKOLA KAO MJESTO SUSRETANJA SOCIOLOGIJE I SOCIJALNOG RADA

Čikaška škola je sociološki pravac koji je dominirao američkom sociologijom u razdoblju između dva svjetska rata. Utemeljena je na Odjelu za sociologiju Univerziteta u Chicagu 1892. godine (Bulmer 1984). Utemeljitelji škole su Albion Small, Charles Henderson i William Isaac Thomas. Simbolički interakcionizam najpoznatiji je teorijski pristup nastao u okvirima Čikaške škole, a koji je i danas zastupljen u sociologiji i jedna je od najčešće spominjanih teorija i u udžbenicima socijalnog rada. Čikaška škola je primarno sociološka škola i prvo je mjesto naučnog dodira sociologije i socijalnog rada.

Zašto je baš Čikaška škola mjesto susretanja sociologije i socijalnog rada? Osnovna odrednica Čikaške škole, a posebno simboličkog interakcionizma, čiji je osnivač George Herbert Mead, jeste „... stavljanje akcenta na interakciju između čovjeka i društva“ (Žiga, Đozić 2013: 95). Ispitujući interakciju između čovjeka i društva sociolozi ovoga kruga su provodili temeljita empirijska istraživanja. Američka sociologija je u manjem obimu, do utemeljenja Čikaške škole, posezala za empirijskim istraživanjima. Predstavnici Čikaške škole bili su zainteresirani za poticanje i razvoj društvenih promjena posebno u domenu socijalnih interakcija. Svoj prepoznatljivi koncept izučavanja društva zasnovali su na pragmatizmu, a upravo se socijalni rad u svojoj osnovi zasniva na pragmatizmu kao teorijskom stajalištu. Nedvosmislen uticaj u tom je pogledu imao i empirizam. John Dewey¹ će za pragmatizam kazati: „Pragmatizam je samo empirizam gurnut do svojih krajnjih legitimnih zaključaka“ (2004: 34). Predstavnici Čikaške škole su zagovarali društvene reforme uz potrebu učestvovanja naučnika, a posebno sociologa. Da bi sociolozi bili prepoznati i izvan okvira teorije bili su im potrebni i empirijski podaci pa otuda i „... usmjerenje prema empirijskoj sociologiji a, posebno, prema kvalitativnim metodama i tehnikama empirijskog istraživanja“ (Knežević 2009: 9). Sve to je podrazumijevalo

¹ John Dewey (1859-1952) je uz Georgea Herberta Meada (1836-1931) dao i najveći doprinos u afirmaciji Čikaške škole.

da se uspostavi kolaborativan odnos sa socijalnim radnicima koji su već imali značajno iskustvo u empirijskim istraživanjima.

Poseban interes sociologa predstavnika Čikaške škole bio je za „društvene odnose“ u urbanim socijalnim strukturama. Svjesni da bez empirijskih podataka neće moći dosegnuti naučni iskorak Johan Dewey i George Herbert Mead će „iskoristiti“ poznanstvo i prijateljstvo sa Jane Adams koja je bila jedna od voditeljica Hull-House², te su „objoica aktivno sudjelovala i u edukativnim programima koji su tamo provođeni, i tome su posvetili velik dio svog vremena“ (Knežević 2009: 9). Konkretni rezultati zajedničkog rada predstavnika Čikaške sociološke škole i aktivistica Hull-House je „... niz istraživanja koja su bila duboko povezana sa svakodnevnim problemima stanovnika Chicaga, brzorastućeg grada, a posebno onih njegovih dijelova u kojima je živjelo duboko deprivilegirano stanovništvo. Dobar dio nastavnika, ali i studenata dodiplomskog studija, a posebno studenata doktorskog studija svoje su istraživačke projekte povezivali s Hull-House, a neka su istraživanja realizirana i na taj način da su stanovnici Hull-House u njima neposredno participirali u ulozu intervjuera“ (Ibid. 10). Ova istraživanja su ujedno i prvi zajednički projekti u kojima su učestvovali sociolozi i socijalni radnici. Ovako postavljen interdisciplinarni pristup sociologa i socijalnih radnika omogućavao je studentima, ali i nastavnom osoblju Univerziteta u Chicagu, da imaju „vezu“ tj. empirijsko iskustvo s događajima u socijalnom prostoru pogotovo u urbanim sredinama. Čikaška sociološka škola je na ovaj način uspjela ostvariti vezu između teorije i prakse što joj je i bio primarni cilj.

Nažalost saradnja između Čikaške sociološke škole i Hull-House nije dugo potrajala. „Zbog ambivalentnosti, prije svega akademske strukture na University of Chicago“ (Knežević 2009: 10), članice Hull-House nikad nisu dosegle akademske titule koje su imali muškarci, odnosno njihovo akademsko napredovanje je bilo oteženo isključivo zbog toga što su bile pripadnice ženskog spola. Rezultat tog odnosa

² Hull-House je lokalna stambena zajednica, multifunkcionalni centar aktivnosti lokalne zajednice. U njemu su bile smještene aktivistice, suradnice projekta Jane Adams, ali su se odvijale i mnogovrsne aktivnosti, od nekih oblika direktnog socijalnog rada tog vremena – pomoć ljudima bez smještaja da nađu smještaj, nekih oblika »kriznog socijalnog rada«, nekih klasičnih oblika jednokratnih materijalnih intervencija (Brieland 1990: 136), a širenjem koncepta i izgradnjom novih objekata, uz pomoć velikodušnih donacija, sadržaji su prošireni i na jaslice, dječji vrtić, umjetničku galeriju, muzičku školu, posebnu ustanovu za profesionalno osposobljavanje (prekvalifikaciju) žena, klub za dnevne aktivnosti dječaka, a negdje 10 godina nakon početka i do prostora za smještaj muškaraca, suradnika u projektu (Deegan 2005: 40). Osnovale su ga 1889. Jane Adams i njena prijateljica i životna partnerica Ellen Gates Starr, nakon povratka iz Engleske, gdje su vidjele vrlo sličan koncept. Hull-House nije bila zamišljena kao ubožnica niti kao pučka kuhinja, već kao aktivno mjesto za poticanje društvenih promjena u cilju poboljšanja životnih uvjeta u vrlo siromašnim gradskim četvrtima. Danas u SAD-u kao nasljednik tog tipa djelovanja na području socijalnog rada postoje tzv. Community Centers (Knežević 2009: 9).

će biti i konačni „raskid ove skupine žena sa sociologijom i njihovo posvećivanje socijalnom radu i društvenom aktivizmu“ (Ibid. 11).

Osnivanje zasebnog instituta za socijalni rad dovelo je do segregacije između žena i muškaraca: nakon osnivanja instituta Odjel sociologije na Univerzitetu u Chicagu postao je gotovo muški bastion, dok Odjel socijalnog rada nije imao gotovo nijednog muškaraca među svojim studentima i nastavnicima. Slijedom toga, nakon ove promjene obje discipline pretrpjele su gubitke – sociologija je izgubila kreativnost i posvećenost žena, a socijalni rad je izgubio je legitimitet muškaraca (Deegan 1990). Poslije se, neopravdano, u stručnoj literaturi sociologije a i socijalnog rada rijetko može naći veza između socioloških postignuća Čikaške škole i socijalnog rada.³

IZAZOVI U RAZGRANIČENOSTI SOCIOLOGIJE I SOCIJALNOG RADA

Kao što smo naglasili, često su u parcijalizaciji naučnih oblasti i procesa prisutna tzv. „identifikacijska konfuzija“ i „problem nadležnosti“ naučnih oblasti. Zahvaljujući „identifikacijskoj konfuziji“ ostaje neobrađen cijeli konglomerat tema i materijala. Evidentan je ovaj problem i u odnosu između sociologije i socijalnog rada. Razgraničenosti sociološkog diskursa i diskursa socijalnog rada doprinijela je i primjena spoznaja u praktičnom djelovanju na terenu i u praksi. Na dodatno usložnjavanje ovog odnosa uticala je i sveprisutna dilema šta je značajnije teorija ili praksa, gdje se sociologija hoće predstaviti kao teorijsko a socijalni rad kao praktično područje.

Mi polazimo od stava da je naučno neutemeljeno distingvirati sociologiju i socijalni rad kao teoriju i praksu. „Ništa nije praktičnije od dobre teorije“ (Lewin 1944: 23). Pojmovi teorija i praksa su kauzalno povezani i nije ih u društvenim naukama jednostavno diferencirati. Sociologija svoju teorijsku spoznaju mora potvrđivati u praksi ako hoće da ima sveobuhvatan pristup. Opravdano je stoga kada se sociologija definiše kao teorijsko-empirijska nauka. Socijalni radnik treba koristiti teorijske osnove sociologije u svome praktičnom radu.

Neutemeljeno je govoriti o sveobuhvatnom naučnom pristupu ako isključimo sinergiju sociologije i socijalnog rada npr. u oblastima primjene socijalnih politika, socijalne pomoći za ranjive kategorije, socijalizacije, devijantnog ponašanja... Sociološke discipline – sociologija siromaštva, sociologija rada, sociologija porodice i njene specijalizirane podoblasti kao što su, u razvijenim zemljama, i sociologija djetinjstva, sociologija starenja, sociologija kvaliteta života, sociologija mladih –

³ Više o zastupljenosti Čikaške škole u literaturi socijalnog rada vidjeti u Knežević (2009).

predmetno su usmjerene prema dostignućima socijalnog rada. Socijalni rad, pak, pored teorijske zasnovanosti, često ima taj dominantno praktični segment, ali je izraženo i nastojanje „da *dā* jasan i nedvosmislen odgovor šta je to jedinstvo analize u stvarnosti“ (Levin 2015: 26). Tako će za socijalne radnike fokus analize stvarnosti biti „osoba u situaciji“, dok će za sociologa predmet analize stvarnosti biti odnos čovjeka sa drugim čovjekom i društvom koje ga okružuje. U socijalnom radu „čovjek mora imati odnos prema svim njegovim dijelovima radeći na relacijama između tih dijelova“ (Levin 2015: 27). Pri svemu tome, elementi praktičnosti u analizi stvarnosti imperativ su u sociologiji, a posebno u socijalnoj antropologiji.

Teorijska sociologija, između ostalog, ima mogućnost da servisira socijalne radnike u razumijevanju društvenog okruženja u kojem se odvija društvena aktivnost, šta to karakterizira određeno društvo, koje su njegove glavne institucije, da ponudi pravilno razumijevanje društvene strukture, društvenih grupa i slojeva. Socijalni rad, pak, sociolozima može dati dragocjeno iskustvo stečeno u praktičnom radu sa korisnicima. Ostvareni plodotvoran odnos sociologije i socijalnog rada ukazuje ne samo na metodološki značaj sociologije za socijalni rad, nego i njihove bliske odnose. Iz spektra oblasti koje obuhvata socijalni rad vidljivo je da je veza sociologije i socijalnog rada više nego „porodična“ i ne može se svesti samo na akademsko preispitivanje „šta je iz čega nastalo“, nego se radi o preklapajućim oblastima. Općenito gledano, društvo kao predmet interesiranja ne trpi razrokost pristupa različitih naučnih disciplina, ako nauku posmatramo kao cjelovito znanje.

Sociologija je od svog osnivanja i legitimiranja kao naučne discipline na određen način imala pretenziju da bude nauka nad naukama. Nažalost, u njenom razvoju je ne tako rijetko prevladavala upravo takva akademska arogancija koja je, u procesima specijalizacije i permenetnog procesa usitnjavanja naučnih disciplina, sociologiju postavila u ulogu filozofije koja je, pak, marginalizirala samu sebe ostajanjem na poziciji opće mudrosti. Takva globalna uloga i uzimanje „autorskih prava“ na sve društvene probleme i njihovo „nadnaučno“ razumijevanje i dalje opterećuje sociologiju, premda su se, sasvim opravdano, započeli razvijati studiji koji će ne samo razumijevati društvenu suštinu određenih problema nego i razumijevati institucionalni kontekst, pravnu zaštitu, socijalne i kliničke psihološke probleme, tradicijske okvire, antropološki i kulturni kontekst u kojem se dešavaju interakcije među ljudima. Važnom temom ostaje i porodica, jer ona predstavlja osnovicu zaštite, brige, ali i pažnje, stimulacije uspjehnosti pojedinca, bezuslovnog sistema pomoći svojim članovima. Porodica kao primarna društvena grupa ima fundamentalni značaj za sociologa ali i za socijalnog radnika.

Potreba savremenog društva za naukama čiji je predmet društvo (sociologija, socijalni rad, etnologija, socijalna antropologija...) se najčešće svodi na propitivanje posljedica. K tome i izazovi globalizacije nameću pitanje jesu li i socijalni rad i sociologija u opasnosti da izgube neke od svojih suštinskih specifičnosti, jer „društveno“ postaje manje važno? Ako sociolozi i socijalni radnici povećaju svoje kooperativne napore, bit će bolje opremljeni i sposobniji odgovoriti na te izazove. S tim u vezi, jedan od ključnih ciljeva ovog rada je poticanje rasprava o teorijskim idejama i konceptima koji povezuju, nadopunjuju ali i odvajaju dvije naučne discipline.

DIJALEKTIČKO RAZUMIJEVANJE SOCIOLOGIJE I SOCIJALNOG RADA

Dijalektičko razumijevanje sociologije i socijalnog rada odnosi se na grane sociološke teorije – socijalne sfere, duhovni život i upravljanje. Postoji bliska veza između socijalnog rada i socioloških teorija, posebno teorija u oblastima kakve su, npr., brak i porodica, spol, starost, odgoj, devijantno ponašanje, slobodno vrijeme, socijalizacija uopće, ličnost, male grupe, zdravlje, mladost, način života, moral, pravo, rad, itd. Čini se da je osnovni i specijalistički razvoj sociološkog učenja uticao na razvoj i teorijsku, pa i metodološku profilaciju socijalnog rada. Naročito su u tom pogledu značajne kontribucije teorije socijalne dezorganizacije, teorije sukoba vrijednosti, teorije devijantnog ponašanja, teorije društvenog etiketiranja/označavanja, kritičke teorije i konstruktivističke teorije (Ulrih 2001). Konstruktivistička perspektiva, koja ima neposredni značaj za konceptualizaciju i praksu socijalnog rada, je tek 90-ih godina 20. stoljeća počela nalaziti svoje mjesto u socijalnom radu. U sociologiji, kao i u psihologiji, filozofiji, antropologiji mnogo je dulže prisutna (Gergen 1985). Socijalni konstruktivizam u proučavanju socijalnih problema u sociologiji povezan je s radom Spectora i Kitsua (1987, prema Parton i O’Byrne 2000 i Ajduković 2008). Pored toga, systemska teorija u socijalnom radu, koja potiče iz opće systemske teorije, dala je glavni doprinos socijalnom radu tokom 1970-tih, dok Mancoske (1981) pokazuje da bitno porijeklo systemske teorije u sociologiji leži u socijalnom darvinizmu Herberta Spensera. Sipron (1980) smatra da su njena prethodnica bila anketna socijalna istraživanja krajem devetnaestog vijeka (npr. rad Bootha i Rowentreea), teorija informacija i ekološka čikaška sociološka škola u 1930-tim godima (Payne 2001). Od iznimne važnosti pritom je i činjenica da je savremeno društvo u sociološkoj teoriji okarakterizirano kao društvo rizika (Ulrih 2001).

„Socijalni rad je praktična struka i akademska disciplina koja promiče društvene promjene i razvoj, promiče socijalnu koheziju i jača sposobnost neovisnog funkcioniranja ljudi u društvu, načela društvene pravde, ostvarivanja ljudskih prava i poštovanje različitosti kao osnove društva. Koristeći se teorijama ljudskog ponašanja i socijalnih sistema, socijalni rad djeluje na mjestima gdje dolazi do interakcije ljudi i njihovog okruženja. Principi ljudskih prava i socijalne pravde su temeljni za socijalni rad. Na osnovama teorije socijalnog rada, društvenih i humanističkih znanosti, kao i specijaliziranih znanja, socijalni rad uključuje ljude i strukture u rješavanju vitalnih problema i povećavanja dobrobiti.“⁴

Ovakva definicija socijalnog rada i kao profesije i kao akademske discipline pokazuje da to nije samo puko „odrađivanje“ aktualnih problema pojedinca ili grupe, nego ulazi u samu suštinu aktualnog djelovanja u globalnom svijetu. Osnovni programski ciljevi Prve međunarodne konferencije socijalnih radnika tri velika međunarodna udruženja,⁵ koja okupljaju stručnjake iz socijalnog rada i socijalne politike, postavljeni su na početku 21. stoljeća u Hong Kongu (2010). Ti su ciljevi potvrđeni i finalizirani na konferenciji u Švedskoj dvije godine kasnije i ogledaju se u:

1. sagledavanju socijalne i ekonomske nejednakosti unutar i između zemalja;
2. poštovanju dostojanstva svake osobe i čuvanju ljudskih prava, posebice u kontekstu političkih okolnosti, demografskih kretanja, političkih sukoba, nasilja, različitih oblika dominacije i potlačivanja;
3. ekološkoj stabilnosti koja postaje interesom socijalnog rada ne samo u kontekstu održivog razvoja već i pojavom brojnih ekoloških katastrofa, koje rezultiraju brojnim psihosocijalnim potrebama pogođenog stanovništva;
4. važnosti izgradnje i očuvanja međuljudskih odnosa kroz životni vijek (Miljenović 2010: 298).

Svi navedeni programski ciljevi su po svojoj strukturi i interesna područja sociologije. Programske ciljeve socijalnog rada moguće je realizovati samo ako se bude razumijevala suština društvenih procesa. Nema sumnje da je i za sociologiju i socijalni rad podjednako važno kako razumijevati socijalne probleme i rizike koji se pojavljuju u društvu. Socijalni problemi, problemi u funkcioniranju društva,

⁴ Međunarodna federacija socijalnih radnika (IFSW), Globalna definicija socijalnog rada (2014) nešto proširena prema ruskom izvoru.

⁵ Međunarodna federacija socijalnih radnika (IFSW), Međunarodno udruženje škola za socijalni rad (IASSW) i Međunarodno vijeće za socijalnu dobrobit (ICSW)

predstavljaju *raison d'etre* sociologije. Sociologija je, bilo da je riječ o konstruktivističkim pristupima, pristupima teorije društvenih sukoba, društvenih promjena, funkcionalističkog ili strukturalističkog posmatranja društva, uvijek na liniji fronta objašnjavanja socijalnih problema. I naravno, njena argumentacija je polazišna u definiranju šta je socijalni problem u socijalnom radu:

1. Socijalni problemi su sastavni dio socijalnog života. Pojam „socijalni problem“ odnosi se na socijalne uvjete, procese, dogovore, nagodbe ili stavove koji su percipirani kao nepoželjni, negativni ili prijeteći za određene vrijednosti ili interese, kao što su socijalna kohezija, održavanje prava i poretka, moralni standardi, stabilnost socijalnih institucija, gospodarski napredak ili individualne slobode.
2. Socijalni problemi su okolnosti kojima su izloženi ljudi a koji uzrokuju emocionalnu i ekonomsku patnju. Narušavaju vrednote i norme nekih ljudi te tako vode do društvenih reakcija. Primjeri socijalnih problema su kriminalitet, socijalna nejednakost, siromaštvo, rasizam, zloupotreba droga, obiteljski problemi i nepravedna raspodjela ograničenih resursa.
3. Socijalni problem je percipirana situacija koja je nespojiva s vrijednostima značajnog broja ljudi, suglasnih oko toga da je neophodna akcija koja bi promijenila tu situaciju.

Ajduković, od koje smo preuzeli prethodna određenja, ističe tri elementa koji daju osnovicu da se nešto nazove socijalnim problemom:

1. nedvojbena društvena uvjetovanost;
2. stvarna ili doživljena prijatna određenim vrijednostima ili interesima;
3. mogućnost poboljšanja ili otklanjanja, smanjivanja ili rješavanja. (Ajduković 2008: 395-414)

SOCIOLOGIJA I SOCIJALNI RAD IZ PERSPEKTIVE BOSANSKOHERCEGOVAČKOG DRUŠTVA

Socijalni rad i kroz dugoročnije planiranje u socijalnim politikama, ali i kroz praksu, pokušava da navedene rizike svede na što je moguće manji obim. U formuliranju socijalnih politika nužan je doprinos i sociologije. U društvima u tranziciji se miješaju vrijednosti socijalističkog kao egalitarističkog društva, maksimalno posvećenog potrebama smanjivanja i socijalnih problema i socijalnih rizika, sa praksom i teorijom

liberalnog kapitalizma čiji pristup, posebno u bogatim zemljama, ne razumije probleme mahom siromašnih društava. Među takvima se nalazi i bosansko-hercegovačko društvo, k tome sa izraženim ratnim posljedicama i recidivima, koje se uporno pokušava daljnje fragmentirati, čak i u rješavanju socijalnih problema, pri čemu etnonacionalni diskurs gura u stranu sve druge elemente analize, a oblast socijalnih problema najviše strada kao „kolateralna šteta“ cijelog procesa.

Ni Bosnu i Hercegovinu nije zaobišlo neopravdano razilaženje i kruta specijalizacija naučnih disciplina o društvu. Zašto sociologija i socijalni rad barem u nekoj pojavnj ravnj, a imajući u vidu praktične forme kolaboracije, ne bi bili u područjima vlastite nadležnosti pokretači promjena u bosanskohercegovačkom društvu? A prostora za zajednički rad je i previše: ogromni broj nezaposlenih, stvarni i socijalni problemi, pad nataliteta i nebriga države koja nema usvojenu niti jednu zajedničku strategiju...

Uprkos nekim krutim podjelama, ali i podjelama zasnovanim na međusobnom ignorisanju, umjesto sinergije, imamo paralelno tretiranje istih problema u istom društvu. Pri tome se u najvećoj društvenoj krizi proglašava i kriza društvenih nauka. A kada one treba da djeluju, ako ne u krizi društva? Jedan od utemeljivača studija socijalnog rada na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu (1984), kojem je prethodila Viša škola za socijalne radnike, Muhamed Dervišbegović, insistirao je na neraskidivoj povezanosti te discipline sa sociologijom, ali i drugim disciplinama društvenih nauka, pozivajući se i na američke i druge programe (Dervišbegović 2016). Čini nam se da upravo na tom tragu ima itekako potrebe da se razvijaju komplementarni studiji, te da se i u specijalizaciji sve više okrećemo zajedničkom djelovanju. To može biti koristi za obje nauke, za sociologiju da konačno izađe iz začaranog kruga neaplikabilne teorije o društvu te da se specijalistički usmjerava i obrazuje kadrove koji bi bili mjerodavniji u rješavanju brojnih socijalnih problema. Pri tome se ne treba libiti razvoja socioloških poddisciplina u oblastima sociologije medicine, sociologije siromaštva, sociologije svakodnevnog života, sociologije kriminala i ovisnosti itd. A sve to može oplemeniti i pozive kakav je i poziv socijalnog radnika, ali i sociologa koji je u službi i društva.

Prateći iskustva razvijenih zemalja, ali i zemalja Afrike, pa i Rusije, vidljivo je da su se razvijale nastavne discipline poput sociologije za socijalne radnike, ali i socijalnog rada za sociologe.⁶ Bio bi to optimalan put razvoja ovih disciplina i u Bosni i Hercegovini naročito ako se imaju u vidu nagomilani socijalni problemi, ali i rizici koji proističu iz karaktera postratnog ali i dalje potencijalno konfliktnog bosansko-hercegovačkog društva. Neka iskustva, poput iskustava porodica nasilno razorenih

⁶ Vidjeti Chaiklin (1974); Knežević (2009); Ogundipe and Edewor (2012); van Heugten and Gibbs (2015)

ratom i njihovo iznalaženje mogućnosti preživljavanja nismo na naučni način podijelili sa svijetom, a tiču se neposredno i sociologije i socijalnog rada. Tu su i problemi socijalizacije mladih. Poznavanje sociologije važno je za socijalni rad, ali ga ne zamjenjuje već konsoliduje i komplementira. U vrijeme globalizacije i relativizacije značaja i uloge društvenih nauka njihova kruta podijeljenost samo im dodatno šteti, premda međusobnim nadopunjavanjem zajedno sa psihijatrijom, psihologijom, antropologijom, pravom, ekonomijom, politologijom, sve većom ulogom medija i sigurnosnih geopolitičkih studija socijalne probleme je lakše rješavati ili barem ublažavati. Bez takvog pristupa društvene nauke osuđene su na ulogu nijemih posmatrača ili aktivnih vatrogasaca sa margina društvenog uticaja i moći.

ZAKLJUČAK

Fragmentiranje i unutardisciplinarno zatvaranje društvenih nauka u 20. i 21. vijeku, a posebno sociologije i socijalnog rada, dovelo je do izuzimanja mnogih socioloških tema i socijalnih problema iz njihove primarne „nadležnosti“. Naglasili smo u razradi naše teme da strogo fragmentiranje društvenih nauka nije svrsishodno te da je interdisciplinarni pristup djelotvorniji za sveukupno razumijevanje društva. Sociologija je dala temeljne društvene teorije, koje nude objašnjenja društva, društvenih grupa, društvenih pojava, društvenih struktura, ne izostavljajući ni oblike ljudske svijesti. Činjenica da se socijalni rad bavi društvenim promjenama i rješavanjem socijalnih problema fundamentalni je razlog zašto je sociologija važna za socijalni rad. Socijalni rad, s druge strane, sociologiji može dati dragocjeno iskustvo koje stiče u svom praktičnom radu.

Socijalni rad istraživanjem potreba, socijalnog ponašanja i socijalizacijskih procesa, te rješavanjem socijalnih problema i njihove prevencije u zajednici, usmjeren je upravo na segment društva koji zahtijeva društvene promjene i praktična rješenja. I kao profesija i kao akademska disciplina socijalni rad pokazuje da nije tek puko odrađivanje, nego ulazi u samu suštinu aktuelne problematike globalnog svijeta i time sociolozima daje pragmatičnu dimenziju koja joj se poslovično spočitava. S druge strane, sociološke teorijske osnove omogućuju socijalnim radnicima da se „odmaknu“ od uzetih „zdravo za gotovo“ saznanja o društvu i potiče ih da kritički promišljaju suštinu društvenih procesa. Sociologija pomaže socijalnim radnicima da razviju vještine koje im omogućuju povezivanje teorije i konkretnih problema u vlastitom radu.

LITERATURA

1. Ajduković, Marina (2008), *Socijalni problemi, socijalni rizici i suvremeni socijalni rad*, Studijski centar socijalnog rada, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
2. Bulmer, Martin (1984), *The Chicago School of sociology: Institutionalization, diversity, and the rise of sociological research*, University of Chicago Press, Chicago
3. Chaiklin, Harris (1974), "Social Work, Sociology, and Social Diagnosis", *The Journal of Sociology & Social Welfare*, Volume 2, Issue 1, Fall Article 11.
4. Deegan, Mary-Jo (1988), *Jane Addams and the Men of the Chicago School, 1892–1918*, Routledge, New Brunswick
5. Dervišbegović, Muhamed (2016), "Razvoj socijalnog rada i obrazovanja socijalnih radnika u Bosni i Hercegovini u periodu od 1958. do 2012.", *Socijalne teme*, 1(3), 11-29.
6. Dervišbegović, Muhamed (1998), *Socijalni rad – teorija i praksa*, Univerzitetna knjiga Sarajevo
7. Dewey, John (2004), *Rekonstrukcija u filozofiji*, Buybook, Sarajevo
8. Gergen, Kenneth J. (1985), "The social constructionist movement in modern psychology", *American Psychologist*, 40(3), 266-275.
9. International Association of Schools of Social Work and International Federation of Social Worker's (2004), *Global Standards for Social Work Education and Training* IASSW and IFSW, dostupno na: http://cdn.ifsw.org/assets/ifsw_65044-3.pdf.
10. Knežević, Mladen (2009), *Čikaška sociološka škola – iskustva socijalnog rada za sociologiju i sociološka teorija za socijalni rad*, Ljetopis socijalnog rada, Vol. 16. No 1, Pravni Fakultet Studijski centar socijalnog rada, Zagreb.
11. Levin Iren, (2015) *Šta je socijalni rad*, UNSA, Institut za istraživanje zločinaprotiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo.
12. Lewin, Kurt (1944), "Constructs in psychology and psychological ecology", *University Iowa Studies in Child Welfare*, 20, 23-27.
13. Payne, Malcom (2001), *Savremena teorija socijalnog rada – drugo izdanje*, Komesgrafika, Banja Luka
14. Martinović, Milan (1987), *Znanstvene osnove socijalnog rada*, Narodne novine, Zagreb

15. Milosavljević, Milosav, Jagoda Petrović (2017), *Uvod u socijalni rad*, Fakultet političkih nauka, Banja Luka
16. Ogundipe, Ayodele, Patrick A. Edewor (2012), "Sociology and Social Work in Nigeria: Characteristics, Collaborations and Differences", *African Sociological Review*, 16(2), 40-55.
17. Parton, Nigel, Patrick O'Byrne (2000), *Constructive social work*, Palgrave
18. Pantelić-Vujanić, Snežana, Marija Čukanović-Karavidić (2014), *Sociologija*, Univerzitet za poslovni inženjering i menadžment, Banja Luka
19. Repstad, Pal (2014), *Šta je sociologija*, Fojnica d.o.o., Fojnica
20. Van Heugten, Kate, Anita Gibbs (eds.) (2015), *Social work for sociologists: Theory and practice*, Palgrave Macmillan, New York, NY, USA
21. Žiga, Jusuf, Adib Dozić (2013), *Sociologija*, BKC / OFF-SET, Sarajevo - Tuzla

INTERDISCIPLINARITY OF SOCIOLOGY AND SOCIAL WORK – EXPERIENCES AND PERSPECTIVES

Summary:

The paper discusses the need for an interdisciplinary approach in the study and understanding of society as a whole. An interdisciplinary approach through the study of sociology and social work is a necessity for both scientific approaches in the 21st century. In the first part of the paper, we talk about society and man, as well as the subject of study of sociology and social work. We emphasize that both scientific approaches, sociology, and social work, are relatively young in the context of their establishment. The basic conceptual determinants of sociology and social work are given, as well as the places of meeting and perspectives for both scientific approaches. The first part of the paper also talks about the Chicago School as a meeting place for sociology and social work, and about the causes and consequences of divergence, between sociology and social work, within the Chicago School. In the second part of the paper, we talk about the challenges in the demarcation of sociology and social work, where we emphasize the problem of partialization of scientific fields and processes present in the so-called „identification confusion“ and „jurisdiction“ of scientific fields. The content on the dialectical understanding of sociology and social work is thematic, with special reference to the branches of sociological theory – social spheres, spiritual life, and management. We emphasize that there is an inseparability in understanding between social work and sociology, especially in areas such as marriage and family, gender, age, education, deviant behavior, leisure, socialization, personality, social groups, lifestyle and health, youth, regulatory mechanisms, etc. We conclude our paper with special reference to the relationship between sociology and social work from the perspective of Bosnian society.

Keywords: sociology; social work; interdisciplinary approach; The Chicago School; Bosnian society

Adrese autora
Authors' address

Midhat Čaušević
Asim Pandžić
Univerzitet u Tuzli
midhat.causevic@unitz.ba
asim.pandzic@unitz.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.2.249

UDK 324.8:331.5

Primljeno: 24. 03. 2022.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Gordana Stojić

TEHNOLOGIJA I RAD U VONEGATOVOJ DISTOPIJI *MEHANIČKI PIJANINO*¹

Zabrinutost za čovekovo bivstvovanje u svetu oblikovanom tehnologijom predmet je promišljanja u umetnosti, filozofiji i nauci. Za razliku od tehnooptimizma izraženog u većini utopija, distopije se najčešće zasnivaju na ideji da tehnološki razvoj može ugroziti slobodu, vrednosti i dosadašnji način života čoveka. Teme distopija su različite – od upotrebe tehnologije za nadzor stanovništva do vlasti mašine nad svojim tvorcem. U romanu *Mehanički pijanino* (*Player Piano*) Kurt Vonegat (Kurt Vonnegut) razvija distopijsku sliku društva organizovanog oko automatizovane proizvodnje. Predmet rada su potencijalne posledice automatizacije proizvodnje na društvo i pojedince prikazane u romanu – nezaposlenost i strah od gubitka posla, društvene nejednakosti, društveni položaj i identitet pojedinca u uslovima raširene primene mašina. U drugom delu rada ovi problemi biće analizirani u kontekstu ideja koje su razvili Marks, Anders i drugi teoretičari koji se bave problemima rada i društvenim posledicama tehnologije.

Ključne reči: tehnologija; rad; slobodno vreme; identitet; Vonegat

1. UVOD

Racionalna organizacija društva i tehnološki razvoj odlike su modernog doba koje su svoj izraz našle u filozofiji, nauci i umetnosti. Odnos prema tehnološkom razvoju je dvoznačan (Winner 1978: 52). Na jednoj strani, tehnološki napredak se posmatra

¹ Ovo istraživanje podržalo je Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (Ugovor br. 451-03-68/2022-14/200165).

kao neupitan i „meri“ se čovekovim ovladavanjem prirodom. Mnoga utopijska dela, od Kampanelinog (Campanella) *Grada sunca* do Belamijevog (Bellamy) *Pogleda unatrag*, organizaciju idealnog društva zasnivaju na razvijenoj tehnologiji (opš. Mamford 2009, Damnjanović 2014). „Utopisti od mašine očekuju da olakša život čoveku ostavljajući mu vremena da uzdiže svoj duh, da poboljša telo i dušu“ (Servije 2005: 318). Na drugoj strani, od samog nastanka mašine javljaju se razmišljanja o negativnim posledicama tehnologije, a kasnije i opasnostima za opstanak čovečanstva. Zabrinutost za čovekovo bivstvovanje u tehnološkom svetu izražava se u distopijama, kao i u filozofiji i društvenoj teoriji dvadesetog veka, npr. u radovima Hajdegera (Heidegger), Frankfurtske škole, Mamforda (Mumford), Elila (Ellul) i drugih.²

Književno delo (utopije ili distopije) omogućava da se kroz „potpuno razvijenu i razrađenu sliku sveta“ za koji se očekuje da bi mogao nastupiti „u obliku portreta živućeg društva“ (Kumar 2001: 77) ne samo utisnu upečatljive slike u um čitaoca, već i da se sagleda na koji način su promene prožele čitavo društvo. Distopije se mogu definisati kao tekstovi koji „komentiraju probleme piščeva društva i kritiziraju ih ekstrapolirajući te probleme na nepostojeće mjesto ili u nepostojeće vrijeme te hiperbolizirajući ih“ (Car 2017: 333). U tom smislu distopiju karakteriše tendencioznost. „Jednako kao i utopija, antiutopija treba književnu maštu za obznanjivanje svoje poruke“ (Kumar 2001: 76–77). Cilj autora distopije je „sudjelovati u konstituiranju svijesti o problemima, poput totalitarizma, kapitalizma, patrijarhalnog društva. Hiperbolizirajući stvarnost oni stvaraju zastrašujuću, distopijsku sliku budućnosti“ (Car 2017: 328). Meta distopije od najranijih dana su neka od najdražih obeležja (ili „velikih naracija“) modernosti: razum i revolucija, nauka i socijalizam, ideja progressa i vera u budućnost (Kumar 2013: 19). Dok su klasične distopije upozoravale na opasnosti totalitarizma, gubitka slobode i ugrožavanja individualnosti, teme distopija druge polovine 20. veka su opasnosti od neograničenog kapitalizma i razvoja nauke i tehnologije. Kad je reč o tehnologiji, teme distopija su različite – od upotrebe tehnologije za nadzor stanovništva do vlasti mašine nad svojim tvorcem. „U stvari, prikaze ljudi kojima su mašine udarile pečat nalazimo skoro samo kod beletrističkih autora, kod Hakslija, Orvela ili Lema“ (Anders 1985: 439).³

² Videti: Hajdeger, (1999); Adorno, Horkheimer (1989); Marcuse (1989); Mumford (1986); Ellul (2010).

³ Tehnologija podrazumeva alate, mašine i kontrolna sredstva koja se koriste za izvršavanje zadataka, kao i principe, tehnike i logiku koja ide uz njih (Watson 2008). U tom smislu se pojam tehnologije u nauci shvata u širem značenju u odnosu na mašine, postrojenja ili oruđa za rad. U svakodnevnom govoru tehnologija se često izjednačava sa mašinama i postrojenjima, a svođenje tehnologije na oruđa i tehnička sredstva prisutno je i

U teoriji postoje dva osnovna gledišta o uticaju mašina na društvo (Beauchamp 1986). Prema prvom gledištu, akteri donose odluke koju vrstu tehnologije će razvijati i primenjivati; tehnologija je vrednosno neutralna, oruđe koje može biti iskorišćeno u dobre ili loše svrhe zavisno od toga ko je i za koje ciljeve koristi. Po drugom gledištu, tehnologija može da prevaziđe svrhu zbog koje je nastala, a karakteristike koje su joj imanentne utiču na društvo i pojedinca nezavisno od volje tvorca. U većini distopija se polazi od toga da tehnologija po sebi ima determinišuću ulogu u društvu i, najčešće, da je ta uloga negativna čime se one pozicioniraju na stanovište tehnopesimizma. Distopije prikazuju društvo u kome tehnologija ugrožava čovekovu „fizičku egzistenciju ili bar one njegove karakteristike koje tradicionalno smatramo samom suštinom čovečnosti“ ili je pak sredstvo kojim elite drže stanovništvo porobljenim (Damjanović 2014: 13). Označavajući ovo stanovište kao koncept autonomne („odmetnute“) tehnologije, Viner (Winner 1978) sumira njegove karakteristike. Tehnološki poredak prožima čitavo društvo, a tehnologija postaje totalni fenomen koji nadmašuje mogućnosti ljudskog razumevanja. Tehnologija redefiniše ciljeve i postaje sama sebi svrha, utičući na stavove i ponašanje ljudi, donoseći strogu disciplinu i stvarajući zavisnost ljudi od tehnoloških artefakata. Odnos između gospodara i roba je preokrenut, a to se manifestuje u opadanju naše sposobnosti da znamo, da prosuđujemo ili da kontrolišemo svoja tehnička sredstva. Tome doprinose i brzina i obim tehnoloških promena za koje pojedinci i društvo nisu u dovoljnoj meri pripremljeni (Winner 1978). Otuda upozorenja da čovek nije više mera svih stvari kao što je to tvrdio Protagora, već će „mašina postati merilo svih stvari, model na koga se čovek može ugledati“ (Beauchamp 1986: 59). To se najviše ispoljava u proizvodnji, gde mašina nameće čoveku standardizovane pokrete i intenzivan ritam rada. U distopijama kao što su *Mi*, *Vrli novi svet* i *Mehanički pijanino* najveća pretnja nije u tome što bi čovekove mehaničke tvorevine mogle da ovladaju njime kao neka strana sila, već u tome što će čovek tako potpuno interiorizovati etos tehnologije da će njegova najveća težnja biti da sam postane mašina (Beauchamp 1986).⁴

nekim teorijskim promišljanjima (Bolčić 2003). Pored toga, teoretičari ponekad koriste termin „mašina“ umesto tehnologija zbog njegove slikovitosti jer se s mašinama povezuje veličina i bučnost. Imajući u vidu naučno značenje pojma tehnologija, u tekstu govorimo o tehnologiji ili mašinama prateći autore koje interpretiramo, ali i koristeći mogućnosti koje „poetska sociološka imaginacija“ (pr. Váňa 2020) pruža za sociološku teoriju.

⁴ Kritički se odnoseći prema tehnopesimističkom stanovištu, Viner ističe da se, umesto dihotomije voluntarizam – determinizam (koja se često identifikuje sa dihotomijom dobro – zlo) može postaviti niz pitanja koja doprinose razjašnjavanju uticaja tehnologije na čovekovo blagostanje i slobodu: da li postoje neki aspekti tehničke promene koji nisu pod kontrolom ljudi; da li je sposobnost slobodnog izbora ljudi ograničena njihovom „opsesivnom vezanošću“ za tehnološke promene; kako se (ne)nameravane posledice tehnologije šire u različitim

U ovom radu bavićemo se distopijskom slikom društva organizovanog oko automatizovane proizvodnje, koju je razvio Kurt Vonegat (Kurt Vonnegut) u romanu *Mehanički pijanino (Player Piano)*, sa stanovišta društvene teorije. Naš pristup distopijskom tekstu polazi od Kozerove (Lewis Coser) teze da fikcija „pruža naučniku u društvenim naukama obilje sociološki relevantnog materijala, s mnogostrukim tragovima i polazištima za sociološku teoriju i istraživanje“ (Coser, nav. pr. Váňa 2020: 183).

2. MEHANIČKI PIJANINO KURTA VONEGATA

U središtu Vonegatove distopije je rad – kao čovekova potreba, izvor njegovog identiteta i društvenog položaja. Vonegat piše roman 1952. godine, u vreme prosperiteta američkog društva – rasta zarada za sve slojeve, snažnih sindikata, relativno malih imovinskih razlika i rasta potrošačke moći radničke klase (Castagnera 1995). Takođe, piše u vreme kada tek počinju da se upotrebljavaju računari i primenjuje automatizovana proizvodnja pa nema raširenog straha od toga da će „roboti ukrasti poslove radnicima“.⁵ Ako je cilj distopija (kao i utopija) da „izdvoje najdistinktivnije i najnovije osobine vremena i da ih predstave u obliku imaginativno ostvarenog društva“ (Kumar 2013), danas možemo reći da je Vonegat uspeo u tome. Iako se predviđanja o „smrti rada“ nisu ostvarila, svaki novi talas širenja automatizacije i razvoj veštačke inteligencije podstiču debate o broju poslova koji su ukinuti zbog toga. Poslednjih godina prisustvujemo talasu tehnoloških promena koje se označavaju kao Četvrta industrijska revolucija (Schwab 2016) ili Drugo doba mašina (Brynjolfsson, McAfee 2014). One dovode do „nove podele rada između ljudi, mašina i algoritama“ (WEF 2020: 5). Primena automatizacije, digitalizacije i veštačke inteligencije obuhvata manuelne i nemanuelne poslove. „Radnici koji pomeraju simbole na ekranu podjednako su ugroženi kao i oni koji pomeraju robu u skladištu“ (Srnicsek, Williams 2015: 111). Neka zanimanja nestaju, neka nova nastaju, a nekim zanimanjima menja se sadržaj (opš. Vidaković 2019). Ovakav razvoj dovodi do različitih gledišta u javnosti i u nauci u pogledu procena o kratkoročnim i dugoročnim posledicama po zaposlenost, nejednakosti i blagostanje ljudi, kao i futuroloških

pravicima i oblikuju živote ljudi. Akteri donose pojedinačne odluke o tehnologiji, ali ne i o njenim posledicama i žive u svetu koji je oblikovan decenijama prethodnog tehničkog i socijalnog razvoja o kome ljudi ne donose nikakve odluke (Winner 1978: 85-86).

⁵ Na Vonegatove ideje uticao je Norbert Viner (Wiener) na koga se i poziva u romanu. Drugi izvor Vonegatovih ideja je njegovo radno iskustvo u Istraživačkoj laboratoriji kompanije General Electric, a u roman su utkana i njegova iskustva sa nezavršenih studija antropologije (opš. Klinkowitz 2010).

pogleda na to kako će izgledati društvo budućnosti kada se ispolje puni efekti automatizacije. Dok neki autori smatraju da će gubitak poslova biti nadomešten otvaranjem dovoljnog broja novih radnih mesta, drugi autori dovode u pitanje mogućnost da se, zbog brzine tehnoloških promena, otvori tako veliki broj radnih mesta koja bi apsorbovala otpuštene radnike (opš. Estlund 2018; Willcocks 2020). Pored toga, agregatni podaci o broju ugašenih i novootvorenih radnih mesta prikrivaju činjenicu da se radi o različitim poslovima pa fabrički radnici i rutinski službenici koji izgube posao ne mogu da se zaposle u novim zanimanjima za koja nemaju znanja i veštine.⁶ Iskustva iz nedavne prošlosti (zatvaranje velikih preduzeća u tranziciji i izmeštanje proizvodnje iz razvijenih zemalja u zemlje Trećeg sveta) pokazala su da pojedine kategorije radnika mogu da budu izložene dugoročnoj nezaposlenosti što se odražava ne samo na pojedince već i na čitave zajednice. U tom smislu je Vonegatov roman relevantan jer nam omogućava da kroz sliku svakodnevnog života jedne zajednice u kojoj su ljudi bez posla ili su prinuđeni da obavljaju najjednostavnije poslove ispod svog nivoa stručnosti sagledamo posledice nezaposlenosti. Međutim, njegov roman je relevantan i u smislu socijalno-teorijskog i futurološkog razmatranja trendova budućeg razvoja i mogućih odgovora društva na njih. On nam omogućava da, kroz književnu sliku društva potpuno automatizovane proizvodnje, prevaziđemo teškoću sa kojom se suočavamo zato što smo duboko ukorenjeni u kulturu naših društava. „Zašto je tako teško zamisliti Drugo doba mašina koje nas jednom i zauvek oslobađa od muke rada, od potrebe pronalaženja smisla kroz korporacije koje kontrolišu sredstva za proizvodnju u modernom životu?“ (Wolf-Meyer 2019: 44). Književno delo nam omogućava da zamislimo kako bi društvo moglo drugačije da funkcioniše i da postanemo svesni budućnosti koju možda želimo da izbegnemo ili možda želimo da napredujemo ka njoj (Jandić, Hayes 2020).

Druga tendencija koju je Vonegat prepoznao u svoje doba jeste konzumerizam i po ovome je njegova distopija slična Hakslijevoj (Huxley 1985). Vonegatov roman je zanimljiv i zato što, za razliku od većine drugih utopijskih i distopijskih vizija, ne opisuje svršeno stanje već proces transformacije koji još uvek traje i čije su neposredne posledice prisutne. Njegovi likovi su izmešteni u novo društvo tako da ova distopija govori i o socijalnoj ceni stvaranja „idealnog sveta“.

⁶ Istraživanje Svetskog ekonomskog foruma sprovedeno na uzorku velikih međunarodnih i istaknutih nacionalnih kompanija pruža podatke o zanimanjima koja se automatizuju i novostvorenim zanimanjima, o veštinama za kojima postoji potražnja, kao i procene o broju novootvorenih i ugašenih radnih mesta (WEF 2020). Pored toga, ukazuje se na tendencije koje mogu da vode ka rastu društvenih nejednakosti jer se tržište polarizuje na segmente „niske kvalifikacije / niske plate“ i „visoke kvalifikacije / visoke plate“ što može da vodi povećanju društvenih tenzija (Schwab 2016).

„Samo, prokleta je ovo vrijeme u kome živimo [...] dok se ljudi ne naviknu na nove zamisli. A ljudi se naprosto na njih ne navikavaju, samo to. Htio bih da smo sada već stotinu godina naprijed i da je svatko već naviknut na ovu promjenu.“ (Vonnegut 1985: 48–49)

U Vonegatovoj distopiji ekonomija potpuno dominira politikom i društvom: „... zahvaljujući strojevima politika i vlast žive jedno pored drugog, ali se gotovo nigde ne dodiruju“ (Ibid. 139). Zadržan je sistem izbora i mogućnost da se običan „mali“ čovek uspne do mesta predsednika koga biraju takođe obični ljudi, ali predsednik nema nikakvu vlast. U odnosu na sposobnost računara, to izgleda sasvim logično: „... kako je morala izgledati ova zemlja kad je, kao i danas, svaki američki dečko, svaka božja budala mogla porasti i postati predsjednik, ali kad je predsjednik doista morao voditi zemlju!“ (Ibid. 139).

Vonegat pribjegava humoru i ironiji i, slično Haksliju (Huxley 1985), uvodi likove poput posetioca koji dolazi izvan ovog sveta i čije zdravorazumske opaske ogoljuju realnost. Bratpurski šah je provincijalni i neupućeni zvaničnik iz „duhovno zaostalih predjela civilizacije“ (Ibid. 30). Njegova zemlja je neiskorišćeno tržište za američku industrijsku proizvodnju, pa ga zato vode u obilazak Amerike i pokazuju mu sva dostignuća sa ciljem da otvori tržište svoje zemlje za američke proizvode.

U nastavku rada biće razmatrane potencijalne posledice automatizacije proizvodnje na društvo i pojedince prikazane u romanu *Mehanički pijanino* – nezaposlenost i strah od gubitka posla, društvene nejednakosti, društveni položaj i identitet pojedinca u uslovima raširene primene mašina. U drugom delu rada ovi problemi biće analizirani u kontekstu ideja koje su razvili Marks, Anders i drugi teoretičari koji se bave društvenim posledicama tehnologije.

2.1. Automatizacija poslova

Vonegat slika američko društvo budućnosti, posle velikog rata iz koga su SAD izašle kao pobednik zahvaljujući automatizovanoj ratnoj proizvodnji i ratnoj tehnici. Automatizacija proizvodnje i centralizovana organizacija privrede zadržana je i posle rata, a proizvodnja i potrošnja su planirane. „Eliminirajući čovjekovu grešku pomoću strojeva, a nepotrebnu konkurenciju pomoću organizacije, neizmerno smo podigli životni standard prosječnog čovjeka“ (Ibid. 30). Iz sporadičnih naznaka saznajemo da je posle rata dolazilo do pobuna i zatvaranja ljudi i da je glavni zločin u društvu sabotaža.

Radnja romana odvija se u američkom gradu Iliumu, u državi Njujork. Već u prvoj rečenici autor nas upoznaje sa tim da je grad podeljen na tri dela: u jednom žive direktori, inženjeri, državni činovnici i nekoliko stručnjaka, u drugom su mašine (živo biće u iliumskoj fabrici je retkost), a u trećem, Posedu (*Homestead*), sa druge strane reke preko koje gotovo da nema saobraćaja, živi svo ostalo stanovništvo, većinom ljudi koji su ostali bez posla zbog automatizacije. Život je naizgled lak i udoban, a roman opisuje pobunu protiv takvog života.

Osnovna odlika društva u Vonegatovoj distopiji je automatizacija: mašine zameњуju ljude u svim fazama ekonomske aktivnosti koje su sada integrisane „u jedan golem stroj“ (Ibid. 11). Pozivajući se na Norberta Vinera, Vonegat objašnjava da je prva industrijska revolucija obezvređila rad mišića, druga je obezvređila rutinski umni rad, a treća, koja je u toku, učiniće ljudsko mišljenje bezvrednim. Nekada su ljudi kontrolisali mašine, sada mašine sebe mnogo bolje kontrolišu. U fabrikama su samo mašine, a u direkciji mali broj inženjera i osoblja zaštite. „Američki strojevi su obavljali posao mnogo bolje nego što su to ikada činili Amerikanci. Proizvodila se bolja roba, za više ljudi i mnogo jeftinije“ (Ibid. 65).

Automatizovani su ne samo poslovi u proizvodnji već i u uslugama; više nema ni seljaka, postoje samo inženjeri poljoprivrede; automatizovani su i svi kućni poslovi. I zanimanja koja nisu ukinuta izgubila su svoj nekadašnji sadržaj, pre svega znanja i veštine potrebne za njihovo obavljanje. Inženjeri nadgledaju mašine koje kontrolišu mašine. Nekada su lekari i pravnici bili kao „nekakva visočanstva i moćnici“, a sada sve više liče na tehničare jer veliki deo njihovog posla obavljaju mašine – one pregledaju ljude (mere tamo, mere ovamo) i predlažu terapiju koju prepisuje lekar (Ibid. 231). Neka zanimanja su se duže zadržala (npr. zubari) i njihovi pripadnici žive u strahu od mašina koje mogu biti izumljene da zamene njihov rad. Proces automatizacije poslova i dalje teče i Vonegat ironično pokazuje kako se svaki posao može automatizovati: inženjer Bad (Bud) za trenutak nalazi efikasno rešenje za automatizaciju prijema posetilaca u fabrici. Automatizacija donosi efikasnost – nema škarta u proizvodnji jer nema uticaja ljudskih problema (od mamurluka do neprijateljstva prema pretpostavljenima). Ona je, po mišljenju elita, korisna i za same radnike: „Baš je bilo glupo siliti ljude da sjede na jednom mjestu po cijeli dan i koriste samo svoja osjetila, zatim jedan refleks [...] da, zapravo, uopće ne misle“ (Ibid. 22).

Planiranje i odlučivanje u privredi prepušteno je pametnim mašinama i Nacionalnoj komisiji. EPICAC XIV je superračunar koji može da razmotri neko pitanje sa hiljadu strana istovremeno, oslobođen emocija koje bi mutile razum, nikad ništa ne zaboravlja; dokazao se u ratu kada je „uzimajući sve u obzir“ napravio pobedonosni

plan. On donosi odluke o tome koliko kog proizvoda treba proizvesti, koliko će u narednim godinama biti potrebno inženjera, birokrata, istraživača i direktora i koje kvalifikacije su potrebne da se popune ta radna mesta.⁷

2.2. *Mašine i meritokratija*

Selekciju i raspoređivanje ljudi na radna mesta takođe obavljaju mašine. EPICAC XIV donosi odluke „koji će kvocijent inteligencije i koja razina sposobnosti dijeliti korisne ljude od nekorisnih“ (Ibid. 137). Svi mladi obavljaju testove sposobnosti kojima se određuje ko može da upiše fakultet i tako se kvalifikuje za elitu. Na osnovu ocene sposobnosti mašine svršenim studentima dodeljuju šifre zanimanja koja mogu da obavljaju. Niko ne može da promeni odluku mašine niti može da obavlja druge poslove osim onih koje im dodeli mašina. Podatak o kvocijentu inteligencije za svakog stanovnika je svima dostupan u javnom registru. Ne samo vrsta poslova već i broj izvršilaca proračunat je i pohranjen u mašinama. „A strojevi neumorno brazde po svojim karticama, uvijek iznova u potrazi za onima koji se vucaraju, slobodnim jahačima i izrodima“ (Ibid. 89).

Društvo je podeljeno na klasifikovane i neklasifikovane, na elitu (inženjere i direktore, gradske funkcionere, birokrate i političare) i mnoštvo koje je istisnuto iz sveta rada. To su ljudi koji su izgubili posao zbog automatizacije kao i mladi koji ne prođu testove za fakultet. Oni su građani u smislu da imaju prava – slobodu govora, slobodu veroispovesti i glasačko pravo. Žive na Posedu i obezbeđeno im je zadovoljenje materijalnih potreba. Svakom čoveku koji ne može da radi bolje od mašina vlada obezbeđuje posao u Armiji ili Korpusu za rekonstrukciju i melioraciju koji „izmišlja“ poslove za njih (npr. popravljjanje puteva). Vlada ih plaća iz poreza na mašine i poreza na prihod. Prezir prema Korpusu dele i elita i neklasifikovani, „po vlastitom mišljenju Smrdljivci i propalice“ (Ibid. 33). Nekada je postojalo mnoštvo mogućnosti da ljudi nešto urade i postanu uspešni, da se istaknu u zajednici, ali sada za prosečne ljude više nema nikakvih mogućnosti da poštenim radom ostvare status u društvu. Gubitak posla vodi u *Smrdljivce i propalice*.

Kako rasporediti ljude na različite poslove tako da se poslovi obavljaju efikasno i da se u isto vreme spreči nezadovoljstvo i očuva stabilan poredak je problem kojim se prvi bavio Platon (1976) u svojoj idealnoj državi. U Hakslijevoj distopiji (1985) genetičkim inženjeringom stvaraju se serije ljudi određenih nivoa inteligencije

⁷ Slična ideja o mašinama koje, bez učešća ljudi, planiraju sve ekonomske aktivnosti i zamenjuju tržišne mehanizme na nivou čitavih društava razvijena je krajem 1940-ih u delu *Ja, robot* (1976) Isaka Asimova.

dovoljnih za obavljanje određene vrste posla. Upravo kroz raspoređivanje ljudi na različite poslove (i još više, isključivanje ljudi iz poslova) na osnovu njihovih sposobnosti, po objektivnim kriterijumima na koje ne utiču ljudske slabosti (nepotizam, korupcija, lične želje), Vonegat pokazuje kako je mali korak od utopije do distopije. Stratifikacija uspostavljena po inteligenciji je kruta i nepromenljiva: „Kako će se nekome dignuti kvocijent inteligencije?“ (Vonnegut 1985: 110). Pošto se zasniva na objektivnim pokazateljima i prirodnim sposobnostima deluje samoevidentno – kako dovesti u pitanje nešto što je zasnovano na prirodnim osobinama. Ova hijerarhija je zasnovana na posebnoj vrsti moći razuma koja se odnosi na upravljanje ili tehniku. Od veština za koje je potrebno društveno-humanističko obrazovanje jedino je cenjena propaganda – šta bi uopšte mogao jedan antropolog raditi u takvom društvu.⁸ Iz starog društva ostao je brak kao kanal društvene pokretljivosti („Seks još uvijek može oboriti svakojake društvene strukture“). Podela prema pameti, baš kao i ranija podela prema bogatstvu, vodi ka neprijateljstvu. Dva dela društva žive jedan pored drugog. Elita se prema deklasiranima odnosi sa prezirom koji ima srdačan i zabavan ton: „bio je to osjećaj kakav većina ima prema stvorenjima koja žive u šumi i na polju“ (Ibid. 199). Propaganda na televiziji pokušava da opravda ovu hijerarhiju nastojeći da ubedi isključene da treba da budu zadovoljni svojim položajem: ljudi sa niskim koeficijentom inteligencije su srećniji i zdraviji nego oni koji su visokointeligentni i obavljaju važne poslove.

Isključeni iz sveta rada, atomizovani, bez mogućnosti da kroz političku borbu promene svoj položaj, oni učestvuju u pobuni, ali nisu njeni inicijatori i organizatori. Pobunom rukovode neki pripadnici elite koji se bune protiv sistema koji smatraju nepravednim.

2.3. Rad kao osnov društvenog položaja i identiteta

Vonegat upečatljivo slika neposredne posledice automatizacije – strah od gubitka posla i nezaposlenost. Talentovani rukovodilac preduzeća Bad pravi mašine kojima automatizuje sve poslove u svom preduzeću čime ostavlja bez posla sebe i sve svoje zaposlene. Klasifikacija njegovog radnog mesta (kombinacija rupica i ureza – P-128) ukinuta je u mašinama za osoblje u čitavom društvu – ti poslovi više nisu pogodni da ih obavljaju ljudi. Ironično, Vonegat pokazuje svu iracionalnost racionalnosti sistema.

⁸ Vonegat pominje kako su humanistički fakulteti i instituti ukinuti, a umesto njih uspostavljene su ustanove za obrazovanje inženjera ili proizvodnju. Motiv degradacije humanističkog obrazovanja u društvu u kome dominira tehnologija detaljnije je razradila Margaret Atwood u distopiji *Antilopa i Kosac* (opš. Stojić 2017).

Naime, Bad koji je konstruisao mašinu koja ga je zamenila, zauzvrat dobija nagradu za inovaciju. Međutim, on ne može da radi ni u odeljenju za izume jer ocene njegovih sposobnosti koje su pohranjene u mašinama to ne dozvoljavaju. Izum je prihvatljiv, ali ne menja položaj svog tvorca jer se mašina vodi gvozdenom logikom koja ne dozvoljava fleksibilnost i izuzetke. Sa druge strane, i posle gubitka posla Bad nastavlja da iznalazi tehnička rešenja za potencijalnu automatizaciju radnog procesa. Vonegat ironično pokazuje koliko je takav način mišljenja – racionalnost i efikasnost – duboko ukorenjen u inženjerskoj profesionalnoj kulturi (opš. Stojić 2020).

Kada se Polu (Paul) pokvari automobil, jedan od *Smrdljivaca* mu za pet minuta, koristeći priručna sredstva, otkloni sitan kvar – Vonegat koristi ovakve epizode da pokaže „duboko zadovoljstvo i stvaralačko uzdignuće“ čoveka koji je svojim radom rešio problem, a zatim i zadovoljstvo što je prvi put posle pet godina zaradio novac (Vonnegut 1985: 86). Ljudi ne mogu da rade i zarade već su u položaju da im se daje (daju im se izmišljeni poslovi, nezarađen novac). Njima je oduzet osećaj da učestvuju, da su korisni i važni za društvo, a time i samopoštovanje. Kultura u kojoj su socijalizovani je nestala ostavljajući ih u vrednosno-normativnom vakuumu.

„Pokoljenjima su odgajani da obožavaju konkurenciju i tržište, produktivnost i ekonomsku korist, da zavide svom drugu – i onda bum! Sve je to istrgnuto ispod njih. Cijela je njihova kultura otišla do vruga. Čaša je prazna.“ (Ibid. 107)

Sistem paternalistički donosi odluke o njihovim životima što je ironično prikazano opet kroz gledanje bratpurskog šaha. Svaki put kad vidi pripadnike Korpusa kako lopatama „obavljaju“ neke nepotrebne radove na rekonstrukciji puteva, on ih naziva *Takaru*. U njegovoj zemlji postoje samo Odabrani i *Takaru*, a ova reč označava roba „što se iz jedne kulture u drugu slobodno prevodi kao ‘prosječan čovjek’“ (Ibid. 185).

Posle uvođenja automatizacije ljudi koji su ostajali bez posla su se pobunili i usmerili svoj gnev prema mašinama. Međutim, ta njihova ludistička pobuna je ugušena, a hiljade ljudi je zatvoreno na osnovu zakona protiv sabotaze. Za razliku od mladih generacija, koje nisu volele poredak, ali se nisu ni sećale vremena kad je bilo drugačije, „oni su znali“ (Ibid. 38); nemoćni za pobunu, oni su pokazivali srdžbu i prezir prema eliti.

2.4. Progres i konzumerizam kao osnov legitimacije poretka

U *Mehaničkom pijaninu* nema sveobuhvatnog sistema indoktrinacije stanovništva (*Vrli novi svet*), kontrole mišljenja (1984) ni masovnih rituala izražavanja

pravovernosti (*Mi*). Ideološko delovanje odvija se preko obrazovanja i medija u dva pravca. Elita mora da bude pravoverna, ali se stanovništvo ne kontroliše šta misli sve dok ne ugrožava poredak. Legitimacija poretka se zasniva na veri u napredak i konzumerizmu.

U osnovi ideologije je „sveto trojstvo ove zemlje – Efikasnost, Ekonomija i Kvalitet“ (Vonnegut 1985: 343) koje omogućava vlast nad prirodom i premoć nad drugim narodima. Poredak se legitimiše najvećom proizvodnjom ikada u istoriji („vrhunac civilizacije“). Pravi šef inženjera i direktora je prosečan čovek jer oni sve to rade da bi njima (običnim ljudima) pružili sve što žele.

Gledajući tu zemlju koja je čitava jedna zahuktala mašina planiranja i proizvodnje, proračuna i efikasnosti, šah superračunaru postavlja jednostavno pitanje: čemu služi narod. Narod je suvišan, ostatak prošlosti kome se u toj ogromnoj mašini ne može naći aktivna uloga. Međutim, narod je neophodan kao potrošač jer njegova potrošnja daje svrhu i opravdanje postojanju ovakvog sistema; za njega je predviđena primarna funkcija potrošača, a ne proizvođača (Castagnera 1995). Kupovina nije individualni čin, stvar izbora i ukusa već mašine racionalno određuju optimalnu opremljenost domaćinstava, a zaposlenom u Korpusu ostaje sitniji za rekreaciju i cigarete, „sićušni atom ekonomije što je bio pod njegovom kontrolom“ (Vonnegut 1985: 190).

3. AUTOMATIZACIJA I ZASTARELOST ČOVEKA

Vonegatova distopija je danas vrlo aktuelna jer postavlja pitanja sa kojima nas suočava i savremeni razvoj – odnos prema tehnologiji, socijalne posledice širenja automatizacije, nezaposlenost, nesigurnost i konzumerizam. U dilemama njegovih junaka i upečatljivim prikazima životnih situacija prepoznamo teme i probleme koje su ubrzani tehnološki razvoj i radikalne promene u sferi rada (prvo širenje industrijskog mašinskog rada pa zatim automatizovanog rada) postavljali pred teoretičare od Industrijske revolucije do danas.

Vonegat ne upada u zamku da stanje u društvu pokaže kao prostu posledicu tehnološkog razvoja. Primena mašina posredovana je organizacijom proizvodnje i društva, a takva organizacija, nastala u toku rata, svesna je odluka elita. Međutim, logika tehnologije prožima čitavo društvo osvajajući kontinuirano nove prostore u toj meri da čak i oni koji su kritički usmereni prema sistemu ne mogu da je prevaziđu. U romanu je prikazan ceo spektar odnosa prema mašinama – od idolopokloničkog odnosa predsednika prema EPICAC-u XIV i gotovo emocionalnog odnosa mladih inženjera prema Šahu Čarliju, preko pokušaja vođa pobune da racionalno odmere

ravnotežu mašinskog i ljudskog rada do neselektivnog uništavanja mašina tokom pobune. Odnos prema tehnologiji je ambivalentan – ljudi koji su ostali bez posla zbog automatizacije i koji tokom pobune uništavaju mašine, nakon sloma pobune odmah počinju da popravljaju mašine, da konstruišu nove od razbacanih delova, da stvaraju „isti stari košmar“ (Vonnegut 1985: 387).

Ovaj odnos je ambivalentan jer je mašina u isto vreme rezultat čovekog rada i pretnja njegovom radu. Mašina je postignuće čovekog razuma i ruku koje ga oslobađa od fizičkog napora i monotonije rutinskog rada. Međutim, mašina je od početka primene u industriji i sredstvo porobljavanja čoveka koje mu nameće standardizovane pokrete i intenzivan rad u nametnutom ritmu. Kako ističe Marks, razvoj mašinerije je moguć samo sa razvojem podele rada koja operacije radnika sve više pretvara u mehaničke tako da na izvesnoj tački na njihovo mesto stupi mehanizam (Marx 1979). Organizacija mašinskog rada u masovnoj proizvodnji dostiže svoj vrhunac sa tejlorizmom. Vonegatov roman je kritika ne samo automatizacije, već i kritika mašinizma i tejlorizma. U sceni sa Rudijem Hercom, u hvalospevu elite da je oslobodila radnika „glupih pokreta“, on kritikuje taj izdelfeni, obesmišljeni, otuđeni rad. Govoreći o industrijskom radu u doba tejlorizma Ginter Anders ga naziva „gimnastikom“ koja se sastojala od uvek istih „neslobodnih vežbi“. Mada je taj rad bio otuđen, „ni on još nije najgori rad“ (Anders 1985: 95, 100) već je to rad u automatizovanoj proizvodnji, rad koji je ispražnjen od sadržaja i sveden na „čekanje“ signala na ekranu (radnik kao „pritisivač dugmadi“).

Marks ističe da se određeni način rada, delatnost živog radnika, prenosi direktno na mašinu, a nauka zahvaljući kojoj se stvara automat, ne postoji u svesti radnika već deluje na njega preko mašine kao tuđa moć, kao moć same mašine. „Znanje se u mašineriji pojavljuje kao nešto tuđe, izvan radnika, a živi rad kao potčinjen samostalno djelujućem opredmećenom radu“ (Marx 1979: 68). Vonegat to pokazuje epizodama sa Rudijem Hercom, najboljim majstorom čija je radna aktivnost prevedena u zapis na osnovu koga se vrši automatizacija proizvodnje: na traci u kutiji se nalazio Rudi kao što se nalazio pored svoje mašine dok je stavljao u pogon, određivao brzinu, kontrolisao rezni alat. Na traci se nalazila njegova bit. „Ova je vrpca bit izdestilirana iz malog pristojnog čovjeka s velikim rukama i crnim noktima...“ (Vonnegut 1985: 18). Dok upotreba alata zavisi od umeća radnika koji njime rukuje, kod mašine nije takav slučaj. „Naprotiv, stroj, koji umjesto radnika posjeduje umješnost i snagu, sam je virtuoz koji posjeduje vlastitu dušu u mehaničkim zakonima...“ (Marx 1979: 66). U romanu je taj virtuoz mehanički pijanino, „simbol društva čije su osnovne ljudske aktivnosti, uključujući i umetnost, mehanizovane i

isušene od svih ljudskih osećanja. Pijanino, primećuje narator, isporučuje 'tačno pet centi vrednu radost'“ (Mustazza 1989: 105). Opredmećujući u mašini svoje najbolje osobine (znanja, umeća, veštine) čovek svoju egzistenciju obesmišljava i čini suvišnom. „U svetu mehaničke ili elektrohemijske ‘distopije’ ljudi ne bi imali apsolutno ništa da rade ili da budu. Njihovo delo je toliko savršeno da su sebe učinili bez bilo kakve smislene egzistencije“ (Winner 1978: 33).

Uprkos otuđenosti i razmrvljenosti, rad u doba mašinstva je bio izvor dostojanstva, osećanja da je pojedinac koristan u društvu, da sam stiže sredstva za egzistenciju i da na osnovu svog rada zauzima u društvu određeni položaj. Glavni lik u *Mehaničkom pijaninu* na zidu drži fotografiju iz Edisonove radionice iz 19. veka koja pokazuje radnike, od čistača do predradnika, „gotovo ljute od dostojanstva i ponosa“, važne jer pripadaju jednoj posebnoj grupi u društvu (Vonnegut 1985: 15). Nastanak industrije je doveo do velikog socijalnog izmeštanja ljudi koji iz svojih zajednica prelaze u gradove i fabrike. Ali, mašinski rad je takođe stvorio brojnu homogenu radničku klasu koja je ne samo omogućavala da se radnici bore za poboljšanje uslova rada već je pružala osećaj pripadnosti i solidarnosti. Na drugoj strani, automatizovani rad vodi ka iskorenjivanju pojedinca iz kolektiviteta. To je samotnjački rad radnika koji će ih sprečavati da se osećaju kao „radnička masa“ i da osećaju i delaju solidarno stičući tako politički značaj i slobodu (Anders 1985: 100). I takvi radnici će, ističe Anders, još uvek činiti elitu radnika i nameštanika, uprkos svom ponižavajućem položaju, u odnosu na većinu proletera koji će biti nezaposleni.

„Već danas pred sobom vidim naše prapraunuke: pastire automatizacije i nezaposlene, koji će čeznuti za radom na tekućoj traci (mada se on sastojao isključivo iz dehumanizujućih i čaplinovskih pokreta), pošto je taj rad, ipak, još predstavljao minimum činjenja, dakle, nešto relativno humano i oslobađao dokolice, prinuđenosti da sami utucamo vreme; vidim te jurišnike na automatizaciju, koji, naravno, neće imati uspeha, kao što ga nisu imali ni njihovi preci, jurišnici na mašine u prošlom veku.“ (Ibid. 105)

Elil ističe da je pojedinac „uvek nalazio načina da se izrazi i kroz rad i kroz dokolicu; te dve stvari su povezane i izražavaju dva bliska i suštinska aspekta ljudskog bića“ (Ellul 2010). Slikajući društvo u kome ljudi ne moraju da rade, a omogućen im je životni standard kakav su njihovi preci mogli samo da zamišljaju, Vonegat prikazuje ugroženost oba ova načina izražavanja čovekove prirode. Za čoveka rad je više od prisile neophodne za opstanak, on je deo njegove prirode – čoveku je svojstvena aktivnost, produktivan odnos prema okruženju. Da li čovek „za njega apsolutno neophodni napor“ (Anders 1985: 106) može da ostvari u slobodnom

vremenu? Vonegatov odgovor je negativan. On prikazuje epizodu sa šahom koji posećuje prosečnu američku porodicu. Svi kućni poslovi su automatizovani. Šah, došavši iz drugog sveta, postavlja važno pitanje: ako mašine obavljaju posao, čime se bave ljudi. „Šta to ona mora raditi, pa ne smije gubiti vrijeme na ove poslove?“ Međutim, iza visokoparnih fraza – živeti, zabavljati se u životu – nema konkretnog sadržaja. Jedino čega Vanda može da se seti u tom trenutku jeste gledanje televizije i vreme provedeno s decom (Vonnegut 1985: 189).

U istoriji utopijskog mišljenja značajno mesto zauzimale su ideje o mašinama koje će zameniti rad ljudi na teškim poslovima, skratiti radno vreme i osloboditi im vreme za obrazovanje, nauku, stvaralaštvo (opš. Mamford 2009). Međutim, u većini njih su te aktivnosti, iako se odvijaju tokom „slobodnog vremena“, u stvari obavezne za sve članove društva kao deo programa izgradnje idealne zajednice.

„Idealistički je očekivati da dokolica zameni i rad i slobodno vreme ili da u sebi sažme i na sebe preuzme celinu života. [...] A verovanje da bi pojedinac sa četrnaest časova dokolice, oslobođen tehnike i nužnosti, spontano proizvodio dela koja izražavaju njegovu ličnost, bio bi idealizam na kvadrat.“ (Ellul 2010)

Besposlenost postavlja pitanje čime će ljudi da ispune to prazno vreme, kako će da ga učine podnošljivim i smislenim. U Vonegatovom romanu odgovor sistema na ovaj problem je potrošnja. Indukovana propagandom potrošnja postaje mesto zadovoljstva umesto rada; iako planirana i kontrolisana ona ispunjava vreme i tupi oštricu protesta protiv poretka. Obećavajući stalni rast potrošnje kontinuirano se održavaju želje potrošača koje upravo zbog toga nikada ne mogu potpuno da budu zadovoljene. Društvo kontroliše svoje stanovništvo tako što ih, prvo, čini nezaposlenima, a zatim tako što od njih pravi atomizovane potrošače (Babae and al. 2014).

Paradoks automatizovanog sveta ogleda se u izokrenutom odnosu čoveka i mašine: savršena tvorevina pretvara se u nadmoćnog konkurenta u odnosu na koju čovek mora da dokazuje svoje sposobnosti. On mora da „ekonomično konkuriše mašinama“ da bi zadržao posao, da bude srećan kad mu se ukaže prilika da upotrebi svoje ruke i veštinu jer tada „čovjek kao on zamjenjuje strojeve“ (Vonnegut 1985: 384). Šah pitanje „čemu služi narod“ ne postavlja ljudima već računaru. Kako bi računar mogao to da zna, kad je on samo ljudska tvorevina, pita se Klinkovič (Klinkowitz). Ali tu leži Vonegatov odgovor: ljudska bića postoje da prave stvari, da budu od koristi ili da proizvode nešto korisno izražavajući time razlog svog postojanja (Klinkowitz 2010: 44).

4. ZAVRŠNA RAZMATRANJA

Mehanički pijanino je u isto vreme kritika američkog industrijskog društva masovne potrošnje (tejlorizma, mašinizma, konzumerizma) i upozorenje na posledice automatizacije. Otvoreno je pitanje u kojoj meri se Vonegatova slika budućeg društva, kao i Marksove i Andersove analize koje kritikuju neke od osnova modernog društva (racionalnu organizaciju i tehnološki razvoj) i same zasnivaju na nekim temeljnim idejama modernosti, pre svega etici rada. Vrednosni odnos društva prema radu menjao se kroz istoriju „od kletve do poziva“ (Svensen 2012), u skladu sa promenama shvatanja ljudske prirode. Vonegatova zabrinutost za budućnost čoveka zasniva se na novovekovnom poimanju rada kao poziva i shvatanju da plaćeni rad treba da obavljaju svi članovi društva. Ideja o tome da je rad čovekova potreba, izvor zadovoljstva i sredstvo realizacije njegove prirode razvija se od Karla (Carlyle) do Marksa, dok joj romantičari pridodaju i individualnu potragu za smislom (Ibid.). “Činjenica da toliko ljudi smatra da je nemoguće zamisliti smislen život izvan posla pokazuje do koje je mere radna etika zarazila naše umove” (Srnicek, Williams 2015: 124). Kao što se odnos društva prema radu menjao u prošlosti, to možemo očekivati i u budućnosti. Već danas živimo u svetu za koji mnogi autori ističu da to više nije društvo proizvođača već društvo potrošača i da kroz potrošnju pojedinac izražava svoju individualnost.

Da li će se oslobođeno vreme koristiti za razvoj ljudskih potencijala ili će bekstvo od dosade i besmisla biti zabava i potrošnja ili će pak svakodnevni život i organizacija društva biti toliko drugačiji da to ne možemo ni da zamislimo danas, ostaje otvoreno pitanje i podsticaj za razmišljanje. U svojoj distopijskoj priči Forster (2015) nam je ponudio sliku društva u kome su ljudi oslobođeni „neophodnog napora“ i aktivnosti jer Mašina obezbeđuje zadovoljavanje svih njihovih potreba; njihov život se svodi na komunikaciju na daljinu sa drugim ljudima i proizvodnju „Ideja“. Pitanje je takođe da li bi racionalno organizovano društvo razvijene tehnologije, svima dostupne potrošnje i obilja slobodnog vremena za svoje stanovnike bilo distopija ili eutopija (u smislu dobrog mesta).

Nezavisno od toga kakva će biti dalja budućnost koju ne možemo prozreti, Vonegatov roman ostaje snažno upozorenje na visoku cenu društvenog izmeštanja ljudi koje nastaje kao posledica radikalnih promena u oblasti rada. Možda bismo se mogli složiti sa Vinerovom pretpostavkom da tehnologija neće učiniti čoveka zastarelim, ali da je vrlo realno da će (neke) ljude učiniti zastarelim u procesu rada (Winner 1978: 72), što nas podstiče na promišljanje tendencija u savremenom društvu i položaja čoveka u njemu.

LITERATURA

1. Adorno, Theodor, Max Horkheimer (1989), *Dijalektika prosvetiteljstva*, Veselin Masleša, Sarajevo
2. Anders, Ginter (1985), *Zastarelost čoveka. O razaranju života u doba treće industrijske revolucije*, Nolit, Beograd
3. Asimov, Isak (1976), *Ja, robot*, Jugoslavija, Beograd
4. Babae, Ruzbeh, Wan Roselezam Bt Wan Yahya, Shivani Sivagurunathan (2014), "The Tyranny of Cybernetics in Kurt Vonnegut's *Player Piano*", *International Journal of Applied Linguistics & English Literature*, 3(1), 195-201.
5. Beauchamp, Gorman (1986), "Technology in the Dystopian Novels", *Modern Fiction Studies*, 32(1), 53-63.
6. Bolčić, Silvano (2003), *Svet rada u transformaciji*, Plato, Beograd
7. Brynjolfsson, Erik, Andrew McAfee (2014), *The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies*, W.W. Norton & Company, New York
8. Castagnera, James O. (1995), "The *Player Piano* and The Bell Curve: Employment, Compensation and Public Policy at the Millennium", *Labor Law Journal*, 46(6), 349-356.
9. Car, Amanda (2017), *Društveni ideologemi u hrvatskoj distopijskoj prozi*, Doktorski rad, Sveučilište u Zadru, Zadar
10. Damjanović, Ivana (2014), "Tehnologija između utopije i distopije", *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, 8(11), 9-22.
11. Ellul, Jacques (2010), *Tehnika ili Ulog veka*, Anarhistička biblioteka, Beograd, Preuzeto sa: <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/jacques-ellul-tehnika>
12. Estlund, Cynthia (2018), "What Should We Do After Work? Automation and Employment Law", *The Yale Law Journal*, 128(2), 254-326.
13. Forster, Edvard Morgan (2015), "Mašina se zaustavlja", u: Baković, Č. (prir.), *Preko granice: pet priča*, Aquamarine, Podgorica, 25-56.
14. Hajdeger, Martin (1999), *Predavanja i rasprave*, Plato, Beograd
15. Huxley, Aldous (1985), *Divni novi svijet*, August Cesarec - Založništvo tržaiškoga tiska, Zagreb - Trst
16. Jandrić, Petar, Sarah Hayes (2020), "Technological Unemployment and Its Educational Discontents", In: Stocchetti, M. (ed.), *The Digital Age and Its Discontents: Critical Reflections in Education*, Helsinki University Press, Helsinki, 161-182.

17. Klinkowitz, Jerome (2010), *The Vonnegut Effect*, University of South Carolina Press
18. Kumar, Krishan (2001), "Utopija i antiutopija u dvadesetom stoljeću", *Diskrepancija*, II(4), 75-94.
19. Kumar, Krishan (2013), "Utopia`s Shadow", In: Vieira, F. (ed.), *Dystopia(n) Matters: On the Page, on Screen, on Stage*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne, 19-22.
20. Marcuze, Herbert (1989), *Čovjek jedne dimenzije*, Veselin Masleša, Sarajevo
21. Marx, Karl (1979), *Osnovi kritike političke ekonomije (Rukopis iz 1857–1858)*, drugi deo, u: Marx, Karl, Friedrich Engels, *Dela*, tom 20, Institut za međunarodni radnički pokret – Prosveta, Beograd
22. Mamford, Luis (2009), *Priča o utopijama*, Gradac, Čačak - Beograd
23. Mumford, Lewis (1986), *Mit o mašini*, 1 i 2, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb
24. Mustazza, Leonard (1989), "The Mashine Within: Mechanization, Human Discontent, and the Genre of Vonnegut's *Player Piano*", *Papers on Language and Literature*, 25(1), 99-113.
25. Orvel, Džordž (2004), *1984*, Libretto, Beograd
26. Platon (1976), *Država*, BIGZ, Beograd
27. Schwab, Klaus (2016), "The Fourth Industrial Revolution: what it means, how to respond", World Economic Forum; Preuzeto sa <https://www.weforum.org/agenda/2016/01/the-fourth-industrial-revolution-what-it-means-and-how-to-respond/>
28. Servije, Žan (2005), *Istorija utopije*, Clio, Beograd
29. Srnicek, Nick, Alex Williams (2015), *Inventing the future: Postcapitalism and a World Without Work*, Verso, London
30. Stojić, Gordana (2017), "Priroda i ljudsko u doba biotehnologija", *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 162 (2/2017), 365-381.
31. Stojić, Gordana (2020), "The World of Machines and Engineers in Kurt Vonnegut's Negative Utopia", In: Janković, P. (ed.), *Proceedings of the Fifth International Conference – MASING 2020*, Faculty of Mechanical Engineering in Niš, Niš, 379-382.
32. Svensen, Lars Fr. H. (2012), *Filozofija rada*, Geopoetika, Beograd
33. Váňa, Jan (2020), "Theorizing the Social Through Literary Fiction: For a New Sociology of Literature", *Cultural Sociology*, 14(2), 180-200.

34. Vidaković, Davor (2019), "Savremena zanimanja, izazovi i (re)konstrukcija sociologije rada u vremenu društvene tranzicije", *Društvene i humanističke studije*, 2(8), 185-202.
35. Viner, Norbert (1973), *Kibernetika i društvo. Ljudska upotreba ljudskih bića*, Nolit, Beograd
36. Vonnegut, Kurt (1985), *Mehanički pijanino*, August Cesarec, Zagreb
37. Watson, Tony J. (2008), *Sociology, Work and Industry*, fifth edition, Routledge, London & New York
38. WEF (2020), *The Future of Jobs Report*, World Economic Forum; Preuzeto sa: https://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs_2020.pdf
39. Willcocks, Leslie (2020), "Robo-Apocalypse Cancelled? Reframing the Automation and Future of Work Debate", *Journal of Information Technology*, 35(4), 286-302.
40. Winner, Langdon (1978), *Autonomous Technology. Technics-out-of-Control as a Theme in Political Thought*, MIT Press, Cambridge, Mass.
41. Wolf-Meyer, Matthew J. (2019), "The Revolutionary Horizons of Labor and Automation: Blue Collar and Player Piano", In: *Theory for the World to Come: Speculative Fiction and Apocalyptic Anthropology*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 41-50.

TECHNOLOGY AND WORK IN VONNEGUT'S DYSTOPIA *PLAYER PIANO*

Summary:

Concern for human existence in a world shaped by technology is a subject of reflection in art, philosophy, and science. Unlike techno-optimism expressed in most utopias, dystopia is most often based on the idea that technological development can endanger freedom, values, and the current way of human life. The themes of dystopia are different - from the use of technology to control the population to the rule of the machine over its creator. In the novel *Player Piano*, Kurt Vonnegut develops a dystopian image of a society organized around automated production. The paper addresses the potential consequences of production automation on society and individuals presented in the novel - unemployment and fear of losing a job, social inequality, social position, and identity of the individual in the conditions of widespread use of machines. In the second part of the paper, these problems will be analyzed in the context of ideas developed by Marx, Anders, and other theorists who deal with the problems of labor and the social consequences of technology.

Keywords: Technology; Work; Leisure; Identity; Vonnegut

Adresa autorice
Author's address

Gordana V. Stojić
Univerzitet u Nišu
Filozofski fakultet
gordana.stojic@filfak.ni.ac.rs

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

POLITOLOŠKE TEME

Enes Pašalić

KONAČNA ARBITRAŽNA ODLUKA ZA BRČKO: IZMEĐU
SIMULAKRUMA I REALNOSTI / BRČKO DISTRICT OF
B&H: BETWEEN SIMULACRUM AND REALITY 271

Izet Hadžić

EFEKTI EUROATLANSKIH INTEGRACIJA U OBLASTI
SAOBRAĆAJNE POLITIKE BOSNE I HERCEGOVINE /
EFFECTS OF EURO-ATLANTIC INTEGRATION IN THE
FIELD OF TRAFFIC POLICY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA 315

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.2.271

UDK 323.11 (497.6 Brčko)

Primljeno: 15. 03. 2022.

Pregledni rad

Review paper

Enes Pašalić

BRČKO DISTRIKT BIH: IZMEĐU SIMULAKRUMA I REALNOSTI

Već godinama javni govor o Brčko Distriktu BiH, koji je uspostavljen 2000. godine temeljem Konačne arbitražne odluke, sveo se na politikantske fraze koje su izgubile vezu sa realnošću. Krajnje je vrijeme da se kompetentno progovori o onome što je bio socio-kulturni i politički novum koji je donijela Konačna odluka a koji se već godinama rastače tako da dovodi u pitanje samu daljnju opstojnost Distrikta. Konačna arbitražna odluka koja je producirala „oblast pod novom političkom jurisdikcijom“, „bosanski novi prostor“, može se svesti na nekoliko bitnih karakteristika. Uspostavom Distrikta kreirana je: nova ustavna struktura BiH; uspostavljen novi politički model u Distriktu (gradanski), za razliku od onih u entitetima (etno-nacionalni); uspostavljena je demokratska unitarna vlada za razliku od konsocijacijske vlasti u BiH i FBiH, multietničnost (multikulturalnost) u svim sferama javnog života. Svi ovi elementi su međusobno povezani i čine jednu cjelinu tako da dovođenjem u pitanje bilo kojeg od njih ugrožava se opstanak ostalih. Nažalost, svi ovi elementi danas su dovedeni u pitanje – jednim dijelom zahvaljujući izmjenama Statuta Distrikta od stane supervizora Raffija Gregoriana te zahvaljujući nepoštivanju Konačne odluke, Statuta i zakona od strane lokalnih političara. Veoma je važno da se ukaže na sve ove probleme sa kojima se suočava Distrikt ne bi li dobio stručnu i političku pažnju kakvu ovaj specifični socio-kulturni i politički model zaslužuje.

Ključne riječi: Brčko Distrikt BiH; arbitražna; konačna odluka; multietničnost; multikulturalnost; građanin; etno-nacionalizam; unitarna vlast; konsocijacijska vlast; multiperspektivizam

Fenomenologija javnog ‘govora’¹ o Brčko Distriktu BiH od donošenja Konačne arbitražne odluke 1999. godine i konstituisanja Distrikta 2000. godine svela se na ideološko-politikantske floskule koje su izgubile vezu sa realnošću, pa se takav diskurs s pravom može nazvati ‘simulakrumom’². Govor je to autističnih predstava, taština i praznina. Destrukcijom Realnog u Distriktu, urušila se slika svijeta koja se temeljila na pretpostavci odnosa Uma i Stvarnosti izražena u modalitetima racionalizma, empirizma i umnog reprezentiranja svijeta.³ Izgubila se referencija i logika binarnih opozicija realnosti i iskaza o realnosti, a time i razlika istine i laži, pravde i nepravde, dobra i zla (Baudrillard 1983). Simulakrum je postao istina, pravda, dobro Brčko Distrikta BiH.

Javni je govor o Distriktu prolazio kroz faze simulacije od deklarativnog slavljenja Konačne arbitražne odluke i uspostave multietničke zajednice kao nove stvarnosti, obećanja o izgradnji nove brčanske realnosti, do potpune supstitucije realnosti politikantskim frazama o Distriktu kao ‘ogledu za ugled’, ‘eldoradu u BiH’, ‘bosanskom Hongkongu’, ‘putokazu ka normalnom i uspješnom svijetu’, ‘mjestu u BiH gdje će biti riješeni svi problemi’. ‘Profajlovski’⁴ ‘brčanski simulakrum’ oblikovao se ka totalizirajući duh Konstantinovićeve palanke koji ništi sve što se ne konformira oktroiranom politikantskom autizmu, palanačkom sentimentalizmu, podrugljivosti, historijskoj zatvorenosti, egzistencijalnoj praznini i dosadi, neodgovornosti, pamfletizmu, infantilnosti, banalnosti. Javni angažman iskazuje se kao ljubav za politiku koja je istovremeno ne-ljubav za ljubav ili život (Konstantinović 2004). Politika u Distriktu postala je najviša forma simulakruma.⁵

¹ Pod „govorom“ se ovdje misli na ispoljavanje u kojem se dopušta da ono što je unutarnje izade izvan sebe, prepuštajući se drugome. Ovdje se ne misli o govoru kao „poimajućem mišljenju“, nego kao „misljenom shvaćanju“ čija je sadržina predstava, kao taština i praznina, a ne pojam čiji je sadržaj negativan (Hegel 1986; 34 i 186; Pašalić 2008: 73).

² Massumi (1987) je, u skladu sa Baudrillardom, simulakrum definirao kao „supstituciju znaka realnog za realno“ kojim se uspostavlja hiperrealnost u okviru koje znak (označitelj, govor...) više ne predstavlja spoljni svijet, nego sam postaje realnost svijeta. Govor, um, simbol, znak... uvijek su bili neka vrsta reprezentacije stvarnosti. Simulakrum kao „simulacija“ destruirao (poništava) stvarnost. Simulacija je suprotstavljena reprezentaciji. Reprezentacija polazi od toga da su Um, Znak, Govor i Realno ekvivalenti. Simulacija ništi tu ekvivalenciju i ukida referenciju. Govor o stvarnosti postaje stvarnost (Baudrillard 1983).

³ Vajthed (1976) smatra da modernog svijeta, odnosno moderne nauke ne bi bilo „bez instinktivne vjere u postojanje reda stvari, ili posebno Reda prirode“. Ta vjera u racionalni poredak stvari je u Distriktu nestala.

⁴ Profajl je D.O.O. iz Banje Luke koji uz tendersku nadoknadu od više miliona KM, umjesto da promovira novu brčansku realnost, promovirao je i glorificirao politikantski govor o novoj brčanskoj realnosti, slaveći navodne historijske uspjehe vladajuće političke oligarhije u Distriktu.

⁵ Vrhunac brčanske politike kao simulakruma je poziv 2009. godine hrvatskoj pjevačici Severini da u povodu Dana Distrikta održi koncert. Pod pritiskom javnosti koncert je otkazan. Tako se spektakl u povodu Dana Distrikta, koncipiran po zamisli fantazmi brčanske politike, neće izraziti u svojoj najvišoj formi, u formi Severininog brčanskog „porniča“. No, 2022. godine za Dan Distrikta Severina je ipak gostovala u Brčkom.

I pored objektivnih prednosti datih kroz Konačnu arbitražnu odluku i ogromnog budžeta (220-250 miliona KM godišnje) Brčko se provincijaliziralo u svim sferama javnog života. Još 2003. godine u izvještaju Međunarodne krizne grupe je konstatovano da je „vrijeme da se razmisli o budućnosti Distrikta Brčko“ (ICG 2007). No, i nakon više od dvadeset godina od donošenja Konačne arbitražne odluke i uspostave Brčko Distrikta BiH nema ozbiljne analize o tome šta je donijela ova Odluka i koji su realni učinci njene primjene u praksi. Ovdje čak ne vrijedi ni Hegelova максима koja kaže da ‘Minervina sova započinje svoj let tek u suton’ (1989: 19), odnosno da je stvarnost moguće pojmiti samo onda kada je njen određeni životni oblik već sazrio, ili ušao u zrelo doba.

Brčanski socio-kulturni i politički model, koji je trebao da bude „ogled za ugled“ ostalom dijelu BiH, uspostavljen Konačnom arbitražnom odlukom je nalozima Supervizora iz 2008. godine, a kasnije i etno-nacionalnom političkom praksom, u bitnome izmijenjen, a da se o tome u javnosti uopće ne govori. Za sada sporadična iracionalna ‘pobuna brčanske realnosti’ u obliku rijetkih pojedinačnih javnih ispada, masovnog napuštanja Distrikta, apatije i beznađa indicira da u Brčkom nešto ne štima i daje naznake ozbiljne, ne samo političke, krize.⁶

METODOLOŠKI OKVIR

U ovome radu prvo ćemo se baviti analizom sadržaja Konačne odluke za Brčko koja ima konstitutivni značaj za Brčko Distrikt BiH, kao zasebnu administrativnu jedinicu u okviru BiH. Mada je Konačna odluka donesena separatno, ona je sastavni dio međunarodnog ugovora koji se naziva Daytonski mirovni ugovor (Dayton Peace Agreement). No, ovdje nećemo ulaziti u detaljnu pravnu analizu Konačne odluke kao dijela Međunarodnog mirovnog ugovora, nego ćemo pokušati, s aspekta sociologije prava⁷, istaknuti njene bitne strukturalne elemente, te njihove međusobne veze i odnose, vo-

⁶ Nakon što 4 mjeseca od lokalnih izbora u Brčkom nije formirana nova Vlada, te naloga iz OHR-a o novčanom kažnjavanju poslanika, kao da se radi o uposlenicima, uslijedio je prijedlog Supervizora o potrebi formiranja „koncentracione“ Vlade u Distriktu (Nalog Supervizora iz februara 2009. g.). Poziv na formiranje „koncentracione vlade“ otčitan je kao poziv „da svaka od parlamentarnih stranaka uzme svoj dio javnog kolača kako bi se izbjegli otvoreni politički sukobi“, a ne kao poziv na istinski dogovor oko temeljnih pitanja Distrikta (Pašalić 2008).

⁷ Mada je neophodno razlikovati legalnu od sociološke tačke gledišta, ne treba zaboraviti da je pravo (norma) sastavni dio društva, te da su socijalna stvarnost i socijalna praksa involvirane u legalnoj normi. Stoga sociologija prava pristupa pravu dvojako, kao legalnom pravilu (idealitet) koje regulira socijalne odnose, ali i kao pravilu u njegovoj faktičkoj egzistenciji u konkretnom društvenom okruženju (fakticitet). Tako je još Durkheim pravo definirao kao „socijalni fakt“. Pri tome, treba imati na umu da se norma ne iscrpljuje u svojoj praktičnoj primjeni i da ona nije identična svojim praktičnim konsekvencama (Deflem 2008).

deći pri tome računa da se jedna pravna norma ne iscrpljuje u jezičkim propozicijama, nego da ima i svoju faktičku egzistenciju. ‘Socijalni fakti’ su sastavni dio pravne norme (Samuel 2003).

Stoga ćemo, na temelju spoznaje bitnih strukturalnih elemenata Konačne odluke i njihovih veza, multidisciplinarno (politološki, sociološki) analizirati specifičnost Brčko Distrikta BiH u modalitetima njegovog posebnog ustavno-pravnog položaja, karakteristika njegovog političkog sistema i ustrojstva vlasti, ali i osobenosti Distrikta kao specifične socio-kulturne zajednice. Specifičnost modela Distrikta ćemo komparirati sa modelom ustavne strukture BiH, utemeljene na Aneksu 4 Daytonskog sporazuma (Ustav BiH), kako bismo istakli bitne razlike. Pri tome ćemo razlikovati normativne specifičnosti Konačne odluke od njene praktične primjene, prateći ne samo praktična odstupanja, nego i normativne izmjene same Odluke.

Cilj nam je da na kraju ukažemo na ono šta je bio pravni, politički i socio-kulturni novum „brčanskog modela“ sadržan u Konačnoj odluci, u odnosu na Daytonsku koncepciju BiH, te na modalitete njegovog postepenog demontiranja.

„Bez obzira na to što je politička implementacija Konačne arbitražne odluke, u mnogim segmentima, dovela i do negativnih posljedica, koje se još uvijek ne mogu u potpunosti sagledati, ostaje nešto više od osjećaja da je normativni osnov dat Konačnom arbitražnom odlukom izvorno bio daleko moderniji i potencijalno produktivniji od Daytonskog mirovnog sporazuma. Retrogradni procesi, sasvim sigurno, svoj osnov nisu imali u Konačnoj arbitražnoj odluci. Očigledno da brčanski politički subjekti, kao i ukupni bh. kapaciteti (intelektualni, politički, moralni...), posebno nakon što je Supervizor za Brčko suspendirao svoje ovlasti 2012. godine, nisu bili dovoljni da afirmiraju ono što je bila pozitivna *differentia specifica* brčanskog modela, u odnosu na daytonsku BiH, što je ozbiljno dovelo u pitanje sam projekt Konačne arbitražne odluke“ (Pašalić 2008: 75).

KONAČNA ARBITRAŽNA ODLUKA

Henry L. Clark, bivši supervizor za Brčko Distrikt BiH, smatra da je Konačnom arbitražnom odlukom za Brčko ‘izmijenjena ustavna struktura BiH’. Uspostavljena je „oblast pod novom političkom jurisdikcijom“ (new political jurisdiction), odvojena od entiteta i subordinirana državi BiH, što ima direktni uticaj na ustavnu strukturu BiH (Clarke 2005: 6). Carl Dahlman i Gearoid O’Tuathal proglašenje Distrikta Brčko vide kao uspostavu „trećeg bosanskog prostora“ (‘Bosnia’s Third Space’), odnosno ‘novog geopolitičkog prostora’ (a novel geopolitical space), za razliku od binarne opozicije nacionalizma i univerzalizma koji prevladava u ostalim dijelovima BiH.

Oni Distrikt vide kao novi kozmopolitski identitet, odnosno ‘novi upravljački mentalitet’ (new govern mentality’) (Dahlman, O’Tuathail 2006). U izvještaju Međunarodne krizne grupe iz 2003. godine citira se bivši Visoki predstavnik za BiH Peddy Ashdown koji je izjavio da Brčko postaje ‘model’ za cijelu BiH, odnosno njegov stav iznesen na Vijeću za implementaciju mira da je ‘Brčko model buduće BiH u malom’ (ICG 2003). William Sommers ističe da je formiranje Distrikta od jedinstvene važnosti u razvoju novog pristupa javnoj administraciji, odnosno ‘novoj kulturi javne uprave’ (new public menagement culture’). To je servisno orijentirana snažna egzekutiva kombinovana sa gradonačelnikovim izvršnim funkcijama objektiviziranim u jednoj ličnosti (Sommers 2002).

Temeljem odredbi sadržanih u Konačnoj arbitražnoj odluci i sâm sam definirao Distrikt kao mjesto metodičkog kreiranja novog modela života, koje se formalno-pravno svodi na daytonske entitetske konstituente (kondominijum), ali po svojim ovlastima datim kroz Konačnu arbitražnu odluku ima mogućnost drugačijeg socio-kulturnog i političkog ustrojavanja ovog dijela BiH (Pašalić 2001: 123).

Ako bi se sintetički izrazili zaključci ovih relativno malobrojnih opserviranja o Konačnoj arbitražnoj odluci i Brčko Distriktu BiH, onda bi se oni mogli svesti na nekoliko bitnih karakteristika:

- konačnom arbitražnom odlukom uspostavljen je novi ustavno-pravni prostor (subjekt, entitet) pod nazivom Brčko Distrikt BiH kojim je izmijenjena ustavna struktura Daytonске BiH – NOVA USTAVNA STRUKTURA;
- na tom ustavno-pravnom prostoru oblikovao se novi politički model ustrojavanja javnoga života – NOVI POLITIČKI MODEL;
- bitna odrednica tog novog modela je način uspostave i funkcioniranja javne vlasti (Vlade) – VLADA BRČKO DISTRIKTA BiH,
- u osnovi ovog novog modela je specifičan kulturni supstrat ‘multietničnost’ – MULTIETNIČNOST (MULTIKULTURALNOST).

Ove četiri odrednice su međusobno povezane i oslonjene jedna na drugu. Izmjenom bilo koje od njih dovodi se u pitanje opstojnost ostalih. Kao takve daju Brčko Distriktu BiH specifičan i novi ‘bosanski identitet’ (Dahlman, O’Tuathail 2006) u odnosu na entitete i državu BiH, distingviran spram isključivosti bosanskih ‘izama’, bilo etno-nacionalizama, bilo apstraktnog građanskog univerzalizma, a u kojem se trebao testirati novi model života u BiH. Uspostava novog socio-kulturnog i političkog modela je sukus postojanja Brčko Distrikta BiH. Ako mu se oduzme taj novum, ukida se razlog njegovog postojanja. Pokušajmo ukratko analizirati ove bitne

odrednice Brčko Distrikta BiH proizašle iz Konačne arbitražne odluke koje ga čine socijalnim, kulturnim i političkim novitetom u odnosu na daytonsku BiH (Pašalić 2008).

NOVA USTAVNA STRUKTURA BiH

U svome užem značenju ustav, kao najviši pravni akt jedne države, izražava ‘političko jedinstvo’ (Schmitt 2015: 19) kroz koje se konstituiše i oblikuje jedna država. Politički subjekt ustava u modernim demokratskim državama uobičajeno se naziva ‘narod’ (‘We The people’) (Ibid. 69). Od stepena političkog jedinstva, odnosno od stepena etničke, kulturne pa onda i političke homogenosti naroda, zavisit će ustavna struktura državnih organa, njihove ovlasti, kao i način njihova funkcioniranja.

Daytonskim mirovnim sporazumom, Aneksom IV, dobili smo novi Ustav BiH⁸, kojim smo zbog specifične strukture političkog jedinstva Srba, Hrvata, Bošnjaka, ostalih i građana, kao konstitutivnih elemenata, dobili najkomplikovaniji ustavni dokument kojim se federalizira⁹ ustavna struktura države BiH i državnih organa. Tu ustavnu strukturu BiH čine država BiH i dva entiteta, Federacija BiH i Republika Srpska (Daytonski mirovni sporazum 1995). Daytonskim mirovnim sporazumom bivša općina Brčko nije uključena u ustavnu strukturu države BiH, jer se nije mogao postići dogovor o njenom statusu. Pregovaračke strane su se suglasile da o statusu Brčkog obavezujuću odluku donese međunarodna arbitraža (Daytonski mirovni sporazum 1995).

Konačnom arbitražnom odlukom Arbitražnog tribunala za spor oko međuentitetske granice u oblasti Brčko od 1999. godine bivša općina Brčko je proglašena Distriktom BiH. Takvim ‘kreativnim rješenjem’ promijenjena je ustavna struktura BiH uspostavljanjem ‘oblasti pod novom političkom jurisdikcijom’ (new political jurisdiction). Bitne odrednice Brčko Distrikta BiH, sadržane u Konačnoj arbitražnoj odluci, su sljedeće:

- Distrikt je definiran kao kondominijum, odnosno administrativna jedinica u vlasništvu oba entiteta;

⁸ Ovdje nećemo ulaziti u specifičnosti akta donošenja ustava koji je prije međunarodni ugovor nego suvereni akt političkog jedinstva jedne zajednice.

⁹ Federalizam označava državnu formu u kojoj autonomije sub-državnih jedinica i njihova participacija u centralnoj vlasti države su ustavom garantovane. Drugim riječima, federalizam je model u kojem ustav garantira balans samozakonodavstva sub-državnih jedinica i zajedničkog zakonodavstva putem centralne države (Fleiner, Basta 2009: 529).

- entiteti su trajno i nepovratno prenijeli sve svoje zakonodavne, izvršne i sudske ovlasti, kao i upravljanje javnom imovinom, na unitarnu demokratsku multietničku Vladu Distrikta, čime je prestao bilo kakav uticaj entiteta u ovim oblastima na prostoru Distrikta;
- Distrikt je jedinica lokalne samouprave pod direktnim suverenitetom BiH u kojoj se direktno primjenjuju zakoni BiH¹⁰;
- prisustvo supervizije u formi zamjenika visokog predstavnika, sa ovlastima sličnim onima visokog predstavnika (Konačna arbitražna odluka 1999).

Na nivou ustavne strukture državne vlasti Distrikt nema teritorijalne zasebnosti (kondominijum je teritorija oba entiteta), ali u funkcionalnom pravno-političkom i administrativno-upravnom smislu Distrikt predstavlja prostor 'nove jurisdikcije'. Tako se izbjeglo mijenjanje unutarnje teritorijalne strukture BiH sa dva entiteta, ali se praktično izgubila svaka nadležnost entiteta u oblasti Distrikta.

Clarke (2005) navodi da je odluka napisana tako da se ne mijenja tekst Ustava. U protivnom, da se radilo o tekstu kojim se mijenja Ustav (ustavni amandman) morala bi se dati prilika entitetima da daju svoju saglasnost, odnosno da je ospore. Odluka je sačinjena tako da je pravno i logički konzistentna sa Ustavom BiH. Kao takva, Konačna arbitražna odluka je promijenila ustavnu strukturu BiH kreirajući u potpunosti novu političku jurisdikciju, neovisnu od oba entiteta. Pošto Ustav ne sadrži specifičnu proceduru odnosa Distrikta i Države, da bi se taj odnos shvatio moraju se uporedo čitati Ustav i Konačna odluka za Brčko. Tada je vidljivo da su ovlasti Distrikta identične onima entiteta. U svim stvarima vezanim za te prenesene ustavne ovlasti Distrikt je subjekt bez čijeg pristanka vezano za te ovlasti nijedna odluka se ne može donijeti (Pašalić 2008).

Spor oko prenosa ovlasti

„Ovakvo shvatanje ustavne pozicije Distrikta dovedeno je u pitanje u procesu ustavnih promjena u BiH. Na Londonskoj proceduralnoj konferenciji održanoj u Londonu 13. i 14. juna 2005. godine u okviru procedure prenosa ovlasti entiteta na državu BiH otvorilo se pitanje samoupravnog statusa Brčko Distrikta BiH, odnosno da li se mogu preuzimati ovlasti Distrikta bez njegove suglasnosti. Ustavna reforma je pokazala da Visoki predstavnik čita Konačnu

¹⁰ „Ustav BiH, kao i važeći zakoni i odluke institucija BiH, direktno su primjenljivi na cijeloj teritoriji Distrikta. Zakoni i odluke svih vlasti Distrikta moraju biti u skladu sa važećim zakonima i odlukama institucija BiH. (Statut Brčko Distrikta BiH (4) 2010).

arbitražnu odluku za Brčko na način ‘denying Brčko’s role in constitutional change’, isključujući Brčko kao subjekta u procesu ustavnih promjena (Clarke 2005). Kao jedini subjekti prenosa ovlasti na državu smatraju se entiteti. Prevladava mišljenje da su entiteti prenijeli ovlasti na Vladu Distrikta ‘uslovno, privremeno i povratno’, mada je u Konačnoj arbitražnoj odluci eksplicitno navedeno upravo suprotno. Praktično, Brčko je tako počelo gubiti svoju specifičnu ustavnu poziciju. Ni država ni entiteti ne pokazuju volju da zaštite interese Distrikta, dok brčanska Vlada ovu dilemu još uvijek nije učinila predmetom svoje politike. Jedini subjekt zainteresiran da se očuva specifična ustavna pozicija Distrikta bio je Supervizor i OHR u Brčkom“ (Pašalić 2008: 78-79).

Sukob oko uloge Distrikta u procesu prenosa nadležnosti na državu BiH ukazao je na potrebu ustavnog definiranja statusa Distrikta i njegovog odnosa sa entitetima i državom BiH. Umjesto ustavnog definiranja statusa Distrikta pripremljen je, od strane američke ambasade i OHR-a u Sarajevu, Zakon o Brčko Distriktu BiH.

Supervizor za Brčko Distrikt BiH Raffi Gregorian, koji je došao na to mjesto 2006. godine umjesto Susan Johnson, sa zadatkom da bude posljednji supervizor nakon što obezbijedi da institucije Distrikta trajno i efikasno funkcioniraju, izjavio je u vezi sa ovim zakonom da on treba osigurati prisustvo Distrikta u institucijama države BiH, kao i učešće Distrikta u prenosu nadležnosti na državni nivo.¹¹ Iz nacrtu Zakona, koji je predložio OHR, vidljivo je da se potvrđuju „ovlasti koje su entiteti prenijeli u nadležnosti Distrikta“, ali po pitanju prenosa nadležnosti na institucije BiH predviđene su samo „odgovarajuće konsultacije sa Uredom Brčko Distrikta BiH. „Time se formalno potvrđuje Distrikt kao poseban „ustavno-pravni prostor sa sopstvenim ovlastima, ali se praktično u prenosu tih ovlasti na državu BiH svodi na ‘amikus curiae’ države BiH“ (Pašalić 2008: 79).

No, oko ovoga Zakona o Brčko Distriktu BiH nikada nije postignuta suglasnost i on je na kraju odbačen (Parish 2017). U ovaj spor se umiješao i arbitar Owen koji je donio Dodatak Konačnoj arbitražnoj odluci u kojem stoji: „Dok god entiteti nastave postojati po Ustavu BiH, svaki namjeravani dvoentitetski prijenos na državu, učinjen

¹¹ „Stoga će rad sa zainteresovanim stranama na izradi i usvajanju Zakona o Brčko Distriktu na državnom nivou biti moj glavni prioritet u narednim mjesecima. Čelnici stranaka u Brčko Distriktu sa kojima sam se do sada sastao su svi naveli da oni u principu podržavaju takav zakon i da će raditi sa predsjedništvima svojih stranaka na davanju podrške za njegovo usvajanje od strane Parlamentarne Skupštine BiH. Sada je u pripremi tehnički nacrt kojim bi se Brčko Distriktu omogućila zastupljenost u ministarstvima BiH; obezbijedilo prisustvo u Parlamentarnoj Skupštini; uspostavio konsultativni mehanizam kada se radi o važnijim zakonima koji imaju uticaja na Distrikt, Distrikt bio uključen u bilo kakve buduće razgovore na državnom nivou o prenosu nadležnosti, i utvrdio proces za Distrikt da prezentuje predmete Ustavnom sudu BiH“ (Uvodne napomene Supervizora za Brčko 2006).

bez ekvivalentnog prenosa ili pristanka Brčko Distrikta, bio bi suprotan i nezakonit u odnosu na Konačnu odluku, ako bi takav prijenos imao za posljedicu značajno umanjeње sposobnosti Distrikta da funkcioniše kao jedinstvena, unitarna multinacionalna vlast...“ (Parish 2017: 195). Mada, u principu, Owen podržava subjektivitet Distrikta u ovim i sličnim stvarima, ipak i ovo određenje ostaje nedovoljno precizno, smatra Parish (Ibid.). Nedoumica ostaje, samim tim što Owen na kraju daje saglasnost na način prenosa entitetskih ovlasti na državu, koju je predložio Visoki predstavnik, bez saglasnosti Distrikta (Dopuna Konačne odluke 2009: 328-329). Tako je ustavni pravni status Distrikta ostao otvorenim za različita tumačenja.

Amandman na Ustav BiH

Finale ovoga spora bila je aktivnost OHR-a da se u Ustav BiH ugradi amandman kojim bi se odredila specifična pozicija Distrikta definirana Konačnom arbitražnom odlukom.¹² Tako je 2009. godine Parlamentarna skupština BiH usvojila amandman na Ustav BiH po kojem Brčko Distrikt BiH postaje ustavna kategorija i kojim se definiše ustavni status Distrikta. U amandmanu se navodi:

- Brčko Distrikt BiH postoji pod suverenitetom BiH u skladu sa Ustavom;
- da je teritorij Distrikta u zajedničkoj svojini (kondominijum) entiteta;
- da je Distrikt jedinica lokalne samouprave sa ovlastima propisanim Konačnom arbitražnom odlukom;
- da se odnosi entiteta i Distrikta mogu dodatno regulisati zakonom.¹³

¹² „Ustav BiH mora uvažavati postojanje Brčko Distrikta BiH“ (Gregorijan 2008: 9).

¹³ „Na osnovu člana X.1. Ustava Bosne i Hercegovine (Aneks 4. Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini), Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine na 49. sjednici Predstavničkog doma, održanoj 25. marta 2009. godine, i na 27. sjednici Doma naroda, održanoj 26. marta 2009. godine, donijela je AMANDMAN I. NA USTAV BOSNE I HERCEGOVINE: U Ustavu Bosne i Hercegovine iza člana VI.3. dodaje se novi član VI.4. koji glasi: “4. Brčko Distrikt Bosne i Hercegovine, koji postoji pod suverenitetom Bosne i Hercegovine i spada pod nadležnosti institucija Bosne i Hercegovine onako kako te nadležnosti proizilaze iz ovog Ustava, čija je teritorija u zajedničkoj svojini (kondominiju) entiteta, jedinica je lokalne samouprave s vlastitim institucijama, zakonima i propisima i s ovlaštenjima i statusom konačno propisanim odlukama Arbitražnog tribunala za spor u vezi s međuentitetskom linijom razgraničenja u oblasti Brčkog. Odnos između Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine i institucija Bosne i Hercegovine i entiteta može se dalje urediti zakonom koji donosi Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine. Ustavni sud Bosne i Hercegovine nadležan je da odlučuje o bilo kakvom sporu u vezi sa zaštitom utvrđenog statusa i ovlaštenja Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine koji se može javiti između jednog ili više entiteta i Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine ili između Bosne i Hercegovine i Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine po ovom ustavu i odlukama Arbitražnog tribunala. Svaki takav spor također može pokrenuti većina poslanika u Skupštini Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine koja uključuje najmanje jednu petinu izabраниh poslanika iz reda svakog od konstitutivnih naroda.“ Dosadašnji član VI.4.“ (Amandman I na Ustav BiH)

Eksplicito, u amandmanu na Ustav BiH se navodi da je Brčko Distrikt BiH vlasništvo dva entiteta (kondominijum). Ono što se ne navodi eksplicito u amandmanu, ali stoji u Konačnoj arbitražnoj odluci, na koju se amandman poziva, jeste da su entiteti sve one ovlasti koje su dobili određenjem Distrikta kao kondominijuma (suvlasništvo oba entiteta), trajno i nepovratno prenijeli na jedinstvenu vladu Distrikta i tako praktično formirali Distrikt kao ‘corpus separatum’, u kojem entiteti nemaju nikakve ovlasti.

Ambivalentnost Konačne arbitražne odluke se zadržala i kod čitanja ovog ustavnog amandmana. Srpska strana je u bitnome insistirala na određenju Distrikta kao kondominijuma, smatrajući da je samim tim neupitno vlasništvo, suverenitet i teritorijalni integritet Republike Srpske u oblasti Brčko Distrikta BiH, ignorišući ostale odredbe Konačne odluke. Ovaj stav Republike Srpske se posebno iskristalizirao kroz normiranje entitetskog državljanstva građana Distrikta.

Entitetsko državljanstvo

Zakonom o izmjenama i dopunama Zakona o ličnoj karti koji je usvojio Parlament BiH 2012. godine u članu 6.2 se navodi da „na zahtjev podnosioca zahtjeva za izdavanjem lične karte ili kada je to neophodno za provođenje Izbornog zakona BiH u ličnu kartu se unose podaci o entitetskom državljanstvu“ (Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o ličnoj karti državljana BiH 2012). Ova odredba u praksi je nametnula obavezu građanima Distrikta da pri vađenju lične karte moraju u nju upisati entitetsko državljanstvo. Takva obaveza je u suprotnosti sa odredbama Konačne arbitražne odluke za Brčko, Zakona o državljanstvu kao i osnovnim građanskim pravima.

U Konačnoj odluci za Brčko stoji da će stanovnici Distrikta „imati pravo da izaberu entitetsko državljanstvo“ (Konačna arbitražna odluka 1999), dok u Zakonu o državljanstvu Distrikta stoji da stanovnici Distrikta mogu izabrati entitetsko državljanstvo¹⁴. Iste odredbe stoje i u državnom Zakonu o državljanstvu. No, bez obzira na ove odredbe Konačne odluke i Zakona o državljanstvu, građani Distrikta su na osnovu Zakona o ličnoj karti, a radi provođenja Izbornog zakona BiH, postali obavezni da imaju entitetsko državljanstvo.

Uvođenjem obaveznog entitetskog državljanstva za stanovnike Distrikta, uz promoviranje isključivo onih odredbi Konačne odluke o Distriktu kao vlasništvu

¹⁴ „Stanovnik Distrikta koji nema izjavljeno entitetsko državljanstvo može izabrati svoje entitetsko državljanstvo.“ (Zakon Brčko Distrikta BiH o izboru i promjeni entitetskog državljanstva 2009).

entiteta, srpska strana je sve otvorenije zastupala tezu o teritorijalnom kontinuitetu i suverenitetu Republike Srpske u oblasti Distrikta (Pašalić 2021). Tako se Distrikt sve više entitetizirao, gubeći kvalitete ‘trećeg bosanskog ustavnog prostora’ u ustavnoj strukturi BiH.

NOVI POLITIČKI MODEL

Državna moć (vlast) je kičma svakog političkog sistema. Politički sistem je sastavljen od institucija, procedura i principa na osnovu kojih se formira državna vlast, koja donosi, tumači i primjenjuje norme-pravila po kojim se društvo mora upravljati.¹⁵ Model političkog sistema određuje se na osnovu toga ko je subjekt ustavotvorne državne vlasti, odnosno ko je izvor legitimiteta državne vlasti.¹⁶

Temeljni izvor vlasti modernih demokratskih država je ‘NAROD’ (We The People)¹⁷. Narod je subjekt i objekt demokratske vlasti. To znači da sva vlast proističe iz ‘naroda’ i da se primjenjuje na ‘narod’. Onaj koji donosi odluke istovremeno je onaj na koga se te odluke odnose (primjenjuju).

Moderna demokratska vlast je reprezentativna vlast. Narod direktno ne vrši vlast, nego putem svojih predstavnika izabranih na slobodnim izborima. Temeljna dilema modernih političkih sistema je kako precizno odrediti ko je ‘narod’ (We The People).¹⁸ Dva su modela modernih političkih sistema koji na različite načine definiraju ‘narod’ kao izvor i nosioca državne vlasti. Jedan model definira ‘narod’ kao ‘zajednice jednakih i ravnopravnih građana’, drugi model kao ‘zajednice porijekla’ (etnos). Građanski-demokratski model ustavom definira ‘narod’ kao vladavinu zajednice pravno jednakih građana koji delegiraju svoje izvorne ovlasti na svoje izabrane predstavnike u državne organe vlasti. Državna vlast je izraz i reprezentant jednakih i ravnopravnih građana. Etno-nacionalni model izvodi državnu vlast iz ‘naroda’ kao ‘zajednice srodnika’, tradicijsko-običajnosnih zajednica, zajednice jezika i sl. (etno-nacionalna zajednica) (Zakošek 1990), tako da izabrani predstavnici vlasti moraju

¹⁵ „Politički sistem je mehanizam vladanja putem institucija države, ali i struktura i proces putem kojih država i državna vlast imaju interakciju sa društvom“ (Heywood 2013: 266).

¹⁶ Državna vlast s obzirom na stepen jedinstva subjekta državne vlasti može biti unitarna, federalna i konfederalna vlast (Fleiner, Basta Fleiner 2009: 529-587). S obzirom na izvor legitimiteta državna vlast može biti demokratska i dinastijska (monarhija) (Schmitt 2015: 77).

¹⁷ „We the people“ je odrednica američkog Ustava – „We the people of the United State“ – koja je postala uobičajen izraz za određenje subjekta ustavotvorne moći modernih demokratskih država, umjesto dotadašnje moći monarha koja se izvodila od Boga (Perry 1998: 100).

¹⁸ „Ko će odrediti koji narod i na kojoj teritoriji je ovlašten da zahtijeva i vrši narodni suverenitet. Rasprava o pitanju ko pripada narodu je bila fatalna za mnoge narode“ (Fleiner, Basta Fleiner 2009: 338).

imati legitimitet etno-nacionalnih kolektiviteta. U ovom slučaju državna vlast u bitnom mora reprezentirati volju etno-nacionalnih zajednica.

Pri tome treba razlikovati „narod kao ‘konstituirajuću moć’ (pouvoir constituan’) od ‘naroda’ kao ‘konstituirane moći’ (pouvoir constitue).¹⁹ ‘Konstituirana moć’ (pouvoir constitue) je legalno definirana moć u samom ustavu. Ona može činiti ono za što je ovlaštena putem ustava, ali ništa više izvan toga. To nije izvorna moć koja stvara ustav. Zato treba razlikovati doneseni ustav (konstituciju), kao najviši pravni akt jedne države, od odluke, čina, konstitucije koji stvara taj ustav.²⁰ Ustav ne može konstituirati samog sebe, mada ustav definira ko je ustavni subjekt te države (konstituirana moć) koja temeljem ustava vrši vlast u državi na način kako je ustav definirao.²¹ Stoga, pored ‘konstituirane (ustavne) moći’ postoji moć koja je iznad i izvan ustava, moć koja stvara ustav i svaku ustavnu vlast. Ta fundamentalna moć je ‘konstituirajuća moć’ (pouvoir constituant), koja je neograničena i kao takva nema legalnu realnost. Nju ne može neka norma ograničavati pošto je ona izvor legaliteta i legalnog ograničenja. Ona kao ‘konstituirajuća moć’ (pouvoir onstituant) je političko jedinstvo koje egzistira kao krajnji izvor moći izvan ustavnog poretka (Kis 2008).

Posavac (1998) smatra da postoji temeljna napetost između ‘konstituirajuće moći’, koja donosi ustav, i ‘konstituirane moći’, koja je definirana ustavom, posebno ako se ne radi o istim subjektima. Problem je što se ‘konstituirajuća moć’ teško može unaprijed odrediti prije njenog samog djelatnog pojavljivanja jer se ona javlja u vanrednom stanju kada je suspendiran legalni poredak.²²

Suglasnost ‘konstituirajuće moći’ sa ‘konstituiranom moći’ najčešće nije upitna kod jednonacionalnih političkih zajednica. Većinska etno-nacionalna zajednica, kao ‘konstituirajuća moć’, obezbjeđuje vladavinu svoje volje na nivou ‘konstituirane moći’ i kao zajednica jednakih građana putem demokratskog principa odlučivanja

¹⁹ Teoriju o „pouvoir constituant“ formulirao je Sieyes, te u toku Francuske revolucije razvio teoriju o narodu (tačnije naciji) kao subjektu ustavotvorne vlasti. U razdoblju nakon Francuske revolucije legitimacijska osnova božanskog prava apsolutnog monarha zamjenjuje se demokratskom suverenosti naroda (Schmitt 2015).

²⁰ „Konstitucija, kao dokument nazvan Ustav, nije identična konstituciji (odluci) koja konstituše taj najviši pravni akt koji se zove Ustav“ (Perry 1998: 99).

²¹ Ustavna konstitucija nije akt Vlade (države), nego konstitucija države i državne vlasti od strane „naroda“. (La Torre 2007: 9).

²² Političko može crpiti snagu iz najrazličitijih područja ljudskog života, iz religijskih, kulturnih, ekonomskih, moralnih i drugih suprotnosti, tako da ‘konstituirajuća moć’ može biti u formi proletarijata, etničke zajednice, kulturne zajednice, religijske zajednice, zavisno od stepena političkog jedinstva te grupe (Šmit 2001: 26).

većinom.²³ Problem se javlja kod višenacionalnih političkih zajednica, tipa BiH, kada se ne može uskladiti jednakost građana sa jednakošću nacija.²⁴ Mnogi smatraju da je većinska demokratija neodrživa u pluralnim društvima jer prijeti opasnost da većinska grupa (nacionalna, vjerska, rasna...) uzme svu ili više vlasti. U takvim slučajevima predlaže se 'konsocijacijska demokratija'²⁵. Konsocijacijska demokratija na etno-nacionalnom principu najčešće postaje 'etno-konsenzualna demokratija', što vodi etnizaciji javnog prostora, odnosno dodatnom etabliranju različitih političkih državotvornih identiteta i razgradnji političkog jedinstva države (Pašalić 2008).

„Aneks IV Daytonskog mirovnog sporazuma (Ustav BiH) definira „konstituiranu moć“ (pouvoir constitue) BiH kao 'narode', Srbe, Hrvate, Bošnjake, ostale i građane, nazivajući ih konstitutivnim narodima.²⁶ Washingtonskim sporazumom Federacija BiH je definirana kao ekskluzivna teritorija Bošnjaka i Hrvata, a Republika Srpska, konsekventno, kao ekskluzivna teritorija srpskog naroda. Naknadnim usklađivanjem entitetskih ustava sa Ustavom BiH preuzeta je u entitetskim ustavima odredba Ustava BiH o Srbima, Hrvatima, Bošnjacima, ostalima i građanima kao ustavnim konstitutentima na cijelom prostoru BiH (Amandmani na Ustav Republike Srpske i Ustav Federacije BiH).

Shodno ustavnom određenju 'konstituirane moći' u BiH kao Srba, Hrvata i Bošnjaka, državni organi vlasti, kao i organi vlasti entiteta, najvećim dijelom uspostavljaju se i funkcioniraju po principu 'konsocijacijske demokratije' i podjele vlasti (power shering) između Srba, Hrvata i Bošnjaka. Temeljni demokratski princip

²³ Demokratska većinska volja koja treba da obezbijedi jednak tretman svih njenih građana istovremeno nosi opasnost favoriziranja većinskih i isključivanja nacionalnih, vjerskih i etničkih manjina. Louis Blanc na pitanje šta je jednakost odgovara da je to „za sve ljude jednak razvoj nejednakih sposobnosti, jednako zadovoljenje nejednakih potreba“. Jednak tretman nejednakih uvijek održava nejednakost (Segesvary 2004).

²⁴ Ukoliko se nacionalne zajednice tretiraju jednako, bez obzira na broj njenih članova, onda su pripadnici većinskih naroda nejednaki kao građani u odnosu na građane manjinskih nacija. Ukoliko se uspostavi jednakost građana, onda manjinske nacije nisu jednake sa većinskim nacijama zbog demokratskog principa odlučivanja većinom.

²⁵ Konsocijacijsku demokratiju je prvi definirao Lijphart koji ju je primijenio za očuvanje demokratije u podijeljenim društvima. 'Pouvoir constitue' je moguća samo kao podijeljena vlast (power sharing) a nikako kao centralizovana većinska vlast (Lijphart 2003; Kasapović 2006).

²⁶ „...Bošnjaci, Hrvati i Srbi, kao konstitutivni narodi (u zajednici sa ostalima), i građani BiH, ovim uređuju Ustav BiH (...) opredijeljeni za suverenitet, teritorijalni integritet i političku nezavisnost BiH“ (Ustav BiH, preambula). Za razliku od Ustava BiH koji građanina svodi na marginalni dodatak, ustavi Republike Hrvatske i Republike Srbije, mada definiranih kao nacionalne države, suverenitet državnih institucija izvode iz zajednice građana. Tako Ustav Republike Srbije navodi da je „Republika Srbija država srpskog narod (...) a da suverenitet potiče od građana“ (Ustav Republike Srbije). Ustav Republike Hrvatske navodi da je „Republika Hrvatska utemeljena kao država hrvatskog naroda“, ali da „sva vlast proizlazi iz naroda i pripada narodu kao zajednici slobodnih i ravnopravnih građana“ (Ustav Republike Hrvatske).

jednakosti građana je ovdje doveden u pitanje, a time i političko jedinstvo države.²⁷

Mada su Ustavom BiH Bošnjaci, Srbi, Hrvati, ostali, te građani definirani kao ‘konstituirana moć’, Konačnom arbitražnom odlukom je u Brčko Distriktu BiH, kao „trećem bosanskom prostoru“ pod novom političkom jurisdikcijom, ‘konstituirana moć’ implicate definirana kao zajednica jednakih i ravnopravnih građana.

„Temeljem Konačne arbitražne odluke Brčko Distrikt BiH je uspostavljen kao građanska politička zajednica.²⁸ Kao takav on funkcionira na sasvim drugim premisama nego što funkcioniraju institucije države BiH i institucije entiteta, Republike Srpske i Federacije BiH.²⁹ Novi politički model u Distriktu je izvršio „deinstitucionalizaciju etno-nacionalnih razlika“ i uspostavio „institucionalizaciju političke jednakosti građana“. Na to ukazuju sljedeće odredbe Konačne arbitražne odluke:

- u paragrafu 11 Konačne odluke se kaže da se „neće dozvoliti bilo kakva podjela Distrikta na nacionalnoj osnovi“;
- u Aneksu Konačne odluke da simboli Distrikta moraju biti nacionalno i politički neutralni;
- Distrikt predstavlja jednu jedinstvenu izbornu jedinicu u kojoj građani biraju svoje zakonodavno tijelo – skupštinu. Izborni zakon uvažava političku jednakost građana i opće i jednako pravo glasa građana pri izboru Skupštine Distrikta.³⁰
- Zakonodavnu vlast Distrikta predstavlja jednodomna skupština Distrikta birana na osnovu jednakog prava glasa svih građana Distrikta.³¹

²⁷ Izbor članova Predsjedništva vrši se na entitetsko-nacionalnom principu tako da se jedan član Predsjedništva bira kao Srbin iz Republike Srpske, dva iz Federacije BiH kao Hrvat i Bošnjak. Svakako da Bošnjaci i Hrvati nisu politički jednaki u Republici Srpskoj kao što Srbi nisu politički jednaki u Federaciji i to nije jedini primjer. (Pašalić 2008).

²⁸ Aneks Konačne odluke koncipirao je konačni izgled Distrikta tako što je očigledno bilo brisanje svakog spominjanja „konstitutivnih naroda“, nacionalnih manjina (ili pak kvota) i vitalnih nacionalnih interesa, što se nalazilo u prvobitnom tekstu prijedloga Aneksa (ICG 2003: 10).

²⁹ Izdvajanjem iz daytonske entitetske BiH koncipirane na etno-nacionalnom ekskluzivitetu Brčko je moralo dobiti novu političku formu da bi to izdvajanje uopće imalo smisla. Razlika između političkog ustrojstva daytonske BiH i Brčko Distrikta BiH može se svesti na razliku komunitarnog etno-nacionalnog i građanskog liberalno-demokratskog modela.

³⁰ Ovo važi samo za izbor Skupštine Distrikta. Građani Distrikta imaju pravo da biraju, pored Skupštine Distrikta, članove Predsjedništva BiH i Predstavnički dom BiH, kao i za zakonodavne organe entiteta. (Aneks Konačne odluke 9). Pri glasanju za državne i entitetske organe Distrikt se dijeli na više izbornih jedinica shodno izbornim jedinicama entiteta. Nedosljednost i kontradiktornost Konačne odluke ogleda se i u tome što stanovnici Distrikta glasaju za zakonodavne organe entiteta, mada se ti zakoni ne primjenjuju u Distriktu. To bi bilo isto kao da bi stanovnici entiteta glasali za Skupštinu Distrikta.

³¹ Formalna jednakost, odnosno jednakost prava glasa građana Distrikta, dovedena je u pitanje odredbom Aneksa konačne odluke (9) u kojoj se kaže da „prilikom uspostavljanja izbornog sistema Distrikta Supervisor može da odabere bilo koji mehanizam koji po njegovom mišljenju pospješuje potpunu i pravičnu zastupljenost svih ele-

- Skupština Distrikta donosi odluke po klasičnom demokratskom principu, većinom i kvalificiranom većinom bez posredovanja bilo kakvog kolektivnog (nacionalnog) ekskluziviteta. (Pašalić 2008: 83)³²

Ovaj specifični građanski liberalno-demokratski model bio je u funkciji formiranja jedinstvene, unitarne, multietničke demokratske vlade, koja će širom područja predratne općine Brčko imati sve one nadležnosti koje su ranije imala oba entiteta i tri općinske vlade. (Pašalić 2008).

VLADA BRČKO DISTRIKTA BiH

Mada je formalno Konačnom arbitražnom odlukom Distrikt proglašen kondominijumom, odnosno teritorijem oba bosanskohercegovačka entiteta, u članu 9. Konačne arbitražne odluke se kaže da će se pravni efekti sastojati u „trajnom prestanku ovlaštenja oba entiteta na teritoriji opštine Brčko i njenom ponovnom uspostavljanju u obliku jedinstvene administrativne jedinice“ (Konačna odluka 1999). Entiteti neće imati nikakve ovlasti unutar granica Distrikta, kojim će upravljati unitarna Vlada (Konačna odluka 1999). Bivši supervizor za Brčko Distrikt BiH Henry Clark piše da je kroz Arbitražnu odluku stvorena „nova politička jurisdikcija neovisna od entiteta“ (Konačna odluka 1999) u formi Vlade Brčko Distrikta BiH.

U članu 11. Odluke se kaže da se radi o ‘unitarnoj vladi’, u članu 9. o ‘multietničkoj demokratskoj vladi’, a u članu 36, da se radi o ‘jedinstvenoj, unitarnoj, multietničkoj demokratskoj vladi’, koja će se sastojati od Skupštine Distrikta, Izvršnog odbora, nezavisnog sudstva i ujedinjene policije potpuno nezavisne od policije u entitetima (Konačna odluka 1999).

Bitna karakteristika ovakve multietničke Vlade Distrikta je da ona, po svom načinu formiranja, ustrojstvu i funkcioniranju, pripada građanskom političkom modelu, koji u osnovi podrazumijeva jednakost svih građana. U njenom konstituiranju sasvim su isključeni elementi ekskluziviteta etno-nacionalnih konstitutivnih naroda BiH, a u

menata multietničkog stanovništva Distrikta“. To se i desilo kada je tu svoju mogućnost Supervizor iskoristio pri donošenju Izbornog zakona Distrikta nametanjem odredbe u članu 8.2 u kojem se kaže da ukoliko neki od konstitutivnih naroda, Srbi, Hrvati, Bošnjaci, ne osvoje tri ili više mandata izvršit će se korekcija mandata, tako što će mandat biti dodijeljen pripadniku onoga naroda koji nije osvojio tri mandata, bez obzira na redoslijed. To praktično znači da glasovi građana Distrikta ne važe jednako. Isto vrijedi i za odredbu za posebno biranje predstavnika nacionalnih manjina (Izborni zakon Brčko Distrikta BiH 8.1).

³² Sve ovo važno je do izmjena Statuta Brčko Distrikta koje je nametnuo supervizor Raffi Gregorian 2008. godine, a koje nisu bile u duhu Konačne arbitražne odluke, o čemu ćemo govoriti kasnije.

njenom funkcioniranju (donošenju odluka) ne postoje mehanizmi ‘power sharing’ (podjele vlasti) na etno-nacionalnoj osnovi.

Izvršni odbor je započeo sa funkcioniranjem u formi gradonačelnika, kojeg bira Skupština, i njegovih pomoćnika koje je trebalo birati na osnovu stručnih kvalifikacija. Bio je to model jedinstvene izvršne vlasti koja je stručan i efikasan servis građana.

Sudstvo i policija su, isto tako, trebali biti formirani po principu stručnih kvalifikacija, bez uticaja politike. Struktura zaposlenih u javnom sektoru morala je odražavati sastav stanovništva (Statut 20.1) (Pašalić 2008: 84).

Mada Vlada Brčko Distrikta ne sadrži elemente etno-nacionalne konsocijacijske demokratije i power sheringa, Statutom se štiti multietničnost i multikulturalnost društva, kao i nacionalni identitet konstitutivnih naroda. Nacionalni, kulturni i vjerski identitet štiti se međunarodnim konvencijama o ljudskim pravima, koje imaju „veću pravnu snagu u odnosu na svaki zakon koji je u suprotnosti sa konvencijama“ (Statut 20.6), dok Statut garantira ravnopravnu upotrebu tri jezika i dva pisma konstitutivnih naroda (Statut 6.1).

Tako se etablirao na jednom dijelu teritorija BiH (Brčko Distrikt BiH) građansko-demokratski politički model sa izvršnom vlašću koja je demokratski donosila odluke većinom i kvalificiranom većinom za ona pitanja od vitalnog društvenog i nacionalnog interesa, uz mehanizme statutarnih garancija o kolektivnim i individualnim ljudskim pravima. Prvi Supervizor za Distrikt Robert Farrand bio je uvjeren „da bi ugradnja odredbi o posebnim nacionalnim pravima bila pogrešna i kontraproduktivna“ (ICG 2003). Nažalost, ovakvi principi konstituiranja vlasti i mehanizmi odlučivanja nikada nisu ozbiljnije analizirani kako funkcioniraju u praksi. Osim kod Zakona o obrazovanju, koji je nametnuo Supervizor, nije bilo ozbiljnije krize u funkcioniranju brčanske Vlade. Sada kada je ovaj model velikim dijelom demontiran i kada je porobljen kriminalom, korupcijom i nepotizmom, postavlja se pitanje koji su razlozi njegovog demontiranja.³³

Nakon prvih demokratskih izbora u Distriktu 2004. godine i formiranja koalicione većine javila se potreba za jednom foteljom više. Umjesto pozicije zamjenika gradonačelnika, koji je ujedno bio i šef jednoga od odjela, uvedeno je mjesto dogradonačelnika na kojeg je prenesen dio ovlasti gradonačelnika (Nalog Supervizora

³³ Srpska demokratska stranka je 05. 11. 2007. godine uputila pismo Skupštini Brčko Distrikta BiH u kojem predlaže izmjene Poslovnika Skupštine kojima bi se omogućilo učešće u donošenju svih odluka najmanje 1/3 poslanika iz reda sva tri naroda. Ovakav prijedlog slijedile su stranke sa hrvatskim predznakom, kao i neke bošnjačke stranke. Kada je Supervizor započeo demontažu brčanskog političkog modela, imao je saglasnost svih parlamentarnih stranaka (Nalog Supervizora 2007: 2008).

2007). Time je započela demontaža modela jedinstvene izvršne vlasti i otpočela politička priča o uvođenju dva gradonačelnika i dva dopredsjednika Skupštine po nacionalnom ključu. Ovakvi razlozi bili su više pragmatično-političke prirode, motivirani čisto potrebom za više funkcionerskih fotelja a legitimirani potrebom za uspostavljanjem nacionalne ravnopravnosti (Pašalić 2008).

Ubrzo su uslijedili i zvanični, hrvatski i srpski, zahtjevi za izmjenama Statuta i uvođenja mehanizama zaštite nacionalnih interesa, na što su pristali i bošnjački poslanici. Tome u prilog išla je i odluka Ustavnog suda o neophodnosti usklađivanja ustava entiteta sa Ustavom BiH u pogledu ravnopravnosti konstitutivnih naroda na cijelom prostoru BiH.

Nalogom Supervizora od 2. februara 2007. godine konstatira se da je bitno izvršiti promjene u načinu funkcioniranja Vlade Distrikta tako da se u budućnosti odluke donose zajednički i uz širi konsenzus nego što je to bio slučaj do sada (Nalog Supervizora 2007). Razlozi tome su stvaranje uvjeta za završetak supervizije i učinkovito funkcioniranje institucija (Pašalić 2008). Izmjene Statuta i Zakona o izvršnoj vlasti sadržane u ovome nalogu Supervizora nisu imale uporište ni u slovu, ni u duhu Konačne arbitražne odluke i njenom Aneksu.³⁴ Promjene u funkcioniranju izvršne vlasti Distrikta izražene su kroz mehanizam afirmativnih glasova. Pored mehanizma odlučivanja običnom većinom uveden je mehanizam afirmativnih glasova sa tačno pobrojanim šefovima pojedinih odjela u pojedinim oblastima za koje se donosi odluka.³⁵ Time što se precizno definiralo koji odjeli po pojedinim pitanjima

³⁴ Duh Konačne odluke je transcendiranje daytonske etno-nacionalne podjele BiH na dva entiteta i tri konstitutivna naroda uspostavljanjem nove ustavne multikulturalne (multietničke) građanske demokratske administrativne jedinice, Brčko Distrikta BiH. Sam tekst Konačne odluke kao i njen Aneks ne daju osnovu supervizoru za ovakve promjene Statuta Distrikta, te se na njih supervizor i ne poziva. Dokaz za to je činjenica da je u prijedlogu Aneksa Konačne odluke član 3 (Izvršni odbor) pisalo da „Statut može da sadrži „etničku formulu“ koja se odnosi na članstvo Izvršnog odbora“, koja je promijenjena u konačnoj verziji Aneksa Konačne odluke tako da tamo stoji da „Statut može da sadrži odredbe koje će obezbijediti, kako priliči, da članovi Izvršnog odbora i/ili sekretari Distrikta budu stručno i tehnički kvalificirani za svoje funkcije“. Dakle, mogućnost uvođenja „etničke formule“ za izvršnu vlast Distrikta nije sadržana u tekstu Konačne odluke i njenom Aneksu (Aneks Konačne odluke 3).

³⁵ „(a) o godišnjem proračunu Brčko Distrikta i bilo kojim izmjenama istog, prije nego što ga gradonačelnik uputi Skupštini, glasat će članovi Vlade Distrikta (kako su definirani člankom 45(1) Statuta Distrikta onako kako je izmijenjen ovim nalogom) na zakazanoj sjednici Vlade, a odobrit će ga najmanje obična većina članova Vlade, uključujući i afirmativne glasove svih sljedećih osoba: gradonačelnika, zamjenika gradonačelnika i šefova odjela za stručne i administrativne poslove, obrazovanje, zdravstvo i javne poslove; (b) o nacrtima zakona iz oblasti obrazovanja, religije, jezika i kulture, prije nego što ih gradonačelnik uputi Skupštini, glasat će članovi Vlade Distrikta (kako je propisano člankom 45(1) Statuta Distrikta onako kako je izmijenjen ovim nalogom) na zakazanoj sjednici Vlade, a odobrit će ga najmanje obična većina članova Vlade, uključujući i afirmativne glasove svih sljedećih osoba: gradonačelnika, zamjenika gradonačelnika i šefova odjela za stručne i administrativne poslove, obrazovanje, privredni razvoj, prostorno planiranje i imovinsko-pravne poslove i raseljena lica, izbjeglice i stambena pitanja“ (Nalog Supervizora 2007).

spadaju u afirmativne glasove, a svjesno i namjerno se izbjeglo eksplicite navesti da se radi o mehanizmu zaštite mogućeg preglasavanja nekog od konstitutivnih naroda, mada je po odabiru odjela, odnosno po nacionalnoj pripadnosti njenih šefova, bilo jasno da se uvodi mehanizam power sharinga, odnosno prava veta predstavnika konstitutivnih naroda na neke od odluka.³⁶ Paradoksalno je da se ovakva promjena prvo odnosila na izvršnu vlast Distrikta, dok je Skupština nastavila donositi odluke po demokratskom većinskom principu. Naravno, ne zadugo.

Demontaža građansko-demokratskog modela nastavila se Nalogom Supervizora od 06. maja 2008. godine koji, imajući u vidu da multietnička struktura Skupštine iziskuje uspostavljanje ravnoteže između interesa konstitutivnih naroda tako da jedan narod ne može ostvariti nepravičnu prednost u odnosu na neki drugi, uvodi zaštitne mehanizme kojima bi se u odgovarajućim okolnostima sprečavalo preglasavanje bilo kojeg konstitutivnog naroda.³⁷ Nalogom je izmijenjen Statut Brčko Distrikta BiH dodavanjem člana 33a koji se odnosi na sprečavanje preglasavanja. Pored potrebne većine propisane Statutom uvode se afirmativni glasovi najmanje 1/3 zastupnika svakog od konstitutivnih naroda koja se odnosi na tačno specificirane oblasti (Nalog Supervizora 2008).

Tako je eksplicite uveden power sharing mehanizam na etno-nacionalnim osnovama, za sada samo u određenim oblastima, što je učinilo čitav sistem nekoherentnim i ambivalentnim. Power sharing mehanizam ili afirmativni glasovi se ne odnose na izbor tako važnih funkcija kao što su gradonačelnik, predsjednik i potpredsjednik Skupštine. No, pravo pitanje bi bilo šta bi se desilo da su afirmativni glasovi uvedeni i u ove oblasti. Da li bi se vlast u Brčko Distriktu BiH uopće mogla formirati?

Tako je došlo do ozbiljne demontaže multietničkog građanskog liberalno-demokratskog modela uspostavljenog u Brčko Distriktu BiH temeljem Konačne odluke za Brčko uvođenjem elemenata etno-nacionalne konsocijacijske demokratije.³⁸ Ostaje

³⁶ Po nepisanom pravilu, raspodjela šefovskih mjesta u Vladi Distrikta vršila se po nacionalnom ključu. Ovaj nalog Supervizora dodatno je ojačao ovo nepisano pravilo.

³⁷ „Imajući također u vidu da multietnička struktura Skupštine Brčko Distrikta iziskuje uspostavljanje ravnoteže između interesa konstitutivnih naroda, tako da nijedan narod ne može ostvariti nepravičnu prednost u odnosu na neki drugi, stoga bi bilo potrebno uvesti zaštitni mehanizam kojim se u odgovarajućim okolnostima sprečava preglasavanje bilo kojeg od konstitutivnih naroda u Skupštini Brčko Distrikta, a u isto vrijeme, ipak, vodeći računa o tome da se takvim mehanizmom ne ometa rad Skupštine Brčko Distrikta; smatrajući da je neophodno bez odgode uvesti takve izmjene kako bi se zakonodavstvo Brčko Distrikta uskladilo sa državnim zakonodavstvom i kako bi se poboljšala učinkovitost i funkcionalnost Skupštine Brčko Distrikta, čime se posebno pospješuje i unapređuje međuetnička suradnja i očuvanje sklada nakon završetka supervizije“ (Nalog Supervizora 2008).

³⁸ Kuda bi mogla voditi ova transformacija političkog modela Distrikta pod supervizijom Raffija Gregorijana pokazalo se nakon četiri mjeseca od lokalnih izbora 2008. godine i nemogućnosti parlamentarnih stranaka da for-

nejasno zašto se to desilo, uz suglasnost predstavnika sva tri konstitutivna naroda, mimo duha i slova Konačne odluke, bez ijedne kritičke opservacije bilo kojeg javnog i političkog subjekta u BiH? (Pašalić 2008). Jedan od razloga može biti u tome da u Distriktu ipak ne postoji saglasnost između ‘konstituirane moći’, implicate definirane Konačnom odlukom, kao zajednice jednakih i ravnopravnih građana Distrikta, i ‘konstituirajuće moći’, koja se u kriznim situacijama uvijek pojavi u formi naroda – Srba, Hrvata i Bošnjaka. Možda je već 2008. godine postalo jasno da multietnički građansko-demokratski politički model Distrikta nema za svoju osnovu multikulturalnog građanina, bez kojeg on, zaista, ne može samostalno funkcionirati?

MULTIETNIČNOST (MULTIKULTURALNOST)

Jedna od najbitnijih odrednica ustrojstva Brčko Distrikta BiH sadržana u Konačnoj arbitražnoj odluci za Brčko je multietničnost. Tako se u paragrafu (9) kaže da će entiteti prenijeti sve svoje ovlasti na multietničku demokratsku vladu (Konačna odluka 9). U Konačnoj arbitražnoj odluci se eksplicite navodi da je njen: „... osnovni koncept da se stvori jedinstvena, unitarna, multietnička demokratska vlada koja će širom područja prijeratne općine Brčko imati sve one nadležnosti koje su ranije imala oba entiteta i tri općinske vlade“ (Konačna odluka 36). Preferiranje multietničnosti dodatno se pojačava odredbom Konačne odluke „da se neće dozvoliti bilo koja podjela Distrikta na nacionalnoj osnovi“ (Konačna odluka 11).

Normativno određenje Vlade Brčko Distrikta BiH kao multietničke je, ustvari, izraz specifične strukture brčanskog društva i potrebe da se ono na prikladan način (multietnički) politički organizuje. Svako političko odlučivanje, svaka demokratska vlast se konstituira iz naroda, te se pred narodom legitimira, narodom koji je organiziran kao društvo (Bockenforde 1991: 217). Stoga je pretpostavka multietničke Vlade Distrikta brčansko multietničko društvo. Multietnička vlada je trebala da bude dodatni poticaj da se prognani Bošnjaci, Hrvati i ostali vrate u Brčko i tako ponovo uspostavi brčansko multietničko društvo (Konačna odluka 30), što se na kraju i desilo.³⁹ Implementacijom Konačne arbitražne odluke ne uspostavlja se samo multi-etnička

miraju vlast. Uslijedio je teško objašnjiv potez Supervizora koji je išao u pravcu potpune power sharing (podjele vlasti). Naime, Supervizor je predložio da se u Distriktu formira „koncentraciona vlada“, ne uviđajući da razlozi neformiranja vlasti nisu bili zaštita etno-nacionalnih interesa, nego megalomanski zahtjevi stranaka za „privatizacijom“ javnih dobara jedne već tada kompromitirane vlasti.

³⁹ Prema popisu stanovništva 2013. godine u Brčko Distriktu BiH živi 83.516 stanovnika, od toga 42,4% Bošnjaka, 20,7% Hrvata, 34,6% Srba i 2,4 ostalih.

Vlada i multietničko društvo, nego se i realizira određena strategija multikulturalizma⁴⁰ u Brčko Distriktu BiH.

Sam pojam „multikulturalno društvo“ implicira da je društvo sastavljeno od različitih etničkih, nacionalnih, religijskih, rasnih grupa koje imaju različite kulturne osobenosti, a koje zahvaljujući određenim historijskim okolnostima žive na istom prostoru. Brčansko društvo je multikulturalno društvo sastavljeno od različitih religijskih, kulturnih, etničkih ili nacionalnih grupa. Pri tome treba razlikovati odrednicu „multikulturalno“ kao pridjev koji ukazuje na ove kulturne i svake druge različitosti, od „multikulturalizma“⁴¹. Multikulturalizam je specifična strategija odnosno politika oblikovanja i upravljanja ovim kulturnim razlikama u okviru jedne multikulturalne političke zajednice (Hall 2019). Strategija multikulturalizma može voditi marginalizaciji, separaciji i asimilaciji pojedinih kultura u okviru jednog multikulturalnog društva, ali i integraciji tih kulturnih različitosti (Berry 2011).

Da bismo razumjeli o kojoj formi multikulturalizma je riječ u Brčko Distriktu BiH, temeljem Konačne arbitražne odluke za Brčko, trebamo definirati bitne konstitutivne elemente multikulturalizma, a to su pojmovi kulture, društva i identiteta, kao i njihov međusobni odnos.

Kultura, društvo, identitet

a) Kultura

Hofstede (2011) definira kulturu kao „kolektivno programiranje duha“ koje oblikuje

⁴⁰ Koncept multikulturalizma se prvi put pojavio u Kanadi 1971. godine, kasnije u SAD, Švedskoj, Austriji. Kulturne razlike (koegzistencija različitih nacija – razlike u jeziku, religiji, kulturi, historiji, tradiciji...) tražile su modus političkog upravljanja ovim razlikama (Sohrabi 2018).

⁴¹ Značenje odrednice „multikulturalizam“ u bosanskim uslovima ne može se svesti na njenu upotrebu u teorijama modernog zapadnog liberalizma koje su ga uvele u upotrebu kada su došle do spoznaje da se nacionalne manjine, kao i u novije vrijeme migranti, ne mogu podvesti (poopćiti) pod odrednicu građanin nego da im se kao kulturnim manjinama u okviru modernih demokratskih nacionalnih država moraju garantovati prava da sačuvaju svoje kulturne osobenosti. Nacionalne manjine i migranti bili su osnovna dva razloga da se 60-tih godina prošlog vijeka promovira politika kulturnog pluralizma, odnosno multikulturalizma (Rattansi 2011). Bosanski multikulturalizam je osoben i autohton. Kulturne, konfesionalne, nacionalne razlike su nastale iz gotovo jedinstvene etničke osnove i kao takve (autohtone) imaju ili trebaju da imaju jednakopravan status u okviru političke zajednice. Tu se ne radi o bilo kakvim manjinama i većinama, autohtonim ili neautohtonim kulturama nego o jedinstvu u različitosti, pluralitetu u okviru zajedničkosti koja je mnogo puta do sada dovođena u pitanje, a ipak se kao takva održala, što je poseban fenomen koji zaslužuje pažnju. Kržišnik Bukić smatra da se od 15. stoljeća dalje počinje „još ne sasvim izoblikovan bosanski narodni (nacionalni) identitet cijepati“ (1997: 66). S tim u vezi Kržišnik Bukić smatra da su „stanovnici Bosne odavno etnički, vjerski kulturno i u srodstvenim vezama tako snažno povezani da bi pokušaj bilo kakvog razdvajanja, ljudski i društveno, bio sasvim nerazuman postupak“ (1997: 82). Razlog tome je zajednički „svijet života“ koji stanovnici Bosne dijele stoljećima i kojeg ćemo se ovdje ukratko dotaknuti.

mišljenje, vrednovanje i djelovanje članova jedne zajednice, po kojem se oni „razlikuju od članova drugih zajednica“. Takvim programiranjem kolektivnog duha oblikuje se zajednica „zajedničkog značenja“ („shared meaning“) koje uslovljava naše razumijevanje ko smo, ko su drugi i kakav je to svijet koji nas okružuje (Kržišnik Bukić 1997). Geertz (1973: 17), slijedeći Webera, definira kulturu kao „mrežu značenja“⁴² sadržanu u kulturnim formama koje nalaze svoju artikulaciju u ljudskim akcijama, različitim vrstama artefakata, različitim vrstama svijesti, koja svoje značenje dobivaju shodno ulozi koju igraju u aktualnim obrascima života. Ta „mreža značenja“ (kultura) kroz simbole kao „sisteme reprezentacije“ stoji za naše koncepte, predstave, emocije, odnosno reprezentira u našem mentalnom sistemu stvari koje jesu ili mogu biti i u vanjskom svijetu, uslovljavajući kako ćemo misliti i doživljavati sebe, druge i svijet koji nas okružuje. Ta zajednička „mreža značenja“ producirana, distribuirana i reproducirana unutar jedne grupe jeste „zajednički kulturni prostor“ (Hall 1997: 5) koji povezuje članove te grupe. Članovi iste kulture moraju dijeliti set konceptata, predstava i ideja koji omogućuje da misle i osjećaju i interpretiraju svijet na približno sličan način.

Kultura, kao mreža značenja jedne društvene grupe, nije nešto homogeno, zatvoreno i prirodno, nego je diskurzivni konstrukt posredovan nekim aktom moći koji postavlja granice u odnosu na druge i drugačije kulture. To mjesto kulturne granice jedne društvene grupe u odnosu na drugu nije mjesto prekida odnosa dviju ili više kultura, nego mjesto predstavljanja jedne kulture u odnosu na drugu i obrnuto, a koje može biti i mjesto isključivanja i sukoba, ali i mjesto prožimanja i saradnje (Bhabha 1994).

Određenje kulture kao diskurzivnog konstrukta „mreža značenja“ je antiesencijalistička kritika etničkog, rasnog, nacionalnog razgraničenja spram drugih i drugačijih na osnovu nekih tobož nepromjenljivih prirodnih svojstava (Hall 1996). Etnička, rasna, nacionalna kultura je socijalni konstrukt izražen kroz sistem značenja u okviru kojeg jedna grupa ljudi tumači, misli, vrednuje i osjeća svijet, ali koji se može mijenjati i koji se nikada ne može svesti na vlasništvo jedne društvene grupe.

Svaki sistem značenja (kultura), kao sistem znanja, ideja, vrijednosti, koji oblikuje kulturni prostor jednog naroda, povezan je sa moći. Nosioci moći u jednom društvu imaju monopol na ‘selekciju’ sistema značenja kojom definiraju poseban način kako ćemo misliti i vrednovati ko smo Mi, ko su Drugi, kakav je to svijet oko nas i u nama,

⁴² Stuart Hall ističe da je definiranjem kulture kao „mreže značenja“ došlo do „kulturnog zaokreta“ u shvatanju kulture po kojem kultura nije nešto dato, neka monolitna, homogena i strogo ograničena stvar nego produkcija i promjena značenja koje oblikuje „zajednički kulturni prostor“ (1997: 1-13).

uspostavljajući tako određeni historijski ‘režim reprezentacije’ u okviru kojeg se strukturira objektivni svijet i naše mjesto u njemu (Hall 1997). Nosioći moći u suvremeno doba koji definiraju (selektiraju) i institucionaliziraju sistem značenja (nacionalnu kulturu) kao historijski režim reprezentacije su države i nosioći državnih i političkih funkcija.

b) Društvo

Mada je kultura kao mreža značenja neodvojiva od društva, ne treba je izjednačavati sa društvom. Stoga kulturu i društvo treba analitički odvajati. Ljudi su socijalna bića i žive u društvu sa drugima. Ono što opažamo kada je u pitanju društvo jeste mnoštvo individua koje žive i djeluju zajedno. No, postoji ono što nije vidljivo, a što izražava suštinu društva. To je kompleksan obrazac vrijednosti, normi i ideja kojim su ljudi povezani i koji omogućava jednoj grupi ljudi da živi i djeluje zajedno (Jenkins 2002). Taj set znanja, vrijednosti, normi i ideja koji jednu grupu individua drži zajedno je „mentalni konstrukt“ (mental representation) (Hall 1997) kojim se uspostavlja osjećaj pripadnosti i zasniva se na mreži značenja (kulturi) po kojoj se jedno društvo razlikuje od drugih društava. Socijalni život je nemoguć bez mreže „zajedničkog značenja“ (shared meaning) koja posreduje interakciju ljudi. Društvo zavisi od mreže značenja (kulture), kao što kultura (mreža značenja) zavisi od interakcije pojedinaca (društva) (Jenkins 2002).

Osobenost veze jedne grupe ljudi sa specifičnom kulturom (sistemom značenja) proizlazi iz identiteta te grupe ljudi, tj. odgovora na pitanje ko smo, ko su drugi i kakav je to svijet u kojem živimo. Levi-Strauss kaže da nas nedostatak identiteta čini neodređenim. A ono što je neodređeno ne može se misliti (Gomasasca 2013), pa samim tim u kulturnom (simboličkom) smislu ni postojati.

c) Identitet

Društvena grupa sama po sebi nema ontološki identitet. Ona nije supstancijalno homogena, distinktivna i razgraničena u odnosu na druge grupe, nego je konstituirana na osnovu određenih promjenljivih klasifikacija i kategorizacija pomoću kojih se identificiramo i po kojima pripadamo određenoj grupi. Identifikacija je simbolički proces određenja značenja identiteta (ko smo Mi, ko su Drugi), iz kojeg strukturiramo svijet oko sebe i svoje mjesto u njemu. Tako identifikacija biva nešto mišljeno, zamišljeno, imaginarno, ali ne, samim tim, nešto manje realno (Jenkins 2002). Svako određenje identiteta jednog društva dešava se sa specifične tačke gledišta koja implicira isključivanje/uključivanje; biti unutra je uvijek u korelaciji sa nekim vani,

biti neko Mi je uvijek u korelaciji sa nekim Oni ((Jenkins 2002). Identitet se ne misli (definira) iz pozitivnog sadržaja onoga što mislimo da jesmo, nego iz odnosa onoga što mislimo da jesmo spram onoga što nismo, iz odnosa spram drugog i drugačijeg kojim se uspostavlja kulturna razlika nas i njih. Unutargrupni mehanizmi identifikacije i kategorizacije zasnivaju se, dakle, na konvencionaliziranoj arbitrarnosti, tj. činjenici da članovi grupe dijele zajedničko ubjeđenje o tome da je ona jedna, zasebna i da joj pripadaju (identifikacija), te shvatanju pripadnika te iste grupe da postoji razlika između 'Nas' i 'Njih' (kategorizacija), da smo to što jesmo a ne nešto drugo. Drugim riječima, etnička grupa ne bi postojala bez relevantnih drugih (Spahić 2016).

Tako znanje ko smo (identitet) nije nešto gdje se zaustavljamo nego mjesto susreta sa onim s one strane (beyond), onim izvan nas, onim tamo preko, vani. To je mjesto kompleksnog odnosa identiteta i razlike, uključivanja/isključivanja, onog ovdje i onog tamo (Bhabha 1994). Dia-logos identiteta i razlike može biti mjesto sukoba svih protiv svih, ali i mjesto priznavanja na višem multikulturnom nivou (Hall 1996:17).

To kakav će biti model multikulturalizma, tj. odnos Nas (identiteta) i Drugih (razlike) u jednom multikulturnom društvu zavisi od onih koji imaju monopol (moć) selektiranja i institucionaliziranja sistema značenja kojim definiramo ko smo Mi, što implicira i to ko su i kakvi su Drugi. To je posebno važno za brčansko multikulturalno društvo u kojem različite vjerske, kulturne i nacionalne zajednice, blagodareći historijskim okolnostima, a sada i temeljem Konačne arbitražne odluke za Brčko, žive zajedno.

Modeli multikulturalizma

Pojednostavljeno, dva su idealno-tipska modela strategije i politike multikulturalizma zasnovana na specifičnom identitetu partikularnih kultura (etnosa, nacija...) koji uslovljava odnos spram sopstvene Razlike, spram druge i drugačije kulture (etnosa, nacije...). Prvi model zasniva se na identitetu koji možemo nazvati etnički identitet⁴³ u okviru kojeg se identifikacija vrši na osnovu preskriptivnih vrijednosti i sistema značenja u homogenim društvenim zajednicama zasnovanim na zajedničkom etničkom porijeklu, zajedničkoj religiji, historiji... Identitet biva nešto primordijalno a njegov sadržaj supstancijalno homogen, nepromjenljiv, distinktivan i odijeljen od

⁴³ Davis (2014) ovu vrstu identiteta naziva „kategorijalni socijalni identitet“. U okviru „kategorijalnog socijalnog identiteta“ veza i povjerenje među individuama se uspostavlja na osnovu zajedničkih karakteristika grupe. Veze su impersonalne, temeljene na zajedničkim vrijednostima u okviru homogenih grupa kao što se etničke, rasne, vjerske ili nacionalne zajednice. U okviru takvih društvenih grupa individua prestaje da nastupa na osnovu svojih individualnih interesa i potreba nego reprezentira stav grupe. Ova vrsta identiteta je povezana sa 'bonding' kapitalom, tako da je istinsko povjerenje i kooperativnost moguće isključivo u homogenim (etničkim, religijskim, nacionalnim) grupama.

drugih kulturnih (etničkih, nacionalnih) identiteta. Odnos sa drugim je odnos razlike koja je neprevladiva i na kraju se svodi na odnos prijatelj-neprijatelj. Strategija multikulturalizma u takvim multikulturalnim političkim zajednicama, gdje se različiti kulturni (etnički, nacionalni...) partikulariteti identificiraju na taj način, u pravilu je separacija i segregacija različitih identiteta u zasebne etničke, kulturne pa onda i političke entitete, bez zajedničkih multikulturalnih sadržaja.

Drugi model kulturne identifikacije, nazvat ćemo ga civilni ili građanski multikulturalni identitet⁴⁴, transcendirira preskriptivne socijalne veze i uspostavlja socijalnu identifikaciju na osnovu funkcionalnih veza motiviranih ličnim, racionalnim interesima u okviru heterogenih društava. Takva identifikacija omogućava prevladavanje isključivosti etničkih, religijskih, nacionalnih (preskriptivnih) socijalnih veza i uspostavu multikulturalnih odnosa (multikulturalizma) na temeljima onoga što se naziva građanska kultura⁴⁵. Građanski identitet, kao i svaki identitet, izveden je iz intersubjektivnosti, ali ne intersubjektivnosti u okviru etnički homogenih zajednica, niti u okviru apstraktnog legalističkog univerzalizma, nego iz interkulturalnog dijaloga priznatih i ravnopravnih etničkih, rasnih, religijskih, nacionalnih različitosti svojstvenih (post)modernim društvima. To znači vidjeti sebe iz perspektive drugog i cjeline društva kojem se pripada (The Generalizes Other) (Crosley 2004). Kao takva građanska kultura je izdignuta na stajalište civilnih vrijednosti [nove forme socijabilnosti (Gomasasca 2013)], koje se temelje na pravu slobodnog izbora, pravu da „transcendiramo“⁴⁶ preskriptivne vrijednosti i značenja, priznajući pravo Drugome, pravo na različitost, pravo na njegovu istinu, ispravnost i moralnost. Ispravnost/neispravnost, istina/laž, dobro/zlo moraju biti zasnovani na dobrom razlogu (argumentu), a ne na stereotipima posebnih grupa kojima pripadamo po rođenju (Elliott 2001).

Kakva će biti strategija multikulturalizma u jednom multikulturalnom društvu kao što je Brčko Distrikt BiH, velikim dijelom zavisi od selekcije i institucionalizacije

⁴⁴ Davis (2014) ovu vrstu identiteta naziva funkcionalni socijalni identitet i povezan je sa osjećajem pripadnosti određenoj grupi (sense of groupness). Uspostavlja se na osnovu funkcionalnih, instrumentalnih, racionalnih interpersonalnih odnosa sa različitim Drugim. Takav identitet je osnova za „bridging“ kapital na temelju kojeg je povjerenje i kooperativnost moguća u heterogenim (etničkim, kulturnim, rasnim...) grupama.

⁴⁵ Građanska kultura ne smije se svoditi na liberalnu univerzalističku sekularnu kulturu prosvjetiteljstva legalno slobodnih i jednakih građana koji su to postali apstrahiranjem (otuđenjem) od svih svojih partikularističkih perspektiva. Građanska kultura ne smije negirati partikularističke perspektive nego treba obrazovanjem osposobljavati pojedince da ih mogu transcendirati novim oblicima građanskog života tako da mogu vidjeti sebe i druge odvojeno od svojih etničkih, religijskih, nacionalnih, rasnih partikulariteta (Bridges 1994).

⁴⁶ Transcendirati preskriptivne vrijednosti ne znači istovremeno ih negirati nego je to mogućnost decentriranja od tih preskriptivnih vrijednosti koje su nam date rođenjem i socijalizacijom, a onda ih iz pozicije Drugog i zajednice kao cjeline, uz dobre razloge, afirmirati ili osporiti (Stevenson 2003).

modela identifikacije različitih kultura (etnosa, nacija...) i modela njihovog međusobnog odnosa. Taj institucionalizirani multikulturalni kod (sistem značenja) koji određuje odnos identiteta i razlike, Nas i Drugih, nije nešto što se nasljeđuje, nego se uči i prenosi sa generacije na generaciju, a najvećim dijelom je objektiviziran u obrazovnom sistemu. Obrazovni sistem čuva i prenosi na nove generacije (multi)kulturalni kod ili esenciju kulture jednog društva. Parsons smatra da je sveobuhvatni obrazovni sistem neophodan preduslov za obrazovanje građanina kao aktivnog participijenta u demokratiji (Turner 2001). Na pitanje kakvu institucionaliziranu strategiju multikulturalizama bismo trebali da imamo u Distriktu i kakav bi trebao da bude odnos brčanskih kulturnih (konfesionalno-nacionalnih) razlika, odgovor je najvećim dijelom sadržan u Konačnoj arbitražnoj odluci za Brčko i Zakonu o obrazovanju.

Obrazovanje

Obrazovni sistem u bitnome oblikuje karakter jednog društva. Definiranje ciljeva, pa onda i sadržaja, obrazovnog procesa je od suštinskog značaja za upravljanje identitetima i razlikama jednog multikulturalnog društva. Od obrazovanja u velikoj mjeri ovisi da li će se promovirati partikularizam i posebnosti ili će se afirmirati „zajedničkost“. Stoga je u Aneksu Konačne odluke posebno naglašeno da će: „Supervisor integritirati obrazovni sustav Distrikta, uskladiti nastavne planove i programe unutar Distrikta i osigurati uklanjanje nastavnog materijala za koji on smatra da nije dosljedan ciljevima stvaranja demokratskog multietničkog društva u Distriktu“ (Aneks Konačne odluke). Ovaj zadatak Supervizora pretočen je u Zakon o obrazovanju koji je sačinio stručni tim OHR-a Brčko i 2001. godine dostavio prelaznoj Skupštini Brčko Distrikta BiH na usvajanje, a svoju finalnu formu dobio Zakonom o obrazovanju koji je, sa određenim izmjenama, usvojen 2008. godine. Zakon definiira sljedeće ciljeve obrazovanja u Brčko Distriktu BiH:

- u Članu 3.1 se navodi da obrazovanje treba da „njeguje multietničnost u programu i sadržaju rada“;
- u Članu 3.2.c da obrazovanje treba da „razvija svijest o pripadnosti državi BiH, vlastitom nacionalnom i kulturnom identitetu, jeziku i tradiciji, istovremeno upoznavajući vrijednosti drugih, poštujući različitost i njegujući međusobno razumijevanje, toleranciju i solidarnost među svim ljudima, narodima, zajednicama u BiH“;
- u članu 13.1 se kaže da su „bosanski, hrvatski i srpski književni jezik, te latinično i ćirilično pismo ravnopravno u upotrebi u nastavi i vannastavnim aktivnostima u osnovnim i srednjim školama“;

- „Nastavni planovi i programi sastoje se od zajedničkog jezgra i dijela koji se kreira u školama i koji ne može biti veći od 30% (34.3, 34.4)“ (Zakon o obrazovanju).

Ovakvim odredbama Zakona o obrazovanju etablira se poseban obrazovni sistem koji čini osnovu kreiranja, čuvanja i unapređivanja specifičnog modela multikulturnog zajedništva u Distriktu. Brčanski obrazovni sistem treba da njeguje multietničnost kroz nastavne planove i programe na način razvijanja svijesti o pripadnosti cjelini i afirmaciji njenih vrijednosti (bosanskohercegovački patriotizam), čuvajući sopstveni partikularni identitet, istovremeno upoznavajući vrijednosti drugih, na način uvažavanja, razumijevanja i priznavanja drugog i drugačijeg, uz ravnopravnu upotrebu tri jezika i dva pisma u nastavnoj i vannastavnoj aktivnosti. Oodređenjem ciljeva obrazovanja kroz Zakon o obrazovanju normativno je definirana brčanska multikulturalnost kao multiperspektivizam koji podrazumijeva decentrirane tačke gledišta na sisteme značenja, tako da se u sopstveno viđenje ugrađuje viđenje drugih i briga za cjelinu. Tu vrijedi hibridna kulturna logika⁴⁷ čiji je cilj da se konstituiraju zajednička forma znanja iz mnoštva različitih religijskih, etničkih, nacionalnih pogleda na sopstveni identitet, identitet Drugoga i svijet u kojem živimo. Tu nema fiksiranja binarne opozicije, nema apsolutno Drugog, nego je posrijedi polivalentno prevođenje različitih značenja kojim se uspostavlja logika ‘difference’⁴⁸ tako da svako značenje upisano u taj zajednički lanac upućuje na drugo značenje na način systemske igre razlika koja oblikuje cjelinu.

Ovakav koncept multietničkog obrazovanja u Distriktu nije bio prihvatljiv za srpsku stranu, posebno za Srpsku demokratsku stranku (SDS). Amandmanom su pokušali unijeti odredbu u Zakon po kojoj bi konstitutivni narodi imali pravo da slušaju nastavu isključivo na svom maternjem jeziku. To bi bio put u separaciju i segregaciju obrazovnog procesa u Distriktu, suprotan Konačnoj arbitražnoj odluci. Pošto oko ovoga pitanja nije bila moguća suglasnost lokalnih političkih aktera, Supervizor je nametnuo Zakon o obrazovanju u osnovnim i srednjim školama Brčko Distrikta BiH 2001. godine.

⁴⁷ Bhabha definira ovu hibridnu kulturnu logiku kao proces kroz koji različite kulture trebaju da preispitaju svoj sopstveni sistem referencija, normi i vrijednosti udaljavajući se od svojih uobičajenih prirodnih pravila (Hall 2019).

⁴⁸ Termin difference Derrida koristi da pokaže da se ne radi o binarnoj formi razlike, između onoga što je apsolutno Isto i onog što je apsolutno Drugo. To je tkanje sličnosti i razlika koje odbijaju da se odijele u fiksirane binarne opozicije (Hall 2019).

Temeljem ovakvog Zakona, nadležne institucije Distrikta trebale su u određenom roku sačiniti jedan zajednički nastavni plan i program „na principima suvremene nauke i prakse i multietničkog demokratskog društva, jer se nastavni planovi i programi entiteta neće više primjenjivati u školama koje se finansiraju iz budžeta Brčko Distrikta BiH“ (Nalog Supervizora o nametanju Zakona o obrazovanju 2001). Nažalost, takav obrazovni plan i program, kakav normira Zakon o obrazovanju, zasnovan na multietničkom multiperspektivizmu nikada nije donesen, pa samim tim nije ni zaživio u obrazovnom procesu Brčko Distrikta BiH.

Umjesto da se sačini jedan novi nastavni plan i program (NPP), koji bi po sadržaju i metodologiji operacionalizirao ciljeve brčanskog multietničkog obrazovanja sadržane u Zakonu o obrazovanju, tako da se iz horizonta multiperspektivnosti, u dijaloškoj formi, korespondira polivalentnom sistemu značenja različitih kulturnih identiteta, kako bi se došlo do zajedničkog znanja u kojem ne vlada binarna logika isključivosti, nego logika ‘difference’, pri čemu se svačije znanje ugrađuje u zajednički lanac u kojem svaka karika znanja implicira svoju razliku i tako oblikuje cjelinu, dobili smo mehanički spoj tri NPP u jednoj nominalnoj cjelini, na osnovu „usaglašavanja i harmoniziranja“ tri entitetsko-kantonalna NPP.⁴⁹ Taj novi nastavni plan i program Distrikta samo je po formi i odabiru nastavnih jedinica zajednički, dok se po sadržaju dijeli na tri etno-nacionalna (entitetska i kantonalna) NPP, garnirana „zajedničkim jezgri“⁵⁰, poput onih u entitetima. Bez novih multietničkih udžbenika⁵¹, koji sadržajno i metodički izražavaju multiperspektivnost brčanskog multietničkog obrazovanog sistema, nastavnicima je prepušteno da biraju koje će entitetske/kantonalne udžbenike koristiti, iz kojih su nerijetko isključeni bilo kakvi sadržaji o pripadnosti državi BiH (državni patriotizam) kao i poštivanje sistema značenja Drugih.⁵²

⁴⁹ U dokumentu nazvanom Ključni elementi obrazovanja u Brčko Distriktu BiH Odjeljenja za obrazovanje Vlade Distrikta od 24. 12. 2001. godine, koji je neka vrsta operacionalizacije Zakona o obrazovanju stoji kao obaveza „donošenje usuglašanih i harmoniziranih NPP“. Ovdje se čak govori o NPP u množini. Tako smo umjesto jednog multietničkog NPP koncipiranog na ciljevima obrazovanja sadržanim u Zakonu o obrazovanju, dobili „usuglašene i harmonizirane“ NPP koji su samo nominalno jedinstveni, a u stvari predstavljaju tri etno-nacionalna NPP koje biraju nastavnici i učenici shodno svom nacionalnom određenju.

⁵⁰ Okvirnim zakonom o osnovnom i srednjem obrazovanju u BiH u članu 42. se kaže da će se „u svim javnim i privatnim školama u BiH primjenjivati zajednička jezgra nastavnih planova i programa“. Ta zajednička jezgra treba da osiguraju da se kroz vaspitno-obrazovni program razvija pozitivan odnos prema BiH, kao i da se garantiraju i osiguraju određeni standardi obrazovanja. Vidjeti Okvirni zakon o obrazovanju u osnovnim i srednjim školama u BiH, članovi 42. i 43., 30. juna 2003. Ovako definirana „zajednička jezgra“ su daleko ispod onoga što nudi Zakon o obrazovanju Brčko Distrikta BiH, kada je u pitanje multietničko obrazovanje.

⁵¹ Zakonom o obrazovanju je predviđeno da se u „nastavnom procesu koriste udžbenici i nastavna sredstva... rukovodeći se međunarodnim standardima i kriterijima i osiguravajući multietničnost društva“ (Zakon o obrazovanju u osnovnim i srednjim školama Brčko Distrikta BiH, član 45).

Ono što je bila i ostala istinska osnova multietničkog obrazovanja u Distriktu je fizička integracija učenika i nastavnog kadra koja je, kao takva, uticala na realizaciju i percepciju nastavnih sadržaja. Fizički susret sa drugim i drugačijim, prisustvo različitosti u svakodnevnicima zajedničkog obrazovnog procesa, uticali su da multiperspektivizam postaje dio samosvijesti učenika i nastavnika. Zato je u Distriktu prisutna tiha, ali stalna tendencija etno-nacionalnog i konfesionalnog razdvajanja učenika i nastavnika.⁵³

Bez obzira što je došlo do fizičke integracije učenika, koju mnogi spoljni posmatrači kvalificiraju kao veliki uspjeh obrazovnog sistema u Distriktu, što, možda, u odnosu na okruženje i jeste veliki pomak, ipak, to je daleko ispod normativne projekcije obrazovnog sistema u Distriktu sadržane u Zakonu o obrazovanju.⁵⁴

⁵² Faze uspostave multietničkog obrazovanja u Brčko Distriktu BiH:

- Nakon donošenja Konačne odluke 1999. došlo je do uklanjanja nastavnog materijala iz tri NPP (Zakoni RS, Tuzlanskog kantona i Županije posavske) koji nisu u skladu sa stvaranjem demokratskog multietničkog društva, što je povjereno predmetnim nastavnicima.
- 2000. dolazi do preseljenja škola iz ruralnih područja u grad kako bi se učenici fizički integrisali, mada su se još uvijek koristila tri NPP.
- Donošenjem Zakona o obrazovanju 2001. pristupilo se, umjesto izradi novoga, usaglašavanju i harmonizaciji tri NPP, što je povjereno predmetnim nastavnicima. Taj „usaglašeni i harmonizirani“ NPP se još uvijek koristi. Harmonizaciju NPP nije pratila izrada novih udžbenika tako da je učenicima i nastavnicima ostavljena sloboda koje će udžbenike koristiti.
- NPP za nacionalnu grupu premeta radili su predmetni nastavnici na osnovu svojih entitetskih-kantonalskih NPP. U početku je uveden „zajednički sadržaj“ kroz zajednički nastavni čas, koji je veoma brzo ukinut. Sve se radilo na osnovu nepisanih uputstava, a ne na osnovu podzakonskih akata.
- Na osnovu Okvirnog zakona o obrazovanju u osnovnim i srednjim školama BiH, na nivou države BiH sačinjena su „zajednička jezgra“ za osnovne i srednje škole koja su implementirana u cijeloj BiH, pa i u Distriktu. Sadržaj tih „zajedničkih jezgri“ je daleko ispod onoga što je nudio Zakon o obrazovanju Distrikta u pogledu multietničnosti.
- Seoske osnovne škole su gotovo u potpunosti jednonacionalne po sastavu učenika i nastavnog kadra, dok su gradske škole multietničke sa tihom tendencijom da se u svakoj ostvari dominacija nekog od konstitutivnih naroda.
- Obaveza da se u osnovnim školama uče oba pisma nikada nije u potpunosti realizirana.
- 2015. uvodi se katolička, islamska i pravoslavna vjeronauka u srednje škole uz izmjene NPP bez bilo kakve konsultacije javnosti i struke.

⁵³ U Distriktu je izgrađen objekat pravoslavne gimnazije najvećim dijelom od budžetskih grantova. Pitanje je vremena kada će početi sa radom. Takve tendencije su prisutne i kod druge dvije vjerske zajednice.

⁵⁴ Šarančić smatra da je obrazovanje u Distriktu zasnovano na principu multiperspektivnosti (multiperspectivity) temeljeći takvu tvrdnju na činjenici da „nastavnici koriste različite udžbenike da bi prikazali različitost perspektiva“, kao i na tvrdnji da su NPP-i „koncipirani na multiperspektivizmu“ (2016: 9-22). To, nažalost, nije tačno. Ne postoji norma koja bi nastavnike obavezivala na takvu vrstu nastave. Stoga se može postaviti pitanje da li bi nastavnici po svom izboru prihvatili takav oblik nastave, odnosno da li su nastavnici srednjih i osnovnih škola osposobljeni za takvo izvođenje nastave. Pored toga, NPP-i nisu koncipirani na multiperspektivizmu, nego su mehanički zbir tri etno-nacionalna NPP u kojima, bar dva, ne njeguju vrijednosti bosanskog zajedništva i bosanskog patriotizma. U nastavnom procesu, najvećim dijelom, još uvijek vlada binarna logika naše i njihove istine, pa tako dolazi do otvorenih sukoba nastavnika o tome „da li je Povelja Kulina bana pisana na bosančici, da li je Petar Kočić dobar pripovjedač ili borac za srpsko nacionalno pitanje, da li je Sarajevski atentat teroristički

Obrazovni sistem u Distriktu niti odražava, niti reprodukuje decentrirani multiperspektivni multikulturalizam kao poželjan oblik brčanskog multietničkog društva. Pojednostavljeno, brčanski obrazovni sistem, bez obzira na multietnički zajednički prostor (škole), u suštini se svodi na tri različita etno-nacionalna obrazovna plana i programa u koje nisu ugrađene vrijednosti i znanja drugih i drugačijih, a još manje produciraju osjećaj za bosansko multikulturno zajedništvo. Kao takvo, obrazovanje u Distriktu, najvećim dijelom, sistemski producira brčansko multikulturno društvo kao tri odvojena autistična kulturna entiteta, koji k tome teže potpunom odvajanju, jer nemaju zajednički dijaloški okvir, a još manje zajednički multikulturni supstrat. To što se desilo obrazovnom sistemu, dešava se i sa ostalim društvenim institucijama i organizacijama u Distriktu.

NASTAVAK PRAKTIČNE DEMONTAŽE BRČANSKOG MODELA

U okviru moderne demokratske paradigme postoji odvojenost (autonomija) društva od države (političke vlasti).⁵⁵ Ta autonomija ispoljava se tako da pojedinci mogu, neovisno od države reproducirati svoje živote i u okviru raznih društvenih (kulturnih, sportskih, religijskih, zabavnih, profesionalnih...) aktivnosti zadovoljavati svoje potrebe. U postsocijalističkim tranzicijskim zemljama, kao što je BiH, na djelu je obrnuta paradigma. Umjesto da društvo producira državu kao specifičan institut sopstvene samoorganizacije, ovdje država (politička vlast), najvećim dijelom, producira (strukturira) društvo. Tu se ne radi o podržavljenju (etatiziranju) društva, nego državna vlast shodno svojim karakteristikama uobličava (stvara) društvo. Kada na djelu imate 'nedovršenu državu'⁵⁶ kao što je daytonska BiH, onda društvo produciraju i uobličavaju državni supstituti ili paradržavni organi vlasti, kao što su vladajuće stranke, nacionalne institucije i nacionalni lideri.

Tako u Distriktu, kao i u BiH, moć upravljanja javnim dobrima, najvećim dijelom, ne proizlazi iz državnih institucija, nego iz vladajućih stranaka koje su nosioci

čin ili revolucionarni akt borbe za nacionalno oslobađanje, da li djela Ive Andrića trebaju biti obavezna lektira“, da ne govorimo o nekim aktualnijim neslaganjima. Ono što je sadržano u Zakonu o obrazovanju kao multiperspektivizam, kao i njegovanje i čuvanje zajedničkih bh. vrijednosti i vrijednosti bosanskog patriotizma, najvećim dijelom, nikada nije operacionalizirano u nastavnom procesu. Veliki broj učenika ne poznaje oba pisma, što, samo po sebi, dovoljno govori o kakvom se multiperspektivizmu radi.

⁵⁵ Tamo gdje nema razlika političke i društvene moći, javnog i građanskog prava, tamo gdje država objedinjava političku, duhovnu i ekonomsku moć, tamo gdje se država tretira kao odnos gospodara i podanika ne može se govoriti o modernoj demokratskoj konstituciji države i društva (Pokrovac 1991).

⁵⁶ Sve više autora u analizi daytonske BiH definira BiH kao „nedovršenu državu“, koristeći termin koji je Zoran Đinđić upotrebljavao za SFRJ (Radica 2016; Nešković 2017).

(supstituti) državne moći. Stoga se društvo i društvene organizacije i institucije neminovno 'nacionaliziraju', shodno nacionalnim karakteristikama partija na vlasti. Tako i brčanske društvene organizacije i institucije, ovisne od onih koji imaju realnu političku moć i koji raspolažu javnim dobrima, svoju osobenost izvode iz političke volje nosilaca političke moći upravljanja, dakle, političkih partija na vlasti, a ne iz normativnog okvira Konačne arbitražne odluke, Statuta, zakona. Jedan od bitnih mehanizama kojim političke stranke na vlasti produciraju i strukturiraju identitet društva i društvenih institucija i organizacija je raspodjela budžeta Brčko Distrikta BiH. Budžet Brčko Distrikta BiH je ogroman u odnosu na broj stanovnika. U prosjeku godišnji javni prihodi iznose oko 250 miliona KM. Velik dio tih sredstava se izdvaja za nevladin sektor u vidu grantova, te za finansiranje raznih sportskih, zabavnih i kulturnih manifestacija.

Temeljem statutarne odrednice Distrikta kao multietničke zajednice, očekivati je bilo da se većim dijelom iz budžeta finansiraju multikulturalni sadržaji i multietnička udruženja. No, dešavalo se upravo obrnuto. Shodno etno-nacionalnoj podjeli vlasti, pa onda i etno-nacionalnoj podjeli budžeta i drugih javnih dobara tako da sve stranke u vlasti dobijaju nacionalni predznak, bez obzira na ideologiju, iz javnih sredstava u multietničkom Distriktu finansiraju se isključivo jednonacionalni kulturni sadržaji i jednonacionalne organizacije i udruženja. Umjesto da dođe do integracije sportskih, kulturnih i profesionalnih udruženja nakon uspostave Distrikta, kao što je došlo do integracije vlasti i uprave za vrijeme supervizije, lokalna vlast praktično-politički dovodila je u pitanje svaki multikulturalizam finansiranjem gotovo isključivo jednonacionalnih kulturnih udruženja i kulturnih sadržaja.⁵⁷

Ako se pogleda struktura utroška sredstava za te namjene, vidjeće se da najveći dio budžeta namijenjen za nevladine organizacije dobijaju vjerske zajednice (Pašalić 2020: 147), bez jasnog uvida u namjenu tih sredstava. Nakon njih, u raspodjeli participiraju nacionalna društva, Napredak, Preporod i Prosvjeta, koja se tretiraju kao kulturna udruženja od posebnog društvenog značaja⁵⁸, ali i mnoga druga nacionalna

⁵⁷ Problem je u tome što u Distriktu uopće nema sredstava za multikulturalne sadržaje jer se, osim plata uposlenika u javnoj upravi i njihovih materijalnih troškova, sva ostala sredstva dijele po nacionalnim kvotama, Srbima, Hrvatima i Bošnjacima. Onda se te nacionalne kvote dijele između vladajućih stranaka, tako da sve stranke dobijaju nacionalni predznak. Stoga se neminovno finansiraju sadržaji i udruženja koji su jednonacionalni. Pri izradi budžeta u osnovnoj knjizi se planiraju plate uposlenika i materijalni troškovi, sve ostalo ide na prijedlog stranaka u vlasti shodno kvotama koje im pripadaju. Svi ti prijedlozi utroška budžeta idu na zadovoljavanje potreba stranačke klijentele, gdje se ubrajaju vjerske zajednice, kulturna udruženja, članovi stranaka i simpatizeri, projekti sa nacionalnim predznakom.

⁵⁸ Gradonačelnik Kadrić i dogradonačelnik Dović pri susretu sa predstavnicima ovih udruženja izjavljuju da su oni kulturna udruženja od posebnog interesa (Brčanski-Forum 2021).

i vjerska udruženja formirana isključivo radi redistribucije javnih sredstava stranačkoj klijenteli i produciranja diletantizma u kulturi i umjetnosti. Izuzetak su samo ona udruženja iza kojih je stajao OHR ili neka strana ambasada.

Sve to je dovelo da nacionalnog autizma na nivou institucija i organizacija koje se finansiraju iz budžeta i koje produciraju isključivo mononacionalne sadržaje, gotovo isključivo za mononacionalnu publiku. Multikulturalizam, građanska kultura ne samo da nije zaživjela u Distriktu, nego nije ni dovedena do svijesti kao bitna normativna odrednica konstitucije Brčko Distrikta BiH. Čak i one institucije za koje je zakonom predviđeno da se moraju objediniti na nivou Distrikta i time postati multietničke nisu uspostavljene, nego se izmjenama zakona produžava njihova veza sa entitetima i tako čuva njihova monoetničnost. Primjer takve politike su Ljekarska i advokatska komora.

Ljekarska i advokatska komora

Nalogom Supervizora za Brčko Distrikt BiH od 04. 08. 2006. godine ukinuta je međuentitetska granica u Distriktu i prestali su da važe entitetski zakoni. Svi entitetski zakoni koji su važili u Distriktu trebali su se zamijeniti zakonima Distrikta.⁵⁹ U Nalogu se precizno navodi da „osim u slučajevima propisanim u važećem zakonu Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine koji je sukladan Ustavu, niti jedan postupak bilo kog od entiteta ili bilo koje institucije koja je sastavni dio istih, poduzet na dan ili nakon dana izdavanja ovog naloga, neće imati nikakvo pravno dejstvo u Distriktu ili bilo kom dijelu istog“ (Nalog Supervizora kojim se ukidaju entitetski zakoni 2006). Nažalost, to se nije desilo, posebno ne tamo gdje je trebalo formirati profesionalna multietnička društva. Primjer za to su Ljekarska i advokatska komora.

Zakonom o zdravstvenoj zaštiti Brčko distrikta BiH (Službeni glasnik Brčko Distrikta BiH, broj: 02/01), donesenom nakon uspostave Brčko Distrikta, članom 133. predviđeno je osnivanje ljekarske komore Brčko Distrikta BiH u roku od jedne godine od stupanja na snagu spomenutog zakona. Takva komora u praksi Brčko distrikta BiH nije zaživjela.

Mogućnost osnivanja brčanske ljekarske komore predviđena je i važećim zakonodavstvom Distrikta (Zakon o zdravstvenoj zaštiti). Za razliku od prethodnog zakonskog rješenja (iz 2001. godine), koje je spomenutim članom 133. normiralo nužnost osnivanja ljekarske komore u Brčko Distriktu BiH u roku od godinu dana

⁵⁹ „Svi zakoni Federacije Bosne i Hercegovine i Republike Srpske, i svih institucija koje su sastavni dio bilo kog entiteta, odmah prestaju da imaju pravno dejstvo u bilo kom dijelu Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine. U mjeri u kojoj su isti na snazi u Brčko Distriktu, svi takvi zakoni se ukidaju danom izdavanja ovog naloga supervizora“ (Nalog Supervizora kojim se ukidaju entitetski zakoni 2006).

od dana stupanja na snagu tadašnjeg Zakona o zdravstvenoj zaštiti (što se u praksi nikada nije desilo), sadašnje zakonsko rješenje je dosta „labavije“ po tom pitanju, jer u članu 164. važećeg Zakona o zdravstvenoj zaštiti samo govori o mogućnosti osnivanja brčanske ljekarske komore (bez ikakvog roka za osnivanje), pa stoga i ne čudi da je i sada brčanska ljekarska komora samo mrtvo slovo na papiru. Za odredbe Zakona iz 2001. godine kada je osnivanje ljekarske komore bilo uslovljeno zakonskim rokom, očigledno niko nije mario.

Zakon o advokatskoj djelatnosti Brčko Distrikta BiH (Službeni glasnik Brčko Distrikta BiH, broj: 04/19) u članu 2. stav 1 tačka c) kao advokatske komore definira advokatsku komoru FBiH i advokatsku komoru RS, a u članu 5. stav (1) navodi da su advokati sa sjedištem u Brčko Distriktu BiH članovi jedne od entitetskih komora sve do donošenja Zakona o advokaturi Brčko Distrikta BiH i osnivanja advokatske komore Brčko Distrikta BiH, a čije se osnivanje i donošenje predviđa u roku od tri godine (Zakon o advokatskoj djelatnosti). Znakovito je da zakon, koji u pravnim državama propisuje i normira, u Distriktu „predviđa“ da će se nešto donijeti i osnovati u roku od tri godine.

Ako možemo biti poučeni iskustvom ljekarske komore Brčko Distrikta BiH i njenog neosnivanja u zakonskom roku od godinu dana od stupanja na snagu Zakona o zdravstvenoj zaštiti Brčko Distrikta BiH iz 2001. godine (i to po daleko jasnijoj normi od ove „predviđajuće“ o advokatskoj komori Distrikta), onda možemo, u stilu Zakona o advokatskoj djelatnosti Brčko Distrikta BiH, vrlo izvjesno predvidjeti da advokatska komora Brčko Distrikta BiH i Zakon o advokaturi Distrikta neće ugledati svjetlo dana.

Za to vrijeme advokati i ljekari Brčko Distrikta BiH su se nacionalno separirali u članstvo entitetskih ljekarskih i advokatskih komora na osnovu primjene entitetskih zakona u Distriktu. Postavlja se pitanje po kom osnovu se primjenjuju entitetski zakoni u Distriktu s obzirom na spomenuti Nalog Supervizora o prestanku važenja entitetskih zakona u Distriktu. Očigledno da se taj Nalog ne poštuje. To su samo neki od primjera da u Distriktu nisu zaživjela multietnička udruženja, pa čak i kada je to bila zakonska obaveza. Na to su pristali i oni koji su od početka osporavali bilo kakav oblik etno-nacionalnog povezivanja, kao i oni koji se deklarativno zalažu za multietničnost Brčko Distrikta BiH.

Prijenos ovlasti sa Distrikta na entitete

Revizija Konačne arbitražne odluke za Brčko doživjela je svoju kulminaciju 2019. godine kada je Skupština Distrikta usvojila Zakon o advokatskoj djelatnosti, Zakon

o notarima i Zakon o stečaju. Tim zakonima se neke od ovlasti koje su TRAJNO date Distriktu vraćaju entitetima, te uvodi primjena entitetskih zakona na prostoru Distrikta, što je u direktnoj suprotnosti sa Konačnom odlukom, nalozima supervizora i Statutom Distrikta. Bez obzira što se u Statutu kaže da vlast Distrikta neće dodijeliti bilo koju funkciju upravljanja ili ovlaštenja entitetima, Skupština Distrikta je, usvajanjem ovih zakona, dodijelila entitetima funkcije upravljanja i ovlaštenja u Brčko Distriktu BiH. Konsekventno, po takvoj proceduri, Skupština može razvlastiti Distrikt vraćajući entitetima sve ovlasti dobijene Konačnom odlukom. Takvu mogućnost (samo)razvlašćivanja Distrikta i povrata ovlasti entitetima, paradoksalno, potvrđuje, čuvar Statuta Distrikta, Apelacioni sud, svojim Rješenjem od 21. 03. 2021. godine. Pri tome dezavuiše duh i slovo Konačne arbitražne odluke, temeljne norme uspostave Brčko Distrikta BiH, čiji je sukus da su entiteti trajno, dakle nepovratno, prenijeli sve svoje ovlasti na vlast Brčko Distrikta BiH.

Epilog

Revizija Konačne arbitražne odluke, kao i njena nedosljedna primjena, učinila je da Brčko Distrikt BiH izgubi ona bitna svojstva sadržana u Odluci. O Distriktu se više ne može govoriti kao o novom liberalno-demokratskom modelu zajednice građana, jer se Distrikt nacionalno-konfesionalno separirao u svim sferama praktičnog života. Isto tako, on je sve manje „corpus separatum“, zasebna ustavna administrativna jedinica u okviru BiH, jer se svakim danom sve više entitetizira. Distrikt se sve više svodi na praznu formu (normu) koja ne uspijeva da pronađe praktični korelat svoje primjene u socijalno-političkom realitetu.

„Ono što je godinama bilo alternativa daytonskom nacionalnom ekskluzivizmu, a da u praksi nije iskazalo veću disfunkcionalnost, ostalo je, nažalost, gotovo potpuno van pažnje i javne brige. Istovremeno bosanskohercegovačka intelektualna i politička javnost ne prestaje sa svojim jalovim jadikovkama o potrebi građanskog modeliranja BiH, što onda otvara pitanje da li je ona uopće, povijesno i teorijsko-metodološki, svjesna o čemu se tu zapravo radi.“ (Pašalić 2008: 87)

BRČANSKI „SVIJET ŽIVOTA“

Mada nosioci vlasti u Distriktu nisu znali, mogli ili htjeli inkorporirati multikulturalni (multietnički) normativni sadržaj Konačne arbitražne odluke u institucije brčanskog društva i državne uprave, a još manje ih primijeniti u praksi, to ne znači da

multikulturalnost, i to u svom izvornom obliku, nije prisutna u Brčkom. Multikulturalnost je bila i jeste suština brčanske svakodnevnicе, brčanskog svakodnevnog „svijeta života“⁶⁰.

„Svijet života“ je „ne-sistemska sfera neformalnih, ne-ekonomskih, ne-birokratskih odnosa i interakcija“ (Baxter 2002) smješten u međuprostoru između intimnosti porodice, sistema građanskog društva i političke države.⁶¹ To je pred-dati ili zadati nam svijet svakodnevnog života koji nas uvlači u svoju gramatiku koja je drugačija od gramatike porodične intimnosti, sistemske prisile, borbe za ekonomsko preživljavanje građanskog društva i logike moći i vlasti u javnoj i političkoj sferi. Mada se uticaj porodice, ekonomske i političke sistemske logike ne može isključiti iz „svijeta života“, oni se mogu transcendirati u „posebnim provincijama značenja“ zbog specifične socijalne, kulturne, historijske (vremenske) arhitekture „svijeta života“ koja omogućava posebnu izvornu produkciju vrijednosti i značenja (Eberle 2012).

Doživljaj „svijeta života“ je subjektivan, što ga čini socijalnom realnošću međupovezanim mnoštvom perspektiva i mnogostrukim područjem značenja. Ali taj subjektivni doživljaj „svijeta života“ je istovremeno i pragmatičan jer ga vodi specifičan neposredni praktični interes koji preoblikuje taj „svijet života“.⁶² Mnogostruke perspektive i različita značenja međusobno povezani upravo zato što se pragmatični praktični interesi mogu zadovoljiti samo interakcijom, u relaciji s drugim.⁶³ Tako se značenje svakodnevnicе „svijeta života“ konstituira socijalnim

⁶⁰ Termin „svijet života“ (life world, lebenswelt) potiče iz Husserlovog kasnog perioda u kojem „svijet života“ stavlja u opoziciju svijetu konstruiranom putem objektivne nauke. „Svijet života“ je svakodnevni, predteorijski svijet koji kao takav predstavlja osnovu za sve ostale ljudske aktivnosti. Husserlov „svijet života“ je postao osnova za djelo A. Schutzja koji je pod uticajem Husserla i Webera detaljno razradio strukturu „svijeta života“. Habermas modificirajući pojam „svijeta života“ uključuje ga u svoju socijalnu filozofiju razlikujući pri tome „svijet života“, kao osnovu intersubjektivne komunikativne djelatnosti, od sistema u kojem dominiraju novac i moć (ekonomski i administrativni sistem). Ovaj termin u svojim djelima dodatno afirmiraju Luckmann i Berger. (Baxter 2002)

⁶¹ Žarko Puhovski (1990) razlikuje tri regije čovjekova života sa drugima u moderno doba. Ljudsko biće se pojavljuje u intimnosti obitelji, te kao član (privatni vlasnik) građanskog društva i političke države (državljanin). On ovlaš problematizira odnos ove tri sfere socijalnog života tražeći metodičko mjesto za konstituiranje socijalnog prostora koje nije striktno supsumirano pod pravila i koje se horizontalno uspostavlja iz posebnog poriva koji subjekte uspostavlja jednake, a koje on paradoksalno određuje kao civilno društvo. Civilno društvo se upravo konstituira pravilima države (privatno vlasništvo i ugovor).

⁶² Za Schutzja značenjska struktura „svijeta života“ rezultat je subjektivnog i pragmatičnog socijalnog djelovanja pojedinaca. Svi fenomeni socio-kulturnog svijeta života proizilaze iz subjektivnog značenja socijalne akcije. Ali to subjektivno djelovanje uvijek je i pragmatično, dakle socijalno, jer pojedinac mora otkriti provincije značenja različite od svojih kako bi zadovoljio svoje pragmatične interese (Eberle 2012).

⁶³ „Svijet života“ ispunjen je subjektivnim značenjima, ali ta subjektivna značenja vodi pragmatični motiv. Ostvarenje tih pragmatičnih ciljeva je intersubjektivno posredovano tako da neminovno dolazi do korespondencije

reciprocitetom interakcija i komunikacija u kojima svaki akter u komunikaciji interpretira akciju drugog, a da ta interpretacija nije do kraja opterećena socijalizacijom i sistemskom prinudom građanskog društva i državne uprave (Eberle 2012).

Mogućnost transcendiranja vrijednosti i značenja prenesenih socijalizacijom i sistemskom prinudom državnih institucija proizlazi iz toga što se značenjska pozadina lične i pragmatične komunikacije u „svijetu života“ konstituira iz svijeta lične mašte i imaginacije, svijeta snova i igre, svijeta erotskih impulsa povezanih sa romantičnom ljubavlju, svijeta slobodnog vremena i gluharenja, igre, zabava i druženja... Shodno tome, specifičan kognitivni stil, specifične tenzije svijesti, spontanost, forme samospoznaje, socijabilnosti i vremenske perspektive u „svijetu života“ svoju objektivizaciju nalaze u okviru ‘tertium comparationis’, zajedničkoj platformi različitosti koja otvara horizonte za nova značenja (Ollinaho 2018). To pragmatično iskustvo Drugog, drugih perspektiva i značenja zbiva se licem-u-lice tako da se Drugi uprisutnjuje u živoj sadašnjosti koja nam je zajednička, kao što se i ja uprisutnjuje u Drugom ‘ovdje i sada’, u neposrednom trajanju i uzajamnom djelovanju. Ekspresivnost Drugog u odnosu licem-u-lice je bliska, pred-refleksivna. Susret se dešava bez unaprijed zadanih obrazaca jer se Drugi neposredno uprisutnjuje i razotkriva u svojoj autentičnoj svakodnevnicu. Tako stičemo izravnu evidenciju o bližnjemu, o njegovim postupcima, karakteristikama, vrlinama i manama (Berger, Luckmann 1992).

Ta subjektivna i pragmatična komunikacija unutar „svijeta života“ sposobna je za stvaranje kulturnih obrazaca, navika, običaja i sistema značenja mimo systemske prinude etabliranih i institucionaliziranih kulturnih obrazaca. Sistem značenja (kultura) „svijeta života“ ne mora odgovarati kulturnim obrascima koje nameću porodica, institucije građanskog društva i države, nacionalni i vjerski lideri i vladajuće stranke. Brčanski svakodnevni „svijet života“ je multikulturalan. U Brčkom su živjeli i još uvijek žive pripadnici različitih konfesija, etnija, nacija, kultura. U okviru takve pluralne strukture brčanskog „svijeta života“ neminovno je dolazilo i dolazi do onoga što nazivamo akulturacija⁶⁴, do promjena koje nastaju iz kontakta i zajedničkog života

mojih i značenja drugih. Stoga neminovno dolazi do uspostavljanja zajedničke zdravorazumske (common sense) svijesti o zajedničkom svijetu kojem pripadamo (Berger, Luckmann 1992).

⁶⁴ Bez obzira što se akulturacija često izjednačavala sa asimilacijom iz razloga što se analizirala u kontekstu odnosa većinskih i manjinskih kultura, domicilne i doseljene kulture, izvorno značenje odrednice akulturacija su promjene do kojih dolazi iz kontakta (zajedničkog života) između individua i društvenih grupa različitog kulturnog porijekla. Do promjena dolazi u samom identitetu izvornog kulturnog obrasca partikularnih kulturnih subjekata uspostavljanjem novih partikularnih i zajedničkih kulturnih obrazaca. Suština je da akulturacijom ili susretom različitih kultura dolazi do promjena kulturnih obrazaca, bez obzira o kakvim je promjenama riječ. (Sam 2006)

različitih kultura. Sama akulturacija ne pretpostavlja svjesni pristanak. Do nje dolazi spontano, na osnovu participiranja u zajedničkom „svijetu života“. Akulturacija brčanskih, kao i bh. različitosti u svakodnevnicu „svijeta života“ traje stoljećima. Te različitosti su nastale kao posljedica različitih civilizacijskih, religijskih, konfesionalnih, nacionalnih uticaja na jedinstvenu bosansku etničku i kulturnu osnovu. Nove psihološke i socio-kulturne forme nastale akulturacijom ovih različitih civilizacija, religija, konfesija, nacija na jedinstvenom prostoru rezultat su neposrednog iskustva pluralnih recipročnih kulturnih uticaja i prilagođavanja u „svijetu života“. Akulturacijom se izgradio jedan zajednički kulturni supstrat koji se nazivao Bosanac, a da nije negirao civilizacijske-konfesionalne-kulturne-nacionalne posebnosti. Nastalo iz spontanosti „svijeta života“ bosanstvo proizvodi nova značenja koja nisu sistemski destilovana, ali koja, sama po sebi, nisu dovoljna za kreiranje identiteta društva. Za tako nešto moraju nosioci moći „sistem značenja“ (kulturu) „svijeta života“ sistemski institucionalizirati.

Brčanski (bosanski) „svijet života“ je multikulturalan. Akulturacija kulturnih različitosti u bosanskom (brčanskom) „svijetu života“ neminovno proizvodi hibridnu kulturnu strukturu. No, sistemski, konfesionalno-nacionalno separata, socijalizacija na ovim prostorima negira ono što spontani „svijet života“ gradi kao specifičnu pluralnu brčansku (bosansku) kulturnu palimpsestnu strukturu. Primjer Brčkog to samo potvrđuje.

Značaj Brčko Distrikta BiH je u tome što je možda po prvi put u jednom dijelu BiH donesena međunarodna norma (Konačna arbitražna odluka) koja pravno, politički i socio-kulturno institucionalizira multietničnost koja korespondira vjekovima nataloženoj palimpsestnoj hibridnoj dia-logičnoj strukturi bosanskog „svijeta života“. Nažalost, ta normativna osnova u Distriktu nije pronašla subjekta svoje dosljedne implementacije. Cilj ovoga rada nije bio da potpuno i definitivno odgovori na pitanja zašto je to tako, nego da ponudi skicu teorijskog i kategorijalnog okvira za bolje razumijevanje mogućnosti datih Brčko Distriktu BiH Konačnom arbitražnom odlukom, ali i da ukaže na nedosljednosti u njenoj implementaciji koje, u konačnosti, svode Distrikt na simulakrum.

LITERATURA

Knjige i časopisi

1. Baudrillard, Jean (1983), *Simulations*, Semiotext(e) / Foreign Agents Series, Inc.522, Philosophy Hal
2. Baxter, Hugh (2002), *System and Life world in Habermas's Theory of Law*“, 23 *Cardozo Law Review*, 473-616.
3. Berger, Peter L., Thomas Luckmann (1992), *Socijalna konstrukcija zbilje*, Naprijed Zagreb
4. Berry, John W. (2011), “Integration and Multiculturalism – Way toward social solidarity”, *Papers on Social Representations*, Volume 20, 2.1-2.21
5. Bhabha, Homi K. (1994), *The Location of Culture*, Routledge
6. Böckenförde, Ernst-Wolfgang (1991), “Značenje razlikovanja države i društva u demokratskoj socijalnoj državi”, u: M. Riedel et al., *Građansko društvo i država: povijest razlike i nove rasprave*, izbor i predgovor Zoran Pokrovac, Naprijed, Zagreb
7. Bridges, Thomas (1994), *Culture of Citizenship: Inventing Postmodernistic Culture*, State University of New York Press, Albany
8. Kržišnik Bukić, Vera (1997), *Bosanski identitet*, Bosanska knjiga, Sarajevo
9. Clarke, Henry L. (2005), “Changes in the constitutional structure of Bosnia and Hercegovina”, *Woodrow Wilson Center Occasional Papers Seriec*, Number 74
10. Crossley, Nick (2001), “Citizenship, Intersubjectivity and the Life world”, in: Nick Stevenson (ed.), *Culture and Citizenship*, SAGE Publication, 33-46.
11. Dahlman, Carl, Gearóid Ó Tuathail (2006), “Bosnia s Third Space? Nationalist separatism and international Supervision in Bosnia's Brčko District”, *Geopolitics*, 11(4), 651-675.
12. Davis, John B. (2014), “Social Capital and Social Identity: Trust and Conflict”, in: Asimina Christoforou and John B. Davis (eds.) *Social Capital and Economics: Social Values, Power, and Identity*, Routledge, London, 98-112.
13. Deflem, Mathieu (2008), *Sociology of Law*, Cambridge University Press
14. Eberle, Thomas S. (2012), “Phenomenological Life-World Analysis and Etnomethodology's Program”, *Human studies*, 35, 279-304.
15. Elliott, Anthony (2001), “The Reinvention of Citizenship”, in: Nick Stevenson (ed.), *Culture and Citizenship*, SAGE Publication, 47-61.

16. Fleiner, Thomas, Lidija R. Basta Fleiner (2009), *Constitutional Democracy in a Multicultural and Globalised World*, Springer-Verlag, Berlin - Hedileberg
17. Geertz, Clifford (1973), *The Interpretation of Culture*, Basic Books, New York
18. Gomasasca, Paolo (2013), Multiculturalism or Hybridisation? Cultural Mixing and Politics, *Diversities*, 15(2), 67-80.
19. Gregorian, Raffi (2008), "Ustav BiH mora uvažavati postojanje Brčko Distrikta BiH", intervju , *Dnevni avaz*, nedjelja 29. juni/lipanj
20. Hall, Stuart (1996), "Introduction – Who Needs „Identity“", in: S. Hall and P. D. Gay (eds.), *Questions of Cultural Identity*, SAGE Publication, 1-17.
21. Hall, Stuart (1997), *Representation*, SAGE Publication
22. Hall, Stuart (2019), "Multicultural Question", in: Stuart Hall, *Essential Essays*, Vol. 2, Edited by David Morley, Duke University press, 95-133.
23. Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1989), *Osnovne crte filozofije prava*, Veselin Masleša - Svjetlost, Sarajevo
24. Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1986.), *Fenomenologija duha*, BIGZ, Beograd
25. Heywood, Andrew (ed.) (2013), *Politics*, PALGRAVE MACMILLAN
26. Hofstede, Geert (2011), "Dimenzionalizing Cultures: The Hofstede Model in Context" *Online Readings in Psychology and Culture*, Vol 2, Iss 1/8
27. ICG (2003), *Brčko Distrikt BiH: Početak, napredak i povlačenje*; dostupno na: <https://www.crisisgroup.org/bs/europe-central-asia/balkans/bosnia-and-herzegovina/bosnias-brcko-getting-getting-and-getting-out>
28. Jenkins, Richard (2002), *Foundation of Sociology*, Palgrave
29. Kasapović, Mirjana (2006), *Bosna i Hercegovina - podijeljeno društvo*, Politička kultura, Zagreb
30. Kis, Janos (2003), *Constitutional democracy*, CEU PRESS, Budapest - New York
31. *Konačna arbitražna odluka* (1999); dostupno na: <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:n5hyPnL3TmYJ:https://skupstinabd.ba/images/dokumenti/ba/arbitrazna-odluka.pdf+&cd=3&hl=hr&ct=clnk&gl=ba>
32. Konstantinović, Radomir (2004), *Filosofija palanke*, Otkrovenje, Beograd
33. Lijphart, Arend (2003), *Modeli demokratije*, CID, Podgorica
34. Massumi, Brian (1987), „Realer than Real: The Simulacrum According to Deleuze and Guattari, dostupno na: http://web.archive.org/web/20130210175918/http://www.anu.edu.au/hrc/first_and_last/works/realer.htm

35. Nešković, Radomir (2017), *Nedovršena država – Politički sistem Bosne i Hercegovine*, Friedrich-Ebert-Stiftung, Sarajevo
36. Ollinaho, Ossi I. (2018), "Virtualization of the Life-World", *Human Studies*, 41(2), 193-209.
37. Parish, Matthew (2017), *Slobodan grad na Balkanu: Rekonstrukcija podijeljenog društva u Bosni*, Brčanski demokratski forum, Brčko
38. Pašalić, Enes ((2020), "Javno mnijenje kao sensus communis u Brčko Distriktu BiH", *Društvene i humanističke studije*, 4(13), 135-172.
39. Pašalić, Enes (2001), *Tragovi: 1990-2000*, GE-PE, Brčko
40. Pašalić, Enes (2008), "Brčanski simulakrum", *Godišnjak BZK Preporod*, VIII, 73-87.
41. Pašalić, Enes (2021), *Ogledi o Brčkom*, Fondacija Legat Ekmečić, Brčko
42. Perry, J. Michael (1998), "What is the „Constitution“", in: Larry Alexander (ed.) *Constitutionalism: Philosophical Foundation*, Cambridge University press, 99-151.
43. Pokrovac, Zoran (1991), "Razlika građansko društvo – država i nova vlast", *Sociologija*, Vol. 32, br. 4, 459-477.
44. Posavac, Zvonko (1998), "Legitimacija ustavne države između moralnog univerzalizma i nacionalno-demokratskog partikularizma", *Politička misao*, 35(3), 5-16.
45. Puhovski, Žarko (1991), "Civilno društvo u etičkoj perspektivi", *Pregled*, 7-8,
46. Radica, Paško (2016), "Bosna i Hercegovina – nedovršena država, podijeljeno društvo i nemogućnost konstituiranja političke zajednice", *National security and the future*, Vol. 17, No 3, 7-30.
47. Rattansi, Ali (2011), *Multiculturalism – A Very Short Introduction*, Oxford University Press
48. Sam, David L. (2006), "Acculturation: Conceptual Background and Core Components", in: *The Cambridge Handbook of Acculturation Psychology*, Edited by David L. Sam & John W. Berry, Cambridge
49. Samuel, Geoffrey (2003), *Epistemology and Method of Law*, Routledge, London - New York;
50. Schmitt, Carl (2015), *Nauka o ustavu*, Brčanski demokratski forum, Brčko
51. Segesvary, Victor (2004), *World state, nation state, or non-centralized institutions?*, Mikes International, The Hague
52. Sohrabi, Aliresa (2018), "Multicultural society", *Research Journal of Applied Sciences*, 6(1), 33-42.

53. Sommers, William (2002), "Brčko District: Experiment to experience", Paper at the Conference "Delivering Public Services in CEE Countries: Trends and Developments", Krakow, 25-27 April 2002.
54. Spahić, Vedad (2016), *Književnost i identitet: Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*, Lijepa riječ – BZK Preporod, Tuzla
55. Stevenson, Nick (2003), *Cultural Citizenship*, Open Universitu Press, Berkshire England
56. Šarančić, Jusuf (2016), "On Multiethnic School in Consociational Democracies: A Comparative Analysis of Brčko Distrikt and BiH", Lawrence University
57. Šmit, Karl (2001), "Pojam političkog", u Slobodan Samardžić (ed.), *Norma i odluka - Karl Šmit i njegovi kritičari*, Filip Višnjić, Beograd
58. La Torre, Massimo (2007), *Constitutionalism and Legal Reasoning*, Springer
59. Turner, Bryan S. (2001), "Outline of a General Theory of Cultural Citizenship", in: Nick Stevenson (ed.), *Culture and Citizenship*, SAGE Publication, 11-32.
60. Vajthed, Alfred N. (1976), *Nauka i moderni svijet*, Nolit, Beograd
61. Vasić, Petar, Muhamed Mujkić (2006), "Model Distrikta – pokretačka snaga razvoja", Londonska proceduralna konferencija
62. Zakošek, Nenad (1990), "Država, puk, nacija: Ogled o suverenosti i pretpostavkama demokratske konstitucije političke zajednice", *Politička misao*, 27(4), 14-26.

Dokumenti

1. AMANDMAN NA USTAV BIH, Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine na 49. sjednici Predstavničkog doma, održanoj 25. marta 2009. godine, i na 27. sjednici Doma naroda, održanoj 26. marta 2009. godine, donijela je AMANDMAN I. NA USTAV BOSNE I HERCEGOVINE
2. Aneks Konačne arbitražne odluke, 18. avgust 1999.
3. Aneks Konačne odluke
4. Daytonski mirovni sporazum (1995)
5. Izborni zakon
6. Konačna odluka, 5. mart 1999.
7. Nacrt Zakona o Brčko Distriktu BiH, OHR, član 2, stav 2 i 3
8. Nalog Supervizora kojim se ukidaju entitetski zakoni na području Distrikta
9. Nalozi Supervizora od 02. 02. 2007. i 06. 05. 2008.

10. Statut Brčko Distrikta BiH
11. Ustav BiH, Aneks 4 Daytonskog mirovnog sporazuma, 14. decembar 1995.
12. Ustav Rpublike Hrvatske
13. Ustav Republike Srbije
14. Uvodne napomene Supervizora za Brčko 13. 10. 2006.
15. Zakon Brčko Distrikta BiH o izboru i promjeni entitetskog državljanstva, stav 3.1. od 2009. godine.
16. Zakon o advokatskoj djelatnosti Brčko Distrikta BiH, *Službeni glasnik Brčko Distrikta BiH*, br. 04/19.;
17. Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o ličnoj karti državljana BiH, *Službeni glasnik Bosne i Hercegovine*, br. 18/2012 od 6. marta/ožujka 2012. godine
18. Zakon o obrazovanju u osnovnim i srednjim školama Brčko Distrikta BiH (200), član 3.1, 3.2.c, 13.1 i 34.3;
19. Zakona o zdravstvenoj zaštiti Brčko Distrikta BiH, članovi 164. i 165., *Službeni glasnik Brčko distrikta BiH*, brojevi: 52/18 – prečišćeni tekst, 34/19 i 16/20)

Web adrese

1. http://blog.wbkolleg.unibe.ch/wp-content/uploads/Bhatti2014_Understanding-Multiculturalism_for-WS-participants-only.pdf
2. <https://brcanski-forum.com/2022/03/14/brcanski-apelacioni-sud-u-funkciji-revizije-konacne-arbitrazne-odluke-za-brcko/>
3. <https://brcanski-forum.com/2022/02/07/u-brcko-distriktu-se-provodi-tiha-revizija-konacne-arbitrazne-odluke-za-brcko/>
4. <http://dx.doi.org/10.9707/2307-0919.1014>
5. http://msb.gov.ba/PDF/Amandman_I_na_Ustav_BiH_bos.pdf
6. http://www.ohr.int/ohr_archive/aneks-konane-odluke-2/
7. http://www.ohr.int/ohr_archive/arbitrazni-tribunal-za-spor-oko-meuentitetske-granice-u-oblasti-brko-konana-odluka-2/
8. http://www.ohr.int/ohr_archive/arbitrazni-tribunal-za-spor-oko-meuentitetske-granice-u-oblasti-brko-konana-odluka-2/
9. http://www.ohr.int/ohr_archive/arbitrazni-tribunal-za-spor-oko-meuentitetske-granice-u-oblasti-brko-konana-odluka-2/
10. http://www.ohr.int/ohr_archive/arbitrazni-tribunal-za-spor-oko-meuentitetske-granice-u-oblasti-brko-konana-odluka-2/

11. http://www.ohr.int/ohr_archive/nalog-supervizora-kojim-se-donose-izmjene-i-dopune-statuta-brko-distrikta-2/
12. http://www.ohr.int/ohr_archive/nalog-supervizora-kojim-se-donose-izmjene-statuta-brko-distrikta-izborni-zakon-brko-distrikta-poslovnik-o-raduskupstine-brko-distrikta-i-izmjene-odgovarajuih-propisa-br269/
13. http://www.ohr.int/ohr_archive/nalog-supervizora-kojim-se-ukidaju-entitetski-zakoni-na-podruju-brko-distrikta-i-proglasava-prestanak-pravnog-znaajameuentitetske-granice-u-distriktu-2/
14. <http://www.ohr.int/uvodne-napomene-supervizora-za-brcko-i-zamjenikavisokog-predstavnikaraffija-gregoriana-na-konferenciji-za-novinare-odrzanoj-u-kancelariji-supervizora-za-brcko/>
15. <https://brcanski-forum.com/2021/03/12/gradonacelnik-kadric-i-dogrado-nacelnik-domic-naglasili-nastavak-institucionalne-podrske-kulturnim-drustvima-napredak-i-preporod/>
16. <https://lux.lawrence.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1097&context=luhp>
17. www.ciaonet.org
18. <https://skupstinabd.ba/ba/zakon.html?lang=ba&id=/Zakon%20o%20obrazovanju%20u%20osnovnim%20i%20srednjim%20s—kolama>
19. http://www.ohr.int/ohr_archive/aneks-konane-odluke-2/
20. <https://www.ins.ba/bs/article/13287/brcanski-apelacioni-sud-u-funkciji-revizije-konacne-arbitrazne-odluke-za-brcko>
21. <https://radiosarajevo.ba/metromahala/ja-mislim/kako-se-u-brcko-distriktu-provodi-tiha-revizija-konacne-arbitrazne-odluke/446426>

BRČKO DISTRICT OF B&H: BETWEEN SIMULACRUM AND REALITY

Summary:

For years, the public speech on the Brčko District of B&H, established in 2000 based on The Final Arbitration Award, has been all about political phrases that have lost all connection with reality. Therefore, it is high time to speak competently about what was the socio-cultural and political novelty made by the Final Award, which has been disintegrating for years in a way that calls into question the very survival of the District. The Final Arbitration Award produced "an area under new political jurisdiction." "Bosnian new space" can be reduced to several important characteristics. The establishment of the District created: New constitutional structure of B&H; A new political model has been established in the District (civil), as opposed to those in Bosnian entities (ethnonational); A democratic unitary government has been established, unlike the consociational government in B&H and FB&H; Consistent insistence on multiethnicity (multiculturalism) in all spheres of public life. All these elements are interconnected and form one whole, so questioning any one of them endangers the survival of the others. Unfortunately, all of these elements are questionable today. On the hand, that is thanks to the changes made to the District's Statute by Supervisor Gregorian. On the other hand, that is thanks to the disregard of the Final Award, the Statute, and the law by local politicians. It is high time to point out all of these problems that the District faces to get the professional and political attention that this specific socio-cultural and political model deserves.

Keywords: Brčko District of B&H; arbitration; Final Arbitral Award; multiethnicity; multiculturalism; citizen; ethnonational; unitary government; consociational government; multiperspective

Adresa autora
Author's address

Enes Pašalić
samostalni istraživač, Brčko
pasalicenes@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.2.315

UDK 338.47:061.1EU

Primljeno: 20. 11. 2021.

Pregledni rad
Review paper

Izet Hadžić

EFEKTI EUROATLANSKIH INTEGRACIJA U OBLASTI SAOBRAĆAJNE POLITIKE BOSNE I HERCEGOVINE

Nakon pojmovnog određenja saobraćajne politike, rad prati cilj i razvoj saobraćajne politike Evropske unije. Hronološki izlažemo mjere iz oblasti saobraćajne politike koje je usvojio Evropski parlament: naplata taksi za upotrebu drumske infrastrukture, prava putnika, bezbjednost u drumskom saobraćaju, tehničko stanje vozila, inteligentni transportni sistemi, bezbjednost putne infrastrukture, statistika i prevencija nesreća uzrokovanih vožnjom pod uticajem alkohola i prekogranično sankcionisanje u oblasti bezbjednosti drumskog saobraćaja. Također, u radu analiziramo stanje saobraćaja sa aspekta bezbjednosti u Bosni i Hercegovini, kao i to kako Bosna i Hercegovina na putu euroatlanskih integracija postepeno preuzima obaveze iz okvira saobraćajne politike EU te njihove efekte prvenstveno na putnu saobraćajnu politiku.

Ključne riječi: saobraćajna politika; EU; Bosna i Hercegovina; bezbjednost drumskog saobraćaja

POJAM I CILJ SAOBRAĆAJNE POLITIKE

Saobraćajna politika je sastavni dio ukupne politike te uspostavlja takav međusobni odnos ciljeva, instrumenata i subjekata koji treba da obezbjedi optimalnu strukturu saobraćajnog sistema i njegovo uspješno funkcionisanje na području države ili zajednice država. "Skup svih mera i aktivnosti usmerenih na sve elemente transportnog sistema koje preduzima administracija jedne države čini njenu saobraćajnu politiku. Saobraćajnom politikom se utiče na upravljanje transportnim

sistemima na svim nivoima: međunarodnom, nacionalnom, regionalnom, gradskom, pa do nivoa transportnih poslovnih sistema“ (Medar 2012: 7).

Saobraćajna politika je i vještina upravljanja saobraćajnom djelatnošću kao jednim od aspekata upravljanja državnim poslovima. Ona je dio ukupne politike države (društva) i u uskoj je vezi sa ekonomskom, industrijskom, investicionom, socijalnom, ekološkom politikom, politikom zapošljavanja i razvoja. Saobraćajna politika na nivou države, bilo da je u vidu preporuka ili zakonom nametnutih obaveza, predstavlja način kojim organi vlasti podstiču razvoj ove djelatnosti. U ostvarivanju ciljeva preduzimaju se mjere za optimalni razvoj svih grana saobraćaja u okviru saobraćajnog sistema države i okruženja. Osnovni zadatak saobraćajne politike jeste uspostavljanje optimalne strukture saobraćajnog sistema, koja se ispoljava kroz smanjenje učešća troškova prevoza u cijeni materijalnih proizvoda. Strategijski ciljevi savremene saobraćajne politike se odnose na: zadovoljavanje društvenih potreba u prevozu, kako putnika, tako i materijalnih dobara; jednake uslovi privređivanja za sve prevoznike u uslovima konkurencije na tržištu prevoznih usluga; postizanje društvene rentabilnosti u saobraćaju; slobodan izbor prevoznog sredstva; uvažavanje ekonomskih, ekoloških, energetskih i drugih prednosti pojedinih saobraćajnih grana; stvaranje optimlanog saobraćajnog sistema i njegove kompatibilnosti sa jedinstvenim evropskim saobraćajnim sistemom.

Ostvarivanje ciljeva saobraćajne politike zasniva se na sljedećim načelima: integralno jedinstvo i povezanost privrede i saobraćaja; jedinstvo saobraćajnog sistema; optimalno korištenje prirodnih, geografskih i ekonomskih resursa; maksimalno sniženje transportnih troškova; općedruštvena rentabilnost.

U savremenim uslovima saobraćajna politika mora se jasno definisati, a onda i dosljedno sprovesti. Za njeno sprovođenje mora postojati odgovarajuća aparatura i institucionalna infrastruktura (zakoni, propisi, pravila, organi i tijela za sprovođenje i kontrolu, itd.). Saobraćajnu politiku države, po pravilu, definišu organi nadležni za saobraćaj, ali u skladu sa širim društvenim ciljevima. Stoga se ona usvaja na nivou vlada i skupština, kao i na nadsacionalnom nivou Evropske unije i Ujedinjenih nacija.

SAOBRAĆAJNE POLITIKE EVROPSKE UNIJE

Tržište može uspješno funkcionisati ako se saobraćajna usluga odvija brzo, bezbjedno, sa niskim troškovima u cijeni proizvoda i pouzdano. Na ovim osnovnim zadacima saobraćajne usluge za funkcionisanje tržišta kao uslova napredka i razvoja svakog društva određeni su i ciljevi saobraćajne politike EU. Ciljevi saobraćajne

politike su oplemenjeni zaštitom interesa korisnika usluga, zaštitom životne sredine, zaštitom radnog vremena vozača kao značajnog faktora bezbjednosti drumskog saobraćaja.

Saobraćaj spada u zajedničku nadležnost Unije i država članica kako je definisano u članu 4. Ugovoru o funkcionisanju Evropske unije. U šestom poglavlju pod naslovom „Saobraćaj“ članovima od 90 do 100 uređena je okvirna saobraćajna politika, kao i obaveze Vijeća, Parlamenta, Komisije, Odbora za ekonomska i socijalna pitanja i Odbora regija u redovnom zakonodavnom postupku. Navedena tijela EU su usaglasila: „a) zajednička pravila koja se primjenjuju na međunarodni saobraćaj prema državnom području države članice ili iz njega, odnosno, saobraćaj preko državnog područja jedne države članice ili više njih; b) uvjete pod kojima prijevoznici nerezidentni u nekoj državi članici mogu pružati saobraćajne usluge unutar te države članice; c) mjere za poboljšanje bezbjednosti saobraćaja; d) sve druge odgovarajuće odredbe“ (Ugovor o funkcionisanju EU, član 91.)

Saobraćajna politika EU posvećena je svim granama saobraćaja sa osnovnim ciljem racionalnog prevoza robe i putnika u okvirima unije, te ukljanjanjem međudržavnih ograničenja, raznih diskriminacija i nelojalnog tržišta, vodeći računa o stabilnosti cijena, kvalitetu saobraćajnih usluga, regionalnom razvoju, bezbjednosti, zaposlenosti i životnom standardu, a što se može odraziti na saobraćaj.

RAZVOJ SAOBRAĆAJNE POLITIKE EU

Na nacionalnu saobraćajnu politiku država članica EU, kao i država koje su opredijeljene da pristupe u članstvo EU, najveći uticaj ima zajednička saobraćajna politika EU. Nemoguće su kvalitetne nadnacionalne integracije bez zajedničke saobraćajne politike. Zato je saobraćaj bio jedno od prvih područja zajedničke politike Evropske ekonomske zajednice. Razvoj zajedničke saobraćajne politike EU u prvih tridesetak godina odvijao se veoma otežano zbog otpora na nacionalnom nivou. Ugovorom iz Rima 1957. godine definisana je zajednička saobraćajna politika, ali zbog otpora samo mali broj instrumenata saobraćajne politike je usvojen. „Saobraćajna politika je u to vrijeme i dalje bila prvenstveno nacionalna“ (Giorgi, Schmidt 2002: 3).

Tek poslije usvajanja Jedinstvenog evropskog akta o uspostavljanju jedinstvenog tržišta a time i jedinstvenog saobraćajnog tržišta 1986. godine, a i presudom Evropskog suda u postupku koji je pokrenuo Evropski parlament protiv Vijeća zbog propusta stvoreni su uslovi za djelotvorniju jedinstvenu saobraćajnu politiku. „Sud

EU u svojoj je presudi od 22. maja 1985. zatražio od Vijeća da djeluje i time započne postupak uspostave istinske zajedničke saobraćajne politike“ (Pernice, Debyser 2021: 2). Kako je svaka aktivnost vezana za nosioca i finansijska sredstva, tako i zajednička saobraćajna politika EU je institucionalno i budžetski riješena i omogućena Ugovorom iz Maastrichta 1992. godine. Ovim ugovorom Komisija EU je odgovorna za saobraćajnu politiku EU, a potrebna sredstva se obezbjeđuju u budžetu.

Ključni dokumenti za razvoj i definisanje ciljeva zajedničke saobraćajne politike EU su: prva Bijela knjiga (1992), Bijela knjiga (2001), Izveštaj o primjeni Bijele knjige iz 2001. (2006) i nova Bijela knjiga (2011). Prva Bijela knjiga je isticala značaj „zajedničkog saobraćajnog tržišta koje se postiže jedinstvenom saobraćajnom politikom EU, proširenjem transevropske putne infrastrukture, poboljšanjem bezbjednosti i usklađivanjem socijalnih odredbi. Bijela je knjiga istovremeno označila prekretnicu na putu do cjelovitog i intermodalnog pristupa koji se temelji na modelu “održive mobilnosti”“ (Pernice, Debyser 2021)

U sledećoj Bijeloj knjizi „Evropska politika saobraćaja za razdoblje do 2010: Vrijeme odluke” [COM(2001) 370], određuje se prema proširenju EU-a. Bijela knjiga iz 2001. bila je posvećena problemima uticaja saobraćaja na okolinu, preraspodjeli između vidova saobraćaja s obzirom na zagađenje kao i stabiliziranju udjela zagađivačkog saobraćaja u ukupnom obimu saobraćaja na nivo iz 1998.

„Komisija je preispitala smjernice za transevropske mreže (TEN-T/5.8.1) kako bi ih prilagodila proširenoj EU i kako bi se više nego u prošlosti zalagala za uklanjanje saobraćajnih zastoja u međunarodnom saobraćaju. Treći dio Bijele knjige, usmjeren na prava i obveze korisnika saobraćajnih sistema, predviđao je program djelovanja za cestovnu sigurnost, poboljšanje prava korisnika i transparentnost troškova za sve vrste saobraćaja usklađivanjem načela naplate taksi za infrastrukturu. Na četvrtome mjestu, Komisija je naglasila potrebu borbe protiv učinaka globalizacije saobraćaja.“ (Lindov, Bogdanović, Šimunović, Matoc 2015: 10)

Evropska komisija u svom radu je pratila političke događaje u okruženju i u svijetu. Tako, reagujući na proširenje 2004. godine kada je deset država primljeno u članstvo EU ponudila je 2006. godine izvještaj o primjeni Bijele knjige iz 2001. U ovom dokumentu se pažnja usmjerava na održavanje mobilnosti evropskog kontinenta, povećanje bezbjednosti, a također se reaguje na globalne svjetske probleme: globalno zagrijavanje, terorizam i povećanja cijena energije.

U Bijeloj knjizi 2011. godine posvećen je o budućnosti saobraćaja do 2050. godine, naslovljenoj „Putokaz za jedinstveni evropski saobraćajni prostor – prema konkurentnom saobraćajnom sistemu koji racionalno koristi resurse” [COM(2011) 144],

Komisija posebnu pažnju posvećuje instrumentima politike neophodnim za dostizanje deset ciljeva. „Za cilj postavlja smanjivanje emisija stakleničkih gasova 2050. godine za najmanje 60% u odnosu na 1990. bez usporavanja rasta saobraćaja i ugrožavanja mobilnosti, uz srednjoročni cilj smanjenja stakleničkih gasova za oko 20 % 2030. godine u odnosu na njihov nivo iz 2008“ (Lindov, Bogdanović, Šimunović, Matoc 2015: 10).

U ovom dokumentu Komisija priznaje da saobraćajni sistemi nisu održivi i zahtijevaju podršku. Za budući period Komisija je razradila deset ciljeva (preusmjeravanje 30% robe sa drumskog saobraćaja u željeznički saobraćaj ili vodeni saobraćaj u razdoblju do 2030. i više od 50% do 2050.;; ustrošćenje dužine sadašnje mreže brzih željeznica sa ciljem preusmjeravanja putničkog saobraćaja na željeznicu; uspostava potpuno funkcionalne višemodalne transevropske saobraćajne mreže u EU-u; povezane informacijske usluge itd.). Komisija predlaže: jedinstveni evropski saobraćajni prostor, otvaranje tržišta sa boljim uslovima rada, veću zaštitu i bolju bezbjednost saobraćaja, bolje osiguravanje prava putnika i pristup infrastrukturama.

“Komisija je 2016. objavila komunikaciju pod naslovom „Evropska strategija za mobilnost s niskim nivoom emisije“ [COM(2016)0501], u kojoj je predložila mjere za ubrzavanje dekarbonizacije evropskog prometa. Strategija je prije svega usmjerena na postizanje cilja nulte stope emisija, kao što je utvrđeno u bijeloj knjizi o budućnosti saobraćaja iz 2011.“ (Pernice, Debyser 2021: 4)

U dokumentima Komisije iz 1992. godine Zelena knjiga [COM(92)46], i Bijela Knjiga [COM(92)494] o budućnosti zajedničke saobraćajne politike prvi put je saobraćaj okarakterisan kao glavni izvor različitih negativnih uticaja na životnu sredinu, naročito atmosferskih zagađenja, buke i promjene namjene zemljišta. Ovi efekti su posebno izraženi u velikim gradskim sredinama gde je saobraćaj veoma gust, a prednjače u okviru Zajednice, veliki gradovi poput Atine i Napulja. „Najveći nivo zagušenja zabilježen je u Malti, Ujedinjenoj Kraljevini, Grčkoj, Belgiji i Italiji“ (Evropska Komisija 2017: 14). „Opšti je zaključak da je evropski transport postao žrtva sopstvenog uspjeha. Zagušenja se javljaju prvenstveno u drumskom i vazдушnom saobraćaju, a rast transportnih aktivnosti viđen je kao osnovni uzrok aktuelnih problema zagađenja životne sredine“ (Lyons 2003). O veličini problema sa kojima se suočava Komisija samo na pitanjima transevropske putne mreže i zagušenja saobraćaja zbog uskih grla nam najbolje govori i planirani „Trošak EU za razvoj infrastrukture koja će zadovoljiti potražnju za transportom iznosi više od 1,5 bilijuna eura za razdoblje 2010-2020. Završetak TEN-T mreže zahtijeva oko 550

milijardi eura do 2020., od čega se oko 215 milijardi eura može uputiti za otklanjanje glavnih uskih grla“ (Bijela knjiga 2011: 14). „Procjenjuje se da će za razvoj osnovne mreže u razdoblju 2021-2030. biti potrebno uložiti 500 milijardi eura. Uzmu li se u obzir sveobuhvatna mreža i druga ulaganja u saobraćaj taj iznos doseže otprilike 1,5 bilijuna eura“ (Evropski revizorski sud 2018: 13).

Problemi povećanog zagušenja saobraćaja, lošeg kvaliteta usluga, smanjene bezbjednosti, narušavanja kvaliteta životne sredine i izolacija pojedinih regiona EU suprotstavljaju se činjenicama koje potvrđuju ekonomski značaj saobraćajnog sektora: „... ukupni troškovi saobraćaja u okviru EU iznose oko 1000 milijardi eura, učešće u društvenom bruto proizvodu (DBP) je preko 10%, a sektor 2016. zapošljava preko 11 miliona ljudi ili 5,2% svih radnih mjesta, a još oko 3 miliona je zaposleno u djelatnostima koje su povezane sa djelatnošću saobraćaja“ (Fazlagić 2015: 330).

„Studije u Nemačkoj su pokazale da je saobraćaj glavni izvor buke. U zemljama (Organizacija za ekonomsku suradnju i razvoj) OECD-a, na primer, 16% stanovništva ili 130 miliona ljudi izloženo je buci od preko 65 dBa, a polovinastanovništva živi u “sivoj zoni“ od 55 do 65 dBa“(Pejčić S. Bojković N. Davidović M. 2012, 157).

Efekat staklene bašte koji vodi globalnom porastu temperature i, stoga, klimatskim promjenama postao je glavno pitanje zaštite životne sredine. „Drumski saobraćaj je važan izvor gasova koji prouzrokuju efekat staklene bašte: jedna četvrtina oslobođenog ugljen dioksida u EU porijeklom je od saobraćaja; od toga 55,4% dolazi od automobila, a 24,3% od teretnih vozila i autobusa“ [COM(92)494, 13].

„Poslednja istraživanja ukazuju na “eksploziju” u drumskom saobraćaju koji preuzima 44% teretenog i 79% putničkog transporta. Putna infrastruktura se svakodnevno proširuje na 10 novih hektara zemljišta, a broj putničkih automobila u EU se godišnje povećava za 3 miliona“ (Pejčić, Bojković, Davidović 2012: 158).

Tabela 1: Broj PA na 1000 stanovnika u 4 zemlje članica EU, Izvor: Eurostat, 1994, 2020.

	Država	1994	2019
1.	Luksemburg	498	681
2.	Italija	458	663
3.	Nemačka	458	555
4.	Francuska	419	482
5.	<i>Evropska Unija</i>	404	497
6.	UKUPNO PA u EU	150.864. 573	252. 476. 000
15.	Ukupno stanovnika uEU	373. 424.686	506.777.111
15.	Bosna i Hercegovina	3.503.898	261 PA/1000

Iz tabele 1. vidimo porast putničkih automobila u EU za 101.611.427 u periodu od 25 godina ili prosječno 4 miliona godišnje. Predviđanja u radovima da je zasićenje na 500 PA na 1000 stanovnika također su pogrešna, a što potvrđuju rezultati za prve tri zemlje u tabeli.

Porast broja automobila uticao je na porast učešća automobila u putničkom prevozu. Podatak Eurostata za 2016. nam govori da osobni automobili učestvuju sa 82,9% u ukupnom kopnenom putničkom prijevozu u EU-u, a autobusi i trolejbusi (9,4%) te putnički vozovi (7,7 %) činili su manje od desetine ukupnog prevoza. Ovo je dovelo do zagušenja: „... na jednoj desetini transevropske drumske mreže; zasićenje saobraćajnih kapaciteta posebno je izraženo u industrijskim zonama gradova (Ruhr, Randstad, sjeverna Italija, južna Engleska); eksterni troškovi zagušenja za drumski sektor iznose 0.5% GDP, a procenjuje se porast na 1% do 2010; zagađenje: drumski transport sa 84% učestvuje u ukupnoj emisiji CO₂ iz kompletnog sektora transporta i nebezbednost na putevima je u porastu“ (Pejčić, Bojković, Davidović 2012: 158).

Strateški pravci saobraćajne politike usvojeni od Vijeća ministara saobraćaja (ECMT 2003) su:

- pronalaženje ravnoteže između strategija za smanjenje tražnje za transportnim uslugama i onih koje imaju za cilj povećanje mobilnosti;
- nastavak otvaranja međunarodnih tržišta na bazi kvaliteta i transparentnosti;
- dalja regulatorna reforma, usmjerena na efektivnu primjenu mjera i sprovođenju preispitivanja uspjeha i neuspjeha primijenjenih politika;
- šira primjena instrumenata naplate korištenja infrastrukture;
- značajnije korištenje novih tehnologija koje omogućavaju poboljšanje efikasnosti, bezbjednosti i održivosti sistema, i više istraživanja u oblasti transportne ekonomije i politike;
- poboljšanje koordinacije pri planiranju infrastrukture;
- poboljšanje metoda ocjene u toku procesa planiranja, kako bi se skratilo vrijeme potrebno za primjenu i osigurala održivost planova;
- temeljnije uključivanje javnosti u proces planiranja;
- uspostavljanje institucija koje će podsticati integrisan i strateški pristup planiranju; i
- postavljanje bezbjednosti kao integralnog i permanentnog cilja saobraćajne politike. (prema Medar 2012b: 23-24)

ULOGA EVROPSKOG PARLAMENTA U JAČANJU SAOBRAĆAJNE POLITIKE EU

Evropski parlament je značajna institucija EU. Nadležnost Evropskog parlamenta je da raspravlja o bilo kom pitanju u vezi sa EU, te da u skladu s tim usvaja stavove/rezolucije i da poziva vlade država članica na potrebno djelovanje. Evropski parlament također učestvuje u donošenju, tj. sadržinskom oblikovanju pravno obavezujućih akata. On isto tako ima pravo da predloži jedinstven postupak izbora svojih članova i predloži rješenje u skladu sa principima zajedničkim državama članicama, kao i da podnosi tužbe Evropskom sudu u vezi aktivnosti Komisije i Vijeća. Poslije Ugovora u Maastrihu, Evropski parlament dobija u nadležnost pravo tužbe za poništenje komunitarnog akta, formiranje *ad hoc* odbora za ispitivanje povreda u provođenju komunitarnog prava, primanje žalbi građana Unije, izbor Ombudsmana, a poslije Ugovora iz Nice i pravo obraćanja Evropskom sudu za mišljenje u pogledu zaključenja međunarodnog ugovora.

„Evropski parlament je tijelo demokratskog i političkog nadzora koje učestvuje u donošenju propisa unutar Evropske unije. Evropski parlament je nadležan za nadzor i kontrolu ostalih organa čiji je cilj da predupredi i onemogući povredu koju su ti organi nanijeli, kontrolu putem privremene istražne istrage radi provjere tvrdnje o povredi prava ili pogrešnoj primeni prava i kontrolu sprovođenja različitih evropskih politika od strane država članica.“ (Čavoški 2006: 85).

Parlament EU veoma aktivno sudjeluje u jačanju zajedničke saobraćajne politike kroz podršku zajedničkom liberalnom tržištu. Potvrdu ovom stavu daju brojne rezolucije¹ koje je Parlament usvojio kao i preporuke i studije. U usvojenim dokumentima vidljiva je veza saobraćajne politike sa problemima globalnog zagrijavanja i zaštite okoline, kao i prijedlozi usklađivanja ekološke, saobraćajne i energetske politike.

Posebno ćemo istaći rezoluciju iz 2009. godine pod nazivom „Akcijnski plan za gradsku mobilnost“ posvećenu “ekologizaciji saobraćaja”, u kojoj Parlament EU upućuje kritike na rad Evropske komisije zbog izostanka globalne strategije i poziva na izradu globalnog pristupa ekologizaciji saobraćaja, zajedno s konkretnim zakonodavnim prijedlozima. 2010. godine usvojena je rezolucija o održivoj budućnosti saobraćaja sa ukupno 42 mjere koje se odnose na saobraćajnu politiku EU.

¹ U periodu 2001-2020. Parlament je usvojio jedanaest rezolucija; više o ovome na stranici: <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/hr/sheet/123/zajednicka-prometna-politika-opcenito>

Glavne mjere su usmjerene na povećanje trenutno raspoloživih finansijskih sredstava za saobraćaj i mobilnost, stvaranje saobraćajnog fonda i budžetske stavke posvećene saobraćajnoj politici u višegodišnjem finansijskom okviru i utvrđivanje jasnijih, mjerljivijih ciljeva koje treba postići do 2020. u odnosu na 2010.

„Parlament posebno traži: a) udvostručenje broja putnika u autobusima, tramvajima i vlakovima (i, po potrebi, brodskih putnika) i povećanje od 20% za financiranje vrsti saobraćaja u kojima se poštuju pješaci i biciklisti; b) smanjenje od 20% emisija CO² u drumskom, putničkom i teretnom saobraćaju i smanjenje od 30% emisija CO² u zračnom saobraćaju u čitavom evropskom vazдушnom prostoru EU-a do 2020.; c) obveza strogo ugljično neutralnog rasta zračnog saobraćaja nakon 2020.; d) smanjenje broja smrtnih slučajeva i ozbiljnih ozljeda aktivnih i pasivnih sudionika u drumskom saobraćaju od 40%.“ (Lindov, Bogdanović, Šimunović, Matoc 2015: 11)

O doprinosu saobraćajne politike EU jedinstvenom tržištu, lojalnoj konkurenciji, zaštiti okoline i zaštiti ljudskih prava kroz prava putnika nam govore i donesene direktive i propisi. Naplata taksi za upotrebu drumske infrastrukture se vrši na osnovu Direktive – eurovinjeta (1999). Komisija je 2008. godine „predstavila paket inicijativa za ekološki prihvatljivija saobraćajna rješenja (Greening Transport - Package), a 2011. godine je urađena revizija Direktive o eurovinjeti iz 1999. Zasniva se na načelu “zagađivač plaća” i na internalizaciji vanjskih troškova. Postojeće takse, koje se izračunavaju s obzirom na pređenu udaljenost se dopunjuju na osnovu rezultata praćenja atmosferskog i zvučnog onečišćenja te rizika povezanih sa zagušenjem saobraćaja.

Prava putnika su regulisana zajedničkim propisima na nivou Evropske unije, sa ciljem da se putnicima u svim vidovima prevoza garantuje pomoć u slučaju velikog kašnjenja ili otkazivanja. Propisima su također utvrđeni mehanizmi dodjele odštete. Uspostavljena su zajednička osnovna prava bez obzira na vid prevoza odnosno na prevozno sredstvo. Provođenje ovih propisa pokazalo se veoma teškim, a tužbe na sudovima su česte, gdje odlučujuću ulogu ima Sud Evropske unije.

BEZBJEDNOST U DRUMSKOM SAOBRAĆAJU

„Ekonomске posljedice koje plaća EU godišnje zbog saobraćajnih nezgoda iznosi oko 160 milijardi eura. Od tog iznosa, na direktne troškove odnosi se preko 45 milijardi eura, dok se preostali dio odnosi na indirektno troškove saobraćajnih nezgoda“ (Jusufranić 2015: 7). Evropska komisija je objavila dokument „Evropski

akcijski program za bezbjednost drumskog saobraćaja za period od 2003. do 2010. godine“ sa osnovnim ciljem da se za 50% smanji broj poginulih na putevima EU do kraja 2010. godine. Iako ovaj cilj nije postignut u predviđenom roku, Komisija 2010. godine iznosi pozitivno mišljenje i objavljuje „Evropske političke smjernice za bezbjednost na putevima u periodu 2010-2020. godina“.

Bijela knjiga pod naslovom „Plan za jedinstveni evropski saobraćajni prostor – u susret konkurentnom saobraćajnom sistemu u kojem se efikasno upravlja resursima” [COM(2011)0144] postavlja kao deveti cilj da se do 2020. godine dvostruko smanji broj poginulih na putevima, a do 2050. godine potpuno iskorijene saobraćajne nezgode sa smrtnim ishodom, tako da EU bude svjetski lider u bezbjednosti u svim vidovima prijevoza (Bijela knjiga 2011: 10). Komisija u svojim političkim smjernicama definiše sedam ciljeva za usvajanje mjera na nacionalnom i evropskom nivou. Ciljevi su usmjereni na: poboljšanje obrazovanja i osposobljavanje sudionika u drumskom saobraćaju; poboljšanje nadzora nad provođenjem propisa o bezbjednosti drumskog saobraćaja; podizanje nivoa bezbjednosti putne infrastrukture i vozila; promocija korištenja inteligentnih transportnih sistema; poboljšanje usluge hitnih službi; poboljšanje zbrinjavanja povrijeđenih u saobraćajnim nesrećama i poboljšanje zaštite nezaštićenih učesnika u saobraćaju.

„Određivanjem ciljeva, političke smjernice usmjeravaju nacionalne i lokalne strategije, po načelima podijeljene odgovornosti i supsidijarnosti: države članice na taj su način pozvane da pokrenu nacionalne programe u skladu sa specifičnim ciljevima“ (Lindov, Bogdanović, Šimunović, Matoc 2015: 11)

Tehničko stanje vozila

Vozilo kao drugi faktor bezbjednosti od strane saobraćajnih stručnjaka je dobro analizirano, tako da je značaj tehničke ispravnosti vozila postavljen kao uslov za kretanje vozila po putu, a same stanice za tehnički pregled vozila načinom rada i pohranjivanjem podataka o ispravnosti vozila prilikom tehničkog pregleda su zauzele posebno mjesto u zakonskim i drugim normativnim aktima. Na prijedlog stručnjaka Komisija je u okviru mjera za ostvarivanje ciljeva predožila vršenje periodičnih tehničkih pregleda motornih vozila i njihovih prikolica, kao i jedinstvenim pravnim aktom uspostavila jedinstveni evropski prostor tehničkih pregleda u kojem je definisala način pregleda sa perfomansama, opremu stanica tehničkog pregleda, kvalifikaciju i obuku radne snage i inspektora, procjenu nedostataka i uspostavila saradnju među državama članicama.

Posebna pažnja je posvećena podršci inovacijama u razvoju pasivnih mjera bezbjednosti vozila i njihovoj obaveznoj ugradnji i upotrebi kao što je:

- obavezno korištenje sigurnosnog pojasa u vozilima mase ispod 3,5 tone, obavezna upotreba sistema sigurnosnog vezivanja (sigurnosna sjedalica) za djecu te korištenje sigurnosnog pojasa za sve putnike u autobusima koji njima raspolažu (javni gradski saobraćaj izuzet);
- obavezna ugradnja graničnika brzine;
- “zahtjev za izradu i djelovanje motornih vozila i prednjih zaštitnih sistema radi smanjenja broja i težine ozljeda pješaka i drugih nezaštićenih učesnika u drumskom saobraćaju pri udarcima prednjim površinama vozila te radi izbjegavanja takvih sudara;
- smanjivanje “mrtvog ugla” (Službeni list Evropske unije 13/Sv.7, 2009: 279)”

Inteligentni transportni sistemi

„Inteligentni transportni sistemi (ITS) su upravljačka i informatičko-komunikacijska nadgradnja klasičnog saobraćajnog i transportnog sistema, tako što se postiže bitno veća propusnost, bezbjednost, zaštićenost i ekološka prihvatljivost u odnosu na rješenja bez ITS aplikacija“ (Drobo, Hatarić 2015: 180). Pomoću ITS-a postižemo znatno smanjenje zagušenja, vremena čekanja, broja saobraćajnih nezgoda i ekoloških zagađenja, a povećavamo efikasnost prevoza.

2003. godine Evropska komisija osniva Forum eBezbjednost, a od 2011. godine ima naziv iMobilnost. To je zajednička platforma za razmjenu informacija za sve strane uključene u drumski saobraćaj, s ciljem promovisanja i nadzora provođenja preporuka na području eBezbjednosti te podržavanja razvoja i korištenja sistema bezbjednosti za automobile. 2008.g pokrenut je akcijski plan za razvoj inteligentnih transportnih sistema u drumskom saobraćaju. Napredak saobraćajne politike u razvoju i primjeni tehnologija za potrebe ITS u periodu 2008-2018. Može se najbolje vidjeti iz Rezolucije Evropskog parlamenta od 15. 01. 2019. o autonomnoj vožnji u evropskom saobraćaju u kojoj se predstavlja pristup na temelju kojeg bi se EU trebao prometnuti u svjetskog predvodnika u uvođenju bezbjednosnih sistema automatizirane mobilnosti, čime bi se povećao stepen drumske bezbjednosti i efikasnosti, smanjile bi se gužve, potrošnja energije i emisije u saobraćaju te bi se postupno ukinulo korištenje fosilnih goriva.

Bezbjednost putne infrastrukture

Bezbjedna i dobra putna infrastruktura je preduslov za postizanje ciljeva drumskog saobraćaja. Komisija je u Bijeloj knjizi (2011) kao peti cilj postavila „potpuno funkcionalnu multimodalnu Transevropsku mrežu saobraćajnica – TEN-T. Ovu mrežu puteva u Uredbi o Transevropskoj prometnoj mreži (TEN-T) iz 2013. je razvrstala na osnovnu i sveobuhvatnu. U izvještaju Evropskog revizorskog suda 2020. nalazimo da je osnovna mreža dio mreže TEN-T na nivou EU-e, koja ima najveću stratešku važnost za postizanje ciljeva mreže i koja bi trebala biti dovršena do 2030., i sveobuhvatne mreže, koja bi trebala biti dovršena do 2050., zajamčiti pristupačnost i povezanost svih regija EU-a kao i finansijsku podršku EU državama članicama za razvoj njihovih dijelova mreže TEN-T u razdoblju 2007-2020. za puteve u iznosu od 78 milijardi eura, od čega je oko 40 milijardi eura namijenjeno za puteve na mreži TEN-T. Većina tih sredstava izdvojena je iz Evropskog fonda za regionalni razvoj (EFRR) i Kohezijskog fonda. Manji iznosi dostupni su i iz Instrumenta za povezivanje Europe (CEF)“ (Evropski revizioni sud 2020: 4)

Komisija je sa dvije² direktive reagovala na povećanje bezbjednosti na putevima. Direktiva o utvrđivanju minimalnih bezbjednosnih standarda za tunele donesena je 2004. a 2008. godine Direktiva o upravljanju bezbjednosti putne infrastrukture kojom se garantuje bezbjednost putne infrastrukture.

Vođenje statistike i prekogranično sankcionisanje u oblasti bezbjednosti drumskog saobraćaja

Visok nivo saobraćajne politike EU potvrđuju i preporuke za vođenje statistike saobraćajnih nezgoda sa posebnim akcentom na nezgode uzrokovane vožnjom pod dejstvom alkohola. U cilju prevencije ovih nezgoda Komisija je 2001. godine uradila preporuku za države članice da uvedu sistem slučajnog testiranja nivo alkohola u krvi vozača.

Problem sankcionisanja saobraćajnih prekršaja počinjenih van domicilne države EU je riješila Direktivom (2011/82/EU) o prekograničnoj razmjeni informacija o saobraćajnim prekršajima vezanim za bezbjednost drumskog saobraćaja. Njom se uspostavlja postupak razmjene informacija između „nacionalnih tjela”. „Nadležno tijelo države u kojoj je počinjen prekršaj dostavlja obavijest vlasniku vozila kako bi se upoznao s detaljima počinjenog prekršaja, iznosom kazne, postupkom plaćanja te

² Direktiva 2008/96/EC (o bezbjednosti putne infrastrukture), Direktiva 2004/54/EC (o minimalnim uvjetima bezbjednosti za tunele u transevropskoj mreži)

pravnim lijekom” (Član 5). U članu 2 ove Direktive navedene su saobraćajne prekršajne radnje na putevima na koje se primjenjuje: a) prekoračenje ograničenja brzine; b) vožnja bez korištenja sigurnosnog pojasa; c) prolazak kroz crveno svjetlo; d) vožnja pod utjecajem alkohola; e) vožnja pod utjecajem opojnih droga; f) vožnja bez zaštitne kacige; g) vožnja kolničkom trakom u kojoj je zabranjena vožnja; h) nezakonita upotreba mobilnog telefona ili drugog komunikacijskog uređaja u vožnji.

„Nakon izbijanja bolesti COVID-19 i njezina učinka na saobraćaj, Parlament je 19. lipnja 2020. donio Rezoluciju o saobraćaju i turizmu od 2020. nadalje, u kojoj poziva na brzu kratkoročnu i dugoročnu potporu za saobraćajni i turistički sektor kako bi se zajamčio njihov opstanak i konkurentnost. Parlament je od marta 2020. donio i nekoliko povezanih akata u okviru hitnog postupka čiji je cilj borba protiv neposrednih negativnih posljedica pandemije na saobraćajni sektor.“ (Pernice, Debyser 2021)

BOSNA I HERCEGOVINA

Opredijeljenost Bosne i Hercegovine za evropske integracije iskazana je još 1991. godine kod pokušaja očuvanja Jugoslavije³. Ova opredijeljenost ostala je konsatanta u BiH politici i dovela je do potpisivanja Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju 2008. godine, kao i podnošenja zahtjeva za sticanje kandidatskog statusa 2016. Na osnovu Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju (SPP) omogućena je reforma i usklađivanje svih sektorskih politika sa ciljem ispunjavanja uslova i približavanja EU, tako da od 2004. godine možemo pratiti aktivnosti u saobraćajnoj politici BiH uslovljene saobraćajnom politikom EU.

Stanje u drumskom saobraćaju sa aspekta bezbjednosti, kvaliteta i starosti motornih vozila te kvaliteta javnih puteva Bosnu i Hercegovinu je svrstalo u države visokog rizika u odnosu na zemlje članice Evropske unije, tako da radi stabilizacije i pridruživanja evroatlantskim integracijama, između ostalog, Bosna i Hercegovina mora preduzimati adekvatne mjere i aktivnosti na poboljšanju drumskog saobraćaja. Dokumentom „Polazne osnove strategije bezbjednosti drumskog saobraćaja u Federaciji Bosne i Hercegovine 2008-2013“ dijagnosticirano je stanje, uslovi i faktori

³ Krajem maja 1991. godine u Beograd su došli Žak Delor, tadašnji predstavnik Evropske komisije, i Žak Santer, koji je predsjedavao Evropskom zajednicom, zabrinuti zbog stanja u Jugoslaviji. Žak Delor je pročitao prijedlog koji je bio usaglašen na Ministarskom savetu EU: „Prvo, političkom odlukom Jugoslavija će biti odmah primljena u EU. Drugo, da uspije reforma Ante Markovića, dobićete iz budžeta EU pet i po milijardi dolara“. Novac nije mogao odgovoriti predsjednike Kučana, Tuđmana i Miloševića. preuzeto sa: <https://www.rtvbn.com/3863699/odbili-clanstvo-i-55-milijardi>.

koji određuju mjesto i ulogu bezbjednosti drumskog saobraćaja Federacije Bosne i Hercegovine.

Potvrdu stanja visokog bezbjedonosnog rizika u drumskom saobraćaju daju nam podaci o prosječnoj starosti putničkih automobila od 13 godina, starosti autobusa i teretnih vozila od oko 16 godina, kao i statistički podaci preuzeti iz Akcionog plana. U toku dvije godine, 2004. i 2005., prosječno oko 14% smrtnih slučajeva i 27% povrijeđenih u Bosni i Hercegovini u saobraćaju bilo je starosti ispod 24 godine. U toku 2005. godine, do 40% povrijeđenih bili su mlade osobe. Statistika o saobraćajnim nezgodama na cestama u Bosni i Hercegovini je u procesu razvoja i trenutno su dostupni samo osnovni pokazatelji. Uzroci nastanka saobraćajnih nezgoda za navedene godine procentualno su predstavljani u tabeli 2.

Tabela 2: Uzročnici saobraćajnih nezgoda u Bosni i Hercegovini (policijski izvještaji)

Uzrok nastanka saobr. nezgode	%
1. Neprilagođena brzina vozila	35
2. Nepoštivanje prvenstva prolaza	11
3. Npropisno preticanje i obilaženje	7
4. Alkoholiziranost učesnika u saobr.	6
5. Odstojanje između vozila	3
6. Greške pješaka	3
7. Npropisno mimoilaženje	1
8. Tehnička neispravnost	1
9. Npropisno skretanje	0.5
10. Greške biciklista	0.5
11. Slijetanje sa puta	0.3
12. Ostali uzroci	31.7

Tabela 3: Statistički podaci saobraćajnih nezgoda u BiH (Izvor: BIHAMK)

	Ukupna frekvencija saobraćajnih nezgoda	Broj poginulih osoba	Broj teže povrijeđenih osoba	Broj lakše povrijeđenih osoba
2002.	33.417	400	2.384	6.619
2003.	35.069	451	2.481	7.665
2004.	34.910	417	2.241	7.147
2005.	34.520	377	1.993	7.140
2006.	35.344	414	2.051	7.905
Ukupno	173.260	2.059	11.150	36.476
2017.	37.628	298	1.608	8.621
2018.	36.672	277	1.653	8.750
2019.	34.519	261	1.668	8.623

Po uzoru na kampanje i planove EU u oblasti saobraćajne politike i u BiH su urađeni dokumenti sa planovima i kampanjama čiji je cilj eliminisanje i smanjenje uzroka saobraćajnih nezgoda sa smrtno stradalim i teže povrijeđenim licima, kao i sa velikim materijalnim štetama, uz jasnu preventivnu i edukacijsku funkciju prema najrizičnijoj skupini učesnika u saobraćaju, a to su mlađa lica do 24 godine starosti.

Polazne osnove a i akcioni plan su rađeni na pretpostavkom da „smanjenje broja saobraćajnih nezgoda kao i smanjenje broja poginulih lica u saobraćaju za oko 5% na godišnjem nivou, odnosno 30% na period od šest (6) godina, imalo bi za posljedicu poboljšanje stepena bezbjednosti u drumskom saobraćaju Bosne i Hercegovine do 2013. godine. Znači, broj saobraćajni nezgoda 2013. godine bio bi manji za 8500 u odnosu na 2008., a broj smrtno stradalih bi bio manji za 117 lica. To bi podrazumijevalo da Bosna i Hercegovina bude svrstana u zemlje sa srednjim brojem saobraćajnih nezgoda u Evropi“ (Akcioni plan 4; Polazne osnove 4)

2011-2020. proglašena je decenijom akcije za što je urađena Strategija bezbjednosti saobraćaja u FBiH 2010-2020. Dokument počinje: „Razlog prerane smrti često su žrtve na putevima. Svake godine 1,3 miliona osoba pogine i preko 50 miliona je trajno onesposobljenih ili ozlijeđenih na putevima diljem svijeta, i to uglavnom u srednje ili slabo razvijenim zemljama. Od tog broja u Bosni i Hercegovini godišnje pogine najmanje 400 osoba, dok je 11.000 ozlijeđenih. Stopa smrtnosti u BiH, na osnovu službenih statistika, je oko 10,3 poginulih na 100 000 građana. To je oko 3 puta više nego u razvijenim zapadnoevropskim zemljama“ (Strategija bezbjednosti saobraćaja u FBiH 2010-2020. 3). Realizacijom predviđenih mjera iz strategije ostvario bi se sljedeći učinak: „735 spašenih života, 11.025 spriječenih težih povreda i 44.100 spriječenih lakših povreda, a ukupni spriječeni ekonomski gubitak 1,252 milijarde eura“ (Strategija bezbjednosti saobraćaja u FBiH 2010-2020. 13).

Dokument Okvirne saobraćajne politike Bosne i Hercegovine za period od 2015. do 2030. godine usvojen je od Vijeća ministara Bosne i Hercegovine i Parlamentarne skupštine 2015. godine. Ovim dokumentom je predviđen ekonomičan i efikasan saobraćajni sistem usklađen sa standardima Evropske unije (EU) i pravilima Svjetske trgovinske organizacije (WTO). Značaj usvajanja ovog dokumenta najbolje vidimo u izjavi Delegacija Evropske unije u Bosne i Hercegovine i Ureda specijalnog predstavnika EU koja govori o finansijskim ulaganjima u zemlje zapadnog Balkana „za finansiranje izgradnje infrastrukturnih projekata iz Evropske unije, koja je odvojila jednu milijardu eura za sljedećih pet godina za infrastrukturno povezivanje regije zapadnog Balkana u sklopu “Agende za

povezanost” pokrenute na samitu lidera zemalja zapadnog Balkana u Berlinu⁴⁴ u augustu 2014. godine.

Dokument Okvirne saobraćajne politike za period 2015-2030. na samom početku nas upoznaje da je rađen sa ciljem „razvoja Bosne i Hercegovine kao modernog društva sa razvijenom ekonomijom sposobnom da se uključi u regionalne i evropske integracije i postane dio njih, a znajući da je saobraćajni sistem izuzetna potreba građana i ekonomije i da ima značajnu ulogu u sveukupnom društvenom i ekonomskom razvoju i budućnosti Bosne i Hercegovine, te da predstavlja ključ za smanjenje razvojnog raskoraka između Bosne i Hercegovine i Evropske unije i snažno sredstvo integracionih procesa“ (Okvirna saobraćajna politika Bosne i Hercegovine za period od 2015. do 2030. 3).

„Dostizanje sveukupnog cilja zahtijeva da svaki vid saobraćaja, uključujući intermodalni i kombinirani promet, doprinosi dostizanju sljedećih ciljeva:

- da zadovolji društvenu i ekonomsku tražnju,
- da pruži najviši nivo usluge pri najnižim mogućim troškovima,
- da ispunjava zahtjeve u pogledu informacionog sistema i bezbjednosti,
- da bude finansijski održiv i da na osnovu glavnih izvora finansiranja u rasponu od korisničkih naknada, općih budžetskih izvora do privatnog sektora, zadovoljava potrebe održavanja, poboljšanja i razvoja prometne infrastrukture,
- da bude reguliran u skladu sa EU standardima i propisima i Ustavom Bosne i Hercegovine,
- da ima minimalno dopušteni negativan utjecaj na okoliš,
- da osigura razvoj prometa u funkciji evropske povezanosti Bosne i Hercegovine.“ (Okvirna prometna politika Bosne i Hercegovine za period od 2015. do 2030. 5)

Iz dokumenta se jasno vidi opredijeljenost vlasti Bosne i Hercegovine na koordinaciju i saradnju sa EU po pitanju planiranja, razvoja infrastrukture i propisa saobraćaja, kao i saradnje sa članicama EU.

BITNE PREUZETE OBAVEZE BIH

Bosna i Hercegovina u okviru preuzetih obaveza planira podstacajima saobraćajni sektor dovesti na održiv nivo uz stalni ekonomski razvoj, sa svim elementima zaštite okoline i nivoima bezbjednosti. Institucije izvršne vlasti su preuzele obavezu zaštite

⁴ Izjava Delegacija Evropske unije u BiH i Ureda specijalnog predstavnika EU povodom usvajanja u Vijeću ministara Okvirne prometne politike BiH za period 2015 – 2030. godine; na internet stranici <https://europa.ba/?p=35388>

okoliša od aerozagađenja kao i zaštite stanovništva od buke, na taj način što će vozila u saobraćaju ispunjavati zahtjeve propisane međunarodnim sporazumima i standardima EU. Preuzetim obavezama planira se i smanjenje emisije štetnih polutanata kao i uspostava regulatornih tijela uz određena investiranja u prihvatljive tehnologije.

„Vijeće ministara i vlade entiteta i Brčko Distrikta BiH podržat će otklanjanje nedostataka u provođenju EIA⁵ postupaka, kao što su: (I) pravila za obračun naknada ministarstvu za administrativni rad i procentualne naknade preduzetnika koje se naplaćuju unaprijed da bi se pokrenuo EIA postupak, i (II) pravila za nadgledanje kada je EIA postupak završen i okolišna dozvola izdata.“ (Okvirna prometna politika Bosne i Hercegovine za period od 2015. do 2030. godine, 16)

na putevima u skladu sa EU normama zahtijeva posebne mjere koje planiraju provesti vlade entiteta i Brčko distrikta BIH. Ovi organi „provest će strategiju na izgradnji sistema upravljanja bezbjednosti saobraćaja na putevima koji proizvodi rezultate na upravljivoj i održivoj osnovi“ (Okvirna prometna politika Bosne i Hercegovine za period od 2015. do 2030. godine, 16).

U tački 40 predložene su sljedeće prioritetne mjere za sve nivoe vlasti:

- poboljšanje dionica sa visokim rizikom događanja saobraćajnih nezgoda;
- sistematizacija provjere bezbjednosti puteva i tunela (sa proširenjem na čitavu mrežu magistralnih puteva do 2017. i cjelokupnu mrežu regionalnih puteva do 2020.);
- procjena utjecaja puta na bezbjednost saobraćaja mora se razmatrati kao neophodan preduvjet za periodično održavanje, rekonstrukciju i sanaciju magistralnih puteva;
- ciljni bezbjednosni pokazatelji ili mjere moraju biti uvedene u redovnu inspekciju puteva 2016.,
- osiguranje trenutno prihvatljivog zakonskog okvira u odnosu na bezbjednosne standarde.“ (Okvirna saobraćajna politika Bosne i Hercegovine za period od 2015. do 2030. godine, 16-17)

⁵ „Zaštita okoliša/životne sredine ima važnu ulogu u izgradnji elektroenergetskih objekata. Potpisivanjem Ugovora o uspostavi Energetske zajednice, koji je stupio na snagu 1. jula 2006. godine, Bosna i Hercegovina (BiH) je postala članica Energetske zajednice, te se obavezala usvajati zakonodavstvo Evropske unije prilagođeno institucionalnim okvirima zemalja članica, i to u sljedećim oblastima: energija, okoliš/životna sredina, konkurencija i obnovljivi izvori energije. U smislu procedura za procjenu utjecaja na okoliš/životnu sredinu, *acquis* Energetske zajednice uključuje i EIA Direktivu.“ Više o ovome: Popis kriterija za postupak procjene utjecaja na okoliš/životnu sredinu na <https://www.fmoit.gov.ba> > upload > file

Tehnička kontrola i pregled vozila moraju biti u funkciji bezbjednosti saobraćaja, usklađeni sa EU aktima, kao i socijalna regulativa posebno kad su u pitanju vozači. „Nadležni nivoi vlasti će preduzeti sve mjere kako bi se osiguralo progresivno prihvatanje zakona u odnosu na EU standarde iz oblasti rada i redovne provjere profesionalnih sposobnosti instruktora, certificiranje inicijalno obavljenih obuka i progresivan pristup raznim kategorijama vozačkih dozvola“ (Okvirna saobraćajna politika Bosne i Hercegovine za period od 2015. do 2030. godine, 16-17)

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

EU je uočila značaj razvoja saobraćaja i transportne industrije za budućnost zajednice. Mjerama zajedničke saobraćajne politike ojačala je tržište, unaprijedila protok roba i kapitala i postigla zavidan nivo razvijenosti. Moćan saobraćajni sistem doveo je na scenu i negativne posljedice. Suočena sa negativnim posljedicama razvoja saobraćaja: zagušenost saobraćajem industrijskih centara, problemi zagađenja životne sredine, loš kvalitet usluga, bezbjednost, narušavanje životne sredine i izolacija pojedinih regiona, EU je pristupila izradi i utvrđivanju strateških pravaca saobraćajne politike oko kojih je postignut konsenzus. Sprovedenjem strategija, mjera i ostvarivanjem ciljeva iz četiri ključna dokumenta u periodu 1992- 2011. EU je preuzela lidersku poziciju u saobraćajnoj politici u svijetu.

Posebna pažnja je usmjerena na razvoj saobraćajne politike sa ekološkog, klimatskog i energetskog aspekta uz podršku novih tehnologija, primjenom informacionih sistema, humanizacijom rada vozača, zaštitom putničkih prava i borbom na smanjenju saobraćajnih nezgoda i njihovih posljedica. Stalna ulaganja u TEN-T, saobraćajnu kulturu, tehničku kontrolu ispravnosti vozila, pojačanu kontrolu saobraćaja i alkoholiziranosti vozača podigla su bezbjednost saobraćaja na najviši nivo u svijetu. To najbolje potvrđuju poduzete akcije sa konkretnim rezultatima broja smrtnih - na evropskim putevima u periodu 1992-2010. godina koji se sa 70 000 smanjio na 31 000, a u periodu 2010-2013. taj se broj smanjio za još 17 %. EU je bila na dobrom putu da ostvari svoj strateški cilj daljnjeg smanjenja broja smrtnih slučajeva na putevima za 50 % do 2020. „Iako zacrtani cilj smanjenja smrtnosti na putevima za 50% nije ostvaren, sa 42 smrtna slučaja na putevima na milion stanovnika EU ostaje kontinent s najbezbjednijim putevima na svijetu. Poređenja radi treba naglasiti da svjetski prosjek smrtnosti na cestama iznosi više od 180 poginulih na milion stanovnika“ (BiHAMK, 2021), što znači da je poduzetim mjerama saobraćajne politike u EU sačuvano oko 70.000 života godišnje u odnosu na svjetski prosjek.

Bosna i Hercegovina na putu euroatlanskih integracija uključena je u mrežu TEN-T, što se pozitivno odrazilo na ulaganja u putnu infrastrukturu (izgrađeno je 220 km autoputa) i podizanje kvaliteta putne mreže, razvoj privrede, otvaranje novih radnih mjesta i tržišta. Po uzoru na evropsku saobraćajnu politiku proglašena je decenija akcije strategije bezbjednosti 2011-2020. Bosna i Hercegovina, iako nije uspjela ostvariti zacrtan cilj EU u smanjenju poginulih u saobraćajnim nezgodama za 50%, u posljednjoj deceniji 2010-2020. imala značajan pad poginulih na putevima sa 356 na 244 odnosno pad od 31,5%. Također, urađeni su strateški dokumenti u oblasti saobraćaja sa ciljem da se saobraćajni sektor pripremi i uskladi sa standardima i nivoom EU te omogućiti pristup evropskim fondovima i kreditnim sredstvima.

„Projekti iz Agende za povezivanje u Bosni i Hercegovini uključuju trinaest odobrenih transportnih projekata u ukupnom iznosu od 212 miliona eura u bespovratnim sredstvima EU, što zajedno s drugim sredstvima čini gotovo jednu milijardu investicija. Od ovih projekata, jedanaest je projekata izgradnje dionica autoputa na paneuropskom Koridoru 5C na proširenoj TEN-T osnovnoj mreži u dijelu koridora Zapadnog Balkana. Evropska unija je do sada izdvojila sredstva u vrijednosti od 202 miliona eura za ubrzanje izgradnje Koridora 5c, kao jedne od najambicioznijih višegodišnjih investicija u zemlji.“ (Agenda za povezivanje, na: http://europa.ba/?page_id=67685)

Saobraćajna politika Bosne i Hercegovine sa zakašnjenjem prati napredak saobraćajne politike EU, a pod stalnim je nadzorom aelagacija Evropske unije u BiH i Ureda specijalnog predstavnika EU, koji svake godine podnose izvještaj o napretku BiH na putu euroatlanskih integracija. Ovaj odnos doprinio je mnogim efektima saobraćajne politike u Bosni i Hercegovini, a pored ulaganja u bolje puteve, autoputeve, bolja vozila, stanice za tehnički pregled i stanice za snabdijevanje gorivom, prepoznatljive su i mjere usmjerene na zaštitu okoline i podizanje nivoa bezbjednosti saobraćaja i saobraćajne kulture. Potrebno je istaći i doprinos kroz organizovanju okruglih stolova, naučnih skupova i seminara koji su polučili nastanak velikog broja studija, projekata, planova, naučnih i stručnih radova iz ove oblasti.

LITERATURA

1. Čavoški, Aleksandra (2006), *Pravni i politički poredak Evropske unije*, Pravni fakultet univerziteta Union u Beogradu – Službeni glasnik, Beograd
2. Drobo, Abid, Almedina Hatarić (2015), "Primjena inteligentnih transportnih sistema u intermodalnom transportu", *Zbornik radova „Saobraćajni i ekološki problemi država u tranziciji s aspekta integracije u Evropsku uniju”*, Travnik, 179-185.
3. Fazlagić, Haris (2015), "Saobraćajna politika Evropske unije", u: *Zbornik radova „Saobraćajni i ekološki problemi država u tranziciji s aspekta integracije u Evropsku uniju”* Travnik, 329-336.
4. Giorgi, Liana, Michael Schmidt (2002), "European transport policy: A historical and forward looking perspective", *GPS*, Vol. 2, No. 4, 1-19.
5. Jusufrić, Ibrahim (2015), "Obraćanje rektora Internacionalnog univerziteta Travnik akademika prof. dr. Ibrahima Jusufrića u povodu održavanja XI Međunarodnog savjetovanja", u: *Zbornik radova „Saobraćajni i ekološki problemi država u tranziciji s aspekta integracije u Evropsku uniju“*, Travnik, 6-11.
6. Lindov, Osman, Vuk Bogdanović, Ljupko Šimunović, Željko Matoc (2015), "Saobraćaj, transport i komunikacije u susret evropskim direktivama", *TEC Journal*, 2(2), 9-19.
7. Lyons, Paul K. (2003), *Transport policies of the European Union*, EC Inform, London
8. Medar, Olivera (2012) *Doprinos metodologiji ocene uticaja saobraćajne politike na drumski transport robe*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Saobraćajni fakultet
9. Medar, Olivera (2012a), "Potreba, značaj i razvoj nacionalne transportne politike", *MT revija*, 3, 22-24,
10. Pejić Tarle, Snežana, Nataša Bojković (2012), *Evropska politika održivog razvoja transporta*, Saobraćajni fakultet, Beograd
11. Pernice, Davide, Ariane Debyser (2021), "Zajednička prometna politika: općenito", *Informativni članci o Europskoj uniji*, Europski parlament; dostupno na: <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/hr/sheet/123/politique-commune-des-transport-generalites>

DOKUMENTI

1. Prečišćeni tekst Ugovora o funkcionisanju EU
2. Komunikacija Komisije „Budući razvoj zajedničke prometne politike: Globalni pristup izgradnji okvira Zajednice za održivu mobilnost“, COM(92) 494
3. White paper EC „European transport policy for 2010: Time to decide“, COM(2001) 370, Brisel
4. Bijela knjiga „Putokaz za jedinstveno europsko transportno područje – prema konkurentnosti i resursima: učinkovit prometni sustav“ (2011)
5. Uredba (ez) br. 78/2009 Europskog parlamenta i vijeća od 14. siječnja 2009. o homologaciji motornih vozila s obzirom na zaštitu pješaka i ostalih nezaštićenih sudionika u cestovnom prometu, izmjene Direktive 2007/46/ EZ i stavljanje izvan snage direktiva 2003/102/EZ i 2005/66/EZ
6. Direktiva 2008/96/EC (o sigurnosti cestovne infrastrukture)
7. Direktiva 2004/54/EC (o minimalnim uvjetima sigurnosti za tunele u transevropskoj mreži)
8. Direktiva 2011/82/EU (o olakšavanju prekogranične razmjene informacija o prometnim prekršajima vezanim uz sigurnost prometa na cestama)
9. Rezolucija Europskog parlamenta od 15. siječnja 2019. o autonomnoj vožnji u europskom prometu
10. Kratki vodič o Europskoj uniji – 2021
11. Evropski revizorski sud (2018), *Razvoj uspješnog prometnog sektora u EU: Izazovi na koje je potrebno odgovoriti*, Panoramski pregled
12. Evropski revizorski sud (2020), *Osnovna cestovna mreža EU-a: putovanja traju kraće, ali mreža još nije potpuno funkcionalna*, Tematsko izvješće
13. Evropska Komisija (2017), *Tematski informativni članak o europskom semestru Promet*
14. Eurostat (2020), *Statistički podaci o putničkom prijevozu*
15. Akcioni plan za provedbu mjera iz dokumenta „Polazne osnove strategije sigurnosti drumskog saobraćaja Federacije Bosne i Hercegovine 2008-2013.“
16. Strategija bezbjednosti saobraćaja u Federaciji BiH
17. Decenija akcije Strategija bezbjednosti saobraćaja u Federaciji BiH 2011-2020.
18. Okvirna saobraćajna politika Bosne i Hercegovine za period od 2015. do 2030.
19. BIHAMK (2021), „Stanje cestovne sigurnosti u Europskoj uniji u 2020. godini s osvrtom na dekadu akcije za cestovnu sigurnost 2011-2020.“
20. Službeni list Evropske unije 13/Sv.7, 279 od 4. 2. 2009.

INTERNET IZVORI:

1. http://www.azzk.me/1/doc/Ugovor_o_funkcionisanju_EU.pdf
2. <https://www.scribd.com/doc/23473255/VI-Odr%C5%BEiv-razvoj-i-saobracajna-politika-EU>
3. <http://jpcfbih.ba> >strategija_sigurnosti_saobracaja
4. <https://www.fmoit.gov.ba> > upload > file
5. <https://bihamk.ba/>.pdf
6. <http://www.epa-journal.eu/download/2.-european-transport-policy-a-historical-and-forward-looking-perspective.pdf>
7. <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/hr/sheet/123/zajednicka-prometna-politika-opcenito>
8. https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/file_import/european-semester_thematic-factsheet_transport_hr.pdf
9. https://www.eca.europa.eu/Lists/ECADocuments/LR_TRANSPORT/LR_TRANSPORT_HR.pdf
10. http://europa.ba/?page_id=67685

EFFECTS OF EURO-ATLANTIC INTEGRATION IN THE FIELD OF TRAFFIC POLICY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary:

In this paper, we deal with the concept of transport policy, then follow the goal and development of the transport policy of the European Union. We present chronologically the measures adopted by the European Parliament in the field of transport policy (collection of taxes for the use of road infrastructure, passenger rights, road safety, the technical condition of vehicles, intelligent transport systems, road infrastructure safety, statistics, and prevention of accidents caused by alcohol and cross-border sanctioning in the field of road safety). Also, the paper analyzes the state of transport from the aspect of security in Bosnia and Herzegovina, as well as how Bosnia and Herzegovina as a European country and on its path to Euro-Atlantic integration is gradually taking on obligations from the EU transport policy with the aim of progress and development.

Keywords: transport policy; EU; Bosnia and Herzegovina; road traffic safety

Adresa autora
Author's address

Izet Hadžić
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
izeth@bih.net.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

OGLEDI IZ FILOZOFIJE

Adnan Sivić, Aleksandra Golubović

KIERKEGAARDOV PRILOG RAZMATRANJU EGZISTENCIJE: OD
NEGIRANJA DRUGOGA DO TEŽNJE ZA *DRUGIM* / KIERKEGAARD'S
VIEW ON EXISTENCE: FROM DENYING THE OTHER TO THE
LONGING FOR *THE OTHER* 341

Rusmir Šadić

FILOZOFIJA RELIGIJE ABDOLKARIMA SOROUSHA /
ABDOLKARIM SOROUSH'S PHILOSOPHY OF RELIGION 363

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.2.341

UDK 141.32 Kierkegaard S.

Primljeno: 25. 03. 2022.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Adnan Sivić, Aleksandra Golubović

KIERKEGAARDOV PRILOG RAZMATRANJU EGZISTENCIJE: OD NEGIRANJA DRUGOGA DO TEŽNJE ZA DRUGIM

U ovom radu ćemo izložiti shvatanje egzistencije jednog od iznimno utjecajnih evropskih filozofa – Sørenea Kierkegaarda s kojim je započela, slobodno možemo reći, nova era filozofiranja. Analizirat će se njegovo viđenje egzistencije, tj. sebstva u kojem se pojedinac treba najprije odvojiti od drugih (mase, javnosti) da bi se onda izgradio u *novog* čovjeka pomoću vjere u Boga, tog ključnog *Drugog* koji sve čini novim. Neupitan je utjecaj ovog Danca na razvoj filozofije, i to naročito egzistencijalizma i njegovih inačica u 20. stoljeću. Kierkegaardova filozofija je u tom kontekstu značajno obilježila razvoj ne samo evropske, nego i svjetske filozofske misli. Prema njegovom mišljenju, čovjekovo ostvarenje je snažno obilježeno odnosom s drugim. To konkretno znači da s jedne strane preporučuje negiranje drugoga i drugih (odmak od drugih), a s druge zagovara ključno usmjerenje i prihvatanje Drugog, tj. Boga (jer najviši stepen ostvarenja nije ni moguć bez Boga, ili Drugog pisanog velikim slovom).

Ključne riječi: Kierkegaard; egzistencija; utjecaj na evropsku filozofiju; drugi; Drugi tj. Bog

UVOD

Søren Kierkegaard (1813–1855) je, zajedno sa Nietzscheom, jedan od autora koji su u 19. stoljeću živjeli u relativnoj anonimnosti (barem na međunarodnom nivou), ali bez kojih je nemoguće čak i započeti razumijevati misaone tokove evropske filozofije 20. stoljeća.¹ Njihova je najveća zasluga u tome što su napravili zaokret u filozofiji.

¹ Većina autora Kierkegaarda smatra osnivačem egzistencijalizma. Drugim riječima, kada raspravljaju o egzistencijalizmu, prvo se osvrću na misao danskog filozofa. Vidi npr. Solomon (2005). Talijanski autor Pietro

Kierkegarda smatraju pretečom egzistencijalizma, a egzistencijalisti su odredili novi smjer u filozofiji, koji se prvenstveno očitovao kroz „otkrivanje egzistencije kao metapitanja“ (Prini 1991: 5).² Neobično je pak što su oba autora bila svjesna svoje buduće uloge – Nietzsche je doduše na više pompozan način izjavio da pripada onima koji se „rađaju posthumno“ (Nietzsche 1954b: 1163), dok je Kierkegaard očekivao da će njegova djela postati međunarodno priznata tek nakon njegove smrti, kad njegov kontroverzan ugled prestane biti prepreka ozbiljnijem angažmanu s njegovom mišlju (v. Kierkegaardove *Dnevnik*; Hannay 1985: 37). Tako je doduše i bilo, jer je Kierkegaardov utjecaj dospio daleko van granica Danske, gdje je potrebno istaknuti prije svega Njemačku, odakle se njegov ugled proširio po Evropi u 20. stoljeću (v. Prini 1991; Spera 1996; Solomon 2005).

Kierkegaard je autor čija posebnost *izlazi* iz okvira vremena u kojem živi. Ulogu filozofije vidio je drugačije od svojih suvremenika, osobito Hegela od kojeg se (u svojoj filozofiji) gotovo u potpunosti distancirao. Neke od razloga za to nalazimo u crticama iz njegove biografije. Naime, bio je odgojen u vrlo strogom religioznom duhu, najprije je upisao teologiju, od koje odustaje da bi se prebacio na studij filozofije, povijesti i književnosti. Osim navedenih područja veoma ga je interesirala i psihologija. Jedna od filozofskih tema koja ga osobito interesira je čovjekovo samoostvarenje, u smislu kako ga primjereno interpretirati; u kontekstu čega propituje i tradicionalno shvaćen odnos između esencije i egzistencije. Njegov je stav da, suprotno prevladavajućem mišljenju da je esencija važnija od egzistencije, taj odnos treba preokrenuti. Njegovo istraživanje dovelo ga je do zaključka da je egzistencija važnija od esencije, tj. da egzistencija određuje, odnosno da upravo o njoj najviše ovisi kako će se pojedinac ostvariti. Pokazao je koliko su bitna antropološka pitanja, a osobito teme vezane za moralno i religijsko ostvarenje čovjeka. Ukazao je i na nemogućnost stvaranja sustava kojim bi se ove teme obuhvatile (da ne kažemo zaokružile) jer egzistenciju je nemoguće *zatvoriti* u filozofski sustav (usp. Golubović 2008a; Gardiner 1988).

Prini je u svom djelu *Storia dell' Esistenzialismo* ('Povijest egzistencijalizma') iz 1991. godine u podnaslov stavio *Da Kierkegaard a oggi*, što znači da razvoj egzistencijalizma računa 'od Kierkegarda do danas'. V. Prini (1991).

² Spomenuti talijanski filozof Pietro Prini tvrdi da je za Kierkegarda filozofija „aktivan odnos prema ličnoj istini“, odnosno prema sebi (1991: 20). Također tvrdi da je Kierkegaard pokušao promijeniti način na koji se filozofira, te usmjeriti filozofiju u pravcu subjektivnog mišljenja, posebno stavljanjem naglaska na subjekt (1991: 21).

Egzistencija³ je ključni pojam, problem ili čak izazov unutar Kierkegaardove filozofije.⁴ Egzistencija, u interpretaciji ovog istaknutog Danca, određuje način na koji će se pojedinac ostvariti (dakle način na koji će ispuniti svoju esenciju). A tih načina ima više, od kojih su temeljni: estetski, etički i religijski. Esteta je, u određenom smislu, čovjek koji je ostvario najnižu razinu egzistiranja, pod čime se misli na njegovu nemogućnost da slobodno odluči kakav će postati. Njega najviše zaokupljaju poticaji koji dolaze izvana tako da je njegova temeljna odrednica – zarobljenost onim izvanjskim. Etičar za razliku od njega usmjerava svoj interes na samog sebe, no njegova je poteškoća u tome što je upitno može li se čovjek najbolje ostvariti ako u potpunosti ovisi o onom etičkom (te može li etičko zajamčiti vrhunac egzistiranja). Religijsko ostvarenje nameće se u konačnici kao najviši oblik samoostvarenja, no ono nije moguće bez *borbe* između etičke i religijske sfere u čovjeku. Ovdje osobito dolazi do izražaja agonija čovjeka koji se mora odreći *svega* zbog izbora Boga i koji nema apsolutno nikakvo objektivno jamstvo za svoj odabir. Razum ne može doprijeti do istine o Bogu, do Boga se može samo uz pomoć vjere.

Odnos teologije (religije) i filozofije Kierkegaard smatra spornim, posebice odnos između uma (razuma) i vjere, što dolazi do izražaja u mnogim njegovim djelima. Čovjek kao moralno biće, a još više čovjek kao religiozno biće, nalaze se u središtu njegovog filozofskog interesa, osobito u djelu *Strah i drhtanje* (usp. Golubović 2008b; Golubović 2010). U tom djelu Danac prikazuje svu dramatičnost pred kojom se čovjek nalazi kada treba odlučiti koji je najviši cilj njegova života (usp. Kierkegaard 2000).

Krajem 19. stoljeća Kierkegaardova misao postaje utjecajna kod ograničenog broja autora u Njemačkoj: tamo je isprva potakla zanimanje unutar teoloških krugova, a uskoro i unutar filozofije, gdje je na prvom mjestu potrebno istaknuti Wilhelma Diltheya (Schulz 2009: 320). U 20. stoljeću je Kierkegaard u Njemačkoj, riječima teologa Ericha Schaedera, „doživio novi dan” (*ibid.*: 331), a u ovom izuzetno plodnom periodu možemo izdvojiti kako donekle implicitni utjecaj kod određenih književnika (npr. R. M. Rilke i F. Kafka), tako i dosta eksplicitniji utjecaj kod nekih od najvećih figura germanofone filozofije i teologije:⁵ Karl Barth, Paul Tillich, Martin

³ „Naime, historijat pojma (lat. *Existentia* od *existere*, ek-*sistere* = postati, bivati, nastati, izvirati, izaći, pokazati se) otkriva egzistenciju kao filozofski fenomen koji se u samookretanju značenja tumačio u širokom rasponu od *postojanja uopće* do navlastitog *čovjekovog postojanja, opstanka, tubitka*“ (Pešić 2021: 14).

⁴ „Suvremeni pojam egzistencije počinje se razvijati u kasnoj Schellingovoj i napose Kierkegaardovoj filozofiji u kojoj egzistencija zauzima središnje mjesto. Naime, Kierkegaard pojam egzistencije vezuje isključivo za čovjekovu egzistenciju čije pojedinačno ozbiljenje predstavlja njen neponovljivi vrhunac“ (Pešić 2021: 15-16).

⁵ O utjecaju Danca, odnosno njegove filozofije na određene teme i interpretacije u teologiji vidi Forte (1997).

Buber, Martin Heidegger, Karl Jaspers, Theodor Adorno, koji je napisao habilitacijsku disertaciju o Kierkegaardu, i Ludwig Wittgenstein, koji je Kierkegaarda smatrao „najvećim filozofom 19. stoljeća” i čije znamenite teze o inherentnim granicama jezika predstavljaju očitu paralelu Kierkegaardovom shvatanju granica razuma i paradoksa vjere (Schulz 2009: 359-362).

U ovom radu će biti predstavljene neke bitnije crte Kierkegaardove misli, poput viđenja egzistencije kroz prizmu Drugoga i drugih, a sve u kontekstu njegovog utjecaja na kasniji razvoj filozofije⁶. U prvom dijelu će tako biti govora o Kierkegaardovom odnosu prema „javnosti” i čovječanstvu općenito, gdje njegov individualizam i lični osjećaj misije podsjeća na Nietzschea, ali s ključnom razlikom da je kod Kierkegaarda svaka vrijednosna distinkcija između velikog pojedinca i bezimene rulje konačno poništena u ideji ljubavi kao *agape* i apsolutne jednakosti pred Bogom.⁷ U drugom dijelu rada ćemo predstaviti njegovo razumijevanje kršćanstva i vjere, naročito na primjeru Abrahama u *Strahu i drhtanju*, a u trećem dijelu će biti govora o njegovom shvatanju duše i sebstva, što je kasnije imalo bitan utjecaj na fenomenologiju. Kako je nemoguće govoriti o Kierkegaardu bez barem kratkog ocrta njegovih triju stadija života, taj aspekt će biti nakratko sažet u četvrtom, posljednjem dijelu rada. Iako je Kierkegaard autor kod kojeg se misao i lični život neprestano prožimaju, ovdje će biografski dio (izuzev pojedinačnih posebno relevantnih opaski) biti izostavljen radi konciznosti, mada svakako mora biti u nekoj mjeri pretpostavljen u bilo kakvom tekstu o Kierkegaardu (za kratku kronologiju v. npr. McDonald 2017; Spera 1996; Gardiner 1996; Abbagnano 1996; Filipović 1982; Severino 1988; Caputo 2007).

SUVREMENOST, DRUGI I BEZUVJETNA LJUBAV

Suvremenost s konkretnim egzistirajućim pojedincima po Kierkegaardu životna je pozornica, ali ono što on naziva „javnošću” nije nikakva zajednica konkretnih pojedinaca, nego prazna bezimena apstrakcija, „najopasnija i najbesmislenija od svih

⁶ Salvatore Spera je u *Introduzione a Kierkegaard* (‘Uvod u Kierkegaarda’) u četvrtom poglavlju napravio studiju o odjeku Kierkegaardovih djela na skandinavske, njemačke, francuske, angloameričke, talijanske i japanske autore. V. Spera 1996: 145-172.

⁷ Vidi *Filozofijsko trunje* – jedno od dva glavna Kierkegaardova filozofska djela (drugo je *Završni neznanstveni zaglavak uz ‘Filozofijsko trunje’*) u kojem nalazimo priču o tome da nejednaki mogu postati jednaki samo u i po ljubavi. Kierkegaard prvo donosi priču o ljubavi između kralja i siromašne djevojke, koji se u većini stvari ne mogu razumijeti, odnosno koji su u mnogočemu nejednaki osim u ljubavi (v. Kierkegaard 1998: 28-30). U kontekstu kršćanstva ta je jednakost uspostavljena u ljubavi po kojoj je Bog, tj. sin Božiji postao slugom da bi bio jednak ljudima (v. Kierkegaard 1998: 35). Više o aspektu ljubavi u religiji vidi u Adinolfi (2000).

moći” (Caputo 2007: 82). Javnosti nedostaje bilo kakva zajednička osobina, kakvu može imati narod, generacija ili zajednica, te stoga nije sposobna ni za kakva vlastita značajna djela. Njeno povezujuće tkivo jest jedino anonimni konformizam i težnja ka nahuškavanju opasnijih dijelova društva na sve pojedince koji odstupaju od tog konformizma (*ibid.*). Međutim, prava opasnost takve javnosti je još dublja te pogađa osobe koje se utope u tom konformizmu više nego eventualne otpadnike: u takvom bezimenom kolektivu čovjek zaboravlja na potrebu za donošenjem vlastitih odluka i time predaje svoju autentičnost, upravo ono što ga čini *pojedincem*.⁸

S obzirom na dva spomenuta aspekta „agresivnosti” javnosti – onu „vanjsku” i onu „unutrašnju” – moguće je povući paralele s dvama drugim pojmovima, Nietzscheovom „ruljom” (njem. *das Gesindel*) i Heideggerovim pojmom neautentičnosti. Nietzsche je naime u *Zarathustri* pod pojmom „rulja” označio upravo prisilni konformizam i težnju ka prosječnosti koja je ključna osobina javnosti i koja uvijek prijete svakom pojedincu koji se usuđuje preuzeti na sebe bilo kakvu višu zadaću (Nietzsche 1954b). Tu se čini da je Nietzsche, kao i Kierkegaard, potaknut na takva razmišljanja upravo zbog pojave masovnih medija i rasprostranjenosti štampe. U karakteristično radikalnim riječima njegovog Zarathustre: „To da svako može naučiti čitati postupno kviri ne samo pisanje nego i mišljenje” (*ibid.*: 305). Ako Nietzsche time cilja na vanjsku agresivnost javnosti (koju Kierkegaard koncizno predstavi u analogiji s psom kojeg rimski car nahuškava na nedužne ljude – v. Caputo 2007: 86), Heidegger razvija drugačiju ideju neautentičnosti koja je osnovana na jednoj osobini koja je nužno prisutna u svim ljudima. Naime, Heidegger govori o pojmu „se,” što je bosanski prijevod njemačkog izraza *das Man*, koji se koristi u bezličnim glagolskim oblicima.⁹ Taj „se” označava nužni aspekt anonimnosti koji prethodi refleksiji – na određen način „se” govori, hoda ili jede – te time čini podlogu za svako djelovanje u svijetu i za svaku autentičnu refleksiju. Međutim, ta osnovna osobina čovjeka postane prava neautentičnost tek kad zahvati i druge dijelove ličnosti, čime čovjek počne i

⁸ Kierkegaard je svjestan kako se čovjek oblikuje kao čovjek upravo zahvaljujući drugom čovjeku, međutim ujedno je svjestan i opasnosti koju taj drugi može predstavljati za njegovu autentičnu izgradnju i egzistencijalno ostvarenje, posebno kada to udruživanje prijedje u anonimnost, bezglavu rulju, masu, u ‘biti kao drugi’, itd. Biti kao drugi u tom kontekstu označava suprotnost čovjeku za kojeg je važnije, dapače, ključno da bude svoj, poseban, izvoran, autentičan. U mnogo dimenzija je spomenuto ‘udruživanje’ opasno, a prije svega u intelektualnom i etičkom kontekstu. Jer kao što je upozoravao Kierkegaardov uzor Sokrat – čovjeka treba naučiti misliti svojom glavom, s obzirom da će se to što on misli (i odabire) itekako očitovati u njegovom djelovanju. Kierkegaarda su zato nazivali ‘Sokratom sa sjevera’ (v. Impara 2000). Biti pojedinac za Kierkegaarda znači biti sposoban preuzeti brigu za vlastito egzistiranje za koje je od presudne važnosti voljna (a manje intelektualna) sfera (v. Adinolfi 2000: 128-129).

⁹ Bezlično refleksivno „se” u bosanskom jeziku ima doduše nešto širu upotrebu od njemačkog „man.” Potonje je možda najbliže engleskom bezličnom obliku koji se tvori s bezličnom zamjenicom „one.”

misliti samo onako kako *se* misli (Heidegger 1967). Ovaj aspekt se dakle odnosi na „unutrašnju” opasnost javnosti,¹⁰ koja pojedincu oduzima hrabrost za donošenje vlastitih autentičnih odluka (Caputo 2007).¹¹

Nasuprot takvoj bezimenoj masi stoji autentični *religiozni* pojedinac, jer religiozni stadij predstavlja nužni preduvjet za potpuno ostvarenje čovjeka i njegovu autentičnost (Golubović 2008a; 2008b). Međutim, religioznost tu ne predstavlja nikakvo slijepo prihvatanje općih normi – takvo što bi značilo povratak u konformističku dimenziju javnosti – nego moment u kojem pojedinac stoji *sam pred Bogom* i gdje se ne može ni u kom smislu potpuno opravdati ili naći bilo kakvu sigurnost,¹² čak ni u etičkoj¹³ dimenziji (Caputo 2007). U tom trenutku, kad pojedinac posmatra svoj život *sub specie aeterni*, svi aspekti vremenskog i prolaznog postaju ništavni, pa tako i sve moguće razlike između ljudi, što je osnova za Kierkegaardovu ideju ljubavi kao *agápe*. Ovom idealu, koji se pojavljuje na različitim mjestima u Novom zavjetu (v. npr. 1 Kor 13), Kierkegaard daje iznimno značajnu ulogu i izuzetno lijep izraz: „Kao da smo zaboravili da je sva različitost ovozemaljskog života kao kostim glumca ili kaput putnika, tako da bi svako morao biti pažljiv te veoma labavo i bez bilo kakvih čvorova pričvrstiti te vanjske slojeve odjeće, kako bi ih u trenutku transformacije mogao što lakše razodjenuti” (u Caputo 2007: 92). Čovjek koji i pred licem vječnosti ustraje pri svojoj individualnoj različitosti čini nešto jednako besmisleno kao i glumac koji nakon predstave ostaje u kostimu te i dalje vjeruje da je Napoleon. Nad svakom takvom različitošću se bezuvjetno uzdiže zapovijed „Ljubi svog bližnjeg kao sebe samog” (Mt 22, 39).¹⁴ Ponovo Kierke-

¹⁰ To je ono kada Kierkegaard zamjera suvremenicima da su stvorili sistem egzistencije (tu misli prvenstveno na Hegela), koji im je bitniji od samog egzistiranja i onoga kako će se izgraditi u osobu koja trebaju postati/biti. V. Kierkegaard (1974).

¹¹ Zanimljivo je da Heidegger također govori o „javnosti” (1967: 127), iako ne spominje Kierkegaarda. Da je takvo prešućivanje njegovog utjecaja nešto relativno često u *Bitku i vremenu*, vidjet ćemo u trećem dijelu rada.

¹² Između ostalog Kierkegaard pravi razliku između ‘kršćanskosti’ i kršćanstva. Kada govori o ‘kršćanskosti’ misli na iskrivljenu verziju kršćanstva prema kojoj je neko kršćanin jer je to stvar tradicije, običaja, pomodarstva i gdje je dovoljno da se neko samo deklarira kao kršćanin. A pravo kršćanstvo je obilježeno konceptima poput žrtve, apsurdna, patnje, tjeskobe, skoka, odluke, vjere itd., gdje se doslovno živi kršćanstvo. Kršćana je zato u svijetu jako malo (v. Golubović 2013).

¹³ Kasnije u radu ćemo vidjeti da je u kršćanskoj etici, za razliku od ‘svjetovne’ etike, ključno da univerzalni etički zakoni i principi budu suspendirani u korist Boga. Vidi djelo *Strah i drhtanje* u kojem Kierkegaard daje nekoliko viđenja čuvenog biblijskog slučaja Abrahama. Na primjeru Agamemnona (u istom djelu) pak pokazuje razliku između etike i religije i objašnjava šta znači staviti naglasak na opće, a šta na pojedinačno (u etici se stavlja na opće, a u religiji na pojedinačno – u smislu da se daje prednost Božijoj naredbi ili nalogu – jer za Boga je ključno šta će pojedinac poduzeti). V. Kierkegaard (2000) i Gardiner (1996).

¹⁴ Pojam *bližnji* se na engleskom jeziku prevodi kao *neighbour*, susjed. Riječ koja je korištena u izvorniku jest *πλησιος*, što ima oba značenja.

gaardovim riječima: „Različitost je način na koji vremensko postojanje svakog čovjeka označi drugačije, ali *bližnji* je neizbrisiva oznaka vječnosti na svakom ljudskom biću” (u Caputo 2007: 92).

Apsolutna univerzalnost u jednakosti pred Bogom pak ne poništava autentičnu individualnost, nego je štaviše omogućava. Naime, po Kierkegaardu dužnost ljubavi prema bližnjem (a prije svega, naravno, prema Bogu), ne znači da bi se postupci svih pojedinaca morali utopiti u bezličnoj jednakosti. Njegovim riječima: „(...) kad ne bi bilo moguće da jedan iskren, poštovanja vrijedan i bogobojazan čovjek učini nešto potpuno suprotno od čina koji bi u istim okolnostima izabrao drugi iskren, poštovanja vrijedan i bogobojazan čovjek, tad odnos s Bogom ne bi mogao postojati u svom najdubljem smislu” (u *ibid.*: 94).

Takav naglasak na ljubavi je vjerovatno jedan od razloga zašto je Kierkegaard postao toliko utjecajan u različitim sferama filozofije religije, pa čak i među pripadnicima drugih religijskih tradicija. Ovdje je relevantna perenijalistička podjela na eksoterični i ezoterični vidik religije, gdje se pod eksoteričnim vidikom razumije pojmovni i doktrinarni izraz određene religijske tradicije, a pod ezoteričnim nivo iskustva i doživljavanja (prije svega unutar sfere mističkih iskustava i kontemplativne/meditativne prakse), koji je po perenijalistima zajednički različitim religijskim tradicijama (Vörös 2013). Ova podjela u određenoj mjeri odgovara Kierkegaardovoj podjeli kršćanstva na bezlično shvaćeni niz obreda i vjerovanja, koje prihvata veliki dio populacije bez ikakvog ličnog angažmana (nešto što bi se moglo nazvati „kršćanstvom javnosti”),¹⁵ i beskonačno strastvenu i ličnu odluku koja za Kierkegaarda predstavlja autentičnu vjeru i kojom čovjek tek „postaje kršćaninom” (Kierkegaard 2000: 62-64; Caputo 2007: 79). Na taj način čovjek zapravo postaje novo stvorenje (Kierkegaard 1998). Naravno, Kierkegaard sam ne bi prihvatio univerzalistički aspekt perenijalizma,¹⁶ ali unatoč tome je razumljivo zašto bi perenijalisti vidjeli nešto univerzalno u *načinu* na koji Kierkegaard govori o odnosu između pojedinca i Boga (ako već ne u svim aspektima *sadržaja*). O utjecaju Kierkegaarda na različite struje unutar filozofije religije će biti nešto govora i u trećem dijelu rada, kad u središtu pozornosti bude sebstvo i čovjekov odnos ka svijetu i Bogu, ali prije toga će nešto pozornosti biti namijenjeno aspektu koji je najmanje univerzalistički i pogađa upravo srž Kierkegaardovog poimanja ličnog i apsolutnog strastvenog odnosa ka Bogu – pojmu *vjere*.

¹⁵ Ili već spomenuta ‘kršćanskost’, tj. ruglo kršćanstva (izopačeni oblik kršćanstva koji je lišen ličnog angažmana i življenja prema izvorima kršćanske religije).

¹⁶ Zanimljivu verziju perenijalizma ili barem univerzalizma zagovara i Caputo (2001).

KRŠĆANSKO EGZISTIRANJE – TEŽNJA ZA DRUGIM

U *Strahu i drhtanju* Kierkegaardov Johannes de Silentio¹⁷ kritikuje hegelijansku filozofiju i njene pretenzije na apsolutnu istinu pomoću slučaja Abrahama.¹⁸ Naime, Hegel je pokušao kršćanstvo razumjeti (i prikazati) kao dio sveobuhvatnog procesa apsolutnog duha, koji je doduše manje pojmovno jasan od filozofije i time predstavlja nekakav nezreo pokušaj razumijevanja istine (Caputo 2007).¹⁹ Emocionalni i *lični* aspekti religije tako predstavljaju njenu manu, nešto što bi trebalo biti prevaziđeno od strane zrelog, objektivnog razmišljanja. To doduše ne znači da je kršćanstvo *pogrešno*, nego samo da nije potpuno i da ne predstavlja najviši stadij razumijevanja (refleksije ili racionalnosti), iako bi po Hegelu moralo biti potpuno kompatibilno s tim višim stadijem koji ga obuhvata i nadograđuje. De Silentiovu misao možemo razumjeti kao reakciju i oštru kritiku uperenu upravo protiv takvih pretenzija Hegelovog sistema (i spekulativne filozofije uopće). Riječima drugog pseudonima, Johannes Climacusa: „(...) po Hegelu se čini da je Bog došao u svijet kako bi pronašao objašnjenje samog sebe pomoću pojmova njemačke metafizike” (u *ibid.*: 12).²⁰

Nasuprot tome de Silentio razumije kršćanstvo kao nešto što ne predstavlja nezreli stadij pojmovnog mišljenja ili objektivno mišljenje uopće, nego zahtijeva ličnu transformaciju i apsolutno *strastvenu* predanost pojedinca.²¹ „To o čemu se radi,” piše

¹⁷ Ovo je jedan od Kierkegaardovih najpoznatijih pseudonima pomoću kojeg je želio pokazati kako se put do Boga sastoji temeljno u pozivanju na apsurd, paradoks i pristanak uz Božiji nalog usprkos svemu. Put je to na koji će se malo ko usuditi krenuti.

¹⁸ *Strah i drhtanje* jedno je od mnogih Kierkegaardovih pseudonimnih djela (objavljeno pod pseudonimom Johannes de Silentia), što postavlja zanimljiv problem odnosa između pseudonimnog autora i Kierkegaardovog vlastitog mišljenja. Kierkegaard se u svojim najpoznatijim djelima koristio pseudonimima, jednim dijelom i zbog toga što je želio da čitatelji sami, bez utjecaja autora, izvuku potrebne pouke. Nije kao autor želio utjecati na njihova promišljanja, ali ih je htio potaknuti na samostalno, kritičko i kreativno mišljenje (zaključivanje) i djelovanje. Ipak, moguće je glavne crte *Straha i drhtanja* shvatiti kao Kierkegaardov vlastiti stav (v. npr. Hannay 1985; Caputo 2007), tako da će se u nastavku ovog dijela rada koristiti ime Johannes de Silentia u izlaganju osnovne strukture djela, što je uostalom i Kierkegaardova eksplicitna želja (Caputo 2007), dok će se u zadnjim paragrafima, koji se bave interpretacijom pojma vjere općenito, ponovo koristiti Kierkegaardovo vlastito ime.

¹⁹ U djelu *Filozofijsko trunje*, kao i u njegovom nastavku *Završnom neznanstvenom zaglavku uz 'Filozofijsko trunje'*, Kierkegaard postavlja pitanje – može li se istina naučiti, pri tom misleći na kršćansku istinu. Ovdje nije moguće ulaziti u detalje rasprave koju Danac u ta dva djela razvija, ali je važno istaknuti glavne aspekte odgovora na navedeno pitanje. Kršćanska istina je istina po kojoj se živi, u njoj je dakle važnije što se čini, nego što se misli. Stoga je i za svakog potencijalnog kršćanina ključno hoće li dati svoj pristanak uz tu istinu, a ne hoće li je naučiti.

²⁰ Ovim pseudonimom se Kierkegaard služi, između ostalog, kako bi se suprotstavio Hegelu koji je tvrdio da je logika dovoljna kako bi se došlo do Boga. V. Golubović (2013).

²¹ Uostalom, kršćanstvo se ne smije svesti na doktrinu, kao što je to bio slučaj u Kierkegaardovo vrijeme, jer kršćanstvo je u prvom redu komunikacija egzistencije (kako Kierkegaard obrazlaže u *Diario* 1864) – tj. u 'Dnevnica' koje je uredio Cornelio Fabro 1981.

Kierkegaard u *Dnevnicima* „jest da pronađem istinu koja je istinita za mene, da pronađem ideju za koju sam spreman živjeti i umrijeti. I šta bi mi koristilo ako bih pronašao takozvanu objektivnu istinu, ili ako bih se probijao kroz sisteme filozofije i ako bih sve sisteme poznavao i nalazio nekonzistentnosti u svakom od njih?” (u Caputo 2007: 9). Radi se dakle o ličnom shvatanju i strastvenoj predanosti – sve to može doduše biti pod utjecajem znanja, ali je uvijek potrebno da to znanje postane znanje za *pojedince samog*, jer ljudski život nije moguće reducirati na puki život objektivnog znanja (*ibid.*).

U tom zahtjevu za subjektivnim ili *egzistencijalnim* znanjem Kierkegaardov de Silentio se okreće protiv tad prevladavajuće hegelijanske filozofije, dok drugi (i s time itekako povezani) aspekt kritike Hegela – onaj koji dolazi na vidjelo prije svega u *Strahu i drhtanju* – predstavlja hegelijanska etika i pojam vjere na slučaju Abrahama. De Silentio ovaj problem predstavi kroz tri različita pitanja: „Postoji li teleološka suspenzija etičkog?”; „Postoji li apsolutna dužnost prema Bogu?” i „Je li bilo etički opravdano od Abrahama to što je Sari, Eliezeru i Izaku prešutio svoju namjeru?” (Kierkegaard 2000: 71, 89, 107).²²

Djelo *Strah i drhtanje* vjerojatno je najviše analizirano djelo slavnog danskog filozofa. Gore navedena tri temeljna pitanja zapravo su naslovi tri ključna poglavlja iz ovog djela. U njima Kierkegaard analizira izrazito ‘škakljive’ teme pred kojima se nađe gotovo svaki čovjek, s namjerom da provjeri do koje mjere je pojedinac spreman angažirati se u cilju da postigne samoostvarenje, i je li spreman ići do kraja i izabrati ono što je, s objektivne strane promatrajući, najviše nesigurno, tj. Boga. Na samom početku djela nalazimo četiri varijante ‘priče’ o Abrahamovom žrtvovanju sina Izaka inspirirane izvornom biblijskom pričom iz Post 22. U svakoj od njih pojavljuje se inačica onoga što možemo nazvati – misaoni eksperiment prema kojem je ishod izvorne biblijske priče mogao biti i drugačiji. Verzije su to koje čovjeku dolaze spontano.

Jedno od pitanja (poglavlja) vezano je uz mogućnost da se u nekim okolnostima suspendira etiku. Naravno, bitno je napomenuti da je ovdje u prvom redu riječ o mogućnosti odabira Boga kao krajnjeg cilja čovjekova egzistiranja i da se isključivo u tom kontekstu raspravlja o navedenim temama. Što se tiče suspenzije etike ona je uvelike problematična jer svako će se pitati na temelju čega Bog ili bilo ko drugi predstavlja razlog za suspendiranje etike. Etika, tj. moralni zakoni, bi trebali vrijediti univerzalno i stoga nije dobro niti poželjno raditi iznimke. Slično se događa i s

²² Ovdje se najbolje vidi na koji način čovjek može transformirati svoju egzistenciju. V. Castoro (2001), Gardiner (1996), Adinolfi (2000), Castoro (2001).

pitanjem može li postojati apsolutna dužnost prema Bogu – jer opet se svako može pitati na temelju čega se Boga izdvaja od svih drugih i zašto bi upravo on imao apsolutni status. Ni treće pitanje (poglavlje) o kojem Kierkegaard raspravlja nije nam, osobito s razumske strane gledajući, jasno. Naime, jedno je kada čovjek nešto odluči za sebe, i kada njegov izbor nema utjecaja na druge (dakle, kada nečiji izbor neće imati negativne ili loše posljedice na druge osobe), no drugo je, kada, kao u ovom slučaju – Abraham odluči svojim najbližima prešutjeti svoju namjeru žrtvovanja Izaka. Pitanje – je li njegovo prešućivanje bilo etički opravdano – zvuči zaista kao neslana šala. No usprkos tome što stvari na prvi pogled izgledaju prilično loše, Kierkegaard nam u djelu nudi doista inovativna promišljanja, ali i rješenja (usp. Kierkegaard 2000). Rješenje koje predlaže je vjera, a vjeru je u njegovoj filozofiji moguće interpretirati kao ‘skok’ ili odluku da se vjeruje u ono što je apsurdno i razumu nedostupno (jer istina prebiva u sferi subjektivnosti u smislu da nema razumski obrazložene vjere koja će nam pružiti jamstvo za Boga), i da se uđe u rizik izbora Boga koji ničim ne može biti zajamčen. Upravo zato je vjera ključno rješenje za čovjeka koji pokušava ostvariti vrhunac egzistiranja (usp. Kierkegaard 2000).

U sljedećem citatu Kierkegaard nam daje opis vjere:

„No kako će učenik doći do razumijevanja ovog paradoksa, jer mi ne velimo da on treba razumijeti paradoks, već da treba razumijeti samo to da ovo jest paradoks? Već smo pokazali kako se to događa, to se naime događa kad se razum i paradoks u trenutku sretno sudare; kad se razum sam povuče u pozadinu a paradoks se preda; a ono treće u čemu se događa (jer se ne događa u razumu koji se oslobodio, a niti u paradoksu koji se predao – dakle u nečem) jest ona sretna strast koju sada hoćemo imenovati, iako nam do imena nije posebno stalo. Hoćemo je nazvati *vjerom*. Ova strast mora dakle biti onaj uvjet o kojem smo govorili i koji daje paradoks”. (Kierkegaard 1998: 67).

Etičko kao takvo je po Hegelu ono univerzalno, u kojem svaki partikularni pojedinac ima svoj *telos* (Kierkegaard 1985). Zbog toga je opravdana svaka žrtva koju čovjek učini radi univerzalnog – pa čak i ako bi žrtvovao vlastito dijete radi dobra društva ili države koja je za Hegela sama po sebi „etička cjelina” (Hannay 1985: 29) – ali mjesto na kojem Hegel neoprostivo griješi jeste, po de Silentio, što ne osuđuje Abrahama i vrijednost *vjere* općenito. Naime, Abraham nije djelovao u korist univerzalnog, nego je *kao partikularni pojedinac* bio spreman žrtvovati *upravo ono univerzalno*,²³ tako da bi ga Hegel morao najstrožije osuditi ako bi htio ostati dosljedan svom etičkom sistemu (Kierkegaard 1985). Ne postoji, dakle, nikakvo

²³ Tačnije, ono čime je uvjetovano univerzalno, jer je budućnost Izaka povezana s dobiti budućih naraštaja.

etičko opravdanje za vjeru, jer je vjera „upravo ovaj paradoks, da je pojedinac postavljen više od univerzalnog, ali na takav način, doduše, da je taj pokret ponovljen, to jest, da se pojedinac, nakon što je bio u univerzalnom, kao pojedinac postavlja nad univerzalno” (*ibid.*: 84).

U tome leži ključna razlika između Abrahama i tragičnog junaka: tragični junak je doduše također prisiljen žrtvovati ono što mu je najvrijednije (kao primjerice Agamemnon koji je žrtvovao vlastitu kćer), ali tragični junak kroz taj čin *ostaje unutar granica etičkog*.²⁴ Žrtva je nužna za spas šire zajednice ili viših moralnih principa, tako da svako može razumjeti čin tragičnog junaka i svako će s pravom gledati na taj čin s najvišim divljenjem i odobravanjem. Abrahamov čin pak predstavlja *teleološku suspenziju etičkog*: on je postavljen u iskušenje – kao i tragični junak – ali u njegovom slučaju je iskušenje upravo *etička sfera sama*, koja bi mu zabranila ispunjenje Božije volje kroz žrtvu Izaka (*ibid.*: 88).²⁵ S obzirom na to da Abraham „kao partikularni pojedinac stoji u apsolutnom odnosu ka apsolutnom” (*ibid.*: 85), njegov čin, za razliku od žrtve tragičnog junaka, ne može biti razumljiv (a kamoli vrijedan poštovanja) s gledišta etičkog. Zbog toga Abraham „ne može govoriti”, jer se govor i pojmovno razumijevanje kreću upravo u sferi univerzalnog, unutar koje njegov čin nije ništa drugo nego zločin (*ibid.*: 89).²⁶

Zaključak je dakle jednostavna stroga disjunkcija: *ili* je hegelijanski sistem potpun *ili* postoji nešto takvo kao što je vjera.²⁷ Bilo kakva sinteza obaju gledišta predstavlja racionalizaciju Abrahamovog čina kroz pokušaj da ga se razumije na isti način kao i tragičnog junaka, ali upravo kroz takvu interpretaciju se poništava vrijednost vjere i mogućnost teleološke suspenzije etičkog, koja je nužan preduvjet za shvatanje veličine Abrahamovog čina.²⁸ Zadnje dvije rečenice de Silentioovog odgovora na prvo pitanje pružaju lijep sažetak radikalnosti njegovog pojma vjere:

„Kad neko krene teškim putem tragičnog junaka, postoje mnogi koji mu mogu dati savjet, ali niko ne može niti razumjeti niti savjetovati onog koji kroči uskim

²⁴ Vidi slučaj Agamemnona koji se opisuje u *Strahu i drhtanju* (Kierkegaard 2000).

²⁵ Kod tragičnog junaka se sukob nalazi unutar granica etičkog – tako je Agamemnonov položaj sukob između etičke dužnosti ka porodici i viših etičkih principa – dok je za Abrahama *cijela sfera etičkog* iskušenje, ukoliko je buduće dobro zajednice također vezano za Izaka.

²⁶ Više o tome vidi u Faber (1998).

²⁷ Vidi Adinolfi (2000).

²⁸ Abrahama s pozicije, nazovimo je tako, *svjetovne* etike ne možemo gledati drugačije nego kao ubojicu (tačnije, potencijalnog ubojicu), ali ako ga posmatramo na način na koji ga prikazuje Kierkegaard i u kojem se zastupa tzv. religijska etika, onda je on zaista vitez vjere.

putem vjere. Vjera je čudo, ali nijednom ljudskom biću nije uskraćena, jer je strast ono u čemu je sav ljudski život ujedinjen, a vjera jeste strast” (*ibid.*: 95).²⁹

Ako je time ocrтана glavna nedosljednost između hegelijanskog sistema i apsolutne dužnosti ka Bogu u pogledu etike i takoreći *vanjskog* odnosa između Abrahama i šire zajednice, ostaje pak još jedan *unutrašnji* aspekt Abrahamovog čina koji ga upravo čini vrijednim najvišeg divljenja. Tu se radi o razlici između beskonačne rezignacije i vjere, što de Silentio ilustrira kroz likove viteza beskonačne rezignacije i viteza vjere. U uvodu u tri gore spomenuta pitanja on zamišlja sebe u Abrahamovoj situaciji: zamišlja da bi sam bio sposoban poći prema Moriji i povesti Izaka, ali u tom trenutku bi se predao rezignaciji i pomirio se s činjenicom da će izgubiti Izaka (*ibid.*: 64). Time bi pak pao nazad u domenu tragičnog junaka, jer ono što Abrahama najoštrije odvaja od svakog tragičnog junaka u pogledu unutrašnjeg odnosa ka predstojećoj žrtvi jeste činjenica da se Abraham ne predaje rezignaciji, nego vjeruje da će zadržati Izaka, iako ga je potpuno spreman žrtvovati (*ibid.*: 65).³⁰ Takvo vjerovanje je osnovano na *apsurdu* i zbog toga ostaje nešto potpuno nezamislivo za de Silentia.³¹

Vitez beskonačne rezignacije je dakle osoba koja je svjesna prolaznosti i ništavnosti ovozemaljskog postojanja i zbog toga se može potpuno pomiriti s tim u rezignaciji. Takvu osobu je lako uočiti u svijetu upravo zbog njene rezignacije i udaljenosti od svega prolaznog, a snaga duha koja je potrebna za rezignaciju je nešto što je dostupno svakom čovjeku (*ibid.*: 74). Vitez vjere pak ide korak dalje: nakon što je predao sve što pripada ovozemaljskom i konačnom, on to isto konačno *ponovo dobiva*, i to s istom radošću kao čovjek koji nikad nije učinio pokret rezignacije.³² Zbog toga je vitez vjere teško uočljiv: u njegovom životu nema ničeg što bi odstupalo, u svim ovozemaljskim stvarima on uživa jednako kao bilo koja druga osoba. Vitez vjere je tako „jedini koji je sretan, samo on je nasljednik konačnog, dok je vitez rezignacije uvijek samo stranac” (*ibid.*: 79). U ovom aspektu se vidi radikalnost Kierkegaardovog shvatanja vjere: vjera nije, kao što se to obično pretpostavlja, nešto

²⁹ Strast ovdje naravno ne smije biti shvaćena kao trivijalna i kratkotrajna želja; naprotiv, strast je najviša, najpotpunija i *najličnija* predanost (Kierkegaard 1985).

³⁰ Ovdje se ne radi o tome da bi Abraham ponovo dobio Izaka u onostranom životu, jer se takvo vjerovanje ne bi razlikovalo od situacije tragičnog junaka. Abraham vjeruje da će u istom, *ovozemaljskom* životu zadržati Izaka.

³¹ Vjera i nije ništa drugo nego apsurd, paradoks i skandal za ljudsko mišljenje. Pokazao je to Kierkegaard osobito detaljno u svom najpoznatijem filozofskom djelu *Filozofijsko trunje*.

³² „Ovo kretanje vršim u sebi samom i ono što pritom dobivam jesam ja sâm u svojoj vječnoj svijesti, u blaženom suglasju sa svojom ljubavi prema vječnom biću. Vjerom se ne odričem ničega, nego naprotiv, ja u vjeri dobivam sve (...)“. I malo dalje Kierkegaard još dodaje: „Abraham se nije vjerom odrekao Izaka, nego je po vjeri dobio Izaka“ (Kierkegaard 2000: 63).

što čovjek mora imati kako bi bio spreman na rezignaciju, nego vjera *pretpostavlja i prevazilazi* rezignaciju (Hannay 1985). Nadalje, vjera se u Abrahamovom slučaju ne sastoji samo u vjerovanju u Božije postojanje – u tom slučaju bi zasigurno bilo dovoljno i neuporedivo blaže iskušenje – nego se sastoji u Abrahamovoj vjeri da mu Bog neće oduzeti Izaka *čak ni ako on ispuni zapovijed da ga žrtvuje* (*ibid.*: 19).³³

S obzirom na radikalnost Kierkegaardovog gledišta u pogledu Abrahama te statusa razuma općenito, razumljivo je da su postojale različite interpretacije i kritike njegovog poimanja božanske zapovijedi. Tako je moguće argumentirati da Kierkegaard ne uzima u obzir historijske aspekte Abrahamove situacije, koji su znatno utjecali na kontekst njegove odluke. Naime, u njegovom vremenu takav čin ne izlazi iz okvira etičkog, jer žrtva prvorodenog djeteta nije uopće bila nešto nečuveno (Caputo 2007). Naprotiv, jedino pravo *čudo* bi u takvoj situaciji bila činjenica da Abraham na kraju *nije* morao žrtvovati Izaka. Ipak, takva interpretacija bi bila veoma problematična za Kierkegarda, jer bi značila odbijanje *horrori religiosi* i postavljanje ljudskih mjerila tome što Bog može zahtijevati od čovjeka – upravo ono protiv čega je *Strah i drhtanje* usmjereno.³⁴

Drugačiju interpretaciju, koju također navodi Caputo, predstavio je Jacques Derrida. Umjesto da bi prihvatio religioznu iznimku od etičkih principa (odn. teleološku suspenziju etičkog), Derrida je pokušao iznimku samu predstaviti kao *etičku* kategoriju (*ibid.*: 55). To bi značilo da se etika nikad ne može reducirati na slijepo slijedenje nepromjenjivih principa, nego svaka etička obaveza zahtijeva razmatranje jedinstvenih osobina konkretne situacije. Tako se dolazi do karakteristično postmodernističke kategorije *singularnosti*, koja prelazi granice etičkog i može poslužiti za konceptualizaciju mnogih drugih aspekata Kierkegaardove misli. Caputovim riječima:

„Upravo na osnovu svoje singularnosti svaka stvar pripada polju estetske, etičke i religiozne transcendencije koja zahtijeva naše poštovanje, transcendencije koja bi davala vrijednost svijetu koji je Bog stvorio, umjesto da ga predstavlja kao nešto od čega se čovjek mora odvojiti kao što se dijete mora odvojiti od majčine dojke, kao što to tvrdi Kierkegaard u uvodu k *Strahu i drhtanju*” (*ibid.*).

³³ Vidi Castoro (2001).

³⁴ Kierkegaard naime razlikuje između dva tipa religioznosti koje naziva religioznost „A“ i religioznost „B“. Religioznost „A“ možemo najjednostavnije objasniti kao prirodnu religioznost, a religioznost „B“ kao objavljenu religioznost (npr. slučaj Abrahama). Više vidi u Kierkegaardovom djelu *Postilla conclusiva non scientifica alle 'Briciole di filosofia'* (Završni neznanstveni zaglavak uz 'Filozofijsko trunje'). V. Kierkegaard (1995: 700-720).

Ovakva interpretacija može biti veoma plodna s gledišta mogućih implikacija za različite koncepte unutar postmodernističkih razumijevanja egzistencijalizma, ali svakako ostaje upitna, jer u svojoj interpretativnoj slobodi ide tako daleko da eksplicitno negira ključne dijelove Kierkegaardove misli. Zbog toga bi se moglo argumentirati da Derridaovo poimanje *Straha i drhtanja* predstavlja upravo jedan od pokušaja racionalizacije koje Kierkegaard kritikuje.

Kako god da stoje stvari s takvim interpretacijama i kritikama (koje svakako prelaze okvire ovog rada), postoji jedan drugi moment *Straha i drhtanja* koji je posebno zanimljiv s gledišta Kierkegaardovog utjecaja na kasniji razvoj filozofije. Alastair Hannay u predgovoru k svom engleskom prijevodu *Straha i drhtanja* navodi jedan eksplicitno egzistencijalistički aspekt slučaja Abrahama:

„Priča o Abrahamu i Izaku prikazuje samo u ocrtu, simbolizirajući glavne formalne crte, gledište da je moguće da neko bude čovjek neovisno o bilo kakvom objašnjenju toga šta znači biti čovjek *uopće* u kontekstu namjere i radnje.³⁵ Ovakvo nešto bi bilo nezamislivo hegelijancima. (...) Abraham djeluje kao da neko može biti u potpunosti čovjek prije nego što izrazi svoju ljudskost [eng. *humanity*] u univerzalnom, tako da univerzalno samo postane izraz već uspostavljene ljudskosti na nivou partikularnog, a ne više kategorija u kojoj se uspostavlja ljudskost” (1985: 30-31).

U ovakvoj interpretaciji je jednostavno vidjeti zašto je Kierkegaard postao poznat kao „otac egzistencijalizma” (McDonald 2017), a kako se ovaj način razumijevanja *Straha i drhtanja* prepliće s Kierkegaardovim tezama o slobodi i sebstvu, zaslužuje detaljniju obradu u idućem dijelu našeg rada.

SEBSTVO I SLOBODA: KIERKEGAARDOV UTJECAJ U FENOMENOLOGIJI I EGZISTENCIJALIZMU 20. STOLJEĆA

Kierkegaardova definicija sebstva u *Bolesti na smrt* kao „relacije koja odnosi samu sebe ka samoj sebi ili odnošenja te relacije same ka samoj sebi” (Kierkegaard 1974: 11; v. također Caputo 2007: 101) važi za jedan od najteže razumljivih ali i najpoznatijih pasusa u njegovim djelima. Ono što se iz te formulacije vidi jeste činjenica da sebstvo – koje je nešto više nego ljudsko biće kao gola sinteza psihičkog i fizičkog – nije nešto supstancijalno i nepromjenjivo, nego je u svojoj biti *dinamično*

³⁵ S pojmom „čovjek *uopće*” se misli na hegelijanska pojmovna određenja čovjeka i etike u kontekstu odnosa između partikularnog i univerzalnog.

*i refleksivno.*³⁶ Utjecaj ove formulacije se može vidjeti primjerice u Heideggerovom *Bitku i vremenu*, gdje je u uvodnom dijelu naglašeno da čovjek nije gola sinteza živog bića i mogućnosti racionalnog mišljenja (što je implicirano u Aristotelovoj poznatoj definiciji čovjeka kao racionalnog živog bića) te da tubitak (što je Heideggerov izraz za *sebstvo*) nije nikakav predmet nego postoji samo u svojim intencionalnim aktima (Heidegger 1967).³⁷ Bitno je napomenuti da značaj ovog fenomenološkog pojma *sebstva* nije nipošto ograničen na rasprave u 20. stoljeću, već je ostao izuzetno relevantan i u suvremenim raspravama unutar analitičke filozofije, fenomenologije i kognitivne znanosti (za kratak pregled v. Sivić 2018). Tako unatoč svim konceptualnim promjenama koje karakteriziraju suvremenu fenomenologiju i kognitivnu znanost i dalje vidimo jasan utjecaj Kierkegarda primjerice kod Dana Zahavija, vjerovatno najznačajnijeg današnjeg fenomenologa, koji razumije *sebstvo* kao „jedinstvo identiteta i diferencije, (...) samosvijest *samotranscendirajućih* [eng. *self-transcending*] vremenskih, intencionalnih, tjelesnih i intersubjektivnih iskustava” (Zahavi 1998: 222; v. također Zahavi 2014).³⁸ Konceptualni okvir je tu svakako drugačiji, ali iza toga je nemoguće ne čuti odjek definicije *sebstva* kao „odnošenja relacije ka samoj sebi,” koja je – preko Husserla, Heideggera, a zatim Merleau-Pontya i drugih autora – itekako utjecajna sve do danas.

Jednako utjecajan bio je Kierkegaardov pojam *tjeskobe*,³⁹ kojem je Heidegger posvetio dosta pozornosti u *Bitku i vremenu*, gdje tvrdi da je Kierkegaard od svih autora dospio najdalje sa svojom analizom *tjeskobe* u kontekstu kršćanstva (Heidegger 1967). Za razliku od *emocija* kao što je strah, *tjeskoba* nema nikakav određen predmet na koji bi se odnosila, nego je generirana prije svega od strane svijesti o slobodi kao „mogućnosti mogućnosti” (Gardiner 1988: 107). Ta „vrtoglavost slobode”, po Kierkegardu, ima svoj izvor već u trenutku prvobitnog grijeha: iako

³⁶ Više o tome vidi u Golubović 2013.

³⁷ Jednačenje izraza *tubitak* i *sebstvo* je veoma problematično u kontekstu Heideggerove misli, jer je ključni metodološki postulat njegovog transcendentnog projekta izbjegavanje izraza kao što su subjekt, objekt ili *sebstvo* zbog njihovih implicitnih metafizičkih konotacija. Drugim riječima: ti izrazi pretpostavljaju određeno razumijevanje svijesti i odnosa između subjekta i objekta, tako da ih je bolje izbjegavati ako se želi te osnovne fenomene razumjeti bez predrasuda. Dakako, ovaj metodološki postulat i sam prijeti da postane implicitni metafizički okvir, tako da je većina drugih fenomenologa izabrala drugačiji način postupanja s terminologijom. Ta rasprava pak nije toliko relevantna za kontekst ovog rada, tako da je dovoljna napomena o nimalo trivijalnoj prirodi spomenutog terminološkog jednačenja.

³⁸ Utjecaj Kierkegaardove „dijalektičke” definicije *sebstva* je posebice očit u paradigmi utjelovljene kognicije (gdje je prisutan naglasak na dinamičkoj i relacionalnoj prirodi kognicije), koja zbog svoje kompleksnosti i aktualnosti prevazilazi okvire ovog članka. Detaljnije o tome v. Fuchs (2018).

³⁹ Vidi Kierkegaardovo djelo *Bolest na smrt* – gdje detaljno raspravlja o pojmu *tjeskobe* i implikacijama koje ona ima po život pojedinca. V. Kierkegaard (1974). *Tjeskoba* čovjeka gura u beznade, a beznade može dovesti do vjere. Više o odnosu beznada i vjere vidi u Iiritano (1999).

Adam isprva nije imao znanje o dobru i zlu, zabrana koja se odnosila na zabranjeno voće mu je već probudila svijest o mogućnosti slobode. Tjeskoba je tako *preduvjet* grijeha, iako nije nužno uzrok grijeha (*ibid.*).⁴⁰ Doduše, ukoliko tjeskoba otvara različite mogućnosti pred čovjekom, ona mu također omogućava ostvarenje vlastitog identiteta i okretanje ka božanskom i vječnom. To pak nije ništa drugo nego vjera, koju Kierkegaard u gore spomenutom pasusu iz *Bolesti na smrt* definira kao „počivanje sebstva u moći koja ga je uspostavila” (Kierkegaard 1974: 12; v. također Caputo 2007: 102).⁴¹

U toj definiciji vjere je lako vidjeti paralelu s Eckhartovim „duhovnim siromaštvom” (*paupertas spiritus*), koje ne pretpostavlja nužno život u samostanu ili u askezi, nego unutrašnju nevezanost za ovozemaljski život i predanost Bogu. Za Eckharta se upravo u tome sastoji „mistička smrt”: ključni element nije vanjska askeza (što bi bio slučaj za viteza rezignacije), nego unutrašnje duhovno siromaštvo, koje može nastupiti kako u tišini samostana tako i na bučnim gradskim ulicama. Eckhartovim riječima: „Ako bi postojao bolji put, onda bi nam ga Gospod pokazao, kao što je rekao: „Ko hoće poći za mnom, neka napusti samog sebe” (Mt 16, 24); u tome je sve. Usmjeri pozornost na sebe i predaj [ili napusti] samoga sebe *upravo tamo gdje se nalaziš*. To je od svega najviše” (citirano u Vörös 2013: 322). Taj motiv davanja prednosti unutrašnjem odnosu nevezanosti ka svijetu naspram vanjske askeze i naglaska na ritualima je prisutan u svim mističkim (odn. kontemplativnim/meditativnim) tradicijama.⁴² Tako primjerice kod Dōgena, osnivača Sōtō škole u japanskom zenu, nalazimo poznatu formulaciju po kojoj Put „nije nikad nigdje drugo nego tu gdje se nalaziš. Kakve koristi onda ima u odlazanju tamo ili onamo radi rituala?” (Dōgen 2002: 2). Naravno, Kierkegaard sam nije govorio o mistici kao skupu meditativnih/kontemplativnih praksi – a kamoli o praksama unutar drugih religijskih tradicija – ali je njegov naglasak na unutrašnjim aspektima vjere, kao i ideji da se kršćanstvo treba *živjeti* a ne shvatati kroz prizmu sistematičke filozofije (što se vidi primjerice u njegovom opisu viteza vjere), nešto što nudi veoma zanimljivu analogiju s tom sferom religije.

⁴⁰ Vidi Adinolfi (2000).

⁴¹ Poveznica između sebstva i vjere, koja se ovdje javlja u novom obliku, predstavlja značajan element različitih kontemplativnih tradicija unutar kršćanstva – više o tome v. Ciglencečki i Škodlar (2018).

⁴² Pojmovi meditacija i kontemplacija se odnose na isto, tj. na prakse kojima se postiže usredotočavanje svijesti na jedan intencionalni predmet (npr. disanje ili molitva) i, nakon toga, postupno ispražnjenje svijesti od svih intencionalnih sadržaja. U radu su uvijek navedena oba pojma jer je pojam kontemplacija postao prevladavajući u kontekstu kršćanstva (i dijelom drugih monoteističkih religija), dok se pojam meditacija koristi u kontekstu indijskih religija (Vörös 2013).

TRI STADIJA

Kierkegaardov opis triju stadija postojanja – estetskog, etičkog i religioznog – predstavlja donekle zahtjevan aspekt njegove filozofije, jer nije uvijek jasno jesu li ta tri stadija vremenski odvojena i u kolikoj mjeri se međusobno isključuju. Iako je teško doći do potpuno jednoznačnog odgovora na to pitanje, čini se da je odnos između tri stadija sličan odnosu između triju članova u hegelijanskoj trijadi: religijski stadij je možda nedostupan za osobu koja živi isključivo u estetskom stadiju, ali to ne znači da je potonji potpuno ukinut u religijskom, naprotiv, suprotnosti između estetskog i etičkog su prevaziđene u *višem jedinstvu* koje predstavlja religiozni stadij (McDonald 2017).⁴³

No u čemu se tačno sastoje ta tri stadija?⁴⁴ Ovdje je Kierkegaard karakteristično nesistematičan, ali unatoč tome je moguće predstaviti barem glavne crte tih načina postojanja. Estetski stadij je najniži stepen: čovjek u tom stadiju je uvijek pod kontrolom vanjskih okolnosti, jer jedini bijeg od dosade vidi u stalnoj potrazi za nečim novim i uzbudljivim (Golubović 2008a). Najpotpuniji prikaz tog stadija predstavlja Johannes, autor literarno zadivljujućeg *Dnevnika zavodnika* u prvom dijelu *Ili-ili*,⁴⁵ koji ne uživa toliko u samom zavodenju koliko u stvaranju *moćnosti* za zavodenje. Taj *refleksivni esteta* neprestano manipulira situacijama i ljudima kako bi postigao zanimljiv rezultat, tako da, primjerice, ima običaj pročitati samo zadnju trećinu knjige kako bi mu postalo zanimljivo nagađati o prethodnim dijelovima ili pak prouzrokovati napad bijesa u sugovorniku kako bi vidio kap znoja koja mu se spušta niz čelo. Motivacija svega toga je uvijek ista: bijeg od dosade i potraga za nečim uzbudljivim uz izbjegavanje odgovornosti pod svaku cijenu (McDonald 2017; Kierkegaard 1979).

Međutim, kako ta potraga nikad ne može imati zaključak, estetski stadij onemogućava bilo kakav duševni mir ili osjećaj svrhe (osim uživanja u prolaznim uzbuđenjima). Za takvo nešto je potrebno živjeti u etičkom stadiju, u kojem čovjek preuzima odgovornost za vlastiti život i oslobađa se očaja karakterističnog za estetski stadij time što je spreman učiniti ozbiljne i promišljene dugotrajne odluke o svom životu (kao što je primjerice brak, koji je za esteta tegoba) (McDonald 2017; Golubović 2008a). Etički stadij je tako nužan preduvjet religioznog stadija – budući da duboka lična posvećenost Bogu nije moguća za esteta – ali čovjek mora ići dalje

⁴³ Vidi također Faber (1998).

⁴⁴ Više vidi u Caputo (2007).

⁴⁵ U predgovoru pseudonima Victora Eremite se nejasno nagovještava da bi *Dnevnik zavodnika* mogao biti fikcionalno književno djelo koje je napisao sam A, pseudonimni autor prvog dijela *Ili-ili* (Kierkegaard 1979: 281).

ka religioznom ako želi postati uistinu *čovjek*. Naime, i u etičkom stadiju je prisutan očaj, jer se sebstvo potpuno uspostavlja *kao sebstvo* tek u trenutku kad se prepusti onoj moći koja ga je stvorila (Kierkegaard 1974; Caputo 2007).⁴⁶ Drugim riječima: religiozni stadij je nužan uvjet toga da *subjekt* postane *sebstvo*. To postajanje u „relaciji koja se odnosi ka samoj sebi” ima oblik ponavljanja, koje, za razliku od sokratskog „prisjećanja unazad ili ka prošlosti” predstavlja „prisjećanje *unaprijed*,” tako da vječna (ili buduća) istina postane prisutna u vremenu (McDonald 2017). Ukratko: „Ovo ponavljanje vjere jest način na koji se sebstvo odnosi ka samom sebi i ka moći koja ga je stvorila, tj. ponavljanje vjere *jest sebstvo*” (*ibid.*).

Kierkegaardov odgovor na problem nihilizma, koji svakako predstavlja najveći kamen spoticanja u egzistencijalizmu i filozofiji 19. i 20. stoljeća uopće, jest dakle „skok u vjeru” kojim pojedinac uspostavlja vječnu istinu evanđelja u partikularnom životu sebe kao pojedinca (Golubović 2008a). Taj skok, kao lična odluka, ne može biti motiviran isključivo sistematičnim racionalnim mišljenjem kakvo je osnova Hegelovog sistema. Naprotiv, kršćanstvo sadrži niz doktrina koje se odupiru bilo kakvoj racionalizaciji, a najveći otpor pruža upravo „paradoks” po kojem je vječni i transcendentni Bog postao utjelovljen u historiji kao konačno ljudsko biće (Isus). Takav paradoks čovjek može ili prihvatiti na osnovu vjere ili odbiti na osnovu filozofske racionalnosti – ono što *ne može jest vjerovati na osnovu razuma*. Vjera tako pretpostavlja određen „osjećaj za paradokse,” ukoliko je moguće vjerovati jedino *na osnovu apsurdna* (McDonald 2017). Vjera je, dakle, subjektivna, a ova tvrdnja se u Kierkegaardovim pseudonimnim djelima nalazi u još općenitijem obliku: nikad nije moguće opravdati najvažnije subjektivne istine pomoću objektivnog razmišljanja ili dati tim istinama bilo kakav objektivni status; one se uspostavljaju samo u *strastvenoj subjektivnosti* (Caputo 2007).

ZAKLJUČAK

Unatoč Kierkegaardovoj ponekad frustrirajućoj nesistematičnosti (ili, tačnije, namjernoj *antisistematičnosti*), njegova misao ipak sačinjava – ako ne konceptualno jasan zatvoren sistem – onda nesumnjivo barem veoma određen *gestalt* ili karakterističan *stil*, koji nije moguće jasno definirati, ali koji time nije ništa manje prepoznatljiv i jedinstven. Stil koji je time mišljen je lijepo opisao Merleau-Ponty:

⁴⁶ Etički stadij nije dovoljan također zbog toga što etika nije apsolutna, kao što se vidi u slučaju Abrahama. Jednostavnije rečeno: „Koliko god stvari da uradimo ispravno, pred Bogom smo uvijek grešnici” (Caputo 2007: 65; vidi također Adinolfi 2000: 242-250).

„(...) ako mi neki filozofski tekst ostaje nejasan, ipak mi otkriva određeni *stil* – bilo da je spinozistički, kritičnoteorijski ili fenomenološki – koji je prva skica njegovog značenja. Počinjem razumijevati neku filozofiju tako što ulazim u poseban način postojanja te misli, tako što oponašam ton ili naglasak filozofa o kojem se radi” (Merleau-Ponty 2012: 184-185), gdje su „ton” i „naglasak” naravno shvaćeni metaforički, ali bez zaboravljanja njihovog tjelesnog značenja. Takav način razumijevanja se može činiti težim i manje potpunim od jasnog pojmovnog shvatanja, ali to za Kierkegaarda nije nikakva mana, nego može predstavljati upravo cilj njegovog pisanja. Naime, Kierkegaard ne piše kao filozof koji koristi kompleksne pojmovne konstrukcije – posebice ne kao hegelijanski sistematičar – nego kao neko ko želi „(...) šapatom probuditi pokret u slobodi čitaoca, što više nalikuje ulozi prijatelja ili savjetnika” (Caputo 2007: 77). Subjektivne, *strastvene* istine o kojima govori Kierkegaard zahtijevaju upravo takav pristup, zato: „kršćanski Sokrat” nije neko ko govori *ex cathedra*, nego neko ko nudi čitaocu priliku da postane autentičan *čovjek i sebstvo* u potpunom smislu te riječi. To se sebstvo oblikuje pomoću drugoga i prolazi faze izgradnje koje će vrhunac naći u životu utemeljenom u ljubavi i vjeri u kršćanskog Boga. A kršćanstvo, kako ga razumije Kierkegaard, nije nešto što se naučava nego nešto što se *živi*, a isto se može reći i o Kierkegaardovim spisima.

LITERATURA

1. Abbagnano, Nicola (1996), *Storia della filosofia*, III, Utet, Torino
2. Adinolfi, Isabella (2000), *Il cerchio spezzato. Linee di antropologia in Pascal e Kierkegaard*. Città Nuova, Roma
3. Camus, Albert (1987), *Mit o Sizifu*, Veselin Masleša, Sarajevo
4. Caputo, John D. (2001), *On Religion*, Routledge, London & New York
5. Caputo, John D. (2007), *How to Read Kierkegaard*, W. W. Norton & Company, New York & London
6. Castoro, Eliseo (2001), *Esistenza in preghiera sulle orme di Kierkegaard*, Piemme, Casale Monferrato
7. Ciglencečki, Jan, Borut Škodlar (2018), “Kenotična književnost in vprašanje sebstva: Dionizij Areopagit in Janez Klimak”, *Primerjalna književnost*, 41(1), 29-43.
8. Dōgen (2002), *The heart of Dōgen’s Shōbōgenz*. (prev. Waddel, N. i Abe, M.), State University of New York Press, Albany

9. Faber, Bettina (1998), *La contraddizione sofferente. La teoria del tragico in Søren Kierkegaard*, Il Poligrafo, Padova
10. Filipović, Vladimir (1982), *Novija filozofija zapada*, Matica hrvatska, Zagreb
11. Forte, Bruno (1997), *Fare teologija dopo Kierkegaard*, Morcelliana, Brescia
12. Fuchs, Thomas (2018), *Ecology of the brain*, Oxford University Press, Oxford
13. Gardiner, Patrick (1988), *Kierkegaard*, Oxford University Press, Oxford
14. Golubović, Aleksandra (2008a), "Od egzistencijalne nedoumice do filozofije egzistencije u S. Kierkegaarda", *Obnovljeni život*, 63(3), 257-273.
15. Golubović, Aleksandra (2008b), "Vježbanje u kršćanstvu: Kierkegaardov doprinos tumačenju kršćanske religije", *Filozofska istraživanja*, 112(4), 857-868.
16. Golubović, Aleksandra (2010), "Kierkegaardova epistemologija religije (odnos vjere i razuma)", *Obnovljeni život*, 65(2), 239-262.
17. Golubović, Aleksandra (2013), *Uvod u Kierkegaardovu antropologiju*, Filozofski fakultet u Rijeci, Rijeka (e-izdanje)
18. Hannay, Alastair (1985), "Introduction", u: Kierkegaard, Søren, *Fear and Trembling*, Penguin, London
19. Heidegger, Martin (1967), *Sein und Zeit*, Max Niemeyer Verlag, Tübingen
20. Impara, Paolo (2000), *Kierkegaard interprete dell'ironia socratica*, Armando, Roma
21. Iritano, Massimo (1999), *Disperazione e fede in Søren Kierkegaard. Una „lotta di confine“*. Soveria Mannelli, Rubbettino
22. Kierkegaard, Søren (1979), *Ili – ili*, Veselin Masleša, Sarajevo
23. Kierkegaard, Søren (1985), *Fear and Trembling*, Penguin, London
24. Kierkegaard, Søren (1998), *Filozofijsko trunje*, Demetra, Zagreb
25. Kierkegaard, Søren (1995), *Postilla conclusiva non scientifica alle 'Briciole di filosofia'*. Piemme, Casale Monferrato
26. Kierkegaard, Søren (2000), *Strah i drhtanje*, Verbum, Split
27. Kierkegaard, Søren (1974), *Bolest na smrt*, Ideje, Beograd
28. Kierkegaard, Søren (1981), *Diario*, I-XII, Cornelio Fabro (ur.), Morcelliana, Brescia
29. Merleau-Ponty, Maurice (2012), *Phenomenology of Perception*, Abingdon, Oxon; Routledge, New York
30. McDonald, William (2017), "Søren Kierkegaard", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Edward N. Zalta (ed.)
31. Nietzsche, Friedrich (1954a), *Werke in drei Bänden* (1. svezak), Carl Hanser Verlag, München

32. Nietzsche, Friedrich (1954b), *Werke in drei Bänden* (2. svezak), Carl Hanser Verlag, München
33. Nietzsche, Friedrich (1954c), *Werke in drei Bänden* (3. svezak), Carl Hanser Verlag, München
34. Penzo, Giorgio (2000), *Kierkegaard. La verità eterna che nasce nel tempo*, Messaggero, Padova
35. Pešić, Boško (2021), *Uvođenje u filozofije egzistencije*, Logos, Tuzla
36. Prini, Pietro (1989), *Storia dell'esistenzialismo*, Studium, Roma
37. Severino, Emanuele (1988), *La filosofia contemporanea*, Rizzoli, Milano
38. Sivić, Adnan (2018), "Sebstvo in identiteta: Problem diahrone identitete minimalnega sebstva", *Analiza*, 22(3), 103-120.
39. Solomon, Robert C. (2005), *Existentialism*, Oxford University Press, New York & Oxford
40. Spera, Salvatore (1996), *Introduzione a Kierkegaard*, Laterza, Bari
41. Schulz, Heiko (2009), "Germany and Austria: A Modest Head Start: The German Reception of Kierkegaard", u: Stewart, Jofn (e.), *Kierkegaard's International Reception: Tome I: Northern and Western Europe*, Routledge, London & New York, 307-420.
42. Vörös, Sebastjan (2013), *Podobe neupodobljivega: (nevro)znanost, fenomenologija, mistika*, KUD Logos i FFUL, Ljubljana
43. Zahavi, Dan (1998), "Self-Awareness and Affection", u: Depraz, Natalie, Dan Zahavi (eds.), *Alterity and Facticity: New perspectives on Husserl*, Springer, Dordrecht, 205-228.
44. Zahavi, Dan (2014), *Self and Other: Exploring Subjectivity, Empathy, and Shame*, Oxford University Press, Oxford

KIERKEGAARD'S VIEW ON EXISTENCE: FROM DENYING THE OTHER TO THE LONGING FOR *THE OTHER*

Summary:

In this paper, we will present the specific and pioneering brand of existentialism developed by Søren Kierkegaard, an immensely influential European thinker who ushered in a whole new era of philosophy. We will analyze his view of the problem of existence and, more specifically, the *self* as to how an individual must first become separated from others (the masses or *the public*), to then become a new person through faith in God, the key *Other* that makes one's whole life appear as new. Kierkegaard's influence on the further development of philosophy is almost beyond comparison, as is apparent first and foremost in existentialism and its various versions developed in the 20th century, and through these developments, it has shaped the course of philosophical thought extending far beyond the borders of Europe. In his view, the life of a human individual is tightly bound up with the relation towards the other. This requires, on the one hand, a certain denial of the other *qua* the *others* and, on the other hand, an all-encompassing turning towards and acceptance of *the Other*; i.e. God (as the highest degree of human accomplishment cannot be achieved without this recognition of God as *the Other* with the initial capital).

Keywords: Kierkegaard; existence; influence in European philosophy; other; *Other*; i.e. God

Adrese autora
Authors' address

Adnan Sivić
Univerza v Ljubljani
Filozofska fakulteta
adnan.sivic.13@gmail.com

Aleksandra Golubović
Sveučilišta u Rijeci
Filozofski fakultet
aleksandra.golubovic@ffri.uniri.hr

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.2.363

UDK 141.33 Soroush A.

Primljeno: 15. 03. 2022.

Pregledni rad

Review paper

Rusmir Šadić

FILOZOFIJA RELIGIJE ABDOLKARIMA SOROUSHA

Temeljne odrednice filozofije religije Abdolkarima Sorousha pitanje su koje se nalazi u samom središtu predmetnog članka. Iako je riječ o jednom od najznačajnijih savremenih muslimanskih mislilaca koji je ponudio značajan doprinos u oblasti političke filozofije, filozofije znanosti, sociologije znanja i misticizma, naš fokus ostaje na Soroushovo filozofskoj interpretaciji religije. Teorija o *širenju religijskog znanja* koja predstavlja stvarni epistemološki obrat, kao i teorija o *širenju poslaničkog iskustva*, okosnica su njegove filozofije religije koja se pojavljuje kao sami ključ njegovog reformskog diskursa. Uz Fazlur Rahmana (1919-1988), Ismail Faruqija (1921-1986), Mohammad Arqouna (1928-2010), Hassana Hanefija (1935-2021), Nasr Abu Zayda (1943-2010) i Muhammad Abid Jabirija (1935-2010), Abdolkarim Soroush se javlja kao jedan od najprominentnijih savremenih muslimanskih neoracionalista.

Ključne riječi: Abdolkarim Soroush; filozofija religije; religijsko znanje; poslaničko iskustvo

UVOD

Prvo poglavlje donosi osnovne detalje iz intelektualne biografije Abdolkarima Sorousha uz kraći osvrt na temeljne karakteristike njegove neoracionalističke misli. Potom slijedi odjeljak koje se bavi temeljnim principima Soroushove teorije o *širenju i sužavanju religijskog znanja*, čije se značenje sabire u naglašavanju *razlike* između religije i religijskog znanja, pri čemu je potonje neodvojivo uvjetovano našim *razumijevanjem*, koje je u osnovi *vremenito* i *promjenjivo*. Drugim riječima, teorija

o širenju i sužavanju religijskog znanja ukazuje na neprestano promjenjivi karakter našeg znanja te uvijek otvorenu mogućnost za nove moduse razumijevanja *religije* i *religijskog*.

Teorija revelacije, kao najspornija tačka Soroushove neoracionalističke misli i nesumnjivo povod najoštrijih kritika koje je Soroush pobrao, predmet je kraće analize u trećem poglavlju. Sukladno njegovoj teoriji, “primanje objave” je viđeno kao specifična vrsta poslaničkog *religijskog iskustva* a ne kao direktno objavljivanje u smislu recitiranja i *izricanja* određenog govora. Pored toga što je riječ o “rješenju” koje Soroush nudi kao “odgovor” na pitanje *kako* Bog govori, predmetna teorija podrazumijeva uzdizanje poslaničkog personaliteta na mjesto koje u klasičnom muslimanskom teološkom mišljenju pripada Kur'anu. Pa iako je riječ o teoriji koju je teško pomiriti sa onim što zastupa većina teologa, čini se kako je ista odbačena prije nego je ozbiljno analizirana u svojim višestrukim dimenzijama.

Naročiti doprinos Soroushove filozofije religije treba vidjeti u njegovoj teoriji o razlikovanju *minimalističke* i *maksimalističke* religije, te onog što on označava *esencijama* i *akcidencijama* religije. Zbiljska religija je minimalistička a ne maksimalistička. Religija ne nudi odgovor na sva misлива i nemisлива pitanja, ona nudi principe i načela koji su dovoljni za traženo savršenstvo. Stoga, maksimalističko razumijevanje religije, protiv kojeg Soroush odlučno diže svoj glas, šteti samoj religiji i otvara prostor za moguću instrumentalizaciju same religije. Detaljniju interpretaciju ovog pitanja donosimo u četvrtom poglavlju.

Konačno, peto poglavlje, koje je u stanovitaj vezi sa prethodnim, insistira na razlikovanju historijskog islama ili religije uopće, u odnosu na njenu središnju dimenziju koja određuje njenu prirodu i korespondira sa krajnjim intencijama Objavitelja. Naime, Soroush smatra kako se svaka religija sastoji od dvije kategorije, *esencijalne (zati)* i *akcidentalne (arazi)*. Nedvosmisleno razlikovanje te dvije kategorije je jedini put koji podrazumijeva dekonstrukciju historijskog zarad dospijevanja do onog suštinskog. Jezikom ontologije kazano, razlikovanje onog što može i da ne bude spram onog što nikako ne može ne biti – budući da o pristunosti ili odsutnosti tog elementa ovisi ukupno bivanje toga o čemu je riječ (religije) – uvjet je koji određuje “sudbinu” legitimnog govora o religiji kakva je *po sebi* a ne u svom historijsko-evolucijskog hodu tj. *za nas*.

INTELEKTUALNA BIOGRAFIJA I SOROUSHOV NEORACIONALIZAM

Abdolkarim Soroush, nerijetko oslovljavan kao „Luther islama“, jedan je od najznačajnijih intelektualaca postrevolucionarnog Irana i jedno od najistaknutijih imena savremene muslimanske misli općenito.¹ Napisao je brojne radove iz područja epistemologije, sociologije znanja, filozofske i političke antropologije, etike i filozofije religije. Već je u ranim godinama pokazivao osobiti interes za poeziju, filozofiju i misticizam, naročito u interpretaciji slavnog Rumija. Prema svjedočenju samog Sorousha u njegovoj autobiografiji, presudan utjecaj na njegovu ličnost ostavila su tri iranska mislioca: Murteza Mutahhari, Mahdi Bazargan i Ali Shari’ati.

Dok je kod prvog tokom nekoliko godina pohađao nastavu iz filozofije i egzegeze Kur’ana, te se upravo zahvaljujući njegovim instrukcijama upoznao sa bogatim naslijeđem muslimanske filozofske baštine ali i širinom interpretacije koju je moguće pronaći u *tafsiru* poput Tabatabajevog *al-Mizana*, Mehdi Bazargan će ostaviti snažan utjecaj na Sorousha kao studenta u kontekstu političkog mišljenja i društvenog angažmana. Konačno, posebnu vrstu inspiracije mladi Soroush je crpio iz predavanja veoma popularnog Ali Shari’atija koji je redovno nastupao u Husejniji sve dok to vlasti nisu zabranile. Nakon tog perioda, slijedi odlazak u Englesku.

Studijski boravak u Londonu, temeljito upoznavanje sa filozofijom znanosti kao i filozofskim mišljenjem Popera, Kuhna i Quina, označit će novu fazu u Soroushovom intelektualnom razvoju i biti svojevrsna tačka obrata. Ukazujući na značaj tog vremena i posvećenost neumornom promišljanju različitih filozofskih problema, Soroush ga označava kao „period konstantne kontemplacije“.

Kao velikog posvećenika Rumijeve filozofije, nova intelektualna iskustva su ga vodila drugačijem čitanju mističnih tekstova, što je rađalo brojna pitanja, a koja će pokazati da je Soroush uveliko prolazio kroz kritički period koji je zahtijevao provjeru valjanosti i interpretativne vrijednosti ranije usvojenih stajališta.

Nakon bogatog iskustva stečenog tokom boravka u Engleskoj, uslijedo je Soroushov povratak u Iran (1979), svega nekoliko mjeseci nakon revolucije i sudjelovanje u radu najviših državnih organa nadležnih za obrazovanje i kulturu. Imenovan je za šefa odsjeka za islamsku kulturu pri Učiteljskom fakultetu u Teheranu, te za jednog od sedam članova Stručnog savjeta za kulturnu revoluciju koji je odlukom vrhovnog lidera Islamske Republike Iran bio zadužen za ponovno pokretanje univerziteta, te

¹ Za detaljniju analizu intelektualne scene u Iranu, te značaj Sorousha u kontekstu političkih i teoloških gibanja vidjeti Khosrokhavar (2004).

izrada planova i programa. Konačno, on postaje član Akademije za filozofiju, kao i član Istraživačkog centra za humanističke i društvene nauke. U tom periodu, drži brojna predavanja na različitim fakultetima iz područja filozofije znanosti, filozofije povijesti, društvene teorije, filozofije religije i moderne teologije.²

Ipak, nadolazeća izmjena društvenog konteksta, uloga institucionalne religije u javnoj sferi, pitanja interpretacije, slobode i religijskog pluralizma, predstavljat će probleme o kojima se Soroush kritički očitovao, a njegovi će stavovi sukladno rastu njegovog ugleda vremenom predstavljati obiljan izazov za teološke, filozofske i političke temelje vladajućeg režima. Nije trebalo dugo da se Soroush po objavljivanju svojih kritičkih tekstova nađe na udaru zvaničnih institucija i vjerskih autoriteta, nakon čega je završio u egzilu u Sjedinjenim Američkim Državama. Od 2000. godine Soroush drži predavanja kao gostujući profesor na Harvard University, Yale University, Princeton University, Columbia University, Georgetown University i brojnim drugim učilištima na Zapadu.

Soroushov neoracionalistički pristup tretira tri aspekta religije: religiju kao takvu, razumijevanje ili interpretaciju religije, te njenu praktičnu primjenu. Shodno tome, moguće je govoriti o sveobuhvatnom karakteru Soroushových istraživačkih interesovanja koja nastoje uključiti sve bitne elemente vezane za pitanje religije.

Sorousheva interpretacija se javlja kao srednja pozicija između dva ekstrema: radikalnog sekularizma i maksimalističkog razumijevanja religije. Njegova interpretacija predstavlja komunikativnu tačku susretanja umjerenog sekularizma i minimalističke interpretacije religije, gdje se priznaje “uloga ljudskog djelovanja” – koja se primarno odnosi na historiju i ljudski razum – u kontekstu razumijevanja i praktične primjene religije. Drugim riječima, Soroush cilja na desakralizaciju ta dva elementa religije, kako bi se razlučilo ono što je, uslovno kazano, religija po sebi i religija u svojoj “sekundarnoj formi”. Razumijevanje religije i njena primjena ovise o kategoriji razuma, te se ne mogu misliti izvan razumskih kategorija.

Drugim riječima, neoracionalizam Abdolkarima Sorousha traži legitimaciju *razuma* i njegovu snažniju ulogu u religijskom društvu, s jedne strane, te afirmaciju *minimalističke religije* koja teži desakralizaciji onog *vremenitog*, koje po sebi ne posjeduje transcendentnu prirodu i kao takvo je pogrešno identificirano sa kategorijama vjere, nepromjenjivog i božanski determiniranog. Mogli bismo kazati da Soroushov pristup zagovara kritički racionalizam i propitivanje razumske opravdanosti

² Za više informacija o njegovom društvenom angažmanu i intelektualnoj biografiji, vidi njegovu autobiografiju u knjizi: *Reason, Freedom and Democracy in Islam* (2000), te Uvod i prvo poglavlje u knjizi Forough Jahan bakhsh, *Islam, Democracy and Religious Modernism in Iran (1995-2000): From Bazargan to Soroush* (2001).

određenih interpretacija, a što će reći njihove “usklađenosti” sa unutarnjim intencijama Teksta, čime se povratno uspostavlja *pluralnost* razumijevanja i dokida epistemološki ekskluzivizam.³

Soroushov neoracionalizam, kao stanovito ožvljavanje ranih racionalističkih tendencija mu’tezilitske škole mišljenja, poziva na ponovno čitanje, kako bi se kreiralo novo razumijevanje, koje će imati orijentacijsku snagu u sadašnjem trenutku. Soroush se protivi bespogovornom usvajanju tradicije ali ne zagovara niti njeno apsolutno odbacivanje. Kritičko preispitivanje intelektualnog, kulturnog i tradicijskog naslijeđa te priznavanje historičnosti religije i religijskog znanja, ključni su u razumijevanju Soroushovog neoracionalističkog pristupa.

Postoje dvije velike teorije koje se nalaze u samom središtu Soroushovog neoracionalističkog pristupa islamu. Prva je hermeneutičko-epistemološka teorija o „sužavanju i širenju religijskog znanja“ (1987-1989), koja se bavi pitanjem interpretacije/razumijevanja religije, a druga je njegova teorija o „širenju poslaničkog iskustva“, koja je temeljno izložena u njegovu istoimenom djelu objavljenom svega nekoliko mjeseci nakon napuštanja Irana (2000).

Teorija o širenju i sužavanju religijskog znanja

Hermeneutička ili interpretativno-epistemološka teorija Abdolkarima Sorousha o *sužavanju i širenju religijskog znanja* insistira na pojmu razumijevanja i povijesnosti, odnosno povijesnom djelovanju, a nastaje kao posljedica refleksivnog čitanja i novih uvida u probleme jurisprudencije, hermeneutike, filozofije nauke i sociologije znanja. Iako će Soroush tvrditi kako je bio pod utjecajem Quinove ali ne i Gadamerove teorije, osnovno pojmvlje, narav sadržaja i krajnje intencije teksta nas neumoljivo upućuju na filozofsku hermeneutiku njemačkog filozofa, koji je u svom djelu *Istina i metoda*, razvio predmetne ideje i pojmvlje.

Naime, Gadamer će, na tragu Heideggera i njegove egzistencijalne analitike tubitka, instituirati na pojmu „razumijevanja“ kao konstitutivnog elementa ljudskog bitka, učinivši ga gotovo kamenom temeljcem vlastite filozofske teorije.⁴ Svako razumijevanje, smatra Gadamer, je vremenito a to znači povijesno uvjetovano. Stoga, povijest se nikako ne smije zaobići ili preskočiti, ali u nju treba na „pravi način ući“. Na tom tragu, hermeneutička teorija govori o „drugacijem razumijevanju“ istog sadržaja, sa-

³ Više vidjeti Hashas (2014).

⁴ Za više informacija o Gadamerovoj hermeneutičkoj teoriji vidjeti Gadamer (1978; 2002), Di Cesare (2011), Grondin (1995).

branog u predaji. To drugačije razumijevanje je „novo čitanje“, kao otkrivanje ranije skrivenog smisla i značenja a što biva moguće tek uz uvažavanje principa vremenitosti i povijesnog djelovanja. Niti jedna interpretacija nije konačna, te niti jedan interpretator ne daje zadnje tumačenje koje bi ga legitimiralo kao konačnog posjednika krajnjeg smisla i istine. Ta *igra* razumijevanja, što je za Gadamera strogo ontološka kategorija, je nešto najviše u što se interpretator može upustiti. Tačnije, riječ je o svojevrsnom „privlačenju“, a ne upuštanju, pri čemu otkrivena istina ne ovisi o interpretatoru nego se zbiva kao samoprikaz.

Imajući to u vidu, bit će nam lakše razumjeti što Soroush želi kazati svojom teorijom o *širenju i sužavanju* (*qabd wa bast*) religijskog znanja. Naime, on smatra kako su raniji obnovitelji religije previdjeli naznačiti sasvim jasnu razliku između religije i religijskog znanja, odnosno ljudskog razumijevanja samih sadržaja religije. Religija kao takva je otkrivena i utemeljena od strane Boga, ona ne podliježe promjeni niti manjkavostima. Međutim, naše razumijevanje sadržaja religije, a što se iščitava kao religijsko znanje, je vremenito, te kao takvo podložno greškama. Ono ne može imati status nepromjenjivog jer nastaje unutar povijesnog djelovanja i nužno ga je razlikovati od same religije.

„Sveti Tekst je bez mane, ali naše razumijevanje i interpretacija tih sadržaja su podložni grešci i manjkavosti. Religija je sveta i nebeska, ali je razumijevanje religije ljudskog i zemaljskog karaktera. Stoga će religija (din) biti ta opstojeća konstanta, dok su naši uvidi i religijsko znanje (ma' refat-e dini) podložni promjeni. Nije religija ta koja je posrnula u artikulaciji svojih predmeta i eksplikaciji dobra i zla, nego je izvor manjkavosti u ljudskom razumijevanju intencija religije. Nije religija ta koja potrebuje rekonstrukciju i upotpunjenje. Naprotiv, religijsko znanje i uvid, koji su ljudski i nepotpuni, neprestano potrebuju rekonstrukciju. Religija je imuna na kulturu i neuprljana učincima ljudskog uma, ali religijsko znanje je bez sumnje, predmet takvih utjecaja.“ (Soroush 2000: 31)

Soroush smatra da naše *razumijevanje* religije, kao jedna od kategorija ljudskog znanja, evoluirala, širi se, sužava, upotpunjava, te da ne može imati karakter svetog, budući je vremenito i podložno promjeni. Ono što opstaje nakon moguće reforme ili obnove jeste sama *religija* kao nepromjenjiva *konstanta*, od koje je nužno razlučiti religijsko znanje kao pridodatu kategoriju.

Njegova teorija naglašava značaj fundiranja te distinkcije, te istovremeno upozorava na opasnost od poistovjećivanja personalnog znanja o religiji sa religijskim znanjem. Za razliku od prvog, religijsko znanje je opskrbljeno „kolektivnim i dinamičkim identitetom“, te biva osposobljeno da opstane kroz razne povijesne mijene i ostane

upotrebljivim unutar stručnog diskursa među teolozima. Premda mu pripada viša epistemološka pozicija u odnosu na to šta neko (ne)utemeljeno misli ili pretpostavlja o religiji i njenim principima (personalno znanje), ono je ipak podložno greškama i manjkavostima, koje su samo refleksija ljudskih nastojanja da se otkrije smisao i ustanovi princip. Stoga će Soroush reći kako upravo na tragu uvažavanja te činjenice i prihvatanja mogućnosti greške pri razumijevanju i interpretaciji, religijski učenjaci nisu zakonodavci ili utemeljitelji religije (*shari'an*), nego egzegete (*sharihan*). Soroush priznaje da učenjaci poduzimaju ozbiljan intelektualni angažman, ali to nastojanje da se izborimo sa krajnjim smislom i sadržajem Teksta ne rađa *sveto* znanje. Posljedice takvog pristupa su očigledne. Ako je tome tako, onda nema razloga ne pristupiti „novom čitanju“ i odlučnom razlučivanju onog nepromjenjivog od povijesnih nakupina ljudskog razumijevanja, koje onemogućava daljnji proces iščitavanja i razumijevanja onog što nam je kroz tradiciju pre-dato.

Konačno, Soroushova *teorija sužavanja i širenja religijske interpretacije* – kao dominantno interpretativno-epistemološka teorija – se kontinuirano referira na ljudsko znanje i postignuća koja uključuju znanost, filozofiju, misticizam, umjetnost, ali i materijalne i intelektualne potrebe ljudi. Razlog takvog odnošenja postaje jasan ukoliko posvijestimo utjecaj navedenih područja ljudskog znanja na razumijevanje i vremena karakter religije i religijskog znanja. *Teorija sužavanja i širenja* ukazuje na neprestano promjenjivi karakter *našeg znanja*, te zauvijek otvoreno-nadopunjujuću prirodu *našeg razumijevanja* bilo kojih, a time i religijskih sadržaja. Niko nema posljednju riječ i stoga „vrata moraju ostati otvorena“. Posljednja religija jeste tu, ali posljednje razumijevanje nije tu. Nastupio je dan kada je religija dosegla svoju puninu, napominje Soroush, ali ne i dan u kome je naše razumijevanje postiglo isto.

Teorija o širenju poslaničkog iskustva

Drugo važno pitanje kojim se Soroush bavi, a koje čini središnju temu njegova djela *Bast-e Tajrubeh-e Nabavi*⁵, jeste pitanje *poslaničkog iskustva* i karaktera *objave*. Naime, Soroush će smatrati kako je Kur'an „poslanička interpretacija Božijeg govora“ što je nesumljivo najkontroverznija teološka hipoteza iznesena u postrevolucionarnom Iranu. “Islam nije koncentriran oko Kur'ana nego oko poslanikova personaliteta.“

⁵ Izdanje na perzijskom jeziku objavljeno je 1999. godine u Teheranu, dok je engleski prijevod istog djela, pod nazivom *The Expansion of Prophetic Experience*, objavljen 2009. godine (Brill, Leiden – Boston).

Jedna od ključnih tački sporenja između Soroushove teorije revelacije i općeprihvaćenog stajališta muslimanske ortodoksije jeste ona po kojoj Poslanik – smatra Soroush, nije *čuo* Božije riječi, nego su one *ispisane* na njegovo srce. To će ga voditi tvrdnji da je Poslanik objavu primio putem *inspiracije*, čime će negirati razliku između revelacije (*wahy*) i nadahnuća (*ilham*). Takva degradacija mjesta Kur’ana kao primarnog izvora i uzdizanja poslanikovog personaliteta kao srži islama bit će ozbiljan kamen spoticanja u širem prihvatanju Soroushovitih ideja, i sve češći razlog njegovog odbacivanja kao ozbiljnog autoriteta unutar interpretacije religije i nauka islama (Soroush 2009: 25).

Tvrdnja kako je islam totalitet poslaničkog povijesnog djelovanja, kako je njegova osobnost jezgro i sve što je Bog dodijelio muslimanskoj zajednici, te kako religija jeste unutarnje i izvanjsko iskustvo Poslanika, ipak je bila previše za muslimanski um koji ljubomorno pazi na nepovredivost temeljnih principa nauka islama.

Soroush smatra da ono što je Poslanik iskustio kao „primanje objave“ nije ništa drugo do jedna vrsta religijskog iskustva, odnosno da smo mi skloni tu vrstu osobitog iskustva tumačiti i odrediti kao „primanje objave“. Poslanik je prema njegovu mišljenju imao izrazito značajnu ulogu u dostavljanju objave, mnogo veću od one puko posredničke, te će upravo taj tzv. ‘poslanički diskurs’ prema Soroushu biti najbolji način za rješenje teološkog problema ‘kako Bog govori’ (*kalam-e bari*).

Jedan od važnih elemenata predmetne teorije jeste ono što Soroush naziva *akcidentalijama* i *esencijama* religije. Naime, arapski jezik kao jezik Kur’ana, činjenica da je Poslanik bio Arap, arapska kultura kojom je prožet sadržaj Kur’ana, zapravo su sve akcidentalije, lokalne i vremenite a nikako nešto univerzalno i vječno. Ipak, ono što se naziva esencijama religije nikada se ne pojavljuje samo i ogoljeno tj. neovisno od samih akcidentalija. S druge strane, Kur’an je, prema Soroushu, nastajao postepeno i imao je svoju historijsku genezu. Različite osobe su dolazile Poslaniku sa različitim pitanjima, neki su ga podržavali a drugi optuživali. Jevreji su radili jedno, a kršćani nešto sasvim drugo. Sve su to akcidentalije na koje je Poslanik reagirao i spram kojih je zauzimaio određena stajališta. Pa iako je riječ o akcidentalijama, one su izvršile nesumljiv utjecaj i imaju fundamentalnu ulogu u oblikovanju sadržaja samog Teksta, tvrdi Soroush. Sukladno takvoj postavci, Soroush smatra kako je religija ljudska stvar, te kako je Kur’an mogao biti mnogo opsežniji ili pak imati drugi tom da je kojim slučajem Poslanik živio duže i da je naišao na veći broj događaja ili izazova. Time bi njegovo iskustvo raslo ali i moguće bilo drugačije, te bi neke druge akcidentalije mogle uzeti veće učešće u Kur’anu (Ibid. 16).

Minimalistička i maksimalistička religija

“Povijest religijskog znanja potvrđuje činjenicu da se religijsko znanje konstantno uvećava” (Soroush 2009: 109). Ipak, pokazujući na nekim primjerima, Soroush podvlači kako ta proširenja nisu derivirana iz Kur’ana ili sunneta, nego se temelje na iskustvu vjernika, odnosno na razumijevanju koje nudi određenu vrstu eksplikacije njihova vlastitog iskustva, u najširem smislu riječi.

Jedan od takvih primjera koje Soroush nudi je pojam ljubavi, o kojem se u svetom Tekstu govori na određenim mjestima ali uz vrlo kratke i tek naznačavajuće iskaze. Na primjer, Bog kaže: „On voli njih i oni vole Njega”. To je vrlo kratka referenca bez dodatnih pojašnjenja same kategorije ljubavi i navedene relacije između onih koji vole i onog koga vole. Međutim, snažna interpretacija koncepta ljubavi došla je iz mističnog iskustva brojnih sufija, koji su u svojim djelima ponudili brojne perspektive mogućeg razumijevanja tog fenomena, te na takav način osnažili kategoriju ljubavi koja ima važnu ulogu u muslimanskoj intelektualnoj i duhovnoj tradiciji. To je pokazatelj, kako primjećuje Soroush, da je religija o tako važnom pojmu ipak progovorila minimalističkim terminima, ostavljajući vjernicima njeno razumijevanje, otkrivanje i širu interpretaciju.

Tekst Otkrovenja poziva na razmišljanje, interpretaciju, iskustvo. Maksimalističko razumijevanje religije drži kako je sve kazano, te da su svi odgovori smješteni “unutra”, što vodi do drugog problema, a to je da kada pokušavaju iznaći odgovor za određeno pitanje o kojem objava ne govori, izriču ga na obavezujući način te vezujući se na određen način za Tekst, traže njegovo bezuslovno prihvatanje i izvršenje, što opet nužno vodi ka redukciji ili ideologizaciji Teksta i same religije. Međutim, treba prihvatiti činjenicu da postoje mnoga pitanja o kojima objava ne govori ali daje principe mogućeg mišljenja i rasuđivanja.

Insistirajući na tome kako svaka religija pa i islam nužno prolazi kroz različite faze svog povijesnog razvoja i mijena, usljed čega dolazi do širenja i sužavanja, oduzimanja i dodavanja, postoji onaj dio koji je preživio sve te povijesne nasrtaje i netaknut došao do nas, a što Soroush naziva minimalno potrebnim vođstvom. On smatra da upravo u tome treba tražiti krajnje ispunjenje Božije intencije u slanju Poslanika i Objave. Taj minimum sadržan je u onome što jeste esencija Kur’ana, odnosno principi, načela i svjetonazor koji je moguće iščitati iz njegova teksta.

„Da bi religija bila vječna i konačna, ona mora predstavljati/uprisutniti centralnu nit ili jezgro koje je primjereno svakom ljudskom biću svakog doba i epohe, a izostaviti određene sekundarne principe, periferna pitanja i jedinstvene stavove za jedinstvene slučajeve; inače bi to bio slučaj

kao da je odjevni predmet dizajniran za određeno društvo, u određenom regionu, u određeno vrijeme i ništa više. Različita doba i društva, sa njihovim širokim i nevjerovatnim varijacijama, mogu se riješiti samo ako se u obzir uzmu njihove minimalne zajedničke karakteristike i planovi za i pravila o njima. Jer kako bi drugačije uopće bilo moguće kreirati zakone koji se odnose ne samo na pastirska i poljoprivredna društva, već i na industrijska i postindustrijska; zakone koji se mogu pokazati korisnim za sve njih i koji rješavaju probleme s kojima se svako može susresti.” (Soroush 2009: 111)

Referirajući se na kur’anski ajet u kojem Bog kaže: „Danas sam Vam vjeru Vašu usavršio (*perfected*) i Svoj blagoslov prema vama upotpunio (*completed*), i odborio sam da vam vjera bude islam”, Soroush donosi vrlo zanimljivu interpretaciju pojma ‘potpunost’ i ‘savršenost’. Naime, on kritizira ono razumijevanje koje pod pojmom ‘potpunosti’ religije podrazumijeva ‘sveuključivost’ odnosno sveobuhvatnost religije, ili pak savršenost religijskog znanja. Takav pristup, kao i onaj koji ne uspijeva razlikovati minimalističku od maksimalističke savršenosti vidi apsolutno pogrešnim. On naglašava jasnu razliku između “bivanja savršenim” i “sveuključivosti” naglašavajući da potonji pojam uglavnom označava “uključivanje svega”, na način da se religija razumijeva kao neki market u kojem je moguće sve pronaći. Ipak, religija to nije.

“Savršenstvo religije moramo vidjeti u kontekstu Božijeg cilja, određenja religije i njene posebne funkcije. Religija je potpuna (ili nepotpuna) u odnosu spram svrhe za koju je dizajnirana/uspostavljena (što je sadržano u tome da ponudi minimalno vodstvo/uputu). Ali ona ne može biti potpuna u odnosu na sva naša moguća i zamisliva očekivanja.” (Ibid. 113)

‘Potpunost’ religije leži u osiguravanju minimuma za savršenstvo. To je zapravo i sami cilj religije: pružiti minimum u pogledu propisa, etike, svjetonazora i religijskog znanja. Ukoliko imamo maksimalističko razumijevanje religije, gdje očekujemo da odgovori na sve naše zahtjeve i pronađemo gotove odgovore na sva pitanja koja nam se nameću, onda ćemo ili doći do zaključka da je religija nepotpuna jer ne ispunjava naša očekivanja, ili ćemo usiljeno pokušavati izvesti određene zaključke, te u pokušaju da ih spojimo sa nekim iskazima u svetom Tekstu, vršiti torturu nad Tekstom i učini ga predmetom instrumentalizacije.

Konačno, religija jeste savršena ali nije sveobuhvatna a njeno savršenstvo je minimalističko i to po sebi a ne maksimalističko i po nama.

Maksimalističko razumijevanje religije podriiva samu religiju. Takav pristup ne samo da opterećuje religiju, kroz traženje da nam ponudi odgovor na pitanja koja realno izlaze iz njenog okvira, nego istovremeno doprinosi njenom delegitimiranju,

čineći je predmetom moguće zloupotrebe. To se može usporediti sa isljeđivanjem nevino optuženog, pri čemu ga mučite sve dok trenutka kada dotični zbog iznemoglosti daje odgovor koji želite čuti, odnosno koji vam treba za dovršenje “igre” ili “predstave”. “Uzdizanje” religije kroz njeno maksimalističko razumijevanje nije drugo do njeno ponižavanje. Očuvanje dostojanstva i svetosti Poruke znači odlučno suprostavljanje svakom pokušaju mehke ili tvrde instrumentalizacije religije kao modusa vladanja drugima. Niko nema pravo, Soroush je odlučan, „širiti praznovjerje u ime religije, tlačiti ljude u ime religije, konstruirati preuveličane (neistinite) tvrdnje u ime religije, upuštati se u licemjerje u ime religije ili dovoditi do propasti i razaranja u ime religije” (Soroush 2009: 116).

Esencije i akcidencije u religiji

Soroush poziva na jasno razlikovanje između historijskog islama i duha islama. Takav pristup je iznutra povezan sa njegovom teorijom o akcidencijama i esencijama religije. Na putu ka dekonstrukciji historijskog islama, on naglašava niz stavki koje bi mogle pomoći u tom filozofsko-teološkom angažmanu.

“Religija nema aristotelovsku suštinu ili prirodu. To je Poslanik koji ima određene ciljeve. Ti ciljevi su suštinski elementi religije. Kako bi izrazili i postigli te intencije, te ih razumjeli, Poslanik traži pomoć/asistenciju 1) određenog jezika, 2) određenih koncepta 3) određene metode (fikh i etika). Sve to se zbiva u određenom 4) vremenu i 5) prostoru (geografskom i kulturnom) i za 6) određene ljude sa određenim fizičkim i mentalnim kapacitetima. Donositelj religije se susreće sa specifičnim 7) reakcijama i 8) pitanjima, te u odgovorima na njih nudi 9) specifične odgovore. Vremenom, tok religije vodi ka radanju određenih događaja, koji navode određene ljude da je 10) prihvate a druge da 11) odbace. Vjernici i nevjernici dolaze u 12) određene veze jedni s drugima i s religijom; oni vode bitke i stvaraju civilizacije; 13) zauzeti su širenjem i prenošenjem religijskih ideja i iskustava ili pak 14) njihovim uništavanjem i podriivanjem.” (Soroush 2009: 90)

Svi navedeni elementi, koji prema mišljenju Sorousha pokazuju da religija ima historijski, evolucijski, interlokutorni i dinamički karakter, zapravo su akcidencije ispod čije se ovojnice krije suština religije. Skidanje tog vela akcidencija ili dekonstrukcija historijskog tijela religije je jedini put da se dođe do suštine same religije. Akcidencije nas tamo nikada neće dovesti. Zapravo, izvjesnije je da nas mogu zavarati u svom “vođenju”. Stoga je važno naznačiti da je islam kao sistem vjerovanja po sebi esencijalni, dok je historijski islam temeljno akcidentalni. Razlikovanje

između esencijalnog i akcidentalnog nema alternativu. U protivnom, imat ćemo sve više pokazatelja nepomirljivosti islama s modernim dobom, neuspjelih vlada u muslimanskom svijetu, te dokidanja sloboda i kritičkog mišljenja.

Akcidentalno znači nešto što je moglo biti drugačije nego što jeste i pojaviti se u nekom drugom obliku, iako se religija uvijek mora pojaviti u ovom ili onom obliku akcidentalnog. Prema tome, esencijalno u religiji je ono što nije akcidentalno; ono bez čega bi religija prestala biti religija i čija bi promjena bila negacija same religije. Esencijalno u islamu je sve bez čega Islam ne bi bio islam i čija bi transformacija vodila do pojave druge religije (Ibid. 67).

Nema sumnje da svaka religija ima svoje povijesno postojanje unutar kojeg se razvija, širi i manifestuje. Ipak, na njih ne bi trebalo gledati kao na pojedinačne primjere povijesnog ozbiljenja nečeg univeralnog, koji u sebi sabiru istu jezgru. Soroush radije koristi Wittgensteinovu sintagmu naglašavajući ‘porodičnu sličnost’ religija, koje poput članova porodice pokazuju mnoge zajedničke karakteristike i temeljne ‘konture lica’ ali ipak imaju i određene razlike. Upravo te razlike ne dozvoljavaju njihovo jednostavno svođenje na istu definiciju koja bi mogla “pokriti” sve njihove pojedinačne osobenosti. Iz tog razloga, a na tragu Smitha, Soroush radije govori o religijama a ne o religiji. Uz evidentne sličnosti, moguće je pronaći i niz razlika, među kojima se jedna svakako odnosi na pitanje Boga i budućeg života. Na primjer, u budizmu nema božanstva dok u hinduizmu imamo niz božanstava. Judaizam i islam imaju jedno božanstvo, kao što imaju i zakone i propise. Dok hindusi i budisti vjeruju u reinkarnaciju, židovi, muslimani i kršćani vjeruju u proživljenje na drugom svijetu.

Međutim, za Sorousha jedno je sigurno: svaka pojedinačna religija se sastoji od dvije kategorije: supstancijalne ili esencijalne (*zātī*) i kontingentne ili akcidentalne (*arazī*). Unatoč razlikama u njihovoj kontingenciji, sve religije u svojoj suštini promoviraju iste principe. Religija kao takva izražava Božije intencije. Te intencije određuju suštinu religije.

Umjesto zaključka

Filozofija religije Abdolkarima Sorousha predstavlja stvarni epistemološki obrat u savremenom muslimanskom reformskom diskursu. Tragom racionalističke tendencije unutar muslimanske intelektualne tradicije, Soroush će pozvati na ponovno čitanje i izlaganje načela religije islama. Štaviše, njegova misao predstavlja nesvakidašnju sintezu racionalizma s jedne i misticizma s druge strane. Osim toga, raznolikost

njegovih izvora, što je jedna od ključnih odlika njegove metodologije, uključuje različite dimenzije filozofske hermeneutike i savremene filozofije religije, analitičke i poststrukturalističke filozofije. To je sasvim razvidno ukoliko pogledamo njegova referiranja ne samo na Imanuela Kanta, Willard Van Orman Quinea, Karla Popera, Thomasa Kuhna i Muhammada Iqbala, nego i na Ibn Arabija, Jalaluddina Rumija, Mulla Sadra Širazija i mnoge druge.

Soruševa ideja o historizaciji i pluralnosti religijskog znanja predstavlja poziv ka epistemološkoj evaluaciji, s jedne strane, te odbacivanju isključivo jednog “istinitog” ili “ekspertnog” čitanja, s druge strane. Teorija o esencijama i akcencijama religije, kao i razlikovanje minimalističkog i maksimalističkog razumijevanja religije, stvarni su doprinosi savremenoj filozofiji religije unutar muslimanske tradicije, dok ideje o *širenju religijskog znanja i poslaničkog iskustva* predstavljaju kamen temeljac njegove filozofije religije.

LITERATURA:

1. Di Cesare, Donatella (2011), *Gadamer*, Demetra, Zagreb
2. Esposito, John L., Emad al-Din Shahin (2013), *The Oxford Handbook of Islam and Politics*, Oxford University Press
3. Gadamer, Hans-Georg (2002), *Čitanka*, Matica Hrvatska, Zagreb
4. Gadamer, Hans-Georg (1978), *Istina i metoda*, Svjetlost, Sarajevo
5. Grondin, Jean (1995), *Sources of Hermeneutics*, State University of New York Press, Albany, NY
6. Hashas, Mohammed, Abdolkarim Soroush(2014), “A Neo-Mu’tazilite that Buries Classical Islamic Political Theology”, *Studia Islamica*, 109, 147-173
7. Jahanbakhsh, Forough (2002), *Islam, Democracy and Religious Modernism in Iran(1953-2000): From Bazargan to Soroush*, Brill, Leiden
8. Khosrokhavar, Farhad (2004), “The New Intellectuals in Iran”, *Social Compass*, 51(2), 191-202.
9. Shadi, Heydar (2015), “An Epistemological Turn in Contemporary Islamic Reform Discourse: On Abdokarim Soroush’s Epistemology”, *Confluence* 3(1), 215-239.
10. Soroush, Abdolkarim (2004), *Reason, Freedom and Democracy in Islam*, Oxford University Press
11. Soroush, Abdolkarim (2009), *The Expansion of Prophetic Experience*, Brill, Leiden - Boston

ABDOLKARIM SOROUSH'S PHILOSOPHY OF RELIGION

Summary:

The fundamental features of Abdolkarim Soroush's philosophy of religion is an issue that is at the very heart of the article. Although he is one of the most important contemporary Muslim thinkers who has offered a significant contribution in the field of political philosophy, philosophy of science, sociology of knowledge, and mysticism, our focus remains on Soroush's philosophical interpretation of religion. The theory of the expansion of religious knowledge, which represents a real epistemological turn, as well as the theory of the expansion of prophetic experience, are the cornerstone of his philosophy of religion, which appears as the very key to his reformist discourse. With Fazlur Rahman (1919-1988), Isma'il Faruqi (1921-1986), Mohammad Arqouna (1928-2010), Hassan Hanafi (1935-2021), Nasr Abu Zayd (1943-2010), and Muhammad 'Abid Jabiri (1935-2010), Abdolkarim Soroush appears as one of the most prominent contemporary Muslim neo-rationalists.

Keywords: Abdolkarim Soroush; philosophy of religion; religious knowledge; prophetic experience

Adresa autora
Author's address

Rusmir Šadić
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
rusmirsadic@yahoo.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PRAVNA MISAO

Amela Čolić

*RULE OF LAW: PREVENCIJA I PROMOCIJA U BOSNI I HERCEGOVINI
I EVROPSKOJ UNIJI / RULE OF LAW: PREVENTION AND PROMOTION
IN BOSNIA AND HERZEGOVINA AND THE EUROPEAN UNION* 379

Enis Omerović

*AGRESIJA U MEĐUNARODNOM PRAVU: ZLOČIN DRŽAVE I
KRIVIČNA ODGOVORNOST POJEDINCA / AGGRESSION IN
INTERNATIONAL LAW: THE CRIME OF A STATE AND
CRIMINAL RESPONSIBILITY OF AN INDIVIDUAL* 401

Benjamin Nurkić, Resul Mehmedović

*VLADAVINA PRAVA I MUSLIMANSKI SVIJET: KRATKA ANALIZA
UZROKA NERAZVIJENOSTI VLADAVINE PRAVA U MUSLIMANSKOM
SVIJETU / THE RULE OF LAW AND THE MUSLIM WORLD – A BRIEF
ANALYSIS OF THE CAUSES OF DEVELOPMENT OF THE RULE OF
LAW IN THE MUSLIM WORLD* 449

Kerim Topčić

PRANJE NOVCA KROZ OFFSHORE KOMPANIJE KAO NAČIN
IZBJEGAVANJA ODUZIMANJA NELEGALNO STEČENE IMOVINE /
MONEY LAUNDERING THROUGH OFFSHORE COMPANIES AS A WAY
TO AVOID CONFISCATION OF ILLEGALLY ACQUIRED PROPERTY 473

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.2.379

UDK 340.131(497.6)

Primljeno: 20. 03. 2022.

Pregledni rad
Review paper

Amela Čolić

RULE OF LAW: PREVENCIJA I PROMOCIJA U BOSNI I HERCEGOVINI I EVROPSKOJ UNIJI

U članku se predstavljaju pojam i porijeklo koje u teoriji prava ima ideal Rule of law te njegova obilježja koja zavise od kvalitete pozitivnog prava. Dobrobit vladavine prava ovisi o zakonu i ostvarenju u ljudskim poslovima. Naglasak se daje i na praktični koncept univerzalnih vrijednosti i primjenu na nacionalnom i međunarodnom nivou. Središnja je teza da je vladavinu prava neophodno jačati preventivnim i promotivnim mjerama kao ustavnu i zajedničku evropsku vrijednost. Razlog za to je visok stepen nepovjerenja građana u vladavinu prava i konkretno u pravosudni sistem BiH. Slab pravosudni sistem predstavlja rizik za vladavinu prava i demokratiju, a za posljedicu ima nestabilnost društva, izostanak zaštite ljudskih prava i osnovnih sloboda, izostanak podrške u socijalno-ekonomskom razvoju, borbi protiv korupcije, investicijama i pravnoj sigurnosti. Posljedično smo daleko od napredovanja u postizanju evropskih standarda i ispunjavanju obaveza iz Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju. U stabilnim sistemima reforme jačaju povjerenje građana u vlastite institucije. Vodeće snage u reformskim procesima i odgovornosti prema građanima u BiH nema. Izazovi za vladavinu prava u BiH sa kojima se ne uspijevamo nositi su: pravosuđe u službi građana, pravo na pravdu i sigurnije okruženje vladavine prava, osiguranje integriteta, efikasnog i nezavisnog pravosuđa, kao i slabosti samog ustavnog okvira. Na nivou EU poštivanje vladavine prava je zajednička odgovornost institucija Unije i država članica. Evropska komisija pripremila je reviziju vladavine prava sa mjerama za dodatno jačanje iste, posebno u onim državama članicama gdje su uočene slabosti.

Ključne riječi: *Rule of law*, Visoko sudsko i tužilačko vijeće, institucionalna prezasićenost, uvjerljive reforme, revizija vladavine prava u Evropskoj uniji

1. RULE OF LAW: POJAM, PORIJEKLO I OBILJEŽJA

Rule of law / vladavina prava je opće pravilo o tome kakav zakon treba da bude i kakva obilježja treba da ima. Stoga, vladavinu prava smatraju metapравnom doktrinom (Hayek 1994)¹, političkim idealom, a ne pravom.

„Pojam treba shvatati kao ograničenje vlasti i pravilo koje ne može biti zakon, već jedino može postojati kao vladajuće mišljenje o obilježjima koje bi trebali imati *dobri zakoni*, u smislu jasnosti i preciznosti zakonodavnih rješenja od strane zakonodavca. Osnov vrijednosti vladavine prava je u tome što se treba priznati kao nešto poželjno unutar pravnog poretka i društva uopće. To je oličenje dobro uredene države. Vladavina prava mora osigurati aktivnosti države, ali i slobodu pojedinca kao glavnog agensa ukupne društveno-političke akcije. U tom smislu pravni poredak ne bi smio biti prisila nametnuta društvu izvana, već bi trebao biti ravnoteža uspostavljena unutar tog istog poretka“ (Čolić 2017: 609-610).

„Vladavina prava u vrijednosnom smislu afirmira koncept ustavnosti i zakonitosti te predstavlja njihov kamen temeljac“ (Čolić 2017: 610). Zakon kao vrhovna vlast bi trebao vladati. Upravljanje pritom podrazumijeva ograničenja u okvirima pozitivnog prava odnosno pravnog i ustavnog sistema. „Različita su načela koja zajedno čine vladavinu prava i služe istom cilju: načelo ograničenja zakonodavne vlasti, načelo jednakosti svih pred zakonom, načelo podjele vlasti, legalnost državne uprave, zabrana retroaktivnih zakona, načelo demokratske kontrole vlasti, garancija osnovnih prava i sloboda. U teoriji prava ideal *Rechtsstaat* odnosno *Rule of law* označava zahtjev za zakonitošću i pravnim utemeljenjem svih aktivnosti na nivou države“ (Čolić 2017: 610). Pojam *Rechtsstaat*² porijeklom je iz njemačke kontinentalne tradicije i uključuje prava i slobode čovjeka i građanina, pravednost zakona i približava se poimanju vladavine zakona. Jezičko izjednačavanje pravne države *Rechtsstaat* i *Rule of law* u savremenom pravu nije pogrešno ako imamo u vidu namjeru sveobuhvatnosti i šire primjenjivosti. *Rechtsstaat* kao pravno načelo i *Rule of law* kao politički princip nisu danas samo teorijski koncepti ideala državnog uređenja već su standard uređenja i funkcionisanja država. Od vremena nastanka pojmova do danas došlo je do značajnog približavanja i supstancijalnog izjednačavanja pojmova pravne države, vladavine

¹ Pojam *isonomia*, kao stariji i širi koncept od koncepta demokratije, obuhvata još od 17. stoljeća evoluciju premisa: „jednakost pred zakonom“, „pravna država“, „vladavina prava“ i „podjela vlasti“.

² Koncept pravne države u Njemačkoj vezuje se za XIX stoljeće i Wilhelma Petersena koji je objavljivao pod pseudonimom Placidus i prvi istupio sa terminom *Rechtsstaat*. Upravo zahvaljujući njemu, Njemačka se od XIX stoljeća smatra predstavnikom kontinentalnog evropskog koncepta *Rechtsstaata*. Posebne zasluge naravno pripadaju i Immanuelu Kantu koji se smatra duhovnim ocem koncepta *Rechtsstaata*.

zakona, odnosno vladavine prava naročito u svjetlu promocije i zaštite ljudskih prava i sloboda kao primarnih u odnosu na državnu vlast. *Rule of law* i *Rechtsstaat* nisu pojmovno identični, ali se danas doživljavaju kao sinonimi koji imaju isti vrijednosni osnov, svoju normativnu i faktičku stranu.

Zakoni osim premise općenitosti i apstraktnosti upravo radi saglasnosti sa vladavinom prava moraju biti predvidljivi i nepristrasni. Vladavina zakona kroz historiju potvrdila se kao važan ideal još iz vremena Aristotela³, zatim se pojavila u pravnim teorijama Johna Lockeja, Machiavellia, u periodu prosvjetiteljstva Montesquieua i njegovog načela podjele vlasti, te Thomasa Binghamja, Alberta Venn Diceyja, pa sve do modernog doba i izučavanja političkog ideala vladavine prava u radovima Friedricha Hayeka, Ronalda Dworkina, Josepha Raza. Ovi autori će koncept vladavine prava razviti do uvjerenja da se radi o vrijednostima koje su nadređene i prema tome zaslužuju poseban tretman. Sadržajna vrijednost pojma *Rule of law* dobija na snazi u djelima britanskog pravnika i ustavnopravnog teoretičara Alberta Venn Diceyja, koji je prvi sistematizirao pojam vladavine zakona. Prema njemu uspostavljanje stabilnog pravnog sistema je zaštita od potencijalne nepravde do koje može doći primjenom nepravednih zakona. Odricao je građanima pravo da se ne obaziru na takve zakone. Prema Diceyju tri važna aspekta vladavine zakona su: kažnjavanje zbog kršenja zakona koje se dokaže pred redovnim sudom, niko nije iznad zakona i jednakost svih pred zakonom bez obzira na društveni, ekonomski ili politički status i vladavina zakona koja uključuje rezultate sudskih odluka koje utvrđuju prava privatnih lica (Haverić 2013). Prema Diceyju suvereni organ – parlament – je oličenje engleskog konstitucionalizma, a ideja vladavine prava je suština istog. Bit vladavine prava je sadržana u pojmu konstitucionalizma, odnosno vlasti koja je ograničena pravom što osigurava garanciju osnovnih prava i sloboda (Nurkić 2021). Ključni elementi supremacije prava, prema Diceyju, su jednakost pred zakonom i pravna sigurnost. Do formalne zakonitosti držao je i Joseph Raz koji je smatrao da šta god država da radi, treba da radi putem zakona. U tom kontekstu formulacija vladavine pomoću zakona bolje odgovara, jer zakon postoji ne da bi ograničio državu već da bi poslužio njezinoj moći. Upravo on je istaknuo važnost načela nezavisnog pravosuđa, neretroaktivnosti zakona, jasnih zakonodavnih postupaka. Smatrao je da vladavinu zakona treba poistovjetiti sa demokratijom, pravdom, jednakošću pred zakonom, pravima čovjeka, poštivanjem ljudskog dostojanstva. Raz je smatrao da kršenje vladavine prava i vršenje vlasti nad ljudima na proizvoljan način frustrira mogućnosti dugoročnog pla-

³ Aristotel je prednost dao vladavini zakona u odnosu na vladavinu ljudi...“Bolje je da vlada zakon nego jedan između građana...zakon predstavlja razum... Više u: Avramović (2010).

niranja i racionalnog djelovanja, odnosno da zanemaruje činjenicu da su ljudi osobe u moralnom smislu (Raz 1977).

Formalne uslove za vladavinu prava proučavao je Lon Fuller koji je sačinio listu vrijednosti svojstvenih strukturi pravnog sistema (Deinhammer 2019): donošenje općih pravila radije nego *ad hoc* odluka, objavljivanje zakona na odgovarajući način radi pristupa pravnim pravilima, perspektiva vladavine prava, razumljivost, praktičnost, dosljednost, stabilnost i podudarnost. Vladavina prava ne može funkcionisati ukoliko postoje kontradiktorni zahtjevi unutar pravnog sistema. Ista se može u potpunosti ostvariti samo u okviru ustavne države koja uključuje nezavisnu ustavnu jurisdikciju. Sistem provjere i ravnoteže važan je za kontrolu vladavine prava, kao i proceduralna prava, pravo na pravično suđenje, zaštita ljudskih prava, poštivanje privatnog vlasništva, ekonomskih sloboda, promocija socijalne pravde i blagostanja te demokratija. Jedna od osnovnih vrijednosti vladavine prava jeste minimiziranje korištenje arbitrarne vlasti i štete koja može iz nje neizbježno proizaći. Vladavina prava može se posmatrati kao načelo koje osigurava minimum racionalnosti ili razumnosti unutar političkog procesa.

Pravni poredak također je vezan uz vladavinu prava ukoliko se razvija u slobodi. Premise *vladavina prava* i *pravna država* suštinski izražavaju istu političko-filozofsku ideju o tome da moć države mora biti ograničena. To podrazumijeva ograničenje državne arbitrarne vlasti putem pravnog poretka i njegove zakonite primjene.

„Obje vrijednosti unutar pravnog poretka nisu identične, ali izražavaju iste vrijednosti i načela kojima teži pravni poredak savremene države. Ograničenja državne vlasti vrše se ustavom kao najvišim pravnim aktom. Vlast je podjeljena na zakonodavnu, izvršnu i pravosudnu; zakoni moraju biti određeni, javni i pravedni, te ne smiju imati retroaktivno dejstvo⁴; moraju postojati procesne garancije kojima se štite osnovna prava i slobode te sprečava samovoljno hapšenje i zatvaranje. Mora postojati odgovarajući sudski ili upravni postupak koji omogućava rješenje konkretnog spora, sudstvo mora biti nezavisno i nepristrasno⁵, a tužilaštvo samostalno čime se obezbjeđuje privilegija nezavisnosti i nepristrasnosti“ (Čolić 2017: 610).

⁴ Zabrana retroaktivnog zakonodavstva znači da su zabranjeni zakoni ili pravne norme koje podrazumijevaju negativne posljedice za situaciju koja se dogodila u prošlosti. Zabrana retroaktivnog krivičnog zakonodavstva izričito je navedena u članu 7. Evropske konvencije o ljudskim pravima: http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_BOS.pdf

⁵ Efikasna zaštita nezavisnog sudstva standardni je kriterij monitoringa Evropske unije prema nekim od država članica EU, kao što su Bugarska i Rumunija i nakon samog pristupanja u punopravno članstvo.

Garancija nezavisnog pravosuđa i postojanje efikasne pravne zaštite je bit vladavine prava.⁶

2. RULE OF LAW: GLOBALNI IDEAL I TEŽNJA

Rule of law je praktični koncept univerzalnih vrijednosti. Potreba univerzalnog pridržavanja i primjene ovog koncepta na nacionalnom i međunarodnom nivou odobrena je od svih država članica UN 2005. godine. *Rule of law*, kako je navedeno u preambuli i članu 2. Ugovora o EU, jedna je od osnovnih vrijednosti koju dijele EU i njezine države članice. Nadalje, spominje se u preambuli Statuta Vijeća Evrope⁷ kao jedno od tri načela koja čine osnovu svake istinske demokratije, zajedno sa individualnim i političkim slobodama. Demokratsko društvo pridržava se vladavine prava na način da se zahtijeva primjena iste na svim nivoima javne vlasti, a također i u privatno-pravnim odnosima. Vijeće EU ističe institucionalni stav da je poštivanje vladavine prava preduslov zaštite osnovnih prava. Opća skupština UN usvojila je 2012. godine Deklaraciju o vladavini prava potvrđujući da se ista primjenjuje jednako na sve države i međunarodne organizacije⁸. Vladavina prava promovira demokratiju uspostavljanjem odgovornosti nosilaca javne vlasti i zaštitom ljudskih prava, što štiti pripadnike manjina od proizvoljnih pravila većine.

Na međunarodnom nivou zahtjevi i implikacije vladavine prava odražavaju posebnosti međunarodnog pravnog sistema. U mnogim aspektima taj sistem je daleko manje razvijen u odnosu na nacionalne ustavne i pravne sisteme. Ukoliko izuzmemo sistem Evropske unije, međunarodni sistem nema stalnog zakonodavca, u većini slučajeva nema pravosuđa sa obaveznom jurisdikcijom, dok su demokratske karakteristike u odlučivanju još uvijek vrlo slabe⁹. Podrška Ujedinjenih naroda vladavini prava vođena je međunarodnim pravnim okvirom. UN podržava razvoj nacionalnog zakonodavstva u skladu sa međunarodnim normama i standardima, te jačanje institucija za postizanje mira, sigurnosti i pravde, zaštitu ljudskih prava i omogućavanje održivog razvoja. Ustavi pružaju normativni i institucionalni temelj državama. Stoga je

⁶ Presuda Suda Evropske unije od 24. 6. 2019. u predmetu C-619/18 *Komisija protiv Poljske* ECLI broj: EU:C:2019:531 potvrđuje da je vladavina prava osnov pravnog poretka EU, u vezi je sa povredom člana 19. UEU u kontekstu interpretacije koncepta vladavine prava i pokušaja slabljenja nezavisnog sudstva.

⁷ Član 3. Statuta Vijeća Evrope odaje poštovanje načelu *Rule of law* kao preduslovu za pristupanje novih država članica Vijeću Evrope.

⁸ Rule of Law Checklist (2016), European Commission for Democracy through Law, pp.12

⁹ Međunarodni sud pravde ima ključnu ulogu u zaštiti vladavine prava UN-a.

važno da omoguće snažan sistem utemeljen na vladavini prava, u skladu sa međunarodnim obavezama, posebno onim koje proizlaze iz normi o ljudskim pravima¹⁰. Načelo supremacije u okviru EU dovelo je do toga da se vladavina prava primjenjuje na pravni sistem EU, a praksa Suda EU uključuje supremaciju zakona, institucionalnu ravnotežu, sudsku reviziju, osnovna prava, uključujući i pravo na pravni lijek, kao i načelo jednakosti i proporcionalnosti.

3. RULE OF LAW: USTAVNA I ZAJEDNIČKA EVROPSKA VRIJEDNOST!

„Bosna i Hercegovina je prema članu I/2 Ustava BiH demokratska država koja funkcionira po načelu vladavine prava i na osnovu slobodnih i demokratskih izbora¹¹ (Čolić 2017: 610). Vladavina zakona prati načelo legaliteta u smislu da su prava i obaveze građana i postupanje nosilaca vlasti regulisani zakonima koje je moguće preispitati. Uz činjenicu postojanja zakona moraju postojati i efikasni mehanizmi za zaštitu i kontrolu provođenja zakona, uz pravnu sigurnost i podjelu vlasti. Ustav BiH u svom originalnom engleskom tekstu upotrebljava anglosaksonski termin *Rule of law*, koji treba shvatiti šire od kontinentalno-evropskog termina *pravne države* (Ademović, Marko, Marković 2012). Iako Ustav BiH usko tumači organizaciju sudske vlasti, ipak sistemsko tumačenje pomaže u shvatanju vladavine prava, podjele vlasti i postojanja pravnog sistema u okviru BiH sa odvojenom i nezavisnom sudskom vlašću – član I/2 Ustava BiH. Sudovi su dužni da primjenjuju Ustav BiH u svakom konkretnom slučaju, pazeći na konzistentnost općih pravnih akata sa najvišim aktom države Ustavom BiH. Time sudovi kontrolišu zakonitost u državi, što je jedna od osnovnih funkcija i obaveza koja proizlazi iz člana I/2 Ustava BiH.

„Zaštita i garancija vladavine prava važan je dio i pristupnih kriterija Evropske unije, poznatih kao Kriteriji iz Kopenhagena, koji su kao takvi utvrđeni na zasjedanju Evropskog vijeća 1993. godine. Obaveze članstva podrazumijevaju u tom smislu stabilnost institucija koje mogu garantirati demokratiju, vladavinu prava, funkcionisanje pravne države, poštovanje osnovnih ljudskih i manjinskih prava utemeljeno u ustavu. Važeći zakoni i propisi su ti koji ograničavaju

¹⁰ Pravni okviri utemeljeni na međunarodnim normama ljudskih prava i podržani nezavisnim, efikasnim i kompetentnim pravosudnim sistemima ključni su elementi vladavine prava i stoga su prioritet pomoći UN-a. Više u: *Strengthening and coordinating United Nations rule of law activities* (2016), United Nations General Assembly, A/71/169, pp. 9/21

¹¹ Ustav u svom originalnom engleskom tekstu upotrebljava anglosaksonski pojam “Rule of law” http://www.cc.bh.ba/public/down/Ustav_Bosne_i_Hercegovine_engl.pdf (naspram termina „Rechtstaat“ koji se koristi u nje-mačkoj pravnoj i političkoj teoriji).

državne organe vlasti, zakonodavne, izvršne i sudske, omogućavajući određene slobode, kreirajući poredak unutar kojeg se realiziraju poslovi i zadaci državnih organa vlasti. Stoga, vladavina prava može biti shvaćena kao sistem zaštite prava građana od samovolje i zloupotrebe nosilaca vlasti. Riječju, vladavina prava je konstitutivni element svakog demokratskog sistema u kojem postoje jedinstvo, izvjesnost i jasnoća, koji su presudni za funkcionisanje države. Koncept vladavine prava građanima treba garantovati pravnu sigurnost. Država treba počivati na općem načelu da se njena ukupna aktivnost može predvidjeti. Pravna sigurnost je direktno proporcionalna sa premisom jednakosti svih pred zakonom; svaki građanin bi trebao imati saznanje šta vlast može i smije učiniti, odnosno znati šta je propisano, dopušteno ili zabranjeno. Pravna sigurnost omogućuje građanima da se pouzdaju u značenje i predvidljivost važećih pravnih propisa, kao i u prava i obaveze koji proizlaze iz tih propisa. Radi se o garanciji pravno zaštićene sfere pojedinaca od proizvoljnog miješanja države. Građani moraju imati potpuno jasnu sliku šta podrazumijevaju zakoni koji se na njih primjenjuju. Pravnu sigurnost čini i načelo da niko ne može biti osuđen bez zakonske osnove. Može se ponekad desiti u društvu da je pravna sigurnost pojedinca u sukobu sa javnim interesima, ali pojedinac ne bi smio biti nesrazmjerno oštećen time što će mu njegova jednom stečena prava biti oduzeta naknadnim izmjenama i dopunama zakona na neprimjeren način. Pravosuđe i sudska praksa moraju imati određenu konstantnost, nema arbitrarnog odlučivanja. Izuzetno je važno da sudovi ujednačavaju sudsku praksu te da uvažavaju sudsku praksu Evropskog suda za ljudska prava. Građani bi morali od sudova i upravnih organa očekivati jednaka rješenja za sporove i probleme koji imaju jednake bitne elemente essentialia negotii“ (Čolić 2017: 611).

Donosioci odluka na svim nivoima vlasti u BiH deklaratorno se izjašnjavaju za jačanje povjerenja građana u institucije odgovorne za vladavinu prava naspram kapaciteta, odgovornosti i integriteta. Verbalno se ističe i težnja da se osnaže operativne i institucionalne aktivnosti u okviru vladavine prava i napredak u oblastima borbe protiv organiziranog kriminala, terorizma i korupcije kako bi se građanima osiguralo okruženje bez korupcije. U tom smislu preventivne i promotivne mjere predviđaju usvajanje strategije za reformu sudskog sistema, efikasniji rad policijskih službi, usvajanje strategije za borbu protiv korupcije, izmjene zakona u pravcu zaštite investitora i unapređenja korporativnog upravljanja, zaštite manjinskih dioničara, reviziju stečajnog zakonodavstva, zatim pripremu i realizacija programa restrukturiranja javnih preduzeća (željeznice, rudnici, telekom operateri). Bosna i Hercegovina, kao potencijalna država kandidat mora i implementirati vladavinu prava kao suštinski element evropskog političkog identiteta i kao centralni faktor strategije proširenja. Mora se osigurati da pravosudne institucije kao i institucije za provođenje zakona budu izuzete

od nepotrebnog političkog uticaja, te da provođenje i primjena zakona ide u pravcu ujednačavanja. Pravosudni sistem BiH dostigao je određeni nivo pripremljenosti. Odgovornost i integritet u pravosuđu postigli su određeni napredak. Daljnje reforme moraju ići u pravcu smanjenja broja neriješenih predmeta, dodatnog usklađivanja sudske prakse kod sve četiri nadležnosti, kao i odgovarajućeg izvršenja sudskih odluka. Načelo nezavisnog sudstva i samostalnog tužilaštva podrazumijeva poduzimanje jačih mjera protiv korupcije u pravosuđu.

Vladavina prava je ključna pretpostavka i garancija građanima u pogledu poštivanja njihovih prava i sloboda. Međutim, izmijenjeni sistem društvenih vrijednosti, nepovoljan ambijent unutar kojeg se provode zakoni od strane državnih institucija i garantiraju i štite prava građana daje za pravo konstataciji da **u Bosni i Hercegovini načelo vladavine prava nema onu evropsku vrijednost koju promovira Unija¹², ali ni ustavnu vrijednost koju utvrđuje Ustav Bosne i Hercegovine¹³**. Države članice Evropske unije te međunarodne organizacije pružile su podršku BiH u prevazilaženju nedostataka u oblasti vladavine prava. Također u okviru Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju za BiH su navedene konkretne preporuke, u vidu preventivnih mjera, koje još uvijek čekaju svoju punu primjenu koja bi se pozitivno odrazila na ispunjavanje standarda vladavine prava¹⁴.

Aneks IV Općeg okvirnog sporazuma za mir u BiH propisanom teritorijalnom organizacijom i podjelom nadležnosti dodatno otežava uspostavu efikasnog sistema vladavine prava. Realizaciju vladavine prava podriva i neprimjeren uticaj donosilaca političkih odluka, loša kultura odgovornosti, nepovjerenje građana usljed davanja prilika nekvalifikovanim i nestručnim osobama. Vladavina prava osigurava da niko nije iznad zakona i da je javno djelovanje prije svega odgovorno što vodi uspostavljanju pravne sigurnosti. Uloga Ustavnog suda BiH u osiguravanju prava građana nije centralna kakva bi trebala da bude, jer javni organi i sudovi ne izvršavaju svoju osnovu obavezu poštivanja standarda u skladu sa tumačenjem Ustavnog suda. Nadalje, neprovođenje obaveza po osnovu odluka Evropskog suda za ljudska prava od strane države BiH kao članice Vijeća Evrope jesu čin kršenja međunarodnih obaveza BiH, čin nepoštivanja vladavine prava i ugrožavanje procesa pristupanja Evropskoj

¹² U Članu 2. Ugovora o Evropskoj uniji vladavina prava, demokratija i osnovna prava su zajedničke vrijednosti na kojima je zasnovana Evropska unija i neophodne su za funkcionisanje Unije, u vezi sa članom 49. Ugovora, da bi neka država postala članicom Unije, mora poštovati ove vrijednosti i biti posvećena njihovoj promociji.

¹³ Osnovno načelo Ustava Bosne i Hercegovine, utvrđuje da je BiH „demokratska država, koja funkcioniše na osnovu vladavine prava, te da su državni i entitetski organi vlasti dužni omogućiti potpuno poštivanje međunarodno priznatih ljudskih prava...“

¹⁴ Evropska komisija u martu 2019. godine pokrenula je Inicijativu EU za pojačano praćenje vladavine prava u BiH (reforme, njihova primjena i jačanje odgovornosti).

uniji¹⁵. Evropska Komisija i ranijih godina naglašavala je potrebu unapređenja oblasti vladavine prava. S tim u vezi, u svom *Analitičkom izvještaju: Mišljenju o zahtjevu BiH za članstvo u Evropskoj uniji* iz 2019. godine¹⁶ Komisija navodi sljedeće:

„... za otvaranje pregovora, BiH mora postići potreban stepen usklađenosti s kriterijima za članstvo, a posebno političkim kriterijima iz Kopenhagena, kojima se zahtijeva stabilnost institucija koje garantuju prije svega demokratiju i vladavinu prava. Bosna i Hercegovina će morati temeljito poboljšati svoj zakonodavni i institucionalni okvir, kako bi se osiguralo ispunjavanje više prioriteta navedenih u Mišljenju, od kojih je značajan broj usmjeren na unapređenje ukupnog stanja vladavine prava u zemlji.“

U izvještajnom periodu od tada do danas u ovoj oblasti nije ostvaren značajniji napredak. Nisu preduzete odgovarajuće ni preventivne ni promotivne mjere u vezi sa nalazima iz Izvještaja o pitanjima vladavine prava. Reforme u oblasti integriteta su naišle na otpor unutar pravosuđa. Ometanje pravosudnih reformi od strane političkih aktera i unutar samog pravosudnog sistema, te loše funkcionisanje pravosuđa ugrožavaju mogućnost građana da ostvare svoja prava, te ometaju borbu protiv korupcije i organizovanog kriminala¹⁷.

Trajno poštivanje vladavine prava u svim državama članicama je preduslov za efikasnu primjenu prava Unije, kao i za funkcionisanje jedinstvenog tržišta. Ključna evropska načela vladavine prava su: zakonitost, pravna sigurnost, jednakost pred zakonom, dioba vlasti, zabrana proizvoljnosti, kazne za korupciju i efikasna pravna zaštita koju pružaju nezavisni sudovi. Prevencija i promocija vladavine prava je glavna obaveza Evropske komisije kao čuvara Ugovora. Evropski sud je vladavinu prava prvi put spomenuo 1986. godine u predmetu *294/83 Les Verts* uz obrazloženje: ... „Unija je zajednica koja se temelji na pravu, na način da i države članice, ali i institucije Unije podliježu kontroli usklađenosti akata sa osnovnom Ustavnom poveljom, odnosno sa Ugovorom“. Predmetnom odlukom Sud je zauzeo stav da je Zajednica zasnovana na vladavini prava, uz posebno isticanje da ni države članice ni institucije EZ ne mogu izbjeći sudsku provjeru usklađenosti mjera koje su donijele na osnovu

¹⁵ Odluke Evropskog suda za ljudska prava u pogledu zabrane diskriminacije: Sejdić i Finci protiv BiH, Zornić protiv BiH, Pilav protiv BiH, Baralija protiv BiH. Prava svojine: Suljagić protiv BiH, Đokić protiv BiH, Orlović i dr. protiv BiH. Nema kazne bez zakona: Maktouf i Damjanović protiv BiH. Pravo na slobodu i sigurnost: Al Husin protiv BiH. Pravo na pravično suđenje: Jeličić protiv BiH, Čolić protiv BiH, Đurić protiv BiH.

¹⁶ <https://europa.ba/wp-content/uploads/2019/06/Analiti%C4%8Dki-izvje%C5%A1taj-Mi%C5%A1ljenje-Komisije-o-zahtjevu-Bosne-i-Hercegovine-za-%C4%8Dlanstvo-u-Evropskoj-uniji.pdf>

¹⁷ Evropska Komisija, Izvještaj o Bosni i Hercegovini za 2020. godinu (strana 5.)
https://europa.ba/wp-content/uploads/2020/10/Izvjestaj_za_BiH_za_2020_godinu.pdf

Ugovora. Riječ je o tumačenju koje Zajednicu temelji na pravosudnoj zaštiti i kontroli, što odgovara Hayekovom shvatanju vladavine prava. Tako je Sud potrdio *prometejsku* ulogu koju je imao još od presuda *Van Gend en Loos* i *Costa protiv Enela* i dr. Evropska unija posljednjih godina suočava se sa sudskim predmetima koji se odnose na nezavisnost pravosudnog postupka, na oslabljene ustavne sudove, na napade jedne grane vlasti na drugu. U službenim izvještajima Evropske komisije prema Evropskom parlamentu i Evropskom vijeću mogu se primijetiti zahtjevi za ublažavanje izazova koji ugrožavaju vladavinu prava te da ista mora imati veći prioritet u institucijama EU i državama članicama. Unija je službeno zauzela stav da njezino djelovanje mora biti objektivno, razmjerno i nediskriminatorno, a ukoliko nacionalni sistemi provjere i ravnoteže nisu dovoljni tada se nadležnim smatra nivo Unije. Odgovornost je na svim državama članicama da osiguraju poštivanje vladavine prava kao zajedničke vrijednosti. Ustavna odgovornost država članica je da osiguraju pravilno funkcionisanje vlastitih država, da su odgovorne prema Uniji i prema drugim državama članicama. S tim u vezi, države članice obavezuje načelo lojalne saradnje¹⁸ koje propisuje obavezu država članica da olakšaju realizaciju zadataka Unije te da se suzdrže od svake mjere koja bi mogla ugroziti postizanje ciljeva Unije. S druge strane, institucije EU odgovorne su za pružanje razmjerne pomoći državama članicama u osiguranju poštivanja vladavine prava. Nadalje, važna je uloga nacionalnih sudova u primjeni prava Unije upravo zbog njihove odgovornosti u odlučivanju o prethodnom pitanju¹⁹ i obezbjeđivanju usklađenosti i jedinstva tumačenja prava Unije. Sud Evropske unije je izričući privremene mjere za suspenziju nacionalnih reformi koje bi uticale na nezavisnost pravosuđa pokazao da, iako je organizacija pravosuđa u nadležnosti država članica, iste moraju poštovati obaveze prava Unije kod izvršavanja nadležnosti i mjere mogu biti preispitane od strane Suda Evropske unije²⁰. Vladavina prava u Evropskoj uniji nije neutralno načelo, te kao takva ne zahtijeva samo kontrolu institucija EU već i institucija vlasti u državama članicama. Odgovornost za poštivanje vladavine prava je na državama članicama, a nacionalni mehanizmi pravne zaštite bi trebali imati prednost. Nacionalni sudovi zajedno sa Sudom EU osiguravaju vladavinu prava unutar evropskog pravnog poretka. Stoga je vladavina prava u EU nemoguća bez učešća nacionalnih sudova. Legitimni je interes Unije i drugih država članica da vladavina prava funkcioniše pravilno na nivou država članica.

¹⁸ član 4. stav 3. UEU

¹⁹ član 267. UFEU

²⁰ Predmet C-619/18 *Komisija protiv Poljske*, ECLI broj: EU:C:2019:531 Presuda Suda od 24. 6. 2019.

Poštivanje zajedničkih vrijednosti unutar EU i zaštita zajedničkog pravnog poretka moguća je poštivanjem prava iz Ugovora. Stoga Unija unutar granica svojih ovlasti mora zaštititi proklamirane vrijednosti. Uredbom o općem režimu uslovljenosti za zaštitu budžeta Unije²¹ uspostavljen je opći režim uslovljenosti za zaštitu budžeta Unije u slučaju povrede načela vladavine prava u državama članicama. Uredba je stupila na snagu 1. 1. 2021. i omogućuje Vijeću da na zahtjev Evropske komisije donese mjere suspenzije plaćanja koja se finansiraju iz budžeta Unije ili da suspendira odobrenje programa koji se finansiraju iz zajedničkog budžeta EU. Komisija je pokrenula postupak protiv Mađarske na način da je korištenje sredstava iz EU fondova uslovlila poštivanjem vladavine prava – tzv. *mehanizam uslovljavanja*. Sud EU²² je pravni osnov za provođenje mehanizma uslovljavanja temeljio na članu 7. Ugovora o EU uz poštivanje ovlaštenja dodjeljenih Uniji i načelu pravne sigurnosti.

4. (NE)POVJERENJE GRAĐANA BIH

Očekivanja građana BiH idu u pravcu zahtjeva za dostupnost pravnih lijekova protiv odluka javnih organa, za jednak pristup pravdi bez obzira na primanja ili prebivalište, za smanjenje predugog trajanja parničnih postupaka u vezi sa kršenjem prava na suđenje u razumnom roku što je predmet garancije i Ustava BiH i Evropske konvencije o ljudskim pravima, za mogućnost sudske nagodbe i upotrebu alternativnih metoda u rješavanju sporova (mirenje i medijacija) u građanskim, privrednim predmetima, radnim sporovima i sporovima potrošača. Svi ti zahtjevi traže promociju u skladu s evropskim standardima. Povjerenje građana izostaje i kada je riječ o predmetima korupcije i finansijskog kriminala, te korupcije u javnoj sferi. Uz ova pitanja javlja se i potreba uređenja procesne discipline u vezi sa dugotrajnošću postupaka, koordinativnom ulogom Visokog sudskog i tužilačkog vijeća te ulogom Institucije ombudsmena za ljudska prava kao nadzornog tijela u osiguranju odgovornosti javnih organa prema građanima. Primjetna je slaba saradnja između državnih, entitetskih i kantonalnih/okružnih pravosudnih organa. Nedostatak koordinacije i saradnje između organa za provođenje zakona, tužilaštvima i nadležnim sudovima na svim nivoima u BiH ozbiljna je prepreka za njihovu funkcionalnost i efikasnost. Stoga je (ne)povjerenje u institucije povezano sa (ne)funkcionisanjem istih tih institucija. Građani prih-

²¹ Službeni list Evropske unije L 433 I/1 od 22. 12. 2020. Uredba (EU) 2020/2092 Evropskog parlamenta i Vijeća od 16. dec. 2020.

²² Rezolucija Evropskog parlamenta od 10. 3. 2022. o vladavini prava i posljedice presude Suda EU 2022/2535 (RSP). Sud EU je odbio pojedinačne zahtjeve Mađarske i Poljske za poništenje Uredbe (EU) 2020/2092 kojima su ove države članice nastojale spriječiti gubitak finansijskih sredstava iz EU fondova.

vataju odluke institucija kada te institucije uživaju legitimitet. Uzrok nezadovoljstva je nedovoljno efikasan rad i procjena rezultata takvog rada što za posljedicu ima nedostatak povjerenja građana.

Očekivanja bosanskohercegovačke javnosti u pogledu pravosudnog sistema po mjeri demokratske vladavine prava bila bi: nezavisnost od političkih pritisaka, te *de iure* i *de facto* nezavisnost od drugih grana vlasti, donošenje odluka na koje politički interesi nemaju uticaj, autonomija u odnosu na zakonodavnu i izvršnu vlast, profesionalna stručnost tumačenja i kvalifikovanog argumentovanog odlučivanja, obaveznost usavršavanja, efikasnost odlučivanja u razumnom roku bez nepotrebnog odlaganja, ujednačena opterećenost pravosudnih institucija i, posebno, ujednačena sudska praksa.

Visoko sudsko i tužilačko vijeće VSTV je centralna i snažna institucija sa širokim nadležnostima u oblasti vladavine prava u BiH. Radi se o jedinstvenom organu koji bi trebao biti primjer odgovornosti i integriteta za pravosuđe u cjelini. VSTV bi trebalo da štiti od političkog uticaja i miješanja u rad pravosuđa, da bude garant rada svih pravosudnih sistema u zemlji i što je najvažnije da bude nosilac reforme pravosuđa sa koherentnim i dosljednim provođenjem pravosudne politike. Nije dobro što je javnost uz dio članstva pravosudne zajednice izgubila povjerenje i u VSTV kao krovnu instituciju pravosuđa. Razlog tome je percepcija VSTV-a kao centra političke moći i uticaja. Nova zakonska rješenja koja se odnose na VSTV moraju obuhvatiti postupak izbora članova VSTV mimo nacionalne pripadnosti i bez političkih pritisaka, reforme disciplinskih postupaka i tijela u VSTV, imenovanja i napredovanja sudija i tužilaca od strane VSTV prema stručnosti, a ne prema nacionalnoj pripadnosti, edukacije i sistem ocjenjivanja rada, transparentnost pravnog sistema. Posebno važno pitanje je osiguranje dosljednosti sudske prakse, usklađivanje sudske prakse u građanskim, krivičnim i upravnim predmetima koje se mora ojačati. Mora se realizirati uspostava sudskog tijela koje će osigurati dosljedno tumačenje zakona i usklađivanje sudske prakse u četiri pravna sistema u zemlji.

U kontekstu Bosne i Hercegovine kao cjeline pojavio se termin *institucionalne prezasićenosti*, a u vezi sa postojanjem 14 jurisdikcija na maloj teritoriji i sa malo stanovnika (nivo BiH, nivo entiteta, nivo Brčko Distrikta i 10 kantona u Federaciji BiH). Nažalost, postoji visok stepen neusklađenosti i loše saradnje navedenih nivoa što uzrokuje neefikasno funkcionisanje sistema kao cjeline. Ostvarenje vladavine prava u okviru VSTV-a, Suda i Tužilaštva BiH je izglednije ukoliko je ona fokusirana na državni nivo u odnosu na nivo entiteta i uz poštivanje načela supsidijarnosti, što je rješenje koje ne bi trebalo da ima alternativu kad je riječ o pravosuđu. Instanca

koja osigurava pravnu sigurnost i jedinstveno tumačenje pravnih propisa u različitim jurisdikcijama je u većini zemalja vrhovni sud sa nadležnostima za cijelu zemlju. Posebno uređenje BiH sa četiri pravosudna sistema (državni, dva entitetska i Distrikt Brčko), gdje svaki od njih ima svoju jurisdikciju i internu institucionalnu strukturu, zahtijeva uspostavljanje jednog pravosudnog tijela za ove potrebe. Jedna od preporuka Venecijanske komisije²³ još iz 2012. godine, koju BiH nije ispoštovala, odnosi se na uspostavu vrhovnog suda.

U cilju unapređenja stanja u oblasti vladavine prava osnovana je Privremena istražna komisija Predstavničkog doma Parlamentarne skupštine BiH, koja je dobila mandat da istraži stanje u pravosudnim institucijama BiH, posebno sposobnost VSTV-a kao vodeće snage u reformi pravosuđa i prve odgovorne institucije prema građanima koja učestvuje u procesima približavanja članstvu u EU, a sve u skladu sa Zakonom o parlamentarnom nadzoru. U programu rada Privremene istražne komisije razmatraju se konkretne teme²⁴. Privremena istražna komisija će kritički cijeniti postojeća zakonska rješenja, uključujući adekvatnost trenutnog načina izbora članova VSTV-a u odnosu na nezavisnost ovog tijela, adekvatnost trenutnih disciplinskih mjera i procedura, sa posebnim osvrtom na potrebu uspostave jasnih pravila za disciplinsku odgovornost članova VSTV-a od strane nezavisnog tijela, širu provjeru kandidata za pravosudne funkcije, eventualno razdvajanje VSTV-a na sudski i tužilački segment, eventualno drugačiji način izbora glavnih tužilaca. Propisivanje jasnih pravila, te odgovarajućih sankcija vezano za sukob interesa nosilaca pravosudnih funkcija, uključujući njihove bliske srodnike, a po modelu pravila koja se odnose na nespojivost funkcija i sukob interesa koji je propisan za izabrane i imenovane zvaničnike, te savjetnike. Privremena istražna komisija razmatrat će adekvatnost postojećih zakonskih rješenja po pitanju borbe protiv korupcije i drugih najtežih oblika organiziranog kriminala, s ciljem njihovog poboljšanja u svjetlu potrebe približavanja Bosne i Hercegovine članstvu u Evropskoj uniji. Privremena istražna komisija razmotrit će mogućnost pooštavanja sankcija za neprimjerene kontakte između nosilaca pravosudnih funkcija i predstavnika političkih stranaka, kao i za neprimjereno djelovanje političkih stranaka i njihovih predstavnika prema pravosudnim institucijama i nosiocima pravosudnih funkcija. Nužna je pritom uspostava saradnje između Privremene istražne komisije i međunarodnih organizacija i tijela koja su zadužena za nezavisnost

²³ Više u: Evropska Komisija za demokratiju kroz pravo – Venecijanska Komisija, Mišljenje broj 648/2011 o pravnoj sigurnosti i neovisnosti pravosuđa u BiH, 91. plenarna sjednica od 15-16. 6. 2012. godine.

²⁴ Program rada Privremene istražne komisije broj: 01-50-4-986-3/20 od 16/6/2020. sa vremenskim okvirom djelovanja juni 2020. – juni 2021. Održano je ukupno 32 sjednice, posljednja je zakazana za 17. 6. 2021. Privremena istražna komisija ima obavezu dostavljanja Izvještaja Predstavničkom domu Parlamentarne skupštine BiH.

pravosuđa, borbu protiv korupcije i drugih oblika organiziranog kriminala, odnosno koja su značajna za napredak Bosne i Hercegovine ka članstvu u Evropskoj uniji, uključujući Evropsku komisiju, Vijeće Evrope sa grupom država ujedinjenih u borbi protiv korupcije GRECO²⁵ i Venecijansku komisiju, OSCE sa Uredom za demokratske institucije i ljudska prava ODIHR. Također je neophodna usporedba regionalnih i evropskih rješenja po pitanju izbora nosilaca pravosudnih funkcija, postojanja i djelokruga rada regulatornog tijela, odnosno izbora i smjene članova takvih tijela, te odgovornosti za njihov rad.

5. **RULE OF LAW: JAČANJE PREVENTIVNIH I PROMOTIVNIH MJERA**

Ključni instrumenti koji se navode u komunikacijama institucija i tijela Unije su: transparentnost i pristup informacijama na svim službenim jezicima u cilju dostupnosti pojedincima i firmama, zatim **kreiranje mreža**: Evropske mreže predsjednika vrhovnih sudova, upravnih sudova, Konferencije evropskih ustavnih sudova, javnih tužitelja, savjetodavnih tijela evropskih sudaca i evropskih tužitelja kao dio pravosudnih mreža Vijeća Evrope. Posebno važna je uloga nacionalnih parlamenata u osiguranju vladavine prava u državama članicama. Za ove mjere osigurana su bespovratna finansijska sredstva od strane Komisije u okviru programa Pravosuđe za poslovanje određenih evropskih mreža u oblasti pravosuđa ili kroz druge programe i projekte Unije. Prevencija na nacionalnom nivou može se osigurati putem saradnje i podrške kroz nacionalno pravosuđe, ustavne sudove, pravobranilaštva. Poznato je da zaštita i garancija vladavine prava predstavljaju važan dio pretprijetnih kriterija Evropske unije, međutim Komisija je i za države punopravne članice pripremila postupak revizije vladavine prava, a sve zbog ugrožavanja vladavine prava na što ukazuju nedavne presude Suda Evropske unije. Revizija bi obuhvatala postupak donošenja zakona, sposobnost borbe protiv korupcije, provođenje prava Unije, postupke izvršenja, a bila bi potpunija u onim državama članicama gdje su primjećene slabosti, poput Poljske, Mađarske, Bugarske, Portugala. Ukoliko nacionalni mehanizmi zaštite vladavine prava zakažu, institucije Unije i države članice imaju zajedničku odgovornost za otklanjanje prijetnji vladavini prava. Sud je potvrdio važnost

²⁵ Unija ima status posmatrača u Venecijanskoj komisiji, a dobila je i status posmatrača u Grupi država protiv korupcije (GRECO) Vijeća Evrope. Unija osigurava finansijska sredstva za aktivnosti Vijeća Evrope u preuzetim obavezama

nezavisnog pravosuđa i poštivanja vladavine prava za efikasno funkcionisanje Unije. Sud je naredio obustavljanje nacionalnih zakona kojima se, prema procjeni Komisije, utiče na nezavisnost pravosuđa i utvrdio da je organizacija pravosuđa u državama članicama podložna ispunjavanju obaveza iz prava Unije.

6. ZAKLJUČAK

„Koncept vladavine prava ima svoje utemeljenje u Ustavu BiH, međutim, u pravno-političkoj praksi ne realizuje se u svom punom obimu“ (Čolić 2017: 612). Prioritet u ovoj oblasti je jačanje povjerenja građana u pravne institucije Bosne i Hercegovine, realizacijom predviđenih preventivnih i promotivnih mjera. Međutim, snaga institucija u smislu vladavine prava i dobrog upravljanja u BiH ocijenjena je kao loša, uz zabilježeno pogoršanje u posljednje dvije godine. Index *Rule of law* WJP²⁶ mjeri se na osnovu 8 pokazatelja: ograničenje vladinih ovlaštenja, odsustvo korupcije (pokazatelj u kojem je BiH najviše nazadovala), transparentnost vlade, dostupnost osnovnih prava, red i sigurnost, provedba zakona, građansko pravosuđe te krivično pravosuđe. Indeks za BiH u 2021. godini imao je vrijednost 0,52↓, što nas je pozicioniralo na 72 mjesto od 139 država čiji su pokazatelji vrednovani. Svaki od gore spomenutih osam pokazatelja je pojedinačno vrednovan i to za BiH kako slijedi: ograničenje vladinih ovlaštenja 0,45; odsustvo korupcije 0,42 kao pokazatelj u kojem je BiH najviše nazadovala; transparentnost vlade 0,47; dostupnost osnovnih prava 0,59; red i sigurnost 0,78; provedba zakona 0,48; građansko pravosuđe 0,47 te krivično pravosuđe 0,46 i prosjek WJP za BiH 0,52. Rezultati rangiranja kreću se od 0 – 1 pri čemu 1 označava najjače pridržavanje vladavini prava. Među državama koje se najjače pridržavaju načela vladavine prava su: Danska sa indeksom 0,90; Norveška sa indeksom 0,90; Finska sa indeksom 0,88; Švedska sa indeksom 0,86; te Njemačka sa indeksom 0,84. U periodu od 2015. do 2021. godine, BiH je imala indekse sa vrijednostima od 0,57 za 2015. godinu; 0,56 za 2016. godinu; 0,53 za 2017, 2018. i 2019. godinu, te indeks WJP 0,52 za 2020. i 2021. godinu. Ukupna vrijednost indeksa *Rule of law* za BiH 0,52 može se uporediti sa regionalnim prosjekom koji za regiju Istočne Evrope iznosi 0,50 u odnosu na globalni prosjek čija je vrijednost 0,56. Stanje vladavine prava u zemljama najužeg okruženja je sljedeće: Slovenija je na 29 mjestu sa rezultatom 0,68; Hrvatska je na 46 mjestu sa rezultatom 0,61; a slijede Kosovo na 60 mjestu sa rezul-

²⁶ World Justice Project – potpuni detalji dostupni na: <https://worldjusticeproject.org/rule-of-law-index> (posljednji pregled 4. 3. 2022.)

tatom 0,55; Sjeverna Makedonija na 64 mjestu sa rezultatom 0,53; Srbija na 81 mjestu sa rezultatom 0,49 i Albanija na 83 mjestu sa rezultatom 0,49.

Prema dostupnim pokazateljima najalarmantnije je to što predstavnici javne vlasti zloupotrebljavaju javne funkcije za lične interese. Odgovor pravosudnih institucija na zloupotrebe javnih ovlasti, pa čak niti u uslovima pandemije COVID 19, nije bio adekvatan uz političke pritiske i selektivno procesuiranje odgovornih. Nadalje, loš rejting prisutan je po kriterijima: rasipništvo javne potrošnje, transparentnost donošenja odluka, povjerenje javnosti u donosioce odluka, favoriziranje u odlukama državnih službenika, te nezavisnost pravosuđa. Kada je riječ konkretno o borbi protiv korupcije, tek 2% svih optužnica²⁷ i presuda²⁸ odnosi se na korupciju i privredni kriminal. Reformskom agendom za Bosnu i Hercegovinu isti taj koncept preuzeo je sa držaj, nažalost na način da je isti pojednostavljen i uz pretpostavku da će uspostaviti i učvrstiti vladavinu prava i dobro upravljanje u Bosni i Hercegovini. Iako i ovom načinu treba dati podršku, to nisu vrijednosti društva koje se uspostavljaju u skraćanim postupcima. „Vladavina prava kao ustavna vrijednost i kategorija se živi kao vid organizacije države i društva, gdje zakoni i opći propisi ostvaruju kontinuiranu komunikaciju na relaciji država – građani kao nezavisni subjekti individualnih prava i sloboda, sa utemeljenjem u najvažnijem konstitutivnom aktu države – Ustavu“ (Čolić 2017: 612).

Dijalog Evropske komisije i BiH o politikama djelovanja u pogledu vladavine prava odvija se od 2011. godine u okviru Strukturiranog dijaloga o pravosuđu, a od 2016. godine u okviru Pododbora Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju o pravdi, slobodi i sigurnosti. Međutim, za promjenu poljuljanog povjerenja građana u pravosuđe potrebne su hitnije mjere i jači pristup reformama²⁹. Ubrzavanju procesa približavanja Evropskoj uniji ključni poticaj moraju dati reforme u oblasti vladavine prava, a u okviru iste reforma pravosuđa u BiH. Inicijativa Evropske unije za unapređenje praćenja vladavine prava u BiH zahtijeva sistemsku reformu pravosuđa, poštivanje odluka Evropskog suda za ljudska prava, reformu Visokog sudskog i tužilačkog vijeća, na način da VSTV bude garant nezavisnog pravosuđa i da mu se osigura ustavni status, zatim osiguranje i jačanje integriteta nosilaca pravosudnih funkcija, otklanjanje nedostataka u postojećem ustavnom okviru i/ili reformu ustava koja će osigurati ev-

²⁷ Više u: Informacija o radu Tužilaštva BiH za 2018. godinu, Sarajevo 2019.

²⁸ Više u: Presude u predmetima korupcije na visokom nivou, Nacionalni izvještaj Transparency International u BiH, Publikacija 2021.

²⁹ Generalno, program integrisanja BiH u EU opterećen je nedovoljnom političkom podrškom koja ometa koordinirano provođenje reformi na svim nivoima vlasti, a napredak istih je vrlo često opterećen zahtjevima za etničko načelo glasanja što nije u skladu sa evropskim standardima.

ropsku integraciju i ekonomski razvoj. Donosioci odluka moraju nacionalni pristup zamijeniti zajedničkim interesom građana BiH. U okviru vladavine prava i funkcionisanja sudstva primjetne su ključne slabosti, sa veoma ograničenim poboljšanjima. Interes običnih građana je izvršenje ugovora, rješavanje privrednih sporova, utvrđivanje prava vlasništva, posebno upis nekretnina u određenim područjima. U tom smislu, nedovoljna saradnja i koordinacija među različitim akterima je prepreka vladavini prava i pravilnom funkcioniranju pravosuđa, uspostavljanju jednakih uslova u cijeloj zemlji i stvaranju održivog poslovnog okruženja u zemlji.

U svjetlu preporuka Evropske Komisije, nalaza Izvještaja stručnjaka o pitanjima vladavine prava i mišljenja Venecijanske komisije hitno treba odrediti novi vremenski okvir za izvršavanje Strategije za reformu sektora pravde 2014-2018. i Akcioni plan, usvojiti novi Zakon o sudovima BiH u cilju veće pravne sigurnosti, usvojiti novi Zakon o VSTV-u kao najvišem samoregulatornom tijelu za pravosuđe. Na ovo nas obavezuje i finansijska pomoć³⁰ koju je Evropska unija usmjerila za jačanje oblasti vladavine prava u BiH (oko 150 miliona eura od 2007. godine usmjereno je na reformu pravosuđa). Uvjerljive reforme koje EU kao najvažniji ulagač, donator i politički partner očekuje ne samo od Bosne i Hercegovine nego i od ostalih država Zapadnog Balkana jesu inicijative na jačanju vladavine prava sa reformom pravosuđa i ozbiljnim radom institucija, saradnja u oblasti sigurnosti i migracija, što aktuelni trenutak potvrđuje, društveno-ekonomski razvoj, saobraćajna i energetska povezanost, digitalna agenda, pomirenje i dobrosusjedski odnosi. Ponovno dobijanje povjerenja vlastitih građana direktno je u vezi sa vladavinom prava, a to je moguće ostvariti uspostavom kredibilnog pravosudnog sistema sa integritetom koji čine nezavisnost, nepristrasnost, odgovornost, profesionalnost, efikasnost, transparentnost, odlučnost i ozbiljnost u radu. Dok se osjećaju zarobljenim u vlastitoj državi, građani BiH očekuju vidljiviji demokratski napredak, pozitivno okruženje, povratak društvenim vrijednostima, nediskriminaciju, kvalitetniji rad institucija vlasti i poštivanje odluka koje se donose. Budućnost vladavine prava u BiH u direktnoj je vezi sa nezavisnošću njezinih pravosudnih institucija. Dugoročno, strateški cilj je nezavisno pravosuđe dovesti u vezu sa sistemom obrazovanja i usavršavanja svih aktera koji učestvuju u provođenju zakona uz odgovarajuće resurse posebno u oblastima borbe protiv korupcije i institucionalnog vraćanja povjerenja u krovnu instituciju pravosuđa u BiH, Visoko sudsko i tužilačko vijeće.

³⁰ Više o dodijeljenim finansijskim sredstvima u okviru programa za period 2014-2020. godina u Komunikaciji Evropske komisije o politici proširenja EU za 2020. godinu na https://www.dei.gov.ba/uploads/documents/komunikacija-o-politici-prosirenja-eu-a-za-2020-godinu_1611132349.pdf

Na nivou Evropske unije poštivanje vladavine prava zajednička je odgovornost institucija Unije i svih država članica. Ipak, značajan teret odgovornosti je na Komisiji koja je čuvar Ugovora, kao Ustavne povelje Unije. Potreban je strateški pristup i daljnja promocija zajedničke kulture vladavine prava na cijelom prostoru Unije, rano rješavanje problema putem preventivnih mjera i efikasno zajedničko promotivno djelovanje u cilju sprečavanja širenja problema. Na kraju, *Rule of law* je ključan za legitimitet političkog sistema i za otvoreno društvo. Okvir vladavine prava odgovara pozitivnom pravu, a njegova obilježja ovise o kvaliteti pozitivnog prava. Dobrobit vladavine prava zavisi od zakona i realizacije u ljudskim poslovima. Bez zajedničke odgovornosti za provođenje koncepta vladavine prava kao sastavnog dijela vlastitog pravnog, političkog i društvenog sistema nema unapređenja postojećeg stanja.

LITERATURA

1. Ademović, Nedim, Joseph Marko, Goran Marković (2012), *Ustavno pravo Bosne i Hercegovine*, Konrad Adenauer Stiftung, Sarajevo
2. Avramović, Dragutin (2010), "Vladavina prava i pravna država – istost ili različitost?", *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, 3, 421-437.
3. Bačić, Arsen (2000), *Vladavina prava i institucije kontrole ustavnosti zakona*, Organizator, Zagreb
4. Bingham, Thomas (2011), *The Rule of Law*, London, Penguin Books
5. Čavoški, Kosta (2000), *Ustavnost i vladavina prava*, CUPS, Beograd
6. Čolić, Amela, (2017) "Vladavina prava i dobro upravljanje uslov stabilnosti i održivosti Bosne i Hercegovine", Conference paper, 11th International Scientific Conference RIM, Sarajevo, 609-612.
7. Deinhammer, Robert (2019), "The Rule of Law: Its Virtues and Limits", *Obnovljeni život*, 74(1), 33-44.
8. Haverić, Tarik (2013), "Vladavina prava ili vladavina zakona?", *Sveske za javno pravo*, 13/4, 37-42.
9. Hayek, Friedrich (1994), *Politički ideal vladavine prava*, Školska knjiga, Zagreb
10. Kosić, Igor (2017), *Reformski procesi BiH: U labirintu (samo)nametnutih očekivanja*, Vanjskopolitička inicijativa BH, Sarajevo
11. Misita, Nevenko (2008), *Osnovi prava Europske unije*, treće izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
12. Mrakovčić, Marko, Danilo Vuković (2019), "Unutarnja kriza pravosuđa? Stavovi pripadnika pravničkih profesija o pravosuđu u Hrvatskoj i Srbiji", *Politička misao*, Vol. 56, Br. 1, 75-105.
13. Nojman, Franc (2002), *Vladavina prava*, Filip Višnjić, Beograd
14. Nurkić, Benjamin (2021), "Marxovo učenje i vladavina prava u kontekstu uspostavljanja vladavine prava u Bosni i Hercegovini", *Društvene i humanističke studije*, 4(17), 289-306.
15. Raz, Joseph (1977), "The Rule of Law and Its Virtue", *The Law Quarterly Review*, Vol. 93, Issue 2, 195-211.
16. Roos, Stefanie Ricarda (2008), "The „Rule of Law“ as a Requirement for Accession to the European Union", dostupno na: https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:2xihKDNk3uIJ:https://www.kas.de/documents/252038/253252/7_dokument_dok_pdf_15604_1.pdf/8279dfa9-5d97-

- fb5e-1015-d5b82483170c%3Fversion%3D1.0%26t%3D1539662704055+&cd=1&hl=hr&ct=clnk&gl=ba
17. Šarčević, Edin (1989), "Pojam pravne države – Ka razumijevanju pravne države", *Arhiv za pravne i društvene nauke*, 4, 409-446.
 18. Živanović, Miroslav (2016), *Kompilacija preporuka UN-a o ljudskim pravima u Bosni i Hercegovini i njihova provedba*, UN u BiH

PUBLIKACIJE / ZVANIČNI IZVJEŠTAJI

1. Analitički izvještaj, Mišljenje Komisije o zahtjevu Bosne i Hercegovine za članstvo u EU (2019), <https://europa.ba/wpcontent/uploads/2019/06/Analiti%C4%8Dki-izvje%C5%A1taj-Mi%C5%A1ljenje-Komisije-o-zahtjevu-Bosne-i-Hercegovine-za-%C4%8Dlanstvo-u-Evropskoj-uniji.pdf>
2. European Commission for Democracy through Law (Venice Commission) (2016), *Rule of Law Checklist*, Council of Europe
3. Evropska komisija, Izvještaj o Bosni i Hercegovini (2020), https://europa.ba/wp-content/uploads/2020/10/Izvjestaj_za_BiH_za_2020_godinu.pdf
4. Evropska komisija, Komunikacija EK prema Evropskom parlamentu, Evropskom vijeću, Evropskom ekonomskom i socijalnom odboru i Odboru regija (2019), Jačanje vladavine prava u EU, Nacrt za djelovanje, COM(2019) 343 final
5. Informacija o radu Tužilaštva BiH za 2018. godinu (2019), Sarajevo
6. Izvještaj stručnjaka o pitanjima vladavine prava u Bosni i Hercegovini (2019), Brisel, http://www.fcjp.ba/analize/PRIEBE_Izvještaj.pdf
7. Komunikacija Evropske komisije o politici proširenja EU (2020), https://www.dei.gov.ba/uploads/documents/komunikacija-o-politici-prosirenja-eu-a-za-2020-godinu_1611132349.pdf
8. Mišljenje Venecijanske komisije broj 648/2011 o pravnoj sigurnosti i neovisnosti pravosuđa u BiH; http://www.mpr.gov.ba/organizacija_nadleznosti/pla-niranja_koordinacija/integracije/Misljenje%20VK%20-%20HJ.pdf
9. Opinions of the Venice Commission and the Evaluations of the group of States against Corruption (GRECO)
10. Privremena istražna komisija Predstavničkog doma za utvrđivanje stanja u pravosudnim institucijama BiH; <https://www.parlament.ba/data/dokumenti/ad-hoc-komisije>
11. Relazione 2020 sullo stato di diritto (Commissione Europea); https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/rule_of_law_factsheet_toolbox_it.pdf

12. Rule of law report – Summary of the stakeholder consultation https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/2020_rule_of_law_report_-_summary_of_the_stakeholder_consultation_en.pdf
13. Sprečavanje nekažnjivosti u slučajevima korupcije na visokom nivou (2020), Transparency International u BiH
14. Strategija EU za Zapadni Balkan, <https://euinfo.ba/bs/eu-agenda/strategija-za-zapadni-balkan>
15. Strengthening and coordinating United Nations rule of law activities, (2016), United Nations General Assembly, A/71/169

MREŽNI IZVORI

1. http://www.ccbh.ba/public/down/Ustav_Bosne_i_Hercegovine_engl.pdf
2. <https://worldjusticeproject.org/rule-of-law-index>
3. <http://www.constitution.org/cm/sol.htm>
4. Kriteriji iz Kopenhagena www.consilium.europa.eu/hr/policies/enlargement
5. Trattato sull'Unione Europea https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:2bf140bf-a3f8-4ab2-b506-fd71826e6da6.0017.02/doc_1&format=pdf
6. Trattato sul funzionamento dell'Unione Europea https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:2bf140bf-a3f8-4ab2-b506-fd71826e6da6.0017.02/doc_2&format=pdf

Sudska praksa

1. Sud EU, Presuda u predmetu 294/83 Les Verts, 1986.
2. Sud EU, Presuda u predmetu C-619/18 Komisija protiv Poljske, 2019.

RULE OF LAW: PREVENTION AND PROMOTION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA AND THE EUROPEAN UNION

Summary:

The article presents the concept and origin of the ideal rule of law in the theory of law and the characteristics that depend on the quality of positive law. The welfare of the rule of law depends on law and accomplishment in human affairs. Emphasis is also placed on the practical concept of universal values and application at the national and international levels. The central thesis is that the rule of law needs to be strengthened through preventive and promotional measures as a constitutional and common European value. The reason for that is the high degree of distrust of citizens in the rule of law and specifically in the judicial system of Bosnia and Herzegovina. A weak justice system poses a risk to the rule of law and democracy. This is the cause of instability of society, lack of protection of human rights and fundamental freedoms, lack of support in socio-economic development, fight against corruption, investment, and legal security. Consequently, we are far from making progress in achieving European standards and meeting the obligations of the Stabilization and Association Agreement. In stable systems, reforms strengthen citizens' trust in their institutions. There is no such leading force in the reform processes and responsibility toward the citizens of Bosnia and Herzegovina. The challenges for the rule of law in Bosnia Herzegovina that we are failing to deal with are justice in the service of citizens, the right to justice and a safer environment for the rule of law, ensuring integrity, efficient and independent judiciary, and weaknesses in the constitutional framework. At the EU level, respect for the rule of law is a shared responsibility of the Union's institutions and the Member States. The European Commission has prepared a review of the rule of law with measures to further strengthen it, especially in those Member States where weaknesses have been identified.

Keywords: *Rule of law*; High Judicial and Prosecutorial Council; institutional oversaturation; convincing reforms; revision of the Rule of law in the EU

Adresa autorice
Author's address

Amela Čolić
Univerzitet u Bihaću
Pravni fakultet
caloamela@hotmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.2.401

UDK 341.311

Primljeno: 20. 01. 2022.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Enis Omerović

AGRESIJA U MEĐUNARODNOM PRAVU: ZLOČIN DRŽAVE I KRIVIČNA ODGOVORNOST POJEDINCA

Rad istražuje protupravnu upotrebu sile u međunarodnom pravu od država s ciljem da se objumi opći pojam i definicija agresije u pravu o odgovornosti država i za potrebe krivične odgovornosti pojedinaca. Istražuje se geneza pojma agresije u XX stoljeću. Opisuje se i analiziraju problemi definiranja agresije koji su pratili nastojanja da se svaka prijetnja silom i upotreba sile zabrani normama općeg međunarodnog prava, što je na koncu i učinjeno usvajanjem Povelje Ujedinjenih nacija 1945. godine. U radu se istražuje praksa koja pokazuje utemeljenje i razvojni put dva odvojena koncepta odgovornosti za isto djelo. Odgovornost država za predmetno međunarodno protupravno djelo relativno je pratila odgovornost pojedinaca za isti međunarodni zločin. Analiza slučaja pred Međunarodnim sudom u Den Haagu, kao i analiza rada Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija otkrivaju nam svoju praksu u smislu koji organ od navedenih ima prednost pri utvrđivanju odgovornosti države. Jednako tako, nastojimo ustvrditi koje su slabosti definicije agresije koja je usvojena kao izraz političkoga kompromisa u Dodatku Rezolucije Generalne skupštine Ujedinjenih nacija 1974. godine te da li se definicija iz Kampale iz 2010. godine, koja je sadržana u amandmanima na Rimski statut, može smatrati neadekvatnom u pokušaju Međunarodnoga krivičnoga suda da se izbori s nekažnjavanjem i da svojim radom i djelovanjem učestvuje u sprečavanju budućih zločina agresije. U konačnici, da li je agresija svaka prijetnja ili povreda međunarodnoga mira i sigurnosti od država? Ako je agresija istinski zločin države, da li to onda znači da će samo najviši dužnosnici država biti krivično odgovorni za odnosni zločin?

Ključne riječi: agresija; agresivni rat; protupravna upotreba sile; Povelja Ujedinjenih nacija; Vijeće sigurnosti Ujedinjenih nacija; Međunarodni sud; Međunarodni krivični sud; Rimski statut; Kampala amandmani

1. UVODNE POSTAVKE

Međunarodni zločin agresije¹ (lat. *aggressio*, napad, napadanje, od *aggredi(or)* – navaliti, napasti; eng. *aggression*) ili vođenje agresivnoga rata predstavlja „napadaj jedne države² na drugu³ ne samo vojnim snagama i ne samo na njezino područje i njezine vojne snage nego i na njezinu neovisnost, i to na sve načine i svim sredstvima što u taj čas mogu poslužiti“ (Ibler 1987: 7).

„To je nasilna akcija jedne ili više država protiv teritorijalnoga integriteta ili političke neovisnosti druge države, poduzeta s namjerom da se ospori pravo na opstanak države, izmijeni njezin društveno-ekonomski sistem, otcijepi dio njezine teritorije i tome slično. Prema tome, dva su bitna elementa ovoga pojma: 1) objektivni, tj. konkretne radnje, kao što je npr. oružani napad, bombardiranje gradova itd; i 2) subjektivni, tj. namjera agresora da tim putem ostvari svoj cilj, svjestan protupravnoga karaktera svoje akcije“ (Avramov, Kreća 1986: 475).

Krivokapić navodi skoro istovjetnu definiciju dvadeset i četiri godine kasnije. U međunarodnome pravu, zločin agresije jeste „protupravna nasilna akcija jedne ili više država protiv suvereniteta, teritorijalnog integriteta ili političke neovisnosti neke države, vođena s namjerom da se ospori njezino pravo na opstanak, otcijepi dio njezine

¹ Za svrhe našeg istraživanja pojam agresije ograničavamo na akte oružane sile. „Sila znači vojno nasilje i ne uključuje druge vrste povredivoga ponašanja“ (Dixon 1996: 277). Međutim, „nikada nije riješeno da li se agresija kao takva mora sastojati od upotrebe sile ili se može manifestirati kroz manje radnje, kao što je prijetnja silom“ (Dinstein 2009). No, tumačenjem čl. 39. Povelje Ujedinjenih nacija (UN) držimo da sastavljači ovoga dokumenta razlikuju i razdvajaju akt agresije od prijetnje ili upotrebe sile, što bi značilo da akt agresije nije svaka prijetnja ili upotreba sile u međunarodnome pravu.

² Postoje mišljenja da se moderna agresija uvećano izvršava od nedržavnih učesnika (eng. *non-state actors*) čija priroda i karakteristike stoje izvan široko prihvaćene definicije države. Ekskluzivni fokus na države dovodi do restriktivne koncepcije agresije koja ne može biti primijenjena na sadašnju realnost međunarodnoga oružanoga sukoba. Čak i ako napustimo tradicionalnu koncepciju državnosti za svrhe konstruktivnoga tumačenja, ni tada se neće moći garantirati da će definicija državnosti obuhvatiti sve relevantne nedržavne učesnike. Uzima se da sadašnji državocentrični pristup formira nazadnu definiciju agresije koja ne može imati praktični učinak, već samo izaziva slabljenje međunarodnoga sistema ili potkopava učinke procesuiranja agresije i suzbijanja globalnoga terorizma. (Anderson 2010).

³ Država je onaj entitet koji ima definiran teritorij, stalno stanovništvo, organiziranu političku vlast (suverenitet) i sposobnost ulaska u međunarodne odnose s drugim državama (prema čl. 1. Konvencije o pravima i dužnostima država iz Montevidea, 1933). Međutim, šta je s aspektom međunarodnoga priznanja? U međunarodnoj teoriji i praksi većinska je teorija s deklarativnim učinkom priznanja, dok je manjinska ona s konstitutivnim učinkom. Praksi je najbliža mješovita teorija, deklarativno-konstitutivna, budući da predmetne dvije u svome čistome obliku ne pružaju odgovore na brojna praktična pitanja. No, rasprava o definiciji države odvela bi nas u drugome smjeru. Stoga o tome u nekom drugom članku. Za sada, postavimo supsidijarno pitanje ovoj raspravi: mogu li državi slični entiteti kojima nedostaje univerzalno priznanje biti obuhvaćeni nadležnošću stalnog Međunarodnog krivičnog suda u Hagu (ICC) u vezi sa zločinom agresije? Temeljitiije o ovome u Bachmann, Abdelkader (2018).

teritorije, promjeni vladajući režim i sl.“ (Krivokapić 2010: 30). Macić (2001: 84) agresiju određuje kao:

„zločin protiv mira kojim se kroz raznovrsne akte [djela, čini] vrši neizazvan napad sa nezakonitom upotrebom oružane sile ili drugim otvorenim i prikrivenim sredstvima od strane jedne ili više država na drugu državu, bez korištenja svih sredstava mirnog rješavanja sporova, s ciljem ugrožavanja njezinoga suvereniteta, teritorijalne cjeline ili političke neovisnosti, što nije u suglasnosti s Poveljom UN, a zašto su odgovorni država i pojedinci.“

„Prema međunarodnome pravu, to je jednostrani akt nasilja koji jedna država u određenoj namjeri vrši protiv neke druge države [...]. Agresorskim ratom općenito se smatra i bilo koji rat čiji cilj nije odbijanje invazije ili odgovor na napad na teritoriju suverene države“ (Hajdarević 2007: 23). Zločin agresije je jedan od najtežih zločina u međunarodnome pravu uz više objekata zaštite. Vrhovni zaštitni objekt je glavno načelo međunarodnoga prava – mirna koegzistencija država. U zaštitne objekte spadaju još i „međunarodnim pravom uređen mir među državama“ (Degan, Pavišić 2005: 234), tj. međunarodni mir i sigurnost, kao i teritorijalna cjelovitost i politička neovisnost država kao subjekata međunarodnoga prava. U smislu odgovornosti neke države može se ustvrditi da je ovo djelo dovršeno kada je poduzeta jedna ili više radnji izvršenja djela „koji znače uspostavljanje vlasti nad stranom državom“ (Ibid.).⁴ Ovo je nadalje istinski *zločin države* – za njegovo izvršenje je neophodno korištenje državnih struktura. Agresija je *per se* „povreda prava na rat (*jus ad bellum*)“ (Stojanović 2008: 158), odnosno nezakonita upotreba sile u međunarodnome pravu protiv neke države. „Agresija je značajna pošto je to jedino krivično djelo koje može počiniti država protiv druge države“ (Softić 2012: 435)⁵. Ovo je za sada jedini međunarodni zločin *stricto sensu* čije se postojanje ili učinjenje prvenstveno vezuje za:

„odgovornost države zbog kršenja zabrana akata agresije predviđenih u međunarodnome pravu [...]. Zločin agresije se može učiniti samo u ime države i samo u okviru državne politike ili kao dio državnoga plana. Njegov učinitelj, dakle, može biti samo osoba [iz ugla međunarodnoga krivičnoga prava] koja u državi donosi odluke na najvišem političkom i vojnom nivou. Zbog toga se često u literaturi ovaj zločin naziva „zločinom vodstva tj. lidera“ (eng. *leadership crime*) (usp. Heller 2007: 477-497)“ (Degan, Pavišić, Beširević 2011: 194).

⁴ U nastavku izlaganja ćemo vidjeti da li je ovaj stav ispravan.

⁵ Ova teza nije posve tačna budući da države ne odgovaraju samo za agresiju, već i za druge međunarodne zločine, poput genocida, a temeljem odluke Međunarodnoga suda u Den Haagu (ICJ). Za šire: *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro)*, Judgment, I.C.J. Reports 2007, p. 43. Jednako tako, vidjeti Omerović (2021a) i Omerović (2021b).

Po svemu sudeći, međunarodni zločin agresije prema općem običajnom međunarodnom pravu obuhvata:

„... planiranje, organiziranje, pripremanje ili učestvovanje neke države u prvom otpočinjanju upotrebe oružane sile protiv teritorijalnog integriteta ili političke neovisnosti druge države, uz kršenje Povelje UN, podrazumijevajući da su djela agresije širokoga obima i da imaju ozbiljne posljedice“ (Cassese 2005: 130).

Šta predstavlja široki obim i koja situacija ima ozbiljne posljedice na državu, njezino područje, stanovništvo i organiziranu političku vlast, odnosno na međunarodni mir i sigurnost čitave međunarodne zajednice, odlučuje se u svakom konkretnom slučaju. „Utvrđivanje akta agresije ima dvostruki praktični značaj“ (Kazazić 2008: 48-49). Pošto akt ili djelo agresije predstavlja međunarodni zločin, „to sasvim logično povlači i međunarodnu odgovornost. S druge strane, u skladu s čl. 39. Povelje [Ujedinjenih nacija], utvrđivanje akta agresije je preduvjet za pokretanje mehanizama kolektivne sigurnosti“ (Avramov, Kreća 1997: 602; nav. prema: Kazazić 2008: 49). Zločin agresije mora biti povezan s funkcijama države – djelo agresije znači „povredu pravila međunarodnoga prava koja se odnose na upotrebu sile“ (Bantekas, Nash 2003: 383).

U dolasku do određenih naučnih spoznaja, u radu se koristimo pravnodogmatskom metodom, odnosno metodama analize i sinteze, ali i elementima induktivne i deduktivne metode. Rad je postavljen na način da nam predočava i teoretski i praktični presjek stanja u jednoj oblasti s kritičkim osvrtom na temeljni predmet istraživanja, postojeće međunarodnopravno uređenje i analizu prakse država i odgovarajućih međunarodnih institucija, a sve s ciljem propitivanja adekvatnosti i učinkovitosti sadašnjega učenja o protupravnoj upotrebi sile u međunarodnim odnosima (odgovornost država) i međunarodnom zločinu agresije za potrebe krivične odgovornosti pojedinca.

2. ODGOVORNOST DRŽAVA ZA ZLOČIN AGRESIJE. GENEZA POJMA I OSNOVNA OBILJEŽJA

Agresija je stalno zaokupljala progresivnu svjetsku javnost (Nogo 2016). Prvi naučnik koji se bavio ovim pitanjem bio je još 1625. godine H. Grotius. Nositelji naprednih, humanih ideja, poglavito u međunarodnome krivičnome pravu, ali i cjelokupna svjetska javnost zgražali su se nad nehumanim i katastrofalnim posljedicama agresivnih rataova (Ibid.). U pogledu definicije agresije, klasično međunarodno pravo ju nije sa-

državalo, mada su još od najranijih dana ljudske civilizacije postojale ideje i nastojanja u pravcu proglašenja i određenja njezine protupravnosti i inkriminacije.⁶ Tvrdnja da za definiranjem agresije nije bilo ni potrebe, s obzirom da rat nije bio zabranjen pravilima istoga prava, tj. da je pribjegavanje ratu bilo pravno dozvoljeno⁷, nije baš sasvim ispravna.⁸

Takoreći, „još iz vremena Haške mirovne konferencije iz 1899. i 1907. ne prestaju naponi međunarodne zajednice usmjereni ka izgradnji mehanizama za *mirno* rješavanje međunarodnih sporova (Simović, Blagojević, Simović 2013: 237)⁹. Do Prvoga svjetskoga rata smatralo se da svaka suverena država raspolaže legitimnim pravom na vođenje rata, što se najčešće izvodilo iz prirodnoga prava na samoodržanje (Jan-ković1960: 126). Zapravo, „sve dok ratovi nisu postali zabranjeni po međunarodnome pravu, definicija izraza „rat“ je bila od nevelike važnosti“ (Sohn 1959: 697).

Povijesno promatrano, na razvoj svijesti o nužnosti potpune zabrane agresivnoga napada na drugu državu, utjecali su mnogobrojni međunarodni dokumenti, poput pomenutoga Pakta Lige naroda iz 1919. i Kellogg-Briandovog (Pariškog) pakta iz 1928.¹⁰ Istaknimo u ovu svrhu i Nacrt ugovora o uzajamnoj pomoći od 28. septembra 1923.¹¹ te Ženevski protokol o mirnom rješavanju međunarodnih sporova od 2. oktobra 1924., koji je značajan po tome što je u čl. 10. dao određenje agresora, jasno ističući da je to svaka država koja „pribjegne ratu kršeći obaveze predviđene u Paktu [Lige naroda] i u ovom Protokolu“.¹² Protokol predstavlja prvi međunarodni akt u

⁶ O povijesnoj pozadini inkriminacije agresije detaljnije vidjeti Sayapin (2014).

⁷ Prije sistema Lige naroda ratovi su se dijelili na pravedne i nepravedne (v. učenja A. Augustina, T. Akvinskoga, F. Suáreza te H. Grotiusa), dok akti Lige naroda referiraju na legalne i nelegalne ratove. Za potonje, vidjeti npr. Pakt Lige naroda od 28. juna 1919. kao Dio I Versajškoga mirovnoga ugovora, koji je počeo proizvoditi pravne učinke zajedno s ostatkom navedenoga ugovora 10. januara 1920. Tekst Pakta dost. na: <https://www.unge-nera.org/en/covenant-lon> (20. 10. 2021). Za detaljnije vidjeti O’Connell (2012).

⁸ Iako, načelno jeste tačno, da nije bilo univerzalne zabrane vođenja rata i agresije, poznata su neka vrlo rana suđenja za „nepravedno i okrutno vođenje rata“, npr. u slučaju Charlesa Strašnoga.

⁹ Cf. Konvencija o mirnom rješavanju sporova usvojena na Drugoj mirovnoj konferenciji 1907.

¹⁰ Kada su određene vrste rata postale zabranjene Paktom Lige naroda i Kellogg-Briandovim paktom, potreba za definiranjem rata javila se kao urgentna stvar, a naponi u pronalaženju i formuliranju definicije fokusirali su se, prije svega, ne na pojam „rat“, već na pojmove „agresivni rat“ ili „agresiju“, s jedne, i na izraze „rat u samoodbrani“ ili „legitimna samoodbrana“, s druge strane. (Sohn 1959: 697).

¹¹ Komisija o naoružanju predstavila je 1923. godine nacrt Ugovora o uzajamnoj pomoći, koji je predlagao da se agresivni rat učini protupravnim. Ako je neka država napadnuta, sve članice Lige naroda poslale bi trupe da je brane. O tome se raspravljalo na Skupštini Lige naroda 1923. Međutim, Skupština ove međunarodne organizacije je odbacila nacrt Ugovora nakon prigovora Velike Britanije, koja se plašila da bi temeljem ovoga Ugovora morala angažirati svoje vojne trupe potrebne za odbranu njezina Carstva. Usp. predloženo rješenje s čl. 5. st. 1. Sjevernoatlantskoga ugovora sklopljenoga u Washingtonu, D. C., 4. aprila 1949. Radi se o primjeni učenja o kolektivnoj samoodbrani. Usp. i čl. 51. Povelje UN.

¹² Dostupno na: <https://www.refworld.org/docid/40421a204.html> (16. 10. 2021).

kojemu je agresivni rat proglašen međunarodnim zločinom (Preambula Protokola; Isto; Đurđić, Jovašević 2003: 87). U genezi određenja agresije veliki se značaj pridaje međunarodnim sporazumima sklopljenima 16. oktobra 1925. u Locarnu (Švicarska), a među njima se posebno ističe Ugovor o uzajamnoj garanciji između Njemačke, Belgije, Francuske, Velike Britanije i Italije o sigurnosti u Rajnskoj oblasti, poznat pod nazivom Rajnski pakt¹³.

U Deklaraciji o agresorskim ratovima od 24. septembra 1927. Skupština Lige naroda je u Preambuli ustvrdila da agresorski rat nikada ne može služiti kao sredstvo rješavanja međunarodnih sporova te da je agresorski rat *međunarodni zločin*. Proklamirala je, s ovim u vezi, dva međunarodna načela: „1) da su svi agresorski ratovi, i da će uvijek biti, zabranjeni; 2) da sva mirna sredstva moraju biti primjenjena u cilju rješavanja bilo kojih sporova koji mogu nastati između država.“¹⁴

Ugovor između Sjedinjenih Američkih Država i drugih sila koji predviđa odricanje od rata kao instrumenta nacionalne politike puni je naziv Kellogg-Briandovog pakta ili Pariškoga pakta¹⁵ (po mjestu usvajanja) od 27. augusta 1928., vrlo kratkoga višestranoga međunarodnoga ugovora (sastoji se iz preambule i tri člana), kojim se pokušala postići šira zabrana rata. Tako se čl. 1. propisuje da visoke strane ugovornice „osuđuju pribjegavanje ratu za rješavanje međunarodnih kontroverzi te ga se odriču kao instrumenta nacionalne politike u svojim međusobnim odnosima“, dok se čl. 2. predviđa međunarodna obaveza mirnoga rješavanja međunarodnih sporova između država: „visoke strane ugovornice suglasne su da rješavanje svih sporova ili sukoba bilo koje prirode ili uzroka, a koji se mogu pojaviti među njima, nikada neće tražiti osim mirnim sredstvima“. I ovdje je bio vrlo prisutan problem s izvršenjem odnosnih odredaba – stvarna pitanja odgovornosti i sankcioniranja kršenja predmetnoga međunarodnoga ugovora bila su skopčana s golemim poteškoćama. Ni ovaj Pakt nije dao odgovor na pitanje šta treba shvatiti pod pojmom agresije, niti je pobliže odredio pitanja individualne odgovornosti i odgovornosti država.¹⁶

Novi spomen sintagme međunarodnoga zločina učinjen je 1928. u Rezoluciji Šeste panameričke konferencije (Konferencije američkih država) održane u Havani (Kuba),

¹³ Dostupno na: <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%2054/volume-I-1292-English.pdf> (20. 10. 2021).

¹⁴ League of Nations, *Declaration Concerning Wars of Aggression*, League of Nations Official Journal (Special Supplement No. 53), 24. septembar 1927, 22. Međutim, ova je Deklaracija pravno neobavezujućega karaktera, budući da je usvojena u formi Rezolucije Skupštine Lige naroda.

¹⁵ Dostupno na: https://avalon.law.yale.edu/20th_century/kbpact.asp (20. 10. 2021).

¹⁶ Pakt je vrlo brzo postao izrazom općeg običajnog međunarodnog prava toga vremena. Biće on izvor međunarodnopravne obaveze za svrhe krivične odgovornosti pojedinca za zločin agresije pred Međunarodnim vojnim tribunalom u Nürnbergu.

u okviru tadašnje međunarodne organizacije Panameričke unije, na kojoj je dvadeset i jedna (21) država američkih kontinenata napadački rat proglasila međunarodnim zločinom (Mrkić 2009: 228).¹⁷ Osudu napadačkih ratova, kao i upućivanje na osnovna međunarodnopravna načela u prijateljskim odnosima između država, poglavito zabranu upotrebe sile i rješavanje međunarodnih sporova mirnim putem, sadržavao je i Pakt o nenapadanju i koncilijaciji potpisan u Rio de Janeiru (Brazil) 1933. godine između latinoameričkih država Argentine, Brazila, Čilea, Meksika, Paragvaja i Urugvaja (tekst u: Kreća, Paunović 2002: 494-495). Pored višestranih međunarodnih ugovora, mnoge države su sklapale dvostrane međunarodne ugovore ili paktove o neagresiji tj. o nenapadanju, u kojima su se obavezivale „da će se suzdržati od bilo kojeg akta nasilja, bilo koje agresivne radnje, i bilo kojeg napada jedna na drugu [...]“.

Na međunarodnoj konferenciji o razoružanju 1933. Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika (SSSR) na čelu s Litvinovim podnosi prijedlog Deklaracije, koja je sadržavala definiciju agresije, i u kom su dokumentu izražena nastojanja da se na jednom mjestu saberu sva akta države koja čine agresiju. Prijedlog je, uz manje dopune amandmanima grčkog delegata Politisa, bio u osnovi prihvaćen, te otuda u historiji međunarodnoga prava ova definicija slovi kao Litvinov-Politisova (Politis-Litvinova) definicija zločina agresije (vidjeti Mrkić 2009: 231). Na temelju ovoga prijedloga Odbor za sigurnosna pitanja ove Konferencije pripremio je Akt o definiciji agresije po kome se agresorom smatra:

„država koja počinu jedno od sljedećih djela: 1) objavi rat drugoj državi; 2) izvrši invaziju područja druge države oružanim snagama, sa ili bez objave rata; 3) napadne svojim suhozemnim, pomorskim ili zračnim snagama, sa ili bez objave rata, područje druge države, njezine brodove ili zrakoplove; 4) izvrši blokadu obala ili luka druge države; 5) potpomaže oružane bande formirane na njezinome području koje imaju za cilj da napadnu područje druge države, ili odbije, bez obzira na zahtjev napadnute države, da na svome području poduzme mjere, kako bi lišila ove bande pomoći i zaštite.“¹⁸

¹⁷ Vidjeti i Scott (1928).

¹⁸ Čl. 2. Konvencije o definiciji agresije između SSSR, Čehoslovačke, Jugoslavije, Rumunije i Turske, 4. juli 1933. Čl. 3. predviđa da „nikakvi politički, vojni, ekonomski ili drugi razlozi ne mogu služiti kao izgovor ili opravdanje za agresiju“. U Dodatku na čl. 3. Konvencije se, *inter alia*, navodi da agresija ne može biti opravdana niti jednim od sljedećih razloga: „1) unutrašnje stanje države, npr. (njezina politička, ekonomska ili socijalna struktura; navodne slabosti njezine uprave; nemiri potekli od štrajkova, revolucija, kontrarevolucija ili građanskoga rata); 2) međunarodno ponašanje države, npr. (povreda ili prijetnja povrede materijalnih ili moralnih prava ili interesa neke strane države ili njezinih podanika; prekidanje diplomatskih ili ekonomskih odnosa; ekonomski ili finansijski bojkot; sporovi u vezi s ekonomskim, finansijskim ili drugim obavezama prema stranim državama; pogranični incidenti koji ne spadaju u slučajeve agresije iz čl. 2.“ Tekst međunarodnog ugovora dostupan na: www.mfa.gov.rs/sr/index.php/dipl-tradicija/istorijski-diplomatski-dokumenti/44-konvencija-definicija-agresije-1933?lang=lat. (LNTS, br. 3414, 1934, 213-219) (20. 10. 2021).

Međutim, ovaj prijedlog nije usvojen, već je predmetna definicija agresije korištena u dvostranim i višestranim međunarodnim ugovorima sklopljenima u Londonu 1933. godine: Konvenciji o definiciji agresije između Rumunije, Estonije, Latvije, Poljske, Turske, SSSR, Perzije i Afganistana od 3. jula 1933¹⁹; Konvenciji o definiciji agresije između SSSR, Čehoslovačke, Jugoslavije, Rumunije i Turske od 4. jula 1933. i Konvenciji o definiciji agresije između Litvanije i SSSR od 5. jula 1933.²⁰ U odnosnim međunarodnim ugovorima primjenjena je enumeracijska metoda: taksativno su nabrojana djela ili radnje izvršenja zločina agresije, i, što je razložno napomenuti, djela oko kojih su potpisnici odnosnih konvencija postigli konsenzus. (Omerspahić 2009: 143).²¹

Povelja UN iz 1945. godine znači „daljnji napredak proširenjem zabrane rata na zabranu upotrebe sile i prijetnje silom“ (Andrassy 1976: 526) u međunarodnim odnosima. Ovaj međunarodni ugovor-ustav u potpunosti zabranjuje rat (upotrebu sile), osim u tri situacije koje predstavljaju izuzetke od zabrane prijetnje ili upotrebe sile: 1) u individualnoj ili kolektivnoj samoodbrani u skladu s čl. 51. Povelje UN; 2) poduzimanja kolektivnih mjera u okviru kolektivnoga sistema sigurnosti UN; i 3) ukoliko je nadležni organ UN (Vijeće sigurnosti, UNSC) odobrio upotrebu sile. Ni Povelja UN ne definira agresiju ili djela agresije. Na pitanje zašto je definicija agresije izostavljena iz konačnoga teksta Povelje, odgovorićemo nakon što analiziramo najznačajnije momente tokom *travaux préparatoires* ovoga međunarodnoga ugovora. Naime, tokom međunarodnih pregovora na Konferenciji UN o međunarodnoj organizaciji od 25. aprila do 26. juna 1945. u San Francisku (SAD), delegati Republike Bolivije podnijeli su u okviru svojih prijedloga i prijedlog o definiciji agresije, koju je po njima Povelja trebala sadržavati u cilju postojanja određenja države agresora, odnosno djela agresije. Po njima:

„država treba biti označena agresorom ukoliko je počinila bilo koje od sljedećih djela na štetu druge države: a) invazija područja druge države s oružanim snagama; b) objava rata; c) napad s kopnenim, pomorskim ili zračnim snagama, sa ili bez objave rata, na područje, brod ili zrakoplov druge države; d) podrška oružanim bandama u cilju invazije; e) intervencija u unutrašnje ili vanjske poslove druge države; f) odbijanje da se uputi predmet, koji je prouzročio spor, na mirno rješavanje, koje je predviđeno za rješanje takvoga spora; g) odbijanje provođenja sudske odluke koju je zakonito donio Međunarodni sud.“²²

¹⁹ Tekst dost. na: www.derechos.org/peace/dia/doc/dia20.html (LNTS, br. 3391, 1934, 69-77) (20. 10. 2021).

²⁰ Tekst dost. na: www.derechos.org/peace/dia/doc/dia20.html (LNTS, br. 3405, 1934, 81-85) (20. 10. 2021).

²¹ Usp. Seizović (2008: 66).

²² *Proposals of the Delegation of the Republic of Bolivia for the Organization of a System of Peace and Security*,

U svjetlu ostalih definicija primjećujemo da tačke f) i g) ne spadaju u običajno pravno pravilo glede pojmovnoga određenja djela agresije u međunarodnome pravu. Predstavnici Republike Bolivije su vjerovatno polazili od činjenice da je nanošenje štete drugoj državi dovoljan preduvjet. Stoga je Treći odbor Treće komisije (Odbor III/3) Konferencije UN o međunarodnoj organizaciji odbio tačku g) bolivijske delegacije uz naznaku da se radi o neadekvatnome prijedlogu za djelo agresije.²³ Delegati Filipina su u predloženim amandmanima na prijedloge iz Dumbarton Oaksa bili na stanovištu da:

„... svaku naciju treba smatrati da prijeti miru ili agresorom, ukoliko kao prva strana počini jedno od sljedećih djela: 1) objavi rat protiv druge nacije; 2) izvrši invaziju ili napad, sa ili bez objave rata, na područje, javni brod ili javni zrakoplov druge nacije; 3) izvrši pomorsku, kopnenu ili zračnu blokadu druge nacije; i 4) izvrši miješanje u unutrašnje poslove druge nacije na način da dobavlja oružje, municiju, novac ili druge vidove pomoći bilo kojoj oružanoj bandi, frakciji ili grupi, ili putem osnivanja agencija u toj naciji kako bi vršila subverzivnu propagandu usmjerenu na institucije odnosno nacije.“²⁴

Iz sažetih Izvještaja devete i desete sjednice Odbora III/3 vidljivo je da je npr. delegacija Bolivije bila za to da se u Povelju UN inkorporira egzaktna definicija agresije kako bi se tačno znalo koji to akti konstituiraju agresiju, i posljedično, koji bi to akti mogli biti sankcionirani od strane Vijeća sigurnosti UN.²⁵ Navedenim djelima agresije, tj. kroz određivanje akata agresivne naravi, uspostavlja se objektivni kriterij, koji može dozvoliti primjenu trenutnih represivnih mjera za održavanje mira i sigurnosti.²⁶ Takvo što bi omogućilo automatsko reagiranje navedenoga organa UN u svim predviđenim situacijama.²⁷ U protivnome, prema bolivijskoj delegaciji, ne odrediti definiciju agresije u Povelji značilo bi odstupanje od načela efikasnosti i brzine sistema

The United Nations Conference on International Organization, San Francisco, 25. april – 26. juni 1945, Doc. 2, G/14(r), 5. maj 1945, str. 577-586. (www.derechos.org/peace/dia/doc/dia25.html) (18. 10. 2021).

²³ The United Nations Conference on International Organization, San Francisco, 25. april – 26. juni 1945, Odbor III/3, vol. 12, 1945, str. 341-342. (www.derechos.org/peace/dia/doc/dia30.html) (18. 10. 2021).

²⁴ *Proposed Amendments to the Dumbarton Oaks Proposals Submitted by the Philippine Delegation*, The United Nations Conference on International Organization, San Francisco, 25. april – 26. juni 1945, Doc. 2, G/14(k), 5. maj 1945, str. 535-539. (www.derechos.org/peace/dia/doc/dia26.html) (18. 10. 2021).

²⁵ Enumeracijsko navođenje akata agresije nije imalo za cilj da se dođe do definitivne liste djela ovoga međunarodnog zločina – i Vijeće sigurnosti bi imalo ovlasti donijeti odluku o određenju djela agresije u nekom konkretnom slučaju.

²⁶ The United Nations Conference on International Organization, San Francisco, 25. april – 26. juni 1945, Odbor III/3, vol. 12, 1945, str. 348-349. (www.derechos.org/peace/dia/doc/dia30.html) (19. 10. 2021).

²⁷ The United Nations Conference on International Organization, San Francisco, 25. april – 26. juni 1945, Odbor III/3, vol. 12, 1945, str. 341-342. (www.derechos.org/peace/dia/doc/dia30.html) (19. 10. 2021).

svjetske sigurnosti. Prijedlog i obrazloženje Bolivije u pogledu definiranja agresije nisu bili prihvaćeni.

Izvještaj Paula-Boncoura, izvjestitelja Odbora III/3, dio I/C., odnosio se na pitanje određenja djela agresije, tačnije prijedloge nekih država u ovom pogledu.

„Različiti amandmani predloženi s ovim u vezi su ponavljali definicije iz velikog broja ugovora, koji su zaključeni prije ovoga rata, ali nisu obuhvatili sve slučajeve agresije. Oni [delegacije država] su predložili listu situacija u kojima bi intervencija Vijeća [sigurnosti] bila automatska. U isto vrijeme, ostavili bi Vijeću ovlast da odredi druge slučajeve u kojima bi trebalo da na isti način intervenira. Mada je ovaj prijedlog dobio značajnu podršku, postalo je, međutim, jasno većini članova Odbora da preliminarna definicija agresije prevazilazi mogućnosti ove Konferencije i svrhu Povelje. Napredak tehnike modernoga ratovanja čini veoma teškim definiranje svih slučajeva agresije. Mora se konstatirati da pošto je lista takvih slučajeva nužno nekompletna, Vijeće bi imalo tendenciju da razmatra manje važne akte koji nisu pomenuti; takvi propusti bi ohrabрили agresora da iskrivi definiciju ili bi izazvalo kašnjenje akcije Vijeća. Nadalje, u ostalim predviđenim slučajevima, automatska akcija Vijeća mogla bi izazvati preuranjenu primjenu prisilnih mjera. Odbor je, stoga, odlučio da [...] prepusti Vijeću kompletnu odluku u pogledu šta konstituirá prijetnju miru, povredu mira ili djela agresije.“²⁸

Bilo je to veoma široko ovlaštenje političkome organu koji svoje odluke donosi na temelju glasanja predstavnika država, koji se u tome prvenstveno vode interesima vlastitih država, a tek potom interesom održavanja mira.²⁹

Određba u čl. 2. st. 4. Povelje određuje potpunu zabranu prijetnje ili upotrebe sile u odnosima između država.³⁰ Povelja UN je povjerila staranje i odgovornost u vezi s međunarodnim mirom i sigurnosti, što se vidi u čl. 1. st. 1. 1) u kojemu se navodi da su ciljevi UN, *inter alia*, „održavanje međunarodnoga mira i sigurnosti, i u tu svrhu: poduzimanje efikasnih kolektivnih mjera radi sprečavanja i otklanjanja prijetnji miru

²⁸ *Report of M. Paul-Boncour, Rapporteur, on Chapter VIII, Section B*, The United Nations Conference on International Organization, San Francisco, 25. april – 26. juni 1945, Odbor III/3 (Doc. 881), 10. juni 1945, vol. 12, str. 502-514. (www.derechos.org/peace/dia/doc/dia31.html) (25. 10. 2021).

²⁹ Uz to, Vijeće sigurnosti je po svome sastavu i načinu donošenja odluka nedemokratski organ, jer u njemu nisu zastupljene sve države članice UN, dok stalni članovi imaju mogućnost da svojim negativnim glasanjem spriječe donošenje bilo kakve odluke, čak kada se radi i o flagrantnim slučajevima agresije. „U praksi tog organa nakon 1945. sve se to pokazalo istinitim. Velike su sile, bilo preglasavanjem ili ulaganjem veta, uspjele gotovo svaki put paralizirati kolektivnu akciju svjetske organizacije kada su same počinjale agresiju, ili su to činili njihovim saveznicima pod njihovom zaštitom“ (Degan 2011: 243).

³⁰ „Sve države članice će se u svojim međunarodnim odnosima uzdržati od prijetnje ili upotrebe sile protiv teritorijalnoga integriteta ili političke neovisnosti bilo koje države, ili na svaki drugi način koji je nesuglasan s ciljevima UN“ (Brownlie 1995: 3-4).

i suzbijanje djela agresije ili drugih povreda mira [...]“³¹. Shodno tome, Vijeće sigurnosti UN u čl. 39. Povelje ovlašteno je:

„utvrditi postojanje bilo koje prijetnje miru, povrede mira ili akta agresije i donijeće preporuke ili će odlučiti koje se mjere imaju poduzeti u skladu s čl. 41. i 42. u cilju održanja ili uspostave međunarodnoga mira i sigurnosti.“³¹

Nadalje, upotreba sile, koja je u skladu s ciljevima UN, tj. nije protivna međunarodnome pravu, odnosi se na čl. 51. Povelje, kojim se, između ostaloga, predviđa pravo na „individualnu ili kolektivnu samoodbranu u slučaju oružanoga napada protiv neke države članice UN, dok Vijeće sigurnosti ne poduzme mjere potrebne za održanje međunarodnoga mira i sigurnosti“³². Ovo znači da je zabrana upotrebe sile u međunarodnome pravu ograničena pravom na samoodbranu.³³ Seršić s ovim u vezi drži da oružani napad (agresija) daje svakoj državi pravo na samoodbranu, tj. da je oružani napad (agresija) preduvjet dopustivosti samoodbrane (Seršić 2007: 272, 274). Zanimljivo je da se iz citiranoga člana vidi da inherentno pravo na samoodbranu države mogu koristiti isključivo kod *oružane agresije* (eng. *armed aggression*). Ova odredba zasigurno reflektira potankosti promišljanja međunarodne zajednice država o agresiji u vrijeme završetka Drugoga svjetskoga rata.

Iako Povelja UN samo u dva navrata, odnosno u dvije odredbe (čl. 1. i čl. 39), pominje djela agresije, ovim međunarodnim ugovorom agresivni rat je ne samo zabranjen,

„... već je izrađen i postupak za čuvanje međunarodnoga mira i sigurnosti. Dakle, više nije u nadležnosti država da same cijene ko je agresor, a ko njegova žrtva, jer je stvoren sistem za utvrđivanje države napadača, kao i mehanizam koji će ići za tim da se osujeti narušenje mira i suzbije agresija“ (Janković 1974: 301).

S druge strane, „iako može zvučati paradoksalno, rasprava o agresiji već odavno nije samo pravno, nego i političko pitanje. Svaki pokušaj definiranja agresije podrazumijevao je prethodni politički konsenzus velikih sila, što je historija jasno potcrtala“ (Omerspahić 2009: 142). Jednako tako, držimo za simptomatičnom činjenicu da je

³¹ Glava VII Povelje UN.

³² *Exempli causa*, oružana akcija savezničkih snaga oslobađanja Kuvajta, koja je uslijedila nakon agresije Iraka na Kuvajt 1990. godine „bila je pravno opravdana ne samo pravom na kolektivnu samoodbranu već i autorizovanim odobrenjem UNSC da se koristi sila protiv Iraka unutar okvira *ad hoc* aranžmana kolektivne sigurnosti“ (Boczek 2005: 414).

³³ Za potankosti glede razvoja koncepta, tj. teorije kolektivne samoodbrane, ovome institutu kao materiji običajnog međunarodnoga prava te primjenjivosti kolektivne samoodbrane na situaciju glede Nikaragve, osobito kroz prikaz osnovnih postavki pravnoga rasuđivanja ICJ u predmetu *Nicaragua* pred Međunarodnim sudom (svojevrсна kritika Sudu), usp. Modabber (1988).

napadački rat prvi puta postao protupravan 1928. godine, s Kellogg-Briandovim paktom, čak četrnaest godina nakon brutalnih stradanja u Prvome svjetskome ratu, u kojem je agresija, kao zločin protiv mira, bila jedan od međunarodnih zločina.³⁴ Zapravo, problem s agresijom je bio taj da su velike sile preferirale izbjeći definiranje povrede zabrane upotrebe sile iz navedenoga čl. 2 (4) Povelje UN, kako bi zadržale što veću slobodu u primjeni ove odredbe, bilo kroz njihovo pojedinačno djelovanje, bilo kolektivno, kroz Vijeće sigurnosti (Cassese 2005: 447). Definiranje agresije ostaće tako u svojevrsnoj privremenoj neaktivnosti, i u odnosu na agresiju kao međunarodni delikt države za svrhe odgovornosti država, ali i u odnosu na agresiju kao međunarodni zločin za svrhe individualne krivične odgovornosti.

Moćne države, poglavito stalne članice Vijeća sigurnosti, dugo su se protivile usvajanju definicije agresije, navodeći kao razlog „da je agresiju teško definirati zbog toga što bi države, potencijalni agresori, uvijek pronalazile nove načine za svoju aktivnost van slučajeva predviđenih definicijom“ (Softić 2012: 436). Stoga bi bilo koja definicija agresije „više pogodovala potencijalnim državama agresorima“ (Ibid.). Uz to, kako navodi Softić, „iznošeni su stavovi da Povelja UN ne govori samo o agresiji nego i o drugim oblicima ugrožavanja mira i narušavanja mira“ (Ibid.). Svjetske su sile na sve moguće načine nastojale da ne dođe do općeprihvaćenoga određenja pojma agresije, ni poslije Prvoga, ni nakon Drugoga svjetskoga rata. Tu su se osobito isticale one države koje raspolažu ogromnim vojnim kapacitetom i stvarnom moći, jer su željele zadržati slobodan prostor za poduzimanje vojnih intervencija³⁵ u skladu sa svojim političkim interesima, a da pri tome ne dođe do svjetske osude takve intervencije (Nogo 2016: 108). S druge strane, male i srednje države članice UN, rukovođene svojim vlastitim razlozima, nastojale su potaknuti i ubrzati rad na definiranju agresije unutar ove organizacije, „... pošto su se osjetile ugrožene činjenicom da se stalne članice Vijeća sigurnosti prilikom odlučivanja da li postoji ugrožavanje mira, narušavanje mira ili napad, rukovode prije svega svojim vlastitim interesima ili potrebama“ (Softić 2012: 436).

³⁴ Uz to, valja podsjetiti, da Pakt Lige naroda nije zabranjivao svaki rat.

³⁵ U pravnoj doktrini možemo naići i na gledište da agresiju treba razlikovati od oružane intervencije. Shodno ovom učenju, „ono što im je zajedničko je to da i jedna i druga predstavljaju pravno nedozvoljene oblike primjene oružane sile i što je agresija najteži oblik vojne intervencije. Međutim, dok agresija [...] predstavlja upotrebu vojne sile jedne države protiv *suvereniteta, teritorijalnoga integriteta* ili *političke neovisnosti* druge države, *oružanoj intervenciji* je svojstveno da država koja je poduzima (a to može biti i više njih) ne mora nužno imati za cilj narušavanje teritorijalnoga integriteta države protiv koje se poduzima. Ovo stoga jer je oružana intervencija upotreba oružane sile od jedne ili više država radi toga da se u državi protiv koje se poduzima *promijeni ili očuva određeno stanje*, što se ne mora odnositi na teritorij napadnute države. Dakle, ostvarivanjem ovoga cilja narušavaju se suverenitet i politička neovisnost, ali ne nužno i teritorijalni integritet države“ (Simović, Blagojević, Simović 2013: 237).

Godine 1950. SSSR podnosi prijedlog Generalnoj skupštini UN (UNGA) za definiranje agresije sličan onome iz 1933. Na globalnoj razini bila je to godina početka korejskoga rata i nemogućnosti Vijeća sigurnosti da djeluje shodno čl. 39. Povelje. UNGA prosljeđuje ovaj prijedlog Komisiji za međunarodno pravo UN, čiji se članovi nisu mogli usuglasiti oko najprikladnije definicije, odnosno da li agresiju uopće pojmovno odrediti. Dvije godine kasnije, 1952. UNGA osniva posebni odbor s odnošnom svrhom. Tokom perioda Hladnoga rata, kada su posebni odbori pokušavali iznaći definiciju o tome što bi sve predstavljao oružani napad na neku državu, dolazi do proliferacije prijetnji i sukoba diljem planete – Suecka kriza, Kubanska kriza, sukob u Kongu, oružani sukob u Vijetnamu, okupacije Mađarske i Čehoslovačke – bilo je to doba kada se definicija agresije znatno više očekivala (Wilmshurst 2008)³⁶. Prema nekima, jasna i precizna definicija bila je potrebna više no ikada, dok je prema drugima to značilo teže postizanje mira, jer bi se time ograničila fleksibilnost UN (Ibid.)³⁷.

2.1. „Konačno“ određenje agresije u Ujedinjenim nacijama

UNGA na 29. zasjedanju 14. decembra 1974. godine napokon usvaja, zanimljivo bez glasanja, Rezoluciju 3314 (XXIX) s definicijom agresije u njezinome Dodatku, na osnovu prijedloga četvrtoga posebnoga odbora, čija je namjera bila „razjasniti koncept “akata agresije” koji se pominju, ali se ne definiraju u čl. 1. i 39. Povelje UN“ (Boczek 2005: 392). Preambula Dodatka, pored toga što sadrži glavna međunarodnopravna načela, ističe nekoliko zanimljivih deklariranih stavova UNGA: 1) agresija je *najozbiljniji i najopasniji oblik protupravne upotrebe sile* koji, s obzirom da neke države posjeduju oružje za masovno uništenje, sadrži u sebi moguću prijetnju svjetskim sukobom sa svim njegovim katastrofalnim posljedicama³⁸; 2) da je područje neke države nepovredivo te da ne može, čak ni privremeno, biti predmetom vojne okupacije ili drugih nasilnih mjera koje poduzima neka druga država kršeći Povelju;

³⁶ Tekst dost: United Nations, Audiovisual Library of International Law (<http://legal.un.org/avl/ha/da/da.html>) (23. 10. 2021).

³⁷ Iako se na međunarodnoj razini tragaloo za adekvatnom definicijom agresije, u međunarodnim instrumentima države su bespogovorno bile sigurne u jedno – da „agresivni rat predstavlja zločin protiv mira koji povlači odgovornost po međunarodnome pravu“. (Prvo načelo, par. 2, Deklaracije UN o načelima međunarodnoga prava o prijateljskim odnosima i suradnji između država u skladu s Poveljom UN iz 1970). Ovo je bio općeprihvaćeni stav u međunarodnoj zajednici država i međunarodnih organizacija, mada praktički bez ikakvoga efekta u smislu izvršenja pravne norme, jer je tada, a i sada u određenome kapacitetu, nedostajalo pravila procesne i izvršne naravi.

³⁸ Preambula Rezolucije UNGA 3314 (XXIX) iz 1974. Vidjeti u Petrović, Bisić, Perić (2011: 290); kurziv autora.

3) usvajanje definicije agresije trebalo bi da ima takav učinak da odvraća eventualnoga agresora, da pojednostavi utvrđivanje čina agresije i provođenje mjera za njihovo suzbijanje, te da, također, omogućiti zaštitu zakonitih prava i interesa države žrtve, kao i pružanje pomoći i 4) pitanje je li izvršen čin agresije treba razmotriti s obzirom na sve okolnosti svakoga pojedinog slučaja, iako ovaj dokument donosi temeljna načela koja mogu poslužiti kao putokaz za takvo određivanje (Ibid.).

Ovaj međunarodni instrument ima ukupno osam članova i može se reći da predstavlja izraz međunarodnoga običajnog prava u ovoj oblasti. Tome svjedoči i presuda ICJ u predmetu *Nicaragua*³⁹ iz 1986. godine koja je donijela veću jasnoću u ovome dijelu. Naime, Sud u Den Haagu je našao da se opis radnji koje konstituiraju oružane napade, a koje se nalaze u Dodatku ovoj Rezoluciji, „može smatrati da odražava običajno međunarodno pravo“.⁴⁰ Termin „odražava“ (na eng. *reflect*) indicira da se rezolucije UNGA na Sudu uzimaju kao dokazi običajnog prava te da su, generalno, rezolucije odnosnoga organa na Sudu bez pravnih učinaka (Öberg 2006: 896)⁴¹. U pogledu značaja definicije agresije iz odnosne Rezolucije valjalo bi istaknuti da su neke države članice Rimskoga statuta Međunarodnoga krivičnoga suda bile na staništu da definicija agresije ne predstavlja običajno međunarodno pravo već samo čl. 3. Dodatka Rezoluciji, što u potpunosti slijedi pravni rezon ICJ u pomenutom predmetu (Gomaa 2004: 73).

Valjalo bi otuda ustvrditi da ovdje može postojati nužni subjektivni element koji se traži za svako običajno pravilo – *opinio juris sive necessitatis*. Običajno je pravilo i iz razloga što odredbe pojmovnoga određenja agresije u datome instrumentu odražavaju prijašnje, ranije u radu pomenute pravne norme o definiciji agresije. Potpunim prikazom razvoja shvatanja pojma agresije vjerovatno doprinosimo jednom od ključaka da su države, kada je u pitanju agresija kao zločin države koji povlači njezinu odgovornost u međunarodnome pravu, u većoj ili manjoj mjeri, imale i dijelile skoro identično shvatanje ovoga pojma. Usvojeni međunarodni dokument sadrži opću ap-

³⁹ Za situaciju u Centralnoj Americi vidjeti i *Border and Transborder Armed Actions (Nicaragua v. Honduras), Application Instituting Proceedings*, 28. juli 1986., kao i *Border and Transborder Armed Actions (Nicaragua v. Costa Rica), Application Instituting Proceedings*, 28. juli 1986. Međutim, 1992. Nikaragva povlači aplikaciju glede Hondurasa, dok je još 1987. na temelju sporazuma povukla aplikaciju i glede postupka protiv Kostarike.

⁴⁰ ICJ, *Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America), Meritum, Presuda, I. C. J. Reports 1986*, p. 14, na str. 103, par. 195.

⁴¹ No, Sud u predmetu *Nicaragua* je imao i drukčiji pristup, kada je potvrdio da rezolucije UN mogu imati utjecaja na običajno pravo. „Sud je našao da *opinio juris*, uz sav oprez, može proizići iz, između ostaloga, stava strana i stava država prema određenim rezolucijama UNGA [...]“ (ICJ, *Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America), Meritum, Presuda, I.C.J. Reports 1986*, p. 14, na str. 99-100, par. 188).

straktnu definiciju, a zatim pojedinačne vidove agresije, i konačno pravnu kvalifikaciju agresije (Avramov, Kreća 1986: 477).

Čl. 1. određuje da je „Agresija upotreba oružane sile od strane neke države protiv suverenosti, teritorijalne cjelovitosti ili političke neovisnosti neke druge države, ili upotreba oružane sile koja je na bilo koji drugi način nespojiva s Poveljom UN [...]“⁴², dok čl. 2. propisuje ko može biti država agresor:

„Ako neka država prva upotrijebi oružanu silu kršeći Povelju, to je prima facie dokaz o činu agresije, iako Vijeće sigurnosti može, u skladu s Poveljom, zaključiti da ne bi bilo opravdano utvrditi da je izvršen čin agresije s obzirom na ostale bitne okolnosti, uključujući činjenicu da odnosni čini ili njihove posljedice nisu dovoljno ozbiljni.“

Ovom se odredbom slijedi uloga i ovlaštenje Vijeća sigurnosti prema čl. 39. Povelje u odnosu na staranje i odgovornost za međunarodni mir i sigurnost. I pored definicije agresije i određenja države agresora, Vijeće sigurnosti može u nekim slučajevima odlučiti drukčije, tj. da se ne radi o aktu agresiju, već samo o prijetnji ili povredi međunarodnoga mira, koja nije takvoga intenziteta i kvaliteta da bi se radilo o agresiji kao zločinu u međunarodnome pravu.

Čl. 3. sadrži radnje izvršenja ili pojedina djela agresije:

„a) invazija ili napad oružanim snagama neke države na područje neke druge države, ili svaka vojna okupacija, čak i privremena, koja proističe iz takve invazije ili napada, ili svako pripojenje područja ili dijela područja neke druge države izvršeno upotrebom sile; b) bombardiranje od strane oružanih snaga neke države područja neke druge države, ili upotreba bilo koje vrste oružja od strane neke države protiv područja neke druge države; c) blokada luka i obala neke države od oružanih snaga neke druge države; d) napad od strane oružanih snaga neke države na kopnene, pomorske ili zračne vojne snage ili na mornaricu i civilno zrakoplovstvo neke druge države; e) upotreba oružanih snaga neke države koje su stacionirane na području neke druge države uz pristanak države prijema, protivno uvjetima koji su predviđeni sporazumom, ili svako produljenje njihove prisutnosti na tom području nakon prestanka sporazuma; f) postupak neke države kojim dopušta da njezino područje, koje je stavila na raspolaganje nekoj drugoj državi, ta druga država upotrijebi za izvršenje čina agresije protiv neke treće države; g) upućivanje od strane ili u ime neke države oružanih odreda ili skupina dobrovoljaca ili plaćenika koji poduzimaju protiv neke druge države oružane čine takve ozbiljnosti da se izjednačuju s gore navedenim činima, ili se sadržajno mogu njima obuhvatiti.“⁴³

⁴² Definicija agresije – Dodatak Rezoluciji UNGA 3314 (XXIX) od 14. decembra 1974. Vidjeti u Petrović, Bisić, Perić (2011); Kreća, Paunović (2002).

⁴³ Prema ICJ u citiranome predmetu *Nicaragua*, ova tačka predstavlja izraz običajnoga prava. Vidjeti United Nations (2003: 263, par. 449).

U vezi s djelima agresije, razborito je istaknuti da npr. djela iz tč. b) i d) ne impliraju automatski nastanak međunarodnoga oružanoga sukoba, jer djela iz ovih tačaka mogu biti jednokratna. Naprimjer, ako odnosna djela neka država (agresor) učini prema drugoj, a ova druga (žrtva agresije) ne uzvratiti ili ne pruži otpor, odnosno ne uđe u sukob, otuda nema ni međunarodnoga oružanoga sukoba za koji je potreban intenzitet i produljenje u vremenu. (Degan 2011: 251).

Čl. 4. predviđa afirmativnu ulogu Vijeća sigurnosti kod određivanja djela ili radnji izvršenja agresije, s obzirom da prethodna odredba nabroja djela isključivo na *exempli gratia* osnovi. Dakle, navedena djela prethodnom odredbom nisu iscrpljena: „Gornje nabrojanje čina nije taksativno i Vijeće sigurnosti može utvrditi da i drugi čini znaće agresiju prema odredbama Povelje“⁴⁴. U narednome se članu proklamiraju bitni stavovi iz rakursa međunarodnoga prava:

„Nikakav razlog bilo koje prirode, političke, ekonomske, vojne ili neke druge, ne može opravdati agresiju.⁴⁴ Agresivni rat je zločin protiv međunarodnoga mira. Agresija izaziva međunarodnu odgovornost. Nikakvo stjecanje područja ili posebne prednosti koje proistiće iz agresije nisu i neće se priznati kao zakonite.“⁴⁵

Iz potonjega člana vidljivo je da se u međunarodnome pravu, u smislu *odgovornosti* država za zločin agresije, ne traži postojanje ili posjedovanje tzv. agresivne namjere (lat. *animus aggressionis*) na strani države agresora, koja se manifestira u namjeri države da osvoji i anektira područje napadnute države, njezinoga potčinjavanja, iskorištavanja njezinih prirodnih resursa i sl. To je važno zbog toga što, naročito danas, nijedna država ni međunarodna organizacija neće otvoreno zagovarati, pozivati i podstrekavati na učinjenje ovoga zločina i tako pokazati svoju agresivnu namjeru, već će pronaći neke druge razloge kojima će pokušati opravdati ili prikriti stvarnu agresiju⁴⁶ (Stojanović 2008: 157). Zahtjev namjere (eng. *aggressive intent*) imao bi više

⁴⁴ Istovjetnu odredbu primjećujemo i u ranijim međunarodnim konvencijama o definiciji agresije.

⁴⁵ Usp. s čl. 41. st. 2. Nacrta Pravila o odgovornosti država za međunarodna protupravna djela iz 2001. godine, u kojem stoji da nijedna država neće priznati kao zakonitu situaciju nastalu ozbiljnom povredom obaveze (u našem je slučaju to zabrana agresije) koja proistječe iz imperativne norme općeg međunarodnog prava, niti će pružati pomoć ili podršku u održavanju te situacije. Danas je ovo izraz općeg običajnog međunarodnog prava.

⁴⁶ No, u pravnoj literaturi nalazimo i zahtjeve za agresivnom namjerom. Werle, naprimjer, drži da tamo gdje ova namjera nedostaje, radi se o humanitarnoj intervenciji. Primjetno je da oni autori koji podržavaju zakonitost anticipatorne (preuranjene) samoodbrane u međunarodnome pravu afirmiraju agresivnu namjeru kod zločina agresije. Također je iz Izvještaja Posebnoga odbora za definiranje agresije UN vidljivo da su i 1969. godine predstavnici nekih država zahtijevali da se pojam agresije sastoji od dva elementa: subjektivnoga i objektivnoga, u kojem bi subjektivni element bio predstavljen u agresivnoj namjeri. Međutim, s druge strane, predstavnici drugih država zastupali su stav da se *animus aggressionis* uopće ne traži prema kontekstu u kojem je Povelja UN oblikovana, kao i prema duhu i slovu čl. 2. st. 4. Povelje UN. Ukoliko bi takva namjera zaista predstavljala

negativnih reperkusija nego pozitivnih. Prvo, takvu namjeru bi bilo izrazito teško dokazati – dakle, morali bi se postaviti visoki standardi za dokazivanje agresivne namjere poput dokazivanja genocidne namjere; drugo, neopravdano bi se suzila definicija i određenje agresije; treće, ko bi određivao pojam agresivne namjere u svakom konkretnom slučaju, tj. šta spada, a šta ne spada u opseg pojma agresivne namjere?

Predmetna Rezolucija UNGA ne predstavlja pravno obavezujuću odluku za države članice UN, tj. ona „nikoga pravno ne obavezuje“ (Čejović 2006: 257), jer definicija nije propisana nekim općim ugovorom otvorenim na pristup svim državama svijeta, nego rezolucijom UNGA (Degan 2011: 245). Međutim, pošto je njezina sadržina izraz općeg običajnog međunarodnog prava⁴⁷, otuda je ova definicija jedina važeća u pozitivnome međunarodnome pravu koja se odnosi na odgovornost države. Prema Deganu, ova Rezolucija nije sročena u namjeri da usavrši ili da bitno izmijeni sistem kolektivne sigurnosti⁴⁸ kakav je propisan u Povelji UN⁴⁹, jer su velike sile, stalne članice Vijeća sigurnosti, sačuvale sve ovlasti tog organa iz glave VII Povelje, „i to ne samo da djeluju, nego i da blokiraju akciju kada je to u interesu bilo koje od njih, ili druge države pod zaštitom neke od njih, a koju bi inače prema tekstu Povelje trebalo sprovesti u slučaju agresije“ (Degan 2011: 246). Jedna od osnovnih zadaća ove Rezolucije je da posluži kao vodilja Vijeću sigurnosti UN u određenju agresije. No, praksa pokazuje da je Vijeće sigurnosti „rjetko ili da li je ikada“ (Wilmshurst 2008)

nužnu komponentu agresije, tada bi agresor svoju upotrebu sile mogao opravdati anticipatornom samoodbranom, prisilom *perminas* ili greškom. Šire u *Official Records of the General Assembly, Twenty-Fourth Session, Supplement No. 20 (A/7620)*, Report of Special Committee, 24. februar - 3. april 1969, 1-39, dostupno na: www.derechos.org/peace/dia/doc/dia65.html, par. 36 (27. 10. 2021).

⁴⁷ Ovo je potvrdio ICJ u predmetu *Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America)*, *Meritum, Presuda, I. C. J. Reports 1986*, p. 14, na str. 103, par. 195, u kojem je dao autoritativno tumačenje definicije agresije iz 1974. godine i konstatirao, kao što smo ranije spoznali, da pojedini dijelovi ove definicije, tačnije opis radnji iz čl. 3. Dodatka Rezoluciji UNGA 3314 iz 1974., odražavaju međunarodno običajno pravo.

⁴⁸ “Kolektivna sigurnost je svako zajedničko istupanje država radi odbrane suvereniteta i teritorijalnoga integriteta strana ugovornica protiv zajedničkoga neprijatelja uz eliminiranje rata kao sredstva u rješavanju međunarodnih odnosa, odnosno, nesporazuma“ (Hajdarević 2007: 483-484).

⁴⁹ Sistem kolektivne sigurnosti sadržan je u Povelji UN, po kojoj ova organizacija preuzima niz pitanja koja u svome okviru usmjerava prema kolektivnoj sigurnosti. Ovo se naročito ogleda u slanju mirovnih misija u ratom ugrožena područja, posredovanje, monitoring. Međutim, zbog različitih utjecaja koje neke sile ostvaruju u sistemu kolektivne sigurnosti UN, ove misije nemaju željenu efikasnost, što se posebno ispoljilo u potpunome debaklu koji je ova politika doživjela u dešavanjima u Srebrenici (Hajdarević 2007: 484). U ovome smislu, provjeriti efikasnost mirovnih misija UN u Somaliji 1992/1993 (UNOSOM I – *United Nations Operation in Somalia*) i Ruandi 1994 (UNOMUR – *United Nations Observer Mission Uganda-Rwanda*) i UNAMIR – *United Nations Assistance Mission for Rwanda*). Dalje, općenito o sistemu kolektivne sigurnosti UN i njezinim alternativama u teoriji i praksi vidjeti Bennett & Oliver (2004).

koristilo pojmovno određenje agresije iz Rezolucije radi primjene u pogledu međunarodnih sporova, sukoba ili situacija. U svojim rezolucijama Vijeće sigurnosti nikada se nije pozvalo na definiciju agresije iz Rezolucije drugog organa UN. Dva su moguća razloga za takvo što. Prvi je što predmetna Rezolucija, iako „sadrži sveobuhvatnu definiciju agresije“ (Nogo 2016: 108), nikoga pravno ne obavezuje, dok drugi razlog tražimo u praksi Vijeća sigurnosti. „Čak kada nalaže i teške ekonomske i druge sankcije samo protiv jedne strane u nekom sukobu, ono iz diplomatskih razloga gotovo nikada ne označava tu stranku agresorskom“ (Degan 2011: 254). Izostanak pravnoga obavezivanja jedan je od razloga što definicija agresije iz predmetne Rezolucije do 2010. godine nije prihvaćena u praksi krivičnih sudova, ni nacionalnih ni međunarodnih, iako je u međuvremenu čovječanstvo trpjelo veći broj djela koja su u svemu odgovarala inkriminiranome ponašanju iz navedene Rezolucije (Čejović 2006: 257-258; Dimitrijević et al. 2007: 243).

3. KRIVIČNA ODGOVORNOST POJEDINCA ZA ZLOČIN AGRESIJE

Slijedi rasprava o međunarodnopravnim osnovama krivične odgovornosti pojedinca za zločin agresije (Sayapin 2014: 147). Ideju o procesuiranju ovoga zločina nalazimo još u Versajskome mirovnome ugovoru (Hankel 2022). Odnosni zločin je prvi puta definiran kao *zločin protiv mira* u Londonskome sporazumu iz 1945, odnosno čl. 6. st. 2. a) Povelje Međunarodnoga vojnoga tribunala u Nirnbergu kao:

„planiranje, pripremanje, započinjanje ili vođenje agresivnoga rata ili rata kojim se krše međunarodni ugovori, sporazumi ili garancije, ili učestvovanje u nekom zajedničkom planu i zavjeri za izvršenje ma kojeg od navedenih djela“.⁵⁰

Imajmo na umu da je ova definicija određena u skladu s načelom krivične odgovornosti pojedinaca za ovaj međunarodni zločin, stoga i određenje bića ovoga zločina reflektira vrstu odgovornosti. (Više: Kress 2007: 855-856). Iz navedene odredbe slijedi da se prema međunarodnome običajnome pravu ne kažnjava samo izravno počinjenje, već i planiranje, pripremanje, kao i učestvovanje u planu za izvršenje. Dakle, djelo je iz ugla individualne krivične odgovornosti dovršeno kada ostane samo na

⁵⁰ Ovakvo pojmovno određenje zločina protiv mira imalo je svoje uporište u definiciji agresije iz 1933. godine. O individualizaciji krivnje i odgovornosti za agresiju na Međunarodnom vojnom tribunalu u Nirnbergu vidjeti Weinke (2022).

planiranju i pripremanju njegova izvršenja.⁵¹

Pojmovno određenje agresije kao zločina protiv mira u čl. 5. st. 2. a) Povelje Međunarodnoga vojnoga tribunala za Daleki istok uglavnom slijedi nirnberšku definiciju s tim što se (1) zločin protiv mira odnosi na sve objavljene ili neobjavljene agresorske ratove i (2) što se ovaj zločin odnosi i na svaki agresivni rat kojim se krši međunarodno pravo. Iz potonjeg zaključujemo da su tvorci ove Povelje zapravo htjeli proširiti objekt zaštite, tj. da će se za agresivni rat odgovarati i onda kada se njime krše običajna pravna pravila i međunarodnopravna načela, a ne samo međunarodni ugovori. Nirnberška kriminalizacija agresivnoga rata je podržana na Međunarodnom vojnom tribunalu za Daleki istok u Tokiju na kojemu je za zločin protiv mira osuđeno ukupno dvadeset i tri (23) optužena (Dinstein 2009:4). Nirnberški precedent nastavljen je i na drugim suđenjima nacistima, poglavito na Američkome vojnom tribunalu u predmetu *Ministries* od 1949. (Ibid.).

Čl. II. st. 1. a) Zakona br. 10. Kontrolnoga vijeća za Njemačku, za razliku od prethodne dvije povelje, na samome početku teksta odredbe stipulira da u zločine protiv mira pripada „pokretanje invazija na druge države i ratova koji su u suprotnosti s međunarodnim zakonima i sporazumima [...]“. Jasno je da se temeljem suđenja na prethodno referiranim vojnim tribunalima može izvesti zaključak da se individualna krivična odgovornost za zločine protiv mira može primijeniti jedino na visokopozicionirane osobe, vojno ili civilno rukovodstvo. (Ibid. par. 5)⁵². „Ograničenje individualne odgovornosti za zločin agresije na vodstvo ili organizatore je također [po prvi puta izričito navedeno ono što su presude u Nirnbergu i Tokiju podrazumijevale] (Degan 2011: 268) utjelovljeno u čl. 16. Nacrta Kodeksa zločina protiv mira i sigurnosti čovječanstva iz 1996“ (Dinstein 2009: par. 5).

Valjalo bi istaknuti činjenicu da, „mada je Međunarodni vojni tribunal u Nirnbergu utemeljio da je agresivni rat zločin protiv mira“ (Aust 2009: 272), nije uopće iznenađujuće što od 1948. godine nije bilo sudskih postupaka nacionalnih⁵³ ili međunarodnih

⁵¹ Međunarodni vojni tribunal u Nirnbergu osudio je za zločine protiv mira samo Rudolfa Hessa, kome je izrečena kazna doživotnoga zatvora. Jedanaest drugih optuženih je također osuđeno za zločine protiv mira – Göring, Ribbentrop, Keitel, Rosenberg, Frick, Funk, Dönitz, Raeder, Jodl, Seyss-Inquart i Neurath. (Prema Dinstein 2009: 3).

⁵² „Ta su suđenja afirmirala međunarodno krivično pravo koje državnike, političare, vojne zapovjednike i diplomate čini krivično odgovornima za počinjenje tih zločina u osobnome svojstvu“ (Degan 2011: 244).

⁵³ Iako nacionalni krivični zakoni sadržavaju inkriminaciju djela koja se odnose na agresivni rat. Npr. države sljednice Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije predviđaju krivično djelo agresije, doduše pod po nešto različitim nazivima. Tako, čl. 386. Krivičnoga zakonika Republike Srbije predviđa krivično djelo „agresivan rat“, prema kojem se kažnjava svaki pojedinac koji poziva, podstiče, odn. naredi vođenje agresivnoga rata. Kazneni zakon Republike Hrvatske u svome čl. 89., a u okviru Glave devete koja obuhvata krivična djela protiv čovječnosti i ljudskog dostojanstva, predviđa sankcioniranje zločina agresije. Krivični zakonik Republike

sudišta protiv pojedinaca ili skupina pojedinaca za ovaj međunarodni zločin, mada je bilo više slučajeva kada je bilo potpuno nesporno da su neke države uključene, tj. da su činile akte agresije (Cassese 2005: 448), a u nekoliko različitih situacija je čak i Vijeće sigurnosti u svojim rezolucijama odredilo da je država počinila takve akte.⁵⁴ Dakle, sasvim je sigurno da je, „u međuvremenu, čovječanstvo trpjelo veći broj djela koja su u svemu odgovarala inkriminiranome ponašanju“ (Čejović 2006: 258) iz Rezolucije iz 1974. Jednako tako, „niko ne može osporiti da napad Iraka na Kuvajt 1990. nije predstavljao samo povredu čl. 2. st. 4. Povelje UN [...], koji se ne može opravdati samoodbranom, nego i *međunarodni zločin agresije*“ (Cassese 2005: 129-130)⁵⁵. S tim u vezi, očekivano je bilo suditi S. Husseinu, tadašnjem predsjedniku Iraka, za zločin vođenja agresivnoga rata nakon njegovoga uhićenja 2003. godine, no Irački specijalni tribunal⁵⁶ mu je sudio za druge međunarodne zločine, ne i za zločin protiv mira.⁵⁷

Ustvrdjemo da zločini protiv mira *obuhvataju* kao radnju izvršenja i agresivni rat. Stoga je *agresivni rat* uži pojam od pojma *zločini protiv mira*. Iako se stječe utisak da međunarodno običajno pravo pravi razliku između agresivnoga rata i rata kojim se krši međunarodni ugovor, „u terminološkome smislu, postojanje agresivnoga rata vezuje se samo za rat kojim se krši međunarodno pravo, odnosno inkriminacija agresivnoga rata vezuje se za rat zabranjen po međunarodnom pravu“ (prema Degan, Pa-

Crne Gore u čl. 442. ima djelo jednakoga naziva poput onoga u Kaznenome zakonu Republike Hrvatske: zločin agresije. Po svojoj dispoziciji više odgovara Krivičnome zakoniku Republike Srbije.

⁵⁴ Vijeće sigurnosti UN je u svojim rezolucijama od 1945. do 1990. godine u ukupno pet situacija okvalificiralo akte kao agresivne akte, akte agresije ili agresiju. Radi se o aktima počinjenim od Južne Rodezije protiv drugih država, uključujući Angolu, Bocvanu, Mozambik i Zambiju (Rezolucija UNSC, br. 326 (1973) i naredne odluke ovoga tijela u pogledu navedenih situacija u razdoblju 1973-1979), napadu tadašnje Južne Afrike protiv drugih država područja južne Afrike (Rezolucija UNSC, br. 387 (1976) i naredne rezolucije u razdoblju 1976-1987), aktima počinjenim od plaćenika protiv Benina (Rezolucija UNSC, br. 405 (1977)), napadu Izraela na mete Palestinske oslobodilačke organizacije, odn. Tunis (Rezolucija UNSC, br. 573 (1985) te Rezolucija UNSC, br. 611 (1988)). Rezolucija UNSC, br. 577 (1985) usvojena je u odnosu na napad Južnoafričke Republike na Angolu. U konačnici, u ovoj su skupini i akti koje je počinio Irak protiv diplomatskih objekata i osoblja u susjednome Kuvajtu [Rezolucija UNSC, br. 667 (1990)] (Blokker 2022: 264)

⁵⁵ Također, vidjeti American Society of International Law (1990) United Nations: Security Council Resolutions concerning Iraqi Aggression, *International Legal Materials*, vol. 29, br. 6, 1560-1565. Međutim, znakovito je ustvrditi da UNSC invaziju Iraka na Kuvajt 1990. godine nikada nije okvalificiralo kao čin agresije već kao povredu mira [Rezolucija UNSC, br. 660 (1990)].

⁵⁶ Utemeljen Statutom 2005. u vrijeme privremene koalicijske vlade za suđenje pojedincima za zločin genocida, zločine protiv čovječnosti, ratne zločine i povrede određenih zakona Republike Iraka. Specijalni tribunal nije imao stvarnu nadležnost za zločin vođenja ili podstrekavanja na agresorski rat. No, Tribunal nije formiran bez kontroverzi – u tome smislu vidjeti Amnesty International, *Tribunal Established without Consultation*, Press Release, 10 December 2003, MDE14/181/2003. Usp. sa Human Rights First, *Iraqi Special Tribunal: Questions and Answers*, dostupno na: www.humanrightsfirst.org, a njegovi dijelovi i u Sassòli, Bouvier, Quintin (2011).

⁵⁷ S. Hussein je 2006. osuđen na smrtnu kaznu vješanjem, koja je izvršena iste godine.

višić, Beširević 2011: 199)⁵⁸. Prema međunarodnome običajnome pravu zabrana rata u međunarodnome pravu nije dovoljna za utvrđivanje pojma agresivnoga rata, već je potrebno da se ovaj rat vodi s određenim ciljem, a to je pokoravanje napadnute države i iskorištavanje njezinih resursa radi dobrobiti agresorske države (Ibid.199-200).

Definicija agresije iz Rezolucije UNGA 3314 (XXIX) od 1974. godine poslužila je kao osnova za određenje agresije u smislu individualne krivične odgovornosti, odnosno za određenje radnji izvršenja djela koja čine pojedinci. Po završetku sudskih postupaka protiv individualnih počinitelja zločina protiv mira u Drugome svjetskome ratu, međunarodna sudišta nisu imala stvarnu nadležnost suditi pojedincima za zločin agresije. Ni dva *ad hoc* međunarodna krivična tribunala, a ni mješoviti tribunali i sudovi, nisu imali takvu nadležnost. Međutim, iako na Rimskoj međunarodnoj diplomatskoj konferenciji 1998. nije došlo do usvajanja nove definicije zločina agresije, niti se željelo referirati na postojeću definiciju zločina agresije iz pomenute Rezolucije UNGA 3314 (XXIX) iz 1974. godine⁵⁹, države učesnice Konferencije suglasile su se da će ovaj Sud biti nadležan i za zločin agresije⁶⁰ koji su počinili pojedinci⁶¹ nakon što bude prihvaćena definicija agresije kao međunarodnoga zločina.⁶²

3.1. Nova-stara definicija agresije – Kampala amandmani

Na međunarodnoj diplomatskoj konferenciji država potpisnica Rimskoga statuta (prva Revizijska konferencija) održanoj u Kampali (Uganda) od 31. maja do 11. juna 2010. amandmanima⁶³ na Rimski statut usvojena je, *inter alia*, definicija agresije

⁵⁸ Autori se ovdje pozivaju na Werlea i Jeschecka, koji tvrde da „agresorski rat nije ništa drugo do popularni izraz za rat zabranjen međunarodnim pravom“. Na ovom stajalištu je i Krivokapić: „Agresorski rat je rat koji je započela jedna država protivno pravilima međunarodnoga prava“ (Krivokapić 2010: 31).

⁵⁹ Članovi Pripremna odbora za osnivanje ICC nisu mogli postići dogovor o elementima i uvjetima za inkriminaciju ovog zločina, što je posljedica različitih stavova u pogledu tri osnovna pitanja: 1) da li zločin agresije treba uopće biti uvršten u Rimski statut; 2) ako treba, kako ga definirati i 3) da li i kako definirati ulogu Vijeća sigurnosti u vezi s pokretanjem istrage u postupku pred tim sudom za zločin agresije (opširnije u Degan, Pavišić, Beširević 2011).

⁶⁰ Na ovome se mjestu ukazuje potreba za vlastitom analizom autora u pogledu pitanja zašto zločin agresije nije bio predviđen statutima Međunarodnoga krivičnoga tribunala za bivšu Jugoslaviju (ICTY) i njemu sestrinskoga Međunarodnoga krivičnoga tribunala za Ruandu (ICTR), a jeste, samo uvjetno, Statutom ICC. No, zbog postavke predmeta istraživanja i skučenosti prostora, to ćemo napraviti u drugoj studiji.

⁶¹ O konceptu zločina agresije i njegovome shvaćanju i razumijevanju prije 2010. vidjeti više u Kress (2007).

⁶² Čl. 5. st. 1. i 2. Rimskoga statuta ICC.

⁶³ Amandmani na Rimski Statut ICC o zločinu agresije, usvojeni u Dodatku I Rezoluciji Skupštine država stranaka Rimskoga statuta, br. RC/Res. 6, 11. juna 2010. godine; Amandmani na Elemente zločina, usvojeni u Dodatku II iste Rezolucije; Razumijevanje amandmana na Rimski statut ICC o zločinu agresije, usvojeni u Dodatku III

prema kojoj će se suditi pojedincima pred ovim Sudom.⁶⁴ Čl. 8bis Rimskoga statuta definiran je zločin agresije, koji u velikoj mjeri upućuje na definiciju agresije iz 1974. godine i po pojmovnome određenju (elementima) i po radnjama izvršenja ovoga zločina, kao i na čl. 16. Nacrta Kodeksa zločina protiv mira i sigurnosti čovječanstva Komisije UN za međunarodno pravo iz 1996.⁶⁵

Zločin agresije za svrhe Rimskoga statuta znači „planiranje, pripremanje, otpočinjanje ili vršenje nekog djela agresije od strane osobe koja je u poziciji da efektivno vrši kontrolu nad njima ili da usmjerava političku ili vojnu operaciju neke države, koja po svojoj prirodi, težini i obimu, predstavljaju očigledno kršenje Povelje UN“.⁶⁶ Ovim se potvrđuje da svako djelo agresije mora predstavljati *očigledno* kršenje odredaba Povelje UN, prevashodno čl. 2. st. 4, što znači da se mora raditi o nezakonitoj upotrebi sile u međunarodnome pravu, i to ne bilo kakvoj, već o *najtežem i najopasnijem obliku nezakonite upotrebe sile*⁶⁷ u međunarodnome pravu. Čl. 8bis st. 2. ponavlja definiciju agresije iz 1974. u smislu da djelo agresije znači „upotrebu oružane sile neke države protiv suvereniteta, teritorijalnoga integriteta ili političke neovisnosti druge države, ili se to čini na bilo koji drugi način koji nije u suglasnosti s Poveljom UN“.⁶⁸ Iz ovoga slijedi da i države potpisnice Rimskoga statuta, u smislu nadležnosti, inkriminacije i sankcioniranja, poznaju isključivo *oružani napad* kao pojam agresije.

U smislu pojedinaca, počinitelja ovog zločina, što vidimo i iz nadležnosti *ratione personae* ICC, agresiju mogu počinuti isključivo lideri neke države, što ide u prilog tezi da je agresija zločin lidera ili državnih dužnosnika [eng. *State officials* (Cassese 2005: 448)]. Zbog toga je učinitelj agresije, za razliku od ostalih međunarodnih zločina koje obrađujemo u radu, uvijek glavar države, predsjednik vlade ili, pak, komandant oružanih snaga.⁶⁹ Dakle, iako je agresija međunarodni zločin *delicta*

iste Rezolucije. Dostupno u: Europa-Institut of Saarland University (2014).

⁶⁴ O Kampala amandmanima u odnosu na zločin agresije pobježe Clark (2015).

⁶⁵ Raspravu o sadržini i značenju sedam usvojenih amandmana na Rimski statut, ali iz rakursa Sjedinjenih Američkih Država, vidjeti u Koh & Buchwald (2015).

⁶⁶ Čl. 8bis. st. 1. Dodatka I (Amandmani na Rimski statut ICC o zločinu agresije) Rezoluciji RC/Res. 6 (zločin agresije) usvojenu na 13. plenarnoj sjednici 11. juna 2010. godine konsenzusom. Tekst dostupan na: www.icc-cpi.int/iccdocs/asp_docs/Resolutions/RC-Res.6-ENG.pdf (25. 10. 2021). O osnovnoj strukturi čl. 8bis vidjeti Clark (2010).

⁶⁷ I Degan, Pavišić i Beširević (2011: 203) su promišljanja da agresija predstavlja samo najteži oblik nezakonite upotrebe sile u međunarodnome pravu.

⁶⁸ Čl. 8bis. st. 2. Dodatka I (Amandmani na Rimski statut ICC o zločinu agresije) Rezoluciji RC/Res.6 (zločin agresije), usvojeno na 13. plenarnoj sjednici 11. juna 2010. godine konsenzusom. Tekst dost. na: www.icc-cpi.int/iccdocs/asp_docs/Resolutions/RC-Res.6-ENG.pdf (29. 10. 2021).

⁶⁹ Usp. čl. 8bis. Dodatka II (Amandmani na Elemente zločina) Rezoluciji RC/Res.6 (zločin agresije), usvojeno na 13. plenarnoj sjednici 11. juna 2010. godine konsenzusom. Cjeloviti konačni tekst dostupan na: www.icc-cpi.int/iccdocs/asp_docs/Resolutions/RC-Res.6-ENG.pdf

communia, „u praksi učinitelj djela mora imati određeni politički, državni, službeni ili vojni položaj, svojstvo ili utjecaj, da bi uopće mogao poduzeti radnju učinjenja“ (Degan, Pavišić 2005: 234; Petrović, Jovašević 2010: 225; Jovašević 2010: 250). Stoga je potpuno krivično-politički opravdano da se kao izvršitelji agresije obuhvate oni koji, prema svome položaju, donose odluku o ili naredbe vođenje agresivnoga rata (Stojanović 2008: 158). Zapravo, u smislu ovoga zločina, „počinitelj je svaka osoba koja je u poziciji da efektivno izvršava kontrolu ili da rukovodi političkom ili vojnom akcijom države koja je počinila akt agresije“⁷⁰, pa se može logičkim slijedom razumjeti da će ICC procesuirati samo one osobe koje su imale ili imaju „izravnu, stvarnu i utjecajnu ulogu u agresiji i u donošenju odluka s tim u vezi“ (Bantekas, Nash 2003: 384). Tako, prosta činjenica da je neka osoba bila pripadnik vlade ili je bila visoko pozicionirani dužnosnik u oružanim snagama *ipso facto* ne čini takvu osobu odgovornom za djelo agresije.

Glede subjektivnoga elementa zločina agresije, ističemo da se i ovo djelo vrši s izravnim umišljajem, što se nerijetko očituje kroz namjeru da se učestvuje u činu agresije (Cassese 2005: 449), s tim što, dodatno, počinitelj mora istodobno *znati* (imati znanje ili svjesnost) o činjeničnome stanju iz čega se utvrđuje da upotreba sile nije bila u suglasnosti s Poveljom UN, odnosno mora biti „svjestan obima, važnosti i posljedica svojih radnji“ (Ibid.). Poblje objašnjeno, ne zahtijeva se da pojedinac počinitelj poznaje pravnu kvalifikaciju svojih djela ili radnji niti da „počinitelj pravi pravnu evaluaciju o tome da li je upotreba sile bila u nesuglasnosti s Poveljom UN“.⁷¹ Počinitelj mora prvenstveno biti svjestan činjeničnih okolnosti iz kojih je, pravnom evaluacijom, vidljivo da one čine očigledno kršenje Povelje UN. Međutim, iako „učinitelj ne mora biti svjestan pravnih elemenata kojima se utvrđuje objektivni uvjet inkriminacije (upotreba sile predstavlja *očigledno* kršenje Povelje UN) potrebno je da je svjestan faktičkoga stanja koje je dovelo do toga da je ispunjen objektivni uvjet inkriminacije“ (Degan, Pavišić, Beširević 2011: 205).

ICC je od 17. jula 2018. godine ovlašten procesuirati zločin agresije (Bredow 2022)⁷², shodno tč. 1. ICC Rezolucije od 14. decembra 2017.⁷³ Ispunjavanje svih for-

cpi.int/iccdocs/asp_docs/Resolutions/RC-Res.6-ENG.pdf (25. 10. 2021).

⁷⁰ Čl. 8bis. Dodatka II (Amandmani na Elemente zločina) Rezoluciji RC/Res.6, 11. juni 2010.

⁷¹ Čl. 8bis. Dodatka II (Amandmani na Elemente zločina) Rezoluciji RC/Res.6 (zločin agresije), usvojeno na 13. plenarnoj sjednici 11. juna 2010. godine konsenzusom. Cjeloviti konačni tekst dostupan na: www.icc-cpi.int/iccdocs/asp_docs/Resolutions/RC-Res.6-ENG.pdf (25. 10. 2021).

⁷² Sud ranije nije imao nadležnost odlučivati, *in lato sensu*, o zakonitosti određenih oružanih sukoba, kakav je npr. Irački rat ili Druga zaljevska vojna intervencija koja je počela u martu 2003. godine. Vidjeti Sands (2006).

⁷³ ICC Resolution ICC-ASP/16/Res.5 of 14 December 2017: Activation of the Jurisdiction of the Court over the Crime of Aggression.

malnih pretpostavki za procesuiranje počinitelja zločina agresije⁷⁴ otpočelo je kada su odluku o aktiviranju nadležnosti ICC za zločin agresije usvojile države članice dvotrećinskom većinom i kada je najmanje 30 država članica potvrdilo ili na drugi način prihvatilo odgovarajuće amandmane s Konferencije u Kampali, u skladu s odredbama Bečke konvencije o pravu međunarodnih ugovora iz 1969., s obzirom da je, podsjećamo, Rimski statut, po svojoj pravnoj naravi, međunarodni ugovor.⁷⁵ Osim toga, tu su još i dva dodatna uvjeta za vršenje nadležnosti: a) o aktiviranju nadležnosti Suda za zločin agresije države članice će, prema rješenju prihvaćenome u čl. 15*bis* i 15*ter*, odlučivati tek nakon 1. januara 2017. (što su i učinile); b) kada se ispune svi prethodni uvjeti, Sud može uspostaviti nadležnost samo za zločin agresije koji je izvršen godinu dana nakon ispunjenja uvjeta o potvrđivanju ili prihvatanju amandmana o zločinu agresije od strane država članica (Usp. Simović, Blagojević, Simović 2013: 241; Degan, Pavišić, Beširević 2011: 207; Clark 2010: 699-706).

Postavlja se pitanje da li potonja definicija zločina agresije može obuhvatiti suvremene akte agresije koji se izvršavaju tokom novih ratova te da li ona, u svome sadašnjem opsegu, može biti relevantna za budućnost. Sadašnja definicija ovoga međunarodnoga zločina teško bi se mogla rastegnuti da uključi *non-state actors* koji ne posjeduju državi slične karakteristike (Boas 2013)⁷⁶. U vodećim raspravama se odista izražava misao da je ovakva definicija, u uvjetima novih oružanih sukoba, kada postaje nepobitno da se agresivni akti sve češće vrše od strane organizacija⁷⁷, poput *Al-Qaeda*, koje djeluju izvan svake državne vlasti (Horvitz, Catherwood 2011), osuđena da bude irelevantna i nemjerodavna (Boas 2013). Definicija iz Kampale iz 2010. godine može se stoga smatrati neadekvatnom u nastojanju ICC da se izbori s nekažnjavanjem i da svojim radom i djelovanjem učestvuje u sprečavanju budućih zločina agresije. Slijedom ove logike i promišljanja, u literaturi se poziva da se otvore novi razgovori o rekonceptualizaciji agresije, kako bi se trenutna definicija ovoga zločina redefinirala u cilju izravnoga uključivanja *non-state actors*⁷⁸ kao potencijalnih

⁷⁴ O ocjeni učinkovitosti procesuiranja i kažnjavanja zločina agresije, posebno na temelju kompromisnoga rješenja koje je postignuto 2010. godine vidjeti u Politi (2012).

⁷⁵ S ovim u vezi, u svijetu se već osnivaju međunarodne nevladine organizacije koje promiču ratifikaciju i implementaciju amandmana usvojenih u Kampali 2010. godine. Vidjeti npr. *The Global Campaign for Ratification and Implementation of the Kampala Amendments on the Crime of Aggression*, www.crimedofaggression.info (30. 10. 2021).

⁷⁶ No, postoje promišljanja da je isključenje državi sličnih entiteta iz opsega definicije agresije iz Kampale nelegitimno i da bi se sadašnje određenje agresije u ovome kontekstu moglo protezati na takve entitete. Opširnije vidjeti u Bachmann & Abdelkader (2018).

⁷⁷ Pod pojmom „organizacija“ ovdje podrazumijevamo uglavnom terorističke organizacije, a ne međunarodne međuvladine organizacije.

⁷⁸ Smatra se dok pojedinačni pripadnici grupe mogu biti subjektom kažnjavanja za učinjene povrede ljudskih

i mogućih počinitelja zločina agresije (Ibid.).

„Nažalost, i prilikom definiranja [zločina] agresije do punoga izražaja je došla superiornost politike u odnosu na pravo. Naime, zemlje članice Vijeća sigurnosti UN zastupale su stav da, upravo, Povelja UN, Glava VII, daje “isključivu ulogu u utvrđivanju da li akt agresije postoji ili ne”, što bi trebalo da radi Sud. Na ovaj način u velikoj mjeri je umanjena uloga Suda, jer bi neko drugi odlučivao o tome postoji li krivično djelo agresije, i to prvenstveno na bazi političkih argumenata, a krivične sankcije bi izricao Sud.“ (Nogo 2016: 111-112).

Upravo je odnos između ovlaštenja tužitelja ICC i Vijeća sigurnosti UN u pogledu ocjene da li je izvršena agresija jedne države na drugu predstavljao jedan od suštinskih problema (Dimitrijević *et al.* 2012). „S jedne strane, međunarodni tužitelj ne bi trebalo da bude vezan odlukama nijednog političkoga organa, jer to može biti protivno interesu pravde, a s druge, najveće svjetske sile još uvijek nisu voljne da tako krupnu odluku, od značaja za pitanje međunarodnoga mira i sigurnosti, prepuste potpuno neovisnome i inokosnome organu“ (Ibid. 241). Navedeno rješenje, usvojeno kao izraz kompromisa, može biti shvaćeno na način da se pojedincu na ICC neće moći suditi ukoliko prethodno ne bude određeno od Vijeća sigurnosti UN da u odnosu na neku državu ili države postoji čin agresije, tj. bez određenja potonjega organa da se u ponašanju neke države pronalaze elementi čina agresivnoga rata glavar te države neće moći biti krivično odgovoran za međunarodni zločin agresije na ovome Sudu (Koh, Buchwald 2015).⁷⁹ Stoga je krivična odgovornost pojedinca, razložno ili ne, uvjetovana odgovornošću države za teško kršenje obaveza koje proizilaze iz peremptornih normi općega međunarodnoga prava.⁸⁰ Dakle, *bez odgovornosti države* nema ni krivične odgovornosti njezinoga najvišega dužnosnika.⁸¹

„Tzv. kompromisom iz Kampale dogovoreno je da je početak istrage uvjetovan odlukom Vijeća sigurnosti UN. Međutim, ukoliko taj organ ne utvrdi da postoji agresija u roku od šest mjeseci od datuma kada je o tome obaviješten od tužiteljstva [ICC], međunarodni tužitelj može voditi

prava, odnosno za činjenja međunarodnih zločina, grupa kao grupa, odnosno organizacija, nije, još uvijek, subjekt kažnjavanja ili izricanja i primjene sankcija, osobito onih koje se vezuju za pravo o odgovornosti država i međunarodnih organizacija (Sriram, Martin-Ortega, Herman 2010).

⁷⁹ Temeljitiije o zasnivanju nadležnosti ICC za slučajeve agresije vidjeti u Akande & Tzanakopoulos (2018). Jednako tako, Trahan (2018); Kress (2018). Posebno vidjeti komentare Rimskoga statuta u pogledu odredaba čl. 15bis, 15ter; 16. (Schabas 2016; Ambos, Triffterer 2016).

⁸⁰ O ulozi Vijeća sigurnosti UN u odnosu prema ICC u vezi sa zločinom agresije vidjeti Trahan (2019), Blokker (2022).

⁸¹ Slijedom ove pravne matrice biće vrlo zanimljivo i razložno pratiti odnos ICC i Vijeća sigurnosti glede zločina agresije, posebno stoga što ovaj Sud ne egzistira u izolaciji, te da će u budućnosti njegov uspjeh ovisiti prvenstveno o sposobnosti da osnaži i da bude osnažen od drugih institucija u međunarodnoj zajednici (Koh, Buchwald 2015).

istragu ako to prethodno odobri Pretpretresno vijeće ICC. No, i u tom slučaju postoje [određena] ograničenja.“ (Simović, Blagojević, Simović 2013: 242)

I nakon Kampale, Sud nema nadležnost za zločin agresije u odnosu na države koje nisu stranke Rimskoga statuta (Koh, Buchwald 2015) (osim onih država koje na temelju jednostrane izjave svoje volje, putem deklaracije, priznaju nadležnost Suda za tačno određene međunarodne zločine iz stvarne nadležnosti Suda te, eventualno, za tačno određeno vremensko razdoblje), ako je djelo učinjeno od njihovih državljana ili na njihovoj teritoriji. Sud, jednako tako, neće imati nadležnost ukoliko neka od država, koja je stranka Rimskoga statuta, podnese ICC deklaraciju kojom ne prihvata nadležnost Suda za zločin agresije. U konačnici, i Vijeće sigurnosti može prekinuti sprovođenje istrage za ovaj zločin u periodu od 12 mjeseci. (Simović, Blagojević, Simović 2013). Zbog ovakvih rješenja usvojenih u Ugandi, opravdano postoji strah da će ICC suditi za međunarodni zločin agresije „samo državljanima zemalja koje nemaju veliki utjecaj u međunarodnoj zajednici“ (Nogo 2016: 113).

„Sve ovo ukazuje da je [ICC] veoma slab i da se nalazi pod snažnim utjecajem politike, odn. zemalja koje posjeduju ogromnu moć u međunarodnim odnosima. Teško je očekivati, to se graniči s utopijom, da će države članice Vijeća sigurnosti UN [posebno stalne članice] agresivno i ratno ponašanje svojih država ocijeniti kao [zločin] agresije. Iako su rješenja iz Kampale dosta razočaravajuća, predstavljaju značajan korak naprijed u stvaranju međunarodnoga sistema krivičnoga prava, jer se po prvi puta u historiji čovječanstva uspostavlja jurisdikcija stalnoga međunarodnoga suda nad djelima nacionalnih lidera za najteži oblik napada na ljudske slobode i prava građana drugih država. (Ibid.)

Jedna od pozitivnih implikacija na međunarodno pravo i međunarodne odnose svakako leži u činjenici što se po prvi puta agresija uspostavlja kao međunarodni zločin u svome punome smislu i značenju. Dakle, ovim činom formiraju se i materijalnopравни i procesnopравни elementi jednoga međunarodnoga zločina – njegovo konačno pojmovno određenje i definiranje, kao i uspostavljanje vršenja nadležnosti jednoga međunarodnoga sudišta⁸² – no, ponovno podsjećamo, isključivo za svrhe krivične odgovornosti pojedin(a)ca.⁸³ Na koncu, optira se, što je od iznimne važnosti u ovome dijelu, da one države koje su ratificirale Kampala amandmane izmijene i urede svoje domaće krivično zakonodavstvo u pogledu čl. 8*bis* i

⁸² Politi (2012) zaključuje da tačan pojam ovoga zločina, onako kako je definiran amandmanima 2010. godine ostaje problematičan u oba aspekta – i kod agresije države i kod ponašanja pojedinca.

⁸³ O ključnim rizicima i poteškoćama u procesuiranju djela agresije vidjeti Grzebyk (2022).

amendiranih Elemenata zločina u dijelu agresije, a sve u cilju procesuiranja pojedinaca počinitelja ovoga djela na nacionalnoj razini (Clark 2015; Koh, Buchwald 2015).

4. UTVRĐIVANJE ČINA AGRESIJE – VIJEĆE SIGURNOSTI V. MEĐUNARODNI SUD

S postavljenim podnaslovom, kao i sprethodnim u vezi, osobito s dijelom u kojem smo iznijeli raspravu o zločinu agresije u pravu o odgovornosti država, valjalo bi navesti određenu dilemu: da li otuda agresiju utvrđuje Vijeće sigurnosti UN, a ne ICJ? Primjećujemo da je uvriježeno stajalište da „prva upotreba oružanih snaga od države koja je protivna Povelji UN predstavlja *prima facie* dokaz agresije, mada se konačna odluka u takvim slučajevima prepušta Vijeću sigurnosti, koje također može klasificirati druge čine agresije” (Martin 2003: 21). U predmetu *Armed Activities on the Territory of the Congo*, Demokratska Republika Kongo (DR Kongo) je isticala da je Uganda izvršila akte oružane agresije na njezinoj teritoriji prema značenju čl. 1. Definicije agresije, čiji akt je bio protivan čl. 2. st. 4. Povelje UN. DR Kongo je nadalje tvrdila da su oružane snage Ugande provele iznenadnu invaziju, učinile oružane napade i okupirale teritorij DR Kongo. Ova država je predstavila Sudu ilustrativnu listu incidenata za svrhe dokazivanja namjerne politike vlade Ugande protiv DR Kongo te je, nadalje, demonstrirala opseg odgovornosti vođa Ugande u činjenju agresije.⁸⁴ Međunarodni je sud u svojoj Presudi u ovome predmetu 2005. godine sa šesnaest glasova prema jedan našao da je „Republika Uganda, učešćem u vojnim aktivnostima protiv DR Kongo na teritoriju potonje, okupiranjem Iturija i aktivno proširujući vojnu, logističku, ekonomsku i finansijsku podršku neregularnim snagama koje su operirale na teritoriju DRC, prekršila načelo zabrane upotrebe sile u međunarodnim odnosima i načelo neintervencije“.⁸⁵ DR Kongo je, također, pokrenula postupak pred Međunarodnim sudom protiv država Burundi i Ruande zbog navodnih akata oružane agresije koje su počinile ove države na njezinome teritoriju unutar značenja čl. 1. Definicije agresije te protivno čl. 2. st. 4. Povelje UN. Međutim, oba potonja postupka su obustavljena na ICJ na zahtjev DR Kongo i uz suglasnost država Burundi i Ruande.

⁸⁴ United Nations (2003: 263-264, par. 450). Isto tako, vidjeti *Application instituting Proceedings, Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda)*, 23. juni 1999.

⁸⁵ ICJ, *Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda)*, Judgment, I. C. J. Reports 2005, p. 168, par. 345.

Sljedeće pitanje koje proizilazi iz prednjega razmatranja tiče se ispitivanja prirode, karaktera i kvaliteta odnosa Vijeća sigurnosti i ICJ s prethodnim u vezi.⁸⁶ Međunarodni spor u pogledu povrede obaveze države da procesuirá počinitelje krivičnih djela pod svojom nadležnošću i spor između istih država, koji se eventualno vodi pred Međunarodnim sudom, uopće ne moraju biti u formalnopravnoj vezi. Jedan spor se može rješavati u Vijeću sigurnosti UN, u kojem će se utvrditi postojanje političkopravne odgovornosti države, dok se drugi može rješavati na nekom međunarodnome sudištu gdje će se utvrđivati drukčija priroda odgovornosti odnosne države. Primjer za to jesu krivični postupci pred Škotskim krivičnim sudom u Nizozemskoj, ali i, uvjetno rečeno, spor između Socijalističke Libijske Arapske Narodne Džamahiriye i Sjedinjenih Američkih Država i Ujedinjenoga Kraljevstva pred Međunarodnim sudom (*Questions of Interpretation and Application of the 1971 Montreal Convention arising from the Aerial Incident at Lockerbie (Libyan Arab Jamahiriya v. United Kingdom)*).⁸⁷ Naime, Sud je odbio narediti privremene mjere zaštite protiv Ujedinjenoga Kraljevstva i Sjedinjenih Američkih Država, jer je Rezolucija Vijeća sigurnosti UN br. 748 usvojena na temelju Glave VII Povelje UN.⁸⁸ Značilo je ovo da Libija traži od Suda privremenu zaštitu koja je protivna britanskim i američkim pravima, dok je Vijeće sigurnosti prethodno ustvrdilo da ove države imaju pravo na njihovu zaštitu (Steinerte, Wallace 2008). Bio je ovo prvi slučaj koji je sa sobom nosio pitanje od goleme važnosti, a ticalo se odnosa između Suda i Vijeća sigurnosti. Ipak, i pored ove spoznaje, Sud je u svojoj odluci izbjegao izravan konflikt između ova dva organa UN (Gill 2003). Dakle, mada Sud u svojoj odluci nije razmatrao pitanje svoje nadležnosti da raspravlja o zakonitosti rezolucija Vijeća sigurnosti, brojni suci su dali svoja pojedinačna mišljenja u kojima su adresiralo ovo pitanje do potankosti. Tako se ističe izdvojeno mišljenje suca Weeramantry u kojem se iznosi važnost odnosa i uzajamnih funkcija Suda i Vijeća sigurnosti, pri čemu je prepoznato da Sud, unutar sistema UN, nije ovlašten revidirati rezolucije Vijeća sigurnosti, niti posjeduje žalbene ovlasti kako bi mogao djelovati poput žalbenoga suda ili najvišega suda u domaćem pravnome sistemu (Steinerte, Wallace 2008).

⁸⁶ Valjalo bi navesti da se pred Međunarodnim sudom povećava broj međudržavnih sporova glede protupravne upotrebe sile u međunarodnome pravu protiv druge države. Primjera radi, u oktobru 2002. godine pred Sudom se na rješavanju nalazilo, od ukupno njih 25, tačno 16 predmeta koji su se izravno ili neizravno ticali upotrebe sile. Za šire vidjeti Gray (2003).

⁸⁷ *Questions of Interpretation and Application of the 1971 Montreal Convention arising from the Aerial Incident at Lockerbie (Libyan Arab Jamahiriya v. United Kingdom), Preliminary Objections, Judgment, I. C. J. Reports 1998*, p. 9.

⁸⁸ Rezolucija UNSC, br. 748 (1992), koja je usvojena jednoglasno, nalagala je Libiji da izruči počinitelje terorističkoga čina te je, ujedno, nametnula sankcije ovoj državi. Također, vidjeti Rezoluciju UNSC, br. 731 (1992).

Međutim, u njegovome mišljenju, s ovim u vezi, možemo izdvojiti sljedeće: „... kao sudski organ, s vremena na vrijeme biće dužnost Suda da ispita i utvrdi, iz striktno pravnoga rakursa, pitanja koja mogu istovremeno biti predmetom utvrđivanja, iz izvršnoga ili političkoga ugla ispitivanja, nekog drugog glavnog organa UN“⁸⁹. Također je u ovome duhu istaknuto da se ovlaštenja Vijeća sigurnosti moraju izvršavati u skladu s dobro utemeljenim načelima međunarodnoga prava.⁹⁰ Na koncu, iako je Sud odbio izreći privremene mjere koje je zahtijevala Libija, sudac Weeramantry je sugerirao da ICJ ima nadležnost raspravljati o obimu ovlaštenja Vijeća sigurnosti i o zakonitosti bilo kojih čina koji mogu biti dovedeni u pitanje. Sud se, dakle, ne treba odreći svoje sudske uloge.⁹¹

Usporedbe radi, ICJ je u predmetu *Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda)*⁹² odredio privremene mjere uprkos činjenici što je Vijeće sigurnosti usvojilo rezoluciju zahtijevajući priekid neprijateljstava.⁹³ No, razlika između ovoga i prijašnjega slučaja leži u tome što je u predmetu *Lockerbie* Vijeće sigurnosti raspravljalo na temelju Glave VII, te da je, posljedično tome, došlo do određenih nalaza, odnosno do zaključka da prava Ujedinjenoga Kraljevstva i Sjedinjenih Američkih Država trebaju biti zaštićena. (Steinerte, Wallace 2008). Na kraju, u predmetu *Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory*, ICJ je našao da nema zapreke za ovaj Sud da raspravlja o pitanju koje je u isto vrijeme predmet rješavanja u UNGA ili Vijeću sigurnosti⁹⁴, odnosno da to neće odvratiti Sud da raspravlja o stvarima koje su iznijete pred njega. Odista, prema čl. 24. Povelje Vijeće sigurnosti ima „primarnu odgovornost za održavanje međunarodnoga mira i sigurnosti“, te u tome duhu ono može nametnuti državama „eksplicitnu obavezu da se povinuju

⁸⁹ *Questions of Interpretation and Application of the 1971 Montreal Convention arising from the Aerial Incident at Lockerbie (Libyan Arab Jamahiriya v. United Kingdom), Provisional Measures, Order of 14 April 1992, I. C. J. Reports 1992*, p. 3, Dissenting Opinion by Judge Weeramantry, 56.

⁹⁰ Ibid. 65. Isto tako, vidjeti *travaux préparatoires* Povelje UN.

⁹¹ *Questions of Interpretation and Application of the 1971 Montreal Convention arising from the Aerial Incident at Lockerbie (Libyan Arab Jamahiriya v. United Kingdom), Provisional Measures, Order of 14 April 1992, I. C. J. Reports 1992*, p. 3, Dissenting Opinion by Judge Weeramantry, 50-71.

⁹² *Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda), Provisional Measures, Order of 1 July 2000, I. C. J. Reports 2000*, p. 111.

⁹³ Rezolucija UNSC, br.1234 (1999), usvojena jednoglasno, u kojoj je Vijeće sigurnosti, nakon što je izrazilo zabrinutost situacijom u DR Kongu, zahtijevalo trenutni prekid neprijateljstava u regionu, povlačenje stranih snaga i ponovnu uspostavu legitimne vlasti. No, pogledati i ostale rezolucije UNSC koje se odnose na oružani sukob u DR Kongu, osobito one iz 1999. i 2000.

⁹⁴ ICJ, *Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory, Advisory Opinion, I. C. J. Reports 2004*, p. 136.

ukoliko, naprimjer, ono izda naredbu ili komandu [...] prema Glavi VII“ i može, u tome cilju, „zahtjevati izvršenje prinudnim akcijama“⁹⁵ Međutim, Sud nalazi „da čl. 24. referira na primarnu, ali ne nužno i na *isključivu* nadležnost“⁹⁶ u odnosu na staranje o međunarodnome miru i sigurnosti.

Najzad, da li je odluka UN o učinjenoj agresiji političke, a ne pravne naravi?

Za svrhe pružanja pravno smislenih odgovora na gore postavljena pitanja, istaknut ćemo kako danas postoji opće suglasje da se ima praviti razlika između materijalne definicije akta države u smislu prepoznavanja agresije, s jedne, i *proceduralnoga* pitanja moguće uloge za Vijeće sigurnosti u početnim fazama postupka, s druge strane (Kress 2007). Ova se razlika ne traži samo po načelima krivičnoga prava, već je također prisutna u odredbi čl. 5 (2) Rimskoga statuta, koja razdvaja *zločine* iz stvarne nadležnosti ICC od *uvjeta* pod kojima Sud izvršava svoju nadležnost.

Na temelju iznijetoga, a posebno u odnosu na predmet *Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda)*⁹⁷, te u odnosu i na druge predmete koji se nalaze na rješavanju pred Međunarodnim sudom, imajući u vidu kvantitativnu dimenziju, a koji pripadaju po svojoj sadržini u oblast protupravne upotrebe sile, smatramo da je ispravno ustvrditi kako nema zapreke, a shodno Statutu Suda, da ICJ u nekome pravnome sporu zaključi da je neka država *povrijedila svoju međunarodnu obavezu* u ovome smislu. Sljedstveno takvom gledištu, i Vijeće sigurnosti UN, kao izvršno-politički organ, temeljem Glave VII Povelje, ali i ICJ, kao glavni sudski organ UN, temeljem svoga Statuta, imaju pravno uporište i ovlaštenje, svako u skladu sa svojim procedurama i pravilima postupka, donositi odluke s ovim u vezi. No, valjalo bi također primijetiti da unatoč tome što Sud u svojim zaključcima uopće ne koristi pravni izraz *agresija* ili *agresivni rat*, što je naročito vidljivo u dispozitivu njegovih presuda, ipak se ne možemo oteti dojmu da je ICJ u svojoj raspravi i zaključcima, posebno u predmetu *Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda)*, imao u vidu upravo zločin agresije kada je koristio karakterističan jezik i terminologiju u odnosnoj presudi (Kress 2007).⁹⁸ Kao potvrda ovome može nam poslužiti obrazloženje ICJ u odnosnome predmetu u kojem se govori o vojnoj intervenciji „takve dimenzije i

⁹⁵ ICJ, *Certain Expenses of the United Nations (Article 17, paragraph 2, of the Charter)*, Advisory Opinion, I. C. J. Reports 1962, p. 163.

⁹⁶ ICJ, *Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory*, Advisory Opinion, I. C. J. Reports 2004, p. 136, na 148, par. 26. Kurziv autora.

⁹⁷ Za pobliže o oružanom sukobu u ovoj afričkoj državi vidjeti Sriram, Martin-Ortega, Herman (2010).

⁹⁸ U ovome smislu, usp. ICJ, *Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda)*, Judgment, I. C. J. Reports 2005, p. 168, Separate Opinion of Judge Simma, par. 2.

trajanja da Sud smatra da se radi o teškoj povredi zabrane upotrebe sile koja je izražena u čl. 2. st. 4. Povelje⁹⁹.

5. KA ZAKLJUČNIM RAZMATRANJIMA

Unatoč tvrdnji da se do pozitivne norme agresije došlo uz politički kompromis, budući da je taj način bio i jedini mogući, unatoč svim mogućim i spomenutim slabostima rezolucijske definicije agresije iz 1974. godine, koje se poglavito ogledaju u činjenici što definicija agresije nije pravno obavezujuća (izuzev jednoga svoga dijela), kao i praksi Vijeća sigurnosti UN, u kojem smislu jedino ovaj organ može autoritativno odrediti da li se radi o činu agresije u svakom konkretnome slučaju¹⁰⁰ (podsjećamo da i ICJ u ovome dijelu ima važnu ulogu) i to samo kada njegov rad nije paraliziran eventualnim ulaganjem veta jedne od njegovih stalnih članica, te uprkos državnoj praksi velikih sila, ipak, ustvrđujemo, da su u međunarodnoj zajednici država i međunarodnih organizacija kroz historiju činjeni i, u konačnici, učinjeni golemi napori da zločin agresije, kao oružani napad neke države na drugu, od usvajanja Povelje UN 1945. postane zabranjen i pravilima općeg međunarodnoga prava. Ustvrđujemo da zločin agresije u međunarodnome javnome pravu nije sadržan u nekom općem međunarodnom ugovoru, poput zločina genocida i ratnih zločina, koji su u međunarodnome pravu inkriminirani kroz konvencijske definicije. Međutim, i pored nedostatka opće konvencije UN o sprečavanju i kažnjavanju zločina agresije, a u vezi s odgovornosti država, „koja bi predviđala mogućnost jednostrane tužbe jedne države stranke protiv druge ICJ u Hagu u slučajevima njezina kršenja“ (Degan 2008: 80), rezolucijska definicija ovoga zločina, odnosno opisi radnji agresije iz čl. 3. Dodatka Rezoluciji iz 1974. ipak predstavljaju odraz općega običajnoga međunarodnoga prava, što je potvrdio i ICJ u predmetu *Vojne i paravojne aktivnosti Sjedinjenih Američkih Država protiv Nikaragve* 1986. Opće običajno međunarodno pravo uključuje i zabranu napadačkoga ili agresivnoga rata, iz čega proizilazi da agresija prvenstveno obuhvata oružani napad ili djela oružanoga nasilja protiv neke države, što je stajalište i sudske prakse, pravne doktrine, ali i odraz običajnoga prava.

Primjećujemo, nadalje, da se u međunarodnopravnim aktima i pravnoj doktrini koriste različiti izrazi: agresija, zločin agresije, oružani napad, agresivni (agresorski,

⁹⁹ ICJ, *Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda)*, Judgment, I. C. J. Reports 2005, p. 168, par. 165.

¹⁰⁰ Međutim, šta to konstituira agresiju danas predstavlja, podsjećamo, jedno od najkontroverznijih pitanja u suvremenome međunarodnome pravu. (Boczek 2005)

napadački) rat, zločini protiv mira. Vrijedi ukratko objasniti razlike i sličnosti. Agresija je, zapravo, faktičko ili stvarno stanje, tj. situacija oružanoga napada jedne države na drugu. Kao takva pojava 1974. godine priznata je zločinom u međunarodnome pravu. Dakle, u suvremenome međunarodnome pravu, agresija je zapravo *zločin* agresije te pripada skupini međunarodnih zločina *stricto sensu*. Agresija jeste protupravni oružani napad. Agresija se kao međunarodni zločin sastoji od više različitih djela, no sva ona obuhvataju postojanje oružanoga napada *per se*. Agresija, prema tome, može biti izvršena samo s jednim djelom ili radnjom izvršenja. Agresivni rat, koji je inkriminiran u obliku pozivanja, podstrekavanja ili naređenja vođenja agresivnoga rata u nekim nacionalnim krivičnopравnim propisima, uglavnom se vezuje za oružani sukob i za krivičnu odgovornost *pojedince* na međunarodnoj i nacionalnoj razini, dok se izraz agresija više koristi u međunarodnome javnome pravu, osobito u pravu o odgovornosti država i međunarodnih organizacija (Boczek 2005: 392). S druge strane, agresivni rat je pokriven pojmom agresije, tj. agresija u svome pojmovnome opsegu obuhvata i vođenje agresivnoga rata, što znači da je, samim tim, agresija širi pojam od agresivnoga rata. S ovim u vezi, nejasno je zašto čl. 5. st. 2. Dodatka na Rezoluciju iz 1974. godine razdvaja dva pojma: *agresivni rat* i *agresiju*, propisujući da je agresivni rat zločin protiv međunarodnoga mira, dok agresija povlači međunarodnu odgovornost. Jedino logično objašnjenje ide ka tome da se pokušala napraviti distinkcija u pogledu odgovornosti, po kojoj bi za agresivni rat odgovarao pojedinac, dok bi za agresiju odgovarala država. Jednako tako, a nastojeći pravilno razumjeti ovu odredbu, nameće se i pitanje da li *agresija* pripada grupi zločina protiv mira ili toj grupi pripada samo i jedino agresivni rat (Omerović 2011: 318). Na kraju, zločini protiv mira – sintagma je međunarodnih vojnih tribunala u Nirnbergu i Tokiju, kao i Nacrta Kodeksa o zločinima protiv mira i sigurnosti čovječanstva iz 1996. Zločini protiv mira također se vezuju za načelo krivične odgovornosti pojedinca, no, u literaturi se može naići i na mišljenje da su zločini protiv mira generički naziv za sve zločine koji kao objekt napada imaju međunarodni mir i sigurnost u svijetu (Macić 2001).

Agresija nije svaka prijetnja ili povreda međunarodnoga mira i sigurnosti, odnosno nije svaka prijetnja ili povreda međunarodnoga mira i sigurnosti zločin agresije. Agresija kao zločin u međunarodnome pravu predstavlja najteži i najužasniji oblik nezakonite upotrebe sile u međunarodnim odnosima, odnosno najintenzivniju i najozbiljniju povredu međunarodnoga mira i sigurnosti. S ovim u vezi, kada raspravljamo o elementima čina agresije, valja krenuti od prirode međunarodne obaveze koja je inherentna svim državama, a koja se sastoji od uzdržavanja od prijetnje ili upotrebe sile u međunarodnim odnosima, a čiji je izvor sadržan u odredbi čl. 2. st. 4. Povelje

UN. Prije svega, radi se o ugovornoj međunarodnoj obavezi, jer je Povelja UN prvenstveno međunarodni ugovor (Sayapin 2014). Zatim slijedi da se radi o obavezi po običajnome međunarodnome pravu, a naposljetku, i o *jus cogens* obavezi. Slijedom navednoga, agresija se može uzeti kao ozbiljna povreda peremptorne norme općega međunarodnoga prava za svrhe prava o odgovornosti država (Ibid.).

Gore naznačen stav da definicija agresije iz 1974. godine ne propisuje zahtjev za postojanje *agresivne namjere* počinjenja zločina razumije se na način da se kod ovog međunarodnog zločina agresivna namjera izvlači iz radnje izvršenja, tj. ona derivira iz objektivnoga elementa. U takvom slučaju govorimo o impliciranoj namjeri (eng. *implied intent*) koja nije distinktivni subjektivni element zločina agresije, već je sadržana u objektivnome elementu, tj. nju određujemo i dokazujemo pomoću djela agresije. Agresivna namjera nije utkana u pojmovno određenje bića zločina agresije, kao što je to učinjeno u konvencijskoj definiciji zločina genocida iz 1948. godine. Napominjemo da agresivnu namjeru, poput genocidne namjere, treba razlikovati od izravnoga ili direktnoga umišljaja koji se, kao oblik vinosti, traži i kod genocida i kod agresije. Mislimo da je ovakav pristup jedini ispravan i moguć – pristup je to koji, po nama, spaja naizgled dva nepomirljiva stajališta u teoriji: zahtjeve za agresivnom namjerom i zahtjeve koji niječu bitnost postojanja ove namjere za određenje zločina agresije. Zaključujemo stoga da je odgovornost država i međunarodnih organizacija za odnosni zločin – objektivna (striktna).

Na temelju analize uočili smo da definicija agresije iz 1974. godine trpi određene kritike. Ovo se najprije odnosi na pravnu narav ovoga akta, pravnu formulaciju određenoga izraza te izostavljanje određenih međunarodnopravnih učesnika. No, krenimo redom. *Primo*, osim što je pomenuta Rezolucija tek deklarativnoga karaktera, svjedoci smo vrlo neprecizne jezičko-pravne formulacije u smislu da agresija *povlači međunarodnu odgovornost*. Iako su nam jasne intencije ovakvoga normiranja, može se s pravom postaviti pitanje – je li se radi o međunarodnoj odgovornosti država ili o odgovornosti pojedinaca po međunarodnome pravu, ili, pak, o obje? Najzad, predmetna definicija agresije ne pokriva djela međunarodnih organizacija (univerzalnih i regionalnih), odnosno nedržavnih entiteta (eng. *non-state actors*) (Delupis 2000). S potonjim u uskoj vezi je i teoretsko-praktična dilema: mogu li uopće međunarodne organizacije biti aktivni subjekti u izravnome ili neizravnome činjenju zločina agresije (npr. ukoliko regionalni sporazum ili ustanova, tj. regionalna međunarodna organizacija, protivno pravilima međunarodnoga prava, upotrijebi oružanu silu na neku državu ili skupinu država)? Koliko se god na ovome stepenu razvoja i sveukupne percepcije suvremenoga međunarodnoga prava i međunarodnih odnosa to činilo

pogrešnim ili teško ostvarivim, povrh svega iluzornim, bismo li se mogli složiti s konstatacijom da se ipak ne može poreći znanstveno utemeljenje zaključka da se i međunarodna međuvladina organizacija može pojaviti kao subjekt izravnoga izvršenja zločina agresije, koliko god imali u vidu *specificum* odgovornosti međunarodne organizacije? Da li stoga postoje situacije kada međunarodna organizacija, preko svojih organa može ostvariti djelimičnu ili potpunu kontrolu nad cijelim ili dijelom područja neke države (u pitanju su prijelazne i/ili privremene uprave međunarodne organizacije)? S druge strane, kada se radi o međunarodnim zločinima, da li bi u tom svjetlu valjalo odrediti da međunarodna organizacija, poput države, može imati efektivnu kontrolu, koju ostvaruje i sprovodi putem svojih međunarodnih snaga, nad područjem neke države u smislu zločina agresije? *Secundo*, mogu li one biti odgovorne po međunarodnome pravu za ovaj zločin, posebno nakon usvajanja Nacrta Pravila o odgovornosti međunarodnih organizacija 2011. godine? *Tertio*, možemo li ovdje imati tzv. istovremeni dualitet odgovornosti u međunarodnome pravu *država* članica i *međunarodne organizacije*, poput rasprava o mogućnosti postojanja takvoga dualiteta između *pojedinaca* i *države* glede zločina genocida? *Quarto*, može li postojati dualitet odgovornosti *pojedinca* i *međunarodne organizacije* u slučaju da smo na prvu teoretsko-praktičnu dilemu dali potvrđan odgovor? U pogledu pasivnoga subjekta, tj. žrtve agresije, pošto je agresija tzv. teritorijalni zločin, što znači da je upravljena prema nekom području, sumnjamo da bi neka međunarodna organizacija, s obzirom da se za razliku od država radi, kako smo iz definicija ovih subjekata ranije u radu vidjeli, o neteritorijalnome entitetu u poređenju s državnim područjem, mogla biti *pogođena* zločinom agresije. U ovome smislu držimo da se na međunarodnu organizaciju, tačnije na njezino sjedište i njezine područne urede, odnosno na njezine misije i predstavništva u državama članicama, može počiniti jedino zločin (međunarodnoga) terorizma, a nikako zločin agresije.

Jednako tako, nema sumnje da nove tendencije, trendovi, koncepti i doktrine, poput humanitarne vojne intervencije, preduhitrujućega napada (eng. *pre-emptive attack*), anticipatorne (preventivne) samoodbrane (eng. *anticipatory self-defence*), odgovornosti za zaštitu (*responsibility to protect*; R2P)¹⁰¹, o kojima se u današnje vrijeme raspravlja u dijelu upotrebe sile, mogu predstavljati agresiju i povlačiti odgovornost po međunarodnome pravu. No, ograda da su ovakve akcije moguće samo u izuzetnim situacijama, iako možda logična, ne znači ništa, jer „svaki izuzetak ima tendenciju da se pretvori u pravilo“ (Krivokapić 2011: 623). U konačnici, zanimljivo je uočiti da se, pored agresivnoga rata, termin agresija uglavnom upotrebljava u me-

¹⁰¹ O sadržini i statusu ovih koncepata u nekoj drugoj naučnoj studiji.

đunarodnome krivičnome pravu, dakle kod individualne krivične odgovornosti, dok se u pravu o odgovornosti, koje se odnosi na akte država i međunarodnih organizacija, odnosno u općem međunarodnom pravu, uglavnom koriste prethodno spomenuti termini ili samo protupravna upotreba sile (eng. *illegal use of force*). Možda je ovo izraz tendencije u preovladavajućim stanovištima u međunarodnopravnoj doktrini i politici međunarodnih organizacija i država da se za međunarodni zločin agresije sudi pojedincima, dok je za države i *regionalne* međunarodne organizacije predviđena političkoppravna odgovornost u vidu osude kroz rezoluciju Vijeća sigurnosti UN na temelju glave VII Povelje UN i nametanja međunarodnopravnih – mada, po užoj karakterizaciji – političkoppravnih sankcija. S druge strane, svi predmeti koji su se do sada pojavili pred Međunarodnim sudom¹⁰², iako su imali elemente zločina agresije, nisu se tako okvalificirali, niti su se na nju referirali, već su termini poput oružana intervencija u unutarnje poslove države, povreda teritorijalnoga suvereniteta, političkoga integriteta i neovisnosti neke države postali općeprihvaćeni u suvremenome međunarodnome pravu. Opravdanje za očito potenciranje odnosne terminologije možda možemo pronaći u činjenici što danas ne postoji mnogostrani međunarodni ugovor, u obliku konvencije, poput UN Konvencije o genocidu, čiji će predmet reguliranja (eng. *subject-matter*) predstavljati zločin agresije. Ono što je dosada učinjeno u međunarodnome pravu u smislu definiranja zločina agresije, kako smo ranije analizirali, jeste usvajanje Definicije agresije u Dodatku Rezolucije UNGA (br. 3314 (1974)), međutim, tvrdi se da ovakav akt, nije pravno obavezujući, slijedeći odredbe Povelje UN u pogledu nadležnosti i rada ovog plenarnog organa UN. No, znajući da „neki formalno neobavezujući akt organa međunarodne organizacije (kao tzv. *soft law*)“ (Lapaš 2008: 74) može, svojim sadržajem, postati pravno obavezujući, ukoliko se ispune određeni uvjeti, odnosno ukoliko predstavlja izraz općeg običajnog međunarodnog prava, istinski dvojimo o stvarnim razlozima nekorištenja termina agresije pred Međunarodnim sudom. Smatramo, da je pravna argumentacija, odnosno pomenuti pravni rezon u pogledu neupotrebe termina agresije, naprosto insuficijentan, i da se s tim u vezi teško mogu iskristalizirati elementi opće i pravne logike. Upotreba relevantnoga termina danas je rezervirana jedino u praksi država i međunarodnih organizacija, prvenstveno u UN i njezinome Vijeću sigurnosti. Čini se da je određenje agresije u pravopolitičkome smislu u isključivoj nadležnosti Vijeća sigurnosti UN (Bećirević 2003), dok je njezino određenje, kao pojam protupravne upotrebe sile, u čisto pravnome smislu,

¹⁰² Tako, *Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America), Merits, Judgment, I. C. J. Reports 1986*, p. 14.

nadležnost ICJ. S aspekta podjele vlasti, „Vijeće sigurnosti ima dodijeljene funkcije političke naravi, dok Sud izvršava čisto sudske funkcije.“¹⁰³

Zapravo, vrlo je razborito ustvrditi da Vijeće sigurnosti i ICJ imaju komplementarnu nadležnost, s obzirom da u Povelji UN nema doktrine podjele vlasti, odnosno da u odnosu ova dva glavna organa Organizacije nema ništa slično čl. 12.¹⁰⁴ Povelje UN.¹⁰⁵ Odsustvo ovakve doktrine u teoriji ne sprečava Sud da raspravlja u isto vrijeme kada i Vijeće sigurnosti o pitanju prijetnje ili upotrebe sile ili postojanju akta agresije protiv neke države. Dokaz ovoj tvrdnji pronalazimo i u jurisprudenciji Suda (*Nikaragva v. Sjedinjenih Američkih Država*)¹⁰⁶ iz 1984., kada je Sud, posljedično prigorovima potonje države protiv nadležnosti Suda u smislu da ova vrlo osjetljiva i specifična oblast ulazi u kompetenciju, odnosno, koja prema Povelji UN i prema tadašnjoj uhodanoj praksi, pripada djelokrugu drugih organa Organizacije, posebno Vijeća sigurnosti, posebno ukazao da Vijeće sigurnosti, referirajući se na čl. 24.¹⁰⁷ Povelje UN, ima samo *prvenstvenu (primarnu)*, a ne *isključivu* odgovornost za održavanje međunarodnoga mira i sigurnosti, pa je stoga zaključio da ova dva organa mogu vršiti odvojene, ali komplementarne funkcije u odnosu na iste događaje¹⁰⁸ (dakle, iste povrede međunarodnih obaveza, od istih subjekata međunarodnoga prava, u isto vrijeme).

Vezano za zločin agresije i zločin genocida u odnosu na terminologiju koju koriste organi u UN, pronalazimo vrlo zanimljive poveznice. Naime, došli smo do zaključka da su politički organi UN bili *nevoljni* u svojim odlukama operirati s terminom ge-

¹⁰³ *Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America), Jurisdiction and Admissibility, Judgment, I. C. J. Reports 1984*, p. 392, na 435, par. 95.

¹⁰⁴ Čl. 12 (1) Povelje UN predviđa: „Dok Vijeće sigurnosti obavlja u pogledu bilo kojeg spora ili situacije zadatke koji su mu povjereni ovom Poveljom, UNGA ne daje nikakvu preporuku u vezi s tim sporom ili situacijom, osim ako to ne zatraži Vijeće sigurnosti“.

¹⁰⁵ *Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America), Jurisdiction and Admissibility, Judgment, I. C. J. Reports 1984*, p. 392, na 434-435, par. 95; Krivokapić (2011); Gray (2003).

¹⁰⁶ Primjećujemo da je Republika Nikaragva, za razliku od nekih drugih država, koje možda nisu nikada iznijele neki spor pred ICJ, vrlo često bila strana u sporu koji se rješavao pred ovim Sudom.

¹⁰⁷ Čl. 24 (1) Povelje UN određuje: „Da bi se osigurala brza i djelotvorna akcija UN, njezine članice povjeravaju Vijeću sigurnosti prvenstvenu odgovornost za održavanje međunarodnoga mira i sigurnosti, i pristaju da Vijeće sigurnosti radi u njihovo ime kada obavlja svoje dužnosti na temelju te odgovornosti“.

¹⁰⁸ *Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America), Jurisdiction and Admissibility, Judgment, I. C. J. Reports 1984*, p. 392, na 434-435, par. 95. Sud je svoje stanovište potvrdio i u predmetu *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, Provisional Measures, Order of 8 April 1993, I. C. J. Reports 1993*, p. 3, na 19, par. 33. Više o tome Gray (2003). Gray uočava tendenciju da se države (uglavnom one male i srednje jakosti), posebno nakon 1986. godine i posebno po pitanju navodne protupravne upotrebe sile, sve češće obraćaju ICJ od kojega zahtijevaju izricanje privremenih mjera, koje su, inače po svome karakteru, obavezujuće za strane u sporu.

nocida, dok, s druge strane, ICJ i ICTY takvu poteškoću nisu imali. Kod zločina agresije, kako vidimo, dešava se djelimična inverzija – politički organi UN koriste ovaj termin¹⁰⁹ mada s određenom *rezervom* (posebno u Vijeću sigurnosti)¹¹⁰. No, njegova se upotreba objektivno uočava, dok se ICJ, pa i ICTY¹¹¹, primjetno uzdržavaju od odnosne upotrebe. Odgovor možda leži u samoj naravi i karakteristikama i jednoga i drugoga međunarodnoga zločina te različitosti u sadržini međunarodnih obaveza koje nastaju za cijelu međunarodnopravnu zajednicu u vezi s počinjenjem jednoga, odnosno drugoga zločina.

Na koncu ističemo da je svaki uvid u pravnu historiju vrlo karakterističan i bitan iz razloga što uvijek oslikava, a pogotovo u međunarodnome pravu, cjelokupnu atmosferu i konstelaciju odnosa između, s jedne strane, moćnih i u međunarodnoj sferi djelovanja vrlo utjecajnih država i, s druge strane, manje moćnih država. Vojne, političke i ekonomske prilike te odnosi između država i međunarodnih organizacija mogu biti ili pokretački ili retrogradni faktori, a posljedično tomu, izrazito djeluju na strukturu i (ne)uspješno izvršenje međunarodnopravnih normi.

IZVORI I LITERATURA

1. Akande, Dapo, Antonios Tzanakopoulos (2018), "Treaty Law and ICC Jurisdiction over the Crime of Aggression", *European Journal of International Law*, 29(3), 939-959.
2. Amandmani na Elemente zločina, usvojeni u Dodatku II Rezolucije, br. RC/Res.6, 11. juna 2010.

¹⁰⁹ Tako, Rezolucija UNGA, br. 46/242 od 25. augusta 1992. godine, preambula: „[...] koje proističe iz agresije protiv područja Republike BiH, što konstituira prijetnju međunarodnome miru i sigurnosti“. Usp. s operativnim dijelom Rezolucije, tč. 1-8.

¹¹⁰ Referiramo se poglavito na dvije rezolucije UNSC, br. 752 (1992) od 15. maja 1992. i br. 757 (1992) od 30. maja 1992. godine. Premda se u ovim odlukama ne spominje agresija niti agresivni rat, već uplitanje/miješanje, imajući u vidu terminološka značenja i razlike, javlja se pitanje – može li se implicitno zaključiti o kojim se to povredama međunarodnoga prava radi, odnosno da li se u ovim primjerima kontekstualno upućuje na protupravnu upotrebu sile koja predstavlja prijetnju ili povredu međunarodnoga mira i sigurnosti? *Supra note* 58, 59. Kako smo vidjeli iz navedenih fusnota, ovaj politički organ UN je u razdoblju od 1945. do 1990., kada je njegov rad u više navrata bio upitan zbog uvjeta Hladnoga rata i oprečnih blokovskih interesa, a koji su se artikulirali kroz glasanje i ulaganje veta, koristio ovaj izraz odnosno kvalifikaciju. Međutim, nakon 1990. i završetka Hladnoga rata, iako je u ovome razdoblju UNSC postalo mnogo aktivnije u uvjetima narušavanja međunarodnoga mira i sigurnosti, ovaj organ nikada nije upotrijebio navedenu kvalifikaciju, a bilo je vjerovatno mnoštvo prilika za takvo što. Politička je realnost takva da se od UNSC ne očekuje korištenje ovoga izraza u uvjetima kada neka od njegovih pet stalnih članica ili njihovi saveznici počine čin(e) agresije. Konstanta je ovo ponašanja UNSC u odnosu na sve prošle i buduće vojne napade Sjedinjenih Američkih Država, Narodne Republike Kine, Ruske Federacije, Ujedinjenoga Kraljevstva i Republike Francuske.

¹¹¹ Vjerovatno ponajviše iz razloga što ICTY nije ni imao stvarnu nadležnost suditi za odnosni zločin.

3. Ambos, Kai, Otto Triffterer (2016), *The Rome Statute of the International Criminal Court: A Commentary*, 3. izd, C.H. Beck, Munich
4. American Society of International Law (1990), "United Nations: Security Council Resolutions concerning Iraqi Aggression", *International Legal Materials*, 29(6), 1560-1565.
5. Amnesty International (2003), *Tribunal Established without Consultation*, Press Release, 10 December 2003, MDE14/181/2003.
6. Anderson, Michael (2010), "Reconceptualizing Aggression", *Duke Law Journal*, 60(2), 411-451.
7. Andrassy, Juraj (1976), *Međunarodno pravo*, 6. izd, Školska knjiga, Zagreb
Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, Provisional Measures, Order of 8 April 1993, I. C. J. Reports 1993, p. 3.
8. *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro), Judgment, I. C. J. Reports 2007*, p. 43.
9. *Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda), Provisional Measures, Order of 1 July 2000, I. C. J. Reports 2000*, p. 111.
10. *Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda), Judgment, I. C. J. Reports 2005*, p. 168, Separate Opinion of Judge Simma
11. *Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda), Judgment, I. C. J. Reports 2005*, p. 168.
12. Aust, Anthony (2009), *Handbook of International Law*, Cambridge University Press, New York
13. Avramov, Smilja, Milenko Kreća (1986), *Međunarodno javno pravo*, Naučna knjiga, Beograd
14. Avramov, Smilja, Milenko Kreća (1997), *Međunarodno javno pravo*, XV izd, Savremena administracija, Beograd
15. Bachmann, Sascha D., Yasser Abdelkader (2018), "Reconciling Quasi-States with the Crime of Aggression Under the ICC Statute", *Emory International Law Review*, 33(1), 93-131.
16. Bantekas, Ilias, Susan Nash (2003), *International Criminal Law*, 2. izd, Cavendish Publishing Limited, London
17. Bećirević, Edina (2003), *Međunarodni krivični sud: Između ideala i stvar-*

- nosti / International Criminal Court: Between Ideals and Reality*, Međunarodni centar za mir & Arka press, Sarajevo
18. Bennett, LeRoy A., James K. Oliver (2004), *Međunarodne organizacije. Načela i problemi*, Politička kultura, Zagreb
 19. Blokker, Niels (2022), "Prosecuting the Crime of Aggression: The Role of the UN Security Council", u: Bock, Stefanie, Eckart Conze (Eds.), *Rethinking the Crime of Aggression: International and Interdisciplinary Perspectives*, Asser Press, Springer, The Hague / Heidelberg, 255-267.
 20. Boas, Anouk T. (2013), "The Definition of the Crime of Aggression and its Relevance for Contemporary Armed Conflict", *ICD Brief*, 1. 1-13.
 21. Boczek, Boleslaw A. (2005), *International Law: A Dictionary*, Scarecrow Press, Inc., Lanham
 22. Bredow, Wilfried v. (2022), "State Sovereignty and the Legitimacy of Aggression", u: Bock, Stefanie, Eckart Conze (Eds.), *Rethinking the Crime of Aggression: International and Interdisciplinary Perspectives*, Asser Press, Springer, The Hague / Heidelberg, 155-169.
 23. Brownlie, Ian (1995), *Basic Documents in International Law*, 4. izd, Oxford University Press, New York
 24. Cassese, Antonio (2005), *International Law*, Oxford University Press, Oxford
 25. Cassese, Antonio (2005), *Međunarodno krivično pravo*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd
 26. *Certain Expenses of the United Nations (Article 17, paragraph 2, of the Charter)*, *Advisory Opinion, I.C.J. Reports 1962*, p. 163.
 27. Clark, Roger S. (2010), "Amendments to the Rome Statute of the International Criminal Court Considered at the first Review Conference on the Court, Kampala, 31 May-11 June 2010", *Goettingen Journal of International Law*, 2(2) 689-711.
 28. Clark, Roger S. (2015), "The Crime of Aggression", u: Stahn, Carsten (ed.), *The Law and Practice of the International Criminal Court*, Oxford University Press, Oxford, 778-800.
 29. Čejović, Bora (2006), *Međunarodno krivično pravo: opšti i posebni deo*, Dosije, Beograd
 30. Definicija agresije – Dodatak Rezoluciji Generalne skupštine Ujedinjenih nacija 3314 (XXIX) od 14. decembra 1974.
 31. Degan, Vladimir-Đuro (2008), "Zločin genocida pred međunarodnim sudištima", *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 58(1-2), 77-95.

32. Degan, Vladimir-Đuro (2011), "Odgovornost za zločin agresije u svim njezinim vidovima", *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Razred za društvene znanosti*, vol. No. 48=510, 233-289.
33. Degan, Vladimir Đ., Berislav Pavišić (2005), *Međunarodno kazneno pravo*, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka
34. Degan, Vladimir Đ., Berislav Pavišić, Violeta Beširević (2011), *Međunarodno i transnacionalno krivično pravo*, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu i Službeni glasnik, Beograd
35. Deklaracija Ujedinjenih nacija o načelima međunarodnoga prava o prijateljskim odnosima i suradnji između država u skladu s Poveljom Ujedinjenih nacija iz 1970.
36. Delupis, Ingrid D. (2000), *The Law of War*, Cambridge University Press, Cambridge
37. Dimitrijević, Vojin *et al* (2007), *Osnovi međunarodnog javnog prava*, Beogradski centar za ljudska prava i Dosije, Beograd
38. Dimitrijević, Vojin, *et al.* (2012), *Osnovi međunarodnog javnog prava*, 3. izd, Beogradski centar za ljudska prava i Dosije studio, Beograd
39. Dinstein, Yoram (2009), *Aggression*, Max Planck Encyclopedia of Public International Law
40. Dixon, Martin (1996), *Textbook on International Law*, 3. izd, Blackstone Press Limited, London
41. Dodatak I (Amandmani na Rimski statut ICC o zločinu agresije) Rezoluciji RC/Res.6 (zločin agresije) usvojen na 13. plenarnoj sjednici 11. juna 2010.
42. Đurđić, Vojislav, Dragan Jovašević (2003), *Međunarodno krivično pravo*, Nomos, Beograd
43. Europa-Institut of Saarland University (ed.) (2014), *Public International Law. Selected Documents*, vol. IV.
44. Gill, Terry D. (ed.) (2003), *Rosenne's The World Court: What It is and how It works*, 6. izm. izd, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden / Boston
45. Goma, Mohammed M. (2004), "The Definition of the Crime of Aggression and the ICC Jurisdiction over that Crime", u: Politi, Mauro, Giuseppe Nesi (eds.), *The International Criminal Court and the Crime of Aggression*, Ashgate, Burlington, 55-77.
46. Gray, Christine (2003), "The Use and Abuse of the International Court of Justice: Cases concerning the Use of Force after Nicaragua", *European Journal of International Law*, 14(5), 867-905.

47. Grzebyk, Patrycja (2022), "Key Risks and Difficulties of Aggression Trials", u: Bock, Stefanie, Eckart Conze (eds.), *Rethinking the Crime of Aggression: International and Interdisciplinary Perspectives*, Asser Press, Springer, The Hague / Heidelberg, 269-289.
48. Hajdarević, Muhamed (2007), *Enciklopedijski rječnik diplomatije i međunarodnih odnosa: englesko-francusko-bosanski*, Connectum, Sarajevo
49. Hankel, Gerd (2022), "The Versailles Treaty and the Idea of Prosecuting Wars of Aggression", u: Bock, Stefanie, Eckart Conze, *Rethinking the Crime of Aggression: International and Interdisciplinary Perspectives*, Asser Press, Springer, The Hague / Heidelberg, 121-138.
50. Heller, Kevin Jon (2007) "Retreat from Nuremberg: The Leadership Requirement in the Crime of Aggression", *European Journal of International Law*, 18(3), 477-497.
51. Horvitz, Leslie A., Christopher Catherwood (2011), *Encyclopedia of War Crimes and Genocide*, izm. izd, vol. I, Facts On File, New York
52. https://avalon.law.yale.edu/20th_century/kbpact.asp
53. <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%2054/volume-I-1292-English.pdf>
54. Human Rights First, *Iraqi Special Tribunal: Questions and Answers*, dostupno na: www.humanrightsfirst.org
55. Ibler, Vladimir (1987), *Rječnik međunarodnog javnog prava*, 2. izm. i dop. izd, Informator, Zagreb
56. ICC Resolution ICC-ASP/16/Res.5 of 14 December 2017: Activation of the Jurisdiction of the Court over the Crime of Aggression
57. ICJ, *Application instituting Proceedings, Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda)*, 23. juni 1999.
58. ICJ, *Border and Transborder Armed Actions (Nicaragua v. Costa Rica), Application Instituting Proceedings*, 28. juli 1986.
59. ICJ, *Border and Transborder Armed Actions (Nicaragua v. Honduras), Application Instituting Proceedings*, 28. juli 1986.
60. Janković, Branimir M. (1960), *Osnovi međunarodnog javnog prava*, Veselin Masleša, Sarajevo
61. Janković, Branimir M. (1974), *Međunarodno javno pravo*, 3. izd, Naučna knjiga, Beograd
62. Jovašević, Dragan (2010), *Međunarodna krivična dela: odgovornost i kažnjivost*, Pravni fakultet u Nišu – Centar za publikacije, Niš

63. Kazazić, Vesna (2008), *Međunarodno humanitarno pravo: difuzija i primjena*, Pravni fakultet Sveučilišta u Mostaru, Mostar
64. Kazneni zakon Republike Hrvatske, (Narodne novine, br. 125/11, 144/12, 56/15, 61/15, 101/17, 118/18, 126/19, 84/21)
65. Koh, Harold H., Todd F. Buchwald (2015), "The Crime of Aggression: The United States Perspective", *American Journal of International Law*, 109, 263-273.
66. Konvencija o definiciji agresije između SSSR, Čehoslovačke, Jugoslavije, Rumunije i Turske, 1933.
67. Konvencija o mirnom rješavanju sporova usvojena na Drugoj haškoj mirovnoj konferenciji, 1907.
68. Konvencija o pravima i dužnostima država iz Montevidea, 1933.
69. Kreća, Milenko, Milan Paunović (2002), *Praktikum za međunarodno javno pravo*, Dosije, Beograd
70. Kress, Claus (2007), "The Crime of Aggression before the First Review of the ICC Statute", *Leiden Journal of International Law*, 20(4), 851-865.
71. Kress, Claus (2018), "On the Activation of ICC Jurisdiction over the Crime of Aggression", *Journal of International Criminal Justice*, 16(1), 1-17.
72. Krivični zakonik Republike Crne Gore, („Sl. list RCG“, br. 70/2003, 13/2004 - ispr. i 47/2006 i „Sl. list CG“, br. 40/2008, 25/2010, 32/2011, 64/2011 - dr. zakon, 40/2013, 56/2013 - ispr., 14/2015, 42/2015, 58/2015 - dr. zakon, 44/2017, 49/2018 i 3/2020)
73. Krivični zakonik Republike Srbije, („Sl. glasnik RS“, br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 i 35/2019)
74. Krivokapić, Boris (2010), *Enciklopedijski rečnik međunarodnog prava i međunarodnih odnosa*, Službeni glasnik, Beograd
75. Krivokapić, Boris (2011), *Aktuelni problemi međunarodnog prava*, Službeni glasnik, Beograd
76. Lapaš, Davorin (2008), *Pravo međunarodnih organizacija*, Narodne novine, Zagreb
77. League of Nations, Declaration Concerning Wars of Aggression, *League of Nations Official Journal* (Special Supplement No. 53), 24. septembar 1927.
78. *Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory, Advisory Opinion, I. C. J. Reports 2004*, p. 136.
79. Macić, Bećir (2001), *Zločini protiv mira*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo

80. Martin, Elizabeth A. (ed.) (2003), *A Dictionary of Law*, 5. izd, Oxford University Press, Oxford
81. *Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America), Merits, Judgment, I. C. J. Reports 1986*, p. 14.
82. *Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America), Jurisdiction and Admissibility, Judgment, I. C. J. Reports 1984*, p. 392.
83. Modabber, Zia (1988), "Collective Self-Defense: Nicaragua v. United States", *Loyola of Los Angeles International and Comparative Law Review*, 10(2), 449-468.
84. Mrkić, Slavko (2009), "Međunarodno-pravni tretman rata", *Međunarodna politika*, LXI, 3, 223-243.
85. Nacrt Pravila o odgovornosti država za međunarodna protupravna djela iz 2001.
86. Nogo, Sreto (2016), *Međunarodno krivično pravo*, Catena Mundi, Beograd
87. Öberg, Marko D. (2006), "The Legal Effects of Resolutions of the UN Security Council and General Assembly in the Jurisprudence of the ICJ", *European Journal of International Law*, 16(5), 879-906.
88. O'Connell, Mary E. (2012), "Peace and War", u: Fassbender, Bardo, Anne Peters (eds.), *The Oxford Handbook of the History of International Law*, Oxford University Press, Oxford, 273-295.
89. Official Records of the General Assembly, Twenty-Fourth Session, Supplement No. 20 (A/7620), Report of Special Committee, 24. februar – 3. april 1969, str. 1-39, dostupno na: www.derechos.org/peace/dia/doc/dia_65.html
90. Omerović, Enis (2011), "Međunarodni vojni tribunal u Nirnbergu. Pravno-historijski pristup", *Glasnik Rijaseta IZ u BiH*, LXXIII, 3-4, (I dio), 308-330.
91. Omerović, Enis (2021a), "Krivična odgovornost država u međunarodnome pravu: *Rethinking* ili trajno napuštanje koncepta?", *Društvene i humanističke studije*, 6, 1(14), 143-168.
92. Omerović, Enis (2021b), "Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida: Izvor međunarodnih obaveza", u: *Genocid nad Bošnjacima: Srebrenica 1995-2020: uzroci, razmjere i posljedice*, 1, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 161-217.
93. Omerspahić, Zlatan (2009), "Pravno-političko određenje pojma agresije", *Znakovi vremena*, 12(45/46), 136-151.

94. Petrović, Borislav, Dragan Jovašević (2010), *Međunarodno krivično pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
95. Petrović, Borislav, Mustafa Bisić, Velimir Perić (2011), *Međunarodno kazneno sudovanje (pregled sudske prakse i relevantnih dokumenata)*, Privredna štampa, Sarajevo
96. Politi, Mauro (2012), "The ICC and the Crime of Aggression. A Dream that Came Through and the Reality Ahead", *Journal of International Criminal Justice*, 10(1), 267-288.
97. Povelja Ujedinjenih nacija iz 1945.
98. Proposals of the Delegation of the Republic of Bolivia for the Organization of a System of Peace and Security, The United Nations Conference on International Organization, San Francisco, 25. april – 26. juni 1945, Doc. 2, G/14(r), 5. maj 1945, 577-586. (www.derechos.org/peace/dia/doc/dia25.html)
99. Proposed Amendments to the Dumbarton Oaks Proposals Submitted by the Philippine Delegation, The United Nations Conference on International Organization, San Francisco, 25. april – 26. juni 1945, Doc. 2, G/14(k), 5. maj 1945, 535-539. (www.derechos.org/peace/dia/doc/dia26.html)
100. *Questions of Interpretation and Application of the 1971 Montreal Convention arising from the Aerial Incident at Lockerbie (Lybian Arab Jamahiriya v. United Kingdom)*, *Preliminary Objections, Judgment, I. C. J. Reports 1998*, p. 9.
101. *Questions of Interpretation and Application of the 1971 Montreal Convention arising from the Aerial Incident at Lockerbie (Lybian Arab Jamahiriya v. United Kingdom)*, *Provisional Measures, Order of 14 April 1992, I. C. J. Reports 1992*, p. 3, Dissenting Opinion by Judge Weeramantry
102. Report of M. Paul-Boncour, Rapporteur, on Chapter VIII, Section B, The United Nations Conference on International Organization, San Francisco, 25. april – 26. juni 1945, Odbor III/3 (Doc. 881), 10. juni 1945, vol. 12, 502-514. (www.derechos.org/peace/dia/doc/dia31.html)
103. Rezolucija UNGA, br. 3314 (XXIX) (1974)
104. Rezolucija UNGA, br. 46/242 (1992)
105. Rezolucija UNSC, br. 1234 (1999)
106. Rezolucija UNSC, br. 326 (1973)
107. Rezolucija UNSC, br. 387 (1976)
108. Rezolucija UNSC, br. 405 (1977)
109. Rezolucija UNSC, br. 573 (1985)

110. Rezolucija UNSC, br. 577 (1985)
111. Rezolucija UNSC, br. 611 (1988)
112. Rezolucija UNSC, br. 660 (1990)
113. Rezolucija UNSC, br. 667 (1990)
114. Rezolucija UNSC, br. 731 (1992)
115. Rezolucija UNSC, br. 748 (1992)
116. Rezolucija UNSC, br. 752 (1992)
117. Rezolucija UNSC, br. 757 (1992)
118. Rimski statut Međunarodnoga krivičnoga suda iz 1998.
119. Sands, Philippe (2006), *Lawless World. Making and Breaking Global Rules*, Penguin Books, London
120. Sassòli, Marco, Antoine A. Bouvier, Anne Quintin (2011), *How Does Law Protect in War? Cases, Documents and Teaching Materials on Contemporary Practice in International Humanitarian Law*, vol. II, 3. proš. i dop. izd, International Committee of the Red Cross, Geneva
121. Sayapin, Sergey (2014), *The Crime of Aggression in International Criminal Law. Historical Development, Comparative Analysis and Present State*, T. M. C. Asser Press, The Hague
122. Schabas, William A. (2016), *The International Criminal Court: A Commentary on the Rome Statute*, 2. izd, Oxford University Press, Oxford
123. Scott, James B. (1928), "The Sixth Pan American Conference", *American Journal of International Law*, 22(2), 351-362.
124. Seizović, Zarije (2008), "Pojam agresije u međunarodnom pravu", *Pravna misao*, 7-8, 65-76.
125. Seršić, Maja (2007), "Agresija, samoobrana i anticipatorna samoobrana", *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 57(2), 272-290.
126. Simović, Miodrag N., Milan Blagojević, Vladimir M. Simović (2013), *Međunarodno krivično pravo*, 2. izm. i dop. izd, Pravni fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu, Istočno Sarajevo
127. Sjevernoatlantski ugovor (1949)
128. Softić, Sakib (2012), *Međunarodno pravo*, DES, Sarajevo
129. Sohn, Louis B. (1959), "The Definition of Aggression", *Virginia Law Review*, 45(5), 697-701.
130. Sriram, Chandra L., Olga Martin-Ortega, Johanna Herman (2010), *War, Conflict and Human Rights. Theory and Practice*, Routledge, London / New York

131. Steinerte, Elina, Rebecca M. M. Wallace (2008), *Nutcases: International Law*, Sweet & Maxwell, London
132. Stojanović, Zoran (2008), *Međunarodno krivično pravo*, 6. dop. izd., Pravna knjiga, Beograd
133. The Global Campaign for Ratification and Implementation of the Kampala Amendments on the Crime of Aggression, www.crimeofaggression.info
134. The United Nations Conference on International Organization, San Francisco, 25. april – 26. juni 1945, Odbor III/3, vol. 12, 1945, 341-342. (www.derechos.org/peace/dia/doc/dia30.html)
135. The United Nations Conference on International Organization, San Francisco, 25. april – 26. juni 1945, Odbor III/3, vol. 12, 1945, 348-349. (www.derechos.org/peace/dia/doc/dia30.html)
136. Trahan, Jennifer (2018), "The Crime of Aggression and the International Criminal Court", u: Sadat, Leila N. (ed.), *Seeking Accountability for the Unlawful Use of Force*, Cambridge University Press, Cambridge, 303-336.
137. Trahan, Jennifer (2019), "Revisiting the Role of the Security Council Concerning the International Criminal Court's Crime of Aggression", *The Journal of International Criminal Justice*, 17(3), 471-483.
138. Ugovor o uzajamnoj pomoći (1923)
139. United Nations (2003), *Historical Review of Developments relating to Aggression*, United Nations Publication, New York
140. Weinke, Annette (2022), "Individualizing Guilt at Nuremberg", u: Bock, Stefanie, Eckart Conze, *Rethinking the Crime of Aggression: International and Interdisciplinary Perspectives*, Asser Press, Springer, The Hague / Heidelberg, 209-223.
141. Wilmshurst, Elizabeth (2008), *Definition of Aggression*, General Assembly Resolution 3314 (XXIX) od 14. decembra 1974., dostupno na: United Nations, Audiovisual Library of International Law (<http://legal.un.org/avl/ha/da/da.html>)
142. www.derechos.org/peace/dia/doc/dia20.html (LNTS, br. 3391, 1934, 69-77)
143. www.derechos.org/peace/dia/doc/dia20.html (LNTS, br. 3405, 1934, 81-85)
144. www.mfa.gov.rs/sr/index.php/dipl-tradicija/istorijski-diplomatski-dokumenti/44-konvencija-definicija-agresije-1933?lang=lat (LNTS, br. 3414, 1934, 213-219)

AGGRESSION IN INTERNATIONAL LAW: THE CRIME OF A STATE AND CRIMINAL RESPONSIBILITY OF AN INDIVIDUAL

Summary:

The paper covers unlawful use of force in international law by states to explore the general concept and definition of aggression in the law of state responsibility and for criminal responsibility of individuals. The genesis of the concept of aggression in the XX century is analyzed. The paper describes problems that arose in defining the aggression that accompanied the efforts to ban any threat of force and the use of force by international law provisions, which was over with adopting the United Nations Charter in 1945. The responsibility of a State for the internationally wrongful act in question was accompanied by the criminal responsibility of individuals for the same international crime. The analysis of cases before the International Court of Justice in The Hague, and the analysis of the work of the United Nations Security Council, reveal their practice in terms of which of the above authorities has priority in finding State responsibility? Equally, we seek to identify the weaknesses concerning the definition of aggression adopted as an expression of political compromise in Annex to the 1974 UN General Assembly Resolution, and whether the 2010 Kampala definition contained in the amendments to the Rome Statute may be considered inadequate in trying of the International Criminal Court to fight impunity and to participate in the prevention of future crimes of aggression through its work and actions. Ultimately, is the aggression any threat or violation of international peace and security by the state? If aggression is a true-crime of a State, does that mean that only the highest officials of the state will be criminally responsible for the crime in question?

Keywords: aggression; aggressive war; unlawful use of force; United Nations Charter; United Nations Security Council; International Court of Justice; International Criminal Court; Rome Statute; Kampala amendments

Adresa autora

Author's address

Enis Omerović

Prince Sultan University

College of Law, Riyadh, Saudi Arabia

eomerovic@psu.edu.sa

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.2.449

UDK 340.12:28

Primljeno: 17. 02. 2022.

Pregledni rad
Review paper

Benjamin Nurkić, Resul Mehmedović

VLADAVINA PRAVA I MUSLIMANSKI SVIJET: KRATKA ANALIZA UZROKA NERAZVIJENOSTI VLADAVINE PRAVA U MUSLIMANSKOM SVIJETU

Vladavina prava predstavlja, uz demokratiju, jedan od ključnih koncepata 21. stoljeća, dok islam predstavlja, uz kršćanstvo, najmnogoljudniju religiju. S druge strane, muslimanske države se suočavaju s problemom prihvatanja vladavine prava kao koncepta koji je danas najzastupljeniji na Zapadu. U radu se razmatra kompatibilnost vladavine prava i islama kao i uzroci zašto vladavina prava nije razvijena u muslimanskim državama. Autori u radu istražuju da li je nerazvijenost vladavine prava u muslimanskim državama inherentno vezana za islam ili za socioekonomske okolnosti koje su dovele do toga. Autori postavljaju tezu da je nerazvijenost vladavine prava u muslimanskim državama povezana prvenstveno sa socioekonomskim okolnostima, a ne sa konceptom islama kao religije.

Ključne riječi: islam; vladavina prava; vladavina pomoću zakona; ključna prekretnica

Nakon što je neka žena iz klana Benu Mahzum ukrala nešto, muslimanima je teško palo da nad njom bude izvršena šerijatska kazna za krađu, koja nalaže da joj se odsiječe ruka, pa su preko Usame ibn Zejda, koji je bio Poslanikov, a.s, miljenik i sin njegovog miljenika, željeli posredovati kod njega, s ciljem da ta žena ne bude kažnjena na prethodno spomenuti način. Kad se Usama povodom ovoga obratio Poslaniku, a.s, on mu je kazao: “O Usama, zar želiš posredovati u vezi s jednom od Allahovih odredbi?! Tako mi Allaha, da je Fatima, kćerka Muhammedova, ukrala, ja bih joj odsjekao ruku!”

(Buhari, *Sahih al-Buhari*, br. 3475 i Muslim, *Sahih Muslim*, 1688)

1. UVOD

Na početku, za potrebe ovog rada smatramo neophodnim odrediti značenje pojma “muslimanska država”. Definiramo je kao državu u kojoj većinu stanovništva predstavljaju muslimani, tj. gdje muslimani samostalno, u većoj ili manjoj mjeri¹, mogu odlučivati o sudbini države, ili kao državu sa sistemom vlasti baziranom na *šerijatu* (*šarī‘a*).²

„Doslovno značenje šerijata je “put do izvorišta, jasna, ispravna ili prava staza kojom treba ići”. U islamu, ta je riječ počela označavati božanski određen put, pravi put islama, onaj kojim muslimani moraju ići, Božiju volju ili Božiji zakon. Međutim, budući da Kur’an ne daje iscrpni pravni korpus, želja da se otkrije i ocrtta islamski zakon na jedan cjelovit i dosljedan način dovela je do razvoja pravne nauke ili jurisprudencije (fikh). Fikh, “razumijeti, shvatiti”, jeste ona nauka ili disciplina koja teži objašnjavanju, tumačenju i primjeni Božije volje ili uputa (šerijata) kakva se nalazi u Kur’anu na sve aspekte života.“ (Farooq 2020: 42)

S druge strane, vladavina prava kao koncept nije samo puka “vladavina na osnovu zakona”³, nego uključuje mnoge komponente: poštivanje ljudskih prava, trodiobu vlasti, neovisnu sudsku vlast, supremativnost pravnog poretka, jednakost pred zakonom, što na kraju, svedeno u jednu rečenicu, znači državu koja funkcioniše u interesu građana/pojedinaca (vidjeti Meierhenrich 2021). U tom smislu, vladavina prava predstavlja princip koji treba dovesti do pravedne vladavine u kojoj će vlast biti efikasno ograničena u interesu građana. Daron Acemoglu i James Robinson (2019) to nazivaju “alegorijom dobre vlasti“ (*allegory of good government*), a ona postoji tamo gdje se vlast na efikasan način ograničava kako bi se spriječilo vladanje na osnovu samovolje vladajućeg režima. O vladavini prava govorimo, dakle, samo kada je vlast ograničena

¹ Npr. u Libanonu muslimani predstavljaju većinu, ali zbog konsocijacijskog modela koji je uspostavljen u toj državi muslimani ne mogu samostalno odlučivati o sudbini države.

² Ovdje ne ubrajamo Bosnu i Hercegovinu i Albaniju. Iako ove dvije države imaju većinsko muslimansko stanovništvo, to nije toliko značajna većina da može samostalno odlučivati o sudbini države. K tome, religija ne igra toliko značajnu ulogu da bi u većoj mjeri mogla utjecati na sudbinu države. Također potrebno je naglasiti da je u nekim državama *šerijat* glavni izvor prava, dok je u drugim državama *šerijat* samo jedan od izvora prava. U tom smislu, države poput Saudijske Arabije, Turske, Iraka ili Tunisa nisu identične kada govorimo u primjeni zakona, iako je riječ o “muslimanskim državama”.

³ Kao primjer nedoumice u vezi sa ovim pitanjem navodimo slučaj rada Marine Tkalec (2020) u kome autorica tvrdi da Osmansko Carstvo nije funkcionisalo na osnovu zakona, nakon čega je uslijedila reakcija (Čaušević, Paić-Vukić, Jurin Starčević, Kursar 2021) u kojoj su izneseni argumenti da je Osmansko Carstvo funkcionisalo na osnovu zakona. Nesporazum je nastao usljed pogrešne upotrebe termina “zakon”, jer Osmansko Carstvo je definitivno funkcionisalo na osnovu zakona, ali se u takvom pravnom poretku na osnovu zakona sprovodio monopol prisile, odnosno nije postojala vladavina prava na osnovu koje bi se ograničavala samovolja vlasti. Ovakvu tezu potvrđuje i Avi Rubin (2017).

na efikasan način, i kada zakoni i drugi pravni akti služe građanima, a ne vladajućem režimu; u suprotnom, kada zakoni služe vladajućem režimu, tada govorimo o “vladavini pomoću zakona” (*rule by law*) (više u Moustafa, Ginsburg 2008: 1-22).⁴ U ovom radu ispitujemo kompatibilnost islama s pojmom vladavine prava kao principa koji zahtijeva vladavinu u interesu građana. Moguću kompatibilnost islama s vladavinom prava ispitivat ćemo u suštinskom, a ne u pojmovnom smislu, s obzirom na to da se vladavina prava kao koncept prvi put definiše 1885. godine u knjizi Alberta Diceya *Introduction to the Study of the Law of the Constitution* (Bingham 2011). U faktučnom smislu kompatibilnost vladavine prava i “normativnog islama” ćemo tražiti u prvim društvenim konstruktima koji su nastali na temeljima islama, konkretno, pokušat ćemo dati odgovor na pitanje da li je prva država nastala na temeljima islama bila izgrađena na principima vladavine prava.

Indeks vladavine prava World Justice Projecta ćemo koristiti kako bismo potvrdili tezu da vladavina pravu muslimanskim državama nije razvijena. Muslimanska država koja je najbolje rangirana u navedenom Indeksu su Ujedinjeni Arapski Emirati koji se nalaze na 37. mjestu ostvarujući 0.64 rezultat od 1 maksimalno. Ostale muslimanske države nalaze se iza 50. mjesta prema navedenom Indeksu (World Justice Project 2021).⁵ Iako Ujedinjeni Arapski Emirati predstavljaju pozitivan primjer kako jedna muslimanska država može ostvariti višu razinu vladavine prava, ipak je riječ o iznimci, a ne pravilu, što možemo vidjeti na osnovu rangiranja ostalih muslimanskih država. Ipak, rezultate ovog Indeksa treba uzeti s rezervom i kada je u pitanju ostvareni rezultat Ujedinjenih Arapskih Emirata, jer u neku ruku navedeni Indeks, kako navodi Mark Tushnet (2021), je ideologiziran što dovodi do favoriziranja onih režima ili vlasti koji su uspostavili uspješnu saradnju sa stranim investitorima, odnosno onih režima koji su stvorili stabilnu i sigurnu političku ekonomsku klimu za strane investitore. I pored toga, generalni zaključak koji se može izvući iz navedenog Indeksa

⁴ Između vladavine prava i vladavine pomoću zakona ne postoji formalna razlika, ali postoji supstancijalna razlika, jer oba principa zahtijevaju izgrađen pravni sistem i poredak s jasnom hijerarhijom normi. Razlika je supstancijalne prirode jer se odnosi na funkcionisanje zakona u interesu građana (vladavina prava) nasuprot funkcionisanja zakona u interesu vladajućeg režima (vladavina pomoću zakona). Osim toga, bitno je napomenuti da u sistemu baziranom na vladavini pomoću zakona, režim ili vlast kreiraju zakonske mogućnosti arbitrarnog djelovanja, pa tako se u ustavima gdje postoji vladavina pomoću zakona obično navode termini “ako zakonom nije drugačije propisano” ili ljudska prava će se poštivati “ako zakonom nije drugačije propisano”.

⁵ Malezija 54. mjesto, 0.57; Senegal 57. mjesto, 0.55; Jordan 59. mjesto, 0.55; Tunis 65. mjesto, 0.53; Kazahstan 66. mjesto, 0.52; Indonezija 68. mjesto, 0.52; Burkina Faso 75. mjesto, 0.50; Alžir 82. mjesto, 0.49; Uzbekistan 82. mjesto, 0.49; Maroko 90. mjesto, 0.49; Kirgiska Republika 99. mjesto, 0.47; Libanon 104. mjesto, 0.45; Sjeverna Leone 108. mjesto, 0.44; Niger 111. mjesto, 0.44; Mali 115. mjesto, 0.43; Sudan 116. mjesto, 0.42; Turska 117. mjesto, 0.42; Islamska Republika Iran 119. mjesto, 0.42; Nigerija 121. mjesto, 0.41; Pakistan 130. mjesto, 0.39; Mauritanija 133. mjesto, 0.36; Afganistan 134. mjesto, 0.35; Egipat 136. mjesto, 0.35 (World Justice Project 2021).

jeste da vladavina prava, općenito gledano, nije razvijena u muslimanskim državama. Sličnu analizu uradio je Ahmet T. Kuru (2019) na osnovu istraživanja Transparency Internationala o prisustvu korupcije u državama za 2013. godinu, zaključivši da muslimanske države u prosjeku imaju veće prisustvo korupcije od svjetskog prosjeka. Kao što se može primijetiti na osnovu ranije spomenutih statistika, muslimanske države nemaju razvijenu vladavinu prava, i mi ćemo u nastavku rada pokušati dati odgovor zašto je takvo stanje. Prije toga pozabavit ćemo se pitanjem da li su vladavina prava i islam kompatibilni?

2. VLADAVINA PRAVA I ISLAMSKA MISAO

2.1. *Vladavina prava u djelima Ibn Halduna i Al-Gazalija*

Alexis de Tocqueville u knjizi *O demokratiji u Americi* (1990) u poglavlju u kojem objašnjava kako u Sjedinjenim Državama religija služi demokratskim nagonima, navodi kao razlog to što kršćanstvo govori samo o općim odnosima ljudi prema Bogu i među sobom. U ovom kontekstu je bitan biblijski princip “caru carevo, a Bogu Božije” gdje se autoritet vladara jasno odvaja od autoriteta Boga (pogledati Tanjić 2012).⁶ S tim u vezi, prema mišljenju Tocquevillea, kršćanstvo uspijeva da se u doba prosvijećenosti ograniči isključivo na vjerska pitanja, a da izvan toga ljudski um prepušti slobodi (1990: 394). U tom smislu, Tocqueville se referira na islam navodeći:

„Po Muhamedu, sa neba potiču, i tako ih je u Kur’anu zapisao, ne samo verske doktrine, nego i političke maksime, građanski i krivični zakoni, naučne teorije. Jevandelje, naprotiv, govori samo o opštim odnosima ljudi prema Bogu i među sobom. Izvan toga ne uči ništa i ne obavezuje da se išta veruje. Već i samo to, među hiljadu drugih razloga, dovoljno pokazuje da prva od tih dveju religija ne bi mogla dugo dominirati u doba prosvijećenosti i demokratije, dok je druga predodređena da vlada i u tim vekovima kao i u svim drugim“ (Ibid: 394).

U tom smislu, prema mišljenju Tocquevillea, islam ne može naći svoje mjesto tamo gdje je društvo prosvijećeno i gdje vlada demokratija. Glavni uzrok tome Tocqueville vidi u islamskom učenju koje prenormira odnos među ljudima, što sprečava slobodan razvitak ljudskog uma. Slično mišljenje o islamu iznosi i Max Weber koji islam definiše kao “ratničku religiju” (*warrior religion*) (Kuru 2019). Također, Weber, kad opisuje kako izgleda presuđivanje bez zakonskih pravila, poseže za slikom mu-

⁶ Međutim, bitno je napomenuti da u islamskoj moralnoj tradiciji postoji razvijena struja koja zagovara princip šure (*shūrā*). O tome pogledati u Farooq (2020).

slimanskog kadije (*qadi*) koji sjedi ispod palme i dijeli pravdu onako kako njemu odgovara (Feldman 2010).

Postavlja se pitanje da li je vladavina prava princip koji je kompatibilan sa islamom? Kad govorimo o vladavini prava u ovom kontekstu, nju ne možemo posmatrati kao statičku kategoriju, jer se ona kroz historiju razvijala shodno kontekstu vremena i društva.⁷ U tom smislu poći ćemo od prvih promišljanja muslimanskih mislilaca i uporediti ih s današnjim konceptom vladavine prava, poštujući kontekst u kome su rani muslimanski mislioci živjeli. Fokusirat ćemo se na Ibn Halduna, al-Gazalija, ali i druge savremenije muslimanske autore koji su promišljali o državi i pravu.

Ibn Haldun u *Mukaddimi (Muqaddimah)* savjetuje sudsku vlast da sve ljude smatra jednakima i da se sa svima postupa s jednakom pažnjom, „kako plemići ne bi očekivali da budeš pristrasan, a da niži stalež ne očajava u pravdi koja se donosi” (1377: 292).⁸ Promišljanje Ibn Halduna o jednakom tretmanu pojedinaca, bez obzira na ekonomsku moć i status, možemo povezati s osnovnim principom vladavine prava – jednakosti pred zakonom (*equality before the law*) (vidjeti Bingham 2011). Također, Ibn Haldun ističe bitnost sudske vlasti, navodeći da zvanje sudije zauzima mjesto kod Boga kao ni jedno drugo, te navodi da sudska vlast predstavlja Božiju vagu kojom se izjednačavaju uslovi na zemlji (Ibn Khaldun 1377: 394). Dalje, Ibn Haldun navodi da dijeljenje pravde u sudskom postupku donosi dobrobit svima, putevi su sigurni, sredstva za život su zaštićena, te osoba s kojom se postupalo nepravedno pronalazi pravdu (vidjeti Ibid.). Prema mišljenju Ibn Halduna, svrha pravnih normi je stvaranje harmonije u društvu (vidjeti Abdullah 2018), a pravda i pravednost su osnove za prosperitet društva. Dakle, vladavina prava kao princip ne zahtijeva postojanje pravnog poretka koji će biti sam sebi svrha, već suprotno, traži da pravni poredak ispunjava određene funkcije kako bi u društvu postojala harmonija.

Ibn Haldunova promišljanja o suštini pravnog poretka su kompatibilna s vladavinom prava jer zagovaraju da svaki pravni poredak ima svrhu zaštite pojedinca i stvaranja harmonije u društvu. On prepoznaje korelaciju između pravedne vladavine i

⁷ Iskonski, vladavina prava svoj razvoj počinje promišljanjima Thomas Aquinasa, Huga Grotiusa, Johna Lockea. Iako navedeni mislioci nisu koristili termin vladavina prava, jesu promišljali o pravednosti, odnosu prirodnog prava i pozitivnog prava i granicama djelovanja države, što u fundamentalnom smislu, predstavlja principe vladavine prava. O svemu navedenom pogledati u Dicey (1885) i usporediti sa Hayek (1998) i Bigham (2011). Vezano za spomenutu dinamiku, Dicey u knjizi *Introduction to the Study of the Law of the Constitution*, gdje se termin vladavina prava (*the rule of law*) prvi put spominje, iznosi tezu da su parlamentarna suverenost i vladavina prava kompatibilni principi. S druge strane, Friedrich Hayek, jedan od značajnijih teoretičara prava, iznosi tezu da parlamentarna suverenost i vladavina prava ne predstavljaju kompatibilne, već opozitne pojmove. Također, internacionalizacijom koncepta ljudskih prava, taj se koncept proširuje. Vladavina prava konstantno evoluira, kako bi efikasno ispunila svrhu zaštite pojedinca od samovolje države i samovolje drugih pojedinaca.

⁸ O odnosu islama i ljudskih prava pogledati u Čustović (2020) i Emon (2004/2005).

ekonomskog prosperiteta, odnosno, između nepravedne vladavine i propasti društva. Tako, Ibn Haldun navodi: „Ako je nepravda velika i opća na svim područjima sticanja dohotka, poslovna neaktivnost postaje opća te dolazi do propadanja svih želja na svim područjima. Manjem *zulumu*⁹ korespondira veća aktivnost. Društvo u suštini, njegovo bogatstvo i procvat zavise isključivo od inicijative i truda ljudi” (1982: 72). I dalje: „*Zulum* se neće razumjeti ako se misli samo na oduzimanje novca ili druge svojine od vlasnika bez kompenzacije i bez razloga. On je općenito ovako shvaćen, ali je to nešto mnogo šire. (...) Tako, onaj ko odriče prava ljudima, takođe, vrši *zulum* (ugnjetavanje)” (Ibid. 73). Slično je rezonovanje i zapadnih teoretičara, pa tako Weber navodi da pravni sistem koji dopušta pojedincima da vrše ekonomske transakcije s određenom predvidljivošću osigurava ekonomski napredak, i to je glavni uzrok napretka prosvijećenog Zapada (vidjeti Ginsburg 2000). Isto tako, North objašnjava da u državama koje bolje štite vlasnička prava i imaju predvidiva pravila za rješavanje sporova postoje bolji uslovi za ekonomski napredak (Ibid.). Osim toga, bitno je napomenuti da Ibn Haldun ovdje ne misli samo na vlasnička prava, nego, kad govori o nepravdi, misli na oduzimanje svih prava koja pripadaju pojedincu.

Sličan stav u vezi sa odnosom pravde i prosperiteta ima i al-Gazali koji navodi: „Bog na nebesima poslao je Poslanika da Svojom milošću promijeni mjesto inovjerstva u mjesto islama i pravdom svijet povede ka napretku i prosperitetu” (Ghazanfar, Islahi 2021: 90). Prema al-Gazaliju: „(...) vjera zavisi od vlasti, vlast od vojske, vojska od opskrbe, opskrba od prosperiteta, a prosperitet od pravde” (Ibid.). I al-Gazali je, kako vidimo, pravdu smatrao osnovom za prosperitet društva, dajući u tom kontekstu određene preporuke kako tu pravdu ostvariti. Da bi se uspostavio taj ideal poštivanja zakona i reda, „vojska treba čuvati zemlju i štiti narod od pljačkaša; trebalo bi postojati sudstvo za rješavanje sporova; potrebna je pravna praksa kroz koju će se ljudi kontrolisati (...) To su neophodne državne funkcije koje mogu obavljati samo stručnjaci, a kada se uključe u te aktivnosti, ne mogu se uključiti u druge grane djelatnosti i potrebna im je egzistencijalna podrška” (Ghazanfar, Islahi 2021: 91). Sudska vlast je, dakle, prema mišljenju al-Gazalija, ključna komponenta za uspostavljanje pravedne vlasti. Ali ono najbitnije, što je u skladu s modernim konceptom vladavine prava, jeste da al-Gazali insistira na neovisnosti sudske vlasti u svakom, a naročito u ekonomskom smislu. Stoga, al-Gazali i navodi da je sudskoj vlasti potrebna egzistencijalna sigurnost, ali također ističe da sudije kada jednom budu postavljene na funkciju nemaju pravo obavljati druge djelatnosti. Takvo ozbiljno razumijevanje sudske vlasti, koje isključivo neovisne stručnjake vidi kao obnašatelje funkcije sudije,

⁹ Zulum je riječ arapskog porijekla i prevodi se kao nasilje, nepravda, bezakonje, teror.

predstavlja jedan od temelja modernog koncepta vladavine prava.

U vezi sa sudskim odlučivanjem, al-Gazali smatra da sudije se ne bi trebale pozivati na silogizam, već na analogiju kao standardni oblik rezonovanja (Rudolph 2019). Silogizam kao način odlučivanja sudija se povezuje s pravnim pozitivizmom i formalizmom, a što i trenutno predstavlja jednu od glavnih prepreka za implementaciju vladavine prava u postsocijalističkim državama (Karčić 2020; Uzelac 2010). Al-Gazali preporučuje deset principa kojih bi se vladari trebali pridržavati¹⁰, a prema mišljenju Ormana (2018), navedenih deset principa predstavljaju dokaz al-Gazalijeve posvećenosti vladavini prava. Štaviše, al-Gazali se nije zalagao samo za pravednu državu u smislu nečinjenja nepravde od strane države, nego se zalagao i za aktivno djelovanje države u otklanjanju nepravde, smatrajući da država mora ukloniti siromaštvo i nedaće u društvu, a ako je potrebno u tu svrhu koristiti i javne rashode (Ghazanfar, Islahi 2021). Pravda je za rane muslimanske mislioce svrha postojanja države, a za neke, poput Ibn Tejmije, pravda je bitnija i od samih muslimana, jer prema njegovom mišljenju, Allah će pomoći pravednu državu čak i ako nije muslimanska, a neće pomoći tiransku, pa makar u njoj živjeli muslimani (vidjeti Davutoğlu 2020: 175). Prema mišljenju al-Maverdija, motiv stvaranja države je vladavina prava i istina (vidjeti Davutoğlu 2020: 176). U tom smislu, islamska misao u djelima spomenutih autora je u suštinskom smislu kompatibilna s vladavinom prava, te u mnogome pred-

¹⁰ „1. Vladar bi prije svega trebao shvatiti važnost, a također i opasnost vlasti koja mu je povjerena. U vlasti postoji veliki blagoslov, jer onaj koji je ispravno izvršava stiće nenadmašnu sreću; ali bilo koji vladar koji ne postupa tako nanosi štetu nemjerljivu, od koje je samo inovjerstvo gore. 2. Vladar bi uvijek trebao biti željan susreta s bogobojaznom *ulemom* i pitati ih za savjete; s druge strane trebao bi se čuvati susreta s *ulemom* koja ima svojstvene ambicije, jer bi ga ona mogla krivo savjetovati, dodvoravati mu se i nastojati mu udovoljavati kako bi potajno i obmanom stekla kontrolu nad njegovim zemaljskim tijelom. 3. Vladar bi trebao shvatiti da se ne smije zadovoljiti ličnim uzdržavanjem od nepravde, već mora disciplinirati svoje osoblje, slugu i oficire i nikada ne tolerisati nepravedno ponašanje s njihove strane, jer će biti pitan ne samo zbog vlastitih nepravdi, već i zbog djela njegovog osoblja. 4. Nosiocem vlasti ne bi trebao prevladavati ponos, jer ponos dovodi do prevladavanja bijesa i može ga navesti na osvetu. Ljutnja je zao duh i razarač razuma. 5. U svakoj situaciji koja se pojavi, vladar bi se trebao postaviti tako da je on podanik, a taj neko drugi nosilac vlasti, tako da ne bi smio sankcionirati druge ničim čime ne bi sankcionisao sebe. 6. Vladar ne bi trebao zanemariti prisustvo podnosilaca žalbe na svom dvoru i trebao bi se čuvati opasnosti njihovog zanemarivanja. Sve dok muslimani imaju pritužbe, vladar se ne treba baviti dobrovoljnim vjerskim ibadetima, jer je ispravljanje pritužbe preče. 7. Vladar ne bi trebao steći naviku prepuštanja strastima. Na primjer, iako bi se mogao ljepše odjenuti ili raskošnije jesti, trebao bi biti zadovoljan svime (što ima); bez zadovoljstva nema ni pravednog vladanja. 8. Vladar bi trebao uložiti maksimalan napor da se ponaša brižno i izbjegava grubo vladanje; samo s takvim vladarima će se na ahiretu, postupiti blago. 9. Vladar bi trebao nastojati da svi podanici budu zadovoljni njime; postoji Poslanikova izreka: „Najbolje vaše vođe su oni koje vi volite, a oni vole vas, i molite se za njih, a oni mole za vas. A najgore vaše vođe su oni koje vi mrzite, a oni mrze vas, vi njih proklinjete, a oni proklinju vas“. Čak i putem špijunaže, vladar bi trebao provjeriti i otkriti jesu li svi podanici istinski zadovoljni njime. 10. Vladar ne bi trebao udovoljavati bilo kojoj osobi ukoliko to podrazumijeva kršenje Božijeg zakona; jer nezadovoljstvo takve osobe neće nikakavu štetu načiniti.“ (Ghazanfar, Islahi 2021: 93-95)

stavlja, kao i Zapadna misao, temelj današnjeg koncepta vladavine prava. S tim u vezi El Fadla (2007) navodi da su klasični muslimanski učenjaci, zagovarajući princip ograničene vlasti i vladavine prava, već tada zastupali principe koji su u osnovi svih demokratskih praksi u savremenom svijetu. Naravno, islamska misao nije se prestala razvijati nakon Ibn Halduna i al-Gazalija, te ćemo u nastavku teksta obraditi i odnos savremene islamske misli i vladavine prava.

2.2. *Vladavina prava i savremena islamska misao*

Prema mišljenju Farooqa suština vladavine prava u islamu može se sažeti u četiri tačke:

1. Jednakost svih pred zakonom, pri čemu niko nije iznad zakona, i svi su zakoni zasnovani na objektivnim pravilima koja se mogu poštovati;
2. nezavisno sudstvo;
3. provedba zakona koja je građanska i nestranačka;
4. rješavanje sukoba događa se kroz pravni sistem, kroz politički sistem, ili kroz oboje, bez korištenja nasilja, od strane građana ili države (2020: 96).

Nadalje, prema mišljenju Farooqa (2020: 96-97) vladavina prava predstavlja esenciju islamske vladavine, jer kako on objašnjava, provedba *šerijata* se može smatrati islamskom samo pod vladavinom prava u skladu s islamom. Na taj način ovaj autor odbacuje mogućnost da se *šerijatom* legitimizira nepravedna vlast, jer kako navodi, u slučajevima kada se ljudi postavljaju iznad zakona kao u slučajevima diktatora, monarha, vojnih hunti i slično, tada je *šerijat* izopačen u svom korijenu (Ibid.). Nije dovoljno da određena država uvede *šerijat* u ustavni sistem kako bi se mogla nazvati muslimanskom državom, već primjena *šerijata* mora biti u skladu s vladavinom prava. To u nastavku Farooq (2020) i objašnjava navodeći da u sistemu u kojem se neki pojedinac ili funkcija postave iznad vladavine prava, takvu vlast suštinski treba smatrati neislamskom i nezakonitom pred Bogom. Ovakvo promišljanje je slično promišljanju, već spomenutog Ibn Tejmije koji je smatrao da je bitnije da država bude pravedna negoli da bude muslimanska (vidjeti Davutoğlu 2020).

Prema mišljenju El Fadla (2019: 30), *šerijat* ili islamski zakon funkcionalno nije smatran sredstvom za ovlašćivanje države da djeluje u Božije ime, već kao ograničavajući faktor u kontekstu kontrole moći države implementacijom vladavine prava. Također, prema mišljenju istog autora, vladavina prava ne znači samo da je vlast vezana zakonom, već i da je vlast vezana procesom koji proizvodi zakon (Fadl 2007).

To omogućava da sami procesi donošenja zakona budu vezani fundamentalnim i nepokolebljivim moralnim obavezama koje osiguravaju da zakoni ne budu korišteni kao oružje tiranije i ugnjetavanja (Ibid.). Ovo je naročito bitno u kontekstu razlike između principa vladavine prava i vladavine pomoću zakona koju smo objasnili u prethodnom dijelu teksta, a što se odnosi na činjenicu da za postojanje vladavine prava nije dovoljno da se zakoni poštuju, već i da zakoni budu doneseni u interesu građana, a ne da služe kao oružje za ugnjetavanje građana. Fadl ističe da danas nije moderno govoriti o moralnosti u islamskom pravu, jer je prihvaćen koncept vulgarnog pravnog pozitivizma koji, u suštini, odbacuje moral kao dio prava, te za moralno proglašava sve ono što ima formu i snagu zakona (2001).

Vladavina prava i nepristrasna primjena zakona od strane kompetentnih sudova su, prema mišljenju Kamalia (2007), ugrađeni u *šerijat*. Kamali daje preporuke na kojim principima bi islamska država trebala biti ustrojena jasno navodeći da je jasno da ne može svaka država imati isti političko-pravni sistem, ali da bi svaka islamska država trebala poštivati određene principe (2010). Prema tome, kako navodi Kamali, država da bi se mogla kvalifikovati kao islamska, trebalo bi da poštuje principe slobode, jednakosti i pravde, da bude posvećena vladavini prava i blagostanju ljudi. U takvom sistemu moć vlade je ograničena na osnovu njene posvećenosti sprovođenju *šerijata*. Kako dalje objašnjava, islamski način vladanja je suštinski usklađen s demokracijom i njenim pratećim principima odgovornosti, posvećenosti osnovnim pravima i slobodama, i sistemom kočnice i ravnoteže (*checks and balances*) koji onemogućava arbitrarnost i zloupotrebu vlasti. Osim toga, prema mišljenju Kamalia, postojanje ustava u formalnom smislu je prihvatljivo u islamskoj državi ako služi za sprovođenje navedenih principa, te stoga svaka država koja poštuje navedene principe i koja brani državu od agresije i koja potiče povjerenje ljudi se kvalifikuje kao islamska, bez obzira na modalitet političko-pravnog ustroja države.

Vidimo da i savremeni islamski mislioci, poput Ibn Halduna i al-Gazalija, o vladavini prava promišljanju na suštinski način i da poštivanje vladavine prava smatraju esencijom u smislu kvalifikovanja neke države islamskom ili neislamskom.

3. ZLATNO DOBA ISLAMSKE CIVILIZACIJE – PRIMJER VLADAVINE PRAVA?

Kada govorimo o islamskom zlatnom dobu, mislimo na period između 8. i 14. stoljeća. Ono što je dalo mogućnost razvoja koji je doveo da zlatnog doba u muslimanskom svijetu bili su temelji koje je postavio poslanik Muhammed osnivanjem države

623. godine, koja nije bila čisto islamska, jer, kako objašnjava Akyol (2021), poslanik Muhamed nije osnovao islamsku nego građansku državu, ali za potrebe ovog teksta tu državu ćemo u nastavku nazivati prvom islamskom ili muslimanskom državom. Da bismo uopće mogli shvatiti o kakvom poduhvatu je riječ, potrebno je opisati u kakvom društvu se formira prva muslimanska država. Na Arabijskom poluotoku u tom momentu nije postojala državna organizacija, postojala su samo plemena, a ni urbanija mjesta kao što su Meka i Medina nisu imale čvrstu centralnu vlast, što je uzrokovalo probleme nesigurnosti i straha od nasilja (Acemoglu, Robinson 2019). U takvom okruženju, Muhamed nakon *hidžre*¹¹ i dolaska u Medinu, donošenjem Medinske povelje ustanovljuje prvu političku zajednicu zasnovanu na principima islama koja je uspostavila jedinstvo od različitih dijelova grada (Bakšić-Muftić 2002). Muhamed je Medinskom poveljom uspio da pomiri različite interese, a prema mišljenju Yildirima (2009), Medinska povelja dala je metodologiju za rješavanje konflikta između različitih skupina. Njen tekst imao je 52 člana, ali je prilikom prvog prijevoda na evropske jezike preuzeto 47 članova što se zadržalo i do danas. Bitni članovi Medinske povelje u kontekstu vladavine prava su 15¹², 18¹³ i 19¹⁴ koji priznaju jednaka prava, a naročito u vrijeme rata član 13 kojim se normira obaveza suprotstavljanja nasilnicima i kažnjavanje onih koji krše prava ili čine zločine, bez obzira o kome se radi. Članom 25¹⁵, Jevrejima se osigurava sloboda vjeroispovijesti, a članovima 37¹⁶, 44¹⁷ i 45¹⁸, ustanovljuje se obaveznost odluka centralne vlasti za sve članice medin-

¹¹ Hidžra predstavlja preseljenje Muhameda iz Meke u Medinu.

¹² Član 15 Medinske povelje: „Budući da je Božija zaštita nedjeljiva, i najskromniji od vjernika može pružiti punovrijednu zaštitu, jer vjernici su jedan drugom braća (Meulas) nasuprot svim ostalim ljudima“ (Bakšić-Muftić 2002: 144).

¹³ Član 18 Medinske povelje: „Sve čete koje se bore na našoj strani, moraju se ispomagati i zamjenjivati jedna drugu“ (Bakšić-Muftić 2002: 144).

¹⁴ Član 19 Medinske povelje: „Vjernici imaju pravo naplatiti cijenu krvi u korist drugih vjernika, ako je krv prolivena za stvar vjere“ (Bakšić-Muftić 2002: 144).

¹⁵ Član 25a Medinske povelje: „Židovi iz plemena Bani Auf tvorit će zajednicu sa vjericima (prema drugom čitanju) zajednicu vjernika; židovi neka slijede svoju vjeru, a muslimani svoju, bez obzira da li se radi o njima samima ili o njihovim klijentima“ (Bakšić-Muftić 2002: 145). Član 25b Medinske povelje: „Onaj tko tlači druge ili počini zločin naškodit će samo sebi i svojoj porodici“ (Bakšić-Muftić 2002: 145).

¹⁶ Član 37a Medinske povelje: „Židovi će podmirivati svoje troškove, a muslimani svoje. Neka se ispomažu protiv neprijatelja ovog Spisa, neka njeguju dobre odnose i neka među njima vlada mir“ (Bakšić-Muftić 2002: 146). Član 37b Medinske povelje: „Ne nanositi štetu savezniku svom, a pomažite potlačenim (Bakšić-Muftić 2002: 106).

¹⁷ Član 44 Medinske povelje: „Neka židovi i muslimani priskoče jedni drugima u pomoć protiv svakoga ko napadne Jetrib (Bakšić-Muftić 2002: 147).

¹⁸ Član 45a Medinske povelje: „Ako se od njih (tj. od židova) traži da zaključe mir i da ga poštuju, oni će ga zaključiti i poštovati. Isto tako, ako oni zatraže od muslimana to isto, imat će iste obaveze prema vjericima. Ovo ne uključuje slučaj rata za vjeru (din) (Bakšić-Muftić 2002: 147). Član 134b Medinske povelje: „Svakog

skog saveza (Bakšić-Muftić 2002). Prva država na principima islama je, kako to antropolozi zovu, “iskonska državna formacija” (*pristine state formation*) (Acemoglu, Robinson 2019), što označava izgradnju političke hijerarhije i određenog tipa centralizovane vlasti tamo gdje vlast takvog tipa nije postojala. Poduhvat koji je izveo poslanik Muhammed stvaranjem prve države bazirane na principima islama, kako navode Acemoglu i Robinson (2019), je brilijantan, jer poslanik Muhamed nije samo uspostavio centralnu vlast, nego i temelje za snažnu državu i za novu impresivnu civilizaciju. Prema mišljenju Bakšić-Muftić (2002: 102): „Medinska povelja kao pravni akt političkog konstituiranja prve muslimanske zajednice, religijska, etička, socijalna i politička dimenzija Kur’ana, oporuka Muhameda, a. s., jasno ukazuje na postojanje dimenzije ljudskih prava u islamu koja izrasta na osnovama razumijevanja čovjeka i svijeta na način kako ga islam definira”.

Na temeljima koje je donošenjem Medinske povelje uspostavio Muhammed nastala je država koja je razvila specifično ustrojstvo. Kako objašnjava Hallaq (2015), Kur’an je iznjedrio dva moćna i međusobno povezana fenomena – fenomen “pravničkog prava” (*eng. Jurists’ law; njem. Juristenrecht*) i jedinstven oblik podjele vlasti. U tom smislu, Muhammed je trasirao smjer razvoja islamske jurisprudencije riječima da islam ne bi trebao imati svećeničku kastu, te su se u tom kontekstu rasprave o putu islama vodile više na pravnoj, a manje na teološkoj osnovi (Koehler 2021).

Da bi se bolje razumio koncept “pravničkog prava”, ovdje ćemo, ponovo, ukratko objasniti koncept islamskog prava. To se naročito odnosi na bitno pitanje razlikovanja Božijeg prava (*šerijata*) i ljudskog razumijevanja tog prava (*fikh*), jer, kako navodi Memišević (2019), ta podjela je slična podjeli na *ius divinum* i *ius humanum* koja postoji u kanonskom pravu. Stoga pojedini autori terminom *šerijat* označavaju apstraktno Božije pravo, koje po islamskom vjerovanju objektivno postoji izvan i iznad ovog svijeta i koje ljudi ne mogu spoznati. To pravo je moguće samo djelimično spoznati, opet voljom Božijom, kao izvedene pravne norme (*fikh*). Međutim, budući da se Božije pravo u stvarnosti primjenjuje na način kako ga pravnici tumače, termin *šerijat* se nerijetko poistovjećuje s terminom *fikh* (Ibid.). S tim u vezi Smith navodi da se tvrdnje islamskih učenjaka o povezanosti poslušnosti ili kršenja zakona s poslušnošću Bogu, tj. prihvatanje i širenje religijskog apsolutističkog koncepta prava, može povezati s dekadencijom muslimanske misli (Moosa 1998). Ipak, potrebno je naglasiti da *šerijat* predstavlja Božije pravo, a primjena samog *šerijata* koja se naziva *fikh* ovisi od samih pravnikâ, te se stoga norma koja se u konkretnom slučaju primjenjuje ne može smatrati Božijim zakonom već mišljenjem određenog pravnikâ, a kako isti će

osobi pripada dio troškova (troškova i obaveza) onoga koji mu je sučelice (Bakšić-Muftić 2002: 147).

Bälz (2008), ne postoji kontradikcija između “*šerijata*” i sekularnog prava, jer su oba prava kreirana od strane ljudi. Iz tog razloga je bitno razumjeti da *šerijat* koji se primjenjuje od strane ljudi ne predstavlja Božije pravo, već pravo koje je kreirano od strane ljudi na osnovu njihovog razumijevanja Božijeg prava (*šerijata*).

U sistemu “pravničkog prava” postojale su dvije vrste pravnikā; s jedne strane, pravnici-učenjaci čiji zadatak je bio da razvijaju teorijski okvir ili metanarativ za tumačenje izvora prava islama i, s druge strane, pravnici zaposleni kao sudije (*qadi*) koji su primjenjivali pravo. Jedna osoba je mogla istovremeno biti i sudija i učenjak, te u tom smislu nije bilo ograničenja (Memišević 2019). Proces tumačenja prava iz jezika svetih tekstova se naziva idžtihād (*ijtihād*), a vrše ga učenjaci – ulema (*‘ulamā’*), jedna vrsta znanstveno-svećeničke zajednice, odnosno pravoznalci, tj. pravni stručnjaci (*fuqahā’*). Pravnici koji vrše idžtihād se nazivaju mudžtehidi (*mujtahid*), a produkt njihovog rada je pravno mišljenje ili fetva (*fatwā*) koja predstavlja mišljenje pojedinog pravnikā o određenom slučaju i koja se može razlikovati od pravnikā do pravnikā, odnosno od pravne škole do pravne škole. U skladu s tim, *idžtihād* je istovremeno i tumačenje i stvaranje prava (Ibid.).

U klasičnom periodu islamske civilizacije, sudije su implicitno ispunjavale volju *halife*, u smislu poštivanja zakona, što znači da su sudije poštivale prevashodno zakon, a ne nužno *halifu* kao osobu. Nadalje, služili su na zadovoljstvo *halife*, a on ih je mogao unaprijediti ili otpustiti po vlastitoj diskreciji. To, međutim, nije značilo da će nužno poštivati pravno tumačenje *halife*, osim možda u onoj mjeri u kojoj je to tumačenje izvedeno iz pravne škole koje se *halifa* pridržavao. Sudsku vlast postavljao je *halifa*, ali zakon koji je trebalo primjenjivati dolazio je od strane učenjaka (Feldman 2010). Međutim, to je samo dio koncepta “pravničkog prava”. Ključnu ulogu u tom konceptu imali su učenjaci, iako nisu bili dijelom državne strukture, naprotiv, bili su neovisni od države. Da bi se postalom učenjakom nije ovisilo od odluke državnih vlasti (kao u slučaju izbora sudija od strane *halife*), već od znanja koje je određena osoba imala, a koje je vrednovano od strane drugih učenjaka kao neformalne zajednice (*uleme*). Među *ulemom* poštovao se pluralizam mišljenja. *Ulema* je svoje stavove izražavala u pravnim raspravama, te izdavanjem *fetvi* kao odgovora na pitanja koja su im postavljali pojedinci ili sudije kad se suoče s poteškoćom da odrede koji zakon treba primijeniti u konkretnom slučaju. Korpus prava, kako ga je oblikovala *ulema*, nije ostajao samo unutar akademskih krugova, već je bio poznat i sudijama. Rezultat toga je stvarno ograničenje vladara, ali ne od strane sudija, već od strane *uleme*. Na primjer, ako bi vladar vršio pritisak na sudije da krše zakon prilikom odlučivanja u određenim slučajevima, *ulema* bi osudila takav čin, optuživši ga da je izopačio tok

pravde i da je, samim tim, prestupnik Božijeg zakona. Posljedica kršenja Božijeg zakona nije bila trivijalna, jer prema teorijama koje je postavila *ulema*, a koje smo naveli u prethodnom poglavlju, sama svrha vladara (razlog njegovog postojanja) je bila sprovođenje Božijeg zakona¹⁹, pa bi, utoliko, kršenje zakona značilo da nije kvalifikovan da vlada. Vladar (*halifa*) bi se mogao izvući s povremenim propustom. Međutim, trajni obrazac kršenja zakona tokom vremena bi pokazao da *halifa* ne ispunjava funkcije osiguravanja pravde i da nije kvalifikovan za tu funkciju. Kritika ovakvog modela ograničavanja vladara, koja se obično čuje iz akademskih krugova, uglavnom se svodi na tvrdnju da *ulema* nije imala silu za sprovođenje vlastitih odluka. Takvo posmatranje pokazuje nerazumijevanje načina djelovanja *uleme* koja je koristila “meku moć” (*soft power*) kako bi vratila vladara u granice zakona (Feldman 2010). *Ulema* je na neki način bila korektiv vlasti. Tumačenje *šerijata* bilo je u nadležnosti *uleme*, a ne *halife* (Jusić 2017). *Ulema* je itekako imala utjecaj na *halifu* iz prostog razloga što je, i formalno i suštinski, bila neovisna od *halife* – *halifa* nije mogao birati ko će biti dijelom *uleme*, a tome u prilog ide i analiza Hayyima Cohena, koji na osnovu biografija oko 3.900 islamskih učenjaka, koji su živjeli između 8. i sredine 11. stoljeća, zaključuje da se *ulema* u to vrijeme umnogome razlikovala od kršćanskog klera. Učenjaci nisu dobijali naknade i samostalno su se izdržavali iz raznih izvora finansiranja. Većina učenjaka ili njihovih porodica bavili su se trgovinom ili industrijom (Kuru 2019).²⁰ *Ulema* tog perioda je vlastitu neovisnost razumijevala kao pretpostavku ispravnog djelovanja i ograničavanja eventualne samovolje vladara.

Koliko je neovisnost *uleme* bila djelotvorna u ograničavanju *halife* pokazuje da su učenjaci poput Ebu Hanife, Šafije, Ibn Hanbela, Malika nesretno završili svoje živote jer se nisu htjeli povinovati volji *halife*. Kazivanje o Ebu Hanifi svjedoči koliko je *ulema* tog vremena nastojala ostati neovisna, a koliko su *halife* pokušavale učenjake pridobiti na svoju stranu. Ovaj je učenjak odbio ponudu abasidskog *halife* Mensura uz izgovor da nije kvalifikovan za funkciju sudije. Mensur se naljutio i Ebu Hanifu nazvao lažovom, a Ebu Hanife je na to odgovorio da, ako je to tako, onda on nije adekvatan za takvu poziciju jer lažov ne može biti imenovan za sudiju. Mensur se zakleo da će ga natjerati da prihvati funkciju sudije, ali se Ebu Hanife zakleo da tu funkciju nikad neće prihvatiti zbog čega je zatvoren, a potom smrtno otrovan (Kuru

¹⁹ Kako navodi Gosalbo (2010), islamski koncept vlasti je predstavljao određenu vrstu “Božanske-nomokratije”.

²⁰ Kao trgovci ili zanatlije u tekstilnoj industriji (22%); oni koji su se bavili preradom ili pravljenjem hrane (13%); razni trgovci (11%); oni koji su prodavali ili pravili kožu, metale, drvo ili grnčariju (9%); oni koji su se bavili nakitom (npr. draguljima) i/ili parfemima (8%); bankari, mjenjači novca i posrednici (5%); prodavci knjiga, pisari i prodavci papira (4,5%). Neki su radili kao privatni učitelji (8%) ili istražitelji svjedoka (3%). Samo mali dio (8,5%) radio je u javnoj službi (Kuru 2019).

2019). Na ovom primjeru vidimo koliko su učenjaci cijenili vlastitu neovisnost, a koliko su *halife* bile zainteresovane da pridobiju *ulemu* kako bi vlastite postupke mogli legitimizirati. U skladu s tim i Koehler (2021) objašnjava da su učenjaci efektivno mogli uskratiti *halifine* ovlasti, te da je *ulema* raspolagala autoritetom, a *halife* bile u potrazi za popustljivim učenjacima.

Postoje dva razloga zašto su učenjaci samo na bazi znanja mogli steći status vrhovnih autoriteta za tumačenje prava, a da pritom nisu bili dijelom državnih institucija. Prvi se nalazi u samom učenju islama – tj. kur'anskom principu *lâ ilâheillallah* (“nema boga osim Allaha”) koji sugeriše da nema autoriteta između čovjeka i Boga. Prema mišljenju Hallaqa (2015), ovaj princip nije samo teološke prirode, već predstavlja i ustavni princip kojim se zabranjuje *halifi* da u vršenju vlasti sebe smatra ekskluzivnim tumačem Božije objave. To je dovelo i do pluralizma među *ulemom*, jer u skladu s kur'anskim konceptom nije postojala državna institucija koja bi mogla ograničiti slobodno tumačenje Božije objave. Prema mišljenju Bakšić-Muftić (2002: 103): „Izjava ‘Bog je velik’, direktno upućuje na nepostojanje prirodnih autoriteta izvan onih koji se sami nametnu svojim djelima. Autoriteti ne izrastaju po pravu, nego po sposobnosti da budu najbolji u ispunjavanju etičkih principa koje islam pred njih kao vjernike postavlja, a tu su šanse svim ljudima jednako otvorene”. Drugi razlog zašto su učenjaci imali takav autoritet nalazi se u, već spomenutoj, njihovoj suštinskoj neovisnosti od vlasti. Kako smo prethodno naveli, učenjaci tog vremena su se finansirali iz privatnih sredstava, te nisu ni u kojem smislu od vlasti ovisili.

Stoga, kako navodi Hallaq (2015), islamski koncept vladavine prava je bez presedana, a nijedna politička kultura Bliskog istoka nije razvila takav koncept vladavine prava. Prema Gallnerovom mišljenju: „U muslimansko društvo je od samog početka ugrađena određena vrsta podjele vlasti... (koja) nije trebalo da čeka neku doktrinu prosvjetiteljstva“ (prema Akyol 2021: 41). S druge strane, Rosen (2021) smatra da naučne rasprave *uleme* nisu igrale ključnu ulogu prilikom odlučivanja sudija, već su ključnu ulogu imali običaji. Iako su običaji imali utjecaj na sudije prilikom odlučivanja, uloga *uleme* je bila od krucijalnog značaja za razvoj koncepta “pravničkog prava”.

4. POGLED NA SAVREMENU POLITIKU VLADAVINE PRAVA U MUSLIMANSKIM DRŽAVAMA NA PRIMJERU EGIPTA – VLADAVINA PRAVA ILI VLADAVINA POMOĆU ZAKONA?

Kako smo naveli u uvodnom dijelu rada, razina vladavine prava u muslimanskim državama danas je na niskom nivou. Bez obzira na to, službeno, muslimanske države imaju usvojene politike razvijanja vladavine prava (vidjeti Welton 2007). Međutim, na primjeru Egipta ćemo vidjeti da takvo zalaganje ne ide u smjeru istinskog htijenja za uspostavljanjem snažnije vladavine prava, već suprotno od toga, “vladavina prava” se od autoritarnih lidera vidi kao sredstvo za legitimiziranje autoritarne vlasti.

Egipat je nakon državnog udara i stupanja na vlast Abdal-Nassera u potpunosti odbacio liberalno-demokratske vrijednosti. Izvršnim dekretom 1952. godine je ukinut Ustav i zabranjen rad svim političkim partijama. Između 1960. i 1964. godine izvršena je jedna od najobimnijih nacionalizacija u nekomunističkim državama. Jačanje izvršne vlasti je eskaliralo 1969. godine “masakrom sudstva”, kad je izvršnim dekretom Nasser razriješio dužnosti preko 200 sudija raznih sudova. Nakon toga je režim uspostavio Vrhovno sudsko vijeće, što mu je omogućilo kontrolu sudske vlasti. Smrt Nassera 1970. godine označila je kraj jedne ere. Nasser je ostavio ekonomski razorenu državu, bez privatnog sektora, što je rezultiralo nemogućnošću finansiranja javnog sektora (Moustafa 2008). Nakon Nassera na vlast dolazi Muhammad Anwar al-Sadat čija je glavna težnja bila privlačenje stranih investicija. Najvažnija reforma, u tom kontekstu, koju je pokrenuo al-Sadat bila je izmjena Ustava 1971. godine, kojom je uvedeno pravo na privatno vlasništvo. I dalje je, međutim, ostavljena mogućnost vladi da “u skladu sa zakonom” i u “specifičnim slučajevima” oduzima privatnu imovinu. Egipatske reforme nisu bile dovoljne da uvjere strane investitore da počnu s ulaganjima. Al-Sadat je konačno odlučio osnovati Ustavni sud koji će biti neovisan i koji će vršiti sudsku kontrolu akata donesenih od strane drugih organa (Moustafa 2008). No, kako bi vladajući režim zadržao autoritarnu moć, te kako bi osigurao da Ustavni sud neće u potpunosti moći ograničiti volju vladajućeg režima, stvoren je sistem paralelnih sudova koji su služili režimu za obračun s neprijateljima vlasti. Na taj način vlast je sačuvala autoritarnost, a u isto vrijeme je iskorišten element vladavine prava kako bi se u međunarodnim relacijama Egipat predstavio kao sigurna država za strane investicije (Ibid.). Ovaj primjer, ali i primjeri drugih muslimanskih država koje samo nominalno promiču politike za osnaživanje vladavine prava, svjedoči da je, zapravo, riječ o vladavini pomoću zakona, a ne o vladavini prava.²¹ Zašto je to tako i kako je

²¹ O temi vladanja pomoću zakona u muslimanskim državama pogledati Shambayati (2008).

muslimanski svijet od prvobitne vladavine prava došao do vladavine pomoću zakona, pokušat ćemo objasniti u nastavku rada.

5. KLJUČNA SKRETNICA U RAZVOJA VLADAVINE PRAVA U MUSLIMANSKOM SVIJETU

Kako je muslimanski svijet od vladavine prava došao u poziciju da na vladavinu prava gleda kao na vrijednost Zapada koju tobože usvaja samo kako bi se legitimirali autoritarni režimi i ostvarili određeni uglavnom ekonomski benefiti? Kako je muslimanski svijet od vladavine prava došao do vladavine pomoću zakona?²² Koja je to ključna skretnica s koje je razvoj vladavine prava pošao u suprotnom smjeru?²³ Kod uspostavljanja vladavine prava ključno pitanje je – ko traži vladavinu prava? Ako vladavinu prava traži država, onda će je koristiti kao alat za legitimiziranje postupaka vlasti, bez želje za uspostavljanjem vladavine prava u suštinskom smislu. Nijedna državna vlast neće se samoograničavati, a cilj vladavine prava jeste upravo da ograniči postupke vlasti. Ako država zahtijeva vladavinu prava, to će se u pravilu svesti na vladavinu pomoću zakona. S druge strane, ukoliko vladavinu prava zahtijevaju građani, tada postoji vjerovatnoća, ako taj sloj ima dovoljnu snagu, da će se vladavina prava uspostaviti. Srednji i donji sloj društva najzainteresovaniji su da država funkcionira na bazi vladavine prava, kako bi njihova imovina, ali i ekonomske aktivnosti, bili zaštićeni od arbitrarnog djelovanja države. Stoga se, primjerice, vladavina prava i uspjela razviti u Engleskoj jer je buržoazija nakon Slavne revolucije stekla dovoljnu snagu da utječe na uspostavljanje vladavine prava.

S druge strane, u muslimanskom svijetu desio se obrnut proces. Ključnom skretnicom, u tom smislu, mogu se smatrati invazija križara sa zapada i napad Mongola s istoka. Razorne posljedice koje su ostavili ti pohodi muslimane su okrenule ka stvaranju vojničkih država koje će se moći uspješno braniti. Trgovci i obrtnici gube moć koju su ranije imali. Usljed toga i *ulema* se okreće stvaranju saveza s državom (*ulema-state alliance*), što će uzrokovati širenje ortodoksnih tumačenja islama. Prema mišljenju Kurua (2019), sprega *uleme* s državom i gubitak moći trgovaca, koju su preuzeli državni službenici, uzrokovali su gubljenje interesa za progresivni razvoj ideja kod muslimana. *Ulema* zbog suštinskog gubitka neovisnosti prestaje biti kritičar

²² Pogledati u Akyol (2021). Kako navodi Akyol, pozivajući se na Ruth Austin Millera, Osmansko Carstvo je prošlo put od islamske jurisprudencije do fašizma, odnosno, termin fašizam Miller koristi kako bi označio glorificiranje države i instrumentalizaciju prava od strane države.

²³ O ključnim skretnicama pogledati u Asemoglu, Robinson (2014).

i postaje alat za legitimiziranje postupaka vlasti. Tako, nestajanjem buržoazije neovisne od države, a koja je bila izvor finansiranja *uleme*, vladavina prava zamire, a njezino mjesto zauzima vladavina pomoću zakona. Jačanje države nauštrb buržoazije značilo je da država preuzima kontrolu nad većinom ekonomskih aktivnosti, društvo bazirano na slobodnoj trgovini nestaje, a samim time je zatrto i istinsko htijenje za vladavinom prava. Ipak, ovdje je potrebno osvrnuti se i na kontraargumente, koji govore o tome da se problem uspostavljanja vladavine prava nalazi već u prvoj islamskoj državi, zbog nemogućnosti odvajanja vjere i politike (*religion-state separation*). Tako, prema mišljenju Lewisa (2010), legitimitet vlasti dolazi od Boga, pa vladar moć crpi ne od naroda, već od Boga, što prema njegovom mišljenju predstavlja jedan od ključnih razloga nemogućnosti uspostavljanja demokratije u muslimanskom svijetu. U tom smislu, prema Lewisu (1994), jedino je Turska uspjela od muslimanskih država uspješno uvesti demokratiju, a sekularizam predstavlja ključnu razliku između Turske i ostatka muslimanskog svijeta. Ipak, u nastavku ćemo pokazati da sekularizam nužno ne znači da će vladavina prava i demokratija profunkcionirati u određenoj državi, tj. da sekularizam ne predstavlja ključni faktor za funkcionisanje vladavine prava i demokratije u muslimanskim državama.

Prema Kuruovoj analizi (2019) kao sekularne navedene su sljedeće muslimanske države: Azerbejdžan, Burkina Faso, Čad, Gambija, Gvineja, Gvineja Bisau, Kazahstan, Kosovo, Kirgistan, Mali, Senegal, Tadžikistan, Turska, Turkmenistan, Albanija, Eritreja, Indonezija, Libanon, Niger, Nigerija, Seira Leone, Uzbekistan. Ali ako uporedimo ovu klasifikaciju s tabelom indeksa vladavine prava koju smo donijeli na početku teksta, vidjet ćemo da su navedene države jednako loše plasirane kao i muslimanske države koje nisu sekularne, tj. one države koje se u ustavima pozivaju na *šerijat*. Također, kako navodi Kuru (2019), prema analizi koja je uređena 2018. godine, samo pet država od navednih 22 su demokratske, a to su Albanija, Burkina Faso, Indonezija, Senegal i Siera Leone. Stoga je neodrživ argument da islam ili prva osnovana islamska država predstavljaju ključni problem za implementaciju vladavine prava i demokratije u muslimanskim državama, i da s tim u vezi sekularizam predstavlja osnovu za implementaciju navedenih principa. Postoje mnoge sekularne države u muslimanskom svijetu koje su autoritarne bez implementirane vladavine prava. Shodno tome, prethodno navedeni argumenti potvrđuju da vladavina prava u muslimanskom svijetu ne postoji usljed saveza države i *uleme*, i zbog nepostojanja neovisnog građanstva koje će imati i interesa i dovoljne snage da djeluje kao korektiv vlasti.

6. UMJESTO ZAKLJUČKA – BUDUĆNOST VLADAVINE PRAVA U MUSLIMANSKIM DRŽAVAMA?

Islam i vladavina prava međusobno su kompatibilni. Islamska civilizacija razvila je sebi svojstven koncept vladavine prava koji se zasnivao na ograničenju vladarove moći i principu pravde. Iznad vladarove volje nalazio se *šerijat*, a vrhovno tumačenje *šerijata* bilo je rezervisano za učenjake koji su i formalno i faktički bili neovisni od *halifine* volje. To je omogućavalo da *ulema*, u slučaju da *halifa* svojim postupcima prekorači ovlaštenja i pređe granice postavljene *šerijatom*, proglasi ga nedostojnim za vladanje. Takav koncept se razlikuje od modernog koncepta vladavine prava koji se zasniva na principu *checks and balances*, gdje se ni jednoj grani vlasti ne daje povlašteni položaj i moć, kako bi u takvim okolnostima samo pravo uvijek ostalo supremativno nad svim trima granama vlasti. Koncept “pravničkog prava”, kakvog je stvorila islamska civilizacija, supremativnu moć daje učenjacima koji čak i nisu dijelom državnih institucija. Budućnost vladavine prava nije u oživljavanju takvog koncepta u islamskom svijetu, niti muslimanske države *copy-paste* metodom trebaju preuzimati modele sa Zapada kad je riječ o vladavini prava. Islamska civilizacija treba stvoriti vlastiti koncept vladavine prava, koji će suštinski biti kompatibilan i sa tradicijom vlastite pravne kulture i sa zapadnim konceptom vladavine prava. Predušlov za vladavinu prava u muslimanskom svijetu jeste stvaranje građanskog društva koje će biti pokretačka snaga implementacije vladavine prava. Samo građanin ima stvarni interes za vladavinom prava, a države se bez stvarnog građanskog pritiska neće same odlučiti za vladavinu prava, već za vladavinu pomoću zakona. Kako navodi Kuru (2019), za takvo nešto muslimanima su potrebni kreativni intelektualci i neovisna buržoazija. Reforme koje imaju navodni cilj implementiranje vladavine prava, a koje sprovodi država bez istinskog pritiska građanskog društva, uvijek će završiti u vladavini pomoću zakona.

LITERATURA

1. Abdullah, Suhaila (2018), "Ibn Khaldun's Theory of Good Governance in Achieving Civilization Excellence", *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 8(9), 1321-1333.
2. Acemoglu, Daron, James Alan Robinson (2019), *The Narrow Corridor: States, Societies, and the Fate of Liberty*, Penguin Press, New York
3. Akyol, Mustafa (2021), *Why as a Muslim I Defend Liberty*, Cato Institute, Washington
4. Asemoglu, Daron, Džejms Robinson (2014), *Zašto narodi propadaju – poreklo moći, prosperiteta i siromaštva*, Clio, Beograd
5. Bälz, Kilian Rudolf (2008), "Sharia versus secular law?", u: Krawietz, Birgit, Helmut Reifeld (ur.), *Islam and the rule of law: Between sharia and secularization*, Konrad Adenauer Stiftung, Berlin, 121-126.
6. Bakšić-Muftić, Jasna (2002), *Sistem ljudskih prava*, Magistrat, Sarajevo
7. Bingham, Tom (2011), *The Rule of Law*, Penguin Books, London
8. Čaušević, Ekrem, Tatjana Paić-Vukić, Kornelija Jurin Starčević, Vjeran Kursar (2021), "Kritički osvrt na studiju Marine Tkalec „Povijest je važna: Razvoj i institucionalna nepromjenjivost Vojne krajine u Hrvatskoj”, dostupno na: <https://historiografija.hr/?p=26369>
9. Čustović, Ajla (2020), *Islam i ljudska prava: problem kompatibilnosti i teorija otvorene razmjene*, Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu – Fakultet političkih znanosti
10. Davutoğlu, Ahmet (2020), *Alternativne paradigme: Utjecaj islamskog i zapadnog Weltanschauunga na političku teoriju*, Centar za napredne studije, Sarajevo.
11. Dicey, Albert (1885), *Introduction to the Study of the Law of the Constitution*, Macmillan
12. Emon, Anver M. (2004/2005), "Natural Law and Natural Rights in Islamic Law", *Journal of Law and Religion*, 20(2), 351-395
13. Fadl, Khaled Abou El (2007), "Islam and the Challenge of Democratic Commitment", *Oriente Moderno*, 87(2), 247-300.
14. Fadl, Khaled Abou El (2001), *Speaking in God's Name: Islamic Law, Authority, and Women*, Oneworld Publications, London
15. Fadl, Khaled Abou El (2017), "Qur'anic Ethics and Islamic Law", *Journal of Islamic Ethics*, 1, 7-28.

16. Fadl, Khaled Abou El (2019), "What type of law is Islamic law?", u: Fadl, Khaled Abou El, Ahmad Atif Ahmad, Said Fares Hassan (ur.), *Routledge Handbook of Islamic Law*, Routledge, London, 11-40.
17. Farrall, Jeremy (2009), "Impossible expectations? The UN Security Council's promotion of the rule of law after conflict", u: Bowden, Brett, Hilary Charlesworth, Jeremy Farrall, (ur.), *The role of international law in rebuilding societies after conflict: Great expectations*, Cambridge University Press, New York, 134-157.
18. Farooq, Mohammad Omar (2020), *Ka našoj reformaciji: Od legalizma ka vrijednosno orijentiranom islamskom pravu i jurisprudenciji*, Centar za napredne studije, Sarajevo
19. Feldman, Noah (2010), "Rule of Law and Balance of Power in Classical Islam", *The Review of Faith & International Affairs*, 6:4, 3-12.
20. Ghazanfar, Mohammad, Abdul Azim Islahi (2021), *Al-Gazalijeva ekonomska misao*, prijevod Amir Krpić i Resul Mehmedović, UG "Multi", Tuzla
21. Ginsburg, Tom (2000), "Does Law Matter for Economic Development? Evidence From East Asia", *Law & Society Review*, 34(3), 829-856.
22. Gosalbo-Bono, Ricardo (2010), "The Significance Of The Rule Of Law And Its Implications for The European Union And The United States", *University of Pittsburgh Law Review*, 72, 229-360.
23. Haldun, Ibn (1982), *Muqaddima – izbor iz djela*, prijevod Hasan Sušić, Veselin Masleša, Sarajevo
24. Hallaq, Wael (2015), "Quranic Magna Carta: On the origins of the rule of law in Islam", u: Griffith-Jones, Robin, Mark Hill (eds.), *Magna Carta, Religion and the rule of law*, Cambridge University Press, UK, 157-176.
25. Hayek, Friedrich (1998), *Poredak slobode*, Global Book, Novi Sad
26. Huntington, Samuel (1996), *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, Simon and Schuster, New York
27. Kamali, Mohammad Hashim (2010), "Constitutionalism and democracy: An Islamic perspective", *ICR Journal*, 2(1), 18-45.
28. Kamali, Mohammad Hashim (2007), "Sharīah And Civil Law: Towards A Methodology Of Harmonization", *Islamic Law and Society*, 14(3), 391-420.
29. Karčić, Fikret (2020), "A Study on Legal Formalism in the Former Yugoslavia and its Successor States", *CIDS report No. 1*.
30. Khaldun, Ibn (1377), *The Muqaddimah*, Translated by Franz Rosenthal, dostupno na: <https://asadullahali.files.wordpress.com>

31. Koehler, Benedikt (2021), *Rani islam i početak kapitalizma*, prijevod Resul Mehmedović, Centar za javne politike i ekonomske analize, Zenica
32. Kuru, Ahmet (2019), *Islam, Authoritarianism, and Underdevelopment: A Global and Historical Comparison*, Cambridge University Press, Cambridge
33. Lewis, Bernard (2010), *Faith and Power: Religion and Politics in the Middle East*, Oxford University Press, Oxford
34. Lewis, Bernard (1994), "Why Turkey Is the only Muslim Democracy", *Middle East Quarterly*, 1(1), 41-49.
35. Jusić, Muhamed (2017), "Ulema i vlast – između dosluha i neposluha", *Glasnik IZ u BiH*, dostupno na: <https://ilmijja.ba/2017/11/21/ulema-i-vlast-između-dosluha-i-neposluha/>
36. Meierhenrich, Jens (2021), "What the Rule of Law Is ... and Is Not", u: Meierhenrich, Jens, Martin Loughlin (ur.), *The Cambridge Companion to the Rule of Law*, Cambridge University Press, Cambridge, 569-621.
37. Memišević, Ehlimana (2019), *Sudovi: komparativna studija*, Centar za napredne studije, Sarajevo.
38. Moosa, Ebrahim (1998), "Allegory of the Rule (Ḥukm): Law as Simulacrum in Islam?", *History of Religions*, 38(1), 1-24.
39. Moustafa, Tamir, Tom Ginsburg (2008), "Introduction: The Functions of Courts in Authoritarian Politics", u: Ginsburg, Tom, Tamir Moustafa (ur.), *Rule by Law: The Politics of Courts in Authoritarian Regimes*, Cambridge University Press, New York, 1-22.
40. Moustafa, Tamir (2008), "Law and Resistance in Authoritarian States: The Judicialization of Politics in Egypt", u: Ginsburg, Tom, Tamir Moustafa (ur.), *Rule by Law: The Politics of Courts in Authoritarian Regimes*, Cambridge University Press, New York, 132-155.
41. Orman, Sabri (2018), "Al-Ghazâlî on Justice and Social Justice", *Turkish Journal of Islamic Economics*, 5(2), 1-66. Dostupno na: <https://dergipark.org.tr/en/pub/beuntujise/issue/44736/556834>
42. Rosen, Lawrence (2021), "Islamic Conceptions of the Rule of Law", u: Meierhenrich, Jens, Martin Loughlin (ur.), *The Cambridge Companion to the Rule of Law*, Cambridge, Cambridge University Press, 86-100.
43. Rubin, Avi (2017), "Was there a rule of law in the late Ottoman Empire?", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 46(1), 1-16.

44. Rudolph, Ulrich (2019), "Al-Ghazali on Philosophy and Jurisprudence", u: Adamson, Peter (ur.), *Philosophy and Jurisprudence in the Islamic world*, De Gruyter, 67-91.
45. World Justice Project (2021), *Rule of Law Index 2021*, https://worldjusticeproject.org/sites/default/files/documents/WJP-INDEX_2021.pdf
46. Saraçoğlu, Safa (2016), "Economic Interventionism, Islamic Law and Provincial Government in the Ottoman Empire", u: Schull, F. Kent et. al (ur.), *Law and Legality in the Ottoman Empire and Republic of Turkey*, Indiana University Press, Indiana, 59-84.
47. Shambayati, Hootan (2008), "Courts in Semi-Democratic/Authoritarian Regimes: The Judicialization of Turkish (and Iranian) Politics", u: Ginsburg, Tom, Tamir Moustafa (ur.), *Rule by Law: The Politics of Courts in Authoritarian Regimes*, Cambridge University Press, New York, 283-303.
48. Tkalec, Marina (2020), "History matters: Development and institutional persistence of the Habsburg Military Frontier in Croatia", *Public Sector Economics*, 44(1), 117-145.
49. Tokvil, Aleksis D. (1990), *O demokratiji u Americi*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci
50. Uzelac, Alan (2010), "Survival of the Third Legal Tradition?", *Supreme court law review*, 49, 377-396.
51. Tanjić, Željko (2012), "Dajte caru carevo, a Bogu Božje. Orisi teološko-filozofskog pogleda na odnos Crkve i države", *Bogoslovska smotra*, 82(4), 939-954.
52. Welton, M. David (2007), "Islam, the West, and the Rule of Law", *19 Pace International Law Review*, 19(2), 169-194.
53. Yildirim, Yetkin (2009), "The Medina Charter: A Historical Case of Conflict Resolution", *Islam and Christian-Muslim Relations*, 20(4), 439-450.

RULE OF LAW AND THE MUSLIM WORLD – A BRIEF ANALYSIS OF THE CAUSES OF DEVELOPMENT OF THE RULE OF LAW IN THE MUSLIM WORLD

Summary:

The rule of law is, along with democracy, one of the main concepts of the 21st century, while Islam is, along with Christianity, the most populous religion. On the other hand, Muslim states face the problem of accepting the rule of law as a concept that originated in the West. The paper discusses the compatibility of the rule of law and Islam as well as the reason why the rule of law is not developed in Muslim countries. The authors investigate whether the underdevelopment of the rule of law in Muslim countries is inherently related to Islam or to the socio-economic circumstances that led to it. The authors of the paper put forward the thesis that the cause of the underdevelopment of the rule of law in Muslim countries is primarily caused by socio-economic circumstances, and not because of the very concept of Islam as a religion.

Keywords: Islam; the rule of law; rule by law; key turning point

Adrese autora
Authors' address

Benjamin Nurkić
Univerzitet u Tuzli
Pravni fakultet
bnurkic@bih.net.ba

Resul Mehmedović
UG "Dialogos" Tuzla
resulmehmedovic@dialogos.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.2.473

UDK 336.74:343.5
336.227.3:339.72

Primljeno: 20. 01. 2022.

Pregledni rad
Review paper

Kerim Topčić

PRANJE NOVCA KROZ OFFSHORE KOMPANIJE KAO NAČIN IZBJEGAVANJA ODUZIMANJA NELEGALNO STEČENE IMOVINE

Offshore kompanije često, naročito u posljednjih nekoliko godina (afere „Panama Papers“ i „Pandora Papers“), izazivaju veliku pažnju medija i istraživačkih novinara širom svijeta, koji ulažu i po nekoliko godina istraživanja na otkrivanju tajnih tokova novca svjetskih moćnika. Brojne male države i jurisdikcije klijentima garantiraju maksimalnu tajnost i sigurnost njihovog kapitala od poreznih obaveza. Također, one otežavaju i otkrivanje porijekla novca, često stečenog nelegalnim aktivnostima. U ovom radu će se tematizirati osnivanje tih kompanija, koja je njihova svrha i uloga u globalnim finansijskim tokovima, zašto privlače sve veći broj pravnih i fizičkih lica, te posljedice njihovog djelovanja po svjetsku ekonomiju i državne budžete. Bit će riječi i o međunarodnim institucijama koje vrše nadzor nad poslovanjem offshore finansijskih centara s osnovnim ciljem njihovog prilagođavanja globalnim finansijskim standardima.

Ključne riječi: offshore kompanija; offshore finansijski centar; porezna evazija; pranje novca, oduzimanje nelegalno stečene imovine

1. UVOD

Međunarodni finansijski tokovi su u posljednjih četrdeset godina doživjeli snažnu ekspanziju, a međunarodni finansijski sistem velike transformacije. Nakon globalne finansijske krize 2008. godine, fokus je bio usmjeren prema offshore finansijskim centrima, malim državama ili jurisdikcijama koje garantiraju maksimalnu diskreciju i sigurnost svojim klijentima. U ovom radu će se obratiti pažnja na ovu pojavu o kojoj

se ne govori dovoljno u javnom diskursu, a koja je prisutna i u našoj zemlji. Navest ćemo i neke primjere. Predmet analize će biti i historijski razvoj offshore finansijskih centara, te razlozi zbog kojih poslovno privlače u jednakoj mjeri i pravne i fizičke osobe. Također, analizirat će se i uticaj različitih međunarodnih institucija koje izvršavaju nadzor nad poslovanjem ovih centara s ciljem njihovog prilagođavanja globalnim finansijskim standardima.

Nameće se veliki broj bitnih pitanja koja mogu biti temelj za buduća istraživanja offshore finansijskih centara, njihovog položaja i uloge u finansijskom svijetu. Analizirat ćemo te centre, način njihovog djelovanja, tajnost podataka i klijenata, kao i sve češće informacije da u offshore kompanijama na egzotičnim destinacijama širom svijeta (Djevičanski otoci, Belize, Panama – poznata i po međunarodnoj aferi „Panama Papers“, itd.), u najvećem broju slučajeva, završava „prljavi novac“ stečen raznim vrstama krivičnih djela (organizirani kriminal, privredni kriminal, itd.).

Odmah na početku treba naglasiti da se pod pranjem novca podrazumijeva svaka tehnika pretvaranja nepošteno i nezakonito stečenog bogatstva u zakonit prihod (Petrović, Dobovšek 2007: 44). Izraz „pranje novca“ je zapravo relativno nov, dolazi iz novina koje su obrađivale čuvenu aferu Watergate u SAD-u 1973. godine. Poslije je zaživio u cijelom svijetu (Katušić-Jergović 2007). U principu, perači novca ne nastoje ostvariti najvišu stopu dobiti na novac koji operu, već im je najbitnija investicija ili mjesto koje će im obezbijediti najlakše i najbrže recikliranje novca (Bejaković 1997). Možemo reći da su potencijalni perači novca svi koji se bave sferom novca, tj. bankari, advokati, računovođe, trgovci i drugi, koji nesvjesno ili svjesno dozvole da njihovo poslovanje bude iskorišteno za pranje novca (Raković 2008).

Pranje novca je fenomen koji zaslužuje pažnju jer predstavlja industriju u čije su suzbijanje uključene državne institucije i tijela progona širom svijeta, ali i veliki broj nevladinih, međuvladinih, multilateralnih i supranacionalnih organizacija (Unger 2007). Procjene Svjetske banke i MMF-a pokazuju da nivo opranog novca danas doseže 2-5% svjetskog bruto društvenog proizvoda (Camdessus 1998). Tačan iznos opranog novca širom svijeta, ali i egzaktan broj „perača“, modusa operandi koje oni primjenjuju, te zemalja i sektora koji su uključeni u te nelegalne aktivnosti i dalje je nepoznat (Pedić 2010).

Prema Bellu, Grahamu i Elliottu (2003), pranje novca je proces koji kriminalcima omogućava kontroliranje sredstava proizašlih iz njihovih aktivnosti, sigurnu potrošnju odnosno investiranje tih sredstava, izbjegavanje otkrivanja, kao i oduzimanja odnosno konfiskacije. Prema Hoptonu (2006: 2) proces pranja novca više nužno ne uključuje „stvaran novac“, i „pojavljuje se svaki put kada se obavlja transakcija ili uspostavlja

poslovni odnos koji uključuje bilo kakvu imovinu deriviranu iz kriminalnih aktivnosti.“

Američki Ured za sprečavanje pranja novca (FinCEN – *Financial Crimes Enforcement Network*) opisuje proces pranja novca kroz tri faze: 1. polaganje; 2. oplemenjivanje; 3. integracija. U fazi polaganja sredstva iz kriminalne djelatnosti ulažu se u finansijski sistem ili se investiraju u nekretnine i pokretnine. Glavni je cilj ubaciti novac u finansijske tokove ili ga prebaciti van države. Na ovaj način perači novca izlažu svoju zaradu, pa je ta faza s obzirom na mogućnost detekcije prljavog novca ključna (Maros 1999). Bez obzira na to pojavljuje li se novac koji proizilazi iz kriminalne aktivnosti u obliku gotovine ili ne, faza polaganja najopasnija je za kriminalca. Tada još postoji direktna veza između njega i novca. Od tog trenutka novac više nije gotovina već se pretvara u brojke na papiru ili na zaslonu ekrana (Lilley 2000).

Sljedeća faza u tom procesu se zove oplemenjivanje (pretresanje, miješanje). U ovoj fazi perači brojnim transakcijama počinju prikrivati trag pravog izvora novca. Legalnim transakcijama prebacuju novac na račune u zemlji i inostranstvu te mijenjaju njegov oblik, upravo radi otežavanja praćenja njegovog toka. Tu se pojavljuju offshore kompanije kao idealno sredstvo. Krajnji cilj prebacivanja novca jest raspršivanje novca i pribavljanje što više papirnatih tragova kako bi se omeo nadzor koji je u toku ili buduća istraga, te na kraju obezbijedilo lažno porijeklo odnosno izvor novca.

Na kraju, u fazi integracije perači integriraju svoja sredstva u ekonomiju i finansijski sistem, te ih miješaju s legalnim sredstvima, čime otežavaju detekciju pravog izvora novca (Maros 1999). Završna faza procesa pranja novca ustvari je integracija nezakonitih sredstava koja su postala zakonita i koja su uspješno položena u finansijski sistem. Ta se faza nekad zove i fazom sušenja odnosno centrifugiranja (Blunden 2001).

Pranje novca je kompleksan sistem koji se razvija, primjenjuju se nove tehnike, a perači se sve više usavršavaju i uvijek su korak ispred istražitelja. Kriminalci se skrivaju iza kompliciranih transakcija koje obuhvaćaju međunarodne transfere, usitnjavaju transakciju na manje iznose ili transferiraju na račune većeg broja osoba, mijenjaju oblik novca, koristeći se savjetima visoko kvalificiranih bankara, brokera, računovođa, konsultantskih kuća, notara i advokata (Cindori 2007).

Istraživački novinari su utvrdili da sve više offshore kompanija ima vlasništvo ili suvlasništvo nad nekim kompanijama u Bosni i Hercegovini, kao vrlo pogodnom tlu za razne finansijske malverzacije, a te transakcije zbog kompliciranog i tromog pravosudnog aparata vrlo često ostanu potpuno neistražene. Dakle, i u Bosni i

Hercegovini je sve češća pojava ulaganja sumnjivog kapitala kojem nije jasno utvrđeno porijeklo. Također, sve više osoba sa Balkana ima otvorene račune u offshore zonama, a ako uzmemo u obzir da je ovaj region poslije ratova 1990-ih prošao kroz masovnu privatizaciju javnih kompanija, to ulijeva dodatnu sumnju u legalnost novca koji završava na tim offshore računima. Ipak, jasno je da pogodnosti offshore kompanija ne koriste samo ljudi sa ovih prostora, već i širom svijeta, uključujući mnoge slavne, uticajne svjetske ličnosti.

2. O OFFSHORE KOMPANIJAMA

Nastanak i historijski kontekst

Prije svega, treba naglasiti da offshore kompanije same po sebi nisu nelegalne, te oni koji otvaraju takve kompanije ne čine po važećim propisima nikakvo krivično djelo. Zapravo, radi se o jednoj potpuno zakonski nereguliranoj oblasti, a samim tim pogodnoj za brojne zloupotrebe. Naime, iznova se pokazuje vitalitet kriminogenih faktora naspram instrumenata kojim se obuzdavaju njihove aktivnosti, i onaj njihov, i na ovom primjeru vidljiv, hronični „korak ispred“ u odnosu na državni preventivni i represivni aparat i, pogotovo, u odnosu na legislativu koja poslovično kaska za praksom sve sofisticiranijih oblika kriminala.

Dakle, offshore oaze su područja izvan jurisdikcije pojedinih država gdje, pod uslovima minimalnih ili nepostojećih poreznih stopa, liberalnih propisa i stroge diskrecije (što je možda i glavna prednost), multinacionalne banke, korporacije i pojedinci stranih država prebacuju svoje poslove, otvaranjem poslovnica ili računa, stvarajući veliki nesrazmjer između finansijskog i drugih sektora, a čiji je veliki broj finansijskih institucija primarno na usluzi nerezidentima (Mihaljević 2012).

Historijski kontekst nastajanja offshore centara nam pokazuje različite temelje na kojima su uspostavili način svoga rada: npr. Švicarska je dugo gradila svoje finansijske institucije na principu stroge bankarske tajne, a njen su model pokušali pratiti drugi offshore centri (Bahami, Lihtenštajn, Luksemburg). Interesantan je i podatak da su za pisanje propisa određenih karijskih područja bili zaduženi advokati povezivani s mafijom (Sikka 2003).

Slabe države predstavljaju izuzetno plodno tlo za organizirani kriminal, jer su legitimne i priznate, ali ipak nesposobne da zadovolje potrebe stanovništva, uspostave kontrolu na granicama i efikasnu vladu (Matijašević 2010). Države koje se smatraju poreznim oazama, ali i najboljim mjestima za pranje novca i osnivanje offshore

kompanija, su Hong Kong, Bahami, Panama, a uz to imaju i bankarski sistem koji je pogodan za takve radnje i predstavljaju važan tranzitni centar za promet droge. Neki od najpogodnijih gradova za pranje novca su New York, Los Angeles, Miami, Houston, Montreal, Toronto i Vancouver (Robinson 1996).

Veliki broj svjetskih kompanija, poput Googlea, Facebooka (Meta) i Amazona, ima otvorene račune u poreznim oazama, te tako plaćaju višestruko niži iznos poreza u odnosu na onaj koji bi plaćale u državama gdje su osnovane (iako se radi o kompanijama koje generiraju stotine milijardi dolara godišnje, one plaćaju nesrazmjerno male poreze na dobit).

Dvadeseto stoljeće, naročito period nakon Prvog svjetskog rata, bilo je vrijeme širenja offshore finansijskih centara. Mnogi bogati građani Velike Britanije i SAD-a tražili su utočište za svoja bogatstva u poreznim oazama s ciljem izbjegavanja plaćanja poreza, a sličnu praksu su slijedile i multinacionalne korporacije, pa su svoje poslove prebacivale na egzotične otoke poput Bermuda i Kajmanskih otoka, s istim ciljem. Šezdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća američke banke formiraju poslovnice u poreznim oazama da izbjegnu zakonsku regulaciju i plaćanje visokih poreza (Sikka 2003).

Luksemburg je u ranim sedamdesetim privlačio klijentelu iz Njemačke, Francuske i Belgije niskim poreznim stopama na dohodak, neplaćanjem poreza na prihod od dividendi za nerezidente, te izrazito strogim bankarskim tajnama. Na Arabijskom poluotoku sredinom sedamdesetih Bahrein je počeo nuditi usluge skupljača regionalnih viškova nafte, donošenjem bankarskih zakona i omogućavanjem poreznih poticaja koji su olakšavali inkorporaciju offshore banaka (Mihaljević 2012).

Ipak, prava ekspanzija offshore kompanija prati presudno važan razvoj informacionih tehnologija, gdje online poslovanje doista savladava presudne hendikepe geografskih udaljenosti i od svijeta pravi doslovno „globalno selo“. Ekspanzija i veliki interes posljedično dovode do značajnog pada troškova osnivanja i poslovanja, što je dodatna pogodnost daljem širenju ovog fenomena i opasnostima koje idu uz njega.

3. DJELOVANJE OFFSHORE KOMPANIJA U BOSNI I HERCEGOVINI

3.1. Investiranje sumnjivog kapitala

Vratimo se na naše prostore, gdje možemo vidjeti posljedice postratne tranzicijske privatizacije, dizajnirane u korist rađanja nove elite, ali i stranih fondova koji su

otkupljivali certifikate od građanstva i boračke populacije značajno ispod njihove nominalne vrijednosti i u skladu s pozitivnim zakonskim rješenjima postajali titulari vlasništva velikog broja ciljano opustošenih državnih kompanija (bivšeg tzv. „društvenog vlasništva“). Ovdje zatičemo osiromašene budžete koji se troše na otkupljivanje socijalnog mira i glasačkih listića; također, novu plutokratiju koja se po brutalnosti i pohlepi ne razlikuje od vremena prvobitne akumulacije kapitala, dok se na čela kompanija instaliraju interesno povezane osobe koje te kompanije obezvjeđuju i odvođe u stečaj, a sebi i svom interesnom krugu omogućuju ogromnu nezakonitu imovinsku korist. S obzirom da primanja pojedinih menadžera i državnih funkcionera ne pokrivaju njihovo imovinsko stanje, postavlja se pitanje odakle dolazi ostatak novca kojim je kupovana brojna pokretna i nepokretna imovina. Da bi izbjegli „neugodna pitanja“ istražitelja, eventualne optužnice za privredni i organizirani kriminal i, na kraju, oduzimanje nelegalno stečene imovine, mnogi su izlaz pronašli upravo u offshore kompanijama. Inače, oduzimanje imovinske koristi pribavljene krivičnim djelom je, u najširem terminološkom značenju, izrazito kompleksna materija koja obuhvata nekoliko različitih grana prava – primarno krivično, upravno i građansko (Ferhatović, Boban 2017).

Dakle, nelegalno stečeni novac pojedinci bi prebacivali u svoje offshore kompanije (istrage su pokazale da su neki osnivali i više offshore kompanija, te sa jedne na drugu prebacivali „prljavi novac“ i na taj način skoro u potpunosti zametnuli trag) koje bi se onda pojavile kao strani investitori (što znači da se novac ponovo vraćao u istu državu iz koje je i krenuo, ali ovaj put kao „čist“) kupujući dionice i udjele u postojećim domaćim kompanijama ili otvarajući potpuno nove kompanije pod maskom toliko poželjne i proklamirane strane investicije. Smišljen je skoro savršen sistem koji legalizira nezakonite tokove novca, a istražitelje i sudske izvršitelje dovodi pred gotovo nerješive probleme. Te kompanije bi se bavile potpuno legalnim poslovima, kao npr. kafići, hoteli, benzinske pumpe, kladionice, itd. Ovim radnjama je novac „nestajao“ čime bi oduzimanje nelegalno stečene imovine postalo skoro neizvodivo. Sa ovim problemom se, kako je ranije navedeno, suočavaju i mnogo uređenije države od Bosne i Hercegovine, a potvrđuje se da je novcu uvijek vrlo teško ući u trag, pogotovo tamo gdje za to nema ni političke volje, ni ekspertskih znanja.

U domaćim medijima već se pisalo o nekim konkretnim slučajevima u našoj zemlji. Ima osnova da se egzemplarno navede Fabrika duhana Sarajevo, čijih je 39,9% dionica, ispod realne cijene, prije nekoliko godina, kupila offshore kompanija registrirana u Beču, bez podataka o vlasniku, ovlaštenom licu, uposlenicima i slično.¹

¹ <https://www.akta.ba/kapital/izvjestaji/69595/british-american-tobacco-ulazi-u-fabriku-duhana-sarajevo>

Slična situacija je i sa kompanijom Bosnalijek, čijih je 19,25% dionica, inače u vlasništvu Vlade FBiH, kupila offshore kompanija s Malte.² Na čelu te kompanije se nalazi osoba koja je formalni vlasnik još jedne offshore kompanije u Dubaiju. Indikativno je da ni u Vladi FBiH ni u Agenciji za privatizaciju FBiH nisu imali podatke o kupcu dionica, što stavlja dodatnu sumnju na legalnost novca i njegovo porijeklo, ali i opetovano naglašava pitanje ko su stvarne osobe koje stoje iza te milionske transakcije.

Ovi primjeri nam ukazuju na niz, u najmanju ruku, sumnjivih transakcija iza kojih stoje javnosti nepoznate osobe, s obzirom na garantiranu tajnost podataka od strane offshore oaza, a radi se o milionskim ulaganjima.

3.2. Manjkavosti pravosudnog sistema

Iako je problem pranja novca stečenog kriminalnim aktivnostima kroz offshore kompanije itekako jasno vidljiv, nijedna zemlja, pa ni Bosna i Hercegovina, a pogotovo ona, nije našla „idealni“ pravni model kako bi se obračunala sa ovim vidom kriminaliteta, prije svega zbog veoma kompliciranog procesa dokazivanja, umiješanosti „velikih igrača“ i političkih faktora, ali i potkupljivosti ljudi u pravosudnim organima i odsustva želje, spremnosti i znanja da izađu na kraj i sa mnogo jednostavnijim oblicima krivičnih djela. Tako države, vrlo često, a posebno one sa pravosudnim sistemom poput bosanskohercegovačkog, ostaju bez stotina miliona, a nekad i milijardi eura, koje misteriozno nestanu sakrivene po offshore poreskim oazama. Riječ je o sofisticiranom kriminalu pred kojim ostaju nemoćne i mnogo jače države, pa se Bosna i Hercegovina sa svojim slabim i isparceliranim institucijama ukazuje kao idealan medij razvoja ove vrste kriminala, neuporedivo prisutnijeg nego nam se to čini. Svijest o stvarnoj rasprostranjenosti prvi je korak na dugom putu njegovog suzbijanja, ali ni on nije napravljen.

4. PROCES I NAČIN OSNIVANJA OFFSHORE KOMPANIJA U SVIJETU

4.1. Dokumentacija potrebna za osnivanje

Da bi se malo bolje upoznali sa načinom funkcioniranja offshore kompanija potrebno je da kažemo nešto više uopće o načinu njihovog rada širom svijeta, načinu osnivanja

² <https://ti-bih.org/wp-content/uploads/2017/03/PRIVATIZACIJA-U-BOSNI-I-HERCEGOVINI-studija-slucaja-Bosnalijek.pdf>

i količinama novca koje se tamo deponiraju. Na putu do tih spoznaja stoje brojne prepreke, predrasude i neznanje.

Prije nego interesanti odluče hoće li prebaciti svoje poslovanje u offshore kompanije, oni moraju pomno razmotriti sljedeće okolnosti: politički i ekonomski kontekst određenog područja, podložnost zakonodavstva čestim promjenama, konstantnost visine poreza, pripadnost nekoj regionalnoj ili globalnoj integraciji, komunikacijsku infrastrukturu, postojanje i nivo kontrole razmjene sredstava i ograničenja u transferu robe i kapitala, garancije i održivost anonimnosti, prihvatljivost troškova osnivanja i održavanja (Masnjak 1998). Iznova naglašavamo presudan značaj diskrecije i pouzdanosti ulaganja.

Offshore kompanija najčešće se pojavljuje kao internacionalna poslovna kompanija. U većini slučajeva se formira preko advokatskih kancelarija na području gdje se nalazi offshore oaza ili njihovih poslovnica, odnosno zastupnika, koji su prisutni u svim zemljama. Da bi nastala offshore kompanija potrebno je ispuniti svega tri posve jednostavna uslova:

1. potrebno je registrirati kompaniju u nadležnom tijelu, gdje se tom prilikom dobija sjedište s imenom agenta na čije ime glasi kompanija, tj. čije ime se nalazi u registraciji;
2. bankovni račun u banci gdje se nalazi kompanija;
3. poštanski sandučić za slanje pošte na adresu offshore kompanije.

Posjedovanje offshore kompanije podrazumijeva odgovarajuću taksu, čijim plaćanjem se dobija punomoć raspolaganja kompanijom, iako vlasnik nije formalno naveden u registraciji kao vlasnik, što je i glavna prednost ovakvih kompanija, ali i presudna činjenica koja zadaje probleme istražiteljima širom svijeta (Pavlović 1999).

4.2. Razlozi osnivanja

Razlozi osnivanja offshore kompanija se nalaze u poreznim beneficijama, jednostavnosti osnivanja, anonimnosti, neopterećenosti podnošenja finansijskih ili revizorskih izvještaja, mogućnostima osiguravanja finansijske podrške pri akviziciji vlastitih dionica (npr. sve članice EU zabranjuju finansijsku podršku javnim kompanijama i formiranje damping cijena za učešća u javnim tenderima, a neke, Francuska, Belgija i Holandija, zabranjuju za sve oblike kompanija), nezahtjevanju pologa za osnivanje, raznim oblicima posredovanja u poslovanju, mogućnosti otvaranja nerezidentnih računa u bankama drugih zemalja, ostvarivanju prava na privremeni uvoz mašina, opreme,

transportnih sredstava bez plaćanja carine i poreza, ostvarivanju zajedničkog ulaganja u drugim zemljama zbog niza olakšica, korištenju usluga rada preko nerezidentnog računa, korištenju uloga stranog kapitala za potrebe matične kompanije, izbjegavanje oduzimanja nelegalno stečene imovine i slično (Mihaljević 2012).

Ipak, offshore kompanije ne mogu poslovati i zapošljavati na području svoje inkorporacije. Naime, one mogu biti pokrenute za sve djelatnosti, osim u svrhu bankarstva, osiguranja, upravljanja trust kompanijom, trgovine drogom, lijekovima i oružjem. U pojedinim offshore centrima postoje visoki administrativni troškovi otvaranja računa u banci u korist offshore kompanije jer se traži posebna dokumentacija u skladu s regulativom protiv pranja novca, što se s pravom tumači kao uspjeh MMF-a. Postoje, također, i ograničenja poslovanja u zemljama s regulativom protiv poreznih oaza (npr. u Francuskoj je zabranjeno koristiti offshore kompaniju kao sredstvo za izdavanje obveznica), te poteškoće i dodatni troškovi u upravljanju imovinom za slučaj smrti dioničara offshore kompanije (treba se dokazati autentičnost oporuke u offshore centru) (Masnjak 1998). Sve ove restrikcije, čak i ako bi se u potpunosti poštovale, nisu balans benefitima koje vlasnicima donose offshore kompanije.

4.3. Hedge fondovi

Interesantna je uloga *hedge* fondova u finansijskoj krizi, koji su kao ekskluzivni i privatni klubovi izvan dohvata nadzora i regulacije, nerijetko locirani u offshore zonama, bogatim investitorima nastojali omogućiti da svoj novac oplode na fluktuacijama cijena vrijednosnih papira ili na imovini kojom se trguje na svjetskim tržištima, tj. dionicama, obveznicama, devizama (Brittain-Catlin 2009). Finansijske i nefinansijske korporacije u offshore centrima često registriraju kompanije posebne namjene (eng. *special purpose vehicles*) zbog poreznih beneficija i nadzornih režima (Mihaljević 2012).

Kako bi se onemogućio bijeg štednje na offshore bankovne račune i ostvarile više kamatne stope na štednju, EU je u julu 2005. godine donijela direktivu o porezu na štednju u obliku poreza po odbitku (eng. *withholding tax*), koji plaćaju rezidenti EU ukoliko otvaraju račune izvan zemlje prebivališta, tako da biraju plaćanje poreza od 20% u trenutku isplate ili dopuštajući da offshore banka pošalje obavijest poreznim vlastima zemlje u kojoj imaju prebivalište. Offshore kompanije, pored pranja novca i izbjegavanja oduzimanja nelegalno stečene imovine, služe i za izbjegavanje kreditora (kod bankrota), manipuliranje tržištem (Enron i Parmalat koristili su

offshore mehanizme za manipuliranje finansijskim rezultatima), izbjegavanje plaćanja poreza (neprijavlivanjem dobitaka kroz poslovanje u offshore centrima), finansiranje terorističkih akcija i slično (Ibid. 803).

Prema podacima MMF-a iz 2000. godine vidljivo je da offshore centri drže oko 50% sve vangranične imovine, da jedna trećina svjetskog GDP-a i pola svjetskog novca prođe kroz offshore oaze u nekoj fazi, da su američke korporacije i bogata elita pohranili oko 800 milijardi dolara samo na Kajmanske otoke, što predstavlja 20% svih depozita u SAD, te da su, prema podacima Ministarstva unutrašnjih poslova Velike Britanije, domaćini šest biliona dolara, što je otprilike deset puta više od svih kompanija izlistanih na Londonskoj berzi (Sikka 2003).

4.4. Blagi propisi

Offshore centri, uglavnom, svoje zakonske propise predstavljaju kao „blage, ali učinkovite“ i reguliraju samo najriscantnije poslove na području bankarstva, osiguranja i zajedničkih fondova. Takvu blagu regulaciju u offshore centrima koriste online poslovi, koji bi u matičnoj zemlji bili zabranjeni, ali su u tim centrima dopušteni: riječ je npr. o pornografiji i kockanju, a takva blaga regulacija je naročito korištena u svrhe pranja novca. Zbog velikih pritisaka međunarodnih institucija offshore centri su prisiljeni primjenjivati strogu regulativu protiv pranja novca. Postojala je i bojazan da će različiti nivoi regulatornih standarda zaoštriti konkurenciju među oazama i, kao posljedicu, gurnuti ih u još radikalnije labavljenje propisa. Ipak, pojedina iskustva pokazuju da su investitori više zainteresirani za one centre koji su bolje i stabilnije regulirani, naspram manje pouzdanih, onih s privremenim i povremenim povlasticama (Mihaljević 2012).

Važno je istaknuti da u offshore centrima, odnosno oazama, glavnu ulogu imaju visokokvalificirani i bogato plaćeni advokati i računovođe, koji svojom „kreativnošću“ i „fleksibilnošću“ u interpretaciji zakona, posebno onih koji se odnose na teritorijalne granice, državljanstvo i pravne osobe, u smišljanju modusa i struktura (putem otvaranja računa, formiranja „kostur kompanija“ i trustova), omogućuju kompanijama i izuzetno uticajnim pojedincima da smanje porezne troškove, ili da ih sasvim izbjegnu, a kapitalu da postane neuhvatljiv i nedodirljiv (Sikka 2003). Jedan britanski porezni ekspert je rekao: „Nikad nisam naišao ni na jedan drugi razlog koji bi vodio ljude ka formiranju offshore trusta, osim izbjegavanja britanskog poreza. Ljudi koji su se koristili tim modelom uštedili su značajne sume“ (Ibid. 10).

5. PREVARE I ZLOUPOTREBE

5.1. Porezna evazija

Kada govorimo o poreznim prevarama zanimljivo je da u SAD skoro četvrtina od 500 vodećih kompanija nije platila porez u 1998. godini, a godišnji gubici poreznih prihoda zbog štednje pohranjene u offshore centrima iznose otprilike 70 milijardi dolara, što je dovoljno novca da se finansira besplatno zdravstveno osiguranje za sve građane SAD. Evropa godišnje gubi oko 100 milijardi funti poreznih prihoda od vodećih kompanija i raznih multimilijardera, a Velika Britanija godišnje gubi oko 85 milijardi funti u poreznim приходima. Većina je novca deponirana kroz „kostur kompanije“ (eng. *shell company*), koje kriju porijeklo novca i identitet vlasnika (Ibid. 14). Također, procjenjuje se da Njemačka zbog porezne evazije godišnje gubi 30 milijardi eura (Dougherty, Landler 2008).

Čuveni mafijaš Al Capone je svoje nezakonite prihode pokušao prikriti otvaranjem lanca praonica s automatima za pranje veša koji se pokreću ubacivanjem novčića. Ipak, prihodi iz nelegalnih aktivnosti su u takvoj mjeri nadmašivali one iz legalnih da ih je bilo nemoguće objasniti. Al Capone je na kraju završio u zatvoru upravo zbog utaje poreza, tačnije neuspjelog pranja novca, a ne zbog nezakonitih poslova i brutalnih ubistava. To anegdotalno opće mjesto je i jedan od američkih mitova koji ukazuje na presudan značaj plaćanja poreza za funkcioniranje države i društva uopće. Njegov slučaj najbolje opisuje prirodu pranja novca: očistiti tragove kriminalnog pribavljanja s ciljem uživanja u svim njegovim plodovima. Ipak, kad postoje jasno definirani standardi pred sudionicima finansijskih transakcija i učinkovita kontrola poštivanja tih standarda, čak i naizgled savršeno izveden zločin pranja novca neizbježno nailazi na poteškoće prikrivanja svojih tragova (Cirkveni 2000).

Organizirani kriminal, prostitucija, trgovina drogom ili terorizam samo su neke od djelatnosti koje progonjene zakonom moraju sakrivati izvor svojih prihoda. Ipak, ekonomski i tehnološki napredak, pogotovo razvoj interneta i uz njega vezanog trgovanja putem elektronskog novca i kriptovaluta, kao i sve veća specijalizacija i profesionalizacija, otvorili su široke mogućnosti. Postalo je znatno jednostavnije sakriti porijeklo prihoda, poput prevara osiguravajućih društava, odavanja poslovnih tajni (eng. *insider dealings*) i drugih prihoda od zloupotreba povjerljivih informacija (Mihaljević 2012). Notorna je činjenica da su kriminalci uvijek korak ispred, možda prije svega iz razloga veće individualne i grupne motiviranosti u odnosu na istražitelje i pravosudne organe.

5.2. Saopćenje Ureda UN-a

Ured UN-a za nadzor nad drogom i prevenciju kriminala navodi da pranje novca ne može funkcionirati bez mehanizama formiranih u offshore centrima, a regulatorne agencije tvrde da „savremeni ekonomski zločin – koji uništava živote i destabilizira države – nužno uključuje pranje novca“, koje nije moguće bez postojanja stroge bankarske tajne i garantirane anonimnosti. Grupa za finansijsku akciju protiv pranja novca procjenjuje da se godišnje „opere“ oko 1,5 biliona dolara (iznos GDP-a Francuske), uglavnom kroz offshore centre. Brojne mogućnosti koje nude offshore oaze omogućuju biznismenima izbjegavanje regulacije, poreza, potkopavanje vlada i slabljenje društvenog ugovora s ciljem finansiranja kriminala, prostitucije, narkotika, te narušavanja socijalnih odnosa, a ponajviše izbjegavanje oduzimanja imovine stečene kriminalnim aktivnostima (Sikka 2003).

Treba naglasiti da su offshore finansijski centri često predmet rasprava zbog posljedica koje izazivaju, direktno ili indirektno. Zbog blagih regulacionih mehanizama i stroge tajnosti, nameću konkurentsku utрку vladama ostalih zemalja u snižavanju poreza, promoviraju pranje novca, tržišne manipulacije i druge nezakonite aktivnosti, privlačeći i ohrabrujući neodgovorne i korumpirane biznismene da osiromašuju vlastite zemlje. Time slabe poziciju nacionalnih, kao i međunacionalnih institucija u nadziranju međunarodnih tokova kapitala. Podaci pokazuju da multinacionalne korporacije preko offshore centara iz zemalja u razvoju godišnje utaje 50 milijardi dolara poreznih prihoda, dovoljnih da prestanu primati inostranu pomoć, zaustave rast vanjskog duga i smanje nivo siromaštva (Mihaljević 2012).

Evidentan rast kriminala na globalnom nivou i potkopavanje transparentnosti budžetskih prihoda u siromašnim zemljama, odnosno pustošenje budžeta od strane korumpiranih političara, također je povezano s poslovima koji svoje prihode usmjeravaju u zapletenu mrežu transakcija u off shore centrima. Isključiva svrha takvih aktivnosti je sakrivanje kriminalnih djelatnosti, poput političke korupcije, prostitucije, trgovine drogom, oružjem, ljudima. Zbog svega navedenog dolazi do čestih finansijskih kriza koje ostavljaju teške posljedice po živote ljudi, naročito u siromašnim dijelovima svijeta (Ibid. 807).

Korupcija i pranje novca predstavljaju veliki društveni poremećaj, ekonomski i moralni, psihološki i pravni. Pri tome, politička, privredna i kriminalna elita zapravo čini istu strukturu, a u uslovima korumpiranog sudstva i tužilaštva, ove grupe mogu saradivati potpuno neometano (Vesić 2008).

5.3. Neprijavljena imovina i porezni gubici

Istraživanje Mreže za poreznu pravdu iz 2006. godine pokazalo je da fizičke osobe u offshore i onshore finansijskim centrima posjeduju neprijavljenu imovinu vrijednu oko 11,5 biliona dolara, uzimajući u obzir bijeg kapitala iz svih zemalja, a ne samo onih u razvoju. Prema procjenama takva neprijavljena imovina donosi godišnji prihod u iznosu od 860 milijardi dolara, a porezni gubitak iznosi 255 milijardi dolara (Keeler 2009). Najteže posljedice, kao i obično, uvijek snose savjesni porezni obveznici i najsiromašniji, jer se teret budžetskog punjenja prevali na njih, a pri tome ostanu uskraćeni za dio socijalnih pomoći. Ovdje uočavamo da je kretanje linijom manjeg otpora i lakšeg namirenja poreza globalno prisutan problem. Također, treba naglasiti da postoji mogućnost da su ovi iznosi višestruko veći jer nikad se ne može precizno utvrditi koliko novca „nestane“ u mnogobrojnim transakcijama između raznih offshore kompanija i fizičkih lica širom svijeta. Zapravo, možemo samo nagađati, tako da sve ove podatke treba uzeti sa izvjesnom rezervom.

Sve ovo nam govori da ogroman dio nelegalno stečene imovine, kojoj se teško ulazi u trag, nepovratno završi skriven po offshore oazama, što znači pustošenje budžeta država i onemogućavanje pravosudnim organima da tu imovinu konfisciraju. U praksi, to se događa jako rijetko.

5.4. Bijeg kapitala

Bankarska tajna onemogućuje vlade onih zemalja gdje se nalaze finansijski centri u dobijanju osnovnih podataka o stranim investitorima, pa izostaje mogućnost uspješnog komuniciranja sa zemljama iz kojih dolaze takvi investitori. Posljedice su bijeg kapitala i porezna evazija. Bijegom kapitala naročito su pogođene zemlje u razvoju iz kojih kapital odlazi, umjesto da dolazi (tzv. Lucasov paradoks), što je suprotno uobičajenom stavu da kapital najčešće putuje iz kapitalno bogatih u kapitalno siromašne zemlje (Spencer 2006). Zato se smatra da je krucijalno važno premostiti pitanje bankarske tajne, kroz, prije svega, njeno stvarno i jedinstveno definiranje, te uspostaviti saradnju između država kada se radi o važnim informacijama. To ukazuje na nužnost da se uspostavi saradnja kada npr. bh. pravosudni organi traže informacije od neke banke na Bahamima vezano za novac koji je tamo deponiran, a sumnja se da dolazi od kriminalnih aktivnosti počinjenih u Bosni i Hercegovini. To, međutim, podrazumijeva jačanje pravosudnih institucija, ali i naših diplomatskih detašmana.

5.5. Usvajanje dokumenta Četrdeset preporuka

Grupacija najrazvijenijih država svijeta G7 je odlučno ušla u borbu protiv pranja novca i, zajedno s još dvadesetak zemalja i organizacija, osnovala Grupu za finansijsku akciju protiv pranja novca (FATF – *Financial Action Task Force*), s osnovnim ciljem otkrivanja nekooperativnih područja u borbi protiv pranja novca. To je međuvladino tijelo osnovano 1989. godine i ima zadatak da razvija i potiče strategije za borbu protiv pranja novca. Ove strategije imaju za cilj spriječiti upotrebu nezakonitih profita u budućim krivičnim aktivnostima i spriječiti njihov uticaj na zakonitu privrednu djelatnost (DeGabrielle 2001). FATF donosi dokument Četrdeset preporuka, koji detaljno regulira korake unutar krivičnog zakonodavstva, finansijskog sistema i na planu međunarodne saradnje koje treba poduzeti da bi se uspješno sprečavalo pranje novca. Prihvaćen je od svih uglednih međunarodnih finansijskih ustanova, postavši tako međunarodni standard za programe protiv pranja novca (Mihaljević 2012).

Opći je dojam da postojeća sistemska rješenja u borbi protiv ove pošasti i dalje nisu ni približno na nivou opasnosti i šteta koje izaziva, što je više posljedica nedovoljne odlučnosti u njihovoj primjeni nego u strukturalnoj neefikasnosti. Naime, relativno dobro zamišljen sistem naspram sebe ima ogroman novac i interese sa jednako takvim i tolikim korupcijskim potencijalom.

Četrdeset preporuka inkriminiraju sve one koji su znali za poslove vezane uz pranje novca. Pri tome se znanje učesnika u tim poslovima tumači dosta široko i liberalno, što je dobro, pa se veza pretpostavlja već iz objektivnih okolnosti slučaja. Finansijske ustanove obuhvataju sve one koji na bilo koji način učestvuju u novčanom poslovanju. Osnovno načelo je *know your customer* (eng. upoznaj svog klijenta), odnosno poznavanje stvarnog identiteta osobe za čiji se račun vrše finansijske transakcije. Navodi se da pravne osobe ne smiju biti paravan za vođenje anonimnih računa, već se zahtijevaju podaci o fizičkim osobama koje upravljaju tom pravnom osobom, u cilju onemogućavanja anonimnih finansijskih transakcija, što je i ključna stvar u rješavanju ovog svjetskog problema. Također, u Preporukama se zahtijeva povećana pažnja za sve složene i neobično velike transakcije, transakcije s offshore kompanijama, transakcije sa zemljama koje ne primjenjuju Preporuke, te strogo postupanje prema nezakonitim prihodima, odnosno, u krajnjem, njihovo oduzimanje (Cirkveni 2000).

5.6. Zaštita moćnih država

Vidljivo je da offshore centri uživaju zaštitu ekonomski moćnih zemalja, a upravo one mogu da uvedu i nadzor nad njihovim poslovanjem. Nema sumnje da postoje efikasni instrumenti da se stane ukraj ovoj pojavi, ali se za njima poseže tek u izuzetnim okolnostima, umjesto da budu stvar kontinuiteta i rutine. Anegdotalan je i signifikantan primjer kada je nakon terorističkog napada na „Blizance“ u New Yorku 11. septembra 2001. godine američka vlada tražila informacije o finansijskim vezama Osame bin Ladena. Kad je trag uputio na Bahame, banka na Bahamima ispočetka je odbila dati informacije, a Vlada SAD-a ih je momentalno isključila iz svjetskog sistema prijenosa. Samo nekoliko sati trebalo je da banka promijeni svoj stav i počne saradivati (Mihaljević 2012). Cinično bismo konstatirali kako tzv. „odsustvo političke volje“ da se zaista svim instrumentima krene u obračun s ovom vrstom kriminala nije bosanskohercegovački izum, nego i dalje dominantan globalni stav.

6. ZAKLJUČAK

Poslovanje offshore centara uglavnom je strogo konspirativno. Iz svega navedenog jasno je da porezne oaze niskim poreznim stopama, liberalnom regulacijom i strogom anonimnošću nude utočište bogatoj klijenteli i multinacionalnim korporacijama, ali i organiziranom kriminalu te pranju novca kojim se izbjegava oduzimanje nelegalno stečene imovine. Novac koji pristiže na bankovne račune u offshore oazama često dolazi iz zemalja u razvoju koje usljed korumpiranog političkog aparata ne mogu kontrolirati izbjegavanje plaćanja poreza, pljačkanje državnih kompanija i resursa te prebacivanje novca u sigurna utočišta.

Istraživačke studije o offshore centrima su vrlo rijetke. Istraživanja su praćena brojnim opstrukcijama i opasnostima. Glavni razlog bi mogao biti taj što tu temu nije najpopularnije istraživati zbog umiješanosti „velikih igrača“. Treba reći da na važnost ovih centara konstantno upozorava MMF, koji vrši nadzor nad njihovim poslovanjem i pokušava njihovu poslovnu praksu prilagoditi međunarodnim finansijskim standardima. Ipak, instrumenti kontrole kojima raspolaže MMF često su nedovoljni da se pravna regulativa u jurisdikcijama gdje se nalaze offshore centri ujednači s propisima koje međunarodne finansijske institucije pokušavaju uspostaviti i zaštititi.

U ovim aktivnostima međunarodne organizacije vrlo rijetko imaju podršku moćnih država i njihovih političkih elita kojima je svakako u interesu da njihov nelegalno stečeni novac, na razne načine izvučen iz državnih budžeta, ostane netaknut, na

sigurnom mjestu u svjetskim offshore oazama. Odgovor državnih sistema je nesrazmjeran opasnostima i štetama od offshore centara na globalnom nivou, a sasvim u skladu sa skromnim znanjima o ovom fenomenu, u Bosni i Hercegovini pogotovo! U toj činjenici se nalazi i motiv za pisanje ovog rada.

LITERATURA

1. Bejaković, Predrag (1997), "Pranje novca", *Financijska praksa*, 21(3), 461-466.
2. Bell, Evan, Toby Graham, Nicholas Elliott (2003), *Money Laundering*, Elsevier Science & Technology, Amsterdam
3. Blunden, Bob (2001), *The Money Launderers: How They Do It, and How to Catch Them at It*, Management Books, Chalford
4. Brittain-Catlin, William (2009), "How offshore capitalism ate our economics – and itself", *The Guardian*; dostupno na: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2009/feb/05/offshore-tax-havens>
5. Camdessus, Michael (1998), *Money Laundering: The Importance of International Countermeasures*, *MMF*; dostupno na: www.imf.org/external/np/speeches/1998/021098.htm
6. Cindori, Sonja (2007), "Sustav sprječavanja pranja novca", *Financijska teorija i praksa*, 31(1) 55-72.
7. Cirkveni, Neven (2000), "Offshore pere najbjelje", *Banka*, 10(3), 46-47.
8. DeGabrielle, Cynthia (2001), "Međunarodni naponi Sjedinjenih Američkih Država protiv pranja novca", *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, 8(2), 191-206.
9. Dougherty, Carter, Mark Landler (2008), "Tax Scandal in Germany Fans Complaints of Inequity", *The New York Times*; dostupno na: <https://www.nytimes.com/2008/02/18/business/worldbusiness/18tax.html>
10. Ferhatović, Amila, Hrvoje Boban (2017), "Oduzimanje imovinske koristi pribavljene krivičnim djelom u Federaciji Bosne i Hercegovine", *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, LX, 153-179.
11. Hopton, Doug (2006), *Money Laundering: A Concise Guide for All Business*, Gower Publishing Ltd, Hampshire
12. Katušić-Jergović, Sanja (2007), "Pranje novca (pojam, karakteristike, pravna regulativa i praktični problemi)", *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, 14(2), 619-642.

13. Keeler, Rachel (2009), "Tax Havens and the Financial Crisis", *Dollars & Sense*; dostupno na: <http://www.dollarsandsense.org/archives/2009/0509/keeler.html>
14. Lilley, Peter (2000), *Dirty Dealing: The Untold Truth about Global Money Laundering*, Kogan Page, London
15. Maros, Ivica (1999), "Uloga i ovlasti Ureda za sprječavanje pranja novca", *Policija i sigurnost*, 3-4, 241-242.
16. Masnjak, Boris (1998), "Offshore poslovanje", *Računovodstvo i financije*, 44(12), 104-112.
17. Matijašević, Jelena (2010), "Pranje novca, aktuelni oblik organizovanog kriminala – manifestacije, metodi i posledice", *Pravo – teorija i praksa*, 27, (5-6), 118-131.
18. Mihaljević, Domagoj (2012), "Položaj i uloga offshore finansijskih centara u finansijskoj globalizaciji", *Ekonomska misao i praksa*, Vol. XXL, No. 2, 795-818.
19. Pavlović, Šime (1999), "Offshore markets", *Pravo i porezi*, 8(4), 12-16.
20. Pedić, Žana (2010), "Nefinancijski sektor i samostalne profesije u kontekstu sprječavanja pranja novca", *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, 31(1), 617-642.
21. Petrović, Borislav, Bojan Dobovšek (2007), *Mreže organizovanog kriminaliteta*, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
22. Raković, Milena (2008), "Pranje novca: kako ga iskorijeniti?", *Tranzicija*, 10(21-22), 169-180.
23. Robinson, Jeffrey (1996), *The Laundrymen: Inside Money Laundering, the World's Third-Largest Business*, Arcade Publishing, New York City
24. Sikka, Prem (2003), *The Role of Offshore Financial Centres in Globalization*, University of Essex, Colchester; dostupno na: <https://www.taxjustice.net/cms/upload/pdf/WP03-02.pdf>
25. Spencer, David (2006), *The IMF and capital fight: Redesigning the international financial architecture*, Bretton Woods Project, London; dostupno na: <https://www.brettonwoodsproject.org/2006/01/art-507905/>
26. Unger, Brigitte (2007), *The Scale and Impacts of Money Laundering*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham
27. Vesić, Dobrica (2008), "Ekonomska i politička komponenta korupcije i pranje novca", *Međunarodni problemi*, 60(4), 481-501.

LINKOVI:

1. <https://ti-bih.org/wp-content/uploads/2017/03/PRIVATIZACIJA-U-BOSNI-I-HERCEGOVINI-studija-slucaja-Bosnalijek.pdf>
2. <https://www.akta.ba/kapital/izvjestaji/69595/british-american-tobacco-ulazi-u-fabriku-duhana-sarajevo>

MONEY LAUNDERING THROUGH OFFSHORE COMPANIES AS A WAY TO AVOID CONFISCATION OF ILLEGALLY ACQUIRED PROPERTY

Summary:

Offshore companies often, especially in the last few years (the Panama Papers and Pandora Papers scandals), attract a lot of attention from the media and investigative journalists around the world, who invest several years of research in uncovering secret money flows of the world's most powerful people. Numerous small states and jurisdictions guarantee clients the maximum secrecy and security of their capital from tax liabilities. They also make it difficult to discover the origin of money, often acquired through illegal activities. This paper will focus on the establishment of these companies, what is their purpose and role in global financial flows, why they attract an increasing number of legal entities and individuals, the consequences of their actions on the world economy and state budgets, and international institutions that supervise the operations of offshore financial centers with the basic goal of their adjustment to global financial standards.

Keywords: offshore company; offshore financial center; tax evasion; money laundering; confiscation of illegally acquired property

Adresa autora
Author's address

Kerim Topčić
samostalni istraživač, Sarajevo
topcickerim@gmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PEDAGOŠKO-DIDAKTIČKI PRILOZI

Bojan Mirić, Mirsada Zukorlić

NASTAVA I KURIKULUM U SHVATANJIMA KLASIKA PEDAGOGIJE /
TEACHING AND CURRICULUM IN UNDERSTANDINGS OF
CLASSICS OF PEDAGOGY 493

Драгана Р. Гавриловић-Обрадовић, Вујадин Г. Здравковић

ОД ЦИЉА ДО ИСХОДА ПРЕКО ПРИМЕНЕ БЛУМОВЕ ТАКСОНОМИЈЕ /
FROM OBJECTIVE TO LEARNING OUTCOME THROUGH APPLICATION
OF BLOOM'S TAXONOMY 509

Amina Smajović

PROMICANJE MUDROSTI U KURIKULUMU OPĆE GIMNAZIJE /
PROMOTING WISDOM IN THE GENERAL GYMNASIUM
CURRICULUM 529

Marko Cekić

VIDEOIGRE KAO NASTAVNO SREDSTVO /
VIDEO GAMES AS A TEACHING MATERIAL 551

Gabriel Pinkas

THE RELATIONSHIP BETWEEN SELF-PERCEIVED AND
TEACHER-PERCEIVED PRINCIPAL LEADERSHIP STYLE /
ODNOS SAMOPERCIPIRANOG I OD STRANE NASTAVNIKA
PERCIPIRANOG STILA RUKOVOĐENJA ŠKOLSKIH DIREKTORA 571

Gordana M. Stepić, Daliborka R. Popović

PLANNING, REALIZATION AND EVALUATION OF TEAM
TEACHING: TEACHERS' PERSPECTIVE / PLANIRANJE,
REALIZACIJA I VREDNOVANJE TIMSKE NASTAVE:
PERSPEKTIVA UČITELJA 593

Nataša Milošević Adamović

COOPERATION BETWEEN PRESCHOOL INSTITUTION AND
PARENTS WITHIN EARLY CHILDHOOD ENVIRONMENTAL
EDUCATION / SARADNJA PREDŠKOLSKE USTANOVE I
RODITELJA U OKVIRU METODIKE UPOZNAVANJA OKOLINE 615

Borka Malčić, Stanislava Marić Jurišin

FACTOR STRUCTURE OF THE ENGLISH LANGUAGE TEACHING
REFLECTIVE INVENTORY (ELTRI) IN THE SERBIAN EDUCATIONAL
CONTEXT / FAKTORSKA STRUKTURA SKALE NASTAVNIČKE
REFLEKSIJE (ELTRI) U OBRAZOVNOM KONTEKSTU SRBIJE 635

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.2.493

UDK 37.02

Primljeno: 03. 04. 2022.

Pregledni rad
Review paper

Bojan Mirić, Mirsada Zukorlić

NASTAVA I KURIKULUM U SHVATANJIMA KLASIKA PEDAGOGIJE

U ovom radu predstavljene su rezultati teorijsko-istorijskog istraživanja i proučavanja ideja i misli klasika pedagogije od XVII do XIX veka (J. A. Komenski, Žan Ž. Ruso, H. Pestaloci, Dž. Lok i Johan F. Herbart). Predmet proučavanja jeste pregled naučnih ideja pedagoških klasika o nastavi i kurikulumu. Značaj ovog rada vidimo u predstavljanju shvatanja pedagoških klasika o nastavi i kurikulumu od kojih su mnoga i danas aktuelna i značajna. Nastava je tokom istorije kroz niz prelaznih obilika, iz individualne prerasla u frontalnu, a njen najsavremeniji vid asimiluje pozitivne tekovine prethodnog razvoja. Kada je reč o kurikulumu iz ugla tumačenja pedagoške istoriografije u fokusu su nastavni planovi i programi (sadržaji) koji su se u tom periodu izučavali u školama. Zato smo i bili vođeni mišlju da savremene pedagoške teme, kao što su nastava i kurikulum, sagledamo sa istorijskog aspekta u svetlu teorija i ideja klasika pedagogije.

Ključne reči: nastava; kurikulum; pedagoška istoriografija; pedagoška shvatanja; klasici pedagogije

UVOD

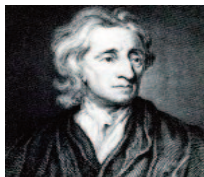
O tome koliko nam je važna pedagoška prošlost govore kapitalna dela klasika pedagogije koja nisu izgubila važnost ni u pedagogiji XXI veka. Neke ključne pedagoške doktrine provejavaju i danas u pedagoškoj nauci i svedoče o svojoj zastupljenosti u savremenoj pedagogiji. Klasici pedagogije postavili su temelje

pedagoške nauke te se u ovom radu nameravamo baviti teorijsko-istorijskim istraživanjem i proučavanjem ideja i misli klasika pedagogije od XVII do XIX veka (Jan Amos Komenski, Džon Lok, Žan Ž. Ruso, Johan H. Pestaloci i Johan F. Herbart).

KLASICI OPŠTE ISTORIJE PEDAGOGIJE

Jan Amos Komenski
(1592-1670)

Džon Lok
(1632-1704)

Žan Žak Ruso
(1712-1778)

Johan H. Pestaloci
(1746-1827)

Johan F. Herbart
(1776-1841)

U istraživačke svrhe su nam bila dostupna izvorna dela klasika pedagogije. Cilj ovog rada jeste da se istraži kako su se njihova shvatanja razvijala i reflektovala na pedagoške fenomene. Pojam nastave u srpskoj pedagoškoj terminologiji potiče iz srednjeg veka, i u skladu je sa osnovnim značenjem nastavljati, pokazati put, voditi ili savetovati nekog kojim putem da ide. Danas se nastava definiše kao „interaktivan didaktički proces u toku kojega učenici rukovodstvom nastavnika ovladavaju znanjima, umenjima i navikama, i razvijaju svoje sposobnosti“ (Leksikon obrazovnih termina 2014: 471). Ona je u svom dugom istorijskom razvoju prolazila kroz mnoge faze. Bilo je više oblika nastavnog rada od individualnog, preko grupnog do kolektivnog. U dugom istorijskom periodu ona je bila individualna – jedan učitelj je u jednom periodu podučavao samo jednog učenika. U grupnom obliku učitelj najpre obučuje grupu učenika za ono što čini sadržaj nastave, a onda svaki od tih učenika stečeno znanje prenosi na svoju grupu (Potkonjak 2012: 96). Nastava do sada i nastava ubuduće nije jedna ista budući da informacione tehnologije prave revolucionarne prodore. Danas je sve više na delu produktivnija nastavna paradigma,

takozvana informatičko-razvijajuća nastava, bitno različita od tradicionalne nastave koja se zasniva na predavanju, slušanju i pasivnom učešću učenika u nastavnom procesu. Danas se u didaktičkoj literaturi kurikulum shvata mnogo šire i obuhvatnije od nastavnog plana i programa. Podrazumeva „naučno postavljanje ciljeva i zadataka, izbor sadržaja, definisanje nastavnog plana i programa, postavljanje i organizaciju ostvarivanja nastavnog procesa i evaluaciju rezultata“ (Vilotijević 2009: 16). Dakle, kurikulum je mnogo širi pojam od planiranja procesa učenja i nastave budući da uključuje i vrednovanje rezultata, kritičku analizu, logistiku, raspoloživost resursa nastave, ambijenta za učenje pa sve do različitih konteksta učenja.

Shvatiti i rešavati aktuelna pedagoška pitanja nije moguće ako se ne poznaje istorija pedagoške misli, uslovi koji su doveli do postavljanja i dimezioniranja nekog problema u prošlosti, pristupi tom problemu onih koji su se njime bavili, načini kako su ga rešavali i rešenja do kojih su dolazili, zatim kako su ta rešenja izdržala proveru u praktičnom pedagoškom radu, šta se u rešavanju tog pitanja pokazalo kao postojano, itd. Moramo znati šta je od tog rada i napora naših prethodnika ostalo kao vredno do naših dana, do savremenih pedagoga.

NASTAVA U SHVATANJIMA KLASIKA PEDAGOGIJE

Kada su se počele otvarati narodne (osnovne) škole, a posebno kada se počelo uvoditi obavezno osnovno obrazovanje, nastojao se pronaći sistem nastave u kome bi jedan učitelj mogao istovremeno da radi sa više učenika. Odgovor na taj problem je dao veliki začetnik i „otac“ narodne škole, jedan od najvećih pedagoških klasika Čeh Jan Amos Komenski (1592-1670). U školu ne treba uzimati samo decu bogatih i znamenitih ljudi, već svu decu podjednako, plemićku i građansku, bogatašku i sirotinjsku, dečake i devojčice po svim gradovima, varošima, selima i zaseocima (Komenski 1997). On je predložio i praktično dokazao ostvarivost svoje ideje da se nastava u narodnoj školi organizuje po sistemu razredno-predmetno-časovne nastave, koji jasno i konkretno izlaže u svom kapitalnom pedagoškom delu *Velika didaktika* 1632. godine. U tom sistemu nastave jedan učitelj može uspešno i istovremeno da radi sa većim brojem učenika, što je i danas u školi XXI veka dominantan sistem nastavnog rada. On je prihvaćen i uveden u sve narodne (osnovne) škole, srednje, pa sve do univerziteta. U razredno-predmetno-časovnom sistemu nastave nastavni sadržaji su podeljeni po predmetima, učenici približno istog uzrasta i stepena obrazovanja grupisani su u razrede, nastava se odvijala po časovnom sistemu u trajanju do 45 minuta. Nastava se organizuje na osnovu plana i programa za svaki

razred, a sadržaje učenici usvajaju u određenom periodu (školska godina). Osnovu celokupne organizacije nastave čini prosečan učenik. Uvođenje razreda omogućava učitelju da radi sa mnogo dece, ima više volje za rad, zbog toga što je rad sam po sebi dinamičan i zanimljiv, učenje je prijatnije i uspešnije, jer učeći zajedno, učenici se pomažu i podstiču, takmiče se međusobno i uče jedni od drugih. Uvođenjem istog programa za sve omogućava da ceo razred zajedno dođe do cilja i na taj način stekne uslov za upis u stariji (viši) razred. Sve što se mora učiti, valja rasporediti prema uzrastu tako da se za učenje daje samo ono što dopušta shvatanje (Komenski 1997). Komenskijeve nastavne metode težile su aktivnom usvajanju znanja i pristupačnosti sadržaja, da deca uče samo ono što im je jasno i shvatljivo. Ukazao je i na važnost interesa, pažnje i pamćenja učenika u nastavi. U nastavnom radu zahtevao je temeljitost, lakoću i brzinu učenja, jasnoću i razumljivost sadržaja koji se uče. Mnoga didaktička načela Komenskoga su vrednost do današnjih dana. Ovaj obrazac nastavnog rada i učenja preuzimali su mnogi filozofi i pedagozi i po tom modelu organizovali svoj nastavni rad u školama, tako da se zadržao u školama svih nivoa u svim zemljama. Tek se u naše vreme čine ozbiljni pokušaji da se posle 3-4 veka takva organizacija nastave izmeni i prihvati drugačija paradigma organizacije nastave. Savremeni pedagozi gotovo svakodnevno iskazuju i obrazlažu potrebu za efikasnijom (humanijom, pedagoškim) nastavnom organizacijom koja će u sklopu nastavnih pitanja govoriti o aktivnostima učenika, ističući neophodnost da nastava za učenike bude laka i prijatna, da se ne koristi prisila u učenju, da se ne zahteva učenje onog što se prethodno ne shvati i ne razume. Ali u praksi su promene gotovo minimalne (Kačapor 2003).

Za razliku od Komenskog koji se bavio koji se bavio didaktičkim pitanjima, Džon Lok je svoju pažnju usmerio na probleme vaspitanja karakteristične za tadašnji engleski vaspitni sistem. Lok je bio oštri protivnik razredno-predmetno-časovnog sistema nastave Komenskog i zalagao se za potpuno novu koncepciju nastave po kojoj bi svaki učenik imao svog domaćeg učitelja, a koji bi ga poučavao moralnim vrednostima u duhu društva i vremena u kome živi. Uprkos formalnoj odredbi da je učenje najmanje važan deo vaspitanja, da je učenost u izvesnom smislu samo dodatak moralnom vaspitanju i pripremanju ličnosti za život, Lok je opširno i detaljno pisao o pitanjima koja se tiču nastave i učenja. On ističe da kao što očevo primer mora da nauči dete da poštuje svog vaspitača, isto tako i vaspitačev primer mora da dovede dete do onih dela koja se od njega očekuju. Učitelj (vaspitač) treba da bude dobro vaspitan, da ima pravu meru uljudnosti prema svakome. Krojač može sašiti odelo po meri, učitelj igranja dati lepotu u kretanju, a dobro vaspitanje je ono što daje sjaj

dobrim osobinama i što ih čini korisnim za čoveka (Lok 1967). Glavni cilj je vaspitavati učenika u duhu otmenosti, usklađenosti u ponašanju, da bude dobar džentlmen, da se usade dobre navike i načela dobrote i mudrosti, probudi ljubav i volja za ono što je moralno dobro. Lok daje prednost individualnom vaspitanju mladog čoveka. Vaspitanje u školi je negativno, jer je u njoj veliki broj loše vaspitane dece iz svih staleža. Mladi džentlmen, treba da se vaspitava kod kuće pod nadzorom domaćeg učitelja koji će „umeti naučiti mladića lepim manirima“ (Lok 1967: 67). Dobro vaspitan čovek je, prema Loku, onaj koji zna i hoće, ume i može da upravlja sobom onako kako mu zdrav razum govori, koji zna da se ponaša u društvu i prema drugima onako kako je to prikladno. Veću vrednost ima moralno vaspitanje nego nastava, jer su vaspitanje čestitosti i ljubavi prema istini vredniji od znanja.

Lokovo delo *Misli o vaspitanju*, sastavljeno od pisama (slao ih svom prijatelju Edvardu Klarku), po svojoj suštini, po bogatstvu sadržine je prevazišlo klasne, društveno-istorijske okvire (Kačapor 2003). U njemu Lok daje dosta korisnih saveta kao i pedagoških ideja o fizičkom vaspitanju (zdravlje dece), intelektualnom i moralnom vaspitanju, koje nisu izgubile na svojoj aktuelnosti. Sasvim je izvesno da Lokov spis *Misli o vaspitanju* predstavlja nezaobilaznu literaturu za praćenje pedagoške misli, za praćenje razvoja vaspitanja i obrazovanja, kao i za praktični vaspitni rad u ovom vremenu i vremenu koje će tek doći.

S većim zanosom nego Lok, Žan Ž. Ruso kritikuje feudalni društveni poredak i ističe ideju vaspitanja čoveka novoga društva. On ističe uvažavanje ličnosti deteta, njegovog iskustva i aktivnosti. Ruso je na osnovi Lokovog senzualizma zaključio da je potrebno upoznati i podsticati prirodni razvoj deteta, odbacio je Lokov intelektualni cilj vaspitanja, i formulisao ciljeve vaspitanja mnogo šire, na čemu je i razradio svoju teoriju o slobodnom (prirodnom) vaspitanju. Ruso je izgradio teoriju „prirodnog (slobodnog) vaspitanja“, koju je doveo u vezu sa individualnošću deteta i na osnovu toga razradio čitav pedagoški sistem. Pod prirodnošću se podrazumevao razvoj sa osvrtnom na uzrast deteta u okrilju prirode. Sve je moralo biti podređeno prirodi deteta i njegovoj individualnosti. Neophodan uslov za pravilno vaspitanje je vaspitačeva (učiteljeva) umešnost da pravilno posmatra dete, izučava njegove individualne sposobnosti, kako bi ih dalje razvijao i produbljivao. Zadatak učitelja je da stvara povoljne okolnosti za razvoj deteta i da mu poboljšava uslove za sticanje iskustva. Međutim, da bi vaspitanje pripremiло dete za prirodno stanje, dete najpre treba odvojiti od društva koje ga kvvari i koje loše utiče na njega. Tako je Ruso, svog Emila (vaspitanika) odvojio od gradskog društva, izvan porodice i vršnjaka, vaspitavajući ga u prirodnim uslovima na selu. Priroda je u osnovi dobra, priroda je najbolji učitelj

detetu u svakom pogledu. Vaspitanje nije u tome da dete naučimo vrlini i istini, već u tome da sačuvamo njegovo srce od poroka, a njegov um od zabluda (Ruso 1989). Ovo pokazuje da je Ruso težište svog pedagoškog sistema zasnovao na prirodi deteta i iskustva, koje je postavio na prvo mesto. Kad je u pitanju organizacija pedagoškog rada, Ruso je još dalje otišao od Komenskog i Loka, te svog učenika odveo na selo da se vaspitava u duhu prirode i prirodnih zakona. Oblik nastavnog rada i dalje ostaje individualan učitelj – učenik. Nastavni sadržaji su se povezivali sa životnim iskustvom deteta i sve što se učilo posmatralo se i saznavalo na očiglednim primerima. Vid nastavnog rada koji je Ruso utemeljio u svojim pedagoškim spisima je u duhu nastave u prirodi i ambijentalne nastave – modela nastave u školi XXI veka, i okretanja ka aktivnom upoznavanju prirodnog okruženja i povezivanju nastavnih sadržaja sa očiglednim primerima iz prirode. Ideja o nastavi u prirodi ukorenjena u Rusoovim učenjima zastupljena je i u učenjima čuvenog pedagoškog klasika Johana H. Pestalocija. Zbog mogućnosti integrativnog izvođenja nastave u „školi u prirodi“ njena aktuelnost u savremenoj pedagoškoj nauci sve je izraženija.

Kada je reč o Pestalociju, on je prihvatio razredno-predmetno-časovni sistem nastave sa puno elemenata individualizacije. Prihvatio je koncept organizacije nastave po časovima, predmetima i razredima, a o tome govore njegova dela i iskustva u pedagoškom i praktičnom radu. Bio je posle Komenskog najznačajniji didaktičar koj je unapredio nastavu i pojedine metodike. Pestaloci je istakao i praktično razradio ideju povezivanja nastave sa proizvodnim radom (iako bez unutrašnje veze). Organizacija rada je zamišljena tako da deca izdržavaju sebe, radeći leti na polju, a zimi se njihov rad odnosio na tkanje i pređenje. Praktičnim zanatima su decu podučavale zanatlije, a Pestaloci je decu učio čitanju, pisanju i računanju. Sam i bez ičije pomoći Pestaloci je decu podučavao, a pošto nije imao nastavnih učila sem žive reči, u njemu se razvijala prirodna misao da za vreme učenja crtaju, pišu i rade (Pestaloci 1946). Iako sam nije uspeo da ostvari jače unutrašnje veze između proizvodnog rada i nastave, ta ideja više nikada nije napustila pedagoge, a modernoj pedagogiji su poznati modeli visokog uspeha i efikasne veze ova dva procesa (Kačapor 2003).

Pestaloci je istakao načelo vaspitnosti nastave, tvrdeći da obučavanje razvija intelektualne sposobnosti, pobuđuje aktivnosti i ljubav prema moralnim kvalitetima – a kao cilj ima vaspitavanje čoveka. U odnosu na prethodne klasike pedagogije Pestaloci je prihvatio, razradio i konkretizovao ideju Komenskog polazeći od individualnosti svakog deteta i uzimajući u obzir njihove mogućnosti i uz pomoć žive reči povezujući praktični rad sa sadržajima učenja u školi. Pestaloci je naglašavao

značaj obrazovanja i usavršavanja učitelja, pa je, uz zavod za vaspitanje i obrazovanje dece, organizovao i učiteljski seminar, tako da je ova njegova metoda postala simbol napredne nastave i počela se širiti među učiteljima (Pestaloci 1946). Praktični rad Pestalocija na spremanju učitelja je široko prihvaćen u Evropi i u svetu. Koliki je stvarni učinak njegovog teorijskog i praktičnog vaspitno-obrazovnog rada govori i sama činjenica da u naprednom svetu nema pedagoške discipline koja se ne poziva na ovog velikana pedagoške misli. Veliki je broj njegovih sledbenika, filozofa, pedagoga, teoretičara, praktičara... među kojima je i Herbart, koji je širio i popularisao Pestalocijeve pedagoške ideje.

Nema nastave koje nije vaspitna, kao što ne može da postoji vaspitanje koje ne proizilazi iz nastave, ističe Johan F. Herbart. Herbart je najznačajniji nemački pedagog XIX veka i kao takav se zalagao da pedagogiju uvrsti u naučni sistem. Razvio je, za svoje vreme, naprednu, kritičku teoriju škole i nastave. Ona se zasniva na izgrađenom sistemu i redu po kojem treba urediti nastavu, jer su sistem i red garancija uspeha. Tako je Herbart koncipirao jasnu artikulaciju nastave, tj. njeno provođenje kroz strogo utvrđene korake (stupnjeve) – jasnoća, asocijacija, sistem i metoda. Ovo Herbartovo otkriće je zaista genijalno, s obzirom da je danas artikulacija nastave standard svakog pedagoški oblikovanog i didaktično-metodički zasnovanog časa. Herbart nastavu smatra i najvažnijim vaspitnim sredstvom, jer se pomoću nje dolazi do saznanja i time se stiče moć rasuđivanja. Nastavi i pravom vaspitanju je zajedničko to što oboje deluju na obrazovanje. Nastava bogati krug dečijih predstava i reguliše (usvajanjem) tj. uključivanjem novih predstava u sistem već postojećih, asimilaciju novih predstava sa starim. Pomoću nastave se dolazi do saznanja koja određuju način razmišljanja ili rasuđivanja i na taj način se uspešno utiče na volju i karakter, što je i njen krajnji cilj (Herbart 1960).

Iako se Herbartovoj pedagogiji neretko pripisuje krutost i šematizam, njegov istorijski značaj ogleda se u tome što je cenio nastavu, pedagoški rad približio psihologiji, a ne smemo zaobići ni njegovo zalaganje za naučnost pedagogije.

KURIKULUM U SHVATANJIMA KLASIKA PEDAGOGIJE

S obzirom na to da smo na prethodnim stranicama dali pregled shvatanja klasika pedagogije o nastavi, na stranicama koje slede bavićemo se pitanjima kurikuluma, odnosno nastavnih planova i programa (sadržaja) u idejama klasika pedagogije.

Neodvojivi deo razmišljanja Jana A. Komenskog o nastavi čine i njegova shvatanja o udžbenicima i organizaciji nastavnog rada, za koja se, takođe, može reći

da imaju širu i trajnu pedagošku vrednost. Komenski je smatrao da se zahvaljujući udžbenicima postiže velika ušteda vremena i snaga kako učitelja, tako i učenika, i uopšte u znatnom stepenu olakšava i racionalizuje ukupan nastavni proces, jer vreme koje bi učitelji morali da potroše na diktiranje, a učenici na zapisivanje i prepisivanje, može se daleko celishodnije iskoristiti za tumačenje, ponavljanje i primenjivanje naučenog gradiva. Udžbenici bi trebali da budu prilagođeni uzrastu učenika, tj. da gradivo u njima bude izloženo na pristupačan, razumljiv, prijatan i zanimljiv način, kako bi učenici mogli sve da razumeju samostalno bez učitelja, da obimom budu mali, ali da jezik bude sadržajan i jezgrovit (sa malo reči mnogo reći), jer, ističe Komenski, ne predstavlja nikakvu korist puniti mlade glave gomilom knjiga i mnoštvom reči (Tešić 1980). Komenski insistira na tome da, kada je reč o osnovnoj školi, udžbenici iskazuju nesumnjive istine, da tekstove prate odgovarajuće slike (ilustracije), reljefi ili kraći zapisi na zidovima učionica, koje će učenici svakodnevno da posmatraju i da na taj način vežbaju svoja čula, pamćenje i mišljenje, a naslovne strane (korice) udžbenika treba da budu ukrašene simbolima školskog života, jer „kad se škola upoređuje sa vrtom, zašto da se knjiga prvog razreda ne zove Ljubičnjak, drugog razreda Ružičnjak, trećeg Livada (Komenski 1997: 134).

Svoju pedagošku svrhu udžbenici mogu postići ako su pisani u obliku dijaloga (razgovora), jer se putem dijaloga dečijem shvatanju može lakše prilagoditi sadržina i stil. Dijalog čini sadržaj teksta dinamičnijim, podstiče, oživljava i potpomaže pažnju učenika te na taj način doprinosi bržem, lakšem i jednostavnijem učenju i trajnijem znanju. U didaktičkom smislu, što je takođe važno, razgovori olakšavaju učenicima ponavljanje gradiva i van škole. Obrazovni efekat koji se postiže upotrebom ovako zamišljenih udžbenika biće potpuniji ako udžbenici za svaki razred budu u svemu jednoobrazni, istog izdanja, ako se ne samo strane, već i redovi na svakoj strani podudaraju. U kapitalnom pedagoškom delu *Materinska škola*, koje se bavi predškolskim podučavanjem dece, Komenski je istakao koje sadržaje valja učiti u kom periodu razvoja. Materinska škola nije škola u pravom smislu reči, već obuhvata organizovano porodično vaspitanje tokom predškolskog perioda, koje ima karakteristike institucionalnog vaspitanja i obrazovanja. Njen je cilj da pripremi dete za školu maternjeg jezika (osnovnu školu). U materinskoj školi deca od prve do šeste godine, treba da nauče veliki broj elementarnih pojmova iz prirode, hronologije, istorije, geometrije, logike, dijalektike, muzike, gramatike, retorike, poezije, ekonomije, politike i religije.

U osnovnoj školi namenjenoj deci od šeste do dvanaeste godine stiču se elementarna znanja i ona istovremeno služe kao priprema za učenje u latinskoj školi

(gimnaziji). Sadržaj obrazovanja u ovoj školi čine znanja koja se tiču osnovne pismenosti (čitanja, pisanja na narodnom jeziku), računa, geometrije, pevanja (muzike), crkvenih molitvi, svetog pisma, nauke o moralu, ekonomije i politike, opšte istorije sveta, kosmografije i poznavanja zanata. Ona traje šest godina i ima šest razreda, gde svaki razred ima svoje udžbenike koji se međusobno razlikuju po obimu i nivou složenosti, ali ne i po sadržini gradiva, jer se u nižim razredima obrađuju opšte stvari, a u kasnijim se ulazi u dublje pojedinosti koje unose nove načine posmatranja stvari. U svakom razredu se sadržaji povećavaju po modelu koncentričnih krugova.

Latinsku školu (gimnaziju) su pohađali mladići od dvanaest do osamnaest godina, a koji su težili višem obrazovanju. Gimnazija je pripremala za univerzitet i davala je potpunije obrazovanje iz velikog broja oblasti: gramatike, latinskog i maternjeg jezika, grčkog i jevrejskog jezika, dijalektike, retorike, aritmetike, astronomije, fizike, geografije, hronologije, istorije, etike i teologije. Ona je imala šest razreda i trajala je šest godina. Akademija, kao najviša škola, je služila za dalju nadogradnju znanja i usavršavanje u obrazovanju i nauci. Pohađali su je mladići od dvadeset do dvadeset i četiri godine. Svako od učenika se opredeljivao za one nauke za koje ima najviše dara, prirodnih sklonosti, zbog čega su se po završetku latinske škole proveravale sklonosti i sposobnosti učenika i vršila se selekcija pri upisu na akademiju.

U daljem izlaganju bavićemo se pitanjima nastavnih sadržaja u shvatanjima Džona Loka. A obzirom da je sloboda deci prirodno data i da stoga ne treba nametati sadržaje koje trebaju učiti, nužno je da učenje bude prijatno i oslobođeno prinude. Ovo posebno važi za nastavu elementarne pismenosti (učenje čitanja, pisanja i računanja), koje, po Loku, nikako ne bi smelo da bude deci težak i nametnut posao, već organizovan na takav način da im bude zabavan i da ga mogu obavljati igrajući se. Od nastavnih sadržaja koji se izučavaju u školi Lok preporučuje: maternji jezik, crtanje, francuski jezik, geografiju, matematiku, astronomiju, filozofiju prirode (učenje o prirodnim zakonima), istoriju, pravo, etiku i stilistiku. „Bolje da nauči da čita i godinu dana kasnije, nego da stekne mržnju prema čitanju“ (Lok 1967: 155). Razmišljajući o tome kako praktično organizovati učenje čitanja, Lok je predlagao da se koriste „kocke ili igračke ispisane slovima“, kako bi deca u igri učila azbuku. Kroz spontane igre, deca bi neosetno najpre naučila da ih raspoznaju, zatim da ih slažu u slogove, a onda u reči i na taj način bi savladali tehniku čitanja (Ibid. 151). Tekstovi na kojima bi se uvežbavalo čitanje, morali bi da budu poučni, jasni, bliski i zanimljivi ilustrativno. Tehnika čitanja bi se najbolje usavršila putem Ezopovih basni, a potom i neke priče iz Biblije. Pisanje deca treba da uče pomoću preglednice i to nakon što dobro savladaju čitanje. Crtanje treba da uče ne radi toga da bi postali

slikari, već da bi se osposobili za praktične poslove, da prilikom putovanja, sa nekoliko lepih poteza skiciraju to što vide. O učenju latinskog jezika Lok smatra da ne bi trebalo da uče svi, već samo oni koji će se posvetiti nauci, a korisnije je upoznavati decu sa naukama poput astronomije, aritmetike, anatomije, hronologije, istorije, u kojoj će se uočiti pouke o čovekovim prirodnim pravima, o postanku i osnovama društva i dužnostima koje otuda potiču (Lok 1967: 186). Odabrane tekstove biblijske i istorijske deca bi trebalo radno da upoznaju, da bi se na taj način zaštitila od filozofije prirode. Lok se, dakle, po pitanju sadržaja učenja odlučno suprotstavljao praksi srednjovekovnih gramatičkih škola u kojima se nisu preferirala znanja potrebna za život. Zalagao se za realan pravac u obrazovanju, koji bi odgovarao zahtevima i potrebama poslovnih ljudi, to jest, buržoazije.

Ljudsko znanje ima svoje granice, čovek ne samo da ne može u celini preći i ono malo što ostali ljudi znaju, jer se ne radi o tome da znamo sve, nego samo ono što nam je korisno za život (Ruso 1989). Ruso smatra, da učitelj treba svoj rad da oslanja na radoznalost i lično zanimanje deteta, da razvija u njemu samostalnost, aktivnost i sposobnost opažaja. Nije bitno naučiti, već da to što se nauči potpomogne razvoju dečijih interesovanja. Učenik treba sve da razume i da mnogo posmatra, treba da istražuje i da sa učiteljem o tome razgovara. U ranom uzrastu savetuje da se deca vaspitavaju na selu i jedina knjiga koja je u direktnoj vezi sa prirodom jeste *Robinson Kruso*. Ruso nema ništa protiv ukoliko dete samo nauči da čita i piše, ali ga ne treba prisiljavati. Njegov Emil (vaspitanik) ne treba da uči, već sam treba da otkriva znanja. Cenio je radno vaspitanje, smatrajući da je to prirodna obaveza svakog deteta (Cenić i Petrović 2005). Kasnije, u periodu puberteta, izbor predmeta za učenje treba prepustiti deci da samostalno odaberu. Težište je na izučavanju prirodnih nauka (geografije, fizike, hemije i astronomije), zahvaljujući kojima dete uspostavlja odnos prema prirodi. Isticao je značaj moralnog vaspitanja koje se može ostvariti samo u društvenoj sredini, tako da se za potrebe ovog vaspitanja dete vraća u gradsku sredinu. Važno je da se Emil upozna sa poslovima na selu, da izučava zanat, razvija razum i sposobnosti da bi stekao znanje. Ruso je bio protiv toga da se deca uče religiji, jer nije prava religija u crkvi i njenim obredima, nego u svetu ljubavi. Ruso je bio za učenje prirodnoj religiji, religiji srca i osećanja, religiji svesti koja je najbolji savetnik i učitelj (Žlebnik 1983). Fizički rad, kretanje na vazduhu, čitanje knjiga bitne su pretpostavke da se suviše rano ne probude polne sklonosti i strasti. Kada dođe vreme da vaspitač (učitelj) sa omladinom govori o tome, neka to bude ozbiljno, istinito i jednostavno (Zaninović 1988).

U svojoj koncepciji nastave i učenja sadržaja Pestaloci je nastojao da istakne tri

dimenzije razvoja čovekove ličnosti: um, moralno i radno vaspitanje. Pestaloci se bavio teorijom nastave (didaktikom), gde je poseban akcenat stavio na pojam elementarnog obrazovanja, koji je razradio do nivoa metode. Suština ovog obrazovanja ogledala se u tome da se pronađu klice sposobnosti koje su usađene u svako dete. Njegova didaktika je zasnovana na Lajbnicovom i Kantovom shvatanju saznanja, gde se u procesu saznavanja polazi od čulnih predstava, pa se preko čula dolazi do jasnog i konkretnog (Cenić i Petrović 2005). Osnovni elementi poučavanja učenika polaze od oblika, broja i reči. Otvaraju se pitanja kao vid poučavanja učenika: „Kako izgleda nešto? Koliko je predmeta ili nečega što posmatramo? Kako je naziv toga što želimo objasniti?“ Takva nastava pomaže učenicima da razvijaju sposobnost mišljenja, što je direktan protest protiv sholastičke tradicije koja je sputavala i davala deci nefunkcionalna i nejasna znanja, koja je ih opterećivala besmislenim zapamćivanjem činjenica i mehaničkim učenjem. Pestaloci je metodici maternjeg jezika posvetio najviše pažnje. Za osnovu ove metodike je uzeo razvijanje dečijeg govora koji deli na: upoznavanje glasova, proširivanje fonda reči, učenje gramatike. U razvoju govora koristio je mnoštvo reči u cilju povezavanja u rečenični sistem. Za nastavu aritmetike je koristio predstave o broju uz upotrebu očiglednih sredstava. Očiglednim posmatranjem pojava i računanjem postiže se da deca dobro i jasno shvate osnovne računске operacije, najpre u obimu prve desetice. Kada je reč o nastavi zemljopisa, najpre je učenike izvodio u prirodu i na očiglednim posmatranjima učio ih o reljefu, a zatim bi se prešlo na korišćenje geografske karte (Pestaloci 1947). Na polju didaktike, posle Komenskog, Pestaloci je detaljnije odredio sadržaj obrazovanja u osnovnoj školi, uveo nove nastavne predmete, unapredio nastavu i pojedine metodike (Cenić i Petrović 2005).

Za Herbarta je najvažnije vaspitno sredstvo nastava, jer se pomoću nje dolazi do saznanja i time obogaćuje moć rasuđivanja. Nastavom se pokreću interesovanja i produbljuju saznanja kod učenika (Radulaški 2008). Herbart je u svojoj koncepciji poučavanja učenika istakao saznavni interes i svakom od tih interesa dao sadržaje za izučavanje. Saznavni interes može biti empirijski (biologija, geografija, hemija i fizika), spekulativni (logika, matematika, gramatika), estetski (pevanje, crtanje i književnost), simpatički (maternji i strani jezici), socijalni (istorija, politika i pravne nauke) i religijski (veronauka). Nastava vodi do vaspitanja u užem smislu, a kroz vaspitanje se ostvaruje i moralno vaspitanje. Školovanje bez moralnog vaspitanja je sredstvo bez cilja, a moralno obrazovanje bez školovanja jeste cilj lišen sredstava (Herbart 1960). Zato je neophodno da učitelj bude široko obrazovan, moralan i sa pedagoškim taktom. Herbart je usavršio didaktiku, a njegova uputstva u oblasti

specijalnih metodika nastave našla su odjeka i na ostalim stupnjevima školovanja. Buđenjem prirodnih interesovanja učenika za logički rad, za tehniku ponavljanja u učenju i za značaj učitelja u vaspitno-obrazovnom procesu, pokazuju da je smisleno i dosledno probudio nastavni proces kao strogo organizovan rad.

ZAKLJUČAK

Nekada je činjenica da nastavnik može da obrazuje stotinu učenika istovremeno predstavljala revoluciju, ali ono što je nekada bilo revolucionarno, danas je konzervativno, predavanja su postala kočnica stvaralačke nastave. Ipak, od ovakve koncepcije se teško odstupa. S druge strane, aktuelnost ideja pedagoških klasika (Komenski, Ruso, Pestaloci, Lok i Herbart) potvrđuje su i danas u savremenoj školi. Od oblika i modela rada najzastupljeniji je frontalni rad i razredno-predmetno-časovni sistem Komenskog iz XVII veka. Takođe, iskustva nam govore da nastavnici u većoj meri koriste Komenskijeve pedagoške principe očiglednosti, sistematičnosti, principe od lakšeg ka težem i bližeg ka daljem. Što se modela nastave tiče, nastavnici časove planiraju poštujući prirodu i potrebe deteta, uvažavajući njegovu ličnost, ali ne i mogućost ili sposobnost u pogledu na Komenskijeve, Rusoove, Pestalocijeve, Lokove i Herbartove ideje. U odeljenjima ima dece različitih interesovanja i sposobnosti, različitog mentalnog i fizičkog sklopa i da bi se osigurala efikasnost učenja i kvaliteta nastave, potreban je diferenciran pristup u radu, odnosno diferencirana i individualizovana nastava. Deca razvijaju pamćenje na različite načine. Kod nekih je vizuelno ili perceptivno, kod drugih manuelno ili slušno. Zadatak svakog nastavnika je da upozna prirodu deteta, njegove individualne karakteristike i da mu olakša učenje. Kod dece je najvažnije probuditi interesovanje za učenje, dati podršku, hrabriti da budu samopouzdana, da im traganje za saznanjima i sam proces učenja bude zanimljiv, da učenje bude zadovoljstvo. To se može postići ako zadobijemo poverenje deteta, kada okvire nastave izmestimo i časove planiramo na zanimljive i načine prilagođene svakom detetu. Kurikulumi trebaju biti privlačni, prilagođeni učenicima sadržajno i po stepenima složenosti, a zadaci u skladu sa njihovim interesovanjima i sposobnostima: da se poštuje Komenskijev princip razdvajanja bitnog od nebitnog, da se dā autonomija nastavniku da bira udžbenike u skladu sa strukturom i mogućnostima dece u odeljenju. Važno je dati deci mogućnost izbora, da mogu odabrati šta im je zanimljivo i šta bi želeli da uče, ali i da igra i učenje kroz igru bude više zastupljeni. Najvažniji zadatak nastavnika je da školu približe deci, da se osećaju prihvaćenim i da na školu gledaju kao na drugu porodicu, da sam

odlazak u školu bude sreća i radost, da je vole i budu voljeni što je i suština i glavna ideja klasika pedagogije

LITERATURA:

1. Banović, Aleksandar (1951), "Jedan osvrt na Rusoovog Emila", *Savremena škola*, 3-4, 54-89.
2. Cenić, Stojan, Jelena Petrović (2005), *Vaspitanje kroz istorijske epohe*, Univerzitet u Nišu, Učiteljski fakultet u Vranju
3. Despotović, Petar (1902), *Istoriska pedagogika*, Dvorska knjižarnica, Beograd
4. Herbart, Johan F. (1976), "Govor pri otvaranju predavanja o pedagogici (1802)", *Nastava i vaspitanje*, 4, 415-424.
5. Kačapor, Sait (2003), *Saržaji iz istorije pedagogije*, Grafos internacional, Pančevo
6. Komenski, Jan A. (1997), *Velika didaktika*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
7. Komenski, Jan A. (2000), *Materinska škola*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
8. *Leksikon obrazovnih termina* (2014), Učiteljski fakultet, Beograd
9. Lok, Džon (1967), *Misli o vaspitanju*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
10. Mirić, Bojan (2012), *Didaktička shvatanja pedagoških klasika u periodu od XVII do XIX veka*, diplomski rad, Filozofski fakultet u Beogradu
11. Pestaloci, Johan H. (1947), *Kako Gertruda uči svoju decu*, Prosveta, Beograd
12. Pestaloci, Johan H. (1960), "Večernji časovi jednog naseljenika", u: R. Milovanović (ur.), *Zbirka tekstova pedagoških klasika*, Savremena škola, Beograd, 266-284.
13. Potkonjak, Nikola (2012), *Pedagoška znanja svakom čoveku nužna*, Visoka strukovna škola za obrazovanje vaspitača „Mihailo Palov“, Beograd
14. Radulaški, Ljubica (2008), *Sabrane pedagoške studije*, Pravoslavno-bogoslovski fakultet, Beograd
15. Ruso, Žan Žak (1989), *Emil ili o vaspitanju*, Estetika, Valjevo
16. Tešić, Vladeta (1980), *Opšta istorija pedagogije* (autorizovana skripta), Filozofski fakultet, Beograd

17. Vilotijević, Nada (2009), *Teorijske osnove školskog kurikuluma*, Školska knjiga, Beograd
18. Vujisić-Živković, Nataša (2008), "Problemi istraživanja ličnosti u istoriji pedagogije", *Pedagogija*, 63(3), 510-518.
19. Vujisić-Živković, Nataša (2009), *Istorija pedagoških ideja – zbirka tekstova iz opšte istorije pedagogije*, Filozofski fakultet, Beograd
20. Vujisić-Živković, Nataša (2012), "Doprinos pedagoške historiografije naučnom utemeljenju aktuelnih reformi obrazovanja", *Pedagogija*, 67(1), 140-149.
21. Vujisić-Živković, Nataša (2013), "Uloga pedagoških istraživanja u transformisanju obrazovne politike i prakse", *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 45(1), 7-23.
22. Zaninović, Mate (1988), *Opća povjest pedagogije*, Školska knjiga, Zagreb
23. Žlebnik, Leon (1983), *Opšta istorija školstva i pedagoških ideja*, Naučna knjiga, Beograd

TEACHING AND CURRICULUM IN UNDERSTANDINGS OF CLASSICS OF PEDAGOGY

Summary:

This paper presents the results of theoretical and historical research and study of ideas and thoughts of the classics of pedagogy from the XVII to the XIX century (J.A. Comenius, Jean J. Rousseau, H. Pestalozzi, J. Locke, and Johan F. Herbart). The subject of our study is a review of scientific ideas of pedagogical classics on teaching and curriculum. We see the significance of this paper in presenting the understanding of pedagogical classics on teaching and curriculum, many of which are still relevant and important today. Throughout history, teaching has grown from individual to frontal through a series of transitional forms, and its most modern form assimilates the positive achievements of previous development. When it comes to the curriculum, from the point of view of interpreting pedagogical historiography, there are curricula and programs (contents) that were studied in schools in that period. That is why we are guided by the idea that we look at modern pedagogical topics such as teaching and curriculum, from a historical aspect in the light of theories and ideas of the classics of pedagogy.

Keywords: teaching; curriculum; pedagogical understanding; classics of pedagogy

Adrese autora

Authors' address

Bojan Mirić,
OŠ „Pavle Savić“, Beograd
bojanmiric88@yahoo.com

Mirsada Zukorlić
Univerzitet u Beogradu
Učiteljski fakultet
mirsadazukorlic@hotmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.2.509

UDK 371.3

Primljeno: 20. 02. 2022.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Драгана Р. Гавриловић-Обрадовић, Вујадин Г. Здравковић

ОД ЦИЉА ДО ИСХОДА УЧЕЊА ПРЕКО ПРИМЕНЕ БЛУМОВЕ ТАКСОНОМИЈЕ

У раду је дат опис појмова циљ и исходи учења и њихови међусобни односи, као и односи са сличним педагошким појмовима. Приложена је систематична анализа таксономије наставних задатака, циљева и исхода коју су сачинили Бенџамин Блум и његови сарадници, која је најчешће употребљавана класификација сазнајних домена те менталних и практичних способности ученика унутар сваког домена (когнитивног, афективног и психомоторног). У раду се указује и на значај Блумове таксономије у формулисању исхода учења, као и у процесу оцењивања. У другом делу рада показана је и примена Блумове таксономије на примеру *Тематске наставе (тематског дана)* која је реализована у првом разреду основне школе. Тематска настава или интердисциплинарни приступ настави је повезивање садржаја разних предмета у једну целину, избором једне теме и реализацијом исте. Кроз разне активности, а све са циљем решавања проблема или стицања нових знања и вештина о одабраној теми, остварују се исходи планирани програмом наставе и учења за одеђени разред.

Кључне речи: *исходи; учење; таксономија; примена; тематска настава; интердисциплинарност*

1. УВОД

Мада је у педагошкој литератури дато доста простора питању разлика и сличности између циљева (енгл. *objectives*), компетенција (енгл. *competences*) и исхода (енгл. *outcomes*) учења, не би се могло рећи да су понуђена прецизнија одређења ових појмова. Заправо, може се рећи да су у разматрању њихових веза и односа још увек присутне дилеме и неслагања (Slatina 2011). Из тог разлога, неки аутори користе различите термине у сличном значењу, док други користе исте термине којима придају различита значења (Maksimović 2013).

Циљеви учења и исходи учења су два различита концепта. Први описује оно што наставник жели да научи ученика у току реализације предмета, други оно што је ученик на крају процеса учења научио. Циљ учења је намера, а исход учења је мерљиви резултат остварења те намере. Начин провере наученог треба да је повезан са јасно дефинисаним исходима учења. Исходи учења су јасни описи онога што би ученик требало да зна, разуме и уме да уради по завршетку учења.

Посматрано из перспективе наставника, исходи учења представљају основу у односу на коју планирају садржај предмета, наставни материјал и методе подучавања. Исходи учења који се желе постићи диктирају и начин провере знања, који мора бити транспарентно повезан са сваким појединим исходом. За ученике и студенте исходи представљају поруку о томе шта се од њих очекује, док студентима помажу и при избору програма студија.

Исходи учења, у ширем смислу, схватају се као конкретизације компетенција које студенти и ученици треба да развију током учења (Lungulov 2015). Извори исхода учења налазе се у активностима онога који учи (Slatina 2011). Овакво одређење иницира померање фокуса образовног процеса са наставника и наставног садржаја на студента/ученика (Lončar-Vicković i Dolaček-Alduk 2009; Đorić i Popović 2011; Lungulov 2015).

1.1. Блумова таксономија

Блумова таксономија је развијена, управо, за потребе формулисања резултата учења (понашања ученика) и као упутство за осмишљавање начина провере знања прилагођених сазнајном домену, менталним и практичним способности које се оцењују (Đorić i Popović 2011). Овакав концепт васпитно-образовних циљева одговара данашњој идеји о исходима учења и заправо представља теоријску основу наставе засноване на исходима (Slatina 2011).

Таксономија не класификује наставне методе, начин на који се наставници односе према ученицима, врсте наставног материјала или наставне садржаје, већ жељено понашање ученика – начин на који ученици реагују, мисле или осећају након што су били изложени утицају наставе и свог учења (Marinović 2014).

У наставку рада ћемо се бавити таксономијом циљева и исхода у когнитивном домену. У оквиру ове таксономије, когнитивне операције представљене су у шест хијерархијски организованих нивоа, од најједноставнијих ка најсложенијим (Слика 1). Све категорије, осим примене, садрже и поткатегорије (Bloom i sar. 1956).

Слика 1: Категорије когнитивног домена према Bloom i sar. (1956)
(Израђено за потребе рада)

Бројни извори, почев од саме Блумове оригиналне публикације, пописују кључне речи чија употреба олакшава дефинисање исхода учења и процес оцењивања. Из тог разлога, за сваку појединачну категорију дат је опис демонстративних когнитивних вештина и списак захтева којима се проверава оствареност исхода (Бјекић и Папић 2005: 38).

1.2. Ревизију Блумове таксономије когнитивних образовних циљева извршили су његов студент Лорин Андерсон и сарадник Дејвид Кратвол. Своју идеју представили су у књизи *Taxonomy for Learning, Teaching and Assessing: A Revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives* (Anderson и Krathwohl 2001).

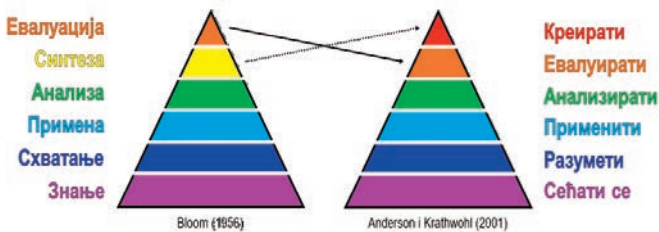
Промене статуса ученика у наставним системима по којима је он у центру процеса учења, као и нова сазнања из области педагогије и психологије, условили су настанак промена у оригиналној Блумовој таксономији. Промене се односе на терминологију и структуру процеса који је у основи таксономије. Терминолошке промене су препознатљиве по томе што су за називе шест категорија таксономије првобитно коришћене именице, а у ревизији су преименоване у глаголе (Слика бр.2).

Слика 2: Ревидирана таксономија когнитивног процеса
(Израђено за потребе рада)

Једна од структуралних промена у таксономији подразумева нову хијерархију наведених когнитивних процеса. Наиме, у Блумовој класификацији синтеза је на петом, а евалуација на шестом месту хијерархијске класификације, док се у новој верзији, уместо оригиналне категорије „синтеза“, уводи категорија „креирати“, која заузима највише место у хијерархији когнитивних процеса.

Такође, у изворној таксономији категорије су биле распоређене у кумулативном хијерархијском оквиру тј. развијање сложеније способности подразумевало је савладавање вештине ниже категорије. Ревизија је утврдила да когнитивне категорије нису нужно кумулативне. У наставку је дат упоредни приказ оригиналне и ревидиране хијерархије когнитивних категорија (Слика бр. 3), као и категорије когнитивних образовних циљева (Табела бр. 1).

Слика 3: Оригинална и ревидирана таксономија когнитивног процеса

Табела 1: Категорије ревидиране Блумове таксономије когнитивних образовних циљева (према: Anderson и Krathwohl 2001)

Категорија	Поткатегорије	Демонстративне вештине ученика (исходи)	Захтеви за проверу остварености исхода*
6. Креирати	а) <i>генерисање</i> б) <i>планирање</i> в) <i>стварање</i>	Саставља елементе у нови образац или структуру.	сложи, конструиши, дизајнирај, формулиши, постави,
5. Евалуирати	а) <i>провера</i> б) <i>критика</i>	Процењује и закључује на основу утврђених критеријума или стандарда.	процени, одбрани, докажи, подржи, вреднуј, оправдај, потврди
4. Анализирати	а) <i>разликовање</i> б) <i>организовање</i> в) <i>описивање елемената</i>	Раставља градиво на делове; утврђује односе између делова и целине; проналази места, улоге, сврхе дела у целини.	испитај, анализирај, тестирај, закључи, разликуј
3. Применити	а) <i>извршавање</i> б) <i>имплементација</i>	Реализује одређен поступак у конкретној ситуацији. Примењује апстракције које памти и разуме.	прикажи, примени, илуструј, скицирај, реши, употреби, преведи, распореди, израчунај
2. Разумети	а) <i>интерпретација</i> б) <i>превођење</i> в) <i>класификација</i> г) <i>сумирање</i> д) <i>извођење</i> ђ) <i>упоређивање</i> е) <i>објашњавање</i>	Одређује значења наставног садржаја који може бити представљен усмено, писмено или графички.	издвој, опиши, лоцирај, изабери, препричај, поређај по важности
1. Сећати се	а) <i>препознавање</i> б) <i>присећање</i>	Преузима одговарајућа знања из дугорочне меморије.	дефиниши, препознај, понови, испричај, наброј, наведи

Друга промена у структури таксонимије подразумева увођење додатне димензије *сазнавања*. Ово значи да ревидирана таксономија има две димензије: прву представљају *когнитивни процеси* који су описани у претходном пасусу, док другу димензију чини *знање*.

Димензија знања фокусирана је на знање садржаја и описује тип знања које треба да се стекне. За разлику од когнитивног развоја, приликом описивања категорија знања користе се именице:

- Чињенично знање (знање терминологије и знање специфичних детаља и елемената) – основне чињенице које ученик треба да зна како би био упознат са проблемом који је потребно решити;
- Концептуално знање (знање класа и категорија, знање принципа и генерализације и знање теорија, модела и структура) – познавање међусобних односа основних елемената у оквиру шире структуре;
- Процедурално знање (знање специфичних вештина и алгоритама, знање специфичних техника и метода и знање критеријума на основу којих се бира начин деловања) – познавање метода, техника, инструмента рада и критеријума за њихов избор;
- Метакогнитивно знање (знање стратегија, знање когнитивних процеса и самопознавање) – свест о сазнајним процесима и знању у оквиру властите спознаје.

На основу приказаних особина ревидиране Блумове таксономије може се закључити да образовни циљеви и задаци имају две димензије, те је могуће израдити дводимензионалну таксономску табелу. У овој табели редови представљају четири категорије димензије знања, а колоне шест категорија димензије когнитивних процеса. Свест о томе шта ученик треба да зна и буде у стању да уради одређен је у односу на две димензије таксономије и може бити графички представљен у једној од ћелија таксономске табеле.

Кратвол (Krathwohl 2002) наглашава да употребом таксономске табеле за класификовање циљева наставе, наставник може јасно и визуелно да прикаже свој рад у оквиру целог предмета или наставне једнице. Такође, она му помаже да на ефикаснији начин процењује напредак ученика.

На основу анализе таксономске табеле наставници могу лакше да уоче у којим областима и наставним једницама треба да унапреде планирање и реализацију наставе, као и да препозна области у којима дефинисани исходи нису остварени.

2. ПРИМЕНА БЛУМОВЕ ТАКСОНОМИЈЕ НА ПРИМЕРУ ТЕМАТСКЕ НАСТАВЕ

Теоријску основу савремене наставе чини схватање да је учење активан, а не пасиван процес. Настава се организује и гради на принципу да образовање сваког човека мора да буде његово сопствено дело, његова лична тековина

(Вученов 1988). Зато учење у савременом наставном процесу треба да, пре свега, представља самостални рад ученика. Из тога произилази потреба да се предавачки систем наставе, у највећој могућој мери, замени системом самосталног рада ученика и њиховим непосредним контактом са изворима знања.

Бројни извори, почев од саме Блумове оригиналне публикације, пописују кључне речи чија употреба олакшава дефинисање исхода учења и процес оцењивања. Из тог разлога у наставку је за сваку појединачну категорију дат опис демонстративних когнитивних вештина и списак захтева, којима се проверава оствареност исхода (Бјекић и Папић 2005: 38) на конкретним наставним садржајима у оквиру тематске наставе, односно, тематског дана *Јабука, на дар!* Наставни садржаји су реализовани у првом разреду основне школе.

2.1. Сећати се (ниво знања) – Усвајање чињеничног знања најнижи је образовни циљ. На овом нивоу, знање се дефинише као сећање на раније научене садржаје или као репродукција наученог у изворном облику. Све што је потребно да се постигне јесте сетити се одређене информације, која не мора нужно да се разуме. Иако је категорија знања најнижа у таксономији, ово не значи да није битна. Савладавање категорије знања неопходно је за успешно савладавање категорија виших нивоа. Та, најнижа, категорија знања у наставном процесу, сагледано кроз предмете и наставне садржаје реализоване у току тематског дана, изгледала је на следећи начин.

Остварени исходи из *Математике*, а на нивоу сећања, односили су се на способност ученика да понове раније стечено знање кроз читање бројева до 10 (унапред и уназад). Сходно томе дефинисане су и следеће активности ученика и наставника.

Активности ученика: Броје јабуке са демонстрираних слика (слајдова), унапред и уназад.

Активности наставника: Демонстрира слике (плакате) или слајдове са приказаним различитим бројем јабука.

Остварени исходи из *Српског језика*, а на нивоу сећања, односили су се на способност ученика да рецитују раније научене песмице “Јабука” и „Јуца с великом јабуком“ Јована Јовановића Змаја. Сходно томе дефинисане су и следеће активности ученика и наставника.

Активности ученика: Рецитују песме о јабуци и разговарају о песмама.

Активности наставника: Пројектује песме са интернета, ЦД-а или чита и подстиче разговор о песмама.

ЈАБУКА

Једна је јабука мала

са гране пала.

Две јабуке жуте

на крушке се љуте.

Три јабуке црвене

чекају мене.

Четири јабуке глатке

јако су слатке.

Пет је јабука у здели

сви би их радо јели.

Остварени исходи из *Света око нас*, а на нивоу сећања, односили су се на способност ученика да уочавају разноврсност јабука на основу спољашњег изгледа (боје), а активности ученика и наставника биле су следеће:

Активности ученика: Разврставају јабуке које су донели за ужину, по критеријуму боје.

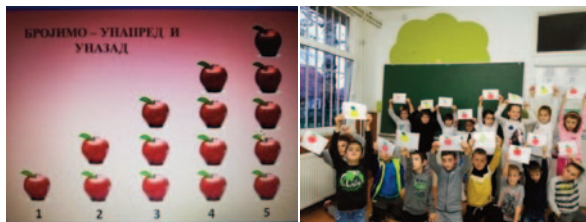
Активности наставника: Усмерава ученике да уоче различите боје јабука и према томе формирају скупове.

Остварени исходи из предмета *Ликовна култура*, а на нивоу сећања, односили су се на способност ученика да по облику, исеку исцртану јабуку на папиру, а активности ученика и наставника биле су следеће.

Активности ученика: Исецају јабуке чије су контуре исцртане на папиру и боје их.

Активности наставника: Објашњава задатак и упућује на пажљиво коришћење прибора, а и уредно бојење.

2.2. Разумети (ниво схватања) – „Схватање“ се дефинише као способност промишљања значења усвојених чињеница. Овај образовни циљ виши је од претходног једноставног присећања на информације и представља најнижи облик разумевања. Такође, он подразумева да ученик може да користи градиво или идеје које су му саопштене, али да при томе не разуме у ком односу стоје добијени подаци са другим градивом и које су њихове могуће импликације.

Слика 4: Продукти тематског рада првог нивоа Блумове таксономије

Остварени исходи из *Математике*, а на нивоу разумевања, односили су се на способност ученика да сабирају и одузимају до 10. Такође и да прочитају (изброје), симболима запишу број елемената скупова и упореде их. Сходно томе дефинисане су и следеће активности ученика и наставника.

Активности ученика: Слажу јабуке које су донели за ужину у скупове према захтевима. Цртају и упоређују скупове са јабукама.

Активности наставника: Демонстрира слике (плакате) или слајдове са захтевима за ученике. Подстиче и прати рад ученика.

Остварени исходи из *Српског језика*, на нивоу разумевања, односили су се на способност ученика да проналазе информације експлицитно изнете у тексту (укрштеници). Сходно томе дефинисане су и следеће активности ученика и наставника.

Активности ученика: Решавају укрштеницу; записују одговоре и анализирају; закључују шта је коначно решење и записују.

Активности наставника: Мотивише ученике да реше укрштеницу. Задаје питања и подстиче ученике да дају своје одговоре. Најављује назив тематског дана и записује (лепи слова) на табли: *Јабука, на дар!* Наводи ученике на објашњење речи *ДАР*.

Табела 2: Укрштеница

1.						
2.	*					
3.						*
4.						
5.	*					
6.						

Решити укрштеницу:

1. Млечни производ који може да се маже на хлеб.
2. Топли напитање, браон боје, а није кафа.
3. Човек који лови рибу.
4. Врста воћа који медведи радо једу.
5. Зграда у којој је много ђака.
6. Није дугачак.

Решење: ЈАБУКА

Остварени исходи из *Света око нас*, а на нивоу разумевања, односили су се на способност ученика да проналазе информације експлицитно изнете у тексту, а активности ученика и наставника биле су следеће:

Активности ученика: Читају текст (запис) о јабуци.

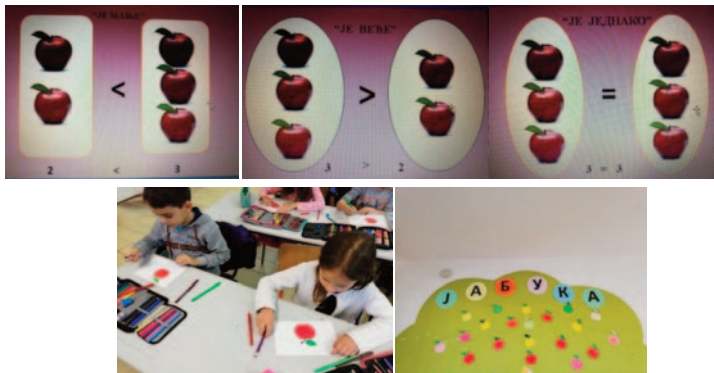
Активности наставника: Подстиче ученике на читање текста о јабуци и очавање информација у њему.

Остварени исходи из предмета *Ликовна култура*, а на нивоу разумевања, односили су се на способност ученика да правилно и према одређеним захтевима користе прибор за цртање, а активности ученика и наставника биле су следеће:

Активности ученика: Боје јабуке према уоченим различитим врстама јабука и формираним скуповима (скупови црвених, зелених и жутих јабука).

Активности наставника: Подстиче ученике на очавање различитости јабука према бојама и уређивање одељенске “крошње јабуке”.

Слика 5: Продукти тематског рада другог нивоа Блумове таксономије

2.3. Применили (примена) – „Примена“ подразумева оспособљеност ученика да примењује апстракције, као што су: принципи, правила, методе и теорије. То значи да је ученик спреман да применом свог знања и искуства решава проблеме у новим непознатим ситуацијама. Ово је тежак и комплексан циљ образовања, јер примена се обично сматра првим показатељем да је тема која се обрађује успешно савладана.

Остварени исходи из *Математике*, а на нивоу примене, односили су се на способност ученика да сабирају и одузимају до 10 и решавају једноставније текстуалне задатке са једном операцијом. Такође, да прочитају (изброје), симболима запишу број елемената скупова и упореде их. Сходно томе дефи-

нисане су и следеће активности ученика и наставника.

Активности ученика: Решавају задатке сабирања и одузимања; решавање задатака „дрво јабука“.

Активности наставника: Прати решења ученика.

Остварени исходи из *Српског језика*, на нивоу примене, односили су се на способност ученика да активно слушају, читају и правилно разумеју садржај књижевно-уметничког текста. Сходно томе дефинисане су и следеће активности ученика и наставника.

Активности ученика: Слушају звучни запис текста „Јабука“ Драгана Лукића са дигиталног уџбеника. Читају текст „Јабука“ Драгана Лукића. Читају и разговарају о писцу. Износе своја запажања и доживљај.

Активности наставника: Репродукује текст (звучни запис) са дигиталног уџбеника и подстиче разговор о тексту. Усмерава ученике на кратак запис и разговор о писцу. Наводи ученике да кроз разговор дођу појашњења непознатих речи. Записује и лепо ученичке записе са папира на табли.

Остварени исходи из *Света око нас*, а на нивоу примене, односили су се на способност ученика да уочавају делове тела биљке и делове тела јабуке, а активности ученика и наставника биле су следеће:

Активности ученика: Уочавају главне делове биљке, уочавају и записују главне делове јабуке.

Активности наставника: Подстиче ученике да кроз читање текста о јабуци и демонстрацију слика уоче главне делове јабуке.

Остварени исходи из предмета *Ликовна култура*, а на нивоу примене, односили су се на способност ученика да уоче, нацртају и исеку делове јабуке од колаж папира, а активности ученика и наставника биле су следеће:

Активности ученика: Уочавају и припремају (исцртавају и исецају) делове за тродимензионалну јабуку од колаж папира.

Активности наставника: Демонстрира ученицима сваки део јабуке, појединачно, како да нацртају, а затим и да исеку делове.

2.4. Анализирати (анализа) – „Анализа“ је когнитивни ниво који се односи на разлагање градива и утврђивање хијерархије и односа између његових елемената. Циљ овог нивоа је да ученик детаљно анализира садржај и начин организације градива које учи, како би могао да доноси закључке и генерализације.

Слика 6: Продукти тематског рада трећег нивоа Блумове таксономије

Остварени исходи из *Математике*, а на нивоу анализе, односили су се на способност ученика да користе појмове: сабирци, збир, умањеник, умањилац и разлика; решавају једноставне текстуалне задатке са једном операцијом. Сходно томе дефинисане су и следеће активности ученика и наставника.

Активности ученика: Решавају текстуалне задатке са једном операцијом (на листићима) – сабирање и одузимање до 10.

Активности наставника: Даје налог за рад математичких задатака. Прати решавање текстуалних задатака.

Остварени исходи из *Српског језика*, на нивоу анализе, односили су се на способност ученика да проналазе информације експлицитно изнете у тексту; обликују усмену и писмену поруку; усмено и писмено искажу каква јабука може да буде. Сходно томе дефинисане су и следеће активности ученика и наставника.

Активности ученика: Анализирају текст, одговарају на постављена питања и захтеве. Пишу записе у свеске и на папире за пано. Уочавају ток радње у тексту, ликове и њихове особине.

Активности наставника: Усмерава и помаже ученицима да одреде ток дешавања у тексту; Усмерава ученике у карактеризацији ликова.

Остварени исходи из *Света око нас*, а на нивоу анализе, односили су се на способност ученика да уоче и сагледају животни циклус биљке од семена до плода, а активности ученика и наставника биле су следеће:

Активности ученика: Гледају филм *Животни циклус биљке*. Одговарају на постављена питања.

Активности наставника: Пројектује филм *Животни циклус биљке* (дигитални уџбеник). Подстиче разговор о филму и поставља питања ученицима.

Остварени исходи из предмета *Ликовна култура*, а на нивоу анализе, односили су се на способност ученика да уоче делове тродимензионалне јабуке од колаж папира и саставе је, а активности ученика и наставника биле су следеће:

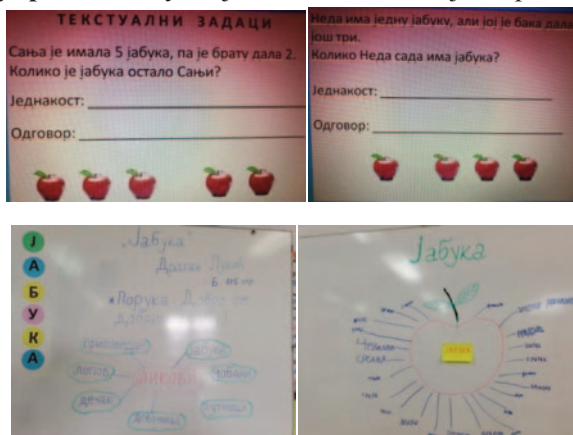
Активности ученика: Посматра учитељева објашњења, а затим спаја делове

“тродимензионалне” јабуке у целину.

Активности наставника: Демонстрира, објашњава и помаже ученицима око прављења јабуке од колаж папира.

Слика 7: Продукти тематског рада четвртог нивоа Блумове таксономије

2.5. Евалуирати (евалуација) – У таксономији образовних циљева евалу-

ација је постављена као пета категорија когнитивног домена. Она се заснива на употреби различитих критеријума приликом процене колико су појаве које су предмет евалуације тачне, ефикасне, економичне и задовољавајуће. Критеријуме може задавати сам ученик или му могу бити задани. Такође, на крају когнитивног развоја, ученик би требао да буде у стању да ствара нове, јединствене идеје и уочава нове обрасце у процесима и појавама.

Остварени исходи из *Математике*, а на нивоу евалуације, односили су се на способност ученика да самостално и тачно користе појмове: сабирци, збир, умањеник, умањилац и разлика; решавају једноставне текстуалне задатке са две операције. Сходно томе дефинисане су и следеће активности ученика и наставника.

Активности ученика: Решавају самостално текстуалне задатке са две операције (на листићима) – сабирање и одузимање до 10. Решавају задатке у штампаном и дигиталном уџбенику и проверавају решења, међусобно, пар пар, а пратећи решења која им учитељ презентује путем презентације. Самовреднују свој рад. Уређују пано.

Активности наставника: Даје налог за рад математичких задатака. Прати

постављање, разумевање и решавање текстуалних задатака. Проверава тачност урађених задатака сваког ученика, али и на нивоу одељења, заједно са ученицима, врши евалуацију урађеног. Помаже ученицима око уређивања паноа.

Остварени исходи из *Српског језика*, на нивоу евалуације, односили су се на способност ученика да читају и глуме по улогама. Сходно томе дефинисане су и следеће активности ученика и наставника.

Активности ученика: Исказују поруку кроз примере из свакодневног живота. Читају и глуме по улогама. Уређују пано и учионицу.

Активности наставника: Подстиче и помаже ученицима да повежу поруку приче са примерима из живота ученика. Усмерава ученике на читање по улогама и дели их по ликовима из приче с циљем драматизације текста. Прати рад ученика у свим активностима.

Остварени исходи из *Света око нас*, а на нивоу евалуације, односили су се на способност ученика да уоче и сагледају здравствени значај јабуке у исхрани, а активности ученика и наставника биле су следеће:

Активности ученика: Читају и објашњавају пословице о јабукама. Истражују на интернету о Светском дану јабуке. Одговарају на постављена питања.

Активности наставника: Подстиче ученике да правилно објасне пословицу о јабукама и подстиче их на истраживачки рад.

Остварени исходи из предмета *Ликовна култура*, а на нивоу евалуације, односили су се на укљученост ученика и способност да направе одељенску (заједничку) јабуку и дрво од различитих материјала (стиропора, картона, платна,...) као реквизите за глуму (драматизацију текста), а активности ученика и наставника биле су следеће.

Активности ученика: Прати учитељева упутства, а затим подељени у групе праве: једна група јабуку, а друга група дрво од различитих материјала.

Активности наставника: Објашњава, усмерава и помаже ученицима око израде реквизита.

2.6. Креирати (креативност) – у ревидираној верзији, уместо оригиналне категорије „синтеза“, уводи се категорија „креирати“, која заузима највише место у хијерархији когнитивних процеса. Ова категорија наглашава решавање проблема, креативност и стваралаштво, и омогућава ученику да утврди ваљаност сопствених идеја.

Слика 8: Продукти тематског рада петог нивоа Блумове таксономије

Остварени исходи из *Математике*, а на нивоу креативности, односили су се на способност ученика да самостално и креативно осмишљавају задатке. Сходно томе дефинисане су и следеће активности ученика и наставника.

Активности ученика: Осмишљавају креативне задатке користећи јабуку као воће у писаним, али и практичним задацима (нпр. осмишљавање пијаче, продавнице, ...).

Активности наставника: Подстиче ученике на креативна решења, прати њихов рад и помаже им.

Остварени исходи из *Српског језика*, на нивоу креативности, односили су се на способност ученика да самостално реализују драматизацију текста (глуме по улогама). Сходно томе дефинисане су и следеће активности ученика и наставника.

Активности ученика: глуме и драматизују текст по улогама.

Активности наставника: Усмерава ученике на драматизацију и глуму по улогама (коришћење реквизита, мимика, покрети, ...). Усмерава тимски рад и подстиче вршњачко учење.

Остварени исходи из *Света око нас*, а на нивоу креативности, односили су се на способност ученика да уоче и сагледају примену јабуке у исхрани и свакодневном животу, као и да примењују здравствено-хигијенске мере, пре, у току и након јела, а активности ученика и наставника биле су следеће:

Активности ученика: Записују и објашњавају примену јабуке у исхрани. Дегустирају јабуку и производе од јабуке које су самостално креирали за ужину.

Активности наставника: Подстиче и усмерава ученике на правилан однос према храни и придржавању хигијенских мера.

Остварени исходи из предмета *Ликовна култура*, а на нивоу креативности, односили су се на способност ученика да направе (“оживе”) креативну јабуку, а активности ученика и наставника биле су следеће:

Активности ученика: Прати учитељева упутства, а затим прави јабуку и “оживљава” је према сопственој креативности.

Активности наставника: Објашњава и помаже ученицима око креација јабука.

Слика 9: Продукти тематског рада шестог нивоа Блумове таксономије – финални продукти.

Интеграцијом следећих наставних метода: дијалoшка, метода посматрања, запажања и показивања, текстовна, демонстративна, илустративна, метода практичних радова, игровне активности и играње улога, реализовани су наставни садржаји више предмета. Истовремено, посредно и непосредно,

утицало се на развијање следећих међупредметних компетенција ученика: комуникативна, за сарадњу, естетска, дигитална, решавање проблема, одговоран однос према околини и здрављу.

Када се истраживачки рад у уметностима организује интердисициплинарно око неке теме, у нашем примеру око јабуке, онда се он често спонтано претвара у драмско-позоришни пројект који прати логику приче или сценарија. Драмски пројекти обједињују књижевност, ликовну и музичку уметност, уметност плеса и покрета, као и неких елемената света око нас који се односе на познавање природе и друштва у млађим разредима или науке у старијим разредима (Шефер 2000: 447–457). На изванредан начин, продукт и нашег тематског дана био је мањи драмско-позоришни пројекат, односно драматизација текста *Јабука*.

Када су у питању тематски дани (интегрисани садржаји), ради корисне уштеде времена учитељ може да организује наставу и по моделу „изокренуте наставе“. У том случају, активности ученика које се односе на ниже нивое Блумове таксономије ученици могу да остваре код куће. То може да се реализује путем видео лекција, презентација или текстовних садржаја. На тај начин, стицање знања, разумевање градива и прва (делимична) употреба наученог могу се постићи ван школе, док се време у школи користи за активности у оквиру виших нивоа Блумове таксономије. Овакав вид рада пружа могућност да се време у школи квалитетније и продуктивније искористи.

Планиране начине провере и остварености исхода учитељ може да изврши кроз посматрање учешћа ученика у активностима на часу, раду у оквиру група, у изради математичких задатака, играма и глуми. Такође, кроз одговоре на питања у дискусији и обради текста, богатству речи које ученици наводе као примере за особине јабуке, али и кроз цртање и прављење јабука (дрвета), креирање радова од јабука.

С обзиром на тенденцију у развоју друшта, на изазове, па и кризе које постоје у образовању, важно је имати у виду да су функције и улоге учитеља увећане и подложне променама. Промене се дешавају и у квантитативном и квалитативном смислу. Промене се дешавају на смањењу оних функција које су непосредно извршне, а проширују се функције које се односе на организацију, припремање и планирање васпитно-образовног рада, али и увођења ученика у активности самоваспитања и самообразовања (Јанковић 1994: 44). Због тога се улоге учитеља увећавају, постају сложеније и поливалентне.

ЗАКЉУЧАК

Актуелни развој друштва, научних сазнања и информационо-комуникационих технологија предствља главни фактор који обликује процесе образовања и наставе. Нови приступи образовању подразумевају употребу савремених наставних метода и средстава, као и имплементацију едукативних стратегија које подразумевају активно учествовање ученика у сопственом образовном процесу. Тако едукација која ученику додељује пасивну улогу постаје прошлост.

Нова настава тражи од ученика да учествују, питају, размишљају, критикују и сарађују, и тако стекну неопходне и самосталне компетенције. Због тога, учионица треба да постане место за размену искустава, инфомација, идеја и сугестија.

Компетенције које желимо да развијемо код ученика (комуникативна, за сарадњу, естетска, дигитална, решавање проблема, рад са подацима и информацијама, компетенције за учење, одговоран однос према околини и здрављу, одговорно учење у демократском друштву и предузимљивост ка предузетништву) истовремено представљају најважније индикаторе на основу којих се може оценити квалитет и успешност одређене наставне праксе. При томе, за њихов ефикасан развој неопходно је претходно дефинисати очекиване исходе учења и на њима конципирати основе образовне политике, као и програме наставе, учења и курикулуме. За одређивање критеријума остварености исхода учења са успехом се могу користити педагошке таксономије које су развили Бенџамин Блум и његови сарадници.

Овакве систематске класификације образовних циљева, задатака и исхода омогућавају већу транспарентност образовања, фокусирање наставног процеса на ученика и једноставно повезивање знања и вештина. Пошто се заснивају на савременим педагошким и психолошким теоријама, оне могу да обезбеђују ефикасније планирање, организацију и вредновање модерног образовања. Модерно образовање се, свакако, базира и на интеграцији наставних садржаја.

ЛИТЕРАТУРА

1. Anderson, Lorin, David Krathwohl (2001), *A taxonomy for learning, teaching, and assessing: A revision of Bloom's taxonomy of educational objectives*, Longman.
2. Bergmann, Jonathan (2011), *The History of the Flipped Class*, преузето са Flipped Class: <https://flippedclass.com/the-history-of-the-flipped-class/>

3. Bergmann, Jonathan, Aaron Sams (2012), *Flipp Your Classroom: Every student in every class every day*, ISTE, Washington DC, USA
4. Бјекић, Драгана, Жељко Папић (Bjekić, Dragana, Željko Papić) (2005), *Ocenjivanje*, Priručnik za ocenjivanje u srednjem stručnom obrazovanju, Ministarstvo prosvete i sporta Republike Srbije, Beograd
5. Bloom, Benjamin S., Max D. Engelhart, Edward J. Furst, Walker H. Hill, David R. Krathwohl (1956), *Taxonomy of educational objectives, handbook I: The cognitive domain*, David McKay Co Inc. New York
6. Вученов, Никола (Vučenov, Nikola) (1988), *Koraci ka savremenoj nastavi, učenju i udžbeniku*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
7. Ђорић, Поповић, Н. Поповић (Đorić, Gordana, N. Popović) (2011), "Ishodi učenja i kontrola kvaliteta", *Nova srpska politička misao*, 19(2), 291-308.
8. Јанковић, Првослав (Janković, Prvoslav) (1994), *Profesionalno usmeravanje, selekcija i obrazovanje učitelja*, Pedagoška akademija, Novi Sad
9. Лончар-Вицковић, Сања, Злата Долачек-Алдук (Lončar-Vicković, Sanja, Zlata Dolaček-Alduk) (2009), *Ishodi učenja – priručnik za sveučilišne nastavnike*, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera, Osijek
10. Лунгулов, Биљана (Lungulov, Biljana) (2015), *Analiza ishoda učenja kao indikatora kvaliteta visokog obrazovanja*, Prirodno-matematički fakultet, Novi Sad
11. Krathwohl, David R. (2002), "A revision of Bloom's taxonomy: An overview", *Theory into practice*, 41(4), 212-218.
12. Krathwohl, David, Benjamin Bloom, Bertram Masia (1964), *Taxonomy of educational objectives: The classification of educational goals: Handbook 2, Affective domain*, David McKay Co Inc. New York
13. Максимовић, Александра С. (Maksimović, Aleksandra S.) (2013), *Konkretizacija ciljeva vaspitanja i obrazovanja kroz nastavni program i proces*, Filozofski fakultet, Beograd
14. Мариновић, Маријана (Marinović, Marijana) (2014) *Nastava povijesti usmjerena prema ishodima učenja*, Agencija za odgoj i obrazovanje, Zagreb
15. Милић, Душка, Татјана Митић (2020), *Буквар за први разред са словарицом*, Нови Логос, Београд
16. Слатина, Мујо (Slatina, Mujo) (2011), "Ishodi učenja/studiranja u bolonjskoj edukacijskoj ponudi", 5 savjetovanje – Reforma visokog obrazovanja – Primjena Bolonjskih principa na Univezitetu u Sarajevu, Preuzeto sa [pedagogijaff sa.com/download/ishodi_ucenja.pdf](http://pedagogijaff.sa.com/download/ishodi_ucenja.pdf).

16. Sohrabi, Babak, Namideh Iraj (2016), "Implementing flipped classroom using digital media: A comparison of two demographically different groups perceptions", *Computers in Human Behavior*, 60, 514-524.
18. Шефер, Јасмина (Šefer, Jasmina) (2000), "Коришћење игара за развијање креативности ученика", *Nastava i vaspitanje*, 3, 447-457.

FROM OBJECTIVE TO LEARNING OUTCOME THROUGH APPLICATION OF BLOOM'S TAXONOMY

Summary:

The paper describes the concepts of goal and "learning outcomes" and their mutual relations, as well as relations with similar pedagogical concepts. A systematic analysis of taxonomies of teaching tasks, goals, and outcomes, formulated by Benjamin Bloom and his associates, is attached. It represents the most commonly used classification of cognitive domains, and the mental and practical abilities of students within each domain (cognitive, affective, and psychomotor). The paper also specifies the importance of Bloom's taxonomy in formulating learning outcomes, as well as in the grading process. The second part of the paper demonstrates the application of Bloom's taxonomy on the example of *Thematic teaching (theme day)* which was realized in an elementary school first-grade class. Through various activities, oriented toward problem-solving or acquiring new knowledge and skills in a selected topic, the outcomes planned by the teaching and learning program for a particular grade are achieved.

Keywords: outcomes; learning; taxonomy; application; thematic teaching; interdisciplinarity

Adrese autora
Authors' address

Драгана Р. Гавриловић-Обрадовић
ОШ „Ђура Јакшић“ Каћ
gagaonn@gmail.com

Вујадин Г. Здравковић
ОШ „Јован Поповић“ Нови Сад
vujadino@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.2.529

UDK 37.03:373.5

Primljeno: 28. 03. 2022.

Pregledni rad

Review paper

Amina Smajović

PROMICANJE MUDROSTI U KURIKULUMU OPĆE GIMNAZIJE

Sukobi koji su sve češće izazvani zahtjevima vlastitog ega poprimaju društveno značajne razmjere. Stvarno očitovanje etike pripisuje se mudrosti. Pedagoške aktivnosti upotpunjene elementima mudrosti pomažu učenicima da znanje upotrijebe u svrhu promicanja ideje općeg dobra. Stoga smatramo da razvoj mudrosti treba postati vitalan cilj odgoja i obrazovanja. U istraživanju smo nastojali utvrditi da li su sastavnice mudrog mišljenja integrisane u kurikularne sadržaje nastavnih predmeta. Analizom sadržaja je utvrđeno da reflektivno, dijaloško i dijalektičko mišljenje, kao sastavnice mudrog mišljenja, nisu značajnije involvirane u Nastavni plan i program za gimnaziju. Radom se želi i bolje osvijetliti fenomen mudrosti, dati doprinos u obogaćivanju literature, ali i osigurati teorijski okvir koji će biti primjenjiv za buduća istraživanja. Ukazano je na potrebu za izmjenom dominantne paradigme u nastavnom procesu, ali i ponuđene naznake o odgoju i obrazovanju kroz tri forme podučavanja; podučavanje *o* mudrosti, podučavanje *za* mudrost i podučavanje *s* mudročću.

Ključne riječi: mudrost; pedagogija mudrosti; kurikulum

UVOD

Sukobi, previranja, napetost i nestabilnost ispunjavaju našu svakodnevicu i izazivaju strah u pogledu budućnosti. Strukturne, poslovne, privredne, ekološke i druge krize dovele su društva do tačke gdje je dovedena u pitanje opća dobrobit. Moralni imperativi su ustuknuli pred potrebom čovjeka da ovlada prirodom i društvom, kako bi mogao njima gospodariti. Moralna anomija dovela je „čovječanstvo, ali i Planetu

u cjelini u jednu, kako Jonas kaže, »apokaliptičnu situaciju«, u »predvorje jedne univerzalne katastrofe« (Jurić 2015: 190). Etička litica na kojoj se nalazimo već neko vrijeme onemogućava duhovni preobražaj. Potreban je zaokret, kako u načinima razmišljanja, tako i djelovanja. Ukoliko ne osnažimo djecu i mlade vještinama koje će im pomoći da se suoče sa nadolazećim izazovima, sve smo bliži emocionalnom, ekonomskom i društvenom ponoru.

Tema od sve većeg interesa koja plijeni pozornost istraživača jeste mudrost. U radu se iznose neka promišljanja o mudrosti i pedagogiji mudrosti koja otvara širok horizont novih mogućnosti potrebnih za blagostanje društva. Svjedočimo svakodnevnim izrazima nezadovoljstva onim što pruža škola. Isuviše dugo se u odgojno-obrazovnim ustanovama zadržava *status quo*. U ovom momentu neophodno je preispitati obaveze škole i mogućnost da te obaveze i realizuje, s težištem na kritičnim aspektima. Trenutna odgojno-obrazovna stvarnost je takva da učenici nisu angažovani na način koji potiče mudro promišljanje i rasuđivanje. Nedvojbeno, integrisanje mudrosti u kurikulumu iznimno je važan poduhvat. S obzirom na tehnički i tehnološki napredak, politički podijeljeno okruženje (Huynh i Grossmann 2020), potrebno je razvijati svijest o kontekstualizmu i relativizmu vrijednosti, unapređivati sposobnosti sagledavanja šire slike i upravljanja neizvjesnostima, što zapravo i nije ništa drugo do mudrost. Mudrost ima ulogu u suzbijanju neprijateljstava i smanjenju podjela (Huynh i Grossmann 2020), unosi sklad u unutrašnji život i odnose sa drugima (Sternberg 2001, Ferrari 2009, Płóciennik 2013), pruža jasnoću uvida kroz alate i tehnike za suočavanje sa stresorima i teškoćama (Ardelt 2011), a sve se to odvija, ponajprije, radi prevladavanja egocentričnosti. Tek s eliminiranjem ego-centrične usredotočenosti na sebe, pojedinci su u stanju da se brinu za druge i društvo u cjelini, tj. da budu odgovorni i aktivni građani (Ferrari i Weststrate 2013). Tragom rečenog, kultivisanje mudrosti treba biti prvorazredan odgojni i obrazovni cilj.

TEORIJSKE POSTAVKE POJMA (FENOMENA) MUDROSTI

Od drevnih vremena do danas mudrost je prepoznata kao visoko cijenjena vrlina koja osigurava ljudsku egzistenciju. Dugo vremena o mudrosti se raspravljalo u filozofskim, pa i teološkim spisima. I u jednim i u drugim mudrost se shvata kao izraz za potpunije uvide i dublje razumijevanje određenih pojava. Termin *mudrost* dominantno je filozofskog porijekla. Izvorni odnos filozofije s mudrošću Jonkers (2020) posmatra kroz tri prizme. Prva, preuzeta od Aristotela, govori o teorijskoj i praktičnoj mudrosti i njihovoj relaciji. Druga je rezultat promišljanja Immanuela

Kanta koji tvrdi da mudrost obezbjeđuje egzistencijalnu orijentaciju. Posljednja se oslanja na doprinos Ricoeura i traži da se univerzalne moralne norme (kategorički imperativi) upotpune normama specifičnim za kulturne skupine, kreirajući tako balans između teorijske i praktične mudrosti.

U posljednjih nekoliko decenija mudrost se izučava i s pedagoškog i psihološkog stajališta. Doprinosi znanstvenika koji su pomogli u demistifikaciji mudrosti su dragocjeni, baš poput napora da se mudrost uvede u nastavni proces. Mudrost je pedagoško dobro i kao takvo rezultat je odgoja i obrazovanja. Argumentacija za ovu tvrdnju nije posve nova. Referirajući se na dostupnu literaturu Plóciennik (2013, 2018) navodi da je mudrost osobina koja se može razvijati. Optimističan pogled na pedagošku kovnost mudrosti implicira i potrebu za ozbiljnijim odgajanjem i razvijanjem ove sposobnosti, sukladno tome i temeljitim izmjenama kurikuluma. No, uprkos rastućim interesima za validnim interpretiranjem mudrosti, teoretičari nailaze na mnoštvo metodoloških prepreka, neusklađenosti teorijskih tvrdnji, te barijera pri mjeranju sposobnosti mudrog rasuđivanja (Brienza, Kung, Santos, Bobocel i Grossmann 2018). Situaciju usložnjava i to što ne postoji načelni konsenzus oko poimanja mudrosti. Uvidom u literaturu opaža se nedostatak konceptualne jasnoće u definisanju mudrosti, što usporava težnje da se “ugradi” u kurikulume. Mnogo je kontroverzi u vezi s prirodom mudrosti, a u radu ćemo neke od njih nastojati rasvijetliti.

Različiti su pristupi u određenju mudrosti, stoga ne postoji jednoznačan odgovor na pitanje šta je to mudrost. Poimanje mudrosti kroz historiju se mijenjalo. Erikson (1984) u svojoj teoriji psihosocijalnog razvoja mudrost posmatra kao oblik osobnog sazrijevanja, usko vezan s uspješnim rješavanjem posljednje životne krize: univerzalna potreba starijih osoba da izgrade osjećaj integriteta ega nasuprot očaja. Epitet *mudar* stiče se u starosti ukoliko se uspješno razriješi svih osam životnih kriza. Duži period mudrost se smatrala idealnom karakteristikom zrele ličnosti. Osim ovog objašnjenja mudrosti, evidentirana je i druga linija istraživanja u okviru koje se mudrost izučava iz razvojne perspektive. Time se fokus (pre)usmjerava prema dijalektičkom mišljenju. Dijalektičko mišljenje podrazumijeva razmatranje i integraciju ambivalentnih gledišta. Predodžba o dijalektičkom prosuđivanju kao kognitivnom obilježju mudrosti bilo je polazište više teorijskih koncepcija mudrosti, što je produbilo razumijevanje strukture iste. Staudinger i Glück (2011) drže da se mudrost tiče ovladavanja osnovnom dijalektikom koja oblikuje ljudsko postojanje, uključujući dijalektiku između dobrog i lošeg, pozitivnog i negativnog, prihvatljivog i neprihvatljivog, poželjnog i nepoželjnog, ovisnosti i neovisnosti, sigurnosti i sumnje,

kontrole i manjka kontrole, konačnosti i vječnosti, snage i slabosti, te sebičnosti i altruizma. Clayton (1976, prema Grossmann 2017a) diskutira o mudrosti i njenim postulatima. Za nju mudrost predstavlja potragu za smislenim rješenjima uz pomoć dijalektičkog mišljenja, svijest o neizvjesnostima i dvosmislenostima između različitih interesa u životu, kao i shvatanje da su ti interesi podložni promjenama. Slično mišljenje dijeli i Basseches (2005) koji o dimenzijama dijalektičkog mišljenja – kontradikcija i transformacija – raspravlja kroz prizmu interaktivnih odnosa. U drugom radu Basseches (1980, prema Grossmann 2017a) precizira kriterije dijalektičko-logičkog mišljenja: prepoznavanje granica znanja, svijest o promjeni, fleksibilnost perspektive i pokušaj integracije naizgled kontradiktornih perspektiva. Navedene konstante zajednički su nazivnik većine definicija mudrosti i u savremenoj pedagoško-psihološkoj građi. Primjera radi, Grossmann, Na, Varnum, Kitayama i Nisbett (2013) su inkorporirali bitne aspekte mudrosti u okvir mudrog razmišljanja. Taj okvir objedinjuje: (1) intelektualnu poniznost ili prepoznavanje granica vlastitog znanja, (2) uvažavanje suprotstavljenih perspektiva, (3) osjetljivost na promjene društvenih odnosa i (4) kompromis ili integraciju oprečnih mišljenja. Na gotovo identičan način Ardel (1997, 2003, 2004) operira mudročću kroz osnovne determinante: integraciju uvida, samorefleksiju o vlastitim ograničenjima i shvatanje različitih perspektiva. Ardel (2004), autorica trodimenzionalnog modela (tzv. 3D-WM), mudrost određuje trima dimenzijama. Kognitivna dimenzija mudrosti oslikava umijeća sveobuhvatnog sagledavanja situacije, poznavanja granica ljudskog znanja, kao i kontradiktornosti, nepredvidljivosti, neizvjesnosti i dvoznačnosti. Refleksivna dimenzija mudrosti sposobnost je decentracije ega, smanjenja subjektivnosti i vlastitih projekcija kako bi se sagledale pojave iz perspektive drugih. Afektivnu dimenziju sačinjavaju pozitivna osjećanja prema drugima, pružanje podrške, empatija, nadilaženje ravnodušnih ili negativnih emocija i ponašanja. U 3D-WM, mudrost je zamišljena kao pluralni entitet u kojem je svaka od sastavnica drukčija, ali međusobno povezana u jedan kognitivno-afektivni sklop (Ardel 2004, Ardel i Bruya 2021). U studiji koju su vodili Ardel i Jeste (2018) pokazalo se da refleksivna dimenzija ima najsnažniju povezanost s dobrobiti.

Balansna teorija mudrosti

Brojni autori mudrost priznaju kao vrijednu kvalitetu koja se razvija u interakciji individualnih kognitivnih i nekognitivnih elemenata i okoline. Izuzetan pečat izučavanju konstrukta mudrosti dao je Sternberg. U osnovi teorije koja je, vjerovatno,

stekla status najpriznatije, nalazi se opće dobro. Mudrost se legitimira jedino kroz etički prihvatljive težnje. Međutim, pitanja dobra i zla ozbiljno se relativiziraju. Sternberg ne ulazi u detaljniju elaboraciju ispravnog i pogrešnog, ostavljajući takvu polemiku moralnoj filozofiji i religiji. Prema balansnoj teoriji mudrost je primjena inteligencije i kreativnosti u svrhu postizanja općeg dobra (Sternberg 1998). Ljudi nastoje postići opće dobro kroz: (1) balans, tj. ravnotežu između intrapersonalnih, interpersonalnih i ekstrapersonalnih interesa (suprotstavljeni interesi unutar pojedinca, između pojedinaca i izvanosobni interesi); (2) balans između kratkoročnih i dugoročnih interesa; (3) balans između okruženja (prilagodba postojećem okruženju kroz mijenjanje sebe, oblikovanje postojećeg okruženja tamo gdje je to moguće ili pak napuštanje sredine i odabir nove onda kada adaptacija i oblikovanje ne daju očekivane rezultate); (4) balans između etičkih principa uključenih u donošenje odluka (Sternberg 1998; Sternberg i Karami 2021a). Srž teorije mudrosti je prešutno znanje. Ono je obično stečeno bez izravne pomoći drugih, usmjereno je na djelovanje i omogućuje postizanje životnih ciljeva (Sternberg 1998; Sternberg i Karami 2021a). Ideja prešutnog znanja proizlazi iz triarhične teorije inteligencije. Sternberg (1999: 149) uspješnu inteligenciju procjenjuje kao najučinkovitiju „kada uravnotežuje sva tri aspekta: analitički, kreativni i praktični. Daleko važnije je prikladno upotrijebiti aspekte uspješne inteligencije i njima raspolagati, nego ih samo posjedovati. Uspješno inteligentne osobe ne odlikuju se samo time što jednostavno imaju te sposobnosti; one razmišljaju o tome kada i kako ih učinkovito primijeniti”. Znati kako nešto učiniti ocrtava suštinu prešutnog znanja.

Posmatrajući probleme i zamisli kroz vizuru inteligencije, analitičko razmišljanje značajno je za obradu podataka i analizu problema. Kreativna inteligencija dolazi do izražaja pri rješavanju neuobičajenih problema, a praktična daje odgovor na to kako problem riješiti u stvarnom svijetu (Sternberg 1999). Mudrost je usko povezana s praktičnom inteligencijom jer se oslanja na prešutno znanje o sebi, drugima i kontekstima (Sternberg 1998). Primjena inteligencije i kreativnosti da bi se postiglo opće dobro vodilja je teorije mudrosti. Pojedinci koji svoje sposobnosti koriste za loša djela, imaju sebične motive, bahati su i nastoje maksimizirati vlastite interese nanoseći štetu drugima nisu mudri. Mudrost, dakle, ima etičku dimenziju i izbor je svakog pojedinca da koristi svoje sposobnosti za generalnu dobrobit, a ne za svoje egoistične potrebe i interese (Sternberg 2000, 2001, 2005a; Sternberg, Reznitskaya i Jarvin 2007). Osim pomenutog, mudrost pretpostavlja i spoznaju o postojanju više različitih stajališta i perspektiva, te uspostavljanje ravnoteže između vlastitih interesa i interesa drugih (Sternberg i Jordan 2005, prema Sternberg, Kaufman i Roberts

2019). Kako se mudrost javlja u interakciji osobe, okoline i prostorno-vremenskog singulariteta, obrada informacija po sebi ne može biti mudra ili manje mudra (Sternberg 1998). Mudrost ovisi o tome koliko smo sposobnosti činiti prave stvari, na prave načine, u pravo vrijeme i na pravom mjestu.

Nekoliko je specifičnosti ove teorije. Prvo, konceptualizirana je kao razvojna, pa se i na mudrost gleda kao na dinamičan razvojni fenomen koji je situacijski uslovljen. Modelirana je kulturnim, iskustvenim i okolinskim ambijentom (Glück, Bischof i Siebenhüner 2012; Huynh i Grossmann 2020). Mudrost uvijek predstavlja ideal, a ideali svake generacije i kulture su različiti (Ferrari 2009; Karelitz, Jarvin i Sternberg 2010). Slijedom toga, nastavnici¹ trebaju preuzeti dio odgovornosti u podučavanju mudrosti. Iskustva rasta je moguće doživjeti kroz kontekstualizirani kurikulum usmjeren na mudrost.

Druga karakteristika teorije je što odstupa od konvencionalnih motrišta mudrosti. Tradicionalno, vjerovalo se da mudrost ima predvidljivu putanju i da se povećava sa starošću. Ovu tvrdnju još 1964. godine osporio je Jung (prema Sternberg 2005a) i uvidio da postoje jasne relacije između mudrosti i zrelosti, a ne starosti. Literatura sugerira da su životna iskustva važna odrednica u predviđanju nečije mudrosti (Staudinger i Glück 2011; Ferrari, Weststrate i Petro 2013, prema Huynh i Grossmann 2020). Međutim, teška iskustva neće *per se* ishoditi mudrošću. Ispravnije bi bilo zaključiti kako je nečija sposobnost da “profitira” iz životnih iskustava i naučeno iskoristi u različitim okolnostima, zahvaljujući procesu (samo)refleksije, ono što određuje kako se mudrost razvija (Sternberg 2005a; Kramer 1990, prema DeMichelis, Ferrari, Rozin i Stern 2015; Weststrate, Ferrari, Fournier i McLean 2018).

Treća odlika modela je što prepoznaje da današnjem društvu ne nedostaje osoba s visokim koeficijentom inteligencije, ali nedostaje strastvenih pojedinaca koji mudro prosuđuju, donose odluke i koji se u savladavanju izazova rukovode etičkim načelima, stavljajući opće dobro na prvo mjesto, ispred ličnih interesa i prestiža (Woodard 2014, Sternberg 2017). Balansnu teoriju mudrosti osobno pozdravljamo jer je zasnovana na etici. Peterson i Seligman (2004), kao i Sternberg, Jarvin i Grigorenko (2011) tvrde da etika ili etički senzibilitet, uz visoku inteligenciju, sposobnost rasuđivanja i rješavanja problema, čini primarnu komponentu mudrosti (sve prema Aljughaiman i Berki 2013). Analitičke vještine se mogu deklarirati samo kroz: (1) široku bazu znanja, vještina, sposobnosti, uvida, tumačenja i vrijednosti; (2) zdrav razum – racionalnost; (3) kreativnost; (4) mudrost i etički prihvaćena stremljenja. Sama

¹ Termin *nastavnik* vrijedi za oba roda i odnosi se na stručnjake koji sudjeluju u nastavnom procesu na svim razinama odgoja i obrazovanja.

inteligencija bez nabrojanih značajki nedostatna je da adekvatno riješimo bilo kakav problem.

Konačno, balansna mudrost može poslužiti u oblikovanju ciljeva i zadataka odgojno-obrazovnih programa za učenike. Kreatori kurikuluma akcentiraju razvoj akademskih sposobnosti. Stavljajući naglasku na razvoj općih kognitivnih sposobnosti i općeg znanja nerijetko se izvodi nauštrb obrazovanja karaktera, a krajnji cilj obrazovanja karaktera, primjećuju Arthur (2014), Anggraini i Kusniarti (2015), je razvoj dobrog razuma i mudrosti. Nalazi studija dokumentuju da inteligencija i zdrav razum nisu međusobno dobri prediktori jedno drugog (Sternberg 2017). Zbog ovoga djeca i mladi su u opasnosti; mogu biti žrtve sistema, grupa, pojedinaca i svoje potencijale koristiti u nehumane, zle i destruktivne svrhe. Samo posjedovanje znanja ne garantira njegovu razumnu upotrebu, a ovo stoljeće pruža obilje primjera donošenja nemudrih odluka koje su imale (ili će imati) razorne efekte po pojedince i društvo (Sternberg 2001, 2004). Međutim, jasno je da nema mudrosti bez znanja. Znanje može i mora pratiti mudrost (Sternberg 2001). Znanje je bitno za kritičko i kreativno razmišljanje, konstrukcije i rekonstrukcije, donošenje sudova, integraciju značenja i razumijevanja, ali mudrost ide još dalje – u primjenu koncepata iz jednog skupa u drugi, propitivanje etičkih implikacija, donošenje presuda i sudjelovanje u rješavanju problema (Maimon 2012). Mudro razmišljanje uključuje prepoznavanje granica znanja, viđenje svijeta u fluktuaciji, razmatranje konteksta i priznavanje tuđih stajališta, te prepoznavanje važnosti kompromisa (Grossmann 2017a). Sternberg (2004) upozorava da je mudrost, a ne znanje, faktor koji ujedinjuje ljude i navodi ih da teže zajedničkom dobru. Mudrost je više od znanja (Sternberg, Reznitskaya i Jarvin 2007; Grossmann 2017b), ona je *summum bonum*.

Polazišta balansne teorije mudrosti su dobro osmišljena i znanstveno potkrijepljena. Ali, čini se kako često ostaje na teorijskoj, apstraktnoj razini i kako njene mogućnosti nisu dovoljno iskorištene u nastavnom procesu. Kao glavni nedostatak teorije ističe se to što ne nudi cjelovitu sliku prirode mudre misli i/ili mudrog rasuđivanja (Sternberg, Kaufman i Roberts 2019). Mudrost se ne može svesti samo na refleksivno, dijaloško i dijalektičko mišljenje, već je, prema Sternbergu, Kaufmanu i Robertsu (2019), ključna volja da se usvoji mudar stav prema životu. Ništa manje nisu bitne afektivne i konativne dimenzije mudrosti. Ova ograničenja su uveliko prevladana u 3D-WM (vidjeti više u Ardeli 2004 i Ardeli i Bruya 2021).

Objektive teorije daju novo i dragocjeno značenje mudrosti. Ako je za uspjeh u (školskom) životu potrebna kombinacija inteligencije, kreativnosti i mudrosti, a jeste, onda postoji potreba za učenjem ovih sposobnosti. Međutim, podučavanje vještini

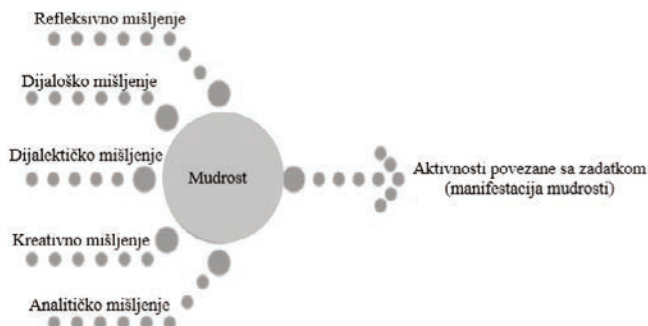
mudrosti ne smije biti usputno i ne smije biti samo dodatak redovnom kurikulumu. U narednom dijelu rada su iznesena neka logička i diskurzivna razumijevanja pedagogije mudrosti.

PEDAGOGIJA MUDROSTI

Imajući u vidu da je, prema nekim teorijama, mudrost element koji nadzire djelovanje inteligencije (analitičke, kreativne i praktične) i kreativnosti (vidjeti više u Sternberg 2003, 2005b), akcenat u razvojno odgovarajućim odgojno-obrazovnim praksama treba staviti na aktivnosti usmjerene ka mudrosti. No, potrebno je stvoriti predušlove da bi se implementirale djelatnosti koje vode podsticanju i njegovanju mudrog mišljenja, rasuđivanja i djelovanja. Teorijski modeli mudrosti mogu biti prevedeni u škole

„ukoliko se učenicima osigura edukacijski kontekst u kojem mogu formulirati vlastito razumijevanje sastavnica mudrog mišljenja / donošenja odluka. Podučavanje mudrosti ne ostvaruje se predavanjima – lekcijama o mudrosti putem specijalnih kurseva o mudrosti, osobito razolikih „instant“ treninga, procedura i receptura, nego omogućavanjem učenicima da aktivno iskuse mudro donošenje odluka. Naglasak je, dakle, na podučavanju *kako misliti* razvijanjem sposobnosti refleksivnog, dijaloškog i dijalektičkog mišljenja” (Pušina 2020: 14).

Mudrost se ne može naučiti „direktno”, ali odgojna i obrazovna iskustva mogu biti osmišljena tako da stvore plodno tlo za razvoj vještina mudrog razmišljanja, procjenjivanja i postupanja. Od odlučujuće važnosti je posredovanje koje, ako je kvalitetno osmišljeno i realizovano, vodi uspješnoj primjeni društveno vrijednih, smislenih i poželjnih ideja. Da je odabir aktivnosti za analizu i podršku razvoju djetetovih vještina toliko važan smatra i Plóciennik (2018, 2020). To je vidljivo i kroz njegov Model mudrosti (Šematski prikaz br. 1) nastao kao rezultat rada na publikacijama Sternberga.

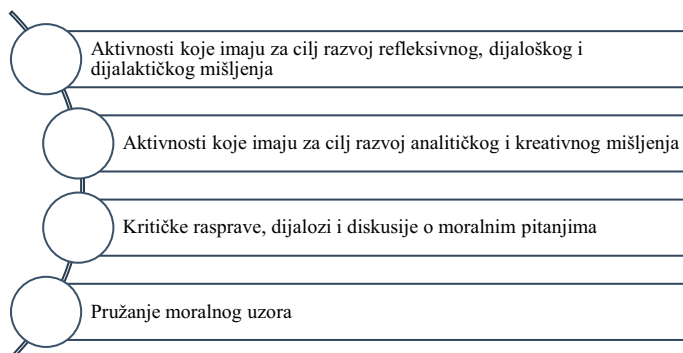

Sematski prikaz br. 1. Model mudrosti – osnova za izradu dijagnostičkih zadataka u sklopu individualnih studija (prilagođeno prema Plóciennik, 2018)

Kako poticati razvoj mudrosti kod učenika?

Mudrost je možda najvažniji atribut koji treba tražiti i njegovati kod pojedinaca (Sternberg 2003; Lovecky 2009, prema Ambrose 2019; Sternberg i Karami 2021b), jer bez mudrosti realno je očekivati da ćemo brzo upoznati tamnu stranu inteligencije i kreativnosti. Osnovnu ideju općeg dobra treba prožeti kroz kurikulum. Takav, uravnoteženi kurikulum treba da uključuje:

1. aktivnosti koje doprinose razvoju dijaloškog mišljenja – sposobnost razmatranja situacije sa stajališta različitih osoba unutar dijaloga;
2. aktivnosti koje doprinose razvoju dijalektičkog mišljenja – sposobnost analiziranja i integriranja različitih perspektiva;
3. kritičke rasprave o radnjama, situacijama, aktivnostima;
4. pružanje uzora mudrog prosuđivanja i djelovanja na učenike i druge sudionike (Sternberg 1998, prema Ferrari 2009).

Šematski prikaz br. 2. Kurikulum za mudrost

Smatramo da predloženi format može naći svoju primjenu u planiranju i programiranju odgojno-obrazovnog rada sa učenicima. Razvijanje i kultivisanje mudrosti obaveza je škole, a podrazumijeva uočavanje, buđenje i poticanje refleksivnog, dijaloškog i dijalektičkog mišljenja učenika kroz sadržaje nastavnih (i vannastavnih) aktivnosti.

METOD

Potaknuti činjenicom da se u osnovi mudrosti nalaze refleksivno, dijaloško i dijalektičko mišljenje, za cilj istraživanja odredili smo propitivanje da li su sastavnice mudrog mišljenja involvirane u kurikularne sadržaje nastavnih predmeta. Za potrebe istraživanja analizirali smo Nastavni plan i program za gimnaziju (izbornu područje: opći smjer)² koji se primjenjuje na području Kantona Sarajevo. Ovaj odabir temeljimo na razmatranjima koja i Sternberg (2001) sintetizira. Učenici srednjih škola predstavljaju dobnu skupinu koja je stekla određenu razinu kognitivne zrelosti, što ih čini osposobljenim za razumijevanje različitih aspekata mudrog izričaja. Oni imaju sposobnost hipotetičko-deduktivnog zaključivanja, veće kapacitete za generisanje apstraktnih ideja, kao i sposobnost praćenja, kontrole i ocjene kognicije (metakognitivne vještine). K tome, kurikulum u srednjim školama potrebuje bogatiji, sadržajni program usmjeren ne samo prema akademskim bazičnim vještinama, nego i vještinama višeg reda, nužnim za smislenije i vrijednosno poželjnije promjene. U konačnici, osnove mudrosti se trebaju usvojiti oko adolescencije (Sternberg 2005a).

Od istraživačkih metoda korištene su metoda analize sadržaja i deskriptivna metoda, a tehnika je rad na dokumentaciji. Teorijski referentni okvir, koji je poslužio za analizu, zasnovan je na operacionalizaciji mudrosti mnogobrojnih teoretičara (npr. Ardel 2004; Grossmann 2017a, 2017b; Brienza, Kung, Santos, Bobocel i Grossmann 2018; Grossmann i sar. 2020; Huynh i Grossmann 2020; Demetriou, Liakos i Kizilyürek 2021; Brienza, Kung i Chao 2021). Oni zamjećuju da su tri jedinstvena aspekta mudre spoznaje:

- Refleksivno mišljenje – ovo mišljenje omogućuje razvoj specifičnih strategije za radnje koje treba poduzeti; analizu, praćenje i osvrt poduzetih aktivnosti; modifikaciju djelatnosti kako bi se pronašla rješenja koja najbolje odgovaraju potrebama pojedinca i društva;
- Dijaloško mišljenje – ono omogućuje uvažavanje različitih perspektiva i gledišta tokom razmišljanja i djelovanja;

² https://mo.ks.gov.ba/sites/mo.ks.gov.ba/files/npp_gimnazije_-_opci_smjer.pdf

- Dijalektičko mišljenje – u sebi sadrži težnju za integracijom i sintezom dva različita stajališta.

REZULTATI I RASPRAVA

Analizom kurikularnih sadržaja pokušali smo utvrditi da li su aspekti mudrog mišljenja podržani kroz pojedine nastavne predmete. Zastupljenost ciljeva, zadataka i ishoda kojima se potiče reflektivno, dijaloško i dijalektičko mišljenje prezentirana je u tablici.

Tablica br.1. *Zastupljenost ciljeva, zadataka i ishoda kojima se potiče reflektivno, dijaloško i dijalektičko mišljenje*

Predmet	I razred	II razred	III razred	IV razred
Bosanski, hrvatski, srpski jezik i književnost	- DoM (1) DeM (1)	RM (1) - -	- - -	- - DeM (1)
Prvi strani jezik (Engleski jezik)	RM (3) - -	- DoM (1) -	DoM (1) DeM (2)	RM (1) - -
Drugi strani jezik (Engleski jezik)	RM (1) -	RM (3) -	RM (3) -	RM (3) DeM (1)
Drugi strani jezik (Njemački jezik)	RM (1) DoM (2)	RM (2) DoM (2)	RM (2) DoM (3)	RM (3) DoM (1)
Drugi strani jezik (Francuski jezik)	RM (2) DoM (2) -	RM (2) DoM (3) -	RM (2) DoM (4) DeM (1)	RM (2) DoM (4) -
Drugi strani jezik (Italijanski jezik)	- DoM (3)	RM (1) DoM (2)	RM (1) DoM (1)	RM (2) DoM (1)
Drugi strani jezik (Arapski jezik)	- -	- -	- -	RM (1) DoM (1)
Drugi strani jezik (Turski jezik)	RM (1) DoM (1) -	RM (1) - -	RM (1) DoM (1) -	RM (1) DoM (2) DeM (1)
Latinski jezik			DoM (1)	DoM (3)
Historija/Povijest	DoM (2)	DoM (1)	DoM (2)	DoM (3)
Geografija/Zemljopis	-	-	-	DoM (2)
Sociologija				DoM (3)
Psihologija			DoM (2)	
Filozofija s logikom			RM (1) DoM (4) -	RM (1) DoM (3) DeM (1)

Fizika	-	-	-	-
Građansko obrazovanje / Demokracija i ljudska prava			RM (1) DoM (5)	
Matematika	-	-	-	-
Hemija	-	-	-	-
Biologija	-	-	DoM (1)	DoM (1)
Informatika	-	DoM (2)	-	-
Muzička kultura	DoM (2)	DoM (4)		
Likovna kultura	RM (5) DoM (6)			
Sport	RM (2) DoM (2)	RM (2) DoM (2)	RM (2) DoM (2)	RM (2) DoM (2)
Kultura religija	RM (3) DoM (6) DeM (4)			
Islamska vjeronauka	RM (17) DoM (13) DeM (7)	RM (12) DoM (8) DeM (3)	RM (9) DoM (11) DeM (1)	RM (19) DoM (7) DeM (1)
Katolički vjeronauk	RM (3) DoM (2) DeM (1)	RM (2) DoM (4) DeM (1)	RM (2) DoM (2)	RM (3) DoM (2) DeM (1)

Bilješke: RM – refleksivno mišljenje; DoM – dijaloško mišljenje; DeM – dijalektičko mišljenje;
 () - zastupljenost / broj pojavljivanja ciljeva, zadataka i ishoda kojima se promiče refleksivno,
 dijaloško i dijalektičko mišljenje

Uvidom u zvanični kurikulum zapažamo kako su refleksivno, dijaloško i dijalektičko mišljenje najviše podržani u nastavi islamske i katoličke vjeronauke, kulture religije i likovne kulture; dok su ovi oblici mišljenja najmanje podržani u nastavi informatike, biologije, psihologije i geografije. Naročito je zabrinjavajuće što se mudro promišljanje uopće ne promiče u prirodnim naukama, kakve su matematika, fizika, hemija. Obeshrabruje i to što se između ova tri tipa mišljenja dijalektičko mišljenje kurikularno najmanje podupire, a što je moguće iščitati iz tablice. Ranije je zabilježeno da se mudrost umnogome pripisuje upravo dijalektičkom mišljenju – razmatranju i integraciji različitih gledišta.

Rezultati analize ukazuju na neadekvatan tretman mudrog mišljenja, odnosno njegovih pripadajućih sastavnica. Učenici nisu angažovani na način koji potiče mudro promišljanje i rasuđivanje. Vjerujemo kako značajna otežavajuća okolnost u promicanju mudrosti leži u činjenici da manjka naučnih radova o pedagogiji mudrosti, posebno na bosanskohercegovačkom području. Nedostaju konkretne smjernice kako oblikovati okruženje koje će podržavati širok spektar mudrih iskaza učenika. To je,

između ostalog, vidljivo i u popisu literature koja je konsultovana pri pisanju rada. U nastavku su navedene neke prakse autora čije je interesno polje kultivisanje mudrosti u nastavnim scenarijima, a koje se čine obećavajuće. Sternberg, Reznitskaya i Jarvin (2007) i Sternberg, Jarvin i Grigorenko (2009, prema Pušina 2020) bilježe šest općih smjernica u modeliranju i podučavanju mudrosti: (1) poticati učenike na čitanje klasičnih književnih i filozofskih djela, artikulaciju vlastitih refleksija, potragu za mudrošću u istim; (2) ohrabriti učenike da sudjeluju u razrednim raspravama, projektima i pisanju eseja koji animiraju na diskusiju i primjenu onoga što su naučili u njihovim životima i životima drugih, (3) angažirati učenika u proučavanju ne samo “istine” nego i vrijednosti, s posebnim akcentom na refleksivno mišljenje; (4) više naglašavati ulogu analitičkog/kritičkog, kreativnog i praktičnog mišljenja u funkciji općeg dobra; (5) ohrabrivati učenike na razmišljanje kako gotovo sve ono o čemu uče može biti korišteno za bolju ili lošiju svrhu i koliko je važan taj krajnji rezultat; (6) ne zaboraviti ulogu učitelja kao uzora u mudrosti, primjenjujući Sokratov metod u podučavanju, potičući učenike na aktivniju ulogu u konstruiranju učenja temeljem vlastitih gledišta, ali i gledišta drugih.

Stenberg i Maaranen (2020), oslanjajući se na radove drugih autora, ističu nekoliko taktika za njegovanje mudrosti u nastavi: fokusirana refleksija (Korthagen i sar. 2001), deskriptivna istraživanja (Furman 2018), samostalno učenje (Lunenberg i Korthagen 2009) i učenje temeljeno na upitima (Phelan 2005). Sternberg (2001) navodi 16 principa, deriviranih iz teorije ravnoteže mudrosti, a koji čine bazu za promicanje mudrosti u učionicama. Neki od njih su: pomoć učenicima u prepoznavanju i balansiranju različitih interesa, nagrađivanje mudrosti, promišljanje o vrijednostima, poticanje učenika na dijaloško i dijalektičko mišljenje itd. Premda još uvijek ne postoje empirijski potvrđeni programi podučavanja mudrost, nalazi iz dostupnih studija sugeriraju da je jedna od najefikasnijih strategija za jačanje mudrog rasuđivanja usvajanje samodistanciranog ili ego-decentriranog stajališta (Kross i Ayduk 2017, prema Huynh i Grossmann 2020). U podlozi svih ovih odgojnih i obrazovnih napatuka je da nastavnik uči djecu *kako* da misle, a ne *šta* da misle (Sternberg, Jarvin, i Reznitskaya 2008).

S obzirom na to da nastava sadrži težnju da se učenici osposobe isključivo na kognitivnom planu, nije izgledno da će se u skorijoj budućnosti *o* mudrosti i *za* mudrost učiti i podučavati na poseban način, u okviru posebnih nastavnih predmeta, cjelina i/ili jedinica. Zato obrazovanje *o* i *za* mudrost/i treba integrisati u sve školske predmete. To je moguće ostvariti jedino strateškim pristupom. Potcrtavamo da kozmetičke izmjene kurikulumu, pa i izmjene po principu “samo dodaj i promiješaj” u pogledu mudrosti neće biti plodonosne. Krucijalne su značajnije promjene i

prilagodbe koje trebaju ishoditi razvijanjem generativnih kurikuluma orijentisanih ka mudrosti. Valjalo bi razmotriti mogućnost podučavanja mudrosti analogno formama kreacijskog podučavanja o kojima kazuje Beghetto (2017). Tri su oblika kreacijskog podučavanja i to: podučavanje *o* kreativnosti, podučavanje *za* kreativnost (podučavanje kreativnosti) i podučavanje *s* kreativnošću (kreativno podučavanje). Ako ovo preslikamo na mudrost, može se govoriti o sljedećim modalitetima; podučavanje *o* mudrosti, podučavanje *za* mudrost i podučavanje *s* mudrošću. Podučavanje *o* mudrosti treba da pomogne učenicima da nauče šta (ni)je mudrost i zašto je značajna u učenju, radu i životu. Podučavanje *za* mudrost ili podučavanje mudrosti se odnosi na poticanje i razvijanje mudrosti u učionicama. Ovaj oblik podučavanja mudrosti traži od nastavnika posjedovanje znanja o organizaciji iskustava učenja koja će podržati i gajiti mudre iskaze učenika. Podučavanje *s* mudrošću tiče se podučavanja u modu mudrosti, pri čemu je nastavnik u fokusu. Nastavnik treba svojim postupcima da bude uzor vrijedan divljenja, da inspiriše učenike u zauzimanju stava koji je usmjeren na druge, a ne samo na sebe. U osnovi predložene kompozicije nalazi se svijest da se mudrost može (pod)učiti kroz podučavanje *o* mudrosti, podučavanje *za* mudrost i podučavanje *s* mudrošću. Više je razloga zbog kojih bi se u školama trebalo podučavati sposobnostima mudrog mišljenja. Sternberg (2001), Sternberg, Jarvin i Grigorenko (2009, prema Pušina 2020b) navode četiri: (1) akademsko znanje (više) nije dovoljno, ono ne garantira zadovoljstvo ili sreću; ovi ciljevi su ostvarljiviji uz poticanje razvoja sposobnosti mudrog mišljenja; (2) mudrost osigurava involviranje pozitivnih etičkih vrijednosti u donošenje odluka; (3) mudrost, dalje, doprinosi kreiranju boljeg, humanijeg svijeta; (4) učenici, budući roditelji, zahvaljujući mudrosti, biće sposobni donositi zrele i odgovorne odluke na lično i društveno zadovoljstvo. Na osnovu logičkih argumenata nije (više) pitanje da li se podučavanje mudrosti treba odvijati u školi, već kako kreirati nastavne aranžmane koji će podržati razvoj sposobnosti mudrog mišljenja, rasuđivanja i djelovanja.

Nekoliko je ograničenja istraživanja. Prvo, u istraživanju smo se koncentrisali na eksplicitno podučavanju mudrosti. Ono jeste bitno za kolektivnu, praktičnu mudrost, ali ništa manje važno nije ni prešutno znanje, stečeno bez izravne pomoći drugih. Osim toga, ne smije se potcijeniti uloga skrivenog kurikuluma. Skriveni kurikulum nije dio zvaničnog programa, ali je „poput zanemarene pedagoške niti protkane kroz cjelokupni odgojno-obrazovni proces, koji u svakom trenutku determinira dalje procese i razvoj sudionika pedagoškog djelovanja” (Nikšić-Rebihić i Novosel 2018: 358). Kroz skriveni kurikulum nastavnici mogu aktivirati kompas vrlina. Drugo,

istraživanje koju smo proveli propituje samo jedan dio mudrosti – mudro mišljenje. Mudrosti usmjeren kurikulum se ne iscrpljuje samo u segmentima reflektivnog, dijaloškog i dijalektičkog mišljenja, već i u aktivnostima koje imaju za cilj razvoj analitičkog i kreativnog mišljenja, uključivanja učenika u svijet moralnih dilema, pružanja primjera mudrog prosuđivanja i djelovanja na učenike, a sve da bi se usvojio mudar stav prema životu. Treće, broj ciljeva, zadataka i ishoda nikako ne može biti (jedini) kriterij na osnovu kojeg će se prosuđivati da li kurikulum potiče mudrost. I na kraju, teško je procijeniti da li postavljeni ciljevi, zadaci i ishodi doista razvijaju sposobnosti mudrog rasuđivanja i djelovanja kod učenika. Ciljevi, zadaci i ishodi mogu biti maksimalno orijentisani na sastavnice mudrog mišljenja i rasuđivanja, a da ipak ne potaknu učenika na bilo kakav aktivitet. Ostvarenost ishoda u praksi ne mora nužno korelirati s njihovim planiranjem i programiranjem u teoriji. Dobijene podatke nije moguće generalizirati, ali su oni vrijedna ilustracija odgojno-obrazovne stvarnosti u jednom momentu. Bilo bi interesantno analizirati kurikulume stručnih, tehničkih, umjetničkih i vjerskih škola, i nalaze međusobno uporediti.

ZAKLJUČAK

U akademskom diskursu mudrost se sve više priznaje kao karakteristika podložna pedagoškom uticaju. Ovo saznanje otvara prilike za konstituisanje pedagogije mudrosti. Podučavanje mudrosti treba modelirati na način da se mudrost potiče kao sastavnica školskog učenja. U okruženju koje potiče mudrost raznolike su mogućnosti angažiranja učenika da rade stvari na prave načine i dožive iskustva rasta kroz sudjelovanje u nečemu korisnom. Iako postoje mnoge praznine u literaturi, zbog čega staza (pedagogije) mudrosti nije utabana, mora se krenuti njome, osobito jer se danas na mudrost gleda kao na ključ za rješenje brojnih svjetskih problema. Ne možemo znati kakav će svijet biti u budućnosti, vjerovatno takav svijet nismo u stanju ni zamisliti, ali ono što možemo učiniti jeste napraviti pedagoški izbor usmjeravanja djece i mladih prema mudrosti. U odgojno-obrazovnim okruženjima u kojima se slavi mudrost, učenici dobijaju priliku da koračaju u susret vremenu.

Radom smo nastojali ispitati da li su sastavnice mudrog mišljenja integrisane u kurikularne sadržaje nastavnih predmeta. Analiza je pokazala da odrednice mudrog mišljenja (refleksivno, dijaloško i dijalektičko mišljenje) nisu značajnije involvirane u aktualni kurikulum. Ukazano je na potrebu za izmjenom predominantne paradigme u obrazovanju, ali i date naznake o odgoju i obrazovanju mudrosti kroz tri forme: podučavanje *o* mudrosti, podučavanje *za* mudrost i podučavanje *s* mudrošću.

Rukopis završavamo mišlju da je znanje važno, ali znanje bez etike je prazno i besmisleno (Sternberg 2017). Samo znanje neće nas učiniti imunim na razne pokušaje manipulacije, niti će nas zaštititi od moralne anomalije. Stoga, pedagogija mudrosti treba da zauzme vrijedno mjesto u odgoju i obrazovanju.

LITERATURA

1. Aljughaiman, Abdullah, Matthew Berki (2013), "Wisdom and giftedness: Perspectives from Arabic thought", u: Ziegler, Albert, Franz J. Mönks (eds.), *Gifted Education as a Life-Long Challenge: Essays in Honour of Franz Mönks*, LIT-Verlag, Muenster, Germany, 119-140.
2. Ambrose, Don (2019), "Giftedness and Wisdom", u: Sternberg, Robert J., Judith Glück (ur.), *Cambridge handbook of wisdom*, Cambridge University Press, Cambridge, 465-482.
3. Anggraini, Purwati, Tuti Kusniarti (2015), "The Insertion of Local Wisdom into Instructional Materials of Bahasa Indonesia for 10th Grade Students in Senior High School", *Journal of Education and Practice*, 6, 89-92.
4. Ardelt, Monika (1997), "Wisdom and life satisfaction in old age", *The Journals of Gerontology: Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*, 52(1), 15-27.
5. Ardelt, Monika (2003), "Empirical Assessment of a Three-Dimensional Wisdom Scale", *Research on Aging*, 25(3), 275-324.
6. Ardelt, Monika (2004), "Wisdom as Expert Knowledge System: A Critical Review of a Contemporary Operationalization of an Ancient Concept", *Human Development*, 47(5), 257-285.
7. Ardelt, Monika (2011), "Wisdom, age, and well-being", u: Schaie, Warner K., Sherry Willis (eds.), *Handbook of the psychology of aging*, Elsevier, Amsterdam, 279-291.
8. Ardelt, Monika, Brian Bruya (2021), "Three-Dimensional Wisdom and Perceived Stress among College Students", *The Journal of Adult Development*, 28, 93-105.
9. Ardelt, Monika, Dilip V. Jeste (2018), "Wisdom and Hard Times: The Ameliorating Effect of Wisdom on the Negative Association Between Adverse Life Events and Well-Being", *The Journals of Gerontology*, 73(8), 1374-1383.
10. Arthur, James (2014), *Being of Good Character – Jubilee Centre Insight Series*, Birmingham, UK. Dostupno na: <http://www.jubileecentre.ac.uk/>

userfiles/jubileecentre/pdf/insight-series/ArthurJ.pdf, datum posjete: 06.03.2022.

11. Basseches, Michael (2005), "The Development of Dialectical Thinking As An Approach to Integration", *Integral Review*, 1, 47-63.
12. Beghetto, Ronald A. (2017), "Creativity in teaching", u: Kaufman, James C., John Baer, Vlad P. Glăveanu (eds.), *Cambridge handbook of creativity across different domains*, Cambridge University Press, New York, 549-564.
13. Brienza, Justin P., Franki Y. H. Kung, Melody M. Chao (2021), "Wise reasoning, intergroup positivity, and attitude polarization across contexts", *Nature Communications*, 12(1), 1-12.
14. Brienza, Justin P., Franki Y. H. Kung, Henri C. Santos, D. Ramona Bobocel, Igor Grossmann (2018), "Wisdom, bias, and balance: Toward a process-sensitive measurement of wisdom-related cognition", *Journal of Personality and Social Psychology*, 115(6), 1093-1126.
15. Demetriou, Andreas, Antonis Liakos, Niyazi Kizilyürek (2021), "How Wisdom Emerges from Intellectual Development: A Developmental/Historical Theory for Raising Mandelas", *Journal of Intelligence*, 9(3), 1-15.
16. DeMichelis, Carey, Michel Ferrari, Tanya Rozin, Bianca Stern (2015), "Teaching for Wisdom in an Intergenerational High-School-English Class", *Educational Gerontology*, 4(8), 551-566.
17. Erikson, Erik H. (1984), "Reflections on the last stage - and the first", *The Psychoanalytic Study of the Child*, 39, 155-165.
18. Ferrari, Michel (2009), "Teaching for Wisdom in Public Schools to Promote Personal Giftedness", u: Shavinina, Larisa V. (ed.), *International Handbook on Giftedness*, Springer, Dordrecht, 1099-1112.
19. Ferrari, Michel, Nic M. Weststrate (2013), "The Scientific Study of Personal Wisdom", u: Ferrari, Michel, Nic M. Weststrate (eds.), *The Scientific Study of Personal Wisdom*. Dordrecht: Springer, 325-341.
20. Glück, Judith, Belinda Bischof, Linda Siebenhüner (2012), "'Knows What Is Good and Bad', 'Can Teach You Things', 'Does Lots of Crosswords': Children's Knowledge About Wisdom", *European journal of developmental psychology*, 9(5), 582-598.
21. Grossmann, Igor (2017a), "Wisdom and how to cultivate it: Review of emerging evidence for a constructivist model of wise thinking", *European Psychologist*, 22(4), 233-246

22. Grossmann Igor (2017b), "Wisdom in Context", *Perspectives on Psychological Science*, 12(2), 233-257.
23. Grossmann, Igor, Jinkyung Na, Michael E. W. Varnum, Shinobu Kitayama, Richard E. Nisbett (2013), "A route to well-being: Intelligence versus wise reasoning", *Journal of Experimental Psychology: General*, 142, 944-953.
24. Grossmann, Igor et al. (2020), "The Science of Wisdom in a Polarized World: Knowns and Unknowns", *Psychological Inquiry*, 31(2), 103-133.
25. Huynh, Alex C., Igor Grossmann (2020), "A pathway for wisdom-focused education", *Journal of Moral Education*, 49(1), 9-29.
26. Jonkers, Peter (2020), "Philosophy and Wisdom", *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte*, 112(3), 261-277.
27. Jurić, Hrvoje (2015), "Odgovornost, budućnost, napredak", u: Težak, Dubravka (ur.), *Vrč i šalice: Filozofijska vivisekcija problemâ odgoja i obrazovanja*, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 187-212.
28. Karelitz, Tzur M., Linda Jarvin, Robert J. Sternberg (2010), "The meaning of wisdom and its development throughout life", u: Overton, Willis F., Richard M. Lerner (eds.), *The handbook of life-span development*, John Wiley & Sons, New Jersey, SAD, 837-881.
29. Maimon, Elaine P. (2012), "Information, Knowledge, and Wisdom: Transforming Education", *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 55, 94-99.
30. Nikšić Rebihić, Edina, Višnja Novosel (2018), "Implikacije skrivenog kurikuluma", u: Dedić Bukvić, Emina, Sandra Bjelan-Guska (ur.), *Ka novim iskoracima u odgoju i obrazovanju*, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 350-360.
31. Pušina, Amir (2020), *Navođenje na kreativnost: Psiholojski fundamenti*, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
32. Płóciennik, Elżbieta (2013), "Teaching for wisdom in early modern education", *Journal of Preschool and Elementary School Education*, 2(4), 27-48.
33. Płóciennik, Elżbieta (2018), "Children's creativity as a manifestation and predictor of their wisdom", *Thinking Skills and Creativity*, 28, 14-20.
34. Płóciennik, Elżbieta (2020), "Searching for Wisdom in Children's Dialogues: A Mixed Approach in Educational Practice", *Creativity. Theories – Research – Applications*, 7(1), 168-182.
35. Staudinger, Ursula M., Judith Glück (2011), "Psychological wisdom research: commonalities and differences in a growing field", *Annual Review of Psychology*, 62, 215-241.

36. Stenberg, Katariina, Katriina Maaranen (2020), "Promoting practical wisdom in teacher education: a qualitative descriptive study", *European Journal of Teacher Education*, 1-18.
37. Sternberg, Robert J. (1998), "A Balance Theory of Wisdom", *Review of General Psychology*, 2(4), 347-365.
38. Sternberg, Robert J. (1999), *Uspješna inteligencija: Kako praktična i kreativna inteligencija određuju uspjeh u životu*, BARKA, Zagreb
39. Sternberg, Robert J. (2000), *Handbook of intelligence*, Cambridge University Press, New York
40. Sternberg, Robert J. (2001), "Why Schools Should Teach for Wisdom: The Balance Theory of Wisdom in Educational Settings", *Educational Psychologist*, 36(4), 227-245.
41. Sternberg, Robert J. (2003), "WICS as a model of giftedness", *High Ability Studies*, 14(2), 109-137.
42. Sternberg, Robert J. (2004). "What is Wisdom and How Can We Develop It?", *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 591(1), 164-174.
43. Sternberg, Robert J. (2005a), "Older but not wiser? The relationship between age and wisdom", *Ageing International*, 30, 5-26.
44. Sternberg, Robert J. (2005b), "The WICS Model of Giftedness", u: Sternberg, Robert J., Janet E. Davidson (ed.), *Conceptions of giftedness*, Cambridge University Press, Cambridge, 327-342.
45. Sternberg, Robert J. (2017), "ACCEL: A New Model for Identifying the Gifted", *Roeper Review*, 39(3), 152-169.
46. Sternberg, Robert J., Linda Jarvin, Alina Reznitskaya (2008), "Teaching for wisdom through history: Infusing wise thinking skills in the school curriculum", u: Ferrari, Michel, Georges Potworowski (eds.), *Teaching for wisdom: Cross-cultural perspectives on fostering wisdom*, Springer Science & Business Media, Dordrecht, 37-57.
47. Sternberg, Robert J., Sareh Karami (2021a), "What is wisdom? A unified 6P framework", *Review of General Psychology*, 25(2), 134-151
48. Sternberg, Robert J., Sareh Karami (2021b), "A 4W Model of Wisdom and Giftedness in Wisdom", *Roeper Review*, 43(3), 153-160.
49. Sternberg, Robert J., James C. Kaufman, Anne M. Roberts (2019), "The relation of creativity to intelligence and wisdom", u: Kaufman, James C.,

- Robert J. Sternberg (eds.), *The Cambridge handbook of creativity*, Cambridge University Press, Cambridge, 337-352.
50. Sternberg, Robert J., Alina Reznitskaya, Linda Jarvin (2007), "Teaching for wisdom: what matters is not just what students know, but how they use it", *London Review of Education*, 5(2), 143-158.
51. Weststrate, Nic M., Michel Ferrari, Marc A. Fournier, Kate C. McLean. (2018). "“It was the best worst day of my life”: Narrative content, structure, and process in wisdom-fostering life event memories", *The Journals of Gerontology: Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*, 73(8), 1359-1373.
52. Woodard, Melvin J. (2014), "Constructing an Assessment for the Imbalance Theory of Foolishness", *Journal of Business and Economics*, 5(6), 871-895.

Dokumenti:

1. *Nastavni plan i program za gimnaziju (izborna područje: opći smjer)*, dostupno na: https://mo.ks.gov.ba/sites/mo.ks.gov.ba/files/npp_gimnazije_-_opci_smjer.pdf. Datum posjete: 15.03.2022.

PROMOTING WISDOM IN THE GENERAL GYMNASIUM CURRICULUM

Summary:

Conflicts increasingly waged at the request of one's ego are taking on socially significant proportions. The real manifestation of ethics pays attribute to the wisdom. Pedagogical activities complemented by wisdom help students use knowledge to promote the idea of the common good. Therefore, we believe that the development of wisdom should become a vital goal of upbringing and education. In the research, we tried to determine whether the components of clever thinking are integrated into the curricular content of subjects. The analysis showed that reflective, dialogical, and dialectical thinking, as components of wise thinking, are not significantly involved in the curriculum for high school. The paper aims to understand the phenomenon of the wisdom, and contribute to the enrichment of literature, and also provide a theoretical framework that will apply to future research. It pointed out the need to change the dominant paradigm in the teaching process and offered indications of the education of wisdom through three forms of teaching: teaching *about* wisdom, teaching *for* wisdom and teaching *with* wisdom.

Keywords: wisdom; pedagogy of wisdom; curriculum

Adresa autorice
Author's address

Amina Smajović
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
amina.smajovic@ff.unsa.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.2.551

UDK 794:004]:37

Primljeno: 02. 04. 2022.

Pregledni rad

Review paper

Marko Cekić

VIDEOIGRE KAO NASTAVNO SREDSTVO

Rad se bavi teorijom primene videoigara u nastavi, razmatra prednosti i nedostatke korišćenja videoigara kao nastavnih sredstava, te pokreće još neka dodatna pitanja koja zahtevaju dalja razmatranja primene videoigara u nastavi. Naprava za zabavu od katodne cevi (patent US2455992A) je na startu svoje devete tehnološke generacije. Znanja, veštine i inovacije aktuelnog doba se ujedinjuju u kreaciji uređaja i medija koji on reprodukuje za zabavu. Svaki od ovih medija, bilo kakve sadržine, kojih do danas programiranih već ima više od milion (kako prikazuju digitalne prodavnice videoigara Stim, GOG, Gugl prodavnica, Plejstejšn mreža), nosi određeni broj podataka i svakovrsnih znanja naše civilizacije. Kako su videoigre popularne kod svih uzrasta, javlja se i ideja korišćenja istih za obrazovanje i u nastavi. Ovaj rad je pregled teorijskih razmatranja raznih aspekata primene videoigara u nastavi različitih autora koji su istraživali ovo polje.

Ključne reči: videoigre; nastava; videoigre u nastavi

UVOD

Igranje računarskih igara jedna je od najpopularnijih dečijih aktivnosti, a broj dece koja odrastaju u tom uzbudljivom svetu je sve veći. Igre imaju atraktivan element koji angažuje igrače, motiviše ih i zadržava njihovo interesovanje. Igre povećavaju motivaciju, angažuju igrače na učenje i podržavaju veštine saradnje, komunikacije, razmišljanja... Takođe poboljšavaju računarske veštine i veštine rešavanja problema. Izgleda da se negativni stavovi prema igrama smanjuju, a roditelji postaju sve pozitivniji prema angažovanju dece u videoigramama. Želja da se iskoristi moć igre

kako bi se podstaklo mlade ljude da uče je suština računarskih igara za učenje. Nastojanja ka usvajanju igara za učenje u učionici imala su za posledicu pozitivne promene (Baek 2008: 665). Istraživanje sposobnosti i veština koje deca mogu razviti primenom videoigara u obrazovanju je veoma značajno pitanje. Pokazalo se da videoigre mogu biti od velike koristi u sticanju sposobnosti i veština kao što su: prostorna percepcija i prepoznavanje, razvoj vizuelne pažnje, razvoj induktivne logike, kognitivni razvoj u naučno-tehničkim aspektima, razvoj složenih veština itd.

TEORIJSKA OSNOVA KORIŠĆENJA VIDEOIGARA U NASTAVI

Teorijska osnova korišćenja videoigara u nastavi može se tražiti u istorijsko-kulturnoj perspektivi s početka dvadesetog veka, zajedno sa novijim priložima iz teorije aktivnosti. Po ovom teorijskom konceptu kognicija je u interakciji uma i konteksta povezana sa specifičnim situacijama u kojima nastaje (Falcao, Mendes de Andrade e Peres, de Moraes, da Silva Oliveira 2018: 174). Koncept naglašava da nastavnici moraju usvojiti teorije kognitivizma i konstruktivizma, što će im pomoći pri primeni videoigara u učionici (Alqurashi 2016: 133). Prethodno znanje i iskustvo u dizajniranju aktivnosti zasnovanih na tehnologiji takođe su važni faktori za efikasno korišćenje tehnologije (Uluay, Dogan 2016: 2484).

Savremeni modeli nastavnog dizajna koji podstiču aktivno, a ne pasivno učenje, zasnovani su na konstruktivističkim teorijama čija je centralna pretpostavka da ljudi stvaraju znanje za razliku od sticanja istog. U okviru konstruktivističke teorije postoje dve istaknute škole: psihološki konstruktivizam i socijalni konstruktivizam. Prvi tvrdi da se znanje gradi u glavi učenika, što je u skladu sa Pijažeovom teorijom kognitivnog razvoja. Socijalni konstruktivizam pretpostavlja da se znanje gradi u zajednicama prakse, putem društvene interakcije. Obe škole naglašavaju uticaj koji okolina ima na učenike.¹ Danas informacione i komunikacione tehnologije pružaju mehanizme za projektovanje i razvoj okruženja koja olakšavaju stvaranje znanja i podržavaju psihološki i socijalni konstruktivizam. Među novim tehnologijama koje se mogu koristiti za obrazovanje na daljinu 3D višekorisnički virtuelni svetovi su oni u kojima se podstiče mašta učenika sa mogućnostima interakcije sa okolinom, objektima i drugim članovima zajednice. 3D višekorisnički virtualni svetovi su od samog početka odlično mesto za učenje i podučavanje, a neki autori su izdali i smernice za primenu konstruktivističkog pristupa u njima. Navedeni principi predlažu upotrebu vizuelnih

¹ Kognitivni razvoj je proces progresivnog menjanja i usložnjavanja kognitivnih struktura i funkcija, od rođenja pa do dostizanja zrelosti.

elemenata 3D višekorisničkih virtualnih svetova kako bi učenici uronili u situaciju u kojoj se problem koji treba rešiti predstavlja na prirodan način. 3D objekti i likovi koriste se kao instrumenti za prenošenje informacija i kao oruđe za izgradnju znanja onako kako to nalažu konstruktivistički principi. Postavljajući realistična okruženja, poboljšana moćnim setom alata orijentisanih na učenje, ove platforme omogućavaju primenu sofisticiranih modela podučavanja na bazi bogatijih informacija i saradnje. Njihove tehničke i pedagoške karakteristike učenicima omogućuju formalno i neformalno učenje po manje rigidnim nastavnim programima u kojima nastavnik nije uvek prisutan, stvarajući okruženje za saradnju u kojem će učenici vežbati i sticati potrebne komunikacijske veštine prema konstruktivističkim principima situacionog učenja (s fokusom na odnos između učenja i socijalne situacije u kojoj se ono događa) odnosno kooperativnog/kolaborativnog učenja (Ibáñez, García, Galán, Maroto, Morillo, Kloos, 2001).

Neumoljive i stalne društvene promene zahtevaju transformaciju koja uključuje audio-vizuelne proizvode i sadržaje, razvoj medijske kompetencije, sticanje sposobnosti koja nam omogućava da se praktično povežemo licem u lice i sposobnosti individualnog i autonomnog mišljenja. U slučaju mladih, s tim u vezi, videoigre dobijaju posebnu važnost. Značaj i vrednost njihovih efekata povećava se uzimajući u obzir njihove nastavne funkcije. Igre mogu biti korisne učenicima jer uspešno simuliraju okruženje u stvarnom svetu i pružaju praktično iskustvo o konkretnim temama. Međutim, nastavnici se uglavnom odupiru usvajanju obrazovnih igara zbog teškoća u pronalaženju odgovarajućih alata za učenje koji mogu uravnotežiti učenički angažman i resurse (El-Masri, Tarhini 2014: 8).

Igranje u učionici ima potencijal da duboko angažuje učenike, istovremeno pružajući platformu za integrisanje tehnologije sa dinamičkim vizuelnim prikazima prirodnog sveta. Najvažniji aspekt na koji se obraća pažnja prilikom dizajniranja igara su ciljevi učenja, bitno je da se ne dogodi da kreatori igre, zaokupljeni njenim aspektima zanimljivosti, zanemare pitanje da li one dodaju nešto iskustvu učenja, a da se pritom ne dozvoli gubitak uživanja u igranju koje zadržava motivaciju (Arias 2014: 63). Videoigre mogu biti značajna podrška u procesu učenja stvarajući okruženje koje je usmereno na učenika, kao i pri rešavanju problemskih zadataka u videoigri. Ako je ona u tom smislu dobro koncipirana i cilju usmerena, možemo imati intenzivno angažovanog učenika. Takve su na primer videoigre sa simulacijom modela fizičkih ili društvenih sistema.

Postoje dve vrste simulacija i strateških igara. Simulacije visoke vernosti pokušavaju da modeliraju interakcije u sistemu stvarnog sveta, dok simulacije niske vernosti pojednostavljuju sistem da bi istakle glavne komponente. Budući da ih je skupo

proizvesti, obično se simulacije visoke vernosti koriste kada se bave stvarnim aktivnostima zabranjenim ili suviše opasnim, npr. obuka pilota. Simulacije niske vernosti se koriste kada je naglasak na razvijanju koncentrisanog razumevanja koje učenicima omogućava interakciju sa složenim sistemima smanjujući ili eliminišući irelevantne promenljive. Simulacije ne predstavljaju stvarnost, one odražavaju koncept dizajnerske stvarnosti, međutim, nastavnici ih mogu koristiti u direktnoj interakciji sa simuliranom realnošću ili predrasudom (Utoyo 2018: 3) uvedenom u proces saznavanja (npr. neki od simulatora saobraćaja: Euro Truck Simulator, City Car Driving).

Aktivnosti u učionici ne bi trebale biti samo dinamične i zabavne, već i relevantne, praktične, takmičarske i društvene. Kako bi se povećao angažman učenika, neophodno je da postoje alati za praćenje njihovog napredovanja, stvarajući dinamično socijalno okruženje u kome učenici mogu komunicirati, takmičiti se, saradivati i deliti svoja iskustva. Aktivnosti treba da budu zamišljene kao aktivno međusobno povezivanje iskustava koja učenike stavljaju u središte učenja dok instruktor pruža smernice i pomoć u procesu.

Analiza igara i akademskih aktivnosti učesnika ukazala je na razne faktore koji nedostaju aktivnostima u učionici, ali koji su veoma prisutni u videoigrama. Njihovo prenošenje u učionicu u vidu pozitivnih i nezaboravnih iskustava koja mogu pružiti videoigre je nešto što bi učenici želeli da vide. Upotrebom različitih metoda podučavanja i učenja koje sadrže karakteristike videoigara, posebno njihova moć u uspostavljanju odnosa sa učenicima, obezbedile bi značajne akademske koristi (Selmbacherová, Pinkas, Brom, Šisler 2014: 120-121).

BENEFITI KORIŠĆENJA VIDEOIGARA U NASTAVI

Osim znanja koje se može steći igranjem videoigara postoje i proceduralni ciljevi u čijem ispunjenju videoigre mogu pomoći. S tim u vezi je važno naglasiti sledeće:

- čitanje – važno je da se videoigrama na neki način promoviše čitanje knjiga povezanih sa igrom (čitanje kao proceduralna vrednost);
- logičko razmišljanje – videoigre pomažu u razmišljanju o tome kako rešiti probleme, tako što predlažu strategije, organizuju elemente u očekivanju postizanja ciljeva;
- posmatranje – zbog broja elemenata na ekranu, a samim tim i potrebe za vizuelnom i prostornom diskriminacijom, ova se sposobnost najviše koristi tokom igre;

- prostornost, geografija – razvoj kartografije i prostornih prikaza: mape, planovi itd.;
- osnovno znanje – znanje koje omogućava deci da steknu potrebne veštine i sposobnosti za sopstveni razvoj i svakodnevni život.
- rešavanje problema i odlučivanje – ovi aspekti sve su prisutniji u strateškim videoigrama koje uključuju teške situacije.
- strateško planiranje – ovaj aspekt, povezan sa rešavanjem problema, prisutan je u mnogim igrama koje uključuju visok nivo mentalne aktivnosti, pre svega u onim najkomplikovanim (De Aguilera, Mendiz 2003: 10-12).

Digitalno učenje zasnovano na igrama pokazalo se da povećava motivaciju, saradnju i angažman učenika, pozitivno utiče na razvijanje kognitivnih, voljnih i emocionalnih procesa, podstiče kreativnu samorealizaciju i otkrivanje individualnosti (Vogt 2018: 131). Dostignuće, kao krajnji cilj aktivnosti igara i učenja, direktno je povezano sa uživanjem (Baek, Touati 2015: 355). Međutim, ako polaznici nemaju dovoljno prethodnog znanja pre igranja, neće biti značajnog poboljšanja u njihovim postignućima čak i kada imaju visoku unutrašnju motivaciju dok igraju. Stoga, prema stepenu prethodnog znanja, učenicima treba pružiti sadržaj sa različitim nivoima težine kako bi maksimizirali efikasno učenje. Predlaže se da prilikom dizajniranja i usvajanja instruktivnih igara za podučavanje i učenje pažljivo se razmotri i unutrašnja motivacija i prethodno znanje (Baek, Yan Xu, Han, Cho 2015). Prethodna istraživanja utvrdila su da kritičnu ulogu u pojačavanju intrinzične motivacije imaju fantazija, identifikacija, mašta, analogija i zadovoljstvo, te ih treba pažljivo razmotriti kao dizajnerske elemente obrazovne igre za motivacijsko okruženje (Choi, Huang, Jeffrey, Baek 2013).

Videoigre se mogu koristiti i za nastavu na daljinu (Katmada, Mavridis, Tsiatsos 2014). Dobra alternativa za postizanje posebnih efekata i pojačavanje motivacije je korišćenje 3D tehnologije. 3D višekorisnički virtuelni svet pruža zajednički, realistični i imerzivni prostor gde polaznici mogu da istražuju, komuniciraju i menjaju svet. 3D virtualni svetovi za više korisnika nude bogato okruženje u kojem polaznici mogu međusobno komunicirati, povećavajući motivacije za učenje. S tim vezi obrazovne videoigre mogu, između ostalog, omogućiti učenicima da:

- manipulišu promenljivim, npr. učenici mogu da posmatraju efekte promene nivoa kiseonika u balonima ili podizanje temperature;
- vide pojave novih perspektiva, npr. učenici mogu preuzeti funkciju predsednika u centralnoameričkoj zemlji, učeći ekonomiju, istoriju, politiku, sociologiju i kulturu...;

- posmatraju ponašanje sistema tokom vremena, npr. promene društvenih sistema kroz godine ili vekove;
- postavljaju pitanja hipotetičkom sistemu, npr. u istorijskim simulacijama mogu da simuliraju hipotetičke događaje;
- prikažu trodimenzionalni sistem, npr. na digitalnoj meteorološkoj stanici učenici koriste posebne alate za vizuelizaciju vremenskih sistema u tri dimenzije;
- uporede simulacije sistema.

Motivacija učenika i uverenje o samoefikasnosti tokom igranja obrazovnih igara takođe mogu biti važni faktori za učenje (Bilgin, Baek, Park 2015). Motivisanje i povećanje saradnje među decom (Jassim, Dzakiria 2019) povećavaju se interakcijom među igračima, u igračkim grupama koje stvaraju snažne veze, prijateljstva i druge vrste odnosa. Deljenje znanja i grupne interakcije u kojima svaki igrač igra važnu ulogu u uspostavljanju, preoblikovanju i reprodukciji predstavljaju centralni deo iskustva svakog igrača. Društvenost nudi ogromnu količinu podsticaja i veže igrače za zajednicu i igru, povećavajući njihovu posvećenost. S tim u vezi ne treba zanemariti ni efekat nagrade, koju igra može da sadrži, jer nagrada potvrđuje da je igrač postigao cilj, mada je od toga važnije prepoznavanje zajednice u koju je igrač integrisan. Mehanizmi igara su i razvijeni kako bi se igračima pomoglo da vide prednosti saradnje sa drugima dok napreduju kroz igru. Zajednica je tako postala jedan od centralnih aspekata trenutne industrije videoigara. Jedna velika studija koju je sproveo Department za psihologiju Univerziteta Kolumbija ispitala je kod dece uzrasta od šest do jedanaest godina ostvarene efekte videoigara. Analizirala je intelektualno, socijalno i emocionalno funkcionisanje svakog deteta. Prvo otkriće je bilo da su deca koja igraju videoigre pet sati nedeljno pokazala znatno bolje intelektualno funkcionisanje, bolje odnose sa vršnjacima i manje poteškoća u psihološkom funkcionisanju (Tilak 2019).

Virtuelna okruženja videoigara prisiljavaju igrača da istovremeno koristi gotovo sve kognitivne funkcije. To dovodi do povećanja kapaciteta za obradu informacija u uzrastu između 8 i 30 godina i usporavanja pada kognitivnih sposobnosti. Istraživanja takođe razmatraju primenu videoigara u korekciji patologija povezanih sa nervnim sistemom. Nekoliko neuromuskularnih patologija koje se brzo razvijaju moglo bi imati koristi. Npr. ataksija kao neuromuskularni poremećaj koji karakteriše nedostatak koordinacije voljnih pokreta delimično se ispravlja vizuelnom kontrolom, a kako na neuroplastičnost uveliko utiču okolni vizuelni stimulansi, moguće je poboljšati koordinaciju i lečenje vizuelnih i afektivnih informacija kod pacijenata sa uznapredo-

vanom bolešću. Praksa videoigara u tom smislu pokazuje se kao obećavajuća terapija kognitivnih patologija (Raouafi, Sosso 2017)

PROBLEMI I IZAZOVI U PRIMENE VIDEOIGARA U NASTAVI

Edukatori i učenici pripadaju različitim generacijama elektronske zabave (Kaufman 2013). Nastavnici mogu imati različita opažanja, zabrinutosti i potrebe podrške u zavisnosti od nivoa obrazovanja koji podučavaju (An, Haynes, D'Alba, Chumney 2016). U nekoliko škola igre su učenicima dostupne kao nagrada za dobro ponašanje u pauzama (Kirriemuir, McFarlane, 2003:5) što nije dovoljno da bi se ostvarili potpuni efekti primene videoigara u nastavi. U Tabeli 1 predstavljeni su najčešći strahovi vezani za korišćenje videoigara u nastavnom procesu i najvažniji principi njihovog dizajniranja.

Tabela1. Strahovi vezani za korišćenje videoigara u nastavnom procesu i najvažniji principi njihovog dizajniranja

Strahovi / zabrinutosti zbog obrazovnih igara	Principi dizajna	Opis
Problem pokrivanja nastavnog plana i programa.	Ciljevi igre su precizirani i u skladu sa standardima nastavnog plana i programa. Mora da postoji neka vrsta zapisa o tome šta su učenici radili tokom seanse igranja. Igre imaju kratko trajanje, različite nivoe i sadržaj koji je u skladu sa veštinama učenika. Tamo gde je potrebna pomoć ili se putem teksta prenose važne informacije, od presudne je važnosti da tekst bude u skladu sa uzrastom igrača. Učenici moraju biti u mogućnosti da dođu do pravog dela igre bez detaljnog postavljanja ili rada na nepovezanim materijalu. Važna je sposobnost spremanja i ponovnog pokretanja igre iz pozicije u kojoj je igrač stao.	Važno je kada učenici igraju edukativnu igru znati ne samo šta da učenici uče, već i da uče šta je potrebno u poređenju sa standardom nastavnog plana i programa. Stoga je neophodno osmisliti obrazovnu igru za zadanu ciljnu grupu, a nastavniku dati informacije o tome šta se može naučiti. Nadalje, obrazovna igra treba da sadrži različite nivoe učenja da bi se uskladili sa različitim nivoima inteligencije u razredu. Svaki put kada se igra obrazovna igra, prednost je što učenik može da je sačuva kako bi postigao napredak u učenju o određenom predmetu.
Teško je pronaći obrazovne igre koje su motivišuće i pružaju visok kvalitet učenja. Učenici treba da prepoznaju igru.	Sadrži odgovarajući balans između igre i učenja. Edukativna igra treba da bude osmišljena sa što je moguće igre, a da se pritom ne ugrozi sadržaj učenja. Da bi motivisali učenike, igra mora biti prepoznatljiva. Učenici mogu sami birati svoje ciljeve. Struktura edukativne igre treba dati	U edukativnoj igri, dok se zabavljaju, učenici istražuju i motivišu se za učenje. Stoga bi obrazovna igra trebala imati ravnotežu između učenja i igre kako bi se učenik motivisao da uči dok se igra. Učenici mogu biti motivisaniji ako igru smatraju logičnijom i sličnom drugim

	učenicima mogućnost da samostalno istražuju svet igara i kreiraju sopstveni put znanja. Na ovaj način to će biti projekat učenika umesto nastavnika.	igrama koje već igraju. Prilikom dizajniranja obrazovne igre vodi se računa da je podsticajna, da pobuđuje radoznalost i motivaciju.
Nastavnici imaju manju ili nikakvu tehničku veštinu. Vlada nedostatak znanja o računarskim igrama uopšte. Nema podrške za početak. Učenicima je neugodno kada nastavnici ne znaju kako obrazovna igra funkcioniše. Priprema pre upotrebe obrazovne igre traje predugo.	Pregled obrazovne igre mora biti poznat učiteljima. Integrišite smernice u narativ igara i neka udžbenik bude deo igre. Vodiči su korisni da biste naučili kako da savladate novu edukativnu igru. Korisnički interfejs je očigledan, a pisana uputstva nisu potrebna.	Nastavnici moraju sami da igraju igru pre nego što je predstavite učenicima. Integrisanjem udžbenika u obrazovnu igru može se olakšati proces učenja i nastavnici i učenicima. Ako nastavnici imaju previše posla u učenju kako da koriste obrazovnu igru, oni odustaju. Edukativna igra treba da izgleda upravljivo kad je nastavnici pripreme za nastavu.
Teško je organizovati grupni rad na računaru. Svi učenici trebaju biti aktivno uključeni u edukativnu igru.	Saradnja licem u lice; unijeti dilemu u igru.	Najčešće učenici sede više od jednog za svakim računarom. Da bi se izbegli pasivni učenici, predlog je osmisлити edukativnu igru sa dilemama gde učenici mogu da rade zajedno razgovarajući o problemima.
Kvalitet naslova igre	Naziv igre trebao bi da odražava deo nastavnog programa koji je zastupljen u igri.	Razlog za spominjanje ovog principa je što većina nastavnika misli da što više obrazovna igra naslovom zvuči kao igra, manje žele da je koriste. Zbog toga je važno da se naslov igre dopadne nastavnicima.

Preuzeto od Bjørner, Charina, Sjøgaard (2010)

Tabela prikazuje nedostatke postojećih obrazovnih igara iz perspektive nastavnika, dizajnera igara i učenika. Različite perspektive nude različite predloge na različitim nivoima i mogu se koristiti za postavljanje nekih principa dizajna. Kada je reč o razlikama u načinu na koji su ispitanici usmeravali fokusiranost svojih odgovora, stav nastavnika bio je usmeren na potrebe učenika, kao da su potrebe nastavnika i učenika u simbiozi; ispunjavanjem zahteva učenika, ispunjavaju se i potrebe nastavnika. Ipak, to ne znači da su potrebe i ciljevi nastavnika ispunjeni ako se uzmu u obzir potrebe učenika. Takođe, nastavnici su se usredsredili na nedostatak informacija o korišćenju računarskih igara, i to je problem koji se mora rešiti. Dizajneri igara su se fokusirali na kvalitet dizajna (Bjørner, Hansen 2010).

Preferencija određenih videoigara od strane učenika ukazuje da se i u okviru videoigara mogu razviti različiti stilovi učenja. Stoga bi dizajn digitalne obrazovne igre trebalo da zadovolji ovu raznolikost i da uključi širok spektar angažmana koji igračima pružaju fleksibilnost da pronađu svoj vlastiti put učenja kroz igru (Dele-Ajayi 2018).

Jedna studija došla je do sledećih zaključaka kada je u pitanju primena videoigara u nastavi:

1. Nastavnici koji smatraju da je korišćenje videoigara dobro za njihovu učionicu, verovatnije će koristiti videoigre u nastavi, dok negativna percepcija predstavlja barijeru za njihovo korišćenje. Zato je potrebno pozabaviti se stavovima nastavnika prema videoigramama pre nego se pristupi njihovoj praktičnoj primeni u učionicama.

2. Biti roditelj utiče na odnos nastavnika prema korišćenju videoigara u nastavi. Nastavnici koji su takođe roditelji i aktivno se interesuju za igranje videoigara svoje dece će verovatnije imati pozitivan stav prema korišćenju videoigara u nastavi.

3. Integrisanje materijala za podršku videoigara u matične i „zvanične“ kanale osiguraće da više nastavnika razmotri upotrebu videoigara.

4. Identifikovanje inovatora/entuzijasta obrazovnih tehnologija je neophodan uslov za razvijanje snažnog uverenja u vrednost korišćenja videoigara u nastavi. Ovo ukazuje da je možda efikasnije usmeravanje na nastavnike koji već koriste druge oblike tehnologije osim igara, umesto da se fokusiramo na one koji ne koriste tehnologije.

5. Učitelji koji dožive sopstveni oblik subjektivnog „uspeha“ imaju veću verovatnoću da ponovo žele da koriste DGP. Nastavnici će verovatnije promeniti svoju praksu prema korišćenju informacionih i komunikacionih tehnologija ako su korišćenjem videoigara već ostvarili pozitivne fekte kod svojih učenika (Stieler-Hunt, Jones 2015: 11-13).

Socio-kulturni uticaji igraju važnu ulogu u prihvatanju učenja zasnovanog na igrama. Na te uticaje nadovezuje se izostanak prakse upoznavanja nastavnika sa ovom vrstom obrazovnog alata. Društvene norme direktno utiču na ponašanja, dok je kritička masa nedovoljna i samo indirektno utiče na stav. Potencijal i šansu za videoigre treba pronaći u transformaciji školskih praksi, a ne u podršci ustaljenim „obrascima ponašanja“. Iako bi pitanja koja se tiču nastavnog plana i programa morala biti važna u vezi sa prihvatanjem ovog vida učenja, kreatori kurikuluma kao da podržavaju „konzervativnost nastavnika“ (Bourgonjon, De Grove, De Smet, Van Looy, Soetaert, Valcke 2013). Stoga bi nastavnici trebali preuzeti više inicijative u oblikovanju planova i programa uz, naravno, aktivnosti na samoj implementaciji videoigara u nastavi gdje se pojavljuju kao pomoćnici, baveći se tehničkim problemima, objašnjenjima koncepta i usmeravanjem učenika da rade zadatke (Tüzün 2007).

Da bi napravio razliku između obrazovnih i komercijalnih igara Klark Ebt je sada već daleke 1975. godine skovao je termin “ozbiljne igre”, koji počiva na ideji

korišćenja igara i u druge svrhe osim zabave i da te igre imaju eksplicitnu i pažljivo osmišljenu edukativnu svrhu. Ozbiljne/edukativne igre one se mogu shvatiti kao brod za prenošenje informacija uz neki vid zabave (Petner 2018). Pokazalo se, međutim, da i tzv. komercionalne videoigre poboljšavaju učenje i zadržavanje znanja – konkretno u polju čitanja, gramatike i matematike.

Vezano za upotrebu videoigara u nastavi može se postaviti i pitanje podsticanja kreativnosti i inovacija u nastavi. Podsticanje kreativnosti i inovacija ne može se isključivo oslanjati na nameru vaspitača i učenika. Treba ispuniti nekoliko uslova pre nego što se promoviše kreativno i inovativno okruženje. U tom smislu, različite politike i prakse mogu stvoriti okolnosti za kreativno učenje i inovativno učenje ili, naprotiv, ometati ih. Stoga je neophodno ispitati koji uslovi mogu pokrenuti kreativno i inovativno učenje. Nastavnicima je da bi bili kreativni i inovativni potrebna institucionalna podrška. Kreativnost i inovativnost u obrazovnim praksama ne može se osloniti na slučajni broj pojedinaca koji imaju volju i inspiraciju. Informatička tehnologija širom sveta dramatično menja način na koji učenici, nastavnici i osoblje uče i rade. IKT je generisao mnogo inovacija i drastično promenio staru paradigmu podučavanja i učenja. U novoj paradigmi uloga učenika je važnija od nastavnika. S tim u vezi novi standard postaje interaktivna nastava i uvođenje multimedijalne tehnologije. Ipak, ukoliko nastavnici ne promene svoje nastavne prakse, pozitivni rezultati će biti ograničeni.

Kreativnost i inovacija se razumeju kao međusobno povezani pojmovi; prvi se odnosi na proizvod ili postupak koji uspostavlja ravnotežu originalnosti i vrednosti, a drugi na primenu takvog postupka ili proizvoda u datoj sferi. Međutim, kreativnost je snažnije povezana sa učenjem, a inovacija sa poučavanjem. Kreativnost treba shvatiti kao veštinu koja se može razviti kreativnim učenjem i inovativnim poučavanjem. Podsticanje takve veštine u velikoj meri zavisi od nastavnih planova i programa, pri čemu bi ravnoteža između propisivanja i slobode trebalo da bude prioritet u različitim predmetnim oblastima. Takođe se treba pozabaviti ocenjivanjem u školama, jer trenutne metode često ne uzimaju u obzir kreativnost i mogu je čak i ugušiti. Podsticanje kreativnosti i inovacije ne može se osloniti na intenciju vaspitača. Stoga se predlaže set „aktivatora“ kao okvir za razumevanje uslova ili mehanizama podrške koji omogućavaju implementaciju kreativnog učenja i inovativne nastave i na taj način olakšavaju kreativnost i inovativnost. To su: procena, kultura, nastavni plan i program, individualne veštine, format predavanja i učenja, nastavnici, tehnologija i alati (Sultan, Al-Lail 2015).

Korišćenje videoigara u nastavi pokreće i sljedeća važna pitanja:

1. Interaktivnost i vođenje
 - Igra mora da nudi smernice, kako za pojedinačne tako i za kolektivne akcije, kroz precizne, blagovremene i stalne informacije o uspehu i neuspehu u performansama.
 - Interakcija korisnika sa igrom mora biti jednostavna i intuitivna i ne sme dodati nepotrebnu složenost igri.
2. Mehanika koja je povezana sa ciljevima učenja
 - Sadržaj nastavnog programa mora biti ugrađen u funkcionisanje mehanike igre na način da je uspeh igre uslovljen razumevanjem njenog sadržaja.
3. Jasan sadržaj
 - Igra mora imati baznu priču koja omogućava uranjanje učesnika.
 - Pričanje treba da se sastoji od zadataka i izazova koji definišu zajedničke aktivnosti u sekvencijalnom i preciznom obrascu.
4. Postepeno povećavanje poteškoća
5. Učitelj je posrednik tokom igre
 - Dizajn igre mora imati fleksibilnu strukturu koja omogućava nastavniku, koji je moderator igre i vodi tok akcija, da igru prilagodi stvarnom učešću učenika u učionici.
6. Organizujte interakciju licem u lice
 - Igra mora favorizovati nastavničko posredovanje i promovisati komunikaciju između učenika.
7. Mehanika povezana sa kolaboracijom
 - Saradnja mora biti ugrađena u funkcionisanje mehanike igre, tako da je njen uspeh uslovljen saradnjom.
8. Adekvatna prostorna distribucija
 - Sistem mora da distribuirati znakove i aktivnosti oko mape kako bi iskoristio raspoloživi prostor.
 - Sistem mora da povezuje kontrolu kamere sa interakcijom karaktera na ekranu, tako da favorizuje međuzavisnost igrača i istraživanje virtuelnog sveta, kada je to potrebno.
 - Prostorna distribucija treba pravilno da odražava aspekte ugrađenog znanja u njegovoj povezanosti sa stvarnim svetom.
9. Prepoznatljivi elementi
 - Likovi i elementi na ekranu moraju imati karakteristične osobine koje privlače pažnju igrača (boja, oblik i radnja).

10. Pristupačan jezik

- Tekst na ekranu mora imati jasnu poruku, biti koncizan i lagan za čitanje, olakšavajući razumevanje elemenata predstavljenih u sceni.
- Govornom tekstu treba dati prednost nad pisanim tekstom, jer izaziva manje kognitivnog opterećenja.

11. Izbegavati preopterećenje informacijama

- Pojedinačne informacije ne smeju da spreče kolektivne informacije i moraju biti relevantne za problem koji treba rešiti.

12. Vodič za akcije

- Igra mora imati sistematski dizajn koji uključuje edukativne i motivacione aspekte, kroz skriptu koja određuje akcijske sekvence, mogućnosti akcije i događaje koji bi se mogli odvijati i u virtuelnom i u stvarnom svetu (Rodriguez 2011: 81-83).

Još od Džona Djuia (1899) istraživači i teoretičari podjednako su isticali važnost razumevanja učenja kao procesa, a ne samo kao rezultata. U toku procesa može se eliminisati nerazumevanje, neefikasne strategije rešavanja problema i pogrešna heuristika. Na tom tragu i procene performansi zasnovane na igrama mogu pružiti nove mogućnosti za bolje razumevanje. Konkretno, pojedinačni procesni model igrača može se proceniti prema uspešnom rešenju(ima) da bi se bolje razumelo gde treba pružiti dodatnu pomoć (McCreery, Schrader, Krach, Bacos, Laferriere 2019). Kobinacijom principa dizajniranja videoigara mogu se ostvariti najbolji efekti, a najznačajniji principi su:

- Igra uključuje saradnju
- Igrači imaju identitet
- Igra određuje značenje
- Dizajn poštuje kognitivno opterećenje
- Nudi realno i složeno okruženje
- Uključuje samostalno ispitivanje učenika, učenje kroz rešavanje problema
- Dizajn podržava učešće nastavnika i pristup srodnim resursima
- Igra uključuje jasna pravila i ciljeve
- Igra uključuje povratne informacije (Aljohani 2015: 230-239).

Upotreba videoigara može se uzeti u obzir kao dodatak glavnim nastavnim zadacima za ublažavanje negativnih uticaja zamornih tradicionalnih aktivnosti učenja (Mukundan, Kalajahi, Naghdipour 2014).

KAKO DIGITALNE IGRE PRONALAZE SVOJ PUT U UČIONICU

Iskustvo nastavnika i povezanost sa nastavnim planom i programom igranju presudnu ulogu u uspešnoj integraciji digitalnih igara u formalno obrazovanje. Upoznavanje nastavnika pre korišćenja digitalnih igara u obrazovnom kontekstu može biti uspešno samo ako mu je na raspolaganju adekvatan sadržaj. Donosioci propisa koji imaju za cilj da omoguće usvajanje digitalnih igara u obrazovanju trebali bi stoga biti svesni da je obuka korisna samo ako je na raspolaganju adekvatan sadržaj koji se odnosi na nastavni plan i program (De Grove, Bourgonjon, Van Looy 2012).

Predlog za buduće dizajniranje nastavnih igara je optimalni opseg teškoća, tj. igra se mora kretati unutar zone koja učenicima nije previše laka ili preteška. Kada učenici smatraju da su igre izazovne, ali nisu izvan njihovih mogućnosti, mogu izbeći dosadu ali i rizik frustracije kada su zadaci preteški. Generalno, ishodi učenja u okruženju zasnovanom na igrama mogu se poboljšati (Chia-Li, Ting-Kuang, Chun-Yen 2015). Razvoj igre koja pokriva zvanični školski program uz aktiviranje sistema za nadgledanje napretka može uštedeti vreme nastavnika i omogućiti uspešno procenjivanje postignuća učenja. Praćenje napretka je formativna vrsta procenjivanja – učenik se procenjuje tokom čitavog igranja, a njegov napredak i neuspesi se kontinuirano prate. Ova vrsta procenjivanja omogućava nastavniku da svoj nastavni pristup prilagodi individualnim potrebama učenika. Štaviše, adaptivni sistemi bi mogli pomoći da se igre ne samo da integrišu sadržaj nastavnog programa već i da se uzmu u obzir razlike učenika tokom učenja (Rocha, Tangney, Dondio 2018). Šest faktora koji utiču na usvajanje tehnologije u učionici od strane nastavnika su: prilagođavanje spoljnim zahtevima i očekivanjima drugih, privlačenje pažnje, korišćenje osnovnih funkcija tehnologije, oslobađanje od fizičkog umora, priprema i upravljanje časom i korišćenje poboljšanih funkcija tehnologije. Nastavnici generalno odlučuju da usvoje tehnologiju kako bi ispunili zahteve obrazovnih politika, očekivanja učenika i roditelja. Međutim, potrebno je obezbediti da se oni odlučuju za upotrebu tehnologije u učionici jer im ona pruža udobnost, a učenicima je ugodna i vizuelno privlačna (Baek, Jung, Kim 2008).

Razmatranje prepreka u korištenju igara za podučavanje uključuje, dakle, pitanja o interesima učenika i nastavnika, pažnji učenika, upravljanju razredom, sadržaju igara i njegovom usklađivanju sa ciljevima učenja, dostupnosti igara i procenom. Nedovoljno finansiranje kupovine igara može delimično objasniti zašto su nastavnici najčešće koristili besplatne web igre i računarske igre priložene uz udžbenik. Nastavnicima bi trebalo pružiti veću tehnološku pomoć i finansijsku podršku za

kupovinu računara i odgovarajućih igara. Nivo nastave takođe utiče na percepciju barijera, nastavnici u osnovnim školama su izazove implementacije igara smatrali manje ozbiljnom preprekom od nastavnika srednjih škola. Mlađi učenici obično imaju niža očekivanja od kvaliteta igre u odnosu na starije i stoga su se lako nosili sa njima. Nastavnici koji su ranije koristili videoigre prevazišli barijere i sigurniji su u nošenju sa izazovima primene igara u postojeći obrazovni sistem od onih koji nisu koristili igre (Watson, Yang, Ruggiero 2016).

NEGATIVNI EFEKTI IGRANJA VIDEOIGARA

Mnogi nastavnici su zabrinuti da igre negativno utiče na akademska postignuća. Aktivnosti u učionici ne bi trebale biti samo dinamične i zabavne, već i relevantne, praktične, takmičarske i društvene. U cilju povećanja angažmana učenika ustanovljeno je da bi akademske aktivnosti trebale dati dovoljno slobode izbora i alata za praćenje napretka učenika, istovremeno stvarajući dinamično okruženje u kome učenici mogu komunicirati, takmičiti se, sarađivati i deliti svoja iskustva. Aktivnosti bi trebale biti zasnovane na aktivnim međusobno povezanim iskustvima koja učenici stavljaju u središte svog učenja dok instruktor pruža smernice i pomoć u procesu (Pisano 2018).

Negativni efekti igranja videoigara manje su zastupljeni i uglavnom odražavaju pogoršanje psihološkog stanja, eskapizam (bežanje iz svakodnevnice), rizik od razvoja devijantnog ponašanja, uključujući agresiju, pogrešne postupke ili zavisnost od videoigara. Koncepti negativnih efekata videoigara u velikoj meri utemeljeni na društvenim stereotipima povezanim s uticajem videoigara na um i zdravlje (Khodakovskaia, Bogdanovskaya, Koroleva, Alekhin, Mokhnatkin 2019).

ZAKLJUČAK

Videoigre će u budućnosti definitivno uzeti veću ulogu kao posrednik u učenju. Akademijski svet je, kao što se vidi, već prepoznao široki spektar mogućnosti ovog nastavnog sredstva. Osim sagledavanja svega što se tiče tehničke implementacije ovog sistema u škole, jedna od ključnih stvari će biti privlačenje najvećih korporacija koje se bave razvijanjem videoigara i njihovo uključivanje u obrazovnu misiju. Videoigre mogu mnogo i vrlo pozitivno da promene i učionicu i školsko okruženje, da unesu novu dinamiku u odnos učitelja i učenika. Ovakav način podučavanja bi takođe usmerio reflektore na beskrajno široko prostranstvo zabave učenja i sreće u učenju.

LITERATURA

1. Alqurashi, Mohammed Awad (2016), *Saudi Teachers' Experiences and Attitudes Toward Integrating Video Games for Learning: Affordances and Constraints of Using Video Games in Saudi Arabian Classrooms*, Dissertations, University of Northern Colorado
2. Aljohani, Wafa Mubyrik (2015), *Using an instructional video game to support geography outcomes, motivate learning and support critical thinking of students in Stage Two primary classroom*, Theses, Faculty of Social Sciences, University of Wollongong.
3. An, Yunjo, Linda L. Haynes, Adriana D'Alaba, Frances Chumney (2016), "Using educational computer games in the classroom: Science teachers' experiences, attitudes, perceptions, concerns, and support needs", *Contemporary Issues in Technology & Teacher Education*, 16(4), 415-433.
4. Arias, Meghan (2014), "Using Video Games in Education", *Journal of Mason Graduate Research*, 1(2), 49-69.
5. Baek, Youngkyun (2008), "What Hinders Teachers in Using Computer and Video Games in the Classroom? Exploring Factors Inhibiting the Uptake of Computer and Video Games", *Cyberpsychology & Behavior*, 11(6), 665-671.
6. Baek, Youngkyun, Jaeyeob Jung, Bokyeong Kim (2008), "What makes teachers use technology in the classroom? Exploring the factors affecting facilitation of technology with a Korean sample", *Computers & Education*, 50(1), 224-234.
7. Baek, Youngkyun, Achraf Touati (2015), "Exploring how individual traits influence enjoyment in a mobile learning game", *Computers in Human Behavior*, 69, 347-357.
8. Baek, Youngkyun, Yan Xu, Sanghoon Han, Jungwon Cho (2015), "Exploring Effects of Intrinsic Motivation and Prior Knowledge on Student Achievements in Game-based Learning", *Smart Computing Review*, 5(5), 368-377.
9. Bjørner, Thomas, Charina Benedikte Sjøgaard Hansen(2010), "Designing an Educational Game: Design Principles from a Holistic Perspective", *International Journal of Learning*, 17(10), 279-290.
10. Bourgonjon, Jeroen, Frederik De Grove, Cindy De Smet, Jan Van Looy, Ronald Soetaert, Martin Valcke (2013), "Acceptance of game-based learning by secondary school teachers", *Computers & Education*, 67, 21-35.

11. Chia-Li, Debra Chen, Ting-Kuang Yeh, Chun-Yen Chang (2015), "The Effects of Game-Based Learning and Anticipation of a Test on the Learning Outcomes of 10th Grade Geology Students", *Eurasia Journal of Mathematics, Science & Technology Education*, 2016, 12(5). 1379-1388
12. Choi, Beomkyu, Jie Huang, Annie Jeffrey, Young Kyun Baek (2013), "Development of a scale for fantasy state in digital games", *Computers in Human Behavior*, 29(5), 1980-1986.
13. De Aguilera, Miguel, Alfonso Mendiz Noguero (2003), "Video Games and Education (Education in the Face of a "Parallel School")", *ACM Computers in Entertainment*, 1:10, 1-14.
14. De Grove, Frederik, Jeroen Bourgonjon, Jan Van Looy (2012), "Digital games in the classroom? A contextual approach to teachers' adoption intention of digital games in formal education", *Computers in Human Behavior*, 28(6), 2023-2033.
15. Dele-Ajayi, Opeyemi (2018), *How Can Digital Educational Games Be Used to Improve Engagement with Mathematics in the Classroom?*, Doctoral thesis, Northumbria University
16. El -Masri, Mazen, Ali Tarhini (2014), "A Design Science Approach To Gamify Education: From Games To Platforms", *ECIS 2015 Research-in-Progress Papers*, Paper 48, 1-10.
17. Falcao, Taciana Pontual, Flavia Mendes de Andrade e Peres, Dyego Carlos Sales de Moraes, Glaucileide da Silva Oliveira (2018), "Participatory methodologies to promote student engagement in the development of educational digital games", *Computers & Education*, 116(1), 161-175.
18. Ibáñez, María Blanca, José Jesús García, David Maroto, Diego Morillo, Carlos Delgado Kloos (2001), "Design and Implementation of a 3D Multi-User Virtual World for Language Learning", *International Forum of Educational Technology & Society*, 14(4), 2-10.
19. Jassim, Lina Lafta, Hisham Dzakiria (2019), "A Literature Review on the Impact of Games on Learning English Vocabulary to Children", *International Journal of Language and Literary Studies*, 1(1), 47-53.
20. Katmada, Aikaterini, Apostolos Mavridis, Thrasyvoulos Tsiatsos (2014), "Implementing a Game for Supporting Learning in Mathematics", *The Electronic Journal of e-Learning*, 12(3), 230-242.
21. Kaufman, David (2013), "Videogames in Education Comparing Students', Student Teachers' and Master Teachers Opinions and Experiences", In:

- Proceedings of the 5th International Conference on Computer Supported Education (CSEDU-2013).*
22. Khodakovskaia, Olga, Irina Bogdanovskaya, Natalya Koroleva, Anatoly Alekhin, Ilya Mokhnatkin (2019), "Implicit Concepts of the Psychological Effects of Video Games Among Young Adult Students", In: Alexandrov D., et al. (eds.), *Digital Transformation and Global Society*, DTGS 2019. *Communications in Computer and Information Science*, Vol 1038. Springer, Cham. 648-660.
 23. McCreery, Michael, P. G. Schrader, S. Kathleen Krach, Jeffrey Laferriere, Catherine Bacos, Joseph Fiorentini (2019), "Examining designed experiences: A walkthrough for understanding video games as performance assessments", In: Ifenthaler D. & Kim, Y. J. (eds.), *Game-based Assessment: Revisited* NY: Springer, 105-119.
 24. Mukundan, Jayakaran, Seyed Ali Rezvani Kalajahi, Bakhtiar Naghdipour (2014), The Potential of Incorporating Computer Games in Foreign Language Curricula. *Advances in Language and Literary Studies*, Vol 5., No 2. 19-24.
 25. Petner, Michael Francis (2018), *An Examination of Teacher Experiences Using Educational Digital Gaming in the Classroom*, Ph.D. Dissertation, The Pennsylvania State University
 26. Pisano, Sergio (2018), *Students' experiences with games and their academic potential: an interpretative phenomenological analysis*, Thesis, College of Professional Studies Northeastern University Boston, Massachusetts
 27. Raouafi, Sana, Faustin Armel Etindele Sosso (2017), "Cyberpsychology: Video games as a perspective for cognitive training", *Mental Health and Addiction Research*, 2(3), 1-2.
 28. Rocha, Mariana, Brendan Tangney, Pierpaolo Dondio (2018), "Play and Learn: Teachers' Perceptions About Classroom Video Games", 12th European Conference on Games Based Learning, 4-5 October 2018, SKEMA Business School, Sophia Antipolis, France.
 30. Šisler, Vít, Tereza Selmbacherová, Jaroslav Pinkas, Cyril Brom (2014), "Teaching contemporary history to high school students: The augmented learning environment of Czechoslovakia 38-89", *Masaryk University Journal of Law and Technology*, 8(1), 99-122.

31. Stieler-Hunt, Colleen, Christian M. Jones (2015), "Educators who believe: Understanding the enthusiasm of teachers who use digital games in the classroom", *Research in Learning Technology*, 23, 1-14.
31. Sultan, Nabil, Haifa Jamal Al-Lail (eds.) (2015), *Harnessing the Technology for a 21st Century Education*, Cambridge Scholars Publishing
32. Tilak, Geetali, Bharat Jadhav (2019), "A Study of advantages of Playing video games for people", *Pramana Research Journal*, 9(4), 272-278.
33. Tüzün, Hakan (2007), Blending video games with learning: Issues and challenges with classroom implementations in the Turkish context, *British Journal of Educational Technology*, 38(3), 465-477
34. Uluay, Gulsah, Alev Dogan (2016), "Pre-service Teachers' Practices towards Digital Game Design for Technology Integration into Science Classrooms", *Universal Journal of Educational Research*, 4(10), 2471-2486.
35. Utoyo, Arsa Widitiarsa (2018), "Video Games as Tools for Education", *Journal of Game, Game Art, and Gamification*, 03(02), 56-60.
36. Uz-Bilgin, Cigdem, Youngkyun Baek, Hyungsung Park (2015), "How Debriefing Strategies Can Improve Student Motivation and Self-Efficacy in Game-Based Learning", *Journal of Educational Computing Research*, 53(2), 1-19.
37. Vogt, Spencer (2018), *Middle School Teachers' Use and Perceptions of Digital Game-Based Learning*, Walden Dissertations and Doctoral Studies, Walden University.
38. Watson, William, Sha Yang, Dana Ruggiero (2016), "Games in Schools: Teachers' Perceptions of Barriers to Game-Based Learning", *Journal of Interactive Learning Research*, 27(2), 229-238.

VIDEO GAMES AS A TEACHING MATERIAL

Summary

The paper deals with the theory of the application of video games in teaching discuss the advantages and disadvantages of using video games as a teaching tool, as well as to raises some additional issues that require further consideration of the use of video games in the classroom. The cathode ray tube amusement device (patent US2455992A) is at the start of its ninth generation of technology. All current knowledge, skills, and innovations of the current age of civilization are united in the creation of such a device and medium when it reproduces for entertainment. Certainly, each of these media, of any kind and how much content, of which there are already more than a million (as shown by digital video game stores Steam, GOG, Google store, PlayStation network), carries a certain amount of data, all kinds of knowledge of our civilization. As video games are popular with all ages, the idea of using them for education and in-classroom automatically arises. This paper is an overview of theoretical considerations of various aspects of the application of video games in the teaching of various authors who have researched this field.

Keywords: video games; teaching; video games in teaching.

Adresa autora

Author's address

Marko Cekić

samostalni istraživač, Niš, Srbija

bmetalpriest@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.2.571

UDK 005.5:373.3

Primljeno: 24. 03. 2022.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Gabriel Pinkas

THE RELATIONSHIP BETWEEN SELF-PERCEIVED AND TEACHER-PERCEIVED PRINCIPAL LEADERSHIP STYLE

This paper presents the results obtained on a sample of 467 teachers and 25 principals from elementary schools in the wider city area of Tuzla. The subject of the research was the relation between self-perceived principal leadership styles and principal leadership styles perceived by teachers. The Multifactor Leadership Questionnaire (MLQ) was used to collect data; one version for principals and a different version for employees. The results obtained from the sample of respondents show no statistically significant difference between self-perceived and teacher-perceived principal leadership styles, and that the average scale values on the subscales of transformational and transactional leadership obtained on subsamples of teachers led by more transformational and less transformational principals statistically significantly vary. Correlation analysis showed that the dimensions of transformational leadership and *laissez-faire* leadership have a predictor value of teacher perception for principal (self) perception, with the *laissez-faire* style having a negative value. The probable reason for such results lies in the fact that principals with more pronounced transformational leadership characteristics have a greater ability for empathy and self-awareness, and are better at assessing their managerial strengths and weaknesses.

Keywords: leadership style; school principals; teachers; transformational, transactional, *laissez-faire* leadership.

INTRODUCTION

The first successful attempt to scientifically identify and describe leadership, which in practice probably occurred with the first social groups, dates to 1939 and American social psychologists K. Lewin, R. Lippit and R. K. White. They pointed to three fundamental types of leader attitudes toward group members: *autocratic*, *democratic*, and *laissez faire* (Lewin, Lippit & White 1939). Depending on the type of leader, the group's performance differs in terms of achieving common work goals. All three authors conclude that, in the medium and long term, the best results are achieved by the democratic behavior of the leaders. Autocracy is most effective in the short term, while laissez faire leadership in most cases leads to the lowest achievement (Krech, Crutchfield, Ballachey 1969).

During the 20th century, other authors also studied the topic of leadership, mainly starting from the pioneering theories of Lewin, Lippit and White, and supplementing and modifying their findings. Despite possible differences in the understanding of leadership styles, researchers studying this phenomenon still put their main focus on the differences detected in the very beginning which relate to interpersonal relationships (manager-employee and employee-employee relations), emotional, social and work climate, and work performance in groups with different leaders (Bojanović 2004).

Applying general knowledge on leadership to work organizations, Bass (1985) identifies *transformational*, *transactional*, and *laissez faire* leadership. The first contains elements of democratic and the second contains elements of autocratic leadership style. According to Bass and Reggio (2006), a particularly significant aspect of transformational leadership is that it leads to changes in employees themselves; raises the level of motivation and shapes them morally. *Laissez faire* style is often described as free-rein leadership, with minimal engagement of a leader (Bass & Reggio 2006).

Taking into account the results of previous research, which illustrates the importance of leadership style in the context of school climate (Allen, Grigsby & Peters 2015; Britton 2018; Ghunu 2019; Gümüş, Bulut and Bellibas 2013; DuPont 2009; Silva, Amante & Morgado 2017) and teacher motivation (Alasad 2017; Eyal & Roth 2011; Shepherd-Jones & Salisbury-Glennon 2017; Wasserman, Ben-eli, Yehoshua & Gal 2016; Williams 2018), school-efficacy (Even & BenDavid-Hadar 2021; Martin 2021) and results that indicate possible differences in how managers see themselves and how their employees see them (Becker, Ayman & Korabik 2002; Jacobsen & Anderson 2015), the aim of this research was to dive deeper into the re-

lationship between the self-perceived and teacher-perceived leadership style of school principals.

The leadership role of the school principal

The leadership role of the school principal is determined by the functions and areas of work that need to be covered, the competencies he must have, the training he needs to gain the appropriate competencies and to provide professional guidance of staff efforts, and responsibilities for resources.

Since the school is a non-profit organization with a unique goal and function, it should be viewed as a specific unit, in which both general and specific organizational rules apply. In that sense, Staničić (2011) cites two basic functions of the school: *administrative-technical* and *developmental-pedagogical*. The purpose of administrative-technical tasks is optimal functioning of the school, which, unlike other organizations, performs educational work. The professional-pedagogical area is tied to the main feature of the school as a specific organization. Compared to the administrative-technical function, it is much more complex, and the participation of the principal is expected to be more pronounced. It involves developmental and pedagogical tasks related to: planning and programming, organizing, introducing innovations, monitoring and improving teaching, working with children with disabilities, professional orientation, professional development, analysis of educational results of the school, etc.

Everard, Morris and Wilson (2004) divide the tasks of the school principal into three large groups: 1. *people management* (which includes employee motivation, decision making, conflict management, candidate selection and recruitment, employee promotion), 2. *organization management* (which includes school goals, creating teams, planning and programming, curriculum adaptation, quality management, resource management) and 3. *change management* (defining goals, deciding on strategies, gaining trust, monitoring and evaluating changes).

Referring to the OECD (Organization for Economic Co-Operation and Development) annual analysis of educational parameters from 2007 (OECD 2007b) and the Analysis of performance in the 2006 PISA tests (OECD 2007a), Pont, Nusche and Moorman (2008) point to an indirect responsibility of school principals to improve educational outcomes. In order to achieve optimal results, principals should conceptualize their leadership into four tasks: 1. providing conditions and support for professional development of teachers, and their evaluation; 2. goal setting, assessment

and accountability; 3. financial and human resource management; 4. creating conditions for improving school practice.

There is no doubt that the role of the principal in an elementary school is complex and multidimensional. As a manager, the principal acts as an intermediary between the (educational) authorities, partially represented through the school board, and the teachers, or, indirectly, the students. The principal is responsible for creating material, technical and staffing conditions for the functioning of the school, creating a vision and mission of the school and its progress.

Transactional, transformational and laissez faire school management

The theoretical framework in this paper is comprised of the three leadership styles described by Bass (1985 according to Avolio and Bass 2010): *transformational*, *transactional*, and *laissez faire leadership*. Transformational leadership is, according to Avolio and Bass (2002), a type of leadership that leads to changes within individuals and social systems in terms of motivation, moral shaping, and work performance. This is accomplished through the following mechanisms: *creating a common identity between group members and in the group as a whole; the leader is a role model personal identification for employees; the leader understands the needs, strengths and weaknesses of employees, according to which he gives them appropriate tasks.*

The dimensions of transformational leadership (Bass 1990) are: 1. *individualized consideration* (refers to the attention the manager pays to the employee and his understanding of the employee's needs); 2. *intellectual stimulation* (the degree to which the manager accepts employee ideas and encourages his creative thinking); 3. *inspirational motivation* (manager's ability to articulate goals and get the employees to achieve them); 4. *model of identification – attributed and behavior* (the degree to which the manager represents a moral ideal for the employee, gains his respect and trust).

Transactional leadership is based on the *take-give* principle. In this case, the leader gives employees guidance, recognition and a value system, and in return he takes/receives respect and obedience. It consists of: 1. *contingent reward*, 2. *active management by exception* and 3. *passive management by exception*. Transactional management is most obvious in cases when the leader relies on passive management mechanisms, i.e. intervenes only when the work procedure has been violated or the set goal has not been achieved. He then threatens or punishes (Bass 1990). According to Burns (1978), transactional leadership is the most common style, but also a style

that provides neither the manager nor the employee a high level of motivation or intellectual stimulation.

Laissez faire (*let it be*) leadership style, as described by Lewin, Lippitt, and White (1939) implies minimal involvement of the leader. Decisions are made by group members, taking responsibility for their outcomes. Avolio and Bass (2011) paid the least attention to this leadership style. In their instrument, they described it through only one leadership component – *passive/avoidant leadership* (this is also another name that Avolio and Bass use for this leadership style). This is perhaps because in most cases where conscious, deliberate and planned activity is expected from the leader, this leadership style is not desirable.

In practice, we almost never encounter pure leadership styles. Usually, a leader will show elements of two, or even three leadership styles, with one of them being the dominant one. This is why we commonly hear the phrase ‘*dominant leadership style*’.

RESEARCH METHODOLOGY

Research aim

The aim of this paper is to explore the relation between self-perceived and teacher-perceived principal leadership styles.

Research hypothesis

It is assumed that there is no statistically significant difference between self-perceived and teacher-perceived principal leadership styles.

Respondents

The sample, characterized as convenient (probabilistically), consisted of 467 teachers and 25 principals from 25 elementary schools in the wider city area of Tuzla. According to the data collected in schools, the total number of teachers, at the time when the survey was conducted, was 744, which corresponds to the number of printed and distributed sets of instruments. However, it should be emphasized that the actual number of teachers was less than 744 (it was impossible to obtain accurate information by looking at individual school databases), because, in order to accumulate work hours for their job to be considered full-time, some individuals were employed in more than one school. In such cases, teachers were advised to fill in the questionnaires in the school in which they have the largest number of working hours. The return of

valid questionnaires was slightly less than 63%. The gender distribution of respondents in the sample was asymmetric, which is a reflection of a population imbalance: 307 (65.7%) female teachers and 89 (19.1%) male teachers, while 71 (15.2%) respondents did not state their gender in the questionnaire. In the subsample of principals 19 (76%) were male and 6 (24%) were female. The age of the teachers ranged from 24 to 64 years ($M=43.12$; $Mdn=43$, $s=9.15$; $Sk=0.18$; $K=-0.55$). No differences were found in the age of teaching staff ($M_F=43.10$; $M_M=43.01$; $t=0.07$; $df=370$; $p=0.937$; $F_L=2.23$; $p_L=0.136$), and neither were they found in the length of service ($M_F=17.78$; $M_M=17.11$; $t=0.55$; $df=370$; $p=0.578$; $F_L=0.54$; $p_L=0.462$). The average chronological age of principals differs marginally from the age of the teaching staff ($M=44.88$; $Mdn=42$) and the length of service ($M=20.83$; $Mdn=20$). Differences in age and length of service of principals are not statistically significant (age: $M_F=45.80$; $M_M=44.63$; $t=0.24$; $df=22$; $p=0.808$; $F_L=1.19$; $p_L=0.287$); (length of service: $M_F=22.40$; $M_M=20.42$; $t=0.42$; $df=22$; $p=0.681$; $F_L=1.54$; $p_L=0.228$).

Research methods and procedures

The method of theoretical analysis was applied in this research to compose the theoretical part of the paper. Elements of analytical-descriptive method were used in order to show the specifics of management and leadership in elementary school. The main pillar of the empirical part of the paper is the survey method, represented through survey and scaling techniques. In addition to descriptive statistics procedures, discriminant and correlation analysis were also applied. IBM SPSS is used for the analysis of the statistical data.

Instruments

The *Multifactor Leadership Questionnaire (MLQ)* – version for managers and version for employees – was used to collect data in the research.

The Multifactor Leadership Questionnaire (Avolio and Bass, 2010) consists of 36 statements arranged in eight subscales (*idealized influence – attributed, idealized influence – behavioral, inspirational motivation, intellectual stimulation, individualized consideration, contingent reward, management by exception and laissez-faire*). Respondents completed their assessment of the frequency of forms of leader behavior expressed through statements on a five-point scale, where the answers range from 0 = *not at all*, over 1 = *rarely*, 2 = *sometimes*, 3 = *often* to 4 = *almost always*.

An evaluation of the used scale was conducted after a review of the relevant literature showed that no major study on a sample of teachers using the Multifactor Leadership Questionnaire was conducted in our country. After checking the factor validity through confirmatory factor analysis and a detailed review of other relevant measurement properties, it was determined that the utilized instruments have satisfactory measurement properties. Indicators of reliability, representativeness and homogeneity for the leadership style scale are shown in Table 1. As it was not possible to obtain a convergent solution for the entire instrument, the original model was corrected. One item (mlq 6: *Talk about your most important values and beliefs*) was removed from the *idealized influence* subscale, and the *passive leadership* subscale consisting of 4 items (mlq3, mlq12, mlq17 and mlq20) was removed altogether.

Table 1. Indicators of reliability, representativeness and homogeneity for the Multifactor Leadership Questionnaire (MLQ)

Subscales	α	β	λ_1	λ_6	MSA	H2	N
Idealized influence (attributed) (IA)	.77	.78	.58	.74	.75	.92	4
Idealized influence (behavior) (IB)	.88	.88	.59	.83	.74	.94	3
Inspirational motivation (IM)	.91	.91	.68	.85	.85	.97	4
Intellectual stimulation (IS)	.85	.85	.64	.82	.79	.95	4
Individualized consideration (IC)	.88	.88	.65	.84	.82	.96	4
Contingent reward (CR)	.84	.84	.63	.80	.80	.94	4
Active management by exception (AME)	.80	.80	.60	.76	.78	.93	4
Laissez faire (LF)	.83	.80	.63	.80	.80	.93	4

Note. α - Cronbach - reliability coefficient; β - Lord - Kaiser - Caffrey reliability coefficient of the first principal component; λ_1 - Gutman - absolute lower limit of reliability, λ_6 - Gutman - absolute upper limit of reliability; MSA - normalized Kaiser - Meyer - Olkin representativeness coefficient; H2 - Momirović - relative size of the variance of the first principle image component; N - number of scale items.

As stated in the sample description, 744 sets of questionnaires were printed and distributed. The questionnaires were delivered to schools in open envelopes in a number that corresponded to the number of engaged teachers, after which they were handed to the teachers by expert associates pedagogues-psychologists. After filling in the questionnaires, the teachers returned them to the pedagogues-psychologists in closed envelopes. The process took an average of five working days in each school.

Results

The school is a complex work organization, so employees, including principals and teachers, have different roles and tasks. Principals and teachers differ not only in their function but also in the amount of influence they exert. Principals have the role of managers and are at the very top of the school organization, and it is clear that their influence exceeds the influence of other employees. It is reasonable to assume that the main school agents – teachers and principals, actors with different degrees of influence and power, may have different perceptions of leadership and management within the school. This is why it seemed interesting to compare the *views* of teachers and principals on managing a school. As the survey included only 25 principals (one respondent was removed from the analysis due to a large number of missing values), a *direct* comparison of teachers and principals wasn't justified. Accordingly, the congruence of the teacher and principal perception of leadership was tested *indirectly*. A comparative overview of centroids and scatter measurements for teachers and principals is shown in Table 2.

Table 2. Average values and standard deviations for the subscales of the Leadership style questionnaire for teachers and principles

Subscales	Teachers				Principals			
	M		σ		M		σ	
	<i>jlk</i>	<i>asv</i>	<i>jlk</i>	<i>asv</i>	<i>jlk</i>	<i>asv</i>	<i>jlk</i>	<i>asv</i>
Idealized influence (attributed)	10.77	2.69	4.10	1.02	11.40	2.85	2.47	0.62
Idealized influence (behavior)	9.01	2.73	3.07	0.81	10.64	3.16	1.08	0.38
Inspirational motivation	11.99	2.99	3.97	0.99	13.55	3.39	1.76	0.44
Intellectual stimulation	11.40	2.85	3.90	0.97	13.84	3.46	1.62	0.41
Individualized consideration	11.92	2.98	4.02	1.05	14.04	3.51	1.49	0.37
Contingent reward	11.31	2.82	4.01	1.00	13.80	3.45	1.32	0.33
Active management	11.38	2.84	3.64	0.91	12.60	3.15	1.98	0.49
Laissez faire style	4.06	1.01	4.22	1.05	2.52	0.63	2.96	0.74

Note. *M* - arithmetic mean; *σ* - standard deviation; *jlk* - summative score created as a simple summation; *asv* - average scale value.

On reviewing the values of the average and standard deviation, it is not possible to notice significant differences in the 'pattern' of responses of respondents from the two groups. It is interesting to note that on all five scales of *transformational leader-*

ship, and on two scales of *transactional leadership*, principals showed higher average scale values compared to teachers, but it should be noted that the magnitude of these differences is relatively moderate and in no case does it exceed the value of 0.65 scale units. Variability in self-perception of leadership in the group of principals is somewhat smaller, but a relatively small number of principals relativize the importance of obtained results. These findings are in line with expectations, as it is reasonable to assume that the group of teachers is more diverse, and thus some teachers establish closer relationships with school management, unlike other teachers who do not. In some cases of school organization, the function they perform might influence some teachers to form closer relationship with the principal. This is the case with teachers who have more authority and who have the tasks of assisting in the organization and supervision of teaching (head teacher, deputy headmaster). Since no such functions exist in the schools where this research was conducted (presidents of subject teachers' expert body do not share managerial powers with the school principal), the possibility of some teachers having a closer relationship with the principal compared to others is probably the result of personal preferences.

As previously noted, there was no basis for making direct comparisons between teacher and principal scores, so the congruence of perceptions was checked indirectly through discriminant analysis. Due to its significant importance, special attention is paid to the *transformational leadership style*, so, based on the scores on the scale of *transformational leadership*, the principals are divided into two groups based on the group median ($M_{dn}=64$). The principals who had a score below the median value were marked as a group that was *less transformational-oriented*, while principals with scores above the median value were identified as a group that was *more transformational-oriented*. By doing this, the principals were '*artificially dichotomized*' into two groups. In accordance with this division, schools were also divided into *more* and *less transformational-oriented* ones, congruently with the categorization of principals. Thus, a theoretical model was formed where teachers are classified into two different fields as well: the *field of higher transformational influence* and the *field of lower transformational influence*.

The question that was posed in the further analysis and which required an answer is: *Are there any differences in the perception of leadership between the two 'populations' of teachers - teachers who are influenced by principals more focused on transformational leadership and teachers who are influenced by principals who are less characterized by transformational leadership? In other words: Do the teachers from the two groups have different patterns or profiles in the perception of school leadership?*

As the introductory pre-analysis found that the covariance homogeneity condition was compromised (Box's M test=157.14, $F=4.28$; $p < .001$), a direct quadratic discriminant analysis was used. This analysis is robust to covariance heterogeneity as the model estimate is based on individual covariance matrices of groups, so, in the given circumstances, it posed as a more optimal solution (Smith 1947). Seven leadership subscales are included in the discrimination model: five subscales that make up transformational leadership style: *Idealized Influence (Attributed) (IA)*, *Idealized Influence (Behavior) (IB)*, *Inspirational Motivation (IM)*, *Intellectual Stimulation (IS)*, and *Individualized Consideration (IC)*; two subscales of transactional leadership: *Contingent Reward (CR)*, *Active Management by Exceptions (AME)*, and a separate dimension of *Laissez-faire (LFR) leadership style*.

Descriptive indicators for leadership styles as a system of predictor variables are shown in Table 3.

Table 3. Average values and standard deviations for the subscales of the Leadership style questionnaire for teachers in relation to the school type

Subscales	Transformational school		Less transformationalschool	
	M	σ	M	σ
Idealized influence (attributed)	12.33	3.17	9.63	4.34
Idealized influence (behavior)	10.19	1.92	8.14	3.46
Inspirational motivation	13.53	2.58	10.88	4.42
Intellectual stimulation	12.83	2.59	10.32	4.36
Individualized consideration	13.44	2.78	10.82	4.42
Contingent reward	12.61	2.77	10.35	4.48
Active management	12.68	2.56	10.47	4.04
Laissez faire style	2.38	2.89	5.21	4.63

Note. M - arithmetic mean; σ - standard deviation

Teachers who work in schools where the principal has rated himself as more focused on transformational leadership have somewhat higher average scores than schools where this is not the case. The only exception is the dimension of *laissez faire style*, where teachers from a less transformational environment achieved higher average values. Although the differences do not seem striking in a general sense, all differences are statistically significant ($p < 0.001$), and according to the magnitude of Cohen d the statistical effect size of the differences is medium (0.60-0.73).

Discriminant analysis resulted in the isolation of a statistically significant discriminant function ($F(8, 448)=9.85$; $p < 0.001$, partial $\eta^2=0.06$, (95% IP from 0.01 to 0.09,

p <0.001)), which implies that teachers' perception of leadership statistically significantly differs in relation to the school type, i.e. in relation to the principal's preference for a transformational leadership style.

The discriminant function explained about 15% ($\eta^2 = 0.15$; $r_c = 0.39$, 95% IP for canonical R2 from 0.08 to 0.20 p <0.001) of the total variance. Partial contributions of leadership dimensions in the forecast of 'school management typology' as well as simple correlations between leadership dimensions and discriminant functions are shown in Table 4. According to the consensus of statisticians (Tabachnik and Fidell 2012) it is reasonable to interpret only structure coefficients which explain at least 10% of the variance, i.e. coefficients equaling to .30 or greater. The following dimensions are most strongly associated with the isolated discriminant function: *Laissez faire style*, *Idealized influence (behavior)*, *Inspirational motivation*, *Idealized influence (attributed)*, i.e. dimensions that make up the *transformational leadership style*, with the exception of the *laissez faire* style which has a high negative correlation.

The partial contribution of variables to discriminant functions is far more modest. Two dimensions of transformational leadership, *Idealized Influence (Attributed)* and *Inspirational Motivation*, as well as *Contingent Reward* (transactional leadership) and *Laissez faire* style significantly contribute to the isolated discriminant function.

Table 4. Correlations of leadership dimensions with discriminant functions (structure matrix) and standardized

Predictor variables	Structure coefficients	Stand. discriminant coefficients
Idealized influence (attributed)	0.81	0.48
Idealized influence (behavior)	0.83	0.12
Inspirational motivation	0.83	0.39
Intellectual stimulation	0.79	0.01
Individualized consideration	0.80	0.02
Contingent reward	0.69	-0.47
Active management	0.75	0.03
Laissez faire style	-0.84	-0.56

Based on the values of group centroids, it can be concluded that teachers from *transactional schools* have higher average values (M=.50) on the isolated function, compared to teachers from schools that are less oriented towards transactional leadership (M=-.35), which is shown in Table 5.

Table 5. Classification analysis based on school types

	N	less transformational		transformational	
		n	%	n	%
Less transformational	268	143	53.36	125	46.64
Transformational	189	40	21.16	149	78.84
Total	457	183	40.04	274	59.96

Based on the discriminant analysis, about 64.1% of respondents were successfully allocated according to the type of school management. The allocation of respondents was the most successful for the group of teachers from more transactional schools, where about 79% of teachers were accurately categorized, while the group of less transformational leadership (53%) has seen a less successful allocation. A complete overview of the categorization of respondents is given in Table x. The success of the categorization of the respondents was assessed through the kappa correlation coefficient. The obtained value of the coefficient $\kappa = .30$; IP: 0.22-0.38, as well as classification analysis, indicate a relatively moderate accuracy in school type prediction based on a set of leadership dimensions assessed by teachers.

In summary, it can be concluded that a set of predictor variables composed of leadership dimensions is useful in differentiating teachers according to type of school based on the principal's leadership style. The matrix of discriminant coefficients suggests that the best predictors for distinguishing the type of leadership in schools are the following dimensions: *Idealized Influence (attributed)*, *Contingent Reward*, and *Laissez faire* style. Using the quadratic classification procedure with the total number of teachers (457), 292 of them (64%) were correctly allocated. The group of transformational leadership style is more likely to be correctly categorized (79% of correct categorization cases).

As previously noted, the intention was to explore the relationship between principal and teacher perception of a school principal's leadership style. The task formulated in this way lead to an assumption that there is a connection between the self-perceived leadership style of primary school principals and the leadership style that teachers perceive in principals as their superiors.

The analysis of the obtained data confirmed the research sub-hypothesis. Thus, there is no statistically significant difference in the self-perceived and teacher-perceived leadership style of school principals. Although the average scale value (on a five-point scale; maximum score = 4.00) on the five dimensions of transformational and two dimensions of transactional leadership of principals is slightly higher (not

exceeding 0.65 though), this difference is not statistically significant, and it can be said that the self-perceived image of principals does not significantly deviate from the image teachers have formed about them. This conclusion is further supported by the result of a direct quadratic discriminant analysis, conducted between two groups of teachers – those whose principals were rated above and those whose principals were rated below the group median on the transformational leadership scale. Namely, teachers who work in schools where the principal has rated himself as more focused on transformational management have somewhat higher average scores compared to schools where this is not the case. The only exception is the dimension of *laissez faire* style, where teachers from a less transformational environment have achieved higher average values.

DISCUSSION

Although the image an individual has about himself, in the context of any of his roles, does not necessarily and completely match the image others have about him, the results obtained here show that the deviation in the case of primary school principals' leadership role is insignificant. In a statistically negligible framework, principals tended to rate themselves higher than teachers in all dimensions of *transformational* and *transactional leadership*. If we compare the average scale values, this difference is the smallest in the case of *Idealized Influence (attributed)*, amounting to 0.16, and the largest in the case of *Contingent Reward*, which amounts to 0.63. This means that principals overestimated themselves the least in the case of their own belief in the respect and pride they evoke in teachers, teachers' belief that the interest they have for the benefit of the group outweighs their personal interests, and teachers' impression that principals are powerful and confident. On the other hand, looking at the image that teachers have of principals as school leaders, principals have overestimated themselves the most in the case of providing assistance in exchange for teachers' work, precisely determining who is responsible for achieving the set work goals, clearly communicating what someone will get if they achieve the set goals, and expressing satisfaction when teachers meet the goals. This result may indicate that principals were cautious in assessing the characteristics they own but which are not easy to measure, and the feelings these characteristics evoke in teachers, which also might be a sign of excessive complacency, and as such would be socially unacceptable. When assessing actions which are easier to measure and which are socially acceptable, they were less reserved. This interpretation is also supported by the results on

other subscales, which in turn referred to how principals see their actions, and not to what emotions these actions provoke in teachers, where principals still tended to overestimate themselves somewhat more. (By all means, these differences are still, statistically speaking, not deserving of much attention.) Thus, the difference in the average scale value of principal self-assessment and teacher evaluation on the *Intellectual Stimulation* subscale is 0.61. This dimension is described through the principal's review of key parameters to see if they are appropriate, seeking different perspectives when problem solving, encouraging employees to view problems from multiple different angles and proposing new viewpoints on how to solve problems. This is followed by devoting time to mentoring and guiding teachers, treating teachers as individuals and not just group members, awareness that each individual has different needs, abilities and aspirations, and helping each teacher develop their strengths (*Individualized Consideration* = 0.53). The difference in the assessment of *Idealized Influence (behavior)*, which is reflected in the principal talking about his most important beliefs, clarifies the importance of having a strong sense of meaning and purpose, considers the moral and ethical consequences of decisions and emphasizes the importance of common goals, is 0.53. *Inspirational motivation*, reflected in the principal's optimistic views of the future, talking with a lot of zeal and enthusiasm about what needs to be achieved, a clear expression of an appealing vision of the future and confidence in achieving goals, showed a difference in an average scale value of 0.40. The smallest differences, after the aforementioned *Idealized Influence (attributed)*, principals show in the case of *Active Management by Exceptions* - 0.31, probably because they determined that focusing on irregularities, errors, exceptions and deviations from the rules, paying full attention to resolving errors, complaints and failures, and being familiar with all mistakes and focusing on mistakes in order to achieve the set standards, represent the principle of negative orientation and are not always desirable actions and characteristics of leaders, so they were rated slightly lower. It is also interesting to note that principals without a difference had a slight tendency to overrate the characteristics and actions tied to both transformational and transactional leadership, clearly thinking that external motivation and corrective measures are as welcome as internal motivation and acting in a manner to prevent mistakes, which can be partly explained by cultural conditioning. It seems that the *laissez faire* leadership style was initially recognized as undesirable though, and they tended to minimize its presence in their leadership style in comparison with the teachers' assessment (average scale value is -0.43). These are the characteristics and actions school principals are less self-aware of: they avoid getting involved when important issues arise,

they are absent when needed, they avoid making decisions and delay responding to urgent issues. Of course, it should be noted that the overall teacher assessment is taken here as a reference framework for the principals' actual behavior, but this does not mean only principals made wrong assessments, and that deviation is the result of only their *mistake*. Teachers could have certainly been subjective as well, especially when it comes to assessing the principals' beliefs and feelings, as opposed to assessing their actions. In addition, Jones and Nisbett (1972) point out that, when assessing their own actions, an individual with a significant role in the group takes greater account of the social context. In the case of school principals, this context is even more defined by legislation and the school having a lower degree of autonomy compared to many other organizations, while observers are more focused on their hidden traits (personalities) when assessing their behavior.

Given that, in a broader study, transformational leadership proved to be the most desirable (Pinkas 2020; Pinkas 2021), it was worth to further explore the differences within the transformational style - from the perspective of principals (self-perceived) and perspective of teachers (perceived). For this purpose, the teachers were divided into two groups – those whose principals rated themselves as *less* and those whose principals rated themselves as *more* transformational. Standard discriminant coefficients showed that there was a statistically significant difference in the perception of principal's leadership style between the two groups. 15% of the variance in teacher perception is explained exactly by the principal's perception of his own leadership style. In other words, the more principals perceive themselves as transformational, the more it can be predicted that teachers will perceive them as transformational as well. Therefore, it can be stated that principals with a more dominant transformational leadership style have a more realistic image of themselves compared to principals with less pronounced transformational leadership characteristics, seen from the teacher's point of view. This result is not surprising, knowing that the better people are at recognizing other people's emotions and needs, the better they notice and understand them in themselves (Goleman 1997). Gíblar (2014) also notes that the self-perceived image of school leaders and the image of how teachers see them are more likely to match in transformational and transactional principals than in the case of laissez faire school leaders. In addition to not likely matching, laissez faire principals in all 13 schools in Virginia, where Gíblar conducted the research, tended to minimize the traits they had of a laissez faire leader. It is also interesting that the author found a connection between the degree of compatibility of the self-perceived image and the teacher-perceived image of principals, and the motivation of teachers. Namely, the

more the images matched, the more motivated the teachers were. Those school principals who had a less realistic vision of themselves contributed less to teachers' greater eagerness to work.

Jacobsen and Anderson (2015) also pointed out the consequences of the compatibility of self-perceived and perceived leadership style. In a study conducted in Danish secondary schools, on a sample of 79 principals and 1,621 teachers, they studied the compatibility of the principals' self-perceived image of their leadership style and the style perceived by teachers, and the impact either of them have on organizational performance. The authors came to the realization that there is a statistically significant difference between the self-perceived image principals have as managers and the image formed by teachers. This is especially pronounced in the case of transformational leadership, where principals overrated themselves in relation to teachers, so the summative scale value for this leadership style in the case of principal assessment is 80.1 (on a scale of up to 100), and 50.4 in the case of teacher assessment. Pearson's correlation coefficient derived from the individual results of each teacher in relation to the result of the corresponding principal even proved to be statistically insignificant, while a weak correlation was found when comparing the teacher's *summarized/resultant image* with the principal's image. The authors explain this by the relatively large differences in the individual statements of teachers. A higher degree of compatibility, but still with the tendency of principals to rate themselves higher on subscales, was found in the case of transactional leadership. Therefore, Jacobsen and Anderson (2015) conclude that the self-perceived and teacher-perceived principal leadership style are correlated, but this correlation is not enough to be able to talk about *one and the same phenomenon*, or *one reality*. As expected, the teacher-perceived image proved to be a more significant predictor of organizational performance, compared to the principal-perceived image. In fact, the image that principals had of themselves as leaders, whether their dominant style was transformational or transactional, did not significantly contribute to the teachers' performance, while the predictor value of the teacher-perceived image was confirmed.

The findings of Jacobsen and Anderson (2015) that principals tend to overrate themselves more on the subscales of transformational leadership than on the subscales of the transactional leadership style at first glance may seem contrary to the results of this research and the corresponding interpretation, as this research concludes that principals with more pronounced transformational leadership characteristics have a more realistic vision of themselves due to having more empathy and self-awareness. Therefore, it is important to note that this conclusion is based on a division of prin-

cipals into two groups by the criterion of *transformational leadership*, while Jacobsen and Anderson observed all principals as one group. Therefore, such an analysis could not conclude whether the inconsistencies in the images equally stemmed from principals with more pronounced transformational characteristics and those with less pronounced characteristics, or whether they, in fact, primarily stemmed from the latter. If an additional analysis was to be conducted and it confirmed the difference between the results of this research and the results of the two Danish researchers, perhaps an explanation could be found in the preferred image of the school principal. Namely, it is very possible that, in fact, Danish principals tended to see themselves as more transformational, because a more systematic education allowed them to understand the importance of transformational leadership (although they clearly failed to fully apply it), while principals in this sample still viewed the *give-take* relationship, and all the associated personal traits, as relatively positive.

Becker, Ayman and Korabik (2002) also found statistically significant difference between the self-perceived and perceived leadership style of female respondents, but only in the case of managers in banking and industry sectors, while there were no differences in the sector of education. On the other hand, no statistically significant difference was found in the self-perceived and employee-perceived leadership style in any of the three sectors among male managers.

CONCLUSION

The hypothesis set at the beginning of the research was confirmed. It was found that there is no statistically significant difference in the self-perceived and teacher-perceived principal leadership style and that the average scale values on the subscales of transformational and transactional leadership obtained on subsamples of teachers led by more transformational and less transformational principals statistically significantly differ. Teacher perception can explain 15% of the variance in the principal's perception of his own leadership style, with the following dimensions of transformational leadership having a predictor value: *Idealized Influence (behavior)*, *Inspirational Motivation*, *Idealized Influence (attributed)*, and *transactional leadership*, which has a negative value. The probable reason for such results lies in the fact that principals with more pronounced transformational leadership characteristics have greater ability for empathy and self-awareness, and are better at assessing their managerial strengths and weaknesses.

The limitations of the research are reflected in the territorial determination of the sample of respondents, which includes the wider urban area of Tuzla, and the fact that it was conducted exclusively in primary schools. The results obtained on a larger sample, which would also include secondary school teachers and principals, could contribute to creating a broader picture of leadership in education.

REFERENCES

1. Alasad, Salih (2017), "The leadership styles of principals in bedouin secondary School and teachers motivation", *Philosophy Study*, 7(3), 153-168.
2. Allen, Nancy, Bettye Grigsby, Michelle L. Peters (2015), "Does leadership matter? Examining the relationship among transformational leadership, school climate, and student achievement", *International Journal of Educational Leadership Preparation*, 10(2), 1-22.
3. Avolio, B. J. and Bass, B. M. (2002). *Developing potential across a full range of leadership: Cases on transactional and transformational leadership*. New Jersey: Lawrence Erlbaum associates.
4. Avolio, Bruce J., Bernard M. Bass (2010), *Višefaktorski upitnik rukovođenja (MLQ): priručnik*, Naklada Slap, Jastrebarsko
5. Bass, Bernard M. (1985), *Leadership and performance beyond expectations*, Free Press, New York
6. Bass, Bernar M., Ronald E. Riggio (2006), *Transformational leadership*, Second edition, Lawrence erlbaum associates, New Jersey
7. Becker, Jeffrey, Roya Ayman, Karen Korabik (2002), "Discrepancies in self/ subordinates' perceptions of leadership behaviors: leader's gender, organizational context, and leader's self-monitoring", *Group and Organization Management*, 27(2), 226-244.
8. Britton, Evelyn M. (2018), *Influence of School Principals on Teachers' Perceptions of School Culture*, PhD Thesis, Walden University, Minneapolis
9. Bojanović, Radojica (2004), *Psihologija međuljudskih odnosa*, Peto izdanje, Centar za primenjenu psihologiju, Beograd
10. DuPont, Jonathan P. (2009), *Teacher perceptions of the influence of principal instructional leadership on school culture: A case study of the Amrican embassy school in New Delhi, India*, PhD Thesis, University of Minnesota

11. Even, Uri, Iris BenDavid-Hadar (2021), "Teachers' perceptions of their school principal's leadership style and improvement in their students' performance in specialized schools for students with conduct disorders, *Management in Education*, 1-14.
12. Everard, K. B., Geoffrey Morris, Ian Wilson (2004), *Effective school management*, Fourth edition, Sage publications, London
13. Eyal, Ori, Guy Roth (2011), "Principals' leadership and teacher's motivation: Self-determination theory analysis", *Journal of educational administration*, 42(3), 256-275.
14. Gibrar, Charlotte R. (2014), *Principals' Leadership and Teachers' Motivation: A Study of the Relationship in the School Reform Era*, PhD Thesis Lynchburg College
15. Ghunu, Novtryananda M. S. (2019), "Teacher's Perception of Principal Leadership on Self-efficacy", *Advances in Social Science, Education and Humanities Research (ASSEHR)*, Vol. 258, 225-230.
16. Goleman, Daniel (1997), *Emocionalna inteligencija*, Geopoetika, Beograd
17. Gümüş, Sedat, Okan Bulut, Mehmet S. Bellibas (2013), "The relationship between principal leadership and teacher collaboration in Turkish primary schools: A multilevel analysis", *Education research and perspectives: An international journal*, Vol. 40, 1-29.
18. Jacobsen, Christian Bøtcher, Lotte Bøgh Andersen (2015), "Is leadership in the eye of the beholder? A study of intended and perceived leadership strategies and organizational performance", *Public administration review*, 75(6), 829-841.
19. Jones Edward E., Richard E. Nisbett (1972), "The actor and the observer: Divergent perceptions of the causes of behavior", In: Jones, Edward E. et al. (eds.), *Attribution: Perceiving the causes of behavior*, General Learning Press, Morristown, 79-94.
20. Krech, David, Richard S. Crutchfield (1969), *Elementi psihologije*, Naučna knjiga, Beograd
21. Lewin, Kurt, Ronald Lippitt, Ralph K. White (1939), "Patterns of aggressive behaviour in experimentally created „social climates“", *Journal of social psychology*, 10, 271-301.
22. Martin, Andre (2021), "Investigating the Relationships between Effective Principal Leadership Practices and School Effectiveness As Perceived By Teachers", *Journal of Arts and Humanities*, 10(8), 7-21.

23. OECD (2007a), *Education at a Glance: OECD Indicators 2007*, OECD, Paris
24. OECD (2007b), *PISA 2006: Science Competencies for Tomorrow's World*, OECD, Paris
25. Pinkas, Gabriel (2020), "Principal leadership styles as perceived by elementary school teachers in relation to their work motivation", *Društvene i humanističke studije*, Vol. 5, No. 4(13), 321-324.
26. Pinkas, Gabriel (2021), "Perception of School Climate as a Mediating Factor in Relation Between Teacher Motivation and the Perceived School Principal Leadership Style", *Društvene i humanističke studije*, Vol. 6, No. 3(16), 411-434.
27. Pont, Beatriz, Deborah Nusche, Hunter Moorman (2008a), *Improving School Leadership, Volume 1: Policy and Practice*, OECD, Paris
28. Silva, José Castro, Lúcia Amante, José Morgado (2017), "School climate, principal support and collaboration among Portuguese teachers", *European journal of teacher education*, 40(4), 1-17.
29. Shepherd-Jones, Anna R., Jill D Salisbury-Glennon (2018), "Perceptions matter: The correlation between teacher motivation and principal leadership style", *Journal of Research in Education*, 28(2), 93-131.
30. Smith, Cedric A. B. (1947), "Some examples of discrimination", *Annals of Eugenics*, 13, 272-282.
31. Staničić, Stjepan (2011), *Menadžment u obrazovanju*, Centar za marketing u obrazovanju, Gornji Milanovac
32. Tabachnik, Barbara G., Linda S. Fidell (2012), *Using Multivariate Statistics*, 6-th Edition. Pearson, London
33. Wasserman, Egoza, Sigal Ben-eli, Ortal Yehoshua, Ravit Gal (2016), "Relationship between the Principal's Leadership Style and Teacher Motivation", *International Journal of Learning, Teaching and Educational Research*, Vol. 15, No. 10, 180-192.
34. Williams, Willie E. (2018), *Principal Leadership Style, Teacher Motivation, and Teacher Retention*, PhD Thesis, Walden University

ODNOS SAMOPERCIPIRANOG I OD STRANE NASTAVNIKA PERCIPIRANOG STILA RUKOVOĐENJA ŠKOLSKIH DIREKTORA

Sažetak

U radu su predstavljeni rezultati istraživanja provedenog na 467 nastavnika/ica i 25 direktora/ica osnovnih škola sa šireg gradskog područja Tuzle. Predmet istraživanja bio je odnos rukovoditeljskog stila direktora/ica, kako ga percipiraju oni/one sami/e, i stila rukovođenja kako ga kod njih percipiraju nastavnici/ice. Za prikupljanje podataka korišten je Višefaktorski upitnik rukovođenja (MLQ), verzija za rukovoditelje/ice i verzija za zaposlenike/ice. Rezultati dobijeni na ukupnom uzorku ispitanika/ica ukazuju da ne postoji statistički značajna razlika između samopercipiranog i od strane nastavnika/ica percipiranog stila rukovođenja školskih direktora/ica, te da se prosječne skalne vrijednosti na subskalama transformacijskog i transakcijskog rukovođenja dobijene na poduzorcima nastavnika koje su predvodili više transformacijski/e i manje transformacijski/e direktori/ce statistički značajno razlikuju. Korelacijska je analiza pokazala da prediktorsku vrijednost nastavničke percepcije za direktorsku (samo)percepciju imaju dimenzije transformacijskog rukovođenja i *laissez faire* rukovođenje, s tim da posljednje ima negativan predznak. Vjerovatni razlog ovakvih rezultata leži u tome što direktori/ce sa izraženijim transformacijskim osobinama raspoložu sa više sposobnosti za empatiju i samospoznaju, te bolje procjenjuju svoje rukovoditeljske snage i slabosti.

Ključne riječi: nastavnici; stil rukovođenja; školski direktori; transformacijsko, transakcijsko, *laissez faire* rukovođenje

Adresa autora
Author's address

Gabriel Pinkas
University of Tuzla
Faculty of Humanities and Social Sciences
gabriel.pinkas@unitz.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.2.593

UDK 371.311.4

Primljeno:

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Gordana M. Stepić, Daliborka R. Popović

PLANNING, REALIZATION AND EVALUATION OF TEAM TEACHING: TEACHERS' PERSPECTIVE

Team teaching is a complex teaching system that depicts the school culture based on cooperation and mutual sharing. The research aims to consider the representation of team teaching in the first cycle of primary education, as well as the advantages and difficulties in its planning, implementation, and evaluation from the teachers' perspective. The research sample consisted of a total of 120 teachers, 104 of whom were teachers with experience in team teaching. Data were collected using a survey questionnaire. The content analysis method was used to process the collected answers. The results show that teachers most often participate in team planning and preparation, occasionally in team implementation, and sporadically in team evaluation of teaching. Teachers presented a large number of positive characteristics regarding the implementation of team teaching, in contrast to a large number of problems regarding team planning and preparation. Teachers are rarely involved in the evaluation of team teaching. They see the advantages of team planning through the resource of ideas for teaching and preparation of teaching content, and the disadvantages through organizational and technical problems and difficulties in the functioning of the team. They see the advantages of team realization in the possibilities of professional development, better designing of the teaching process, and better student learning, while the shortcomings are expressed in the organizational and technical domain and direct work with students. Teachers generally consider the planning and preparation of team teaching concerning themselves, and the realization of team teaching is mostly about students. Creating conditions for efficient and effective planning and preparation of team teaching is a basic prerequisite for the implementation of this teaching system, according to teachers.

Keywords: team teaching; teachers; planning; preparation; implementation and evaluation of team teaching

INTRODUCTION

Each teaching system has a specific structure; it is characterized by a special way of functioning of teaching factors and the establishment of their mutual relations. Team teaching is the result of efforts to overcome the shortcomings of existing teaching systems and to make teaching and learning in school more efficient (Laketa and Vasiljević 2006). Team teaching promotes a school based on mutual cooperation and mutual sharing. Teachers share students, responsibility, planning, preparation, resources, expertise and evaluation, and students share their teachers, experiences of cooperative learning and mutual teaching, teaching materials, equipment, space (Đukić and Španović 2006).

Team teaching came to life in primary schools immediately after its introduction in the middle of the last century. The emergence and basic principles of organizing team teaching are associated with the names of F. Keppel, F. J. Schaplin, R. Anderson and L. Trump, D. Baynham and others who are responsible for its further development (Đukić and Španović 2006). The first team teaching is considered to be a cooperative project between Harvard University and Lexington Elementary School, launched in September 1957. Harvard University teachers worked with Lexington management and teachers to formulate, plan, implement and analyze program effectiveness. As the participants of the project *Team Teaching in an Elementary School* point out, the primary goals of this endeavor were aimed at: bridging the gap between educational ideals taught in college and educational realities in schools, lack of quality staff in contrast to the increase in the number of children in schools (there was a belief in this claim that there were too few quality people to choose the teaching profession, probably due to the low economic and social position of teachers and inability to develop professionally in a typical school (Anderson, Hagstrom and Robinson 1960).

This endeavor was followed by great interest of theorists and practitioners in team teaching. According to Thomas (1992), team teaching appeared in Great Britain in the 1960s. Teams of teachers were formed to combine expertise, resource sharing and teaching space. Most of the teams were composed of two teachers who share similar teaching philosophies. In Australia, the introduction of teams into the school context has gained wider acceptance over the past three decades, and then as a key part of

high school reform efforts (Pendergast 2006). As part of the mentioned reforms, teams were imposed from above, by the creators of educational policy, just as was happening in the United States, unlike in Great Britain, where the introduction of team teaching started from the bottom up. In Germany, team teaching began to be applied in 1966, after numerous criticisms from the school at the time. The organization of team teaching was based on the coordination of several subjects through parallelization, group teaching and block classes (Jovan 1987). Team teaching has come to life in Japan since 1970 in the English language teaching. The team consisted of a teacher whose mother tongue is English and a teacher who speaks the student's mother tongue. The emphasis was on language learning, but also on multiculturalism, within which everyone gets to know different cultural patterns, habits and traditions (Jaruda and Takeuchi 2007).

There are many definitions of team teaching in the literature. In reviewing the definitions, we start from the originators of this strategy, Schaplin and Olds (Schaplin and Olds; according to Jovan 1987), who believe that team teaching is a form of teaching organization that includes teaching staff and students who belong to them; an organization in which two or more teachers are entrusted to work together and be responsible for all or a significant part of the teaching for the same group of students. Trump (according to Jovan 1987), who is credited for further developing this concept, believes that team teaching is an organization in which two or more teachers and their assistants work closely together and coordinate their efforts, opportunities and professional competencies in one or more professional areas, in which they plan, implement and evaluate classes intended for one group of students, and within two or more classes, using different technical means and grouping of students.

One of the widely used definitions indicates that team teaching includes two or more teachers (working with or without associate teachers) who plan, implement and evaluate teaching together, relying on mutual talents and expertise (Beggs 1964). The definition is similar to the previous one: two or more teachers who intentionally and regularly share responsibility for planning, implementing, and evaluating classes prepared for a particular group of students (Deighton 1971). Olson (1967) believes that team teaching is a teaching situation in which two or more teachers, who have complementary teaching skills, cooperatively plan and implement classes for one group of students using flexible scheduling and grouping of students to meet students' learning needs.

Jovan Đorđević considers team teaching an organizational innovation in which the process of collective task execution has imposed a new form of organization in

which teachers closely cooperate and coordinate their efforts to, using their professional and pedagogical qualities, interests and individual capabilities, jointly and organizedly plan, perform and assessed teaching process that meets the needs and abilities of students, and made the school work of more rational and efficient (Đorđević 1980). According to Poljak, team teaching means personal integration, togetherness of teachers and other teaching associates in carrying out a joint program of work with a certain group of students (Poljak 1980).

To summarize these definitions, we will use Olson's statements that the basics of team teaching are most often considered: joint curriculum planning, teaching content and methods, mutual evaluation of teaching by the whole team, flexible scheduling and grouping and efforts to use teachers' abilities and interests (Olson 1967).

In this paper, we will rely on the definition of team teaching, according to which team teaching is a general organizational model of teaching in which teachers work together as a team, talk, collaborate, share responsibility and help each other, combining their abilities and competencies. In order to plan, implement and evaluate teaching process in one or more professional subject or areas intended for a group of students (Piechura-Couture et al. 2006).

At one point, team teaching was abandoned in many institutions (from primary to university education), presumably because team teaching proved to be much more complex than could have been predicted (Thomas 1992). The question is what makes team teaching inaccessible, complicated and rarely applicable. In the literature review (Little 1990), we noticed external and internal factors. External factors include: limited conditions for collaboration among teachers in schools where communication is informal and rare, even in cases where teachers believe they can improve teaching by working with colleagues, centuries old emphasis on autonomy in work, the teacher teaches students independently without collaborations with others, school architecture and structure are aimed at encouraging autonomy, rather than collaboration. Internal factors include: confusion about teachers' responsibilities, extra time and energy needed in collaborative work, interpersonal stress, as well as differences in approaches and conflicts arising from teacher ideologies.

However, during the last two and a half decades, there has been a renewed interest of researchers and practitioners in team teaching and its application at all levels of education. Related to that is our interest in team teaching. More precisely, we are interested in the frequency of its application in the first cycle of primary education and consideration of the advantages and disadvantages of team teaching in the educational process, from the perspective of direct implementers/teachers.

RESEARCH FOCUS

Team teaching, in the true sense of the word, includes three phases: team planning and preparation, team realization and team evaluation of work realized by two or more teachers through a certain degree of collaboration (Vaslijević and Stepić 2016).

Team teaching can be represented in different volumes and in different segments of teacher work. The whole school organization can be based on a team strategy, as it was at the beginning of the introduction of team teaching in primary and secondary schools, it can include a part of the school organization or only a few teachers. In recent years, it is more common for teachers to unite within subject areas or classes or extracurricular activities, on their own initiative, out of the need to solve certain issues and better learning and teaching so that team teaching is not imposed from above, but from below, by teachers themselves.

Based on the study of the literature, consideration of similarities and differences between the existing models of team teaching, categories of team teaching were formed along the continuum – from low to high possibilities of collaboration. Five models were singled out: 1) observation model; 2) coaching model; 3) teaching assistant model; 4) model based on equal status and 5) team model (Baeten and Simons 2014).

In the observation model, one teacher teaches and the other observes. The teacher who observes has a mostly passive role, except when asking questions. It is agreed in advance what he/she should observe and what information he/she should collect. Together, after classes, they analyze and discuss the observed classes.

In the coaching model, the observing teacher is given more responsibilities. He/she is expected to give suggestions, assist and provide support. Usually, a teacher who has work experience and adequate knowledge is a consultant to a novice teacher.

In the model in which one teacher teaches and the other assists, one teacher leads the teaching, while the other helps him/her in his/her work (for example, monitors the work of students and helps those who need it).

In the above models, one teacher is responsible for the teaching process, while the other observes his/her work or helps him in his/her work. On the other side, there are models in which teachers do not have a hierarchical relationship, but equally divided roles. The equal status model includes three submodels: a) partial teaching, b) parallel teaching and c) station teaching. In partial or sequential teaching, teachers share content and/or activities. Each teacher takes responsibility for a certain part of the content. While one teacher is teaching, it is not necessary for the other to attend

classes. In parallel teaching, the department is divided into subgroups according to the pace of work, learning style or previous success. Instructions are planned together, and teachers can rotate between subgroups. In station teaching, teachers jointly plan classes and share content or activities within a group of students. Each teacher works on specific content or activities with a subgroup of students. Students or teachers take turns at stations. Both teachers are present at the class at the same time.

In the previously mentioned models, teachers cooperate, but this is not full cooperation in all three domains (planning, teaching and evaluation). In the team model, both teachers share the mentioned tasks equally and work collaboratively. At the same time, they teach the whole department through interaction and dialogue. They exchange and discuss ideas and theories, while one speaks, the other demonstrates concepts or models and takes notes, and vice versa. The team model is usually applied in the later stages of team teaching because it takes time for teachers to get to know and harmonize teaching styles.

Among the important determinants of team teaching are the following: teams of teachers together plan, implement and evaluate teaching work (activities and achievements of all subjects of teaching); a precise division of roles in the teaching team has been made, actions are interdependent and coordinated, and success depends on communication and cooperation among team members; the schedule of teaching and other activities is flexible and adapted to the specifics of the work of both large and small groups of students; it can be realized only with the help of modern teaching aids and didactic material for group and individual teaching and learning; rooms for team teaching must be adapted to the rapid regrouping of students, efficient use of teaching aids, library, internet, laboratories, cabinets, workshops and the like (Španović and Đukić 2006).

Team teaching is determined by three characteristics: collaboration, flexibility and the use of modern teaching aids (Vasiljević, Laketa and Stamatović 2013). Collaboration is represented in different degrees and in all phases of team teaching (planning, implementation, evaluation) or only in some, depending on the model used. Flexibility refers to the grouping of students based on different pedagogical principles (interests, types of tasks, abilities), planning of teaching content, time and space. During the preparation of team teaching, the available teaching aids are considered in detail in the light of selected approaches and put into the function of student learning.

Effective teacher partnership is not only a key factor in the quality of the teaching team, but it is also a condition, a means and one of the primary goals of team teaching (Đukić and Španović 2008). Authors S. Španović and M. Đukić use the term personal

integration, and it means “creating a team of two or more teachers (and associates) who have different (but clear) roles in the team, common goal, appropriate communication, built trust and good interpersonal relationships” (Španović and Đukić 2010: 60).

A model for developing an effective partnership between two teachers of an interdisciplinary nature was set up by Stewart and Perry (Stewart and Perry 2005). Their model includes the following steps: 1) starting a partnership; 2) continuation of the partnership; 3) real partnership in the teaching process (joint preparation and planning of teaching, presentation of new teaching contents, repetition, practice, assessment) and 4) realization of an effective partnership. At the very beginning, it is important that the team is formed on a voluntary basis and that the choice of partners is made autonomously, without imposition from the side. However, that is not enough. When they start working together, teachers can notice insurmountable differences, most often in individual characteristics and teaching styles. Each teacher as a member of the team has a certain concept of what teaching should look like, the learning process, the curriculum, but also about himself/herself as a teacher. So they can decide to end the partnership, or continue it. It is further strived to progress from “me and you” to personal integration in “we”, i.e. to a real partnership in team teaching (Đukić and Španović 2008). Stewart and Perry conclude that communication between partners about rules and expectations, about experience and knowledge, and about the personal characteristics of teachers is a fundamental factor in developing an effective partnership.

Team teaching can influence: an increase of cooperation, encouragement of the application of new teaching strategies and it can enable observation of colleagues' work and teaching analysis (Sandholtz 2000). The benefits that teachers can have from team teaching are: feeling less isolated, developing self-esteem, identifying opportunities for professional development, support (both physical and emotional) and recognizing the strengths and weaknesses of different teaching styles (Beane and Brodhagen 2001; according to Battershell 2011).

Some general determinants of successful teams are reflected in the following: members of successful teams have agreed to be part of a team; they are willing to compromise, where flexibility is crucial; team members understand that there is an opportunity to learn in collaboration with others; all members are excited to be part of the team (Eisen and Tisdell 2000). A necessary condition for successful teamwork is the acceptance of different practices and different beliefs of others. Teachers collaborate more often with colleagues who teach the same class than with other teachers

at school (Doppenberg, Bakx and Den Brok 2012). Teachers who teach different subjects cooperate more often than those within one discipline (Vangrieken et al. 2015). Cohen and Bailey emphasized the importance of the type of teaching team in considering their results (Cohen and Bailey 1997).

Through the creation of an interactive, collaborative and differentiated learning environment, it has been observed that students find it easier to work and are more interested in learning, which contributes to a more pleasant learning atmosphere and better understanding of teaching materials (McKinley 1996). Such an environment creates opportunities for knowledge construction through interaction, collaboration and debate. Team teaching is an opportunity to create a personalized learning environment through individual consultation and attention, which are in line with the needs of students (Richardson 1993). In addition, student learning styles can be respected through the inevitable differences in teaching styles (Hughes and Murwaski 2001). It has also been observed that team teaching supports a variety of learning and teaching methods that encourage and develop different levels of students' abilities and needs (Beane and Brodhagen 2001; according to Battershell 2011).

On the other hand, research indicates certain characteristics of teams that can negatively affect the effects of team teaching both from the point of view of teachers and from the point of view of students. Martin (Martin 1975) finds that collaboration has been difficult for some teachers, especially if they have worked alone before. He studied the verbal and non-verbal communication of one team of teachers and noticed that negotiation skills are necessary when working with others. Negative consequences occur when teams are dominated by one team member or teams work without planning the time and schedule of activities (Olson 1967). Berentsen (2006) finds that some teachers find it uncomfortable to associate because they prefer to work independently and are unwilling to change or adapt to teamwork. Thomas (1992) notes that the most significant difficulties faced by team members are uncertainty about roles, ignorance of team processes and protocols and the lack of administrative support. Differences in personal characteristics, teaching styles, and pedagogical beliefs also have an impact on the functioning of the team (Kruse and Louis 1997). There is a number of factors in the usual school context that hinder the work of teaching teams: the classroom system, lack of time for meetings and exchange of ideas, teachers' habit of working alone, lack of management support for team teaching (Olson 1967).

Two hundred and twenty teachers participated in a survey of teachers' attitudes about team teaching as a didactic innovation in the Republic of Serbia (Španović and Đukić 2006). The results of the research show that primary school teachers are

interested in team teaching and want to apply it in practice. Subject teachers perceive team teaching differently, but agree that students would gladly accept it. The authors came to the following findings: more than a third of teachers stated that they had acquired some knowledge about team teaching, and less than a third performed it in the direct work; teachers are most interested in organizing team teaching within one class; subject teachers prefer team teaching within one subject, while primary school teachers mostly opt for the organization of team teaching within several subjects of one class; primary school teachers consider a clear and definite division of roles in the team the most acceptable, while subject teachers decide to divide the roles according to the needs of the team without precise definition; primary school teachers emphasize that flexible organization of work is the greatest advantage of team teaching, while subject teachers give more equal importance to other advantages of team teaching (cooperation in the team, correlation between educational areas, application of differentiated teaching, teacher as a programmer and an organizer).

RESEARCH METHODOLOGY

General Background of Research

A pragmatist qualitative research was applied. This phenomenological approach is aimed at understanding the phenomena under examination, as well as looking at the respondents' self-perception about their own practice (Eatough and Smith 2008; Savin-Baden and Major 2012; according to: Slijepčević and Zuković 2021).

Our research was encouraged by the previously reviewed literature, the desire to understand the situation in our schools and the belief that we know the advantages and limitations of team teaching in a specific context, the first step towards successful implementation of this type of teaching in educational practice.

The aim of the research is to understand the representation, advantages and difficulties of applying team teaching in the first cycle of primary education and upbringing.

Research tasks:

- Determine the representation of team teaching in the work of teachers and the frequency of its application;
- Examine the perspective of teachers on the benefits of applying team teaching in the first cycle of primary education and upbringing;
- Examine the perspective of teachers on the difficulties they encounter in the application of team teaching.

Research Sample

The research population consisted of primary school teachers from the entire territory of the Republic of Serbia. The sample is intentional, given the choice of school administrations, and random, stratified, given the choice of cities/villages, schools and teachers in selected schools. Out of 120 teachers to whom the questionnaire was distributed, 104 teachers had experience in the application of team teaching in educational practice. Thus, in this paper we consider the answers of 104 teachers who applied team teaching (83.65% of females and 16.34% of males). Considering that the results will be mostly qualitatively processed and that this research is of an exploratory character, it can be said that the sample is representative and will enable us to get acquainted with the studied phenomenon. The structure of the sample is presented in Table 1.

Table 1. Characteristics of the sample in relation to education and years of service

Professional qualifications	f	%	Years of service	f	%
College	15	14.42	1–5 years	23	22.11
University	66	63.46	6–15 years	25	24.03
Master	23	22.11	16–25 years.	30	28.84
			26–35 years	26	25

Instrument and Procedures

For the needs of the research, a survey questionnaire was constructed. In addition to general data on respondents (gender, education and years of service), the questionnaire contained one closed-ended question and two open-ended questions. The closed-ended question referred to the degree of use of team teaching (never; occasionally - once or twice during the semester; often - two or more times a month) within all three domains (preparation, implementation, evaluation). In the second question, the respondents were supposed to state, based on their experience, the advantages of applying team teaching in the first cycle of primary education, and in the third question - the difficulties they encountered in applying team teaching.

As there are a total of 18 school administrations in the Republic of Serbia, 6 or 7 teachers from each school administration were interviewed, depending on the size of

the school administration and the representation of teachers working in both urban and rural areas.

The research was realized during March 2021.

Data Analysis

The content analysis method was used to process the collected answers of the teachers. The answers from the questionnaire were subjected to a thematic analysis and thematic grouping of data. We applied the inductive approach in the analysis, which means that we did not have predefined categories, but they were formed during the data analysis. We used descriptive and analytical coding. Descriptive coding involved identifying opinions or topics that predominate in the teachers' responses while assigning categories, while analytical coding allowed us to go beyond the level of description, develop categories, and analyze data (Saldaña 2015).

Data coding was performed in two cycles (Saldaña 2015). In the first cycle, the collected data were grouped into three subcategories:

- Planning and preparation of team teaching;
- Realization of team teaching;
- Evaluation of team teaching.

In the second coding cycle, we approached the classification, prioritization, integration, synthesis, abstraction and conceptualization of the obtained findings (Saldaña 2015).

RESEARCH RESULTS

The first task of the research was the experience of teachers in the preparation, implementation and evaluation of team teaching (Table 2). The results show that about a third of teachers have never participated in team implementation, and four fifths of them have never participated in the evaluation of team teaching. Almost all teachers have experience in occasional (once or twice during the semester) preparation of team teaching, about two thirds occasionally implement, while one fifth of teachers occasionally evaluate team teaching. Only about 8% of the teachers often participate in the preparation of team teaching, and the same percentage of teachers stated that they often implement team teaching together.

Table 2. Participation of teachers in the preparation, implementation and evaluation of team teaching

Team teaching	Participation (N=104)					
	never		occasionally (once or twice during the semester)		often (twice or more times per month)	
	f	%	f	%	f	%
Preparation	/	/	96	92.30	8	7.69
Realization	31	29.80	65	62.5	8	7.69
Evaluation	85	81.73	19	18.26	/	/

Based on the answers of the respondents, it can be concluded that team teaching is occasionally used in the work in the first cycle of primary education and upbringing. The emphasis is on team preparation, followed by implementation, while the evaluation of team teaching is the least represented. Such results are expected, given the complexity of this type of teaching and the conditions of the class-hour system that somewhat hinder its planning and implementation. It is encouraging that about 92% of respondents participated in the preparation of team teaching, and about 62% of them in the implementation of team teaching.

What benefits did they notice and what difficulties did the teachers encounter in applying team teaching? In the analysis, we used the answers of teachers who have experience in team teaching N = 104.

By applying the content analysis, we obtained three categories of responses. In the text below we give a description of categories and frequencies (Table 3). We present the answers of the respondents in parallel in order to see what advantages within each category participation in team teaching provides, and what are the difficulties.

DISCUSSION

The teachers point out that team planning and preparation of teaching provides numerous advantages: answers that emphasize the possibility of more ideas to come up through team planning, that teachers have the opportunity to exchange ideas and introduce innovations, that through the division of roles and responsibilities easier teaching and preparation (“Each member of the team has the freedom to present their ideas, to discuss them with others and to reach an agreement, an innovation that we will realize together.”), to distribute teaching contents more flexibly, to establish correlations between teaching contents and cooperate with subject teachers (“Team work

Table 3. Teacher's perspective on planning, implementation and evaluation of team teaching

Category name	Category content	Category content
	<i>Advantages</i>	<i>Difficulties</i>
Planning and preparing teaching	<p>The answers indicate:</p> <p>1) a wealth of ideas for teaching: through team planning a larger number of ideas (f = 24), that teachers have the opportunity to exchange ideas (f = 9), introduce innovations (f = 8);</p> <p>2) preparation of teaching contents: to make teaching easier to plan through the division of roles and responsibilities (f = 14), to distribute teaching contents more flexibly (f = 8), establish correlations between teaching contents (f = 6), cooperate with subject teachers (f = 6).</p> <p>Total (f = 75)</p>	<p>Answers pointing out that obstacles in planning and preparation can be:</p> <p>1) organizational and technical nature: time required for preparation of team teaching (f = 43), school equipment (f = 10), harmonization of curricula (f = 5);</p> <p>2) functioning of the team: existence of a superior team member (f = 15), difficulties in harmonizing team members in choosing the content, teaching approaches, methods, forms of work and teaching aids (f = 10), lack of motivation for teamwork (f = 8), passivity of some members = 7).</p> <p>Total (f = 98)</p>
Teaching realization	<p>Answers that indicate that team realization contributes to:</p> <p>1) professional development of teachers: exchange of experiences (f = 23), mutual help and support between colleagues (f = 19), teachers get acquainted with the work of other colleagues (f = 8), with their approaches (f = 7), teachers review their own practice (f = 5), learn from each other (f = 5);</p> <p>2) the quality of the teaching process: better organized educational work (f = 10), apply different forms of work (f = 10), classes are more interesting and creative (f = 8), apply different approaches (f = 7), teaching is easier to implement as a team than individually (f = 6), a variety of materials are used (f = 6) and teaching methods (f = 6), integrative teaching is achieved (f = 6), teachers share responsibility for achieving goals f = 5);</p> <p>3) better learning of students: higher motivation (f = 18) and activities of students (f = 16), development of their interests (f = 11), easier to see and meet the needs of students (f = 9), enabling peer learning (f = 6), creating opportunities for meeting subject teachers (f = 5), for socialization of students (f = 5), for differentiated approach (f = 4), for individualization (f = 4), development of students' creativity (f = 4), positive influence on student achievement (f = 3).</p> <p>Total (f=216)</p>	<p>Answers that indicate that during the team implementation of teaching there may be problems:</p> <p>1) organizational and technical nature: in the articulation of the lesson (f = 9), there may be spatial limitations (f = 7), difficulties in harmonizing the schedule of teacher lessons (f = 6);</p> <p>2) direct work with students: discipline in class (f = 10), difficulties in communication (f = 6), lack of motivation of students to work (f = 5), the presence of several teachers can be uncomfortable for some students (f = 4), it can be difficult to work with students who have learning difficulties (f = 4).</p> <p>Total (f = 51)</p>
Evaluation of teaching	<p>Easier (f=2) and more objective evaluation (f = 2).</p> <p>Total (f = 4)</p>	<p>Answers that suggest difficulties in monitoring students' work (f = 5).</p> <p>Total (f = 5)</p>

implies cooperation with teachers from the council, but also cooperation with subject teachers. Thus, we cooperated with history and the Serbian language teachers, studying historical content in the 4th grade.”).

The teachers have reduced the advantages of team planning and preparation of teaching to two key points: the richness of ideas and the preparation of teaching content that come through cooperation with other teachers and subject teachers. Thus, the teachers point out the importance of collaboration that represents a means for the co-construction of further knowledge as well as serving as a shared repository for current memories and shared knowledge; thus, in a collaborative context, teachers would have more knowledge to apply in practice than when working alone (Rytivaara and Kershner 2012).

However, they also point out the difficulties in this category. The teachers believe that time is an important, interfering factor in this segment of team teaching, because it is necessary to coordinate time for meetings, some members do not complete tasks on time, joint preparation takes more time than when teachers prepare individually (“When I plan independently I have my own in time in accordance with their obligations, in team work it is necessary to fit in with others in order for team meetings to be realized, also, team meetings can last beyond my expectations.”).

The teachers emphasize that difficulties in planning team teaching can also occur: if someone is superior in the team, if team members are not motivated for teamwork, due to the passivity of some team members (“In the team work in which I participated, it bothered me that it seemed to me that I was working harder than other members, that I cared more.”), if the school is not adequately equipped, in team members coordination of content choosing, teaching approaches, methods, forms of work and teaching aids, in the harmonization of curricula and subjects (“We have spent a lot of energy on harmonization of forms of work, methods and means we will use, how we will change, who will do what.”).

The teachers see the shortcomings of team planning and preparation of teaching in two domains: organizational-technical and problems of team functioning, and this is in accordance with the literature which points out that the quality of team teaching can be influenced by the following factors: school administration support, training for team teaching, clearly structured team relationships, length of team membership, team size, time for work planning and ongoing discussions, teacher focus on content and teaching practice, and responsibility for students (Spraker 2003). In order for team teaching to have an effect, teachers need to establish a good relationship, identify their teaching styles, direct them towards establishing cohesion in the classroom, dis-

cuss the strengths and weaknesses of teamwork and strive to establish a high degree of collaboration.

The direct team work of teachers with students can have different modalities and is directly dependent on the previous phase, the planning phase. The perspective of teachers on the realization of team teaching is emphatically positive. The teachers listed a large number of different benefits that we classified into three categories: professional development of teachers, the quality of the teaching process and the quality of student learning. The advantages, from the point of view of professional development of teachers, refer to the possibility of establishing deprivatization of practice and development of reflective practice (“Joint implementation of teaching provides opportunities for teachers to learn from each other and to review their work.”). Advantages from the point of view of the quality of the teaching process refer to the applied didactic-methodical solutions during the team realization of teaching (“In the team realization of teaching we are freer to use different methods of active teaching and to adapt forms of work.”). The quality of student learning is reflected in the active participation of students in the teaching process that is adapted to their preferences, abilities and affinities (“Two teachers working simultaneously in the classroom, allow greater individualization and differentiation of work, as well as encouraging student creativity.”).

These aspects are in line with the statements of Laketa and Vasiljević about the positive characteristics of team teaching: demonstration of many years of experience, flexibility in content selection and use of time in teaching, differentiation and individualization of teaching, better material and technical working conditions, use of various sources of knowledge, higher student activity (Laketa and Vasiljević 2006) and findings that indicate that team teaching is a context for teacher learning and building shared knowledge and that team teaching can support teachers in fulfilling their professional obligations (Rytivaara and Kershner 2012). Effective professional development should be collaborative, based on knowledge sharing, assistance and togetherness. The teacher community is important not only for team support but is a crucial resource for coming up with ideas and for critical review (Jang 2006).

Difficulties within the category of teaching relate to technical and organizational problems when working with a larger group of students (“It is difficult to fit class schedules and provide adequate space for teaching when we merge two classes.”) And problems of direct work with students (“Some students feel uncomfortable when they meet a new teacher, also, it is not easy to maintain motivation and discipline in a large group, even though there are two of us, it requires special skill and prepara-

tion.”). In order to overcome the difficulties of organizational and technical nature, the support of the school administration is necessary, which is reflected in helping teachers plan and schedule classes, providing support and resources that will enable them to design and study desirable changes in teaching approaches and allowing them to set priorities in their work due to time constraints (Hanover Research 2012). Support of administrative bodies and other bodies of the school staff, clear organization of work and good relations in the team, consistency of team members, team size, enough time to prepare and model teaching content, are important factors that contribute to team teaching efficiency (Španović and Đukić 2010).

Regarding the evaluation as an important part of not only team teaching but teaching in general, we do not have much data. We did not find data on the advantages and difficulties in this phase of team teaching in the studied literature. The advantages in this segment of work, from the aspect of team teaching, in relation to individual evaluation, are perceived within the framework of easier and more objective evaluation, and the disadvantages in terms of the difficulty in monitoring the work of students. Such results are a consequence of the attitude towards the evaluation and self-evaluation of teaching in general, and not just team teaching.

Evaluation usually means evaluating the results of students' work. In team teaching, there are at least three aspects of evaluation that should be considered: evaluation of the learning process, evaluation of student performance and evaluation of the work of the team itself. All three levels of evaluation can be realized from different points of view, from the point of view of team members and students, but also from other intermediary actors: parents, pedagogical-psychological services, principals. Aspects of teamwork that can be monitored and evaluated include: assessment of the team work process, assessment of the product/product of teamwork and assessment of mutual interaction. We conclude that evaluation as a phase of team teaching is very complex and that special attention should be paid to it, especially because teachers do not see its place and importance within team teaching.

CONCLUSION

We can conclude that team teaching is occasionally used in the work in the first cycle of primary education and upbringing. Teachers mostly participate in team planning and preparation, then in team implementation and sporadically in team evaluation of teaching.

The teachers in our research have a very positive view of the team's teaching. They presented a large number of problems for team planning and preparation. Evaluation of team teachers is almost non-existent. The most positive aspects of team teaching, according to teachers, are: division of roles and responsibilities, the ability to come up with more ideas through team planning, exchange of experiences, mutual help and support between colleagues, better environment for learning and student development. The most prominent difficulty is the extra time that needs to be spent in planning and preparing team teaching.

The teachers generally consider the planning and preparation of team teaching in relation to themselves, and the realization of team teaching is mostly in relation to students. They see the advantages of team planning through the wealth of ideas for teaching and preparation of teaching content, and the disadvantages through organizational and technical problems and difficulties in the functioning of the team. In addition, they see the advantages of team realization in the possibilities of professional development, better teaching process and better learning of students, while the shortcomings are expressed in the organizational and technical domain and direct work with students.

We believe that the solution to encourage the implementation of team teaching is to address issues related to the reasons that hinder teachers, above all, to plan and prepare classes as a team. Namely, if teachers do not have a predominantly positive opinion about this phase of team teaching, it can be a significant factor that hinders its implementation. Therefore, creating conditions for efficient and effective planning and preparation is the basic preconditions for the implementation of this teaching system. The literature emphasizes the importance of teacher preparation at all levels of professional development and the need to practice team teaching (Murawski 2006). Therefore, we see the scientific contribution of this paper in the attempt to shed light on the fulcrums from which we should start towards the reaffirmation of team teaching in the professional development of teachers.

In further research on this phenomenon, it is necessary to answer the questions how to reduce the impact of disruptive factors and what are the most effective measures in encouraging teachers to implement each of the phases of team teaching. The answers to these questions should be sought in supporting students studying at teachers' faculties and teachers in their efforts to apply team teaching by taking measures at the level of higher education and later at schools where they teach in terms of training for teamwork and shifting the philosophy of education from strong individualism to teamwork.

REFERENCES

1. Anderson, Robert, Ellis Hagstrom, Wade Robinson (1960), "Team Teaching in an Elementary School", *The School Review*, 68(1), 71-84.
2. Baeten, Marlies, Mathea Simons (2014), "Student teachers team teaching: Models, effects and conditions for implementation", *Teaching and Teacher Education*, 41, 92-110.
3. Battershell, Wendi (2011), *Dialectic Team Teaching at the University Level: A Study of Four Teams*, Doctoral thesis, Kent State University
4. Beggs, David (1964), *Team teaching: Bold new venture*, Indiana University Press, Bloomington
5. Berentsen, Lowell (2006), "Team teaching with academic core curricula teachers: Using aviation concepts", *Journal of Industrial Teacher Education*, 43(2), 7-19.
6. Cohen, Susan, Diane Bailey (1997), "What makes teams work: Group effectiveness research from the shop floor to the executive suite", *Journal of Management*, 23(3), 239-290.
7. Deighton, Lee C. (1971), *The encyclopedia of education*, Macmillan, New York
8. Doppenberg, Jannet, Anouke Bakx, Perry den Brok (2012), "Collaborative teacher learning in different primary school settings", *Teachers and Teaching: Theory and Practice*, 18, 547-566.
9. Đorđević, Jovan (1981), *Savremena nastava*, Naučna knjiga, Beograd
10. Đukić, Mara, Svetlana Španović (2006), "Timska nastava kao didaktička inovacija", u: Olivera Gajić (ur.), *Evropske dimenzije promena obrazovnog sistema u Srbiji*, Zbornik radova, knjiga 1, Filozofski fakultet, Novi Sad, 277-288.
11. Đukić, Mara, Svetlana Španović (2008), "Efektivno partnerstvo nastavnika kao činilac kvaliteta timske nastave", *Nastava i vaspitanje*, 57(3), 259-272.
12. Eisen, Mary Jane, Elizabeth Tisdell (2000), *Team teaching and learning in adult education. New Directions for Adult and Continuing Education*, Jossey-Bass, San Francisco
13. Hanover Research – District Administration Practice (2012), *The Effectiveness of the Co-Teaching Model Literature Review*. Retrived August 24, 2021 from: <http://www.hanoverresearch.com/wp-content/uploads/2012/05/Effectiveness-of-Co-Teaching-Membership.pdf>.

14. Hughes, Claire, Wendy Murwaski (2001), "Lessons from another field: Applying coteaching strategies to gifted education", *Gifted Child Quarterly*, 45, 195-209.
15. Jang, Syh-Jong (2006), "Research on the effects of team teaching upon two secondary school teachers", *Educational Research*, 48(2), 177-194.
16. Jaruda, Krishea Mae, Shigeru Takeuchi (2007), "Team teaching: A Step to a Better Students Performance", *Annual report of the Faculty of Education, Gifu University*. Retrieved 2/07/2021, from: <http://www.ed.gifu-u.ac.jp/~kyoiku/info/jissen/pdf/0902.pdf>.
17. Jovan, Hicela (1987), *Timska nastava*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka
18. Kruse, Sharon, Karen Seashore Louis (1997), "Teacher teaming in middle schools: Dilemmas for a schoolwide community", *Educational Administration Quarterly*, 33(3), 261-289.
19. Laketa, Novak, Danijela, Vasilijević (2006), *Osnove didaktike*, Učiteljski fakultet, Užice
20. Little, Judith Warren (1990), "The persistence of privacy: Autonomy and initiative in teachers' professional relations", *Teachers' College Record*, 91(4), 509-536.
21. Martin, Wilfred (1975), "The negotiated order of teachers in team teaching situations", *Sociology of Education*, 48(2), 202-222.
22. McKinley, Bud (1996), *An example of team-taught inter-disciplinary classrooms*, Raritan Valley Community College, North Branch, NJ
23. Murawski, Wendy (2006), "Student outcomes in co-taught secondary English classes: How can we improve?", *Reading & Writing Quarterly*, 22(3), 227-247.
24. Olson, Jerry (1967), "Why teaching teams fail", *Peabody Journal of Education*, 45(1), 15-20.
25. Pendergast, Donna (2006), "Fast-tracking middle schooling reform: A model for sustainability", *Australian Journal of Middle Schooling*, 6(2), 13-18.
26. Piechura-Couture, Kathy, Mercedes Tichenor, Debra Touchton, Douglas Macissac, Elizabeth Heins (2006), "Coteaching: A Model for Education Reform", *Principal leadership*, 6(9), 39-43.
27. Poljak, Vladimir (1980), *Didaktika*, Školska knjiga, Zagreb
28. Richardson, Ann (1993), "School-based teams help improve school learning environments", *Schools in the Middle*, 2(4), 26-29.

29. Rytivaara, Anna, Ruth Kershner (2012), "Co-teaching as a context for teachers' professional learning and joint knowledge construction", *Teaching and Teacher Education*, 28(7), 999-1008.
30. Saldaña, Johnny (2015), *The coding manual for qualitative researchers*, SAGE Publications, Inc. Thousand Oaks, CA
31. Sandholtz, Judith Haymore (2000), "Interdisciplinary team teaching as a form of professional development", *Teacher Education Quarterly*, 27(3), 39-54.
32. Slijepčević, Senka, Slađana Zuković (2021), "School Counsellor-Teacher Collaboration in Student Counselling", *The New Educational Review*, 63, 237-247.
33. Spraker, Jean (2003), *Teacher Teaming in Relation to Student Performance: Findings from the Literature*. Northwest Regional Educational Laboratory, Portland, OR; Retrived August 19, 2021 from: <http://files.eric.ed.gov/fulltext/ED480034.pdf>.
34. Stewart, Timothy, Bill Perry (2005), "Interdisciplinary Team Teaching as a Model for Teacher Development", *TESL-EJ*, (9)2, 1-17.
35. Španović, Svetlana, Mara Đukić (2006), "Nastavnička percepcija timske nastave", u: Olivera Gajić (ur.), *Evropske dimenzije promena obrazovnog sistema u Srbiji*, Zbornik radova, knjiga 1, Filozofski fakultet, Novi Sad, 289-311.
36. Španović, Svetlana, Mara Đukić (2010), "Personalna integracija u timskoj nastavi kao faktor demokratizacije obrazovanja", u: Olivera Gajić (ur.), *Evropske dimenzije promena obrazovnog sistema u Srbiji*, Zbornik radova, knjiga 6, Filozofski fakultet, Novi Sad, 53-72.
37. Thomas, Gary (1992), *Effective classroom teamwork. Support or intrusion?*, Routledge, New York, NY
38. Vangrieken, Katrien, Filip Raes, Elisabeth Dochy, Eva Kyndt (2015), "Teacher collaboration: A systematic review", *Educational Research Review*, 15, 17-40.
39. Vasilijević, Danijela, Gordana Stepić (2016), "Team teaching – opportunities and challenges", *Proceedings of the Faculty of Teacher Education Užice*, 19(18), 19-32.
40. Vasilijević, Danijela, Novak Laketa, Jelena Stamatović (2013), "Uticaj timske nastave na stvaralačka znanja učenika", *Teme*, 2, 611-630.

PLANIRANJE, REALIZACIJA I VREDNOVANJE TIMSKE NASTAVE: PERSPEKTIVA UČITELJA

Sažetak:

Timska nastava je složen nastavni sistem koji oslikava kulturu škole zasnovanu na međusobnoj saradnji i uzajamnom deljenju. Cilj istraživanja je sagledavanje zastupljenosti timske nastave u prvom ciklusu osnovnog obrazovanja i vaspitanja, kao i prednosti i teškoća prilikom njenog planiranja, realizacije i vrednovanja, iz perspektive učitelja. Uzorak istraživanja činilo je ukupno 120, od čega 104 učitelja koji imaju iskustvo u timskoj nastavi. Podaci su prikupljeni pomoću anketnog upitnika. Za obradu prikupljenih odgovora korišćen je metod analize sadržaja. Rezultati su pokazali da učitelji najčešće učestvuju u timskom planiranju i pripremanju, povremeno u timskoj realizaciji i sporadično u timskom vrednovanju nastave. Veliki broj pozitivnih karakteristika učitelji su izneli o timskoj realizaciji nastave, dok za timsko planiranje i pripremanje iznose veliki broj problema. Vrednovanjem timske nastave učitelji se gotovo i ne bave. Prednosti timskog planiranja sagledavaju kroz bogatstvo ideja za nastavu i pripremnje nastavnih sadržaja, a nedostatke kroz organizaciono-tehničke probleme i teškoće u funkcionisanju tima. Prednosti timske realizacije vide u mogućnostima profesionalnog razvoja, u kvalitetnijem oblikovanju nastavnog procesa i kvalitetnijem učenju učenika, dok su nedostaci iskazani u organizaciono-tehničkom domenu i neposrednom radu sa učenicima. Planiranje i pripremanje timske nastave učitelji uglavnom sagledavaju u odnosu na sebe, a realizaciju timske nastave pretežno u odnosu na učenike. Stvaranje uslova za efikasno i efektivno planiranje i pripremanje timske nastave je osnovni preduslov za primenu ovog nastavnog sistema, prema perspektivi učitelja.

Ključne reči: timska nastava; učitelji; planiranje; priprema; realizacija i evaluacija timske nastave

Adrese autorica

Authors' address

Gordana M. Stepić
State University of Novi Pazar
Department of Philosophical Sciences and Art
gstepic@np.ac.rs

Daliborka R. Popović
University of Priština in Kosovska Mitrovica
Teacher Education Faculty
daliborka.popovic@pr.ac.rs

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.2.615

UDK 373.2-053.4

Primljeno: 28. 02. 2022.

Pregledni rad

Review paper

Nataša Milošević Adamović

COOPERATION BETWEEN PRESCHOOL INSTITUTIONS AND PARENTS WITHIN EARLY CHILDHOOD ENVIRONMENTAL EDUCATION

The goal of this research was to explore the perceptions of cooperation between preschool institutions and parents within Early Childhood Environmental Education activities, primarily within the dimension of including parents in preschool activities. In the theoretical framework of the study, we discuss the major aspects of cooperation between families and preschool institutions and the significance of learning about the environment for the cooperation process. Many authors agree that cooperation between families and preschool institutions comprises the following dimensions: information sharing between preschool teachers and parents, including parents in preschool activities, parents' involvement in supporting the child's development at home, and parents' participation in preschool institutions executive bodies. In this paper, we focus on the dimension of including parents in preschool activities through Early Childhood Environmental Education. The results show that the majority of questionnaire items exposed statistically significant differences between the perception of parents and the perception of preschool teachers when it comes to including parents in Early Childhood Environmental Education activities. We consider that a series of planned actions is necessary for including as many parents as possible in the Early Childhood Environmental Education activities. One of the main reasons for such an initiative is the veracity of such activities and the possibility for children to create and develop their creative abilities through research.

Keywords: Early Childhood Environmental Education; children; parents' involvement; preschool teachers

INTRODUCTION

Cooperation between family and a preschool institution reflects itself in the quality of mutual information sharing between preschool teachers and parents aimed at improving pedagogical competencies of the parents and their more efficient involvement in the upbringing of their children at home. This two-way process is accompanied by a series of specific circumstances, but the child's wellbeing should always be in the focus of such a partnership.

Involving parents into the life and work of preschool institutions is an issue which always gains special importance during the education system reforms. When new Fundamentals of the Curriculum of Preschool Education¹, metaphorically named The Years of Ascent, (The name represents a period of one's life usually associated with many open possibilities, and in which a person is characterized by energy, perseverance and enthusiasm) were passed in 2018, this issue attracted academic attention because parents have been considered as key partners in reaching the goals of institutionalized preschool education. The reform was implemented through a document: The new preschool curriculum framework² (Basis of the Program) was developed in partnership with the Ministry of Education, Science and technological development, the Institute for the Advancement of Education, UNICEF and the Institute for Pedagogy and Andragogy of the Faculty of Philosophy, University of Belgrade, and refers to the Republic of Serbia. The significance of the reform is reflected in the theoretical-value postulates on which the concept is built: how we see a preschool child and what kind of preschool practice we want. Upon its publication in the Official Herald in 2018, the document officially became the national framework for preschool education in Serbia (Breneselovic and Krnjaja 2021.)

¹ In Serbia there are:

- Compulsory pre-school upbringing and education is one year before starting school, at the age of six. In Serbia, preschool education is not obligatory until the age of six.
- From the school year 2019/20, the New Basics of the "The Years of Ascent" program will begin.
- On September 1, 2022, the last cycle of transition to the New Fundamentals of the program will begin, which will cover the entire system of upbringing and education on the territory of Serbia by September 1, 2023. The focus of this program is a project approach to the learning of preschool children.

² It is now in the last phase of implementation on the territory of the whole of Serbia. It is regulated by the following rulebook and law:

Pravilnik o osnovama programa predškolskog vaspitanja i obrazovanja – Osnove programa – Godine uzleta. *Službeni glasnik RS/Prosvetni glasnik*, 16/18. (Rulebook on the basics of preschool education programs - Basics of the program - The Years of Ascent. Official Gazette of RS / Education Gazette, 16/18.) According to law: *Zakon o osnovama sistema vaspitanja i obrazovanja* (2017). *Službeni glasnik RS*, br.88/2017. (*Law on the Fundamentals of the Education System* (2017). Official Gazette of RS, No. 88/2017.)

This fact further calls for more thorough research into this issue and questioning of all the relative factors which determine the parents' active positioning in the process of education of young children. In this context, in previous research (Marković, Stanisavljević-Petrović & Mamutović 2020: 111), it is very important to determine the parents' self-assessment of their involvement in the preschool education process. By being included in the preschool activities, parents become more competent in communication with their children, gain pedagogical knowledge which positively affects their parenting competencies, which in return has a positive effect on all the aspects of the child's development. Previous research on the matter has also shown that through involvement in preschool activities parents gain knowledge and practical skills on how to develop their child's abilities. (Powell et al. 2010, in: Jelić, Stojković & Markov 2018)

The possibilities for including and encouraging parents to cooperate in the process of their children's preschool education can be divided into six types: a) contributing to parents' competencies, b) communication with parents and informing them on the programs and the child's development and progress, c) including parents into volunteering activities with the support of the teachers, d) supporting teachers in designing homework that will encourage parents to get involved and help children, e) including parents into decision making through various bodies and parental associations, f) cooperation with the local community (Daniels and Stafford 2001).

Some authors emphasize that preschool teachers, in addition to other competencies, should also possess the competence for cooperation with parents (Samardžić & Travar 2016), because the teacher monitors the child's development and progress, informs the parents, and in case an intervention is needed, improves the parents' pedagogical and parenting competencies by including them in preschool activities.

Previous research has also shown that both parents and preschool teachers, each from their own perspective, participate in building this partner relationship that will directly influence the child's development. Preschool institution is a good place for a parent to ask questions and seek advice on successful parenting and raising their pedagogical competencies (Slunjski 2008 in: Vasiljević Prodanović et al. 2021), and parents in most cases prefer to turn to preschool teachers first. One of the most important factors defining the cooperation between preschool institutions and parents are the teachers' competencies for cooperation with parents and their attitudes towards this process (Samardžić & Travar 2016; Visković & Višnjić Jevtić 2017).

Early Childhood Environmental Education as a college course through the curriculum offers a range of possibilities for strengthening cooperation between families

and preschool institutions, especially within the dimension of including family into preschool activities. The following section of the paper explores in further detail the importance of Early Childhood Environmental Education for encouraging parents' involvement in preschool activities.

Cooperation between parents and preschool teachers was also the topic of research Vasiljević-Prodanović et al. (2021).

EARLY CHILDHOOD ENVIRONMENTAL EDUCATION

Early Childhood Environmental Education is a pedagogical discipline that deals with exploring education in the field of environmental studies at preschool age. (Early Childhood Environmental Education is the formal title of the course. It is a compulsory course in Preschool Teachers' Training College.) In addition to the given definition, there is a more comprehensive one which includes the ways in which the child learns about their environment in the most suitable ways and grows into an individual useful to their community. For this goal to be achieved, the children are offered adequately used, diverse methodological approaches when in contact with people, animals, plants and objects in their natural environment and real-life situations, as well as when conducting various experiments and practical activities (Mihajlović & Mihajlović 2011). It is a pedagogical discipline because, in addition to the content, it is primarily interested in the ways of presenting teaching content. Early Childhood Environmental Education is a discipline that entwines all the content areas of preschool education. It integrates early music education, early physical education, early art education, speech development and the development of early mathematics skills.

Preschool-aged children's learning and Early Childhood Environmental Education are best realized in interaction with the children's environment. In this way, the child gains new experience which then plays a part in the formation of their life attitudes, values, behaviour patterns and the realization of their identity in general.

The subject of research of Early Childhood Environmental Education is the preschool child's environment, which is a very broad and comprehensive field. The task of Early Childhood Environmental Education is to introduce preschooler³ to the world around them in the most suitable way so they could grow into people who understand the natural and social phenomena around them. This can be achieved through

³ Preschool age is the period of a child's life before starting school. This period can be divided into younger (age 3 to 4 years), middle (age 4 to 5 years) and older (age 5 to 6 years, until starting school)

an easy and uninhibited cooperation between parents and preschool institutions. One of the goals of Early Childhood Environmental Education is to enable parents to support their children and help them develop their knowledge and skills, which will then help them gain a better understanding of the world around them (Mihajlović & Mihajlović 2011: 18). The development of children's observation, anticipation, questioning, research, repetition, deduction, decision making, practical application of tools and materials, is achieved through an adequate use of different methodological approaches in contact with people, animals, plants and objects in their natural environment, life situations, as well as through various experiments and practical work. Practice has shown that the outcome will be successful if the parents are willing to cooperate with the preschool teacher. In preschool age, the main learning areas are nature and natural phenomena, society and social phenomena and the products of human effort. The areas listed are also the natural environment of the parents, so it is very easy for them to get involved in the theoretical learning and the activities of the preschool group their children are in (Mihajlović & Mihajlović 2011: 43).

The college course, Early Childhood Environmental Education, is a good basis for involving parents in children's activities. This is because the subject of research in Early Childhood Environmental Education has a wide range of topics that it deals with, in which parents can be actively involved. For example, presenting one's own occupations, going with children and a preschool teacher in nature and recognizing plants or animals, including cleaning the environment, etc.

The role of adults, both parents and teachers, in the development and education of preschool-aged children is to promote emotional and social development of their children, to make the child's integration in the preschool group easier and to be constantly involved in the children's upbringing. The goal of the research is how successful it is.

RESEARCH METHODOLOGY

During the last decade, raising public awareness on the importance of environmental protection has received worldwide attention. When it comes to preschool-aged children, this can most efficiently be done by preschool institutions and parents. The main research question on which the research problem is based is to what extent parents are aware of the importance of the need to raise their children's environmental awareness and their role in this process.

The problem researched is the cooperation of families and preschool institutions on important issues related to environmental protection, and whether there is a consensus between parents and preschool teachers on the importance of this issue for the community as a whole. It is considered necessary that both factors (parents and preschool teachers) participate in this process as equal partners and cooperate towards the shared goal of achieving positive outcomes in educating children on environmental protection.

The main goal of the research is to determine whether there are statistically significant differences in the opinions of preschool teachers and parents on the importance of environmental protection.

In accordance with the set research goal, the following hypothesis was formulated:

There are statistically significant differences in the opinions of parents and preschool teachers related to the issues of environmental protection and the need to educate children on environmental protection from the earliest age. Based on the general hypothesis, the following sub-hypothesis was formulated:

There are statistically significant differences in the opinions of parents and preschool teachers related to information sharing on preschool activities and activities of parents focused on environmental protection.

Sample

In order to understand cooperation between parents and preschool teachers through the prism of Early Childhood Environmental Education, it is important to analyse the perceptions of the main participants in this two-way process and always keep in mind the children's well-being. After obtaining consent from the preschool institutions in several locations in the municipality of Kikinda in Serbia, the research was conducted with 45 preschool teachers and 63 parents whose children were at the time of research included in the educational process (they were present in the preschool when the questionnaire was conducted) organized by the preschool teachers who participated in this research. The analysis included eighteen preschool institution "Dragoljub Udicki". The preschool institutions located in the municipality of Kikinda, which consists of a large number of settlements. The consent of the director of the institution and the parents of the children was requested and obtained. Questionnaires were forwarded in sealed envelopes.

Research instrument

In order to evaluate the quality of cooperation between preschool institutions and families within the field of Early Childhood Environmental Education, a questionnaire was designed based on theoretical analysis and in accordance with the goal of this research – Questionnaire for evaluating the quality of cooperation between preschool institutions and parents within the dimension of including parents into preschool activities.

In this paper, we approach the study of the cooperation between family and preschool institutions from the point of view of Fantuzzo and associates (Fantuzzo et al. 2000). This position is based on the model of cooperation between the school and the Epstein family (Epstein 1996). The partnership between the preschool institution and the family is determined as the structure of the relationship. This implies a relationship between equals who have agreed on common goals, jointly determined their roles and have equally distributed authority in decision-making, for the benefit of the child.

The questionnaire consists of the demographic part intended for collecting basic information on the respondents (gender, employment status, place of residence and age) and a set of 9 items related to the cooperation analysis within the field of including parents into Early Childhood Environmental Education activities. The Questionnaire was designed in two versions: a) for preschool teachers (example item for teachers: *I encourage parents to participate in preschool activities as observers*) and b) for parents (example item for parents: *The preschool teacher encourages me to participate in preschool activities as an observer*).

The respondents answered the questions formulated in accordance with the research goal. The survey was anonymous and closed. The respondents indicated their level of agreement or disagreement with each item on a three-point scale (3 – “often”, 2 – “sometimes”, 1 – “very rarely”) with the option of adding a short comment. There were no comments in the returned questionnaires.

RESEARCH RESULTS WITH DISCUSSION

In this section of the paper research results are presented and interpreted.

Table 1. Encouraging parents to get involved in Early Childhood Environmental Education activities as observers

Respondents	often	Percentage	sometimes	percentage	very rarely	percentage	χ^2	p	C	total
Parents	5	7,94	50	79,37	8	12,70	36,721	0,000	0,25	
teachers	27	60%	12	26,67%	6	13,33%				

After analysing results presented in Table 1, we have come to the conclusion that the first item *The preschool teacher encourages me to participate in Early Childhood Environmental Education activities as an observer* (Item version for the preschool teachers: *I encourage parents to participate in Early Childhood Environmental Education activities as observers*) scores are as follows:

The findings show a statistically significant difference in the preschool teachers' and parents' responses to this first item, given the score $\chi^2=36,721$ ($p=0,000$; $df\ 2$) and contingency coefficient $C=0,25$ ($C_{max}\ 0,81$), which means that there is weak correlation between the two variables. We can claim that there is 99% certainty of statistically significant difference.

In the few comments added, the parents claimed that they had not been informed of this possibility, whereas a number of teachers wrote that they had encouraged parents to get involved in all the activities, but that the parents rarely exercised that right. There is an unease and there are often stereotypes in parents when it comes to their involvement in preschool activities (Daniels & Stafford 2001; Markov, Stepanov & Jelić 2016). This practically points us in the direction in which preschool institutions should guide and educate parents and help them understand the importance of observing preschool activities as an opportunity to observe their child and their behaviour in the peer group, their ability to solve problems, offer support to other children and develop social competencies. When being involved in preschool education becomes a more common practice among parents, children will become more relaxed and the parents will be able to better perceive their psycho-social development because they will be given the opportunity to observe their children in various situations.

Table 2. Encouraging parents to directly participate in Early Childhood Environmental Education activities

Respondents	often		sometimes		very rarely		χ^2	p	C	total
	count	percentage	count	percentage	count	percentage				
parents	20	31,75%	33	52,38%	10	15,87%	0,547	0,760	0,07	63
teachers	16	35,56%	24	53,33%	5	11,11%				45

After analysing results presented in Table 2, we have come to the conclusion that the second item *The teacher encourages me to directly participate in Early Childhood Environmental Education activities / I encourage parents to directly participate in Early Childhood Environmental Education activities* scores are as follows:

Analysis of the preschool teachers' responses to the same item leads us to the conclusion that 16 (35,56%) preschool teachers opted for "often", 24 (53,33%) for "sometimes", and 5 (11,11%) preschool teachers opted for "very rarely".

The findings show no statistically significant difference in the responses of preschool teachers and parents to the second item, given the score $\chi^2=0,547$ ($p=0.760$; $df=2$). That means there is a very weak correlation between preschool teacher and the parents. We can claim that there is no statistically significant difference.

Respondents from both groups stated in their comments that all the parents who were asked to come to the preschool and present their career, hobby, old crafts, sports they practiced, etc. accepted the invitation and actively participated in Early Childhood Environmental Education activities organized in preschool.

We can conclude that in times to come preschool teachers, when trying to directly include parents in Early Childhood Environmental Education activities organized in the preschool, will need to invite several parents to observe an activity, in order to free them from stereotypes and thus ensure that parents would accept their invitations to participate in and observe Early Childhood Environmental Education activities organized in the preschool. Research results show that parents need strong encouragement and support in order to become active participants in preschool activities (Vasiljević Prodanović, Krneta & Markov 2021). In that sense, teachers' competencies for cooperation with parents need to be strengthened.

Table 3. Organization of outdoor Early Childhood Environmental Education activities in preschool for children and their families

Respondents	often	percentage	sometimes	Percentage	very rarely	percentage	χ^2	p	C	total
parents	12	19,05%	45	71,43%	6	9,52%	2,396	0,301	0,14	63
teachers	14	31,11%	26	57,78%	5	11,11%				45

After analysing results presented in Table 3, we have come to the conclusion that the third item *The teacher encourages outdoor Early Childhood Environmental Education activities in preschool with children / I encourage parents to get involved in outdoor Early Childhood Environmental Education activities in preschool with children* scores are as follows:

The results of the preschool teachers' responses are as follows: 14 (31,11%) preschool teachers opted for "often", 26 (57. 78%) for "sometimes", whereas 5 (11.11%) respondents opted for "very rarely".

The findings show no statistically significant difference in the responses of preschool teachers and parents to the third item, given the score $\chi^2=2,396$ ($p=0,301$; $df\ 2$), which means that there is weak correlation between the two variables. We can claim that there is no statistically significant difference.

Few parents stated in their comments that outdoor Early Childhood Environmental Education activities organized in preschool were very interesting and that such activities should be organized more often.

Several preschool teachers stated that these types of preschool activities can lead to friendships being made among parents and that Early Childhood Environmental Education activities such as keeping an eco-garden, a greenhouse and such entice creativity in parents and encourages cooperation between families and preschool institutions. Several authors have pointed out that play in the yard (outdoors) is suitable for establishing cooperation and developing friendship between parents (Stojković, Markov & Jelić 2017). Games organized within Early Childhood Environmental Education offer a wide range of possibilities for including parents in preschool activities. A high percentage of preschool activities in Scandinavian countries is organized outside. Through these activities, the children, together with their parents, discover the world around them in the most direct way possible.

Table 4. Organization of activities for children, parents and preschool teachers outside the preschool

Respondents	often		sometimes		very rarely		χ^2	P	C	total
	count	percentage	count	percentage	count	percentage				
parents	18	28,57%	35	55,56%	10	15,87	12,131	0,002	0,30	63
teachers	24	53,33%	10	22,22%	11	24,44%				45

After analysing results presented in Table 4, we come to the conclusion that the fourth item Organization of activities for children, parents and preschool teachers outside the preschool (walks, day trips, visits to the theatre, etc.) scores are as follows:

The results of the preschool teachers' responses are as follows: 24 (53,33%) preschool teachers opted for "often", 10 (22,22%) for "sometimes", whereas 11 (24,44%) respondents opted for "very rarely".

The findings show a statistically significant difference in the responses of preschool teachers and parents to the fourth item, given the score $\chi^2=12,131$ ($p=0,002$; df 2) and contingency coefficient $C=0,30$ (C_{max} 0,81), which means that there is moderate correlation between the two variables. We can claim that there is 99% certainty of statistically significant difference.

In their comments, a number of parents stated that they do not seem to be able to find the time to participate in these activities.

Several preschool teachers left comments similar to those added to the previous item, since this type of activities is believed to contribute to the bonding of families and developing supportive and friendly relationships.

Results of several studies emphasize the importance of parents' socializing for cooperation with preschool institution and strengthening friendships among parents (Daniels & Stafford, 2001; Jelić et al. 2018).

Table 5. Involving parents into planning and structuring of the Early Childhood Environmental Education activities

Respondents	often		sometimes		very rarely		χ^2	p	C	total
	count	percentage	count	percentage	count	percentage				
Parents	14	22,22%	38	60,32%	11	17,46%	8,876	0,011	0,26	63
Teachers	22	48,89%	16	35,56%	7	15,56%				45

After analysing results presented in Table 5, we have come to the conclusion that the fifth item *Including parents into planning and programming Early Childhood Environmental Education activities* scores are as follows:

The results of the preschool teachers' responses are as follows: 22 (51,11%) preschoolteachers opted for "often", 16 (35,56%) for "sometimes", whereas 7 (15,56%) respondents opted for "very rarely".

The findings show a statistically significant difference in the responses of preschoolteachers and parents to the fifth item, given the score $\chi^2=8,876$ ($p=0.011$; $df 2$) and contingency coefficient $C=0.26$ ($C_{max} 0,81$), which means that there is moderate correlation between the two variables. We can claim that there is 99% certainty of statistically significant difference.

A number of parents stated that they had contributed to planning and structuring of the activities by sharing their ideas with the preschool teachers at parent-teacher meetings.

Several preschool teachers stated that they felt that in this area in most cases parents who were educational professionals were the most active participants, but that ideas for activities did come from other parents as well. The importance of planning and structuring of educational work which will also include the parents is emphasized by the authors Krnjaja and Miškeljin (2006).

Similar results were obtained in the research conducted in Croatia and these also point to the fact that parents who are educational professionals have different beliefs in comparison to parents employed in other fields and professions. These findings show that the level and type of parent's education can directly or indirectly influence cooperation between parents and preschool teachers (Mandarić Vukušić 2018).

Table 6. Including parents into monitoring and documenting of children's development and progress

Respondents	often	percentage	sometim	percentage	very	percentage	χ^2	p	C	total
parents	48	76,19%	10	15,87%	5	7,94%	24,013	0,000	0,42	63
teachers	13	28,89	23	51,11%	9	20%				45

After analysing results presented in Table 6, we have come to the conclusion that the sixth item *Including parents into monitoring and documenting children's development and progress* scores are as follows:

The results of the preschool teachers' responses are as follows:

The findings show a statistically significant difference in the responses of teachers and parents to the sixth item, given the score $\chi^2=24,013$ ($p=0,000$; $df\ 2$) and contingency coefficient $C=0.42$ ($C_{max}\ 0,81$), which means that there is moderate correlation between the two variables. We can claim that there is 99% certainty of statistically significant difference.

The highest percentage of parents (51.11%) are satisfied with their participation in monitoring and documenting of their children's development and progress, but the preschool teachers stated that they felt that parents needed to get more involved in this area and inform preschoolteachers, in written or spoken form, on everything related to their children's behaviour and their children's development in general. Some studies emphasize the importance of monitoring and documenting the children's development (Pavlović Breneselović & Krnjaja 2017).

Table 7. Group parent-teacher meetings and accepting innovations in activities

Respondents	often		sometimes		very rarely		χ^2	p	C	Total
	number	percentage	number	percentage	number	percentage				
parents	47	74,60%	11	17,46%	5	7,94%	4,585	0,101	0,19	63
teachers	25	55,56%	12	26,67%	8	17,78%				45

After analysing results presented in Table 7, we have come to the conclusion that the seventh item *Group parent-teacher meetings and accepting innovations in Early Childhood Environmental Education activities* scores are as follows:

The results of the preschool teachers' responses are as follows:

The findings show no statistically significant difference in the responses of preschool teachers and parents to the seventh item, given the score $\chi^2=4,585$ ($p=0.101$; $df\ 2$), which means that there is weak correlation between the two variables. We can claim that there is no statistically significant difference.

The highest percentage of parents participate in the group and individual parent-preschool teacher meetings and accept innovations which they, as equal participants of the process of cooperation with the preschool institution, perceive as positive for the well-being of their children.

Table 8. The teacher uses simple procedures to include parents into Early Childhood Environmental Education activities

Respondents	often	percentage	sometimes	percentage	very rarely	percentage	χ^2	p	C	total
parents	21	33,33%	32	50,79%	10	15,87%	10,578	0,005	0,29	63
teachers	24	53,33%	9	20%	12	26,67%				45

After analysing results presented in Table 8, we have come to the conclusion that the eighth item *The teacher uses simple procedures to include parents into Early Childhood Environmental Education activities* scores are as follows:

The findings show a statistically significant difference in the responses of preschool teachers and parents to the eighth item, given the score $\chi^2=10,578$ ($p=0.005$; $df\ 2$) and contingency coefficient $C=0.29$ ($C_{max}\ 0,81$), which means that there is moderate correlation between the two variables. We can claim that there is 99% certainty of a statistically significant difference.

The highest percentage of parents (50.79%) believe that the teachers sometimes use simple procedures to include parents into Early Childhood Environmental Education activities in the preschool. Most preschool teachers believe that the procedures they apply are simple and encouraging for the parents and their involvement in Early Childhood Environmental Education activities. This proves the need for preschool teachers to master communication skills which will encourage parents to get involved in the activities.

Results of similar researches emphasize the need for parents and preschool teachers to monitor the children's development together (Daniels & Stafford 2001).

Table 9. Acquiring pedagogical knowledge and strengthening parenting competencies

Respondents	often	percentage	sometimes	percentage	very rarely	percentage	χ^2	p	C	total
parents	21	33,33%	32	50,79%	10	15,87%	10,578	0,005	0,29	63
teachers	24	53,33%	9	20%	12	26,67%				45

After analysing results presented in Table 9, we have come to the conclusion that the ninth item *Involvement in Early Childhood Environmental Education activities in the preschool helps parents acquire pedagogical knowledge and strengthen their parenting competencies* scores are as follows:

The findings show no statistically significant difference in the responses of preschoolteachers and parents to the ninth item, given the score $\chi^2=1.578$ ($p=0.457$; $df 2$), which means that there is weak correlation between the two variables. We can claim that there is no statistically significant difference.

Respondents in both groups are aware that parents' involvement in preschool activities can significantly contribute to their acquisition of pedagogical knowledge and the strengthening of their parenting competencies. However, the parents who added their comments in the Questionnaire find that the lack of time and insufficient encouragement for involvement are the main reasons for poor cooperation. In fact, parents still do not perceive themselves as a factor which has the right to observe and get involved in preschool activities. The preschool teachers list constant changes they need to keep in touch with as the reason why they are not left enough time to organize workshops which would emphasize the importance of this area of cooperation between preschool institutions and families.

The general hypothesis is partially confirmed given that five items have shown statistically significant differences in the opinions of preschool teachers and parents on environmental protection. Other items did not reveal statistically significant differences in responses of the research participants. A study from 2017 (Pavlović Breneselović & Krnjaja) produced similar results and emphasized the importance of environmental protection and the importance of cooperation between preschool teachers and parents on this important issue. Relationships built between preschool teachers and parents and their interaction offer an opportunity to collaborate on developing positive environmental attitudes in children (Pavlović Breneselović 2012).

Experts agree that the best information are obtained when the child is observed in the environment in which they behave spontaneously, preoccupied by routine activities. The preschool teacher's role is in that sense of great importance, since they can be the first to notice changes in the child's behaviour, respond to such unusual behaviour and share information on their observations. When it comes to assessment, the preschool teacher is considered the most objective source of information on the child's behaviour which is why the majority of assessment systems is based on the data collected from the teachers. The importance of the preschool-aged children's behaviour assessment and timely discovering of risk factors relies, among others, on

the preschool teacher and their role in the assessment process (Vasiljević Prodanović 2018). All of the above speaks in favour of including parents in preschool activities since these key participants could use this cooperation to identify internalized and externalized problems of their children. Early Childhood Environmental Education activities offer a wide range of possibilities.

CONCLUSION

Cooperation between preschool institution and family is a complex and multidimensional process reflected in the quality of information sharing between preschool teachers and parents aimed at improving pedagogical competencies of parents and their more efficient involvement in their children's upbringing at home. This two-way process if accompanied by a series of specific circumstances, but this cooperation should always focus on the child's well-being. Direct and indirect involvement of parents in preschool activities, in this research within the field of Early Childhood Environmental Education, are the way for the parents to gain pedagogical knowledge and strengthen their parenting competencies, with the support of preschool teachers. Teachers' competencies for cooperation with parents and their attitudes towards this process are also important factors of cooperation between preschool institutions and families (Samardžić & Travar 2016; Visković & Višnjić Jevtić 2017). The research findings show that there is a need for planned actions focusing more closely on environmental activities within the following dimensions: information sharing between parents and preschool teachers, including families in environmental activities in preschool and nurturing children's environmental awareness at home. Activities organized at the level of local community would help raise the awareness of the importance of ecology and environmental protection in children from the earliest age. This awareness could further be actualized through everyday activities during the period of adolescence and later in life. Environmental awareness benefits the whole society and affects the quality of life of all of us.

REFERENCES

1. Breneselović, Dragana, Živka Krnjaja (2021), *Years of ascent*, Filozofski Fakultet u Beogradu, Beograd
2. Daniels, Ellen R., Kay Stafford (2001), *Integracija dece sa posebnim potrebama*, Centar za interaktivnu pedagogiju, Beograd
3. Epstein, Joyce L. (1996), "This we believe and now we must act: improving school family - community partnerships in the middle grades", *Middle School Journal*, 28(2), 43-48.
4. Fantuzzo, John, Erin Tighe, Stephanie Childs (2000), "Family involvement questionnaire: a multivariate assessment of family participation in early childhood education", *Journal of Educational Psychology*, 92(2), 367-376.
5. Jelić, Marija, Irena Stojković, Zagorka Markov (2018), "Saradnja predškolske ustanove i roditelja iz ugla vaspitača", *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 17(2), 165-187.
6. Krnjaja, Živka, Lidija Miškeljin (2006), *Od učenja ka podučavanju*, AM Graphic, Beograd
7. Mandarić Vukušić, Anita (2018), "Professional Development of Preschool and Elementary School Teachers for Collaboration with Parents", *Croatian Journal of Education*, Vol. 20, Sp. ed. 1, 73-94.
8. Markov, Zagorka, M. Stepanov, Marija Jelić (2016), "Saradnja roditelja dece sa smetnjama u razvoju i vrtića iz perspektive vaspitača", *Zbornik VŠSSOV*, 11(1), 127-141.
9. Marković, Marija R., Zorica Č. Stanisavljević-Petrović, Anastasija S. Mamutović (2020), "Uključenost roditelja u rad predškolskih ustanova", *Inovacije u nastavi – časopis za savremenu nastavu*, 33(3), 111-123.
10. Mihajlović, Nevenka, Ljubiša Mihajlović (2011), *Metodika upoznavanja okoline*, Grafički studio Cicero, Pirot
11. Pavlović Breneselović, Dragana (2010), "Partnerstvo u obrazovanju", *Andragoške studije*, (2), 123-139.
12. Pavlović Breneselović, Dragana (2012), "Odnosi na ranim uzrastima", u: Baucal, Aleksandar (ur.), *Standardi za razvoj i učenje dece ranih uzrasta u Srbiji*, UNICEF i Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Beograd,
13. Pavlović Breneselović, Dragana, Živka Krnjaja (2017), *Kaleidoskop: osnove diversifikovanih programa predškolskog vaspitanja i obrazovanja*, Institut

- za pedagogiju i andragogiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd
14. Pravilnik o osnovama programa predškolskog vaspitanja i obrazovanja (2018), *Osnove programa – Godine uzleta*, Službeni glasnik RS / Prosvetni glasnik, 16/18.
 15. Samardžić, Mirjana R., Marica Ž. Travar (2016), "Kompetencije vaspitača za saradnju sa roditeljima", *Nova škola*, 11(1), 156-168.
 16. Stojković, Irena, Zagorka Markov, Marija Jelić (2017), "Korelati opažanja saradnje između roditelja i vaspitača u predškolskim ustanovama", u: *Zbornik radova sa nacionalnog naučnog skupa Susreti pedagoga: "Vaspitanje danas"*, Odeljenje za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu i Pedagoško društvo Srbije, Beograd, 127-132.
 17. Vasiljević-Prodanović, Danica, Željko Krneta, Zagorka Markov (2021), "Cooperation between Preschool Teachers and Parents from the Perspective of the Developmental Status of the Child", *International Journal of Disability, Development and Education*, 1-17.
 18. Vasiljević-Prodanović, Danica (2018), "Značaj procene ponašanja dece predškolskog uzrasta", u: M. Cvijetić (ed.), *Specifičnosti obrazovanja, vaspitanja i socijalne zaštite osoba sa smetnjama u razvoju*, Škola za osnovno obrazovanje i vaspitanje učenika sa smetnjama u razvoju "6. oktobar", Kikinda, 62-63.
 19. Visković, Ivana, Adrijana Višnjić Jevtić (2017), "Teachers' Opinions on the Possibilities of Collaboration with Parents", *Croatian Journal of Education*, 19(1), 117-146.
 20. Zakon o osnovama sistema vaspitanja i obrazovanja (2017). *Službeni glasnik RS*, br.88/2017.

SARADNJA PREDŠKOLSKE USTANOVE I RODITELJA U OKVIRU METODIKE UPOZNAVANJA OKOLINE

Sažetak

Cilj ovog istraživanja je bio da se utvrdi saradnja između porodica i predškolske ustanove u okviru metodike upoznavanja okoline, u dimenziji uključivanja roditelja u aktivnosti vrtića. U teorijskom okviru istraživanja razmotrili smo osnovna pitanja saradnje između porodice i predškolske ustanove te značaj metodike upoznavanja okoline za proces saradnje. Uzorak je činilo 45 vaspitača i 63 roditelja čija su deca školske 2018/19. pohađala predškolske ustanove u više vrtića u Kikindi. Kvalitet saradnje (u dimenziji uključivanje roditelja u aktivnosti vrtića) ispitan je primenom upitnika uključenosti roditelja kreiranog i prilagođenog za potrebe ovog istraživanja. Saradnju porodice i predškolske ustanove, prema mnogim autorima, čine sledeće dimenzije: međusobno informisanje između vaspitača i roditelja, uključivanje roditelja u aktivnosti vrtića, učešće roditelja u podršci razvoju dece u porodici, učestvovanje roditelja u organima upravljanja na nivou predškolske ustanove. U ovom radu smo se usredsredili na dimenziju uključivanje roditelja u aktivnosti kroz metodiku upoznavanja okoline. Rezultati ukazuju da kod većine tvrdnji postoje statistički značajne razlike u percepciji roditelja i vaspitača kada je u pitanju uključivanje roditelja u aktivnosti metodike upoznavanja okoline. Smatramo da je neophodno učiniti niz planskih akcija kako bi se što više roditelja uključilo u aktivnosti metodike upoznavanja okoline. Pre svega zbog egzaktnosti ovih aktivnosti i mogućnosti da deca putem istraživanja stvaraju i razvijaju svoje kreativne sposobnosti.

Cljučne reči: metodika upoznavanja okoline; deca; uključenost roditelja; vaspitači

Adrese autorice
Author's address

Nataša Milošević Adamović
Preschool Teachers' Training College, Kikinda
milosevicnat@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.2.635

UDK 371.3

Primljeno: 30. 01. 2022.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Borka Malčić, Stanislava Marić Jurišin

FACTOR STRUCTURE OF THE ENGLISH LANGUAGE TEACHING REFLECTIVE INVENTORY (ELTRI) IN THE SERBIAN EDUCATIONAL CONTEXT

Teacher reflection is becoming increasingly important in cultivating a responsible, critical, and autonomous work of teachers in practice. Little research has been conducted in Serbia, and these are predominantly theoretical. There is no validation of metric tools that could be applied in researching teacher reflection. The aim of the research illustrated in the present paper is to determine to construct validation of the factor structure of the English Language Teaching Reflective Inventory(ELTRI) within the Serbian educational context among primary school teachers. The research included 310 teachers of upper-primary subjects and elementary school grade teachers. We have applied exploratory factor analysis and extracted variables and determined four factors: affective, metacognitive, cognitive, and practical elements of teacher reflection. The reliability of the first three subscales (affective, metacognitive, and cognitive) was satisfactory, while the reliability of the fourth subscale (practical element of teacher reflection) proved to be low in our research. This is possibly caused by the research sample and education context of the respondents. The conclusion is that, in our sample, Teaching Reflective Inventory (ELTRI) can be used in a reduced form when testing teacher reflection, with 23 items and three factors. The present paper also gives the authors' recommendation of adding the practical element factor with an appropriate number of items which potentially obtain a four-factor solution to the questionnaire.

Keywords: factor structure; psychometric characteristics; teachers; reflective teaching

1. INTRODUCTION

In the recent years, issues of teacher competency and efficacious teaching are often to be found in the center of development and improvement of school instruction. In the past decades, and more so since the start of the COVID-19 pandemic, which occurred worldwide in the previous year, it has become evident that education systems should cater for current public needs. When the society is undergoing speeded and drastic changes, teachers become key intermediaries helping to bridge the gap between past, present, and future, and reconcile tradition and innovation (Hargreaves 2003; Moon 2004). To be capable of facing similar challenges, teachers must be dedicated to their profession, prepared to assess their work, and actively seek opportunities for development. In this regard, The Organization for Economic Co-operation and Development (OECD 2005) calls for transformation of the teaching profession, with teachers becoming active agents in the analysis of the personal practice in the light of professional standards and their students' progress.

Development and improvement of schools, as well as establishment of schools as learning communities resulted in the need for teachers to take lead in the lifelong process of professional development (Andevski, Budić, Gajić 2015; Marić Jurišin, Malčić 2021). Moreover, current research results indicate that teachers alone are the key link when analyzing the quality of education (Bilač 2015; EC 2010). Recent decades increasingly indicate the importance of reflective practice of the teachers as professionals who analyze their own work from different perspectives, developing their knowledge, improving their own practice and the rapport with students. The aim of this paper is to examine teacher reflection on a chosen sample and determine the factor structure of English Language Teaching Reflective Inventory (ELTRI) (Akbari, Behzadpoor, Dadvand 2010) for elementary grade and upper-primary grade teachers from Serbia. The research question of the present paper is: what is structural validity and reliability of the chosen instrument on sample in Serbia and in the educational context of Serbia?

2. TEACHER REFLECTION

The beginnings of reflective practice as an area applicable in different aspects of both personal and professional development are associated with the name of Donald Schon (Schon 1983; Schon 1987), who recognized the importance of reflection at the end of the 20th century. Schon sees reflection as a cycle that consists of critical examina-

tion of practice, development of the ideas and improvement of practice as well as implementing the ideas in practice (Akbari, Behzadpoor, Dadvand 2010). Also, Schon makes a distinction between reflection in action and reflection on action. Reflection in action is individual reflection that takes place while teaching, whilst reflection on action takes place after teaching and can also be exercised in groups (Akbari, Behzadpoor, Dadvand 2010).

Analyzing various definitions of the reflective practice, it can be identified as a kind of retrospection of one's work in regular time intervals (Schon 1987) which leads to becoming aware of and reviewing one's practice (Brookfield 1995) with the aim of finding activities one can implement in future work (Drew, Bingham 2001). The outcome of reflective practice is positive change (Brookfield 1995; Drew, Bingham 2001; Hegarty 2011; Ostermann, Kottkamp 2004; Schon 1987) that comes because of integration of theory and practice through cyclic process of individual experience and its application in professional development (Malešević 2015).

Regarding the components that a teacher, being a reflective practitioner, questions in his or her practice, the researchers speak of practical, cognitive, affective, metacognitive, critical, and moral elements of reflection (Akbari, Behzadpoor, Dadvand 2010). The practical component entails different tools and procedures that a teacher can utilize. These are teaching journals, class videotaped lessons, questionnaires, and conversation with colleagues (Farell 2004; Murphy 2001). The cognitive element involves those teacher activities that are in direct connection to professional development (scientific and professional conferences, courses, seminars, workshops, and books that are closely connected to the specific teaching area of the individual) (Akbari, Behzadpoor, Dadvand 2010; Farell 2004). The affective element is comprised of the teacher's relationship with students, and the students' emotional response to the teacher, as well as the class itself (Hiller 2005; Kazemi, Bazregarzadeh, Firoozi 2006). Metacognitive component entails the teacher's reflection on their personal beliefs and the influence of their affective "makeup" on their practice (Akbari 2007; Akbari, Behzadpoor, Dadvand 2010). The moral element of reflection is made up of everything pertaining to the teacher's moral beliefs in terms of justice, empathy and values. The critical element entails reflection on the socio-political aspect of education, and the items it encompasses relate to influence of politics on teaching practice and is associated with different areas of discrimination (race, gender, social class) (Akbari, Behzadpoor, Dadvand 2010). Each of the elements is fundamental for the comprehensive overview of the teaching practice and the scope of the effect on the students. The complexity of the teacher reflection construct illustrates the significance

of empirical research, so that strategies for development and improvement of this vital area of professional development could be developed.

The research that focuses on studying and analysis of the reflective teacher are predominantly theoretical (Farell 2004; Gnawali 2008; Gojkov 2010; Hillier 2005; Loughran 2002, Marić Jurišin, Malčić, 2021; Pollard, 2002) or they analyze and compare previous empirical research (Bilač 2015; Marcos, Miguel, Tillema 2009; Marcos, Miguel, Tillema 2011). The analysis of the aforementioned research leads to the conclusion that most papers deal with individual segments of teacher reflection (Marcos, Miguel, Tillema, 2009), or the influence of reflection on the practice and professional development (Bilač 2015). The choice of an instrument that covers all components of teacher reflection (Akbari, Behzadpoor, Dadvand, 2010) was based on this analysis. Following a detailed analysis of the related materials, the authors Akbari, Behzadpoor and Dadvand (2010) have extracted six elements (practical, cognitive, affective, metacognitive, critical and moral), each one consisting of 7 behavioral items and they encompass what is considered as reflective practice of the teachers (English Language Teaching Reflective Inventory – ELTRI). After the initial research and explorative and confirmatory analysis of the data were conducted, the instrument was reduced to 29 items by removing the moral element and by shortening the affective one, which means that the valid elements of the reflection that remained are cognitive, metacognitive, affective, practical and critical elements of the teacher reflection. The validation of the instrument was conducted on the sample of 308 teachers in private and public schools (Akbari, Behzadpoor, Dadvand 2010). Another validation process of this instrument was conducted in Turkey (Yesilbursa 2013). The results of the validation produced a four-factor key (affective and moral factors came out as unreliable) with 21 items, and the authors pointed out the significance of the testing of this scale in elementary and secondary education as well as in other cultures (Yesilbursa 2013). Our research of available resources has not found any other validations of this scale. Given that most of this research are based on theoretical approach and that there was no empirical research conducted in the Republic of Serbia, it was vital to test the psychometric characteristics of the instruments of the English Language Teaching Reflective Inventory (ELTRI), which is the goal of our research. Beside the overview of the inventory itself, this paper also gives overview of the factor structure, psychometric characteristics of the instruments, and further recommendations in the light of the results obtained.

3. METHODOLOGY

3.1. *Sample and Procedure*

The research included 310 participants, 208 primary school subject teachers (67.1%) and 102 elementary school grade teachers (32.9%). Respondents come from 16 primary schools in the city of Novi Sad (Republic of Serbia). The sample is convenient, 16 out of a total of 22 schools in the territory of Novi Sad were included in the research. Out of all respondents, 62 are male (20%), and 248 females (80%). The average age of the female participants is 43.21 years ($SD=8.80$), and the average age of the male subjects is 43.48 years ($SD=10.42$), while the average age of all subjects is 43.26 years ($SD=9.13$). Analyzing the years of experience, it is noticeable that most participants fall into the range of 15 to 25 years of experience, in total 108 subjects (34.8%). Among the respondents, 85 teachers (27.4%) have between 5 and 15 years of experience. There are 64 teachers (20.6%) with more than 25 years of experience, and 53 teachers (17.1%) who have between 1 and 5 years of experience. Among the female participants, the majority have 15 to 25 years of work experience, in total 86 of them (34.7%), while the fewest of them have 1 to 5 years of experience, namely 38 subjects (15.3%). Among the male participants, the majority are also those with 15 to 25 years of experience, 22 of them (35.5%) while the fewest among them have more than 25 years of work experience, i.e., 11 subjects in total (17.7%).

Although the research was not conducted by random sampling, demographic characteristics of the participants are comparable and diverse when regarded in relation to the total population of Serbian teachers (Statistical Office of the Republic of Serbia 2014).

The research was conducted in the interval between the January and September of 2020. Participants were given detailed instructions at the beginning and were acquainted with the aim of the research. The research was anonymous, and all respondents, while the instrument was filled out in writing, using the surveying and scaling techniques.

3.2. *The Instrument*

The purpose of the first part of the instrument was collecting data about the personal characteristics of the subjects. English language teacher reflection inventory (ELTRI) scale was used in the second part of the instrument (Akbari, Behzadpoor, Dadvand

2010). The initial version of the scale contained 42 items and six factors. The piloting and testing of the tentative model through exploratory and confirmatory data analyses reduced the number of items to 29 items (Akbari, Behzadpoor, Dadvand 2010). The authors identified the following factors: practical, affective, cognitive, critical, and metacognitive in which all the loadings between the indicators and the latent factors as well as the covariance among the factors were significant at $\alpha=.001$ (p-value < .001) (Akbari, Behzadpoor, Dadvand 2010). The revised and validated version (Akbari, Behzadpoor, Dadvand 2010) of the questionnaire was used in this research too. The subjects had a task of specifying the frequency of a certain statement on the five-point Likert scale, where 1 denotes never and 5 always. Examples of offered items are as follows: “I ask my students whether they like a teaching task or not”, and “I discuss practical/theoretical issues with my colleagues“.

3.3. Data analysis

Factor analysis was done using the SPSS.19 software. We examined the latent structure of the questionnaire by applying the model of principal components and Promax rotation. To conduct a parallel analysis, we used Factor software (Factor 10.9.02) which was created by Lorenzo-Seva and Fernando (2006). The Kaiser-Mayer-Olkin test is satisfactory (KMO= .881), while Bartlett’s sphericity test reached significance at the level ($\chi^2=3970.154$; $p=.000$). The obtained data indicate that the matrix is appropriate for factorization. Further analysis includes those items whose communalities do not exceed .30 and which have cross loading on two or more factors.

3.4. Initial check of the questionnaire solutions

By exploratory factor analysis and application of the Scree test, four factors were extracted (Image 1). Scree plot is used to determine the number of factors in an exploratory factor analysis. As we can see in Image 1, we determine four factors, because the point where the slope of the curve is clearly leveling off indicates the number of factors that should be generated by the analysis.

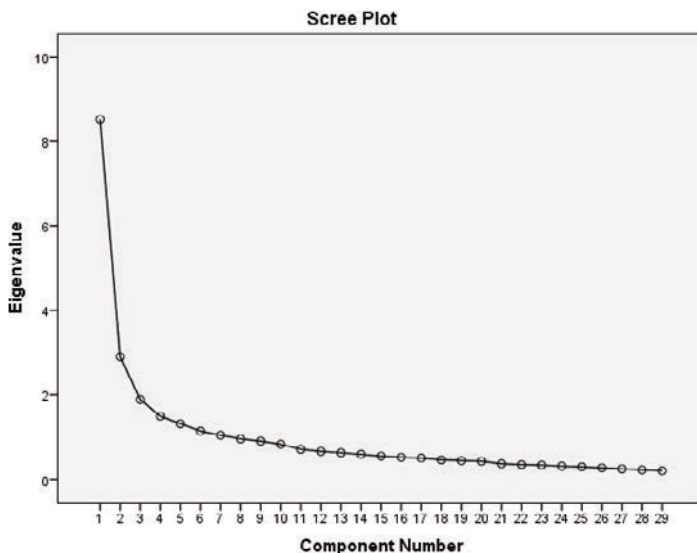

Image 1 Scree plot

Horn parallel analysis has determined four factors (Table 1).

Table 1 Extraction of the number of factors

Factor No.	Eigenvalue	Variance percentage	Cumulative variance %	AS random eigenvalues	Decision
1	8,522	29,385	29,385	1,613	Accept
2	2,899	9,997	39,382	1,527	Accept
3	1,887	6,508	45,890	1,459	Accept
4	1,492	5,147	51,037	1,404	Accept
5	1,311	4,522	55,558	1,352	Reject
6	1,137	3,921	59,479		

“Parallel analysis is a procedure which rests on the assumption that only those dimensions whose characteristic roots are bigger than the characteristic roots which are obtainable based on random data with analogue characteristics are to be kept. Parallel analysis considers variability which is the result of specificities of sampling and can be viewed as a modification that is a correction of Kaiser-Guttman rule, since it gives an exact starting base for eliminating the dimensions whose variance is no bigger than the one expected from random data” (Subotić 2013: 206).

A four-factor model presented in Table 1 was supported by 54.01% variance of the questionnaire, and communalities vary from .324 to .649. The communality of item 5 is .140 and the item is therefore left out (Field 2009). (Table 2)

Table 2 Communality matrix

	Initial	Extraction
1	1,000	,329
2	1,000	,585
3	1,000	,411
4	1,000	,569
5	1,000	,140
6	1,000	,363
7	1,000	,543
8	1,000	,358
9	1,000	,554
10	1,000	,484
11	1,000	,617
12	1,000	,625
13	1,000	,470
14	1,000	,324
15	1,000	,376
16	1,000	,551
17	1,000	,616
18	1,000	,575
19	1,000	,591
20	1,000	,625
21	1,000	,513
22	1,000	,450
23	1,000	,587
24	1,000	,599
25	1,000	,528
26	1,000	,577
27	1,000	,587
28	1,000	,607
29	1,000	,649

After eliminating the fifth item (Table 2), according to the component matrix (table 3), it is evident that there is crossloading on items 3 (.480 and .339) i 13 (.399 and .395).

Table 3 Pattern Matrix

	Component			
	1	2	3	4
20	.821			
19	.797			
16	.775			
18	.775			
17	.714			
21	.650			
22	.550			
15	.529			
14	.445			
13	.399	.395		
11		.791		
12		.784		
9		.719		
7		.661		
10		.644		
8		.561		
3		.480		.339
6		.455		
26			.812	
29			.798	
28			.792	
27			.744	
25			.709	
24			.595	
23			.560	
2				.826
4				.720
1				.494

Eliminating the third item (“After each lesson, I write about the accomplishments/failures of the lesson or I talk about the lesson to a colleague”) and item thirteen („I talk to my students to learn about their learning styles and preferences”), we obtain pure factor structure (Table 4) whose percentage of variance explanation is 53.65%, and communality varies between .302 and .677.

Table 4 Pattern Matrix

	Component			
	1	2	3	4
20. I think about my strengths and weaknesses as a teacher	.816			
19. I try to find out which aspects of my teaching provide me with a sense of satisfaction	.806			
18. I think of the meaning or significance of my job as a teacher	.786			
16. As a teacher, I think about my teaching philosophy and the way it is affecting my teaching	.762			
17. I think of the ways my biography, or my background affects the way I define myself as a teacher	.728			
21. I think of a positive/negative role models I have had as a student and the way they have affected me in my practice	.658			
22. I think of inconsistencies and contradictions that occur in my classroom practice	.561			
15. I ask my students whether they like a teaching task or not	.522			
14. I talk to my students to learn about their family backgrounds, hobbies, interests, and abilities	.398			
28. I think about the ways, gender, social class, and race influence my students' achievements		.805		
29. I think of outside social events that can influence my teaching inside the class		.804		
26. I think about political aspects of my teaching and the way I may affect my students' political views		.803		
27. I think of ways through which I can promote tolerance and democracy in my classes and in the society in general		.749		
25. In my teaching I include less-discussed topics, such as old age, Aids, discrimination against women and minorities, and poverty		.717		
24. I think of ways to enable my students to change their social lives in fighting poverty, discrimination, and gender bias		.602		
23. I think about instances of social injustice in my own surroundings and try to discuss them in my classes		.555		
11. I carry out small scale research activities in my classes to become better informed of learning/teaching processes			.773	
12. I think of classroom events as potential research topics and think of finding a method for investigating them			.771	
9. I think of writing articles based on my classroom experience			.715	
7. I read books/articles related to affective teaching to improve my classroom performance			.675	
10. I look at journal articles or search the Internet to see what the recent developments in my profession are			.663	
8. I participate in workshops/conferences related to teaching/learning issues			.574	
6. I ask my peers to observe my teaching and comment on my teaching performance			.458	
2. I talk about my classroom experiences with my colleagues and seek their advice/feedback				.845
4. I discuss practical/theoretical issues with my colleagues				.718
1. I have a file where I keep my accounts of my teaching for reviewing purposes				.494

The first factor was named affective, and it entails the following items: 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21 and 22. The first factor encompasses teacher reflection regarding the affective relationship of teachers with students in the process of teaching (Akbari, Behzadpoor, Dadvand 2010; Hiller 2005). Based on the content of the second factor which contains items 23, 24, 25, 26, 27, 28, and 29 it was named the metacognitive. This factor encompasses the teacher's self-reflection regarding their beliefs, personality, as well as the way they define their work in practice (Akbari, Behzadpoor, Dadvand 2010; Hiller 2005). The third factor was named cognitive, and this includes the following items: 6, 7, 8, 9, 10, 11 and 12. This factor encompasses professional development of one's own practice in the light of life-long learning (Akbari, Behzadpoor, Dadvand 2010; Farrell 2004). The fourth factor was named practical, and it is comprised of the following items: 1, 2 and 4. This factor encompasses practical tools that teachers use in their work and practice (Farrell 2004; Richards, Farrell 2005).

Based on the correlation matrix (Table 5) we can conclude that factors correlate moderately and positively, where the strongest correlation can be seen between the first and the second factor (.53), related to affective and metacognitive domain of the teacher reflection.

Table 5 Component Correlation Matrix

Component	1	2	3	4
1	1.000	.531	.306	.262
2	.531	1.000	.337	.293
3	.306	.337	1.000	.224
4	.262	.293	.224	1.000

3.5. Reliability of the questionnaire

Subscale of the first factor encompasses 9 items, where Cronbach's alpha for the first factor (affective factor of reflection) is .865. Based on the item analysis it is noticeable that the reliability of the first factor would not change by removing any of the items (Table 6).

Table 6 Item analysis of the subscale of the first component

	Scale Mean if Item Deleted	Scale Variance if Item Deleted	Corrected if Item-Total Correlation	Cronbach's Alpha if Item Deleted
20	30.7129	23.584	.678	.844
19	30.8290	23.288	.678	.843
18	30.7968	23.094	.653	.845
16	30.9355	23.433	.607	.850
17	31.0645	22.520	.697	.841
21	31.0194	23.430	.593	.851
22	31.0613	23.941	.551	.855
15	30.9484	25.221	.460	.863
14	31.0581	24.929	.451	.864

Subscale number 2 (Metacognitive factor of reflection) has the Cronbach's alpha of .868 and encompasses seven items. Item analysis of this factor subscale would not be altered by removing any item (Table 7).

Table 7 Item analysis of the second factor subscale

	Scale Mean if Item Deleted	Scale Variance if Item Deleted	Corrected if Item-Total Correlation	Cronbach's Alpha if Item Deleted
28	20.3613	22.413	.662	.846
29	22.452	22.846	.699	.841
26	20.7968	22.421	.602	.856
27	19.8516	23.331	.660	.847
25	20.2452	23.027	.622	.852
24	19.9613	23.422	.659	.847
23	19.9452	23.935	.603	.854

The third subscale (cognitive factor of reflection) encompasses seven items, and the reliability of this subscale is .831. Item analysis of the third factor has confirmed that the reliability of the subscale would not alter when removing any of the items (Table 8).

Reliability of the fourth subscale (Practical factor of reflection) is .547 and encompasses three items. After the item analysis (Table 9), it can be concluded that its reliability would not be satisfactory even after removing any of the items. We can reason that the reliability of the fourth scale is quite low and that it cannot be used in further procedure.

Table 8 Item analysis of the third factor subscale

	Scale Mean if Item Deleted	Scale Variance if Item Deleted	Corrected if Item-Total Correlation	Cronbach's Alpha if Item Deleted
11	19.5581	18.675	.648	.796
12	19.5355	18.101	.680	.790
9	20.3194	18.535	.599	.805
7	18.7742	20.337	.632	.802
10	18.9032	19.887	.591	.806
8	18.6806	21.823	.510	.819
6	19.7323	20.973	.422	.833

Table 9 Item analysis of the fourth factor subscale

	Scale Mean if Item Deleted	Scale Variance if Item Deleted	Corrected if Item-Total Correlation	Cronbach's Alpha if Item Deleted
1	8.4516	1.478	.302	.608
2	8.3323	1.459	.501	.314
4	8.7903	1.480	.368	.496

We can conclude that this scale can be used as a three-component scale on a sample of this size and recommend using a shortened version of the scale with three factors (affective, cognitive, and metacognitive) and 23 items. This result is different from earlier results obtained in other research (Yesilbura 2013), which can possibly be related to the sample of the research, as well as the educational context.

4. DISCUSSION

Having in mind that the result of the reflection is improving the work of teachers in terms of raising self-awareness about their decisions in the classroom (Bandur, Maksimović 2013; Maksimović, Osmanović, Stošić 2018) and a way of honing professional competencies of teachers (Živković 2005), we considered it to be of great importance to examine the construct of teacher reflection.

The focus of the research illustrated here was to determine the factor structure of the Teacher Reflection Inventory (ELTRI). The interest in such empirical research stems from many theoretical research, as well as a lack of tested facts in practice. The composite structure of the instrument was made up by 29 items, which were

grouped by the authors into five factors (Akbari, Bezapoor, Dadvand 2010). The latent structure of the questionnaire was tested by applying Principal Component Analysis (PCA) and Promax factor rotation. The application of the parallel analysis allowed removal of those items whose communalities do not exceed .30 and which have cross loading on two or more factors. Based on the extracted variables, four factors of teacher reflection were established: affective, metacognitive, cognitive, and practical. The reliability of the first three scales (affective, metacognitive, and cognitive) is satisfactory, which means they could be used as separate scores in this form, and their reliability would not alter by removing any of the items. The reliability of the fourth subscale, i.e., the practical element of teacher reflection, which contained three items, proved low in our research, which implies it cannot be used in further procedure. Moreover, analysis of the results suggests that a certain number of items could be added to this factor, which would potentially lead to higher reliability of the practical element of reflection. A potential reason behind lack of discrimination of the critical element by the teachers can be explained by different educational contexts and environments in which the instrument was validated. The areas covered by the critical element of reflection in our teaching context can be assigned to metacognitive component, which, in general, integrates the teachers' beliefs. In accordance with this, moral elements of the teacher reflection (which was the sixth factor in the original scale (Akbari, Behzadpoor, Dadvand 2010), and which was eliminated in the validation could be assigned to the metacognitive component).

We can reason that our sample has shown that the tested scale of teaching reflective inventory cannot be used as a four-factor scale but only as a three-factor scale with 23 items which make up the affective, metacognitive, and cognitive element of reflection. Based on the scientific literature available to the researchers, we have opted for using the analyzed element (Akbari, Bezapoor, Dadvand 2010), albeit having in mind possible restrictions, pointed out by the authors of the instrument themselves, which relate to reliability of its subscales in different pedagogical contexts (Akbari, Bezapoor, Davdand 2010). Hence, a three-component solution is not surprising.

5. CONCLUSION

We can conclude that on our sample, the inventory (ELTRI) cannot be used as a four-factor scale, and we suggest using the condensed version which measures teacher reflection (23 items). This scale would measure three factors of reflection: cognitive,

metacognitive, and affective. Another suggestion would be to add to the fourth factor (practical element of teacher reflection), whose reliability was proven low, in all probability due to the small number of items it contained.

Validation of this inventory and the possibility of its use are important steps in the professional development of our teachers because the reflective approach in one's practice represents an important prerequisite for improvement of the teaching practice and inherently the whole education system. An idea that came up as a suggestion for further research was to include high school and university teachers, as they come with a different set of challenges altogether, working with students of different ages. Hence, they observe their reflection in a different light. We believe that expanding the sample would lead to generalizability of results.

This research has several limitations and deficiencies. The first one is the fact that it was conducted in a different cultural context, hence the results are different from the validated original questionnaire. Furthermore, by using the proposed model, it would be important to assess the structure of the ELTRI questionnaire on different samples of teachers as well as those who teach in various contexts.

Finally, research conducted on a larger-scale sample could potentially determine to which extent these findings could be compared with different sub-populations.

Acknowledgements

The paper is the result of research conducted in the framework of the project funded by the Ministry of Science and Technological Development of Republic of Serbia (number: 451-03-9/2021-14/200166) which is realized at the Faculty of Philosophy, University of Novi Sad.

REFERENCES

1. Akbari, Ramin (2007), "Reflections on reflection: A critical appraisal of reflective practices in L2 teacher education", *System*, 35(2), 192-207.
2. Akbari, Ramin, Foad Behzadpoor, Babak Dadvand (2010), "Development of English language teaching reflection inventory", *System*, 38, 211-227
3. Andevski, Milica, Spomenka Budić, Olivera Gajić (2015), *Profesionalno delovanje u učionici – put ka refleksivnom praktičaru*, Filozofski fakultet u Novom Sadu, Novi Sad
4. Bandur, Veljko, Jelena Maksimović (2013), "The Teacher – A Reflective Researcher of the Teaching Practice", *Croatian Journal of Education: Hrvatski časopis za odgoj i obrazovanje*, 15(Sp. Ed. 3), 99-124.
5. Bilač, Sanja (2015), "Refleksivna praksa – čimbenik utjecaja na profesionalni razvoj, mijenjanje odgojno-obrazovne prakse i kvaliteta nastave", *Napredak*, 156(4), 447-460.
6. Brookfield, Stephen (1995), *Becoming a critically reflective teacher*, Jossey-Bass Publishers, San Francisco
7. Drew, Sue, Robert Bingham (2001), *The student skills guide*, Gower, Aldershot
8. European Commission (2010), *Developing coherent and system-wide induction programmes for beginning teachers: a handbook for policymakers*, European commission, Brussels, Available on: <http://www.efvet.org/images/stories/news/ind%20pol%20hbk%20sec%282010%29538%20final.pdf>
9. Farrell, Thomas (2004), *Reflective Practice in Action: 80 Reflection Breaks for Busy Teachers*, Corwin Press, California
10. Field, Andy (2009), *Discovering Statistics Using SPSS* (3rd ed. Vol. 8057), SAGE Publication Ltd, London, England
11. Gnawali, Laxman (2008), "Teacher development through reflective practice", *Journal of education and research*, 1(1), 69-71
12. Gojkov, Grozdanka (2010), "Teacher as a reflexive practitioner", *Godišnjak SAO za 2010*, 37-66.
13. Hargreaves, Andy (2003), *Teaching in the knowledge society: Education in the age of insecurity*, Teachers College Press
14. Hegarty, Bronwyn (2011), *A framework to guide professional learning and reflective practice*, Doctor of Education thesis, Faculty of Education, University of Wollongong

15. Hillier, Yvonne (2005), *Reflective Teaching in Further and Adult Education*, Continuum, London
16. Kazemi, Ali, Zahra Bazregarzadeh, Mohammadreza Firoozi (2016), "Teacher reflectivity revisited: Is teaching reflectivity gaining a foothold in Iran?", *Journal of Language Teaching and Research*, 7(5), 993-1001
17. Lorenzo-Seva, Urbano, Pere Ferrando (2006), "FACTOR: A computer program to fit the exploratory factor analysis model", *Behavior research methods*, 38(1), 88-91.
18. Loughran, John (2002), "Effective reflective practice: In search of meaning in learning about teaching", *Journal of teacher education*, 53(1), 33-43.
19. Maksimović, Jelena, Jelena Osmanović, Lazar Stošić (2018), "Teachers as reflective practitioners with the function of improving educational practice in primary schools in Serbia", *Journal of Contemporary Educational Studies / Sodobna Pedagogika*, 69(4), 306-324.
20. Malešević, Dragana (2015), "Refleksija kao factor ličnog i profesionalnog unapređivanja", *Obrazovna tehnologija*, 3, 189-198.
21. Marcos, Juan Jose Mena, Emilio Sanchez Miguel, Harm Tillema (2009), "Teacher reflection on action: What is said (in research) and what is done (in teaching)", *Reflective practice*, 10(2), 191-204.
22. Marcos, Juan Jose Mena, Emilio Sanchez Miguel, Harm Tillema (2011), "Promoting teacher reflection: What is said to be done", *Journal of Education for Teaching*, 37(1), 21-36
23. Murphy, John (2001), "Reflective teaching in ELT", *Teaching English as a Second or Foreign Language*, 3, 499-514.
24. Marić Jurišin, Stanislava, Borka Malčić (2021), "Teacher Reflection as a Means of Improvement of Contemporary School Culture", In: *The Eleventh International Interdisciplinary Symposium Encounter of Cultures. Book of Abstracts*, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad, 31-32.
25. Moon, Jennifer (2004), *Reflection in Learning & Professional Development*, Routledge Falmer, London and New York
26. OECD (2005), *Teachers Matter: Attracting, Developing and Retaining Effective Teachers*, OECD, Paris
27. Osterman, Karen, Robert Kottkamp (2004), *Reflective practice for educators: Professional development to improve student learning*, Crowin Press
28. Pollard, Andy (2002), *Reading for Reflective Teaching*, Continuum, London

29. PSPMP (Primary School Performance Monitoring Project) (2001), *Primary Education in Bangladesh: PSPMP Findings 2000*, Data International, Dhaka,
30. Richards, Jack, Thomas Sylvester, Charles Farrell (2005), *Professional Development for Language Teachers*, Cambridge University Press, New York
31. Schon, Donald (1983), *The reflective practitioner: How professionals think in action*, Basic Books, New York
32. Schon, Donald (1987), *Educating the reflective practitioner*, Jossey-Bass, San Francisco
33. Statistical Office of the Republic of Serbia (2014), *Women and Men in the Republic of Serbia*, Retrieved from <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G2014/pdfE/G20146008.pdf>
34. Stancić, Milan (2015), "Nastavničke refleksije o evaluaciji sopstvenog rada", *Nastava i vaspitanje*, 65(4), 697-713.
35. Subotić, Siniša (2013), "Pregled metoda za utvrđivanje broja faktora i komponenti (u EFA i PCA)", *Primenjena psihologija*, 6(3), 203-229.
36. Živković, Predrag (2005), "Epistemologija refleksivne prakse nastavnika", *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini*, 35, 293-306.
37. Yesilbursa, Amanda (2013), "Construct Validation of the English Language Teaching Reflective Inventory with a Sample of Turkish University EFL Instructors", *English Language Teaching*, 6(5), 28-37

FAKTORSKA STRUKTURA SKALE NASTAVNIČKE REFLEKSIJE (ELTRI) U OBRAZOVNOM KONTEKSTU SRBIJE

Sažetak:

Nastavnička refleksija sve češće zauzima značajno mesto u unapređenju odgovornog, kritičkog i nezavisnog delovanja nastavnika u praksi. U Srbiji je rađen neznatan broj istraživanja na ovu temu i to prevashodno teorijskog karaktera, a ne postoji ni validacija metrijskih alata koji bi mogli imati primenu u istraživanju nastavničke refleksije. U skladu sa tim cilj istraživanja u ovom radu je utvrđivanje validacije faktorske strukture Skale Nastavničke refleksije (ELTRI) u obrazovnom kontekstu Srbije. U istraživanju je učestvovalo 310 nastavnika nižih i viših razreda. Sprovedenjem paralelne analize i izdvojenih varijabli imenovana su četiri faktora: afektivni, metakognitivni, kognitivni i praktični element nastavničke refleksije. Pouzdanost prve tri subskele (afektivne, metakognitivne i kognitivne) je zadovoljavajuća, dok se pouzdanost četvarte subskele (praktičnog elementa refleksije nastavnika) u našem istraživanju pokazala kao niska, što ukazuje na to da se ona ne može koristiti u daljem postupku. Zaključak je da se u ispitivanju nastavničke refleksije skala (ELTRI) može koristiti u skraćenom obliku sa 23 ajtema i tri faktora. U radu je takođe data i preporuka autora u vidu predloga sa dopunom praktičnog faktora odgovarajućim brojem ajtema sa ciljem eventualnog dostizanja četvorofaktorskog rešenja upitnika.

Ključne reči: faktorska struktura; psihometrijske karakteristike; nastavnici; refleksivna nastava

Adrese autorica

Authors' address

Borka Malčić

University of Novi Sad

Faculty of Philosophy

borka.malcic@ff.uns.ac.rs

Stanislava Marić Jurišin

University of Novi Sad

Faculty of Philosophy

stashamaric@ff.uns.ac.rs

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

METODIČKA TEORIJA I PRAKSA

Ivana Tasić Mitić, Amela Malićević, Boško Milovanović

RECEPCIJA *MALOG PRINCA* PUTEM INDIVIDUALIZACIJE / RECEPTION
OF *THE LITTLE PRINCE*, WRITTEN BY ANTOINE DE SAINT-EXZIPERY,
BY MEANS OF INDIVIDUALISATION 657

Verena Gruber, Mirjana Matea Kovač

EINE PRAXISORIENTIERTE INTERVENTIONSSTUDIE ZUR
VERWENDUNG VON KONJUNKTIONALADVERBIEN / A
PRACTICE-ORIENTED INTERVENTION STUDY ON THE
USE OF CONJUNCTIONAL ADVERBS 687

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.2.657

UDK 82.09:371.311.1

Primljeno: 02. 03. 2022.

Pregledni rad

Review paper

Ivana Tasić Mitić, Amela Malićević, Boško Milovanović

RECEPCIJA MALOG PRINCA ANTOANA DE SENT EGZIPERIJA PUTEM INDIVIDUALIZACIJE

U ovom radu tragamo za idejama, značenjem i motivima u *Malom princu* Antoana de Sent Egziperija. Proučavanjem simbola prisutnih u ovom književnom kuriozitetu ukazujemo na mnogostrukost značenja koja ovu savremenu fantastičnu priču čine štivom i za decu i za odrasle. Kompleksnost *Malog princa*, višeznačnost njegovih elemenata, te isprepletenost motiva, ideja i poruka ovog dela, mogu predstavljati pravi izazov za mlade čitaoce kada je reč o pravilnom tumačenju. Često se postavlja pitanje da li je ovo književno delo uopšte namenjeno deci? Kako bi se učenicima olakšalo razumevanje i obezbedio potpun emocionalni doživljaj, predlažemo primenu individualizovane nastave, modela rada koji omogućuje da svako dete, u skladu sa svojim intelektualnim, sazajnim, emocionalnim i drugim sposobnostima, usvoji određeni književni tekst i na odgovarajući način ostvari angažovanu recepciju. Književnost, kao umetnost reči, u svojoj osnovi treba da pruži priliku recipijentima da na svoj način, odnosno u saglasju sa svojim mogućnostima i senzibilitetom, spoznaju književno delo i razumeju sve njegove kompozicione slojeve.

Ključne reči: savremena fantastična priča; tumačenje; individualizovana nastava; mogućnosti učenika

1. UVOD

U vreme kada je svetska istorija ispisivala najkrvavije i najmračnije strane nastaje fantastična priča *Mali princ* (*Le petite Prince*, Antoine de Saint-Exupéry, 1943) koju karakteriše čudesan optimizam. Ova, naizgled dečija priča, svojim porukama, alegorijskom predstavom sveta i njegovih zakonitosti umnogome se tiče sveta odraslih. Fantastični svet Antoana de Sent Egziperija počiva na oscilacijama relacije dete – čovek na polju jezika, stila, simbolike i fabule. Relacija dete – čovek utoliko je značajnija što se prenosi na glavne aktere priče ali na način koji ove pojmove sublimira tako da čovek obnavlja dete u sebi, a dete se bori da odgovori na egzistencijalna pitanja sa ozbiljnošću i zrelošću odraslog čoveka. Konfuzija usled nerazumevanja sveta odraslih otkriva poteškoće sa kojima se dete suočava dok percipira stvarnost. Bogatstvo ideja i značenja fragmenata ovog književnog dela harmonično se i saglasno stapa u celinu. Pa ipak, ova naizgled jednostavna fantastična priča, predstavlja pravi lavirint, prepun motiva, ideja, značenja i skrivenih poruka, u kome se deca znaju izgubiti i teško pronalaze izlaz. Stoga im je neophodno pomoći da razumeju i emocionalno dožive ovo kompleksno književno ostvarenje.

2. ZNAČENJA, MOTIVI I IDEJE U *MALOM PRINCU*

Mali princ nije bilo kakav princ. On je princ jednog posebnog carstva, vladar jedne male sasvim jedinstvene planete. Iako ga imovina na asteroidu ne čini bogatim po standardima odraslih, vrednost njegovog bogatstva se ogleda u korisnosti i praktičnosti istog. Tako mu živi vulkani služe za pripremanje jela, a ugašeni kao stolica. Lepota cveta doprinosi da princ bude dodatno obogaćen posebnim osećanjima sreće i ljubavi. Njegova planeta je u unutrašnjosti krila klice veoma štetnog drveta – baobaba. Dakle, temelji ovog sveta počivaju na sintezi korisnog i štetnog, plemenitog bilja i korova. Baobabi su jedna od važnih alegorija ove priče. Označavaju korov, štetno i nepotrebno u životu. U prenosnom smislu baobabi su čovekove mane, ružne strasti i negativne pojave u društvu kao socijalna nejednakost, rasizam, ratovi..., jednom rečju, sve ono što ugrožava čovekovu egzistenciju, satire ono što je uzvišeno, oličeno u lepoti i ljubavi kao iskonskim svestremenskim vrednostima. Filozofija Egziperija je vrlo jednostavna i jasna: baobabe treba iščupati dok su još mali, loše misli i osobine treba iskoreniti čim se pojave kao seme sumnje u nama. Ako zanemarimo seme i dozvolimo mu da dovoljno naraste i opustoši našu planetu, onda

smo zauvek izgubili način da ga se oslobodimo. Zato zlo treba saseći u korenu, dok još nije zaživelo, ojačalo.

U ovom delu je prisutan motiv ljubavi kroz ružu sa samo četiri trna o kojoj princ brine i koju je pripitomio. Njihova безусловna ljubav jedan je od najsvetlijih segmenata ove fantastične priče. Ponosna ruža predstavlja antitezu baobabima jer ovaj svet, kao i svaki drugi, egzistira na ravnoteži dobra i zla. Ruža zna kada treba da se povuče da bi se žrtvovala za onoga koga voli. Motiv žrtve, ovde prisutan, isprepletan sa ljubavlju i stradanjem za drugog, tada ima opravdanje i obezbeđuje sreću onom zbog koga je načinjena žrtva. Ne želeći da gaje sebičnu ljubav na plemenitosti onoga koji se voli, ruža i dečak se odriču tog uzvišenog osećanja baš zato da ga ne bi izgubili. „Da, ja te zaista volim – rekla mu je ruža. – Moja je greška što ništa nisi znao o tome. To sada nije važno. Ali, bio si glup kao i ja. Pokušaj da budeš srećan...“ (Sent-Egziperi 2003: 46).

Motiv ljubavnog požrtvovanja pojavljuje se i u bajci Oskara Vajlda „Slavuj i ruža“. Naime, junaku bajke, mladom zaljubljenom studentu je, kao i Malom princu, za sreću potrebna samo jedna ruža.

„Nijedna crvena ruža u cijeloj mojoj bašti!, uzviknuo je student i predivne mu se oči ispuniše suzama. Ah, kako od malih stvari zavisi sreća! Pročitao sam sve što su mudri ljudi napisali, sve tajne filozofije poznajem, a ipak zbog toga nemam crvenu ružu, moj život je upropašten!“ (Vajld 1976: 49)

„Evo nekog ko istinski voli, reče slavuj. Zaista je ljubav prekrasna stvar. Biserima i narovima se ne može kupiti, niti se iznosi na prodaju na trg. Ona se ne može kupiti kod trgovaca, niti se na vagi izmjeriti zlatom. Budi srećan i imaćeš svoju ružu... Sve što zauzvrat tražim od tebe jeste da iskreno voliš, jer je ljubav mudrija od filozofije...“ (Vajld 1976: 41).

3. PUTOVANJEM DO SPOZNAJE LJUDSKE SUŠTINE

Pripovedno rastojanje od male planete do Zemlje jeste prostor ispunjen sa šest asteroida. Ti asteroidi se alegorijski mogu protumačiti kao stepeni u procesu spoznaje. Mali princ na svom svemirskom hodočašću je putnik čija je osnovna težnja da traga za istinom o svetu. Posećujući ta čudna stvorenja ograničenih vidika i svesti, dečak upoznaje osobe koje ga prostorno i duhovno približavaju Zemlji, to jest pripremaju za nju. Vrhunac svoje potrage Mali princ doživljava na prostranstvima Zemlje. Portret stanovnika asteroida predstavlja svojevrsnu galeriju odraslih osoba.

Upoznavši duhovnu pustinju stanovnika asteroida, Mali princ „sasvim slučajno“ pada baš u pustinju Saharu. Prvo biće koje zatiče je zmija – oličenje mudrosti i spoznaje ljudske suštine. Ona mu otkriva dobro poznatu istinu o čoveku: „Čovek je usamljen među ljudima“ (Sent-Egziperi 2003: 82). Zmija je lik iz Biblije koja je nosilac epiteta mračne sile i koju su često povezivali sa natprirodnim pojavama. Kao takva, ona predstavlja sinonim za podzemni svet i smrt. „Zmija je biblijski simbol Sotone koji se javlja odmah u „Knjizi Postanka“ te navodi Adama i Evu na prvi grijeh“ (Jurčević 2017: 70). Da ova priča ima mitsku osnovu, koja čini njen podtekst, govori nam upravo prisustvo zmije. Smatrajući da je čovek nastao iz zemlje, iz ilovače, da u sebi sadrži sve njene elemente, prirodna je težnja da se njoj i vrati. Nakon svih saznanja i iskustava koja će doživeti na ovoj planeti, dečak odlučuje da je vreme da se njegova potraga privede cilju. On zna da ga iz besmisla ovozemaljske patnje jedino može osloboditi to mitsko biće; ona je jedina koja može učiniti da se reši trošnog tela koje doživljava kao duševni teret.

Mali princ je na sebe preuzeo dvostruki teret. Njegovim nestankom sa planete nestaće i pilotove muke. U trenutku kada „žutoj munji“ obećava da će postati njen plen, na drugoj strani pustinje pilot otklanja kvar sa svog aviona, dakle, spas se reflektuje na pilota. Ovo je jedna od ključnih scena koje Malog princa i pilota snažno povezuju u jednu ličnost, to jest sugerišu i opravdavaju mogućnost da je dečak alter-ego samog naratora, odnosno pilota.

„Takva mogućnost podržana psihoanalitičkim udvajanjem istog lika, to jest autobiografskom projekcijom pisca u pripovedača i glavnog junaka, mogla bi dozvoliti da se u iznenadnoj pojavi dečaka vidi pilotov, u zaborav potisnuti, alternativni ili detinji lik čiji pogled na svet ili rane crteže odrasli nisu nikako mogli da razumeju.“ (Pijanović 2009: 26)

U dramatičnim časovima na užarenom pesku i prvim fatamorganama, pisac je dozvao svoje detinjstvo. Pronašao je oazu u svojoj pustinji. Stavivši na terazije sva svoja životna iskustva i saznanja došao je do neopozivog zaključka da je dečje viđenje sveta jedini izlaz iz lavirinta života. Pojavom ovog priviđenja, pisac se suprotstavio svim saharama u sebi i svojoj suštini, to jest ljupkom svetu detinjstva koji deluje lekovito.

Slušajući priču od trgovca o pilulama koje gase žeđ, pilot, kao iz protesta, pije poslednji gutljaj iz svoje zalihe. Ovim gestom nam daje do znanja da ni on, ni Mali princ svoju urođenu nesavršenu prirodu neće menjati za savršene pilule. U prenesenom značenju žeđ predstavlja čovekovu želju, njegovu pokretačku snagu. Žeđ za vodom, za cvetom, za zvezdama... doprinosi da čovekov život povрати svoju lepotu

i svoj smisao. Žeđ ih je i naterala da u pustinji potraže gotovo nemoguće – bunar. „Pustinju čini lepšom što se negde u njoj krije bunar, reče Mali princ“ (Sent-Egziperi 2003: 106).

Alegoričnim traženjem bunara u pustinji i njegovim pronalaskom dečak shvata da voda može da mu podari snagu za povratak na asteroid. „Ta voda bila je sasvim drugačija od hrane. Ona je rođena iz hoda pod zvezdama, iz pesme čekrka, iz napora mojih ruku. Prijala je srcu kao poklon, reče pilot“ (Sent-Egziperi 2003: 110). Ono što svaki posao krasi jesu napor i ljubav uloženi pri njegovom obavljanju. Ali, ljudi to ne znaju. Zaslepljeni su beznačajnim, materijalnim stvarima i tako gaje pet hiljada ruža u samo jednom vrtu i opet ne nalaze ono što traže. Zaboravili su čari traganja i otkrivanja traženog i neophodnog i jednog. Jedne ruže, jedne kapi vode... Ili još savršenije: u jednoj jedinjoj kapi vode naći jednu, jedinu ružu.

Da spozna tajnu sopstvenog bića, uputiće ga lisica. Do susreta sa njom, princ je tajanstveno tragao za ljudima o kojima je stekao razočaravajuća saznanja. Sada, uz njenu pomoć, saznanja će biti upotpunjena. „Mali princ, koji je podstaknut samoćom i željom za prijateljem, je došao u posjet Zemlji i razočarao se u ljude“ (Crnković 1984: 73).

Vođen samoćom i željom za prijateljem, a već potišten silnom tugom, nudi sebe kao prijatelja lisici. Ona ne može da mu pomogne, niti da mu bude od koristi jer nije pripitomljena, jer sa dečakom nije stvorila veze. „Ti si samo dečak nalik na stotine hiljada drugih dečaka. I nisi mi potreban. A ni ja tebi nisam potrebna. Ja sam za tebe samo lisica nalik na stotine hiljada drugih lisica. Ali, ako me pripitomiš, bićemo potrebni jedno drugom. Ti ćeš za mene biti jedini na svetu. Ja ću za tebe biti jedina na svetu“ (Sent-Egziperi 2003: 93). Tada dečak shvata da ga je ruža sa njegove planete pripitomila i dala puni smisao njegovom životu, samo je to trebalo da shvati mnogo ranije... „Biti pripitomljen je stvar i srca i kulture i vaspitanja, označava spremnost na kompromis i prihvatanje drugih ljudi bez osude“ (Jakšić 2020: 59).

4. SUKOB MALOG PRINCA SA SVETOM ODRASLIH

Bez sumnje da Mali princ poseduje jedinstveno viđenje i tumačenje stvari; pilot mu, prepoznavši sebe u njemu, crta kutiju za ovcu umesto same ovce. Znao je da percepcija dečaka nije površna i formalna. Njih dvojica, naspram odraslih, jasno razumeju unutrašnjost posmatrajući spoljašnji oblik stvari. Oni razumeju suštinu. Otuda i potreba pisca da dečaku pokloni kutiju za ovce jer se u njoj nalazi svet mašte, kreativnosti i stvarne fantazije za čiji doživljaj su obdarene samo čiste duše. Pojava

crteža kutije i slona u zmijskom caru čini da se ostvari retrospektivni postupak i da se radnja priče vrati na početak. Delo počinje piščevim podsmehom na slepilo odraslih i kritikom upućenom takvom svetu. Tako, na samom početku primećujemo kompozicionu osovinu dela, a to je sukob i nesklad dva sveta – sveta dece i sveta odraslih. Suprotstavljanjem ovih svetova ostvaruje se elemenat zapleta. Ova dva sveta ne mogu da opstanu na istoj planeti, otuda piščeva potreba da odvoji nespojivo. Pisac čak dečji svet želi da uzdigne u nebo, osamostaljuje ga u vidu male planete zaštićene od sveta odraslih na Zemlji.

Jedna od osnovnih alegorija u delu je crtež zmijskog cara. Odrasli u njemu vide samo šešir. Kao u žiži, u toj alegoriji su se smestile velike i brojne istine: da ljudi ne shvataju decu, ne shvataju i ne priznaju lični doživljaj, vide formu umesto sadržine, istine i suštine, da im je, siprotno deci, lepo samo ono što je korisno... Ako savremenost cenimo kroz način odevanja, patriotizam kroz prazne, mada bombastične govore, plemenitost prema slatkorečivosti, otmenost prema fizičkom izgledu, onda svi mi vidimo samo šešir.

„Izgleda da razlika između dece i odraslih nije tek neka razlika u godinama, bezazlenosti, veštini opstajanja, snalažljivosti. Izgleda da je ta razlika daleko veća, čak najveća koja se može zamisliti! To je razlika između udava i šešira. Razlika između onoga što jeste i onoga što nije“. (Venijamin Blagojević 2004: 100)

5. TUMAČENJE MALOG PRINCA U NASTAVI

Analizom ovog književnog ostvarenja dolazimo do zaključka da je detetu, koje poseduje skromno čitalačko i životno iskustvo, sigurno veoma teško razumeti ozbiljna filozofska, etička i estetska pitanja koja ono aktuelizuje. Kako da shvati složeni odnos između Malog princa i njegove ruže, kada ga i sam junak u potpunosti ne razume, već postepeno u sprezi sa brojnim likovima i situacijama počinje da razotkriva njegov smisao i suštinu? Kako jednom mladom biću, koje se tek upoznaje sa svetom objasniti potrebu Malog princa i lisice da "pripitome" jedno drugo? Takođe, treba napomenuti da nemaju sva deca jednake perceptivne mogućnosti (Vilotijević, Vilotijević 2008). „Učenici nisu jednaki – nemaju ni ista predznanja, ni jednako izgrađene mentalne strukture“ (Lazarević 2005: 49). Osim toga, oni se veoma razlikuju i u afinitetima, interesovanjima, stepenu motivisanosti, kreativnosti... To nameće potrebu da se uloži veći napor kako bi se svakom detetu omogućila recepcija ovog dela i njegov potpuni emocionalni doživljaj. Stoga tumačenje *Malog princa* u nauci i nastavi književnosti treba da bude utemeljeno na shvatanju savremene teorije književnosti da je književno

delo „otvoren tekst, višekratno enkodiran i da on čitaocima različitog uzrasta otkriva istinu po meri njihovog racionalnog i iracionalnog bića, prema intelektualnoj zrelosti i sposobnosti da uđu u svet njegovih poruka i značenja“ (Milinković, Stakić 2012: 176).

Tragajući za potencijalnim rešenjem, u obradi *Malog princa* predlažemo primenu individualizovane nastave¹. Ovaj model nastavnog rada uvažava individualne različitosti učenika i prilagođava nastavne sadržaje, metode i oblike rada njihovim mogućnostima. To znači da se svakom pojedinačnom učeniku omogućuje da na svoj način i u skladu sa svojim sposobnostima tumači i doživljava književno delo. „Nastava književnosti, u saglasnosti sa principom individualizacije, poštuje različitosti učenika pokušavajući da njima saobrazi doživljavanje i tumačenje umjetničkog teksta“ (Vučković 2006: 45). Jedan od najpogodnijih oblika individualizacije jeste nastava na više nivoa složenosti², koja podrazumeva pripremu zadataka za učenike najčešće na tri nivoa težine. „Pojačan intenzitet recepcije književnog teksta moguće je ostvariti u sistemu individualizovane razredne nastave (naročito u njenoj varijanti poznatoj pod nazivom nastava različitih nivoa složenosti)“ (Dragić, Ilić 2018: 166). Prvu kategoriju čine jednostavni zadaci prilagođeni učenicima slabijih intelektualnih i saznavnih mogućnosti, koji će pokazati da li i u kojoj meri uočavaju redosled događaja u tekstu, likove koji se u njemu pojavljuju, njihove osobine, postupke i ponašanje. Učenicima prosečnih mogućnosti namenjeni su zadaci kojima se od njih traži malo ozbiljnije sagledavanje odnosa likova, dublja analiza njihovih karakternih osobina, uočavanje promena u njihovom ponašanju i razmišljanju (Tasić Mitić 2018a). Ovaj nivo zadataka treba da podstakne intelektualnu i emocionalnu komponentu dečjeg razvoja, da angažuje sva njihova čula u cilju pravilne recepcije dela. Najzad, treći nivo obuhvata zadatke pripremljene za najbolje učenike. To znači da ova kategorija zadataka iziskuje najviši stepen misaone i emocionalne aktivnosti učenika, budući da se od njih zahteva duboko promišljanje o određenim postupcima likova, ali i iznošenje stavova o tome. Ovde se očekuje i da učenici prave neku vrstu paralele između događaja u delu i stvarnih životnih okolnosti i situacija koje su u neposrednoj vezi sa temom. To iziskuje određeni nivo zrelosti i

¹ „Individualizovana nastava je didaktička organizacija vaspitno-obrazovnog rada u kojoj se nastavni zahtevi usklađuju sa individualnim sposobnostima i karakteristikama u razvoju i radu učenika“ (Vilotijević, Smiljković, Janjić, Stošić 2008: 5).

² Najčešće se takav oblik individualizacije nastavnog rada bazira na izradi zadataka na tri nivoa složenosti, a po potrebi se mogu kreirati i zadaci na više nivoa težine. Potrebno je napomenuti da se na ovaj način ne ostvaruje potpuna individualizacija budući da zahtevi nisu prilagođeni svakom pojedinačnom učeniku, već grupi učenika čije su sposobnosti približno jednake.

odgovornosti, ali i umešnosti i pronicljivosti. Upravo se to i očekuje od najboljih učenika (Tasić Mitić 2018b).

U nastavku dajemo primer interpretacije *Malog princa* primenom individualizovane nastave (nastavnih listića sa zadacima na tri nivoa složenosti) u cilju pružanja pomoći učenicima da ostvare angažovanu recepciju. Ovo književno delo predviđeno je za obradu u četvrtom razredu osnovne škole i tada se učenici prvi put upoznaju sa njim. S obzirom na obimnost, neophodno je da nastavnik uputi učenike na način čitanja knjige u vidu istraživačkih zadataka i to nekoliko dana ranije, kako bi imali dovoljno vremena. Istraživački zadaci će pomoći učenicima da se bolje pripreme za čas i da ga potpunije razumeju i dožive. Pažljivo osmišljeni i funkcionalni istraživački zadaci usmeravaju pažnju učenika na najznačajnije elemente književnog dela, odnosno na njegove dominantne činioce (Marković 2014). Takođe, njihovom redovnom primenom na času, učenici se osposobljavaju i za složenije metodičke radnje (Mrkalj 2008) kao što su proučavanje kompozicije dela, tumačenje i analiza likova, njihovih postupaka i ponašanja, otkrivanje ideja i poruka... Na samom času, nakon adekvatne emocionalno-intelektualne pripreme kojom se stvara prijatna atmosfera, a učenici motivišu za rad i dostižu željeni nivo emocionalne i misaone aktivnosti, najavljuje se nastavna jedinica, zapisuje naslov dela i ime autora, pri čemu je potrebno upoznati učenike sa značajnim pojedinostima iz života i rada pisca. Potom se prelazi na proveru doživljaja putem dobro formulisanih smislenih pitanja. To je neophodno jer se pretpostavlja da su učenici prilikom čitanja i proučavanja dela ispoljavali različite emocionalne reakcije na brojne situacije u kojima se nalazio Mali princ tokom svog neobičnog putovanja. Osim toga, saznaje se i o njihovim prvim utiscima o ovoj knjizi. Nakon tumačenja nepoznatih i manje poznatih reči i izraza, prelazi se na ključnu fazu u metodičkoj strukturi časa obrade književnog dela, a to je etapa temeljne sadržinske analize. Budući da su se učenici posredstvom istraživačkih zadataka dublje upoznali sa *Malim princem*, a pod pretpostavkom da su uplovili u sve njegove kompozicione slojeve, može se pristupiti primeni individualizovanog modela rada tako što će učenici rešavati zadatke na tri nivoa složenosti. Potrebno je naglasiti da se učenici ne dele u grupe po nekim određenim kriterijumima, već svi dobijaju priliku da rade sve nastavne listiće, ali će se tokom samog rada napraviti vidna diferencijacija. Naime, sva deca u razredu dobijaju prvi nastavni listić sa najjednostavnijim zadacima. Svako dete koje uradi prvi, dobiće listić višeg nivoa složenosti, a ona deca koja uspešno savladaju srednji nivo, rešavaće nastavni listić sa najzahtevnijim zadacima. Na taj način se omogućuje učenicima da dostignu maksimum u okviru svojih sposobnosti. Na kraju

će samo najbolji učenici uspeti da odgovore na najteže zadatke. Dajemo primer nastavnih listića:

Nastavni listić br. 1

1. Opiši kako izgleda prinčeva planeta. Šta se na njoj nalazi?
2. Koje likove je Mali princ upoznao na drugim planetama? Koji se lik najviše dopao Malom princu i zbog čega?
3. Otkuda ruža na prinčevoj planeti? Predstavi ružu (njen izgled i karakterne osobine). Zašto je Mali princ ostavio ružu?
4. Kada i gde pripovedač sreće Malog princa?
5. Lisica kaže da se „samo srcem dobro vidi“. Kako to razumeš? Pokušaj da objasniš.

Nakon detaljnije analize prvog nastavnog listića primetićemo da su zadaci po stepenu složenosti jednostavni i da od učenika iziskuju prepoznavanje osnovnih elemenata dela, lokalizovanje radnje, uočavanje likova i njihovih postupaka, redosleda događaja. Međutim, u isto vreme uočava se i namera da se najslabiji učenici dodatno podstaknu na misaonu i emocionalnu aktivnost, kao u pitanjima *Otkuda ruža na prinčevoj planeti?*, *Zašto je Mali princ ostavio ružu?*, odnosno, kada upoznaje likove na drugim planetama, *Koji se lik najviše dopao Malom princu i zbog čega?* ili kada se od njih traži da protumače izjavu lisice da se samo srcem dobro vidi. To iziskuje dodatni napor u cilju izvođenja logičkih zaključaka, što u izvesnom smislu podstiče najslabije učenike da dostignu svoj maksimum.

Nastavni listić br. 2

1. Svaki od likova koje Mali princ upoznaje predstavlja jednu ljudsku osobinu. Napiši koja je osobina karakteristična za svaki lik i razmisli zašto je svako od njih sam na svojoj planeti.
2. Šta u romanu predstavlja BAOBAB? (opiši kako ga zamišljaš)
3. O čemu govori odnos između Malog princa i ruže? Kako je na njega uticala udaljenost od nje?
Da li si nekada bio/la u prilici da se rastaneš od nekoga do koga ti je stalo?
Kako si se tada osećao/la?
4. U šta su se ljudi pretvorili? Šta im je to postalo važno?
5. Koju istinu o ljudima otkriva zmija?

Analizom drugog nastavnog listića zapažamo da su zadaci složeniji, te da je i sama njihova formulacija ozbiljnija. Oni se sada ne odnose samo na prepoznavanje određenih elemenata radnje i likova, već se od učenika očekuje dublje promišljanje u pogledu ozbiljnijeg sagledavanja odnosa likova, sveobuhvatne analize njihovih karakternih osobina, uočavanja promena u njihovom ponašanju i razmišljanju, ali i stvaranja veza između događaja u delu i njihovih stavova i mišljenja, odnosno ličnih doživljaja i životnih iskustava, kao npr. pitanjem *Da li si nekada bio/la u prilici da se rastaneš od nekoga do koga ti je stalo?*. Ovaj nivo zadataka pospešuje intelektualnu i emocionalnu komponentu dečjeg razvoja i aktivira sve njihove potencijale kako bi se obezbedila potpuna recepcije dela.

Nastavni listić br. 3

1. Uporedi život Malog princa sa životima usamljenih ljudi sa ostalih planeta koje je sretao. Da li poznaješ neke usamljene ljude? Zaključi šta je ono što daje smisao životu.
2. Objasni šta slika zmijskog cara govori o deci i odraslima.
3. Kroz kakva iskušenja prolazi ljubav Malog princa prema ruži do njihovog susreta? Šta on saznaje iz poznanstva sa drugim ružama? Da li i ti imaš svoju ružu?
4. Šta predstavlja bunar koji Mali princ pronalazi?
5. Čemu je lisica naučila Malog princa? Kako razumeš njenu izjavu da treba da pripitome jedno drugo? Da li si ti nekoga pripitomio?

Treći nastavni listić sadrži najkompleksnije zadatke kojima se maksimalno aktivira logičko mišljenje i zaključivanje, ali se podjednako deluje i na emocionalnu komponentu dečjeg razvoja. Upravo zbog toga, ovaj nivo zadataka namenjen je najnaprednijim učenicima. Od njih se očekuje da pažljivo analiziraju odnose između likova, da promišljaju o njihovim postupcima i izgovorenim mislima. Međutim, podjednako je važno da iznose svoja zapažanja i stavove u vezi sa konkretnim situacijama u samom tekstu i da razmišljaju o tome kako bi postupili da su se našli u istoj ili sličnoj situaciji. To iziskuje visok nivo zrelosti u intelektualnom, kognitivnom i emocionalnom razvoju učenika.

Primenom individualizovanog modela rada može se pomoći učenicima da potpunije razumeju i dožive ovo književno delo u domenu svojih mogućnosti i na sebi svojstven način, jer „...svakom doživljaju u osnovi stoji subjektivnost“ (Milovanović 2016: 227).

ZAKLJUČAK

Knjiga o dečaku plave kose samo je naizgled jednostavna. Svako ponovno čitanje ovog originalnog štiva donosi duboki misaoni i emocionalni doživljaj, pomera granice i tera nas da preispitujemo životne stavove.

„Ima knjiga koje vas čitavog života ne ostavljaju na miru. Ne samo idejnom porukom, one su u stanju da vam se uvuku pod kožu duše i snagom fantastike, i lucidnom imaginacijom i reljefnim likovima a, ponajčešće, simboličkim porukama o tajnovitosti, mudrosti, lepoti i nedokučivosti unutrašnje slike sveta“. (Marjanović 1996: 160).

Mali princ spada u red književnih dela koja u nama ostaju zauvek, terajući nas da iznova preispitujemo svoje stavove i mišljenja, kao i sistem vrednosti kako bismo duhovno uzrastali. „Ova priča o dečaku koji putuje planetama jeste jedna alegorijska priča o životnom putu svakoga od nas“ (Jakšić 2020: 48).

Prožet mnoštvom raznovrsnih ideja, motiva i poruka čije značenje i simboliku treba razotkriti, ovaj književni fenomen može biti pravi izazov kada govorimo o njegovom razumevanju i tumačenju. To se naročito odnosi na decu koja se prvi put sreću sa ovom fantastičnom pričom u četvrtom razredu osnovne škole, kada tek započinje razvoj apstraktnog mišljenja. Zato su nastavnici često u nedoumici kako da učenicima olakšaju razumevanje i doživljaj *Malog princa*. Jedan od funkcionalnih načina na koji se to može ostvariti jeste primena individualizovane nastave, posebno jednog njenog oblika – nastave na više nivoa složenosti. To podrazumeva pripremu i primenu nastavnih listića sa diferenciranim zadacima koji su prilagođeni individualnim sposobnostima učenika, ne bi li svako od njih ostvario recepciju ovog dela u skladu sa svojim mogućnostima. Ovakav način tumačenja dela obezbeđuje i osećaj zadovoljstva kod dece budući da svako u okviru svojih mogućnosti postiže maksimum. Primer nastavnih listića sa zadacima na tri nivoa složenosti prikazanih u radu, samo su jedan od predloga i načina kako se učenicima može pomoći da potpunije razumeju i dožive ovo fenomenalno književno ostvarenje. Svakako, sa sazrevanjem i ponovnim čitanjem dela o dečaku plave kose i njegovim avanturama, proširuje se korpus saznanja o njegovim vrednostima.

„Značenje književnog dela je različito za svaku osobu, drukčije za istu osobu u različitim razdobljima i trenucima njegovog života. Svako novo čitanje budi novo saznanje o svetu i čoveku. Vraćanje *Malom princu* predstavlja spremnost čitaoca da stara značenja proširi i zameni novim“. (Smiljković 2006: 80)

Svakim ponovnim čitaljem književnog dela, čitalac stvara drugačiju, potpuniju sliku samog teksta i uobličava ga u jednu smisaonu celinu.

LITERATURA

1. Crnković, Milan (1984), *Dječja književnost: priručnik za studente i nastavnike*, 8. izdanje, Školska knjiga, Zagreb
2. Dragić, Želimir, Mile Ilić (2018), "Efekti recepcije književnog teksta u individualizovanoj i responsibilnoj razrednoj nastavi", *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini*, XLVIII (4), 165-183.
3. Jakšić, Milica (2020), "Didaktičnost teksta i ilustracija u *Malom princu*", *Metodički vidici*, 2, 46-65.
4. Jurčević, Zorica (2017), "Biblijska alegoričnost *Maloga princa*", *Libri et Liberi: časopis za istraživanje dječje književnosti i kulture*, 6(1), 63-75.
5. Lazarević, Vesna (2005), "Individualizovana nastava", *Obrazovna tehnologija*, 2, 47-60.
6. Marjanović, Voja (1996), *Moj pogled*, BMG, Beograd
7. Marković, Snežana (2014), "Istraživački zadaci u interpretaciji narodnih pesama i priča u razrednoj nastavi", *Uzdanica*, XI/1, 97-109.
8. Milinković, Miomir, Mirjana Stakić (2012), "Recepcija *Malog princa Antoana de Sent Egziperija* u nauci i nastavi", *Zbornik radova Učiteljskog fakulteta u Užicu*, 15(14), 175-184.
9. Milovanović, Boško (2016), "Metodički postupci interpretacije književnog teksta sa hrišćanskom tematikom u čitankama za mlađe razrede osnovne škole", *Zbornik radova Učiteljskog fakulteta Prizren - Leposavić*, 10, 223-236.
10. Mrkalj, Zona (2008), *Nastavno proučavanje narodnih pripovedaka i predanja*, Društvo za srpski jezik i književnost Srbije, Beograd
11. Pijanović, Petar (2009), "Ukrštanje bajkolikog i mitskog narativa u romanu „Mali princ“ Antoana de Sent Egziperija", *Inovacije u nastavi*, XXII/3, 25-39.
12. Sent Egziperi, Antoine (2003), *Mali princ*, Lom, Beograd
13. Smiljković, Stana (2006), *Atorska bajka*, Učiteljski fakultet, Vranje
14. Tasić Mitić, Ivana (2018a), *Individualizovana nastava u obradi proznih tekstova u mlađim razredima osnovne škole*, Doktorska teza, Pedagoški fakultet, Vranje

15. Tasić Mitić, Ivana (2018b), "Nastava na više nivoa složenosti kao oblik individualizacije nastavnog rada", *Godišnjak Pedagoškog fakulteta u Vranju*, knjiga IX, 2, 223-230.
16. Vajld, Oskar (1976), *Sretni kraljević*, Veselin Masleša, Sarajevo
17. Venijamin Blagojević, Vesna (2004), *Podsetnik namenjen odraslim osobama*, Dereta, Beograd
18. Vilotijević, Mladen, Nada Vilotijević (2008), *Inovacije u nastavi*, Učiteljski fakultet, Vranje
19. Vilotijević, Mladen, Stana Smiljković, Marina Janjić, Buba Stošić (2008), *Individualizovana nastava srpskog jezika*, Učiteljski fakultet, Vranje
20. Vučković, Dijana (2006), *Teorija recepcije u nastavi književnosti u mlađim razredima osnovne škole*, Filozofski fakultet u Nikšiću, Podgorica

RECEPTION OF *THE LITTLE PRINCE*, WRITTEN BY ANTOINE DE SAINT-EXUPERY, THROUGH INDIVIDUALISATION

Summary

This paper examines ideas, meanings, and motives in *The Little Prince* by Antoine de Saint-Exupery. By studying the symbols present in this literary curiosity, we point out the multiplicity of meanings that make this modern fantasy story a read for children and adults. The complexity of *The Little Prince*, the ambiguity of its elements, and the intertwining of motives, ideas, and messages of this paper, can be a real challenge for young readers when it comes to proper interpretation. There is a question whether this literary work is intended for children at all? To facilitate students' understanding and provide a complete emotional experience, we propose the application of individualized teaching, a model of work that allows each child following their intellectual, cognitive, emotional, and other abilities, to adopt a literary text and appropriately engage reception. Literature, as the art of words, should be able to provide an opportunity for recipients to get to know a literary work in their way, that is, following their abilities and sensibility, and to understand all its compositional layers.

Keywords: contemporary fantasy story; interpretation; individualized teaching; students opportunities

Adrese autora

Authors' address

Ivana Tasić Mitić
Univerzitet u Nišu
Pedagoški fakultet u Vranju
ivana.tasic82@yahoo.com

Amela Malićević
OŠ „Jovan Jovanović Zmaj“ Novi Pazar
amela.malicevic@gmail.com

Boško Milovanović
Univerzitet u Prištini sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici
Učiteljski fakultet u Prizrenu - Leposavić
bosko.lj.milovanovic@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.2.671

UDK 811.112.2'243

Primljeno: 10. 04. 2022.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Verena Gruber, Mirjana Matea Kovač

EINE PRAXISORIENTIERTE INTERVENTIONSSTUDIE ZUR VERWENDUNG VON KONJUNKTIONALADVERBIEN

Die Verwendung von Konjunkionaladverbien und idiomatischen Wendungen in der gesprochenen Sprache führt zu Kohärenz und Kohäsion und leistet somit einen wichtigen Beitrag zur Entwicklung der Sprechflüssigkeit, aber auch der perzeptiven Sprechflüssigkeit und der muttersprachlichen Ausdrucksfähigkeit. Die Bedeutung von einer expliziten Vermittlung dieser lexikalischen Einheiten wurde in Studien bereits belegt. Aufgrund ihrer Bedeutung in der Sprachproduktion trägt die Verwendung von Konjunkionaladverbien direkt zur Entwicklung von Sprechflüssigkeit bei. Das Ziel der vorliegenden Studie ist zu prüfen, ob eine praxisorientierte Intervention zur Automatisierung verschiedener Konjunkionaladverbien und somit zu mehr Kohärenz und einer erhöhten Sprechflüssigkeit beitragen kann. Die Studie wurde mit einer Gruppe von acht Studierenden des Germanistikstudiengangs an der Philosophischen Fakultät Split durchgeführt. Vor und nach der Intervention wurden Aufnahmen erstellt, wie die Studierenden zu einem von drei vorgegebenen Themen spontan diskutierten. In der Intervention wurde eine Sprechübung durchgeführt, bei der die Studierenden eine Reihe von gängigen deutschsprachigen Konnektoren (z. B. *außerdem, darüber hinaus, zudem, dazu, zusätzlich, daher, nämlich, deswegen*, etc.) in ihren Dialogen implementieren sollten. Die Ergebnisse der Studie zeigen, dass es den Lernenden grundsätzlich an Varianz in der Verwendung von lexikalischen Einheiten mangelt und die verwendeten Einheiten nur einen geringen Funktionsumfang aufweisen. So konnte bei der Analyse der ersten Aufnahme eine Überverwendung der Konjunktionen *und* und *also* festgestellt werden. Die zweite Aufnahme nach der Intervention zeigt keine Veränderung in dieser Hinsicht. Jedoch deutet der Fragebogen, der nach der zweiten Aufnahmeausgefüllt werden konnte, darauf hin, dass die Studierenden

durch die Intervention ein Bewusstsein für die Wichtigkeit dieser Konjunkionaladverbien und ihren Einfluss auf die Sprechflüssigkeit gewonnen haben.

Schlüsselwörter: Konjunkionaladverbien; Kohäsion; Kohärenz; Sprechflüssigkeit; formaler Unterricht; perzeptive Sprechflüssigkeit

1. EINLEITUNG

Ziel dieser Studie ist, zu untersuchen, was eine kurze praxisorientierte Intervention zur Automatisierung von Konnektoren in der gesprochenen Sprache beitragen kann. Vor dem Hintergrund, dass die Verwendung von Konnektoren zu Kohärenz und Kohäsion führt, sollten die Teilnehmenden dieser Untersuchung eine Reihe von Konnektoren gezielt in einem Dialog implementieren, um diese dadurch zu automatisieren und auch langfristig regelmäßiger zu verwenden, um wiederum ihre Sprechflüssigkeit und damit ihre Sprachkompetenz weiterzuentwickeln. Zu Beginn dieser Arbeit steht eine linguistische Einordnung der Konnektoren sowie ein Forschungsüberblick, aus dem die Relevanz von Konnektoren in der Fremdsprache hervorgeht. Im Anschluss wird die Methode der Studie genauer vorgestellt. Es folgen die Ergebnisse sowie ein Fazit, in dem die Aussagekraft der Untersuchung in den Forschungskontext eingebettet wird.

2. FORSCHUNGSÜBERBLICK

Im Zentrum dieser Untersuchung stehen Konnektoren aufgrund ihrer Funktion, Sätze miteinander zu verknüpfen und gleichzeitig eine semantische Relation ausdrücken zu können (vgl. Breindl 2018). Es handelt sich bei Konnektoren nicht um eine Wortart im herkömmlichen Sinn, sondern um eine funktional definierte Wortgruppe, zu der neben Konjunktionen auch Subklassen der Adverbien und Partikeln gehören (vgl. ebd.). Konnektoren können folglich einerseits in semantische Subklassen, wie temporal, modal, kausal etc. eingeteilt werden. Andererseits können sie nach ihren syntaktischen Eigenschaften eingeteilt werden, wobei grob zwischen syntaktisch integrierbaren und syntaktisch nicht-integrierbaren Konnektoren, auch Diskursmarker (vgl. Schiffrin 1987), unterschieden wird. Adverbkonnektoren (vgl. u. a. Breindl 2018) oder auch Konjunkionaladverbien (vgl. Helbig, Buscha 2017) sind eine Subklasse der Adverbien, die als syntaktisch integrierbare Konnektoren fungieren. Mit-

hilfe von Konjunkionaladverbien können Hauptsätze miteinander verknüpft werden. Da es sich um Satzglieder handelt, können die Adverbien die Vorfeldposition vor dem finiten Verb allein einnehmen, aber auch innerhalb des Satzes stehen. Häufig stehen Konjunkionaladverbien jedoch am Anfang des Satzes und übernehmen die Rolle einer koordinierenden Konjunktion (Helbig, Buscha 2017: 308). Sowohl Diskursmarker als auch die in dieser Studie stärker fokussierten Konjunkionaladverbien zählen aufgrund ihrer diskursiven und verknüpfenden Funktion zu den Konnektoren und sind damit bedeutende Merkmale von Kohärenz und Kohäsion, wodurch sie zur Verbesserung der Sprechflüssigkeit und der Sprachkompetenz beitragen. Am Gemeinsamen Europäischen Referenzrahmen (GER)¹ lässt sich an der Kann-Beschreibung bezüglich Kohärenz und Kohäsion erkennen, dass mit zunehmender Sprachkompetenz ein größeres Repertoire an Konnektoren von Fremdsprachenlernenden erwartet wird. Während auf A-Niveau die Verwendung einfacher Konjunktionen, wie *und* und *aber* ausreicht (vgl. Europarat 2018: 142), wird auf B2-Niveau bereits eine Varietät an Konnektoren erwartet, um Aussagen in Relation zu setzen: „Can use a variety of linking words efficiently to mark clearly the relationships between ideas“ (ebd.).

Es zeigt sich also, dass die Verwendung dieser multifunktionalen lexikalischen Einheiten essenziell ist, um Kohäsion und Kohärenz im Diskurs zu erreichen. Sie leisten einen wichtigen Beitrag zur Interaktion in der gesprochenen Sprache, da sie Bezüge zwischen den einzelnen Aussagen herstellen (vgl. Romero-Trillo 2013). Auf kommunikativer Ebene spielen sie eine wichtige Rolle – sowohl für die an der Interaktion beteiligten SprecherInnen als auch für die ZuhörerInnen (vgl. Fox Tree 2010: 270). Vergleicht man die gesprochene mit der geschriebenen Sprache, zeigt sich außerdem, dass Konjunkionaladverbien, wie beispielsweise *trotzdem*, häufiger in der gesprochenen Sprache auftreten als ihre entsprechenden Satzkonnektoren bzw. subordinierenden Konjunktionen, wie zum Beispiel *obwohl* (vgl. Ferraresi 2008: 175f.). Dies hängt mit der Tendenz zusammen, in der gesprochenen Sprache vorwiegend eigenständige, unabhängige Sätze zu formulieren, da diese sowohl leichter zu produzieren als auch leichter zu verstehen sind als syntaktisch komplexe Konstruktionen (vgl. ebd.: 176, vgl. Schwitalla 2003: 107ff). Aus diesem Grund konzentriert sich die vorliegende Untersuchung auf Konjunkionaladverbien. Trotz der syntaktischen Unterschiede zwischen Konjunkionaladverbien und Diskursmarkern können für den Zweck dieser Studie auch Untersuchungen zu Diskursmarkern aus der englischspra-

¹ Der Gemeinsame Europäische Referenzrahmen für Sprachen (GER, engl. CEFR: Common European Framework of Reference for Languages) beschreibt Sprachkompetenz anhand einer Reihe gemeinsamer Referenzniveaus (A1-C2). Aufgeschlüsselt nach verschiedenen Kompetenzbereichen finden sich in Form von Kann-Beschreibungen Deskriptoren für die Skalen (vgl. Europarat 2018: 25ff.).

chigen Literatur herangezogen werden. Zum einen, weil sie zwar syntaktisch nicht integrierbar sind, aber dennoch als Kohärenz- und Kohäsionsbildende sprachliche Mittel fungieren. Zum anderen sind die englischsprachigen Entsprechungen der hier untersuchten Konjunkionaladverbien im Englischen häufig syntaktisch nicht integriert, im Deutschen aber schon. Sprich, im Englischen kann das Adverbial *nevertheless* eine 0-Position erfüllen, ohne die Hauptsatzstruktur des folgenden Satzes zu beeinflussen, während die Konjunkionaladverbien im Deutschen die Vorfeldposition (oder auch Mittelfeldposition) einnehmen und somit den Hauptsatz syntaktisch verändern (syntaktisch integrierbar).

In der Konnektorenforschung des Deutschen als Fremdsprache lag der Fokus in den 80er Jahren vor allem auf der Kohärenzbildenden Funktion dieser lexikalischen Einheiten. Das 2004 vom IDS Mannheim veröffentlichte *Handbuch der deutschen Konnektoren* (Pasch et al. 2003) führte zu einer neuen Welle an sprachwissenschaftlicher Forschung zum Thema Konnektoren (vgl. Ferraresi 2009: 173). Aktuellere Studien beschäftigen sich unter anderem mit der pragmatischen Funktion sowie den Gebrauchskontexten von Konnektoren (vgl. ebd.). Aus Forschungsarbeiten, in denen die Verwendung von Diskursmarkern im Englischen als Fremdsprache untersucht wurde, geht hervor, dass Lernende ein geringeres Repertoire an Diskursmarkern aufweisen als L1-SprecherInnen sowie dass es an Variationen mangelt (vgl. Kovač 2020; vgl. Müller 2005). Neary-Sundquist (2014) untersuchte den Zusammenhang von Sprachkompetenz und Verwendung von Diskursmarkern bei L1- und L2-SprecherInnen des Englischen. Die Ergebnisse zeigen eine klare Korrelation zwischen dem Sprachniveau und der Frequenz und Varianz der verwendeten Diskursmarker. Das heißt, ein höheres Niveau in der Fremdsprache umfasst eine breitere und häufigere Verwendung von Diskursmarkern. Allerdings wurde ebenfalls deutlich, dass L1-SprecherInnen fast genauso häufig Diskursmarker verwenden, wie L2-SprecherInnen, aber dennoch ein größeres Repertoire aufweisen können. Nach Wei (2011) gelingt es fortgeschrittenen Lernenden außerdem besser, spontan zu interagieren. Es wird weiterhin deutlich, dass die pragmatische Kompetenz von Lernenden nur durch eine detaillierte funktionale Beschreibung von Diskursmarkern sowie durch eine adäquate Vermittlung erreicht werden kann (vgl. Kovač 2020: 131, vgl. Müller 2005: 246). Nach Götz (2013) ist eine explizite Vermittlung von Diskursmarkern nötig, um die Variablen der Sprechflüssigkeit zu erhöhen. Darüber hinaus geht es nicht nur um die pragmatische Kompetenz, Sprechflüssigkeit und letztendlich die Sprachkompetenz der Lernenden, sondern auch um den negativen Einfluss auf Kommunikationsprozesse sowie die Wahrnehmung durch L1-SprecherInnen, wenn ge-

wisse lexikalische Einheiten nicht beherrscht werden. Beispielsweise bewerten L1-SprecherInnen die Sprache von Lernenden unbewusst negativer, wenn diese aufgrund fehlender Diskursmarker unnatürlich klingt (vgl. Kovač 2020: 131, vgl. Müller 2005). Diese Ergebnisse legen den Schluss nahe, dass Diskursmarker und andere lexikalische Einheiten, die für Kohärenz und Kohäsion in der gesprochenen Sprache mitverantwortlich sind, explizit vermittelt werden müssen. Um eine natürlichere Sprache zu erreichen, also eine Sprache, die der von L1-SprecherInnen ähnlich ist, muss also das Repertoire sowie die Varianz an kohärenzbildenden lexikalischen Einheiten erweitert werden (vgl. Kovač 2020: 133). Nach Götz (2013) und Segalowitz (2010) hängt auch die soziolinguistische Kompetenz von Lernenden mit der Natürlichkeit ihrer Sprache zusammen. Natürlichkeit wird stark mit Idiomatizität in Verbindung gebracht (vgl. Götz 2013) und verlangt von den Lernenden einen sehr präzisen Wortschatz, um das Gemeinte in der Fremdsprache auszudrücken. Wie bereits erwähnt, spielen Konnektoren eine zentrale Rolle in der kommunikativen Kompetenz von Lernenden und stehen im engen Zusammenhang mit der Entwicklung von Sprechflüssigkeit. Nach Ferraresi (2009: 176) ist es daher wichtig, dass Adverbkonnektoren im Deutsch-als-Fremdsprache-Unterricht vermittelt werden, nicht nur weil sie „generell kohärenzstiftende Elemente in allen Sprachen sind, sondern auch, weil sie ein wichtiges kommunikatives Mittel der gesprochenen Sprache darstellen“. Die wichtigste Erkenntnis ihrer Untersuchung von Lernerdaten ist jedoch, dass die Erwerbsschwierigkeit der Konjunkionaladverbien damit zusammenhängt, dass sie weder subordinierende Sätze noch selbstständige Sätze einleiten (vgl. Ferraresi 2009: 185). Es handelt sich um Sätze, die syntaktisch eigenständig sind, also um parataktische Verknüpfungen, wobei eine semantische Abhängigkeit durch die Adverbkonnektoren hergestellt wird. Aus den Untersuchungen von Hasselgren (2002) und Mukherjee (2009) geht hervor, dass L2-SprecherInnen Diskursmarker und formelhafte Wendungen kaum verwenden. Zahlreiche Studien suggerieren, dass dies mit einer unzureichenden Behandlung dieser lexikalischen Einheiten im Fremdsprachenunterricht zusammenhängt (Götz 2013). Auch Glaser (2018) kommt zu dem Ergebnis, dass authentische gesprochene Sprache im Fremdsprachenunterricht eine größere Rolle spielen sollte. Nach der Untersuchung von Ren and Han (2016) sind sprachliche Elemente mit pragmatischer Funktion, darunter auch Diskursmarker, in einer Vielzahl an Lehrmaterial unterrepräsentiert. Auch die sogenannten *Textbooks* enthalten wenige Texte mit authentischen Kommunikationssituationen. Diese Unterrepräsentation von authentischen gesprochensprachlichen Elementen ist kritisch zu betrachten, da sie relevant für die Entwicklung der pragmatischen Sprachkompetenz sind, und daher früh

gefördert werden sollten (vgl. Ren, Han 2016). Bezüglich der Darstellung von Konjunktionaladverbien in Lehrmaterial kommt es darauf an, dass die Konnektoren als „bedeutungstragend-funktionale Elemente in ihrer textfunktionalen und diskurspragmatischen Dimension vermittelt werden“ (Breindl 2004: 434), da sie für Lernende sowohl auf syntaktischer als auch auf semantischer Ebene eine Herausforderung darstellen. Hinzu kommen außerdem die textuelle und diskurspragmatische Funktion, die eine Schwierigkeit für Lernende darstellt und vermittelt werden muss, da eine Unterrepräsentation von Konnektoren in der Lernaltersprache zu Missverständnissen und Ambiguitäten führen kann (vgl. Breindl 2004: 440). Bei der Untersuchung der Darstellung von integrierbaren Konnektoren in Übungsgrammatiken für das Deutsche als Fremdsprache kommt Breindl (2004) zu dem Ergebnis, dass insbesondere die Stellungseigenschaften von Konjunktionaladverbien defizitär beschrieben werden. In diesem Kontext wäre eine visuelle Darstellung in Form des topologischen Feldermodells wünschenswert (vgl. ebd.: 447). Die Darstellung der semantischen Gebrauchsbedingungen der Konnektoren bezeichnet sie als „das zentrale Manko“ (ebd. 448), und textfunktionale sowie diskurspragmatische Eigenschaften werden nur in wenigen Übungsgrammatiken thematisiert (vgl. ebd.: 453).

In dieser Arbeit stellen Konjunktionaladverbien den Untersuchungsgegenstand dar, mit deren Hilfe die Lernenden einen kohärenteren, flüssigeren und somit im weitesten Sinne natürlicheren Dialog führen sollen. Das Ziel der vorliegenden Studie ist es, zu prüfen, ob mithilfe einer praxisorientierten Intervention zur Verwendung von Konjunktionaladverbien deren Einsatz und Varietät in der spontanen gesprochenen Sprache gesteigert werden kann.

3. METHODE

Die Untersuchung wurde mit den Studierenden im ersten Studienjahr im Master Germanistik der Universität Split durchgeführt. In drei aufeinanderfolgenden Wochen im Dezember 2021 führten sie in Partnerarbeit Dialoge zu aktuellen Diskussionsthemen. Insgesamt wurden drei Aufnahmen gemacht, wobei nicht alle Studierenden zu allen drei Terminen anwesend waren. Die erste Aufnahme dient als Referenz vor der Intervention. Die Studierenden konnten eines der drei vorgegebenen Diskussionsthemen für ihren Dialog auswählen (siehe Abb. 1). Um möglichst spontan in die Diskussion starten zu können, wurde den Studierenden lexikalische Unterstützung in Form von stichpunktartigen Argumenten gegeben.

Suchen Sie sich einen Partner und wählen Sie eines der drei Diskussionsthemen aus. Führen Sie mit Ihrem Partner einen kurzen (ca. 3-minütigen) spontanen Dialog zum Thema und nehmen Sie den Dialog auf. Sie finden zu jedem Thema Argumente. Sie dürfen aber auch Ihre eigenen Argumente verwenden.

1. Sollte Englisch die einzige Weltsprache sein, die alle sprechen?	
PRO	CONTRA
Wirtschaftliche und politische Vorteile, alles wäre einfacher.	Die Kultur der einzelnen Länder und Sprachen geht verloren.
Man könnte sich überall mit jedem verständigen.	Es gäbe keine Literatur oder Musik mehr auf anderen Sprachen.
Es besteht ein stärkeres Gemeinschaftsgefühl, wenn alle dieselbe Sprache sprechen.	Die Vielfalt der Menschen geht verloren.
Englisch ist relativ leicht zu lernen.	Andere Sprachen sind auch schön.

2. Sollte die Serie Squid Game für Kinder und Jugendliche verboten werden?	
PRO	CONTRA
Die Serie ist zu brutal für junge Menschen.	Es gibt viele andere brutale Serien, die nicht verboten sind.
Die Kombination von Gewalt und Kinderspielen ist schwierig.	Ein Verbot würde den Reiz verstärken.
Die Spiele aus der Serie werden von Kindern nachgespielt.	Jugendliche wollen auch am Hype teilhaben.

3. Sollte der ÖPNV für alle kostenlos sein? – Bus und Bahn statt Auto?	
PRO	CONTRA
Weniger Autos sind besser fürs Klima.	Kostenlose öffentliche Verkehrsmittel hindern viele Leute noch nicht am Autofahren. Autofahren müsste gleichzeitig teurer werden.
Der ÖPNV wäre für alle zugänglich.	
Man bräuchte kein Geld für Ticketautomaten und -kontrollen.	Wie könnte man das finanzieren?

Abb. 1: Themenauswahl für die Dialoge

Am zweiten Termin fand die Intervention statt. Nach einer kurzen theoretischen Einleitung zur Bedeutung und Verwendung der untersuchten Konjunkionaladverbien (siehe Abb. 2) von Seiten der Lehrkraft erhielten die Studierenden die Aufgabe, möglichst viele der vorgegebenen Konjunkionaladverbien zum Verbinden ihrer Sätze zu verwenden, mindestens jedoch ein Konjunkionaladverb aus jeder der vier semantischen Gruppen (kausal, konzessiv, konsekutiv und additiv) und damit gezielt *und*, *auch*, *also* und *aber* zu ersetzen. Dabei wiederholten sie ihre Dialoge aus der ersten Aufnahme und implementierten einige der vorgegebenen Konnektoren.

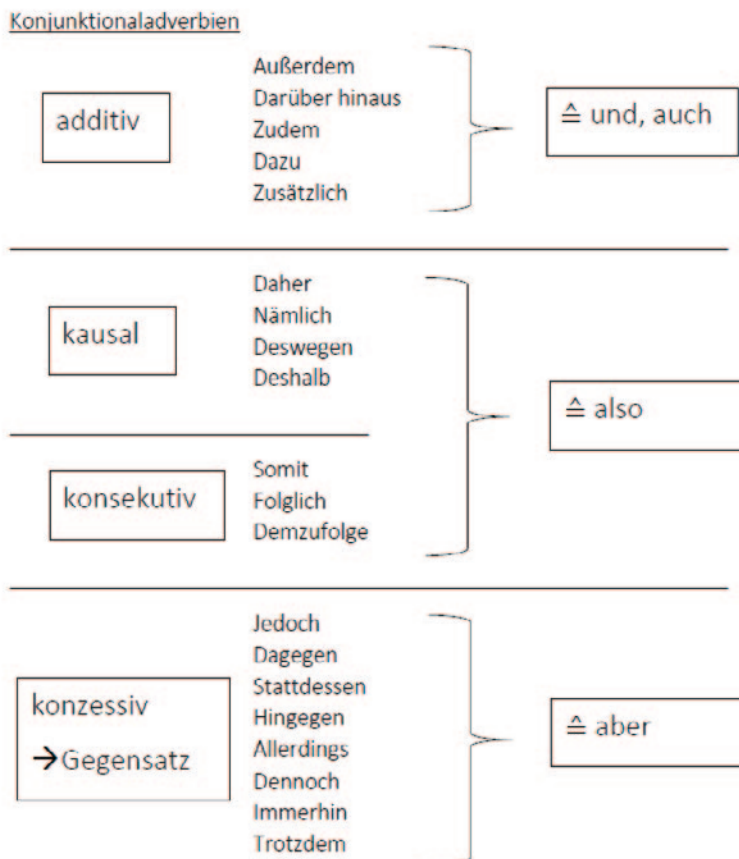

Abb. 2: Konjunkionaladverbien

Auch diese Dialoge wurden aufgezeichnet. Am dritten Termin fanden die Vergleichsaufnahmen statt. Die Studierenden hatten wieder dieselbe Aufgabenstellung wie beim ersten Termin. Sie sollten ein neues der drei vorgegebenen Diskussionsthemen für ihre Dialoge auswählen. Die Aufgabe lautete erneut, möglichst spontan mit dem Partner / der Partnerin über das ausgewählte Thema zu diskutieren. Die Intention der Studie ist, dass die Studierenden anfangen, auch ohne explizite Aufforderung Konjunkionaladverbien in der spontanen gesprochenen Sprache zu verwenden. Nach der 3. Aufnahme hatten alle Studierenden die Möglichkeit, an einer Befragung, die in Kapitel 4 genauer dargestellt wird, teilzunehmen. Diese Befragung gibt einen Einblick in die Selbstwahrnehmung der Studierenden.

4. ERGEBNISSE

a) An der ersten Sitzung nahmen insgesamt 10 Studierende teil. Bei den durchgeführten Dialogen am ersten Termin war unter anderem auffällig, dass die Studierenden kaum Konnektoren zum Verknüpfen ihrer Hauptsätze verwendeten. Die am häufigsten verwendeten Konnektoren waren *und*, *auch*, *also* und *aber*. Häufig handelte es sich jedoch einfach um eine unverknüpfte Aneinanderreihung von Hauptsätzen. 8 Studierende führten am dritten Termin einen Dialog. Allerdings liegt nur von 7 Personen eine erste Vergleichsaufnahme vor. Weitere 2 Studierende nahmen nicht an der Intervention teil, weshalb nur die Daten von 5 Studierenden für die Analyse relevant sind. Keine/-r der ProbandInnen hat jedoch am dritten Termin eines der am zweiten Termin eingeführten Konjunkionaladverbien verwendet. Aus den Aufnahmen der Dialoge geht hervor, dass alle Studierenden ausschließlich *und*, teilweise auch *aber* und *also* verwendet haben, sofern eine Verknüpfung der Hauptsätze erfolgte.

b) Im Anschluss an die zweite Aufnahme wurden die Studierenden zu ihrer Selbstwahrnehmung befragt. Diese Befragung sollte Aufschluss darüber geben, wie die Studierenden ihren aktiven Gebrauch von den in der Intervention behandelten Konjunktionen und Konjunkionaladverbien einschätzen. Unter den ersten drei Fragen findet sich die Liste der in der Intervention zu implementierenden Konjunkionaladverbien sowie der in der ersten Aufnahme häufig auftretenden Konjunktionen *und*, *aber*, *auch* und *also*. Die Studierenden sollten einschätzen, welche Konjunktionen sie vor der Intervention aktiv verwendet haben (Frage 1) und welche sie nach der Intervention begonnen haben, aktiv zu verwenden (Frage 2). Frage 3 erhebt, welche Konjunkionaladverbien die Studierenden seltener benutzen, da sie sich unsicher sind, wie diese zu verwenden sind. In den Fragen 9 und 10 hatten die Studierenden außerdem die Möglichkeit, Konnektoren zu nennen, deren Verwendung sie gerne im Unterricht üben würden (Frage 9), da ihre Bedeutung unklar ist (Frage 10). Durch die anderen Fragen wird ermittelt, inwiefern die Studierenden der Meinung sind, dass die Anwendung der Konjunkionaladverbien im Schulunterricht (Frage 4) und universitären Unterricht (Frage 6) eine Rolle spielt, und welche Auswirkung die Verwendung dieser Konnektoren auf ihre perzeptive Sprechflüssigkeit (Frage 5 und 7) hat. Darüber hinaus wird allgemein erfragt, ob die Aufnahmen der Dialoge ihre Eigenwahrnehmung verändern (Frage 8), und inwiefern reale kommunikative Aufgaben ihrer Meinung nach (Frage 11) zu ihrer Sprechflüssigkeit beitragen.

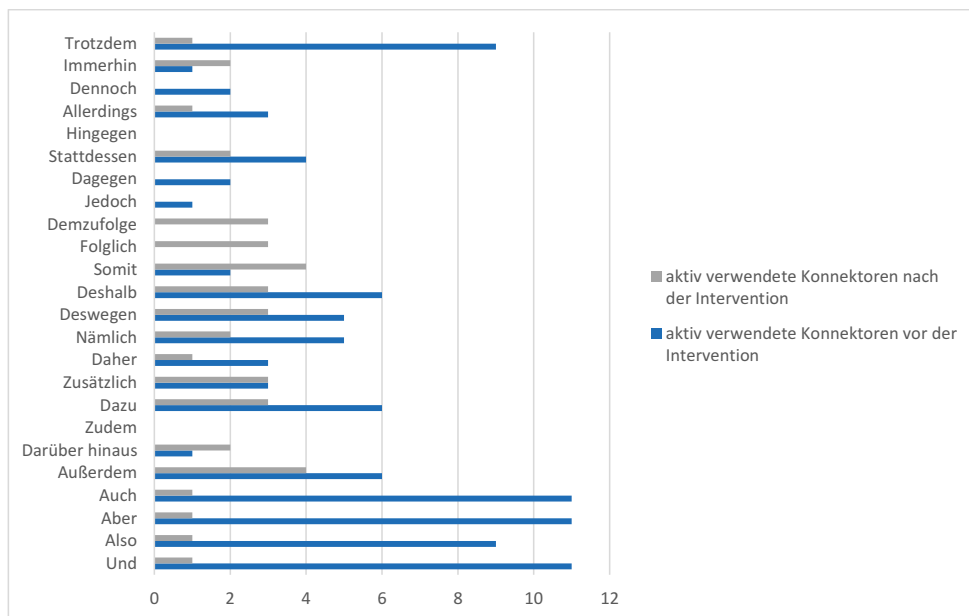

Abb. 3: Frage 1 (blau): Vor der Intervention habe ich folgende Konnektoren verwendet (bitte kreisen Sie die ein, die Sie **aktiv** verwendet haben)
 Frage 2 (grau): Nach der Intervention habe ich angefangen, neue Konnektoren **aktiv** zu verwenden

Bei den Antworten auf die ersten beiden Fragen ist zu beachten, dass 11 ProbandInnen die erste Frage beantwortet haben, während nur 9 ProbandInnen die zweite Frage beantworten konnten, da 2 von den 11 an der Umfrage teilnehmenden ProbandInnen nicht an der Intervention teilgenommen haben. Dennoch geht aus den Daten hervor, dass bei den Studierenden ein Bewusstsein über ihre Tendenz zur Verwendung von *und*, *aber*, *auch* und *also* vorhanden ist. Weiterhin lässt sich ein klarer Effekt der Intervention beobachten: Auch wenn bei der Analyse der zweiten Aufnahme keine höhere Varianz an Konjunkionaladverbien festgestellt werden konnte, geben einige Studierende an, einzelne Konjunkionaladverbien seit der Intervention aktiv zu verwenden.

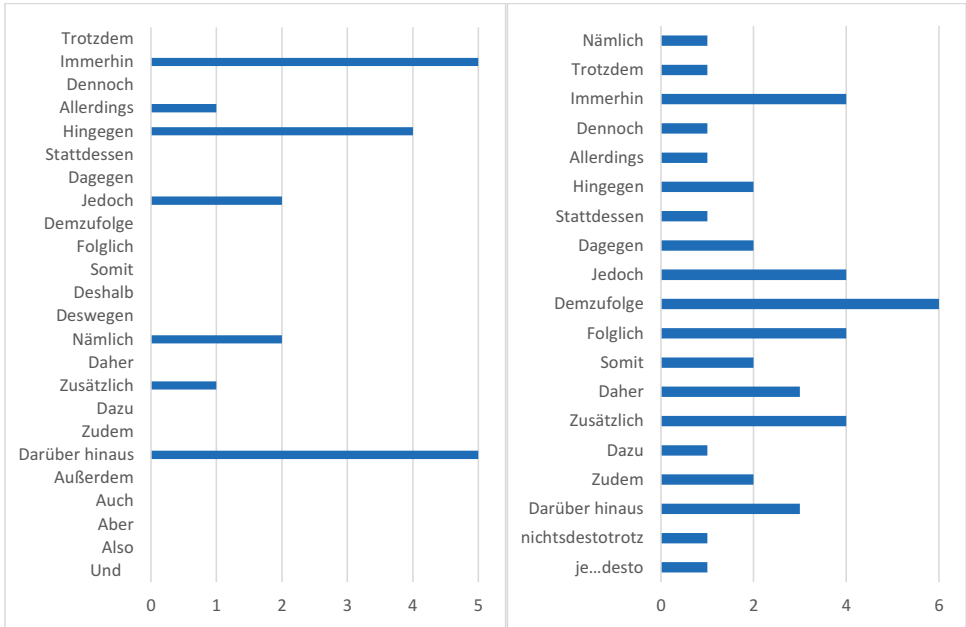

Abb. 4: Frage 3 (links): Ich weiß nicht, in welchen Situationen ich die folgenden Konnektoren verwenden kann:

Frage 9 (rechts): Bitte nennen Sie die Konnektoren (5), die Sie gern verstärkt üben würden.

Aus den Antworten auf Frage 9 geht hervor, dass bei einigen der Konjunkionaladverbien noch Übungsbedarf seitens der Studierenden besteht. Bei Frage 9 schrieb eine Probandin, sie würde gerne alle genannten Konnektoren, sowie *und*, *aber* und *also* verstärkt üben, da sie diese am häufigsten verwendet. Teilweise hängt der Übungsbedarf damit zusammen, dass den Studierenden die Bedeutung oder der Verwendungskontext einzelner Adverbien nicht ganz klar ist, wie die Antworten auf Frage 3 und 10 zeigen. Für folgende Interventionsstudien ist es daher wichtig, die genaue Bedeutung und Verwendung dieser Konnektoren zu thematisieren und diese nicht vorauszusetzen.

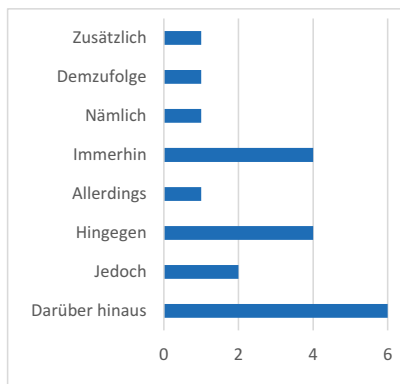

Abb. 5: Frage 10: Bitte nennen Sie die Konnektoren, deren Bedeutung Sie verwirrend finden.

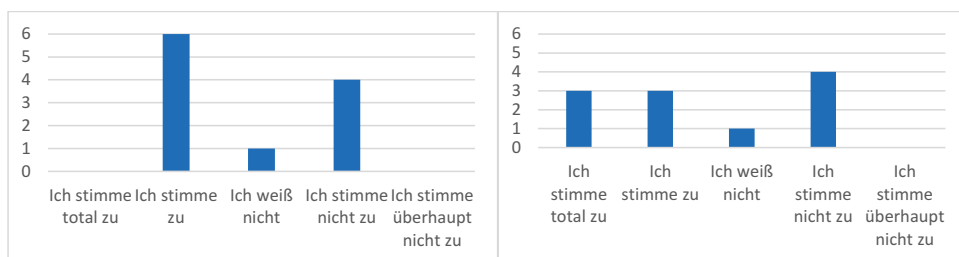

Abb. 6: Frage 4 (links): Im Schulunterricht lag der Fokus auf der Automatisierung dieser lexikalischen Einheiten.

Frage 6 (rechts): Authentische spontane Kommunikation, in denen reale Situationen (im Supermarkt, beim Zahnarzt) simuliert werden, wird im Unterricht nicht ausreichend geübt.

Bezüglich der Frage, inwieweit Konnektoren in der Schulbildung bzw. im universitären Deutschunterricht eine Rolle spielen, können auf Basis der Antworten der Studierenden keine generellen Tendenzen abgeleitet werden (vgl. Abb. 6).

Die Antworten der Studierenden auf die Frage 5 zeigen, dass ihnen überwiegend (10/11) bewusst geworden ist, dass ihre Sprache durch eine größere Varianz in der Verwendung von Konjunkionaladverbien flüssiger und natürlicher, also muttersprachlicher, wirkt. Im Umkehrschluss (Frage 7) sind sich auch 9 von 11 Studierenden dessen bewusst, dass die Wiederholung der gleichen Konnektoren die Wahrnehmung ihrer Sprache negativ beeinflusst.

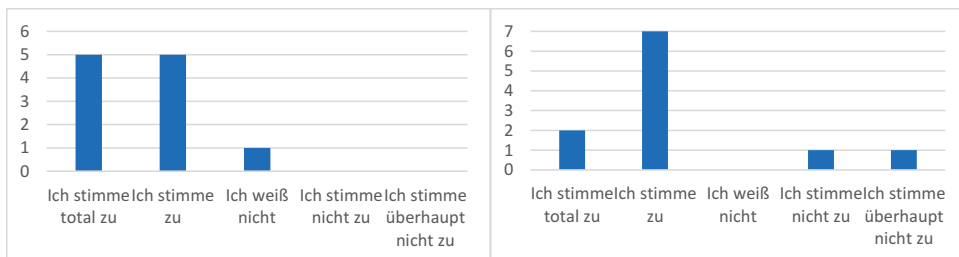

Abb. 7: Frage 5 (links): Eine Varianz dieser lexikalischen Einheiten trägt zur wahrgenommenen Sprechflüssigkeit bei – man klingt muttersprachlicher. Frage 7 (rechts): Mir ist nun bewusst, dass zu viele Häsitationen und die Verwendung der gleichen Konnektoren die Wahrnehmung meiner Sprache negativ beeinflussen.

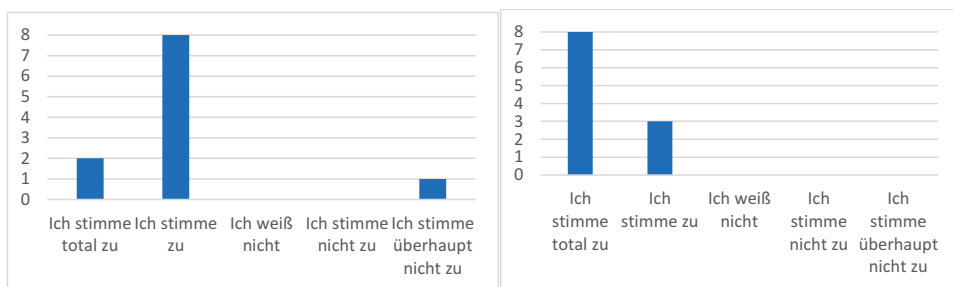

Abb. 8: Frage 8 (links): Die Aufzeichnungen haben dazu geführt, dass ich meine Sprache stärker beobachte. Frage 11 (rechts): Nur durch reale kommunikative Aufgaben kann man fließend Deutsch sprechen lernen.

Die Antworten der Studierenden auf Frage 8 bestätigen einen deutlichen Effekt der Intervention: Die Aufnahmen der Dialoge haben dazu geführt, dass sich 10 von 11 Studierenden bewusster mit ihrer gesprochenen Sprache auseinandersetzen. Weiterhin stimmen alle Studierenden der Aussage zu, dass sie nur durch reale kommunikative Aufgaben lernen, flüssiger zu sprechen (Frage 11).

5. REFLEXION DER ERGEBNISSE, FAZIT UND AUSBLICK

Die vorliegende Interventionsstudie wurde mit den Studierenden aus dem ersten Mastersemester im Studiengang Deutsche Sprache und Literatur an der Universität Split durchgeführt. Die Beobachtung, dass die Studierenden selten Konnektoren verwenden

den, um ihre Hauptsätze zu verknüpfen, hat diese Studie veranlasst. Somit war das Ziel der Intervention, in der die Studierenden vorgegebene Konjunkionaladverbien in zuvor gehaltene Dialoge implementieren sollten, dass sie den Gebrauch dieser Konjunkionaladverbien automatisieren. Eine frequentere Verwendung von Konjunkionaladverbien würde zu mehr Kohärenz in der Sprache der Studierenden führen und somit einen Beitrag zur Erhöhung der tatsächlichen und perceptiven Sprechflüssigkeit leisten.

Da den Studierenden die in dieser Studie verwendeten Konjunkionaladverbien überwiegend bekannt waren, konnte davon ausgegangen werden, dass die Studierenden in der Lage sind, diese zu verstehen sowie größtenteils auch selbst zu verwenden. Die Befragung im Anschluss an die Interventionsstudie hat dies bestätigt. Die Intention der Interventionsstudie war außerdem, dass die Studierenden ein Bewusstsein für die Relevanz von Konnektoren entwickeln und diese auch weiterhin in der gesprochenen Sprache implementieren. In der Intervention sollten die Studierenden bewusst darauf achten, ihre Hauptsätze mit den vorgegebenen Konjunkionaladverbien zu verknüpfen. Dies ist den teilnehmenden Studierenden überwiegend sehr gut gelungen. Dies bestätigt, dass sie in der Lage sind, diese Konnektoren nicht nur in der geschriebenen Sprache, sondern auch in der gesprochenen Sprache sowohl syntaktisch als auch semantisch korrekt einzubinden. Allerdings sprechen die Ergebnisse für sich: In der darauffolgenden Woche wurden keine explizit gelehrt Konjunkionaladverbien aufgezeichnet. Die Gründe hierfür können vielseitig sein: Einerseits war die Intervention mit ca. 60 Minuten, relativ kurz. Hier müsste in Form einer Langzeit-Interventionsstudie untersucht werden, nach welcher Zeit die Studierenden anfangen, Konjunkionaladverbien ohne Aufforderung aktiv zu gebrauchen. Eine einmalige, kurze Intervention war für diesen Zweck nicht ausreichend. Andererseits könnte bei einer ähnlichen Studie in Zukunft darauf geachtet werden, die Verwendung der Konjunkionaladverbien zuerst theoretisch aufzuarbeiten, und das Wissen über die Verwendung nicht bei allen Lernenden vorauszusetzen. Konkret bedeutet das, dass es eventuell nötig wäre, anhand von Beispielsätzen, die die Studierenden schriftlich bilden, die Bedeutungsnuancen der eingeführten Konjunkionaladverbien zu üben. Erst in einem späteren Schritt kann dann der Transfer von theoretischem Wissen aus der geschriebenen Sprache auf praktisches Wissen in der spontanen gesprochenen Sprache stattfinden. Bei der Produktion von spontaner gesprochener Sprache handelt es sich um einen kognitiv anspruchsvollen und komplexen Prozess. In der gesprochenen Sprache konzentriert sich die Aufmerksamkeit der Studierenden vor allem darauf, Bedeutung zu übertragen, während sie unter Zeitdruck die Formulierung ihrer

nächsten Äußerung planen. Die Verwendung von kohäsionsbildenden Konnektoren ist für diese Bedeutungsübertragung zweitrangig, und die Automatisierung dieser lexikalischen Einheiten kann nur durch viel Wiederholung erzielt werden (vgl. z. B. Kovač 2020). In Form einer Langzeitstudie könnten die untersuchten Konjunkionaladverbien zuerst schriftlich geübt werden, bis die Studierenden sowohl die Bedeutung der Wörter als auch die syntaktische Struktur der Sätze verinnerlicht haben. Anschließend könnten die Konjunkionaladverbien gezielt in spontanen Dialogen verwendet werden. Diese Aufgaben müssten dann mehrmals in abgewandelter Form wiederholt werden, beispielsweise indem sich die Diskussionsthemen ändern, die Aufgabenstellung, eine gewisse Anzahl ausgewählter Konjunkionaladverbien zu verwenden, jedoch gleichbleibt. Haukås und Hoheisel (2013) haben in Form einer Langzeitstudie untersucht, „inwieweit die Vermittlung der Vorfeldfunktion und ihrer Rolle bei der Textvernetzung im norwegischen und im deutschen argumentativen Text dazu beiträgt, dass sich norwegische Deutschstudierende der textlinguistischen Unterschiede zunehmend bewusst werden und dies in ihrer Schreibpraxis umsetzen“ (ebd.: 77). Die Ergebnisse zeigen insbesondere bei den kontextverknüpfenden Adverbialen eine Verbesserung im Posttest sowie im Follow-up-Test (vgl. ebd.: 87). Darüber hinaus wurde ein verbessertes Textbewusstsein der Studierenden erreicht.

Durch die Befragung wurde die Selbstwahrnehmung der Studierenden ermittelt. Auch wenn die Intervention nicht zu einer höheren Frequenz und Varianz an Konjunkionaladverbien in der zweiten Aufnahme geführt hat, zeigen sich in den Ergebnissen der Befragung Auswirkungen der Intervention. Das bedeutet, dass im Vergleich der beiden Aufnahmen zwar keine Verbesserung festgestellt werden kann, die Studierenden durch die Studie jedoch laut der Umfrage ihr Bewusstsein für die pragmatische Funktion dieser Konjunkionaladverbien steigern konnten. Nach der subjektiven Wahrnehmung der Studierenden ist außerdem auch eine Steigerung in der Verwendung der Konjunkionaladverbien festzustellen.

Die Ergebnisse dieser Studie bestätigen die Ergebnisse früherer Studien, die die Notwendigkeit hervorheben, vor allem das Bewusstsein für die pragmatische Dimension des Sprachgebrauchs zu schärfen, die durch fokussierte Aufmerksamkeit und gezielten Unterricht erreicht werden kann (vgl. Neary-Sundquist 2014; Glaser 2018; Götz 2013). Weiterhin decken sich die Ergebnisse, mit den Resultaten von Špehar (2016), die die Verwendung von Konjunkionaladverbien bei kroatischen DaF-Lernenden in der schriftlichen Sprache untersuchte. Demnach stellen *auch* und *aber* ebenfalls in der Schriftsprache die am häufigsten verwendeten Konjunkionaladverbien dar (vgl. Špehar 2016: 23).

Zusammengefasst ist die Aussagekraft der Ergebnisse dieser Studie begrenzt. Zum einen war die Zielgruppe sehr klein, zum anderen können mehrere der oben genannten Faktoren (Dauer und Art der Intervention) dazu geführt haben, dass keine Effekte messbar waren. Dennoch ist diese Art von Interventionsstudien für die Forschung relevant, da sie einerseits bisher kaum im Bereich Deutsch als Fremdsprache durchgeführt wurden und andererseits allgemein einen Beitrag zur Fremdsprachen-erwerbsforschung leisten. Ähnlich konzipierte Langzeit-Interventionsstudien mit einer größeren Zielgruppe könnten wichtige Erkenntnisse für die Entwicklung der Sprechflüssigkeit, einer authentischen gesprochenen Sprache und der perzeptiven Sprechflüssigkeit liefern.

LITERATUR

1. Breindl, Eva (2018), *Konnektoren*; Abrufbar unter: <https://grammis.ids-mannheim.de/systematische-grammatik/1182> [14. 03. 2022].
2. Breindl, Eva (2004), "Konnektoren in Übungsgrammatiken", In: P. Kühn (Hrsg.), *Übungsgrammatiken Deutsch als Fremdsprache. Linguistische Analysen und didaktische Konzepte*, Fachverband Deutsch als Fremdsprache (Materialien Deutsch als Fremdsprache, 66), Regensburg:, 426-458.
3. Europarat (Hrsg.) (2018), *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment. Companion Volume with New Descriptors*. Strasbourg. Abrufbarunter: <https://rm.coe.int/cefr-companion-volume-with-new-descriptors-2018/1680787989> [14. 03. 2022].
4. Ferraresi, Gisella (2008), "Adverbkonnektoren von der Theorie zur Praxis", In: C. Chlosta, G. Leder; B. Krischer (Hrsg.), *Auf neuen Wegen: Deutsch als Fremdsprache in Forschung und Praxis der 35. Jahrestagung des Fachverbandes Deutsch als Fremdsprache 2007 an der Freien Universität Berlin*, Universitätsverlag, Göttingen, 173-186.
5. Fox Tree, Jean E. (2010), "Discourse markers across speakers and settings", *Language and linguistics compass*, 4(5), 269-281.
6. Götz, Sandra (2013), *Fluency in native and nonnative English speech*, John Benjamins, Amsterdam
7. Glaser, Karen (2018), "Enhancing the role of pragmatics in primary English teacher training", *Glottodidactica. An International Journal of Applied Linguistics*, 45(2), 119-131.

8. Hasselgren, Angela (2002), "Learner corpora and language testing: Smallwords as markers of learner fluency", In: Granger, Sylviane, Joseph Hung, Stephanie Petch-Tyson (Hrsg.), *Computer learner corpora, second language acquisition and foreign language teaching*, John Benjamins, Amsterdam, 143-173.
9. Haukås, Åsta, Minka Hoheisel (2013), "Vermittlung der Textstruktur im fremdsprachlichen Deutschunterricht – eine Interventionsstudie", *Zeitschrift für Interkulturellen Fremdsprachenunterricht*, 18(1), 76-92.
10. Helbig, Gerhard, Joachim Buscha (2017), *Deutsche Grammatik: Ein Handbuch für den Ausländerunterricht*, Klett, Stuttgart
11. Kovač, Mirjana Matea (2020), "Die Häufigkeit und Vielfalt der Diskursmarker in Deutsch als Fremdsprache", *Društvene i humanističke studije*, 2(11), 127-144.
12. Mukherjee, Joybrato (2009), "The grammar of conversation in advanced spoken learner English: Learner corpus data and language-pedagogical implications", In: K. Aijmer (Hrsg.), *Corpora and language teaching*, John Benjamins, Amsterdam, 203-230.
13. Müller, Simone (2005), *Discourse markers in native and non-native English discourse*, John Benjamins, Amsterdam
14. Neary-Sundquist, Colleen (2014), "The use of pragmatic markers across proficiency levels in second language speech", *Studies in Second Language Learning and Teaching*, 4(4), 637-663.
15. Pasch, Renate, Ursula Brauße, Eva Breindl, Ulrich Hermann Waßner (2003), *Handbuch der deutschen Konnektoren: Linguistische Grundlagen der Beschreibung und syntaktische Merkmale der deutschen Satzverknüpfen (Konjunktionen, Satzadverbien und Partikeln)*, De Gruyter, Berlin - New York
16. Ren, Wei, Zhengrui Han (2016), "The representation of pragmatic knowledge in recent ELT textbooks", *ELT Journal*, 70(4), 424-434.
17. Romero-Trillo, Jesús (2013), "Pragmatic Markers", In: Carol Chapelle (Hrsg.), *The Encyclopedia of Applied Linguistics*, Blackwell-Wiley, Oxford, 4522-4528.
18. Schiffrin, Deborah (1987), *Discourse markers*, Cambridge University Press; Cambridge
19. Schwitalla, Johannes (2003), *Gesprochenes Deutsch. Eine Einführung*, Erich Schmidt, Berlin

20. Segalowitz, Norman (2010), *Cognitive bases of second language fluency*, Routledge, New York
21. Špehar, Martina (2016), *Der Gebrauch von Konjunkionaladverbien in schriftlichen Produktionen kroatischer DaF-Lerner*, Diplomarbeit, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet, Osijek
22. Wei, Ming-Chen (2011), "Investigating the oral proficiency of English learners in China: A comparative study of the use of pragmatic markers", *Journal of Pragmatics*, 43(14), 3445-3472.

A PRACTICE-ORIENTED INTERVENTION STUDY ON THE USE OF CONJUNCTIONAL ADVERBS

Summary:

Conjunctive adverbs and formulaic expressions are the fundamental mechanisms in the development of fluent speech, providing coherence and cohesion within discourse, but also contributing to perceived fluency or the listener's impression of native-like speech. Research has emphasized the exceptional importance of explicitly teaching those lexical units that directly affect the development of speech fluency since they are very important in all phases during the process of speech production. The present study aims to expand the existing knowledge by providing insight into how formal teaching instruction can contribute to the automatization of different conjunctive adverbs to achieve coherence and contribute to perceived fluency. A group of eight students of German studies at the Faculty of Philosophy of Humanities and Social Sciences in Split recorded a spontaneous dialogue based on three given topics twice, before and after the intervention. The intervention included different speech tasks with the implementation of a variety of native like conjunctive adverbs (e.g., außerdem, darüberhinaus, zudem, dazu, zusätzlich, daher, nämlich, deswegen, etc.). The results of the study have mostly shown that learners tend to employ an unsatisfactory repertoire of a variety of lexical units with a narrower range of different functions. In other words, an extreme overuse of the discourse markers *und* and also *was* was recorded in the first dialogue. The analysis of the second recording after the intervention displayed no changes. However, a questionnaire that was conducted after the formal instruction suggests a higher level of awareness of the necessity to develop speech fluency by implementing a wider variety of conjunctive adverbs and formulaic expressions in general.

Keywords: Conjunctive adverbs; cohesion; coherence; speech fluency; formal instruction; perceived fluency

Adresse autorica
Authors' address

Verena Gruber
Mirjana Matea Kovač
Universität Split
Philosophische Fakultät
vgruber@ffst.hr
mirjana@ffst.hr

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PRILOZI IZ PSIHLOGIJE

- Katarina Mišetić, Maida Koso-Drljević, Nermin Đapo**
DETERMINANTE PROMJENA U KOGNITIVNIM FUNKCIJAMA U
TREĆOJ DOBI / DETERMINANTS OF CHANGES IN COGNITIVE
FUNCTIONING IN THE ELDERLY 693
- Slavica Blažeka Kokorić, Lucija Matković**
POVEZANOST SAMOPOŠTOVANJA S RJEŠAVANJEM SUKOBA
U PARTNERSKIM VEZAMA STUDENATA / THE CORRELATION
BETWEEN SELF-ESTEEM AND CONFLICT RESOLUTION IN
STUDENTS' ROMANTIC PARTNERSHIPS 711
- Gorjana Vujović, Jovana Šupić**
SAMOPROCJENA KREATIVNOSTI: VALIDACIJA KRATKE SKALE
KREATIVNOG SELF-KONCEPTA (SSCS) / CREATIVITY
SELF-ASSESSMENT: VALIDATION OF THE SHORT SCALE
OF THE CREATIVE SELF-CONCEPT (SSCS) 729

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.2.693

UDK 159.922.63

Primljeno: 17. 12. 2021.

Pregledni rad

Review paper

Katarina Mišetić, Maida Koso-Drljević, Nermin Đapo

DETERMINANTE PROMJENA U KOGNITIVNOM FUNKCIONIRANJU KOD STARIJIH OSOBA

Pitanja o kognitivnom starenju su inherentno pitanja o tome zašto se pojedinci različitih dobnih skupina ili iz različitih subpopulacija međusobno razlikuju i kako se te razlike mijenjaju s vremenom. Jedan od osnovnih ciljeva kognitivne gerontologije jeste opisati kako se kognitivne sposobnosti mijenjaju u funkciji dobi i povezati te promjene sa starenjem mozga. Kada govorimo o kognitivnoj deterioraciji u starijoj dobi, moramo u obzir uzeti velike individualne razlike u funkcioniranju koje su veće nego u ranijim periodima života. U području neurofiziologije je postignut značajan napredak u mapiranju područja u mozgu koja su odgovorna za kognitivno starenje, a hoće li se biološko slabljenje iskazati u našem ponašanju uveliko je određeno životnim iskustvima i navikama. Emocionalna stabilnost, otvorenost za iskustva, viši nivo obrazovanja, viši socioekonomski status, uživanje u intelektualnim aktivnostima i bolje tjelesno i mentalno zdravlje su pozitivno povezani s očuvanim kognitivnim sposobnostima u starijoj dobi.

Ključne riječi: kognitivne funkcije; mozak; starenje; individualne razlike

UVOD

Dosad neviđena i trajna promjena u dobnj strukturi globalnog stanovništva jedno je od najvažnijih obilježja savremenog svijeta. Ljudi žive dulje, a udio i broj starijih osoba u ukupnoj populaciji ubrzano raste. U 2020. godini u svijetu je živjelo 727 milijuna osoba starijih od 65 godina, a budući da je životni vijek žena nešto duži, upravo

su one činile većinu starijih osoba, naročito u poodmakloj dobi. Predviđa se da će se u sljedeća tri desetljeća broj starijih osoba više nego udvostručiti i doseći brojku od preko 1,5 milijardi 2050. godine. Globalno, očekuje se da će porast udjela starijeg stanovništva u populaciji povećati se sa trenutnih 9,3% na oko 16% u 2050. godini (United Nations 2020).

Biološko starenje se obično izjednačava s biološkim propadanjem. Gledano kroz životni vijek, rane godine su godine biološkog rasta i razvoja – većina tjelesnih funkcija dostiže maksimalni kapacitet već u ranoj odrasloj dobi, dok se opadanje povezuje s kasnom odrasloj dobi (Schaie i Willis 2001). Što smo stariji, veće su šanse da počnemo misliti sporije, pamtili lošije ili na drugi način pokazivati (i osjećati) oslabljene kognitivne sposobnosti. Iako je ovo slabljenje zbog strukturnih promjena mozga neizbježno, od osobe ovisi kako, koliko i u kojim sposobnostima će ono biti primjetno (Vranić i Martinčević 2019). Različiti životni putevi, iskustva i navike djeluju na mogućnost da, uprkos strukturnim promjenama u mozgu, ostanemo na visini kognitivnog zadatka, odnosno da ne gubimo na uspješnosti u nekom zadatku. Kognitivna rezerva predstavlja razliku između opažene razine kognitivnog funkcioniranja i razine koju očekujemo vodeći se opažanjem strukturnih promjena mozga (Vranić i Martinčević 2019). Naš se mozak aktivno suprotstavlja biološkom slabljenju učinkovitim korištenjem aktivnih neuralnih mreža ili stvarajući alternativne mreže, kako bismo, unatoč nepovoljnim uvjetima, mogli učinkovito izvoditi kognitivne operacije. Jedan od osnovnih zadataka kognitivne gerontologije jeste odgovoriti na pitanje *Kako nastaje kognitivna rezerva?*, odnosno, na koji način će se biološko slabljenje manifestirati u kognitivnom funkcioniranju starijih osoba?

MOZAK KOJI STARI: NEUROKOGNITIVNE PROMJENE

Do nedavno, istraživanja kognitivnog starenja su bila utemeljena na bihevioralnim mjerama kao što su mjerenja vremena reakcije i točnosti rješavanja zadataka. Rezultati tih studija sugeriraju postojanje deterioracije na skoro svim mjerama kognitivnog funkcioniranja (Dennis i Cabeza 2008). Napretkom metoda funkcijskog slikovnog prikazivanja mozga (*eng. neuroimaging*) omogućena su istraživanja povezanosti kognitivnih i neuralnih promjena koje dolaze sa starenjem, a koja ranije nisu bila moguća. Budući da su brojne strukturalne i funkcionalne promjene u mozgu povezane sa starenjem, u istraživanjima se koriste različite metode slikovnih prikaza mozga s ciljem dobivanja što kompletnije slike dobnih promjena. Funkcijski slikovni prikazi mozga uključuju prikaz volumena mozga, sive i bijele tvari, metabolizma i protoka

krvi, te neurotransmitterskih funkcija, što istraživačima omogućuje detaljniji uvid u prirodu i mehanizme kognitivnog starenja. Ranija istraživanja u polju kognitivne neuroznanosti su koristila kros-sekcionalni pristup, dok se novija baziraju na longitudinalnom praćenju ispitanika što nam omogućuje tumačenje rezultata koje nije zasjenjeno mogućim razlikama među generacijama, odnosno učincima kohorte (Dennis i Cabeza 2008).

Miller, Alston i Corsellis (1980) su među prvima proučavali utjecaj starenja na mozak i pronašli su različite utjecaje starenja na sivu i bijelu masu. Autori su radili autopsije mozgova preminulih osoba dobi između 20 i 98 godina starosti i zaključili da se volumen bijele mase smanjuje u starijoj životnoj dobi. In vivo studije, međutim, pokazuju različite rezultate. U studijama u kojima su korišteni funkcijski slikovni prikazi mozga pronađeno je sustavno i „dramatično“ povećanje sulcusa i ventrikulanog sustava mozga, dok se volumen sive tvari smanjuje, a bijela tvar ostaje relativno nepromijenjena. Diskrepanca u rezultatima in vivo i post-mortem studija se vjerovatno javlja zbog fiksacijskog artefakta, utjecaja trećih varijabli i nemogućnosti posmatranja mikroskopskih promjena u in vivo istraživanjima. Razvojem difuzijske traktografske metode snimanja (eng. *Diffusion Tensor Imaging, DTI*) postalo je moguće jasnije i detaljnije proučavati bijelu tvar mozga, te odnose, tijek i morfologiju zasebnih neuralnih puteva. Pfafferbaum i suradnici (2000) su proveli studiju na 31 ispitaniku dobi između 23 i 76 godina starosti u kojoj su koristili difuzijsku traktografsku metodu snimanja i pronašli su smanjenu gustoću i mijelenizaciju te sužavanje živčanih vlakana u bijeloj tvari svih kortikalnih regija izuzev spleniuma – dijela corpus callosuma.

Bartzokis i suradnici (2001) su proveli studiju na 70 ispitanika dobi između 19 i 76 godina starosti, pri čemu su ispitivali efekte starenja na prefrontalni i temporalni korteks i zaključili da postoji linearni trend gubitka sive tvari (više u prefrontalnom nego u temporalnom režnju), dok volumen bijele tvari eksponencijalno raste do 47 godine života u temporalnom režnju, odnosno, do 44 godine života u prefrontalnom korteksu, nakon čega opada. Budući da je ljudski mozak sačinjen od brojnih kompleksnih i anatomski različitih dijelova, rasprava o utjecaju starenja se ne može zaustaviti na jednostavnim razlikama u gubicima volumena sive i bijele tvari o čemu je ranije bilo riječi. Promjene u volumenu mozga u cjelini su predmetom brojnih studija čiji je zaključak da je prisustvo cerebralne atrofije u skladu s dobi ispitanika. Volumen cerebralnog korteksa se smanjuje za 0,12% godišnje kod mlađih osoba, dok je kod osoba starijih od 52 godine zabilježen gubitak od 0,35% na godišnjem nivou. Slično, moždane komore se proširuju za 0,43% kod mlađih osoba, a kod starijih od sedamdeset za čak 4,25% godišnje (Dennis i Cabeza 2008).

Iz perspektive kognitivne neuroznanosti najinteresantnije je posmatrati efekte starenja na različite regije mozga. S prosječnim padom volumena između 0,9 i 1,5% godišnje frontalni režanj je starenjem najpogođeniji dio mozga (Pfefferbaum, Sullivan, Rosenbloom, Mathalon i Lim 1998; Raz i sur. 2005; Resnick, Pham, Kraut, Zonderman i Davatzikos 2003, prema Dennis i Cabeza 2008). Parijetalni režanj je drugo najpogođenije područje mozga s godišnjim prosječnim padom volumena između 0,34 i 0,90% (Pfefferbaum i sur. 1998; Raz 2005; Resnick i sur. 2003, prema Dennis i Cabeza 2008). U usporedbi s navedenim režnjevima, u okcipitalnom lobusu nije zamjetna atrofija povezana s dobi (Dennis i Cabeza 2008). Nadalje, stupnjevi atrofije se razlikuju između različitih podregija korteksa. Naprimjer, postoje dokazi da unutar frontalnog i parijetalnog režnja inferiornije subregije pokazuju najstrmije stope pada (Resnick i sur. 2003). U podregijama temporalnog režnja (entorinalni korteks, hipokampus, parahipokampalna vijuga) su također pronađene razlike u stupnju atrofije pri čemu je u hipokampusu pronađena značajna atrofija, dok entorinalni korteks ostaje relativno nepromijenjen (Raz i sur. 2005). Godišnji prosječni pad volumena hipokampusa iznosi 1,18% kod osoba starijih od 50 godina, dok je za starije od sedamdeset pronađena značajnija atrofija od 1,85% godišnje (Raz 2005). U istraživanju Rodriguea i Raza (2004, prema Dennis i Cabeza 2008) je pronađena veza između smanjenog volumena entorinalnog korteksa i slabijeg epizodičkog pamćenja kod starijih ispitanika, dok su Persson i suradnici (2006) pronašli korelaciju između dobnog uvjetovane atrofije hipokampusa i slabijeg epizodičkog pamćenja. U krajnjem mozgu (lat. metencephalon) je također izražen gubitak volumena povezan sa starenjem, pri čemu je u malom mozgu pronađena najizraženija atrofija, dok je moždani most (lat. pons) najmanje pogođen. Naposljetku, i u žuljevitom tijelu je pronađena degeneracija u funkciji dobi, odnosno godišnji pad volumena od 0,90%. Gubitak volumena žuljevitog tijela je povezan sa slabijim uratkom na Stroopovom zadatku kod ispitanika starije životne dobi (Sullivan i sur. 2002, prema Dennis i Cabeza 2008).

U području neurofiziologije postignut je značajan napredak u identifikaciji promjena povezanih s kognitivnim starenjem i mapiranju područja u mozgu odgovornih za te promjene. U istraživanjima u kojima se proučavao utjecaj starenja na vizualnu percepciju pronađena je reducirana aktivacija u područjima ventralnog puta, odnosno u parahipokampalnoj vijugi i amigdali. Također, pronađena je pojačana aktivnost u prefrontalnom i prednjem cingularnom korteksu što ide u prilog hipotezi o kompenzacijskim mehanizmima onda kada uobičajni putevi nisu dostatni (Fischer i sur. 2005; Gunning-Dixon i sur. 2003; Iidaka i sur. 2002, prema Dennis i Cabeza 2008).

Pažnja je kognitivna funkcija koju definiramo kao usmjerenost psihičke i psihomotorne aktivnosti na određene sadržaje, odnosno mogućnost primanja informacija pri usredotočivanju na jednu između više istodobnih informacija (Petz 2005). U literaturi možemo pronaći proturječne rezultate o odnosu pažnje i starenja. Craik i Salthouse (2008) zaključuju da starije osobe postižu lošije rezultate na zadacima selektivne i podijeljene pažnje, održavanja i kontroliranja pažnje. Međutim, postoje velike razlike u rezultatima među starijim ispitanicima što otvara pitanje o utjecajima individualnih razlika u objašnjavanju kognitivnog funkcioniranja u starijoj dobi.

Craik i Salthouse (2008) također navode postojanje čvrstih nalaza koji povezuju proces starenja s povećanjem aktivnosti u frontalnom režnju koja je praćena smanjenjem aktivnosti u ostalim regijama mozga. Stoga, možemo zaključiti da starije osobe, kako bi uspješno riješile kognitivne zadatke, kompenziraju smanjenje neuralne aktivnosti u jednom dijelu mozga povećanjem aktivnosti u drugom, pri čemu se takva kompenzacija može javiti u različitim formama. Usavršavanjem tehnika funkcijskih slikovnih prikaza mozga otvaraju se vrata istraživanjima kompenzacijskih mehanizama što će nam omogućiti bolje razumijevanje neurokognitivnih osnova starenja, a samim time i osmišljavanje učinkovitih načina usporavanja kognitivnog propadanja u starijoj dobi.

UTJECAJ ŽIVOTNIH STILOVA NA KOGNITIVNO FUNKCIONIRANJE U STARIJOJ DOBI

Razumijevanje učinaka dobi na kognitivno funkcioniranje je predmet mnogobrojnih istraživačkih studija. Za provođenje visokokvalitetnih istraživanja o dobnim promjenama u spoznaji, potrebno je poznavati teorije i modele iz domena kognitivne i razvojne psihologije. Pitanja o kognitivnom starenju su inherentno pitanja o tome zašto se pojedinci različitih dobnih skupina ili iz različitih subpopulacija međusobno razlikuju i kako se te razlike mijenjaju s vremenom. Posljednjih godina postoji interes istraživača za proučavanje čimbenika koji imaju jaku povezanost s kognitivnim funkcioniranjem u starijoj dobi, a posebno onih kojima se može upravljati (npr. tjelovježba, uključivanje u kognitivno zahtjevne aktivnosti). Brojne studije (npr. Lifshitz-Vahav, Shnitzer i Mashal 2016) su pokazale da je uključivanje u različite kognitivno zahtjevne aktivnosti ključno za održavanje zadovoljavajuće razine kognitivnog funkcioniranja u starijoj dobi, dok su Stern i Munn (2010) raspravljali o važnosti različitih slobodnih aktivnosti u prevenciji pada u kognitivnom funkcioniranju starijih osoba. Iako su ranije studije ponudile opće informacije o povezanosti

brojnih slobodnih aktivnosti i kognitivnog funkcioniranja, u novijim istraživanjima se, zbog heterogenosti slobodnih aktivnosti, povezanosti ispituju pojedinačno. Geda i suradnici (2011) su pronašli da su aktivnosti poput pletenja, čitanja i igranja igrica pozitivno povezane s kognitivnim funkcioniranjem u starijoj dobi, dok za umjetničke aktivnosti, grupne aktivnosti, pjevanje i sviranje nije pronađena značajna korelacija.

U literaturi možemo pronaći dvije teorijske perspektive relevantne za objašnjavanje uloge životnih stilova i slobodnih aktivnosti u tumačenju promjena povezanih s kognitivnim starenjem. Schooler, Maulatu i Oates (1999) smatraju da je kompleksnost okoline, definirana kvalitetom i kvantitetom sadržaja i zahtjeva, pozitivno povezana s očuvanjem kognitivnih funkcija u starijoj dobi. Druga teorijska perspektiva se odnosi na teoriju kognitivne rezerve koja se definira kao razlika između opažene razine kognitivnog funkcioniranja i razine koju očekujemo u skladu sa stupnjem oštećenja mozga. Kognitivna rezerva opisuje akumulaciju raznih iskustava koja se događaju tijekom cijelog života, a koja doprinose boljem kognitivnom funkcioniranju u prisustvu različitih promjena s kojima se starije osobe suočavaju (Vranić i Martinčević 2019). Dakle, prema ove dvije teorije, očuvanje kognitivnih funkcija u starijoj dobi uveliko ovisi o životnim iskustvima i navikama (Stern 2009). Dosta studija novijeg datuma se oslanja na postavke Schoolerove teorije i teorije kognitivne rezerve, pa su tako Staff, Hogan, Williams i Whalley (2018) proveli longitudinalnu studiju na 498 ispitanika koji su sudjelovali u Škotskoj studiji o mentalnom zdravlju (eng. Scottish Mental Health Survey) 1947. godine i ustanovili da je cjeloživotno intelektualno investiranje značajno povezano sa stupnjem kognitivnog funkcioniranja u starijoj dobi. Aktivnosti rješavanja problemskih zadataka najснаžnije su povezane s očuvanjem kognitivnih funkcija u starosti. Borgeest i suradnici (2020) su ispitivali povezanost između životnih stilova i očuvanja kognitivnih funkcija u starosti i pronašli da su viši nivo obrazovanja, viši socioekonomski status, uživanje u intelektualnim aktivnostima i bolje tjelesno i mentalno zdravlje pozitivno povezani s očuvanim kognitivnim sposobnostima u starijoj dobi.

Tjelovježba je korisna za starije osobe u smislu smanjenja rizika od obolijevanja od mnogih bolesti uključujući kardiovaskularne probleme, dijabetes, pretilost, osteoporozu i artritis, a koje značajno utječu na kvalitetu života. Općenito, tjelovježba je učinkovita za zaštitu srca i krvnih žila, povećanje mišićne snage, mineralne gustoće kostiju, ublažavanje depresije i tjeskobe i poboljšanje samopoštovanja kod starijih osoba. Redovna tjelovježba je povezana i s boljim kognitivnim funkcioniranjem i manjim rizikom od obolijevanja od različitih tipova demencije (Mimica, Uzuni i Kozumpliki 2019). Protektivna uloga tjelovježbe u očuvanju kognitivnih funkcija pred-

funkcioniranja. Autori su predložili hipotezu „obrnute kauzalnosti“ prema kojoj se osobe natprosječnih kognitivnih sposobnosti više obrazuju i češće biraju intelektualne aktivnosti od osoba nižih kognitivnih sposobnosti.

Općenito govoreći, viši nivo obrazovanja je povezan s boljim kognitivnim funkcioniranjem i manjim rizikom za obolijevanje od demencije (Marioni, Van Den Hout, Valenzuela, Brayne i Matthews 2012; Meng i D’Arcy 2012). Nadalje, neki autori (npr. Foubert-Samier i sur. 2012) govore o pozitivnoj povezanosti višeg nivoa obrazovanja i volumena sive i bijele tvari, dok Vranić i Martinčević (2019) pišu o povezanosti obrazovanja i kognitivne rezerve jer učenje i usvajanje novih znanja i vještina potiču rast i povezivanje sinapsi.

INDIVIDUALNE RAZLIKE U KOGNITIVNOM FUNKCIONIRANJU STARIJIH OSOBA

Suvremeni pristup unutar psihologije ličnosti se zasniva na izučavanju fragmenata multidimenzionalnog konstrukta ličnosti, pri čemu autori Larsen i Buss (2008) predlažu razlikovanje nekoliko domena proučavanja ljudske prirode. Jedna od domena – *dispozicijska* – u prvom se redu bavi razlikama među pojedincima. Osnovni cilj zagovornika dispozicijske domene jeste identificirati i izmjeriti najvažnije dimenzije individualnih razlika, proučiti njihovo porijeklo, razvoj i stabilnost. Kluckhohn i Murray (1948, prema Larsen i Buss 2008) smatraju da je svako ljudsko biće u određenim aspektima *jednako svima drugima, jednako nekima drugima i različito od svih drugih*. Primjerice, svako ljudsko biće posjeduje sposobnost govora, što mu omogućuje da nauči i koristi određeni jezik. Neki ljudi su društveni i vole zabave, a neki uživaju provodeći vrijeme u toplini doma uz čitanje knjige. Nadalje, svaki pojedinac ima neke osobne značajke koje ne dijeli ni s jednom drugom osobom. Psiholozi ličnosti se bave svim trima razinama analize – univerzalnošću, individualnim razlikama i jedinstvenošću svakog pojedinca – što nam daje vrijedna saznanja i doprinosi našem ukupnom razumijevanju prirode ličnosti.

S obzirom na rastući broj osoba starije dobi u populaciji koje se „odupiru“ hipotezi o nepovratnom opadanju kognitivnih funkcija u starosti, pobuđen je istraživački interes za proučavanje varijabilnosti u kognitivnoj rezervi. Stoga je identifikacija etiologije individualnih razlika u kognitivnom funkcioniranju starijih osoba otvoreno istraživačko pitanje. Costa i McCrae (1999, prema Hoffer i Alwin 2008) su primijetili da se, povijesno gledano, ličnost i kognicija odvajaju i izoliraju jedna od druge, i da rane studije ukazuju na postojanje slabe korelacije između ove dvije domene. Ovi

autori smatraju da slabu povezanost između kognicije i ličnosti možemo objasniti lošim izborom kognitivnih mjera – korelacije su neznčajne kada se za kognitivne mjere uzmu jednostavne kognitivne sposobnosti kao što je vrijeme izborne reakcije, dok su značajne onda kada u obzir uzimamo složenije kognitivne funkcije. Bez obzira na postojanje obimne literature i o individualnim razlikama i o kognitivnim sposobnostima, zapravo je jako malo izvornih studija koje povezuju ove dvije domene. U nastavku su prikazani rezultati nekoliko studija u kojima su uključene adekvatne mjere ličnosti i kognitivnih sposobnosti.

Boron (2003) je istraživao povezanost NEO-PI-R dimenzija i primarnih mentalnih sposobnosti kod ispitanika mlađe, srednje i starije životne dobi i pronašao konzistentniju povezanost ličnosti i kognicije na uzorku sudionika srednje i starije dobi u odnosu na mlađu populaciju. Neuroticizam je osobina ličnosti koja je najkonzistentnije negativno povezana s raznim kognitivnim procesima i sposobnostima. Sudionici iz studije normativnog starenja (eng. *Normative Aging Study*) koji imaju izraženu anksioznost (facetu neuroticizma) postižu niže rezultate na mjerama sposobnosti procesiranja informacija i analize (Costa, Fozard, McCrae i Bosse 1976). U recentnijoj studiji sa sudionicima iz studije normativnog starenja, viši skor na skali neuroticizma i niža ekstraverzija su prediktori problema s pamćenjem (Mroczek i Spiro 2003). Boron (2003) je istraživao povezanost ličnosti i kognitivnih sposobnosti kod osoba rane srednje dobi (36-49 godina) i osoba kasne srednje dobi (50- 63 godine) i pronašao da je neuroticizam značajno negativno povezan s induktivnim rezoniranjem, spacijalnom orijentacijom, verbalnim sposobnostima i brzinom obrade informacija kod žena rane srednje dobi, dok kod muškaraca nije pronađena značajna povezanost. Obrazovanje je objašnjavalo dodatni postotak varijance rezoniranja i verbalnih sposobnosti kod žena. Za žene kasne srednje dobi, neuroticizam je značajno negativno povezan samo s verbalnim sposobnostima, dok je kod muškaraca kasne srednje dobi, značajno negativno povezan s rezoniranjem. U oba slučaja, obrazovanje je dodatno objašnjavalo kriterijske varijable. Na ukupnom uzorku ispitanika iz Seattle longitudinalne studije starenja, kroz cjeloživotni razvoj neuroticizam je značajno negativno povezan samo s verbalnim sposobnostima (Schaie, Willis i Caskie 2004).

Kod sudionika iz Baltimorske longitudinalne studije starenja (eng. *Baltimore Longitudinal Aging Study*) pronađena je pozitivna povezanost između kreativnosti i ekstraverzije (McCrae 1987). Nadalje, Boron (2003) je pronašao na uzorku žena mlađe srednje dobi (36-49 godina) da je ekstraverzija negativno povezana sa spacijalnom orijentacijom i verbalnim sposobnostima, dok za muškarce mlađe srednje dobi nije pronađena značajna povezanost. Na uzorku žena starije srednje dobi (50-

metom je istraživanja u proteklim desetljećima. Nekoliko longitudinalnih studija je pokazalo smanjenu stopu kognitivnog propadanja kod fizički aktivnih starijih osoba. Šestogodišnjim praćenjem 349 osoba starije dobi, autori Barnes, Yaffe, Satariano i Tager (2003) su zaključili da je aktivni kardiorespiratorni trening pozitivan prediktor postignuća na mjerama globalnog kognitivnog funkcioniranja i izvršnih funkcija. Aichberger i suradnici (2010, prema Sogaard i Ni 2018) su mjerili povezanost između bilo kojeg tipa redovne tjelesne aktivnosti i kognitivnog propadanja tokom dvije i pol godine na uzorku od 17.333 ispitanika starijih od 50 godina iz 11 europskih zemalja i zaključili da je redovna tjelesna aktivnost negativno povezana s kognitivnim propadanjem. Iako postoje dokazi koji podupiru povezanost redovite tjelovježbe i očuvanih kognitivnih sposobnosti, ne postoji konsenzus o mehanizmima povezanosti. Erickson, Weinstein i Lopez (2012) su pronašli da je volumen prefrontalnih i hipokampalnih regija nešto veći kod osoba koje se uključuju u redovne tjelesne aktivnosti, dok su Ahlskog, Geda, Graff-Radford i Petersen (2011) dokumentirali da se uz aerobno vježbanje ublažava gubitak volumena sive tvari povezanog s dobi. Mehanizmi djelovanja tjelovježbe na kognitivno funkcioniranje nisu potpuno razjašnjeni, stoga je pred buduće istraživače postavljen zadatak njihovog detaljnog proučavanja i razvoja teorije koja bi pomogla razumijevanju pretpostavljenih odnosa.

Kognitivno propadanje kod osoba starije životne dobi je intenzivno proučavano u posljednjih nekoliko desetljeća. S druge strane, mnogo je manje studija koje su usmjerene ka drugom kraju spektra – superiornom kognitivnom funkcioniranju starijih osoba. Koncept „uspješnog kognitivnog starenja“ se koristi za opisivanje razvoja i očuvanja kognitivnih sposobnosti i odsustva kognitivnog propadanja u starijoj dobi. U studiji Harrisona, Weintrauba, Mesulama i Rogalske (2012) odabrane osobe, starije od 80 godina, iz Northwestern's Alzheimer's Disease Center Clinical Core baze podataka, koje su postizale slične rezultate na mjerama pamćenja kao i kontrolne skupine (osobe mlađe i srednje dobi) nazvane su „SuperAgersima“. Autori su ispitivali razlike u kortikalnoj debljini mozga između SuperAgersa i kontrolne skupine srednje dobi i pronašli su da ne postoji značajna razlika između ove dvije skupine. Balduino, de Melo, da Silva, Martinelli i Cecato (2019) su produbili pojam SuperAgersa i smatraju nivo obrazovanja ključnom komponentom natprosječnih kognitivnih sposobnosti kod osoba starije životne dobi. Na tragu te studije, Kremen i suradnici (2019) su ispitivali značaj formalnog obrazovanja na kognitivnu rezervu u starosti. Ispitanike su regrutirali iz Vietnam Era Twin studije starenja i ispitivali povezanost obrazovanja i postignuća na kognitivnim testovima u njihovim dvadesetim i šezdesetim godinama života. Pronašli su da obrazovanje objašnjava manje od 10% varijance kognitivnog

53 godine) ekstraverzija je značajno pozitivno povezana s numeričkim sposobnostima, a kod muškaraca starije srednje dobi negativno s verbalnim sposobnostima. U oba slučaja, obrazovanje je dodatno objašnjavalo varijancu kriterijskih varijabli. Na ukupnom uzorku iz Seattle studije starenja ekstraverzija je pozitivno povezana s verbalnim sposobnostima (Schaie, Willis i Caskie 2004).

Otvorenost za iskustva je osobina ličnosti koja je najkonzistentnije pozitivno povezana s kognitivnim sposobnostima. Kod sudionika iz Baltimorske studije starenja pronađena je pozitivna povezanost između otvorenosti i divergentnog mišljenja i kreativnosti. (McCrae 1987). U novijoj studiji Boron (2003) je pronašao da je kod žena rane srednje dobi otvorenost pozitivno povezana s verbalnim pamćenjem, induktivnim rezoniranjem, spacijalnom orijentacijom i verbalnim sposobnostima, dok je kod muškaraca rane srednje dobi pronađena povezanost samo s verbalnim sposobnostima. Kod žena kasne srednje dobi otvorenost je pozitivno povezana samo s verbalnim sposobnostima, dok kod muškaraca starije srednje dobi postoji pozitivna povezanost otvorenosti i pamćenja i verbalnih sposobnosti. Na ukupnom uzorku ispitanika iz Seattle studije starenja otvorenost je povezana s induktivnim rezoniranjem, spacijalnom orijentacijom, perceptivnom brzinom, verbalnim sposobnostima i verbalnim pamćenjem (Schaie, Willis i Caskie 2004).

Boron (2003) nije pronašao značajnu povezanost između ugodnosti i savjesnosti i kognitivnih sposobnosti kod muškaraca i žena mlađe srednje dobi. Za žene starije srednje dobi, pronašao je negativnu povezanost savjesnosti, rezoniranja i verbalnih sposobnosti, dok kod muškaraca starije srednje dobi nije pronađena značajna veza. Na ukupnom uzorku Seattle longitudinalne studije starenja savjesnost je pozitivno povezana s verbalnim sposobnostima, dok je ugodnost negativno povezana s induktivnim rezoniranjem i spacijalnom orijentacijom (Schaie, Willis i Caskie 2004).

Rezultati studija o spolnim razlikama u osobinama ličnosti u odrasloj dobi su nedosljedni (npr. Chapman, Duberstein, Sörensen i Lyness 2007; Donnellan i Lucas 2008). Općenito, žene postižu više rezultate na skalama neuroticizma i ugodnosti, dok za ostale osobine nisu pronađene značajne spolne razlike. Dok biološki modeli tumače spolne razlike kroz prizmu hormonalnih razlika i njihovog utjecaja na raspoloženje i ličnost (Jang, Livesley i Vernon 1998.), sociokulturalni modeli spolnih razlika ističu značaj društvenih i kulturalnih čimbenika u stvaranju spolnih razlika u osobinama ličnosti kroz procese socijalizacije (Eagly 1987). Konačno, zagovornici biosocijalnog modela (npr. Schmitt i sur. 2008) smatraju da su genetske predispozicije za razvoj ličnosti muškaraca i žena osjetljive na različite kontekstualne čimbenike (npr. okolinski stres) koji različito aktiviraju ili inhibiraju specifične domene.

Postoje brojni istraživački nalazi o utjecaju negativnih psiholoških stanja na kognitivno funkcioniranje. Depresija, anksioznost i stres su povezani s hormonalnim promjenama i imaju utjecaj na imunološki sustav, što je nadalje povezano s neuralnom degeneracijom i kognitivnim propadanjem (Sapolsky 2001). Stres je povezan s aktivacijom hipotalamo-hipofizne osnove što rezultira otpuštanjem glukokortikoidnih hormona koji ubrzavaju neurodegeneraciju. Osobina ličnosti koja je snažno povezana s negativnim psihološkim stanjima je neuroticizam. Osobe koje postižu visok skor na skali neuroticizma češće doživljavaju negativne emocije i podložnije su stresu, te imaju manje adaptivne strategije suočavanja od emocionalno stabilnih osoba. Nadalje, Eysenck (1967, prema Gomez i Francis 2003) je tvrdio da je i ekstraverzija povezana s kortikalnim uzbuđenjem koje je u relaciji s kognitivnim funkcioniranjem. U njegovom modelu kognitivno funkcioniranje je negativno povezano s izraženom ekstraverzijom i izraženom introverzijom. „Zlatna sredina“ na skali ekstraverzije je optimalna za kognitivno funkcioniranje. U Eysenckovoj teoriji neuralni sustavi ekstraverzije i neuroticizma su međusobno ovisni. Kortikalno uzbuđenje koje je povezano s ekstraverzijom je funkcija retikularnog aktivacijskog sustava, dok je u neuralnoj podlozi neuroticizma limbički sustav. Na tragu Eysenckove teorije, Gray (1981) je predložio teoriju osjetljivosti na potkrepljenje koja se fokusira na dimenzije anksioznosti i impulzivnosti koje su rezultat rotacije faktora neuroticizma i ekstraverzije. Kombinacija visokog neuroticizma i niske ekstraverzije (visoka anksioznost) je povezana s većim rizikom od kognitivnog propadanja u starijoj dobi (Gomez i Francis 2003). Crowe, Andel, Pedersen, Fratiglioni i Gatz (2006) su proučavali odnos između ličnosti i kognitivnog propadanja u starosti na 4039 blizanaca u Švedskoj. Neuroticizam i ekstraverziju su mjerili u srednjoj dobi, dok su stupanj kognitivnog propadanja mjerili dvadeset pet godina kasnije, u starijoj dobi. Viši skor na skali neuroticizma je povezan s većim rizikom od kognitivnog propadanja. Umjereni stupanj ekstraverzije je povezan s manjim rizikom od kognitivnog propadanja. Wilson, Evans, Bienias, Mendes de Leon, Schneider i Bennett (2003) su ispitivali povezanost između psihološkog distresa i rizika za razvoj demencije Alzheimerovog tipa. Tijekom petogodišnjeg praćenja ispitanika, autori su pronašli da ispitanici koji postižu visoke rezultate na skali neuroticizma (>90. percentil) imaju dvostruko veći rizik za razvoj demencije Alzheimerovog tipa, u odnosu na ispitanike koji postižu niske rezultate na skali neuroticizma (<10. percentil). Neuroticizam je povezan sa slabijom funkcijom epizodičkog pamćenja, ali ne i sa ostalim kognitivnim domenama. U drugoj su studiji autori Wilson, Arnold, Schneider, Kelly, Tang i Bennett (2006) testirali hipotezu o povezanosti između psihološkog distresa i povećanog rizika za razvoj demencije Alz-

heimerovog tipa u okviru *Rush Memory and Aging Project-a*. Zdrave starije pojedince, koji su ispunili skalu neuroticizma, pratili su tijekom tri godine i pronašli da ispitanici s visokim nivoom distresa (>90. percentil na neuroticizmu) imaju 2,7 puta veću vjerojatnoću za razvoj demencije Alzheimerovog tipa od onih koji su postigli niske rezultate na skali distresa (<10. percentil).

Evidentiranjem dosljedno malih do umjerenih, ali značajnih korelacija između osobina ličnosti i kognitivnog funkcioniranja, ukazala se potreba za objašnjenjem mehanizma povezanosti između pomenutih varijabli. Neki autori (Costa i McCrae 1999; Sternberg i Grigorenko 1997) su prepoznali značaj kognitivnih stilova u objašnjenju povezanosti između kognitivnog i konativnog aspekta ličnosti. Kognitivni stilovi označavaju sklonosti pojedinaca da informacije traže i primaju, vrednuju i koriste na određeni način. Neuroticizam je negativno povezan s kognitivnom reflektivnošću, dok su ekstraverzija i otvorenost za iskustvo povezani s aktivnim otvorenim mišljenjem (Furnham 1996).

ZAKLJUČAK

Mozak, kao jedan od glavnih organa ljudskog organizma koji sve nadzire, podložan je starenju. Na koji će se način biološko starenje mozga odraziti na kognitivno funkcioniranje uveliko ovisi o životnim iskustvima i navikama. Viši stupanj obrazovanja, tjelovježba, zahtjevnija okolina i poticajne slobodne aktivnosti osnažuju um i potiču stvaranje kognitivne rezerve koja pomaže očuvanju mentalne kondicije i sprečava kognitivno propadanje u starijoj životnoj dobi. Istraživanja o povezanosti osobina ličnosti i kognitivnog funkcioniranja dala su interesantan uvid u kompleksnost odnosa kognitivnog i konativnog aspekta ličnosti i otvorila prostor za buduća sistematična i obuhvatna istraživanja utjecaja trajnih osobnih karakteristika na kognitivno funkcioniranje. Pregled dosadašnje literature upućuje na određene nedostatke u planiranju i provođenju istraživanja i na nerazriješena pitanja na koja je potrebno odgovoriti u budućim studijama. Prvenstveno se preporučuje interdisciplinarni pristup i korištenje longitudinalnog dizajna koji nam omogućuju praćenje dobnih promjena i razumijevanje potencijalnih determinanti razlika u kognitivnom funkcioniranju kod osoba starije životne dobi.

LITERATURA

1. Ahlskog, J. Eric, Yonas E. Geda, Neill R. Graff-Radford, Ronald C. Petersen (2011), "Physical exercise as a preventive or disease-modifying treatment of dementia and brain aging", *Mayo Clinic Proceedings*, Vol. 86, No. 9, 876-884.
2. Balduino, Everton, Brian Alvarez Ribeiro de Melo, Larissa de Sousa Mota da Silva, José Eduardo Martinelli, Juliana Francisca Cecato (2020), "The "SuperAgers" construct in clinical practice: neuropsychological assessment of illiterate and educated elderly", *International psychogeriatrics*, 32(2), 191-198.
3. Barnes, Deborah E., Kristine Yaffe, William A. Satariano, Ira B. Tager (2003), "A longitudinal study of cardiorespiratory fitness and cognitive function in healthy older adults", *Journal of the American Geriatrics Society*, 51(4), 459-465.
4. Bartzokis, George, Mace Beckson, Po H. Lu, Keith H. Nuechterlein, Nancy Edwards, Jim Mintz (2001), "Age-related changes in frontal and temporal lobe volumes in men: A magnetic resonance imaging study", *Archives of general psychiatry*, 58(5), 461-465.
5. Borgeest, G. Sophia, Richard N. Henson, Meredith Shafto, David Samu, Cam-CAN, Rogier A. Kievit (2020), "Greater lifestyle engagement is associated with better age-adjusted cognitive abilities", *Plos one*, 15(5), e0230077.
6. Boron, Julie B. (2003), *Effects of personality on cognitive ability, training gains, and strategy use in an adult sample: Seattle Longitudinal Study*, Doctoral dissertation, Pennsylvania State University
7. Chapman, Benjamin P., Paul R. Duberstein, Slivia Sörensen, Jeffrey M. Lyness (2007), "Gender differences in Five Factor Model personality traits in an elderly cohort", *Personality and individual differences*, 43(6), 1594-1603.
8. Costa, Paul T., James L. Fozard, Robert R. McCrae, Raymond Bossé (1976), "Relations of age and personality dimensions to cognitive ability factors", *Journal of gerontology*, 31(6), 663-669.
9. Costa, Paul T., Robert R. McCrae (1999), "A five-factor theory of personality", *The Five-Factor Model of Personality: Theoretical Perspectives*, 2, 51-87.
10. Craik, Fergus I. M., Timothy A. Salthouse (eds.) (2008), *The Handbook of Aging and Cognition Third Edition*, Psychology Press, New York, NY

11. Crowe, Michael, Ross Andel, Nancy L. Pedersen, Laura Fratiglioni, Margaret Gatz (2006), "Personality and risk of cognitive impairment 25 years later", *Psychology and aging*, 21(3), 573-580.
12. Dennis, Nancy A., Roberto Cabeza (2008), "Neuroimaging of healthy cognitive aging", in: Craik, Fergus I. M., Timothy A. Salthouse (eds.) (2008), *The Handbook of Aging and Cognition Third Edition*, Psychology Press, New York, NY, 1-54.
13. Donnellan, M. Brent, Richard E. Lucas (2008), "Age differences in the Big Five across the life span: Evidence from two national samples", *Psychology and aging*, 23(3), 558.
14. Eagly, Alice H. (1987), "Reporting sex differences", *American Psychologist*, 42(7), 756-757.
15. Erickson, Kirk I., Andrea M. Weinstein, Oscar L. Lopez (2012), "Physical activity, brain plasticity, and Alzheimer's disease", *Archives of medical research*, 43(8), 615-621.
16. Foubert-Samier, Alexandra, Gwenaelle Catheline, H el ene Amieva, Bixente Dilharreguy, Catherine Helmer, Mich ele Allard, Jean-Fran ois Dartigues (2012), "Education, occupation, leisure activities, and brain reserve: a population-based study", *Neurobiology of aging*, 33(2), 423.e15-423.e25.
17. Furnham, Adrian (1996), "The big five versus the big four: the relationship between the Myers-Briggs Type Indicator (MBTI) and NEO-PI five factor model of personality", *Personality and individual differences*, 21(2), 303-307.
18. Geda, Yonas E., Hillary M. Topazian, Lewis A. Roberts, Rosebud O. Roberts, David S. Knopman, V. Shane Pankratz, Teresa J. H. Christianson, Bradley F. Boeve, Eric G. Tangalos, Robert J. Ivnik, Ronald C. Petersen (2011), "Engaging in cognitive activities, aging, and mild cognitive impairment: A population-based study", *The Journal of neuropsychiatry and clinical neurosciences*, 23(2), 149-154.
19. Gomez, Rapson, Lee M. Francis (2003), "Generalised anxiety disorder: Relationships with Eysenck's, Gray's and Newman's theories", *Personality and individual differences*, 34(1), 3-17.
20. Gray, Jeffrey Alan (1981), "A critique of Eysenck's theory of personality". In: Hans J. Eysenck (ed.), *A model for personality*, Springer, Berlin, Heidelberg, 246-276.
21. Harrison, Theresa M., Sandra Weintraub, M-Marsel Mesulam, Emily Rogalski (2012), "Superior memory and higher cortical volumes in unusually successful

- cognitive aging", *Journal of the International Neuropsychological Society*, 18(6), 1081-1085.
22. Hofer, Scott M., Duane F. Alwin (Eds.) (2008), *Handbook of cognitive aging: Interdisciplinary perspectives*, Sage Publications, Inc.
 23. Jang, Kerry L., W. John Livesley, Philip A. Vernon (1998), "A twin study of genetic and environmental contributions to gender differences in traits delineating personality disorder", *European Journal of Personality*, 12(5), 331-344.
 24. Kremen, William S., Carol E. Franz, Michael J. Lyons (2019), "Current status of the Vietnam era twin study of aging (VETSA)", *Twin Research and Human Genetics*, 22(6), 783-787.
 25. Larsen Randall J., David M. Buss (2008), *Psihologija ličnosti*, Naklada Slap, Jastrebarsko
 26. Lifshitz-Vahav, Hefziba, Shlomit Shnitzer, Nira Mashal (2016), "Participation in recreation and cognitive activities as a predictor of cognitive performance of adults with/without Down syndrome", *Aging & mental health*, 20(9), 955-964.
 27. Marioni, Riccardo E., Ardo van den Hout, Michael J. Valenzuela, Carol Brayne, Fiona E. Matthews, MRC Cognitive Function and Ageing Study (2012), "Active cognitive lifestyle associates with cognitive recovery and a reduced risk of cognitive decline", *Journal of Alzheimer's Disease*, 28(1), 223-230.
 28. McCrae, Robert R. (1987), "Creativity, divergent thinking, and openness to experience", *Journal of personality and social psychology*, 52(6), 1258-1265.
 29. Meng, Xiangfei, Carl D'Arcy (2012), "Education and dementia in the context of the cognitive reserve hypothesis: A systematic review with meta-analyses and qualitative analyses", *PloS one*, 7(6), e38268.
 30. Miller, A. K. H., R. L. Alston, J. A. N. Corsellis (1980), "Variation with age in the volumes of grey and white matter in the cerebral hemispheres of man: Measurements with an image analyser", *Neuropathology and applied neurobiology*, 6(2), 119-132.
 31. Mimica, Ninoslav, Suzana Uzun, Oliver Kozumplik (2019), "Starenje, tjelevo- vježba i kognitivne disfunkcije", *Medicus*, 28 (2 Tjelesna aktivnost), 219-225.
 32. Mroczek, Daniel K., Avron Spiro 3rd (2003), "Modeling intraindividual change in personality traits: Findings from the Normative Aging Study", *The Journals of Gerontology Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*, 58(3), 153-165.

33. Persson, Jonas, Lars Nyberg, Johanna Lind, Anne Larsson, Lars-Göran Nilsson, Martin Ingvar, Randy L. Buckner (2006), "Structure–function correlates of cognitive decline in aging", *Cerebral cortex*, 16(7), 907-915.
34. Petz, Boris (ur.) (2005), *Psihologijski rječnik*, Naklada Slap, Jastrebarsko
35. Pfefferbaum, Adolf, Edith V. Sullivan, Maj Hedehus, Kelvin O. Lim, Elfar Adalsteinsson, Michael Moseley (2000), "Age-related decline in brain white matter anisotropy measured with spatially corrected echo-planar diffusion tensor imaging", *Magnetic Resonance in Medicine: An Official Journal of the International Society for Magnetic Resonance in Medicine*, 44(2), 259-268.
36. Raz, Naftali (2005), "The aging brain observed in vivo: Differential changes and their modifiers", In: R. Cabeza, L. Nyberg, D. Park (Eds.), *Cognitive neuroscience of aging: Linking cognitive and cerebral aging*, Oxford University Press, 19-57.
37. Raz, Naftali, Ulman Lindenberger, Karen M. Rodrigue, Kristen M. Kennedy, Denise Head, Adrienne Williamson, Cheryl Dahle, Denis Gerstorff, James D. Acker (2005), "Regional brain changes in aging healthy adults: general trends, individual differences and modifiers", *Cerebral cortex*, 15(11), 1676-1689.
38. Resnick, Susan M., Dzung L. Pham, Michael A. Kraut, Alan B. Zonderman, Christos Davatzikos (2003), "Longitudinal magnetic resonance imaging studies of older adults: A shrinking brain", *Journal of Neuroscience*, 23(8), 3295-3301.
39. Sapolsky, Robert M. (2001), "Depression, antidepressants, and the shrinking hippocampus", *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 98(22), 12320-12322.
40. Schaie, K. Warner, Sherry L. Willis (2001), *Psihologija odrasle dobi i starenja*, Naklada Slap, Jastrebarsko
41. Schaie, K. Warner, Sherry L. Willis, Grace I. L. Caskie (2004), "The Seattle longitudinal study: Relationship between personality and cognition", *Aging Neuropsychology and Cognition*, 11(2-3), 304-324.
42. Schmitt, David P., Anu Realo, Martin Voracek, Jüri Allik (2009). "Why can't a man be more like a woman? Sex differences in big five personality traits across 55 cultures": Correction to Schmitt et al. (2008)", *Journal of Personality and Social Psychology*, 96(1), 118.
43. Schooler, Carmi, Mesfin Samuel Mulatu, Gary Oates (1999), "The continuing effects of substantively complex work on the intellectual functioning of older

- workers", *Psychology and aging*, 14(3), 483-506.
44. Sogaard, Inga, Rui Ni (2018), "Mediating Age-related Cognitive Decline through Lifestyle Activities: A Brief Review of the Effects of Physical Exercise and Sports-playing on Older Adult Cognition", *Acta Psychopathol*, 4(5), 22.
 45. Staff, Roger T., Michael J. Hogan, Daniel S. Williams, L. J. Whalley (2018), "Intellectual engagement and cognitive ability in later life (the "use it or lose it" conjecture): Longitudinal, prospective study, *BMJ*, 363, k4925
 46. Stern, Cindy, Zachary Munn (2010), "Cognitive leisure activities and their role in preventing dementia: A systematic review", *International Journal of Evidence Based Healthcare*, 8(1), 2-17.
 47. Sternberg, Robert J., Elena L. Grigorenko (1997), "Are cognitive styles still in style?", *American psychologist*, 52(7), 700-712.
 48. United Nations (2020), *World Population Ageing 2020 – Highlights*, Department of Economic and Social Affairs
 49. Vranić, Andrea, Marina Martinčević (2019), *Kognitivna rezerva*, Zagrebačko psihološko društvo, Zagreb
 50. Wilson, Robert S., Denis A. Evans, Julia L. Bienias, Carlos F. Mendes De Leon, Julie A. Schneider, David A. Bennett (2003), "Proneness to psychological distress is associated with risk of Alzheimer's disease", *Neurology*, 61(11), 1479-1485.

DETERMINANTS OF CHANGES IN COGNITIVE FUNCTIONING IN THE ELDERLY

Summary:

Questions about cognitive aging are inherent questions about why individuals of different ages or from different subpopulations differ from each other and how these differences change over time. One of the main goals of cognitive gerontology is to describe how cognitive abilities change over time and to link these changes with brain aging. When we talk about the cognitive deterioration in the elderly, we have to consider great individual differences in cognitive functioning, that are greater than in the earlier period of life. In the neurophysiology, significant progress has been made in mapping the brain areas responsible for changes in cognitive functioning; whether biological weakening will manifest in our behavior is greatly determined by life experiences and habits. Emotional stability, openness to experience, higher level of education, higher socioeconomic status, enjoyment in intellectual activities through the lifespan, and better physical and mental health are positively correlated with preserved cognitive abilities among older adults.

Keywords: cognitive functions; brain; aging; individual differences

Adrese autora
Authors' address

Katarina Mišetić
Maida Koso-Drljević
Nermin Đapo
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
katarina.miseti@ff.unsa.ba
maida.koso@ff.unsa.ba
nermin.djapo@ff.unsa.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.2.711

UDK 316.47:159.923.3

Primljeno: 10. 12. 2021.

Pregledni rad

Review paper

Slavica Blažeka Kokorić, Lucija Matković

POVEZANOST SAMOPOŠTOVANJA S RJEŠAVANJEM SUKOBA U PARTNERSKIM VEZAMA STUDENATA

Sukobi su neizbježan dio partnerskih odnosa. Tijekom sukoba partneri koriste različite načine njihova rješavanja. Cilj ovog istraživanja je utvrditi kako studenti procjenjuju učestalost korištenja različitih stilova rješavanja sukoba u svojim partnerskim vezama te postoje li spolne razlike u tom pogledu. Također, istraživanjem se želi provjeriti postoji li povezanost između doživljaja samopoštovanja sa stilovima i efikasnošću rješavanja sukoba u partnerskim vezama studenata. Istraživanje je provedeno online anketom na uzorku od 157 studenata (101 žena i 56 muškaraca). U istraživanju su korišteni sljedeći mjerni instrumenti: Upitnik stilova rješavanja sukoba (Kurdek 2001), Upitnik efikasnosti rješavanja sukoba (Kerig 2001) i Rosenbergova skala samopoštovanja (Rosenberg 1965 prema Blažeka 2002). Rezultati su pokazali da je u partnerskim vezama studenata najzastupljeniji stil pozitivno rješavanje problema, a najmanje je zastupljen stil popuštanja. Spolne razlike u učestalosti korištenja različitih stilova rješavanja partnerskih sukoba nisu utvrđene. Utvrđeno je da osobe s višom razinom samopoštovanja češće koriste pozitivno rješavanje problema, a rjeđe koriste popuštanje, povlačenje i konfliktni stil. Također, potvrđeno je da osobe s višom razinom samopoštovanja češće doživljavaju iskustvo efikasnog razrješavanja partnerskih sukoba.

Ključne riječi: partnerski sukobi; stilovi rješavanja sukoba; efikasnost rješavanja sukoba; samopoštovanje

UVOD

Nesuglasice i sukobi su neizostavan dio međuljudskih interakcija u svim bliskim interpersonalnim odnosima (Ćubela Adorić i Kovač 2010: 85). U primarnoj obitelji djeca stječu različita iskustva rješavanja sukoba unutar obitelji, a naučene strategije rješavanja sukoba prenose u druge interpersonalne odnose (Blažeka Kokorić 2005). Tijekom odrastanja interpersonalni odnosi se sve više granaju od obiteljskih prema vršnjačkima čime se stvaraju nove prilike za isprobavanje efikasnosti usvojenih strategija rješavanja sukoba (Reese-Weber i Bartle-Haring 1998). Kroz različite životne situacije kod djece i mladih raste svijest o važnoj ulozi koju interpersonalni sukobi imaju u stvaranju, održavanju i prekidu socijalnih odnosa (Laursen 1993). U fazi adolescencije i rane odrasle dobi do izražaja dolazi važnost efikasnog rješavanja sukoba u ljubavnim vezama te raste svijest o povezanosti načina rješavanja partnerskih sukoba sa zadovoljstvom partnerskim odnosom (Laursen 1993).

U partnerskim vezama mladi koriste različite strategije pomoću kojih nastoje riješiti nesuglasice s partnerom/icom. Stilovi rješavanja sukoba se odnose na općenite navike ili uzorke reagiranja na sukob u raznim antagonističkim interaktivnim situacijama (Ting-Toomey, Oetzel i Yee-Jung 2001: 88). Kao takvi oni nude pregled načina na koji osobe uobičajeno reagiraju u situacijama kada se nađu u sukobu.

STILOVI REAGIRANJA U PARTNERSKIM SUKOBIMA

Različiti autori razradili su brojne tipologije načina reagiranja partnera pri rješavanju sukoba. Rahimova konceptualizacija strategija rješavanja sukoba (1983, 1992, prema Ting-Toomey, Oetzel i Yee-Jung 2001: 88) temelji se na dvije dimenzije: usmjerenost na ostvarivanje vlastitih interesa i ciljeva (*briga za sebe*) i spremnost da se prihvate tuđi interesi i ciljevi (*briga za drugog*). Kombinacijom ove dvije dimenzije moguće je definirati pet strategija/stilova rješavanja interpersonalnih sukoba: (a) *Integrirajući stil* – visoka razina brige za sebe i za druge; (b) *Kompromis* – podjednaka razina brige za sebe i za druge, (c) *Dominirajući stil* – visoka razina brige za sebe i niska razina brige za druge, (d) *Prihvaćajući stil* – niska razina brige za sebe i visoka razina brige za druge i (e) *Izbjegavajući stil* – niska razina brige za sebe i niska razina brige za druge.

Sličnu tipologiju stilova rješavanja sukoba nude Thomas i Kilmann (1975, prema Ajduković i Sladović Franz 2003). U okviru modela dvostrukog interesa, autori razlikuju pet osnovnih stilova ponašanja u sukobima, ovisno o usmjerenosti osobe

na postizanje osobnog cilja ili očuvanje odnosa: (1) *Borba/nadmetanje* – strategija koja je prvenstveno usmjerena na postizanje vlastitog cilja bez obzira na posljedice za drugu osobu i odnos, (2) *Odustajanje/prilagođavanje* – strategija koja je prvenstveno usmjerena na očuvanje odnosa naglašavanjem područja slaganja, uz odustajanje od svojih interesa, (3) *Izbjegavanje* – strategija u kojoj osoba odgađa razgovor o problemu, ignorira ili negira postojanje problema te fizički ili psihički napušta sukob, najčešće zbog straha od posljedica sukoba, (4) *Kompromis* – strategija u kojoj je osoba spremna radi čuvanja odnosa smanjiti vlastite želje i prihvatiti zadovoljavanje samo dijela svojih potreba, (5) *Zajedničko rješavanje problema* – strategija u kojoj obje strane u sukobu istovremeno nastoje očuvati odnos i pronaći zajedničko rješenje s kojim će biti zadovoljne. Temelji se na naporu i suradnji obje strane u sukobu usmjerenoj na to da se utvrdi što je pravi problem i da se pronađe rješenje.

Kurdek (1994, 2001) razlikuje četiri stila rješavanja sukoba u partnerskim odnosima: *pozitivno rješavanje problema* koje se temelji na kompromisu, pregovaranju i zajedničkom rješavanju problema, *konfliktni stil* koji uključuje napade na osobu, gubitak kontrole i agresiju, *povlačenje* koje uključuje odbijanje razgovora s partnerom, zatvaranje u sebe, dugotrajnu šutnju i distanciranje od partnera te *odustajanje/popuštanje* koje se odnosi na prihvaćanje partnerovih argumenata i odustajanje od svojih ciljeva ili stajališta.

Strategije koje partneri koriste za rješavanje međusobnih sukoba otkrivaju puno o kvaliteti i prirodi partnerske veze (Delatore i Wagner 2019). Primjerice, u istraživanju Sanderson i Karetsky (2002) utvrđeno je da osobe koji su zadovoljnije partnerskom vezom i koje su snažnije usmjerene na ostvarenje bliskosti u partnerskom odnosu, češće koriste konstruktivne strategije rješavanja sukoba (otvorenu diskusiju i kompromis), a znatno rjeđe strategije emocionalnog povlačenja, iskazivanja prijezira i negativne kritike prema partneru.

Načini reagiranja partnera u situacijama međusobnih sukoba ovise i o različitim osobnim obilježjima partnera. Na primjer, istraživanja su pokazala da su strategije rješavanja partnerskih sukoba povezane s osobnim stilovima privrženosti. Kobak, Cole, Ferenz-Gillies, Fleming i Gamble (1993, prema Sanderson i Karetsky 2002: 319) utvrdili su da sigurno privržene osobe u partnerskim sukobima rjeđe iskazuju ljutnju na disfunkcionalan način, češće ostaju konstruktivno angažirane te pokazuju manje izbjegavanja problema tijekom sukoba od osoba s nesigurnim stilovima privrženosti.

Za razumijevanje dinamike partnerskih sukoba važno je sagledati i uvjerenja partnera o mogućnosti postizanja konstruktivnog razrješenja sukoba. Doživljaj efikasnosti rješavanja sukoba bazira se na iskustvima partnera u prethodnim konfliktnim situacijama, tj. na procjeni koliko često su takve situacije završavale razrješenjem, potiskivanjem ili produbljivanjem sukoba (Skupnjak 2020). Optimističan stav prema rješivosti problema i podržavajuće ponašanje kojim osoba pokazuje da joj je odnos važan, pozitivno korelira s rješivošću problema i zadovoljstvom partnerskim odnosom (Johnson i Roloff 2000). S druge strane, nepovjerenje u mogućnost razrješenja sukoba te iskustvo završavanja epizode sukoba kroz produbljivanje sukoba povezano je s porastom emocionalnog sagorijevanja i odustajanjem od odnosa (Blažeka Kokorić i Stolfa 2021). Sanderson i Karetzky (2002: 319) su utvrdili da uvjerenje o mogućnosti vlastitog utjecaja na ishode sukoba, oblikuje i način na koji osobe reaguju u sukobima. Ukoliko osobe smatraju da svojim trudom mogu u bitnome utjecati na ishode sukoba (internalni lokus kontrole), češće koriste strategije kooperacije, a rjeđe izbjegavanja sukoba i obrnuto.

Odabir strategija rješavanja sukoba povezan je s doživljajem partnera/ice i načinom atribuiranja njegovog/njezinog ponašanja, ali i s doživljajem sebe.

1. SAMOPOŠTOVANJE KAO ODREDNICA NAČINA RJEŠAVANJA PARTNERSKIH SUKOBA

Slika o sebi, a naročito konstrukt samopoštovanja, važan je u istraživanju partnerskih sukoba, budući da mišljenje pojedinca o samom sebi utječe na njegove/njezine daljnje odluke i akcije. Samopoštovanje se bazira na samoprocjeni doživljaja vlastite vrijednosti te pokazuje u kojoj mjeri osoba cijeni, poštuje, odobrava ili voli samog sebe (Blascovich i Tomaka 1991). Rosenberg (1965, prema Alinčić 2013) govori o postojanju općeg osjećaja vlastite vrijednosti koje nadilazi samoevaluaciju u pojedinim područjima života i naziva ga globalnim samopoštovanjem.

Prema teoriji sociometra, samopoštovanje je psihološko mjerilo kvalitete odnosa između pojedinaca (Leary 1999). Teorija se temelji na postavci da ljudi imaju urođeni nagon za održavanjem bitnih interpersonalnih odnosa. Taj nagon se razvio tijekom evolucije jer je pripadnost društvenim skupinama omogućavala pojedincu veće šanse za preživljavanje u odnosu na samostalni život (Leary 1999). Budući da je oslanjanje na druge bilo bitno za preživljavanje te da je odbacivanje od strane grupe moglo imati snažne negativne posljedice za sam opstanak pojedinaca, smatra se da su ljudi evolucijski razvili mehanizam mjerenja stupnja prihvaćenosti od strane drugih. Taj

psihološki mehanizam se naziva sociometar. Sociometar je osjetljiv na promjene u relacijskoj procjeni vlastite vrijednosti. U slučaju detekcije niske relacijske evaluacije, sociometar aktivira moguću prijetnju te potiče emocionalnu i bihevioralnu reakciju osobe na moguće odbacivanje. Sa stajališta teorije sociometra, nisko samopoštovanje je češće povezano s negativnim ponašanjima u interpersonalnim odnosima zato što osobe koje smatraju da nisu prihvaćene od okoline češće doživljavaju emocije ljutnje, tuge i anksioznosti te češće iskazuju emocionalne i bihevioralne probleme što ubrzava odbijanje okoline te dovodi do daljnjeg smanjivanja samopoštovanja i distanciranje od drugih (Leary 1999). Razina samopoštovanja povezana je sa samopouzdanjem i asertivnošću (Alinčić 2013) te indirektno može utjecati na ponašanje osobe. Brojni autori ističu važnu ulogu samopoštovanja i u oblikovanju načina reagiranja osoba u interpersonalnim sukobima. Murray i suradnici (2002) ističu da osobe s niskim samopoštovanjem često previše analiziraju određeni problem te konfliktne situacije i slične probleme u vezi interpretiraju kroz prizmu nedostatka interesa partnera za njih. Također sklonije su tumačiti loše raspoloženje partnera ili povredu partnerovih osjećaja kao vlastitu krivicu. S druge strane, osobe s visokim samopoštovanjem ne shvaćaju pretjerano osobno svaki sukob, u konfliktnim situacijama pokušavaju se približiti partneru, češće zadržavaju pozitivno viđenje partnerskog odnosa te partnerovo ponašanje i komunikaciju tumače na pozitivniji način. Samim time prilikom rješavanja sukoba češće koriste pozitivne stilove usmjerene na rješavanje problema (Murray i sur. 2002).

Orth, Erol i Luciano (2018) također navode da osobe koje imaju nisko samopoštovanje imaju veću šansu da tijekom života u ljubavnim vezama dožive prekid ili rastavu jer vrlo često negativno atribuiraju partnerovo ponašanje, zamjerajući partneru/ici nedostatak brige i ljubavi. Za vrijeme partnerskih sukoba, pokazuju veću hladnoću te učestalo traže potvrdu da ih partner voli, dok su osobe s većom razinom samopoštovanja sklonije češćem isticanju pozitivnih aspekata svoje ljubavne veze, što doprinosi većem zadovoljstvu vezom i smanjuje šanse za razvod ili prekid veze (Orth, Erol i Luciano 2018).

2. CILJ ISTRAŽIVANJA

Cilj ovog istraživanja je utvrditi kako studenti procjenjuju učestalost korištenja različitih stilova rješavanja sukoba u svojim partnerskim vezama te postoje li spolne razlike u tom pogledu. Također, istraživanjem se želi provjeriti postoji li povezanost

između doživljaja samopoštovanja sa stilovima i efikasnošću rješavanja sukoba u partnerskim vezama studenata.

U istraživanju su postavljene sljedeće hipoteze:

Hipoteza 1. Očekuje se da studenti procjenjuju da je u njihovim partnerskim vezama najzastupljeniji stil pozitivno rješavanje problema, dok je najmanje zastupljen stil popuštanja.

Hipoteza 2. Očekuje se da žene značajno rjeđe od muškaraca koriste stil povlačenja/odustajanja. Kod ostalih stilova se ne očekuju razlike.

Hipoteza 3. Očekuje se da osobe s višom razinom samopoštovanja češće koriste stil pozitivnog rješavanja problema, a osobe s nižim samopoštovanjem da češće koriste popuštanje, povlačenje/odustajanje i konfliktni stil (borbe i nadmetanja).

Hipoteza 4. Očekuje se da osobe s višom razinom samopoštovanja češće doživljavaju iskustvo efikasnog razrješavanja sukoba.

3. METODOLOGIJA

U istraživanju je korišten kvantitativan metodološki pristup. Istraživanje je provedeno primjenom anketnog upitnika na uzorku od 157 studenata Sveučilišta u Zagrebu (prigodan uzorak), putem web ankete koja je objavljena u *Facebook* grupama studentskih domova u Zagrebu. U istraživanju je sudjelovala 101 žena (64,3%) i 56 muškaraca (35,7%). Raspon životne dobi sudionika kretao se od minimalno 19 godina do maksimalno 30 godina, a prosječna dob iznosi 22,89 godina ($SD=2,488$). Sudionici istraživanja u najvećem postotku pohađaju završne godine fakulteta (njih 28,6%), a najmanje studenata je na prvoj godini studija (10,8%). Svi sudionici su u trenutku istraživanja bili u partnerskoj vezi, od čega je 23,6% sudionika živjelo s partnerom/icom. Prosječno trajanje partnerske veze iznosi 32 mjeseca ($SD=26,385$), a raspon trajanja veze je od minimalno 1 mjesec do maksimalno 11 godina.

Anketni upitnik koji se koristio u istraživanju sastojao se od uvodnih pitanja koja se odnose na ispitivanje osobnih obilježja sudionika istraživanja (spol, dob, godina studija, ljubavni status) i njihova partnerskog odnosa (trajanje partnerske veze, zajednički život s partnerom). Pored toga u istraživanju su korišteni sljedeći mjerni instrumenti:

(1) *Upitnik stilova rješavanja sukoba* (eng. *Conflict Resolution Style Inventory, CRSI*) ispituje učestalost korištenja određenog stila rješavanja sukoba u partnerskim odnosima. Upitnik je konstruirao Lawrence A. Kurdek (2001). Hrvatska verzija upitnika korištena je u istraživanju Stolfa (2017). Upitnik se sastoji od ukupno 16

čestica. Za svaku od tvrdnji ispitanik izražava stupanj slaganja na skali procjene od 1 do 5 (1 - nikada, 2 - rijetko, 3 - ponekad, 4 - često i 5 - vrlo često). Upitnik se sastoji od četiri subskale koje opisuju korištenje određenog stila rješavanja sukoba u partnerskom odnosu. Viša prosječna vrijednost na pojedinoj subskali upućuje na učestalije korištenje pojedinog stila rješavanja sukoba. Subskala konfliktni stil (stil borbe i nadmetanja) (*eng. conflict engagement*) sastoji se od četiri čestice (1, 5, 9 i 13, npr. *Započinjem napadati partnera/icu na osobnoj razini*). Na uzorku ovog istraživanja koeficijent unutarnje pouzdanosti Cronbach alpha za ovu subskalu iznosi $\alpha=0,77$. Subskala pozitivnog rješavanja problema (*eng. positive problem solving*) se također sastoji od četiri čestice (2, 6, 10 i 14, npr. *Fokusiram se na rješavanje trenutnog problema*). Cronbach alpha koeficijent za ovu subskalu iznosi $\alpha=0,83$. Subskala povlačenje /odustajanje (*eng. withdrawal*) također ima 4 čestice (3, 7, 11 i 15, npr. *Šutim kroz duži period*). Cronbach alpha koeficijent za ovu subskalu iznosi $\alpha=0,59$. Subskala popustljiv stil (*eng. compliance*) sastoji se također od četiri čestice (4, 8, 12 i 16, npr. *Nisam spreman/spremna boriti se za sebe*). Cronbach alpha koeficijent za ovu subskalu iznosi $\alpha=0,69$.

(2) *Upitnik efikasnosti rješavanja sukoba* – sastavni je dio šireg Upitnika sukoba i načina rješavanja problema u partnerskom odnosu (*eng. Conflicts and Problem-solving Scales, CPS*) koji je konstruirala Patricia K. Kerig (2001). Za potrebe ovog rada korištena je hrvatska verzija upitnika efikasnosti rješavanja konflikta (Blažeka Kokorić i Stolfa 2021). Upitnik se sastoji od 13 tvrdnji koje opisuju različita iskustva ishoda partnerskih sukoba. Ispitanici trebaju označiti u rasponu mogućih odgovora od 0 (nikad) do 3 (redovito) koliko često doživljavaju određenu situaciju u svom partnerskom odnosu. Upitnik se sastoji od dvije subskale: *razrješavanje sukoba* (čestice 1, 2, 3, 4 i 5, npr. *Osjećamo se bliži jedno drugom negoli prije svađe*) i *produbljivanje sukoba* (čestice 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12 i 13, npr. *Nakon svađe osjećamo još veću ljutnju jedan prema drugome*). Cronbach alpha za subskalu razrješavanje sukoba iznosi $\alpha=0,69$, dok za subskalu produbljivanje sukoba iznosi $\alpha=0,92$.

(3) *Rosenbergova skala samopoštovanja* (*eng. Rosenberg's Self-Esteem Scale, RSE*) je upitnik pomoću kojeg se ispituje razina samopoštovanja kod pojedinog sudionika istraživanja. Skalu je konstruirao Morris Rosenberg 1965. godine. U Hrvatskoj je ovu skalu detaljno opisao Bezinović (1988), a ista skala primjenjivana je i u kasnijim istraživanjima te se pokazala kao visoko pouzdan mjerni instrument (Hudek-Knežević 1994, Blažeka Kokorić 2002). Sastoji se od ukupno 10 čestica uz koje ispitanik izražava stupanj slaganja na ljestvici od pet stupnja (0= u potpunosti se ne odnosi na mene do 4= u potpunosti se odnosi na mene). Pet čestica sadržajno

mjeri negativnu procjenu sebe (npr. *Ponekad mislim da uopće ne vrijedim*), a pet čestica pozitivnu procjenu sebe (npr. *Općenito, zadovoljan sam sobom*). Ukupan rezultat se određuje zbrajanjem odgovora na svim česticama, no prije toga rezultate na tvrdnjama koje su negativno usmjerene treba rekodirati u suprotnom smjeru. Mogući teorijski raspon rezultata kreće se od 0 do 40. Viši prosječan rezultat označava više samopoštovanje. Cronbach alpha na uzorku ovog istraživanja iznosi $\alpha=0,90$.

Za unos i obradu prikupljenih podataka istraživanja koristio se program SPSS Statistics. Podaci su obrađeni pomoću metoda deskriptivne statistike, t-testa i Pearsonovog koeficijenta korelacije.

4. REZULTATI

U prvom dijelu istraživanja analizirani su prikupljeni podaci na *Upitniku stilova rješavanja sukoba* (Kurdek 2001) koji mjeri učestalost korištenja četiri stila rješavanja partnerskih sukoba: pozitivno rješavanje problema, stil povlačenja/odustajanja, konflikti stil te popustljivi stil rješavanja sukoba (Tablica 1).

Tablica 1. Usporedba zastupljenosti različitih stilova rješavanja sukoba u partnerskim vezama studenata

STIL RJEŠAVANJA SUKOBA	N	M	SD	Min	Max
Pozitivno rješavanje problema	157	4,00	0,79	1	5
Stil povlačenja/odustajanja	157	2,48	0,76	1,25	5
Konflikti stil (borba, nadmetanje)	157	2,21	0,87	1	5
Popustljivi stil	157	2,11	0,76	1	5

Na ponuđenoj skali odgovora od 1 = nikada do 5 = vrlo često, za subskalu pozitivno rješavanje problema dobivena je najviša aritmetička sredina ($M=4,00$; $SD=0,79$) što pokazuje da je ovo najzastupljeniji stil koji studenti u prosjeku često koriste u partnerskim sukobima. Kod ostalih stilova dobivene su niske prosječne vrijednosti pa se može zaključiti da studenti u prosjeku rijetko ili ponekad koriste stil povlačenja/odustajanja ($M=2,48$; $SD=0,76$), još rjeđe konflikti stil ($M=2,21$; $SD=0,87$), a najrjeđe popustljiv stil ($M=2,11$; $SD=0,76$).

U sljedećem koraku istraživanja, putem t-testa provjereno je postoje li razlike u prosječnoj učestalosti korištenja različitih stilova rješavanja sukoba kod muškaraca i žena (Tablica 2).

Tablica 2. Spolne razlike u korištenju različitih stilova rješavanja partnerskih sukoba

Stil rješavanja sukoba	Spol	N	M	SD	t	df	p
Pozitivno rješavanje problema	Žensko	101	4,08	0,71	1,717	155	0,088
	Muško	56	3,85	0,90			
Stil povlačenja/odustajanja	Žensko	101	2,46	0,76	-0,259	155	0,796
	Muško	56	2,50	0,75			
Konfliktni stil	Žensko	101	2,21	0,82	0,144	155	0,885
	Muško	56	2,19	0,95			
Popustljivi stil	Žensko	101	2,03	0,64	-1,869	155	0,064
	Muško	56	2,26	0,92			

Na uzorku studenata i studentica koji su sudjelovali u ovom istraživanju nisu nađene statistički značajne razlike prema spolu u korištenju različitih stilova rješavanja partnerskih sukoba.

U trećem dijelu istraživanja pomoću Pearsonovog koeficijenta korelacije ispitalo se postoji li značajna povezanost između učestalosti korištenja određenih stilova rješavanja sukoba i razine samopoštovanja (Tablica 3).

Tablica 3. Povezanost doživljaja samopoštovanja i učestalosti korištenja različitih stilova rješavanja sukoba

		Doživljaj samopoštovanja
Pozitivno rješavanje problema	R	0,217**
	P	0,006
	N	157
Stila povlačenja	R	-0,194*
	P	0,015
	N	157
Konfliktni stil	R	-0,198*
	P	0,013
	N	157
Popustljiv stil	R	-0,314**
	p	0,000
	N	157

* Korelacija je značajna na razini $p < 0,05$

** Korelacija je značajna na razini $p < 0,01$

Rezultati Pearsonovog koeficijenta korelacije pokazali su da postoji značajna pozitivna povezanost između doživljaja samopoštovanja i učestalosti korištenja stila pozitivnog rješavanja problema ($r=0,217$; $p<0,01$). S druge strane, utvrđena je negativna povezanost između doživljaja samopoštovanja i konfliktnog stila ($r= -0,198$; $p<0,01$), kao i između doživljaja samopoštovanja i stila povlačenja ($r= -0,194$, $p<0,05$), te između doživljaja samopoštovanja i popustljivog stila ($r= -0,314$; $p<0,01$). Iako se radi o slabom intenzitetu povezanosti, rezultati pokazuju da osobe s višom razinom samopoštovanja češće koriste pozitivno rješavanje problema, a rjeđe koriste popuštanje, povlačenje i konfliktni stil te obrnuto.

U četvrtom dijelu istraživanja testiralo se postoji li povezanost u razini samopoštovanja i efikasnosti rješavanja partnerskih sukoba. Koristila se metoda Pearsonovog koeficijenta korelacije (Tablica 4).

Tablica 4. Povezanost razine samopoštovanja i efikasnosti rješavanja partnerskih sukoba
Doživljaj samopoštovanja

		Doživljaj samopoštovanja
Produbljivanje sukoba	r	-0,086
	p	0,286
	N	157
Razrješivanje sukoba	r	0,238**
	p	0,003
	N	157

** Korelacija je značajna na razini $p<0,01$

Utvrđeno je da postoji statistički značajna pozitivna povezanost između doživljaja samopoštovanja i razrješavanja sukoba ($r= 0,238$; $p<0,01$), ali ne i produbljivanja sukoba ($r= -0,086$; $p>0,05$). Navedeno pokazuje da osobe s višom razinom samopoštovanja češće doživljavaju iskustvo efikasnog razrješavanja sukoba i obrnuto.

5. RASPRAVA

Dobiveni rezultati ovog istraživanja potvrdili su hipotezu 1 u kojoj se pretpostavljalo da će studenti u rješavanju partnerskih sukoba najčešće koristiti stil pozitivnog rješavanja problema, a najrjeđe stil popuštanja. Dobivene rezultate zanimljivo je usporediti s rezultatima sličnog istraživanja Blažeka Kokorić (2006) koje je provedeno prije 15 godina na znatno većem uzorku od 564 zagrebačkih studenata, anketiranjem studenata uživo. U navedenom istraživanju studenti su također izvijestili da najviše koriste stil aktivnog suočavanja koji sadržajno odgovara stilu pozitivnog

rješavanja problema. S druge strane, procijenili su da najrjeđe koriste verbalnu i fizičku agresiju, dok su u našem istraživanju studenti izvijestili da najrjeđe koriste popustljiv stil (čak rjeđe od konfliktnog stila koji uključuje borbu i nadmetanje). Ovi podaci ukazuju na moguće generacijske promjene u pristupu rješavanju partnerskih sukoba u proteklih 15-tak godina, pri čemu je vidljiv pomak u smjeru manjesklonosti korištenju stila popuštanja. Navedeno treba interpretirati s oprezom, prije svega vodeći računa o tome da u spomenutom istraživanju iz 2005. godine stilovi rješavanja partnerskih sukoba nisu mjereni istim mjernim instrumentom te da korišteni prigodni uzorci ne omogućuju precizno zaključivanje za širu populaciju. Stoga bi ove rezultate trebalo dodatno provjeriti u budućim istraživanjima na reprezentativnom uzorku.

Rezultati koji se odnose na provjeru spolnih razlika u učestalosti korištenja različitih stilova rješavanja partnerskih sukoba nisu potvrdili hipotezu 2 u dijelu u kojem se očekivalo da žene u prosjeku značajno rjeđe od muškaraca koriste stil povlačenja/odustajanja. S druge strane, kod ostala tri stila (stil popuštanja, konfliktni stil i stil pozitivnog rješavanja problema) potvrđeno je da nema spolnih razlika. Pri interpretaciji ovih rezultata treba imati na umu razlike u veličini uzorka muškaraca i žena, a posebno razlike u varijancama rezultata žena i muškaraca kod popustljivog stila. S obzirom da je homogenost varijanci tu mala, navedeno je moglo utjecati na dobivene rezultate pa bi u budućim istraživanjima na većem uzorku to svakako trebalo dodatno provjeriti. Nadalje, iako u ovom istraživanju nisu nađene statistički značajne razlike prema spolu u učestalosti različitih stilova rješavanja partnerskih sukoba, neka druga istraživanja ukazala su na postojanje spolnih razlika u stilovima komunikacije i stilovima rješavanja sukoba. Tako je u ranije spomenutom istraživanju Blažeka Kokorić (2006) utvrđeno da studentice u odnosu na studente u partnerskim sukobima značajno češće koriste strategije aktivnog suočavanja, ali i verbalne agresije, dok muškarci značajno češće reaguju popuštanjem i povlačenjem. Na slične nalaze o spolnim razlikama upućuje i nešto starije istraživanje Hojjat (2000) u kojem je potvrđeno da su žene sklonije korištenju aktivnih stilova rješavanja sukoba, a muškarci pasivnih stilova (prihvatanje, izbjegavanje). U budućim istraživanjima na širem uzorku bilo bi vrijedno dodatno provjeriti jesu li razlike u reagiranju muškaraca i žena u partnerskim sukobima sve manje prisutne. Moguće je da s vremenom dolazi do nestajanja spolnih razlika što bi očekivano moglo biti posljedica promjena u rodnoj socijalizaciji današnjih generacija djece i mladih.

Rezultati istraživanja koji se odnose na povezanost doživljaja samopoštovanja sa stilovima rješavanja partnerskih sukoba potvrdili su postavke treće hipoteze pri čemu se pokazalo točnim da osobe s višom razinom samopoštovanja češće koriste pozitivno

rješavanje problema, a rjeđe koriste popuštanje, povlačenje i konfliktni stil te obrnuto. Murray i suradnici (2002) pojašnjavaju da osobe koje imaju nisko samopoštovanje češće koriste strategije povlačenja, popuštanja i konfliktnog ponašanja u sukobu s namjerom da zaštite sebe te da u sukobima iskazuju veću hladnoću prema partneru. S druge strane, osobe s višim samopoštovanjem u sukobima se češće fokusiraju na pozitivne aspekte partnerskog odnosa i približavanje partneru (Murray i sur. 2002: 557). Dobiveni rezultati našeg istraživanja u skladu su s nalazima Marigold, Holmes i Ross (2007) koji upućuju na to da su osobe s nižim samopoštovanjem sklonije negativno tumačiti konflikte i da su osjetljivije na situacije u kojima doživljavaju neku prijetnju ili odbijanje zbog čega češće reagiraju udalžavanjem ili napadanjem partnera, što može imati negativan utjecaj na daljnji razvoj odnosa. U suočavanju s problemima u vezi često traže potvrdu od svojih partnera da im je i dalje stalo do njih ili se u protivnom distanciraju kako bi zaštitili svoje osjećaje. S obzirom da su osobe s nižim samopoštovanjem u situaciji partnerskih sukoba osjetljivije na percepciju odbijanja i doživljaj prijetnje, u sukobima očekivano češće reagiraju iz pozicije nepovjerenja u partnera, fokusirajući se u većoj mjeri na zaštitu sebe, a ne na razrješavanje problema. Sve navedeno potvrđuje postavke teorije sociometra, empirijski provjerene kroz rezultate brojnih istraživanja u kojima se pokazalo da su osobe sa češćim iskustvima odbijanja sklonije biti depresivne, neprijateljski raspoložene i agresivne (Kelly 2001; Leary, Kowalski, Smith i Phillips 2003b; Leary i sur. 2001b; sve prema Leary 2005). Na tragu navedenog, očekivano je da će osobe s nižim samopoštovanjem češće koristiti i stilove borbe, povlačenja/odustajanja i popuštanja, uz istovremenu manju usmjerenost na pozitivno rješavanja problema, što se pokazalo točnim na uzorku studenata u našem istraživanju.

Dobiveni rezultati su potvrdili pozitivnu povezanost između samopoštovanja i iskustva efikasnog razrješavanja partnerskih sukoba, što je u skladu s postavkama četvrte hipoteze. S obzirom da osobe s višim samopoštovanjem u situacijama partnerskih sukoba reagiraju s većim povjerenjem u mogućnost prevladavanja trenutnih teškoća u partnerskom odnosu, moguće je da upravo zahvaljujući svojim snagama i osobnom resursu samopoštovanja lakše prevladavaju trenutne teškoće. One se u rješavanju sukoba u većoj mjeri fokusiraju na pozitivne strane partnera/ice i njihove veze, manje su okupirane zaštitom svoje ranjive pozicije u sukobu, a više traženjem konstruktivnog rješenja problema (Murray i sur. 2002: 558). Sve navedeno očekivano doprinosi uspješnijem razrješavanju sukoba u partnerskom odnosu. Zaključno, s obzirom da je sposobnost konstruktivnog upravljanja sukobima jedno od centralnih obilježja uspješne veze (Wilmot i Hocker 2007, prema Ćubela Adorić

i Kovač 2010), nalazi ovog istraživanja govore u prilog tome da je pozitivna slika o sebi temelj na kojem valja graditi svaki stabilan partnerski odnos.

6. ZAKLJUČAK

Partnerski sukobi sastavni su dio svih partnerskih odnosa, a strategije i efikasnost njihova razrješavanja u značajnoj mjeri oblikuju zadovoljstvo pa i stabilnost partnerskog odnosa. Ovaj rad usmjeren je na sagledavanje stilova i efikasnosti rješavanja partnerskih sukoba u partnerskim vezama studenata ovisno o doživljaju samopoštovanja studenata. Rezultati istraživanja su pokazali da neovisno o spolu, kod studenata i studentica u prosjeku dominira pozitivan stil rješavanja sukoba, dok su manje zastupljeni stil povlačenja, konfliktni stil i popustljiv stil. Provedene korelacijske analize pokazale su da su stilovi rješavanja sukoba povezani s razinom samopoštovanja. Utvrđeno je da studenti s višim samopoštovanjem češće koriste pozitivno rješavanje problema, dok studenti s nižim samopoštovanjem češće koriste konfliktni stil, popustljivi stil i stil povlačenja. Također, potvrđeno je da osobe s višom razinom samopoštovanja češće doživljavaju iskustvo efikasnog razrješavanja partnerskih sukoba. Dobiveni rezultati mogu se povezati s iznesenim postavkama teorije sociometra i s dosadašnjim istraživanjima koja pokazuju da u oblikovanju stilova i efikasnosti rješavanja partnerskih sukoba važnu ulogu ima slika o sebi. Nalazi imaju praktičnu vrijednost jer ukazuju na potrebu da se u okviru stručnih programa podrške koji su usmjereni na unapređivanje vještina konstruktivnog razrješavanja partnerskih sukoba, vodi računa i o važnoj ulozi samopoštovanja. S obzirom na nedostatak novijih istraživanja koja se bave odnosom dimenzije samopoštovanja i stilova rješavanja partnerskih sukoba, rezultati ovog istraživanja, iako dobiveni na prigodnom uzorku, imaju vrijednost jer omogućuju usporedbu s nalazima dosadašnjih istraživanja te mogu poslužiti i kao poticaj za daljnja istraživanja na ovu temu. Značajan doprinos ovog rada ogleda se i u proučavanju povezanosti samopoštovanja s efikasnošću razrješavanja partnerskih sukoba, budući da takvih istraživanja nedostaje na našim prostorima.

Na samom kraju treba reći da ovo istraživanje ima metodološka ograničenja koja se prije svega odnose na nereprezentativni uzorak, na značajno veću zastupljenost žena u odnosu na muškarce u uzorku, te na manji broj varijabli koje su zahvaćene istraživanjem, a koje se tiču osobnih obilježja i obilježja partnerskih odnosa. Stoga bi u budućim istraživanjima svakako trebalo proširiti uzorak i dodatno ispitati moguće razlike u stilovima i efikasnosti rješavanja partnerskih sukoba s obzirom na druge

karakteristike ispitanika i obilježja partnerske veze. Također, kroz longitudinalna istraživanja bilo bi važno pratiti promjene i pojavu mogućih novih trendova u načinu rješavanja partnerskih sukoba kod današnjih generacija mladih. Takva istraživanja bila bi korisna i u kontekstu šireg sagledavanja uzroka koji dovode do sve prisutnijih teškoća parova u efikasnom razrješavanju partnerskih sukoba i održavanju stabilnih partnerskih veza, što je u posljednje vrijeme posebno vidljivo kroz porast stopa brakorazvoda i sve izraženiju prisutnost problematike visokokonfliktnih razvoda.

LITERATURA

1. Ajduković, Marina, Branka Sladović Franz (2003), "Prevladavanje sukoba", u: Dean Ajduković (ur.), *Socijalna rekonstrukcija zajednice: Psihološki procesi, rješavanje sukoba i socijalna akcija*, Društvo za psihološku pomoć, Zagreb, 211-230.
2. Alinčić, Milana (2013), "Osobine ličnosti i asertivnost kao prediktori samopoštovanja i socijalne anksioznosti", *Primenjena psihologija*, 6(2), 139-154.
3. Bezinović, Petar (1988), *Percepcija osobne kompetentnosti kao dimenzija samopoimanja*, Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet
4. Blascovich, Jim, Joseph Tomaka (1991), "Measures of self-esteem", In: J. P. Robinson, P. R. Shaver, L. S. Wrightsman (Eds.), *Measures of personality and social psychological attitudes*, Academic Press, 115-160.
5. Blažeka, Slavica (2002), *Psiho-socijalni potencijali maturanata (iz ratom različito zahvaćenih krajeva Republike Hrvatske) za uspješno suočavanje sa životnim izazovima*, Magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet
6. Blažeka Kokorić, Slavica (2005), *Povezanost iskustava u primarnoj obitelji s obilježjima partnerskih odnosa*, Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Pravni fakultet, Studijski centar socijalnog rada
7. Blažeka Kokorić, Slavica (2006), "Rješavanje partnerskih sukoba s obzirom na spol partnera, iskustvo i trajanje partnerskog odnosa", *Ljetopis socijalnog rada*, 14(1), 5-26.
8. Blažeka Kokorić, Slavica, Gordana Stolfa (2021), "Povezanost između obilježja partnerskih sukoba s doživljajem emocionalnog sagorijevanja i procjenom budućnosti partnerske veze", *Nova prisutnost*, XIX (2), 419-434.

9. Ćubela Adorić, Vera, Rafaela Kovač (2010), "Skala uspješnosti rješavanja bračnih konflikata", u: Ivana Tucak Junaković, Vera Ćubela Adorić, Zvezdan Penezić i Ana Proroković (ur.), *Zbirka psihologijskih skala i upitnika*, sv. 5, Sveučilište u Zadru, Zadar, 85-92.
10. Delatore, Marina, Adriana Wagner (2019), "How Do Couples Disagree? An Analysis of Conflict Resolution Profiles and the Quality of Romantic Relationships", *Revista Colombiana De Psicología*, 28(2), 91-108.
11. Hojjat, Mahzad (2000), "Sex differences and perceptions of conflict in romantic relationships", *Journal of Social and Personal Relationships*, 17(4-5), 598-617.
12. Hudek-Knežević, Jasna (1994), *Suočavanje sa stresnim situacijama izazvanim konfliktom između profesionalne i obiteljske uloge: Uloga stilova suočavanja, samopoimanja i percepcije socijalne okoline*, Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet
13. Johnson, Kristen Linnea, Michael E. Roloff (2000), "Correlates of the Perceived Resolvability and Relational Consequences of Serial Arguing in Dating Relationships: Argumentative Features and the Use of Coping Strategies", *Journal of Social and Personal Relationships*, 17(4-5), 676-686.
14. Kerig, Patricia K. (2001), "Conflicts and Problem-solving Scales (CPS)", u: Barry F. Perlmutter, John Touliatos, Goerge W. Holden (ur.), *Handbook of family measurement techniques – Instruments & Index*, sv. 3, Thousand Oaks, London, New Delhi, Sage Publications, 131-135.
15. Kurdek, Lawrence A. (1994), "Conflict Resolution Styles in Gay, Lesbian, Heterosexual, Nonparent, and Heterosexual Parent Couples", *Journal of Marriage and the Family*, 55, 705-722.
16. Kurdek, Lawrence A. (2001), "Conflict resolution style inventory (CRSI)", u: Barry F. Perlmutter, John Touliatos, Goerge W. Holden (ur.), *Handbook of family measurement techniques – Instruments & Index*, sv. 3, Thousand Oaks, London, New Delhi, Sage Publications, 107.
17. Laursen, Brett (1993), "The perceived impact of conflict on adolescent relationships", *Merrill-Palmer Quarterly*, 39(4), 535-550.
18. Leary, Mark R. (1999), "Making sense of self-esteem", *Current directions in psychological science*, 8(1), 32-35.
19. Leary, Mark R. (2005), "Sociometer theory and the pursuit of relational value: Getting to the root of self-esteem", *European Review of Social Psychology*, 16, 75-111.

20. Marigold, Denise C., John G. Holmes, Michael Ross (2007), "More than words: Reframing compliments from romantic partners fosters security in low self-esteem individuals", *Journal of personality and social psychology*, 92(2), 232-247, <https://doi.org/10.1037/0022-3514.92.2.232>
21. Murray, Sandra L., Paul Rose, Gina M. Bellavia, John G. Holmes, Anna Garrett Kusche (2002), "When rejection stings: How self-esteem constrains relationship enhancement processes", *Interpersonal Relations and Group Processes*, 83(3), 556-573.
22. Sanderson, Catherine A., Kim Karetsky (2002), "Intimacy goals and strategies of conflict resolution in dating relationships: A mediational analysis", *Journal of social and Personal Relationships*, 19(3), 317-337.
23. Skupnjak, Draženka (2020), "Rješavanje konflikata i vještine asertivnosti", *Varaždinski učitelj - digitalni časopis za odgoj i obrazovanje*, 3(3), 98-116.
24. Stolfa, Gordana (2017), *Obilježja partnerskih sukoba i odrednice njihovog rješavanja*, Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Pravni fakultet, Studijski centar socijalnog rada
25. Orth, Ulrich, Ruth Yasemin Erol, Eva C. Luciano (2018), "Development of self-esteem from age 4 to 94 years: A meta-analysis of longitudinal studies", *Psychological Bulletin*, 144(10), 1045-1080.
26. Reese-Weber, Maria, Suzanne Bartle-Haring (1998), "Conflict Resolution Styles in Family Subsystems and Adolescent Romantic Relationships", *Journal of Youth and Adolescence*, 27(6), 735-752.
27. Ting-Toomey Stella, John G. Oetzel, Kimberlie Yee-Jung (2001), "Self-construal types and conflict management", *Communication Reports*, 14(2), 87-104.

THE CORRELATION BETWEEN SELF-ESTEEM AND CONFLICT RESOLUTION IN STUDENTS' ROMANTIC PARTNERSHIPS

Summary:

Conflicts are an inevitable part of romantic partnerships. During a conflict, partners make use of various means of conflict resolution. This research aims to determine how students assess the frequency of using different styles of conflict resolution in their romantic partnerships and whether there are gender differences in this regard. Furthermore, the research aims at examining whether there is a correlation between the experience of self-esteem on one hand, and the styles and effectiveness of conflict resolution on the other hand, in students' romantic partnerships. The research was conducted through an online survey on a sample of 157 students (101 female and 56 male students). The following measuring instruments were used in the research: Conflict Resolution Styles Inventory (Kurdek 2001), Conflicts and Problem-solving Scales (Kerig 2001), and the Rosenberg Self-Esteem Scale (Rosenberg 1965, cited in Blažeka 2002). The results showed that in students' romantic partnerships the most common style of conflict resolution is focused on positive problem solving, while the least common style is compliance. Gender differences in the frequency of using different styles of resolving conflict among romantic partners have not been identified. It found that persons with a higher level of self-esteem are more likely to use positive problem solving, and less likely to use the styles of compliance, withdrawal, and conflict engagement. It confirms also that persons with a higher level of self-esteem are more likely to experience effective resolution of conflicts with romantic partners.

Keywords: conflicts among romantic partners; conflict resolution styles; conflict resolution effectiveness; self-esteem

Adrese autorica

Authors' address

Slavica Blažeka Kokorić

Sveučilište u Zagrebu

Pravni fakultet

sblazeka@pravo.hr

Lucija Matković

samostalna istraživačica, Split

matkoviclucija535@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.2.729

UDK 37.02:378.1

Primljeno: 17. 03. 2022.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Gorjana Vujović, Jovana Šupić

SAMOPROCJENA KREATIVNOSTI: VALIDACIJA KRATKE SKALE KREATIVNOG SELF-KONCEPTA (SSCS)

Kreativni self-koncept je konstrukt koji se odnosi na samoprocjenu kreativnosti, a čine ga dvije dimenzije: kreativni identitet i kreativna samoefikasnost. Kreativni identitet određuje koliko je kreativni potencijal važan osobi, a kreativna samoefikasnost predstavlja vjeru u lične kreativne sposobnosti. S obzirom na to da Kratka skala kreativnog self-koncepta (SSCS - Short Scale of Creative self) nije validirana na uzorku ispitanika iz Bosne i Hercegovine, cilj ovog istraživanja je validacija i provjera metrijskih karakteristike skale. Uzorak je činilo od 238 studenata različitih fakulteta iz BiH, uzrasta od 19 do 46 godina ($M = 22,21$; $SD = 3,27$). Dvosmjernom procedurom je sa engleskog jezika prevedeno 11 stavki SSCS skale, od kojih 5 ispituje kreativni identitet, a 6 kreativnu samoefikasnost. Izvorna verzija SSCS skale u cjelini ima dobru pouzdanost ($\alpha = .904$) i reprezentativnost ($KMO = .908$). Na nivou subskala ove vrijednosti su takođe zadovoljavajuće: za kreativni identitet – $\alpha = .902$; $KMO = .871$, a za kreativnu samoefikasnost – $\alpha = .823$; $KMO = .776$. Konvergentna i kriterijska valjanost su potvrđene visokim korelacijama između ukupnog skora na SSCS skali i skorova na dimenziji ličnosti Otvorenost za iskustvo ($r = .680$), te skorova na Upitniku za samoprocjenu kreativnosti ($r = .768$). Eksplorativnom faktorskom analizom, uz Promax rotaciju, zadržana su dva faktora koja zajedno objašnjavaju 68.03% varijanse. Konfirmativnom faktorskom analizom testirana su tri modela: Model 1 – izvorna verzija skale sa jednom dimenzijom; Model 2 – izvorna verzija skale sa dvije dimenzije; Model 3 – skraćena verzija skale sa dvije dimenzije. Kako je Model 3 (u kom su izostavljene problematične stavke) jedini imao adekvatne parametre podudaranja ($\chi^2/df = 3.357$; $CFI = .964$; $TLI = .948$; $RMSEA = .103$), ponovo su provjerene metrijske karakteristike skraćene verzije skale i pokazalo se da su sve zadovoljavajuće, osim diskriminativnosti. Zaključak je da skraćena verzija skale

može biti primjenjivana, ali i da bi bilo korisno provesti novu validacionu studiju u kojoj bi bile zadržane sve stavke iz skale, uz jezičku modifikaciju tvrdnji koje su u ovom istraživanju bile problematične

Ključne riječi: kreativni self-koncept; kreativni identitet; kreativna samoefikasnost

1. UVOD

Skup koji čine samoprocjena kreativnosti, kreativna samoefikasnost, kreativni lični identitet, identitet kreativne uloge i kreativna metakognicija predstavlja uvjerenja o kreativnim sposobnostima (Karwowski 2012). Iako se često postavlja pitanje da li samoprocjena odražava naše stvarne kreativne potencijale, ovaj način ispitivanja kreativnosti je pouzdaniji i validniji nego što većina istraživača priznaje (Silvia, Wigert, Reiter-Palmon & Kaufman 2012). Samoprocjena kreativnosti se odnosi na procjenjivanje sopstvenih sposobnosti i potencijala za ispoljavanje kreativnosti za koji osoba procjenjuje da posjeduje (Karwowski & Lebuda 2017). Uključuje i uvjerenja o stepenu kreativnih sposobnosti, kao i svijest o posjedovanju ili neposjedovanju karakteristika povezanih sa kreativnošću (Hughes et al. 2013; Karwowski 2012).

Jedan od konstrukata koji je nastao iz ideje o ispitivanju kreativnosti metodom samoprocjene je kreativni self-koncept. Odnosi se na samoprocjenu vlastite kreativnosti kroz dva aspekta – kreativni identitet (uloga koju kreativnost zauzima u identitetu i samoopisivanju) (Karwowski, Lebuda, Wiśniewska & Gralewski 2013) i kreativnu samoefikasnost (uvjerenje pojedinca da je sposoban da se nosi sa problemima koji zahtijevaju kreativno razmišljanje) (Bandura 1997; Beghetto 2006; Karwowski 2011). Koncept je razvijen na temelju istraživanja čiji rezultati su pokazali da se uspjesi i neuspjesi ljudi u stvaralaštvu mogu objasniti njihovim stavovima prema kreativnosti, odnosno uvjerenjima o vlastitim kapacitetima na koje se oslanjaju prilikom ispoljavanja kreativnosti (Beghetto 2006; Jaussi et al. 2007; Karwowski, Lebuda & Wiśniewska 2018).

Kreativni identitet potiče iz viđenja sebe kao kreativnog pojedinca. Odnosi se na nivo u kojem kreativnost predstavlja važan dio identiteta osobe (Ljubotina, Juničić & Vlahović Štetić 2015). Kreativni identitet se formira na osnovu individualnog iskustva, kako kroz kreativne aktivnosti, tako i kroz odnose sa drugim ljudima. Na toj osnovi se stvara percepcija kolika je važnost kreativnosti za samoodređenje u

odnosu na poziciju koju osoba zauzima u društvu. Kreativni identitet je preteča kreativne samoefikasnosti (Tierney & Farmer 2011). To znači da prije nego što budemo kreativni, moramo imati saznanje o tome da smo kreativni, te uvjerenje da imamo sposobnost da budemo kreativni ili da, barem, uz dovoljno uloženog napora možemo postati kreativni (Lemons 2010).

Kreativna samoefikasnost ima porijeklo u socijalno-kognitivnoj teoriji prema uzoru na Bandurin koncept opšte samoefikasnosti (Karwowski 2012). Definisana je kao „uvjerenje pojedinca o njegovim kreativnim sposobnostima, kreativnom razmišljanju i kreativnom učinku”¹ (Abbott 2010; Al-Dhaimat, Albdour & Alshraideh 2020: 209). Karvovski i saradnici (2013: 215) kreativnu samoefikasnost definišu kao „uvjerenje osobe da je sposobna da se nosi sa problemima koji zahtijevaju kreativno razmišljanje i kreativno funkcionisanje”².

Kreativna samoefikasnost se razlikuje od koncepata kao što su samopoštovanje i samopouzdanje koji podrazumijevaju široka i uopštena osjećanja o sebi, jer uključuje specifičan sud o sposobnostima za kreativan rad (Al-Dhaimat et al. 2020). Ford (1996) je u svojoj teoriji kreativnog djelovanja istakao da je vjerovanje u sopstvene sposobnosti jedan od važnih faktora koji pokreću kreativnost. Osobe sa visokim nivoom kreativne samoefikasnosti vjeruju u svoje sposobnosti, teškoće vide kao izazove i ulažu više napora da ih prevaziđu. Pored toga, više vremena provode u kreativnoj realizaciji kroz identifikaciju problema i pronalaženja rješenja (Hsu et al. 2011; Iu 2013; Al-Dhaimat et al. 2020).

Iako su veoma slični, kreativna samoefikasnost i kreativni identitet nisu identični faktori (Krawowski et al. 2018). Kreativna samoefikasnost se odnosi na percepciju vlastitih kreativnih sposobnosti u određenom zadatku ili situaciji, dok kreativni identitet definiše značaj kreativnosti u nečijem samodefinisanju. Studije su pokazale (Krawowski & Lebuda 2017) da pozitivni efekti kreativne samoefikasnosti mogu biti ojačani kreativnim ličnim identitetom. Kreativna samoefikasnost je dobar prediktor kreativnog postignuća, dok kreativni identitet usmjerava ovaj odnos i pojačava djelovanje kreativne samoefikasnosti (Karwowski 2015). Prema tome, svijest o značaju kreativnosti za vlastitu ličnost dovodi do povećanja kreativne samoefikasnosti (Tierney & Farmer 2011), te je zbog toga potrebno naglasiti da kreativnost nije “dar” koji posjeduju samo određeni pojedinci već njen razvoj zavisi od uvjerenja o vlastitoj

¹ Creative self-efficacy is defined as an individual’s belief in his or her creative abilities, creative thinking, and creative performance (Al-Dhaimat et al. 2020: 209).

² Creative self-efficacy is defined as a person’s belief that he or she is capable of coping with problems that require creative thinking and creative functioning (Karwowski et al. 2013: 215).

kreativnoj samoefikasnosti i značaja koji se pridaje kreativnosti (Karwowski 2015).

Za razliku od osobina ličnosti koje su biološki ukorijenjene i stabilne (Asendorpf & Van Aken 2003), dimenzije kreativnog selfa predstavljaju odlike pojedinca koje se pod uticajem životnih događaja, konteksta, kao i osnovnih osobina ličnosti mijenjaju (Karwowski et al. 2018). Iako se u literaturi spominju recipročni odnosi između osobina ličnosti i samopoimanja (Marsh, Trautwein, Ludtke, Koller & Baumert 2006), postoje teorijski argumenti prema kojima ličnost utiče na kreativnost, a ne obrnuto (Asendorpf & van Aken 2003). Štaviše, pokazalo se da je Otvorenost prema iskustvu najdosljedniji prediktor kreativnog self-koncepta (Martindejl 1989; Feist 1998) i da se zbog toga smatra ključnim testom za mjerenje validnosti skala za procjenu kreativnosti (Krawowski et al. 2018). Objašnjenje je u činjenici da facete koje čine osobinu Otvorenost predstavljaju ključne karakteristike kreativnih osoba: fleksibilnost, inicijativa, snalažljivost, prilagodljivost, spontanost, originalnost, intelektualna radoznalost, privlačnost prema složenosti i razlikama (López-Aymes, Acuña & Ordaz Villegas 2020), Takođe, Otvorenost podstiče divergentno razmišljanje, usmjerava ka ciljevima i hobijima (King, Valker, & Broiles 1996; Silvia et al. 2008), što u domenu kreativnosti rezultira kreativnim produktima i dostignućima.

1.1. Konstrukcija Kratke skale kreativnog self-koncepta (SSCS)

Kratka skala kreativnog self-koncepta (*Short Scale of Creative Self-SSCS*) konstruisana je kao odgovor na potrebe mjerenja samoprocjene kreativnosti. Čine je dva povezana, ali ne i identična faktora – kreativni identitet (KI) i kreativna samoefikasnost (KS). Skalu čini 11 stavki, izdvojenih od prvobitnih 20. Uključene tvrdnje formulisane su na osnovu koncepta opšteg kreativnog samopoimanja (Beghetto, Karwowski 2017; Karwowski & Lebuda 2017). Od ukupnog broja stavki pet mjeri kreativni identitet, a šest kreativnu samoefikasnost. Zahvaljujući jasnoći i razumljivosti stavki, kao i kratkoj formi, SSCS se može primjenjivati za ispitivanje osoba starijih od 10 godina (Karwowski 2015).

Autori skale kreativnog self-koncepta (Karwowski et al. 2018), provjerili su psihometrijske karakteristike kroz četiri studije. Prva studija potvrdila je pretpostavljenu faktorsku strukturu skale – pokazalo se da je dvofaktorski model superioran u odnosu na jednofaktorski. U drugoj studiji instrument je pokazao dobru internu konzistentnost (za kreativnu samoefikasnost $\alpha = .81$, a za kreativni identitet $\alpha = .90$.) i solidnu test-retest pouzdanost. U trećoj studiji su dobijene visoke korelacije SSCS sa kraćom verzijom skale (Karwowski 2011) koja je ranije korištena za

mjerjenje kreativne samoefikasnosti, što ukazuje na dobru konvergentnu valjanost skale. Provjerom diskriminativne valjanosti (studija 4.) pokazalo se da osobine ličnosti sa oba faktora kreativnog self-koncepta dijele oko 20% varijanse, pri čemu obje subskele slabo do umjereno koreliraju sa svim osobinama Velikih pet. Vrijednosti korelacija sa Otvorenošću ka iskustvu su bile najviše.

Kako SSCS skala nije prevedena i validirana na uzorku iz Bosne i Hercegovine, problem ovog istraživanja operacionalizovan je u smjeru provjere faktorske strukture instrumenta, internih psihometrijskih karakteristika kao i konvergentne i kriterijske valjanosti.

2. METOD

2.1. Uzorak

Istraživanje je realizovano na prigodnom uzorku od 238 ispitanika iz populacije studenata, različitih fakulteta i studijskih programa iz Bosne i Hercegovine. U uzorku je bilo više ispitanika ženskog pola (84.45%). Hronološka dob se kretala u rasponu između 19 i 46 godina ($M=22.21$; $SD=3.27$).

Najviše je studenata prve godine (26.05%), zatim studenata druge (21.43%) i treće godine (19.75%) te studenata master studija (16.39), dok je najmanje studenata četvrte godine studija (15.97%). Kako mjesto fakulteta nije relevantno u kontekstu donošenja zaključaka u ovom istraživanju, ta varijabla nije kontrolisana.

Ispitanici su link sa upitnikom dobijali putem e-maila ili putem različitih društvenih mreža. Link je prvo prosljeđen profesorima, koji su ga slali na grupne adrese studenata. Link sa upitnikom je prosljeđivan i administratorima studentskih grupa na društvenim mrežama, koji su odobravali da link bude podijeljen sa članovima grupa. Ispitanici su dobrovoljno učestvovali u istraživanju.

2.2. Instrumenti

U istraživanju su korištena tri instrumenta: Kratka skala kreativnog self-koncepta, skala za ispitivanje dimenzije Otvorenost za iskustvo iz Inventara Velikih pet i upitnik za samoprocjenu kreativnosti.

Kratka skala kreativnog self-koncepta (SSCS; Karwowski 2011) – Skala je prevedena sa engleskog na srpski jezik. Prevod su napravili nezavisno autori ovog rada i jedan profesor engleskog jezika. Nakon što su sva tri prevoda svih stavki

usaglašeni, stavke su ponovo prevedene na engleski jezik, kako bi se provjerilo da li je izgubljen prvobitni smisao tvrdnji. Nakon toga, formirana je konačna skala sa jedanaest tvrdnji na srpskom jeziku na koje ispitanici odgovaraju od 1 (uopšte ne) do 5 (u potpunosti da) u zavisnosti od toga koliko ih tvrdnje opisuju. Veći skor znači razvijeniji kreativni self-koncept. Skalu čine dvije dimenzije, kreativni identitet – KI (stavke pod rednim brojevima 1, 2, 7, 10 i 11) i kreativna samoeфикаsnost – KS (stavke pod rednim brojevima 3, 4, 5, 6, 8 i 9).

Otvorenost za iskustvo iz Inventara Velikih pet (BFI – Big Five Inventory; John & Srivastava 1999) – skalu čini 10 stavki na koje ispitanici odgovaraju od 1 (uopšte se ne odnosi na mene) do 5 (u potpunosti se odnosi na mene), u zavisnosti od toga koliko se sadržaj tvrdnje odnosi na njih. Veći skor znači i veću otvorenost za iskustvo, dok manji znači slabiju otvorenost za iskustvo. Kronbah Alfa koeficijent u ovom istraživanju je .861.

Upitnik za samoprocjenu kreativnosti (Ljubotina i sar., 2015) – upitnik čini 7 stavki čiji sadržaj se odnosi na samoprocjenu kreativnosti, a ispitanici u zavisnosti od toga koliko se sadržaj stavke odnosi na njih zaokružuju jedan od pet ponuđenih odgovora. Broj 1 znači da se sadržaj stavke uopšte ne odnosi na ispitanika, a broj pet da se sadržaj stavke u potpunosti odnosi na ispitanika. Kronbah Alfa koeficijent u ovom istraživanju je .850.č

3. REZULTATI

Prevedena skala kreativnog self-koncepta je primijenjena na uzorku ispitanika, nakon čega su ispitane metrijske karakteristike i to diskriminativna moć tvrdnji, homogenost i pouzdanost skale u cjelini, ali i dimenzija posebno, kao i valjanost skale. Ispitana je i faktorska struktura, eksplorativnom i konfirmativnom faktorskom analizom.

3.1. Metrijske karakteristike skale kreativnog self-koncepta

Analizom dobijenih vrijednosti deskriptivnih statističkih pokazatelja (Tabela 1) uočljivo je da se rezultati na subskalama i skali u cjelini grupišu ka pozitivnom polu. To znači da su ispitanici zaokruživali više vrijednosti koje upućuju na pozitivniju samoprocjenu kreativnosti. Distribucija dobijenih rezultata statistički značajno odstupa na subskali kreativnog identiteta, dok su distribucije na subskali kreativne samoeфикаsnosti i na skali kreativnog self-koncepta u cjelini normalne. S obzirom na to da je normalnost distribucije jedna od mjera diskriminativnosti, zaključak je da

subskala KS i skala u cjelini imaju zadovoljavajuću diskriminativnost, dok subskala KI nema.

Tabela 1: Deskriptivni statistički pokazatelji

	M	SD	Min	Max	Sk	Ku	K-S
Kreativni identitet	19.39	4.46	5	25	-.710	.243	1.682**
Kreativna samoefikasnost	23.74	4.34	8	30	-.816	.877	.1318
Kreativni self-koncept	43.13	7.99	14	55	-.772	.845	1.131

*Napomena: **p < .01; *p < .05*

Homogenost skale u cjelini, kao i posebnih dimenzija ispitana je testom homogenosti - h1. Reprerentativnost je provjerena na osnovu vrijednosti KMO koeficijenata, dok je na osnovu Kronbah alfa koeficijenata provjerena pouzdanost. Diskriminativnost stavki provjerena je preko ajtem-total korelacija. Svi dobijeni parametri prikazani su u Tabeli 2.

Tabela 2: Mjere homogenosti, pouzdanosti i reprerentativnosti

	H1	Kronbah Alfa	KMO	Ajtem-total
Kreativni identitet	.649	.902	.871	od .392 do .857
Kreativna samoefikasnost	.442	.823	.776	od .659 do .931
Kreativni self-koncept	.459	.904	.908	od .568 do .811

Na osnovu istaknutih vrijednosti testa homogenosti, zaključak je da sve stavke potiču iz istog, zajedničkog konstrukta, ali i to da nisu svodive jedna na drugu, kako na nivou skale u cjelini, tako i na nivou subskala. Reprerentativnost i pouzdanost skale u cjelini i subskala je adekvatna. Kako pojedine vrijednosti korelacija između stavki i ukupnih skorova na sve tri skale prelaze graničnu vrijednost od .70, određeni broj stavki u skalama nema adekvatnu diskriminativnu vrijednost.

3.2. Konvergentna i kriterijska valjanost skale kreativnog self-koncepta

S obzirom na to da se na osnovu rezultata prethodnih istraživanja, koja su za cilj imala provjeru valjanosti skale kreativnog self-koncepta, Otvorenost za iskustvo iz

Inventara Velikih pet pokazala kao najdosljedniji prediktor kreativnog self-koncepta (Krawowski et al. 2018), konvergentna valjanost ispitana je analizom povezanosti skorova na SSCS skali u cjelini, kao i skorova na subskalama kreativnog identiteta i kreativne samoefikasnosti, sa jedne strane, i skorova na subskali Otvorenost za iskustvo, sa druge strane. Za ispitivanje kriterijske valjanosti korištena je mjera povezanosti između skorova koje su ispitanici postigli na SSCS skali u cjelini, te njenim subskalama, sa jedne, i skorova koje su postigli na Upitniku za samoprocjenu kreativnosti, koji je konstruisan sa ciljem ispitivanja samoprocjene opšte kreativnosti (Ljubotina et al. 2015), s druge strane. Dobijene vrijednosti prikazane su u Tabeli 3.

Tabela 3: Vrijednosti korelacija između varijabli

	Otvorenost za iskustvo	Samoprocjena kreativnosti
Kreativni identitet	.584**	.664**
Kreativna samoefikasnost	.658**	.741**
Kreativni self-koncept	.680**	.768**

Napomena: ** $p < .01$; * $p < .05$

S obzirom na to da su sve korelacije umjerene i visoke, te statistički značajne, zaključak je da skala u cjelini, kao i subskale posebno, imaju zadovoljavajuću konvergentnu i kriterijsku valjanost.

3.3. *Eksplorativna faktorska analiza*

Eksplorativnom faktorskom analizom (metodom glavnih osa) provjerena je latentna struktura skale. Primjenjena je Promax faktorska rotacija. Na osnovu Gutman-Kaiserovog kriterija identifikovana su dva faktora. Dvofaktorska struktura skale je potvrđena i analizom scree plot grafikona. Prvi faktor objašnjava znatno više varijanse (52.94%) od drugog faktora (15.09%). Matrica sklopa faktorske strukture prikazana je u Tabeli 4.

U izvornoj verziji skale, dimenziju kreativni identitet čine stavke pod rednim brojevima 1, 2, 7, 10 i 11, dok dimenziju kreativna samoefikasnost čine stavke pod rednim brojevima 3, 4, 5, 6, 8 i 9. Pregledom stavki koje su grupisane u izdvojenim faktorima uočljivo je da sadržaj faktora ne odgovara sadržaju dimenzija originalne verzije skale. Tri od šest stavki koje su činile izvornu dimenziju kreativna samoefikasnost, identifikovane su kao stavke koje čine Faktor 2. Preostale tri stavke

iz originalne skale kreativna samoefikasnost, sa ostalih 5 stavki koje su činile izvornu dimenziju kreativni identitet, sada čine Faktor 1.

Tabela 4: Matrica sklopa Kratke skale kreativnog self-koncepta

Tvrdnje	Faktor 1	Faktor 2
10. Kreativnost je važan dio moje ličnosti. (KI)	.913	.308
1. Mislim da sam kreativna osoba. (KI)	.878	.329
7. Za mene je jako važno sto sam kreativna osoba. (KI)	.872	
2. Moja kreativnost je važan dio mene i moje ličnosti. (KI)	.872	
4. Vjerujem u svoje kreativne sposobnosti. (KS)	.827	.442
8. Uvjeren/a sam da se mogu nositi sa problemima koji zahtijevaju kreativno razmišljanje. (KS)	.731	.659
5. Razvijena mašta i domišljatost me čine drugačijim od mojih prijatelja. (KS)	.698	.494
11. Domišljatost je osobina koja mi je veoma vazna. (KI)	.588	.494
3. Znam da mogu efikasno da riješim čak i komplikovane problem. (KS)		.825
6. Mnogo puta sam dokazao/la da se mogu nositi sa teškim situacijama. (KS)		.777
9. Dobar/a sam u predlaganju originalnih načina za rješavanje problema. (KS)	.575	.745

Napomena: KI (stavke subdimenzije kreativni identitet); KS (stavke subdimenzije kreativna samoefikasnost)

Analizirajući sadržaj stavki u oba faktora, zaključak je da prvi faktor čine stavke koje se odnose na samoprocjenu kreativnosti, pri čemu su u prvom faktoru stavke iz obje dimenzije originalne verzije skale kreativnog self-koncepta. Na osnovu sadržaja stavki koje su grupisane u drugi izdvojeni faktor, može se zaključiti da se one odnose na procjenu opšte samoefikasnosti koja je, u skladu sa teorijskim objašnjenjem konstrukta kreativnog self-koncepta, poslužila kao teorijsko uporište za formiranje dimenzije kreativna samoefikasnost.

S obzirom na to da prvi faktor objašnjava znatno više varijanse od drugog, moguće je da skala na ovom uzorku ima jedno dominantno jezgro, a ne dva. Ovaj rezultat potvrđuje i umjerena korelacija između faktora ($r=.425$; $p < .01$), kao i činjenica da sve stavke značajno zasićuju prvi faktor kada se u analizi zada jednofaktorsko rješenje.

3.4. Konfiramtivna faktorska analiza

Kako je eksplorativnom faktorskom analizom uočeno da postoji jedno dominantno jezgro SSCS skale, što nije u skladu faktorskom strukturom izvorne skale, u cilju detaljne analize latentne strukture urađena je konfiramtivna faktorska analiza. Testirana su tri modela. Parametri podudaranja za sva tri modela prikazani su u Tabeli 5.

Tabela 5: Vrijednosti parametara podudaranja SSCS skale

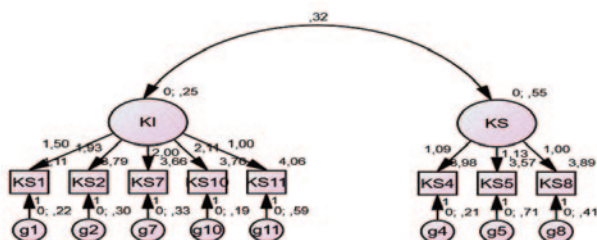
	χ^2	df	χ^2/df	CFI	TLI	RMSEA
Model 1	235.718	43	5.482	.844	.852	.138
Model 2	343.103	44	7.798	.821	.776	.169
Model 3	67.206	19	3.357	.964	.948	.103

Napomena; χ^2 – hi-kvadrat; df – stepeni slobode; CFI – comparative fit index; TLI – Tucker-Lewis index; RMSEA – root mean-square error of approximation; MODEL 1 – izvorni model sa svim stavkama i dvije dimenzije; MODEL 2 – modifikovani model sa svim stavkama i jednom dimenzijom; MODEL 3 – modifikovani model sa redukovanim brojem stavki i dvije dimenzije.

Prvo je testiran model sa jednom dimenzijom, s obzirom na to da su rezultati eksplorativne faktorske analize ukazivali na mogućnost jednodimenzionalnog rješenja. Kako su parametri podudaranja u Modelu 1 izuzetno odstupali od preporučenih kriterija, što je u skladu i sa rezultatima prethodnih istraživanja (Karwowski & Lebuda 2017), testiran je model sa dvije dimenzije (kreativni identitet i kreativna samoefikasnost). Na osnovu vrijednosti parametara koje su dobijene, zaključak je da ni Model 2 ne zadovoljava preporučene kriterije. Pregledom indikatora modifikacije uočeno je da stavke pod rednim brojevima 3, 6 i 9 (stavke dimenzije kreativna samoefikasnost) negativno utiču na indekse podudaranja modela, jer su varijanse pogreške na ovim stavkama međuzavisne. Varijansa greške stavke pod rednim brojem 3 („Znam da mogu efikasno da riješim čak i komplikovane probleme.“) stoji u korelaciji sa varijansama grešaka stavki pod rednim brojevima 6 („Mnogo puta sam dokazao/la da se mogu nositi sa teškim situacijama.“) i 9 (Dobar/a sam u predlaganju originalnih načina za rješavanje problema.“). Greška stavke pod rednim brojem 3 je povezana sa faktorskim skorovima na obje dimenzije, dakle i na kreativnom identitetu i na kreativnoj samoefikasnosti. Daljom analizom ustanovljeno

je da su međusobno uslovljeni skorovi na stavkama pod rednim brojevima 3 i 6, kao i skorovi na stavkama pod rednim brojevima 6 i 9. U skladu sa navedenim, problematične stavke su izostavljene i testiran je Model 3 sa dvije dimenzije (Grafikon 1), koji se na osnovu vrijednosti parametara podudaranja pokazao kao adekvatan i zadovoljavajući.

Grafikon 1: Dvodimenzionalni Model 3, skale SSCS

3.5. Metrijske karakteristike skraćene verzije skale kreativnog-self koncepta

S obzirom na to da su se parametri podudaranja poboljšali u Modelu 3 nakon izostavljanja problematičnih stavki, ponovo su provjerene metrijske karakteristike skraćene verzije skale SSCS i skraćene verzije subskele kreativna samoefikasnost. Na osnovu deskriptivnih statističkih pokazatelja (Tabela 6) uočljivo je da se rezultati, kao i u originalnoj verziji skale, grupišu ka pozitivnom polu. Distribucija rezultata na skraćenoj verziji subskele KS značajno odstupa o normalne, što znači da je diskriminativnost skraćivanjem skale narušena.

Tabela 6: Deskriptivni statistički pokazatelji skraćenih verzija skale SSCS i subskele KS

	M	SD	Min	Max	Sk	Ku	K-S
Kreativna samoefikasnost	11.45	2.66	3	15	-.813	.608	2.084**
Kreativni self-koncept	30.84	6.69	8	40	-.787	.635	1.318

*Napomena: **p < .01; *p < .05*

Homogenost, pouzdanost i reprezentativnost skraćene verzije skale SSCS i subskele kreativna samoefikasnost su adekvatne, iako je reprezentativnost subskele KS na granici adekvatnosti. Diskriminativnost svih stavki skraćene verzije subskele KS nije zadovoljavajuća, dok je to slučaj samo na pojedinim stavkama u skraćenoj verziji SSCS u cjelini. Dobijeni rezultati prikazani su u Tabeli 7.

Tabela 7: Mjere homogenosti, pouzdanosti i reprezentativnosti skraćenih verzija skale SSCS i subskele KS

Konvergentna i kriterijska valjanost su provjerene na osnovu povezanosti skorova

	H1	Kronbah Alfa	KMO	Ajtem-total
Kreativna samoefikasnost	.601	.810	.709	od .802 do .863
Kreativni self-koncept	.592	.920	.911	od .625 do .901

koje su ispitanici postigli na skraćenim verzijama skala i Otvorenosti za iskustvo i samoprocjene kreativnosti. Na osnovu dobijenih vrijednosti evidentno je da obje skraćene verzije skala imaju zadovoljavajuću valjanost (Tabela 8).

Tabela 8: Vrijednosti korelacija između varijabli (skraćena verzija skale SSCS i subskele KS)

Napomena: ** $p < .01$; * $p < .05$

	Otvorenost za iskustvo	Samoprocjena kreativnosti
Kreativna samoefikasnost	.612**	.710**
Kreativni self-koncept	.629**	.720**

4. DISKUSIJA

Analizirajući sve parametre koji su dobijeni analizama prilikom validacije originalne verzije Kratke skale kreativnog self-koncepta, uočljivo je da su pojedine metrijske karakteristike adekvatne, ali je evidentno i to da neke ne zadovoljavaju nužne kriterije da bi skala u izvornom obliku bila primjenjivana. Metrijske karakteristike koje su adekvatne kako na nivou skale u cjelini, tako i na nivou subskala koje mjere posebne dimenzije kreativnog self-koncepta, su homogenost, reprezentativnost i pouzdanost. Dobijene vrijednosti su dosta slične vrijednostima koje je dobio i autor skale, prilikom provjere metrijskih karakteristika (Karwowski & Lebuda 2017; Karwowski et al. 2018).

Oba postupka za ispitivanje diskriminativnosti skale su rezultirala podatkom da skala nema zadovoljavajuću diskriminativnu moć, kako u cjelini, tako i na nivou dimenzija. Iako vrijednost Kolmogorov-Smirnov testa za skalu u cjelini i subskalnu kreativna samoefikasnost ukazuje na to da distribucije rezultata ne odstupaju značajno

od normalne, ipak vrijednosti korelacija između ukupnog skora i pojedinih stavki na sve tri analizirane skale prelaze graničnu vrijednost, te je zaključak da ispitanici na te stavke odgovaraju jako slično, što umanjuje diskriminativnu moć skale u cjelini.

Kriterijska valjanost je zadovoljavajuća, pri čemu je neophodno naglasiti da korelacije između skorova na skali u cjelini i dimenziji kreativni identitet i skorova na skali samoprocjene kreativnosti prelaze graničnu vrijednost od .70. To znači da stavke iz skale u cjelini, ali i stavke iz dimenzija kreativni identitet, mjere jako sličan ili isti konstrukt koji je poslužio za provjeru valjanosti. Dobijeni rezultat je moguće objasniti upravo time što obje skale ispituju samoprocjenu kreativnosti, te je tako visoka korelacija i očekivana i poželjna. Umjerene korelacije između skorova na skali u cjelini i skorova na dimenzijama sa Otvorenošću sa iskustvom koje su identifikovali autori prilikom provjere metrijskih karakteristika (Karwowski et al. 2018) su potvrđene i u ovom istraživanju.

Pored toga što skala ima problematičnu diskriminativnost, rezultati eksplorativne i konfirmativne faktorske analize su pokazali da i u latentnom prostoru podaci nisu odgovarajući. Testirana su tri modela. Prvi model su činile sve stavke iz skale grupisane u jednu dimenziju. S obzirom na to da su svi parametri podudaranja bili znatno ispod graničnih vrijednosti, testiran je drugi model sa dvije dimenzije i svim stavkama, što je u skladu sa izvornom faktorskom strukturom skale. Ni ovaj model nije imao zadovoljavajuće parametre podudaranja. U oba testirana modela problematične stavke su iz dimenzije kreativna samoefikasnost (tvrdnje pod rednim brojevima 3, 6 i 9). U eksplorativnoj faktorskoj analizi su se izdvojile u jedan faktor, a u konfirmativnoj faktorskoj analizi greške koje se javljaju na ovim stavkama ukazuju na to da odgovaranje ispitanika zavisi od nekog faktora koji nije predmet mjerenja skale, te da su te greške međusobno povezane na sve tri stavke i da jedna drugu uslovljavaju. Analizirajući sadržaj problematičnih stavki, uočeno je da se sve tri odnose na procjenu opšte samoefikasnosti, pri čemu je vrlo moguće da je upravo to razlog javljanja greške prilikom odgovaranja. Ispitanici su procjenjivali opštu samoefikasnost, koja u suštini nije predmet mjerenja SSCS skale.

Treći testirani dvodimenzionalni model, u kome su problematične stavke dimenzije kreativna samoefikasnost izostavljene, imao je adekvatne parametre podudaranja. Na taj način je napravljena skraćena verzija skale kreativnog self-koncepta. Nakon ponovne provjere metrijskih karakteristika zaključak je da skraćena verzija skale SSCS i subskele KS i dalje ima veoma lošu diskriminativnost (kao i izvorna verzija), dok su homogenost, pouzdanost i reprezentativnost zadovoljavajući. Kako su identifikovane umjerene i statistički značajne vrijednosti korelacija između

konstrukata koji su korišteni za provjeru konvergentne i kriterijske valjanosti, zaključak je da skraćene verzije skale imaju adekvatnu spoljašnju valjanost.

Na osnovu dobijenih rezultata u cjelini, zaključak je da izvorna verzija skale kreativnog self-koncepta ima problematičnu diskriminativnost. Latentna struktura skale u ovom istraživanju značajno odstupa od izvorne, pri čemu se pokazalo da tri stavke dimenzije kreativna samoeфикаsnost negativno utiču na indekse podudaranja modela. U skladu sa uočenim nedostacima izvorne verzije skale, problematične stavke su izostavljene. Skraćena verzija skale SSCS ima i dalje problematičnu diskriminativnost, dok su ostali psihometrijski parametri i faktorska struktura zadovoljavajući.

U kontekstu dalje primjene SSCS skale moguća su dva rješenja. Prvo jeste da se problematične stavke iz dimenzije kreativna samoeфикаsnost preformulišu. U tom kontekstu, stavku pod rednim brojem 3 („Znam da mogu ефикасно da riješim čak i komplikovane probleme.“) bi trebalo preformulisati da glasi „Znam da mogu ефикасно da riješim čak i komplikovane probleme, zahvaljujući svojoj kreativnosti“. Stavku po rednim brojem 6 („Mного puta sam dokazao/la da se mogu nositi sa teškim situacijama.“) bi takođe trebalo preformulisati u „Uz pomoć moje kreativnosti mnogo puta sam dokazao/la da se mogu nositi sa teškim situacijama.“, dok bi stavku pod rednim brojem 9 („Dobar/a sam u predlaganju originalnih načina za rješavanje problema“) bilo dobro preformulisati u „Dobar/a sam u predlaganju kreativnih načina za rješavanje problema“. Na ovaj način bi se otklonila mogućnost procjene опште samoeфикаsnosti i doprinijelo jasnoći u kontekstu sadržaja stavki, a time i predmeta mjerenja skale u cjelini. Nakon što stavke budu jezički preformulisane, neophodno bi bilo ponovo validirati skalu i provjeriti metrijske karakteristike, kao i faktorsku strukturu.

Drugo rješenje je da se koristi validirana skraćena verzija, s obzirom na to da su psihometrijski parametri, osim diskriminativnosti, adekvatni. Razlika u odnosu na izvornu verziju skale jeste u tome što dimenziju kreativna samoeфикаsnost sada čine tri, a ne šest stavki. Dimenzija kreativni identitet je ostala nepromijenjena. Ograničenje ovog rješenja, pored toga što je diskriminativnost skale loša, jeste u tome što broj stavki značajno odstupa od izvorne verzije skale, pri čemu se gubi na kvalitetu mjerenja konstrukta.

Generalni zaključak je da skala SSCS može biti primjenjivana u skraćenom obliku, ali i da bi bilo jako korisno realizovati novu validacionu studiju u kojoj bi bile zadržane sve stavke iz skale, uz jezičku modifikaciju tvrdnji koje su u ovom istraživanju bile problematične.

LITERATURA

1. Asendorpf, Jens, Marcel van Aken (2003), "Personality-relationship transaction in adolescents: Core versus surface personality characteristics", *Journal of Personality*, 71, 629–666.
2. Al-Dhaimat, Yahya, Noor Talal Albdour, Mohammad Alshraideh (2020), "Creative Self-Efficacy and Its' Relationship to Intellectual Stress among Gifted Students at the Jubilee School", *World Journal of Education*, 10(3), 208-219.
3. Dollinger, Stephen, Stephanie Clancy Dollinger (2017), "Creativity and identity", u: Karwowski, M., J. C. Kaufman, (ur.), *The creative self: Effect of beliefs, self-efficacy, mindset, and identity*, Elsevier Academic Press, 49-64.
4. Feist, Gregory (1998), "A meta-analysis of the impact of personality on scientific and artistic creativity", *Personality and Social Psychological Review*, 2, 290-309.
5. Furnham, Adrian, David Hughes, Emma Marshall (2013), "Creativity, OCD, narcissism and the Big Five", *Thinking Skills and Creativity*, 10, 91-98.
6. Ford, Cameron (1996), "A theory of individual creative action in multiple social domains", *Academy of Management review*, 21(4), 1112-1142.
7. Karwowski, Maciej (2011), "It doesn't hurt to ask... But sometimes it hurts to believe: Polish students' creative self-efficacy and its predictors", *Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts*, 5(2), 154-164.
8. Karwowski, Maciej (2012), "Did curiosity kill the cat? Relationship between trait curiosity, creative self-efficacy and creative personal identity", *Europe's Journal of Psychology*, 8(4), 547-558.
9. Karwowski, Maciej, Izabela Lebuda, Ewa Wiśniewska, Jacek Gralewski (2013), "Big five personality traits as the predictors of creative self-efficacy and creative personal identity: Does gender matter?", *The Journal of Creative Behavior*, 47(3), 215-232.
10. Karwowski, Maciej (2015), "Development of the creative self-concept", *Creativity. Theories – Research – Applications*, 2(2), 165-179.
11. Karwowski, Maciej, Barbot Baptiste (2016), "Creative self-beliefs: Their nature, development, and correlates", u: Kaufman J. C., J. Baer (ur.), *Creativity and reason in cognitive development*, Cambridge University, 302-326.
12. Karwowski, Maicej, Isabela Lebuda (2017), "Creative self-concept: A surface characteristic of creative personality", u Feist, G. J. et al. (ur.), *The Cambridge*

- handbook of creativity and personality research*, Cambridge University Press, 84-101.
13. Karwowski, Maicej, Isabela Lebuda, Ewa Wiśniewska (2018), "Measuring creative self-efficacy and creative personal identity", *The International Journal of Creativity & Problem Solving*, 28(1), 45-57.
 14. Kaufman, James (2012), "Counting the muses: Development of the Kaufman Domains of Creativity Scale (K-DOCS)", *Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts*, 6(4), 298-308.
 15. Lemons, Gay (2005), *A qualitative investigation of college students' creative self-efficacy*, Doktorska disertacija, University of Northern Colorado
 16. López-Aymes, Gabriela, Roger Acuña Santiago, Gabriela Ordaz Villegas (2020), "Resilience and Creativity in Teenagers with High Intellectual Abilities. A Middle School Enrichment Experience in Vulnerable Contexts", *Sustainability*, 12(18), 7670.
 17. Ljubotina, Damir, Nataša Juničić, Vesna Vlahović Štetić (2015), "Struktura i prediktori samoprocjene kreativnosti kod srednjoškolaca", *Psihologijske teme*, 24(3), 369-399.
 18. Marsh, Herbert, Ulrich Trautwein, Oliver Ludtke, Olaf Koller, Jurgen Baumert (2006), "Integration of multidimensional self-concept and core personality constructs: Construct validation and relations to well-being and achievement" *Journal of Personality*, 74, 403-456.
 19. Silvia, Paul, Benjamin Wigert, Roni Reiter-Palmon, James Kaufman (2012), "Assessing creativity with self-report scales: A review and empirical evaluation", *Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts*, 6(1), 19-34.
 20. Tierney, Pamela, Steven Farmer (2011), "Creative self-efficacy development and creative performance over time", *Journal of applied psychology*, 96(2), 277-293.

CREATIVITY SELF-ASSESSMENT: VALIDATION OF THE SHORT SCALE OF THE CREATIVE SELF-CONCEPT (SSCS)

Summary:

Creative self-concept is a construct that refers to the self-assessment of one's creativity, and it consists of two dimensions, creative identity, and creative self-efficacy. Creative identity determines how important creative potential is to a person, and creative self-efficacy represents faith in personal creative abilities. Since the Short Scale of Creative Self-Concept (SSCS) was not validated on a sample of respondents from Bosnia and Herzegovina, this study aims to validate and verify the metric characteristics of the scale. The sample consisted of 238 students from different faculties from BiH, aged 19 to 46 ($M = 22.21$; $SD = 3.27$). Using a two-way procedure from English, 11 items that make up the SSCS scale were translated: 5 items examine creative identity, and 6 creative self-efficacy. The SSCS scale as a whole has good reliability ($\alpha = .904$) as well as representativeness ($KMO = .908$). At the subscale level, these values are also satisfactory: for creative identity ($\alpha = .902$; $KMO = .871$), and for creative self-efficacy ($\alpha = .823$; $KMO = .776$). Convergent and criterion validity was confirmed by a high correlation between the total score on the SSCS scale and scores on the personality dimension Openness to Experience ($r = .680$) and scores on the Creativity Self-Assessment Questionnaire ($r = .768$). Exploratory factor analysis, with Promax rotation, retained two factors that together explain 68.03% of the variance. Confirmatory factor analysis tested three models: Model 1 - the original version of the scale with one dimension; Model 2 - the original version of the scale with two dimensions; Model 3 - the abbreviated version of the scale with two dimensions. As Model 3 (in which problematic items were omitted) was the only one with adequate matching parameters ($\chi^2/df = 3.357$; $CFI = .964$; $TLI = .948$; $RMSEA = .103$), the metric characteristics of the shortened version of the scale were rechecked and showed that everything is satisfactory, except discrimination. The conclusion is that an abbreviated version of the scale can be applied, but also that it would be useful to conduct a new validation study in which all items from the scale would be retained, with linguistic modification of claims that were problematic in this study.

Keywords: creative self-concept; creative identity; creative self-efficacy

Adrese autorica
Authors' address

Gorjana Vujović
Univerzitet u Istočnom Sarajevu
Filozofski fakultet,
gorjana.vujovic@ff.ues.rs.ba

Jovana Šupić
samostalni istraživač, Višegrad
jovanasupic@gmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

KOMUNIKOLOŠKA I MEDILOŠKA ISTRAŽIVANJA

Andela Kuprešanin Vukelić

OPSTRUKTIVNI MEHANIZMI U DEMOKRATIZACIJI MEDIJA

I UNAPREĐIVANJU MEDIJSKOG PLURALIZMA U BOSNI

I HERCEGOVINI / OBSTRUCTIVE MECHANISMS IN MEDIA

DEMOCRATISATION AND ADVANCEMENT OF MEDIA

PLURALISM IN BOSNIA AND HERZEGOVINA 749

Sabira Gadžo-Šahić, Safet Mušić, Anesa Agović

MEDIJSKO IZVJEŠTAVANJE O PROBLEMATICI NESTALIH OSOBA

U BOSNI I HERCEGOVINI IZ PRERSPEKTIVE ČLANOVA NJIHOVIH

PORODICA / MEDIA REPORTING ON THE PROBLEM OF MISSING

PERSONS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA FROM THE

PERSPECTIVE OF MEMBERS OF THEIR FAMILIES 769

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.2.749

UDK 316.774(497.6)

Primljeno: 27. 02. 2022.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Andela Kuprešanin Vukelić

OPSTRUKTIVNI MEHANIZMI U DEMOKRATIZACIJI MEDIJIA I UNAPREĐIVANJU MEDIJSKOG PLURALIZMA U BOSNI I HERCEGOVINI

Uspostavljanje i razvijanje medijskog pluralizma važan je preduslov za demokratizaciju medijskih sistema. Izloženost medija različitim vidovima instrumentalizacije bitno ograničava proces njihove demokratizacije, što rezultira nedovoljnom diferencijacijom medija, političkom polarizacijom medija, komercijalnom instrumentalizacijom, čime se sužava prostor za profesionalno, slobodno i na javnom interesu zasnovano djelovanje medijskih organizacija. Navedene tendencije upućuju na dominantno prisustvo i djelovanje opstruktivnih mehanizama u procesu demokratizacije medija i medijskih sistema i uspostavljanju medijskog pluralizma. U radu će biti predstavljeni mehanizmi ili obrasci djelovanja koji primarno opstruišu razvijanje internog, tj. unutrašnjeg medijskog pluralizma na medijskom tržištu Bosne i Hercegovine (BiH). Interni pluralizam je naročito značajan za proces uspješne demokratizacije medija, jer nerijetko eksterni, tj. spoljašnji pluralizam služi samo kao prividno ispunjavanje kriterijuma pluralnosti medija i njihovih uređivačkih politika. Cilj rada jeste identifikovanje kritičnih tačka u radu medija i u novinarskoj profesiji na ovom medijskom prostoru, u aspektima koji su primarni za efektivnu demokratizaciju i orijentaciju ka uspješnom uspostavljanju diferencije medijskih sadržaja na nivou pojedinačnih medijskih organizacija. Nivo kritičnosti različitih aspekata medija biće ispitan iz perspektive novinara i urednika zaposlenih u medijskim organizacijama u BiH i menadžera medija na ovom medijskom tržištu.

Ključne riječi: demokratizacija medija; medijski pluralizam; instrumentalizacija medija; profesionalni komunikatori; Bosna i Hercegovina

UVOD

Demokratizacija medija i medijskih sistema unutar kojih mediji funkcionišu i djeluju je sveobuhvatan proces koji podrazumijeva transformaciju svih strukturnih elemenata medijskog sistema. Procesi transformacije medija usmjerni ka njihovoj demokratizaciji bitno su uslovljeni prirodom i karakterom medijskog sistema kao i drugih društvenih podsistema (politički, ekonomski, kulturni i dr). Procesi koji podrazumijevaju suštinske promjene naročito su izraženi i dinamični u tranzicionim medijskim sistemima, tj. sistemima koji su u fazi transformacije. Dosadašnja istraživanja tranzicionih medijskih sistema pokazala su da, uprkos dinamičnim globalnim procesima, njihova transformacija nije potpuna i da je determinisana brojnim činiocima koji proces njihove demokratizacije ograničavaju i preusmjeravaju na suzbijanje slobode medija i medijskog pluralizma.

U komparativnim istraživanjima medijskih sistema i njihove transformacije najčešće iz autoritarnog u demokratski model, prepoznati su i izdvojeni procesi homogenizacije, heterogenizacije i hibridizacije medijskih sistema. Identifikovanje različitih procesa rezultat je nepostojanja jedinstvenog obrasca transformacije medijskih sistema, zbog istorijskih, političkih i društvenih specifičnosti svake zemlje (Hadamik 2003: 23; Hallin & Mancini 2004: 282–287; Hardy 2008: 121; Boczkowski, Mitchelestein & Walter 2011: 380). Polazeći od komparativnih istraživanja kojima su, osim zapadnih demokratskih zemalja, obuhvaćene i zemlje koje pripadaju manje razvijenim dijelovima svijeta i u kojima je proces demokratizacije počeo mnogo kasnije (Dobek Ostrowska et al. 2010; Hallin & Mancini 2012), Ketrin Voltmer (Kathrin Voltmer) ukazuje na to da se „procesi transformacije medijskih sistema najčešće kreću ka njihovoj hibridizaciji, čime se stvaraju pretpostavke za proces homogenizacije medijskih sistema“ (2012: 231).

Na složenost i divergentnost procesa transformacije medijskih sistema usmjerenih ka njihovoj demokratizaciji upućuje komparativno istraživanje Karola Jakubovića (Karol Jakubowicz) i Miklosa Sukosda (Miklós Sükösd) u zemljama centralne i istočne Evrope. Autori ističu kako su ove zemlje pretrpjele opsežan proces promjena, koji je uključivao „trostruku“ ili čak „četvorostruku“ postkomunističku transformaciju (modernizaciju, globalizaciju, međunarodnu integraciju, uključujući za pojedine zemlje i proces pristupanja Evropskoj uniji) (2008: 9). „Transformacioni procesi medijskih sistema se odvijaju prema različitim obrascima, od potpune demokratizacije sistema do potpunog blokiranja transformacionih procesa usmjerenih ka demokratizaciji“ (Kleinstauber 2010: 25).

Procesi transformacije i tendencije opstrukcije demokratskog upravljanja i razvoja, kao i uspostavljanje medijskog pluralizma unutar medijskih sistema u produženom tranzicionom periodu su, prema mišljenju brojnih autora, kompleksni i uslovljeni nizom internih i eksternih društvenih i informacionih determinanti (Dobek Ostrowska et al. 2010; Noris 2010; Dragomir 2010; Mihelj & Downey 2012; Sparks 2012; Matić i dr. 2014). Za pojedine autore ove tendencije su primarno determinisane institucionalnim kontekstom u kojem mediji djeluju. To se prije svega odnosi na zastupljenost „ekstraktivnih“ institucija, koje nastoje da kontrolišu kanale javnog komuniciranja, nasuprot „inkluzivnim institucijama“, koje podržavaju slobodu medija (Acemoglu i Robinson 2012 prema Peruško, Vozab i Čuvalo 2015).

Medijski sistem Bosne i Hercegovine (BiH) pripada kategoriji sistema u produženom tranzicionom periodu i zbog toga mnogi procesi, bez obzira na opseg i vrstu djelovanja, ili traju, ili su anahroni, ili postoje samo deklarativno (Kuprešanin Vukelić 2018). U radu se nastoji ispitati da li su procesi demokratizacije medijskog sistema BiH u domenu medijskog pluralizma isključivo deklarativnog karaktera ili su uočljive tendencije koje upućuju na stvarni potencijal za demokratizaciju i diferenciju medija. Medijskom tržištu BiH inherentne su oprečne tendencije, koje pritom nisu međusobno isključive. Naprotiv, njihova koegzistencija predstavlja jedno od ključnih obilježja tranzicionih i hibridnih medijskih sistema. U kontekstu analize i identifikovanja posljedica koegzistencije divergentnih tendencija naročito su značajni i indikativni odgovori profesionalnih komunikatora. Naime, na osnovu samopercepcije komunikatora i menadžera o najkritičnijim tačkama u radu medija i u novinarskoj profesiji, u radu će biti izdvojeni aspekti koji dominantno ugrožavaju proces demokratizacije medija i razvijanja medijskog pluralizma na medijskom prostoru BiH.

DEMOKRATIZACIJA MEDIJA I MEDIJSKI PLURALIZAM

Razvijanje medijskog pluralizma i proces demokratizacije medija su međusobno uslovljeni, jer uspostavljanje i unapređivanje medijskog pluralizma nije moguće bez djelovanja medija zasnovanog na demokratskim principima, dok je medijski pluralizam jedan od neizostavnih preduslova za demokratizaciju medija. Posebno značajna u tom kontekstu je distinkcija između spoljašnjeg i unutrašnjeg medijskog pluralizma. Među ključnim pokazateljima prirode i karaktera pojedinačnih medijskih sistema Halin (Daniel C. Hallin) i Manćini (Paolo Mancini) izdvajaju unutrašnji (interni) i spoljašnji (eksterni) pluralizam medija. Spoljašnji pluralizam autori definišu

kao „pluralizam postignut na nivou medijskog sistema u cjelini, kroz postojanje niza medija ili organizacija koje odražavaju gledišta različitih grupa ili tendencija u društvu“ (2004: 29). Za sisteme koje odlikuje ova vrsta medijskog pluralizma može se smatrati da je u njima zastupljen i visok stepen političkog pluralizma. Unutrašnji pluralizam je onaj postignut na nivou pojedinačnih medijskih organizacija. Halin i Manćini termin interni pluralizam koriste u svrhu označavanja onih medija koji nastoje da izbjegnu institucionalne veze sa političkim grupama, održavajući na taj način neutralnost i ravnotežu u svom izvještavanju.

Naime, evidentno je da penetracija velikog broja medija na određenom medijskom tržištu, koji su pritom divergentni prema tehnikama komuniciranja, strukturi vlasništva i načinu funkcionisanja i organizovanja, nužno ne podrazumijeva diferenciju vjerodostojnih i relevantnih medijskih sadržaja. S druge strane, ova tendencija jeste jedna od pretpostavki za razvoj medijskog pluralizma i demokratizaciju medija, ali sama po sebi nije dovoljna, jer samo u korelaciji sa brojnim drugim društvenim i medijskim aspektima može rezultirati demokratski postuliranom medijasferom.

U kontekstu kompleksnosti koncepta medijskog pluralizma indikativan je MPM (Media Pluralism Monitor) kao istraživački alat koji je izrađen za procjenu potencijalnih rizika za medijski pluralizam u zemljama članicama Evropske unije i pojedinim zemljama kandidatima za članstvo u EU. U odnosu na druge mnogobrojne alate za procjenu zastupljenosti medijskog pluralizma MPM-om su, pored tržišne dimenzije, tj. tržišnog pluralizma, obuhvaćene još tri kategorije ili područja značajna za njegovo uspostavljanje, razvoj ili ograničavanje. Naime, izazovi medijskom pluralizmu i slobodi medija procjenjuju se na osnovu četiri oblasti i 20 indikatora, po pet indikatora za svaku oblast. U tom smilu izdvojene su sljedeće četiri oblasti: osnovna zaštita, tržišni pluralizam, politička nezavisnost i društvena participacija. Za oblast osnovne zaštite predviđeno je sljedećih pet indikatora: zaštita slobode izražavanja; zaštita prava na pristup informacijama; novinarska profesija, standardi i zaštita; nezavisnost i djelotvornost medijskog regulatora; univerzalni doseg tradicionalnih medija i pristup internetu. Za procjenu nivoa zastupljenosti tržišnog pluralizma obuhvaćeni su sljedeći indikatori: transparentnost medijskog vlasništva; koncentracija medijskog vlasništva (horizontalna); među-medijska koncentracija vlasništva i tržišno nadmetanje; komercijalni i vlasnički uticaj nad uredničkim sadržajem; održivost medija. Ispitivanje nivoa političke nezavisnosti medija provodi se na osnovu sljedećih pet indikatora: politička kontrola nad medijskim kanalima; urednička autonomija; mediji i demokratski izborni procesi; regulacija državnih resursa i podrške medijskom sektoru; nezavisnost upravljanja i finansiranja javnog

servisa. Društvena participacija se procjenjuje na osnovu sljedećih indikatora: pristup manjina medijima; pristup medijima za lokalne/regionalne zajednice i medije zajednice; pristup medijima za osobe sa invaliditetom; pristup medijima za žene; medijska pismenost.

Evropska federacija novinara podržava pozicioniranje medijskog pluralizma kao prioriteta Evropske komisije, ali istovremeno upozorava na rezultate posljednjih istraživanja, koji upućuju na opštu stagnaciju ili pogoršanje situacije u pogledu razvijanja medijskog pluralizma u Evropi.

Naročito značajni u kontekstu aktuelnih tendencija koje ugrožavaju medijski pluralizam u zemljama članicama Evropske unije i pojedinim zemljama kandidatima za članstvo u EU jesu rezultati posljednjeg istraživanja MPM 2021, kojim je obuhvaćena 2020. godina. Rezultati ovog istraživanja pokazuju opštu stagnaciju ili čak pogoršanje stanja medijskog pluralizma i slobode medija u sve četiri oblasti (osnovna zaštita, tržišni pluralizam, politička nezavisnost, društvena participacija). Rezultati posljednjeg istraživanja ukazuju na sljedeće tendencije koje opstruišu medijski pluralizam i slobodu medija:

- U domenu osnovne zaštite ustanovljeno je pogoršanje situacije u odnosu na MPM 2020 u pogledu tri od pet indikatora, a naročito u kontekstu zaštite slobode izražavanja, zaštite prava na informisanje, tj. zaštite prava na pristup informacijama, i zaštite standarda novinarske profesije. Pogoršanje u ovim sferama jednim dijelom vide kao posljedicu mjera koje su neke zemlje usvojile pojavom pandemije COVID-19.
- Kao visokorizična oblast u MPM 2021 identifikovan je tržišni pluralizam čemu je naročito doprinijelo ugrožavanje ekonomske održivosti medija primarno determinaisano padom prihoda od oglašavanja. Ekonomska kriza uzrokovana pandemijom COVID-19 i dominacija digitalnih platformi na tržištu onlajn oglašavanja doprinijeli su povećanju rizika u pogledu održivosti medija. Shodno navedenom uočeno je i pogoršanje ekonomskih uslova u radu novinara. Na negativne tendencije u kontekstu tržišnog pluralizma upućuje i indikator transparentnost vlasništva nad medijima, koja je ugrožena, naročito u onlajn sferi.
- Područje političke nezavisnosti je pod visokim rizikom u sedam zemalja, a državno oglašavanje identifikovali su kao zabrinjavajući faktor, koji se zloupotrebljava kao oblik podrške medijima koji se bore za opstanak na medijskom tržištu. Većina zemalja (25) je kao visokorizičan ocijenila pokazatelj sve veće političke zarobljenosti medija.

- U oblasti društvene participacije kao najnepoželjnija tendencija u kontekstu razvijanja medijskog pluralizma uočena je nedovoljna zastupljenost žena u sektorima upravljanja medijima i izvještavanja u medijima. Sljedeći najugroženiji indikator jeste diseminacija dezinformacija. Uočeno je da u većini zemalja obuhvaćenih istraživanjem ne postoji normativni okvir za suzbijanje njihovog širenja.¹

Predstavljene aktuelne tendencije na evropskom medijskom prostoru upućuju na to da je medijski pluralizam inhibiran na različite načine. Rezultati posljednje studije pokazuju da su se opstruktivni mehanizmi u kontekstu uspostavljanja i razvijanja medijskog pluralizma u pojedinim segmentima intenzivirali u odnosu na prethodnu 2019. godinu i da su u značajnoj mjeri determinisani pojavom pandemije. Istraživačkim alatom MPM nije obuhvaćena BiH, ali prethodna istraživanja ukazuju na visok stepen korelativnosti u pogledu opstruktivnih mehanizama u uspostavljanju i razvijanju medijskog pluralizma i demokratizaciji medija. U tom kontekstu moguće je izvdjiti nekoliko tendencija:

- neuspješna i nepotpuna tranzicija iz državnokontrolisanih u demokratske i slobodne medijske sisteme, trend rastuće zavisnosti medija od države ili političkih partija uzrokovan odsustvom tržišta, društvena, profesionalna i ekonomska degradacija novinara, instrumentalizacija mejnstrim novinarstva u komercijalne svrhe i u svrhu političkog paralelizma (Petković, Hrvatinić i Hodžić 2014: 28–41);
- retrogradan trend i stagnacija demokratske transformacije medija i njihova politizacija, što onemogućava izgradnju održivih i funkcionalnih medijskih institucija (Irić i Jusić 2013: 41–44);
- ugroženost profesionalnih standarda i finansijska neodrživost javnih servisa, koja ih čini ekonomski zavisnim od državnog ili entitetskog budžeta i podložnim političkim pritiscima, pravna nesigurnost novinara (Brogi, Dobrović i Parcu 2014: 27–32);
- netransparentnost vlasništva nad medijima, naročito nad web portalima, što značajno ugrožava vjerodostojnost medija i doprinosi intenziviranju širenja dezinformacija (Osmančević i Šušnjar 2021).

¹ *Monitoring media pluralism in the digital era* (2021), European University Institute (EUI): https://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/71970/CMPEF_MPM2021_final-report_QM-09-21-298-EN_N.pdf?sequence=1&isAllowed=y (pristupljeno 23. 12. 2021.)

METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Problem ovog istraživanja je višedimenzionalan i kompleksan, što proizilazi iz kompleksnosti samog koncepta medijskog pluralizma i složenosti procesa demokratizacije medija. Ispitivanjem su obuhvaćene različite dimenzije medijskog tržišta u BiH, koje primarno determinišu proces njegove demokratizacije i uspostavljanja medijskog pluralizma. Istraživanje je usmjereno na identifikovanje i elaboriranje mehanizama ili obrazaca djelovanja koji dominantno opstruišu razvijanje medijskog pluralizma na ovom medijskom tržištu. Uspostavljanje diferencije medijskih sadržaja na nivou pojedinačnih medijskih organizacija predstavlja jedan od imperativa uspješne demokratizacije savremenih medijskih sistema, što upućuje na njihovu uslovljenost, kao i na uslovljenost tendencija koje ih ugrožavaju ili podstiču.

Shodno navedenom, rezultati istraživanja predstavljeni u ovom radu upućuju na konjunkturu različitih aspekata značajnih kako u kontekstu autonomnog, odgovornog i profesionalnog kreiranja, uređivanja i prezentovanja medijskih sadržaja, tako i u kontekstu demokratizacije medija i uspostavljanja medijskog pluralizma na medijskom prostoru BiH. U odnosu na prethodno pojašnjenu dihotomiju medijskog pluralizma na eksterni i interni, i apostrofiranje značaja internog pluralizma za uspješnu demokratizaciju savremenih medijskih sistema, ovim istraživanjem obuhvaćeni su indikatori unutrašnjeg medijskog pluralizma.

Cilj istraživanja je identifikovanje najmanje kritičnih i najkritičnijih tačka u radu medija i u novinarskoj profesiji, u aspektima koji su primarni kada je riječ o efektivnoj demokratizaciji i orijentaciji ka uspješnom uspostavljanju diferencije medijskih sadržaja na nivou pojedinačnih medijskih organizacija. Ispitivanje je uzelo u obzir perspektivu novinara, urednika i menadžera u medijskim organizacijama u BiH.

Ispitivanjem je obuhvaćeno ukupno 225 profesionalnih komunikatora zaposlenih u 27 medija. Od ukupnog uzorka, 150 ispitanika čine novinari, 65 urednici a 10 ispitanika su menadžeri medija (vlasnici/direktori). S obzirom na to da su na medijskom tržištu u BiH prema načinu upravljanja i finansiranja zastupljeni različiti tipovi medijskih organizacija, istraživanjem su obuhvaćeni mediji koji pripadaju profitno-komercijalnom tipu, tipu javne službe i civilnom tipu.

Za prikupljanje empirijske građe kao osnovne istraživačke tehnike korištene su anketno terensko ispitivanje i intervjuisanje. Postupkom anketiranja obuhvaćeno je 150 novinara i 65 urednika, a postupkom intervjuisanja 10 menadžera medijskih organizacija. Cilj primjene „mješovitog dizajna“, tj. sprovođenja anketnog istraživanja u

mješovitom pristupu, koji u ovom radu podrazumijeva upotrebu upitnika, u slučaju pisane komunikacije, i spisak pitanja, u slučaju strukturisanog intervjuja i usmene komunikacije, kao osnovnih mjernih instrumenata, jeste podizanje kvaliteta ovog anketnog istraživanja (Popadić, Pavlović i Žeželj 2018). Na ovaj način koncipirana istraživačka strategija determinisana je i veličinom i mješovitom strukturom uzorka, pri čemu je za dobijanje kvantitativnih informacija od relativno velikog uzorka (novinara i urednika) kao najpogodniji mjerni instrument određen upitnik, dok je primjena „intervjuja licem u lice“ (Popadić, Pavlović i Žeželj 2018: 321) procijenjena kao najpogodnija za značajno manji uzorak (menadžeri medija). Različite grupe ispitanika podrazumijevale su izradu različitih instrumenata: anketni upitnik za novinare, anketni upitnik za urednike i obrazac intervjuja za menadžere.

U izradi ovog rada izdvojeni su rezultati istraživanja koji se odnose isključivo na pokazatelje potencijala medijskog tržišta u BiH za razvijanje unutrašnjeg medijskog pluralizma. Istraživanje je provedeno u periodu od 1. oktobra 2016. godine do 20. februara 2017. godine. Iako je uočljiva vremenska distanca u odnosu na period u kojem je istraživanje realizovano, relevantnost rezultata proizilazi iz činjenice da od tada do danas nisu provedene značajnije promjene u kontekstu uspostavljanja internog medijskog pluralizma, kao i demokratizacije medijskog sistema BiH.²

Nakon raščlanjivanja problema istraživanja na indikatore, uslijedio je izbor onih indikatora koji su primarno relevantni za identifikovanje mehanizama ili obrazaca djelovanja koji dominantno opstruišu razvijanje medijskog pluralizma i demokratizaciju medijskog sistema. Višedimenzionalan karakter problema istraživanja podrazumijevao je izdvajanje većeg broja indikatora, koji su podijeljeni u dvije grupe. Prvu grupu čine indikatori koji upućuju na nivo kritičnosti stanja različitih aspekata u radu medija, a koji istovremeno determinišu proces uspostavljanja i razvijanja unutrašnjeg medijskog pluralizma. Drugu grupu čine indikatori koji upućuju na nivo kritičnosti stanja različitih aspekata u novinarskoj profesiji koji su, takođe, značajni u kontekstu identifikovanja stepena ugroženosti potencijala za razvijanje unutrašnjeg medijskog pluralizma.

Shodno izdvojenim indikatorima formulisana su pitanja za oba mjerna instrumenta. U okviru upitnika za novinare i urednike, a u skladu sa prethodno pojašnjenom podjelom indikatora u dvije kategorije, ispitanicima je ponuđeno da procijene nivo kritičnosti stanja (najmanje kritičan, kritičan i najkritičniji) sljedećih aspekata u radu

² Empirijski dio rada zasniva se na jednom dijelu istraživanja koje je provedeno u svrhu izrade doktorske disertacije "Informacione determinante medijskog sistema Republike Srpske u globalnoj medijasferi" autorke Andele Kuprešanin Vukelić. Disertacija je uspješno odbranjena na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Istočnom Sarajevu u septembru 2018. godine.

medija: ekonomska neodrživost medija, uticaj globalnog medijskog kapitala, neodgovarajući zakonski okvir za rad medija, nedovoljno razvijeni mehanizmi samoregulacije, neadekvatna podrška države medijima, odsustvo autonomije medija uzrokovano izraženim političkim pritiscima, odsustvo autonomije medija uzrokovano izraženim komercijalnim pritiscima, tehnološka zastarjelost medija, dominacija senzacionalizma i tabloidnog novinarstva i različiti oblici cenzure. Zatim, ispitanicima je ponuđeno da procijene nivo kritičnosti stanja (najmanje kritičan, kritičan i najkritičniji) sljedećih aspekata u novinarskoj profesiji: niske plate, nizak društveni ugled i status profesije, samovolja vlasnika medija u pogledu radnih uslova i prava novinara i urednika, odnos vlasnika medija prema novinarima i urednicima i radni uslovi, nedostupnost državnih izvora informacija, tehnička zastarjelost opreme za rad, nepripremljenost novinara i urednika za rad na digitalnim platformama, nizak nivo profesionalizma uzrokovan uticajem i pritiscima različitih eksternih agensa (država, političke stranke, oglašivači/vlasnici kapitala), nizak nivo profesionalizma uzrokovan pritiscima vlasnika/direktora medija, nedovoljno poznavanje i primijenjivanje principa novinarske etike i različiti oblici autocenzure.

Relevantnost i značaj pitanja postavljenih u okviru upitnika proizilazi iz visokog nivoa korelativnosti sa oblastima i indikatorima koji su obuhvaćeni prethodno pojašnjenim istraživačkim alatom MPM – Media Pluralism Monitor, a koji je i izrađen za procjenu potencijalnih rizika za medijski pluralizam. Naime, ispitivanjem stanja značajnih aspekata u radu medija i u novinarskoj profesiji, obuhvaćenih upitnikom, biće omogućena gradacijska klasifikacija tendencija i izdvajanje onih koje u najvećoj mjeri iz perspektive profesionalnih komunikatora opstruišu uspostavljanje i razvijanje medijskog pluralizma u BiH. S druge strane, rezultati ovog ispitivanja pružice uvid i u one aspekte u radu medija i u novinarskoj profesiji, koji nisu značajno ugroženi i kao takvi predstavljaju pozitivne tendencije u kontekstu uspostavljanja diferencije medijskih sadržaja na nivou pojedinačnih medijskih organizacija.

U pogledu drugog mjernog instrumenta, za potrebe ovog istraživanja analizirani su odgovori menadžera medija koji upućuju na genezu i prirodu najznačajnijih izazova za uspostavljanje i razvijanje medijskog pluralizma i za demokratizaciju medija u BiH.³ U tom smislu analizom su obuhvaćeni odgovori na pitanja o dominantnim eksternim informacionim agensima u radu medija, internim informacionim

³ Kao što je prethodno pojašnjeno empirijski dio rada zasniva se na jednom dijelu istraživanja koje je provedeno u svrhu izrade doktorske disertacije autorke Andele Kuprešanin Vukelić. U tu svrhu intervju je strukturisan u četiri cjeline: opšta pitanja o mediju, pitanja o normativnom okviru, pitanja o dominantnim eksternim informacionim agensima u kontekstu njihovog uticaja na način funkcionisanja medija i u tom smislu pitanja o dominantnim internim informacionim agensima.

agensima u radu medija i o najizraženijim problemima u radu medija u kontekstu ostvarivanja njihove autonomije, ekonomske održivosti, konkurentnosti, različitih vidova njihove instrumentalizacije i sl.

Glavna hipoteza u radu je da u medijskom sistemu BiH prevladavaju opstruktivni mehanizmi u razvijanju internog medijskog pluralizma, uprkos tržišnoj diferenciji medija prema strukturi vlasništva, načinu funkcionisanja i finansiranja i tehnikama komuniciranja.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Relevantnost ispitivanja nivoa zastupljenosti opstruktivnih mehanizama u demokratizaciji medija i razvijanju medijskog pluralizma iz perspektive novinara, urednika i menadžera medija, kroz određenje nivoa kritičnosti stanja različitih aspekata u radu medija i novinarskoj profesiji, temelji se na činjenici da se upravo ove grupe profesionalnih komunikatora u svom svakodnevnom angažmanu neposredno suočavaju sa problemima koji ove trendove u većoj ili manjoj mjeri opstruišu. S namjerom da se identifikuje nivo kritičnosti stanja izdvojenih aspekata, svim grupama ispitanika je omogućeno da ih na osnovu sopstvene procjene i iskustva gradacijski klasifikuju, od najmanje kritičnih do najkritičnijih.

S obzirom na zastupljenost različitih grupa ispitanika, u sljedećim tabelama biće posebno predstavljeni rezultati istraživanja koji upućuju na percepciju novinara o najkritičnijim tačkama u radu medija, a potom i u novinarskoj profesiji.

Tabela 1: Brojčana (n) i procentualna (%) zastupljenost stava „nivo kritičnosti različitih aspekata u radu medija“ iz perspektive novinara

	Bez odgovora		Najmanje kritično		Kritično		Najkritičnije	
	n	%	n	%	n	%	n	%
Ekonomska neodrživost medija	4	2,67	17	11,33	81	54,0	48	32,0
Globalni medijski kapital	4	2,67	29	19,33	96	64,00	21	14,0
Medijska regulativa	6	4,0	25	16,67	86	57,33	33	22,0
Mehanizmi samoregulacije	4	2,67	34	22,67	95	63,33	17	11,33
Podrška države medijima	6	4,0	32	21,33	78	52,0	34	22,67
Autonomija medija i politički pritisci	5	3,33	25	16,67	64	42,67	56	37,33
Komercijalna instrumentalizacija	7	4,67	32	21,33	75	50,0	36	24,0
Tehnički kapaciteti medija	5	3,33	49	32,67	62	41,33	34	22,67
Senzacionalizam i tabloidno novinarstvo	5	3,33	16	10,67	64	42,67	65	43,33
Cenzura	4	2,67	24	16,0	71	47,33	51	34,0

Rezultati predstavljeni u tabeli pokazuju da je brojčana i procentualna zastupljenost stavova kritično i najkritičnije u većini aspekata najizraženija, izuzev uticaja globalnog medijskog kapitala, mehanizama samoregulacije i tehničkih kapaciteta medija, koje je značajan broj ispitanika identifikovao kao najmanje kritične tačke u radu medija. Iako je u vezi s pitanjem uticaja globalnog medijskog kapitala (64%) i mehanizama samoregulacije (63,33%) u odnosu na druge aspekte najzastupljeniji stav kritično, ipak je veći broj ispitanika koji su ove tačke prepoznali kao najmanje kritične u odnosu na ispitanike koji su ih identifikovali kao najkritičnije. Uočljivo je da je zastupljenost stava “najkritičnije” najizraženija u pogledu dominacije senzacionalizma i tabloidnog novinarstva (43,33%), a potom u pitanju odsustva autonomije medija pod uticajem političkih pritisaka (37,33%), cenzure (34%) i ekonomske neodrživosti medija (32%). Istovremeno je u pogledu ovih aspekata najmanji broj ispitanika koji su ih identifikovali kao najmanje kritične tačke u radu medija.

Pored aspekata značajnih u radu medija, novinarima je ponuđena mogućnost za identifikovanje kritičnih tačaka određenih aspekata značajnih u kontekstu novinarske profesije.

Tabela 2: Brojčana (n) i procentualna (%) zastupljenost stava „nivo kritičnosti različitih aspekata u novinarskoj profesiji“ iz perspektive novinara

	Bez odgovora		Najmanje kritično		Kritično		Najkritičnije	
	n	%	n	%	n	%	n	%
Niske plate	1	0,67	4	2,67	38	25,33	107	71,33
Društveni ugled i status profesije	1	0,67	8	5,33	63	42,0	78	52,0
Vlasnici medija i radni uslovi	3	2,0	31	20,67	83	55,33	33	22,0
Nedostupnost državnih izvora informacija	5	3,33	29	19,33	96	64,0	20	13,33
Tehnička zastarjelost	2	1,33	56	37,33	67	44,67	25	16,67
Rad na digitalnim platformama	2	1,33	66	44,0	70	46,67	12	8,0
Pritisaci eksternih agensa	2	1,33	24	16,0	85	56,67	39	26,0
Pritisaci menadžera medija	3	2,0	50	33,33	81	54,0	16	10,67
Kršenje etičkih principa	1	0,67	44	29,33	89	59,33	16	10,67
Autocenzura	1	0,67	33	22,0	81	54,0	35	23,33

Podaci u tabeli ukazuju na to da su izraženo najkritičnije tačke u novinarskoj profesiji niske plate (71,33%) i društveni ugled i status profesije (52%), a potom je zastupljenost stava "najkritičnije" brojčano i procentualno najizraženija u pogledu pritisaka eksternih agensa (26%) i autocenzure (23,33%). Značajan broj ispitanika je pritiske spoljašnjih agensa prepoznao kao kritične (56,67%), pri čemu su samo 24 ispitanika (16%) ovu vrstu pritisaka identifikovali kao najmanje kritičnu tačku u novinarskoj profesiji. Stav "najmanje kritično" u odnosu na ostale aspekte brojčano i procentualno je najizraženiji u pogledu pripremljenosti novinara za rad na digitalnim platformama (44%), tehničke zastarjelosti opreme za rad (37,33%) i pritisaka menadžera (33,33%). Iako je i u pogledu ovih aspekata najzastupljeniji stav "kritično", ipak je znatno veći broj ispitanika koji su ove tačke prepoznali kao najmanje kritične u odnosu na ispitanike koji su ih identifikovali kao najkritičnije. Značajan broj ispitanika je i kršenje etičkih principa odredio kao najmanje kritičan aspekt stanja novinarske profesije (29,33%), s tim da je zastupljenost stava „kritično“ i u ovom pitanju najizraženija (59,33%).

Na osnovu rezultata predstavljenih u tabelama, uočljivo je da pojedini ispitanici (novinari) nisu procijenili nivo kritičnosti pojedinih aspekta u radu medija i u novinarskoj profesiji, što je označeno formulacijom „bez odgovora“. Međutim, njihova procentualna zastupljenost je niska i ne ugrožava reprezentativnost uzorka i relevantnost rezultata istraživanja.

Pored novinara, a u kontekstu podsticanja internog medijskog pluralizma, naročito značajnu ulogu imaju urednici, kao vratari u selekciji medijskih sadržaja koji će biti diseminovani. Ova grupa profesionalnih komunikatora, s jedne strane, može opstruisati interni medijski pluralizam, ili, s druge strane, doprinijeti raznovrsnosti medijskih sadržaja i izvora informacija, u zavisnosti od prirode spoljašnjih i unutrašnjih činilica koji primarno determinišu uređivačku politiku medija. U tom smislu u narednim tabelama predstavljeni su rezultati koji upućuju na nivo kritičnosti stanja različitih aspekata u radu medija i u novinarskoj profesiji iz perspektive urednika.

Tabela 3: Brojčana (n) i procentualna (%) zastupljenost stava „nivo kritičnosti različitih aspekata u radu medija“ iz perspektive urednika

	Bez odgovora		Najmanjekritično		Kritično		Najkritičnije	
	n	%	n	%	n	%	n	%
Ekonomska neodrživost medija	-	-	1	1,54	24	36,92	40	61,54
Globalni medijski kapital	-	-	14	21,54	37	56,92	14	21,54
Medijska regulativa	2	3,08	12	18,46	38	58,46	13	20,00
Mehanizmi samoregulacije	1	1,54	12	18,46	43	66,15	9	13,85
Podrška države medijima	1	1,54	14	21,54	33	50,77	17	26,15
Autonomija medija i politički pritisci	-	-	15	23,08	17	26,15	33	50,77
Komercijalna instrumentalizacija	-	-	15	23,08	38	58,46	12	18,46
Tehnički kapaciteti medija	-	-	15	23,08	43	66,15	7	10,77
Senzacionalizam i tabloidno novinarstvo	-	-	8	12,31	21	32,31	36	55,38
Cenzura	-	-	17	26,15	27	41,54	21	32,31

Predstavljeni rezultati pokazuju da su urednici poput novinara, ali drugačijim poretkom, kao najkritičnije tačke u radu medija identifikovali ekonomsku neodrživost medija (61,54%), dominaciju senzacionalizma i tabloidnog novinarstva (55,38%) i ugrožavanje autonomije medija političkim pritiscima (50,77%), a potom cenzuru u medijima (32,31%). Uočljivo je da je stav najkritičnije brojčano i procentualno najmanje zastupljen u pogledu tehničkih kapaciteta medija (10,77%) i mehanizama samoregulacije (13,85%), s tim da je u odnosu na ove aspekte isti i najveći broj ispitanika koji ih smatraju kritičnim tačkama u radu medija (66,15%). Ista i značajna zastupljenost stava kritično uočljiva je i u odnosu na medijsku regulativu (58,46%) i komercijalnu instrumentalizaciju medija (58,46%), a zatim u pogledu globalnog medijskog kapitala (56,92%). Interpretacija rezultata upućuje na visok stepen korelativnosti sa prethodno analiziranim rezultatima koji prikazuju percepciju novinara o istim aspektima.

Tabela 4: Brojčana (n) i procentualna (%) zastupljenost stava „nivo kritičnosti različitih aspekata u novinarskoj profesiji“ iz perspektive urednika

	Bez odgovora		Najmanje kritično		Kritično		Najkritičnije	
	n	%	n	%	n	%	n	%
Niske plate	-	-	-	-	20	30,77	45	69,23
Društveni ugled i status profesije	-	-	4	6,15	22	33,85	39	60,00
Vlasnici medija i radni uslovi	1	1,54	20	30,77	21	32,31	23	35,38
Nedostupnost državnih izvora informacija	-	-	15	23,08	41	63,08	9	13,85
Tehnička zastarjelost	-	-	19	29,23	37	56,92	9	13,85
Rad nadigitalnim platformama	-	-	29	44,62	30	46,15	6	9,23
Pritisce eksternih agensa	-	-	16	24,62	24	36,92	25	38,46
Pritisce menadžera medija	-	-	28	43,08	26	40,0	11	16,92
Kršenje etičkih principa	-	-	20	30,77	35	53,85	10	15,38
Autocenzura	-	-	15	23,08	26	40,0	24	36,92

Uvidom u tabelu uočava se da su urednici, poput novinara, kao najkritičnije aspekte stanja novinarske profesije identifikovali niske plate (69,23%) i nizak društveni ugled i status profesije (60%), a potom pritisce eksternih agensa (38,46%) i autocenzuru (36,92%). U instrumentu su kao eksterni agensi izdvojeni država, političke stranke i oglašivači. Uočljivo je, takođe, da je u pogledu drugih aspekata, izuzev pritisaka menadžera, zastupljenost stava “kritično” veća u odnosu na stav “najmanje kritično”. Kao kritične tačke novinarske profesije najveći broj urednika je identifikovao nedostupnost državnih izvora informacija (63,08%), tehničku zastarjelost opreme za rad (56,92%) i kršenje etičkih principa (53,85%). Percepcija urednika o najmanje kritičnim aspektima stanja novinarske profesije je najizraženija u pogledu pritisaka menadžera medija (43,08%), s tim da je i u tom smislu veći ukupan broj ispitanika koji ovaj aspekt identifikuju kao kritičan i najkritičniji (56,92%). Primjetno je da autocenzuru značajno manji broj urednika vidi kao najmanje kritičnu tačku novinarske profesije (23,08%) u odnosu na ukupan broj urednika koji ovaj aspekt identifikuju kao kritičan i najkritičniji (50 ispitanika, tj. 76,92%).

U odnosu na prethodno konstatovan izostanak odgovora pojedinih ispitanika (novinara) u pogledu procjene nivoa kritičnosti određenih aspekata u radu medija i u novinarskoj profesiji, uočljivo je da je procentulana zastupljenost urednika koji se u

tom smislu nisu izjasnili značajno manja i da je shodno tome zanemarljiva u pogledu reprezentativnosti uzorka i relevantnosti rezultata istraživanja.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Relevantnosti predstavljenih rezultata o nivou zastupljenosti opstruktivnih mehanizama u demokratizaciji medija i razvijanju medijskog pluralizma, kroz određenje nivoa kritičnosti stanja različitih aspekata u radu medija i novinarskoj profesiji u BiH, iz perspektive novinara i urednika, značajno su doprinijeli i odgovori menadžera medija koji u ovom kontekstu upućuju na najizraženije probleme u radu medija na ovom medijskom prostoru.

Kao najveće probleme u radu medija na medijskom tržištu BiH menadžeri su identifikovali sljedeće: 1) finansijska nestabilnost medijskog tržišta i ekonomska neodrživost medija, što rezultira nekonkurentnošću domaćih medija u odnosu na medije iz regiona i globalne medije i odlaskom renomiranih novinara u konkurentne medijske organizacije i službe za odnose s javnošću zbog boljih uslova rada; 2) nizak društveni ugled i status profesije; 3) politička i komercijalna instrumentalizacija medija; 4) niske plate novinara; 5) nesrazmjerno veći broj medija u odnosu na realne kapacitete medijskog tržišta.⁴

Ovdje su izdvojeni problemi u radu medija za koje najveći broj menadžera smatra da su najizraženiji na medijskom tržištu BiH. Pored navedenih, pojedini menadžeri

⁴ Menadžer profitno-komercijalnog štampanog medija: *Najveći problem u radu medija je nedostatak novca, ne možemo sačuvati novinare, jer je njihov posao stresan i malo plaćen, i onda oni brzo pronalaze kontakte da negdje drugo rade, gdje su bolji uslovi.* Menadžer civilnog onlajn medija: *Ekonomska neodrživost medija, niske plate novinara, ugrožen ugled profesije zbog pogrešne percepcije da svako može biti novinar.* Menadžer profitno-komercijalne televizije: *Finansijska nestabilnost medija, koja ih čini podložnim političkim pritiscima i pritiscima oglašivača.* Menadžer profitno-komercijalnog onlajn medija: *Novinari često nisu prijavljeni, rade na crno, malo su plaćeni, vlasnici medija često zloupotrebljavaju novinare. Mediji su izloženi pritiscima države, političkih stranaka i ucjenama oglašivača.* Menadžer profitno-komercijalne televizije: *Najveći problemi medija na našem medijskom tržištu su nedostatak novca, pritisci oglašivača i lidera političkih stranaka i autocenzura.* Menadžer profitno-komercijalne televizije: *Kao najveći problem medija, ali i našeg društva uopšte, vidim siromaštvo i previlik broj medija na siromašnom i malom medijskom prostoru. U tom smislu bih i naše medije u odnosu na svjetske medije ocijenila kao krajnje nekonkurentne. Njihove mogućnosti su nesrazmjerno veće od finansijskih mogućnosti domaćih medija. Pored toga što su tehnološki prema posljednjim standardima opremljeni i što imaju dopisnike iz raznih dijelova svijeta, kao naročito značajan problem naglasila bih odlazak naših najboljih novinara u te medije zbog znatno boljih uslova rada i plata.* Menadžer javnog medija: *Najveći problemi u radu naših medija su veliki politički i ekonomski uticaji na medije, na način da politika putem ekonomije ostvaruje uticaj i suprotno, malo tržište – puno medija, mediji ne mogu egzistirati.* Menadžer lokalnog javnog medija: *Finansijski faktor je najproblematičniji i medije čini otvorenim za saradnju sa organizacijama koje im omogućavaju ekonomsku održivost.* Menadžer civilnog onlajn medija: *Politički uticaj, nedostatak sredstava, malo tržište, mala kupovna moć građana, malo štampanih medija, previše igrača na tržištu koji ugrožavaju nezavisnost medija, teški uslovi za rad novinara, rade na crno, prekovremeno, niske plate.*

kao problematične sfere u radu medija i novinarskoj profesiji ističu i državni intervencionizam, neadekvatnu medijsku regulativu i neadekvatne mehanizme sankcionisanja, nizak nivo profesionalizma, nedostatak istraživačkih i analitičkih medijskih formata, te dominaciju senzacionalizma i tabloidnog novinarstva. Menadžeri smatraju da su najkritičnije tačke u radu medija u najvećoj mjeri determinisane finansijskim faktorom, koji se odražava i na novinarsku profesiju i nivo novinarskog profesionalizma.

Na osnovu rezultata provedenog istraživanja i studija koje su mu prethodile, a u čijem fokusu su medijski sistemi u produženom tranzicionom periodu, može se zaključiti da su u medijskom sistemu BiH izražene tendencije koje onemogućavaju demokratizaciju, ugrožavaju medijski integritet i medijski pluralizam. Nepotpuno distanciranje medija od državne vlasti i uopšte političkih struktura, formalna, ali ne i stvarna demonopolizacija i deregulacija medija, nemogućnost uspostavljanja konsenzusa o veoma značajnim pitanjima u kontekstu demokratizacije medijskog sistema BiH, mogu se tumačiti i kao posljedice institucionalnog konteksta u kojem mediji djeluju.

U poređenju sa rezultatima posljednjeg izvještaja MPM 2021 uočljiv je visok nivo korelativnosti između dominantnih tendencija u opstrukciji medijskog pluralizma na istraživanjem obuhvaćenom evropskom medijskom prostoru i u BiH. Rezultati predstavljenih istraživanja ukazuju na neophodnost revidiranja medijskih politika, normativnih okvira na međunarodnom i nacionalnim niovima, pooštavanja mehanizma sankcionisanja za opstruisanje procesa usmjerenih ka demokratizaciji medijskih sistema. Revidiranje aktuelne medijske politike trebalo bi da bude usmjereno na podizanje društvenog ugleda i statusa novinarske profesije, podsticanje ekonomske održivosti medija uporedo sa suzbijanjem političke i komercijalne instrumentalizacije, uspostavljanje transparentnosti vlasništva nad medijima, demonopolizaciju, suzbijanje širenja dezinformacija, i na druge aspekte značajne u kontekstu autonomnog i profesionalnog djelovanja medijskih organizacija.

LITERATURA

1. Boczkowski, Pablo J., Eugenia Mitchelstein, Martin Walter (2011), "Convergence Across Divergence: Understanding the Gap in the Online News Choices of Journalists and Consumers in Western Europe and Latin America", *Communication Research*, 38(3), 376-396.
2. Brogi, Elda, Alina Dobрева, Pier Luigi Parcu (2014), *Freedom of media in the Western Balkans*, European Parliament: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2014/534982/EXPO_STU\(2014\)534982_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2014/534982/EXPO_STU(2014)534982_EN.pdf)
3. Dobek-Ostrowska, Bogusława, Michal Głowacki, Karol Jakubowicz, Miklós Sükösd (eds.) (2010), *Comparative Media Systems. European and Global Perspectives*, Central European University Press
4. Downey, John, Sabina Mihelj (eds.) (2012), *Central and Eastern European Media in Comparative Perspective: Politics, Economy and Culture*, Ashgate, Farnham, UK
5. Dragomir, Marius (2010), "Central and Eastern Europe (Part III Regional Case Studies of Media Roles)", in: Pipa Noris (ed.), *Public Sentinel: News Media & Governance Reform*, World Bank, 245-275.
6. Hadamik, Katharina (2003), *Transformation und Entwicklungsprozess des Mediensystems in Polen 1989 bis 2001*, Dissertation an der Universität Dortmund. URL: <https://eldorado.tu-dortmund.de/bitstream/2003/2968/1/Hadamikunt.pdf> (05. 10. 2021).
7. Hallin, Daniel C., Paolo Mancini (2004), *Comparing Media Systems: Three Models of Media and Politics*, Cambridge University Press
8. Hallin, Daniel C., Paolo Mancini (eds.) (2012), *Comparing media systems beyond the western world*, Cambridge University Press
9. Hallin, Daniel C., Paolo Mancini (2012), "Introduction", in: Daniel C. Hallin & Paolo Mancini, (eds.), *Comparing media systems beyond the western world*, Cambridge University Press, 1-7.
10. Hardy, Jonathan (2008), *Western Media Systems*, Routledge, London
11. Irion, Kristina, Tarik Jusić (2013), *International Assistance and Media Democratization in the Western Balkans: A Cross-National Comparison*, Analitika – Center for Social Research, Sarajevo: https://www.analitika.ba/sites/default/files/publikacije/jusic_and_irion_a_crossnational_comparison_-_wp_01_-_9apr2014.pdf

12. Jakubowicz, Karol, Miklós Sükösd (2008), "Twelve Concepts Regarding Media System Evolution and Demokratization in Post-Communist Societies", in: Karol Jakubowicz & Miklós Sükösd (eds.), *Finding the Right Place on the Map. Central and Eastern European Media Change in a Global Perspective*, The University of Chicago Press, 9-40.
13. Jakubowicz, Karol, Miklós Sükösd (eds.) (2008), *Finding the Right Place on the Map. Central and Eastern European Media Change in a Global Perspective*, The University of Chicago Press
14. Kleinsteuber, Hans J. (2010), "Comparing West and East: A Comparative Approach to Transformation", in: Bogusława Dobek-Ostrowska, Michal Głowacki, Karol Jakubowicz, and Miklós Sükösd (eds.), *Comparative Media Systems. European and Global Perspectives*, Central European University Press, 23-39.
15. Kuprešanin Vukelić, Andela (2018), *Informacione determinante medijskog sistema Republike Srpske u globalnoj medijasferi*, doktorska disertacija, Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Filozofski fakultet
16. Mihelj, Sabina, John Downey (2012), "Introduction: Comparing Media Systems in Central and Eastern Europe: Politics, Economy, Culture", in: John Downey & Sabina Mihelj (eds.), *Central and Eastern European Media in Comparative Perspective: Politics, Economy and Culture*, Ashgate, Farnham, UK, 1-14.
17. *Monitoring media pluralism in the digital era* (2021), European University Institute (EUI): https://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/71970/CMPF_MPM2021_final-report_QM-09-21-298-EN-N.pdf?sequence=1&isAllowed=y
18. Noris, Pipa (ed.) (2010), *Public Sentinel: News Media & Governance Reform*, World Bank
19. Osmančević, Enes, Adis Šušnjar (2021), *Integritet novinarstva i transparentnost medija u Bosni i Hercegovini*, Transparency International, Sarajevo
20. Peruško, Zrinjka, Dina Vozab, Antonija Čuvalo (2015), "Digital Mediascapes, Institutional Frameworks, and Audience Practices Across Europe", *International Journal of Communication*, 9, 342-364.
21. Petković, Brankica, Sandra B. Hrvatinić, Sanela Hodžić (2014), *Značaj medijskog integriteta: Vraćanje medija i novinarstva u službu javnosti*, Regionalni pregled i istraživački izvještaj o medijskom integritetu u Bosni i Hercegovini, Fondacija za razvoj medija i civilnog društva "Mediacentar", Sarajevo

22. Popadić, Dragan, Zoran Pavlović, Iris Žeželj (2018), *Alatke istraživača: metodi i tehnike istraživanja u društvenim naukama*, Clio, Beograd
23. Sparks, Coline (2012), "The Interplay of Politics and Economics in Transitional Societies", u: John Downey & Sabina Mihelj (eds.), *Central and Eastern European Media in Comparative Perspective: Politics, Economy and Culture*, Ashgate, Farnham, UK, 41-62.
24. Voltmer, Katrin (2012), "How Far Can Media Systems Travel? Applying Hallin and Mancini's Comparative Framework outside the Western World", in: Daniel C. Hallin & Paolo Mancini (eds.), *Comparing media systems beyond the western world*, Cambridge University Press, 224-245.

DEMOCRATISATION AND ADVANCEMENT OF MEDIA PLURALISM IN BOSNIA AND HERZEGOVINA OBSTRUCTIVE MECHANISMS IN MEDIA

Summary:

The establishment and development of media pluralism is an important prerequisite for the democratization of media systems. Exposure of the media to various aspects of instrumentalization significantly limits the process of its democratization, which results in the media being inadequately differentiated, politically polarised, and commercially instrumentalized, thus narrowing the space for media organizations to act in a professional and free manner, based on public interest. The aforementioned trends point to the dominant presence and agency of obstructive mechanisms within the process of media and media systems democratization and establishment of media pluralism. Concerning the aforementioned, the paper presents mechanisms or patterns of agency that primarily obstruct the development of internal media pluralism in the media market of Bosnia and Herzegovina. Internal pluralism is especially significant for the process of successful media democratization since it is a common case that external pluralism merely serves the purpose of providing a formal cover for meeting criteria as regards plurality of media companies and their respective editorial policies. To this end, the paper identifies critical issues in media practice and journalism as a profession in Bosnia and Herzegovina, featuring them as primary aspects within the context of effective democratization and orientation towards the successful establishment of differentiation of media content at the level of individual media organizations. The level of criticality of various aspects of the media is examined from the perspective of both journalists and editors employed with respective media organizations in Bosnia and Herzegovina, as well as of media managers in this media market.

Keywords: media democratization; media pluralism; media instrumentalization; professional communicators; Bosnia and Herzegovina

Adresa autorice
Author's address

Andela Kuprešanin Vukelić
Univerzitet u Banjoj Luci
Fakultet političkih nauka
andjela.kupresanin-vukelic@fpn.unibl.org

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.2.769

UDK 316.774:364.642.6

Primljeno: 10. 01. 2022.

Pregledni rad

Review paper

Sabira Gadžo-Šašić, Safet Mušić, Anesa Agović

MEDIJSKO IZVJEŠTAVANJE O PROBLEMATICI NESTALIH OSOBA U BOSNI I HERCEGOVINI IZ PRERSPEKTIVE ČLANOVA NJIHOVIH PORODICA

U radu je elaborirana problematika porodica nestalih osoba u Bosni i Hercegovini koja je aktualna i nakon više od dvije i pol decenije od posljednjih ratnih stradanja. S tim u vezi u tekstu je kao osnovni problem s kojim se suočavaju porodice nestalih osoba istaknut nedostatak relevantnih informacija od značaja za pronalaženje u ratu nestalih osoba. Mediji igraju važnu ulogu u vidljivosti i ukazivanju na potrebu rješavanja problema nestalih osoba u BiH, te često svojim (ne)radom doprinose sveukupnoj slici tog problema u javnosti. Svrha ovog rada je istražiti značaj i nedostatke medijskog izvještavanja iz perspektive porodica nestalih osoba u BiH. U tom cilju realizirano je anketno istraživanje koje je obuhvatilo 100 članova porodica nestalih osoba, sa namjerom da se ispituju njihovi stavovi o načinu i učestalosti medijskog izvještavanja, o njihovoj percepciji stručnog pristupa novinara kojima su imali priliku dati izjavu, ali i o načinima unapređenja medijskog izvještavanja o tematici nestalih osoba. Naše istraživanje je otkrilo da po stavovima članova porodica nestalih mediji izvještavaju faktografski, uglavnom prilikom obilježavanja godišnjica, sa manje istraživačkog pristupa, te da redakcije nemaju specijalizirane novinare za ovu temu. Shodno rezultatima istraživanja došli smo do zaključka da je potrebna tješnja saradnja između medija i udruženja porodica nestalih kako bi medijsko izvještavanje o temi nestalih osoba u BiH bilo unaprijeđeno i na taj način bismo bili bliže rješavanju ovog društvenog problema.

Ključne riječi: nestale osobe; mediji; porodica

UVOD

Broj u ratnim sukobima nestalih osoba u svijetu raste svaki dan. S tim u vezi procjenjuje se da broj osoba nestalih usljed oružanih sukoba i povreda ljudskih prava u svijetu prelazi milion. Pored toga, nesreće, trgovina ljudima, organizirani kriminal i brojni drugi uzroci svake godine dovode do nestanka više hiljada osoba (Sarkin, Nettelfield, Matthews, Kosalka 2014: 7). Problem nestalih osoba u Bosni i Hercegovini posebno je aktualan nakon posljednjeg rata (1992-1995) „kada je primjenjujući ono što je reklo Žalbeno vijeće na osnovu dokaza pred Pretresnim vijećem postojalo stanje međunarodnog oružanog sukoba barem na dijelu teritorije Bosne i Hercegovine”¹. Prema podacima Instituta za nestale osobe do sada je na području BiH pronađeno više od 80% nestalih, a članovima porodica predati su posmrtni ostaci 24.300 žrtava. Ipak, još uvijek se traga za 7.628 nestalih osoba.²

U postupku traženja nestalih kao i u drugim aktivnostima koje se odnose na ovu problematiku posebnu ulogu imaju mediji koji, pored toga što pružaju podršku članovima porodica nestalih osoba u procesima potraga i u situacijama rješavanja njihovih socijalnih i statusnih pitanja, nezamjenjivu ulogu imaju u pravovremenom i vjerodostojnom informiranju o toj temi koja je od javnog interesa. Kako ističu neki autori (Jurčić 2017: 128) važnost medija u suvremenim društvima posebno proizlazi iz činjenice da su se, paralelno s razvojem tehničke i tehnološke baze medija, razvijale i mogućnosti za napredak u smislu komunikacijskih vještina osoba koje komuniciraju preko medijskih kanala. Stoga se rezultat razvoja medija ogleda u tome da su svoje djelovanje proširili na sve društvene strukture, pa samim tim i na o izvještavanje o mogućnostima i ograničenjima pronalaska nestalih osoba, te pružanju podrške njihovim članovima porodica kroz objektivno izvještavanje o ovoj temi.

U cilju sagledavanja stavova članova porodica nestalih osoba o načinu izvještavanja i zatupljenosti u bosanskohercegovačkim medijima tematike u ratnim stradanjima nestalih osoba realizirano je anketno istraživanje (ukupno 100) članova porodica nestalih osoba. Anketiranje je vršeno u periodu od 01. 10. 2020. godine do 31. 12. 2020. godine. Namjera je bila doći do odgovora na istraživačko pitanje: *Da li su članovi porodica nestalih zadovoljni sa medijskim izvještavanjem i profesionalnim pristupom novinara?*

¹ <https://www.icty.org/x/cases/tadic/tjug/bcs/970507.pdf>

² Saopćenje Instituta za nestale osobe BiH povodom Međunarodnog dana ljudskih prava, od 10. 12. 2021. g.: <http://www.ino.ba/odnosi-s-javnoscu/saopcenja-za-javnost/default.aspx?id=1301&langTag=bs-BA>

NESTALE OSOBE U BOSNI I HERCEGOVINI

Prema Zakonu o nestalim osobama Bosne i Hercegovine (*Službeni glasnik BiH*, br. 50/04) pod nestalom osobom se podrazumijeva ona osoba o kojoj porodica nema nikakvih vijesti i/ili je prijavljena na temelju pouzdanih informacija kao nestala osoba usljed oružanog sukoba koji se dogodio na teritoriju bivše SFRJ u razdoblju od 30. aprila 1991. godine do 14. februara 1996. godine (čl. 2).

Sasvim očekivano, države koje su najviše pogođene problemima nestalih osoba su one države koje su prošle kroz ratna stradanja. U tim državama proces traženja nestalih osoba započeo je još u vrijeme ratnih dešavanja, tačnije od momenta kada su ljudi bili zatočeni na nepoznatim lokalitetima i kada su uglavnom preko Crvenog križa/krsta, te oformljenih komisija članovi njihovih porodica, pokušavali da ih pronađu. Stoga je problematika pronalazjenja nestalih osoba u BiH aktualna već gotovo tri decenije. Prema dostupnim izvorima (Arnaut-Haseljić 2016: 3) porodice prisilno nestalih osoba prvobitno su polagale nadu u dobijanje informacija o sudbini bližnjih od službenih organa koji su osnovani sa ciljem traženja prisilno nestalih i/ili vanskidskih zarobljenih osoba. Dalje kako se navodi u istom izvoru (Arnaut-Haseljić 2016) uvođenje prisilno nestalih u odgovarajuće listove te prikupljanje podataka o okolnostima nestanka i mogućim lokacijama posmrtnih ostataka bili su zadaci Državne komisije za razmjenu ratnih zarobljenika, koju je osnovala međunarodno priznata vlada R BiH, Komisije za razmjenu ratnih zarobljenika RS i Komisije za razmjenu ratnih zarobljenika HZ Herceg-Bosne. Pored ovih komisija i paralelno sa njima djelovao je i Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (ICTY/MKSJ), čije istrage vršene u BiH dobrim djelom su obuhvatile i potragu za prisilno nestalima. Uz entitetske komisije i Međunarodni tribunal, na prostoru BiH djelovala su još mnoga domaća i međunarodna tijela koja su u okviru svojih mandata imala zadatak baviti se pitanjima u vezi sa prisilno nestalim osobama, kao što je to slučaj sa Međunarodnim komitetom crvenog križa/krsta (ICRC/MKCK) ili Međunarodnom komisijom za nestale osobe (ICMP/MKNO). Danas je, kako se i ističe u dostupnoj literaturi³, preduvjet za ostvarivanje napretka usklađivanje rada svih strana u BiH. U vezi s navedenim 1998. godine je osnovan Institut za nestale osobe u Bosni i Hercegovini (INO BiH) koji funkcioniše na nivou cijele države. Prijedlog za utemeljenje ovog Instituta dio je inicijative koju je pokrenuo Ured visokog predstavnika (OHR) 1997. pod nazivom „Zajednički proces ekshumacije“. Njime je svim stranama omogućeno vršenje

³ https://www.academia.edu/30957937/PRISILNI_NESTANCI_NA_PODRU%C4%88JU_SARAJEVA_1992_1995_ENFORCED_DISAPPEARANCE_IN_SARAJEVO_FROM_1992_TO_1995

ekshumacija i pronalazak nestalih osoba na kompletom teritoriju Bosne i Hercegovine (Federacija Bosne i Hercegovine, Republika Srpska i Distrikt Brčko).

Uz rad i podršku svih navedenih tijela/organa do danas je pronađeno nešto više od 80% nestalih u oružanim sukobima tokom 90-ih godina prošlog vijeka. Međutim, nemogućnost da se pronađu informacije ili tijela jednog broja nestalih osoba podsjetnik je na neuspjeh u očuvanju individualnih prava svakog čovjeka i u održanju vladavine zakona. Danas se sa sigurnošću može reći da u realizaciji postavljenih ciljeva najveći izazov predstavlja nedostatak informacija o skrivenim lokacijama⁴ na kojima su pokopani posmrtni ostaci nestalih osoba, pri čemu dosadašnji pristup nadležnih institucija u rješavanju ovog problema karakterizira odsustvo političke volje, ali i dugotrajna inetrnost. Stoga se može konstatirati da se proces traženja nestalih nalazi u teškoj fazi jer kako vrijeme odmiče sve je teže doći do tačne i provjerene informacije o detaljima nestalih i mjestima gdje bi mogli biti posmrtni ostaci. Navedenom svjedoči i činjenica da se bilježi stalni trend pada broja i pouzdanosti informacija od značaja za tu oblast. Problemi članova porodice nestalih osoba⁵ kao da postaju sve manje interesantni svim segmentima društva, uključujući i medije koji ovu oblast, manje-više, prate samo u vrijeme obilježavanja godišnjica. Čini se da je neizvjesnost nešto što obilježava svakodnevnicu članova porodica nestalih osoba, kojima, van svake sumnje, pripada puno više medijske, ali i opće društvene pažnje, posebno ako se imaju u vidu podaci Međunarodnog komiteta Crvenog krsta/križa prema kojima još uvijek:

- preko 700 majki i očeva željno iščekuje da saznaju šta se desilo sa njihovom djecom,
- blizu 1.200 sestara i braće još uvijek se nada da će pronaći svoju braću i sestre,
- više od 1.000 djece je odraslo čekajući informacije o sudbini ili povratku jednog ili oba roditelja,
- preko 1.000 žena i muževa su sami othranili svoju djecu ne znajući da li su udovice/udovci ili nisu,
- blizu 700 rođaka, bratića i sestrića, unučadi i drugih srodnika nastavlja porodičnu dužnost da traga za onima koji još uvijek nisu pronađeni,
- najmanje 1.250 članova porodica koji žive izvan Bosne i Hercegovine ne znaju ništa o sudbini svojih najmilijih.⁶

⁴ Navedeno potvrđuju izjave članova porodica koji ističu da ne mogu naći smiraj dokle god ne postoje tačne informacije o sudbini njihovih članova porodica ili dok ne dođe do njihove identifikacije i sahrane. Za dodatne izjave vidjeti : "<http://www.mreza-mira.net/wp-content/uploads/2019/01/Jo%C5%A1-7000-nestalih-%C5%BEivota-BHS-lat-compressed.pdf>

⁵ Prema odredbama Zakona o nestalim osobama BiH (čl. 2) član porodice nestale osobe je dijete rođeno u braku ili izvanbraka, posvojeno dijete, kao i pastorče koje je nestala osoba uzdržavala, bračni ili izvanbračni partner, roditelji (očuh, maćeha), usvojitelj, sestra i brat nestale osobe koje je nestala osoba izdržavala.

⁶ <http://www.mreza-mira.net/wp-content/uploads/2019/01/Jo%C5%A1-7000-nestalih-%C5%BEivota-BHS-lat->

O značaju pronalaska tijela nestalih osoba svjedoče i rezultati dosadašnjih istraživanja (ICRC 2018) u kojima je, između ostalog, istaknuto da je „svaka porodica priča za sebe, da nije riječ samo o tijelima, da su porodice razorene, te da nestanak utiče na generacije”⁷. Zapravo, kako se u stručnoj literaturi navodi:

„... oporavak postkonfliktnog društva nezamisliv je bez suočavanja sa nasljeđem teških i sistemskih kršenja ljudskih prava i izazovom preuzimanja potpune odgovornosti za počinjene radnje. Primjena načela supsidijarnosti pretpostavlja poduzimanje potrebnih mjera kako bi se saznale činjenice o počinjenim zločinima, počinitelji procesuirali i kaznili, osiguralo zadovoljenje žrtava za učinjene materijalne ili nematerijalne štete, te osigurale reforme kojima će se spriječiti ponavljanje prošlosti. Stoga pitanje nestalih mora biti sistemski i institucionalno riješeno“ (Arnaut Haseljić 2021: 166).

Poseban značaj u procesu traženja nestalih imaju odredbe međunarodnog prava kojima se porodicama nestalih osoba garantuje pravo da saznaju istinu o sudbini svojih članova. Značajan korak u ovom pravcu ostvaren je usvajanjem Deklaracije o ulozi države u rješavanju pitanja nestalih osoba usljed oružanog sukoba i povrede ljudskih prava koja je pod pokroviteljstvom ICMP potpisana 29. augusta 2014. u Mostaru. Usvajanjem navedene Deklaracije naglašena je potreba usklađivanja primijenjenih mehanizama i metoda sa standardima ljudskih prava i principa vladavine zakona, a kao njen osnovni cilj se navodi uspostava saradnje zbog razmjene informacija koje bi mogle pomoći pronalaženju i identifikovanju nestalih, te ostvarenja prava porodice da saznaju sudbinu svojih članova. U tu svrhu, kako ističe Arnaut Haseljić (2021), uspostavljeni su i međunarodni protokoli o saradnji u traženju nestalih osoba. Protokol na bilateralnoj osnovi dogovoren između Vijeća ministara Bosne i Hercegovine i Vlade Republike Srbije⁸ potpisan je 4. novembra 2015. godine, a ratifikovan je 4. aprila 2016. godine. Navedenim Protokolom su uređeni međusobni odnosi, obaveze i način zajedničkog rada u traženju osoba koje se vode kao nestale u oružanim sukobima na prostoru bivše Jugoslavije. Precizirano je da svaka strana na svojoj teritoriji primjenjuje svoje propise koji se odnose na nestale osobe.⁹

ecompressed.pdf

⁷ Dostupno na: jos_7000_nestalih_zivota-bhs_latin (1).pdf

⁸ <http://sluzbenilist.ba/page/akt/9g7gteIQohz4nh78h77dM=>

⁹ Za više informacija o Protokolu vidjeti: <http://sluzbenilist.ba/page/akt/9g7gteIQohz4nh78h77dM=>

NACIONALNO ZAKONODAVSTVO I INSTITUCIONALNI OKVIR OD ZNAČAJA ZA RJEŠAVANJE PITANJA NESTALIH OSOBA U BOSNI I HERCEGOVINI

Ustav Bosne i Hercegovine, kao najvažniji pravni dokument, nalaže čvrst okvir zaštite ljudskih prava, odnosno zaštitu prava na život, pravo na slobodu od mučenja, nehumanog i degradirajućeg tretmana ili kažnjavanja, pravo na slobodu i sigurnost osobe, pravo na privatni i porodični život, kao i zabranu diskriminacije¹⁰. Kao dio reforme krivičnog zakona koja je sprovedena u okviru opće pravne reforme u Bosni i Hercegovini, veliki broj zakona je usvojen u skladu sa međunarodnim standardima ljudskih prava i pravnim principima. Među tim zakonima posebno mjesto za oblast nestalih osoba u BiH pripada Zakonu o nestalim osobama BiH (*Službeni glasnik BiH*, br. 50/04), usvojenom 2004. godine. To je zakon koji uređuje ključna pitanja vezana za nestale osobe u BiH, a koji prvenstveno nalaže pravo na „istinu o sudbini nestalih članova porodice”, kao i pravo na informacije o istražnom postupku. Usvajanju navedenog zakona prethodio je intenzivni proces konsultacija koje je predvodilo Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice (MLJPI), a u njima su učestvovalе porodice nestalih osoba, Ministarstvo pravde, predstavnici entitetskih vlada i Brčko Distrikta te ICMP i MKCK. Zakon o nestalim osobama utvrđuje principe za unapređenje procesa traženja, definiciju nestale osobe, način vođenja centralne evidencije, ostvarenja socijalnih i drugih prava članova porodica nestalih osoba, kao i druga pitanja u vezi s traženjem nestalih osoba iz Bosne i Hercegovine i u Bosni i Hercegovini (čl. 1.). Također, ovaj zakon nalaže uspostavljanje Instituta za nestale osobe BiH (čl. 7.) s ciljem unapređenja procesa traženja nestalih osoba i efikasnije identifikacije posmrtnih ostataka nestalih osoba. Institut je osnovan dvije godine nakon usvajanja navedenog zakona, a samo njegovo osnivanje predstavlja prekretnicu u oporavku nakon sukoba u Bosni i Hercegovini, osiguravajući jedan održiv mehanizam domaćih vlasti za pronalaženje nestalih osoba bez obzira na njihovu etničku, vjersku ili nacionalnu pripadnost ili njihovu ulogu u prošlim neprijateljstvima.¹¹

Uspostava Centralne evidencije nestalih koja ima za cilj kreiranje centralne baze podataka o nestalim osobama, kojom se ujedinjuju podaci koji su čuvani u različitim vladinim i regionalnim uredima, propisana je članom 21. ovog Zakona. Rad na jedinstvenoj listi nestalih osoba je posebno važan radi očuvanja integriteta podataka i sprečavanja manipulacije broja nestalih osoba iz političkih ili drugih razloga. Prema ovom zakonu osobe i organizacije koje ne predaju informacije o sudbini nestalih

¹⁰ <https://www.icmp.int/bs/where-we-work/europe/western-balkans/bosnia-and-herzegovina/>

¹¹ <https://www.icmp.int/bs/where-we-work/europe/western-balkans/bosnia-and-herzegovina/>

osoba će biti sankcionirane. Posebna vrijednost Zakona ogleda se u tome što svojim odredbama (čl. 18) štiti prava porodica i to na način da ako nije okončan postupak proglašenja nestale osobe umrlom, nad imovinom koja je u vlasništvu ili posjedu nestale osobe, a u skladu s važećim zakonima Bosne i Hercegovine, član porodice, ili ako istog nema, aktivno legitimirane osobe ili institucija, imaju pravo zatražiti privremeno upravljanje imovinom nestale osobe. Također članovi porodica prisilno nestalih osoba imaju pravo na naknadu nužnih/osnovnih troškova ukopa/sahrane identificiranih i neidentificiranih osoba, a u skladu s važećim propisima, te u pogledu ostvarivanja prava na školovanje i zapošljavanje, pod jednakim uslovima, djeca nestalih osoba imaju pravo prioriteta. Istim članom (čl. 18) Zakona o nestalim osobama BiH izdržavani članovima porodice nestale osobe, koji ne ostvaruju pravo na zdravstvenu zaštitu po bilo kom drugom osnovu, garantuje se pravo na zdravstvenu zaštitu i druga prava u vezi sa zdravstvenim osiguranjem u obimu koji je propisan za zaposlene osiguranike.

Iako nisu stvorene pretpostavke za punu primjenu odredaba Zakona o nestalim osobama BiH ipak se može zaključiti da je usvajanje jednog ovakvog zakona omogućilo da u se Bosni i Hercegovini humanitarni pristup problematici nestalih osoba pretvori u pristup zasnovan na pravnom okviru postavljenom u nadležnost državnih institucija.

AKTUALNOSTI U RJEŠAVANJU STATUSA ČLANOVA PORODICA NESTALIH OSOBA U BOSNI I HERCEGOVINI

Jedno od osnovnih prava članova porodice nestalih osoba, a u skladu sa odredbama Zakona o nestalim osobama BiH, jeste pravo na informaciju o nestalom članu porodice. Te informacije obavezni su pružiti svi organi i institucije na svim nivoima BiH. Čini se da je upravo nedostatak adekvatnih informacija jedan od najvećih problema s kojima se susreću članovi porodica nestalih osoba, a što ujedno predstavlja osnovnu aktualnost u kompletnom procesu njihovog pronalaska. Zato i ne iznenađuje da su porodice pronašle smisao svog djelovanja u stalnoj potrazi za informacijama o sudbini nestalih članova i uzajamnom pomaganju. Zapravo, porodice su se uglavnom organizirale u udruženja, aktivno učestvujući i dajući doprinos u traženju svojih najmilijih, a kao glavne komponente njihove misije ističu se pronalazak, identifikacija i ukop žrtve što omogućava odavanje civilizacijskog ili religijskog pijeteta.

U pružanju podrške članovima porodica nestalih važnu ulogu imaju predstavnici Međunarodnog komiteta Crvenog križa/krsta koji već dvije i pol decenije tim porodicama pružaju psihosocijalnu podršku. Samo tokom 2016. godine održano je pet

fokus grupa sa 65 članova porodica, pri čemu je posebna pažnja posvećena promjeni situacije u kojoj se nalaze porodice. Stavovi članova porodica nestalih osoba koji su dobijeni kroz realizaciju fokus grupa interpretirani su u 54 izvještaja. Uz podršku Međunarodnog komiteta Crvenog krsta/križa organizirani su i seminari.¹² Budući da porodice nestalih osoba žive s nama, te s obzirom na to da njihova borba i angažiranje doprinosi procesu pomirenja čitavog društva u narednom periodu je potrebno dodatno intenzivirati saradnju različitih institucija i organizacija za podršku uz dinamičko uključivanje medija, naročito u pronalaženju pouzdanih informacija o sudbini nestalih osoba i/ili o lokacijama potencijalnih masovnih ili pojedinačnih grobnica koje su dali ili svjedoci ili relevantni predstavnici vlasti.

ZNAČAJ MEDIJA U AKUTELIZIRANJU PROBLEMATIKE NESTALIH OSOBA

Mediji¹³ u najširem smislu riječi označavaju sisteme javnog informiranja koji služe za disperziju vijesti i audio-vizualnih sadržaja u svrhu informiranja najširih slojeva stanovništva. Iz navedenog proizlazi nezaobilazan značaj medija u prezentiranju značajnih informacija za pronalaženje nestalih članova zajednice u ratnim stradanjima. Posebnu ulogu imaju u pružanju podrške članovima porodica nestalih osoba, ali i u iznalaženju informacija od važnosti za rješavanje njihovog socijalnog statusa jer kao sistem javnog informiranja mogu pružiti nemjerljiv doprinos u mobiliziranju široke javnosti oko zajedničkog cilja, a u ovom slučaju taj cilj je prijenos relevantnih informacija, ali i buđenje svijesti o značaju ovog pitanja koje u mnogome opterećuje društvenu zbilju. Aktuelne teme današnjice dodjeljuju medijima ulogu neodvojivu od posljedica ratnih dešavanja.

„Samo objektivno i nepristrano izvještavanje u postkonfliktnoj zajednici može imati važnu ulogu u procesu suočavanja s prošlošću. Tamo gdje suočavanje s prošlošću nije cilj, nemoguće je govoriti o ulozi medija u procesu postizanja tog nepostojećeg cilja”.¹⁴

¹² <http://www.mreza-mira.net/wp-content/uploads/2019/01/Jo%C5%A1-7000-nestalih-%C5%BEivota-BHS-lat-compressed.pdf>

¹³ Medij (lat. medium: sredina, sredstvo) u komunikacijskim naukama je tehničko ili fizičko sredstvo pretvorbe poruke koja se može slati preko kanala. Također se definira i kao savremeno sredstvo za prenošenje informacija (Jurčić 2017: 129). Neki autori (Biti 1997: 2013) smatraju da se taj naziv može definirati na četiri načina i to u fiziološkom smislu medij označava komunikacije: auditivni, vizualni, taktilni, olfaktivni te njihov međusobni odnos (intermedijalnost); u fizičkom smislu mediji znače tvar pomoću koje se izražava neka nova poruka; jezik, ton i boja; u tehnološkom značenju medij označava sredstvo posredovanja između znakovne proizvodnje i potrošnje; u sociološkom medij je shvaćen kao institucijsko-organizacijski okvir komunikacije pa se govori o politici, ekonomiji, nauci, odgoju.

¹⁴ <https://www.mreza-mira.net/vijesti/clanci/nestali-sjecanja-i-mediji-u-bih-i-regionu/>

Osnovni cilj objektivnog izvještavanja šire zajednice o problematici nestalih osoba trebao bi biti pružanje tačnih informacija od značaja za ovaj segment. Ovo je jedan od načina na koji društvo i zajednica pokazuju interes i uključenost u rješavanje pitanja koja opterećuju ovu kategoriju njenih članova. Na ovaj način dolazi do izražaja uloga medija koji se u suvremenom društvu i dobu mogu smatrati ključnim akterima demokratije, odnosno institucijama koje garantuju javnosti/gradanima ostvarenje prava na fer, objektivne, nepristrasne, izbalansirane informacije i mogućnost dobijanja dovoljne količine i odgovarajućeg kvaliteta saznanja o fenomenu koji ih zanima, a sve u cilju adekvatnog odlučivanja o pojavama koje ih okružuju i koje smatraju značajnim za vlastiti život. Iz navedenog se može zaključiti da mediji imaju u društvu poziciju medijatora, odnosno posrednika između drugih elemenata društvenog i političkog sistema (politika, ekonomija itd.) s jedne, i javnosti, s druge strane. Značaj medija u procesu traženja nestalih osoba u BiH potvrđuje i shvaćanja onih autora (Mahmutović 2013: 41) koji ističu da su mediji:

„... jedna od najefikasnijih institucionalnih arena za širenje i učvršćivanje onih diskursa sjećanja koji u nekoj društvenoj zajednici žele osigurati dominantan pogled na prošlost. S druge strane, mediji su također jedan od najpodesnijih javnih foruma za kritičko propitivanje dominantnih (elitnih) naracija prošlosti.“

Međutim, iako značaj medija u rješavanju problematike članova porodica nestalih osoba proizlazi iz kontinuirane disperzije informacija od značaja za ovu oblast, ne treba smetnuti s uma ni izazov koji se postavlja pred novinare u BiH, a koji se ogleda u stalnom nastojanju da se u određenu vijest uključe sve važne preferencije poput: potraga za neočekivanim, iznimnim, nesvakidašnjim, ekskluzivnim, senzacionalnim, spektakularnim, tajnim, nedovoljno osvjetljenim epizodama ratne povijesti i povežu u vijest, što je temeljni uvjet pojavljivanja tema prošlosti u prostorima modernih medija. Sve navedeno, na neki način, dolazi pod znak pitanja ako se ima u vidu činjenica da se posljednjih godina o ovoj tematici izvještava uglavnom kada se obilježavaju ključne godišnjice od značaja za članove porodica nestalih osoba.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Rezultati istraživanja o medijskom izvještavanju o problematici nestalih osoba iz perspektive članova porodica nestalih u Bosni i Hercegovini dobijeni su primjenom anketnog upitnika koji se sastojao od ukupno 14 pitanja. Anketna grupa porodica nestalih je brojala 100 ispitanika, a upitnici su bili online i u word formatu zbog specifičnosti rada u periodu pandemije, kao i zbog karakteristika ciljne grupe. Istraživa-

njem su obuhvaćeni ispitanici sa prebivalištem u Sarajevu, Banja Luci, Mostaru, Srebrenici, Zvorniku, Nevesinju, Višegradu, Čapljini, Tuzli, Olovu, Rogatici, Vlasenici i Bratuncu. Vodio se računa o geografskoj zastupljenosti kao i o tome da budu obuhvaćena područja sa većim brojem nestalih osoba u BiH. Šest ispitanika je navelo da trenutno žive van BiH. Također se pazilo na reprezentativnost nacionalne i rodne zastupljenosti ispitanika. Udruženja porodica nestalih osoba su imala posebno važnu ulogu u procesu istraživanja. Iako je u nekim udruženjima interes za učestvovanje u istraživanju bio manji od očekivanoga, predstavnici nekih drugih udruženja ove vrste su sami unaprijed predložili minimalan broj članova za anketiranje.

Tabela br. 1: Osnovne karakteristike ispitanika

Spolna struktura	M	33,7 %
	Ž	66,3 %
	UKUPNO	100%
Starosna struktura	mlađi od 20	8,2%
	20-35 godina	18,6%
	36-45 godina	20,6%
	46-55 godina	11,3%
	56-65 godina	23,8%
	stariji od 65 godina	17,5%
	UKUPNO	100%
Srodstvo	supružnik nestalog	16 %
	dijete nestalog	19,1 %
	roditelj nestalog	-
	brat/sestra nestalog	12,8 %
	neko drugi	8,8 %
	bez odgovora	43,3 %
	UKUPNO	100 %

Prema prezentiranim podacima evidentno je da je u istraživanju uzelo učešće 66,3% osoba ženskog i 33,7% osoba muškog spola. Podatak da je gotovo duplo više žena participiralo u istraživanju može se objasniti činjenicom da su osobe muškog spola u ratnim okolnostima bile brojnije žrtve, pa su tako i dobijali status nestale osobe, te da je stoga puno više žena koje su u potrazi za muškim članom porodice. Što se tiče starosne strukture, istraživanjem je najviše obuhvaćeno osoba starosnih dobi od 20 do 35 i od 36 do 45 godina. Mlađih od 20 godina je bilo očekivano najmanje, ali se još uvijek radi o velikom procentu od 8,2%, što na neki način može ukazivati da su i najmlađi članovi društva još uvijek direktno povezani sa problematikom nestalih osoba i da su suočeni sa posljedicama proizašlim iz zločina počinjenih u oružanim sukobima u Bosni i Hercegovini.

Neobičan je pokazatelj da je svega nešto više od 50% ispitanika (tačno 56,7%) odgovorilo na pitanje koje se odnosilo na srodstvo sa nestalom osobom. S tim u vezi

najveći je broj ispitanika (19,1%) koji su odgovorili na ovo pitanje su djeca nestalih, a potom 16% je supružnika. Također je odgovorilo na ovo pitanje 16% osoba koje su u ulozi brata/sestre, te 8,8 % unuka nestalih osoba. Na navedeno pitanje nije dalo odgovor čak 43,3 % ispitanika.

Tabela br. 2: Medijsko predstavljanje

Da li ste imali priliku da vaša životna priča o nestanku članova porodice bude medijski objavljena?	Da	53,1 %
	Ne	31,6 %
	Ne znam	15,3 %
	UKUPNO	100%
Ukoliko ste potvrdno odgovorili na prethodno pitanje molimo Vas da navedete o kom mediju se radi	Javni servis	40 %
	Printani mediji i portali	13,1
Molimo Vas da navedete u kom periodu je Vaša priča objavljena u spomenutom mediju.	Na dan nestalih (30%), za vrijeme obilježavanja godišnjice (23,1%)	
UKUPNO	53,1 %	
Na koji način je Vaša priča bila predstavljena?	Objektivno i tačno, onako kako ste i rekli	76%
	Iskrivljeno i netačno, objavljeno je nešto što nisam rekao/la	-
	Prenijeta je moja izjava, odnosno objavljeno je ono što sam rekao/la, ali je drugačije interpretirana	24%
	UKUPNO	100%
Uvažavajući težinu potresnog iskustva sa kojom ste se iznova suočili predočavajući novinarima Vašu priču, molimo Vas da se opredijelite za jednu od ponuđenih opcija odgovora (ponuđeni odgovori opisuju kako ste se osjećali kada ste vidjeli objavljenu Vašu priču).	Zadovoljno, budući da je priča predstavljena vjerodostojno	65,4
	Iskorišteno, priča je upotrebljena u političke svrhe i propagandu	3,8 %
	Nezadovoljno, jer novinari donekle ravnodušno pristupaju zadatku da bi upotpunili medijski sadržaj	30,8
	UKUPNO	100%

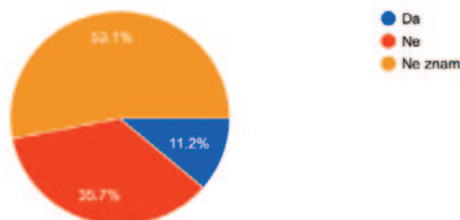
Na pitanje *Da li ste imali priliku da vaša životna priča o nestanku članova porodice bude medijski objavljena?* svega nešto više od polovine ispitanika (53,1%) je odgovorilo potvrdno. Na ovo pitanje negativno je odgovorilo 31,6 % dok je 15,3 % ispitanika navelo da ne zna odgovor na navedeno pitanje. Prezentirani rezultat može biti pokazatelj da mediji prenose priče koje se odnose na problematiku nestalih osoba i njihovih porodica, ali i da zastupljenost s obzirom na ozbiljnost teme nije na zadovoljavajućem nivou. Također treba imati u vidu da su to uglavnom priče koje su samo jednom objavljene. Od ukupnog broja ispitanika koji su odgovorili potvrdno (53,1%) najviše priča je objavljeno na javnim servisima (40%). Svega 13,1% se izjasnio da je njihova priča objavljena u printanim medijima i portalima (često lokalnim), a što

može ukazivati na činjenicu da svi mediji podjednako ne prate ovu tematiku. Ukupno 30% ispitanika (od 53,1% koliko ih se izjasnilo da je njihova priča medijski popraćena) istaklo je da su njihove priče objavljene na dan nestalih, a 23,1% na druge godišnjice. Anketa je pokazala da su priče anketiranih ispitanika prvi put u nekom mediju realizirane 2005. godine, dok je posljednja osobna priča nekog od članova porodica nestalih osoba realizirana 2020. godine. Također je na ovo pitanje šest ispitanika odgovorilo da se ne sjeća kad je priča objavljena ili da su zaboravili, što se može interpretirati činjenicom da protokom vremena detalje vezane za nestanak osoba čak zaboravljaju i njihovi najbliži članovi porodice.

Većina ispitanika (76%) je potvrdilo da je njihova priča predstavljena od strane medija objektivno i tačno, dok je 24% ispitanika odgovorilo da je njihova priča prezentirana kroz izjavu, ali je drugačije interpretirana. Iako je većina ispitanika (65,4%) odgovorilo da su zadovoljni jer je njihova priča predstavljena vjerodostojnom ipak ne treba zanemariti ni stav 1/3 ispitanika (30,8%) koji dijele mišljenje da novinari pristupaju ravnodušno zadatku u cilju popunjavanja sadržaja, te 3,8% onih koji su se izjasnili da je njihova priča iskorištena u političke svrhe.

Grafikon br. 1: Zastupljenost novinara specijaliziranih za problematiku nestalih

12. Većina medija u BiH ima specijalizovane novinare za praćenje tematike problema porodica nestalih osoba:
98 responses

Prema mišljenju svega 35,7% ispitanika većina medija u BiH nema specijalizirane novinare za praćenje tema i izvještavanje o pitanjima povezanim sa nestalim osobama i problemima sa kojima se suočavaju članovi njihovih porodica. Potvrdno je odgovorilo na navedenu tvrdnju samo 11,2%, dok je najviše (53,1%) onih koji su se izjasnili da nisu upoznati sa navedenom tvrdnjom, odnosno da ne znaju raspoložu li redakcije u BiH sa novinarima specijaliziranim da prate i izvještavaju o pitanjima koja se odnose na nestale osobe i članove njihovih porodica. Prezentirani rezultati ne iznenađuju s obzirom da su:

„novinari koji profesionalno obavljaju svoj posao i bave se temama od javnog značaja (korupcija, ratni zločini, nerad javnih institucija i političkih zastupnika itd.) prepušteni sami sebi. Prijetnje i napadi se ne sankcionišu, nisu zaštićeni zakonom, svakodnevno su izloženi različitim vrstama napada, i oni i njihove porodice” (Turčilo, Buljubašić 2018: 25).

Također ukoliko se svemu navedenom doda podatak da je medijska scena u BiH okarakterisana kao neslobodna i da je novinarima nerijetko onemogućen profesionalan rad, te da se sve navedeno dešava isključivo zbog političkih i ekonomskih pritisaka kojima su izloženi i komercijalni mediji i javni servisi (Turčilo, Buljubašić 2018: 19) onda zaista ne iznenađuju da ispitanici uopće nisu navodili medije koji raspolažu specijaliziranim novinarima. Dakle, ispitanici uglavnom dijele mišljenje da mediji nemaju posebne sadržaje niti novinare određene za ovu temu.

Prema dobijenim odgovorima na pitanje *Kako se, po Vašem mišljenju, može unaprijediti medijsko izvještavanje o ovoj tematici?* najviše ispitanika daju, iako blagu, prednost pravovremenom izvještavanju o rezultatima rada institucija zaduženih za traženje nestalih, iz čega se može zaključiti da porodice nestalih još uvijek vjeruju u nadležne institucije i očekuju od njih da više rade na tom polju. Unapređenje medijskog izvještavanja po mišljenju ispitanika je moguće i uz pisanje ispovijesti o sudbinama nestalih osoba te objavom istraživačkih priča na ovu temu. Nešto manji interes ispitanici su pokazali za promociju projekata i aktivnosti koje se tiču teme nestalih osoba, te unapređenje medijskog izvještavanja o sadržajima koji se tiču Zakona o nestalim osobama, kao i pitanjima koja su njime regulirana. Takvi odgovori mogu uputiti na činjenicu da pojedini članovi porodica nestalih nisu dovoljno upoznati sa projektima koji se realizuju, odnosno nisu detaljnije upoznati sa zakonskim rješenjima u ovoj oblasti.

ZAKLJUČAK

Nesporno je da u modernim društvima mediji imaju veliki uticaj na kompletnu ljudsku stvarnost jer upravo oni svojim korištenjem „jezika uvjerenja“ oblikuju ponašanja i aktivnosti ljudi. Iz navedenog proizlazi i nemali značaj medija u aktualiziranju problematike koja opterećuje članove društvene zajednice, specifično porodica nestalih osoba, posebno u vremenu u kojem živimo, a koje obilježava širok spektar komunikacijskih tehnologija koje neposredno i posredno oblikuju stav ljudi o određenim pojavama. Budući da se život u savremenim društvima ne može zamisliti bez medija, koji imaju nezamjenjivo mjesto u aktualiziranju svih društvenih tema, a samim tim i teme koja se odnosi na prisilno nestale osobe, došlo se na ideju da se sagledaju/ana-

liziraju stavovi članova porodica nestalih o zastupljenosti izvještavanja i pristupima predstavljanja ove problematike u medijima. Zapravo, iako je proteklih godina vršeno više istraživanja u BiH koja se odnose na problematiku nestalih osoba i članova njihovih porodica, nedovoljno su rađena posebna istraživanja o stavovima članova porodica nestalih o medijskom izvještavanju na ovu temu. Ono što je važno istaknuti jeste činjenica da izvještavanje o ovoj temi nosi obavezu promišljanja o mogućem uticaju u javnosti, kao i odgovornosti koju zahtijeva rad u medijima, što uključuje individualnu etiku i etiku ukupnog medijskog prostora. Prilikom izvještavanja o ovoj temi urednici i novinari trebaju biti svjesni da su članovi porodica nestalih posebno osjetljiva kategorija, kako ne bi podlegli pritisku brzog izvještavanja i izazovima senzacionalizma. Zbog toga se anketnim istraživanjem nastojalo ispitati upravo stavove članova porodica nestalih o tome da li su imali priliku da daju izjave vezane za nestanak njihovog člana, o učestalosti davanja izjava, te o tome da li su bili zadovoljni sa načinom izvještavanja.

Anketa je sprovedena na području 13 gradova/općina na području Bosne i Hercegovine, te na manjem broju anketiranih nastanjenih van države, na uzorku od 100 ispitanika koji su članovi porodica nestalih osoba. Analiza spolne strukture pokazala je da su osobe ženskog spola zastupljenije u anketiranoj populaciji, što upućuje na zaključak da pripadnici muškog spola većinom imaju status nestale osobe u okolnostima oružanih sukoba. Analiza po starosnoj strukturi pokazala je da statistički značajan broj ispitanika predstavljaju osobe iz kategorije od 56 do 65 godina starosti, zatim od 36 do 45, a potom 26 do 36 godina starosti. Imajući u vidu protok vremena od početka, trajanja do okončanja oružanih sukoba u Bosni i Hercegovini zaključujemo da su u anketiranoj populaciji najviše zastupljeni potomci nestalih osoba. Ovakav zaključak potvrdili su i anketni odgovori iz čega se jasno zaključuje da su kategorije mlađe i srednje životne dobi i danas suočene sa posljedicama proizišlim iz zločina počinjenim u oružanim sukobima u Bosni i Hercegovini. Anketni pokazatelji koji se odnose na medijsko prezentiranje sadržaja vezanih za nestale osobe i članove njihovih porodica govore da je tek nešto više od polovine anketiranih uzelo učešće u sadržajima koje su pojedini mediji emitirali ili objavili. Većina anketiranih je imala jedno medijsko pojavljivanje, najčešće povezano sa obilježavanjima godišnjica masovnih stradanja ili obilježavanja dana nestalih, što je u najvećem broju slučajeva objavljeno u javnim servisima. Manji broj ovih pojavljivanja dogodio se u printanim medijima i lokalnim portalima. Većina ispitanika se složila da je medijsko predstavljanje bilo vjerodostojno, dok je značajno manji broj ispitanika zastupao stav da je njihovo medijsko pojavljivanje prezentirano kroz izjavu, ali je način interpretacije bio modificiran i prilagođen. Odnos novinara prema prezentiranoj tematici ve-

činom je okarakterisan kao zadovoljavajući, dok je manji broj ispitanika mišljenja da su novinari ravnodušno pristupili zadatku sa ciljem popunjavanja sadržaja, ili da je jednim dijelom objavljeni sadržaj korišten u političke svrhe.

Rezultati sprovedene ankete potvrdili su da mediji imaju značajnu ulogu u prikazivanju i aktualiziranju ove vrlo značajne teme. U cilju svrsishodnog pozicioniranja medija u BiH i aktivnog djelovanja na aktualiziranju problema porodica nestalih osoba mediji ne bi trebali javnost informirati pasivno nego je nužno stvoriti odnos uzajamnog djelovanja za što je kako neki autori ističu (Košir, Zgrabljčić, Ranfl 1999) ključna medijska pismenost koja pomaže da razumijemo kako mediji oblikuju naše predodžbe o svijetu i o nama samima. Stoga je neophodno da se kontinuirano propituju vrijednosti izvještavanja u određenim emisijama ili u novinskim člancima o određenoj pojavi, u ovom slučaju o problemima porodica nestalih osoba, pri tom vodeći računa da se iskustva svih aktera od važnosti za ovu oblast uzmu u obzir. U konačnici je neophodna planska i intenzivnija saradnja medija i organizacija koje se bave problematikom traženja nestalih sa udruženjima porodica nestalih, što bi rezultiralo uticajem na donosiocice odluka u BiH kako bi podržali i ubrzali sami proces traženja nestalih osoba.

INTERNET IZVORI

1. <http://www.mreza-mira.net/wp-content/uploads/2019/01/Jo%C5%A1-7000-nestalih-%C5%BEivota-BHS-lat-compressed.pdf>
2. <https://www.icmp.int/bs/where-we-work/europe/western-balkans/bosnia-and-herzegovina/>
3. <https://www.mreza-mira.net/vijesti/clanci/nestali-sjecanja-i-mediji-u-bih-i-regionu/>
4. <https://www.icty.org/x/cases/tadic/tjug/bcs/970507.pdf>
5. <http://sluzbenilist.ba/page/akt/9g7gteIQohz4nh78h77dM=>
6. <https://www.icty.org/x/cases/tadic/tjug/bcs/970507.pdf>
7. <http://www.ino.ba/odnosi-s-javnoscu/saopcenja-za-javnost/default.aspx?id=1301&langTag=bs-BA>

LITERATURA

1. Arnaut-Haseljić, Meldijana (2016), "Prisilni nestanci na području Sarajeva 1992-1995.", *Pregled: Časopis za društvena pitanja*, 2(2), 1-19.

2. Arnaut Haseljić, Meldijana (2021), "Novi tokovi u potragama za prisilno nestalim osobama u Bosni i Hercegovini", *Monumenta Srebrenica*, 10, 157-176.
3. Biti, Vladimir (1997), *Pojmovnik suvremene književne teorije*, Matica hrvatska, Zagreb
4. ICRC (2018), "Još 7.000 nestalih života: Porodice nestalih osoba u Bosni i Hercegovini", preuzeto sa: <http://www.mreza-mira.net/wp-content/uploads/2019/01/Jo%C5%A1-7000-nestalih-%C5%BEivota-BHS-lat-compressed.pdf>
5. Jurčić, Danijela (2017), "Teorijske postavke o medijima – definicije, funkcije i uticaj", *Mostariensia*, 21(1), 127–136.
6. Košir, Manca, Nada Zgrabljic, Rajko Ranfil (1999), *Život s medijima*, Doron, Zagreb
7. Mahmutović, Mirza (2013), "Medijska konstrukcija kolektivnih sjećanja: Tretman prošlosti u polju novinarstva, s osvrtom na postdejtonsku Bosnu i Hercegovinu", *Obrazovanje odraslih, Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu*, XIII/2, 39-65.
8. Parlamentarna skupština BiH (2004), *Zakon o nestalim osobama BiH, Službeni glasnik BiH*, br. 50/04.
9. Sarkin, Jeremy, Lara Nettelfield, Max Matthews, Renee Kosalka (2014), *Bosna i Hercegovina. Osobe nestale usljed oružanih sukoba tokom 1990-ih: Pregled stanja*, International Commission on Missing Persons (ICMP), Sarajevo
10. Turčilo, Lejla, Belma Buljubašić (2018), *Alternativne činjenice i post-istina u BiH: Ko (stvarno) kreira agendu medija?*, izdanje autorica, Sarajevo

MEDIA REPORTING ON THE PROBLEM OF MISSING PERSONS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA FROM THE PERSPECTIVE OF MEMBERS OF THEIR FAMILIES

Summary:

The paper theoretically elaborates on the issue of the families of missing persons in Bosnia and Herzegovina, which is still relevant after more than two and a half decades since the last war. In this regard, the text highlights the lack of relevant information on finding missing persons in Bosnia and Herzegovina during the war as the main problem facing families of missing persons. The media play an important role in the visibility and pointing out the need to solve the problem of missing persons in

B&H, and often contribute to the overall picture of the public through their (non)work. The purpose of this paper is to investigate the importance and shortcomings of media reporting from the perspective of the families of missing persons in B&H. In this regard research was conducted that included 100 family members of missing persons, to examine their views on the manner and frequency of media reporting, the perception of the professional approach of journalists to whom they had the opportunity to give a statement, but also ways to improve media coverage the issue of missing persons. The conducted research revealed that the statements of family members of missing persons in the media are reported factually, mainly during the anniversary celebrations, and less investigative journalism, and that newsrooms do not have specialized journalists on this topic. According to results of this research, we concluded that closer cooperation between the media and the Associations of Families of Missing Persons is needed to improve media reporting of the topic of missing persons in B&H. It would greatly contribute to solving this problem in society.

Keywords: missing persons, media, family

Adrese autora

Authors' address

Sabira Gadžo-Šašić

Univerzitet u Sarajevu

Fakultet političkih nauka

sabira.gadzo.sasic@fpn.unsa.ba

Safet Mušić

Ministarstvo odbrane BiH

musicsafet@yahoo.com

Anesa Agović

Terenski koordinator za GI-TOC

anesa.agovic89@gmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PRIKAZI

Asja Čandić

LJUDSKA PRAVA I SOCIJALNI RAD U USLOVIMA COVID-19 KRIZE:
JEDNO ČITANJE U NOVOM KONTEKSTU (SANELA ŠADIĆ, *LJUDSKA
PRAVA I SOCIJALNI RAD*, FAKULTET POLITIČKIH NAUKA,
SARAJEVO, 2014) 791

Medina Mujić

KA URODNJAVANJU VISOKOG OBRAZOVANJA (*RODNA
RAVNOPRAVNOST U VISOKOM OBRAZOVANJU: KONCEPTI,
PRAKSE I IZAZOVI*, PRIREDILE: DRAGICA VUJADINOVIĆ I
ZORANA ANTONIJEVIĆ, AKADEMSKA KNJIGA, NOVI SAD, 2019) 799

Fahrudin Kujundžić

O SUSRETIMA KNJIŽEVNOSTI I FILMA (*FILM I KNJIŽEVNOST:
ZBORNİK RADOVA*, MARIJA GRUJIĆ I KRISTIЈAN OLAH (UR.),
INSTITUT ZA KNJIŽEVNOST I UMETNOST, BEOGRAD, 2020) 805

Edim Šator

SISTEMATIZACIJA I REVIZIJA ZNANJA O VEZNICIMA U BOSANSKOM JEZIKU (HALID BULIĆ: *VEZNICI U SAVREMENOM BOSANSKOM JEZIKU*, FILOZOFSKI FAKULTET UNIVERZITETA U SARAJEVU, SARAJEVO, 2021) 809

Senad Čeliković

URBANO BIBLIOTEKARSTVO I KULTURA PAMĆENJA (LEJLA KODRIĆ ZAIMOVIĆ, *BIBLIOTEKA I GRAD: STUDIJE IZ TEORIJE I PRAKSE URBANOG BIBLIOTEKARSTVA I BAŠTINSKE STUDIJE: OD MODERNE DO POSTDIGITALNE KULTURE*, NACIONALNA I UNIVERZITETSKA BIBLIOTEKA BOSNE I HERCEGOVINE, SARAJEVO, 2021) 813

Vahida Djedović

PRONICANJE PJESMOM U SKRIVENE DIJELOVE SEBE (IVANA BAŠIĆ, *BIBLIOTERAPIJA I POETSKA TERAPIJA*, ŠKOLSKA KNJIGA, ZAGREB, 2021) 823

Mahir Muharemović

ORGANIZOVANI KRIMINAL BEZ GRANICA: O POTREBI ZAŠTITE DRUŠTVA UZ OČUVANJE ZAŠTITE LJUDSKIH PRAVA U DEMOKRATSKOM SISTEMU (ALEKSANDRA BULATOVIĆ I OLIVERA PAVIĆEVIĆ, *CRNA EKONOMIJA I CRNO DRUŠTVO*, INSTITUT ZA FILOZOFIJU I DRUŠTVENU TEORIJU, BEOGRAD, 2021) 827

Amina Smajović

KRITIČKO-KREATIVNA PEDAGOGIJA ZA GLOBALNE IZAZOVE I ALTERNATIVNE BUDUĆNOSTI (ANKE SCHWITTAY, *CREATIVE UNIVERSITIES: REIMAGINING EDUCATION FOR GLOBAL CHALLENGES AND ALTERNATIVE FUTURES*, BRISTOL UNIVERSITY PRESS, BRISTOL, 2021) 833

Emir Džambegović

PRISTOJNA POVRŠNOST NEZNANJA (SRĐAN PUHALO, *KOLIKO STANOVNICI BOSNE I HERCEGOVINE ZNAJU O RELIGIJI?*, FONDACIJA KONRAD ADENAUER, SARAJEVO, 2021) 839

Sandra Cvikić

RESISTANCE TO TRANSITIONAL JUSTICE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA: GENOCIDE DENIAL AND TRIUMPHALISM [SEAD TURČALO, HIKMET KARČIĆ (EDS.), *BOSNIAN GENOCIDE DENIAL AND TRIUMPHALISM: ORIGINS, IMPACT AND PREVENTION*, FACULTY OF POLITICAL SCIENCE UNIVERSITY OF SARAJEVO, SREBRENICA MEMORIAL CENTER, AND INSTITUTE FOR ISLAMIC TRADITION OF BOSNIANS, SARAJEVO, 2021] 845

Faris Kočan

GENOCIDE AGAINST BOSNIANS IN SREBRENICA: THE IDEOLOGY OF DENIALISM [MUAMER DŽANANOVIĆ, ZILHA MASTALIĆ-KOŠUTA, MERISA KAROVIĆ-BABIĆ (EDS.), *GENOCID NAD BOŠNJACIMA, SREBRENICA 1995–2020: UZROCI, RAZMJERE I POSLJEDICE*, INSTITUT ZA ISTRAŽIVANJE ZLOČINA PROTIV ČOVJEČNOSTI I MEĐUNARODNOG PRAVA UNIVERZITETA U SARAJEVU – UNIVERZITET U SARAJEVU – UNIVERZITET U TUZLI – INSTITUT ZA HISTORIJU UNIVERZITETA U SARAJEVU, SARAJEVO – TUZLA, 2021] 851

Tanja Grmuša

UČINKOVIT ODGOVOR NA IZAZOVE MEDIJSKE PROFESIJE U JUGOISTOČNOJ EUROPI (THOMAS BREY, *KVALITETNO NOVINARSTVO U JUGOISTOČNOJ EVROPI*, FRIEDRICH NAUMANN STIFTUNG FÜR DIE FREIHEIT, BEOGRAD, 2021) 855

UDK 342.734:364.4(049.3)

Primljeno: 11. 04. 2022.

Stručni rad
Professional paper

Asja Čandić

LJUDSKA PRAVA I SOCIJALNI RAD U USLOVIMA COVID-19 KRIZE: JEDNO ČITANJE U NOVOM KONTEKSTU

**(Sanela Šadić, *Ljudska prava i socijalni rad*,
Fakultet političkih nauka, Sarajevo, 2014)**

Društvena kriza globalnih razmjera prouzrokovana pandemijom koronavirusa generisala je niz posljedica u različitim sferama društvenog, političkog i ekonomskog života te izmijenila svijet kakav smo ranije poznavali. Ustaljeni društveni poredak je destabiliziran, a jedina konstanta je stanje straha u vremenu kada su ljudski životi i zdravlje ozbiljno ugroženi. Posljedice društvenih lomova uzrokovanih pandemijom vidljive su i u kumulativnom rastu društvenih vulnerabilnosti. Istovremeno, spora prilagodba društvenih sistema rastućim društvenim promjenama rezultira neuspjehom u osiguravanju adekvatnih uslova života za sve i onemogućava participaciju u društvu onima koji u njemu, zbog različitih uzroka, nisu u mogućnosti aktivno sudjelovati. Pandemija je razotkrila veliku nejednakost i krhkost sistema kada je posrijedi mogućnost pristupa i ostvarivanje ljudskih prava širom svijeta. Posebno težak zadatak u takvim uslovima imaju stručnjaci profesija koje štite ljudska prava, među kojima je je svakako socijalni rad.

Na tom tragu nastojali smo reaktuelizirati čitanje knjige *Ljudska prava i socijalni rad* autorice Sanele Šadić, objavljene prije skoro deset godina (2014) u izdanju Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu. Iako u udžbeničkoj formi, autorica njome nastoji produbiti saznanja o koherenciji između socijalnog rada i ljudskih prava, s posebnim akcentom na socijalna prava a imajući u vidu da ista spadaju o osnovna prava, da su među najugroženijim u Bosni i Hercegovini te da su upravo

socijalni radnici najneposrednije angažovani na ostvarivanju ovih prava. Budući da su bibliografska građa i teorijsko utemeljenje područja ljudskih prava na zavidnom nivou, dok je teorija socijalnog rada posmatrana iz ugla diskursa ljudskih prava u najmanju ruku oskudna, najveća vrlina ovog djela počiva u činjenici da se socijalni rad njome po prvi put kod nas eksplicite dovodi u vezu s ljudskim pravima. Ne dovodeći u pitanje već potvrđen značajni akademski i praktični doprinos ove monografije te uvažavajući činjenicu da socijalnom radu nedostaje, generalno, filozofskog, teorijskog i etičkog sadržaja koji bi omogućio i bolje razumijevanje izazova pandemije koronavirusa, opredijelili smo se knjigu profesorice Šadić aktualizirati ponovnim čitanjem u današnjem kontekstu.

Promovirajući socijalnu promjenu i razvoj, socijalnu koheziju, osnaživanje i emancipaciju, osamostaljivanje i uopće oslobađanje ljudi, područje socijalnog rada kao praktično zasnovana profesija i akademska disciplina jednako se našao pred velikim izazovima. Naglašavajući neprikosnovenu ulogu socijalnog rada u borbi za socijalnu pravdu, socijalni razvoj i ljudska prava, definicija socijalnog rada koju daje Međunarodna federacija socijalnog rada važnost pridaje principima socijalne pravde, ljudskih prava, kolektivne odgovornosti i poštovanja različitosti. Ne čudi što se onda, kontekstualan i dinamičan, socijalni rad ne samo različito prakticira već i konstatno transformira zajedno sa novim izazovima sa kojima se susreće samo društvo.

COVID-19 je značajno ograničio sposobnost socijalnog rada da obavlja navedene funkcije, a istovremeno se od socijalnih radnika očekuje da nude promptne odgovore na kompleksna pitanja i probleme, za koje se unutar ostalih sistema u društvu nisu uspjela iznaći adekvatna rješenja. Značaj socijalnog rada u ovakvim okolnostima posebno se odnosi na pojedince, grupe i zajednice čija su prava, usljed starosti, invaliditeta, spola, seksualnosti, socio-ekonomskog statusa, rasne i etničke pripadnosti, stambene sigurnosti, mentalnog zdravlja itd. bila značajno ugrožena i prije nastupa pandemije. Stoga je u doba pandemije, ali i nakon nje, od prvorazrednog značaja razumjeti i adekvatno odgovoriti na sve te izazove, te ih kontekstualizirati u okvir ljudskih prava i širih, etičkih i demokratskih zahtjeva.

Prvo poglavlje „Socijalna prava u sistemu ljudskih prava“ naglašava, kako sam naslov sugerira, mjesto socijalnih prava u sistemu ljudskih prava. Čitateljima se nudi uvid u genezu ideje njihovog nastanka. Autorica donosi pregled najvažnijih definicija te značajnih teorijskih učenja o razvoju ljudskih prava, uz kratak osvrt na koji način se ona danas razumijevaju. Kritizirajući klasifikaciju ljudskih prava na tri klase prema kojoj socijalna prava spadaju u „drugorazredna“, ukazuje se na neopravdanost argumenata kojima se ona relativiziraju i posljedice njihove izloženosti

kontroverzama i na "ideološkoj i tehničkoj" razini (str. 23). Status drugorazrednosti socijalnih prava generisao je brojne probleme koji su posebno aktuelizirani pandemijom koronavirusa. Jedno od izazovnih područja u tom smislu, pokazalo se, jeste određivanje prioriteta potreba i zahtjeva korisnika usluga, koji su postali znatno veći i raznovrsniji usljed pandemije, a resursi su ostali ograničeni. Sve je dodatno otežano činjenicom da nije moguće izvršiti detaljne procjene svakog pojedinog slučaja zbog politike zabrane obavljanja kućnih posjeta ili ličnog kontakta.

Jedan od značajnih problema tiče se i principa nediskriminacije o kojem socijalne službe pri radu nužno moraju voditi računa, a koji nalaže da službe i usluge socijalne zaštite moraju biti jednako dostupne svima, a prava ostvariva bez diskriminacije. U vremenu pandemije, međutim, brojni pojedinci s legitimnim pravom na usluge gube mogućnost da isto ostvare, dok se istovremeno javljaju nove vrste potreba koje trenutne mogućnosti pružanja usluga ili postojeći prioriteti finansiranja možda i ne prepoznaju. Utjecaj pandemije, jasno je, najteže je pogodio i pogađa već ranjive i marginalizovane skupine. Zatvaranje mnogih usluga (socijalnog rada 'licem u lice', dnevnih centara u zajednici, škola, omladinskih centara, lokalnih savjetovališta, skloništa za žrtve porodičnog nasilja i sl.) dodatno je otežalo pojedincima i grupama uživanje podrške koja im je prijeko potrebna. Ukupno stanje dodatno se pogoršava kako se ljudi suočavaju s većom nezaposlenošću, bolešću i smrću članova porodice, ograničenim socijalnim kontaktima i povećanim porodičnim stresom te poteškoćama usljed mjera izolacije, kao i brojnim drugim izazovima koje generiše pandemija. Šadić s tim u vezi apostrofira aktivniju pozitivnu ulogu države, kao i angažman socijalnih radnika koji zahtijevaju prava druge generacije, a sve kako bi se stvorio okviru kojem građani mogu ostvariti svoja prava te kako bi zaživio holistički pristup klijentu, koji je ključan za socijalne radnike. U doba pandemije potrebe klijenata socijalnog rada su mnogo veće nego mogućnosti društva, kao i samih socijalni radnika čije je profesionalno djelovanje često limitirano nepravednim i diskriminirajućim javnim/socijalnim politikama. Koronavirus je razotkrio brojne sistemske nedostatke i ukazao na nužnost iznalaženja jasnih, učinkovitih rješenja i odgovora na proces reforme socijalne zaštite u BiH, u prvom redu povećanje efikasnosti i ekonomičnosti postupaka za priznavanje prava, za čije je definisanje opsega, kao i zaštitu, odgovorna država.

Upravo su Univerzalna deklaracija o pravima čovjeka; Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima te Evropska socijalna povelja u fokusu drugog poglavlja koje govori o najznačajnim dokumentima u oblasti socijalnih prava. Ukazano je na niz lokalnih historijskih prilika koje su dovele do poteškoća u

implementaciji navedenih dokumenata u bosanskohercegovačkom kontekstu, kao i na zanemarivanje činjenice da ljudska prava u Bosni i Hercegovini nisu samo ustavne i političke, nego i socijalne prirode te da bez njihove garancije i ostvarivanja ne može biti ni ostvarivanja onih političkih. Nevedena problematika tema je trećeg poglavlja monografije. Iako su brojni legislativni problemi koje autorica ističe, nažalost, još uvijek aktuelni, valjalo bi pažnju posvetiti nedostacima u sistemu socijalne zaštite aktueliziranim u periodu vandrednih uslova pandemije kao i analizi potencijalnih rješenja u procesu reforme socijalne zaštite u BiH u cilju povećanja efikasnosti sistema.

Jedno od značajnih etičkih pitanja koje se otvorilo usljed pandemije, a direktno je vezano za koncept ljudskih prava, je i pitanje uspostavljanja adekvatnog balansa između ostavriavanja prava korisnika usluga, zadovoljavanja njihovih potreba i ublažavanja rizika, sa jedne, te ličnih prava, potreba i rizika za socijalne radnike i okolinu, s druge strane. Pred socijalnim radnicima se, primjerice, mogu naći zadaci za koje smatraju da nisu bezbjedni, kao i odluke rizične za vlastito zdravlje i zdravlje korisnika usluga. Također, mjere izolacije i ograničavanja kontakata proizvode sukobe između prava pojedinaca da slobodno biraju kako će živjeti svoj život naspram kolektivnog prava na zaštitu, ostavljajući socijalnim radnicima težak izbor između omogućavanja klijentima da ostvare svoje pravo na slobodu izbora i ograničavanja tog prava za svoje i/ili veće dobro. Etičke dileme i problemi sukoba pojedinih ljudskih prava nisu novost, ali su u pandemijskom kontekstu i novim okolnostima odgovori na njih još kompleksniji, uz to i nedovoljno ispitani, a potrebno ih je imati spremne.

Knjiga se bavi i poljem obrazovanja apostrofirajući značaj edukacije klijenata i socijalnih radnika za ljudska prava. U vezi s navedenim, trebalo bi se posebno pozabaviti obrazovanjem kao pravom i dati osvrt na problem uskraćivanja istog u uslovima pandemije kada su obrazovni sistemi širom svijeta pogođeni iznenadnim prekidom učenja u učionici. Valjalo bi, iz ugla ljudskih prava, analizirati posljedice realizacije jednog od najopsežnijih globalnih obrazovnih eksperimenata u novijoj historiji, jer su različite platforme i medijski kanali postali novi obrazovni alati. Budući da je pandemija onemogućila obavljanje studentske prakse za studente socijalnog rada značajno bi bilo propitati implikacije navedene situacije, jer mogućnost adekvatne integracije znanja u oblasti ljudskih prava stečenih na fakultetu, bez praktičnog znanja, zaista predstavlja izazov.

Slično je i sa drugim institucijama, ne samo obrazovnim. U jeku pandemije kada su, između ostalog, centri za socijalni rad primorani zatvoriti svoja vrata, određene usluge socijalnog rada mogu biti u potpunosti povučene, a onaj dio koji ne doživi

takvu sudbinu, odvija se zahvaljujući radu socijalnih radnika od kuće te kontaktiranjem korisnika usluga putem telefona ili interneta. Navedeno upućuje na mnoštvo potencijalnih izazova koji nameću potrebu za ozbiljnim promišljanjem etičkog modusa u njihovom rješavanju. Neki korisnici usluga socijalnog rada nemaju pristup tehnologiji, nisu u stanju da je koriste, ili je ne smatraju pogodnom; javljaju se poteškoće u izgradnji odnosa povjerenja s novim korisnicima usluga; otežana je procjena uslova u domu klijenta, stanja svih članova porodice ili detekcija potencijalno nasilnih odnosa – što je posebno problematično u slučaju kada počinioci nasilja u porodici žive vanbračno, jer onemogućava ugroženima da zatraže pomoć i sl.

Budući da ljudska prava klijenata samo u ograničenoj mjeri mogu biti zaštićena kroz individualni rad, od socijalnog radnika se zahtijeva i politički aktivizam. Stoga autorica naglašava važnost nastojanja socijalnih radnika da svoju profesionalnu ličnost transformiraju napuštajući pasivnu ulogu *homo civiusa* i inkorporirajući u nju više vrijednosti koje čine *homo politicusa*, a što je najbolji način za stjecanje moći i utjecaj na politiku (str. 125).

Iako su brojne teme analizirane u knjizi od izuzetne važnosti, novi kontekst traži nadopune koje će inkorporirati i nova problemska područja generirana pandemijom koronavirusa. U tom smislu, nužno je posebno akcentirati problem komodifikacije zdravstvenog sistema koji je pokazao mnoštvo propusta (s fokusom na dostupnost i preventivnih i terapijskih zdravstvenih usluga – posebno za djecu, osobe s invaliditetom, migrante i starije osobe): službi za psihološku podršku (posebno ranjivim zajednicama, djeci i adolescentima, kao i starijim osobama, u cilju preveniranja pojave problema mentalnog zdravlja), ustanova socijalne zaštite (s posebnim akcentom na zaštitu prava osoba smještenih u ustanovama, žrtava porodičnog i rodno zasnovanog nasilja, starijih osoba i djece bez roditeljskog staranja). Nužno je problematizirati i pitanje osiguravanja pružanja psihosocijalne podrške osobama u pritvoru kako bi se pravovremeno tretirale posljedice nastale usljed zabrane posjeta članova familije (posebno ako je riječ o maloljetnim osobama, kojima se pod uslovima predviđenim Zakonom o zaštiti i postupanju s djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku može izreći i mjera maloljetničkog zatvora). Navedeno zahtijeva sinergiju svih metoda socijalnog rada i njihovo povezivanje u holističkom razumijevanju koje nosi konvencionalni makro-mikro dualizam (str. 102). U uslovima pandemije nužno je adresirati faktore koji su predstavljali ključne prepreke u ostvarivanju prava klijenta, kao i načine njihovog ublažavanja ili eliminisanja u budućnosti.

Nemogućnost ostvarivanja socijalnih prava može biti i neposredna posljedica diskriminirajuće prakse. Upravo je navedeno tema šestog, ujedno i posljednjeg poglavlja *Diskriminacija i kršenje socijalnih prava*. O tome svjedoče i brojne negativne posljedice identifikovane tokom pandemije kojima su izložene posebno vulnerabilne kategorije, koje se tradicionalno suočavaju sa uvećanim rizikom od diskriminacije, stigmatizacije, društveno-ekonomske marginalizacije, siromaštva ili socijalnog isključivanja, a koje su generisali različiti strukturalni uzroci te doveli i do novih oblika nejednakosti. Romska populacija, pripadnici i pripadnice LGBTI populacije, osobe sa invaliditetom – samo su neke od osjetljivih grupa koja su osjetile teške posljedice nespremnosti društva da odgovori na pandemiju te neusklađenosti prakse sprovođenja međunarodnih standarda ljudskih prava u djelo. Problematizirajući pitanje etike socijalnog rada i diskriminacije autorica upućuje na mogući animozitet između vlastitih predrasuda socijalnih radnika i etičkog kodeksa profesije socijalnog rada, a što se dodatno usložnjava potencijalnim predrasudama klijenta prema socijalnom radniku.

Dalo bi se kazati da je pandemija zapravo samo osvjetlila dvostruku diskriminaciju s kojom se suočavaju marginalizovane skupine u društvu. Tako, imajući u vidu vulnerabilnost već marginalizovane migrantske populacije, posebnu bi pažnju trebalo posvetiti jedinstvenom skupu pitanja nastalih usljed amalgamiranja migracijske krize i krize uzrokovane pandemijom koronavirusa. Kako Šadić navodi, ma o kojem obliku diskriminacije bilo riječi, posljedice su uvijek iste – *nemogućnost ostvarivanja prava, isključenost i izolacija* (str.149) – te su se i oni koji nisu skrajnuti mogli da nađu „u svoja četiri zida“ na marginama društva, pa tako i ljudskih prava. O diskriminaciji i predrasudama se često govori kao o subjektivnim pojavama, ali *oni su za socijalne radnike puno više* (str. 149). Budući da je marginalizacija posljedica diskriminacije i nemogućnosti uživanja ljudskih prava, antidiskriminacijska praksa socijalnog rada kao profesije ljudskih prava stavlja socijalne radnike u poziciju najznačajnijih aktera u borbi za zaštitu i ostvarivanje ljudskih prava. I pored toga što i sami trebaju biti glasni kada je riječ o pravima klijenata, njihovo učešće u cilju prevazilaženja problema diskriminacije veoma je značajno (str. 164).

Skoro 10 godina nakon objavljivanja, sadržaj ove monografije je pouzdan putokaz socijalnim radnicima i u nošenju sa izazovima pandemije te valjana osnova i izvor inspiracije za promišljanje socijalnog rada na način kakav iziskuju novonastali, vanredni uslovi. Ipak, promjene u društvu zahtijevaju i promjene i novu perspektivu u nauci i profesiji koja se njime bavi. Vrijeme pandemije je dovelo do povećanog kršenja mnoštva ljudskih prava, a socijalni rad kao profesiju ljudskih prava dovelo u

posebno nezavidan položaj. Stoga bi djelo čija je osnovna ideja promišljanje socijalnog rada kroz prizmu ljudskih prava na jedan savremen način, trebalo osavremeniti i dopuniti novim sadržajem koji obrađuje aktuelna pitanja i nudi prijeko potrebna nova iskustva i znanja u ovoj oblasti. Nužno je ponovno propitati ranije i novonastale temeljne strukture/mehanizme koji dovode do etičkih dilema i nepravednih ishoda te ponuditi nova rješenja, kako bismo prevladali i izazove pravde koje Covid-19 postavlja pred socijalni rad i ljudska prava. Filozofija, politička teorija i druge društvene i humanističke discipline već su akcentirale da će ljudska prava biti nužno sagledati izvan pukog tržišnog, liberalno-demokratskog uklona, a više iz holističkog, socijalnog, naročito u kriznim vremenima koja pojedinca čine posebno ranjivim, prebacujući odgovornost na njega individualno, a ne na sistem. Ta dimenzija socijalnog rada tek treba da ojača, pri čemu svoj tranformativni potencijal može itekako osnažiti, prije svega, oslanjajući se na progresivni potencijal i vrijednosti ljudskih prava.

Adrese autorice
Author's address

Asja Čandić
samostalna istraživačica, Sarajevo
asjacandic@yahoo.com

UDK 305-055.1/.2:378

Primljeno: 10. 03. 2022.

Stručni rad
Professional paper

Medina Mujić

KA URODNJAVANJU VISOKOG OBRAZOVANJA

(Rodna ravnopravnost u visokom obrazovanju: Koncepti, prakse i izazovi, priredile Dragica Vujadinović i Zorana Antonijević, Akademska knjiga, Novi Sad, 2019)

Knjiga *Rodna ravnopravnost u visokom obrazovanju: Koncepti, prakse i izazovi*, koju su priredile Dragica Vujadinović i Zorana Antonijević predstavlja zbornik radova podijeljen u pet tematskih poglavlja. Riječ je o ozbiljnom filozofskom i naučnom promišljanju roda i rodne ravnopravnosti u visokom obrazovanju te utjecaju patrijarhata kao načina života kako u javnoj, tako i u privatnoj sferi djelovanja i predstavljanja ljudske zajednice. Kompleksnost filozofskog diskursa u radovima zbornika potkrijepljena je empirijskim podacima i statističkim informacijama koje su vezane za hipoteze o rodnoj ravnopravnosti i cijeli spektar istraživačkih tema o položaju žena u društvu s fokusom na njihov položaj u akademskim zajednicama u Srbiji. Komparacijom s drugim dijelovima svijeta, državama i univerzitetima dobija se šira slika položaja žena u akademskim zajednicama kao i barijere kojima se susreću nevezano za kulturalne, nacionalne, ekonomske, sociološke i druge različitosti.

U pet poglavlja nalazi se ukupno dvadeset radova od 27 autorica i jednog autor, što nam potvrđuje činjenicu da se temom rodne ravnopravnosti najčešće i bave žene. Urednice knjige su ujedno autorice predgovora kao bibliografije, dok se na samom kraju knjige nalazi registar i dvije recenzije Vladislave Gordić-Petković i Adrijane Zaharijević. Knjiga sadrži ukupno 370 stranica dok je štampanje podržano projektom “Ključni koraci ka rodnoj ravnopravnosti”, koji sprovodi Agencija za rodnu ravnopravnost i osnaživanje žena (UN Women) uz finansijsku podršku Evropske unije.

Prvo poglavlje *Kritički pristup visokom obrazovanju iz rodne perspektive* čine tri rada: Marina Hughson „Rodnost i proizvodnja znanja na poluperiferiji: pravo na izvrsnost“; Jeff Hearn „Muškarci i maskulinitet u akademiji, visokom obrazovanju i edukaciji: pristupi, aplikacije i akcije“; Ana Kolarić „Pedagogija i aktivizam: osvrt na eseje Adrijen Rič o obrazovanju“. Nit koja povezuje ove priloge jeste propitivanje položaja i odnosa muškaraca i žena u obrazovnim institucijama. U radu Marine Hughson je razvijena žustra diskusija o “sukobu uloga” za koji se navodi da ima veliku “opipljivost” kod žena, a odnosi se na profesionalne i porodične odnose i obaveze koje uvjetuju uklopljenost žena u društvenu ulogu na nižim nivoima društvene hijerarhije a koja proizlazi iz njihove pripadnosti društvenoj grupi nižeg društvenog statusa. Upravo zbog toga koncept “uloge” dobija pojačan značaj u društvima koja prolaze kroz intenzivnu repatrijarhalizaciju u retradicionalizaciju. Modeli ponašanja se kreiraju u skladu s trenutnim stanjem ili naučenim obrascima, pa tako se navodi da je u Srbiji uobičajeno da žene koje su visokopozicionirane promovišu model hiperseksualnosti kao i servilnosti u odnosu na muškarce generalno ili u odnosu na “vođe”. Odricanje od sopstvenog stava i mišljenja o pitanjima koja “nisu za ženu” ili priznavanje “vođe” bez propitivanja postaje dominantan model ženskosti u javnom prostoru, sa svim negativnim porukama i posljedicama koje se time odašilju. O ovom problemu je diskutovala Myra Strober u svojoj knjizi *Podjela posla - kako sam u porodici i karijeri naučila da se izborim za sebe (i ostavim prostora za druge)* navodeći da žene na visokim funkcijama često imaju ulogu “počasnog muškarca”, a to predstavlja rol model, odnosno način ponašanja žena na visokim funkcijama koje oponašaju ponašanje muškaraca. Shodno tome gubi se razlika između muškaraca i žena pri donošenju odluka i prosuđivanju o važnim temama, izostaje senzibiliteta za urođnjavanjem, mijenjanjem, gdje žene da bi opstale u takvom okruženju ili iz straha od drugačijeg postupanja samo preuzimaju “muški” model ponašanja i rukovođenja.

U slučaju žena u slovenskim akademskim krugovima pokazuju se da meritokratska načela podržavaju hegemonističke strukture i da nisu rodno osjetljiva. Neupitno je, s druge strane, da je obrazovna meritokratija pomogla u oblikovanju društvenog poretka. Koncept zasluga, nadoknade za napore i postignuća pojedinca/ke, funkcionisao je kao jedan od najvećih promicatelja uključivanja u obrazovanju. S tim u vezi je svojevrsni zaključak ovoga poglavlja: uspinjanje žene na ljestvici društvene hijerarhije istovremeno znači i njeno oslobađanje od roda i rodnih uloga.

Drugo poglavlje *Urođnjavanje visokog obrazovanja i istraživanja: izazovi i prakse i mogućnosti institucionalizacije u Evropskom kontekstu i Srbiji* sastoji se od tri rada: Liisa Husu „Rodna ravnopravnost u nordijskoj akademiji: napredak i izazovi“; Ve-

ronika Tašner i Milica Antić-Gabner „Obrazovna meritokratija i ravnopravnost spolova u slovenskoj akademiji“; Lilijana Čičkarić „Rodne nejednakosti u naučnim istraživanjima“. Ono što povezuje ova tri rada jeste propitivanje rodne ravnopravnost u visokom obrazovanju. Često kao primjer navodimo nordijske zemlje kada govorimo o ravnopravnosti muškaraca i žena, jednakim mogućnostima, pravu na izbor i slično. Politička volja i za unapređenjem ravnopravnosti spolova u akademskim krugovima je visoka u ovim zemljama. Iz ovih zemalja najveći je udio žena i u naučnim odborima u Evropskoj uniji – približava se rodnom paritetu. U Finskoj je trenutno koaliciona vlada sačinjena od pet partijskih liderica što je primjer trenutno najkonkretnijeg modela na koji se žene mogu ugledati u politici. Međutim i dalje su zastupljene nejednake rodne strukture u akademskim karijerama i rodna segregacija disciplinskih područja. Uzimajući udio žena među redovnim profesoricama kao jedan od pokazatelja ravnopravnosti spolova u akademskoj zajednici, nordijska regija ne prednjači, u usporedbi sa EU, ni po udjelu žena u profesorskom zvanju, niti po tempu smanjenja rodnog jaza među profesorima/cama.

Ključ za ostvarivanje jednakih mogućnosti za muškarce i žene, majke i očeve i u nauci i u akademskom životu jesu sistemske promjene koje podrazumijevaju čitav set mjera i mehanizama usmjerenih na postizanje balansa između privatnog i profesionalnog života. Ovdje se misli na mjere poput adekvatno plaćenog porodijskog odsustva i za majke i za očeve, fleksibilna radna mjesta, uvođenje politike novog zaposlenja, refundiranje troškova njege i brige o djeci tokom rada noću, vikendom i izvan mjesta prebivališta, analiza zadovoljstva platom, kao i dostupnost adekvatne brige o djeci na radnom mjestu. Potrebno je još mnogo rada za dostizanje rodnog balansa u naučnom i akademskom životu jer je “Matilda efekat”, koji se odnosi na fenomen umanjivanja ili čak i prisvajanja naučnog rada žena od strane muškaraca, najčešće njihovih muževa ili partnera, još uvijek prisutan i zbog toga je važno u procesu donošenja odluka uključiti i rodne analize iz naučnih istraživanja koje mogu biti dobar pokazatelj trenutnog stanja.

Treće poglavlje knjige *Rodna ravnopravnost, diskriminacija i segregacija u visokom obrazovanju u Srbiji: kritički osvrt* čini pet radova – Jelena Čeriman i Irena Fiket „Razumevanje koncepta rodne ravnopravnosti u normativnom okviru visokog obrazovanja u Srbiji“; Ankica Šobot „Rodna segregacija u visokom obrazovanju na primeru Srbije“; Valentina Janev i Sanja Vraneš „Sprovođenje politike rodne ravnopravnosti u organizacijama istraživanja i razvoja: studija slučaja iz Srbije“; Marija Babović, Branka Drašković i Ivanka Popović „Rodne strukture, politike i kulture u organizacijama visokog obrazovanja: kvalitativno istraživanje na državnom i privat-

nom fakultetu u Beogradu“; Karolina Lendak-Kabok „Etnicitet i rod: (ne)vidljive predrasude u akademskoj zajednici u Srbiji“.

U političkom diskursu je zastupljeno stanovište o uspješnosti Srbije kada je riječ o uspostavi rodne ravnopravnosti u visokom obrazovanju pri čemu se ističe standard EU mjeren putem Indeksa rodne ravnopravnosti koji prati napredak rodne ravnopravnosti i pruža ocjenu stanja u nekoliko segmenata (novac, rad, znanje, vrijeme, moć i zdravlje). Međutim, većina empirijskih istraživanja identifikuje postojanje rodne nejednakosti u akademiji, kao i rodno određene karijerne perspektive i nejednake uslove rada za žene i muškarce u sistemu visokog obrazovanja. U prilog navedenom govori i činjenica da je analiza Strategije obrazovanja odraslih u Republici Srbiji utvrdila kako u njoj u potpunosti izostaju pojmovi roda i rodne ravnopravnosti, a pojam pola se pojavljuje svega na jednom mjestu. Značaj koncepta rodne ravnopravnosti još uvijek nije dovoljno shvaćen, niti je definisan tako da omogući otklanjanje rodnih nejednakosti u akademiji i obrazovnim institucijama generalno. Shodno tome na žene se i dalje gleda kroz uloge majke i domaćice, nezavisno od količine posjedovanih resursa. Ovaj normativ ne zaobilazi ni visokoobrazovane žene jer se i na njih gleda kroz koncept dvostruke opterećenosti žene. Stoga je položaj žena u nauci teži nego položaj visokoobrazovanih žena u nekim drugim profesijama. One su većinom pogodne prekidom izgradnje karijere u određenim životnim fazama, a pri povratku se suočavaju s negativnim iskustvom jer su najčešće socijalno izolovane i usamljene. Teškoće usklađivanja porodičnog života i profesije reflektuju se na sveukupnu poziciju u pogledu zaposlenosti i mogućnosti napredovanja. Tome dodatno doprinosi i fenomen nazvan “patrijarhalni dogovor” kojem se žene teško same mogu oduprijeti, a odnosi se na sistem primanja i podržavanja patrijarhalnih normi kod žena, prihvatanja rodnih uloga koje ih stavljaju u nepovoljan položaj u javnoj sferi, ali na taj način uvećavaju njihovu moć i mogućnosti u privatnoj sferi. To znači da će žene prihvatanjem “patrijarhalnog dogovora” uživati izvjesne “dividende” patrijarhata, bez obzira na svoju podređenu ulogu. Čak i države koje su u kulturološkom pogledu najdalje odmakle u postizanju rodne ravnopravnosti nisu se izborile sa rodnom segregacijom u visokom obrazovanju. Analize su pokazale da pauze u karijeri žena (specijalizacije ili roditeljska odsustva) negativno utječu na njihov položaj na poslu.

Četvrto poglavlje *Urođnjavanje disciplina i rodnost kao disciplina* čini četiri teksta – Svetlana Tomić „Studije srpske književnosti: mit o urođnjavanju višeg obrazovanja“; Tatjana Đurić-Kuzmanović „Feministička ekonomija i rodne studije u Srbiji: mogućnost i izazovi“; Daša Duhaček „Izazovi u praksama institucionalizacije i izvođenja ženskih studija“; Isidora Jarić „Javni i skriveni kurikulumi rodni studija u

Srbiji (1978-2018) i njihovo integrisanje u sistem visokog obrazovanja“. Autorice, između ostalog, raspravljaju o univerzalizaciji muškosti što podrazumijeva prihvatanje tradicionalnih rodni uloga, rasnih, klasnih i nacionalnih hijerarhija, koje imaju za rezultat privilegovanu poziciju muškarca i zanemarivanje vrijednosti i ponašanja zasnovanim na drugačijim odnosima od onih koje patrijarhalna kultura pripisuje ženskosti. Ženski rad poput odgajanja djece, staranja o bolesnima, njegovanje, podučavanje, sistemski se potcjenjuje, što stvara rodni jaz u platama, žensko napredovanje u karijeri ometa “stakleni plafon”, a seksizam i mizoginija ostaju u mnogim zemljama rasprostranjeni obrasci diskriminatornog odnosa prema ženama. Navodi se da je feministička ekonomija “dobra ekonomija” jer koriguje iskrivljeni ideal maskuliniteta.

U petom *Teorijska i strateška pitanja urođnjavanja pravničkog obrazovanja* zastupljeno je četiri rada – Zorica Mršević „Jurisprudencija i feminizam“; Susanne Baer „Jednakost dodata kvalitetu: na nadogradnji visokog obrazovanja, i istraživanja u oblasti prava“; Marijana Pajvančić „Integriranje rodne perspektive u pravne studije – primjer ustavnog prava“; Dragica Vujadinović, Tanasije Marinković i Ljubinka Kovačević „Postizanje rodne ravnopravnosti na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu – nacrt akcionog plana“. Za ovo poglavlje je polazna osnova feministička jurisprudencija o kojoj piše autorica Mršević, a koja insistira na tome da se pravo ne nalazi u bespolnom prostoru mitske objektivnosti, te da pravo tretira žene onako kako muškarci tretiraju žene. Ističe se kako je neophodno da pravo prestane tretirati žene “muški” i da ih počne tretirati “ženski”, uvažavajući specifičnosti ženskih prava. Problem kod zastupanja različitosti kao i kod zastupanja jednakosti jeste što i jedan i drugi princip uzimaju muškarca kao normu perpetuirajući neravnopravnost. Navodi se da je u nekim oblastima neophodna jednakost u vidu jednake zarade na poslovima iste vrijednosti ili jednaka zaštita žena i muškaraca u saobraćaju, dok je u drugim oblastima neophodno uvažavanje različitosti poput trudničkog i porodijskog odsustva žena, različitih normi za ocjenjivanje fizičkih performansi u policiji i vojsci.

Zbornik *Rodna ravnopravnost u visokom obrazovanju* predstavlja vrijednu naučnu publikaciju kojom se ukazuje na specifične i generalne probleme rodne neravnopravnosti u društvu nudeći pregled stanja razvijenih zemalja i Republike Srbije kao manje napredne u pogledu rodne ravnopravnosti, poštivanju rodni politika i urođnjavanja visokog obrazovanja. Knjiga može poslužiti kao polazna osnova za ozbiljno bavljenje ovom temom kako u Srbiji tako i šire u regiji.

Adresa autorice
Author's address

Medina Mujić
Internacionalni Burč univerzitet u Sarajevu
medina.mujić@ibu.edu.ba

UDK 791.3 (049.3)

32.09 (049.3)

Primljeno: 09. 04. 2022.

Stručni rad

Professional paper

Fahrudin Kujundžić

O SUSRETIMA KNJIŽEVNOSTI I FILMA

[*Film i književnost: Zbornik radova*, Marija Grujić i Kristijan Olah (ur.), Institut za književnost i umetnost, Beograd, 2020]

Zbornik radova *Film i književnost* objavljen je 2020. godine u izdanju beogradskog Instituta za književnost i umetnost. U pitanju je „međunarodni naučni zbornik radova”, kako se naglašava u *Uvodnoj reči*, koji je nastao kao „rezultat [...] istraživačkih, intelektualnih i kreativnih napora autora iz oblasti različitih akademskih disciplina, i raznorodnih teorijskih i metodoloških pristupa” (str. 11). Urednici Marija Grujić i Kristijan Olah, inače naučni saradnici na Institutu za književnost i umetnost, u uvodu primjećuju da su „filmske i književne studije uglavnom institucionalno i po tradiciji ustanovljene kao različite oblasti i metodologije istraživanja”, te bi se na tom tragu kao cilj ovog zbornika mogao odrediti susret književnosti i filma shvaćen kao „jedinstveno istraživačko polje interesovanja” (11). Pritom se odnosu između književnosti i filma pokušava pristupiti u želji „da se otvore mogućnosti novih intepretacija i književne i filmske umetnosti”, tako da se kroz brojne različite književne i filmske primjere otkriju “raznovrsni aspekti njihove uzajamne povezanosti” (11).

Zbornik čini trideset i šest radova (preko šesto stranica u ovom izdanju), od četrdeset autora (pošto četiri rada imaju po dva autora). Iako se u *Uvodnoj reči*, s pravom, ističe da „zbornik, pored radova domaćih autora, okuplja i radove istraživača iz uglednih internacionalnih institucija iz Austrije, Australije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Hrvatske, Mađarske, Nemačke, Portugala, Sjedinjenih Američkih Država i Francuske” (11), očito je međutim da dominiraju autori iz Srbije, kojih ima dvadeset i pet. Od toga je najviše autora vezanih upravo za beogradski Institut za književnost

i umetnost, njih petnaest, što je dakle malo više od trećine ukupnog broja. Iz Bosne i Hercegovine je samo jedan autor, i to Darko R. Đogo sa Pravoslavnog bogoslovske fakulteta Univerziteta u Istočnom Sarajevu. Šteta je što o autorima nismo dobili i neke dodatne informacije u samom zborniku, osim afilijacija i elektronskih adresa. Bilo bi korisno imati uvid u njihove dosadašnje istraživačke afinitete, te bi također bilo zanimljivo znati kojim generacijama autori pripadaju. To je, ipak, ostavljeno čitaocu da sâm istražuje.

Radovi su u zborniku podijeljeni u šest grupa, sa dodatim okvirnim naslovima. Već i letimičnim pogledom na sadržaj jasno je da je ta podjela samo uslovna, više napravljena zbog preglednosti nego zbog ranije isplanirane cjeline kojoj bi zbornik težio. Urednici Grujić i Olah okrivaju da je to tako učinjeno svjesno, pošto se u procesu nastanka zbornika autorima ostavljala potpuna sloboda prilikom odabira tema i pristupa. Iz te slobode se pokušalo spontano doći do što veće raznolikosti, što se može prepoznati kao jedna od posebnih kvaliteta ovog zbornika.

Prvi dio nosi naslov *Filmsko i književno stvaralaštvo u istorijsko-poetičkoj perspektivi*, te obuhvata pet radova koji nam nude različite vidove historijskog proučavanja. Iako su radovi u tom smislu u osnovi metodološki srodni, već na ovom manjem uzorku mogu se otprilike prepoznati neki ključni principi koji će vladati i čitavim zbornikom. I u ovom slučaju dominiraju "domaći" autori, tj. autori iz Srbije, što ipak ne znači nužno da će se i sami radovi baviti isključivo "domaćim" književnim i filmskim primjerima. Predrag Petrović, tako, piše o poetici crnog talasa, a Žarka Svirčev o zenitizmu, ali se zato Aleksandra Mančić odlučuje baviti primjerom poljske književnosti i filma, dok Milica Bakić-Hayden odlazi izvan Evrope, u Indiju. Već u ovom poglavlju zbornika može se uočiti i kako autori zauzimaju brojne različite historijske perspektive, što će biti slučaj i u nastavku zbornika kada historijsko proučavanje ne bude u prvom planu. Tu su, dakle, primjeri koji se bave savremenim trenutkom ili bliskom prošlošću, ali također i oni koji slobodno odlaze i dalje u prošlost, čak do antike, bez obaveze povezivanja sa historijskom aktualnošću. Pritom, umjetnička djela odabrana za analizu variraju od klasičnih, već kanonskih, preko popularnih, pa sve do manje poznatih i rjeđe obrađivanih. Kroz specifične probleme koji se razmatraju u radovima, postavljaju se razna značajna pitanja historije i teorije filma općenito. Pritom, zbog insistiranja na dijalogu između filma i književnosti, radovi se usput otvaraju i prema nekim drugim umjetnostima, kao što to u ovom prvom poglavlju čini Zora Bojić, propitujući veze filma i likovnih umjetnosti. Također, već u prvom poglavlju možemo primijetiti da su u zborniku prisutni i radovi na engleskom jeziku (u prvom poglavlju su dva, a ukupno ih je šest).

Naslov drugog dijela zbornika je *Interdisciplinarna uporedna čitanja pisanog i vizuelnog medija*, što opet svjedoči o tome da je u pitanju uslovna podjela, jer takav naslov bi zapravo mogao obuhvatiti sve, ili skoro sve radove ovog zbornika. Treće poglavlje je nešto preciznije postavljeno, *Narativno konstruisanje intimnosti u filmu i književnosti: Paralele i izazovi*, dok je četvrto poglavlje opet šire, *Estetika, etika i kultura konteksta filmskih i književnih reprezentacija*. Slično tome je peto poglavlje naslovljeno *Duhovno, mitsko i poetsko u odnosu filma i književnosti*, dok je posljednje šesto *Intertekstualnost umetničkog dela: Sinhronijski i dijahronijski dijalozi filma i književnosti*.

Mogla bi se zamisliti i drugačija organizacija radova u zborniku, mada bi u svakom slučaju bilo teško postići neki strožiji sveobuhvatan poredak. Ipak, vrijedi primijetiti da, uporedo sa svim bogatstvom koje nam se nudi, u mnogim radovima se kroz zbornik kontinuirano tematizira “domaći”, tj. jugoslovenski i srpski film. Domaći autori se nisu isključivo bavili domaćim temama, ali su se ipak bavili njima redovno, toliko da se u zborniku to može prepoznati kao dominantna nit, koja se provlači kroz sva poglavlja. Kada se ti radovi osmotre zajedno, djeluje vjerovatno da je barem među njihovim autorima postojao neki okvirni plan, iako se to ne spominje u *Uvodnoj reči*, pošto su veoma dobro pokriveni različiti historijski periodi.

Tako, najdalje u prošlost odlazi Žarka Svirčev, koja se bavi dvadesetim godinama prošloga stoljeća i avangardnim časopisom *Zenit*. Lola Stojanović preko filmske adaptacije *Nečiste krvi* piše o vremenu neposredno nakon Drugog svjetskog rata. Igor Perišić uz pomoć Branka Ćopića obrađuje šezdesete godine, kao i Stanislava Barać povodom Fride Filipović. Predrag Petrović sa crnim talasom već ulazi u sedamdesete, dok se sedamdesetim i osamdesetim godinama bave Aleksandra Kuzmić preko Dušana Kovačevića i Uroš Ristanović preko Miloša Radivojevića. Dušan Kovačević će poslužiti i kao značajan primjer za priču o raspadu Jugoslavije kod Tatjane Rosić Ilić, te kod Gorana Lazičića u odnosu između kraja Jugoslavije i savremene Srbije. Dok će Ana Daleore dati kratki pregled savremenih srpskih filmova i serija s kraja XX i početka XXI stoljeća.

Kada se ovako predstavi, izgleda opravdano tvrditi je da je u pitanju dominantna struja, iako možda nije vidljiva odmah na prvi pogled, pošto se te “domaće” teme pojavljuju u svim dijelovima zbornika, te su okružene različitim “stranim” temama i autorima. Tako se, uporedo sa razvojem tog centralnog toka, u ostalim radovima posvećuje pažnja nizu značajnih svjetskih filmskih autora, kao što su Quentin Tarantino, Paolo Sorrentino, Akira Kurosawa, Orson Welles, Woody Allen, Pier Paolo Pasolini, Alfred Hitchcock...

Bez obzira da li su u pitanju “domaće” ili “strane” teme, najvažnije je istaći da zbornik zaista uspijeva u tome da otvori mnoštvo mogućih aspekata odnosa između književnosti i filma. Najviše je, očekivano, slučajeva gdje je književno djelo jednostavno poslužilo kao građa za film, ali se i u tom okviru otvaraju značajna pitanja različitih tipova adaptacije i općenito dijaloga među umjetnostima, pošto je film, koliko god bio vjeran književnom predlošku, uvijek novo umjetničko djelo. Pritom, filmovi redovno ni ne mogu, ali ni ne žele biti potpuno vjerni, tako da režiseri svjesno mijenjaju, prilagođavaju ili osavremenjuju književna djela, a svaka intervencija utiče onda i na interpretaciju filma, što su pokazale analize u mnogim radovima zbornika.

Međutim, osim tih standardnih problema u odnosu između književnog djela i njegove filmske adaptacije, u zbornik se uvode i nešto složeniji i drugačiji primjeri. Tako, Tijana Jovanović razmatra više različitih adaptacija jednoga književnog djela, povodom romana *Madame de la Fayette*. Stanislava Barać na primjeru *Fride Filipović* kao scenaristice i spisateljice piše o svojevrsnoj obrnutoj situaciji, gdje je prvo bio film, pa tek naknadno roman, i to, u tom slučaju, čak trideset i pet godina poslije filma, zbog čega se u književnosti uspostavio odnos sa novim i drugačijim historijskim kontekstom. Žarko Milenković obrađuje *Vrtoglavicu* Slobodana Šijana kao književno djelo neobično posvećeno istoimenom Hitchcockovom filmu. Vrlo zanimljivi primjeri su u radu Vladana Bajčete, gdje je riječ o romanima Paula Austera koji nisu doživjeli svoje filmske adaptacije, ali mnogo govore direktno o filmovima, te o filmu *Abdellatifa Kechichea* koji nije adaptacija nekog konkretnog književnog djela, ali se poziva na brojne književne primjere. Također se mogu dodati i radovi koji se pored igranog filma bave i televizijskim serijama, dokumentarnim filmom, radio-dramom...

Naravno, nisu svi radovi podjednako temeljito izvedeni, tako da osim ubjedljivih naučnih razrada ima povoda i za eventualnu dodatnu raspravu sa pojedinim tezama određenih autora. I pored toga, sve zajedno može se ocijeniti da zbornik djeluje inspirativno, kao što su se to i nadali urednici, pošto mnoge obrađene teme nesumnjivo zaslužuju i dalja istraživanja, dok nam se u toku čitanja također ukazuju i brojni drugačiji pravci kojima bi vrijedilo krenuti.

Adresa autora
Author's address

Fahrudin Kujundžić
Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet
fahrudin.kujundzic@ff.unsa.ba

UDK 811.163.43'367.634 (049.3)

Primljeno: 25. 03. 2022.

Stručni rad
Professional paper

Edim Šator

SISTEMATIZACIJA I REVIZIJA ZNANJA O VEZNICIMA U BOSANSKOM JEZIKU

**(Halid Bulić: *Veznici u savremenom bosanskom jeziku*,
Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2021)**

Knjiga Halida Bulića *Veznici u savremenom bosanskom jeziku* objavljena je krajem 2021. godine u izdanju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu. Publikacija predstavlja djelomično izmijenjenu doktorsku disertaciju koju je autor odbranio na Filozofskom fakultetu. Ispisana je na 385 stranica i sastoji se od sljedećih poglavlja: "Uvod", "Osnovni pojmovi i termini", "Dosadašnji opis veznika", "Odnos veznika i drugih vrsta riječi", "Junktori" i "Zaključak", a osim poglavlja u knjizi pronalazimo i izvore, literaturu, imenske i predmetne indekse, indeks junktora, kao i sažetak na bosanskom i engleskom jeziku te podatke o autoru.

U uvodnom dijelu autor naglašava da je podjela riječi na vrste problem kojim se bavi gramatika od davnina te da dosad nije urađena niti jedna monografija o veznicima iako se u svim gramatikama veznici izdvajaju kao posebna vrsta riječi. Bulić jasno definiše cilj svog istraživanja i pritom naglašava da je u analizi veznika potrebno razgraničiti veznike kao vrstu riječi (morfološki nivo) i veznike kao dio rečenice (sintaksički nivo).

U drugom dijelu knjige koji nosi naslov "Osnovni pojmovi i termini" autor ukazuje na nedovoljno jasnu definiciju veznika u bosanskim, hrvatski i srpskim gramatikama, te navodi različite nazive za veznike koji su spominju u tim gramatikama. Bulić opravdano smatra da je nerazlikovanje veznika „kao vrste riječi od riječi ili grupa riječi koje u rečenici imaju veznu funkciju dovelo do pojave mnogih nejasnoća u gramatikama i gramatičkim radovima“ (str. 18).

U trećem poglavlju autor donosi pregled dosadašnjih, često nepreciznih, opisa veznika u gramatikama bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika počevši od *Gramatike bosanskog jezika* iz 1890. pa sve do savremenih gramatika. Ovakav pristup analizi problematike veznika Bulić će provoditi i kroz ostala poglavlja u knjizi, a na osnovu toga se može formirati jasna slika stanja u gramatikama savremenih jezika koja se tiče veznika.

Četvrto poglavlje pod nazivom "Odnos veznika i drugih vrsta riječi" je jedno od najobimnijih u knjizi. Autor na samom početku naglašava da je potrebno razgraničiti veznike i ostale vrste riječi i da je pritom potrebno imati jasne i precizne definicije veznika kao i ostalih vrsta riječi. Bulić u sedam potpoglavlja analizira odnose veznika i imenica, glagola, zamjenica, priloga, uzvika, prijedloga i riječca, te u još dva potpoglavlja govori o složenosti veznika i iznosi zaključne stavove o veznicima kao vrsti riječi.

U navedenih sedam potpoglavlja autor ukazuje da u gramatičkoj literaturi o veznicima se često druge vrste riječi navode kao veznici. Bulić detaljnom analizom svih navedenih vrsta riječi jasno razlučuje da li neke od riječi zaista mogu biti veznici. Tako u potpoglavlju o odnosu veznika i imenica posebno se bavi oblikom *volja* koja se u pojedinim gramatičkim radovima navodila i kao veznik. Nakon sveobuhvatne analize i propitivanja stavova drugih autora, Bulić zaključuje da se riječ *volja* ne može smatrati veznikom i da je u svim navedenim primjerima u pitanju imenica. Osim navedene imenice *volja*, autor na isti način analizira imenice *čas* i *mjesto*.

U drugom potpoglavlju se analizira odnos veznika i glagola a posebnu pažnju autora zaokuplja oblik *bilo* za koji, a na osnovu primjera, tvrdi da može biti i glagol i veznik. Posebno interesantno je i potpoglavlje o odnosu veznika i zamjenica s posebnim akcentom na odnosne (relativne) zamjenice. Kao i u prethodnim dijelovima knjige, i u ovom slučaju autor daje detaljan i iscrpan pregled gramatičkih radova o odnosnim zamjenicama. Bulić u ovom dijelu knjige kritikuje prihvaćeni model podjele veznika u većini gramatika na prave i neprave gdje se u okviru nepravih kao veznici posmatraju druge vrste riječi. On smatra da se takvom podjelom veznika ista riječ proglašava u isto vrijeme npr. i zamjenicom i veznikom, a u tom slučaju „nije ništa rečeno o prirodi te riječi ili o prirodi veznika, priloga ili zamjenica, već je samo pokazano da je pitanje ostavljeno neriješeno“ (str. 65). U detaljnom razmatranju navedene problematike Bulić naglašava da, između ostalog, zbog toga govori o junktorima i veznicima. „Zahvaljujući razdvajanju termina veznik i junktor moguće je za veznike zadržati odredbu nepromjenljive riječi, a sve promjenljive riječi koje se ponašaju slično veznicima isključiti iz veznika“ (str. 68). U ostalim poglavljima o odnosu veznika i drugih vrsta riječi autor istim metodološkim postupcima ukazuje na status veznika u gramatičkoj literaturi, a nerijetko i ispravlja pogrešna tumačenja.

U zaključnim pooptpoglavljima Bulić ukazuje na složenost veznika kao vrste riječi zbog čega se oni u različitim gramatikama različito opisuju. On ukazuje na činjenicu da rečeničnu funkciju može obavljati više riječi baš kao i jedna riječ. „Veznici su jedna vrsta riječi, dakle, svaki veznik, svaki predstavnik te vrste riječi jeste – jedna riječ. Junktor je vrsta funkcije u rečenici, zasad je nazovimo funkcijom povezivanja, i tu funkciju mogu vršiti veznici, druge riječi te spojevi od više riječi“ (str. 155).

Peto poglavlje koje je ujedno i najobimnije, nosi naziv „Junktori“. U ovom poglavlju autor govori o junktorima i njihovoj funkciji te junktore dijeli na konjunktore i subjunktore. „Naziv konjunktur koristit ćemo za one junktore koji povezuju homofunkcionalne jedinice u prosto ili složenoj rečenici (prvi dio definicije junktora), a naziv subjunktur koristit ćemo za one junktore koji uvode zavisnu klauzu u sastav složene rečenice (drugi dio definicije junktora)“ (str. 218). U nastavku knjige se posebno razmatra odnos između junktora i subjunktora gdje autor naglašava da među njima postoje značajne razlike. Nakon toga se posebno analiziraju konjunktore koje autor dijeli na proste i složene. Pritom prostim konjunkturima smatra one konjunktore koji se sastoje od samo jedne riječi, dok su složeni oni koji se sastoje od više riječi. Za sve ove konjunktore Bulić navodi i adekvatan broj primjera. I subjunktore se dijele na proste i složene na isti način. Za razliku od konjunktora, prosti subjunktore mogu biti veznici, zamjenice i prilozi, a za sve navedene grupe se također navode primjeri. Tako autor govori o vezničkim, zamjeničkim i priložnim prostim subjunkturima. Složeni subjunktore se sastoje od dvije ili više riječi i mogu imati različite konstrukcije koje autor detaljno i na primjerima pokazuje i analizira.

U zaključku je autor sažeo svoje istraživanje te na kraju knjige donio i shematski pregledan prikaz podjele junktora u bosanskom jeziku.

Knjiga Halida Bulića *Veznici u savremenom bosanskom jeziku* predstavlja iznimno važnu monografiju u kojoj se detaljno analiziraju veznici te nerijetko koriguju pojedini stavovi o veznicima koji se mogu iščitati u gramatikama. Sasvim sigurno knjiga predstavlja značajan doprinos izučavanju morfologije i sintakse bosanskog jezika.

Adresa autora
Author's adress

Edim Šator
Univerzitet „Džemal Bijedić“ u Mostaru
Fakultet humanističkih nauka
edim.sator@unmo.ba

UDK 930.85:02(497.6)

Primljeno: 21. 09. 2021.

Stručni rad
Professional paper

Senad Čeliković

URBANO BIBLIOTEKARSTVO I KULTURA PAMĆENJA

(Lejla Kodrić Zaimović, *Biblioteka i grad: Studije iz teorije i prakse urbanog bibliotekarstva i Baštinske studije: od moderne do postdigitalne kulture*, Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2021)

U ediciji *Stručna bibliotečka literatura*, koju izdaje Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, tokom 2021. godine pojavile su se dvije knjige autorice Lejle Kodrić Zaimović, redovne profesorice na Odsjeku za komparativnu književnost i informacijske nauke Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu – *Biblioteka i grad: Studije iz teorije i prakse urbanog bibliotekarstva i Baštinske studije: Od moderne do postdigitalne kulture*. Recenzenti ovih knjiga bili su prof. dr. Senada Dizdar, dr. Tatijana Petrić, prof. dr. Hrvoje Stančić, prof. dr. Marijana Tomić i prof. dr. Esad Delibašić.

Biblioteka i grad: Studije iz teorije i prakse urbanog bibliotekarstva

Jednako kao što su veliki gradovi kroz historiju bili centri nastanka velikih civilizacija i poprišta važnih historijskih događaja i prekretnica, tako su i biblioteke bile i ostale pratioci i sudionici nastanka i razvoja gradova pa i država i nacija. U knjizi *Biblioteka i grad* autorica ima u vidu upravo navedenu činjenicu, da je razvoj biblioteka i drugih baštinskih ustanova redovno pratio razvoj gradova.

Polazeći od toga da su temeljne ustanove kulture (biblioteke, arhivi i muzeji) značajan faktor urbaniteta i da neposredno utječu na samoprojekciju grada, autorica

vodi čitaoca povijesnim stazama komplementarnosti gradova i biblioteka od njihovog postanka, preko srednjeg vijeka, renesanse i novog doba, do oglednih primjera bosanskohercegovačkih gradova i biblioteka, naposljetku sve do recentnog koncepta „pametnih“ gradova i „pametnih“ biblioteka.

Naglašavajući da je razvoj biblioteka redovno pratio razvoj gradova, autorica zapaža i da je ovaj suodnos biblioteka i gradova uglavnom analiziran historiografskom, a vrlo rijetko ili nikako ekonomskom, političkom, sociološkom ili kulturalnom metodom. Čak i onda kada su bile izvan gradova biblioteke su na neki način bile simboli centara moći (primjer feudalnih dvorova i njihovih biblioteka).

Gradovi i biblioteke se uvijek pojavljuju kao dva nerazdvojiva civilizacijska entiteta, pri čemu autorica podvlači da je postojalo uvjerenje kako je razvoj biblioteka posljedica razvoja gradova i potrebe za pohranjivanjem informacija (prve biblioteke su imale prevashodno ulogu arhiva), ali da je postojao i obrnut proces – utjecaj biblioteka i drugih informacijskih ustanova na razvoj gradova i sveukupan ljudski progres.

Na pitanje opravdanosti uvođenja termina „urbano bibliotekarstvo“, a uzimajući u obzir činjenicu da su biblioteke stoljećima djelatne i u urbanim i u neurbanim sredinama, Lejla Kodrić Zaimović odgovara tvrdnjom da biblioteke u gradovima i urbanim sredinama još uvijek cjelovitije izlaze u susret promjenama u širem informacijsko-komunikacijskom okruženju ili barem izlaze u susret ranije i intenzivnije, stvarajući korpus struktura, znanja i praksi koji s uspjehom može biti transferiran u manje sredine. Opravdanost termina „urbano bibliotekarstvo“ autorica nalazi i u činjenici da su gradovi glavni okvir djelovanja najvećeg broja biblioteka diljem svijeta, te da su – prema mišljenjima i ranih i kasnih sociologa i povjesničara grada – one i objekt i subjekt povijesti.

Kodrić Zaimović zapaža da je u sociologiji gradova prisutan zapadnocentrični pristup, koji u centar pažnje postulira zapadnoevropski grad kao model, a istočnjačke gradove posmatra kao naselja (bez objedinjavajućeg administrativnog sistema). Međutim, bez obzira na to razilaženje, tri su univerzalna elementa urbanog: građevine, društvene organizacije i stavovi, ideje i konstelacije ličnosti. Sva tri ova elementa urbanosti presudna su i za sve urbane biblioteke.

U fizičkom smislu (posebno ako posjeduju namjenski građene zgrade) urbane biblioteke su nerijetko postale simbolima zajednice i međunarodnim turističkim atrakcijama. Biblioteke u urbanim centrima privlače veliki broj korisnika i iz drugih sredina. Zbog sve veće prenapučenosti urbanih sredina, urbane biblioteke sve se više susreću sa problemom smještaja svoje građe, što će se u budućnosti morati rješavati kroz digitalizaciju i vertikalnu nadgradnju svojih zgrada.

Autorica nam u ovoj knjizi otkriva da koncept urbanog bibliotekarstva (teorijski i praktični) vuče korijene iz američke bibliotečke tradicije, u prvom redu kroz bavljenje pitanjima javnih i visokoškolskih biblioteka, a prvi put se kao izdvojen teorijski fenomen spominje 1983. godine u časopisu *Urban Library Journal*. Unutar IFLA-e djeluje *Metropolitan Libraries Section* – profesionalna platforma, u čijem su fokusu javne biblioteke kao i ostali tipovi urbanih biblioteka.

Autorica objašnjava da je motiv pisanja knjige *Biblioteka i grad* bio doprinos teorijskom i praktičnom afirmiranju urbanog bibliotekarstva kao zasebnog fenomena, kojim se dosada nije cjelovitije bavila niti jedna naučna studija. Dosadašnji radovi u ovoj oblasti mahom su se svodili na bavljenje pojedinačnim tipovima biblioteka u gradovima, ali ne u kontekstu fenomena urbanizacije i urbanog življenja. Komplementarnost biblioteka i gradova može se pratiti od asirske kulture i Asurbanipalove biblioteke, pa sve do današnjeg supostojanja biblioteka i gradova. Fenomenologija urbanog bibliotekarstva u Bosni i Hercegovini posebno se zorno može sagledati na primjeru nastajanja, urbanizacije i urbanih biblioteka kroz institucije vakufa.

Autorica sama daje odgovor na pitanje cilja i svrhe svoje knjige: „Monografija *Biblioteka i grad: Studije iz teorije i prakse urbanog bibliotekarstva* ne pretendira biti knjiga o povijesti gradova i biblioteka u njima, ali ima za cilj u odnosu biblioteka – grad ili grad – biblioteka, svejedno je, rasvijetliti teme zajedničkog kontinuuma, kako kroz povijest, tako i danas, pa i u skorijoj budućnosti – pokazujući da su njihovi odnosi međusobno komplementarni i takvi da ostvaruju direktne učinke u onome što su gradovi i biblioteke bili te što će i dalje biti“ (str. 49)

Potrebe grada iznjedrile su potrebe za ustanovama pamćenja, kakve su biblioteke, arhivi i muzeji, a i kasniji urbani uspon ili pad bio je presudan u nastanku, opstanku ili nestanku biblioteka. Kao ogledne slučajeve komplementarnog odnosa grad – biblioteka ili, pak, biblioteka – grad, autorica je navela Ninivu, Milet, Atinu, Aleksandriju... konstatujući da se tamo gdje su komunikacijske potrebe društva naglašene, redovito javlja i važna bibliotečka ustanova, sve skupa kao dio razvijenih urbanih sredina. Autorica dobro primjećuje da upravo u urbanom rastakanju Aleksandrije (u njenom komunikacijskom krah) te porastu značaja Rima kao novog urbanog središta treba tražiti uzroke propasti Aleksandrijske biblioteke, a ne – kako je to pogrešno tumačeno – u ulozi kršćanske i islamske kulture u njenom konačnom urušavanju. Nakon propasti Zapadnog rimskog carstva ruralno, nedinamično društvo ranog srednjeg vijeka ne rađa potrebu za bibliotekom kao komunikacijskom agencijom društva, pa se biblioteke uopće sklanjaju u jedini svoj mogući institucionalni okvir, u okvir tada najveće institucije, dakle crkve, trajajući stoljećima, sve do ranih evropskih

univerziteta. Krajem srednjeg vijeka intelektualni život se postepeno seli u novoosnovane evropske univerzitete, a javlja se i ideja javne biblioteke kao samostalne ustanove.

Kao rezultat afirmativnog odnosa islamske kulture prema pisanoj riječi i knjizi, tokom cijelog srednjeg vijeka u islamskom svijetu se povećavao broj i raznovrsnost biblioteka. Taj proces odvijao se uporedo sa urbanim procvatom orijentalnih gradova (Bagdad, Damask, Kairo, Kordoba, Toledo i dr.) Period renesanse je posebno zanimljiv i autorica ističe taj period kao ogleadni slučaj za komplementarnu povijest gradova i biblioteka. Posebno zanimljiv je nacrt medičijanske biblioteke Laurenziane u Firenci, koji je bio povjeren jednom od najvećih graditeljskih i umjetničkih umova čovječanstva – Michelangelu, što zorno ilustrira status biblioteke u urbanom renesansnom društvu.

Od 16. vijeka javlja se koncept javne biblioteke, dostupne svim ljudima, a što je posljedica društvenih strujanja nastalih širenjem protestantskih ideja o jednakosti svih ljudi. S prosvjetiteljskom idejom da znanje mora biti dostupno svima stvara se dodatni poticaj i za razvoj biblioteka, koje sada postaju „srca univerziteta“, dok se istovremeno pojavljuju i biblioteke pri novoosnovanim školama. Francuska revolucija dovest će do nacionalizacije brojnih samostanskih i feudalnih fondova, koji nerijetko postaju osnove novoutemeljenih javnih i drugih vrsta biblioteka. Industrijska revolucija koja će donijeti sa sobom i industrijsku proizvodnju papira i knjige „zatrpat“ će fondove biblioteka, što će dalje dovesti do unapređenja pravila obrade i smještaja bibliotečke građe, te pojave klasifikacijskih šema. Budući da je to bilo vrijeme uvođenja obaveznog školovanja, ono je opet za posljedicu imalo jačanje školskih biblioteka.

Sve veće komunikaciono ubrzavanje svijeta od kraja 19. stoljeća pa nadalje tokom 20. i 21. stoljeća (željeznica, pošta, telegraf, radio, televizija, kompjuteri, internet...) snažno će uticati na sve aspekte rada biblioteka. U zaključku razmatranja povijesnog razvoja biblioteka i gradova Kodrić Zaimović potvrđuje prvobitnu tezu da su biblioteke u gradovima ili urbane biblioteke oduvijek bile na samom ishodištu dramatičnih društvenih promjena, prihvatajući ih i prilagođavajući im se na jednoj strani, a svojom djelatnošću doprinoseći promjeni naučne, obrazovne, kulturne i rekreativne slike grada, na drugoj strani.

U drugom dijelu knjige autorica kroz niz primjera dokazuje komplementarnost odnosa između biblioteke i grada u Bosni i Hercegovini, gdje biblioteke svoj institucionalni život započinju u okrilju osmanske gradske kulture. Autorica primjećuje da bosanski srednji vijek nije institucionalizirao biblioteku, kao niti jedan

drugi tip baštinske ustanove govoreći u strogo formalnom smislu, ali da je postojala rukopisna knjiga – koju su sa sobom donosili misionari katoličke crkve, a koja je, nakon smrti redovnika, vraćana u zemlju porijekla sve do 1374. godine, kada papa Grgur XI odobrava da knjige umrlih misionara mogu biti zadržane u Bosni. Također, i u manastirima se čuvala knjiga, uglavnom liturgijskog karaktera. Manastirska građa bila je nerijetko uništavana zbog ideologije otpora osmanlijskim i austrougarskim vlastima. Samostani su svoju građu brižljivije očuvali, međutim do 19. stoljeća nije bilo jasnih i ujednačenih pravila organizacije građe i fondova.

Autorica se u ovom poglavlju ne ograničava samo na praćenje promjena bh komplementarnosti grada i biblioteka, nego svoj diskurs proširuje i na druge baštinske ustanove (muzeje i arhive), primjećujući i da je čuvanje spisa i vrijednih predmeta bilo zastupljeno na dvorovima bosanskih srednjovjekovnih velikaša te u samostanima. Preko institucije vakufa u Bosni i Hercegovini se od druge polovine 15. stoljeća odvija snažna urbanizacija, uspostava osnovnog i višeg školskog obrazovanja, prodor pismenosti, što za posljedicu ima širenje čitalačkog auditorija te, na koncu, nastanak biblioteka u institucionalnom smislu (što je za Bosnu novina u odnosu na ranije, izolirane, sporadične kolekcije knjiga).

Autorica precizno zapaža da paragraf kojim Gazi Husrev-beg u svojoj vakufnami zavještava novac za knjige – da se njima „koristi ko bude čitao i da iz njih prepisuju oni koji se bave naukom“, zapravo Gazi Husrev-begovu biblioteku pozicionira kao prvu bosanskohercegovačku biblioteku otvorenu javnosti. Institucionalizacija biblioteka nije bila slučaj samo u Sarajevu nego i u drugim gradovima za vrijeme osmanske vladavine (Banja Luka, Mostar, Travnik, Gradačac...). Iz navedenog autorica s pravom zaključuje da je okvir osmanskog grada u Bosni najranije stanište ovdašnje biblioteke, kao javne te samostalne ustanove. Ovaj komplementarni odnos bosanskohercegovačkih gradova i biblioteka autorica prati i opisuje i u kasnijoj bh povijesti (austrougarska politika državnih biblioteka naspram onih konfesionalnih, te kasnija socijalistička politika omasovljavanja biblioteka diljem Bosne i Hercegovine).

Iako nisu u tematskoj žiži ove knjige, autorica konstatuje da su i bh arhivi i muzeji (kao baštinske ustanove) pokazivali neraskidivu komplementarnost odnosa na relaciji arhiv, biblioteka, muzej – društvo/grad.

Kroz posljednje poglavlje svoje knjige Lejla Kodrić Zaimović skreće čitateljsku pažnju na činjenicu da se biblioteke ne prilagođavaju samo pasivno promjenama koje gradovi generišu, nego da one aktivno sudjeluju u životu grada nudeći svojim redefiniranim uslugama model poslovanja i za biblioteke izvan urbanih, gradskih

sredina. Polazeći od činjenice da su savremene informacijsko-komunikacijske tehnologije dovele do ujednačavanja globalnog koncepta života u gradovima, koji se opisuje konceptom „pametnog grada“, a imajući pri tome u vidu zrcalni odnos između biblioteka i gradova, biblioteke u savremenom svijetu dobijaju karakter pametnih biblioteka.

Autorica u posljednjem poglavlju naglašava da se djelovanje pametnih biblioteka u pametnim gradovima ne svodi samo na primjenu informacijsko-komunikacijskih tehnologija – kako bi se u pojednostavljenom smislu moglo razumjeti – te na posljedično osavremenjivanje službi i usluga, već na cjelokupnu promjenu bibliotečke paradigme, shodno širem kontekstu, ali i dalje s kvalificiranim, pametnim informacijskim stručnjakom u središtu, jer niko ne može razviti pametnu biblioteku izuzev njezina osposobljenog osoblja. Pri tome se kao „pametno“ nameće više ono što je prijemljivo korisniku nego ono što je inteligentno. Autorica u zaključku ističe da je ova knjiga imala za cilj ukazati na ove veze te kontekstualizirati budućnost biblioteka u okvirima ne samo tehnološki, već sveukupno društveno izmijenjenog urbanog konteksta.

Baštinske studije: od moderne do postdigitalne kulture

Slijedom svoga naslova, knjiga *Baštinske studije: Od moderne do postdigitalne kulture* nastaje iz uočene potrebe za teorijskim tematiziranjem srodnosti profesionalnog djelovanja ustanova koje pohranjuju baštinske objekte ili se bave baštinom u Bosni i Hercegovini. Na širem području bivših jugoslovenskih republika jedna je od rijetkih knjiga posvećenih ovoj tematici. Autorica zagovara jedinstveno promišljanje fenomena baštine kao i objedinjavanje profesija zainteresiranih za baštinu u Bosni i Hercegovini, a što se kao oporan koncept pokazalo uspješnim u širim svjetskim okvirima.

Za razliku od dosadašnjeg bosanskohercegovačkog pristupa, koji je favorizovao bavljenje pojedinačnim baštinskim ustanovama i profesijama, ova knjiga teži jedinstvenoj baštinskoj teoriji i praksi. Treba napomenuti da interes autorice za bavljenjem cjelovitom koncepcijom razumijevanja baštine i baštinskih ustanova traje još od njene prve knjige *Digitalne informacijske usluge u baštinskim ustanovama* (2010).

Knjiga prati razvojni put baštine u teorijskom, akademskom ali i strukovnom pogledu. U prvom poglavlju autorica upoznaje čitaoca sa procesima koji su doveli do izdvajanja kulturne baštine kao fenomena *per se*, što će kasnije polučiti izdvojene heritološke studije, zasebne akademske programe i profesionalna zvanja. Tokom 20.

stoljeća arhivi, biblioteke, muzeji i srodne ustanove kulture etabliraju se kao informacijske ustanove, ali i kao baštinske ustanove i ustanove pamćenja, što autorica vidi kao dva pristupa u kojima treba tražiti prednosti a ne nedostatke. Pri tome je u teorijskoj literaturi posljednjih desetljeća češći pristup ustanovama kulture kao informacijskim ustanovama.

U teoriji kulturnog pamćenja, zasebnoj disciplini koja je razvijena krajem 20. stoljeća, autorica nalazi ideju da su baštinske ustanove preko oblikovanja i reprezentovanja znanja o prošlosti direktno uključene u razumijevanje sadašnjosti, a time i u djelovanje za budućnost. Skupa sa njihovim određenjem kao informacijskih ustanova, aspekt pamćenja dodatno potvrđuje njihovu društvenu potrebu i opstojnost u savremenom svijetu, koji pati od gubitka pamćenja.

U drugom poglavlju knjige autorica nas upoznaje sa tendencijom razvoja je-dinstvene akademske discipline i profesije u oblasti baštinskih djelatnosti. Osnov za svoje promišljanje autorica pronalazi u činjenici da se danas pojam kulture proširuje i shvata mnogo šire nego u ranijim periodima. Uticaj tehnologija je, također, dodatno usložnio teoriju kulturne baštine pretvarajući je u teoriju digitalne kulturne baštine. Objekt baštine postaje proizvod namijenjen potrošnji kao i svaki drugi, a tehnologije, uključujući i digitalne, jesu alat koji „prodaju kulture“ čini jednostavnom i djelotvornom. Pojava pretvaranja kulture u robu postoji već duži period, ali su razmjere i kanali realizacije ovog procesa danas sve efikasniji, jer je postmoderni konzumerizam konačno posegnuo i za simboličkim i konceptualnim kao svojom robom.

Treće poglavlje *Digitalni životi tradicionalne građe: Baština online* nudi pregled promjena u zvaničnim određenjima kulture kroz 20. kao i na početku 21. stoljeća. Autorica u ovom poglavlju prati kako se devetnaestostoljetna materijalistička epistemologija, u susretu najprije s modernim, a osobito s poststrukturalističkim, odnosno postmodernim pogledom na svijet, postepeno mijenja u svojevrсну antimaterijalističku koncepciju svijeta, u kojoj baštinske ustanove sve manje bivaju repozitoriji fizičkih objekata a sve više postaju mjesta diseminacije informacija.

Četvrto poglavlje *Digitalni informacijski servisi: Nova razvojna politika za baštinske ustanove* povezuje dva koncepta, baštinski i informacijski, odnosno kulturno-memorijsku i informacionu ulogu. U ovom poglavlju autorica zapaža da biblioteke u svojim uslugama prednjače u odnosu na ostale ustanove baštine. Pozivajući se na Boucklanda i njegovo djelo *Bibliotečke usluge u teoriji i kontekstu* zaključuje da u posljednjim decenijama ni bibliotečka niti ostala baštinska teorija nije ostvarila zapaženiji razvoj.

Peto poglavlje *Baština u sudaru s konkurentima: Potencijal unutarsektorskog povezivanja i prekosektorske saradnje* govori o mogućnostima i zahtjevima uspješnog funkcioniranja ustanova kulture u savremenom informacijsko-komunikacijskom okruženju, te nužnosti uspostavljanja saradnje i međusobnog udruživanja baštinskih ustanova, ali i povezivanja sa ustanovama i organizacijama izvan baštinskog sektora. Posljedica je to globaliziranih praksi i trendova koji na slične načine transformiraju tradicionalno odvojene sektore, dovodeći ih pred iste ili slične izazove, a na koje je ipak najprirodnije odgovoriti – zajednički. Takva vrsta „zajedništva“ u duhu je i s novim participativnim svjetonazorom, čija tzv. „kolektivna mudrost“ vidno preoblikuje mnoge profesije te stil života i rada uopće.

Šesto poglavlje *Baština na webu: Začetak društvene participacije* otkriva nam poveznice između kulturnomemorijskih i informacijskih uloga ustanova baštine, što je ujedno i srž naučnog interesovanja profesorice Kodrić Zaimović. Baštinske ustanove sve više koriste tehnološke inovacije za promociju i realizaciju svojih usluga (podcast, tehnologiju igara, blog, wiki...). Na ove pojave autorica gleda kao na začetak masovnije te cjelovitije društvene participacije u prostoru usluga baštinskih ustanova, što je proces koji će kulminirati učešćem korisnika u sukreiranju i dijeljenju jedinica građe, a što je naredna, naprednija faza participacije u ustanovama baštine.

Dodatna vrijednost ustanova baštine danas se prepoznaje i u iskorištavanju kreativnih sposobnosti publike i poticanju njihovog doprinosa kroz fotografije, videozapise, uspomene, utiske i komentare koji nastaju na otvorenoj baštinskoj lokaciji. Na taj način ustanove baštine postaju i prostor za povezivanje korisnika. Dobar primjer je Nacionalni arhiv Francuske koji je, u saradnji sa Europeanom, pozivao korisnike na dostavljanje dokumenata, dnevnika, pisama, fotografija i drugog dokumentarnog materijala iz privatnih kolekcija, koji su nakon identifikacije i obrade dokumentalista i drugih informacijskih stručnjaka stavljeni na uvid cijeloj javnosti preko web-stranice Europeane. Rezultat je intervencija u sadržaj postojećih zbirki, koje su projektom uvećane te stavljene na besplatni uvid javnosti.

Sedmo poglavlje *Doba disciplinarnе zrelosti i preispitivanja: Kritičke baštinske studije* propituje disciplinarno sazrijevanje baštinskih studija kao zasebne discipline. U ovom dijelu knjige otkriva se velika disproporcija između sredina u kojima su baštinske studije već etablirana disciplina u odnosu na našu zemlju i njoj slične zajednice, u kojima još uvijek nemamo dostatan broj istraživanja i publikovanih radova koji bi utemelji baštinske studije kao zasebnu akademsku disciplinu.

Temeljne odrednice baštinskog univerzuma (baštinske ustanove, baštinska profesija te akademsko obrazovanje za neka od područja baštine) konceptualizirane

su na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće, iako bavljenje baštinom kao djelatnošću seže još od hramskih i kraljevskih riznica starog vijeka. Nakon svjetskih ratova baština privlači sve veći javni interes, uključujući tu i akademski u vidu baštinskih studija, naročito u drugoj polovini 20. stoljeća. To je vrijeme nastanka UNESCO-ovog koncepta svjetske baštine i povelja o svjetskoj baštini, važnih ne samo za baštinsku praksu nego i za baštinsku teoriju, jer će se upravo u kritici UNESCO-va univerzalizma poroditi važni autorski opusi i djela bitna za baštinske studije kao novu, izranjajuću disciplinu, potvrđujući još jednom očitu spregu između teorije i prakse, odnosno između promišljanja i djelovanja.

Najzapaženiji teorijski pristup u interpretaciji baštine danas predstavljaju kritičke baštinske studije, koje baštinu promatraju kao totalitet, i to u znatno široj perspektivi, prije svega političkoj, kulturalnoj, emocionalnoj, pa sve do, npr., ekološke, odnosno perspektive povezane s pitanjima očuvanja šireg okruženja u kojem baština opstoji.

Zaključujući svoju knjigu autorica primjećuje da će se budućnost baštine i njezinih ustanova sasvim izvjesno za dugo vremena prepoznavati u tzv. „dijaloškom“ te participatornom modelu kulture, te da postoji više modela kulturnih politika, od kojih svaki ima i svoje procedure odnošenja prema pitanjima oficijelne i neoficijelne baštine, te da postdigitalno određenje postaje važno i trajno određenje baštinske teorije i prakse u budućnosti.

Adresa autora
Author's address

Senad Čeliković
Univerzitet u Tuzli
senad.celikovic@untz.ba

UDK 615.85(049.3)

Primljeno: 15. 02. 2022.

Stručni rad
Professional paper

Vahida Djedović

PRONICANJE PJESMOM U SKRIVENE DIJELOVE SEBE

**(Ivana Bašić, *Biblioterapija i poetska terapija*,
Školska knjiga, Zagreb, 2021.)**

Lista različitih podjela i pravaca psihoterapije je prilično duga, a postoje i manje podjele unutar određenih pravaca. U današnje vrijeme postoji između 250 i 500 psihoterapijskih pravaca i potpravaca, a autorica knjige koju ovdje predstavljamo navodi da unutar same biblioterapije postoje njena tri oblika: razvojna interaktivna biblioterapija, klinička interaktivna biblioterapija i kreativno pisanje. U okviru kreativnog pisanja, također postoje različiti žanrovi (poezija, proza, drama) koji sudionike vode u vlastiti unutrašnji svijet.

Da bi nam što jasnije prikazala poetsku terapiju, Ivana Bašić je obuhvatila i pozvala se na veliki broj autora koji u svojim radovima govore o poetskoj terapiji (Freud, Jung, Adler, Moreno i drugi). Njihove glavne teorijske postavke mogu se svesti na spoznanje da naše nesvjesne želje potiču kreativnost, da snaga književnosti proizilazi iz njene imaginacije, a imaginacija je povezana sa tehnikama opuštanja i traženjem smisla: „Imaginacija uči ljude kako se koristiti svojom kreativnošću te zalazi u skrivene prostore koji mogu razotkriti disfunkcionalna područja i stvoriti promjene“.

Kada je riječ o retorici, jezičkim figurama, poetskoj slikovitosti i prenesnom značenju, Ivana Bašić u kontekstu područja kojim se bavi ova knjiga, ističe da upravo ta sredstva omogućavaju sudionicima da izraze ono što je nemoguće reći na drugi način. Naprimjer, mogu podstaći prvi korak ka otkrivanju stida ili nečega što se

sudionicima čini neizgovorljivo. U istom ključu treba razumjeti i efekte različitih metoda poetske terapije, naprimjer ekspresivnog pisanja, koje pomaže u jačanju psihičkog imuniteta i duhovno osnažuje sudionike.

Drugi dio knjige je posvećen autoričinom načinu rada u poetskoj terapiji sa adolescentima. Da bi imala terapijsko dejstvo pjesma mora biti pažljivo odabrana, a autorica navodi kako u svom grupnom radu izbjegava teške stihove. Takav stav potkrepljuju istraživanja koja pokazuju da je optimizam povezan s boljom prilagođenošću, a pojedinci koji razmišljaju pozitivno skloni su i interpretirati stresore kao manje opasne i ugrožavajuće. Ipak, ne možemo izbjegavati neprijatne emocije koje mogu pobuditi određeni stihovi, što autorica i ne negira. Ona na kraju grupne poetske terapije stavlja fokus na pisanje (zajedničke) pjesme. Njeno čitanje u grupi otvara diskusiju. Objedinjavanje sadržaja ima za cilj da se emocije dovedu u balans sa limitiranom upotrebom riječi. Zajednička pjesma povezuje grupu, a grupa na takav način podliježe dobroj kontroli. Držeći emocije pod kontrolom, sudionik može izraziti njihovu kompleksnost.

Nakon završene grupne poetske terapije terapeut treba odvojiti vrijeme za promišljanje o svemu što se dogodilo, kao i o vlastitom angažmanu. Budući da mu svi sudionici u grupi nisu podjednako simpatični (o čemu govori i autorica), za terapeuta je od izuzetne važnosti da nakon svake terapije vodi zabilješke, u ovom slučaju da piše dnevnik i da se propituje o određenim interakcijama za koje nije imao vremena tokom grupnog rada.

Inače, pisanje dnevnika koristi svima koji imaju smisla za literarno izražavanje i koji pomoću pisanja žele steći nove uvide o sebi, svojim problemima, ciljevima, željama i postupcima, te koji žele steći bolji uvid u odnose sa drugima. Zadatak ove terapije je oslobađanje od napetosti, te uspostavljanje samokontrole i razumijevanja situacije nakon što se riječi stave na papir. Naučnici smatraju da pisanje o ličnom iskustvu ima pozitivan učinak na opće stanje, jer inhibira dio mozga koji je povezan s emocionalnom napetošću, a povećava aktivnost u području mozga zaduženom za samopouzdanje. Matthew Lieberman, neurolog s California University, smatra da je izražavanje u pisanom obliku vrsta nenamjerne emocionalne regulacije. Čini se da pisanje reguliše našu neurozu. Pisanje o vlastitim emocijama, po istraživanju Liebermana, smanjuje aktivnost u dijelu mozga povezanom sa osjećajima i strahom, te povećava aktivnost u frontalnom korteksu, koji reguliše tok misli.

Ljekovitost poezije je poenta ove knjige. Metafora kao poseban način verbalizacije reflektuje samu bit poetske terapije: sposobnost analogije, prepoznavanja i identifikacije, potom definisanje i otvaranje stihova koji mogu biti problem, sve su

to aspekti terapijskog dejstva koji sudionicima omogućavaju da se lakše izraze, da progovore o svojim osjećanjima, te da asocijacama proniknu u skrivene dijelove sebe.

Terapija poezijom može se sprovoditi u svim institucijama koje prate razvoj pojedinca, prvenstveno na satima književnosti u školskim učionicama, što autorica ove knjige i prakticira.

U vrijeme kada nam je poznato između 250 i 500 psihoterapijskih pravaca i potpravaca mora se naći mjesto za biblioterapiju i poetsku terapiju.

Adresa autorice
Author's address

Vahida Djedović
samostalna istraživačica
vdjedovic@yahoo.com

UDK 343.85:343.902(049.3)

Primljeno: 03. 04. 2022.

Stručni rad
Professional paper

Mahir Muharemović

ORGANIZOVANI KRIMINAL BEZ GRANICA: O POTREBI ZAŠTITE DRUŠTVA UZ OČUVANJE ZAŠTITE LJUDSKIH PRAVA U DEMOKRATSKOM SISTEMU

(Aleksandra Bulatović i Olivera Pavićević: *Crna ekonomija i crno društvo*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2021)

Pitanje borbe protiv organizovanog kriminala od najvitalnijeg je značaja za tranzicijska društva zapadnog Balkana, posebno ako uzmemo u obzir najnovije pokazatelje *Globalnog indeksa organizovanog kriminala*¹ za Srbiju, Bosnu i Hercegovinu i Crnu Goru. Navedene države se nalaze na samom vrhu po organizovanom kriminalu u Evropi (sve su među prvih pet država u Evropi po stepenu organizovanog kriminala, sa prosječnim indeksom od 6,03 od 10). Komparacije radi, uzmemo li isti indeks za države poput Njemačke, Austrije i Švedske, dobićemo prosječni indeks za ove tri države od 4,5. Ukoliko pažljivo analiziramo, možemo primijetiti da su to upravo države u koje najčešće emigriraju ljudi sa područja zapadnog Balkana. Očigledno postoji korelacija između stepena organizovanog kriminala i stepena društvene stabilnosti, razvoja ekonomije i niske stope korupcije. Upravo o ovoj tjesnoj vezi, između ostalog, govore nam autorice Aleksandra Bulatović i Olivera Pavićević u svojoj knjizi *Crna ekonomija i crno društvo*. Kroz nekoliko, tematski međusobno povezanih poglavlja autorice daju prikaz: generičkog pojma organizovanog kriminala, načina formiranja i organizovanja kriminalnih organizacija, uloge imovine u organizovanom kriminalu, korupcije kao načina djelovanja organizovanog

¹ Vidjeti: <https://ocindex.net>

kriminala, modela policijskog rada u borbi protiv organizovanog kriminala i pitanja zaštite ljudskih prava u borbi protiv organizovanog kriminala.

U uvodnom dijelu knjige autorice daju tematski okvir knjige i definišu osnove pojmove vezane za organizovani kriminal. Posebno ističu bitnost razumijevanja faktora, mehanizama i djelovanja organizovanog kriminala u interakciji sa društvom na određenom geografskom prostoru. Treba naglasiti, a što autorice i čine, da je kriminal društvena pojava na koju utiču svi faktori koji utiču i na društvo kao cjelinu. Postoji stalna međusobna interakcija između društva i kriminala. Otpor društva ovoj pojavi počiva u težnji da se zaštite temeljne vrijednosti koje narušavaju kriminalne aktivnosti. Ipak, knjiga posebno stavlja težište na pojavu transnacionalnog organiziranog kriminala, koji se pojavljuje kao rezultat veće međuzavisnosti i povezanosti država. Ovaj fenom modernog doba predstavlja poseban sigurnosni izazov. Posebno se pitanje u knjizi otvara o metodama borbe protiv organizovanog kriminala. Naime, kako to autorice ističu, borba protiv organizovanog kriminala podrazumijeva cijeli spektar represivnih odgovora i proaktivni rad policije što može ozbiljno ugroziti sferu ljudskih prava.

U nastavku knjige autorice se bave strukturom i funkcionisanjem organizovanih kriminalnih grupa. Trajne kriminalne grupe imaju svog lidera i uspostavljenu hijerarhiju unutar koje su jasno definisane uloge pojedinaca. Cilj ovakvih grupa je kontrola određenog tržišta i privrednog života upotrebom nasilja i koruptivnim djelovanjem. Ipak, cilj nije samo profit, nego i određeni stepen društveno-političke moći i uticaja u određenoj zajednici. Stvaranje globalne ekonomije otvara kriminalnim grupama i globalna ilegalna tržišta. Primjećuje se i novi vid liderstva u tim grupama, strukture postaju fleksibilnije, te umjesto hijerarhije stvaraju se mrežne veze između pojedinih manjih grupa, koje su često privremenog karaktera grupe i uspostavljene radi izvršenja konkretne aktivnosti.

Od krucijalnog značaja je i uloga imovine u aktivnostima kriminalnih grupa. Knjiga prikazuje tjesnu vezu između kriminala i ekonomije. Teza je da se organizovani kriminal pojavljuje gdje zaštita imovinskih prava od strane države ne postoji ili nije dostatna. U takvoj situaciji nastaje "kriminalno poduzetništvo" kao alternativa pri čemu se kriminal javlja kao sastavni dio sveukupnog tržišta za transfer imovine. Razlikuju se dvije vrste transfera imovine unutar takvog vida "poduzetništva". Prvi je tzv. predatorski kriminal u kojem dolazi do nedobrovoljnog transfera imovine uz upotrebu ili prijetnju upotrebe sile. Drugi se bazira na krivičnim djelima proizvodnje i/ili distribucije novih nelegalnih roba i usluga. Dolazi do ispreplitanja ovog crnog tržišta sa sivim tržištem. Ovde su transferi imovine dobrovoljni i teško je odrediti

žrtvu, te se postavlja pitanje kako se odnositi prema imovini koja je nastala kao rezultat takvih transfera. Najčešće ovaj vid komercijalnog kriminala vrše legitimni poslovni ljudi, investitori ili korporacije. Transferi se odvijaju legalnim finansijskim instrumentima, uz kršenje postojećih propisa. Autorice naglašavaju da sam „predatorski (otimački) kriminal“ nema efekta na bruto nacionalni dohodak (BND) dok krivična djela zasnovana na tržištu (npr. proizvodnja i stavljanje u promet opojnih droga) podrazumijevaju proizvodnju i distribuciju nove robe i usluga, te time imaju pozitivan uticaj na BND. U knjizi se stoga insistira na ekonomskim aspektima budući da je iz tog ugla moguća bolja procjena socioekonomskih tokova ove djelatnosti. Zaključak autorica je da su se standardne metode u borbi protiv organizovanog kriminala pokazale neefikasnim, jer su ciljale samo na najvidljivije i najranjivije pripadnike kriminalnih grupa, a tržište je ostalo netaknuto i dalje funkcionalno. Organizovani kriminal se infiltrirao u legalnu ekonomiju izazivajući distorziju u djelovanju konkurencije kao sile regulacije tržišta. Sofistirani metode pranja novca onemogućavaju razlikovanje regularne od sive ekonomije, te je u otkrivanju ove aktivnosti potrebna intenzivna i proaktivna uloga svih državnih organa kao i tijesna međunarodna saradnja.

Posebno mjesto u knjizi posvećeno je fenomenu korupcije u djelovanju organizovanog kriminala. Korupcijom organizovane kriminalne grupe sebi obezbjeđuju zaštitu od krivičnopravne represije i najčešće je zbog toga koruptivna aktivnost usmjerena prema nosiocima javne službe. Time se kriminalne grupe uspješno odupiru društvenoj kontroli. Autorice u fokus stavljaju i pitanje sistemske korupcije. Fenomen sistemske korupcije mijenja parametre funkcionalnosti javno-službeničkog sistema jer poluge vlasti se ne koriste više u ime i u interesu općeg dobra nego za lične ili grupne koristi. Šteta koju nanosi sistemska korupcija može se sagledavati sa više aspekata.

1. U političkoj ravni sistemska korupcija uništava odnos povjerenja između političara i građana i narušava kredibilitet demokratskih institucija.
2. U ekonomskoj sferi se manifestuje u podrivanju sigurnog i racionalnog investiranja u skladu sa principom fer igre.
3. Društvena šteta se sastoji u povećanju siromaštva, a najviše pogađa najsiromašnije kategorije stanovništva, povećavajući nejednakost građana i doprinosi općem osjećanju nesigurnosti i nezadovoljstva.
4. Predstavlja sigurnosni izazov i prijetnju, a ekspanzija van granica postaje međunarodna sigurnosna prijetnja.

Analizira se i pojava tzv. „slabe države“ koja je u uskoj korelaciji sa pojavom organizovanog kriminaliteta. Slaba država nema snage da reguliše tržište i efikasno sprovodi svoje propise što pruža prostor za menevrisanje kriminalnim mrežama. Slaba država inferiorno obavlja funkciju uspostavljanja sigurnosti, garantovanja sloboda i ljudskih prava i obezbjeđenja društvene infrastrukture (obrazovanje, zdravstvo, socijalna zaštita i sl). S druge strane, fenomen tzv. „propale države“ podrazumijeva nepostojanje bilo kakve efektivne državne vlasti, a bezakonje dominira. Ovdje država više ne može obavljati svoju funkciju obezbjeđenja sigurnosti, odnosno sprečavanja kriminala i nasilja. Slabost institucija često koegzistira sa korupcijom i zbog te međusobne uzročno -posljedične veze između korupcije i slabih državnih institucija stvara se začarani krug u kome je siromaštvo jedini izvjestan ishod. U slaboj državi masovno se krše ljudska i građanska prava pa takve države predstavljaju i prijetnju globalnoj i regionalnoj sigurnosti, jer nestabilnost prijeti i susjednim državama kroz migracije.

Autorice na osnovu prethodno iznesene analize ističu da klasično (reaktivno) postupanje policije je često nedovoljno u borbi protiv organizovanog kriminala. U svijetu su stoga razvijeni proaktivni pristupi u radu sigurnosnih službi, koji istovremeno zahtijevaju i veći obim ovlaštenja i zadiranja u ljudska i građanskih prava. Tu postoji potencijalni sukob vrijednosti. Šta ima prednost: sigurnosti ili sloboda? U tom smislu, autorice se bave osnovnim konceptom ljudskih prava, koji se temelji na premisi da su ljudska prava moralnog porijekla, a ne nešto što izvire iz pozitivnog prava. Prikazuje se teorijska i historijska geneza ljudskih prava, pozitivno-pravni instrumenti koji garantuju ljudska prava, kao i teorijska klasifikacija ljudskih prava. Sam krivičnopravni sistem se nalazi u dihotomiji i kontinuirano traga za balansom između dva osnovna cilja: obezbjeđivanje djelotvorne primjene krivičnopravnih normi, sa jedne strane, i poštivanje temeljnih ljudskih prava uz provođenje krivičnopravne norme, sa druge strane. Daje se distinkcija između ljudskih i građanskih prava, kao i njihov međusobni odnos, te se ističe da je najveći broj ljudskih prava usmjeren prema državi, a obaveza države je da ih aktivno štiti i da se sama suzdržava od kršenja istih. Represivno djelovanje države kao sredstvo borbe protiv kriminala nužno dovodi do ograničenja i derogacije određenih ljudskih prava. Ipak, u knjizi se jasno prikazuje da ta derogacija podliježe strogim uvjetima i mora biti proporcionalna samom cilju. Uspostavljanje ovog balansa je ključno pitanje svakog krivičnopravnog sistema. U ovaj kontekst autorice stavljaju i sigurnost, kao osnovno ljudsko pravo garantovano ključnim međunarodnim dokumentima. Ističe se da prevelik akcenat na ovom pravu može dovesti do hiper-sekuritizacije društva i

opasnosti od stvaranja policijske države. Tako novi sigurnosni izazovi kao npr. terorizam iznova postavljaju države pred ovu dilemu.

Knjiga u svom završnom dijelu donosi određenu dozu optimizma u borbi protiv transnacionalnog organizovanog kriminala. Naime, akteri ovog kriminala potiču iz različitih kriminalnih kultura, razlikuju se u principima djelovanja, bez obzira na zajednički interes, mogu imati različite potrebe i interese, što ponekad može dovesti do sukoba. Konstatira se da postoji i veliki stepen međusobnog nepovjerenja, te do saradnje dolazi uz značajne poteškoće. Saradnja, ukoliko se uspostavi, je na nivou labavih mreža sa definiranim zadacima u operaciji u kojoj učestvuju. Autorice vide, između ostalog, u raznim proaktivnim metodama i razmjeni podataka između sigurnosnih službi značajan doprinos u borbi protiv pošasti transnacionalnog kriminaliteta. Ipak, konstatuju da se ta borba ne može isključivo svesti na represivni aparat, kada već svoje korijene ima u socijalnim, psihološkim i ekonomskim faktorima.

Knjiga *Crna ekonomija i crno društvo* daje detaljan prikaz geneze, organizacije i djelovanja kriminalnih grupa u društvu. Posebna vrijednost ove knjige leži u sagledavanju posljedica organizovanog kriminala na društvo, ekonomiju i demokratske institucije. Te posljedice su dalekosežne, te imaju potencijal da uruše same države i dovedu do masovnog kršenja ljudskih prava. Ipak, u samoj borbi protiv ove rak rane društva nužno je pronaći fini balans kako se ne bi u ime borbe protiv organizovanog kriminala izgubili slobode i ljudska prava, što bi bila, u konačnici, indirektna pobjeda organizovanog kriminala.

Adresa autora
Author's address

Mahir Muharemović
Univerzitet u Tuzli
Pravni fakultet
mahir85@gmail.com

UDK 159.953.5:378.1 (049.3)

Primljeno: 15. 04. 2022.

Stručni rad
Professional paper

Amina Smajović

KRITIČKO-KREATIVNA PEDAGOGIJA ZA GLOBALNE IZAZOVE I ALTERNATIVNE BUDUĆNOSTI

(Anke Schwittay, *Creative Universities: Reimagining Education for Global Challenges and Alternative Futures*, Bristol University Press, Bristol, 2021)

Anke Schwittay je profesorica antropologije i globalnog razvoja na Sveučilištu Sussex u Velikoj Britaniji. Ideja o kritičko-kreativnoj pedagogiji koju predstavlja u knjizi izrasla je iz njenog dugogodišnjeg pedagoškog iskustva i potrebe da se preispitaju obaveze univerziteta u pogledu kreativno odgovornog učenja i poučavanja.

Svako doba se suočava s brojnim izazovima. Vrijeme današnjice se često prepoznaje kao vrijeme brzih promjena, intenzivnog razvoja tehnologija i sredstava oglašavanja, ali i dvosmislenosti, podjela i suočavanja s neizvjesnom budućnosti. S obzirom na to da se od mladih očekuje da (pro)aktivno oblikuju budućnost, autorica kreativnost posmatra kao odgojno-obrazovnu nužnost, zahtjev koji omogućava neponovljiva i raznolika iskustva učenja. Upravo u razvoju kreativnih potencijala vidi priliku za transformaciju društva, gospodarski napredak i društvenu dobrobit.

Knjiga *Creative Universities: Reimagining Education for Global Challenges and Alternative Futures* se sastoji od sedam poglavlja. U opsežnim pregledima autorica jasno argumentuje da kreativnost *per se* može otključati potencijale mladih i opremiti ih vještinama za generisanje boljih odgovora na nadolazeće globalne izazove.

U prvom poglavlju *Poziv* autorica nas upoznaje s konceptom kritičko-kreativne pedagogije, konstruktom sastavljenim od četiri niti koje se isprepliću i podupiru. To su: iskustvena nastava, aktivnosti utemeljene na dizajnu, praksa i kritička nada.

Pozicioniranje kreativnosti unutar samoga akta poučavanja oslanja se na iskustva studenata. Iskustva su važan izvor saznanja, mogu potaknuti procese učenja i često su vezana s pozitivnim i dojmljivim osjećanjima. Dizajnersko razmišljanje će osposobiti studente da budu otvoreni za nova iskustva, tolerišu dvosmislenosti/višesmislenosti/neodređenosti, te prihvataju razumne rizike. Dizajn se odnosi i na okruženje koje podržava različite aktivnosti studenata, sudjelovanje, saradnju i improvizaciju u kreativnim didaktičko-metodičkim scenarijima. Sljedeća komponenta kritičko-kreativne pedagogije smještena je u praksi. Za puni izraz kreativnog potencijala potrebno je kreirati nastavne i vannastavne aranžmane uz elemente problemskog i praktičnog učenja. U osnovi prakse nalazi se dijalog, interakcija i susret sa drugim i drugačijim (ljudima, idejama, objektima, situacijama i neizvjesnostima). Ove tri dimenzije potiču sudionike da zauzmu stav pun nade. Autorica posebno potcrtava da nije riječ o nadi koja vodi u “nerealni optimizam ili naivni solucionizam” (str. 109), već je označava terminom *kritička nada*. Kritička nada je aktivna, borbena i konstruktivna, i preduslov je za bilo koji oblik promišljanja i djelovanja. Usvajanje okvira koji promiče kritičko-kreativnu pedagogiju zahtijeva promjenu paradigme kreativnosti. Kreativnost je potrebno uvesti u pedagoški proces, bazirati na praksama koje stvaraju alternative i kultivisati etički prihvatljive kreativne napore.

Ne postoji sumnja u potrebu za kreativni(ji)m pristupom u visokoškolskoj nastavi. Nastavnici¹ trebaju podržati svakodnevnu kreativnost kroz primjenu kreativnih tehnika, obogaćeno okruženje koje potiče kreativne napore, pružanje slobode u stvaranju novih ideja, poticanje na igru, maštovito i divergentno razmišljanje. Kreacijsko poučavanje traži preoblikovanje akademskih identiteta. U drugom poglavlju koje nosi naziv *Preinake akademskih identiteta* autorica bilježi nekoliko ograničenja u usvajanju filozofije participativne kritičko-kreativne pedagogije. Snažan prodor ekonomije u sve pore društva čini naše obrazovanje orijentisanim na profit. Tržišni karakter obrazovanja narušava dignitet istinskog znanja. Zbog toga, čini se kako ono gubi svoju funkciju. Trend osporavanja vrijednosti znanja je naročito vidljiv u području umjetnosti, humanističkih i društvenih nauka. Još neke otegotne okolnosti su instrumentalizacija obrazovanja, standardizacija procesa učenja i poučavanja i težnja da se sve normira u školskim okruženjima, a što se oslikava kroz uvođenje standarda za nastavu, kurikulum, ishode učenja, kompetencije, sadržaje, tehnologiju i sl. Kritičko-kreativna pedagogija osnažuje studente i nastavnike

¹ Termin *nastavnik* vrijedi za oba roda i, u kontekstu prikaza, odnosi se na sve stručnjake koji sudjeluju u nastavnom procesu na razini visokog obrazovanja.

vještinama potrebnim za savladavanje navedenih izazova. Autorica uviđa kako su procesi od značaja za preispitivanje akademskih identiteta nerijetko bolni, neugodni i frustrirajući, ali ih ne posmatra u negativnom svjetlu. Naprotiv, dio su razvojnog puta koji omogućava pojedincima da uspješno upravljaju teškim stanjima kako bi postali najbolja verzija sebe i kako bi doživjeli neprocjenjiva iskustva osobnog rasta. Mašta, originalnost, istraživanje, analiza i komunikacija su gradijenti pedagogije stvaralaštva. Pedagoške aktivnosti otkrivanja i podržavanja kreativnih napora, mašte, originalnosti, eksperimentisanja, kritičke analize i komunikacije postavljaju posebne zahtjeve pred nastavnike. Za oslobađanje kreativnih potencijala potrebna je hrabrost, predanost da se iznađu najbolja rješenja i spremnost da se napusti zona komfora.

Treća tematska cjelina, *Dizajniranje budućnosti* problematizira obrazovni dizajn i njegove koncepcije. Dizajn propisuje metodologiju za oblikovanje učenja i poučavanja, uključujući pitanja odgojno-obrazovnih ciljeva, iskustava koja vode ostvarivanju tih ciljeva, organizaciju iskustava kako bi učenje i poučavanje bilo efikasno, i evaluaciju učinkovitosti. Dizajnerski pristup otvara široki horizont mogućnosti za razmišljanje, raspravu i djelovanje. Nekoliko je odlika obrazovnog dizajna. Prvo, eksperimentisanje je sastavni dio dizajna i javlja se u brojnim formama. Čak i u situacijama kada ispitivanja ne uspiju dizajn pomaže studentima da se nose s neuspjesima i da ih preoblikuju u prilike za učenje. Dizajn je uvijek saradnički, a znanja se stiču kroz susrete, dijaloge, dijeljenja i razumijevanja. Drugo, dizajn obrazovanja promiče toleranciju na dvosmislenosti i neizvjesnosti. Studenti na neodređenosti gledaju kao na svojevrsne intelektualne poduhvate, što može doprinijeti stvaralaštvu. Treće, dizajnerski stav je povezan s empatijom. Uključivanje u kreativne aktivnosti omogućuje studentima da istraže svoje identitete, grade i oplemenjuju odnose s drugima. Dakle, pedagogija kreativnosti utemeljena na dizajnerskim praksama treba podučiti studente da problemima pristupaju iz različitih perspektiva, podržati ih u istraživanjima i promicati vrijednosti brige i saosjećanja.

Naredno poglavlje *Povratna gospodarstva* propituje ekonomski način mišljenja u analizi i razumijevanju preraspodjele resursa. Kreacija u ekonomskom mišljenju omogućava jasno uočavanje prednosti određenih investicija, brojne uvide u raspodjelu bogatstava, korištenje i upravljanje resursima te sagledavanje ekonomskih alternativa u prevladavanju teškoća koje proizilaze iz ekonomske nejednakosti. Djelovanje u skladu s principima ekonomičnosti ima za posljedicu ekonomsku i socijalnu održivost. Neizostavna je uloga nastavnika u posredovanju usvajanja i razumijevanja vrijednosti kroz razvoj ekonomskog načina razmišljanja (i ponašanja). Vrijednosti je moguće promovirati u svakoj prilici, povezujući teorijsku nastavu sa životnim i

radnim iskustvima studenata. Autorica drži da je u akademskom kontekstu, oslanjajući se na iskustva studenata, neophodno preispitati ekonomska načela, proučavati ekonomske nejednakosti i razmotriti mogućnosti uključivanja marginaliziranih skupina u društvene tokove. Dobro organizovana, zanimljiva, i, nadasve, kritičko-kreativna nastava o ekonomskim prilikama će potaknuti studente na ozbiljnije bavljenje ekonomskim fenomenima i, dugoročno, poticati zalaganje za kulturu pravednosti.

U petom poglavlju *Popravljanje ekologija* autorica analizira ekološke probleme i mogućnosti ekološkog odgoja i obrazovanja. Izučavanje ekoloških tema nezaobilazan je faktor održivog razvoja. Stoga, koncept odgoja i obrazovanja za okoliš se ne smije zanemariti, potisnuti kroz školovanje, niti prepustiti slučaju. Obrazovanje o okolišu u modusu kreativnosti ima potencijal da, najprije, podigne svijest mladih o pitanjima okoliša, a potom ih motiviše na aktivizam. Involviranje temeljnih ekoloških znanja i vrijednosti u nastavne planove i programe potiče studente da bolje shvate prirodu ekoloških izazova, preuzmu dio odgovornosti u razvoju ekološke svijesti i, naposljetku, razviju promišljeniji odnos prema ekosistemima. Unatoč mnoštvu nagomilanih ekoloških problema ohrabruje činjenica da se biodiverzitet da obnoviti. Obrazovanje o održivosti ima svoju kreativnu dimenziju, posredstvom koje je moguće poboljšati odnos prema prirodi kroz radikalne modifikacije čovjekove svijesti.

Jedna od najčešće korištenih riječi u visokom obrazovanju je *zapošljivost*. U pojednostavljenoj, ali široko prihvaćenoj slici *zapošljivost* se razumijeva kao pitanje kurikuluma. Međutim, čini se kako je ovaj termin lišen bilo kakvog jasnog značenja, prvenstveno jer percepcija *zapošljivosti* ovisi o tome koja se znanja, vještine, stavovi, uvidi i orijentacije smatraju valjanim. Autorica kritičko-kreativnu pedagogiju vidi kao plodno tlo za usavršavanja i emancipaciju, osposobljavanje i pripremu za budućnost. O prirodi kritičko-kreativne pedagogije se raspravlja u okviru poglavlja *Alternative unaprijed*. Pedagogija kreativnosti je po svojoj prirodi aktivistička. Međutim, autorica ukazuje kako kritičko-kreativna pedagogija sama po sebi neće ohrabriti studente na proaktivno djelovanje. Ona potrebuje suportivno okruženje koje će omogućiti mladima ne samo da bolje razumiju globalne trendove, nego i da zauzmu kritički stav naspram istih. Središnja strategija kreacijskog poučavanja jeste korištenje maštovitih pristupa kako bi učenje postalo zanimljivije i djelotvornije. Autorica vjeruje da ideologija kritičko-kreativne pedagogije snaži studente da preispituju i nadilaze granice normativnog, konvencionalnog i stereotipnog.

Knjiga se završava s nekoliko zaključnih razmatranja. Vodilja kritičko-kreativne pedagogije je ideja da mladi ljudi u dodiru s gorućim problemima trebaju kreativne

sposobnosti (da imaju viziju kamo žele ići i da umiju savladati teškoće), analitičke sposobnosti (da procijene da li su ideje značajne, inspirativne i ostvarive) i praktične sposobnosti (kako bi mogli realizirati svoje zamisli, pa i uvjeriti druge u njihovu vrijednost). Autorica ističe da su prostor i materijali ključni za pedagogiju stvaralaštva. Okruženje treba da podržava širok spektar kreativnih iskaza studenata. Kako bi se ub(i)rali plodovi kreativnih napora, kreativnost treba postati vitalni aspekt obrazovanja.

Poglavlja sadrže i primjere nastavnih aktivnosti koje su detaljno elaborirane. One djeluju kao motivacijska udica i maksimizirati potencijale studenata. Knjiga nudi očekivani naučni pristup i dubinu analize. Sve elaboracije i interpretacije su potkrijepljene aktualnim naučnim spoznajama. Visokoj ocjeni ovog djela doprinosi i to što ne samo da predstavlja prepoznatljiv teorijski iskorak, već i što se nalazi mogu koristiti u unapređivanju odgoja i obrazovanja. Kako je naglasak stavljen na kritičko-kreativnu pedagogiju i strukturisanje učioničkog ozračja koje slavi kreativnost, saznanja iznesena u knjizi mogu poslužiti za reformisanje okruženja u kojima mladi obitavaju. Mogućnosti optimiziranja konteksta su brojne, a počinju usvajanjem referentnog formata koji promiče pedagogiju kreativnosti. Knjiga otvara i brojne dileme, zahtijevajući osobni uklon u traženju odgovora na pojedina pitanja. Nakon svega navedenog u prikazu, smatram da je knjiga autorice Schwittay važno i korisno štivo za svakog odgojno-obrazovnog djelatnika.

Adresa autorice
Author's address

Amina Smajović
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
amina.smajovic@ff.unsa.ba

UDK 2(497.6)(049.3)

Primljeno: 13. 02. 2022.

Stručni rad
Professional paper

Emir Džambegović

PRISTOJNA POVRŠNOST NEZNANJA

(Srđan Puhalo, *Koliko stanovnici Bosne i Hercegovine znaju o religiji?*, Fondacija Konrad Adenauer, Sarajevo, 2021)

Monografija *Koliko stanovnici BiH znaju o religiji?* Srđana Puhala na 148 stranica nastoji dati odgovor na pitanje iz naslova tj. pokazati koliko stanovnici BiH znaju, kako svojoj tako i o drugim religijama. Ovo obimno kvantitativno istraživanje sprovedeno je u prvoj polovini 2021. godine na uzorku od 3535 ispitanika (871 student, 1715 drugih građana BiH, te 949 ispitanika koji ne žive u BiH). Sastoji se od uvodnog dijela i dva poglavlja u kojima se analizira znanje studenata i građana BiH o religiji. Posljednji dio je *Dodatak 1* koji donosi rezultate strukture varijable nacionalizam. Uz ispitivanje odnosa znanja o religijama sa etničkom pripadnošću ispitanika, autor ukazuje i na njegovu povezanost sa pojedinim socio-demografskim varijablama, kao i sa autoritarnošću, nacionalizmom, ideološkim preferencijama, samopercepcijom religioznosti i etničkom distancom.

U sklopu uvodnog poglavlja Puhalo predstavlja istraživanja religioznosti u BiH, kakvo je BiH kao multietničko i multikonfesionalno društvo nekada i danas, šta nam kazuju psihološke teorije religioznosti, osvrće se na vjeronauku u (osnovnim i srednjim) školama kao i na kurikulum i udžbenike predmeta vjeronauka, te daje pregled situacije u Evropi po pitanju religijskog obrazovanja u školama. Također, prikazuje i historijat religijskog obrazovanja u BiH, te kakva je s tim u vezi trenutno situacija u pogledu organizacije kod sve tri dominantne konfesije.

U naredna dva poglavlja prezentira rezultate zasnovano na dvije odvojene studije sa dva različita uzorka, a ilustruje ih kroz 87 tabela i 44 grafikona. U obje studije se

nalaze iste podteme: starozavjetno znanje; percepcija božanskog u različitim religijama; svete knjige; znanje o pravoslavlju, islamu, katoličanstvu; razlike između ispitanika s obzirom na socio-demografske varijable; razlike u znanju s obzirom na pohađanje vjeronauke i korelacije znanja o religiji sa drugim varijablama.

Rezultati provedenih istraživanja donose rezultate, i one očekivane i neočekivane, kao što su da:

- pripadnici pojedinih etničkih grupa najviše znaju o svojoj religiji;
- najmanje znanja ispoljavaju ispitanici koji trenutno studiraju;
- među studentima ne postoji razlika u znanju o pojedinim aspektima religije s obzirom da li su pohađali časove vjeronauke ili neki od alternativnih predmeta;
- kod studenata i kod građana nalazimo tendenciju, uz neznatna odstupanja, da sa porastom nacionalizma opada i njihovo religijsko znanje, a da, s druge strane, sa porastom mundijalizma rastu i znanja o religiji;
- postoji tendencija da se porastom religijskog znanja opada autoritarnost;
- sa porastom znanja o religiji raste spremnost studenata i građana da uspostave bliskije odnose sa pripadnicima drugih etničkih grupa koje žive u BiH.

Najveći naučni doprinos ove monografije su posljednja tri navedena nalaza istraživanja (o povezanosti religijskog znanja sa manjim nacionalizmom i autoritarnošću, a sa većom otvorenošću prema drugim grupama), prije svega zato što je, imajući u vidu historijat razvoja psihologije religije, vjerovatno najveći istraživački zadatak identifikovati karakteristike religioznih dimenzija. To su one karakteristike koje su korelat većoj prosocijalnosti, moralnosti, kao i otvorenosti ka drugim grupama ili, kraće rečeno, „zreloj religioznosti“.

Rezultati Puhalove monografije podržavaju ranije nalaze koji pokazuju da, što ljudi više znaju o religiji, više su otvoreni ka svijetu. Time se dolazi do zaključka da je problem religijske netolerancije prvenstveno povezan sa načinom na koji je neko religiozan, odnosno da li je riječ o deklarativnoj religioznosti koja se temelji na socijalnim identifikacijama, običajnoj i ritualnoj praksi, konformizmu i prilagođavanju društveno poželjnim normama. S druge strane iskrena religijska posvećenost, koju odlikuje objektivniji i analitičniji pristup religioznosti, sprečava i štiti od upadanja u uobičajene zamke međugrupne dinamike kojom se favorizuje sopstvena grupa, a nipodaštavaju i demonizuju drugi i drugačiji.

PROBLEMATIČNOST ZAKLJUČAKA

U sklopu završnog razmatranja Puhalo iznosi nekoliko interesantnih konstatacija. On kaže: „... usudićemo se da ustvrdimo da bi povećanje znanja o svojoj i drugim religijama učinilo bosanskohercegovačko društvo boljim nego što je danas. Ostaje otvoreno pitanje da li se to tiče samo znanja o religiji ili, uopšte, povećanja opšteg obrazovanja“ (str. 135). I zaista, teško je precizirati šta je presudno za povećanje ovakve vrste znanja. Da je na ovom iskazu ostao zaključak, ovu monografiju bismo mogli posmatrati kao osnov za neka daljnja istraživanja. Međutim, on nudi rješenje koje je upitno: „Iz ovoga proizlazi i pitanje da li je Bosni i Hercegovini potrebna reforma vjeronauke i nekonfesionalno obrazovanje“ (str. 135). Naime, ovakav stav je kontradiktoran samom istraživanju, iz dva razloga. Prvo, s obzirom da se u uvodu ističe kako je cilj istraživanja „utvrditi koliko studenti i građani Bosne i Hercegovine znaju o religiji generalno, ali i o pravoslavlju, islamu i katoličanstvu zasebno“ (str. 9), odakle potreba da se nude rješenja? Posebno ako uzmemo u obzir da je autor svjestan kako „istražujući znanje o pojedinim religijama, mi posredno saznajemo šta su (na)učili na časovima vjeronauke, istorije, geografije, maternjeg jezika, ali i kroz lično neformalno obrazovanje i informisanje preko medija“ (str. 9). Zato ostaje pitanje zbog čega autor monografije nije predložio obogaćivanje religijskog obrazovanja i kroz predmete (h)istorije/povijesti, maternjeg jezika..., ili da se napori akademske zajednice i nevladinog sektora više usmjere ka ojačavanju neformalnog znanja i informisanja kroz medije, a ne u smjeru reforme vjeronauke.

Autor od 26. do 43. stranice studije čitatelje upoznaje sa nastavnim planovima i programima tri vjeronauka, a svi oni, ustvrdit će, imaju isti cilj, da proizvedu: „... religijsku posvećenost jednoj određenoj vjeri, ili, drugim riječima, da ojačaju „učenikovu vjeru u određenu religijsku tradiciju“ (Hobson & Edwards, 1999. 17), te da se „o različitim religijskim tradicijama, etničkim konfliktima, itd., obično se raspravlja s tačke gledišta određene religije“ (str. 27). Zato ostaje pitanje, zašto onda svu odgovornost za nivo obrazovanja po pitanju poznavanja religije (i generalno i zasebno) on isporučuje samo vjeronaukama? Posebno zbog toga što cilj svake vjeronauke nije da navede da se uči o drugim vjerama, premda u okviru islamske nauke se nalaze i takve nastavne jedinice sa svrhom širenja tolerancije.

Pored toga, Puhalov ovaj zaključak je i kontradiktoran jer previđa drugi zaključak svog istraživanja kojim je pokazao da među studentima ne postoji razlika u znanju o pojedinim aspektima religije s obzirom na to da li su pohađali časove vjeronauke ili neki od alternativnih predmeta. Stoga se pitamo zašto u zaključku smatra da: „Izgleda

da bi učenje o različitim religijskim vjerovanjima i praksi bez ugrožavanja vjerovanja ili želje za praktikovanjem bosanskohercegovačko društvo učinilo boljim“ (str. 135). S tim u vezi predlaže: „Jedan od oblika nekonfesionalnog religijskog obrazovanja je učenje o religijama“. Takvo obrazovanje bi imalo za cilj da mladi ljudi nauče o načelima različitih vjera u svrhu razvijanja društvene tolerancije kojoj demokratije teže“ (str.135). Zaista, da je neki od onih predmeta koji su alternativni vjeronauci i po čemu pokazao bolje rezultate, možda bi i sam zaključak imao smisla. Štaviše, sam autor, osvrćući se na rezultate nekih ranijih istraživanja, kaže: „Roditelji čija djeca pohađaju društvo, kulturu, religiju su najmanje zadovoljni sadržajem predmeta i onim što nauče. Zadovoljniji od njih su roditelji djece koja pohađaju nastavu zdravih životnih stilova, dok su najzadovoljniji roditelji djece koja pohađaju nastavu vjeronauke“ (str.43). Ovako nas ostavlja u velikoj nedoumici o osnovanosti i motivima izvođenja ovakvog zaključka.

Odgovor bi mogao biti u samom uvodu monografije, gdje o religiji ovako kazuje: „Prošlo je oko trideset godina od kada se na „velika vrata“ religija vratila u Bosnu i Hercegovinu. Nakon četrdeset pet godina tavorjenja u socijalizmu, religija je ušla je u institucije sistema, parlamente, političke partije, vojsku, policiju, bolnice, škole, medije. Religija je potisnula jezik, kulturu i postala najvažniji element naših etničkih identiteta. To je dovelo do toga da univerzalne religijske poruke o ljubavi, poštenju, moralu, budu svedene na etničko“ (str. 133). Time ne samo da ignoriše i druge pojave koje su karakterisale isti period, kao što su prelazak na višepartijski sistem (prvi izbori su održani 18. novembra 1990. godine), nego religiji ispostavlja račun za svođenje univerzalnih religijskih poruka o ljubavi, poštenju i moralu na etničko. To znači da je religija odgovorna (budući da „ušla je u institucije sistema, parlamente...“) i za sve političke odluke, stvarajući dojam da je „religija“ entitet koji je izvršio alijenizaciju unutar cijelog bh. društva ili da rukovodi političkim životom u BiH uz posjedovanje većinskog udjela u svim političkim organizacijama/partijama, vojsci, policiji, bolnicama, medijima, parlamentima...

PROBLEM SA UPITNIKOM

Pohvalno je priznanje autora koji ukazuje na to da „naši uzorci nisu reprezentativni, pa samim tim treba biti oprezan kod donošenja zaključaka i generalizacija“ (str.135), a koje iznosi u posljednjem poglavlju „Nedostaci istraživanja“. Tu navodi da ih je epidemija virusa COVID-19 u trenutku anketiranja dovela u različite režime rada. Tako se na nekim univerzitetima nastava odvijala u učionicama, dok su drugi

praktikovali isključivo onlajn nastavu, a treći kombinaciju te dvije vrste nastave. Zato nisu imali jednak pristup svim univerzitetima i fakultetima, pa je „ulazak” na fakultete ovisio o dobroj volji menadžmenta i profesora. Kako je anketiranje provedeno tamo gdje bi ih pustili, a ne gdje su željeli uraditi, to ih je dovelo do toga da u okviru uzorka nema dovoljnog broja studenata tehničkih fakulteta, što je vjerovatno uticalo na same rezultate. Na nekim univerzitetima ankete su urađene metodom papir-olovka, na drugim je to rađeno onlajn.

Posebno interesantan je sam upitnik, koji je sastavljen iz više dijelova. Očekivano prvi dio čine podaci o ispitanicima, tj. njihove sociodemografske karakteristike, a drugi dio upitnika se sastojao od tri izjave koja se tiču autoritarnosti. Treći dio upitnika činio je test znanja koji se sastojao od dvadeset i pet pitanja. Od ukupnog broja pitanja, četiri su pitanja oko kojih se i katoličanstvo i islam i pravoslavlje slažu. To su: „Za koliko dana je Bog stvorio svijet?”, „Ko je bio spreman da žrtvuje sina, da bi dokazao svoju vjeru u jednog Boga” i sl., a potom su uslijedila pitanja kako hrišćanstvo, islam i judaizam opažaju „božansku” prirodu Isusa Hrista i koje su najvažnije svete knjige za hrišćane, jevreje i muslimane. Pored toga tu su i pet pitanja specifičnih za pravoslavlje, pet pitanja koja su se tiču znanja o islamu i četiri pitanja specifična za katoličanstvo. Četvrti dio upitnika činile su dvije skale – „Nacionalizam” i „Etnička distanca”.

Posebno zanimljiva su dva pitanja. Jedno je pogrešno postavljeno pa je i očekivani odgovor pogrešan. Štaviše, oni koji bi odgovorili onako kako je Puhalo zamislio, bili označeni kao oni koji imaju opće znanje o islamu. Tako on kaže: „Najveći islamski praznik se zove Kurban Bajram i to je znalo 4,5% studenata” (str. 71). Muslimani nemaju jedan „najveći islamski praznik”, nego dva takva blagdana koje nazivamo bajrami.¹ Stoga bi ispravno bilo pitanje kako se zovu najveći islamski blagdani, a tačan bi bio odgovor bajram(i). Svjestan svoje greške, očito postfestum, Puhalo kaže (bold E. Dž.): „Važno je napomenuti da muslimani slave dva Bajrama, Kurban i Ramazanski, jer mnogi ispitanici su kao odgovor napisali samo Bajram, ne precizirajući tačno o kojem se radi i taj odgovor **nije prihvaćen kao tačan**. Ne postoji statistički značajna razlika između pripadnika tri etničke grupe kod ovog pitanja (tabela 30)” (str. 71). Po ovome se vidi da Puhalo nije uzeo u obzir upitnike iz ranijih

¹ Ovo praksa se zasniva hadisu (izrijeku) poslanika islama Muhameda (s.a.v.s. - mir Božiji s njim). Hadis glasi: Od Enesa prenosi da je “Poslanik, sallallahu alejhi ve sellem, došao u Medinu čiji su stanovnici imali dva praznika iz vremena džahilijeta u kojima su se igrali i zabavljali. Poslanik, sallallahu alejhi ve sellem, upitao ih je: ‘Koja su vam to ta dva dana?’, a oni su odgovorili: ‘Dva dana u kojima smo se zabavljali u vrijeme džahilijeta’. Na to im Poslanik reče: ‘Allah vam je ih zamijenio sa dva bolja praznika: Kurbanskim i Ramazanskim bajramom.’” (Ebu Davud, Es-Sunen, El-Mektebe el-asrije, Sidon, sv. 1, str. 295, br. 1134)

studija koje spominje na stranici 9, gdje skreće pažnju kako „istraživanje (Jusić i drugi 2009) provedeno među bugojanskim srednjoškolcima, 86 katolika i 282 muslimana, pokazalo je da (...) je procenat katolika koji su tačno odgovorili na pitanje o tome **šta se obilježava kroz dva Bajrama** tek 2,3%“ (str. 9).

Drugo interesantno pitanje je ono koje poznavanje katoličanstva povezuje sa poznavanjem broja sakramenata. Ima ih 7 (krštenje, krizma, euharistija, ispovijed, bolesničko pomazanje, svećenički red i ženidba), ali s obzirom na ovako postavljeno pitanje na koje treba odgovoriti „7“, pitamo se zašto nije korišteno pitanje slične težine prilikom ispitivanja islama, npr. koliko ima islamskih šarta ili imanskih šarta (tip: islamskih je 5, a imanskih 6). Uprkos svemu, ne mora biti da su ova dva pitanja presudna za osporavanje vrijednosti ovog istraživanja.

Puhalovala studija je podsjetnik da je sastavljanje valjanog upitnika velik izazov. Svjestan problema autor priznaje: „... distribucija odgovora pomjerena je u desnu stranu, što ukazuje da je jedan broj pitanja bio previše lak za najveći broj ispitanika i to nam donekle ograničava otkrivanje nekih veza koje možda postoje u populaciji“ (str. 136). Uprkos svim navedenim ograničenjima, slažemo se sa autorom da treba vjerovati da dobijeni rezultati mogu značajno doprinijeti razumijevanju mjerenih fenomena, ali i da će ovo istraživanje biti podsticaj za neka nova istraživanja.

Puhalo na stranicama ove monografije nudi i veoma bitne informacije iz tzv. teorijskog okvira, ilustracije iz drugih istraživanja, kao i drugih konteksta, uz vrlo kvalitetan odabir korištene literature i uvide u rad drugih istraživača, kako iz BiH i regije, tako i iz svijeta. Istraživanje je ovo koje nas podsjeća na to da svjesnost o različitosti i naviknutost na istu ne znači i to da se (dovoljno) poznajemo. Čini se da je samo detaljno neznanje univerzalno, da se pristojna površnost podrazumijeva, a da nas sve spašava specijalizacija i želja za ekonomskim opstankom.

Adresa autora
Author's address

Emir Džambegović
Internacionalni univerzitet u Travniku
Fakultet za medije i komunikacije
emir.dzambegovic@gmail.com

UDK 341.485(497.6 Srebrenica)“1995“
94(497.6)“1992/1995“(049.3)

Primljeno: 07. 04. 2022.

Stručni rad
Professional paper

Sandra Cvikić

RESISTANCE TO TRANSITIONAL JUSTICE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA: GENOCIDE DENIAL AND TRIUMPHALISM

[Sead Turčalo, Hikmet Karčić (Eds.), *Bosnian Genocide Denial and Triumphalism: Origins, Impact and Prevention*, Faculty of Political Science University of Sarajevo, Srebrenica Memorial Center, and Institute for Islamic Tradition of Bosniaks, Sarajevo, 2021]

For almost thirty years survivors of the war of extinction in Bosnia and Herzegovina struggle to understand, accept and live with human losses, violence, and destruction under policy umbrella of transitional justice¹. Their memories, trauma, experiences, identities, and faith have been continuously challenged by socially engineered post-Dayton democratic predicaments. Namely, managed by its governments for more than twenty years, this fragile democracy has necessitated a firm international supervision and control, thus dislocating emancipatory powers of Bosniaks' civic rights to the margins of transitional justice activism and affirmative actions. This publication therefore is a testament to transitional justice's inability to deliver justice and peace promised by its proponents to all victims of nationalist and violent Yugoslav disintegration. As is it evident from presented contributions, transitional justice process in Bosnia and Herzegovina produces resistance in the form of historical revisionism, genocide denial and triumphalism.

¹ For transitional justice definition see official web site of the UNDP Global Rule of Law and Human Rights Global Programme: https://2020rolhr.undp.org/focus/transitional-justice/?utm_source=EN&utm_medium=GSR&utm_content=US_UNDP_PaidSearch_Brand_English&utm_campaign=CENTRAL&c_src=CENTRAL&c_src2=GSR&gclid=Cj0KCQiA3rKQBhCNARIsACUEW_aoZR1R3iRnyWj7g6x6sEsb9ox46Waf-vJhi359_nJ4S-4FV_zyOvXwaAsFAEALw_wcB.

Editors, Sead Turčalo and Hikmet Karčić in their preface to the collection of selected contributions presented at interdisciplinary conference *Denial and Triumphalism: Origins, Impact and Prevention* in Sarajevo on July 10, 2020, therefore open space for discussion about the nature of persuasive genocide denial and resistance to confront it not only domestically, but internationally as well. Editors emphasize how Srebrenica genocide, demands accountability of those who are incapable of self-reflexivity, introspection, and comprehension since their actions nowadays enable reappropriation of false representations of unparalleled post-modern barbarism perpetuated against Bosnian citizens at the end of the 21st Century. Under the title *Bosnian Genocide Denial and Triumphalism: Origins, Impact and Prevention*, this publication on 191 pages provides insight into complex issues related to the contemporary Srebrenica genocide denial and growing pathological triumphalism related to it. Nineteen contributions, based on authors' professional affiliations and capacities, fall under four different types of approaches to the subject of genocide denial and triumphalism.

Three contributions fall under the category of personal accounts/retrospectives that recollect experiences and subsequent activism in raising public awareness about Srebrenica genocide and consequences of Yugoslav wars of disintegration. Samantha Power, Peter Maass, and Emir Suljagić provide readers with a compelling insight into international power politics and domestic warfare and violence in times of turbulent state disintegration. While from a different vantage point, those authors nonetheless make a compelling case against contemporary denial and triumphalism related to Srebrenica genocide. Namely, Samantha Power's recollections of the past and present genocide denials are however overshadowed by her policy deliberations about Russia's "zero-sum mindset" that feeds, she claims, contemporary Serbian foreign politics and attitudes towards war atrocities committed in Bosnia and Herzegovina and Srebrenica. Highly essentialized and emotionalized activism of Power's contribution thus represents a collage of journalist recollections, real politik (international relations) reasoning, scholarly fractography and personal attitudes. As such, it provides nonetheless a valuable source of information to scholars who are interested to investigate post-modernist discourse on contemporary transitional justice politics and policies implemented during and after violent armed conflict by international professionals and government officials. Peter Maass, on the other hand, as experienced journalist, has provided a compelling case about painstaking struggles of small nations to wage imposed wars that are first fought with guns, and afterwards with memory. His honest and insightful recollections under the constant scrutiny of self-reflection

(not only about war events, but as well, about his own journalist profession) provide starting point to question why certain truths and sources of information about Yugoslav war crimes and Srebrenica genocide are intentionally hidden and unavailable to the publics. Therefore, he warns that hidden power relations and produced knowledge should alarm not only journalists but the publics in general. Same line of thought is also followed by powerful eyewitness account of Emir Suljagić. In his contribution, next to war recollections, Suljagić testifies to a resilient capacity of Srebrenica survivors who are persistent in their efforts to preserve sites of memory and respect for brutally killed fellow citizens and family members, despite and against domestic and international genocide denial and triumphalism.

Ten contributions by scholars² from various academic backgrounds further on fall under the category of academic/intellectual activism, representing each in its own way, firm belief, and dedication to the memory of Srebrenica genocide. The underline thread of intellectual moral and ethical responsibility to preserve memory and respect for the victims of mass atrocities committed in Srebrenica, which is common to all those contributions, provides nonetheless a versatile starting point in the investigation of contemporary genocide denial and pathological triumphalism, both, domestically and internationally. Marko A. Hoare's critical account of the radical (liberal) left in the Western polity and academy is thus, along-awaited subaltern view of the Yugoslav wars of disintegration, Serbian aggression, committed war crimes and Srebrenica genocide. Samuel Totten's compelling rationale for pro-active approach in combat against genocide denial and triumphalism through comprehensive recommendations he proposes, represents morally justified call to combat "deniers of genocide" using scientific research, education, lobbying and military technology. Even though Totten's recommendations are premised on good intentions, it is however questionable whether they can take over and control resistance to transitional justice process in Bosnia and Herzegovina, enhancing deniers' capacity for self-reflection, recognition, and accountability. Nenad Dimitrijević's self-reflexive account of war crimes and atrocities committed on his behalf by members of Serbian nation, however, shows how on subjective level moral responsibility, memory and acknowledgment of truth predominantly stays in the realm of individual as the only way to escape the collective – collectivity of Serbian nationals that are incapable to revoke genuine feelings of regret and sorrow for their fellow human beings – Srebrenica Bosniaks. Contributions of Edina Bećirević, Hamza Karčić, Hikmet Karčić, Mehnaz M. Afridi, Gabriela Gh-

² Marko Attila Hoare, Samuel Totten, Nenad Dimitrijević, Edina Bećirević, Hamza Karčić, Hikmet Karčić, Mehnaz M. Afridi, Gabriela Ghindea, Jasmin Mujanović, and Adnan Delalić.

inea, Jasmin Mujanović, and Adnan Delalić further on emphasize to various degrees deeply rooted divisions, contradictions and divergent notions of truth, memory, justice, and rights among constitutive peoples of Bosnia and Herzegovina. Resistance on part of the Serbian nation (in Republika Srpska and in the Republic of Serbia) not only in the form of nationalism and violence, but more importantly, in the form of genocide denial and triumphalism, according to those authors, is re-framed to serve post-modernist banalization of evil (as indicated by Stjepan Meštrović and Thomas Cushman), whether politically or academically.

This banality of evil is further on discussed in three contributions which fall under critical scholarship category where David J. Simon, Hariz Halilovich and Ehlimana Memišević argue, that genocide denial and triumphalism has to do with contemporary understanding and application of humanitarian law, human rights and justice, thus mitigated and managed by international organizations and power politics; while on the other hand contemporary neoliberal commercialization of history and culture contains an empowering potential to legitimize erasure and memory denial in sites of memory where Serbs have committed war crimes (sexual abuse) such as Višegrad. Finally, beside those critical scholarly efforts that tackle issues of genocide denial and triumphalism in and out of Bosnia and Herzegovina, there are two contributions that fall under the fourth category of mainstream transitional justice scholarship. Namely, Andras Redmayer documents and recounts devastating effects of warfare in Bosnia and Herzegovina, and he explains how intentional destruction of cultural and religious heritage and symbols of Bosniaks is “physical and biological destruction” recognized by the ICTY³ judgements. Jennifer Trahan thus provides an overview of ICTY’s legacy and its reasoned justifications for the future practice in persecution of war crimes and crimes against humanity. Her contribution is of great value to critical transitional justice scholarship because it represents a template-based example of legal and policy research that does not provide evidence as to why invested efforts into retributive mechanisms of transitional justice have produced deviant social responses in form of genocide denial and triumphalism, despite ICTY’s adherence to conventional wisdom it deems it has created. Detected negative effects of retributive transitional justice in Bosnia and Herzegovina, according to Trahan, are put in causal relationship to court’s trials and sentences that tried to establish factual truths and deliver justice, but without taking responsibility for the subsequent impact ICTY’s rulings will have on everyday life of Bosniak survivors.

³ The International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia.

This publication is, therefore, a valuable resource of knowledge and information, which stands out precisely because it has great potential to, on one hand, enable sub-altern scholarship of indigenous Bosniak scholars, and on the other hand, to counter-act already established scientifically based injustices produced by the traditional transitional justice scholarship.

Adresa autorice
Author's address

Sandra Cvikić
Institute of social sciences Ivo Pilar, Zagreb
sandra.cvikic@pilar.hr

UDK 355.012:341.485(497.6)(049.3

Primljeno: 25. 03. 2022.

Stručni rad
Professional paper

Faris Kočan

GENOCIDE AGAINST BOSNIAKS IN SREBRENICA: THE IDEOLOGY OF DENIALISM

[*Genocid nad Bošnjacima, Srebrenica 1995–2020: Uzroci, razmjere i posljedice*, Muamer Džananović, Zilha Mastalić-Košuta and Merisa Karović-Babić (Eds.), Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu - Univerzitet u Sarajevu - Univerzitet u Tuzli - Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo – Tuzla, 2021]

Edited Volume entitled *Genocide against Bosniaks, Srebrenica 1995–2020: Causes, Scale and Consequences* (*Geocid nad Bošnjacima, Srebrenica 1995–2020: Uzroci, razmjere i posljedice*), which was prepared as a result of an international conference in Sarajevo between 19 and 20 October 2020, offers – in an interdisciplinary way – an important insight into the social, political, legal and cultural determinants of genocide against Bosniaks in Srebrenica. The publishing of this Edited Volume comes very timely, as the contemporary trajectories show how important it is not only to re-reflect the key postulates that culminated into the first genocide on the European soil after the Second World War, but also to understand broader context, in which the denial of the genocide against Bosniaks in Srebrenica becomes the final stage of genocide *per se*.¹

As written by Vidal-Naquet in his classic *Assassins of Memory: Essays on the Denial of the Holocaust*, the truth, which seems to be "indestructible", is what the deniers tend to relativize by projecting the misapprehensions in order to destroy a "general

¹ Cox, John, Amal Khoury, and Sarah Minslow (2022), *Denial: The Final Stage of Genocide*, Routledge, London and New York

awareness of the truth”.² This Edited Volume contributes to the existing scholarly debate(s) not only via the solidification of the “indestructible truth” through the historical analysis (pp. 333–501) and the analysis of key legal postulates that entrenches the international community (pp. 161–313), but also by apprehending the socio-political consequences of the genocide in Srebrenica (pp. 785–921) via the reflection on the genesis of the ideology that underpins such denial (pp. 527–677). By doing this, the authors of the Edited Volume offered at least three-layered discussion of the complex interplay of the past, present and the future; not only that the authors offered an understanding on how the alleged antagonisms between different ethnic groups in Bosnia and Herzegovina (BiH) tended to be instrumentalized for achieving particular political goals amidst the repeated thesis of the BiH’s spirit of neighborliness (*komšiluk*) (pp. 103–127), but also how and why such antagonisms between ethnic groups are upkept in the contemporary socio-political environment of BiH by the ethnopolitical elite in Republika Srpska (RS) in order maintain its political position in this subnational entity (pp. 785–833).

Deriving from this – and based on the contemporary socio-political trajectories that exist in RS – one of the most important aspects of this Edited Volume comes in what Karčić understands as a “triumphalism”, which goes beyond mere denial.³ The idea of denialism and revisionism, which is at the forefront of the chapter four of the Edited Volume (pp. 527–551; pp. 551–605), illuminates another important aspect of the contemporary socio-political environment of RS; something that Karčić (2022, p. 101) frames as “becoming a core civic and political value“. By this, Karčić (ibid.) refers to the idea that the RS was established on the basis of broader ethnic cleansing that occurred during the Bosnian war. At the forefront of the process of crafting the above-mentioned values, is what Džananović (2021, pp. 653–677) calls the “forgetting of the (d)evil” (*zaboraviti zlo*).⁴ Such process can be – as Tromp lucidly argues – understood via the narratives and the discourse that underpin the whole process of denial, which should be understood as a ‘continuum’.⁵ The latter has, according to

² Vidal-Naquet, Pierre (1993), *Assassins of Memory: Essays on the Denial of the Holocaust*, Columbia University Press, New York

³ Karčić, Hikmet (2022), “Triumphalism: The Final stage of the Bosnian genocide“, In: John Cox, Amal Khoury and Sarah Minslow (Eds.), *Denial: The Final Stage of Genocide*, London - New York, 99–113.

⁴ Džananović, Muamer (2020), “Zaboraviti zlo – put ka pomirenju ili jedan od specifičnih načina negiranja genocida nad Bošnjacima“. In: Muamer Džananović, Zilha Mastalić-Košuta and Merisa Karović-Babić (Eds.), *Genocid nad Bošnjacima, Srebrenica 1995–2020: Uzroci, razmjere i posljedice*, Sarajevo - Tuzla, 653–677.

⁵ Tromp, Nevenka (2020), “Tranzicijski, posttranzicijski i strateški narativi o genocidu u Bosni i Hercegovini“, In: Muamer Džananović, Zilha Mastalić-Košuta and Merisa Karović-Babić (Eds.), *Genocid nad Bošnjacima, Srebrenica 1995–2020: Uzroci, razmjere i posljedice*, Sarajevo - Tuzla, 551–605.

Massey, six phases, namely: i) dehumanization as denial; ii) emergent denial; iii) bounded denial; iv) interpretive denial; v) embedded denial; vi) forgetting as denial. Particularly the last two phases are important for this Edited Volume, as the authors showed how glorification, de-memorialization, institutionalized denial and developed strategies to erase the memory of genocide are becoming a part and parcel of the contemporary socio-political dynamics in BiH.⁶

Apart from this, the Edited Volume's reflection on a plethora of meta-theoretical approaches, which is done via the intersectionality of the genocide in Srebrenica, i.e., micro-, mezzo-, macro-level; political, legal, ethnic and cultural dimension; (supra)national, regional and local contextualization. In this way, this work can (and should) become a cornerstone or rounded signpost for students of various disciplines (e.g., sociology, political sciences, history, etc.) on how the manifestation of instability (in this case through the contemporary trajectories of the process of de-memorialization of the genocide in Srebrenica) affects the lack of identity security of individuals and groups. The question of the identity security leads me to become one of those researchers who find a weak point in the fact that something is not in the Edited Volume, instead of taking some other Edited Volume that takes into the account such theoretical-conceptual lens. Given that all the authors reflect on the national(istic) and monoethnic views on the contemporaneity of memorializing the genocide in Srebrenica amidst the absence of stable process of remembering, I am reverting to the present monograph, while actually looking at the (possibly) next one. In doing so, I am looking at one theoretical approach that could be used in the Edited Volume to address the issues of narratives at the crossroads of crises (numerous political crises in BiH), which would give both the authors and the readers additional insights into the instability of identity narratives. The first approach could be ontological security, which, unlike securitization (as one of the (un)consciously central concepts of the Edited Volume) understands security as positive, or even desirable. Moreover, with the conceptual framework of ontological security, which Laing (1960)⁷ and Giddens (1991)⁸ define as "confidence in preserving of one's Self" and "having, at the level of the unconscious and practically conscious, answers to fundamental existential questions", the present Edited Volume could analyze – through the contextualization of the contemporary socio-political environment of RS – the meaning of Srebrenica as an "ontic

⁶ Massey, Simon (2022), "The Bosnian genocide and the "Continuum of Denial"". In: John Cox, Amal Khoury and Sarah Minslow (Eds.), *Denial: The Final Stage of Genocide*, London - New York, 113–131.

⁷ Laing, Robert D. (1960), *The Divided Self: An Existential Study in Sanity and Madness*, Penguin Books, London

⁸ Giddens, Anthony (1991), *Modernity and Self-Identity*, Polity, Cambridge

space” for the ‘ethnic Self’ of both the Bosniaks and Bosnian Serbs. The latter, defined by Mitzen⁹, Browning and Joenniemi¹⁰ and Björkdahl¹¹ as a material space that both through projection and introjection of the (strategic) narratives becomes a material object that maintains the security of one’s own Self, does not remain immune to potential anxiety (of the Bosniaks in this case) during the process of de-memorialization of the genocide. This in turn is becoming a stable ‘*lieu de mémoire*’ for maintaining the political Self of the RS by managing the potential anxieties in this entity amidst the process of memorialization of the genocide in Srebrenica.

This also results in (own) critical footnote. In the future, our conceptual tools will have to revert to our own academic field(s), as we – also reflected in the final part of the Edited Volume (i.e., methodological discussion) – are (also) the ones who generate discourses and development trends via our research interest. In this respect, the formation of the identity categories does not remain on paper, but passes through the practicum and curricula into the field of socialization. Since such discussions must not remain at the level of departments and chairs, it is necessary to educate future generations, who will have to (re)think identities in the post-materialist (ontic) space beyond intro-subjective understanding of the structural factors. The latter not only enable but also upkeep the strategies of denial, which go beyond mere revisionism by projecting the misapprehensions to destroy a ”general awareness of the truth” surrounding the genocide in Srebrenica.

Adresa autora
Author’s address

Faris Kočan,
University of Ljubljana
Faculty of Social Sciences
faris.kocan@fdv.uni-lj.si

⁹ Mitzen, Jennifer (2006), “Ontological Security in World Politics: State Identity and the Security Dilemma”, *European Journal of International Relations*, 12(3), 341–370.

¹⁰ Browning, Christopher, Perti Joenniemi (2016), “Ontological Security, self-articulation and the securitization of identity”, *Cooperation and Conflict*, 52(1), 31–47.

¹¹ Björkdahl, Annika (2018), *Republika Srpska: Imaginary, performance and spatialization*, *Political Geography*, 66, 34–43.

UDK 070.41(049.3)
070.431.2(049.3)

Primljeno: 17. 04. 2022.

Stručni rad
Professional paper

Tanja Grmuša

UČINKOVIT ODGOVOR NA IZAZOVE MEDIJSKE PROFESIJE U JUGOISTOČNOJ EUROPI

(Thomas Brey, *Kvalitetno novinarstvo u Jugoistočnoj Evropi*, Friedrich Naumann Stiftung für die Freiheit, Beograd, 2021)

Kako vratiti povjerenje građana u medije? Što je kvalitetno novinarstvo i kako se ono manifestira? ključna su pitanja koja zaokupljaju regionalnu medijsku scenu. Istina u medijima jedan je od temeljnih profesionalnih standarda koja je ugrožena podjednako u ratu, ali i mirnodopskim uvjetima od strane različitih dionika, ističe Sven Gösmann, glavni urednik agencije DPA u uvodnoj riječi napisanoj u rujnu 2020. godine. Dodaje kako razotkrivanje istine često ima neugodne posljedice za autore, no ima i onih hrabrih poput autora ove knjige Thomasa Brea kojemu je zadaća bila upravo otkriti skriveni kontekst (usp. str. 7). Složena politička situacija na području jugoistočne Europe utječe i na medijske sustave, kao i na stanje medijskih sloboda upozorava i Michael Roick, direktor zaklade Friedrich Naumann za Zapadni Balkan. Sadržaj knjige iz pera jednog od najiskusnijih autora i dugogodišnjeg pratitelja prilika na ovim prostorima strukturiran je kao knjiga, ali i radna bilježnica (usp. str. 9), tematski podijeljena u dvije velike cjeline.

Prvi dio „Teorijske osnove novinarstva“ analizira ulogu medija u suvremenom društvu i demokraciji s osvrtom na aktualno stanje u tradicionalnim i novim medijima. Promjena paradigme masovne komunikacije, kao i uloga u procesu proizvodnje medijskog sadržaja, snažno je utjecala na novinarstvo i medije općenito. Činjenica da i građani mogu aktivno sudjelovati u navedenom procesu te da tako distribuirani sadržaj sve više preuzima mjesto onome koji su kreirali profesionalci traži dodatno ospo-

sobljavanje za kritičko razmišljanje o sadržaju koji konzumiramo (usp. str. 14). Polazeći iz vlastite perspektive dugogodišnjeg dopisnika agencije DPA-a za Balkan autor donosi komparativni prikaz medijske scene u Njemačkoj i Srbiji. Upozorava na sveprisutne trendove tabloidizacije sadržaja koji se negativno odražavaju na kvalitetu medijskog sadržaja i profesionalne standarde. Novinari su zahvaljujući novim tehnologijama sve više u redakcijama, a sve manje na terenu. S razvojem novih medija raste i udio građana kreatora medijskog sadržaja (usp. str. 31), što doprinosi daljnem otvaranju i deprofesionalizaciji struke. Glavna valuta medijskog prostora postaje „ekonomija pažnje“ (usp. str. 41), a borba za financijsku održivost medija sve nemilosrdnija. U središtu pažnje javnosti je i ispitivanje mogućnosti primjene umjetne inteligencije (AI) u medijima, kao i njezin utjecaj na demokratske procese u pojedinim zemljama (primjerice SAD, Francuska), te neučinkovitost u borbi s lažnim vijestima. Unutarnja logika interneta je takva da doprinosi stvaranju ovakvih oblika medijske komunikacije, navodi autor. Iako kritička svijest građana o fenomenu lažnih vijesti raste, nije zanemariv ni udio onih koji vjeruju u teorije zavjere (usp. str. 44-46). Sve navedeno narušava ionako krhko povjerenje građana u medije.

U sklopu prvoga dijela knjige autor analizira i osnovne oblike medijske komunikacije. Riječ o poglavljima koji se temelje na internom pravilniku DPA agencije *Kompass* koji je korišten uz dopuštenje izdavača. Problematizira se obilježje vijesti, njenog dosega i posljedica, kreiranja interesa kod publike, ali i donosi kritika koncepta obrnute piramide od strane čitatelja (usp. str. 50). Vijest predstavlja brz i učinkovit format medijske komunikacije, stoga mora biti kratka i jasna te osigurati pozadinu događaja. Nadalje, pojašnjava se uloga naslova u tekstu, kao i struktura *teasera* koji mora biti dobro posložen sukladno odabranom komunikacijskom kanalu plasiranja informacije. *Kako kreirati čitljiv i lako pamtljiv lead? Zašto je reportaža, koja je nekada bila „kraljica“ medijske komunikacije, danas marginalizirani oblik izvještavanja? Kako autorizacija intervjua utječe na odnos s izvorom? Kako kreirati portret osobe, a izbjeći stvaranje PR objave? Što je listikl i zašto ga publika voli?* samo su neka od pitanja na koja autor nastoji dati odgovore (usp. str. 53-58). Nadalje, u procesu postavljanja pitanja i odgovora pojašnjava se važnost umijeća balansiranja između poznatih i nepoznatih činjenica, kao i osiguravanja pozadine priče koja može obuhvaćati sljedeće kategorije: kronologiju, tekstove koji sadrže argumentaciju za i protiv te kratku biografiju (usp. str. 60). Posebna pažnja u procesu stvaranja medijskih objava posvećena je ulozi jezika koji novinari koriste te upotrebi stranih riječi (najčešće anglizama), pri čemu čitatelj uvijek mora biti u središtu.

Posljednji dio teorijskog okvira posvećen je pravnim aspektima masovne komunikacije. Riječ je o analizi odnosa prema novinarima, modelima citiranja sugovornika, jasnom razlikovanju informacije od stava, ali i navođenju izvora vizualnih prikaza u kontekstu osiguravanja etičnosti i vjerodostojnosti sadržaja. Citiranje sugovornika mora biti dosljedno, točno i transparentno. Ključno je citat pripisati osobi, a ne organizaciji, upozorava autor (usp. str. 64). Razlikovanje informacije od stava ponekad je teško, ali zahtjeva poseban oprez i objektivan pristup budući da je drugačiji ishod događaja uvijek moguć (usp. str. 67). Pitanje prava na privatnost, presumpcije nevinosti u izvještavanju o procesima, uloga obazrivog izvještavanja u kaznenim postupcima, otkrivanje identiteta počinitelja, portretiranje žrtava, kao i osiguravanje njihove zaštite samo su neka od područja koja ubrajamo u ovu podtemu. Poseban naglasak stavljen je i na verifikaciju *online* sadržaja, pri čemu autor sugerira čitateljima konkretne alate (npr. Google Maps, Soonerverlauf, Suncalc, Yandex) (usp. str. 75).

Drugi dio knjige naslovljen „Praktične vežbe“ odlično se nadovezuje na ranije predstavljeni teorijski okvir. Riječ je o analizi 120 medijskih objava iz Srbije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine te Republike Hrvatske odabrane slučajnim uzorkovanjem, a skupljane su godinama. Cilj analize nije prozivanje autora objava za sadržaj i uočene pogreške, kako navodi autor, već komparacija modela izvještavanja regionalnih medija i analiza uočenih odstupanja od profesionalnih novinarskih standarda. Uz svaku vijest priložena je i url poveznica te QR kod kako bi čitatelj(i) mogao(li) samostalno provjeriti izvorni sadržaj i komentar autora knjige. Odabrani primjeri prikazuju sljedeće: manipulacije fotografijom na primjeru nejasnog autorstva, nepovezanost naslova i teksta, miješanje novinskih žanrova, površnu obradu teme bez osiguravanja pozadine, nepregledne tekstove, oslanjanje na nagađanja prilikom izvještavanja umjesto na činjenice, upotrebu novinarstva u propagandne svrhe. U sklopu stilističkog aspekta obrađuju se jezične nespretnosti kroz pretjerivanje s upotrebom figura riječi i pompozni izrazi koji skreću pažnju s teme (usp. str. 170-173). Također, obrađeni su primjeri jednostranog izvještavanja, kreiranja atmosfere medijskog linča, plasiranja netočnih naslovnica, otežanog razlikovanja novinarskih i PR tekstova te specifičnosti upotrebe višestrukih izvora u izvještavanju.

Knjiga *Kvalitetno novinarstvo u Jugoistočnoj Evropi* predstavlja zanimljivo djelo za studente novinarstva, medija i komunikacijskih znanosti budući da na praktičan i jednostavan način obrađuje izazove medijske profesije, ali i proces stvaranja medijskog sadržaja s posebnim naglaskom na poštivanje profesionalnih novinarskih standarda. Napisana na zanimljiv način iz pera profesionalca i dugogodišnjeg dopisnika s ovih prostora otkriva slabe točke medijskog izvještavanja o brojnim temama. Po-

sebno inovativan pristup ogleda se u pripremi knjige za *online* konzumaciju i njene prilagođenosti generacijama digitalnih urođenika, tzv. generaciji Z, koji žele sveobuhvatnu informaciju i trenutačni pristup, što im QR kodovi i poveznice omogućuju. Osiguravanje kvalitete dugotrajan je i sustavan proces koji doprinosi jačanju medijskih (digitalnih) brendova, ali i povjerenju publike. Velik je to izazov za medijske profesionalce u digitalno doba, ali i obaveza za obrazovni sustav koji mora jačati kompetencije budućih medijskih djelatnika

Adresa autorice
Author's address

Tanja Grmuša
Sveučilište u Zagrebu
Fakultet hrvatskih studija
tgrmusa@hrstud.hr

UPUTSTVO ZA AUTORE

DHS – *Društvene i humanističke studije* časopis je Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli. U časopisu se objavljuju radovi iz društvenih i humanističkih nauka. Radovi mogu imati do 30.000 znakova, bez bjelina. Objavljuju se samo ranije neobjavljeni radovi koji dobiju dvije pozitivne recenzije. Radovi se kategoriziraju. Časopis nije u mogućnosti isplaćivati autorske honorare pa se samim slanjem rada u časopis autori odriču autorskog honorara, a ujedno daju saglasnost za objavljivanje sažetka ili cijeloga svoga rada na internet stranici časopisa i u bazama podataka u koje će časopis biti uključen. Časopis izlazi dvaput godišnje i besplatan je.

Radove treba slati e-mailom na: nir.ff@untz.ba.

Radovi se šalju u standardnom formatu A4 (Times New Roman, veličina slova 12, prored 1,5). Bilješke treba da budu na dnu stranice. Rukopis treba urediti i numerirati na sljedeći način:

- 0. stranica:** i e-mail autora, a za autore bez zaposlenja samo mjesto stanovanja i e-mail;
- 1. stranica:** naslov, podnaslov, ključne riječi i sažetak na jeziku kojim je rad pisan (odnosi se na rasprave i članke);
- 2. stranica i dalje:** glavni dio teksta.

Ako je tekst pisan na bosanskom jeziku, na kraju teksta treba dodati naslov teksta i sažetak na engleskom jeziku. Ako je tekst pisan na engleskom jeziku, na kraju teksta treba dodati naslov teksta i sažetak na bosanskom jeziku.

Popis izvora i literature počinje na novoj stranici.

Na kraju rada treba dodati sve posebne dijelove koji nisu mogli biti uvršteni u tekst (crteži, tablice, slike i sl.).

Ako se u radu numeriraju odjeljci, treba nastojati da se koriste najviše tri nivoa. Nivoje treba označavati arapskim brojevima (1. / 1.1. / 1.1.1.) i za različite nivoje treba upotrebljavati različite tipove slova:

- 1. Masnim slovima (Times New Roman)**
 - 1.1. Broj masnim slovima, a naslov masnim kosim slovima (Times New Roman)**
 - 1.1.1. Broj običnim slovima, a naslov kurzivom (Times New Roman)

Prije novog odjeljka s naslovom treba ostaviti dva prazna retka, a između naslova i odjeljka po jedan prazan redak.

Podaci o autoru citiranog teksta pišu se u zagradama a sastoje se od prezimena autora i godine objavljivanja rada, te broja stranice nakon dvotačke i bjeline, npr.: (Matthews 1982: 23). Ako broj stranice nije značajan, navodi se samo prezime autora i godina objavljivanja rada (Matthews 1982).

Kraći citati počinju i završavaju se navodnicima, a duži citati oblikuju se kao poseban odjeljak – odvajaju se praznim redom od prethodnog dijela teksta, pišu se uvučeno, bez navodnika, kurzivom i veličinom slova 10.

Kad se u radu navode primjeri koji se normalno ne uklapaju u rečenicu, oni se označavaju arapskim brojkama u zagradama i odvajaju od glavnog teksta praznim redom.

Ako je primjere potrebno grupirati, oni se mogu označavati brojkom i malim slovima, npr.: (1), (1a), (1b), (1c) itd.

Na posebnoj stranici na kraju teksta navodi se naslov **Literatura** a ispod naslova navodi se korišćena literatura

Bibliografske jedinice navode se abecednim redom prema prezimenima autora. Svaka bibliografska jedinica piše se u zasebnom odjeljku a drugi i svaki naredni red je uvučen. Između bibliografskih jedinica nema praznih redova. Radovi istog autora redaju se hronološki – od ranijih radova prema novijim. Ako autor ima više radova objavljenih u jednoj godini, oni se obilježavaju malim slovima, npr.: 2010a, 2010b, 2010c itd.

Ako se u radu navodi više od jednog članka iz iste knjige, onda tu knjigu treba navesti kao posebnu bibliografsku jedinicu pod imenom urednika, pa u jedinicima za pojedine članke uputiti na cijelu knjigu.

Imena autora u bibliografskim jedinicama treba pisati u cijelosti.

Svaka bibliografska jedinica treba biti napisana tako da ima sve sljedeće elemente, redoslijed i interpunkciju:

- prezime prvog autora, ime, ime i prezime drugih autora (odvojeni zarezom od drugih imena i prezimena);
- godina objavljivanja napisana u zagradi nakon koje slijedi zarez;
- naslov i podnaslov rada, između kojih se stavlja dvotačka;
- uz članke u časopisima navodi se ime časopisa, godište i broj, zatim zarez i nakon zareza brojevi stranica početka i kraja članka;
- uz članke u knjigama navodi se prezime i ime urednika, nakon zareza skraćena ur., potom naslov knjige iza koga slijedi zarez i nakon zareza broj stranica početka i kraja članka;

- uz knjige i monografije po potrebi se navodi izdanje, niz te broj u nizu (po potrebi), izdavač, mjesto izdavanja;
- ako neka publikacija ima dva ili više izdavača, onda se između podataka o izdavačima stavlja pravopisni znak tačka-zarez;
- naslove knjiga i nazive časopisa treba pisati kurzivom;
- naslove članaka iz časopisa ili zbornika treba obilježavati navodnim znacima.

Primjeri:

Škaljić, Abdulah (1989), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 6. izdanje, Svjetlost, Sarajevo

O'Grady, William, Michael Dobrovolsky, Mark Aronoff (1993), *Contemporary Linguistics: An Introduction*, Second Edition, St. Martin's Press, New York

Tošović, Branko, Arno Wonisch, ur. (2009), *Bošnjački pogledi na odnose između bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika*, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz, Graz; Institut za jezik Sarajevo, Sarajevo

Šator, Muhamed (2008), "Jezička politika u vrijeme Austro-Ugarske", *Bosanski jezik* 5, 103–131.

Vajzović, Hanka (2005), "Alhamijado književnost", u: Svein Monnesland, ur., *Jezik u Bosni i Hercegovini*, 175–215, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo; Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Oslo

chs

društvene i humanističke studije

ISSN 2490-3604

